Orlando Figes

Historia

REVOLUȚIA RUSĂ 1891-1924

TRAGEDIA UNUI POPOR

„O capodoperă modernă." (Andrew Marr)

POLIROM

Orlando Figes

REVOLUȚIA RUSĂ
1891-1924

TRAGEDIA UNUI POPOR

Traducere de Cornelia Marinescu

POLIROM
2016

Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891-1924*
Copyright © Orlando Figes 2014, 1996
All rights reserved
© 2016 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-6498-6
ISBN PDF: 978-973-46-6499-3
ISBN print: 978-973-46-6253-1

Coperta: Radu Răileanu
Pe copertă: Vladimir Egorovici Makovski (1846-1920), *Moarte în zăpadă* (1905)

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Această carte a apărut cu sprijinul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Conţinutul acestui volum nu reprezintă obligatoriu poziţia oficială a Institutului.

Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc
Str. Alecu Russo, nr. 13-19, et. V, ap. 11, sector 2, Bucureşti, România
Tel. +40213167565; +40213167557
Fax +40213167552
www.iiccmer.ro

E-mail: office@iiccmer.ro

ORLANDO FIGES este profesor de istorie la Colegiul Birkbeck, Universitatea din Londra. Este autorul a numeroase cărţi despre istoria Rusiei, cum ar fi: *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (2002), *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia* (2008), *Crimea: The Last Crusade* (2010) şi *Just Send Me Word: A True Story of Love and Survival in the Gulag* (2012).

Pentru Stephanie

Lista ilustraţiilor

Imagini ale autocraţiei

1. Oraşul Sankt-Petersburg iluminat cu ocazia tricentenarului dinastiei Romanov (1913)
2. Procesiunea familiei imperiale în timpul tricentenarului
3. Nicolae al II-lea defilează călare sub privirile mulţimii în timpul tricentenarului
4. Nevski Prospekt împodobit cu ocazia tricentenarului
5. Ofiţerii gărzii salută familia imperială în timpul tricentenarului
6. Orăşeni şi ţărani la Kostroma în timpul tricentenarului
7. Balul de la curte din 1903
8. Catedrala Învierii lui Hristos
9. Statuia ecvestră a lui Alexandru al III-lea realizată de sculptorul Pavel Trubeţkoi
10. Statuia lui Alexandru al III-lea din faţa catedralei Hristos Mântuitorul
11. Familia imperială
12. Rasputin alături de admiratorii săi
13. Ţareviciul Aleksei împreună cu Derevenko

Viaţa cotidiană în timpul ţarilor

14. Primarii oraşelor din Rusia
15. Grup de lideri ai *volost*-ului
16. Chioşc de ziare din Sankt-Petersburg
17. Băcănie din Sankt-Petersburg
18. Dineu în timpul unui bal oferit de contesa Şuvalov
19. Cantină pentru şomerii din Sankt-Petersburg
20. Ţărani dintr-un sat din nordul Rusiei
21. Ţărănci treierând grâul
22. Ţărănci trăgând o barjă
23. Gemeni din provincia Cernigov, foşti şerbi
24. Gospodărie ţărănească tipică
25. Întrunire a bătrânilor satului
26. Procesiune religioasă în provincia Smolensk
27. Spaţiu de locuit pentru patru muncitori de la o fabrică din Moscova
28. Interior dintr-o fabrică moscovită

Dramatis personae

29. Generalul Brusilov
30. Maxim Gorki
31. Prinţul G.E. Lvov
32. Serghei Semionov

33. Dmitri Oskin
34. Aleksandr Kerenski
35. V.I. Lenin
36. Lev Troţki
37. Aleksandra Kollontai

Între revoluţii

38. Soldaţi trăgând în muncitorii care protestează în „Duminica Însângerată” (1905)
39. Manifestanţi înfruntând cazacii călare în timpul revoltelor din 1905
40. Şedinţa de deschidere a Dumei de Stat din aprilie 1906
41. Palatul Taurida
42. Piotr Stolîpin
43. Voluntari din perioada războiului făcând colete pentru front
44. Înalta societate sărbătorind Anul Nou 1917
45. Soldaţi evacuând apa din tranşee pe Frontul de Nord
46. Cazaci patrulând pe străzile Petrogradului în februarie 1917
47. Arestarea unui poliţist în „Zilele din Februarie”
48. Muncitori moscoviţi jucându-se cu capul din piatră al lui Alexandru al II-lea
49. Mulţimea incendiază simbolurile ţariste în „Zilele din Februarie”
50. Mulţime adunată în faţa Palatului Taurida în „Zilele din Februarie”
51. Soldaţii primesc vestea abdicării ţarului

Imagini din 1917

52. Primul Guvern Provizoriu la Palatul Mariinski
53. Înmormântarea victimelor Revoluţiei din Februarie
54. Şedinţă a Sovietului Deputaţilor Soldaţilor
55. Chelneri şi chelneriţe din Petrograd aflaţi în grevă
56. Congresul Deputaţilor Ţăranilor din întreaga Rusie
57. Fiodor Linde conduce Regimentul Finlanda la Palatul Mariinski pentru a protesta împotriva războiului în timpul crizei din aprilie
58. Kerenski ţinând un discurs soldaţilor de pe front
59. Patriarhul Nikon binecuvântând Batalionul Morţii
60. Sosirea triumfală la Moscova a generalului Kornilov în timpul Conferinţei de Stat
61. Membre ale Batalionului Morţii în Palatul de Iarnă (25 octombrie)
62. Unii dintre ultimii apărători ai lui Kerenski din Palatul de Iarnă (25 octombrie)
63. Institutul Smolnîi
64. Garda Roşie a fabricii Vulkan

Războiul civil

65. Generalul Alekseev
66. Generalul Denikin
67. Amiralul Kolceak
68. Baronul Wrangel

69. Membri ai Legiunii Cehe în Vladivostok
70. Grup de ofiţeri „albi” în timpul unei parade militare la Omsk
71. Şedinţă de strategie a partizanilor „roşii”
72. Tren blindat
73. Divizia Letonă traversând un sat
74. Doi soldaţi ai Armatei Roşii aflaţi în pauză
75. Soldaţi ai Armatei Roşii citind fluturaşi de propagandă
76. Bibliotecă mobilă a Armatei Roşii oprită într-un sat
77. Nestor Mahno
78. Executarea unui ţăran de către Albi
79. Evrei victime ale unui pogrom
80. Soldaţi ai Armatei Roşii torturând un ofiţer polonez

Viaţa cotidiană în timpul bolşevicilor

81. Moscoviţi dezmembrând o casă pentru lemn de foc
82. Un preot ajută la căratul cherestelei
83. Femei din „vechile clase” îşi vând ultimele bunuri
84. Soldat cumpărând o pereche de bocanci de la un grup de burjui
85. Tocmeală pentru un şal de blană la piaţa Smolensk din Moscova
86. Negustorese în piaţa Smolensk
87. Doi foşti ofiţeri ţarişti sunt puşi să cureţe străzile
88. Soldaţi CEKA închid tarabele comercianţilor din Moscova
89. Rechiziţii de cereale de la ţărani
90. „Sacoşari” pe căile ferate
91. *Subbotnik* de 1 Mai în Piaţa Roşie din Moscova (1920)
92. Cantină în aer liber în Gara Kiev din Moscova
93. Delegaţi la al IX-lea Congres Naţional al Partidului
94. Secţia de Agitaţie şi Propagandă a Comisariatului pentru Aprovizionare din Regiunea de Nord
95. Institutul Smolnîi la aniversarea loviturii de stat din octombrie

Moştenirea revoluţionară

96. Trupe ale Armatei Roşii atacă baza navală din Kronstadt, centru al revoltei
97. Rebeli ţărani atacând un tren cu grâne rechiziţionate
98. Comisari bolşevici verifică recolta proastă din regiunea Volga
99. Cadavre neîngropate în urma foametei
100. Canibali şi victimele lor
101. Orfani vagabonzi din Saratov scotocesc după mâncare într-o ladă de gunoi
102. Secretarul Comsomolului din Tula
103. Unitate de adolescenţi a Armatei Roşii din Turkestan
104. Soldaţi ai Armatei Roşii confiscând bunuri de valoare din mănăstirea Semionov
105. Şedinţă propagandistică în Buhara
106. Doi comisari bolşevici în Orientul Îndepărtat
107. Lenin pe moarte (1923)

Surse

Arhiva Bakhmeteff, Columbia University: 58; California Museum of Photography, University of California, Riverside: 20; Hoover Institution of War, Revolution and Peace, Stanford, California: 82-84; *Life on the Russian Country Estate. A Social and Cultural History* de Priscilla Roosevelt (Yale University Press, 1995): 26; Muzeul Revoluţiei, Moscova: 7, 15, 36, 52, 61-62, 77-78, 90; Fotohronika, Tass, Moscova: 107; colecţii particulare: 10, 32, 97; *Russian in Original Photographs 1860-1920* de Marvin Lyons (Routledge & Kegan Paul, Londra, 1977): 25, 47; *Russie, 1904-1924: La Révolution est là* (Baschet, Paris, 1978):80; *The Russian Century* de Brian Moynahan (Chatto & Windus, Londra, 1994): 13, 28 (prin amabilitatea Colecţiei Slava Katamidze/Endeavour Group, Londra), 46 (prin amabilitatea Endeavour Group, Londra); Arhiva de Stat pentru Documente Filmate şi Fotografice ale Rusiei, Krasnogorsk: 18-19, 21-23, 35, 37-38, 40, 45, 48, 51, 59-60, 65-71, 73-76, 79, 81, 85-93, 98-106; Arhiva Rusă de Stat de Istorie Militară, Moscova: 29; Biblioteca Saltîkov-Şcedrin, Sankt-Petersburg: 12; Arhiva de Stat pentru Documente Filmate şi Fotografice, Sankt-Petersburg: 1-6, 8-9, 11, 14, 16-17, 24, 27, 30-31, 34, 39, 41-44, 49-50, 53-57, 63-64, 72, 94-96; Muzeul Regiunii Tula: 33.

Prefaţă

O schimbare a politicilor guvernamentale în domeniul sportului, o inovaţie în tehnologie sau chiar o nouă orientare în marketing – în zilele noastre catalogăm atât de multe lucruri drept o „revoluţie", încât cititorului acestei cărţi s-ar putea să-i vină greu la început să înţeleagă adevărata dimensiune a subiectului tratat. Cel puţin din perspectiva efectelor pe care le-a produs, Revoluţia din Rusia a fost unul dintre evenimentele cele mai importante din istoria mondială. După numai o generaţie de la instalarea puterii sovietice, o treime din întreaga omenire trăia sub dominaţia unor regimuri politice croite după tiparul ei. Revoluţia din 1917 a modelat lumea contemporană şi abia astăzi ieşim din umbra acesteia. Nu a fost vorba, în fapt, de o singură revoluţie – puternica răbufnire din 1917, atât de des prezentată în cărţile de istorie –, ci mai degrabă de un întreg complex de *revoluţii* diferite care au explodat la mijlocul Primului Război Mondial şi care au declanşat, ca o reacţie în lanţ, alte revoluţii, războaie civile, etnice şi naţionale. Când toate aceste conflicte s-au stins, un întreg imperiu, care acoperea a şasea parte din suprafaţa globului, fusese aruncat în aer, fărâmiţat şi apoi reconstituit. Cu riscul de a părea prea dur, cel mai uşor mod în care ne-am putea face o idee despre amploarea acestei revoluţii este să enumerăm modalităţile în care a irosit viaţa oamenilor: zeci de mii au fost ucişi de bombele şi gloanţele revoluţionarilor şi un număr cel puţin la fel de mare au murit în urma represaliilor aplicate de regimul ţarist înainte de 1917; în anul acela, mii de oameni au murit în timpul luptelor de stradă; în anii care au urmat, sute de mii au căzut victime Terorii Roşiilor şi un număr egal Terorii Albilor, dacă este să luăm în calcul victimele pogromurilor pe care aceştia le-au organizat împotriva evreilor; peste un milion au pierit în perioada războiului civil, inclusiv civili din spatele frontului; însă numărul celor morţi din pricina foametei, frigului sau bolilor este mai mare decât al tuturor celorlalţi adunaţi laolaltă.

Toate aspectele menţionate mai sus sunt, într-un fel, o scuză pentru dimensiunile neobişnuite ale acestei cărţi – prima încercare de a structura într-un singur volum o istorie cuprinzătoare a acelei perioade revoluţionare. Povestirea începe în anii 1890, odată cu lansarea adevăratei crize, mai exact în 1891, când reacţia populară în faţa crizei declanşate de foamete s-a situat pentru prima dată pe o poziţie conflictuală cu autocraţia ţaristă. Iar povestea noastră se încheie în 1924, odată cu moartea lui Lenin, moment în care revoluţia îşi încheiase traseul, iar instituţiile fundamentale ale regimului stalinist – dacă nu chiar toate mijloacele de exercitare a puterii – erau deja funcţionale. Ceea ce înseamnă că revoluţia a avut o durată mult mai lungă decât se crede de obicei. Însă eu consider că, exceptând unul sau două cazuri, istoriile anterioare despre această revoluţie au fost prea limitate şi s-au concentrat doar pe evenimentele din 1917, iar acest lucru a făcut ca eventualele rezultate ale evenimentului să pară mult mai restrânse decât au fost în realitate. Faptul că revoluţia s-a încheiat cu o dictatură bolşevică nu a fost deloc ceva inevitabil, deşi, dacă luăm în considerare doar acel an fatidic, aceasta este concluzia spre care suntem ghidaţi. Au existat însă o serie de momente decisive, atât anterior anului 1917, cât şi după aceea, când Rusia ar fi putut să o ia pe un drum mai democratic. Scopul cărţii este ca, analizând revoluţia pe termen lung, să explice, pe rând, de ce

lucrurile s-au întâmplat de fiecare dată altfel. Aşa cum încearcă să sugereze subtitlul ei, *Tragedia unui popor*, cartea propune ideea că eşecul parcursului democratic al Rusiei a avut rădăcini adânci în cultura politică a ţării şi în istoria societăţii ei. Multe dintre subiectele celor patru capitole introductive din partea întâi – absenţa unei „contragreutăţi" în cadrul statului care să contracareze despotismul ţarului; starea de izolare şi fragilitatea societăţii civile liberale; starea de înapoiere şi violenţa mediului rural rusesc, care i-au împins pe atâţia dintre ţărani să migreze în oraşele industrializate, în căutarea unei vieţi mai bune; şi ciudatul fanatism al intelighenţiei ruseşti radicale – vor reapărea ca teme constante pe parcursul celorlalte trei părţi.

Chiar dacă aspectele politice sunt prezente în fundal, cartea de faţă este, cred, o istorie socială în sensul că accentul ei principal cade pe omul de rând. Am încercat să prezint principalele forţe sociale – ţărănimea, clasa muncitoare, soldaţii şi minorităţile naţionale – din postura lor de participante la propria dramă revoluţionară, mai degrabă decât ca „victime" ale revoluţiei. Aceasta nu înseamnă că neg existenţa unui mare număr de victime şi nici că aş fi adeptul unei abordări „de jos în sus" atât de la modă în ziua de azi printre istoricii „revizionişti" ai Rusiei Sovietice. Ar fi absurd – iar în cazul Rusiei, de-a dreptul obscen – să sugerez că un popor are parte de conducătorii pe care îi merită. Se poate însă argumenta că genul de istorii politizate şi „de sus în jos" ale Revoluţiei Ruse, care se scriau de obicei în perioada Războiului Rece şi în care oamenii de rând apăreau drept unelte pasive ale maşinaţiunilor malefice conduse de bolşevici, nu mai sunt potrivite. Avem astăzi o literatură de profil bogată şi în dezvoltare, bazată pe cercetarea noilor arhive deschise publicului, pe viaţa socială a ruşilor – fie ei ţărani, muncitori, soldaţi sau marinari –, a populaţiei din oraşele de provincie, a cazacilor şi a celor din regiunile non-ruseşti din cadrul imperiului în perioada revoluţiei. Aceste monografii ne-au oferit o imagine asupra relaţiei dintre partid şi popor mult mai complexă şi mai convingătoare decât cea prezentată de vechea versiune „de sus în jos". Ele ne-au arătat că, de cele mai multe ori, nu a fost vorba despre o revoluţie unică şi abstractă, impusă de bolşevici pe tot întinsul Rusiei, ci de una definită de pasiuni şi interese locale. *Revoluţia Rusă (1891-1924). Tragedia unui popor* este o încercare de a sintetiza această reevaluare şi de a împinge argumentaţia cu un pas înainte. După cum spune şi subtitlul, este o tentativă de a arăta că fenomenul care a început ca o revoluţie populară purta cu sine germenii propriei degenerări spre violenţă şi dictatură. Aceleaşi forţe sociale care au determinat triumful regimului bolşevic au devenit principalele lui victime.

În fine, în povestea din *Revoluţia Rusă* se întreţes sfera publică şi cea privată. Ori de câte ori a fost posibil, am încercat să subliniez latura umană a marilor evenimente narate, să ascult vocile oamenilor ale căror vieţi au fost prinse în vârtejul istoriei. Jurnalele lor, scrisorile şi alte scrieri cu caracter personal apar cu pregnanţă în cartea de faţă. Mai importante chiar, istoriile personale ale unora dintre personaje au fost intercalate în expunere. Unele dintre aceste persoane sunt bine-cunoscute (Maxim Gorki, generalul Brusilov şi prinţul Lvov), în timp ce altele sunt necunoscute chiar şi pentru istorici (reformatorul ţăran Serghei Semionov şi soldatul-comisar Dmitri Oskin). Toate au avut însă speranţe şi aspiraţii, temeri şi dezamăgiri tipice pentru experienţa revoluţionară ca întreg. Scopul meu atunci când am urmărit istoriile lor a fost să redau haosul acelor ani aşa cum probabil a fost el perceput de oamenii de rând, bărbaţi şi femei. Am încercat să prezint revoluţia nu ca pe un marş al forţelor şi ideologiilor sociale abstracte, ci ca pe un eveniment uman, compus din complicate tragedii individuale. În general a fost povestea unor oameni, aşa cum sunt personajele din această carte, care au pornit cu idealuri înalte

şi cu scopul de a înfăptui ceva, dar care ulterior au descoperit că rezultatul este unul cu totul diferit. Încă o dată, iată de ce am ales ca subtitlu pentru carte *Tragedia unui popor.* Pentru că nu este vorba doar despre tragicul punct de cotitură din istoria unui popor. Este vorba şi despre modalităţile în care tragedia revoluţiei a acaparat destinele celor care au trăit-o.

*

Scrierea acestei cărţi a durat aproape şase ani şi le este îndatorată unui mare număr de oameni.

Mai presus de toţi, trebuie să îi mulţumesc lui Stephanie Palmer, care a trebuit să îndure considerabil mai mult decât s-ar fi aşteptat vreodată, având în vedere orele pierdute de mine la birou, weekendurile şi sărbătorile stricate din cauza lucrului acasă şi, în general, din pricina comportamentului imposibil al soţului ei. În schimb, am primit din partea ei dragoste şi sprijin într-o măsură mult mai mare decât meritam. Stephanie m-a îngrijit în anii negri ai bolii care m-a afectat în etapele de început ale acestei cărţi şi, pe lângă sarcinile dificile ale propriei sale activităţi, a preluat mai mult decât s-ar fi cuvenit din munca de îngrijire a celor două fiice ale noastre, Lydia şi Alice, după naşterea lor, în 1993. Ei îi dedic această carte, cu toată recunoştinţa mea.

Neil Belton şi Jonathan Cape au avut un rol extraordinar în scrierea acestei cărţi. Neil este editorul pe care oricare scriitor şi l-ar putea dori. A citit fiecare capitol al fiecărei variante şi a făcut comentarii pe marginea lui în lungi şi detaliate epistole scrise în cel mai minunat stil. Criticile sale au fost întotdeauna la obiect, cunoştinţele lui despre subiectul tratat au fost mereu surprinzătoare, iar entuziasmul de care a dat dovadă m-a inspirat foarte mult. Dacă există un cititor căruia această carte i se adresează în mod special, el este acela.

A doua variantă a cărţii a fost citită şi de Boris Koloniţki, în timpul diferitelor noastre întâlniri de la Cambridge şi Sankt-Petersburg. Îi sunt foarte recunoscător pentru numeroasele comentarii care au dus la îmbunătăţirea textului şi am speranţa că, deşi până acum a fost unilaterală, colaborarea noastră poate reprezenta începutul unui îndelung parteneriat intelectual.

Există două femei nemaipomenite cărora le sunt profund îndatorat. Una este mama mea, Eva Figes, fost maestru al artei narative, care întotdeauna mi-a dat sfaturi bune despre cum să mă folosesc de această artă. Cealaltă este Deborah Rogers, agenta mea literară, care mi-a făcut un serviciu imens mijlocind asocierea mea cu cei de la Jonathan Cape.

La Cape mai sunt doi oameni care merită în mod special mulţumirile mele. Dan Franklin a parcurs cartea în etapele ei finale, cu înţelepciune şi inteligenţă, iar Liz Cowen a citit întregul text, rând cu rând, şi a propus cu meticulozitate variante de îmbunătăţire a lui. Le sunt profund recunoscător amândurora.

Lui Claire Farrimond, care a ajutat la verificarea notelor, şi Laurei Pieters Cordy, care a muncit peste program pentru a introduce corecturile, le mulţumesc pentru ajutorul acordat în pregătirea textului final. Se cuvin mulţumiri şi lui Ian Agnew, cel care a desenat minunatele hărţi.

Ultimii şase ani au fost o perioadă interesantă pentru cercetarea istorică în Rusia. Aş vrea să mulţumesc personalului din numeroasele arhive şi biblioteci ruseşti în care s-a desfăşurat cercetarea pentru această carte. Le sunt profund îndatorat, pentru cunoştinţele şi recomandările oferite, acelor arhivişti prea numeroşi pentru a-i putea numi pe toţi.

Excepţia pe care o fac este Vladimir Barahov, directorul Arhivelor Gorki, care a fost mai mult decât generos cu timpul pe care mi l-a acordat.

Pe parcursul cercetărilor pentru cartea de faţă am primit ajutor din partea multor instituţii. Pentru generoasa lor susţinere le sunt recunoscător Academiei Britanice, Fundaţiei Leverhulme şi Centrului Woodrow Wilson din Washington – chiar dacă bursa nu a putut fi onorată. Mulţumesc şi Trinity College, colegiului meu din Cambridge, pe cât de bogat, pe atât de generos, care mi-a fost de un imens ajutor acordându-mi atât burse de cercetare, cât şi vacanţe de studiu. Dintre membrii corpului didactic Holy and Undivided Fellows, le datorez mulţumiri deosebite colegilor mei dascăli Boyd Hilton şi John Lonsdale, pentru că mi-au ţinut locul în timpul deselor mele absenţe; inimitabilului Anil Seal, pentru sprijinul său; şi, mai presus de toţi, lui Raj Chandavarkar, pentru că s-a dovedit un critic inteligent şi un prieten loial. În sfârşit, îi sunt, ca întotdeauna, recunoscător lui Quentin Skinner, pentru eforturile depuse în favoarea mea.

Lucrul cel mai bun la Universitatea Cambridge este calitatea studenţilor ei, iar în ultimii şase ani am avut privilegiul de a preda subiectul meu special, Revoluţia din Rusia, unora dintre cei mai străluciţi studenţi. Cartea aceasta este nu în mică măsură rezultatul experienţei respective. Nu puţine au fost ocaziile când, odată terminat cursul, m-am grăbit să notez ideile pe care le-am prins în timpul discuţiilor mele cu studenţii. Dacă nu i-am putut menţiona în cadrul notelor, atunci sper măcar că aceia dintre ei care vor citi cartea să o ia drept un semn de gratitudine din partea mea.

Cambridge
noiembrie 1995

Glosar

hatman	căpetenie de cazaci
Sutele Negre	grupări paramilitare şi structuri protopartinice de extremă dreaptă (pentru originile termenului, vezi p. 203)
Bund	organizaţie social-democrată evreiască
burjui	termen popular cu care erau desemnaţi membrii burgheziei sau alţi duşmani de clasă (vezi p. 476)
CEKA	Poliţia secretă sovietică între 1917 şi 1922 (devenită ulterior OGPU, NKVD şi KGB); numele complet era Comisia Extraordinară pe Întreaga Rusie pentru Combaterea Contrarevoluţiei şi Sabotajului
defensişti	susţinătorii socialişti ai campaniei militare (1914-1918) pentru apărarea naţională; menşevicii şi eserii (membrii Partidului Socialist-Revoluţionar – PSR) erau divizaţi în defensişti şi internaţionalişti
desetină	măsură agrară, echivalentul a 1,09 hectare sau 2,7 acri
Duma	Duma de Stat a fost camera inferioară a parlamentului rus în perioada 1906-1917, ai cărei membri erau aleşi; dumele municipale erau consiliile orăşeneşti, şi ele alese
gubernie	provincie (subîmpărţită în *uezdî* şi *volost*)
internaţionalişti	socialişti care se opuneau campaniei de război (1914-1918) şi care militau pentru instaurarea unei păci imediate prin colaborarea internaţională a organizaţiilor socialiste; menşevicii şi eserii erau împărţiţi în defensişti şi internaţionalişti
cadeţi	membri ai Partidului Constituţional-Democrat
colhoz	cooperativă agricolă de producţie
Komuci	guvern anti-bolşevic stabilit la Samara în vara anului 1918; denumirea completă era Comitetul Membrilor Adunării Constituante
krug	adunarea cazacilor (sfatul războinicilor)
culac	ţăran capitalist (vezi p. 110)
mir	comunitate rurală (obşte)
NEP	Noua Politică Economică (1921-1929)
obşcina	proprietate rurală comună asupra pământului
octombrişti	membri ai Partidului Octombrist (partid politic liberal-conservator)
pud	unitate de măsură a greutăţii, egală cu 16,38 kilograme

SD	social-democraţi: partid marxist (cunoscut cu denumirea completă de Partidul Social-Democrat al Muncii din Rusia); după 1903 s-a scindat în facţiunile menşevică şi bolşevică
shod	adunare comunală sau sătească
sovhoz	gospodărie agricolă de stat sovietică
eseri	socialişti-revoluţionari: partid nemarxist revoluţionar (Partidul Socialist-Revoluţionar – PSR); în 1917 s-a scindat în eserii de stânga şi eserii de dreapta
Stavka	Statul-Major General
uezd	district (subdiviziune a unei gubernii)
verstă	unitate de măsură pentru lungime, egală cu 1,062 kilometri
voisko	comunitate autonomă a cazacilor
volia	libertate; autonomie
volost	aşezare rurală şi unitate administrativă de bază care cuprindea de obicei mai multe sate
zemstvo	adunare administrativă locală aleasă la nivel de provincie şi de district (1864-1917); membrii, mai ales exponenţi ai nobilimii de ţară, erau aleşi prin vot; în 1917 s-a înfiinţat şi *zemstvo* la nivel de *volost*, dar adunarea a fost curând înlocuită de soviete

Notă privind datarea

Până în februarie 1918, în Rusia s-a folosit calendarul iulian (stil vechi), care este cu treisprezece zile în urma calendarului gregorian (stil nou), folosit în Europa Occidentală. Guvernul sovietic a făcut trecerea la stilul nou pe 31 ianuarie 1918, la miezul nopţii, iar ziua următoare a fost declarată ca fiind 14 februarie. Evenimentele interne sunt datate pe stil vechi până la 31 ianuarie 1918 şi pe stil nou după această dată. Evenimentele internaţionale (de exemplu, negocierile diplomatice şi luptele armate din timpul Primului Război Mondial) sunt datate pe stil nou pe tot parcursul cărţii.

Hărţi

RUSIA EUROPEANĂ
cca 1900
SUEDIA
FINLANDIA
Marea Baltică
ESTONIA
SANKT-PETERBURG
Vologda
Perm
Tiumen
Ekaterinburg
Celeabinsk
Ufa
Kazan
Nijni Novgorod
MOSCOVA
Smolensk
Tula
Tambov
Samara
Orenburg
Saratov
Voronej
LITUANIA
BELARUS
POLONIA
Cernigău
Kiev
UCRAINA
Harkov
GALIȚIA
Odessa
ROMÂNIA
Bucureşti
BULGARIA
Marea Neagră
Stavropol
GEORGIA
AZERBAIDJAN
Baku
Marea Caspică
IMPERIUL OTOMAN
PERSIA
ASIA CENTRALĂ
Hiva
Buhara

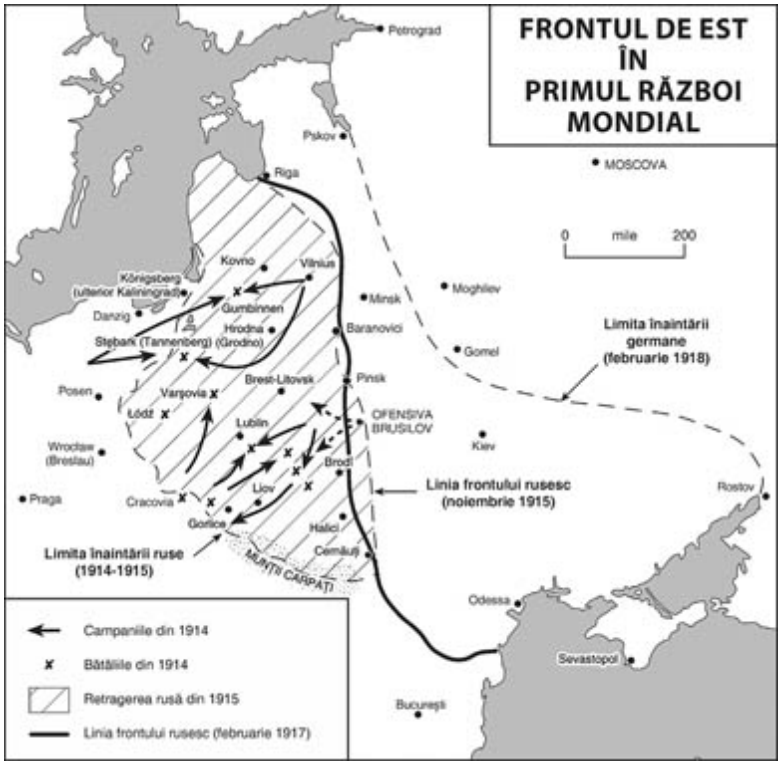
FRONTUL DE EST
ÎN
PRIMUL RĂZBOI
MONDIAL
Petrograd
Pskov
Riga
MOSCOVA
0 mile 200
Kovno
Vilnius
Königsberg
(ulterior Kaliningrad)
Minsk
Moghilev
Gumbinnen
Danzig
Hrodna
Baranovici
Stabark (Tannenberg) (Grodno)
Gomel
Limita înaintării
germane
(februarie 1918)
Brest-Litovsk
Pinsk
Posen
Varşovia
Łódź
Lublin
OFENSIVA
BRUSILOV
Kiev
Wrocław
(Breslau)
Brodi
Linia frontului rusesc
(noiembrie 1915)
Rostov
Praga
Cracovia
Lvov
Gorlice
Halici
Limita înaintării ruse
(1914-1915)
Cernăuţi
MUNŢII CARPAŢI
Odessa
Sevastopol
Bucureşti
Campaniile din 1914
Bătăliile din 1914
Retragerea rusă din 1915
Linia frontului rusesc (februarie 1917)

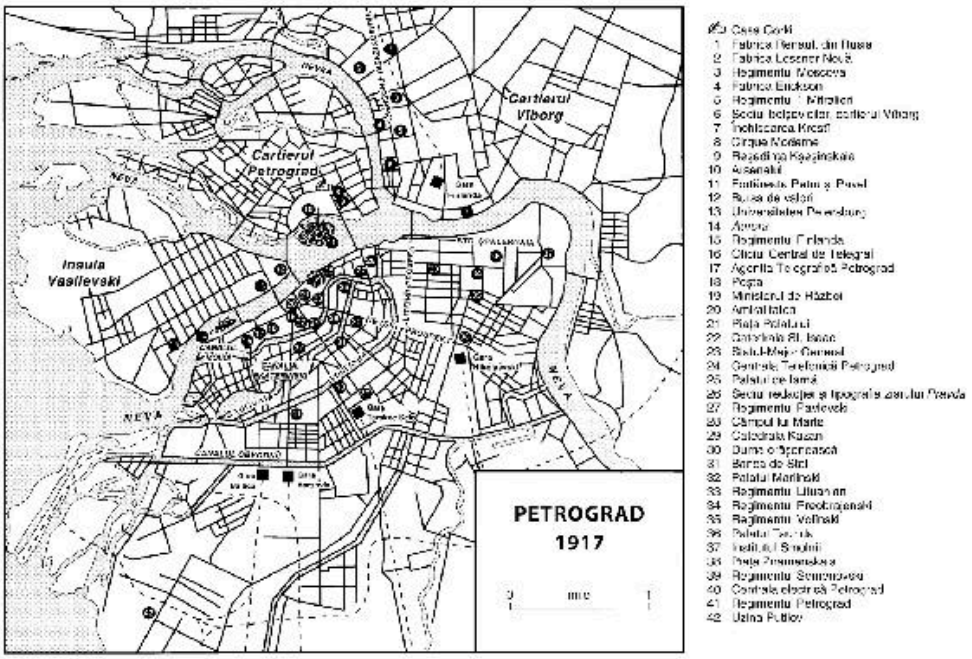
Cartierul
Petrograd
Cartierul
Viborg
Insula
Vasilevski
NEVA
PETROGRAD
1917
0 mile 1
Casa Cerkl
Fabrica Nobel din Rusia
Fabrica Lessner Nevă
Regimentul Moscova
Fabrica Erikson
Regimentul Mihailov
Școala bolșevicilor, cartierul Viborg
Închisoarea Kresti
Circul Modern
Reședința Kșesinskaia
Arsenalul
Fortăreața Petru și Pavel
Bursa de valori
Universitatea Petersburg
Amiralitatea
Regimentul Finlanda
Oficiul Central de Telegrafe
Agenția Telegrafică Petrograd
Poșta
Ministerul de Război
Amfiteatrul
Piața Palatului
Catedrala Sf. Isaac
Statul-Major General
Centrala Telefonică Petrograd
Palatul de Iarnă
Sediul redacției și tipografia ziarului Pravda
Regimentul Pavlovski
Câmpul lui Marte
Catedrala Kazan
Duma orășenească
Banca de Stat
Palatul Marinski
Regimentul Lituanian
Regimentul Preobrajenski
Regimentul Volînski
Palatul Tauric
Institutul Smolnîi
Piața Znamenskaia
Regimentul Semionovski
Centrala electrică Petrograd
Regimentul Petrograd
Uzina Putilov

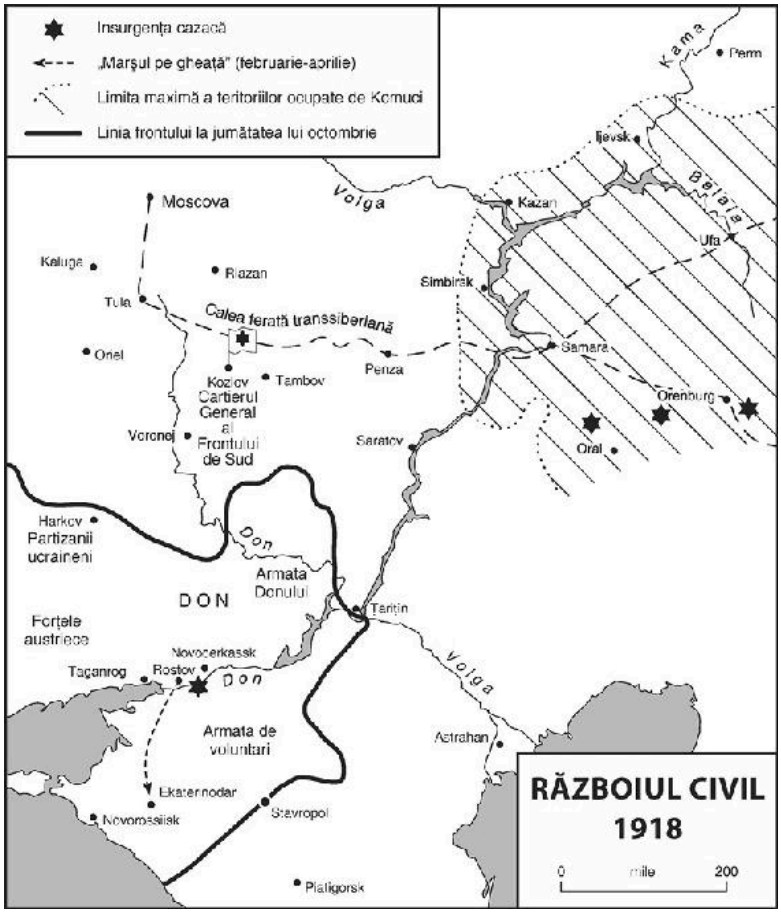
Insurgența cazacă
„Marșul pe gheață" (februarie-aprilie)
Limita maximă a teritoriilor ocupate de Komuci
Linia frontului la jumătatea lui octombrie
Moscova
Kaluga
Riazan
Tula
Calea ferată transsiberiană
Orel
Kozlov
Tambov
Penza
Cartierul General al Frontului de Sud
Voronej
Saratov
Harkov
Partizanii ucraineni
Armata Donului
DON
Forțele austriece
Novocerkassk
Taganrog
Rostov
Armata de voluntari
Ekaterinodar
Novorossiisk
Stavropol
Piatigorsk
Tarițin
Volga
Don
Kama
Perm
Ievsk
Kazan
Bașchiria
Ufa
Simbirsk
Samara
Orenburg
Oral
Astrahan
RĂZBOIUL CIVIL
1918
0
mile
200

RĂZBOIUL CIVIL 1919-1921
0
mile
500
Arhanghelsk
MILLER
FINLANDA
Helsinki (Helsingfors)
Lacul Ladoga
Petrograd
Narva
Pskov
Riga
Vologda
Viatka
Perm
Tver
Iaroslavl
Nijni Novgorod
Kazan
Volga
Ufa
Dvinsk
MOSCOVA
Smolensk
Minsk
Simbirsk
Tula
Limita înaintării trupelor POLONEZE
Gomel
Orel
Tambov
Samara
Orenburg
Limita înaintării trupelor lui DENIKIN
Limita înaintării trupelor lui KOLCEAK
Kursk
Saratov
Oral
Jitomir
KIEV
Fastov
Voronej
Harkov
Ekaterinoslav
Lugansk
Taganrog
Don
Aleksandrovsk
Hulealpole
Odessa
Herson
Rostov
Astrahan
București
Simferopol
Sevastopol
Krasnodar
Stavropol
Novorossiisk
Vladikavkaz
Batumi
Baku
zona partizanilor lui Mahno
zona partizanilor lui Petliura
principalele revolte țărănești
ofensiva lui Iudenici asupra Petrogradului

Partea întâi
Rusia în timpul vechiului regim

Capitolul 1

Dinastia

Ţarul şi oamenii lui

Într-o dimineaţă umedă cu vânt puternic din luna februarie a anului 1913, în oraşul Sankt-Petersburg se aniversau trei sute de ani de domnie a dinastiei Romanov în Rusia. De săptămâni întregi nu se vorbea decât despre marele eveniment şi toţi erau de acord că splendoarea acestuia va întrece orice altceva vor fi avut ocazia să vadă în viaţa lor. Mai mult ca niciodată, magnifica putere a acestei dinastii avea să fie etalată cu o pompă ieşită din comun. Pe măsură ce se apropia data jubileului, demnitari din cele mai îndepărtate colţuri ale Imperiului Rus au început să umple marile hoteluri ale capitalei: prinţi din Polonia şi din ţinuturile baltice; înalte feţe bisericeşti din Georgia şi Armenia; mullahi şi şefi de trib din Asia Centrală; emirul din Buhara şi hanul din Hiva. Oraşul era înţesat de vizitatori sosiţi din provincii, iar localnicii eleganţi, care se plimbau de obicei pe promenada din jurul Palatului de Iarnă, ajunseseră să fie depăşiţi ca număr de masele de plebei – ţărani şi muncitori cu surtuc şi şapcă, femei înfofolite în zdrenţe şi cu broboadă pe cap. Nevski Prospekt avea parte de cel mai aglomerat trafic din istoria lui, căci aici se întâlneau toate tramvaiele şi trăsurile trase de cai, maşinile şi săniile. Străzile principale erau decorate în culorile imperiale, alb, albastru şi roşu; statuile erau împodobite cu ghirlande şi panglici; iar pe faţadele băncilor şi magazinelor erau atârnate portretele ţarilor – până la Mihail, fondatorul dinastiei. Deasupra liniilor de tramvai erau suspendate şiruri de lumini colorate, care seara se aprindeau şi formau fie urarea „Domnul să-l aibă în pază pe Ţar!”, fie acvila bicefală, simbolul Romanovilor, şi anii 1613-1913. Cei care nu erau din oraş, dintre care mulţi nici nu văzuseră lumină electrică în viaţa lor, se zgâiau la ele şi se scărpinau în cap plini de uimire. Erau coloane, arcuri şi obeliscuri întregi din lumină. În faţa catedralei Kazan era un pavilion alb plin cu arbuşti de smirnă, bromelii şi palmieri ce tremurau în aerul iernii ruseşti.

Festivităţile au fost deschise de slujba de mulţumire din catedrala Kazan, ţinută de patriarhul Antiohiei, sosit special din Grecia pentru această ocazie, de trei mitropoliţi ruşi şi de cincizeci de preoţi din Sankt-Petersburg. Familia imperială a venit de la

Palatul de Iarnă în caleşti deschise, însoţită de două escadroane din Garda Personală a Majestăţii Sale şi de cazaci călare, îmbrăcaţi cu caftane negre şi căciuli caucaziene roşii. Era prima dată când ţarul apărea din nou în public după Revoluţia din 1905, iar poliţia nu voia să rişte nimic. De-a lungul întregului traseu erau înşirate gărzile imperiale, în uniformă stacojie şi şakouri cu pene. În timp ce cavalcada trecea prin dreptul lor, fanfare militare intonau imnul naţional, iar soldaţii răcneau „Uraaa!”. Încă din zorii zilei, în faţa catedralei au început să sosească procesiuni religioase pornite din diferite colţuri ale oraşului. Când caleştile şi-au făcut apariţia, mulţimea imensă – o pădure de cruci, icoane şi prapuri – a căzut în genunchi, ca un singur om. În catedrală era adunată clasa conducătoare a Rusiei: mari duci şi prinţi, membri ai curţii, senatori, miniştri, consilieri de stat, membri ai Dumei, funcţionari de rang înalt, generali şi amirali, guvernatori de provincii, primari de oraşe, şefi de *zemstve* şi mareşali ai nobilimii. Greu vedeai vreun piept pe care să nu sclipească un şir de decoraţii strălucitoare sau vreo medalie în formă de stea, cu greu găseai o pereche pe picioare lângă care să nu se afle şi o sabie. La lumina lumânărilor totul sclipea – iconostasul din argint, mitrele bătute cu pietre scumpe ale preoţilor şi crucea de cristal. În mijlocul ceremoniei, doi porumbei au coborât din întunericul cupolei şi au zburat câteva clipe pe deasupra capetelor ţarului şi fiului său. Cuprins de exaltare religioasă, ţarul Nicolae a interpretat întâmplarea drept un semn al binecuvântării pe care Dumnezeu o pogora deasupra Casei Romanovilor.

Între timp, în cartierele muncitoreşti fabricile fuseseră închise – era sărbătoare. Săracii stăteau la coadă în faţa cantinelor municipale unde, pentru a marca aniversarea, se împărţea gratis mâncare. Casele de amanet fuseseră asaltate de mulţime după ce se răspândise zvonul că se va acorda o dispensă specială, pentru ca lumea să-şi poată răscumpăra bunurile fără a mai plăti dobândă; când zvonul s-a dovedit a fi fals, mulţimile s-au înfuriat şi mai multe case de amanet s-au ales cu vitrinele sparte. Femeile se adunaseră în faţa închisorilor oraşului, sperând că şi cei dragi lor se vor număra printre cei 2.000 de prizonieri eliberaţi prin amnistie cu ocazia celebrării tricentenarului.

În timpul după-amiezii, mari mulţimi de oameni s-au pornit spre centrul oraşului pentru mult-aşteptatul spectacol de *son et lumière*. De-a lungul străzilor se înşirau tarabe unde se vindeau plăcinte şi halbe cu bere, steaguri în culorile Romanovilor şi suveniruri. În parcuri erau târguri şi concerte. Pe măsură ce se înnopta, Nevski Prospekt devenea o masă compactă de oameni. Toate chipurile s-au ridicat spre cer când s-a aprins explozia de culori a artificiilor şi luminilor ce brăzdau oraşul, zburând peste acoperişuri, pentru a ateriza sclipind un moment pe cele mai importante monumente. Pe fundalul întunecat al cerului, turnul ascuţit şi auriu al clădirii Amiralităţii ardea ca o torţă, iar Palatul

de Iarnă era iluminat superb, cu cele trei portrete imense ale lui Nicolae al II-lea, Petru cel Mare şi Mihail Romanov.

Familia imperială a rămas în capitală o săptămână pentru alte festivităţi de auto-felicitare. La Palatul de Iarnă au avut loc recepţii pompoase, şiruri lungi de demnitari servili umplând sălile oficiale pentru a se înfăţişa ţarului Nicolae şi ţarinei Aleksandra, aşezaţi în salonul pentru concerte. S-a organizat un somptuos bal la Adunarea Nobililor, la care au participat cuplul imperial şi fiica lor cea mare, Olga, aflată la unul dintre primele ei evenimente sociale. Fata a dansat o poloneză cu prinţul Saltîkov, care a provocat oarecare agitaţie pentru că a uitat să-şi scoată pălăria. La Teatrul Mariinski a avut loc un spectacol de gală cu opera patriotică a lui Glinka *O viaţă pentru ţar*[*1], care spunea povestea ţăranului Susanin, cel care salvase viaţa primului ţar Romanov. Rândurile de loje „sclipeau de bijuterii şi diademe", după spusele lui Meriel Buchanan, fiica ambasadorului Marii Britanii, iar stalul era plin de uniformele stacojii ale oficialilor de la curte, care s-au unduit la unison, „ca un câmp de maci", când aceştia s-au ridicat să salute sosirea ţarului. Deşi se pensionase, Matilda Kşesinskaia, fosta amantă a ţarului Nicolae, a revenit pe scenă ca să danseze mazurcile din actul al doilea. Senzaţia serii a reprezentat-o însă apariţia mută a tenorului Leonid Sobinov, care i-a ţinut locul lui Şaliapin traversând scena în fruntea unei procesiuni religioase, costumat ca Mihail Romanov. A fost prima (şi ultima) dată în istoria teatrului imperial când figura unui ţar Romanov a fost reprezentată pe scenă[1].

Trei luni mai târziu, pe o vreme călduroasă de mai, familia imperială a început un pelerinaj al Romanovilor prin oraşele vechiului Ţarat Moscovit care aveau legătură cu fondarea dinastiei. Au urmat acelaşi traseu pe care îl parcursese şi Mihail, întâiul ţar al Romanovilor, de la căminul său din Kostroma, pe Volga, şi până la Moscova, după ce în 1613 fusese ales să urce pe tronul Rusiei. Familia imperială a ajuns la Kostroma îmbarcată pe o flotilă de vase cu aburi. Malurile fluviului erau ticsite de orăşeni şi ţărani, toţi bărbaţii fiind îmbrăcaţi în surtuc şi şapcă, iar femeile cu tradiţionalele baticuri de Kostroma, bleu cu alb. Sute de curioşi au intrat până la piept în apa fluviului, ca să fie mai aproape de vizitatorii de sânge domnesc. Nicolae a vizitat mănăstirea Ipatiev, unde Mihail se refugiase din calea invadatorilor polonezi şi a războiului civil care mătura Ţaratul Moscovei în pragul urcării sale pe tron. Ţarul a primit o delegaţie de ţărani de pe pământurile care aparţinuseră mănăstirii şi a făcut o fotografie cu descendenţii boierilor care în 1613 bătuseră drumul de la Moscova pentru a oferi coroana Romanovilor.

De la Kostroma, grupul a plecat la Vladimir, Nijni Novgorod şi Iaroslavl. Au călătorit cu trenul imperial, minunat dotat, inclusiv cu odăi lambrisate cu lemn de mahon, fotolii de catifea moale, birou de scris şi un pian cu coadă. Sala de baie avea un dispozitiv

special care împiedica apa din cada Majestăţii Sale Imperiale să dea pe de lături atunci când trenul era în mişcare. Între Vladimir şi micul târg mănăstiresc Suzdal nu exista cale ferată, aşa că suita a trebuit să parcurgă distanţa în treizeci de automobile Renault decapotabile, pe drumurile de ţară pline de praf. Prin satele pe care le traversau în viteză, ţăranii bătrâni, bărbaţi şi femei, cădeau în genunchi la trecerea convoiului. Deşi călătorii abia dacă îi băgau în seamă, ei puseseră în faţa colibelor lor modeste din lemn mese pe care erau aşezate flori, pâine şi sare, darurile tradiţionale cu care ruşii îi întâmpinau pe străini.

Pelerinajul regal a culminat cu o intrare triumfală în Moscova, vechea capitală a Rusiei, acolo unde fusese încoronat întâiul ţar Romanov. A urmat o altă serie de manifestări pompoase şi de festinuri. Balul din cale afară de fastuos organizat de Adunarea Nobilimii Moscovite a depăşit chiar şi cele mai extravagante visuri de la Hollywood. A fost instalat un lift special, pentru ca dansatorii regali să nu se obosească urcând pe scări în sala de bal de la etaj. Suita imperială a ajuns la Moscova cu trenul şi a fost întâmpinată în Gara Aleksandrovski de o numeroasă delegaţie de demnitari. Călare pe un cal alb, la douăzeci de metri în faţa escortei de cazaci şi a restului cavalcadei imperiale, ţarul şi suita au traversat mulţimile care îi ovaţionau, până la Kremlin. Scăldată în lumina strălucitoare a soarelui, strada Tverskaia era împodobită cu decoraţiuni mai minunate chiar decât cele din Sankt-Petersburg. Bulevardul era acoperit cu stindarde din catifea cafenie, cu emblemele Romanovilor. Clădirile erau drapate cu flamuri şi fanioane şi acoperite cu lumini care noaptea se aprindeau şi dezvăluiau alte embleme, şi mai ingenioase decât cele de pe Nevski Prospekt. În vitrinele magazinelor şi în balcoanele locuinţelor private erau etalate statui ale ţarului, pline de ghirlande. Lumea arunca ploaie de confetti asupra procesiunii. În Piaţa Roşie, unde se reuniseră procesiunile religioase pornite din toate părţile oraşului pentru a-l întâmpina, ţarul a descălecat şi a pornit pe jos, printre şirurile de preoţi care psalmodiau, până la catedrala Uspenski, pentru a se ruga. Împărăteasa şi ţareviciul Aleksei urmau să parcurgă şi ei pe jos ultimele câteva sute de metri. Aleksei a suferit însă un alt acces de hemofilie şi a trebuit să fie purtat pe braţe de gărzile cazace. Când procesiunea s-a oprit, contele Kokovţov, prim-ministrul, a auzit din mulţime „exclamaţii de regret la vederea bietului copil neputincios, moştenitorul tronului Romanovilor”[2].

*

În timpul celebrării tricentenarului, dinastia Romanovilor a oferit lumii o imagine de putere şi opulenţă monarhică. Nu a fost vorba doar de un simplu exerciţiu propagandistic. Ceremoniile omagiale dedicate dinastiei şi glorificarea istoriei sale au fost, fără

doar şi poate, menite să inspire veneraţia şi susţinerea populară faţă de principiul autocraţiei. Dar au avut şi scopul de a *reinventa* trecutul, de a relata povestea „ţarului popular", astfel încât monarhiei să-i fie redate o legitimitate istorică mitică şi o imagine de trăinicie şi permanenţă în acele timpuri tulburi, când democraţia emergentă a Rusiei îi contesta dreptul de a conduce. Romanovii se refugiau în trecut, cu speranţa că acest lucru îi va salva de viitor.

Cultul Ţaratului Moscovei din secolul al XVII-lea a reprezentat cheia acestei autoreinventări şi laitmotivul jubileului. Trei au fost principiile Ţaratului Moscovit de care au fost atraşi Romanovii în ultimii ani ai domniei lor. Primul era noţiunea de patrimonialism, prin care întreaga Rusie era percepută ca fiind efectiv proprietatea ţarului, feuda sa personală (*votcina*), la fel cu a unui feudal medieval. La primul recensământ naţional din 1897, Nicolae s-a declarat el însuşi „moşier". Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ideea aceasta a ţinut Rusia departe de Occident, unde se năştea o clasă de proprietari funciari independenţi care contrabalansa puterea monarhică. Al doilea principiu preluat de la Ţaratul Moscovit era ideea conducerii personale: ca întrupare a lui Dumnezeu pe pământ, voinţa ţarului nu trebuia să fie îngrădită de legi sau de birocraţie, iar acesta trebuia lăsat să conducă ţara după propria sa conştiinţă despre datorie şi lege. Şi acest principiu distingea tradiţia bizantină a despotismului de absolutismul statului occidental. Conservatorii – cum era Konstantin Pobedonoştev, preceptor şi ideolog dominant al ultimilor doi ţari, Nicolae şi Alexandru – susţineau că această autocraţie religioasă era potrivită numai spiritului naţional rus, că era nevoie de un autocrat aidoma lui Dumnezeu ca să înfrâneze instinctele anarhice ale poporului rus[*2]. În sfârşit, mai era şi ideea unei uniuni mistice între ţar şi poporul de credinţă ortodoxă, care îl iubea şi i se supunea ca unui tată şi unui zeu. Era vorba despre un mit al conducerii de tip paternalist, despre vârsta de aur a autocraţiei populare, lipsită de complicaţiile unui stat modern.

Ultimii doi ţari au avut motive evidente pentru a se agăţa cu atâta tărie de această viziune arhaică. Într-adevăr, în măsura în care erau convinşi că puterea şi prestigiul le erau subminate de „modernitate", în toate formele acesteia – convingeri laice, ideologii constituţionale occidentale şi noile clase urbane –, consecinţa logică era ca ei să caute să dea timpul înapoi, spre o epocă de aur. În opinia lor, putregaiul începuse să apară în secolul al XVIII-lea, pe timpul domniei lui Petru cel Mare – „Petru al vostru", cum îl numea ţarul Nicolae când discuta cu oficialităţile. Autocraţia din Rusia se manifesta după două modele, opuse unul celuilalt: modelul petrin şi modelul moscovit. Imitând absolutismul occidental, modelul petrin încerca să sistematizeze puterea coroanei prin intermediul unor norme legislative şi al unor

instituţii birocratice. Acest lucru era menit să conducă la limitarea puterilor ţarului, în sensul că el însuşi trebuia să se supună propriilor legi. Ţarul care nu făcea astfel era un despot. Tradiţia petrină implica şi un transfer al esenţei puterii de la persoana divină a ţarului la conceptul abstract al statului autocratic. Mai presus de orice, lui Nicolae nu-i era pe plac acest lucru. La fel ca tatăl său, Alexandru al III-lea, şi el fusese învăţat să susţină principiile conducerii personale, păstrând puterea la curte, şi să nu aibă încredere în aparatul birocratic, pe care îl considera un fel de „zid" care rupea legătura firească dintre ţar şi poporul său. Această lipsă de încredere poate fi explicată prin faptul că în secolul al XIX-lea birocraţia imperială începuse să se dezvolte ca o forţă orientată în direcţia modernizării şi a reformelor. Devenise tot mai independentă de curtea imperială şi mai apropiată de opinia publică, fapt care în ochii conservatorilor avea să ducă obligatoriu la cereri cu caracter revoluţionar pentru o constituţie. Asasinarea în 1881 a lui Alexandru al II-lea (după două decenii de reforme prudente) părea să confirme părerea acestora, anume că putregaiul trebuia înlăturat. Alexandru al III-lea (care afirmase odată că „dispreţuieşte birocraţia şi bea şampanie în cinstea eradicării ei")[3] a hotărât revenirea la formele personale de conducere autocratică, atât la nivelul administraţiei centrale, cât şi la cel al conducerii locale. Iar fiul trebuia neapărat să-i calce pe urme tatălui.

Modelul autocratic urmat de Nicolae a fost aproape integral cel moscovit. Ţarul său preferat era Aleksei Mihailovici (1645-1676), după numele căruia şi-a botezat şi fiul, pe ţarevici. I-a imitat pioşenia liniştită care, se spunea, îi dăduse convingerea că trebuie să conducă Rusia urmându-şi conştiinţa religioasă. Lui Nicolae îi plăcea adeseori să-şi justifice politicile susţinând că ideea „pogorâse asupra lui" trimisă de Dumnezeu. Conform celor povestite de contele Witte, unul dintre cei mai luminaţi miniştri ai săi, Nicolae credea că „oamenii nu influenţează evenimentele, că Dumnezeu este cel care conduce totul, iar ţarul, ca uns al lui Dumnezeu, nu ar trebui să urmeze sfaturile nimănui, ci să se ghideze doar după inspiraţia sa divină". Nicolae avea o admiraţie atât de mare faţă de tradiţiile pe jumătate asiatice ale Evului Mediu, încât a încercat să le introducă şi la curtea sa. A ordonat ca în documentele şi publicaţiile oficiale să fie menţinute vechile forme de grafie slavonă, mult după ce acestea fuseseră abandonate în limba rusă literară. Vorbea despre *Rus'*, vechiul cuvânt moscovit folosit pentru teritoriile din inima Rusiei, în locul cuvântului *Rossiia*, care se referea la imperiu şi care fusese adoptat în timpul lui Petru cel Mare. Nu îi plăcea titlul de *gosudar imperator* (împărat suveran), introdus tot de Petru, pentru că implica faptul că liderul autocrat nu era decât întâiul slujbaş al statului abstract (*gosudarstvo*). Prefera vechiul titlu de *ţar* (derivat din cuvântul grecesc *kaisar*), care trimitea la epoca bizantină şi avea conotaţiile religioase ale conducerii de tip paternalist. A

cochetat chiar cu ideea de a-i face pe toţi curtenii să poarte caftan, asemenea vechilor boieri moscoviţi (ceea ce l-a descurajat au fost doar costurile acestei măsuri). Cel care îi sugerase ideea, ministrul de Interne D.S. Sipiaghin, avea el însuşi biroul decorat în stil moscovit. Cu prilejul unei vizite a ţarului, îmbrăcat ca Aleksei, ministrul l-a întâmpinat pe suveran cu toate ritualurile de curte din secolul al XVII-lea, inclusiv cu un festin rusesc tradiţional şi o formaţie ţigănească. Nicolae a încurajat moda de la curte – începută încă din timpul domniei tatălui său – de a organiza baluri mascate având ca temă secolul al XVII-lea. În 1903 a dat chiar el un astfel de bal, considerat printre cele mai luxoase. Invitaţii au purtat cópii ale veşmintelor de curte din timpul ţarului Aleksei şi au dansat dansuri medievale ruseşti. Fotografiile tuturor participanţilor, fiecare identificat după funcţia sa la curte din secolul al XVII-lea şi, respectiv, XX, au fost publicate în două albume luxos editate. Nicolae a apărut într-un costum copiat după ţinuta de gală a lui Aleksei, iar Aleksandra, în rochia şi cu podoaba pentru cap ale ţarinei Natalia[4].

Nicolae nu a făcut un secret din faptul că prefera cu mult mai mult Moscova Sankt-Petersburgului. Vechiul „oraş sfânt", cu miile lui de cupole în formă de ceapă, reprezenta tradiţiile răsăritene şi bizantine care stăteau la temelia viziunii moscovite asupra lumii. Neinfluenţată de Apus, Moscova îşi păstrase „stilul naţional" atât de iubit de cei doi ţari. Amândoi considerau că Petersburgul, cu stilul lui arhitectural clasic, cu magazinele cu aspect occidental şi cu burghezia lui, este străin de Rusia. Au încercat să îl facă mai moscovit, construind biserici în stil bizantin – o modă începută sub Nicolae I – şi adăugând în peisajul citadin elemente de arhitectură arhaică. Alexandru al III-lea, de exemplu, a comandat ridicarea catedralei Învierea lui Hristos, construită în vechiul stil moscovit, pentru a sfinţi locul de pe Canalul Ekaterina unde fusese asasinat tatăl său în 1881. Cu cupole caracteristice, mozaicuri multicolore şi ornamente bogate, catedrala era într-un bizar contrast cu celelalte mari catedrale ale oraşului, Kazan şi Sf. Isaac, ambele în stil clasic. Nicolae a remodelat clădirile, dându-le un aspect neobizantin. Clădirea Consiliului Şcolar al Sfântului Sinod a fost remodelată şi transformată în Biserica-Monument Aleksandr Nevski, împodobindu-i-se faţada în stil clasic cu motive moscovite şi adăugându-i-se pe acoperişul plat cinci cupole în formă de ceapă şi o turlă triunghiulară. Pentru a marca jubileul Romanovilor, multe alte clădiri au fost construite în vechiul stil rusesc. Catedrala Tricentenarului, în apropiere de Gara Moscova, de exemplu, a fost construită imitându-se explicit stilul bisericii din Rostov, datând din secolul al XVII-lea. Satul Fedorov, construit de Nicolae la Ţarskoe Selo, chiar la marginea capitalei, recrea cu minuţie o *kremlin* (zonă fortificată) şi o catedrală din secolul al XVII-lea[5]. Era ca un fel de parc tematic moscovit.

Nicolae şi tatăl său vizitau des Moscova şi o foloseau tot mai mult ca loc de desfăşurare a manifestărilor rituale de omagiere a dinastiei. Încoronarea ţarului, care avea loc în mod tradiţional la Moscova, a devenit un eveniment simbolic important – mult mai important decât fusese în trecut. Nicolae îşi făcuse un obicei din a vizita Moscova de Paşte – ceva ce nu făcuse nici un ţar de peste cincizeci de ani. Avea convingerea că doar la Moscova şi în provincii comuniunea spirituală dintre el şi oamenii simpli, din popor avea să reuşească. „Unit în rugăciune cu poporul meu", îi scria el guvernatorului general în 1900, la scurt timp după prima sa vizită pascală în vechea capitală. „Îmi trag forţe noi pentru a putea sluji Rusia, pentru bunăstarea şi gloria ei."[6] După 1906, când la Sankt-Petersburg s-a stabilit sediul Dumei, Nicolae şi-a îndreptat tot mai mult privirea spre Moscova şi spre provincii ca bază pe care să-şi clădească „autocraţia populară" care să rivalizeze cu parlamentul. Cu sprijinul ruşilor simpli, din popor – reprezentaţi din ce în ce mai mult de Grigori Rasputin –, el va reafirma puterea coroanei, pentru prea mult timp silită să bată în retragere în faţa birocraţiei şi a societăţii.

Jubileul tricentenarului a marcat punctul culminant al acestor eforturi susţinute de a promova moştenirea moscovită. Era o aniversare a dinastiei, centrată pe simbolurile ţariste, în timp ce simbolurile statale erau împinse hotărât în plan secund. Cearta din timpul slujbei de la catedrala Kazan, dintre Rasputin, scandalosul ţăran „sfânt" a cărui influenţă ajunsese să domine curtea, şi Mihail Rodzianko, preşedintele Dumei, a fost simbolică din acest punct de vedere. Rodzianko fusese ofensat de faptul că membrii Dumei urmau să ocupe locuri situate în spatele celor rezervate consilierilor de stat şi senatorilor. S-a plâns maestrului de ceremonii că faptul nu era „în acord cu demnitatea parlamentului". „Dacă se intenţionează ca jubileul să fie cu adevărat un prilej de bucurie naţională, n-ar trebui să se uite că în 1613 Mihail Romanov a fost ales ţar al Rusiei de către o adunare populară, şi nu de un grup de oficiali." Obiecţiile lui Rodzianko au fost luate în considerare şi locurile pentru membrii Dumei au fost schimbate cu cele ale senatorilor. Dar când preşedintele Dumei s-a dus să se aşeze pe locul destinat lui, a găsit acolo un bărbat brunet, cu barbă şi veşminte ţărăneşti, pe care l-a recunoscut imediat ca fiind Rasputin. Cei doi au avut un schimb aprins de replici, unul insistând pe sfinţenia poziţiei sale ca preşedinte al parlamentului ales al ţării, celălalt clamând susţinerea ţarului însuşi. Până la urmă, a fost chemat un om de ordine ca să liniştească spiritele. Cu un mormăit ursuz, Rasputin s-a îndreptat ostentativ spre ieşire, unde a fost ajutat să-şi îmbrace haina din blană de samur şi a fost condus la o trăsură care îl aştepta[7].

Prim-ministrul a fost indignat şi de atitudinea dispreţuitoare faţă de guvern pe care membrii curţii imperiale au avut-o în timpul manifestaţiilor jubiliare. Miniştrilor li s-a cerut să îşi

asigure singuri transportul şi cazarea în perioada cât au însoţit suita imperială în turneul prin provincii. Contele Kokovţov îşi amintea:

> Atitudinea aceea părea să sugereze că guvernul este o barieră între popor şi ţarul lui, pe care îl priveşte cu oarbă devoţiune, pentru că este unsul lui Dumnezeu… Cei mai apropiaţi prieteni de la curte ai ţarului au ajuns să fie convinşi că suveranul poate să facă orice, odată ce se sprijină pe dragostea nemărginită şi pe deplina loialitate a poporului. Miniştrii guvernului, pe de altă parte, nu erau adepţii acestui tip de autocraţie; la fel cum nu era nici Duma, care s-a străduit permanent să controleze puterea executivă. Amândouă aceste organisme erau de părere că suveranul ar trebui să admită că nu mai sunt aceleaşi condiţii ca pe timpul când Romanovii au devenit ţarii Moscovei şi stăpânii pământului Rusiei.

Prim-ministrul a încercat zadarnic să-i spună ţarului că nu-şi va putea salva tronul încercând să adopte „aura «ţarului moscovit» şi conducând Rusia ca pe propriul său bun”[8].

Comuniunea dintre ţar şi poporul său a fost tema centrală a jubileului. Cultul ţăranului Ivan Susanin trebuia să întărească şi mai mult mesajul că oamenii simpli îl iubesc pe ţar. Susanin trăise pe moşia Romanovilor din Kostroma. Legenda spune că, cu preţul vieţii sale, el l-a salvat pe Mihail Romanov inducându-i în eroare pe polonezii care, în ajunul urcării sale pe tron, veniseră să-l omoare. Începând cu secolul al XIX-lea, el a fost promovat în mod oficial drept erou naţional şi a fost slăvit în poezii patriotice şi în opere precum cea a lui Glinka, *O viaţă pentru ţar*. În timpul sărbătorilor tricentenarului, *O viaţă pentru ţar* a fost jucată în toată ţara, de companii de amatori, de şcoli şi regimente. Presa de consum şi broşuri de largă circulaţie repovesteau legenda lui Susanin *ad nauseam*. Se spunea că el simbolizează devotamentul poporului faţă de ţar. O gazetă ostăşească le spunea cititorilor ei că Susanin i-a arătat fiecărui soldat cum să-şi îndeplinească jurământul faţă de ţar. În timpul jubileului, imaginea ţăranului-erou din secolul al XVII-lea era prezentă pretutindeni şi mai ales la baza Monumentului Romanovilor din Kostroma, în care o femeie reprezentând Rusia îl binecuvânta pe Susanin, îngenuncheat dinaintea ei. În timpul turneului care l-a dus la Kostroma, Nicolae a primit chiar o delegaţie de ţărani-„Potemkin”[*3] care pretindeau că ar fi descendenţi ai lui Susanin[9].

Conform propagandei din timpul jubileului, alegerea Romanovilor din 1613 a reprezentat un moment crucial de deşteptare naţională. Se susţinea că „întreaga ţară” participase la alegeri, ceea ce oferea dinastiei un mandat popular, deşi marea majoritate a istoricilor din secolul al XIX-lea fuseseră de acord că alegerea se datorase mai mult uneltirilor câtorva boieri influenţi decât oamenilor de rând. Prin alegerea acesteia, se susţinea, Romanovii au devenit personificarea voinţei naţionale. „Spiritul

Rusiei e întrupat în ţarul ei", scria un propagandist. „Ţarul este în ochii poporului reprezentarea cea mai înaltă a destinului şi idealurilor naţiunii." Pe scurt, Rusia însemna dinastia Romanovilor. „În fiecare suflet există ceva din Romanovi", declara ziarul *Novoe vremia* (*Timpuri noi*). „Ceva din sufletul şi spiritul acestei dinastii, care domneşte de 300 de ani."[10]

Nicolae Romanov, întruparea Rusiei: acesta era cultul pe care îl promova jubileul, sprijinindu-se pe statutul religios pe care ţarul îl avea în conştiinţa populară. Rusia avea o tradiţie îndelungată de prinţi evlavioşi – conducători care fuseseră canonizaţi pentru că îşi puseseră viaţa pavăză *pro patria et fides* –, care se întindea până în secolul al X-lea. În mintea ţăranilor simpli, ţarul nu era doar un rege conducător, ci Dumnezeu pe pământ. Îl vedeau ca pe o figură paternă (*ţar-batiuşka* sau tătucul-ţar din basmele populare), care îi ştia pe toţi ţăranii după nume, le înţelegea necazurile şi toate micile amănunte legate de ele; şi, dacă n-ar fi existat boierii cei răi, nobilii demnitari care îi stăteau în preajmă, le-ar fi îndeplinit cererile printr-o Proclamaţie de Aur prin care li s-ar fi dat pământ. De aici şi tradiţia ţărănească de a trimite jalbe direct ţarului – o tradiţie care (asemenea spiritului monarhic pe care ea îl reflecta în rândul oamenilor simpli) a continuat mult după instaurarea epocii sovietice, când petiţii asemănătoare le erau trimise lui Lenin şi Stalin. Acest „naiv" mit ţărănesc al ţarului-Dumnezeu putea fi folosit uneori pentru a justifica răscoalele ţărăneşti, mai ales când o reformă administrativă îndelung aşteptată nu reuşea să împlinească speranţele poporului. Pugaciov, liderul cazacilor rebeli din anii 1770, s-a autoproclamat ţar, sub numele de Petru al III-lea; iar după 1861, când eliberarea iobagilor, legiferată în acel an, nu a reuşit să satisfacă plângerile ţărănimii, răsculaţii s-au ridicat şi ei tot în numele adevăratului ţar. În general însă, mitul ţarului-Dumnezeu a funcţionat în favoarea coroanei, şi pe măsură ce criza revoluţionară s-a adâncit propagandiştii ţarului Nicolae au apelat tot mai mult la acest mit.

Propaganda tricentenarului era expresia finală a acestei legende. Ea îl înfăţişa pe Nicolae ca pe un naş pentru supuşii săi, care îl cunoştea îndeaproape pe fiecare dintre ei şi se preocupa de fiecare dintre nevoile lor. Era lăudat pentru stilul lui de viaţă modest şi pentru gusturile lui simple, pentru disponibilitatea de a intra în legătură cu oamenii de rând, pentru bunătatea şi pentru înţelepciunea lui. Special pentru jubileu a fost comandată o biografie accesibilă a ţarului, prima publicată vreodată pentru un ţar aflat încă în viaţă. Aceasta îl prezenta ca fiind „un tată pentru poporul lui, asupra nevoilor căruia se apleacă şi veghează cu compasiune". Se spunea despre el că se dăruia „cu deosebită grijă şi atenţie bunăstării şi propăşirii morale" a ţăranilor, în ale căror colibe intra adesea „ca să vadă cum trăiesc aceştia şi să împartă cu ei laptele şi pâinea neagră pe care le mâncau". La ceremoniile oficiale „discuta cordial" cu ţăranii, care apoi „îşi făceau cruce şi

se simţeau mai fericiţi pentru tot restul vieţii lor". Împărtăşea obiceiurile şi deprinderile simple ale poporului, purta rubaşcă şi mânca preparate modeste, ţărăneşti, ca borşul sau bliniile[*4]. Pe parcursul jubileului ţarul a fost fotografiat în timpul unor acţiuni simbolice de omagiere a poporului – de exemplu, inspectând un nou tip de plug sau gustând din raţiile soldaţilor săi. Astfel de imagini erau menite să întărească şi mai mult credinţa populară că nici un aspect, oricât de neînsemnat, din viaţa de zi cu zi a poporului nu scăpa atenţiei ţarului şi că influenţa sa era pretutindeni prezentă. „Mii de fire invizibile se adună în inima ţarului", scria biograful casei imperiale; „iar aceste fire se duc şi spre bojdeucile celor sărmani, şi spre palatele celor înstăriţi. Acesta este motivul pentru care poporul rus îşi va aclama întotdeauna ţarul cu zel şi entuziasm, fie că suveranul se află la Teatrul Mariinski din Sankt-Petersburg… fie că străbate oraşe şi sate"[11].

*

„Acum vezi şi dumneata cât de laşi sunt aceşti miniştri de stat", i-a spus împărăteasa Aleksandra unei doamne de companie la scurtă vreme după jubileu. „Îl înspăimântă în permanenţă pe împărat cu ameninţări despre revoluţie şi uite, vezi şi dumneata, abia ce apărem în public şi le-am şi cucerit inimile." Dacă ritualurile jubileului au fost menite să creeze iluzia unei dinastii puternice şi solide, atunci ele au reuşit să convingă doar puţină lume din afara curţii. Romanovii au devenit victimele propriei lor propagande. Ţarul Nicolae, mai ales, s-a întors din turneul în provincii întărit în convingerea autoamăgitoare că „poporul meu mă iubeşte". I s-a stârnit astfel o nouă dorinţă de a călători în inima Rusiei. A început să vorbească despre un voiaj pe Volga, despre o vizită în Caucaz şi în Siberia. Stimulat de credinţa în propria sa popularitate, a început să caute mijloace prin care să facă încă un pas spre sistemul de conducere despotică, pe care îl admira atât de mult la vechiul Ţarat Moscovit. Încurajat de miniştrii săi cei mai reacţionari, a luat în calcul chiar desfiinţarea Dumei sau transformarea ei într-un corp pur consultativ, cum fusese Adunarea Ţării (*Zemskii sobor*), care funcţionase în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

Observatorii străini favorabili monarhiei au fost şi ei furaţi de retorica optimistă. „Nici o speranţă nu pare prea exagerată sau prea strălucitoare", declara despre viitorul Romanovilor ziarul londonez *The Times*, într-o ediţie specială dedicată jubileului. Convins de devotamentul poporului faţă de ţar, ziarul relata despre o emisiune filatelică în care erau înfăţişate portretele conducătorilor Romanovi, tipărită pentru a marca tricentenarul, dar care a fost retrasă atunci când câţiva funcţionari de poştă

regalişti au refuzat să oblitereze chipurile atât de venerate aplicând ştampila poştei pe timbre. „Astfel de scrupule eminamente respectabile, care denotă loialitate", conchidea *The Times*, „sunt tipice pentru felul în care gândesc masele largi, populare din Rusia". Sentimente similare erau reflectate şi de Ministerul de Externe britanic. „Nimic nu poate surclasa afecţiunea şi devotamentul faţă de persoana împăratului, pe care populaţia le manifestă la fiecare apariţie a Majestăţii Sale. Nu încape îndoială că în acest puternic ataşament al maselor… faţă de persoana împăratului rezidă marea forţă a autocraţiei ruse."[12]

De fapt, jubileul avea loc în mijlocul unei profunde crize sociale şi politice – unii ar spune chiar că era o criză cu caracter revoluţionar. Manifestaţiile jubiliare se desfăşurau pe fondul mai multor decenii de violenţe crescânde, de suferinţe umane şi represiuni, în care poporul ţarului se confrunta cu regimul instituit de acesta. Nici una dintre rănile lăsate de Revoluţia din 1905 nu se vindecase încă; iar unele dintre ele se infectaseră, agravându-se. Marea problemă ţărănească rămăsese nerezolvată, în ciuda eforturilor tardive de a realiza reforma agrară; de fapt, dacă a avut vreun efect, acela a fost că aristocraţia latifundiară a devenit şi mai potrivnică ideii de a face concesii ţăranilor după Revoluţia din 1905, când mulţimile îi atacaseră moşiile. Avusese loc şi o recrudescenţă a grevelor muncitoreşti, cu mult mai militante decât cele precedente de la începutul anilor 1900, cu bolşevicii care câştigau tot mai mult teren în rândul organizaţiilor sindicale în detrimentul rivalilor lor mai moderaţi, menşevicii. În ceea ce priveşte aspiraţiile liberalilor, care păruseră atât de aproape de realizare în 1905, ele deveniseră acum o perspectivă cu atât mai îndepărtată cu cât curtea imperială şi susţinătorii ei blocau toate reformele liberale ale Dumei şi călcau în picioare fragilul lor ideal despre drepturile civile (odată cu procesul Beilis, din 1913, care, chiar şi după Afacerea Dreyfus, a şocat întreaga Europă prin persecutarea de-a dreptul medievală a unui evreu nevinovat, acuzat pe baza unor născociri că ar fi ucis ritualic un copil creştin). Pe scurt, se crease un gol de încredere din ce în ce mai mare, nu doar între curtea imperială şi societate – vid exemplificat perfect de scandalul Rasputin –, ci şi între curte şi mulţi dintre propriii susţinători tradiţionali, funcţionarii publici, Biserica şi armata, întrucât ţarul se opunea solicitărilor acestora de a reforma statul. Chiar în timp ce Romanovii se autoomagiau şi se flatau singuri în credinţa fantezistă că ar putea conduce pentru încă trei sute de ani, în afara cercului strâmt al curţii lor imperiale sporea sentimentul că urmează o criză iminentă, chiar o catastrofă. Acest sentiment al disperării fost cel mai bine articulat de poeţii aşa-numitei „Epoci de Argint"[*5] a literaturii ruse – mai ales Blok şi Belîi –, care au descris Rusia ca fiind aşezată pe un vulcan. În cuvintele lui Blok:

Iar peste Rusia zăresc
un foc
Mistuitor, întins spre
zări.

Cum să explicăm colapsul acestei dinastii? Colaps este cu certitudine cuvântul potrivit. Pentru că regimul Romanovilor s-a prăbuşit sub greutatea propriilor contradicţii interne. El nu a fost răsturnat. La fel ca în toate revoluţiile moderne, primele fisuri au apărut la vârf. Revoluţia nu a început cu mişcarea muncitorească – care i-a preocupat atât de mult timp pe istoricii de stânga din Occident. Nu a început nici cu sciziunea mişcărilor naţionaliste de la periferia imperiului: la fel ca în cazul prăbuşirii Imperiului Sovietic, ridicat pe ruinele dinastiei Romanovilor, revolta naţionalistă a fost mai degrabă o consecinţă a crizei de la centru, şi nu cauza acesteia. Un argument mai convingător ar fi să spunem că totul a început odată cu revoluţia ţărănească, care în unele locuri a început încă din 1902, cu trei ani înainte de Revoluţia din 1905, şi că ea era cu adevărat inevitabilă, dat fiind că societatea rusească era în proporţie covârşitoare reprezentată de ţărănime. Chiar dacă problema ţărănească, la fel ca şi aceea a muncitorilor şi a naţionalităţilor, a creat slăbiciuni structurale fundamentale în sistemul social al vechiului regim, nu ea este cea care i-a determinat politica; iar problema era tocmai politica. Nu avem nici un motiv să presupunem că regimul ţarist era sortit să se prăbuşească, aşa cum susţineau odinioară adepţii determinismului marxist, din perspectiva îngustă a „contradicţiilor sociale”. S-ar fi putut salva prin reforme. Aici este însă buba. Ultimilor doi ţari le-a lipsit dorinţa de a implementa reforme reale. E drept că, în 1905, când ţarul era gata să fie răsturnat de pe tron, el a ajuns, împotriva voinţei sale, să facă anumite concesii în direcţia reformei; dar, odată ce pericolul a trecut, el s-a aliat din nou cu susţinătorii reacţiunii. Aceasta este slăbiciunea fatală a raţionamentului acelor istorici ai dreptei care prezintă o imagine roz a Imperiului Ţarist în pragul Primului Război Mondial. Ei afirmă că sistemul ţarist era pe cale de a se reforma sau „moderniza”, urmând direcţiile liberale occidentale. Ultimii doi ţari însă şi susţinătorii lor mai reacţionari – membri ai nobilimii, ai Bisericii şi ai cercurilor politice de dreapta – au fost cel puţin ambigui în privinţa ideii de „modernizare”. Ştiau, de exemplu, că pentru a face faţă concurenţei puterilor apusene aveau nevoie de o economie industrială modernă; în acelaşi timp însă, erau profund ostili solicitărilor politice şi transformărilor sociale ale ordinii industrial-urbane. În loc să îmbrăţişeze reformele, ei au ţinut cu obstinaţie la propria lor viziune arhaică asupra autocraţiei. Tragedia lor a fost că exact atunci când Rusia păşea în secolul XX ei încercau să se întoarcă în secolul al XVII-lea.

Sorgintea revoluţiei se află aşadar aici, în conflictul tot mai adânc dintre o societate care devenea rapid tot mai instruită, mai urbană şi mai complexă şi o autocraţie fosilizată, care nu accepta să cedeze în faţa solicitărilor politice ale societăţii. Conflictul acesta mai întâi s-a acutizat (devenind cu adevărat revoluţionar), în urma foametei din 1891, în timp ce guvernul se zbătea în criză, iar societatea liberală se politiza, lansându-şi propria campanie de ajutorare; acesta este şi momentul din care începe naraţiunea părţii a doua. Dar mai întâi să-i privim mai îndeaproape pe principalii protagonişti ai conflictului, începând cu ţarul.

Miniaturistul

Cu patru ani înaintea tricentenarului, prinţul P.N. Trubeţkoi, un sculptor strălucit, terminase statuia ecvestră a fostului ţar Alexandru al III-lea, amplasată în piaţa Znamenskaia, în faţa Gării Nikolaevski din Sankt-Petersburg. Statuia era o reprezentare atât de ingenioasă şi de senzaţională a autocraţiei în formă umană, încât după revoluţie bolşevicii au hotărât să nu o clintească din loc, ca un memento înspăimântător al vechiului regim; acolo a rămas până în anii 1930[*6]. Uriaşa siluetă din bronz a lui Alexandru stă călare pe un bidiviu greoi, de proporţii arhitecturale masive, ale cărui patru picioare, solide ca nişte coloane, sunt fixate pe soclu. Cal şi călăreţ au fost făcuţi să arate atât de grei şi de solizi, încât păreau imposibil de clintit. Multă lume a luat acest lucru drept un simbol al inerţiei autocraţiei şi poate că a existat o nuanţă ironică nu tocmai neintenţionată a autorului. Muncitorii au recunoscut rapid latura amuzantă a statuii. Au poreclit-o „Hipopotamul” şi au născocit aceste versuri pline de spirit:

> Iac’aicea un dulap,
> Pe dulap, un hipopotam,
> Iar pe el călare stă un prostălău.

Până şi marele duce Vladimir Aleksandrovici, preşedintele Academiei de Artă şi fratele răposatului ţar, a criticat statuia ca fiind o caricatură. Într-adevăr, faptul că Trubeţkoi a ales să realizeze o statuie ecvestră a ţarului a fost o crudă ironie a sorţii, pentru că Alexandru al III-lea s-a temut întotdeauna de cai. Problemele lui cu aceste animale au început însă către sfârşitul vieţii, când ţarul se îngrăşase foarte tare. Devenise aproape imposibil de găsit un cal pe care ţarul să fie convins să-l încalece[13].

Nicolae nu percepea astfel de ironii. Pentru el, statuia lui Trubeţkoi simboliza forţa şi temeinicia autocraţiei din timpul domniei tatălui său. El a comandat o statuie şi mai mare a lui Alexandru, care să fie inaugurată la Moscova, capitala lui preferată, cu ocazia tricentenarului. Doi ani a durat ridicarea uluitorului monument, pe care ţarul însuşi l-a dezvelit, în cadrul unei grandioase ceremonii, în timpul sărbătoririi tricentenarului. Spre deosebire de surata ei din Sankt-Petersburg, care combina o bună reprezentare a trăsăturilor ţarului cu o puternică semnificaţie simbolică, statuia cea nouă nu avea nici un fel de pretenţii în privinţa calităţii artistice. Uriaşa figură a ţarului era un manechin lipsit de expresie umană, o întruchipare monolitică a puterii autocratice. Ţarul era înfăţişat stând pe tron, cu spatele drept, cu mâinile pe genunchi, împovărat cu toate simbolurile autorităţii ţariste – coroana, sceptrul şi bula, mantia imperială şi ţinuta militară completă –, cu faţa îndreptată spre Kremlin şi cu spatele la catedrală, aidoma unui faraon care nu are altă preocupare decât propria sa putere nelimitată[14].

După moartea lui Alexandru, în 1894, Nicolae ajunsese la o veneraţie aproape mistică faţă de memoria tatălui său, pe care îl considera un adevărat autocrat. Alexandru condusese Rusia aşa cum în Evul Mediu seniorul îşi conducea propria feudă. Centralizase puterea în propriile-i mâini şi le comanda miniştrilor săi ca un general în război. Ţarul chiar arăta exact aşa cum trebuia să arate un autocrat – era un om masiv, de un metru nouăzeci înălţime, iar chipul dârz îi era încadrat de o impozantă barbă neagră. Era un bărbat căruia îi plăcea să-şi distreze tovarăşii de chef făcând praf uşi închise şi îndoind ruble de argint cu „imperialul său deget mare, ca o menghină”. Ferit de urechi indiscrete, undeva într-un colţ al palatului, cânta la trompetă, la fel de gălăgios. Se spune că în 1888, aflat în drum spre Crimeea, trenul imperial a fost deraiat de revoluţionari şi ţarul şi-a salvat familia de la o moarte sigură susţinând pe umerii săi herculeeni acoperişul din fier al vagonului-sufragerie care se prăbuşise. Singura lui slăbiciune era, se pare, patima fatală a băuturii. Când s-a îmbolnăvit de rinichi, împărăteasa i-a interzis să mai bea. Dar el a reuşit să se eschiveze, comandându-şi o pereche de cizme speciale, prevăzute cu compartimente ascunse suficient de mari ca să încapă în ele câte o sticlă cu coniac. Generalul A.P. Cerevin, unul dintre tovarăşii săi preferaţi, îşi aminteşte: „Când ţarina era cu noi, stăteam liniştiţi şi ne jucam ca nişte copii cuminţi. Dar de câte ori ea se îndepărta puţin, ne aruncam priviri pline de înţelesuri. Şi pe urmă… un, doi, trei! Ne scoteam sticluţele, trăgeam o duşcă, iar apoi era ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic. El [Alexandru] era foarte încântat de distracţia asta. Era ca un joc. Îl numiserăm «Nevoia este mama invenţiei». «Unu, doi, trei. Nevoie, Cerevin?» – «Invenţie, Majestatea Voastră». «Unu, doi şi trei»… Şi dădeam de duşcă”[15].

Nicolae a crescut în umbra acestui colos beţivan, profund conştient de propria sa inferioritate. Fiind timid din fire şi cu un aspect juvenil, părinţii săi au continuat să-l trateze ca pe un copil (familia îi spunea Nicky) şi după ce trecuse de mult de anii adolescenţei. Nicolae păstrase multe dintre gusturile şi obiceiurile din copilărie. Jurnalele pe care le-a scris pe la douăzeci şi ceva de ani sunt pline de mici note caraghioase despre jocuri şi glume. De exemplu, în 1894, pe când avea douăzeci şi şase de ani şi la mai puţin de o lună înainte de urcarea pe tron, relata despre o epopeică bătălie cu castane în parcul palatului imperial între el şi prinţul George al Greciei: „Am început din faţa casei şi am terminat-o pe acoperiş". Câteva zile mai târziu scria despre o altă bătălie, de astă dată cu conuri de brad. Alexandru, care habar nu avea de complexe fizice sau emoţionale, îl considera pe fiul său o fire slabă şi oarecum nătâng. Îl numea „fătălău" şi considera că nu prea are rost să-l pregătească pentru îndatoririle guvernării. Când contele Witte, ministrul său de Finanţe, i-a sugerat că ar fi timpul să-l iniţieze pe succesorul său la tron în problemele de stat, Alexandru a părut surprins. „Ia zi – l-a întrebat el pe ministru –, tu ai vorbit vreodată cu Alteţa Sa Imperială, mare duce şi ţarevici?" Witte a admis că o făcuse. „Atunci să nu-mi spui că n-ai băgat de seamă că marele duce e un tont!"[16]

Mulţumită educaţiei primite, Nicolae avea toate talentele şi bunele deprinderi ale unui elev dintr-o şcoală publică engleză. Dansa cu graţie, călărea cu talent, era un ţintaş foarte bun şi excela în alte câteva discipline sportive. Vorbea limba engleză ca un profesor de la Oxford şi stăpânea bine şi limbile franceză şi germană. Aproape că nu mai e nevoie să spunem că manierele sale erau impecabile. Vărul şi amicul său din copilărie, marele duce Aleksandr, spunea despre el că ar fi „omul cel mai politicos din Europa". Cât despre cunoştinţele practice pe care le presupunea guvernarea unei ţări de mărimea Rusiei – o ţară care, în plus, se afla într-o situaţie prerevoluţionară –, Nicolae nu poseda nimic de genul acesta. Principalul său meditator, un gentleman englez pe nume Mr. Heath, picta bine în acuarelă şi era foarte pasionat de viaţa în aer liber. Omul nu se bucurase totuşi de avantajele unei educaţii universitare şi nu ştia nimic despre Rusia, cu excepţia câtorva cuvinte de bază în limba rusă. De la O.V. Kliucevski, distinsul istoric, Nicolae a învăţat câte ceva despre istoria ţării sale, dar nimic despre problemele ei actuale. Când Pobedonosţev a încercat să-l instruiască în treburile statului, ţarul a devenit „foarte intens preocupat să se scobească în nas". Politica îl plictisea pe Nicolae. Era întotdeauna mai în largul lui în compania ofiţerilor şi a doamnelor de societate decât în preajma miniştrilor şi a politicienilor[17].

Departe de a fi optimist în legătură cu capacitatea fiului său de a deprinde din cărţi arta de a domni, Alexandru l-a înrolat în corpul de ofiţeri ai gărzii, în speranţa că armata îi va întări

caracterul şi îl va învăţa câte ceva despre lume. Lui Nicolae i-a plăcut viaţa de soldat. Va aprecia pentru totdeauna spiritul de camaraderie de la popota ofiţerilor, mai mult un club pentru gentelmeni decât o cazarmă, păstrându-l ca pe o amintire scumpă a zilelor când încă nu era apăsat de povara funcţiei imperiale. Aceea a fost perioada când s-a îndrăgostit de balerina Matilda Kşesinskaia. Gradul de colonel al Regimentului de Gardă Preobrajenski, pe care i-l acordase tatăl său, a rămas pentru el o sursă de imensă mândrie. A refuzat să primească un grad superior, chiar şi în timpul Primului Război Mondial, când a preluat funcţia de comandant suprem. Acest lucru i-a afectat prestigiul în rândul armatei, unde a ajuns să fie cunoscut drept „colonelul Romanov".

În 1890, Alexandru şi-a trimis fiul într-un mare turneu prin Siberia, Japonia, Indochina, Egipt şi Grecia, în ideea de a-i lărgi moştenitorului educaţia politică. Însă caracterul suitei care l-a însoţit în turneu (obişnuita garnitură de ofiţeri de gardă, hedonişti şi lipsiţi de inteligenţă) a împiedicat în mare măsură atingerea scopului vizat. În timpul turneului, Nicolae a umplut paginile jurnalului său cu aceleaşi comentarii banale şi triviale pe care le nota de obicei şi acasă: observaţii succinte despre vreme, distanţele parcurse în fiecare zi, orele la care soseau sau plecau, tovarăşii din timpul meselor şi aşa mai departe. Se pare că nimic din acest periplu nu l-a încurajat să-şi lărgească perspectiva şi observaţiile asupra vieţii. Singurul efect de durată al călătoriei a fost unul nefast. La Otsu, în Japonia, abia a scăpat cu viaţă în urma unui atentat comis asupra lui de un terorist nebun. Experienţa i-a provocat o ură necurmată faţă de japonezi (pe care îi numea „maimuţe", *makaki*) şi adeseori se afirmă că această întâmplare l-a făcut vulnerabil în faţa influenţei acelor membri ai curţii care au promovat războiul dezastruos cu Japonia din 1904-1905.

Dacă Alexandru ar fi ajuns la vârsta de şaptezeci de ani, atunci soarta Imperiului Rus ar fi putut fi cu totul alta. Dar soarta a vrut ca el să moară în urma unei boli de rinichi în 1894, la doar patruzeci şi nouă de ani. În timp ce mulţimea de rubedenii, doctori şi curteni se aduna în jurul marelui autocrat aflat pe patul de moarte, Nicolae a izbucnit în lacrimi şi a exclamat patetic către vărul său Aleksandr: „Ce se va alege de mine şi de Rusia? Nu sunt pregătit să devin ţar. N-am vrut niciodată să fiu împărat. Nu mă pricep defel să conduc o ţară. Habar nu am măcar să discut cu miniştrii"[18]. Ludovic al XVI-lea, cu care Nicolae avea multe în comun, făcuse o remarcă izbitor de asemănătoare în 1775, când aflase că avea să fie rege al Franţei.

Domnia ultimului ţar al Rusiei a început dezastruos. La câteva zile după încoronare, în mai 1896, s-a organizat un târg care să celebreze evenimentul pe Platoul Hodînka, un teren de instrucţie militară de la periferia Moscovei. La primele ore ale dimineţii, circa cinci sute de mii de persoane erau deja adunate

acolo, aşteptând să primească în dar, din partea noului lor ţar, suveniruri constând în halbe cu capac şi biscuiţi inscripţionaţi cu data şi ocazia respectivă. Urmau să se împartă gratuit cantităţi imense de bere şi cârnaţi. În timp ce sosea tot mai multă lume, s-a răspândit zvonul că suvenirurile nu vor ajunge pentru toţi. Mulţimea s-a năpustit înainte. Oamenii s-au împiedicat şi au căzut în tranşeele săpate pe câmp, s-au sufocat şi au murit striviţi de alţii. În câteva minute, 1.400 de persoane au murit şi alte 600 au fost rănite. Cu toate acestea, l-au convins pe ţar să continue sărbătoarea. Seara, în timp ce cadavrele erau duse de acolo în căruţe, suveranul a participat chiar la un bal oferit de ambasadorul Franţei, marchizul de Montebello. Restul festivităţilor – banchete, baluri şi concerte – au continuat şi pe parcursul zilelor următoare, ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Opinia publică a fost indignată. Nicolae a încercat să dreagă lucrurile, desemnând un fost ministru de Justiţie ca oficial care să cerceteze cauzele catastrofei. Dar când acesta a aflat că vinovat era marele duce Serghei, guvernator general al Moscovei şi soţul surorii împărătesei, ceilalţi mari duci au protestat furioşi. Ei au susţinut că recunoaşterea în public a greşelii unui membru al familiei imperiale ar submina principiile autocraţiei. Afacerea a fost închisă, dar a fost văzută ca un semn de rău augur pentru noua domnie şi a adâncit clivajul tot mai mare dintre curte şi restul societăţii. Nicolae, care se considera din ce în ce mai mult urmărit de ghinion, va privi mai târziu în urmă la acest incident ca la punctul din care au început problemele sale[19].

Pe parcursul domniei, Nicolae a lăsat impresia că este incapabil să facă faţă sarcinilor conducerii unui imperiu imens, prins în ghearele unei crize revoluţionare tot mai adânci. E adevărat, doar un geniu ar fi fost în stare să reuşească. Iar Nicolae cu siguranţă nu era un geniu[*7]. Dacă propriile sale înclinaţii şi circumstanţele ar fi fost diferite, poate că ar fi reuşit să-şi salveze dinastia, renunţând la principiile autocratice şi orientându-se către un regim constituţional în primul deceniu de guvernare, când mai exista încă speranţa de a-i calma pe liberali şi a izola mişcarea revoluţionară. Nicolae avea multe dintre calităţile personale cerute unui bun suveran dintr-o monarhie constituţională. În Anglia, unde ca să fii un rege bun nu era nevoie decât să fii „un tip de treabă”, ţarul ar fi fost un suveran admirabil. Fără îndoială, nu era mai prost decât vărul lui, George al V-lea, un model de rege constituţional. Nicolae avea o fire blândă, o memorie excelentă şi un minunat simţ al decenţei personale, toate acestea făcând din el o persoană potenţial ideală pentru sarcinile în cea mai mare parte ceremoniale ale unui monarh constituţional. Nicolae nu se născuse însă pentru un astfel de rol: el era împăratul autocrat al tuturor ruşilor[*8]. Tradiţia familiei şi presiunea venită din partea aliaţilor tradiţionali ai coroanei l-au silit nu doar să domnească, ci şi să guverneze. Nu se cuvenea ca un Romanov să joace doar rolul unui

monarh cu rol ceremonial şi să lase guvernarea propriu-zisă în mâinile birocraţiei. Aşa cum nu se cuvenea nici să cedeze în faţa cererilor venite din partea liberalilor. Răspunsul Romanovilor confruntaţi cu opoziţia politică era să-şi afirme „autoritatea divină" de monarh absolut, să se bizuie pe „legătura istorică dintre ţar şi popor" şi să conducă cu hotărâre şi în forţă. În ciuda originii sale anglo-germane, împărăteasa a îmbrăţişat cu frenezie toate tradiţiile medievale ale despotismului bizantin şi şi-a îndemnat în permanenţă soţul, blajin din fire, să adopte o atitudine mai apropiată de Ivan cel Groaznic şi de Petru cel Mare. Veneraţia pe care Nicolae o avea pentru tatăl său şi ambiţia lui tot mai mare de a domni asemenea strămoşilor săi moscoviţi l-au făcut în mod inevitabil să încerce să joace rolul unui veritabil autocrat. Aşa cum îi avertizase pe nobilii liberali din Tver la scurt timp după încoronarea sa, considera că este dator în faţa lui Dumnezeu „să menţin principiul autocraţiei cu aceeaşi fermitate şi neclintire cu care el a fost păstrat şi de răposatul meu tată, a cărui memorie rămâne de neşters"[20].

Nicolae nu fusese însă binecuvântat nici cu inteligenţa, nici cu tăria de caracter a tatălui său. Aceasta a fost tragedia lui Nicolae. Date fiind limitele sale, el nu a putut să joace decât în parte rolul de autocrat, amestecându-se în procesul guvernării (pe care astfel l-a perturbat) fără să asigure şi rolul de conducere a acesteia. Era mult prea blând în maniere şi prea timid ca să se impună cu reală autoritate în faţa subordonaţilor. Cu o constituţie efeminată şi doar un metru şaptezeci înălţime, nici nu arăta ca un autocrat. În primii ani de domnie a fost dominat de figurile impunătoare ale mamei sale, împărăteasa Maria Fiodorovna, ale celor patru mari duci, unchii lui, şi a fostului său dascăl, Konstantin Pobedonoşţev. Mai târziu, soţia sa va fi cea care avea „să poarte pantalonii", după cum s-a exprimat chiar ea într-o scrisoare către împărat.

Ar fi totuşi greşit să presupunem, aşa cum au făcut mulţi istorici, că eşecul lui Nicolae a fost rezultatul unei fundamentale „voinţe slabe". Ideea general acceptată este că Nicolae a fost victima pasivă a istoriei, că a devenit din ce în ce mai mistic şi mai indiferent faţă de propria soartă, pe măsură ce a înţeles că e tot mai lipsit de putere în faţa valului revoluţionar. Această interpretare este tributară observaţiilor făcute de inamicii revoluţionari ai lui Nicolae, care au dominat scrierile timpurii despre ţar. De exemplu, Viktor Cernov, liderul socialist-revoluţionar, a susţinut că Nicolae reacţiona în faţa dificultăţilor „cu un soi de încăpăţânată pasivitate, ca şi cum ar fi vrut să fugă de viaţă… Parcă nici nu era bărbat, ci doar o biată copie a unuia". Troţki i-a făcut ultimului ţar un portret similar, spunând că manifesta „doar o indiferenţă tâmpă" faţă de „viitura istoriei" care se apropia tot mai mult de porţile palatului său. Există, desigur, un sâmbure de adevăr în toate acestea. Frustrat în ambiţiile sale de a

conduce aşa cum considera că trebuie să o facă un adevărat autocrat, Nicolae s-a retras tot mai mult în sfera privată a familiei sale, la fel de deteriorată. Această recunoaştere mascată a eşecului său în plan politic nu a avut loc totuşi fără câteva tentative de rezolvare. Dincolo de înfăţişarea lui docilă, Nicolae simţea cu tărie că este de datoria lui să menţină principiile autocraţiei. Pe măsură ce a căpătat mai multă încredere în sine în timpul domniei, s-a născut şi dorinţa lui vie de a conduce, la fel ca strămoşii săi moscoviţi, pe temeiul propriei sale conştiinţe religioase. Şi-a apărat cu încăpăţânare prerogativele autocratice în faţa încălcărilor comise de miniştrii săi ambiţioşi şi chiar faţă de propria lui soţie, ale cărei cereri insistente (adeseori în numele lui Rasputin) s-a străduit pe cât posibil să le ignore şi să le refuze. Nu „voinţa slabă" a fost cea care l-a pierdut pe ţar, ci hotărârea încăpăţânată de a conduce de pe tron, în ciuda faptului evident că îi lipseau calităţile necesare pentru a o face[21].

Incapacitatea absolută de a-i controla şi conduce pe subordonaţi a fost una dintre deficienţele evidente. Pe parcursul întregii sale vieţi, Nicolae a purtat povara unui sentiment aproape nefiresc al decenţei personale. Îşi ascundea emoţiile şi sentimentele în spatele unei măşti de rezervă pasivă, care lăsa impresia de indiferenţă pentru cei care, asemenea lui Cernov şi Troţki, îl observau de la distanţă. Plin de tact, întotdeauna prefera să fie de acord cu toţi cei care i se adresau decât să îndure jena de a fi obligat să-i contrazică. Lucrul acesta a dat naştere la o vorbă de duh care a făcut înconjurul saloanelor din Sankt-Petersburg, conform căreia cel mai puternic om din Rusia era cel care vorbise cel mai recent cu ţarul. Nicolae era prea politicos ca să li se plângă miniştrilor săi de activitatea lor, aşa că îi lăsa pe alţii să-i informeze că sunt demişi. Contele Witte îşi aminteşte despre propria lui demitere din funcţia de preşedinte al Consiliului de Miniştri: „Am discutat amândoi [Nicolae şi Witte] timp de două ore bune. Mi-a strâns mâna. M-a îmbrăţişat. Mi-a urat mult noroc. M-am întors acasă peste poate de fericit şi am găsit pe birou un ordin scris privind demiterea mea". Witte considera că ţarului îi făcea o plăcere ciudată să-şi tortureze astfel miniştrii. „Ţarul nostru – notează el în memoriile sale – este un oriental, un bizantin get-beget." Un comportament atât de imprevizibil dădea naştere unor sentimente de nesiguranţă în rândul cercurilor conducătoare. Au început să circule zvonuri dăunătoare despre implicarea ţarului în diferite conspiraţii de curte sau, şi mai rău, despre faptul că nu prea ştia ce vrea şi că devenise unealta inconştientă a unor forţe întunecate şi ascunse, care acţionau din umbră. Faptul că Nicolae se baza pe o clică de consilieri reacţionari (printre care Pobedonoşţev, procuratorul Sfântului Sinod, şi cunoscutul editor de gazetă prinţul Meşcerski, ai cărui amanţi homosexuali erau promovaţi în poziţii importante la curte)

nu făcea decât să alimenteze această teorie a conspiraţiei – aşa cum, desigur, a făcut-o şi Rasputin, în anii din urmă ai domniei.

Lipsurile pe care le avea Nicolae în privinţa capacităţii de a conduce le compensa prin muncă asiduă. A fost un monarh muncitor şi conştiincios, mai ales în timpul primei jumătăţi a domniei, care rămânea neobosit la biroul lui până când îşi termina îndatoririle administrative zilnice. Făcea toate acestea ca un funcţionar – „Funcţionarul-şef al imperiului" –, dedicându-şi toată energia detaliilor de rutină ale funcţiei sale, fără să se oprească vreodată pentru a analiza chestiunile majore referitoare la politicile guvernamentale. În timp ce tatăl său nu era informat decât asupra chestiunilor importante privind politicile guvernamentale şi le delegase subalternilor săi cele mai multe dintre funcţiile administrative minore, Nicolae s-a dovedit aproape incapabil să se ocupe de orice altceva în afara cele mai neînsemnate aspecte. Se implica personal în chestiuni de genul bugetului de reparaţii pentru o şcoală profesională agricolă sau numirii moaşelor în provincii. Era evident că aceste sarcini birocratice minore îi aduceau un real confort: îi creau iluzia unui guvern care funcţionează fără sincope şi îi dădeau senzaţia că are un scop. În fiecare zi înregistra cu atenţie în jurnal ora şi durata întâlnirilor cu miniştrii şi celelalte activităţi oficiale ale sale, alături de note succinte despre vreme, ora la care şi-a luat cafeaua de dimineaţă, cine i-a ţinut tovărăşie la ora ceaiului şi aşa mai departe. Aceste activităţi de rutină au devenit un fel de ritual: în fiecare zi, la aceeaşi oră, efectua aceleaşi activităţi – într-atât de neclintit, încât subalternii săi glumeau adeseori zicând că cineva ar putea să-şi potrivească ceasul după el. Pentru mintea îngustă a ţarului Nicolae, rolul unui adevărat autocrat, care guvernează din postura de suveran, era tocmai acela de a se preocupa de toate detaliile, oricât de neînsemnate, în administrarea vastelor sale teritorii. Petrecea ore în şir, de exemplu, ocupându-se de petiţiile adresate Cancelariei: în fiecare lună soseau sute de astfel de solicitări, multe dintre ele din partea unor ţărani cu nume vulgare (de pildă, porecle de şerbi, precum „Puturosul" sau „Pocitul", care fuseseră transformate în nume de familie) pe care nu le puteau schimba fără acordul ţarului. Nicolae era incapabil să se ridice deasupra unor astfel de sarcini mărunte. A devenit din ce în ce mai gelos pe atribuţiile funcţionăreşti ale miniştrilor lui, pe care le confunda cu exercitarea puterii, şi nu-i plăcea când trebuia să delege din autoritate, întrucât vedea în acest lucru o uzurpare a propriilor sale puteri autocratice. Îşi apăra cu atâta gelozie neînsemnatele lui prerogative executive, încât a refuzat până şi să numească un secretar particular, preferând în schimb să se ocupe singur de corespondenţa sa. Chiar şi instrucţiunile cele mai simple, cum ar fi convocarea vreunui oficial sau pregătirea unui automobil, erau scrise pe un bilet şi închise într-un plic sigilat chiar de mâna delicată a ţarului. Nu i-a trecut niciodată prin minte

că un autocrat ar putea fi mai util în rezolvarea chestiunilor de stat mai importante. Mintea lui era aceea a unui miniaturist, bine adaptată celor mai mici detalii ale administraţiei, dar incapabilă să le sintetizeze în principii generale de guvernare. După cum s-a exprimat odată Pobedonoştev referitor la el, „nu înţelege decât semnificaţia unui fapt izolat, fără legătură cu restul, fără să aprecieze interrelaţiile celorlalte fapte, evenimente, tendinţe şi circumstanţe relevante. Rămâne neclintit în opinia sa măruntă, neînsemnată”[22].

Nicolae credea că pentru a-şi apăra prerogativele autocratice trebuia să aibă mereu subordonaţi slabi şi dezbinaţi. Cu cât un ministru devenea mai puternic, cu atât Nicolae era mai gelos pe puterile acestuia. Prim-miniştrii capabili – cum au fost contele Witte şi Piotr Stolîpin, care şi singuri ar fi putut salva regimul ţarist – au fost eliminaţi din cauza acestei pâcle de neîncredere. Singurii care au supravieţuit pe termen lung în posturile cele mai înalte au fost indivizi şterşi şi mediocri, precum Goremîkin. Comentatorul britanic Bernard Pares punea succesul acestuia din urmă pe seama faptului că era „acceptabil”, atât din perspectiva ţarului, cât şi a ţarinei, „datorită atitudinii sale de majordom, care transmite instrucţiunile către ceilalţi servitori”. Într-adevăr, aşa cum îi stătea bine unui ţar care conducea Rusia ca un senior medieval, Nicolae îşi considera miniştrii nişte servitori pe domeniul personal, mai degrabă decât ca pe nişte oficiali ai statului. Ce-i drept, nu li se mai adresa cu familiarul *tîi* (forma „tu” rezervată pentru animale, iobagi şi copii). Se aştepta însă la un devotament inimaginabil din partea lor, iar când îşi evalua miniştrii punea loialitatea mai presus de orice competenţă. Până şi contele Witte, care în comportamentul său obişnuit era oricum, numai umil nu, a ajuns să ia poziţie de drepţi în prezenţa ţarului, cu degetul mare întins de-a lungul vipuştii pantalonilor, de parcă ar fi fost un steward.

Nicolae profita de rivalităţile şi disensiunile dintre diferiţii săi miniştri. Obişnuia să compare punctele de vedere divergente pentru a-l adopta pe cel care îi permitea păstrarea controlului. Metoda nu favoriza coerenţa în actul guvernării, dar câtă vreme îi consolida poziţia ţarul nu părea deranjat. Cu excepţia unei scurte perioade în 1901, Nicolae a refuzat constant să coordoneze activitatea diverselor ministere prin şedinţe ale Consiliului de Miniştri: se pare că îi era teamă că astfel de întâlniri ar putea da naştere unor coaliţii puternice, care să-l silească să adopte măsuri cu care nu ar fi fost de acord. Prefera să se întâlnească cu fiecare ministru în parte, ceea ce îi permitea să-i menţină dezbinaţi, dar era o reţetă care ducea sigur la haos şi confuzie. Audienţele acestea puteau fi deosebit de frustrante pentru miniştri, fiindcă deşi Nicolae lăsa invariabil impresia că este de acord cu propunerile ministrului respectiv, acesta nu se putea bizui pe faptul că ţarul le va sprijini în confruntarea cu propunerile altui

ministru. De aceea, erau deosebit de rare dezbaterile generale susţinute despre politicile guvernamentale. Dacă un ministru vorbea prea mult despre politică, ţarul îi dădea limpede de înţeles că se plictiseşte şi schimba subiectul, alegând o conversaţie despre vreme sau vreo altă temă mai agreabilă. Conştienţi că ţarului i se păreau plicticoase rapoartele lor, miniştrii le scurtau în mod deliberat. Unii chiar renunţau complet la ele, distrându-l în schimb pe suveran cu bancuri şi bârfe[23].

Rezultatul tuturor acestor acţiuni a fost că în ultimii ani ai regimului ţarist guvernul a fost văduvit de orice putere efectivă de conducere sau coordonare. Nicolae a fost sursa tuturor problemelor. Dacă a existat un vid de putere la centrul sistemului de conducere, atunci spaţiul gol a fost ţarul. Într-un fel, Rusia a dobândit prin el ce e mai rău din cele două lumi: un ţar decis să conducă de pe tron, dar cu totul incapabil să-şi exercite puterea. A fost o „autocraţie fără autocrat". Poate că nimeni nu ar fi reuşit să îndeplinească rolul pe care Nicolae şi l-a fixat: munca pe care o implica actul guvernării devenise prea vastă şi prea complexă pentru un singur om; autocraţia însăşi era depăşită. Dintru început, Nicolae nu ar fi trebuit să încerce. În loc să delege puterea, el s-a cufundat într-o fantezie a puterii absolute. A fost atât de gelos pe propriile sale prerogative, încât a încercat să ocolească cu totul instituţiile statului şi să concentreze puterea la curte. Cu toate acestea, proveniţi cum erau din cercul nu foarte larg al ofiţerilor de gardă aristocraţi care nu ştiau mai nimic despre Rusia aflată dincolo de străzile la modă ale oraşului Sankt-Petersburg, curtenii săi, agreabili, dar slabi de minte, erau cu totul incapabili să-i ofere sfaturi bune asupra modului cum să conducă ţara. Cei mai mulţi disprețuiau Rusia, nici nu vorbeau limba rusă, ci franceza, şi îşi petreceau mai mult timp la Nisa sau Biarritz decât pe moşiile lor din provincie. Sub dominaţia crescândă a curţii, guvernul lui Nicolae nu a fost în stare să găsească politici coerente care să rezolve problemele tot mai mari ale societăţii, probleme care duceau inexorabil la revoluţie. În ultimii ani de domnie, mai ales după căderea lui Stolîpin în 1911, guvernul a intrat într-o derivă periculoasă, ţarul numind în poziţia de premier doar persoane mediocre şi servile. Nicolae însuşi petrecea tot mai mult timp departe de atribuţiile sale de guvernare. Activitatea guvernamentală trebuia să fie amânată săptămâni de-a rândul, în timp ce ţarul era plecat la vânătoare, în croaziere cu iahtul şi în vacanţe cu familia în Crimeea. În refugiul aparent sigur al familiei se petrecea însă o altă tragedie.

Moştenitorul

Pentru împărăteasa Aleksandra, festivităţile jubiliare au fost un chin. Se târa cu greu pe la toate manifestările publice la care trebuia să participe, dar adeseori pleca repede, dând evidente semne de supărare. La grandiosul bal oferit de aristocraţia din Moscova i-a fost atât de rău, încât abia dacă s-a putut ţine pe picioare. Împăratul i-a venit în ajutor la momentul potrivit, scoţând-o de acolo şi evitând un leşin în public. În timpul spectacolului de gală de la Teatrul Mariinski, Aleksandra a părut palidă la faţă şi posomorâtă. Meriel Buchanan, fiica ambasadorului Marii Britanii, care era în loja de alături, a observat tremurul evantaiului pe care împărăteasa îl ţinea în mână şi felul cum respiraţia greoaie a ţarinei

> făcea ca diamantele cu care era împodobit corsetul rochiei să se ridice şi să coboare, pâlpâind şi sclipind într-o mie de scântei luminoase. Deodată, emoţiile sau supărarea aceea au pus complet stăpânire pe ea şi, după ce i-a şoptit împăratului câteva cuvinte, s-a ridicat şi s-a retras în fundul lojei, fără a mai apărea în acea seară. Un mic val de dezaprobare s-a răspândit prin toată sala[24].

Adevărul este că în cei zece ani de dinainte ţarina nu apăruse în public de mai mult de douăsprezece ori. Din 1904, odată cu naşterea fiului său bolnav de hemofilie, ţareviciul Aleksei, împărăteasa se retrăsese la Palatul Aleksandr din Ţarskoe Selo şi prin alte reşedinţe imperiale, departe de capitală. Exista speranţa că se va folosi de prilejul tricentenarului pentru a-şi îmbunătăţi imaginea publică. Pentru că întorsese spatele societăţii, ţarina ajunsese să fie considerată distantă şi arogantă, iar dependenţa ei de „sfântul" Rasputin îngrijora de mult cercurile politice, din cauza dominaţiei tot mai mari pe care acesta o exercita la curte. Totuşi, nu mult înainte de jubileu boala fiului ei se agravase, iar în timpul festivităţilor ţarina a fost mereu cu gândul la el. Ca situaţia să fie şi mai rea, Tatiana, a doua fiică a împărătesei, s-a îmbolnăvit de febră tifoidă după ce a băut din apa infectată a capitalei. Aleksandra s-a străduit cât a putut să-şi ascundă în public neliniştile interioare. Dar nu a avut dispoziţia de a-şi atrage şi simpatia.

Când ajunsese împărătească, Aleksandra era străină de Rusia. Începând cu secolul al XVIII-lea, pentru conducătorii dinastiei Romanov devenise o tradiţie să se însoare cu prinţese străine. Până la finele secolului al XIX-lea, aceste căsătorii făcuseră din casa Romanov o parte integrantă a familiei capetelor încoronate ale Europei. Adversarii lor obişnuiau să-i numească dinastia „Gottorp-Holstein"[*9], ceea ce în termeni genealogici nu era departe de adevăr. Cei mai mulţi oameni de stat împărtăşeau opinia că în Europa balanţa puterii era asigurată de aceste legături dinastice. Aşa că existau motive pentru a saluta logodna din aprilie 1894 între ţareviciul Nicolae şi prinţesa Aleksandra, sau Alix, pe

scurt, fiica marelui duce de Hesse-Darmstadt şi a prinţesei Alice a Angliei. Era de aşteptat ca prinţesa să aibă timp suficient să se pregătească pentru rolul de împărătească. Alexandru al III-lea a murit însă doar şase luni mai târziu şi tânăra de 22 de ani s-a trezit dintr-odată pe tronul Rusiei.

Chiar dacă în ultimii săi ani supuşii aveau să o înjure, poreclind-o „nemţoaica", în multe privinţe Aleksandra era de fapt o englezoaică get-beget. După moartea mamei, în 1878, ea fusese crescută în Anglia de către bunica sa, regina Victoria, asimilând principiile morale, atitudinile şi gusturile acesteia, ca să nu mai vorbim despre tenacitate. Aleksandra vorbea şi îi scria lui Nicolae în engleză. Vorbea prost limba rusă, cu un pronunţat accent englezesc, şi o folosea doar cu servitorii, oficialităţile şi feţele bisericeşti. Conducea treburile gospodăreşti la Palatul Aleksandr cu o austeritate victoriană. Comanda mobilier de fabrică de la Maples, magazinul universal al clasei de mijloc engleze, preferându-l rafinatei mobile imperiale, care se potrivea mult mai bine stilului clasic Empire al palatului. Cele patru fiice ale sale împărţeau toate aceeaşi cameră, unde dormeau pe paturi înguste, de campanie; se ştia că însăşi împărăteasa schimba aşternuturile. În fiecare zi se făceau băi cu apă rece. În multe privinţe, ambiţia modestă a lui Nicolae şi a Aleksandrei era să aibă stilul de viaţă al clasei mijlocii din Anglia. Foloseau un limbaj domestic plăcut, specific burgheziei victoriene: poreclele pe care le foloseau unul pentru celălalt erau „Soţior" şi „Nevestică"[25]. Dar împărăteasa greşea atunci când presupunea – judecând după ceea ce cunoştea de la curtea Angliei – că acest stil de viaţă, care în Anglia era rezultatul retragerii constante a monarhului din sfera puterii executive, poate fi mulţumitor pentru un autocrat rus.

De la început, Aleksandra a lăsat impresia că nu-i place să joace rolul la care o obliga poziţia sa, acela de persoană publică. Rareori apărea la curte şi la evenimente sociale – şi, timidă din fire, încă de la primele ei apariţii a adoptat o atitudine rezervată, ceea ce a făcut-o să pară stângace şi urâcioasă. A căpătat reputaţia unei persoane distante şi îngâmfate, două defecte cu totul neruseşti. „Nimeni nu a plăcut-o pe ţarină", scria Zinaida Ghippius, amfitrioana unor serate literare. „Faţa ascuţită, frumoasă, dar morocănoasă şi deprimată, cu buze subţiri şi strânse, nu plăcea; la fel nici silueta ei nemţească, înaltă şi colţuroasă." Aflând despre lipsa de popularitate a nepoatei sale, regina Victoria i-a scris, dându-i câteva sfaturi:

> Nu există meşteşug mai greu decât meşteşugul domniei. Eu domnesc de peste cincizeci de ani în ţara mea, pe care o cunosc de când eram copil, şi, cu toate acestea, în fiecare zi mă gândesc la ce trebuie să fac pentru a păstra şi întări dragostea supuşilor mei. Cu atât mai grea este situaţia ta. Tu te afli într-o ţară străină, o ţară pe care nu o cunoşti deloc, unde obiceiurile, felul

> de a gândi şi chiar oamenii înşişi îţi sunt complet străini, şi cu toate acestea prima ta datorie este să le câştigi dragostea şi respectul.

Aleksandra i-a răspuns arogant, sugerând că reputaţia sa era binemeritată:

> Scumpa mea bunică, faci o greşeală; Rusia nu e Anglia. Aici nu avem nevoie să câştigăm dragostea supuşilor. Poporul rus îşi venerează ţarii ca pe nişte divinităţi, de la care le vine întreaga milostenie şi norocul. Cât priveşte societatea din Sankt-Petersburg, ea este complet de ignorat. Opiniile celor care formează această societate şi zeflemeaua lor nu au nici cea mai mică importanţă.

Conţinutul acestei corespondenţe a ajuns curând cunoscut în cercurile din Sankt-Petersburg, iar rezultatul a fost o rupere totală a relaţiilor dintre reprezentanţii înaltei societăţi şi împărăteasă. Aceasta şi-a redus constant apariţiile publice şi şi-a limitat cercul de prieteni la cei de la care se putea aştepta la un devotament servil. Aici se află şi originea insistenţei paranoice cu care ea împărţea curtea şi societatea în „prieteni" şi „duşmani", ceea ce va duce monarhia în pragul catastrofei[26].

Lipsa de popularitate a împărătesei nu ar fi contat prea mult dacă aceasta nu şi-ar fi asumat responsabilitatea de a juca un rol politic activ. Din scrisoarea ei adresată reginei Victoria se vedea clar că atracţia mistică a despotismului bizantin pusese stăpânire pe ea de foarte timpuriu. Chiar mai mult decât blajinul ei soţ, Aleksandra credea că Rusia încă poate fi – şi chiar trebuie să fie – condusă aşa cum fusese pe timpul ţarilor medievali. Vedea ţara ca pe feuda personală a coroanei: Rusia exista în beneficiul dinastiei şi nu invers. Miniştrii erau servitorii particulari ai ţarului şi nu funcţionari publici ai statului. În felul ei autoritar, împărăteasa s-a apucat să organizeze statul ca şi cum ar fi făcut parte din gospodăria ei personală. Îl îndemna permanent pe soţul ei să fie mai energic şi să-şi impună voinţa autocratică. „Să fii mai autocratic decât Petru cel Mare – obişnuia ea să-i spună – şi mai ferm decât Ivan cel Groaznic." Voia ca el să conducă asemenea ţarilor medievali, în temeiul convingerilor lui religioase şi fără să ţină cont de restricţiile impuse de lege. „Tu şi Rusia sunteţi unul şi acelaşi lucru", îi spunea ea în timp ce-l îndemna într-o direcţie sau alta, după propriile ei ambiţii, vanităţi, temeri şi gelozii. În ultimii ani, cei mai dezastruoşi, împărăteasa şi Rasputin au devenit adevăraţii conducători ai Rusiei ţariste – sau cel puţin aceasta era credinţa populară. Aleksandrei îi plăcea să se compare cu Ecaterina cea Mare. Însă rolul ei amintea mai mult de Maria Antoaneta, ultima regină din *ancien régime* al Franţei, al cărei portret atârna în Palatul Aleksandr, deasupra biroului de scris al ţarinei[27].

Aleksandra şi-a asumat misiunea de a dărui dinastiei Romanov un fiu moştenitor sănătos. A născut în schimb patru fete, una după alta. Disperată, a apelat la doctorul Philippe, un practicant al „medicinei astrale" care fusese prezentat familiei imperiale în 1901, în timpul unei vizite în Franţa. Doctorul a convins-o că poartă în pântece un băiat şi ţarinei a început să-i crească burta corespunzător, până când un control medical a dezvăluit că nu era decât o sarcină falsă. Philippe era un şarlatan (în Franţa fusese amendat de trei ori pentru că se dăduse drept medic adevărat), care, de altfel, căzând în dizgraţie, a părăsit Rusia. Întâmplarea a dezvăluit însă cât de uşor putea împărăteasa să cadă victimă unor false forme de misticism, lucru uşor de prevestit după natura emoţională a convertirii ei la credinţa ortodoxă. După universul spiritual rece şi spartan al protestantismului nord-german, Aleksandra a fost încântată de ritualurile solemne, de rugăciunile psalmodiate şi de cântările mişcătoare ale Bisericii Ruse. Cu fervoarea noului-convertit, ea a ajuns să creadă în puterea rugăciunii şi în miracolul divin. Iar când în 1904 a dat în sfârşit naştere unui băiat, a fost convinsă că lucrul s-a datorat intervenţiei Sfântului Serafim, un bătrân ţăran rus evlavios care în 1903 fusese canonizat, oarecum fără respectarea normelor, la insistenţa ţarului.

Ţareviciul Aleksei a crescut şi a devenit un băieţel foarte jucăuş. Dar curând s-a descoperit că suferă de hemofilie, la vremea aceea o boală incurabilă şi, în cele mai multe cazuri, fatală. Maladia era ereditară în casa regală Hesse (un unchi de-al Aleksandrei, unul dintre fraţii ei şi trei nepoţi au murit din această cauză) şi fără îndoială că împărăteasa o transmisese. Dacă Romanovii ar fi fost mai prudenţi, poate că ar fi reuşit să-l oprească pe Nicolae să se însoare cu ea; pe de altă parte, hemofilia era o afecţiune atât de obişnuită în casele regale ale Europei, încât devenise un fel de boală profesională. Aleksandra a luat boala ca pe o pedeapsă dumnezeiască şi, ca să-şi ispăşească păcatele, s-a dedicat religiei şi îndatoririlor de mamă. Dacă natura bolii fiului ei nu ar fi fost ţinută secretă, poate că ar fi câştigat, ca mamă, un dram de simpatie din partea publicului pe care nu reuşise să-l atragă de partea ei ca împărătească. Aleksandra veghea în permanenţă asupra băiatului ca acesta să nu cadă şi să-şi provoace sângerarea internă de care pot să sufere victimele hemofiliei. Băiatului îi era imposibil să ducă o viaţă de copil normal, de vreme ce chiar şi cel mai mic accident putea să-i provoace o sângerare. Un marinar pe nume Derevenko era însărcinat să-l însoţească oriunde ar fi mers şi să-l ducă în braţe atunci când, aşa cum se întâmpla de multe ori, copilul nu putea să meargă. Aleksandra a consultat numeroşi doctori, dar nici unul nu i-a găsit leacul. A ajuns să creadă că doar un miracol i-ar putea salva fiul şi se silea să ajungă vrednică de mila Domnului donând bani bisericilor, făcând acte de binefacere şi petrecând ore nesfârşite în

rugăciune. Pierre Gilliard, preceptorul ţareviciului, îşi aminteşte: „De fiecare dată când ţarina îl vedea cu obrajii îmbujoraţi sau îi auzea râsul vesel ori îi privea şotiile, inima i se umplea de nesfârşită speranţă şi spunea: «Dumnezeu m-a auzit. În sfârşit s-a milostivit de durerea mea». Apoi boala se abătea iar asupra băiatului, îl culca din nou pe patul de suferinţă şi îl purta până în pragul morţii”[28].

Nevoia ei disperată de a găsi un leac miraculos l-a adus pe Rasputin în viaţa împărătesei şi în viaţa Rusiei. Grigori Rasputin se născuse într-o familie de ţărani relativ înstăriţi din satul Pokrovskoe, în vestul Siberiei. Până nu demult se credea că s-a născut la începutul anilor 1860, dar acum se ştie că era mai tânăr – s-a născut de fapt în 1869. Despre anii de început ai lui Rasputin se cunosc relativ puţine lucruri. O comisie înfiinţată de Guvernul Provizoriu în 1917 a interogat un număr de consăteni ai acestuia, care şi-au amintit că era un băiat murdar şi obraznic. Mai târziu i s-a dus vestea că e beţiv, destrăbălat şi hoţ de cai, ceea ce mai mult ca sigur este şi explicaţia numelui pe care l-a dobândit, de la cuvântul *rasputnîi*, care înseamnă „destrăbălat”[*10]. După o vreme s-a pocăit şi s-a alăturat unui grup de pelerini care mergeau la mănăstirea Verhoturie, unde a rămas trei luni, după care s-a întors la Pokrovskoe mult schimbat. Renunţase la alcool şi la carne, învăţase cât de cât să scrie şi să citească şi devenise religios şi retras. Principala cauză a convertirii lui pare să fi fost „sfântul” sau stareţul Macarie, un călugăr de la mănăstirea Verhoturie ale cărui puteri spirituale, similare celor ale stareţului Zosima din *Fraţii Karamazov* de Dostoievski, atrăgeau discipoli din toată regiunea. Macarie fusese primit de ţar şi ţarină, care erau mereu în căutare de „oameni ai lui Dumnezeu” printre oamenii simpli. Mai târziu Rasputin avea să afirme că a fost inspirat de exemplul lui Macarie. Nici vorbă ca Rasputin să fi fost vreodată discipolul lui Macarie: nu a primit niciodată educaţia instituţională necesară pentru a deveni călugăr şi părea cu adevărat incapabil pentru o astfel de menire. În 1910, când postul de duhovnic al ţarului a rămas vacant, Aleksandra a insistat ca Rasputin să fie pregătit pentru hirotonisire, ca să poată prelua funcţia. Dar curând a devenit limpede că era incapabil să citească şi altceva decât cele mai simple fragmente din Scripturi. Capacitatea de a învăţa pe dinafară, esenţială pentru un preot, s-a dovedit a-i depăşi puterile (Rasputin avea de fapt o memorie atât de slabă, încât adesea uita şi numele prietenilor, aşa că le dădea porecle, cum ar fi „Frumoasa” sau „Guvernatorul”, mai uşor de reţinut). În orice caz, ceea ce Rasputin a adus cu el la Sankt-Petersburg din sălbăticia Siberiei nu a fost chiar credinţa ortodoxă. Ciudatul său hibrid compus din misticism şi erotism avea mai multe asemănări cu practicile hlîstilor – o sectă interzisă, pe care cu siguranţă a întâlnit-o la Verhoturie, chiar dacă desele acuzaţii că ar fi fost el însuşi un membru al sectei nu au fost niciodată dovedite

concludent. Hlîstii credeau că păcatul era primul pas spre izbăvire. În timpul întâlnirilor lor nocturne dansau dezbrăcaţi pentru a atinge o stare paroxistică, se flagelau şi făceau sex în grup. Într-adevăr, credinţele hlîstilor şi cele semipăgâne ale ţăranilor ruşi, pe care le reflecta misticismul lui Rasputin, aveau multe în comun. Ţăranul rus credea că păcătosul poate fi la fel de aproape de Dumnezeu ca şi omul evlavios, poate chiar mai aproape decât acesta[29].

Rasputin a susţinut mai târziu că la douăzeci şi opt de ani i s-a arătat Maica Precistă şi că atunci a plecat în pelerinaj la Ierusalim. Nu există nici un document care să ateste acest pelerinaj şi e mai probabil ca el să se fi alăturat doar unei procesiuni de ţărani rătăcitori, înţelepţi şi profeţi, care timp de secole au străbătut Rusia în lung şi-n lat trăind din pomana primită de la locuitorii satelor prin care treceau. Şi-a câştigat o aură de autoritate spirituală şi a dobândit darul de a predica, ceea ce a atras curând atenţia unora dintre clericii de frunte ai Rusiei. În 1903 a apărut pentru prima dată în Sankt-Petersburg, finanţat fiind de arhimandritul Teofan, duhovnicul Aleksandrei, de episcopul Hermogen din Saratov şi de veneratul părinte Ioan din Kronstadt, care era şi un prieten apropiat al familiei regale. Biserica Ortodoxă căuta oameni sfinţi, ca Rasputin, care să provină din rândurile poporului şi care să revigoreze influenţa tot mai slabă pe care Biserica o avea în rândul populaţiei urbane şi să-i sporească prestigiul la curtea ţarului Nicolae.

Era o perioadă când curtea şi diferitele cercuri sociale din Sankt-Petersburg erau impregnate de forme religioase alternative. În saloanele aristocraţiei şi ale clasei de mijloc se manifesta o vie curiozitate pentru toate formele de spiritism şi teozofie, pentru ocultism şi supranatural. Şedinţele de spiritism şi plăcile „ouija” erau ultima modă. Acestea erau parţial reflectarea unei căutări hedonistice de noi forme de credinţă şi noi experienţe. Erau însă şi manifestările unui sentiment mai profund şi mai general de dezechilibru moral, reflectat în lucrările unor scriitori ca Blok şi Belîi şi simptomatic pentru cultura europeană a deceniului de dinainte de 1914. Tot felul de oameni sfinţi şi de spiritişti se stabiliseră prin palatele celor puternici şi milostivi în Rusia cu mult timp înainte ca Rasputin să apară în peisaj. Succesul acestora i-a netezit lui drumul. Era prezentat la petreceri şi serate ca omul lui Dumnezeu, un păcătos pocăit care a fost binecuvântat cu puteri extraordinare de clarvăzător şi vindecător. Aspectul lui fizic dezgustător nu făcea decât să adauge o notă picantă la vraja de natură morală pe care o exercita. Era îmbrăcat cu rubaşcă şi pantaloni largi, barba îi era înţesată cu resturi vechi de mâncare, iar mâinile şi corpul nu şi le spăla niciodată. Trupul îi duhnea groaznic şi mulţi asemănau mirosul său cu cel de ţap. Ceea ce atrăgea însă atenţia erau ochii lui. Strălucirea lor pătrunzătoare şi puterea hipnotică pe care o aveau lăsau o impresie de neşters. Unii

chiar susţineau că Rasputin era în stare să-şi mărească sau să-şi micşoreze pupilele după dorinţă[30].

A fost adus prima dată în faţa ţarului şi a ţarinei în noiembrie 1905, ca să le vindece fiul. De la început a părut să aibă o putere misterioasă cu care putea ţine sub control sângerările interne ale ţareviciului. A prezis că Aleksei nu va muri şi că boala va dispărea când avea să împlinească treisprezece ani. Aleksandra s-a convins că Dumnezeu i l-a trimis pe Rasputin în urma rugăciunilor ei, iar vizitele lui la palat au devenit tot mai dese pe măsură ce împărăteasa a ajuns să se bizuie tot mai mult pe el. Se confirma astfel prejudecata pe care o aveau atât Aleksandra, cât şi ţarul că un ţăran simplu care e aproape de Dumnezeu ar putea fi în stare să realizeze ceea ce depăşea puterea tuturor medicilor.

În multele cărţi scrise pe această temă nu se trage nici o concluzie despre secretul darului de vindecător al lui Rasputin. Există numeroase mărturii că prezenţa lui avea un remarcabil efect de liniştire asupra copiilor şi animalelor şi poate că acest lucru ajuta la oprirea sângerărilor lui Aleksei. Se mai ştie şi că fusese instruit în arta hipnotismului, prin care ar fi putut induce modificări de ordin fizic, precum contracţia vaselor sangvine. Rasputin însuşi i-a mărturisit odată secretarului său, Aron Simanovici, că uneori folosea leacuri din Tibet sau orice altceva avea la îndemână, iar alteori doar se prefăcea că foloseşte remedii sau bolborosea vorbe fără înţeles atunci când se ruga. Toate duc cu gândul la vindecarea prin credinţă şi e posibil ca succesul cel mai remarcabil al lui Rasputin să fie pus pe seama unor asemenea metode. În octombrie 1912, ţareviciul a suferit o criză deosebit de puternică de sângerare, după ce a însoţit-o pe mama sa într-o călătorie cu trăsura în apropiere de Spala, domeniul regal de vânătoare din estul Poloniei. Doctorii nu au reuşit să facă nimic pentru a împiedica formarea unei tumori mari şi dureroase în abdomen şi au anunţat familia imperială să se pregătească de o moarte iminentă. Se credea că doar un miracol, cum ar fi fost resorbţia spontană a tumorii, l-ar fi putut salva pe băiat. Situaţia a fost considerată atât de gravă, încât buletinele medicale despre starea pacientului au fost pentru prima dată făcute publice în presa naţională, deşi nu s-a menţionat natura bolii. În bisericile din toată ţara s-au ţinut slujbe de rugăciune, iar ţareviciul a fost împărtăşit în timp ce era chinuit de durere. Disperată, Aleksandra i-a trimis o scrisoare lui Rasputin, care era acasă, la Pokrovskoe. Conform mărturiei fiicei lui, acesta a rostit câteva rugăciuni, după care s-a dus la oficiul local de telegraf şi i-a trimis împărătesei următoarea telegramă: „Dumnezeu ţi-a văzut lacrimile şi ţi-a auzit rugile. Nu jeli. Micuţul nu o să moară”. În câteva ore starea pacientului s-a ameliorat: sângerările au încetat, febra a scăzut, iar doctorii, uluiţi, au confirmat că pericolul trecuse. Cei care sunt sceptici în privinţa puterilor vindecătoare ale rugăciunii transmise prin intermediul unui fir de telegraf ar putea pune întâmplarea pe seama unei

remarcabile coincidenţe. Dar Aleksandra a fost convinsă de contrariu, iar după „miracolul de la Spala" poziţia lui Rasputin la curte a devenit incontestabilă[31].

Statutul câştigat de Rasputin la curtea imperială i-a adus un prestigiu şi o putere nemăsurate. A devenit *maître des requêtes*[*11], acceptând mita, darurile şi favorurile sexuale ale celor care apelau la el în speranţa că îşi va folosi autoritatea în beneficiul lor. În timpul Primului Război Mondial, când influenţa politică de care se bucura Rasputin a atins cote maxime, acesta elaborase un foarte profitabil sistem de atribuire a unor funcţii în guvern, în Biserică şi în administraţia publică, instituţii pe care se lăuda că le are sub control. În cazul sutelor de muritori de rând care stăteau la coadă în faţa apartamentelor lui în fiecare zi – femei ce implorau scutirea de serviciul militar pentru fiii şi soţii lor, oameni aflaţi în căutarea unui adăpost –, Rasputin lua pur şi simplu o foaie de hârtie, făcea o cruce la începutul paginii şi, cu caligrafia lui de semianalfabet, îi scria câte unui oficial: „Scumpul şi nepreţuitul meu amic, te rog fă asta pentru mine. Grigori". Un astfel de bilet i-a fost adus şi şefului secretariatului curţii de către o frumoasă tânără pe care era limpede că Rasputin o plăcea. „Rezolvă-i problema. E o fată de treabă. Grigori." Când funcţionarul a întrebat-o ce doreşte, fata i-a răspuns că vrea să devină primadonă la Opera Imperială[32].

Deoarece accepta mită, s-a presupus adeseori că motivaţia lui era câştigul financiar, ceea ce nu este adevărat întru totul. Plăcerea lui nu era să acumuleze bani, pe care îi cheltuia sau îi dona la fel de repede precum îi şi dobândea. Ceea ce îl stimula era puterea. Rasputin era întruchiparea egocentrismului absolut. Trebuia să fie mereu în centrul atenţiei. Adora să se laude cu relaţiile pe care le avea la curte. „Pot să fac orice", spunea el de multe ori, iar de aici porneau şi zvonurile exagerate legate de omnipotenţa sa politică. Darurile pe care le primea de la avuţii săi protectori erau importante pentru el nu datorită valorii lor, ci pentru că erau o confirmare a influenţei sale personale. „Priveşte covorul acesta, valorează 400 de ruble", s-a lăudat el odată unui prieten. „Mi l-a trimis o mare ducesă pentru că i-am binecuvântat căsătoria. Şi vezi că am o cruce de aur? Ţarul mi-a dăruit-o." Mai presus de orice, lui Rasputin îi plăcea statutul pe care i-l oferea poziţia sa, precum şi puterea pe care i-o dădea lui, un simplu ţăran, asupra bărbaţilor şi femeilor aflaţi pe o treaptă socială superioară. Îl încânta să se poarte grosolan cu doamnele bine-crescute care îi cădeau la picioare. Îşi vâra degetul murdar în chiseaua cu dulceaţă şi se întorcea spre o astfel de doamnă, spunându-i: „Daţi dovadă de smerenie – lingeţi-l!". Prima dată când a fost primit de Varvara Üxküll, bogata mondenă, Rasputin i-a criticat gusturile costisitoare în materie de artă: „Ce-i asta, măiculiţă, tablouri pe pereţi ca la un muzeu adevărat? Pun prinsoare că ai putea să hrăneşti cinci sate de oameni flămânzi cu ce ai atârnat pe un singur perete". Când Üxküll l-a prezentat oaspeţilor ei, Rasputin a

fixat cu privirea pe fiecare dintre femei, le-a luat mâna şi le-a pus întrebări de genul: „Eşti măritată?”, „Unde ţi-e bărbatul?”, „De ce ai venit singură?”, „Dacă veneaţi împreună aş fi putut să vă examinez, să văd cum mâncaţi şi cum trăiţi”. Considera că o asemenea insolenţă îl făcea şi mai atrăgător în ochii aristocratelor măcinate de remuşcări care îl finanţau. Doamnele din înalta societate, bogate, dar nemulţumite, erau în mod deosebit atrase de acest ţăran carismatic. Multe dintre ele erau în mod ciudat stimulate sexual atunci când Rasputin le umilea. Într-adevăr, plăcerea pe care o obţinea de pe urma unor astfel de cuceriri sexuale avea probabil la fel de mult de-a face cu dominarea psihologică a victimelor sale ca şi cu satisfacerea dorinţelor lui fizice. Le spunea femeilor că puteau ajunge la mântuire prin anihilarea mândriei lor, ceea ce presupunea să îi cedeze. O femeie a mărturisit că prima dată când a făcut amor cu el a avut un orgasm atât de puternic, încât a leşinat. Poate că potenţa lui ca amant avea şi o explicaţie de ordin fizic. Asasinul lui Rasputin şi presupusul său amant homosexual, Feliks Iusupov, susţinea că talentul de amant se datora prezenţei unui neg de dimensiuni deosebit de mari pe penisul acestuia. Pe de altă parte, există dovezi care sugerează că Rasputin era de fapt impotent şi că, deşi s-a culcat dezbrăcat alături de multe femei, cu foarte puţine dintre ele a făcut sex. Pe scurt, era un tip foarte desfrânat, dar nu şi un amant grozav. În 1914, când a fost examinat medical după ce fusese înjunghiat într-o tentativă eşuată de asasinat, s-a constatat că organele sale genitale erau atât de mici şi de zbârcite, încât doctorul se îndoia că ar fi fost în stare de vreun act sexual. Rasputin însuşi i se lăudase la un moment dat călugărului Iliodor că putea sta dezbrăcat alături de o femeie fără să simtă vreun imbold pătimaş, pentru că „penisul nu funcţiona”[33].

Pe măsură ce puterea lui Rasputin devenea tot mai mare, luau amploare şi legendele despre infracţiunile şi delictele acestuia. Existau istorisiri dăunătoare despre avansurile sale sexuale, unele nedorite, inclusiv violuri. Chiar şi despre sora ţarului, Olga Aleksandrovna, se zvonise că ajunsese victima obiceiului său de a pipăi femeile. Au fost orgii la beţie, zile petrecute la băile publice împreună cu prostituate şi nopţi pierdute în beţii prin restaurante şi bordeluri. Scandalul cel mai faimos a avut loc în martie 1915, la Iar, un bine-cunoscut restaurant ţigănesc. Rasputin se dusese acolo împreună cu doi jurnalişti şi trei prostituate. S-a îmbătat, a încercat să pună mâna pe ţigăncuşe şi a început să se laude în gura mare cu isprăvile lui sexuale împreună cu împărăteasa. „Vezi centura asta?”, răcnea el. „E făcută de mâna majestăţii sale, pe care pot s-o pun să facă orice vreau. Da, eu, Grişka Rasputin. Pot s-o fac pe bătrânică să danseze uite-aşa, dacă vreau” – a zis el mimând gesturile unui act sexual. În momentul acela toată lumea se uita la Rasputin, iar câţiva l-au întrebat dacă era chiar el renumitul „sfânt”. Rasputin şi-a lăsat pantalonii în vine şi şi-a

fluturat penisul spre audienţă. Agentul britanic Bruce Lockhart, care se afla în restaurant la parter, a auzit „femei ţipând disperate, zgomot de sticlă spartă şi uşi trântite". Chelnerii alergau de colo colo, a fost chemată poliţia, dar nimeni nu a îndrăznit să-l dea afară pe „sfânt". S-au dat telefoane unor funcţionari de stat din ce în ce mai sus-puşi, iar într-un final vestea a ajuns la şeful trupelor de jandarmi, care a ordonat arestarea lui Rasputin. Acesta a fost luat şi dus la închisoare peste noapte. A doua zi însă s-a primit ordin de la ţar să fie eliberat[34].

Ceea ce făcea ca aceste zvonuri să fie atât de dăunătoare din punct de vedere politic era opinia larg răspândită că el era amantul ţarinei, opinie pe care Rasputin însuşi o încuraja. Existau chiar zvonuri că împărăteasa şi Rasputin se dedau la orgii sălbatice împreună cu ţarul şi cu Anna Vîrubova, o doamnă de companie a împărătesei, despre care se spunea că este lesbiană. În perioada premergătoare Revoluţiei Franceze circulau istorisiri pornografice asemănătoare şi despre Maria Antoaneta şi „impotentul Ludovic". Nu au existat însă dovezi care să susţină vreunul dintre aceste zvonuri. Există, ce-i drept, scandaloasa scrisoare a împărătesei către Rasputin, ajunsă în presă în 1912, în care ea scria: „Îţi sărut mâinile şi îmi pun capul pe umerii tăi binecuvântaţi. Atunci mă simt plină de bucurie. Apoi nu-mi doresc decât să dorm, să dorm pe vecie pe umărul tău, în îmbrăţişarea ta"[35]. Dat fiind însă tot ce se ştie despre împărăteasă, ar fi parodic să citim această scrisoare ca pe una de dragoste. Împărăteasa a fost o devotată şi loială soţie şi mamă, care a apelat la Rasputin din cauza suferinţei sale spirituale. Oricum, era probabil prea plină de prejudecăţi ca să-şi ia un amant.

Cu toate acestea, mai degrabă existenţa zvonurilor şi nu veridicitatea lor a provocat îngrijorarea susţinătorilor ţarului. Aceştia au încercat să-l convingă de reaua influenţă a lui Rasputin şi să obţină alungarea sa de la curte. Chiar dacă ţarul Nicolae cunoştea fărădelegile acestuia, nu avea de gând să-l îndepărteze pe Rasputin de la curte câtă vreme împărăteasa continua să creadă că el şi numai el putea să-l ajute pe fiul lor aflat pe moarte. Efectul liniştitor pe care Rasputin îl avea asupra ţarinei era mult prea apreciat de cicălitul ei soţ, care, într-un moment de neatenţie, a lăsat să-i scape: „Mai bine un Rasputin decât zece crize de isterie în fiecare zi". Arhimandritul Teofan, care ajutase la aducerea lui Rasputin la Sankt-Petersburg, s-a trezit alungat din capitală în 1910, după ce a încercat să o informeze pe împărătească despre comportamentul scandalos al celui pe care ea îl numea „sfântul". În 1911, călugărul Iliodor şi episcopul Hermogen au fost închişi în mănăstiri îndepărtate după ce îl înfruntaseră pe Rasputin, înfăţişându-i o lungă listă de fărădelegi şi cerându-i să se pocăiască. Iliodor a fost cel care, drept răzbunare, a trimis presei scrisorile ţarinei către Rasputin. În pofida angajamentului pe care şi-l luase în urma Revoluţiei din 1905 de a aboli cenzura

preliminară, ţarul a interzis presei să mai publice alte istorii despre Rasputin. Acest lucru a redus practic la tăcere Biserica, mai ales că a venit odată cu numirea lui Vladimir Sabler, un aliat apropiat al lui Rasputin, în funcţia de procurator general al Sfântului Sinod[36].

Politicienii nu au avut nici ei mai mult succes în efortul lor de a-l doborî pe Rasputin. I-au înfăţişat ţarului dovezi ale păcatelor acestuia, dar Nicolae a refuzat din nou să ia vreo măsură. De ce a fost el atât de tolerant cu Rasputin? Răspunsul stă cu siguranţă în credinţa lui că Rasputin era un om simplu, un ţăran, cineva din „popor", iar Dumnezeu l-a trimis să salveze dinastia Romanovilor. Rasputin îi confirma prejudecăţile şi îi flata fanteziile despre o autocraţie populară. Rasputin era un simbol al credinţei ţarului în treimea bizantină – Dumnezeu, Ţarul şi Poporul – care, considera el, avea să-l ajute să remodeleze regimul după tiparul Ţaratului Moscovit din secolul al XVII-lea. „E doar un rus simplu, bun şi cucernic", i-a spus odată ţarul Nicolae unuia dintre curtenii săi. „Când sunt la necaz sau năpădit de îndoieli, îmi place să stau de vorbă cu el – şi invariabil după aceea mă simt împăcat cu mine însumi." Rasputin alimenta în mod conştient această fantezie a ţarului, adresându-se protectorilor săi împărăteşti în termenii populari de *ţar-batiuşka* şi *ţarina-matiuşka* (tătucul-ţar şi maica-ţarină), în loc de „Majestăţile Voastre Imperiale". Nicolae credea că doar oamenii simpli – neîntinaţi de legăturile cu diferitele facţiuni politice din Sankt-Petersburg – erau capabili să-i spună adevărul şi să-i dea sfaturi dezinteresate. Timp de aproape douăzeci de ani, el a primit rapoarte directe de la Anatoli Klopov, un funcţionar din Ministerul de Finanţe. Rasputin intra în aceeaşi categorie. El nu putea greşi, pentru că întrupa idealul pe care ţarul Nicolae îl avea despre loialul popor rus. Nicolae nu lua seama la zvonurile despre Rasputin, considerând că oricine – şi mai ales un ţăran simplu ca el – primea astfel de favoruri la curte trebuia să atragă critici cauzate de gelozie. Mai mult, credea în mod evident că Rasputin reprezenta o chestiune de familie şi privea astfel de critici ca pe o încălcare a domeniului său privat. Când premierul Stolîpin, de exemplu, i-a dat un dosar cu rapoartele poliţiei secrete despre aventurile amoroase ale lui Rasputin, ţarul i-a arătat explicit că el consideră că acel avertisment nesolicitat reprezintă o încălcare gravă a etichetei: „Ştiu, Piotr Arkadievici, că îmi sunteţi sincer devotat. Poate că tot ce spuneţi este adevărat. Dar vă cer să nu-mi mai vorbiţi niciodată despre Rasputin. În orice caz, nu pot să fac nimic". Preşedintele Dumei nu a ajuns nici el mai departe când i-a prezentat un dosar şi mai periculos, bazat pe materialele oferite de Iliodor şi de Sfântul Sinod. Deşi vădit tulburat de dovezile aduse, ţarul Nicolae i-a spus lui Rodzianko: „Rasputin e un ţăran simplu, care poate uşura suferinţele fiului meu cu ajutorul unei forţe stranii. Faptul că ţarina se bizuie pe el este o chestiune care ţine de familie şi nu voi

îngădui nimănui să se amestece în problemele mele”[37]. Se pare că, în încăpăţânarea cu care se agăţa de principiile autocraţiei, ţarul considera ca fiind lipsă de loialitate orice punea la îndoială judecata sa.

Chestiunea Rasputin a rămas aşadar nerezolvată. Ea vicia din ce în ce mai mult relaţiile monarhiei cu societatea şi cu stâlpii ei tradiţionali de susţinere de la curte – birocraţia, Biserica şi armata. Episodul a fost adeseori comparat cu „Afacerea colierului de diamante”, un scandal similar care a ştirbit ireparabil reputaţia Mariei Antoaneta în pragul Revoluţiei Franceze, şi asta spune aproape totul. În momentul asasinării lui Rasputin, în decembrie 1916, dinastia Romanovilor era pe marginea prăpastiei.

*1 Opera este cunoscută la noi cu titlul ei iniţial, *Ivan Susanin*, schimbat ulterior de compozitor, după ce ţarul Nicolae al II-lea a asistat la una din repetiţii (n.tr.).

*2 Bertrand Russell a folosit o idee similară când, în încercarea de a-i explica lui lady Ottoline Morrell Revoluţia din Rusia, a susţinut că, deşi despotismul bolşevic era îngrozitor, el părea tipul de guvernare potrivit Rusiei: „Dacă vă veţi pune singură întrebarea cum ar putea fi guvernate personajele lui Dostoievski, veţi înţelege”.

*3 Referire la expresia „satele lui Potemkin”, care are sensul de „faţadă mincinoasă, mistificare, escrocherie” (potemkiniadă). Expresia îşi are originea în tentativa prinţului Potemkin, favoritul împărătesei Ecaterina cea Mare a Rusiei, de a o impresiona pe aceasta realizând de-a lungul Niprului o serie de sate false, cu ocazia vizitei făcute de împărătească în regiune (1787) (n.tr.).

*4 Specialitate rusească, o clătită de mici dimensiuni, mai groasă şi făcută de obicei din făină de hrişcă, servită cu smântână sau unt topit şi care însoţeşte diferite gustări reci (n.tr.).

*5 În istoria literaturii ruse, primele două decenii ale secolului XX; a fost o epocă deosebit de creativă pentru poezie, pe care specialiştii o consideră echivalentă cu „epoca de aur” datată cu un secol înainte (n.tr.).

*6 După mai bine de cincizeci de ani în care nu a fost expusă, statuia a revenit pe străzile oraşului în 1994. Ca o ironie, calul stă acum în faţa fostului Muzeu Lenin, unde a luat locul maşinii blindate care în aprilie 1917 l-a adus pe Lenin de la Gara Finlanda.

*7 În perioada sovietică exista chiar o glumă că Sovietul Suprem hotărâse acordarea Ordinului Steagul Roşu, postum, ţarului Nicolae al II-lea „pentru serviciile aduse revoluţiei”, deoarece ultimul ţar, se spunea, reuşise să provoace contextul revoluţionar.

*8 Titulatura completă a lui Nicolae al II-lea era: împărat şi autocrat al tuturor ruşilor; ţarul Moscovei, Kievului, Vladimirului, Novgorodului, Kazanului, Astrahanului, Poloniei, Siberiei, al Chersonului Tauric [Crimeea] şi al Georgiei; stăpân al Pskovului; mare prinţ al Smolenskului, Lituaniei, Volîniei, Podoliei şi Finlandei; prinţ al Estoniei, Livoniei, al Curlandei şi Semigaliei, al Samogiţiei, Belostokului, Kareliei, Tverului, Iugrei, Permului, Viatkăi, Bulgariei şi al altor ţinuturi; stăpân şi mare prinţ al Nijni Novgorodului şi Cernigovului; conducător al Riazanului, Poloţkului, Rostovului, Iaroslavlului, Belo-Ozeroului, Udoriei, Obdoriei, Kondiei şi Vitebskului, al Mstislavlului şi al tuturor Ţinuturilor din Nord; stăpân şi suveran al ţinuturilor Iviriei, Kartaliniei şi Kabardiniei şi al provinciilor armene; stăpân şi

suzeran ereditar al prinţilor cerchezi, al prinţilor munteni şi al altor prinţi; stăpân al Turkestanului; moştenitor al tronului Norvegiei; duce de Schleswig-Holstein, Stormarn, Dithmarschen şi Oldenburg.

*9 Casa de Holstein-Gottorp a fost o ramură a dinastiei Oldenburg, care a guvernat Suedia din 1751 până în 1818 şi Norvegia din 1814 până în 1818 (n.tr.).

*10 Era un lucru obişnuit ca oamenii din acelaşi sat să se adreseze unul altuia cu porecle date după firea fiecăruia: „Isteţul", „Nătărăul", „Lupul", „Inimosul" şi aşa mai departe.

*11 *Maître des requêtes*, la origine magistrat însărcinat cu primirea şi examinarea petiţiilor adresate regelui, a devenit ulterior un titlu acordat în Franţa din perioada Vechiului Regim (secolele XVI-XVIII) unor înalţi funcţionari cu atribuţii în principal juridice (n.tr.).

Capitolul 2

Stâlpi nesiguri

Birocraţi şi halate de casă

În prima dimineaţă a anului 1883, cititorii gazetei *Pravitelstvennîi vestnik* (*Monitorul oficial*) au deschis ziarul şi au aflat că A.A. Polovţov a fost numit în funcţia de secretar imperial. Cu greu s-ar fi putut spune că era genul de anunţ care să facă lumea să se înece cu micul dejun. Polovţov, în vârstă de cincizeci şi unu de ani, avea toate recomandările pentru această poziţie de vârf în ierarhia birocratică. Era fiul unui nobil moşier şi se căsătorise cu moştenitoarea unui capital bancar. Absolvise Şcoala de Drept, o instituţie de elită, şi avansase constant în rândul birocraţiei imperiale. După toate standardele, era rafinat, cultivat şi manierat; Witte îl considera chiar puţin cam vanitos. Polovţov era sigur pe el şi foarte degajat când se afla în cercurile aristocratice din Sankt-Petersburg şi număra printre amicii săi mai mulţi mari duci. Era membru al Yacht-Clubului Imperial, cartierul general de relaxare al elitei conducătoare a Rusiei, locul unde i se adusese la cunoştinţă avansarea, chiar în noaptea de Anul Nou[1]. Pe scurt, Aleksandr Aleksandrovici era un reprezentant model al acelui clan mic şi privilegiat care administra problemele de stat ale imperiului.

Birocraţia imperială rusă era o castă de elită care se situa deasupra restului societăţii. Era, din acest punct de vedere, foarte asemănătoare cu birocraţia comunistă care avea să-i urmeze. Sistemul ţarist se baza pe o ierarhie socială strictă. În vârful său se afla curtea; sub ea, stâlpii de susţinere constând în administraţia civilă, armată şi Biserică, constituite din membrii celor două stări superioare; iar la baza sistemului social, ţărănimea. Exista o strânsă legătură între autocraţie şi această piramidă rigidă a stărilor sociale (nobili, clerici, negustorime şi ţărani), care erau ierarhizate în funcţie de serviciile aduse statului. Era o ierarhie socială fixă în care fiecare stare era definită prin drepturi şi îndatoriri legale specifice. Nicolae o compara cu sistemul patrimonial. „Eu văd Rusia ca pe o moşie al cărei proprietar este ţarul, al cărei administrator este nobilimea şi ai cărei lucrători sunt ţăranii”, declara el în 1902. Nu ar fi putut alege o metaforă mai arhaică pentru societatea de la începutul secolului XX.

În pofida progreselor rapide făcute de comerţ şi industrie în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, elita conducătoare a Rusiei provenea în continuare predominant din vechea nobilime latifundiară. La recensământul din 1897, aristocraţia ocupa 71% din primele patru paliere ierarhice superioare (adică peste rangul de consilier de stat). E drept că uşile administraţiei publice erau deschise şi fiilor oamenilor de rând, câtă vreme aveau o diplomă universitară sau o diplomă de liceu cu distincţii. La fel de adevărat este însă şi faptul că prăpastia dintre aristocraţii din administraţie şi boiernaşii de ţară se adâncea tot mai mult, atât din punctul de vedere al mediului social, cât şi din punctul de vedere al etosului. Mulţi dintre nobilii din administraţie îşi vânduseră moşiile şi se mutaseră permanent la oraş sau chiar nu deţinuseră niciodată pământ şi fuseseră înnobilaţi pentru serviciile aduse statului. Cu alte cuvinte, administraţia publică devenea tot atât de mult un mijloc de a accede la statutul de nobil pe cât era acesta din urmă o cale către poziţiile din administraţia publică. Aceasta avea propriile valori elitiste, pe care doar cel mai rudimentar marxist ar fi încercat să le caracterizeze ca fiind sinonime cu „interesele de clasă" ale nobililor latifundiari. Cu toate acestea, aforismul scriitorului Iuri Samarin, că „birocratul nu este altceva decât un nobil în uniformă, iar nobilul este doar un birocrat în halat de casă", a rămas general valabil până în 1900. Rusia era încă un vechi regat agrar, iar elita ei conducătoare era în continuare dominată de cele mai bogate familii de moşieri. Erau familiile Stroganov, Dolgorukov, Şeremetev, Obolenski, Volkonski şi aşa mai departe, dinastii puternice care se aflaseră la vârful statului moscovit în perioada marii lui expansiuni teritoriale dintre secolele al XV-lea şi al XVIII-lea şi care fuseseră recompensate copios cu pământuri fertile situate mai ales în sudul Rusiei şi în Ucraina[2]. Dependenţa de stat, de la care îi veniseră averile şi cea mai mare parte a poziţiilor ocupate, a împiedicat aristocraţia rusă să devină o clasă independentă de proprietari funciari care să contrabalanseze monarhia, cum se întâmplase în cea mai mare parte a Europei încă din secolul al XVI-lea.

După cum prea bine ştiu cititorii scrierilor lui Gogol, administraţia publică imperială era obsedată de ranguri şi de ierarhie. Un set complicat de reguli, expus în 869 de paragrafe ale volumului I din Codul Civil, distingea paisprezece ranguri administrative diferite, cu titluri (toate traduse din germană) şi uniforme speciale. Polovţov, de exemplu, a primit la numirea sa ca secretar imperial o panglică albastru-închis şi steaua de argint a Ordinului Vulturul Alb. Ca tuturor funcţionarilor publici aparţinând primelor două ranguri, lumea i se adresa cu apelativul „Distinsa Voastră Excelenţă"; celor de rangul 3 şi 4 le era rezervat apelativul „Excelenţa Voastră"; şi tot aşa, înspre baza ierarhiei, cei de ranguri inferioare (de la 9 la 14) erau apelaţi simplu cu „Onorabile". *Cinovnicul*, adică funcţionarul public, era profund

pătruns de aceste simboluri ale funcţiei. Evoluţia de la pantalonii albi la cei negri, schimbarea panglicii din roşie în albastră sau simpla adăugare a unei dungi erau evenimente ritualice de o covârşitoare importanţă în viaţa bine ordonată a funcţionarului. Promovarea era hotărâtă de Tabelul Rangurilor, stabilit în 1722 de Petru cel Mare. Un funcţionar nu putea ocupa decât acele poziţii care se aflau la nivelul sau sub rangul său personal. În 1856 au fost stabilite intervale standard pentru promovare: un rang la fiecare trei ani, de la rangul 14 la rangul 8; şi un rang la fiecare patru ani, de la rangul 8 la rangul 5. Primele patru ranguri, care aduceau cu ele şi un titlu ereditar, erau numite direct de către ţar. Asta însemna că până şi cel mai mediocru birocrat, dacă nu se făcea vinovat de vreun păcat odios, putea să avanseze automat odată cu vârsta, ajungând la şaizeci şi cinci de ani, să zicem, consilier de stat. Sistemul încuraja genul de mediocritate oportunistă pe care scriitori precum Gogol au descris-o ca reprezentând esenţa funcţionărimii din Rusia secolului al XIX-lea. Totuşi, spre sfârşitul secolului, sistemul promovării automate a ajuns să fie tot mai puţin folosit, în timp ce meritele au devenit mai importante decât vârsta[3].

Cu toate acestea, rangurile superioare din Sankt-Petersburg erau dominate de o mică elită alcătuită din familii nobiliare. Era un univers politic minuscul, în care toţi se cunoşteau între ei. Toată lumea bună locuia pe străzile rezidenţiale la modă, din zona Nevski Prospekt şi Liteinîi Prospekt. Aveau legături strânse, de căsătorie şi de amiciţie. Cei mai mulţi frecventaseră aceleaşi şcoli de elită (Corpul Pajilor, Şcoala de Subofiţeri de Gardă şi Cadeţi de Cavalerie, Liceul Aleksandr şi Şcoala de Drept), iar fiii lor făceau parte din aceleaşi regimente de elită (Cavalerii Gărzii, Gărzile Călare, Regimentul de Husari ai Gărzii Personale a Împăratului şi Regimentul Preobrajenski), de unde puteau fi siguri că vor avea o rapidă ascensiune spre vârful ierarhiei militare sau administrative. În lumea aceea era esenţial să ai relaţii, aşa cum transpare din jurnalul lui Polovţov, întrucât cea mai mare parte a deciziilor politice erau luate în timpul balurilor şi banchetelor, în sălile de recepţie şi saloanele private, la restaurantul de la Hotel Evropeiskaia şi la barul Yacht-Clubului Imperial. Era o societate exclusivistă, dar nu rigidă. Aristocraţia din Sankt-Petersburg era cu mult prea cosmopolită pentru a fi cu adevărat snoabă. „Petersburgul nu era Viena”, ne aminteşte Dominic Lieven în magistralul său studiu despre elita conducătoare a Rusiei, iar în cercurile aristocratice exista întotdeauna loc pentru persoane şarmante şi excentrici. Să-l luăm de exemplu pe prinţul Aleksei Lobanov-Rostovski, unul dintre miniştrii de Externe buni ai ţarului Nicolae al II-lea, un *grand seigneur* octogenar, mare colecţionar de cărţi evreieşti şi amante franţuzoaice, care „strălucea prin saloane” şi „participa la slujbele bisericeşti îmbrăcat în halat de casă”; sau prinţul M.I. Hilkov, „vlăstar al

uneia dintre cele mai vechi familii aristocratice din Rusia", care timp de mai mulţi ani a lucrat ca mecanic de locomotivă în America de Sud şi a fost constructor de nave în Liverpool, devenind apoi ministru al Comunicaţiilor în Rusia[4].

În ciuda talentelor sale, birocraţia nu a ajuns niciodată să reprezinte un instrument eficient în mâinile autocraţiei. Trei au fost motivele principale. Mai întâi, dependenţa de nobilime a devenit sorgintea slăbiciunii birocraţiei, pe măsură ce starea nobiliară a intrat în declin, la sfârşitul secolului al XIX-lea. S-a ajuns la o lipsă tot mai accentuată de experţi (în special în domeniul industriei) care să răspundă nevoilor statului modern. Golul ar fi putut fi umplut prin recrutarea de funcţionari publici din rândul noilor pături de mijloc industriale. Însă elita conducătoare era mult prea ataşată de propria viziune arhaică asupra ordinii ţariste, în care clasa nobiliară ocupa locul de cinste, şi se temea de ameninţarea democraţiei reprezentată de aceste noi clase. În al doilea rând, aparatul administrativ era mult subfinanţat (colectarea unor impozite suficiente era foarte dificilă într-o ţară atât de întinsă şi de săracă, cu o populaţie formată în marea ei majoritate din ţărani), aşa încât ministerele şi mai ales administraţia locală nu au avut în fapt niciodată resursele necesare pentru a controla ori a reforma societatea. În sfârşit, diferitele ministere aveau prea multe jurisdicţii şi departamente care se suprapuneau. Era rezultatul felului în care evoluase statul, în care fiecare minister se dezvoltase ca o extensie separată, aproape ad-hoc, a puterilor personale ale autocratului. Agenţiile guvernamentale nu fuseseră niciodată sistematizate în mod corespunzător şi nici activitatea lor coordonată, posibil din pricina interesului ţarului de a le menţine slabe şi dependente de el. Fiecare ţar înfiinţase un set diferit de agenţii într-un anume domeniu al politicilor guvernamentale, adeseori desconsiderându-le pe cele ale predecesorilor. Rezultatul a fost haosul şi confuzia birocratică. Fiecare minister a fost lăsat să se dezvolte de capul lui, fără ca un organism de genul unui guvern să le coordoneze activitatea. Cele două ministere importante (Finanţele şi Afacerile Interne) îşi recrutau personalul prin intermediul propriei clientele din familiile şi şcolile de elită, concurându-se pentru resurse, pentru controlul politicilor şi influenţarea ministerelor mai puţin importante şi a guvernelor locale. Nu exista o distincţie clară între funcţiile diferitelor agenţii, nici între statutul diferitelor legi – *nakaz* (instrucţiune), *ukaz* (decret), *ustav* (ordin), *zakon* (lege), *polojenie* (prevedere), *ulojenie* (convenţie), *gramota* (cartă) şi *manifest*, ca să pomenim doar câteva –, astfel că intervenţia personală a ţarului era necesară în mod constant pentru a descâlci aceste noduri de jurisdicţii şi legislaţii concurente. Din perspectiva individului, efectul acestei confuzii era acela că regimul părea arbitrar: nu era niciodată limpede cine deţinea puterea reală, dacă o lege anume era anulată de reglementările speciale emise de ţar

sau dacă poliţia respecta câtuşi de puţin legea. Unii filosofi resemnaţi au susţinut pe această bază că, de fapt, nu a fost vorba despre o autocraţie reală. „Există o autocraţie a poliţistului şi a nacealnicilor de ţinut, a guvernatorilor, şefilor de departamente şi a miniştrilor", scria prinţul Serghei Trubeţkoi în 1900. „Dar nu există o autoritate ţaristă unitară, în adevăratul sens al cuvântului, şi nici nu poate exista." Pe cei lipsiţi de privilegii tocmai această stare arbitrară (ceea ce ruşii condamnau ca *proizvol*, samavolnicie) îi făcea să resimtă regimul ca fiind opresiv. Nu existau principii sau reglementări clare care să-i permită individului să se opună autorităţii sau statului[5].

Era de fapt o birocraţie ce nu reuşise să se dezvolte şi să devină o forţă politică închegată, care să fie în stare, asemenea birocraţiei prusace analizate de Max Weber, să servească drept instrument al reformei şi modernizării. În locul unui sistem birocratic „raţional", aşa cum fusese acesta distilat în ideal-tipul lui Weber – bazat pe relaţii instituţionale determinate, pe diviziuni funcţionale clare, pe proceduri reglementate şi principii juridice –, Rusia avea o administraţie de stat hibridă, care combina elemente ale sistemului prusac cu un sistem patrimonial mai vechi, în care administraţia publică era supusă patronajului şi intervenţiei curţii, împiedicând astfel dezvoltarea deplină a unui etos profesional birocratic.

Nu era obligatoriu să se întâmple astfel. A existat o perioadă la jumătatea secolului al XIX-lea când birocraţia imperială şi-ar fi putut atinge potenţialul de forţă creatoare şi modernizatoare. În fond, idealurile „birocraţilor luminaţi", atât de bine catalogaţi de W. Bruce Lincoln, au modelat marile reforme ale anilor 1860. Atunci a apărut o nouă clasă de funcţionari publici de carieră, în mare parte odrasle de nobili fără pământ sau provenind din căsătorii mixte (*raznocinţi*), care au intrat în profesie graţie culoarelor tot mai largi de acces la învăţământul superior în anii 1830 şi 1840. Erau oameni cinstiţi şi serioşi, de genul personajului Karenin din romanul lui Tolstoi *Anna Karenina*, care vorbeau cu onestitate, chiar dacă uşor pedant, despre „progres" şi statistică. Ei îşi băteau joc de amatorii aristocraţi care ocupau funcţii înalte – precum contele Vronski, amantul Annei –, încălcându-le domeniul de expertiză, şi erau convinşi de misiunea birocraţiei de a civiliza şi reforma Rusia după modelul occidental. Cei mai mulţi însă nu au mers până la a propune, din perspectivă liberală, un stat de drept, cu libertăţi civile şi un parlament: accepţiunea pe care o dădeau conceptului de *Rechtsstaat* nu era în fapt decât aceea a unui stat birocratic care funcţiona pe baza unor proceduri raţionale şi a unor legi generale. Au solicitat însă o mai mare deschidere în activitatea guvernului, deschidere pe care au numit-o *glasnost*, ca mijloc de control public împotriva abuzurilor de putere şi prin care experţi din cadrul societăţii să fie implicaţi în dezbaterile despre reformă. Funcţionarii progresişti au intrat în cercurile

intelectualităţii liberale din capitală şi au fost porecliţi „Partidul Progresului din Sankt-Petersburg”. Erau văzuţi frecvent la întâlnirile din salonul marii ducese Elena Pavlovna şi se bucurau de patronajul marelui duce Konstantin, care, ca preşedinte al Consiliului de Stat, a făcut mult pentru promovarea funcţionarilor reformişti în cercurile guvernului lui Alexandru al II-lea. Aveau de asemenea legături strânse cu organizaţii publice, cum era Societatea Geografică Imperială, de la care au primit comenzi de studii statistice în vederea pregătirii legislaţiei marilor reforme din anii 1860[6].

Marile reforme au reprezentat punctul culminant al acestui iluminism birocratic. Au fost concepute ca un proces de modernizare – ceea ce în Rusia însemna occidentalizare –, în scopul întăririi statului după înfrângerea suferită în Războiul din Crimeea. Au fost acordate o serie de libertăţi şi au fost înfăptuite reforme limitate, în speranţa că ele vor stimula societatea şi vor crea o economie dinamică fără modificarea cadrului politic fundamental al autocraţiei. Din acest punct de vedere, ele au fost similare conceptului de *perestroika* al lui Mihail Gorbaciov, implementat un secol mai târziu. În 1861, şerbii au fost eliberaţi *de jure* (dacă nu şi *de facto*) de sub tirania moşierului şi li s-au acordat unele drepturi cetăţeneşti. Ei rămâneau în continuare legaţi de obştea sătească, ceea ce întărea vechea ordine patriarhală, erau lipsiţi de dreptul de a deţine individual pământ şi, din punct de vedere legal, erau inferiori nobililor şi celorlalte stări. Dar cel puţin se pusese fundamentul dezvoltării unei agriculturi ţărăneşti. O a doua reformă importantă, în 1864, a stabilit înfiinţarea în cele mai multe dintre provinciile Rusiei a unor adunări locale de autoguvernare, numite *zemstve*. Pentru a menţine dominaţia aristocraţilor latifundiari, aceste adunări nu au fost instituite decât la nivel de gubernie şi *uezd*; la nivel de sate şi de *volost*, comunităţile rurale au fost lăsate să se conducă singure, cu o supraveghere minimă din partea nobilimii. Reformele juridice din acelaşi an au stabilit un sistem juridic independent, cu procese publice cu juri pentru toate stările cu excepţia ţărănimii (care rămânea sub jurisdicţia legislaţiei cutumiare locale). S-au dat legi noi care relaxau cenzura (1865), dădeau o autonomie sporită universităţilor (1863), reformau învăţământul primar (1864) şi modernizau armata (1863-1875). Având avantajul privirii retrospective, Boris Cicerin a rezumat idealurile progresiste ale acestor reforme:

> Să remodeleze complet statul acela de dimensiuni uriaşe, care îi fusese dat în grijă [lui Alexandru], să abolească vechea ordine bazată pe sclavie şi să o înlocuiască cu libertatea şi cu respectul civic, să instaureze justiţia într-o ţară care nu cunoscuse niciodată semnificaţia legalităţii, să introducă libertatea presei în contextul unei neîngrădite autorităţi, să reînvie pretutindeni noi forţe şi să le aşeze pe fundamente juridice ferme, să repună

pe picioare o societate reprimată şi umilită şi să-i ofere ocazia de a-şi arăta forţa[7].

Dacă activitatea guvernamentală ar fi continuat să fie pătrunsă de spiritul liberal al anilor 1860, Rusia ar fi putut deveni o societate după modelul celei occidentale, bazată pe proprietatea individuală şi pe libertate, susţinute de statul de drept. Revoluţia nu ar fi avut motiv să înceapă. Fără îndoială, procesul ar fi fost lent şi dureros. Ţărănimea, mai ales, ar fi rămas o ameninţare revoluţionară, câtă vreme continua să fie exclusă de la dreptul de proprietate şi de la drepturile civile. Vechiul sistem patriarhal rural, care chiar şi după eliberarea din iobăgie a păstrat hegemonia nobililor, se cerea înlocuit cu un sistem modern, în care ţăranii să aibă o mai mare pondere. În rândul elitei conducătoare exista cel puţin o conştientizare crescândă a ceea ce se cerea – şi a costului pe care îl implica – pentru ca această transformare socială să aibă succes. Problema era totuşi elita din ce în ce mai divizată în privinţa dezirabilităţii acestei transformări, disensiunile ducând la eşecul oricărei tentative de a dezvolta o strategie coerentă care să permită gestionarea provocărilor ridicate de modernizare.

De o parte erau reformiştii de felul lui Polovţov, „oamenii anului 1864", care erau în mare de acord cu nevoia unei ordini sociale de tip burghez (chiar cu sacrificarea nobilimii), cu nevoia acceptării unor libertăţi politice (mai ales la nivelul administraţiei locale) şi cu nevoia unui *Rechtsstaat* (pe care îl înţelegeau tot mai mult ca însemnând nu doar un stat bazat pe legi universale, ci însuşi statul de drept). La finele anilor 1870 această viziune reformistă evoluase, transformându-se în revendicări constituţionale. Oameni de stat luminaţi susţineau public faptul că în epoca modernă sarcinile unei guvernări deveniseră mult prea complexe pentru ca ţarul şi birocraţii lui să le poată gestiona singuri şi că în procesul de guvernare trebuiau incluşi oameni loiali şi instruiţi. În ianuarie 1881, Alexandru al II-lea i-a ordonat ministrului său de Interne, contele Loris-Melikov, să redacteze proiectul unei constituţii limitate, care să acorde unor persoane alese din rândul populaţiei un rol consultativ în sfera legislativă. „Tronul nu se poate sprijini doar pe un milion de baionete şi o armată de oficiali", argumenta ministrul de Finanţe, A.A. Abaza, în timpul dezbaterilor pe marginea acestei propuneri. Astfel de opinii reformiste erau frecvente printre oficialii Ministerului de Finanţe. Responsabili cu industrializarea ţării, aceştia erau primii care să înţeleagă nevoia înlăturării piedicilor din calea iniţiativelor şi proiectelor burgheziei. În plus, mulţi – ca Polovţov, de pildă, care se căsătorise cu moştenitoarea unei familii de bancheri – erau chiar ei atraşi de „noua Rusie" a comerţului şi industriei. Witte, marele reformator şi ministrul de Finanţe al anilor 1890, care înainte de a intra în serviciul guvernului lucrase timp de douăzeci de ani în gestionarea căilor ferate (începând chiar ca simplu casier

la ghişeul de bilete), susţinea că sistemul ţarist ar putea evita revoluţia doar dacă transformă Rusia într-o societate industrială modernă, în care „iniţiativele publice şi cele individuale" să fie încurajate de un stat de drept care să garanteze libertăţile civile[8].

De cealaltă parte erau susţinătorii sistemului tradiţional ţarist. Nu întâmplător cea mai puternică bază a lor era Ministerul de Interne, de vreme ce oficialii acestuia proveneau aproape exclusiv din „vechea Rusie", ofiţeri şi latifundiari aristocraţi care credeau cu intransigenţă în *Polizeistaat*. Aceştia susţineau că singura cale de a evita o revoluţie era ca Rusia să fie condusă cu o mână de fier. Aceasta însemna apărarea principiului autocratic (atât la nivelul administraţiei centrale, cât şi al celei locale), a puterilor discreţionare acordate forţelor de poliţie, a hegemoniei aristocraţiei şi a dominaţiei morale a Bisericii împotriva provocărilor liberale şi seculare ale ordinii urban-industriale. Constituţiile şi acordarea de drepturi politice nu ar fi făcut decât să slăbească statul, susţineau P.N. Durnovo şi Viaceslav von Plehve, cei doi importanţi miniştri de Interne din perioada în care Witte era ministru de Finanţe, deoarece clasele mijlocii liberale ajunse astfel la putere nu aveau nici un fel de autoritate în rândul maselor, fiind chiar dispreţuite de către acestea. Abia atunci când progresul economic va fi înlăturat pericolul unei revoluţii sociale avea să vină momentul unor reforme politice. Înapoierea Rusiei avea nevoie de o astfel de strategie (liberalism economic plus autocraţie). Aşa cum argumenta Durnovo (nu fără îndreptăţire): „Nimeni nu poate, în doar câteva săptămâni, să introducă în Rusia sistemul nord-american sau pe cel englezesc"[9]. Aceasta avea să fie una dintre lecţiile anului 1917.

Argumentele forţelor reacţionare au fost semnificativ întărite de tragica asasinare a lui Alexandru al II-lea în martie 1881. Noul ţar a fost convins de preceptorul şi consilierul său, procuratorul Sfântului Sinod Konstantin Pobedonoşţev, că o continuare a reformelor liberale nu va face decât să contribuie la apariţia a şi mai multor revoluţionari asemenea celor care îl uciseseră pe tatăl său. Alexandru al III-lea a abandonat curând proiectul de constituţie, pretinzând că nu voia un guvern de „scandalagii şi avocaţi dificili"; a forţat demisia miniştrilor reformatori (Abaza de la Finanţe, Loris-Melikov de la Interne şi Dmitri Miliutin de la Război); şi a proclamat un Manifest în care reafirma principiile autocraţiei[10]. Acesta a fost semnalul pentru o serie de contrareforme aplicate în timpul domniei lui Alexandru al III-lea. Scopul lor era să centralizeze controlul şi să retragă drepturile administraţiei locale, să reafirme conducerea personală a ţarului prin forţele de poliţie şi agenţii săi direcţi şi să consolideze în zonele rurale ordinea patriarhală condusă de aristocraţie. Nu exista ceva mai nimerit să provoace o revoluţie. Căci clasele liberale din societatea provincială au ajuns în acelaşi timp la concluzia că interesele şi identitatea lor comune impuneau apărarea drepturilor

administraţiei locale în faţa birocraţiei foarte centralizate în care noul ţar investea atât de mult.

Poleiala subţire a civilizaţiei

Când prinţul Serghei Urusov a fost numit în funcţia de guvernator al Basarabiei în mai 1903, primul lucru pe care l-a făcut a fost să cumpere un ghid al regiunii. Această provincie sud-vestică a imperiului, înghesuită între Marea Neagră şi România, îi era complet necunoscută fostului absolvent al Universităţii din Moscova, ales de trei ori mareşal al nobilimii din Kaluga. „Despre Basarabia ştiam la fel de puţin cât ştiam despre Noua Zeelandă, dacă nu chiar mai puţin", va recunoaşte el mai târziu.

Trei săptămâni mai târziu, după o scurtă oprire în capitală pentru o întrevedere cu ţarul, a pornit cu trenul de la Moscova la Chişinău, capitala Basarabiei, un drum de aproximativ 1.450 de kilometri. Călătoria a durat două nopţi şi trei zile lungi, trenul avansând tot mai încet pe măsură ce se afunda din ce în ce mai adânc în zona rurală a Ucrainei. Singur în compartimentul său special, Urusov a profitat de timpul oferit de călătorie ca să studieze ghidul, pregătindu-se pentru primele discuţii cu demnitarii publici pe care se aştepta să-i întâlnească la sosire. Îi scrisese viceguvernatorului, rugându-l să nu organizeze o recepţie prea numeroasă. Dar când trenul a tras în gara din Bender, primul oraş important din provincie, Urusov a văzut pe geamul vagonului un peron înţesat de oameni şi ceva ce părea să fie o întreagă orchestră. În centru, înconjuraţi de un cordon de poliţişti, stăteau viceguvernatorul, în uniformă de gală, şi primarul oraşului, împreună cu un şir de funcţionari cu o tavă cu pâine şi sare. Aşa fusese întâmpinat întotdeauna în Basarabia noul guvernator, iar Urusov nu putea să facă excepţie. La Chişinău, unde au ajuns o oră şi jumătate mai târziu, Excelenţa Sa guvernatorul a fost purtat prin oraş într-o caleaşcă deschisă trasă de şase cai albi. „Bărbaţi, femei şi copii se îngrămădeau înşiraţi pe trotuare", îşi aminteşte Urusov. „Făceau plecăciuni, îşi fluturau batistele, iar unii dintre ei au căzut chiar în genunchi. Am fost de-a dreptul şocat de acest gest, pentru că nu eram obişnuit cu astfel de scene." După o scurtă oprire la catedrală, unde s-a invocat binecuvântarea lui Dumnezeu pentru munca pe care o avea de îndeplinit, Urusov a fost condus la reşedinţa guvernatorului, un impunător palat în stil neoclasic situat în centrul oraşului, de unde avea să conducă din postura de vicerege, reprezentant al ţarului, peste acest îndepărtat colţ al Imperiului Rus[11].

Cu o populaţie de 120.000 de locuitori, Chişinăul era un oraş tipic de provincie. Centrul administrativ, situat în „oraşul de sus",

pe o colină, era o reţea rectangulară de străzi pavate largi şi drepte, mărginite de plopi şi salcâmi albi. Bulevardul principal, Aleksandrov, era deosebit de elegant, cu carosabilul suficient de larg pentru ca pe părţi să circule tramvaie trase de cai. Pe lângă reşedinţa guvernatorului, oraşul se mai lăuda cu un număr de clădiri mari din piatră, birouri şi biserici, care după părerea lui Urusov „nu ar fi lăsat o impresie proastă nici chiar pe străzile din Sankt-Petersburg". Cu toate acestea, la nici o aruncătură de băţ de aceste elegante faţade neoclasice, în „oraşul de jos" înşirat la poalele colinei, era o lume cu totul diferită – cu străzi desfundate şi întortocheate, pline de noroi primăvara şi de praf vara; cu bordeie din lemn şi cocioabe aglomerate, care serveau drept case şi prăvălii pentru lucrătorii moldoveni, ruşi şi evrei; o lume cu porci şi vaci care păşteau pe uliţe, cu canale de scurgere deschise şi grămezi de gunoaie prin pieţele publice; o lume unde epidemiile de holeră izbucneau în medie o dată la trei ani. Acestea erau cele două feţe ale oricărui oraş din Rusia: una a puterii imperiale şi a civilizaţiei europene, cealaltă a sărăciei şi mizeriei de proporţii asiatice[12].

Cu greu ar fi putut să-l condamne cineva pe Urusov pentru că îşi vedea numirea ca pe un fel de exil. Mulţi alţi guvernatori simţeau la fel. Obişnuiţi cu lumea cosmopolită a oraşelor-capitală, aceştia nu puteau considera societatea provincială altfel decât plicticoasă şi limitată. Chiar şi la finele secolului al XIX-lea, cultura civică a Rusiei provinciale era încă într-o fază incipientă în comparaţie cu societăţile occidentale. Cele mai multe dintre oraşele Rusiei au evoluat din punct de vedere istoric din foste avanposturi militare sau administrative ale statului ţarist, mai degrabă decât ca nişte centre comerciale sau culturale de sine stătătoare. Ele conţineau de obicei un mic număr de nobili, cei mai mulţi angajaţi în administraţia locală, şi un număr mare de mici negustori, meşteşugari şi muncitori. Nu exista însă o „burghezie" sau o „clasă de mijloc" adevărată, în accepţiune occidentală. Burgurile, care în Europa de Vest fuseseră motorul civilizaţiei încă din perioada Renaşterii, lipseau în cea mai mare parte din Rusia rurală. Până spre ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, profesiunile au fost prea slab dezvoltate şi prea dependente de stat pentru a-şi afirma autonomia. Meşteşugarii şi negustorii erau prea dezbinaţi între ei (din punct de vedere istoric şi legislativ făceau parte din stări diferite) şi prea izolaţi de clasele educate pentru a putea oferi oraşelor ruseşti acea *Bürgertum* care le lipsea. Pe scurt, Rusia părea să confirme maxima lui Piotr Struve: „Cu cât merge cineva mai departe înspre estul Europei, cu atât mai slabă politic, mai laşă şi mai josnică devine burghezia"[13].

După cum ştie oricine este familiarizat cu piesele lui Cehov, viaţa culturală a unui oraş de provincie obişnuit era deosebit de anostă şi de limitată. Cel puţin aşa vedea (cu oarecare dezgust) intelectualitatea – îmbibată de cultura vest-europeană – viaţa

înapoiată din provinciile Rusiei. Iată cum descrie fratele celor *Trei surori* locul în care trăiau:

> Oraşul ăsta are două sute de ani şi o sută de mii de locuitori… Şi nu e nici unul care să nu semene cu ceilalţi! Nici în trecut şi nici în vremurile noastre nu s-a ivit printre ei vreun mare înfăptuitor, un cărturar, un pictor sau vreun om cât de puţin însemnat care să stârnească invidia sau dorinţa fierbinte de a-i semăna! Nu fac decât să bea şi să mănânce, să doarmă şi până la urmă… să moară. Apoi se nasc alţii… care trăiesc la fel! Ca să nu se tâmpească de plictiseală, se distrează clevetind, îşi umplu viaţa cu jocurile de cărţi şi cu băutura, cu judecăţi fără rost[*1].

Din acest punct de vedere, Chişinău era un oraş foarte tipic. Avea douăsprezece şcoli, două teatre şi un teatru de estradă în aer liber, dar nu avea nici o bibliotecă sau galerie de artă. Centrul social al oraşului era Clubul Nobililor. Conform lui Urusov, acela era locul unde „se reflecta cel mai ostentativ caracterul general al societăţii din Chişinău. Camerele clubului erau întotdeauna pline. Obişnuiţii clubului aveau obiceiul să se adune în jurul meselor de joc încă de pe la ora 2 după-amiază şi nu le părăseau iarna până la 3 sau 4 dimineaţa, iar vara, până la 6 sau 7". În Chişinău, ca în mai toate oraşele de provincie, obiceiurile sociale ale nobilimii aveau mai multe în comun cu cele ale negustorilor locali decât cu cele ale aristocraţilor din Sankt-Petersburg. Fiica lui Stolîpin, de exemplu, îşi aminteşte că în Saratov, unde tatăl ei fusese la un moment dat guvernator, nevestele nobililor „se îmbrăcau atât de simplu, încât pe invitaţii trebuia să se specifice «ţinuta de seară este obligatorie». Chiar şi aşa, uneori apăreau la bal în halate de casă"[14].

Într-o societate ca aceasta, guvernatorul provinciei juca inevitabil rolul unei celebrităţi de prim rang. Punctul culminant al oricărui eveniment social era momentul în care Excelenţa Sa sosea ca să onoreze asistenţa cu prezenţa lui. Să primeşti o invitaţie la balul anual de la reşedinţa guvernatorului însemna să fi ajuns în vârful societăţii provinciale. Prinţul Urusov, o persoană modestă de felul său, a fost uluit de veneraţia aproape divină de care se bucura din partea locuitorilor: „Conform tradiţiilor de la Chişinău, trebuia să ies numai în trăsură, escortat de o gardă călare, cu şeful poliţiei deschizându-mi calea. Să mă plimb sau să merg la cumpărături era din partea mea o gravă încălcare a etichetei". Alţi guvernatori însă, mai puţin modeşti decât el, au profitat de rangul lor înalt ca să se comporte ca nişte meschini autocraţi. Un astfel de guvernator provincial, de exemplu, a ordonat poliţiei să oprească toată circulaţia ori de câte ori trecea prin oraş. Un altul nu îngăduia ca spectacolul să înceapă decât după sosirea lui la teatrul local. Pentru cei care iubeau libertatea, guvernatorul de provincie era însăşi personificarea oprimării şi a despotismului ţarist. Gorki nu ar fi putut găsi un mijloc mai bun de a condamna autoritarismul lui Tolstoi decât comparându-l cu un guvernator[15].

Funcţia pe care a primit-o Urusov data din Evul Mediu, deşi forma ei exactă a fost schimbată de multe ori. Într-o ţară atât de întinsă şi de greu de guvernat precum Rusia, sarcinile de a colecta impozitele şi de a menţine legea şi ordinea depăşeau în mod vădit capacităţile unui mic stat medieval. Ele au fost aşadar lăsate în grija guvernatorilor, plenipotenţiari ai ţarului, cărora li se îngăduia în schimbul serviciilor aduse statului să se „hrănească" pe seama regiunilor pe care le conduceau (de obicei cu foarte multă violenţă şi venalitate). Lipsa de abilitate a statului în a edifica un sistem eficient de administrare provincială a garantat puterea acestor guvernatori. Chiar şi în secolul al XIX-lea, când birocraţia şi-a extins agenţiile şi în provincii, guvernatorii nu au fost pe de-a-ntregul integraţi în aparatul de stat centralizat.

Guvernatorii de provincii se ocupau de poliţia locală, pentru care răspundeau tehnic în faţa Ministerului de Interne. Aveau şi rolul de preşedinţi ai consiliilor locale, a căror activitate cădea în responsabilitatea altor ministere, precum ministerele de Justiţie, de Finanţe sau al Transporturilor. Către sfârşitul secolului al XIX-lea, această fragmentare a puterii executive i-a forţat tot mai mult pe guvernatori să negocieze, să convingă şi să accepte compromisuri – să joace deci rolul unui politician modern. Datorită legăturilor lor strânse cu curtea imperială, ei puteau totuşi ignora solicitările venite din partea ministerelor de la Sankt-Petersburg – ceea ce şi făceau adeseori, când considerau că aceste cereri intrau în conflict cu interesele clasei nobiliare, din care proveneau toţi guvernatorii de provincii. Reformele în administraţia locală pe care a încercat să le introducă Stolîpin, de exemplu, după 1906 au fost eficient blocate de guvernatori, care le considerau o ameninţare la adresa dominaţiei aristocraţiei. A.N. Hvostov, unul dintre succesorii lui Stolîpin la Ministerul de Interne, se plângea că este „practic imposibil" să-i împiedice pe guvernatori să saboteze activitatea ministerului său, din cauza „sus-puşilor protectori de la curte" ai acestora: „Unul are o mătuşă care e prietenă cu împărăteasa, altul e rudă cu unul dintre nobilii de curte, iar un al treilea e văr cu marele comis imperial". Puterea extraordinară a guvernatorilor decurgea din faptul că erau viceregii personali ai ţarului: întruchipau principiul autocratic la nivelul provinciei. Ultimii doi ţari ai Rusiei au fost deosebit de potrivnici ideii de a-i subordona pe guvernatori funcţionarilor birocratici, pentru că îi considerau cei mai loiali susţinători ai lor şi pentru că, potrivit lui Richard Robbins, „ca reprezentanţi personali ai suveranului, guvernatorii îi fereau pe ţari să devină dependenţi de miniştrii lor şi le asigurau o legătură directă cu provinciile şi cu poporul". Două dintre contrareformele lui Alexandru al III-lea, din 1890 şi 1892, au sporit în mare măsură puterile guvernatorilor asupra *zemstvelor* şi organismelor administrative municipale. Ca şi fiul său, Alexandru a văzut în aceasta un mijloc de a ajunge tot mai aproape de fantezia de a conduce Rusia direct de pe tron. Rezultatul a fost

însă inducerea unei stări de confuzie la nivelul administraţiei provinciale: guvernatorii, agenţiile ministerelor centrale şi organismele de conducere alese la nivel local acţionau unii împotriva celorlalţi[16].

Puterea guvernului imperial înceta practic la nivelul celor optzeci şi nouă de capitale de provincie unde îşi aveau birourile guvernatorii. Sub acest nivel nu exista o administraţie de stat care să merite a fi menţionată. Nici *uezd*-urile sau oraşele districtuale, nici *volost*-urile sau aşezările rurale nu aveau funcţionari guvernamentali marcanţi. Nu existau decât câţiva magistraţi care apăreau din când în când cu sarcini clare, de obicei ca să adune impozitele sau să rezolve un conflict local, după care dispăreau din nou. Problemele Rusiei rurale, unde trăia 85% din populaţie, le erau complet necunoscute birocraţilor de la oraş. „Despre zona rurală din Tula ştiam tot atât cât ştiam despre Africa Centrală", mărturisea prinţul Lvov, şeful *zemstvei* din Tula în anii 1890[17].

Slăbiciunea capitală a sistemului ţarist era *sub-administrarea* localităţilor. Acest fapt vital este mult prea des mascat de imaginea mitică pe care revoluţionarii i-au creat-o atotputernicului vechi regim. Nimic mai puţin adevărat. La începutul secolului XX, la fiecare 1.000 de locuitori ai Imperiului Rus existau doar patru funcţionari de stat, în comparaţie cu 7,3 în Anglia şi Ţara Galilor, 12,6 în Germania şi 17,6 în Franţa. Forţele poliţieneşti permanente, spre deosebire de sectorul politic, erau extrem de puţine ca număr după standardele europene. Cheltuielile *per capita* ale Rusiei pentru forţele de poliţie reprezentau mai puţin de jumătate din cele ale Italiei sau Franţei şi mai puţin de un sfert din cele ale Prusiei. În 1900, pentru o populaţie rurală de o sută de milioane de oameni, Rusia nu avea decât 1.852 de sergenţi de poliţie şi 6 .874 de agenţi de poliţie. Un poliţist se ocupa în medie de 50.000 de oameni, răspândiţi în zeci de aşezări care se întindeau pe aproximativ 5.000 de kilometri pătraţi. Mulţi dintre ei nu aveau nici măcar un cal cu şaretă. E adevărat, începând cu 1903 ofiţerii de poliţie au fost ajutaţi de poliţişti rurali, din care au fost numiţi vreo 40.000. Însă despre aceştia din urmă se ştia că nu erau de încredere şi, în orice caz, nu făceau mare lucru pentru a reduce din sarcinile tot mai mari ce apăsau pe umerii poliţiştilor. Fără să aibă propriile organisme la nivel rural, birocraţia centrală delega poliţiei locale tot mai multe sarcini: nu doar păstrarea legii şi a ordinii, ci şi colectarea de taxe, implementarea reglementărilor administrative şi a decretelor militare, aplicarea regulilor sanitare şi de siguranţă, inspectarea drumurilor şi clădirilor publice, colectarea datelor statistice şi, în general, controlul respectării „moralei publice" (de exemplu, să se asigure că ţăranii îşi spălau bărbile). Pe scurt, poliţia era folosită ca un fel de organ executiv bun la toate. Poliţiştii erau adeseori singurii agenţi ai statului cu care ţăranii veneau vreodată în contact[18].

Înapoierea generală a Rusiei – baza mică de impozitare şi comunicaţiile slabe – explică în cea mai mare parte această sub-administrare. Moştenirea iobăgiei a jucat şi ea un rol. Până în 1861, şerbii fuseseră sub jurisdicţia nobililor care îi aveau în proprietate şi, cu condiţia să-şi fi plătit dările, statul nu intervenea în relaţiile dintre ei. Abia după emanciparea iobagilor – şi chiar şi atunci într-o manieră foarte lentă – guvernul ţarist şi-a schimbat optica în privinţa modului în care urma să-şi extindă influenţa asupra acestor noi „cetăţeni" de la sate şi să elaboreze politici care să susţină dezvoltarea agriculturii ţărăneşti.

Iniţial, în anii 1860, regimul a lăsat problemele districtelor pe mâna nobililor locali. Aceştia dominau *zemstvele* şi ocupau în consiliile *zemstvelor* provinciale aproape trei sferturi din locuri. Adunărilor nobililor şi mareşalilor aleşi le-au fost încredinţate puteri administrative extinse, mai ales la nivelul districtelor (*uezd*-uri), unde erau practic singurii agenţi pe care se putea bizui regimul ţarist. Mai mult, noilor magistraţi (*mirovie posredniki*, judecători de pace) li s-au acordat puteri judecătoreşti lărgite, nu cu mult diferite de cele ale predecesorilor lor din perioada iobăgiei, inclusiv dreptul de a-i biciui pe ţăranii care se făceau vinovaţi de delicte şi infracţiuni minore.

Pentru regimul ţarist era logic să caute a-şi sprijini puterea din provincii pe nobilii latifundiari, aliaţii lui cei mai apropiaţi. Strategia era însă una periculoasă, iar cu trecerea timpului pericolul a crescut tot mai mult. În urma perioadei de criză din agricultură de la sfârşitul secolului al XIX-lea, aristocraţia latifundiară s-a aflat într-un grav declin economic şi a recurs la *zemstve* pentru a-şi apăra interesele agrare locale în faţa tendinţelor de centralizare şi industrializare manifestate de birocraţia din Sankt-Petersburg. În anii premergători Revoluţiei din 1905, această împotrivire s-a exprimat în termeni mai ales liberali: ea a fost privită ca o apărare a „societăţii provinciale", un termen folosit atunci pentru prima dată şi care a fost conştient lărgit pentru a cuprinde şi interesele ţărănimii. Această mişcare liberală a *zemstvelor* a culminat cu revendicările politice pentru o mai mare autonomie a administraţiei locale, un parlament naţional şi o constituţie. Acesta a fost punctul de plecare al revoluţiei: nu mişcările socialiste sau muncitoreşti, ci – la fel ca în Franţa anilor 1780 – aspiraţiile celui mai vechi aliat al regimului, nobilimea de provincie.

Eliberarea ţăranilor din iobăgie a fost un şoc nu doar pentru economie, ci şi pentru civilizaţia nobilimii provinciale în întregul ei. Lipsiţi de şerbi, cei mai mulţi dintre aristocraţii latifundiari au ajuns într-un declin economic fatal. Foarte puţini au reuşit să facă faţă noilor provocări ridicate de lumea comercială în care, de acum încolo, erau obligaţi să supravieţuiască din postura de fermieri – şi mult mai rar ca industriaşi ori negustori. Întreaga perioadă dintre 1861 şi 1917 poate fi considerată ca reprezentând

decesul lent al vechii elite agrare pe care se bizuise întotdeauna sistemul ţarist.

Figura nobilului latifundiar scăpătat este o prezenţă constantă în toată literatura rusă a secolului al XIX-lea de la Gogol la Cehov, constituind o obsesie culturală. Piesa de teatru *Livada de vişini* (1903) a lui Cehov reprezintă o deosebită şi subtilă evocare a temelor obişnuite legate de aristocraţia decăzută: moşia elegantă, dar aducătoare de pierderi este vândută unui om de afaceri plecat de jos, fiul unui şerb chiar de pe acea moşie, care va tăia livada pentru a construi pe terenul respectiv case. Cei mai mulţi dintre boiernaşi, asemenea familiei Ranevski din piesa lui Cehov, s-au dovedit incapabili să-şi transforme moşiile în ferme comerciale viabile după ce emanciparea iobagilor i-a lipsit de sprijinul muncii gratuite a acestora şi i-a silit să intre în capitalism. Ei nu au putut să calce pe urmele iuncherilor prusaci. Vechea economie rusească bazată pe munca şerbilor nu fusese niciodată gândită în primul rând ca aducătoare de profit. Nobilii dobândeau prestigiu (şi uneori poziţii înalte) în funcţie de numărul de şerbi pe care îi deţineau – de unde şi povestea lui Cicikov din romanul lui Gogol *Suflete moarte* (1842), care bate moşiile din Rusia cumpărând liste cu şerbi (sau „suflete", cum erau numiţi pe atunci) decedaţi, a căror moarte nu fusese încă înregistrată – şi după cât de impunătoare le erau reşedinţele de pe moşii, mai degrabă decât în funcţie de succesul fermelor lor. Majoritatea terenurilor senioriale erau lucrate de şerbi cu aceleaşi unelte şi metode primitive pe care le foloseau şi pe loturile personale. Mulţi dintre nobili mai degrabă îşi iroseau micile venituri obţinute de pe moşii pe obiecte de lux importate din Europa decât să le investească în fermele proprii. Puţini păreau să înţeleagă că venitul nu înseamnă profit.

Până la jumătatea secolului al XIX-lea mulţi dintre nobili erau copleşiţi de datorii. În 1859, o treime dintre moşiile aflate în proprietatea latifundiarilor şi două treimi din numărul şerbilor erau ipotecaţi la băncile de stat şi aristocratice. Această stare de lucruri a ajutat mai mult decât orice guvernul să impună reforma agrară, în ciuda opoziţiei considerabile din partea nobilimii. Problema nu era că dispoziţiile privind eliberarea iobagilor ar fi fost în defavoarea proprietarilor funciari: aceştia au primit sume bune de bani pentru pământul (adeseori de calitate inferioară) pe care au decis să-l transfere în posesia ţăranilor[*2]. Acum însă nobilii erau pe cont propriu, lipsiţi de munca gratuită a iobagilor, de uneltele şi animalele acestora. Nu mai puteau duce o viaţă de huzur: supravieţuirea lor depindea de piaţă. Erau obligaţi să plătească pentru uneltele agricole şi pentru muncă şi trebuiau să înveţe diferenţa dintre profit şi pierderi. Cu toate acestea, aproape nimic din educaţia şi creşterea lor nu-i pregătise pentru provocările ridicate de capitalism. Cei mai mulţi dintre ei nu ştiau mai nimic despre agricultură sau contabilitate şi au continuat să cheltuiască la fel de nesăbuit, mobilându-şi conacele în stilul

Empire francez şi trimiţându-şi fiii la cele mai scumpe şcoli. Datoriile s-au acumulat din nou şi i-au forţat să-şi arendeze sau să-şi vândă mai întâi una sau două şi apoi tot mai multe parcele de pământ. Între 1861 şi 1900, mai bine de 40% din terenurile nobilimii au fost vândute către ţărani, a căror foame tot mai mare de pământ, datorată unui salt demografic exploziv, a condus la o creştere de şapte ori a valorii terenurilor. O creştere similară s-a înregistrat şi în valoarea arenzilor, şi deja în 1900 două treimi din terenul arabil aflat în proprietatea nobililor era dat în arendă ţăranilor. A fost o ironie că scăderea preţurilor agricole din anii 1880 şi 1890, care i-a silit pe ţărani să-şi mărească suprafeţele de teren lucrate, a făcut în acelaşi timp mai profitabil pentru nobili să-şi arendeze sau să-şi vândă pământul decât să-l lucreze. Totuşi, în pofida acestor câştiguri speculative, la începutul secolului XX cei mai mulţi dintre aristocraţii latifundiari au descoperit că nu-şi mai pot permite să trăiască aşa cum fuseseră obişnuiţi. Conacele lor în stil neoclasic, cu picturile lor italieneşti, cu bibliotecile şi sălile lor de bal şi cu grădinile geometrice au căzut încet-încet în ruină[19].

Nu toţi latifundiarii s-au lăsat de bunăvoie puşi la zid. Mulţi dintre ei au încercat să-şi administreze moşiile ca pe nişte întreprinderi comerciale, iar din rândurile lor s-au ridicat figurile *zemstvelor* liberale care în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea au contestat sistemul autocratic.

Prinţul G.E. Lvov (1861-1925) – care avea să devină întâiul premier al Rusiei democratice în 1917 – este modelul tipic al acestor nobili. Lvov era una dintre cele mai vechi familii aristocratice din Rusia. Arborele său genealogic număra treizeci şi una de generaţii, până la însuşi Rurik, fondatorul din secolul al IX-lea al „statului" rus. Popovka, reşedinţa ancestrală a familiei Lvov, se afla în provincia Tula, la mai puţin de 200 de kilometri de Moscova – deşi pe drumurile primitive ale Rusiei aceasta însemna cel puţin două zile de drum cu trăsura. Moşia lui Tolstoi de la Iasnaia Poliana era la doar câţiva kilometri distanţă şi familia Lvov îl considera pe marele scriitor unul dintre cei mai apropiaţi prieteni. Conacul de la Popovka era destul de mare pentru moşia de numai 1.000 de acri, mică după standardele ruseşti. Era o reşedinţă cu etaj, construită în stilul Empire al anilor 1820, avea peste douăzeci de odăi, fiecare cu tavan înalt, uşi şi ferestre duble, care dădeau spre grădina în stil franţuzesc plantată cu trandafiri şi având la intrare statui în stil clasic. În spatele conacului se întindea un parc în care era o capelă din piatră albă, un lac artificial, o oranjerie, o alee largă flancată de mesteceni şi o livadă. Stilul de viaţă domestic era unul relativ obişnuit pentru aristocraţia provincială a secolului al XIX-lea. Exista o guvernantă englezoaică, „Miss Jenny" (limba engleză a fost prima limbă în care Lvov a învăţat să citească). Tatăl lui Lvov era un liberal reformist, un „om al anului 1864" care îşi cheltuise toţi banii cu

educaţia copiilor. Cei cinci fii – dar nu şi singura lui fiică – au fost cu toţii trimişi la cele mai bune şcoli din Moscova. Luxul era minimal în comparaţie cu standardele risipitoarei clase nobiliare ruse: mobilier standard de mahon în stil Empire; unul sau două tablouri din secolul al XVIII-lea reprezentând peisaje flamande; câţiva câini pentru vânătorile de toamnă; şi o trăsură englezească trasă de cai pursânge; dar prea puţine lucruri cu care să-i impresioneze pe membrii familiei Tolstoi, obişnuiţi cu mult mai mult fast.

Cu toate acestea, la sfârşitul anilor 1870 familia Lvov reuşise să acumuleze datorii imense, cu mult peste 150.000 de ruble. „Odată cu abolirea iobăgiei", îşi amintea Lvov, „am ajuns curând în categoria latifundiarilor care nu mai dispuneau de mijloacele de a trăi în stilul cu care se obişnuise cercul lor". Familia a fost nevoită să vândă două dintre celelalte moşii ale sale, una din Cernigov, pentru 30.000 de ruble, cealaltă în Kostroma, pentru ceva mai puţin, precum şi o fabrică de bere din Briansk şi apartamentul din Moscova al familiei. Cu toate acestea, au rămas în continuare foarte îndatoraţi. Acum nu mai aveau decât să aleagă între a vinde moşia Popovka sau a o transforma într-o fermă profitabilă. În ciuda lipsei lor de experienţă şi a faptului că era pe cale să se declanşeze cea mai profundă criză agrară din ultimii o sută de ani, familia Lvov a optat fără şovăială pentru a doua variantă. „Ideea de a renunţa la reşedinţa strămoşilor noştri era de neimaginat", a scris Lvov mai târziu. Ferma de la Popovka ajunsese atât de dărăpănată în urma zecilor de ani în care fusese neglijată, încât atunci când familia a revenit aici prima dată ca să o amenajeze chiar şi ţăranii din satele învecinate au clătinat din cap şi i-au deplâns. S-au oferit să-i ajute să restaureze clădirile fermei şi să cureţe desişul de buruieni de pe câmpuri. Cei patru fraţi mai mari au preluat administrarea fermei – tatăl lor era prea bătrân şi bolnav ca să mai muncească –, în vreme ce Gheorghi studia dreptul la Universitatea din Moscova şi revenea la Popovka în vacanţe. Familia a concediat toţi servitorii, lăsând întreaga gospodărie în seama surorii lui Gheorghi, şi a trăit la fel ca ţăranii, mâncând ciorbă de varză şi pâine de secară. Mai târziu, Lvov va privi înapoi la acea perioadă ca la izvorul propriei sale emancipări – revoluţia sa personală – faţă de cultura de latifundiar a ordinii ţariste. „Ne-a despărţit de clasa superioară şi ne-a transformat în democraţi. Am început să mă simt stânjenit în compania aristocraţilor şi tot mai apropiat de ţărani." Treptat, prin propriile eforturi, muncind din greu la câmp, familia Lvov a pus ferma pe picioare. Au învăţat despre metodele de cultivare a pământului de la vecinii lor ţărani şi din manualele de agricultură pe care Gheorghi le cumpăra de la Moscova. Solul s-a dovedit propice culturii trifoiului, iar după ce au schimbat cultura de secară cu cea de trifoi au început chiar să scoată profituri considerabile. La sfârşitul anilor 1880 moşia Popovka era salvată, toate datoriile

fuseseră acoperite şi proaspătul absolvent Gheorghi revenise pentru a o transforma într-o fermă comercială. A plantat chiar şi o livadă, iar în apropierea conacului a construit o fabrică de conserve, unde se prepara piure de mere pentru piaţa moscovită[20]. Ce imagine ar putea fi mai potrivită pentru a contrazice viziunea lui Cehov despre nobilimea în declin?

Prinţul Lvov a devenit un lider al *zemstvei* din Tula la începutul anilor 1890. Idealurile şi limitările pe care le avea în comun cu „oamenii *zemstvei*" liberale aveau să-şi pună amprenta asupra guvernului pe care l-a condus între martie şi iulie 1917. Prinţul Lvov nu era genul de bărbat pe care te-ai aştepta să-l găseşti în fruntea unui guvern revoluţionar. În copilărie visase „să devin pădurar şi să trăiesc de unul singur în pădure". Acest aspect mistic al firii sale – un soi de naturalism tolstoian – nu a pălit niciodată. Ekaterina Kuskova spunea că „în timpul aceleiaşi conversaţii putea să vorbească pătimaş despre misticism şi apoi să treacă imediat la preţul cartofilor". Ca temperament era mult mai apropiat de cercurile (*krujki*) activiştilor *zemstvei* decât de lumea nemiloasă a partidelor politice moderne. Prinţul era timid şi modest, retras şi blajin şi complet incapabil să le comande celorlalţi altfel decât graţie unei autorităţi pur morale. Nici una dintre aceste trăsături nu era privită ca o virtute de către politicienii mai ambiţioşi, care îl considerau „pasiv", „şters" şi „rece". Chipul cu trăsături triste şi nobile al lui Lvov, pe care rareori puteai citi emoţia sau entuziasmul, îl făcea să pară şi mai distant. Aroganta elită metropolitană îl considera pe Lvov provincial şi şters – liderul liberal Pavel Miliukov, de exemplu, îl numea „prostănac" (*şliapa*) –, iar acest lucru explică în mare măsură proasta reputaţie, dacă nu chiar ignorarea lui în cărţile de istorie. Este în egală măsură un semn de subapreciere şi de înţelegere greşită a lui Lvov. Acesta avea o gândire politică practică – formată în anii de activitate în cadrul *zemstvei*, dedicaţi îmbunătăţirii condiţiilor din mediul rural –, şi nu o gândire teoretică, aşa cum avea Miliukov. Liberalul V.A. Obolenski, care îl cunoştea bine pe Lvov, a afirmat că nu l-a „auzit niciodată făcând o observaţie cu caracter teoretic. «Ideologiile» intelectualităţii îi erau complet străine". Această latură practică a sa – pe care Obolenski o numea „inteligenţa lui nativă" – nu făcea neapărat din Lvov un politician de nivel inferior. Avea o înţelegere solidă a chestiunilor tehnice, un uriaş simţ practic şi o abilitate rară în a judeca oamenii – toate acestea fiind calităţile unui bun politician[21].

Lvov nu era doar un revoluţionar neverosimil: era şi unul reticent. Idealurile sale izvorau din „marile reforme" – se născuse în simbolicul an 1861 – şi în adâncul sufletului avea să rămână întotdeauna un monarhist liberal. Avea credinţa că menirea aristocraţiei era să se dedice slujirii poporului. Acest soi de populism părintesc era caracteristic celor din *zemstvă*, funcţionari

publici dedicaţi şi bine intenţionaţi, de genul celor care abundă în paginile scrierilor lui Cehov sau Tolstoi, care visau să aducă lumina civilizaţiei în zonele rurale ţinute în întuneric şi înapoiere. Fii liberali ai foştilor proprietari de şerbi (şi de aceea marcaţi de sentimentul vinovăţiei), mulţi dintre ei considerau, fără îndoială, că în felul acesta contribuiau la achitarea datoriei pe care o aveau faţă de ţărănime. Unii dintre ei erau gata să facă sacrificii personale considerabile. Lvov, de exemplu, îşi petrecea trei luni pe an călătorind prin sate, inspectând şcolile şi tribunalele. A folosit o parte din profitul obţinut de pe moşia Popovka ca să construiască o şcoală şi să instaleze un sistem de alimentare cu apă mai bun pentru satele din vecinătate. Sub conducerea lui, în anii 1890, *zemstva* din Tula a devenit una dintre cele mai progresiste din întreaga ţară. Adunarea a înfiinţat şcoli şi biblioteci; a deschis spitale şi aziluri psihiatrice; a construit noi drumuri şi poduri; a asigurat asistenţă veterinară şi agronomică pentru ţărani; a investit în industriile şi afacerile locale; a finanţat sisteme de asigurări şi credite rurale; şi, în cea mai bună tradiţie liberală, a realizat cercetări statistice în scopul pregătirii unor reforme viitoare. A fost un model de misiune pentru o *zemstvă* liberală: să învingă înapoierea şi apatia vieţii de provincie şi să-i integreze pe ţărani ca „cetăţeni” în viaţa „naţiunii”.

Aproape nu mai este nevoie să spunem că speranţele optimiste ale liberalilor din *zemstvă* nu s-au realizat niciodată. Ceea ce voiau să înfăptuiască era un program prea vast, care depăşea cu mult capacităţile limitate ale *zemstvelor*. Au existat şi unele realizări, mai ales în domeniul învăţământului primar, reflectate în creşterea generală a cheltuielilor *zemstvei* de la 15 milioane de ruble pe an în 1868 la 96 de milioane pe an la finele secolului al XIX-lea. Totuşi, nivelul general al cheltuielilor nu a fost foarte mare, ţinând cont de gama largă de responsabilităţi pe care le aveau *zemstvele*; iar raportul între impozitele locale şi cele de stat (circa 15%) a rămas unul foarte mic în comparaţie cu cea mai mare parte a Europei (unde procentul era de peste 50%)[22]. Mai exista o problemă fundamentală – care a subminat întregul proiect liberal – legată de implicarea ţăranilor în activitatea *zemstvei*. După eliberarea din iobăgie, ţăranii au rămas izolaţi în comunităţile lor rurale, fără a avea aceleaşi drepturi legale ca nobilimea, fără nici măcar dreptul de a-şi alege direct delegaţi în *zemstva* districtuală. Aceştia vedeau *zemstva* ca pe o instituţie a nobililor şi erau reticenţi în a plăti taxele către instituţie.

O problemă încă şi mai dificilă pentru *zemstve* a fost opoziţia crescândă manifestată de administraţia centrală faţă de activitatea acestor organisme în timpul domniei ultimilor doi ţari. Alexandru al III-lea considera *zemstvele* o periculoasă pepinieră pentru liberalism. Cei mai mulţi dintre birocraţii săi erau de aceeaşi părere. Polovţov, de exemplu, considera că *zemstvele* au „adus în mediul rural o gamă complet nouă de tipuri urbane – scriitori,

cămătari, funcţionari şi alţii de aceeaşi teapă – complet străine de ţărani". Guvernul era foarte preocupat de cei 70.000 de profesionişti angajaţi de *zemstve* – profesori, doctori, statisticieni şi agronomi –, cunoscuţi sub numele colectiv de „al treilea element". Spre deosebire de primele două elemente ale *zemstvelor* (administratorii şi deputaţii aleşi), care proveneau mai ales din rândul nobilimii latifundiare, aceşti profesionişti proveneau adeseori din mediul ţărănesc sau al claselor inferioare, ceea ce conferea politicilor lor o orientare democratică şi radicală. Pe măsură ce numărul lor a crescut, în anii 1880 şi 1890, aceştia au căutat să extindă misiunea socială a *zemstvelor*. De fapt, ei au transformat aceste structuri din nişte organisme destinate nobilimii în unele mai ales pentru ţărănime. În urma marii foamete care a lovit Rusia rurală la începutul anilor 1890 au fost promovate proiecte ambiţioase de reformă în agricultură şi de îmbunătăţire a sistemului de sănătate şi igienă. Moşierii liberali, ca Lvov, le-au susţinut. Dar marii latifundiari, mai conservatori, s-au arătat deosebit de ostili faţă de impozitele mărite pe care le-ar fi cerut astfel de proiecte – după mai bine de zece ani de depresiune în agricultură mulţi dintre ei erau în situaţii financiare critice – şi au făcut campanie împotriva celui de „al treilea element". Au găsit un aliat firesc şi puternic în Ministerul de Interne, care, de la începutul domniei lui Alexandru, militase pentru limitarea tendinţelor democratice ale administraţiei locale. Unul după altul, miniştrii de Interne şi şefii lor de poliţie au descris „al treilea element" ca fiind revoluţionari – „cohorte de *sans-culottes*", după spusele lui Plehve, directorul Departamentului de Poliţie şi ulterior ministru de Interne – care îşi foloseau poziţiile din *zemstve* pentru a agita ţărănimea.

Ca răspuns la presiunea lor, în 1890 s-a votat un statut prin care puterea nobilimii devenea mai mare în cadrul *zemstvelor*, privându-i pe proprietarii funciari evrei şi ţărani de dreptul de a fi aleşi în aceste adunări. Acelaşi statut a adus activitatea *zemstvelor* sub controlul strict al unui nou birou provincial – condus de guvernatorul provinciei şi subordonat Ministerului de Interne –, căruia i s-a dat drept de veto în numirea personalului *zemstvei*, asupra bugetelor şi publicaţiilor adunării, precum şi în luarea celor mai multe dintre deciziile sale zilnice. Înarmaţi cu aceste puteri extinse, ministerul şi agenţii săi din provincie obstrucţionau în permanenţă activitatea *zemstvelor*. Impuneau limite stricte bugetelor, motivând că unele dintre cheltuielile adunărilor nu erau necesare. Unele motivaţii erau deosebit de meschine. De exemplu, *zemstvei* din Perm i s-a redus bugetul în urma comandării unui portret al doctorului Litvinov, multă vreme director al azilului psihiatric din provincie. *Zemstva* din Suzdal a fost pedepsită în mod similar pentru că a folosit cincizeci de ruble dintr-un fond de rezervă pentru a contribui la înfiinţarea unei biblioteci. Şi poliţia bloca activitatea *zemstvelor*. Îi aresta pe statisticieni şi agronomi

sub acuzaţia că ar fi „revoluţionari” şi îi împiedica să călătorească în zonele rurale. Făcea razii la instituţiile adunărilor – inclusiv în spitale şi aziluri psihiatrice – în căutare de „suspecţi politic”. Aresta chiar şi aristocrate locale pentru că în timpul liber îi învăţau gratis pe copiii de ţărani să scrie şi să citească[23].

Contrareformele din timpul domniei lui Alexandru, între care statutul din 1890 a reprezentat o piatră unghiulară, au fost în esenţă o tentativă de a reinstaura în administraţia locală principiul autocratic. Ele au sporit cu mult puterile pe care le avea asupra *zemstvelor* şi organismelor municipale guvernatorul de provincie, care urma să joace rolul unui ţar în miniatură. Aceeaşi idee a stat şi în spatele instituţiei nacealnicilor de ţinut (*zemskie nacealniki*), rezultat al unei alte contrareforme, din 1889. Aceştia au rămas agenţii de bază ai regimului ţarist în zona rurală până în 1917, deşi după Revoluţia din 1905 puterile lor au fost diminuate în mod considerabil. Numiţi de guvernatorii de provincie şi subordonaţi Ministerului de Interne, celor 2.000 de nacealnici de ţinut, proveniţi mai ales din rândurile boierimii, le-au fost atribuite largi puteri administrative şi judecătoreşti asupra ţăranilor, care i-au poreclit „micii ţari”. Printre aceste puteri se număra şi dreptul de a anula deciziile adunărilor săteşti, de a demite funcţionarii ţărani aleşi şi de a hotărî în disputele de ordin juridic. Până în 1904 puteau chiar să ordone biciuirea în public a ţăranilor vinovaţi de delicte minore – de pildă, cel mai frecvent, pentru că intrau pe proprietatea boierilor sau pentru neplata impozitelor. Nu se poate sublinia îndeajuns impactul psihologic al unei astfel de biciuiri publice asupra ţăranilor, la zeci de ani după abolirea iobăgiei. Scriitorul ţăran Serghei Semionov (1868-1922), pe care îl vom reîntâlni de-a lungul acestei cărţi, scria că tovarăşii lui ţărani vedeau în nacealnicii de ţinut o „reîntoarcere la vremurile iobăgiei, când stăpânul moşiei domnea peste sat”. Semion Kanatcikov, un alt fiu de ţăran cu care ne vom mai întâlni, a dat şi el glas resentimentelor provocate de felul în care nacealnicii tratau ţărănimea. Un astfel de ţăran, arestat pentru că nu-şi scosese căciula şi nu se ploconise în faţa nacealnicului de ţinut în timp ce acesta îi admonesta pe săteni, l-a întrebat pe Kanatcikov: „Ce înseamnă un biet ţăran în faţa unui domn? Păi, nu e nici cât un câine. Un câine poate măcar să muşte, dar ţăranul e smerit şi umil şi îndură totul”.

Îngrijoraţi de imaginea proastă pe care nacealnicii o dădeau regimului în zonele rurale, în primul deceniu al domniei ţarului Nicolae mulţi dintre birocraţii mai liberali – chiar şi unii conservatori – au făcut presiuni pentru desfiinţarea instituţiei lor. Ei au subliniat proasta calitate a nacealnicilor – care adeseori erau ofiţeri de armată în retragere sau fiii mai puţin destoinici ai boierilor locali, incapabili să avanseze în ierarhia adevăratei birocraţii –şi au avertizat că prea marea lor disponibilitate de a apela la pedeapsa prin biciuire ar putea să provoace răscularea

ţăranilor. Nicolae însă nici nu a vrut să audă acuzaţiile aduse. Îi considera pe nacealnicii de ţinut nişte „cavaleri slujitori" ai puterii sale personale în zona rurală. Ei îi asigurau o legătură directă cu ţărănimea – o legătură pe care „zidul" birocraţiei o întrerupsese – şi ajutau la înfăptuirea visului său privind o autocraţie populară în maniera Ţaratului Moscovit. Prin intermediul puterilor conferite acestora el căuta să restabilească în societate ordinea tradiţională, care avea în vârf aristocraţia, contracarând astfel tendinţele spre liberalism ale lumii moderne[24].

Contrareformele din timpul domniei lui Alexandru au reprezentant un punct de cotitură vital în istoria perioadei premergătoare revoluţiei. Ele au pus regimul ţarist şi societatea rusească pe traiectoria unui conflict progresiv şi, într-o anumită măsură, au determinat rezultatul evenimentelor care au avut loc în perioada 1905-1917. Reacţia autocratică împotriva *zemstvelor* – la fel ca şi reacţia boierimii faţă de democraţia cu care acestea ajunseseră să fie asociate – a avut atât intenţia, cât şi efectul de a exclude masele populare din sfera politicului. Visul liberal al „Oamenilor de la 1864" – de a-i transforma pe ţărani în cetăţeni şi de a lărgi baza administraţiei locale – a fost subminat pe măsură ce curtea imperială şi aliaţii ei au încercat să reinstaureze vechiul regim paternalist, avându-l în frunte pe ţar cu clerul şi cavalerii săi, un regim în care ţăranii erau consideraţi, asemenea copiilor sau sălbaticilor, prea primitivi pentru a juca un rol activ. Abandonarea agendei liberale nu a devenit pe deplin limpede decât odată cu stoparea reformelor premierului Stolîpin – mai ales a proiectului său de a înfiinţa o *volost zemstvo* dominată de ţărănime – dintre 1906 şi 1911. Consecinţele ei probabile au fost însă limpezi cu mult înainte. Aşa cum arătaseră de nenumărate ori susţinătorii lor, *zemstvele* erau singura instituţie capabilă să asigure regimului o bază politică la nivel rural. Dacă li s-ar fi permis să-i integreze pe ţărani în sistemul politicii locale, atunci poate că vechea prăpastie dintre cele „două Rusii" (conform faimoasei formule a lui Herzen), Rusia oficială şi Rusia ţărănească, s-ar fi putut micşora, dacă nu elimina cu totul. Această prăpastie a definit întregul traseu al revoluţiei. Fără să aibă nici o miză în vechiul regim, ţăranii din 1917 nu au ezitat defel să distrugă complet statul, creând astfel vidul care i-a adus pe bolşevici la putere. În acest sens, ţarismul s-a autosubminat, dar a creat totodată şi condiţiile fundamentale pentru triumful bolşevismului.

Rămăşiţele unei armate feudale

„Făgăduiesc şi jur în faţa lui Dumnezeu Atotputernicul şi pe Sfintele Lui Scripturi să-l slujesc sincer şi cu credinţă pe Majestatea Sa Imperială, Autocratul Suprem, să mă supun în orice privinţă şi să apăr dinastia sa, fără să-mi cruţ fiinţa, până la ultima picătură de sânge.” Când intra în armata imperială, fiecare soldat depunea acest jurământ de credinţă. Este semnificativ faptul că soldatul jura credinţă faţă de ţar şi pentru apărarea dinastiei sale, şi nu faţă de stat sau chiar de naţiune. Fiecare soldat trebuia să-şi reînnoiască acest jurământ la încoronarea fiecărui nou ţar. Armata rusă îi aparţinea ţarului personal; ofiţerii şi soldaţii ei erau de fapt în raport de vasalitate faţă de acesta[25].

Principiul patrimonial a supravieţuit în cadrul armatei mai mult decât în orice altă instituţie a statului rus. Nimic nu era mai apropiat curţii Romanovilor sau mai important decât armata. Ea stătea la temelia puterii imperiale, iar nevoile armatei şi ale marinei militare aveau întotdeauna întâietate atunci când se formulau politicile ţariste. Toate reformele importante din istoria Rusiei au fost motivate de nevoia de a ajunge din urmă şi de a concura în război cu rivalii din vestul şi din sudul imperiului: reformele lui Petru cel Mare au fost iniţiate ca urmare a războaielor cu Suedia şi cu Imperiul Otoman; cele ale lui Alexandru al II-lea, ca urmare a înfrângerii militare suferite în Crimeea.

Curtea imperială era dominată de etosul armatei. De la sfârşitul secolului al XVIII-lea se stabilise obiceiul ca ţarii să se joace de-a soldaţii cu familiile lor. Casa regală era condusă ca şi când ar fi fost un uriaş stat-major militar, în care ţarul era comandantul suprem, toţi curtenii ierarhizaţi după grade, iar fiii, înrolaţi în Gardă, erau de la o vârstă fragedă supuşi acelor crude umilinţe cu care s-ar fi confruntat la popota ofiţerilor, astfel încât să li se inculce principiile disciplinei şi supunerii de care se considera că vor avea nevoie pentru a conduce. Nicolae însuşi era pasionat de Gardă. Cele mai dragi amintiri ale sale erau din zilele fără griji ale tinereţii, când fusese colonel în Regimentul de Gardă Preobrajenski. Avea o slăbiciune pentru paradele militare şi nu se zgârcea când era vorba de trese aurite pentru soldaţii săi. A repus chiar în uz câteva fireturi arhaice şi teatrale ale uniformelor regimentelor de gardă, pe care Alexandru al III-lea considerase potrivit să le elimine, de dragul economiei. Nicolae schimba încontinuu şi după toane uniforma unităţilor sale favorite – un nasture în plus ici, o tresă dincolo –, ca şi cum ar fi continuat să se joace cu soldăţeii lui de plumb din copilărie. Toate fiicele sale, la fel ca şi fiul lui, erau înrolate în regimente de gardă. De zilele de naştere şi onomastice îşi purtau uniformele şi primeau delegaţii ale ofiţerilor acestor regimente. Apăreau la paradele şi trecerile în revistă militare, la plecările trupelor, prezentarea drapelului, la cine ale regimentului şi aniversările diferitelor bătălii şi la alte ceremonii. Ofiţerii de gardă care însoţeau peste tot suita imperială

erau trataţi aproape ca nişte membri mai îndepărtaţi ai familiei Romanov. Nici un alt grup nu era mai apropiat sau mai loial persoanei ţarului[26].

Mulţi istorici au descris armata ca pe o susţinătoare necondiţionată a regimului ţarist. Aceasta a fost şi opinia celor mai mulţi dintre observatori până în momentul revoluţiei. De exemplu, maiorul von Tettau, de la Statul-Major General german, scria în 1903 că soldatul rus „este profund altruist şi loial, pătruns de datoria pe care o are" într-un fel „greu de găsit la orice altă armată a lumii". Soldatul făcea „totul cu bunăvoinţă" şi era întotdeauna „modest, mulţumit şi vesel – chiar şi după lipsuri şi munci grele"[27]. De fapt, existau tensiuni tot mai mari între militari – de toate gradele – şi regimul Romanov.

Pentru şefii militari ai ţării, rădăcinile problemei se găseau în acţiunile nereuşite ale armatei din secolul al XIX-lea, pe care mulţi le puneau pe seama politicilor guvernului. Înfrângerea din Războiul Crimeii (1853-1856), urmată de o costisitoare campanie împotriva Turciei (1877-1878) şi de umilitoarea înfrângere în faţa japonezilor în 1904-1905 – prima dată când o importantă putere europeană pierdea în faţa unei ţări asiatice – au demoralizat armata şi forţele navale. Cauzele slăbiciunii armatei ruse erau în parte de natură economică: resursele industriale ale ţării nu reuşiseră să facă faţă angajamentelor ei militare, într-o perioadă în care rivalitatea dintre imperii era din ce în ce mai mare. Dar această incompetenţă avea şi cauze de ordin politic: în ultima parte a secolului al XIX-lea armata îşi pierduse treptat locul de frunte pe lista priorităţilor guvernului în materie de cheltuieli. Înfrângerea din Crimeea discreditase serviciile armatei şi accentuase nevoia de a redirecţiona resursele financiare dinspre armată spre modernizarea economiei. Ministerul de Război şi-a pierdut poziţia de favorit pe care o deţinuse în sistemul guvernamental al lui Nicolae I (1825-1855), fiind pus în umbră de Ministerul de Finanţe şi de Ministerul de Interne, care, din acel moment, au împărţit între ele partea leului din bugetul de cheltuieli al statului. Între 1881 şi 1902, sumele alocate armatei au scăzut de la 30% la 18%. Cu zece ani înainte de Primul Război Mondial, armata Rusiei consuma doar 57% din suma cheltuită pentru fiecare soldat al armatei germane şi doar 63% din cea cheltuită de Austria în aceleaşi scopuri. Pe scurt, soldatul rus pornea la război mai prost instruit şi mai slab echipat decât duşmanul. Armata stătea atât de prost cu lichidităţile, încât se baza în cea mai mare parte pe propria economie internă pentru a se îmbrăca şi hrăni. Soldaţii îşi cultivau singuri hrana şi tutunul şi tot ei îşi reparau uniformele şi bocancii. Câştigau chiar şi bani pentru regiment, lucrând ca sezonieri la fermele agricole, în fabricile şi minele din apropierea garnizoanelor. Mulţi soldaţi îşi petreceau mai mult timp cultivând legume sau reparând bocanci decât ca să

învețe cum să mânuiască armele. Prin reducerea bugetului militar, regimul țarist a creat o armată de fermieri și cizmari.

Demoralizarea armatei avea legătură și cu rolul crescând pe care l-a jucat în suprimarea protestelor populației civile. Imperiul Rus era împânzit cu o rețea de garnizoane a căror funcție era să ofere guvernatorilor de provincii sau poliției o asistență militară mai mult sau mai puțin imediată în cazul unor tulburări civile. Între 1883 și 1903 s-a făcut apel la trupe de aproape 1.500 de ori. Ofițerii se plângeau insistent că aceste sarcini polițienești erau sub demnitatea unui militar de profesie și că ele le distrăgeau atenția de la scopurile cu adevărat militare. Ei au avertizat și asupra efectelor negative pe care sarcinile respective le puteau avea asupra disciplinei militare. Și istoria le-a dat dreptate. Cei mai mulți dintre soldați erau țărani, iar moralul lor era în mare parte influențat de veștile pe care le primeau din satele lor. Când armata a fost chemată să înăbușe răscoalele țărănești din 1905-1906, multe dintre unitățile militare, mai ales cele de infanterie, dominate de țărani, au refuzat să se supună ordinelor și s-au revoltat, susținând revoluția. Între toamna anului 1905 și vara lui 1906 au avut loc peste 400 de revolte. Armata fusese adusă în pragul colapsului și a fost nevoie de ani întregi pentru a restabili o oarecare ordine[28].

Multe dintre aceste revolte făceau parte dintr-un protest general împotriva condițiilor feudale predominante în armată. Tolstoi, care servise ca ofițer de armată în Războiul Crimeii, a descris aceste condiții în ultimul său roman, *Hagi-Murad*. Soldații țărani, mai ales, erau nemulțumiți de modul în care li se adresau ofițerii, cu apelativul familiar „tu” (*tî*) – folosit în mod normal pentru animale și copii –, în locul formei mai politicoase „dumneata” (*vî*). Așa li se adresau odinioară iobagilor stăpânii lor; și cum mulți dintre ofițeri erau nobili și cea mai mare parte a soldaților erau fii de foști iobagi, acest mod de adresare simboliza perpetuarea vechii lumi feudale în interiorul armatei. Primul lucru pe care îl făcea un recrut atunci când intra în armată era să învețe diferitele moduri de adresare către ofițerii lui: „înălțimea voastră”, până la rangul de colonel; „excelența voastră”, pentru generali; „luminăția voastră” sau „luminăția voastră preaînaltă”, pentru ofițerii cu titluri nobiliare. Coloneii și generalii nu erau salutați doar cu simpla ridicare a mâinii la chipiu – soldatul trebuia să se oprească, să se dea la o parte, în poziție de drepți, în timp ce ofițerul trecea pe lângă el, așteptând astfel până ce superiorul se îndepărta un număr fix de pași. Soldatul era instruit să le răspundă superiorilor prin anumite expresii de politețe: „Pentru nimic, înălțimea voastră”; „Sunt fericit să vă servesc, excelența voastră”. Orice abatere de la aceste formule era pasibilă de pedeapsă. Soldații se puteau aștepta să primească un pumn în față, să fie loviți peste gură cu patul puștii, uneori chiar să fie biciuiți pentru infracțiuni relativ minore. Ofițerilor li se permitea să folosească o

gamă largă de termeni ofensatori – cum ar fi „lepădătură” şi „nemernic” – pentru a-şi umili soldaţii şi a-i pune la respect. Chiar şi când nu era în serviciu, soldatul simplu nu se bucura de drepturile unui cetăţean obişnuit. Nu avea voie să fumeze în locuri publice, să meargă la teatru sau la restaurant, să călătorească în tramvai sau să ocupe un loc într-un vagon de tren de clasa întâi sau a doua. Parcurile aveau pancarte pe care scria: „Intrarea interzisă câinilor şi soldaţilor”. Hotărârea soldăţimii de a înlătura această „iobăgie de armată” şi de a dobândi demnitatea de cetăţean avea să devină o temă principală a revoluţiei[29].

Nu doar infanteria plină de ţărani s-a alăturat revoltelor după 1905. Chiar şi o parte a cavaleriei cazace – care de la începutul secolului al XIX-lea fusese un model de loialitate faţă de ţar – s-a raliat revoltelor. Cazacii aveau nemulţumiri specifice. Încă din secolul al XVI-lea ei se constituiseră ca o castă militară de elită, care în secolul al XIX-lea ajunsese sub controlul Ministerului de Război. În schimbul serviciului lor militar, cazacilor li se acordau suprafeţe generoase de pământ fertil – mai ales la graniţa de sud, pe care urmau să o apere (pe Don şi Kuban), şi în stepele răsăritene –, precum şi libertăţi politice considerabile pentru comunităţile lor autoguvernate (*voisko*-uri, de la cuvântul însemnând „război”). Totuşi, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, deveniseră tot mai apăsătoare costurile pentru echiparea cavaleriştilor, pentru şei, harnaşamente şi cai de armată, pe care cazacii erau obligaţi să le suporte prin carta stării lor. Mulţi fermieri cazaci, care se luptau deja cu criza economică, au fost nevoiţi să-şi vândă o parte din efectivul de animale pentru a se achita de obligaţii şi a-şi echipa fiii ca să se alăture trupelor căzăceşti. *Voisko*-urile cereau tot mai multe concesii – atât economice, cât şi politice – ca preţ pentru serviciile lor militare. Au început să fluture principiul „naţionalismului cazac” – o formă provincială şi supărătoare de patriotism local, bazată pe ideea superiorităţii etnice a cazacilor faţă de ţărănimea rusă şi pe amintirea unui trecut îndepărtat, şi în mare parte mitic, în care cazacii fuseseră lăsaţi să se autoguverneze prin intermediul „străvechilor” lor adunări ale bătrânilor şi hatmanilor aleşi de acestea[30].

Felul în care guvernul trata armata a provocat resentimente tot mai mari în rândul elitei militare ruseşti. Opoziţia cea mai acerbă a venit din partea noii generaţii de aşa-numiţi militari de profesie, apăruţi în ultimele decenii ale vechiului regim din rândul corpului ofiţeresc şi de la Ministerul de Război. Mulţi dintre ei erau absolvenţi ai şcolilor militare de cadeţi, care în urma înfrângerii din Crimeea îşi deschiseseră porţile şi se reînnoiseră pentru a asigura posibilitatea ca şi copiii proveniţi din alte stări decât aristocraţia să poată accede la rangurile superioare. Ofiţeri de carieră dedicaţi modernizării serviciilor armatei, aceştia au devenit critici acerbi ai doctrinelor militare arhaice din academiile

de elită şi din Statul-Major General. Pentru ei, principalele priorităţi ale curţii imperiale păreau să fie numirea de aristocraţi loiali ţarului în posturile de comandă superioare şi alocarea exagerată de fonduri pentru cavalerie, care în epoca modernă devenise cu precădere decorativă. În schimb, spuneau ei, trebuia să se acorde mai multă atenţie noilor tehnologii – artileria grea, mitraliere, transportul motorizat, proiectarea tranşeelor şi aviaţia –, care, fără îndoială, aveau să fie elemente decisive în războaiele viitorului. Presiunile puse de modernizare asupra politicii autocraţiei erau la fel de evidente în sfera armatei ca şi în toate celelalte instituţii ale vechiului regim.

Aleksei Brusilov (1853-1926) a fost un reprezentant tipic al acestui nou punct de vedere profesional. A fost probabil cel mai talentat comandant apărut în ultimele decenii ale vechiului regim; cu toate acestea, după 1917, a făcut mai mult decât oricine altcineva pentru a asigura victoria bolşevicilor. De aceea avea să fie ulterior înfierat ca „trădător al Rusiei" de către Albii emigraţiei ruse. Întreaga lui carieră extraordinară – de la lungul său serviciu ca general în armata imperială şi până la perioada când a fost comandantul armatei lui Kerenski, în 1917, şi în sfârşit la anii când a fost consilier în Armata Roşie – a fost totuşi dedicată apărării militare a ţării sale. Din multe puncte de vedere, viaţa amară a lui Brusilov, pe care o vom urmări în această carte, simbolizează chiar tragedia clasei din care făcea parte.

Nimic din istoria familiei lui Brusilov sau din primii săi ani de viaţă nu a prefigurat traiectoria revoluţionară pe care o va avea mai târziu. Chiar şi din punct de vedere fizic, cu trăsăturile lui frumoase şi ascuţite, ca de vulpe, şi mustaţa subţire, avea înfăţişarea unui general ţarist din secolul al XIX-lea. Un prieten l-a descris ca fiind „un bărbat de înălţime medie, cu trăsături domoale şi o dispoziţie natural relaxată, dar cu un aer de o atât de superioară demnitate, încât atunci când îl priveşti te simţi dator să-l iubeşti şi în acelaşi tip să te temi de el". Brusilov provenea dintr-o veche familie nobiliară rusă, cu o lungă tradiţie în serviciul militar. Unul dintre strămoşii săi din secolul al XVIII-lea s-a distins în luptele împotriva polonezilor pentru apărarea Ucrainei – o victorie pe care va încerca s-o repete el însuşi în 1920 –, motiv pentru care familia primise în Ucraina o suprafaţă foarte mare de pământ fertil. La nouăsprezece ani, Brusilov absolvise Corpul Pajilor, cea mai de elită academie militară, unde ofiţerii erau pregătiţi pentru a intra în Garda Imperială. A intrat în Regimentul de Dragoni din Tver, în Caucaz, şi a luptat cu onoare în Războiul Ruso-Turc din 1877-1878, fiind distins cu mai multe medalii; apoi a revenit la Sankt-Petersburg şi a intrat la Şcoala de Subofiţeri de Gardă şi Cadeţi de Cavalerie, unde a avansat, devenind unul dintre cei mai mari experţi ai cavaleriei ruseşti. Cu un astfel de parcurs, nu este surprinzător că a împărtăşit din instinct atitudinile şi prejudecăţile fundamentale ale celor din anturajul său. A fost

monarhist, un naţionalist al Rusiei Mari, un adept al disciplinei de fier faţă de soldaţii săi şi un patriarh în familie. Mai presus de orice, a fost un credincios plin de devoţiune, chiar mistic al religiei ortodoxe. După spusele soţiei lui, religia i-a dat calmul şi încrederea în sine legendare până şi în momente de dezastru iminent pentru trupele sale[31].

Însă vederile lui Brusilov au fost mai largi şi mai inteligente decât cele ale unui ofiţer mediu al gărzii. Deşi ofiţer de cavalerie după educaţie, a fost printre primii care au admis importanţa militară tot mai scăzută pe care o avea calul într-o epocă a războiului modern, dominat de artilerie, căi ferate, telefoane şi transport motorizat. Mai târziu îşi va aminti în memoriile sale: „Eram prea din belşug dotaţi cu cavalerie, mai ales când luptele de tranşee au luat locul războiului în câmp deschis”[32]. Brusilov considera că totul trebuie subordonat scopului pregătirii armatei imperiale pentru un război modern. Ceea ce însemna în mod inevitabil sacrificarea dominaţiei arhaice a cavaleriei şi, la nevoie, chiar a intereselor dinastice ale curţii pentru binele apărării Maicii Rusia. Deşi instinctiv era un monarhist, punea armata mai presus de politică şi devotamentul faţă de ţar a slăbit pe măsură ce a văzut-o subminată şi distrusă de forţele conducătoare ale curţii.

Loialitatea lui Brusilov faţă de monarhie avea să ia sfârşit în 1917, când s-a pus în slujba revoluţiei. Însă originea acestei convertiri data din anii 1900, când, asemenea multor altor militari de profesie, a considerat curtea ca fiind obstacolul major în reformarea şi modernizarea armatei. Obiectivul era pregătirea ei pentru războiul din Europa, care cu fiecare an ce trecea părea tot mai probabil să izbucnească la graniţa de vest a Rusiei. Momentul decisiv a fost eşecul Statului-Major General de a trage învăţăminte de pe urma dezastruoaselor înfrângeri din Războiul Ruso-Japonez din 1904-1905. La fel ca mulţi alţi ofiţeri, Brusilov a fost profund contrariat de felul în care o mică facţiune de la curtea imperială silise armata să iniţieze acea campanie militară la o distanţă de aproape 10.000 de kilometri şi practic fără nici o pregătire prealabilă. Războiul din Orientul Îndepărtat dusese la şubrezirea poziţiilor defensive din vestul ţării. În 1909, când a preluat comanda Armatei a XIV-a din zona de graniţă cu Varşovia – o poziţie crucială –, Brusilov a găsit „o stare de profund haos şi dezorganizare în toate trupele noastre armate”:

> În situaţia unei posibile mobilizări nu ar fi existat nici haine, nici bocanci pentru cei chemaţi sub arme, iar camioanele s-ar fi stricat imediat ce ar fi pornit la drum. Aveam mitraliere, însă doar opt pentru fiecare regiment, şi nu aveau afeturi, aşa că în caz de război ar fi trebuit să fie montate pe căruţe. Nu existau baterii de obuziere şi ştiam că muniţia este cu totul insuficientă, fie că era vorba de artileria grea, fie de puşti. Am aflat [mai târziu] că starea de lucruri era pretutindeni aceeaşi ca în Armata a XIV-a. În

momentul acela ar fi fost absolut imposibil să intrăm în război, chiar dacă Germania s-ar fi gândit să anexeze Polonia sau provinciile baltice[33].

Foarte puţini soldaţi ruşi fuseseră instruiţi pentru războiul de tranşee. Generalii mai în vârstă continuau să creadă că, în orice război viitor, cavaleria avea să joace rolul esenţial, ca şi în secolul al XVIII-lea. Au respins încercările lui Brusilov de a-i implica pe soldaţi în atacuri simulate de artilerie, pe motiv că se irosea inutil muniţia. Ideea lor despre instrucţie era să-i pună pe soldaţi să bată pas de defilare încoace şi încolo la parade şi treceri în revistă: acestea erau frumoase de privit şi le dădeau impresia de disciplină şi precizie militară, dar nu aveau nici un fel de valoare ca pregătire pentru un război modern. Brusilov era de părere că astfel de practici arhaice se datorau faptului că Statul-Major General era dominat de curte şi de aristocraţi. Aceşti oameni păreau să creadă că divizii întregi de infanterie ar putea fi comandate de netoţi şi de proşti, câtă vreme erau absolvenţi ai uneia dintre şcolile militare de elită rezervate nobilimii. Atitudini de acest gen îi descurajau pe noii soldaţi de carieră din şcolile militare, care, spre deosebire de fiii de bogătaşi din Statul-Major General, avansaseră cel mai adesea în grad numai datorită competenţei. Aşa încât nu întâmplător, asemenea lui Brusilov, destul de mulţi dintre ei se vor alătura Roşiilor.

Nemulţumirile militarilor de profesie i-au împins treptat spre politică. Apariţia Dumei, după 1905, le-a oferit structura prin intermediul căreia să-şi exprime opoziţia faţă de felul în care armata era condusă de la curtea imperială. Mulţi dintre cei mai progresişti profesionişti militari, cum era şi A.A. Polivanov, adjunctul ministrului de Război, şi-au unit forţele cu politicienii liberali din Dumă, ca Aleksandr Gucikov, care, pe lângă faptul că au susţinut creşterea bugetului pentru armată şi mai ales pentru marina militară, au cerut ca el să fie corelat cu reforme militare, inclusiv transferul anumitor sisteme de comandă de la curte către Dumă şi guvern. Încet, dar sigur, ţarul îşi pierdea autoritatea asupra celor mai talentate elemente ale elitei militare. Nicolae a încercat să-şi întărească influenţa, numindu-l în 1908 pe elegantul şi deosebit de loialul curtean V.A. Suhomlinov în funcţia de ministru de Război. În timpul crizei din anul următor de la Statul-Major al marinei militare, el a forţat ostentativ Duma şi guvernul pentru a-i recunoaşte controlul exclusiv asupra comandamentului militar (vezi pp. 227-228). Aproape sigur însă a fost prea târziu pentru ca ţarul să recâştige inimile şi minţile militarilor de profesie ca Brusilov. Aceştia se orientaseră deja către Dumă şi către viziunea mai largă de reformă a acesteia pentru a reface forţele armatei lor dragi. Aici îşi are originea coaliţia din timpul războiului care a contribuit la prăbuşirea ţarului.

Dumnezeu să-i dea sănătate ţarului ortodox
Marelui prinţ Mihail Fiodorovici
Fie ca el să ţină Ţaratul Moscovit
Şi întreaga Sfântă Rusie.

Conform cântecului popular, Mihail Romanov fusese binecuvântat de tatăl său, mitropolitul Filaret, cu această rugăciune în 1619, la şase ani după urcarea sa pe tronul Rusiei. Mitul „Sfintei Rusii" a reprezentat ideea fondatoare a Ţaratului Moscovit, aşa cum a fost el întemeiat de Romanovi la începutul secolului al XVII-lea. Fondarea dinastiei lor, în felul cum era ea prezentată de propaganda jubileului din 1913, simboliza deşteptarea unei noi conştiinţe naţionale ruse bazate pe apărarea ortodoxiei. Mihail Romanov, spune legenda, a fost ales de întregul popor rus în urma războiului civil şi a intervenţiei polonezilor din „Timpurile tulburi" (1598-1613). „Sfânta Rusie" a fost astfel reunită sub sceptrul dinastiei Romanov, iar Mihail a salvat Rusia ortodoxă din mâna catolicilor. Începând din acel moment, ideea „Sfintei Rusii", a unui bastion de apărare a ortodoxiei, a devenit mitul fundamental care a legitimat dinastia.

Nu se poate spune totuşi că ideea Sfintei Rusii nu avea o bază populară. Cântecele populare şi epopeile cazace vorbeau despre Sfânta Rusie cel puţin de prin secolul al XVII-lea. Prin urmare, creştinismul era firesc să devină un simbol al autoidentificării populare pentru slavii de pe aceste vaste teritorii plate din Eurasia, atât de des ameninţaţi de invaziile tătarilor şi mongolilor. Să fii rus însemna să fii creştin şi adeptul credinţei ortodoxe. Era cu adevărat semnificativ faptul că sintagma „Sfânta Rusie" (*Sviataia Rus'*) nu se putea aplica decât acestei vechi denumiri a Rusiei, de la care derivă chiar numele de „rus" (*russkii*); era imposibil să spui *Sviataia Rossiia*, pentru că *Rossiia*, termenul mai nou pentru Rusia, nu era legat decât de statul imperial[*3]. Mai sugestiv încă este faptul că în limba rusă cuvântul pentru „ţăran" (*krestianin*), care în toate celelalte limbi europene a derivat de la noţiunea de ţară sau de pământ, este asociat cu numele de „creştin" (*hristianin*).

Însă în vreme ce mitul popular al Sfintei Rusii sanctificase oamenii şi obiceiurile lor, cel oficial a sanctificat statul în persoana ţarului. Moscova a devenit „A Treia Romă", deţinătoare a moştenirii Bizanţului, ultima capitală a ortodoxiei; iar Rusia a devenit „pământ sfânt", ales de Dumnezeu pentru salvarea omenirii. Această misiune mesianică le-a conferit ţarilor un rol religios unic: propovăduirea Cuvântului Adevărat şi combaterea ereziei din lumea întreagă. Imaginea ţarului nu era doar aceea a unui rege, muritor ca orice om, dar conducător de drept divin, aşa

cum era tradiţia medievală occidentală; el era prezentat ca Dumnezeu pe pământ, uns conducător prin voinţă divină şi sfânt ca om. În Rusia exista o lungă tradiţie de canonizare a prinţilor care îşi dăduseră viaţa *pro patria et fides*, aşa cum a arătat Michael Cherniavsky în superbul său studiu despre miturile ruseşti. Spre deosebire de conducătorii occidentali, ţarii făceau uz de legile Bisericii pentru a-şi persecuta opozanţii politici. Întreaga Rusie s-a transformat într-un fel de vastă mănăstire, sub conducerea unui ţar-arhimandrit, de unde toate ereziile erau smulse din rădăcini[34].

Abia din secolul al XVIII-lea această bază religioasă a puterii ţariste a fost treptat înlocuită cu una laică. Petru cel Mare a încercat reformarea relaţiilor dintre Biserică şi stat pe linia absolutismului occidental. În efortul de a subordona statului Biserica, administrarea acesteia a fost transferată de la patriarhie la Sfântul Sinod, un organism format din laici şi clerici numiţi de ţar. În secolul al XIX-lea reprezentantul său laic, procuratorul general, ajunsese cu adevărat la statutul de ministru al Afacerilor Ecleziastice, cu putere de decizie asupra numirilor episcopale, educaţiei religioase şi a majorităţii finanţelor Bisericii, dar nu şi asupra problemelor legate de dogma teologică. Sfântul Sinod a rămas, în cea mai mare parte, un instrument loial în mâna ţarului. Interesul Bisericii era să nu agite apele: în ultima jumătate a secolului al XVIII-lea ea pierduse cea mai mare parte a pământurilor deţinute, preluate de stat, iar acum se bizuia pe acesta pentru finanţarea celor 100.000 de preoţi parohi şi a familiilor lor[*4]. Cu toate acestea, ar fi greşit să înfăţişăm Biserica drept o instituţie obedientă a statului. Sistemul ţarist se sprijinea pe Biserică la fel de mult pe cât se sprijinea şi Biserica pe stat: era o dependenţă reciprocă. Într-o ţară atât de vastă ca Rusia şi eminamente rurală, unde majoritatea populaţiei era analfabetă, Biserica era o importantă armă propagandistică şi un instrument de control social[35].

Preoţilor li se cerea să condamne în predicile lor toate formele de nemulţumire şi de opoziţie faţă de ţar şi să informeze poliţia despre elementele subversive din parohiile lor, chiar dacă obţineau informaţiile în timpul spovedaniei. Preoţii erau împovăraţi şi cu sarcini administrative mărunte: să ajute poliţia să-i ţină sub control pe vagabonzi; să citească în public manifeste şi decretele imperiale; să ofere autorităţilor date statistice privind naşterile, decesele şi căsătoriile înregistrate în evidenţele parohiale şi aşa mai departe. Se mai aştepta de la preoţimea ortodoxă ca, prin intermediul celor 41.000 de şcoli parohiale, să îi înveţe pe copiii de ţărani să arate credinţă, respect şi supunere nu doar faţă de ţar şi de reprezentanţii lui oficiali, ci şi faţă de cei mai în vârstă şi de cei mai bine situaţi social decât ei. Iată un fragment din catehismul elementar predat în şcoli şi pregătit de Sfântul Sinod:

Î: Cum trebuie să ne arătăm respectul faţă de ţar?

R: 1. Trebuie să simţim credinţă absolută faţă de ţar şi să fim gata să ne dăm viaţa pentru el. 2. Trebuie să-i urmăm fără tăgadă ordinele şi să fim supuşi în faţa autorităţilor numite de el. 3. Trebuie să ne rugăm pentru sănătatea şi izbăvirea lui, ca şi ale întregii case domnitoare.

Î: Ce trebuie să credem despre cei care îşi încalcă îndatoririle faţă de suveranul lor?

R: Aceştia sunt vinovaţi nu doar înaintea suveranului, ci şi înaintea lui Dumnezeu. Căci Dumnezeu a spus: „Cel ce se împotriveşte stăpânirii se împotriveşte rânduielii lui Dumnezeu" (*Romani*, 13.2)[36].

Pentru rolul pe care îl juca, Bisericii i s-a acordat o poziţie importantă în ordinea morală a vechiului regim. Numai ea avea permisiunea de a face prozelitism şi activitate misionară în imperiu. Politicile de rusificare ale regimului au ajutat la promovarea cauzei ortodoxiei: în timpul domniei lui Alexandru al III-lea, de exemplu, în Polonia şi în regiunile baltice 40.000 de credincioşi catolici şi luterani au fost convertiţi la credinţa ortodoxă, fie şi numai cu numele. Biserica făcea uz de o paletă largă de presiuni legale împotriva disidenţilor din sectele religioase, mai ales împotriva rascolnicilor[*5]. Până în 1905, convertirea unui credincios ortodox la o altă credinţă sau publicarea de atacuri la adresa Bisericii Ortodoxe erau considerate un delict. Toate cărţile cu subiecte religioase sau filosofice trebuiau să treacă de cenzura Bisericii. Mai mult, existau o serie întreagă de probleme morale sau sociale în care influenţa Bisericii rămânea dominantă, iar uneori trecea înaintea autorităţilor laice. Cazurile de adulter, incest, zoofilie şi blasfemie erau judecate de tribunale ale Bisericii. Condamnările presupuneau aplicarea unor pedepse exclusiv religioase, ca să nu spunem medievale, precum penitenţa şi încarcerarea într-o mănăstire, pentru că statul lăsase astfel de probleme în seama Bisericii şi se abţinuse de la a-şi formula propriile pedepse. Şi asupra chestiunii divorţului influenţa Bisericii a rămas dominantă. Singurul mod în care se putea obţine un divorţ era în temeiul comiterii de adulter, prin mijlocirea tribunalelor ecleziastice, un proces dificil şi de multe ori dureros. Tentativele întreprinse la sfârşitul secolului al XIX-lea de liberalizare a legilor privind divorţul şi de transferare a întregii proceduri către tribunalele penale au fost blocate cu succes de Biserică, care devenea tot mai doctrinară în chestiunile privind sexualitatea privată şi care, susţinând vechea ordine patriarhală, a încheiat o alianţă firească cu ultimii doi ţari în lupta împotriva lumii liberale moderne. Pe scurt, Rusia ultimei perioade imperiale era încă un stat cu precădere ortodox[37].

Mai era însă ea şi sfântă? Aceasta era întrebarea care îi îngrijora pe capii Bisericii. Pornind de la această preocupare, în ultimele decenii ale vechiului regim mulţi dintre clericii ortodocşi mai liberali au cerut o reformare a relaţiilor dintre Biserică şi stat.

După 1917, mulţi creştini aflaţi în stare de şoc – Brusilov a fost un exemplu tipic – au susţinut că revoluţia fusese provocată de declinul influenţei Bisericii. Era, desigur, un punct de vedere simplist. Totuşi, nu încape îndoială că revoluţia socială era strâns legată de laicizarea societăţii şi că, în mare măsură, depindea de acest proces.

Cauza principală a constituit-o urbanizarea. Dezvoltarea urbană depăşise cu mult ritmul în care se construiau biserici în oraşe, rezultatul fiind că milioane de muncitori, dezrădăcinaţi din satul cu biserica lui, erau condamnaţi să trăiască „fără Dumnezeu". La începutul secolului XX, suburbia industrială Orehovo-Zuevo, de exemplu, din apropierea Moscovei, avea doar o biserică la 40.000 de locuitori. Iuzovka, centrul minier al regiunii Donbass, numită astăzi Doneţk, avea doar două la 20.000 de locuitori. Nu era însă doar o chestiune de clădiri. Biserica nu reuşise nici să-şi găsească misiunea urbană, să abordeze noile probleme ale vieţii citadine, aşa cum făcuse, de pildă, metodismul în perioada revoluţiei industriale din Marea Britanie. Clerul ortodox s-a dovedit incapabil să creeze o credinţă populară pentru lumea fabricilor şi locuinţelor ieftine. Cei care au încercat, asemenea părintelui Gapon, preotul radical din Sankt-Petersburg care a condus marşul muncitorilor către Palatul de Iarnă în ianuarie 1905, au fost repede dezavuaţi de liderii conservatori ai Bisericii, care nu voiau să aibă nimic de-a face cu apelurile de inspiraţie religioasă privind reforma socială[38].

Experienţa urbanizării reprezenta o presiune suplimentară în direcţia laicizării. Tinerii ţărani care migrau la oraş lăsau în urmă vechea cultură orală a satului, în care dominau preoţii şi bătrânii, şi pătrundeau într-o cultură urbană în care predomina cuvântul scris şi unde Biserica era silită să intre în concurenţă cu noile ideologii socialiste. Un astfel de ţăran a fost Semion Kanatcikov, care în evoluţia sa a făcut saltul de la atelierul muncitoresc până în rândurile bolşevicilor. În memoriile lui, el evocă felul cum a devenit treptat tot mai răzvrătit în anii 1890, când a părăsit satul natal, a plecat la Moscova şi a început să muncească într-o fabrică de maşini-unelte unde socialiştii făceau adeseori agitaţie. La început fusese oarecum speriat de aceşti „studenţi", pentru că „nu credeau în Dumnezeu şi ar fi putut să-mi zdruncine şi mie credinţa, ceea ce m-ar fi condamnat la veşnicele chinuri ale iadului în lumea de apoi". Dar îi şi admira „pentru că erau atât de liberi, de independenţi, aşa de bine informaţi despre orice, şi pentru că nu se temeau de nimic şi de nimeni pe lume". Pe măsură ce băiatul de la ţară a ajuns să capete încredere şi a început să le copieze individualismul, a devenit tot mai influenţat de ei. Poveştile despre preoţi corupţi şi despre înşelăciuni cu „miracole" au început să-i clatine „principiile morale cu care crescusem şi trăisem". Un tânăr muncitor i-a „dovedit" că nu Dumnezeu a creat omul, arătându-i că dacă umplea cu pământ o cutie şi o ţinea la

căldură, într-un final în ea apăreau râme şi insecte. Acest tip de ştiinţă pre-darwinistă popularizată, găsită frecvent în broşurile de stânga din acea vreme, a avut un impact uriaş asupra unor tineri muncitori precum Kanatcikov. „Acum emanciparea faţă de vechile mele prejudecăţi a făcut paşi înainte într-un ritm accelerat", a scris el mai târziu. „Am încetat să mă mai duc la preot să mă «spovedesc», nu am mai participat la slujbe şi am început să mănânc «de dulce» în timpul postului. Pentru o lungă perioadă de timp nu am renunţat totuşi la obiceiul de a-mi face cruce, mai ales când mă întorceam în sat, de sărbători."[39]

Cum stăteau lucrurile la ţară? Acolo era temelia „Sfintei Rusii", presupusul bastion al Bisericii. De-a lungul istoriei Rusiei, religiozitatea ţăranului rus a reprezentat unul dintre miturile cele mai trainice – alături de profunzimea sufletului rus. În realitate însă, ţăranul rus nu a fost niciodată mai mult decât adiacent ataşat de religia ortodoxă. Vechea lui cultură populară păgână nu a fost acoperită decât de un pospai de creştinism. Cu siguranţă, ţăranul rus arăta multă devoţiune exterioară. Îşi făcea mereu semnul crucii, pomenea numele Domnului la fiecare a doua frază, mergea regulat la biserică, respecta întotdeauna postul Paştelui, nu lucra niciodată în zi de sărbătoare şi chiar mergea din când în când în pelerinaj pe la diferite moaşte. Intelectualii slavofili, precum Dostoievski sau Soljeniţîn, şi-ar fi dorit poate să vadă în acestea un semn al profundului ataşament pe care ţăranul îl avea faţă de credinţa ortodoxă. Este cu siguranţă adevărat că majoritatea ţăranilor se considerau a fi ortodocşi. Dacă ar fi intrat cineva într-un sat rusesc de la începutul secolului XX şi i-ar fi întrebat pe localnici cine sunt, probabil că ar fi primit răspunsul: „Suntem ortodocşi din partea locului". Însă religia ţăranilor era departe de creştinismul pedant al clerului. Ei amestecau credinţele ortodoxe cu superstiţiile şi cultul păgân, cu magia şi vrăjitoria. Aceasta era religia locală proprie ţăranilor, modelată pentru a se potrivi nevoilor ridicate de viaţa lor precară de lucrători ai pământului.

Analfabet, ţăranul obişnuit ştia foarte puţin despre Scripturi. „Tatăl nostru" şi cele zece porunci îi erau necunoscute. Dar înţelegea vag conceptele de rai şi iad şi spera, fără îndoială, ca respectarea timp de o viaţă întreagă a ritualurilor religioase să-i salveze totuşi sufletul. Îl concepea pe Dumnezeu ca pe o fiinţă umană adevărată, şi nu ca pe un spirit abstract. Gorki a descris un ţăran pe care l-a întâlnit într-un sat de lângă Kazan şi care

> şi-l închipuia pe Dumnezeu ca pe un moşneag înalt şi venerabil, nemăsurat în bunătate şi înţelepciune, stăpân al lumii, care nu biruie răul numai unde „nu pridideşte, că prea s-au înmulţit oamenii din cale afară. Da' lasă, tot dovedeşte el pân' la urmă, ai să vezi! Cu Hristos se schimbă povestea, nu-l înţeleg şi pace! Eu unul nu-i văd rostul. E un Dumnezeu. Bun. Când colo, uite încă unul! Cică-i fiu-său? Că doar Dumnezeu n-a murit încă…[*6]

Icoana era punctul central al credinţei ţăranului. El ştia povestirile din Biblie după icoanele din biserica lui şi credea că ele au puteri magice. Colţul din coliba lui unde aşeza icoana familiei era, la fel ca şi soba, un loc sfânt. Icoana adăpostea sufletele strămoşilor morţi şi proteja gospodăria de duhurile rele. Ori de câte ori ţăranul intra sau ieşea din casă, trebuia să-şi scoată căciula, să se plece şi să facă semnul crucii dinaintea ei. Cu toate acestea, aşa cum îi arăta Belinski lui Gogol, ţăranul a mai găsit un folos pentru acest obiect sacru. „El spune despre icoana lui: «E bună pentru rugăciune – şi poţi să acoperi şi oalele cu ea».”[40]

Ţăranul împărtăşea în aceeaşi manieră practic-realistă şi cultul Bisericii faţă de sfinţi, adăugându-i propriile zeităţi şi duhuri păgâne legate de universul agrar. Erau aşadar Vlas (sfântul protector al vitelor), Frol şi Lavr (sfinţii protectori ai cailor), Ilie (sfântul tunetelor şi al ploii), muceniţa Parascheva (sfânta inului şi a firelor de ţesut), precum şi nenumărate alte duhuri şi zeităţi – ale gospodăriei, râului, pădurii, ale lacului şi mării – pe care moaşele, tămăduitorii, vracii, cei care luau sânge, cei care puneau oasele la loc, vrăjitorii şi vrăjitoarele le invocau în descântecele şi rugăciunile lor. Ţăranii erau cunoscuţi ca fiind foarte superstiţioşi. Erau convinşi că viaţa le era potopită de demoni şi duhuri rele care aruncau blesteme asupra recoltelor şi vitelor, le răpeau femeilor fertilitatea, aduceau ghinion şi boli şi chemau înapoi sufletele celor morţi ca să-i bântuie. Vrăjile acestora nu puteau fi desfăcute decât de un preot sau de vreun alt om cu har, cu ajutorul icoanelor, al lumânărilor, al ierburilor de leac şi alchimiei primitive. Era o lume religioasă ciudată, pe care, în pofida numeroaselor cercetări întreprinse în ultimii ani, nu putem spera să o înţelegem vreodată deplin[41].

Poziţia pe care o avea preotul paroh, care trăia mereu la limita instabilă dintre religia oficială a Bisericii şi păgânismul ţăranilor, era una precară. În orice caz, ţăranii nu manifestau cine ştie ce respect faţă de preoţii lor[*7]. După cum se exprima un contemporan, ţăranul rus îi vedea pe preoţii parohi nu ca pe „nişte călăuze sau povăţuitori spirituali, ci ca pe o categorie de comercianţi care făceau negoţ angro şi en détail cu sfintele taine”. Incapabilă să se susţină financiar de una singură din slabele subsidii pe care le primea de la stat sau din cultivarea micilor loturi bisericeşti, preoţimea se bizuia în mare parte pe taxele adunate de la ţărani pentru serviciile oferite: două ruble pentru o cununie, o găină pentru slujba de binecuvântare a recoltelor, câteva sticle de votcă pentru o înmormântare şi aşa mai departe. Sărăcia lucie a ţăranului şi lăcomia proverbială a preotului făceau adeseori ca aceste negocieri să fie îndelungate şi încinse. Miresele ţărănci erau lăsate cu orele să aştepte în biserică sau morţii rămâneau neîngropaţi cu zilele, în timp ce ţăranii şi preoţii se ciorovăiau pentru preţ. Astfel de neruşinate (chiar dacă adeseori necesare) târguieli din partea clerului dăunau cu siguranţă

prestigiului Bisericii. Nivelul scăzut de educaţie al multora dintre preoţi, înclinaţia lor către alcoolism şi corupţie, bine-cunoscutele lor legături cu poliţia şi supunerea lor în general faţă de boierimea locală au contribuit la lipsa de respect cu care erau priviţi. Un preot paroh din secolul al XIX-lea scria: „Pretutindeni, din saloanele cele mai splendide şi până în colibele pline de fum ale ţăranilor, lumea dispreţuieşte clerul, batjocorindu-l în modul cel mai răutăcios, cu vorbe care dovedesc cea mai profundă desconsiderare şi un dezgust infinit”[42].

Aceasta era departe de a fi o poziţie de putere din care Biserica să poată spera să-şi apere turma de credincioşi ţărani de insidioasa cultură laică a oraşelor moderne. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, un număr tot mai mare de clerici ortodocşi au ajuns să-şi dea seama de această realitate. Erau preocupaţi de numărul tot mai scăzut al credincioşilor practicanţi, pe care îl puneau pe seama creşterii „huliganismului”, a violentelor atacuri asupra moşiilor şi a altor rele sociale din zona rurală. Din această preocupare faţă de îndrumarea creştinească a ţărănimii s-au născut apelurile tot mai intense pentru o reformare radicală a Bisericii. Ele au fost mai întâi formulate de generaţia de clerici liberali ieşită de pe băncile seminariilor în deceniile de la mijlocul secolului. Mai bine şcoliţi şi mai conştiincioşi decât predecesorii lor, aceşti „clerici liberali” se inspiraseră din marile reforme ale anilor 1860. Ei vorbeau despre revitalizarea vieţii parohiale şi inculcarea în minţile ţăranilor a unui creştinism „conştient”. Considerau că pot realiza aceste obiective dacă aduceau biserica parohială mai aproape de viaţa ţăranilor: preoţii parohi trebuiau să aibă mai mult control asupra bisericii locale; era nevoie de mai multe şcoli parohiale; iar preoţilor de parohie trebuia să li se îngăduie să se concentreze mai mult asupra chestiunilor religioase şi pastorale în loc să fie împovăraţi cu meschine însărcinări birocratice. Până la începutul secolului XX, pe măsură ce devenise limpede că Biserica nu se putea revitaliza până ce nu avea să fie eliberată de obligaţiile faţă de stat, revendicările preoţimii liberale evoluaseră într-o mişcare mai largă care milita pentru reformarea generală a relaţiilor dintre Biserică şi statul ţarist. Această mişcare a culminat în 1905 cu apelurile venite dinspre o largă pătură a clerului pentru ca Sfântul Sinod să fie înlocuit cu un Consiliu Bisericesc (*Sobor*). Mulţi cereau şi descentralizarea puterii bisericeşti de la Sankt-Petersburg şi din ierarhia monastică către dioceze şi chiar de acolo către parohii. Ar fi greşit să afirmăm că această mişcare a făcut parte din revoluţia democratică a anului 1905, însă au existat cu siguranţă paralele între solicitările preoţimii de reformare a Bisericii şi solicitările liberalilor privind reforma politică. La fel ca oamenii *zemstvelor*, clerul liberal îşi dorea mai multă autoguvernare, astfel încât să poată servi mai bine societatea în comunităţile lor locale[43].

Era mult mai mult decât erau pregătite să accepte forţele conservatoare din ierarhia ecleziastică. Deşi susţineau în general ideea de autoguvernare a Bisericii, nu erau dispuse să vadă cum autoritatea episcopilor numiţi sau a clericilor monahali era slăbită în vreun fel. Şi mai puţin erau dispuse să accepte argumentaţia prim-ministrului, contele Witte, când a propus în 1905 Legea toleranţei religioase, care susţinea că încetarea discriminărilor faţă de rivalii ortodoxiei nu va afecta negativ Biserica, dacă ea va îmbrăţişa reformele menite să reînvie propria viaţă religioasă. Ierarhii Bisericii se poate să fi cochetat o vreme cu seducătoarele idei ale autoguvernării vehiculate de fraţii lor mai liberali, dar insistenţa lui Witte de a face din toleranţa religioasă preţul unei astfel de autonomii (politică motivată de perspectiva atragerii unor importante grupuri comerciale din comunităţile de rascolnici şi de evrei) avea să-i trimită cu siguranţă pe aceştia înapoi în braţele reacţiunii. După 1905, ei s-au aliat cu membrii curţii imperiale şi cu organizaţiile de extremă dreaptă, precum Uniunea Poporului Rus, opunându-se tuturor încercărilor ulterioare ale liberalilor de a reforma Biserica şi a lărgi toleranţa religioasă. Vechea alianţă „Autocraţie, Ortodoxie şi Naţionalitate”[*8] a reînviat aşadar în faţa ameninţărilor ridicate de o ordine morală liberală. Această confruntare a ideologiilor a constituit unul dintre aspectele hotărâtoare în definirea istoriei Rusiei între 1905 şi 1917.

Odată cu înfrângerea clerului liberal, Biserica a rămas într-o stare de fatală divizare şi slăbiciune. Elementul ideologic central al regimului ţarist începea în sfârşit să se prăbuşească. Ascensiunea lui Rasputin la pârghiile puterii din cadrul Bisericii a fost semnalul pentru căderea ei totală în dizgraţie. „Sfântul Sinod nu a decăzut niciodată atât de jos!” i-a spus un fost ministru ambasadorului Franţei în februarie 1916. „Dacă ar fi intenţionat să distrugă orice urmă de respect faţă de religie, orice urmă de credinţă, nici că ar fi trebuit să procedeze altfel. Ce va mai rămâne din Biserica Ortodoxă în scurt timp? Când ţarismul, aflat în pericol, o să-i caute sprijinul, va descoperi că n-a mai rămas nimic.”[44]

Închisoarea popoarelor

Colapsul sistemului ţarist, ca şi acela al sistemului care îi va urma, a fost strâns legat de dezvoltarea mişcărilor naţionaliste din zonele non-ruseşti ale imperiului. Nici în cazul ţarismului, nici în cel al sovietelor, aceste mişcări nu au fost cauza directă a prăbuşirii sistemului. Ele s-au dezvoltat mai degrabă ca reacţie la colaps, lansând iniţial propuneri de autonomie moderată şi abia apoi, când

incapacitatea Rusiei a devenit clară, forţând nota şi solicitând independenţa totală. În ambele cazuri însă, vechiul regim a fost slăbit de sporirea aspiraţiilor naţionaliste pe parcursul zecilor de ani de declin gradual care au dus la prăbuşirea finală.

Din perspectivă postsovietică, totul ar putea părea de domeniul evidenţei. Naţionalismul este astăzi o forţă atât de puternică, încât suntem înclinaţi să credem că face şi a făcut mereu parte din natura umană. Aşa cum ne-a prevenit însă Ernest Gellner, „apartenenţa la o naţiune nu este un atribut inerent al umanităţii". Dezvoltarea unei conştiinţe naţionale a maselor nu a avut loc în cea mai mare parte a Europei de Est decât în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Ea a fost în legătură cu mulţi alţi factori asociaţi cu dezvoltarea societăţii civile moderne: trecerea de la o societate şi de la politici agrare la una urbană şi la politici industriale; deplasarea dinspre o cultură populară spre una naţională, prin dezvoltarea învăţământului, alfabetizarea masivă şi dezvoltarea comunicaţiilor; şi o sporire a mobilităţii populaţiei, ceea ce nu doar a făcut-o mai conştientă de propriile diferenţe şi dezavantaje etnice în raport cu alte grupuri din lumea largă, ci a avut drept rezultat şi includerea fiilor şi nepoţilor ei mai educaţi în conducerea acestei naţiuni aflate în stare embrionară. Pe scurt, incapacitatea sistemului ţarist de a face faţă naţionalismului în creştere nu a reprezentat decât o altă faţetă a nereuşitei lui de a face faţă provocărilor lumii moderne[45].

Aceste mişcări naţionale erau atât de noi, încât, chiar şi după revoltele polonezilor din secolul al XIX-lea, regimul ţarist a fost luat în mare parte prin surprindere când au apărut ca o forţă politică în timpul Revoluţiei din 1905. Nici una dintre cele două principale şcoli de gândire ruse nu a reuşit să rezolve problemele conceptuale ridicate de dezvoltarea naţionalismului. Atât conservatorii, cât şi liberalii au rămas prizonierii faptului că Rusia devenise imperiu înainte de a deveni o naţiune: pentru că acesta îi obliga, ca patrioţi, să se identifice cu pretenţiile imperiale ale Rusiei. Pentru susţinătorii de dreapta ai autocraţiei, teritoriile non-ruseşti erau pur şi simplu proprietatea ţarului. Imperiul Rus era indivizibil, tot aşa cum şi puterea ţarului era divină. Nici chiar Brusilov, care în 1917 avea să se alăture republicii, nu a reuşit să renunţe la ideea unui Imperiu Rus şi tocmai aceasta l-a făcut să li se alăture Roşiilor, al căror regim era destinat să îl perpetueze. Mai mult, cum în ochii celor de dreapta ortodoxia reprezenta baza naţiunii ruse, ucrainenii şi bieloruşii nu erau popoare separate, ci „ruşi mici" şi „ruşi albi"; cu toate acestea, potrivit aceluiaşi principiu, polonezii, musulmanii sau evreii nu puteau să fie niciodată asimilaţi naţiunii ruse şi nici nu li se puteau acorda drepturi egale cu cele ale poporului rus, ci trebuiau să fie păstraţi în cadrul imperiului într-un fel de apartheid permanent. Prin urmare susţinătorii autocraţiei nu aveau nici un fel de mijloace conceptuale cu care să abordeze problemele naţionalismului: căci

fie şi doar simpla recunoaştere a valabilităţii solicitărilor venite dinspre non-ruşi ar fi însemnat subminarea bazei rasiale a propriei lor ideologii conducătoare. Liberalii însă au fost la fel de incapabili să facă faţă provocărilor naţionalismului. Ei au subordonat problema drepturilor naţionale luptei pentru libertăţi civile şi religioase, nutrind convingerea că odată ce acestea vor fi fost dobândite problema naţionalismului va dispărea cumva. Unii liberali erau gata să discute despre o federaţie rusă în care non-ruşii să se bucure de unele drepturi de autoguvernare şi de libertăţi de ordin cultural, dar nici unul dintre ei nu era gata să admită că aspiraţiile popoarelor non-ruse s-ar putea extinde în mod legitim la revendicarea unui stat independent. Nici chiar prinţul Lvov nu a reuşit să înţeleagă solicitările ucrainenilor de a li se recunoaşte naţionalitatea: din punctul său de vedere, ucrainenii erau „ruşi mici" ţărani, cu obiceiuri şi un dialect diferite de ale „ruşilor mari" din nord.

Doar partidele socialiste din Rusia au îmbrăţişat ideile autonomiei şi independenţei naţionale, deşi chiar şi ele aveau tendinţa de a subordona problema naţională ideii mai largi a luptei democratice în Rusia. Nu este deloc surprinzător, aşadar, că mişcările de eliberare naţională au format o parte atât de importantă a mişcării revoluţionare în ansamblul ei. De fapt, acesta a fost şi motivul pentru care membrii lor au fost persecutaţi de susţinătorii dreptei: în opinia lor, simplul fapt de a fi polonez sau, şi mai rău, evreu însemna că eşti revoluţionar. Latura aceasta socialistă a mişcărilor naţionaliste merită să fie accentuată. Bazându-se pe prăbuşirea comunismului şi pe ascensiunea naţionalismului în Europa de Est, cititorul de la sfârşitul secolului XX poate fi tentat să creadă că ţelurile lor trebuie să fi fost în opoziţie cu cele ale socialiştilor. Ceea ce este frapant la mişcările naţionaliste din cadrul Imperiului Rus este faptul că variantele lor politice cele mai de succes aveau aproape întotdeauna o formă socialistă: Partidul Socialist al lui Józef Piłsudski a fost forţa conducătoare a mişcării naţionaliste din Polonia; Partidul Socialist a devenit partidul naţional al finlandezilor; mişcările din ţările baltice au fost conduse de socialişti; Partidul Revoluţionarilor Socialişti Ucraineni era partidul naţional cel mai important din Ucraina; menşevicii au fost cei care au condus mişcarea naţionalistă din Georgia; iar socialiştii Daşnak, pe cea armeană. Parţial, motivul a fost acela că principalul conflict etnic tindea de asemenea să urmeze faliile sociale: ţăranii estoni şi letoni se opuneau moşierilor şi negustorilor nemţi; ţăranii ucraineni – moşierilor şi oficialilor polonezi sau ruşi; muncitorii azeri sau ţăranii georgieni – burgheziei armene; păstorii cazaci şi kârgâzi – fermierilor ruşi; şi aşa mai departe. Partidele care făceau apel exclusiv la naţionalism se lipseau realmente de o susţinere de masă, în timp ce acelea care îmbinau cu succes cauza naţionalistă cu lupta socială dobândeau o forţă democratică aproape de

neoprit. Dată fiind imaginea negativă, altfel de înţeles, pe care a avut-o naţionalismul în secolul XX, merită să repetăm că pentru popoarele supuse Imperiului Ţarist, ca şi Imperiului Sovietic, naţionalismul a reprezentat un mijloc de eliberare a oamenilor de opresiune şi de sub dominaţia străină. Lenin însuşi a recunoscut acest fapt atunci când, parafrazându-l pe marchizul de Custine, a numit Rusia imperială o „închisoare a popoarelor”[46].

*

Majoritatea mişcărilor naţionaliste din Imperiul Ţarist au început cu dezvoltarea naţionalismului literar-cultural în deceniile de la mijlocul secolului al XIX-lea. Scriitori, savanţi şi artişti romantici, alienaţi de viaţa citadină, au început să călătorească în zonele rurale pentru a găsi noi stimulente şi noi surse de inspiraţie. În efortul lor de a crea un „stil naţional”, au idealizat viaţa simplă a compatrioţilor lor ţărani şi au introdus în operele lor teme de factură populară. Această apropriere a culturii autohtone – a cântecelor populare, a folclorului, a obiceiurilor şi dialectelor locale, a meşteşugurilor şi a costumelor populare – a reprezentat mai mult decât o trecătoare modă de inspiraţie pastorală. A constituit o parte din programul mai larg al unei noi clase de mijloc urbane, cu o nouă conştiinţă: crearea unui set de simboluri etnice ca fundament pentru propriul său etos şi propria identitate naţională. Aceasta era pentru ea „comunitatea imaginată”. Intelectualitatea urbană nu a observat atât viaţa rurală, cât mai ales a reinventat-o şi a mitologizat-o conform cu propria ei viziune. Cultura populară rurală, despre care credea că reprezintă originile ancestrale ale naţiei ei, era de fapt adeseori doar puţin mai mult decât produsul bogatei sale imaginaţii. Mai degrabă decât ţărănimea, clasa de mijloc urbană era aceea care se îmbrăca din ce în ce mai mult în costume populare atunci când mergea la biserică şi care îşi umplea casa cu mobilier şi veselă în „stil ţărănesc”. Reprezentanţii ei erau cei care se îngrămădeau în muzeele etnografice şi populare deschise în oraşele Europei de Est la trecerea dintre secole[*9]. Dar dacă în locul muzeelor s-ar fi dus să vadă ei înşişi satele, să observe cultura populară în habitatul ei natural, ca să spunem aşa, ar fi descoperit că ea dispărea cu repeziciune. Vechile meşteşuguri mureau, ucise de concurenţa produselor ieftine fabricate industrial. Ţăranii purtau din ce în ce mai mult aceleaşi haine fabricate în manufacturi pe care le purtau şi muncitorii de la oraş, cumpărau aceeaşi hrană la borcane şi conserve, aceleaşi piese de mobilier, ustensile gospodăreşti şi pânzeturi de fabrică. Doar clasa mijlocie urbană îşi putea permite să cumpere vechile obiecte meşteşugăreşti[47].

Caracterul esenţialmente burghez al acestui tip de naţionalism a fost foarte evident în Finlanda. Marele Ducat al

Finlandei se bucura de mai multă autonomie şi autoguvernare decât orice altă parte a Imperiului Ţarist, pentru că, după ce se aflase sub dominaţia Suediei, la anexarea lui în 1808-1809 ruşii au garantat aceleaşi drepturi şi privilegii care le fuseseră acordate finlandezilor şi de către mai liberalii suedezi. Aceste libertăţi de natură culturală au facilitat dezvoltarea unei pături intelectuale autohtone nu foarte numeroase, dar având conştiinţă naţională. Pătura aceasta s-a inspirat din publicarea unor poeme epice finlandeze cum era *Kalevala* şi, începând cu anii 1860, a devenit tot mai unită graţie campaniei naţionale care urmărea ca limba finlandeză să fie pusă pe picior de egalitate cu limba suedeză, dominantă din punct de vedere istoric[48].

În provinciile baltice exista o mişcare culturală similară, constituită în jurul campaniei pentru dreptul de a folosi limbile materne în şcoli şi universităţi, în publicaţii şi administraţie. Mişcarea era îndreptată mai puţin împotriva ruşilor şi mai mult împotriva germanilor (în Estonia şi Letonia) sau a polonezilor (în Lituania), care dominaseră aceste regiuni înainte să fie cucerite de ruşi în secolul al XVIII-lea. În aceste regiuni limbile autohtone au supravieţuit doar în zonele rurale îndepărtate (elitele locale fuseseră asimilate de cultura lingvistică dominantă) şi nu mai reprezentau de fapt decât nişte dialecte vorbite de ţărani, îndeaproape înrudite, dar diferite de la o zonă la alta, cam la fel cum stăteau lucrurile cu gaelica vorbită de irlandezi şi cea vorbită de scoţieni. În secolul al XIX-lea, lingviştii şi etnografii au pus laolaltă şi au standardizat aceste dialecte în forma unei limbi scrise, cu o gramatică şi o ortografie definitive. În mod ironic, chiar presupunând că ţăranii ar fi putut să citească această „limbă naţională", cei mai mulţi dintre ei ar fi găsit-o greu de înţeles, de vreme ce în general ea fie se baza doar pe unul dintre dialectele dominante, fie era o construcţie artificială, un fel de esperanto ţărănesc făcut din toate dialectele diferite. Cu toate acestea, crearea unei limbi autohtone literare şi publicarea unei literaturi şi a unei istorii naţionale scrise în această limbă au ajutat la iniţierea procesului de edificare a naţiunii, iar în deceniile ce aveau să urmeze au făcut posibilă educarea ţărănimii în această cultură naţională emergentă. În Estonia, jaloanele culturale ale acestei renaşteri naţionale au fost poemul epic *Kalevipoeg*, publicat de Kreutzwald în 1857, şi înfiinţarea în acelaşi an a ziarului de limbă estonă *Postimees*, destinat cititorilor din mediul rural. Începând cu 1878 a existat şi în Letonia un ziar în limba autohtonă, *Balss* (*Vocea*), care, la fel ca Asociaţia Letonă, era dedicat ideii de unire a popoarelor celor două provincii Livonia şi Curlanda – care pe atunci îşi împărţeau teritoriul Letoniei – pentru a forma o singură naţiune letonă. În sfârşit, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a dezvoltat şi în Lituania, vreme îndelungată dominată de polonezi, o limbă naţională scrisă (bazată pe alfabetul ceh doar

pentru a-i înfuria pe polonezi) şi a început să apară o literatură autohtonă[49].

La fel ca în zona baltică, şi în Polonia de după divizare naţiunea a reprezentat iniţial o idee, şi nu un spaţiu. Polonia exista numai în imaginaţie şi în memoria regatului istoric polonez care existase înainte de înfrângerea şi subjugarea sa de către marile puteri ale Europei de Est spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. Spiritul său a fost exprimat în poemele lui Adam Mickiewicz, în imnurile patriotice ale Bisericii Catolice şi – cel puţin aşa susţineau patrioţii (pentru că în fapt compozitorul era pe jumătate francez) – în muzica lui Chopin. Acest naţionalism cultural a reprezentat o alinare pentru polonezi şi un substitut al politicii. Foarte puţini dintre ei erau angajaţi în viaţa publică şi încă şi mai puţini îşi manifestau deschis dezacordul faţă de Rusia. Cenzura şi pericolul permanent al arestării au silit populaţia educată să se retragă în universul poeziei (la fel ca în Rusia, în Polonia literatura servea drept metaforă pentru politică). Revolta din 1830 a polonezilor, ba chiar şi marea răscoală din 1863 au fost opera unei minorităţi naţionaliste relativ reduse ca număr, în majoritate studenţi, ofiţeri, preoţi şi aristocraţii latifundiari mai liberali. Nici una dintre ele nu s-a bucurat de prea mult sprijin din partea ţărănimii, care nu se percepea aproape deloc drept poloneză şi care, în orice caz, era mult mai interesată să-şi câştige pământul şi libertatea de la nobili decât să lupte pentru o cauză ai cărei lideri erau nobilii şi intelectualii[50].

Această primă expresie cu precădere culturală a aspiraţiei către o existenţă naţională nu a fost niciunde mai evidentă decât în Ucraina, fără îndoială, în parte datorită faptului că dintre toate naţionalităţile supuse imperiului ucrainenii erau, din punct de vedere cultural, cei mai apropiaţi de ruşi. Aceştia numeau Ucraina „Mica Rusie” şi decretaseră ilegală tipărirea cuvântului „Ucraina”. Kievul, capitala ucraineană, era locul unde fusese fondat creştinismul rus în secolul al X-lea. Diferenţele culturale dintre Rusia şi Ucraina – mai ales diferenţe de limbă, de drepturi funciare şi de obiceiuri – nu au apărut de fapt decât între secolele al XIII-lea şi al XVII-lea, când vestul Ucrainei a căzut sub dominaţia polono-lituaniană. Naţionaliştii ucraineni îşi asumaseră aşadar dificila sarcină de a face din aceste deosebiri baza unei culturi naţionale distincte.

Sursa de inspiraţie a fost mişcarea naţională ucraineană din Galiţia vecină. Parte a Imperiului Austro-Ungar, acestei regiuni îi fuseseră acordate drepturi relativ liberale de autoguvernare. Faptul le permisese ucrainenilor sau „rutenilor” (o formă latinizată pentru cuvântul „ruşi”), cum erau ei cunoscuţi de către austrieci, să-şi promoveze propria limbă ucraineană în şcolile primare şi în viaţa publică, să tipărească ziare şi cărţi în limba maternă şi să dezvolte studiul istoriei şi al culturii populare ucrainene. Pentru restul mişcării naţionale din Ucraina ţaristă, Galiţia a devenit un fel de

„Piemont ucrainean”: un soi de seră pentru creşterea forţată a conştiinţei naţionale şi o oază de libertate pentru intelectualii naţionalişti. Liov, capitala regiunii, cunoscut şi sub numele de Lemberg (de către germani) şi de Lvov (de către ruşi), era un centru înfloritor al culturii ucrainene. Deşi supuşi ai ţarului, atât compozitorul Lisenko, cât şi istoricul Hruşevski îşi descoperiseră naţiunea în Galiţia. Intelectualii naţionalişti care au dezvoltat limba literară ucraineană în deceniile de la mijlocul secolului al XIX-lea au împrumutat cu toţii termeni din dialectul galiţian, pe care îl considerau cel mai avansat. Ulterior însă, când au încercat să aducă ziare şi cărţi în atenţia ţărănimii, au fost obligaţi să se bazeze pe idiomul popular din regiunea Poltava, care, fiind dialectul din centrul Ucrainei, era înţeles de cei mai mulţi oameni. Textele seminale ale acestei renaşteri naţionale literare au fost publicate de Frăţia Sfinţilor Chiril şi Metodiu, înainte să fie desfiinţată de autorităţile ţariste în 1847. Cel mai important dintre acestea a fost poezia romantică a lui Taras Şevcenko, care a jucat în modelarea conştiinţei naţionale a intelectualităţii acelaşi rol ca şi poezia lui Mickiewicz în Polonia. Publicaţiile de limbă ucraineană au continuat să apară, în ciuda restricţiilor legale în ce le privea. Multe dintre ele erau editate de secţia din Kiev a Societăţii Geografice Ruse, ai cărei membri din ce în ce mai naţionalişti se dedicaseră studiului culturii populare, limbii şi istoriei ucrainene[51].

În zonele neeuropene ale imperiului această fază culturală a mişcărilor naţionale a demarat mult mai lent. Membrii intelectualităţii armene au întâmpinat cu bucurie extinderea guvernării ţariste spre jumătatea de est a ţării lor, după înfrângerea Persiei din 1827. Aveau acum un conducător creştin care să-i protejeze de turci şi care să elibereze – cel puţin aşa sperau – cea mai mare parte a poporului armean rămasă supusă Imperiului Otoman. Apărarea culturii armene a rămas concentrată în cadrul Bisericii Apostolice Armene şi în şcolile ei care, cel puţin până la campania de rusificare din anii 1880, i-au aliat pe armeni cu ruşii, tovarăşi întru credinţa creştină, împotriva turcilor. În schimb, în Georgia vecină mai degrabă limba, şi nu religia, a fost cheia către evoluţia identităţii naţionale. Spre deosebire de cea armeană, Biserica Georgiană fuzionase cu Biserica Ortodoxă Rusă; în timp ce sistemul social georgian, produsul istoric al unui tip specific de feudalism, fusese asimilat, chiar dacă imperfect, de sistemul rusesc al stărilor în cei cincizeci de ani care au urmat anexării Georgiei din 1801. Intelectualitatea georgiană era dominată de nobili, ruinaţi în urma abolirii iobăgiei în anii 1860. Aceştia manifestau un naţionalism nostalgic: în poezia lor romantică, Ceavceavadze şi Barataşvili deplângeau măreţia pierdută a regatelor gruzine din Evul Mediu. În sfârşit, în Azerbaidjan, cucerit de Rusia în anii 1800, apariţia conştiinţei naţionale a fost complicată de dominaţia exercitată de islam, care tindea spre

forme supranaţionale şi bloca dezvoltarea la nivelul maselor populare a unei culturi laice şi a unei limbi scrise. În mod ironic, la început ruşii au fost cei care au încurajat dezvoltarea culturii laice azere, promovând piesele de teatru ale dramaturgului Ahundov (Ahundzada), un „Molière tătar", şi comandând istorii ale culturii populare şi limbii azere, ca mijloc de a slăbi influenţa puterilor musulmane din sud[52].

Aici, mai mult decât oriunde, intelectualitatea naţionalistă în formare şi-a văzut capacitatea de a influenţa masele ţărăneşti limitată de înapoierea generală a societăţii. Aceasta era o problemă generală pe tot cuprinsul Imperiului Ţarist. Izolaţi în aşezările lor îndepărtate, fără şcoli sau mijloace de comunicaţie cu lumea largă, marea majoritate a ţăranilor nu aveau nici o percepţie a naţionalităţii lor. Cultura lor era una locală, dominată de tradiţie şi oralitate, limitată la un univers mic şi îngust: satul şi ogoarele din jur, biserica parohială, conacul moşieresc şi târgul local. Dincolo de acest univers se întindea un ţinut străin. În Estonia, de exemplu, ţăranii îşi spuneau simplu *maarahvas*, adică „oameni de la ţară", iar prin *saks* (de la „saxon", adică german) înţelegeau pur şi simplu un moşier sau stăpân; abia spre sfârşitul secolului al XIX-lea, când intelectualii din Tallinn şi-au extins influenţa în zona rurală, aceşti termeni au căpătat un nou înţeles etnic. Cam la fel au stat lucrurile şi în Polonia. „Nu am ştiut că sunt polonez decât după ce am început să citesc ziare şi cărţi", îşi amintea un ţăran prin anii 1920. Oamenii din regiunea lui, situată nu departe de Varşovia, pe Vistula, îşi spuneau mai degrabă mazuri decât polonezi[53].

În Belarus şi în nordul Ucrainei exista un melanj etnic şi religios atât de profund – într-o regiune de dimensiunile comitatului Cambridge putea exista un amestec de aşezări belaruse, ucrainene, ruseşti, poloneze, evreieşti şi lituaniene –, încât orice ar fi depăşit forma unei identităţi etnice locale cu greu ar fi putut prinde rădăcini în conştiinţa populară. Un diplomat britanic – deşi fără îndoială un mare imperialist şi deci oarecum dispreţuitor faţă de cererile unor mici naţiuni de ţărani precum Ucraina – a conchis că la fel stăteau lucrurile chiar şi în 1918:

> Dacă ai întreba un ţăran obişnuit din Ucraina care este naţionalitatea lui, ţi-ar răspunde că e creştin ortodox; dacă ai insista să-ţi spună dacă e rus mare, polonez sau ucrainean, probabil că ţi-ar zice că e ţăran; iar dacă ai insista să afli ce limbă vorbeşte, ţi-ar replica că el vorbeşte „limba locală". Poate că l-ai putea convinge să spună cu adevărat ce naţionalitate are şi ar spune că este *russki*, dar această declaraţie cu greu ar putea să constituie o indicaţie cu privire la ce ar răspunde dacă ar fi întrebat despre apartenenţa sa ucraineană; el pur şi simplu nu consideră naţionalitatea în termenii familiari intelectualităţii. Iarăşi, dacă vei încerca să afli cărui stat ar dori să-i aparţină – dacă vrea să fie condus de un guvern complet rusesc sau de unul separat ucrainean –, ai descoperi că după părerea lui toate guvernele

sunt deopotrivă o pacoste şi că cel mai bine ar fi ca „ţăranii creştini” să fie lăsaţi să se descurce singuri.

Astfel de forme de identitate locală erau şi mai marcate în regiunile islamice ale Caucazului (printre ceceni, locuitori din Daghestan şi azeri), ca şi în mare parte a Asiei Centrale, unde feudele tribale au rămas dominante, în ciuda structurilor administrative ţariste suprapuse[54].

Este limpede, aşadar, că procesul expunerii ţărănimii la această cultură naţională emergentă, concentrată în oraşe, şi al educării ei pentru a gândi în termeni de naţionalitate a depins de deschiderea generală a culturii săteşti limitate către lumea exterioară. Aşa cum a arătat Eugen Weber în splendida sa lucrare *Peasants into Frenchmen*, în decursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea acesta a fost un fenomen paneuropean. El a fost determinat de extinderea învăţământului de stat în zona rurală, de dezvoltarea unor instituţii rurale de tipul cluburilor şi societăţilor, târgurilor şi cooperativelor, uniunilor ţărăneşti şi partidelor de mase, care au fost integrate la nivel naţional, şi de extinderea în zonele rurale izolate a reţelei de drumuri şi căi ferate, a serviciilor poştale şi de telegraf, a ziarelor şi revistelor.

În Polonia, de exemplu, dezvoltarea unei conştiinţe naţionale în rândul maselor ţărăneşti a venit în urma răspândirii învăţământului rural şi a instituţiilor rurale de tipul cooperativelor, precum şi a migraţiei tot mai accentuate a ţăranilor spre oraşe. În Georgia, apariţia naţionalismului popular a fost legată de procese similare. Ţăranii gruzini s-au integrat tot mai mult în economia de piaţă prin vânzarea de cereale şi fructe, vin şi tutun către negustorii armeni, în timp ce în Tiflis, un oraş odinioară predominant armean, s-a format o clasă muncitoare gruzină din cei mai săraci imigranţi ţărani. La fel ca în Tiflis şi în Baku dominaţia negustorilor şi industriaşilor armeni a servit ca un catalizator pentru conştiinţa naţională şi de clasă tot mai dezvoltată a ţăranilor imigranţi azeri care s-au revărsat în suburbiile oraşului, centru al industriei petroliere, în timpul ultimelor decenii ale secolului. În regiunile tătare de pe Volga, originile naţionalismului panturcic se regăseau în mişcarea jadidistă[*10], care susţinea existenţa unui învăţământ laic pentru masele autohtone, în opoziţie cu vechiul învăţământ al elitelor oferit de liderii religioşi musulmani. La 1900, jadidiştii de pe Volga controlau peste o mie de şcoli primare. Între timp, Şcoala Pedagogică din Kazan şi Universitatea din Kazan erau creuzetele în care se năştea o intelectualitate autohtonă tătară din ce în ce mai răzvrătită, deşi oraşul Kazan însuşi era predominant rusesc[55].

În vestul Ucrainei (Galiţia), dezvoltarea conştiinţei naţionale ţărăneşti mergea mână în mână cu formarea unei reţele de instituţii rurale, precum cluburi de lectură, uniuni de creditare, magazine cooperative, coruri, agenţii de asigurare, departamente de

pompieri voluntari şi societăţi sportive, toate legate de mişcarea naţională. Ziarul *Batkivşcina* (*Patria*), publicat în limba ucraineană, era principalul canal prin care naţionaliştii pătrundeau la sate: el atrăgea masele de cititori ţărani acordând o deosebită atenţie problemelor locale, pe care le combina cu o propagandă subtilă în favoarea cauzei naţionale. Cititorii ziarului *Batkivşcina*, la fel ca şi membrii cluburilor de lectură şi ai celorlalte instituţii de bază ale mişcării naţionale, erau mai ales ţărani de un tip nou, „conştient" – tineri alfabetizaţi, chibzuiţi şi serioşi şi, mai presus de toate, dornici de autoperfecţionare –, care ieşiseră de pe băncile şcolilor parohiale la începutul secolului XX. Împreună cu preoţii, cantorii şi profesorii locali, ei formau masele de săteni ale mişcării naţionale, care treptat au preluat conducerea locală de la primari şi de la acoliţii lor (mai ales evrei), majoritatea numiţi de moşierii polonezi. În acest sens, mişcarea naţională a fost profund democratică: a adus politica în mediul rural[56].

Cel mai remarcabil aspect al mişcării naţionale ucrainene, atât sub dominaţia austriacă, cât şi sub cea ţaristă, a fost faptul că a continuat să se bazeze pe ţărănime. Cele mai multe dintre mişcările naţionaliste sunt concentrate în oraşe. La alegerile pentru Adunarea Constituantă din noiembrie 1917 – primele alegeri democratice din istoria ţării –, 71% dintre ţăranii ucraineni au votat pentru naţionalişti. Desigur că în final, în perioada 1917-1921, când s-a ajuns la lupta pentru putere politică, acest fapt va reprezenta slăbiciunea fundamentală a mişcării naţionale: aproape în fiecare ţară, istoria a demonstrat că ţăranii sunt prea slabi din punct de vedere politic pentru a susţine fără sprijinul oraşelor un regim revoluţionar. Dar în perioada de început, când preocuparea principală a mişcării naţionale era edificarea unei baze populare, acest caracter ţărănesc distinctiv a reprezentat o sursă de putere. În Ucraina, 90% din populaţie locuia la sate. Oraşele Ucrainei erau dominate de ruşi, evrei şi polonezi; iar puţinii ucraineni care locuiau la oraş, mai ales profesionişti şi administratori, au fost rusificaţi cu uşurinţă. De aceea, să fii ucrainean însemna de fapt să fii ţăran (adică de două ori dezavantajat). Această realitate era simbolizată de faptul că în limba ucraineană cuvântul iniţial pentru „cetăţean" (*gromadianin*), care în toate celelalte limbi europene provine din cuvântul „oraş/cetate", avea la origine cuvântul care desemna „adunarea sătească" (*gromada*). Mişcarea naţională ucraineană s-a dezvoltat ca mişcare naţională ţărănească împotriva influenţei oraşelor „străine". Agitatorii naţionalişti puneau toate relele pe care ţăranii le asociau cu oraşul – opresiunea din partea statului, bogăţia şi privilegiile nobilimii, lăcomia şi înşelătoriile cămătarilor şi ale negustorilor – pe seama ruşilor, polonezilor şi evreilor care locuiau acolo. Ei scoteau în evidenţă contrastul dintre stilul de viaţă simplu şi pur al satului ucrainean şi corupţia acelui univers urban străin; iar pe măsură ce influenţa celui din urmă creştea, odată cu pătrunderea în mediul

rural ucrainean a capitalismului, a bunurilor produse industrial şi a modei citadine, agitatorii au putut prezenta acest fapt ca pe o ameninţare la adresa „modului naţional de viaţă”. Tot mai multe meşteşuguri tradiţionale aveau să fie date la o parte, spuneau ei, din pricina bunurilor fabricate industrial. Vânzătorul ucrainean „onest” va fi înlocuit de evreul „pungaş”. Mişcarea cooperatistă, care a devenit coloana vertebrală a organizaţiei naţionaliste ucrainene în mediul rural, s-a dezvoltat având scopul – şi retorica – protejării ţăranilor simpli împotriva exploatării din partea negustorilor şi a cămătarilor evrei[57].

Ar fi însă nedrept să sugerăm că atracţia ţăranilor faţă de naţionalism se baza exclusiv pe xenofobie şi pe ura faţă de oraşe. În Ucraina, de exemplu, unde trei sferturi dintre proprietarii de pământ erau fie ruşi, fie polonezi, lupta lor pentru pământ se îngemăna cu mişcarea naţionalistă. Nu întâmplător revolta ţărănească pentru pământ din 1902 a izbucnit mai întâi în regiunile din jurul Poltavei, unde mişcarea naţionalistă ucraineană era cea mai avansată. Curentul naţional a întărit şi a politizat conflictul dintre ţărani şi moşieri. El a făcut legătura dintre lupta unui simplu sat şi mişcarea de eliberare naţională a întregului popor ucrainean împotriva unei clase de moşieri şi oficialităţi de neam străin. Cum au făcut naţionaliştii această legătură? Să luăm două exemple din retorica pe care o foloseau. Unul se referă la conflictul ţăranilor cu moşierii în privinţa pădurilor şi păşunilor. În perioada emancipării iobagilor ucraineni, moşierii îngrădiseră pădurile şi păşunile ca proprietăţi private ale lor, lipsindu-i pe ţărani de dreptul lor tradiţional de acces în aceste zone pentru păşunat şi cherestea, drept garantat în perioada şerbiei. Ajutându-i pe ţărani în lupta lor acerbă şi îndelungată pentru restabilirea acestor drepturi, naţionaliştii au reuşit să-i implice în propria lor mişcare politică mai largă. Este cu adevărat semnificativ faptul că mare parte din cultura populară romantică şi naţionalistă din perioada respectivă a insistat pe ideea pădurilor şi păşunilor ca simboluri fundamentale ale pământului natal: nimic nu ar fi putut stârni mai multe pasiuni şi emoţii în rândul ţărănimii. Un al doilea exemplu se referă la cauzele sărăciei din mediul rural. Propagandiştii naţionalişti le explicau ţăranilor sărăcia în care se zbăteau în contextul mai larg al exploatării de tip semicolonial a Ucrainei. Le spuneau că mai mult de jumătate din surplusul agricol era exportat către Rusia sau în străinătate; şi că ţăranul ucrainean era sărac din cauza taxelor mari puse pe produsele ruseşti, ca petrolul lampant, votca şi chibriturile, ceea ce îl forţa să-şi vândă cea mai mare parte a produselor alimentare ca să-şi procure aceste produse de bază în gospodărie. Ţăranul ar fi dus-o mai bine în Ucraina independentă. În faţa unor astfel de argumente, ţăranii ucraineni şi-au privit tot mai mult propria luptă economică într-un context mai larg naţional – şi, în consecinţă, au dobândit forţă şi unitate. De pildă, un cercetător a descoperit

recent că în cadrul alegerilor pentru administraţia locală ţăranii obişnuiau să-şi coordoneze modul de votare dintr-un district întreg, astfel încât să asigure înfrângerea candidaţilor mai puternici evrei-polonezi sau ruşi[58].

Lupta naţionaliştilor pentru dreptul la limba maternă a constituit în acelaşi timp o mişcare de eliberare a ţăranilor. Dacă aceştia nu puteau să înţeleagă limba folosită în administraţie şi în tribunale, nu puteau nici să aibă acces direct la drepturi politice sau civile. Dacă nu puteau să înveţe să citească în limba lor maternă, nu puteau spera să-şi îmbunătăţească statutul social. Iar dacă nu-şi puteau înţelege preoţii, aveau de ce să se teamă că şi-ar putea pierde sufletul. Folosirea publică a limbii lor materne nu era totuşi doar o chestiune de necesitate. Pentru ţăranul ucrainean, ea a devenit o problemă de mândrie şi demnitate personală, iar aceasta le-a oferit naţionaliştilor o bază solidă de susţinere emoţională. Aşa cum avea să recunoască însuşi Troţki mai târziu, analizând retrospectiv evenimentele din 1917: „Această deşteptare politică a ţărănimii nu s-ar fi putut întâmpla altfel… decât prin intermediul limbii ei materne – cu toate consecinţele ce au decurs de aici în privinţa şcolilor, tribunalelor şi autoguvernării. Să te opui acestui curent ar fi însemnat să încerci să-i împingi înapoi pe ţărani în non-existenţă”[59].

*

Nu era obligatoriu ca apariţia acestor mişcări naţionaliste să însemne sfârşitul Imperiului Rus. Nici chiar cele mai dezvoltate dintre ele nu produseseră o mişcare politică de masă înaintea domniei ultimului ţar. Cele mai multe se mărgineau încă la scopuri culturale care nu erau neapărat incompatibile cu continuarea sistemului imperial. Nu exista nici o lege istorică potrivit căreia acest naţionalism cultural era obligatoriu să se transforme în mişcări de independenţă naţională îndreptate împotriva Rusiei. Era într-adevăr limpede faptul că mulţi dintre liderii naţionalişti considerau că interesele ţării lor ar fi fost cel mai bine slujite prin păstrarea unirii cu Rusia, chiar dacă prin intermediul unor relaţii mai laxe şi cu mai multă autonomie. Ideologia ţaristă nu putea însă tolera o astfel de autonomie – deviza conducătoare „Autocraţie, Ortodoxie şi Naţionalitate” presupunea subordonarea popoarelor non-ruse dominaţiei culturale a Rusiei. Mai mult decât orice altceva, această politică de rusificare, urmărită tot mai insistent de ultimii doi ţari, a fost factorul care a dus la politizarea mişcărilor naţionaliste, transformându-le în inamici ai Rusiei. Până în 1905, partidele naţionaliste deveniseră o forţă revoluţionară importantă în cea mai mare parte a zonelor de graniţă cu populaţie non-rusă. Prin eşecul său în rezolvarea problemei naţionaliste, regimul ţarist a creat încă un instrument

care va contribui la propria distrugere. Acelaşi lucru este valabil şi în privinţa modului stângaci în care a gestionat mişcarea liberală din perioada anterioară lui 1905: reprimând opoziţia moderată, a contribuit la crearea uneia revoluţionare. Sir John Maynard, un englez care a scris în perioada de sfârşit a Imperiului Britanic, fiind aşadar în postura potrivită pentru a aprecia pericolele naţionalismului colonial, a mers până acolo încât a afirmat că jumătate din cauzele Revoluţiei Ruse au avut ca sursă politica ultimilor doi ţari faţă de supuşii lor non-ruşi[60].

Nu era nimic nou în politica de rusificare. Unul dintre scopurile centrale ale filosofiei imperiale ţariste fusese întotdeauna acela de a asimila popoarele non-ruse în sistemul politic şi cultural rus, de a le transforma în „creştini adevăraţi, supuşi loiali şi buni ruşi", deşi fiecare ţar a accentuat diferit cele trei principii ale acestei politici. În cadrul regimului ţarist exista o ierarhie etnică – în paralel cu cea socială –, care clasifica diferitele naţionalităţi în funcţie de loialitatea lor faţă de ţar şi care acorda fiecăreia dintre ele un set diferit de drepturi şi privilegii legale. În vârf erau ruşii şi germanii din zona baltică, care împreună ocupau poziţiile dominante la curte şi în cadrul serviciilor administrative şi militare. Sub ei erau polonezii, ucrainenii, gruzinii, armenii şi aşa mai departe. Cei cinci milioane de evrei din imperiu, situaţi la baza ierarhiei etnice, erau supuşi unei serii largi de piedici legislative şi discriminări, care la sfârşitul secolului al XIX-lea cuprindea circa 1.400 de statute şi reglementări diferite, precum şi mii de alte reguli, prevederi şi interpretări juridice mai puţin importante. Doar evreilor – singuri între toate grupurile etnice – le era interzis să deţină terenuri în proprietate, să fie funcţionari publici sau să devină ofiţeri de armată; existau cote stricte pentru admiterea lor în licee şi universităţi; şi, cu puţine excepţii, erau obligaţi prin lege să locuiască în limitele a cincisprezece provincii din vestul Ucrainei, Belarusului, Lituaniei şi Poloniei, care constituiau Zona de Rezidenţă. Aceasta era o versiune ţaristă a sistemului castelor hinduse, în care evreii jucau rolul de paria[61].

Pe măsură ce au crescut temerile regimului faţă de naţionalism, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, s-au intensificat şi politicile de rusificare. Una dintre cauzele neliniştii era faptul că ruşii îşi pierdeau dominaţia demografică, mai ales în urma expansiunii teritoriale a imperiului înspre Asia, suprapopulată şi cu rate crescute ale natalităţii. Recensământul din 1897 a arătat că ruşii nu reprezentau decât 44% din populaţia imperiului şi că, fapt şi mai alarmant, ei erau unul dintre grupurile etnice cu cea mai lentă creştere[62]. Naţionaliştii slavofili, care au fost responsabili pentru forma pe care au luat-o campaniile de rusificare ale ultimilor doi ţari, au susţinut că, într-o epocă a naţionalismului în expansiune şi a competiţiei între imperii, Imperiul Rus se va dizolva până la urmă dacă nu se făcea ceva pentru păstrarea dominaţiei culturale a ruşilor. Pe scurt, ei susţineau

că naţionalismul rus ar trebui să fie mobilizat ca forţă politică şi să fie consolidat în inima regimului ţarist, ca o contragreutate la forţele centrifugale reprezentate de naţionalităţile non-ruse.

Alături de persecutarea lor religioasă, interzicerea limbilor materne ale non-ruşilor din şcoli, din literatură, de pe indicatoarele de stradă, din tribunale şi din administraţie a fost cea mai evidentă şi mai opresivă dintre politicile de rusificare urmate după 1881. Interdicţiile lingvistice erau deosebit de stângace. Unul dintre efecte a fost blocarea avansării în ierarhia sistemului educaţional şi birocraţiei a intelectualităţii care se exprima în limbile locale, astfel încât aceasta a fost împinsă către o opoziţie de tip naţionalist şi revoluţionar. Încercarea de a elimina cu totul limba maternă nu a fost doar o politică insultătoare şi demoralizantă din punctul de vedere al non-ruşilor; a fost şi ridicolă în egală măsură. Studenţii polonezi de la Universitatea din Varşovia, de exemplu, au fost nevoiţi să suporte absurda umilinţă de a-şi studia propria literatură autohtonă în traducere rusească. Elevii de liceu puteau fi exmatriculaţi dacă vorbeau în dormitoare în limba poloneză, aşa cum a putut afla Feliks Dzerjinski, liderul bolşevic şi fondatorul CEKA. Chiar şi Anton Denikin, viitorul lider al Albilor – care ca elev rus al unui liceu din districtul Varşoviei la mijlocul anilor 1880 a fost obligat să monitorizeze discuţiile colegilor lui polonezi –, considera că politica aceasta era „nerealist de aspră” şi întotdeauna nota „nimic de raportat”. Dacă faptul că elevilor de liceu li se interzicea să vorbească în limba poloneză era doar o măsură aspră (cel puţin aceştia au învăţat limba rusă), să impui acelaşi lucru muncitorilor de cale ferată care deserveau călătorii însemna să fii de o cruzime suprarealistă. Cei mai mulţi dintre aceşti lucrători nu învăţaseră niciodată limba rusă, pe care ca „funcţionari publici” erau obligaţi să o vorbească. Acesta nu a fost singurul act de demenţă birocratică. În 1907, comisia medicală a provinciei Kiev nu a permis publicarea în limba ucraineană a anunţurilor privitoare la epidemia de holeră, rezultatul fiind acela că foarte mulţi ţărani, care nu ştiau să citească în limba rusă, au murit bând apă infectată[63].

Dintre toate naţionalităţile non-ruse, evreii au avut cel mai mult de suferit de pe urma violentei reacţii şoviniste a Marii Rusii din ultimii ani ai ţarismului. Opinia larg răspândită, chiar dacă eronată, era că evreii se făceau vinovaţi de asasinarea ţarului Alexandru al II-lea din 1881. În acel an ei au fost victimele a sute de pogromuri în toată Ucraina. Contrar unui mit vechi şi înrădăcinat, nici unul dintre aceste pogromuri – şi aveau să fie multe altele (de exemplu, în 1903 în Chişinău, iar în anii 1905-1906 pe tot cuprinsul imperiului) – nu a fost instigat de guvern. Este adevărat că autorităţile nu s-au grăbit să restabilească ordinea şi că puţini dintre pogromişti au fost deferiţi vreodată justiţiei. Dar aceasta nu era rezultatul vreunei conspiraţii, ci doar o reflectare a ineficienţei autorităţilor şi a ostilităţii lor generale faţă de evrei. În

anii 1880, într-o vreme când atât Imperiul German, cât şi Imperiul Austriac începuseră să-şi abroge treptat legile restrictive referitoare la evrei, regimul ţarist continua să pună noi cărămizi pe tot mai greoaia construcţie a antisemitismului instituţionalizat. Ultimii doi ţari au fost antisemiţi virulenţi – amândoi asociau evreii cu ameninţările reprezentate de modernitatea urbană, de capitalism şi de socialism –, iar în cercurile oficiale devenise o modă ca aceste prejudecăţi rasiale să fie reiterate. Nicolae al II-lea mai ales era tot mai înclinat să considere că pogromurile din timpul domniei lui erau un act de patriotism şi de loialitate din partea „bunului şi modestului popor rus". Într-adevăr, la momentul Afacerii Beilis din 1911-1913, când un evreu a fost târât prin tribunalele din Kiev sub acuzaţia fictivă de crimă ritualică, ţarul Nicolae spera în mod evident să folosească antisemitismul, larg răspândit în rândul populaţiei şi trâmbiţat de grupurile naţionaliste extremiste precum mult îndrăgita de el Uniune a Poporului Rus, ca pe un stindard sub care masele să se ralieze împotriva opozanţilor regimului său tot mai zdruncinat (vezi pp. 241-246)[64].

Nu este aşadar deloc surprinzător că evreii au jucat un rol atât de important şi de marcant în mişcarea revoluţionară[*11]. Chiar şi Witte, vorbind imediat după pogromul din 1903 de la Chişinău, a fost nevoit să admită că dacă evreii „reprezintă circa 50% din membrii partidelor revoluţionare", atunci aceasta este „din vina guvernului nostru. Evreii sunt prea oprimaţi". Bundul Evreiesc a fost primul partid marxist de masă din Rusia. Înfiinţat în 1897, în 1905 număra deja 35.000 de membri. Partidul declara evreii drept „o naţiune" şi cerea pentru ei o autonomie naţională deplină în cadrul unei federaţii ruse, cu limba idiş ca limbă oficială. Astfel de solicitări erau respinse de marxiştii ruşi (inclusiv de Iuli Martov şi Lev Troţki, ei înşişi evrei), care puneau interesele de clasă deasupra celor naţionale şi care, oricum, erau profund ostili naţionalismului manifestat de membrii Bundului (Gheorghi Plehanov îi acuza pe aceştia că sunt nişte sionişti cărora le e frică de răul de mare). Rezultatul a fost că aceste două mişcări marxiste au mers fiecare pe calea ei. A mai existat şi o mişcare sionistă de proporţii, căreia regimul ţarist i-a permis să ia amploare după începutul anilor 1880, pentru că susţinea emigrarea evreilor ca răspuns la pogromuri; deşi a fost şi ea interzisă în 1903, pe motiv că în interiorul Rusiei servea drept mijloc de propagare a naţionalismului evreiesc[65].

Nu doar evreii au ales la cumpăna dintre secole naţionalismul ca reacţie la discriminarea crescândă la care erau supuşi. În întreg imperiul efectul campaniei de rusificare a fost apropierea non-ruşilor de noile partide antiţariste. Practic întreaga populaţie finlandeză s-a raliat organizaţiei Tinerii Finlandezi, social-democraţilor şi Partidului Rezistenţei Active, ca reacţie împotriva impunerii regimului rusesc şi a serviciului militar obligatoriu, care

contraveneau drepturilor Finlandei de autoguvernare, după 1899. În provinciile baltice, populaţia locală s-a orientat către social-democraţi pentru a le apăra drepturile naţionale împotriva statului ţarist. În Polonia au apelat la Partidul Socialist Polonez, care susţinea că problema poloneză nu putea fi soluţionată decât prin îmbinarea unei revoluţii sociale cu una naţională. În Ucraina, Partidul Revoluţionar Ucrainean, înfiinţat în 1902, a fost iniţiatorul revoluţiei naţionale şi sociale şi a jucat un rol important în răscoalele ţărăneşti din 1902, chiar dacă a fost repede eclipsat de Partidul Naţional Ucrainean şi de social-democraţii ucraineni. În Georgia, revoluţia naţională, care a fost şi antirusească şi socialistă, a fost condusă în 1904-1906 de social-democraţi. Până şi armenii, care fuseseră întotdeauna cei mai loiali faţă de stăpânii lor ruşi, s-au raliat după 1903 partidului Daşnak pentru a se opune rusificării şcolilor autohtone. Pe scurt, în pragul Revoluţiei din 1905, întregul Imperiu Ţarist era gata de colaps. Popoarele lui îşi doreau să dezerteze.

*1 A.P. Cevoh, *Livada de vişini. Trei surori*, traducere de Moni Ghelerter şi V. Jianu, Polirom, Iaşi, 2016, pp. 200-201 (n.tr.).

*2 Conform prevederilor reformei, şerbii erau obligaţi să plătească pentru pământul astfel dobândit printr-un sistem de ipoteci către stat, care la rândul lui le plătea nobililor direct şi integral pământul cedat. Astfel că şerbii şi-au cumpărat de fapt libertatea achitând datoriile stăpânilor lor.

*3 Diferenţa dintre *Rus'* şi *Rossiia* era similară cu aceea dintre „Anglia" şi „Britania".

*4 Spre deosebire de omologii lor catolici, preoţii ortodocşi ruşi se puteau căsători. Numai clerul monastic nu avea această îngăduinţă.

*5 Rascolnicii, credincioşii de rit vechi, au respins reformele liturgice ale patriarhului Nikon din anii 1660, aşa cum au respins şi guvernul care le-a impus. Fugind din calea persecuţiilor, cei mai mulţi dintre ei s-au stabilit în regiunile îndepărtate ale Siberiei, unde au rămas până în ziua de azi. La începutul secolului XX se estima că ar exista 18 milioane de rascolnici. Celelalte secte religioase importante, mai apropiate de spiritul evanghelismului, erau stundiştii (baptişti), duhoborii („luptătorii Duhului") şi molocanii (băutorii de lapte). Toate împreună numărau circa un milion de adepţi. Multe dintre aceste secte aveau o tradiţie a disidenţei radicale, care în acelaşi timp era cauzată de persecuţiile din partea statului, dar le şi justifica.

*6 Maxim Gorki, *Universităţile mele*, traducere de Marcel Gafton şi Suzi Recevschi, Univers, Bucureşti, 1972, p. 120 (n.tr.).

*7 Când comparăm această realitate cu respectul şi preţuirea pe care le manifestau ţăranii din Europa catolică pentru preoţii lor, începem să înţelegem de ce Rusia rurală a avut parte de o revoluţie, iar Spania rurală, de exemplu, de o contrarevoluţie.

*8 Ideologie dominantă sub ţarul Nicolae I, versiunea rusească a ideologiei europene a restauraţiei şi reacţiunii care a urmat Războaielor Napoleoniene (n.tr.).

*9 În 1888, la Varşovia s-a înfiinţat primul muzeu etnografic, urmat de cele din Sarajevo (1888), Helsinki (1893), Praga şi Liov (1895), Belgrad (1901), Sankt-Petersburg (1902) şi Cracovia (1905).

*10 Jadidism – mişcare reformistă în rândul intelectualilor musulmani din Imperiul Rus, activă la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX; numele vine de la

oșul-e jadid („noua metodă”), aplicată în şcolile moderne pe care reformiştii le cereau în locul vechilor şcoli, tradiţionalele *maktab* şi *madrasa* (n.tr.).

*11 Cu toate acestea, evident că nu trebuie uitat că deşi mulţi revoluţionari erau evrei, relativ

puţini evrei au fost revoluţionari. Că toţi evreii au fost bolşevici este un mit lansat de antisemiţi. De fapt, cel puţin din cât se poate estima după alegerile pentru Adunarea Constituantă din 1917, cea mai mare parte a populaţiei evreieşti susţinea partidele sioniste şi socialist-democrate. Aşa cum remarca odată rabinul-şef al Moscovei, cu obişnuitul său umor evreiesc: „Neamul troţkiştilor face revoluţiile, iar cei din neamul Bronstein plătesc oalele sparte” (Melamed, „Sfântul Pavel şi Lev Troţki”, 8).

Capitolul 3

Icoane şi libărci

Un univers aparte

În zorii unei zile din martie 1888, Mihail Romas a plecat din Kazan şi a navigat treizeci de mile în aval pe fluviul Volga, până în satul Krasnovidovo. Acolo spera el să schimbe viaţa ţăranilor deschizând o cooperativă. Romas era un populist, membru al grupării clandestine Dreptul Poporului, şi se întorsese de curând după doisprezece ani petrecuţi în închisoare şi exil pentru că încercase să-i organizeze pe ţărani. Siberia nu-l făcuse să-şi schimbe opiniile. La Krasnovidovo idealul lui era să-i salveze pe ţărani din ghearele negustorilor locali, vânzându-le marfă ieftină, produsă industrial şi organizându-i într-o cooperativă a legumicultorilor, care să vândă fructe şi legume direct în Kazan.

Îl luase cu el şi pe Aleksei Peşkov, care avea să fie cunoscut mai târziu ca scriitorul Maxim Gorki (1868-1936) şi care pe atunci, la doar douăzeci de ani, era deja cunoscut ca „bătrân" (Tolstoi a spus odată despre el că părea „să se fi născut deja adult"). În primii săi opt ani Gorki a avut parte de mai multă suferinţă umană decât a văzut contele literat în toţi cei optzeci de ani ai săi. Casa bunicului lui Gorki din Nijni Novgorod, unde scriitorul a crescut după moartea tatălui său, era, potrivit descrierii pe care i-o face în *Copilăria* sa, un microcosmos al Rusiei provinciale – un loc al sărăciei, cruzimii şi holerei, unde bărbaţii se dedau frenetic băuturii, iar femeile îşi găseau alinarea în Dumnezeu. La vârsta de nouă ani Gorki fusese deja obligat să muncească, căutând prin gunoaie după zdrenţe, oase şi cuie şi furând uneori cherestea de pe malurile Volgăi. Apoi a murit şi mama sa şi bunicul l-a trimis în lume să se descurce singur. Asemenea altor nenumăraţi orfani abandonaţi, Gorki a rătăcit prin oraşele industriale care înfloreau pe Volga, un copil al străzii, desculţ şi în zdrenţe. A fost spălător de vase pe un vapor, docher, paznic, ajutor de cizmar, ucenic desenator, pictor de icoane şi în sfârşit brutar în Kazan, unde l-a găsit Romas, căruia i s-a făcut milă de bietul flăcău, după ce acesta încercase să se sinucidă împuşcându-se în piept.

Krasnovidovo se întindea pe coasta abruptă a unei coline de pe malul Volgăi. În vârful ei era o biserică având o cupolă

albastru-deschis, în formă de ceapă, iar mai jos, un şir de căsuţe din buşteni care coborau până spre fluviu. În spatele lor erau grădini de zarzavaturi, clădirile băilor şi adăposturile şubrezite pentru animale, apoi ogoarele arate „mărginite în zare de norul greu şi albăstrui al pădurii". Era un sat relativ bogat. Apropierea lui de oraşul Kazan îl transformase într-un centru de aprovizionare pentru piaţa de legume şi fructe şi fermierii cei mai destoinici din sat ajunseseră la un oarecare nivel de confort. Casele lor bine clădite aveau acoperişuri din scândură şi ornamente colorate, cu desene zoomorfe pe obloanele şi pe cercevelele de lemn. La interior găseai o întreagă gamă de produse de fabrică, provenite din nou apărutele industrii ale Rusiei: tigăi şi oale de fier, samovare, perdele, oglinzi, rame de pat, lămpi cu petrol, acordeoane etc. La fel ca restul Rusiei rurale, Krasnovidovo era atras încet, dar sigur în economia de piaţă[1].

Satul era astfel în prima linie a luptei populiştilor pentru câştigarea susţinerii din partea ţăranilor. Ideea centrală a filosofiei lor era aceea că tradiţiile egalitariste ale comunei ţărăneşti ar fi putut servi drept model pentru reorganizarea socialistă a societăţii. Ei credeau că dacă satul era protejat de intruziunea capitalismului, Rusia ar putea intra direct în utopia socialistă, fără să mai treacă prin „etapa burgheză de dezvoltare" – cu toate aspectele negative ale acesteia –, aşa cum se întâmplase în Europa Occidentală. Vechea comună sătească ar fi fost prezervată ca bază a comunismului rus.

Ca răspuns la apelurile liderilor populişti de a merge „în mijlocul poporului", în anii 1870 mii de studenţi radicali, printre care şi Mihail Romas, s-au revărsat spre zonele rurale, cu credinţa naivă că vor putea câştiga ţărănimea de partea cauzei revoluţionare. Descoperind în universul rural o reflectare a propriilor lor aspiraţii romantice, aceştia nutreau convingerea că vor găsi în ţăranii obişnuiţi nişte suflete-pereche şi nişte aliaţi în lupta lor pentru socialism. Unii au încercat chiar să se îmbrace şi să vorbească la fel ca ţăranii, într-atât de mult s-au identificat cu „modul lor simplu de viaţă". Un astfel de student, un evreu, s-a convertit chiar la ortodoxism, cu credinţa că asta îl va aduce mai aproape de „sufletul ţăranului". Aceşti romantici percepeau satul ca pe o comunitate colectivă şi armonioasă care stătea mărturie despre instinctele fundamental socialiste ale poporului rus. Unul dintre liderii populiştilor scria că ţărănimea „acordă mai multă atenţie valorii individului, este mai puţin indiferentă faţă de cum este vecinul meu şi faţă de cum îi par eu vecinului". Imaginea pe care o aveau despre ţărani era atât de idealizată, încât mulţi populişti susţineau chiar că în chestiunile legate de sex ţăranii erau mai morali şi mai înclinaţi spre celibat decât populaţia urbană coruptă. Credeau aşadar că prostituţia, de exemplu, nu exista în rândul ţărănimii (deşi majoritatea prostituatelor din mediul urban proveneau din femei de la ţară); mai credeau şi că la ţară nu

existau violuri sau agresiuni sexuale (în ciuda obiceiului ţărănesc *snohacestvo*, care acorda bătrânilor dintr-o gospodărie dreptul de a avea relaţii sexuale cu nurorile lor în lipsa soţilor acestora); aveau credinţa că, deşi în oraşele depravate sifilisul (endemic pe tot cuprinsul Rusiei) era considerat o boală venerică, la sate el avea cauze mai inocente, fiind transmis din pricina obiceiului ţăranilor de a se folosi în comun de linguri şi castroane de lemn[2].

Aceşti misionari romantici au fost zguduiţi de realitatea pe care au întâlnit-o la ţară. Ţăranii i-au întâmpinat pe cei mai mulţi dintre studenţi cu suspiciune precaută sau cu ostilitate, apoi au fost repede arestaţi de poliţie. Când priveau înapoi la această experienţă din închisoare şi exil, populiştii moderaţi, precum Romas, erau convinşi că problema de fond fusese izolarea de restul societăţii în care trăiau ţăranii. În timpul secolelor de iobăgie, singurii străini pe care ei îi cunoscuseră fuseseră nobilii şi oficialii statului, aşa că nu era deloc surprinzător că îi priveau circumspect pe studenţii agitatori. Acum era nevoie de ani întregi de muncă şi de răbdare pentru a construi relaţii de încredere între ţărani şi intelectualii populişti. De aceea şi venea Romas la Krasnovidovo.

Eforturile lui au fost zadarnice. Încă de la început, sătenii s-au arătat suspicioşi în legătură cu cooperativa lui. Nu puteau înţelege de ce preţurile lui erau atât de mici în comparaţie cu cele din alte prăvălii de vânzare cu amănuntul. Ţăranii cei mai bogaţi, care aveau legături strânse cu negustorii vechi, i-au intimidat pe Romas şi pe aliaţii acestuia. Au umplut cu praf de puşcă unul dintre buştenii de foc ai lui Romas şi au provocat o explozie minoră. I-au ameninţat pe ţăranii mai săraci care începeau să manifeste interes faţă de cooperativă; iar pe unul dintre vânzători, un ţăran sărac din sat, l-au omorât cu brutalitate şi i-au lăsat pe malul râului trupul mutilat îngrozitor, tăiat bucăţi. Până la urmă au aruncat în aer cooperativa (împreună cu jumătate din restul satului), dând foc prăvăliei cu petrol lampant. Duşmanii lui Romas i-au învinuit pe el şi pe Gorki pentru incendiu şi i-au aţâţat pe ţăranii furioşi împotriva lor. Dar „ereticii” au reuşit să scape şi au fugit ca să-şi salveze pielea.

Romas a acceptat cu filosofică resemnare înfrângerea, punând-o pe seama ignoranţei sătenilor. A refuzat să-şi abandoneze credinţa în potenţialul socialist al ţărănimii, iar când Gorki l-a întâlnit din nou, cincisprezece ani mai târziu, acesta ispăşise deja o a doua pedeapsă de zece ani de exil în Siberia, pentru implicarea în mişcarea populistă. Pentru Gorki însă, experienţa a fost o amarnică dezamăgire şi l-a condus la concluzia că, indiferent cât de buni ar fi fost când erau de unii singuri, ţăranii lăsau în urmă tot ce era bun atunci când se „adunau într-o masă cenuşie”:

> Se gudurau ca nişte câini pe lângă cei puternici, de-ţi era scârbă să te uiţi la ei. Alte dăţi îi apuca din senin o cruzime de fiară, se zbârleau, îşi arătau colţii şi urlau sălbatic unii la alţii, gata să se încaiere, ba se şi încăierau din nimica toată. În asemenea clipe erau înspăimântători, gata să dărâme şi biserica, unde nu mai departe decât în ajun se adunaseră blajini şi smeriţi, ca oile la ţarc[3].

Gorki a ajuns acum la concluzia că „sălbaticul nobil" pe care populiştii îl vedeau în ţăranul simplu nu era altceva decât o iluzie romantică. Şi cu cât vedea mai mult din viaţa de zi cu zi a ţăranilor, cu atât mai tare îi acuza că sunt sălbatici şi barbari[*1].

Astfel de neînţelegeri reprezentau o temă constantă în istoria relaţiilor dintre Rusia ţărănească şi cea educată – „cele două Rusii", aşa cum le numise Herzen odată. Populiştii, deşi cazul lor era probabil cel mai frapant, nu erau singurii care îşi impuneau propriile idealuri asupra ţăranilor. Practic fiecare curent social de gândire din Rusia a căzut în aceeaşi capcană. Aşa cum scria Dostoievski:

> Noi, iubitorii de „popor", îi privim pe ţărani ca pe o parte a teoriei noastre şi se pare că nici unul dintre noi nu-i place cu adevărat aşa cum sunt de fapt, ci doar aşa cum fiecare şi i-a imaginat. Mai mult, dacă la un moment dat, în viitor, poporul rus s-ar dovedi că nu este aşa cum ni l-am imaginat, atunci, în ciuda iubirii noastre pentru el, am renunţa imediat la el fără vreun regret[4].

Cu mult înainte de apariţia populiştilor pe scenă, scriitorii slavofili susţinuseră superioritatea morală a „anticii" comune ţărăneşti în raport cu valorile occidentale moderne. „O comună", scria Konstantin Aksakov, „este o uniune a unor oameni care au renunţat la egoismul şi individualitatea lor şi care îşi exprimă acordul mutual; acesta este un act de iubire, un act nobil, creştinesc". Marii scriitori romantici ai secolului al XIX-lea le atribuiau ţăranilor virtuţi asemănătoare. Dostoievski, de exemplu, susţinea că ţăranul rus simplu – „mujicul de bucătărie", cum l-a numit el odată într-o faimoasă dispută – trăia într-un plan moral superior faţă de cetăţenii mai sofisticaţi ai Europei Occidentale. Ţăranii, scria el în *Jurnal de scriitor*, erau cu adevărat creştini şi îndelung răbdători. Ei erau aceia care ne pot „arăta drumul nou şi ieşirea din dificultăţile noastre care, s-ar părea, sunt fără ieşire. Dar nu Petersburgul va decide soarta finală a Rusiei… lumina şi mântuirea vor străluci de jos"[*2]. Şi Tolstoi vedea în ţăranul simplu un înţelept prin natura lui. Prinţul Levin, din romanul *Anna Karenina*, va afla aşadar de la ţărani cum să trăiască; tot aşa cum, în *Război şi pace*, Pierre Bezuhov va ajunge să înţeleagă sensul spiritual al vieţii de la Karataev, un umil ţăran rus. Personajul lui Karataev – spontan, direct şi fără timidităţi – este o reflectare a

propriei filosofii morale a lui Tolstoi. Karataev trăia în armonie cu lumea şi cu omenirea[5].

Aceste viziuni romantice despre ţărănime erau permanent spulberate de contactul cu realitatea, adeseori cu consecinţe devastatoare pentru cei care le cultivau. Populiştii, care au investit o bună parte din ei înşişi în concepţia lor despre ţărani, au suferit cel mai mult în această privinţă, dat fiind că dezintegrarea concepţiei respective ameninţa să le submineze nu numai credinţele lor radicale, ci şi identitatea de sine. Scriitorul Gleb Uspenski, ca să pomenim un exemplu extrem şi tragic, a ajuns să înnebunească după ce ani de zile a încercat să reconcilieze imaginea sa romantică despre ţărani cu realitatea hâdă a relaţiilor umane pe care a fost nevoit să o observe în zona rurală. Mulţi dintre scriitorii „realişti" ai anilor 1860, care au descris partea întunecată a zonelor rurale, au sfârşit prin a deveni alcoolici. În rândul claselor liberale educate apărea un sentiment general de anxietate ori de câte ori realităţile dure ale vieţii ţăranilor le tulburau imaginea idealizată pe care o aveau despre această viaţă. Stă mărturie furtuna de dezbateri provocate de descrierea deloc măgulitoare făcută vieţii la sat în *Ţăranii* lui Cehov (1897), povestirea despre un chelner bolnav din Moscova, care se întoarce împreună cu soţia lui în satul natal şi descoperă că familia sa lovită de sărăcie îl urăşte pentru că le-a mai adus două guri în plus pe care trebuie să le hrănească. Un alt exemplu este indignarea şi mai mare stârnită de publicarea nuvelei lui Bunin *Satul* (1910), care nu a evitat nici un aspect atunci când a făcut portretul sumbru al sărăciei şi cruzimii ţăranilor. „Ceea ce l-a uluit pe cititorul rus al acestei cărţi – observa un critic contemporan – nu a fost descrierea sărăciei materiale, culturale şi juridice [a ţăranului]… ci înţelegerea faptului că nu exista scăpare… Maximul pe care îl putea face ţăranul rus, aşa cum îl descrie Bunin… era doar conştientizarea propriei sale sălbăticii fără speranţă, a faptului că era condamnat să rămână astfel."[6]

Gorki a scris despre *Satul* că a silit societatea să se gândească „profund nu doar la ţăran, ci şi la serioasa dilemă dacă Rusia va fi sau nu va fi"[7]. Enigma ţăranului stătea în centrul problemei identităţii naţionale a Rusiei. „Chestiunea ţărănească" era punctul de plecare al tuturor acelor interminabile dezbateri (ele umplu paginile îndeobşte necitite ale romanelor ruseşti din secolul al XIX-lea) despre viitorul Rusiei înseşi.

La începutul secolului XX Rusia era încă o ţară de ţărani: 80% din populaţie era catalogată ca aparţinând ţărănimii; iar cea mai mare parte a restului populaţiei îşi avea rădăcinile tot acolo. Sub pospaiul urban al unui orăşean rus dădeai repede de ţăran. Cei mai mulţi dintre muncitorii din fabricile şi atelierele, din spălătoriile şi bucătăriile, din băile comunale şi magazinele de la oraş erau fie migranţi din zonele rurale, fie copiii unor astfel de migranţi, care se întorceau totuşi la fermele lor când venea vremea

recoltei şi care trimiteau bani în satele lor. Restaurantele angajau armate întregi de chelneri-ţărani, iar casele celor avuţi aveau servitori ţărani într-un număr care îi lăsa cu gura căscată pe vizitatorii europeni. Vânzătorii de pe străzile oraşelor erau mai ales ţărani la origine, aşa cum erau şi vizitii şi portarii, hamalii, constructorii, grădinarii, măturătorii, căruţaşii, vânzătorii ambulanţi, cerşetorii, hoţii şi prostituatele. Oraşele şi târgurile Rusiei rămăseseră esenţialmente ţărăneşti în compoziţia lor socială şi în caracter. La numai câţiva kilometri de centrul oraşului te trezeai deja în zone sălbatice, unde în păduri trăiau bandiţi, unde primăvara drumurile deveneau nişte mlaştini noroioase, iar semnele exterioare de viaţă din cătunele izolate rămăseseră în esenţă neschimbate din Evul Mediu. Deşi trăiau atât de aproape de ţărani, clasele instruite din oraşe nu ştiau aproape nimic despre lumea lor. Aceasta era tot aşa de străină şi de exotică pentru ele precum era lumea băştinaşilor din Africa pentru conducătorii ei coloniali aflaţi la mare depărtare. În această stare de reciprocă necunoaştere, în prăpastia culturală dintre cele „două Rusii" se află rădăcinile revoluţiei sociale şi ale destinului ei tragic.

*

Izolarea ţărănimii de restul societăţii se manifesta aproape la fiecare nivel – juridic, politic, economic, cultural, social şi geografic. Ţăranii ocupau trei sferturi de milion de aşezări rurale răspândite pe o şesime din suprafaţa lumii. Arareori li se întâmpla să ia cunoştinţă de ceea ce se afla dincolo de graniţele propriului sat cu ogoarele lui, de biserica parohială, de conacul boieresc şi de târgul local. Comunitatea sătească era centrul acestei lumi mici şi izolate. Într-adevăr, vechiul termen ţărănesc pentru aceasta (*mir*) avea în limba rusă şi sensurile de „lume", „pace" şi „univers". *Mir* era condusă de o adunare a bătrânilor, care, alături de proprietatea comună asupra pământului (*obşcina*), reglementa practic fiecare aspect al vieţii săteşti şi agrare. Guvernarea autonomă a fost considerabil lărgită odată cu emanciparea iobagilor, când comunitatea a preluat majoritatea funcţiilor administrative, juridice şi poliţieneşti ale moşierilor şi a devenit unitatea de bază a administraţiei rurale (*obşcestva*), subordonată organismelor rudimentare ale administraţiei statului din unităţile administrative de tip *volost*. Ea controla pământurile transferate în timpul emancipării de la moşieri în proprietatea ţăranilor şi avea o răspundere colectivă pentru plata rambursărilor datorate în schimbul acestor pământuri. În cele mai multe zone din Rusia, terenurile arabile erau deţinute în posesiune comunală şi la fiecare câţiva ani *mir* redistribuia sutele de loturi arabile către diferitele gospodării ţărăneşti, în funcţie de numărul de lucrători sau de „guri de hrănit" din fiecare gospodărie. Tot ea stabilea tipurile de culturi şi regimul păşunatului pe mirişti, o necesitate în sistemul

culturilor în fâşii în câmp deschis[*3]; gestiona pădurile şi terenurile de păşunat ale comunei; angaja paznicii şi păstorii satului; colecta taxele şi impozitele; se ocupa de recrutarea soldaţilor; se îngrijea de repararea drumurilor, a podurilor şi a clădirilor comunale; stabilea acţiunile caritabile şi alte activităţi de asistenţă socială; organiza sărbătorile săteşti; menţinea ordinea publică; media disputele minore; şi împărţea dreptatea după cutumele locale.

Mir putea genera puternice sentimente de solidaritate comunală în rândul ţăranilor, determinate de legăturile obişnuite pe care le aveau cu satul şi cu pământul. Acest lucru este reflectat în multe dintre zicătorile populare: „Ce nu poate duce un singur om, poate duce *mir*"; „Nimeni nu e mai mare decât *mir*"; şi aşa mai departe[8]. Astfel de legături se regăsesc în comunităţile ţărăneşti din toată lumea. Ele stau mărturie nu atât despre „colectivismul natural" al poporului rus, atât de îndrăgit de slavofili şi de populişti, cât despre logica funcţională a autoorganizării ţăranilor în lupta pentru supravieţuire, împotriva realităţilor dure ale naturii şi a duşmanilor externi puternici, cum erau moşierii şi statul. Într-adevăr, sub aparenta solidaritate comunală observată de outsideri, sătenii continuau să se lupte între ei pentru avantaje individuale. Satul era un focar de intrigi, vendete, lăcomie, necinste, răutate şi, uneori, înfiorătoare acte de violenţă înfăptuite de un vecin împotriva altuia; nu era raiul armoniei comunale pe care şi-l imaginau intelectualii de la oraş. Nu era vorba decât de simplul fapt că interesele individuale ale ţăranilor erau adeseori cel mai bine slujite de o activitate colectivă. Timpul scurt al sezonului agricol din Rusia, din momentul dezgheţului şi al începutului arăturilor de primăvară în aprilie şi până la primele ninsori de la începutul lunii noiembrie, făcea să fie esenţială o oarecare formă de cooperare, astfel încât lucrările majore din ciclul agricol să poată fi realizate în scurte perioade de activitate intensă. De aceea gospodăria ţărănească tradiţională a avut tendinţa de a fi cu mult mai mare decât echivalentele ei europene şi adesea ea conţinea mai mult de doisprezece membri şi cuprindea soţiile şi familiile a doi sau trei fraţi, care locuiau sub acelaşi acoperiş cu părinţii lor. Studiile statistice au subliniat din plin avantajele economice ale gospodăriilor cu mulţi membri (un procent mai mare de lucrători adulţi de sex masculin, mai mult pământ şi un şeptel mai mare pe cap de membru etc.), iar acest lucru avea mare legătură cu beneficiile muncii în cooperare. Dificultăţile agriculturii ţărăneşti la scară mică, înfăptuită în marea majoritate a gospodăriilor cu ajutorul unui singur cal şi cu o minusculă rezervă de seminţe şi unelte, dădeau naştere unor forme simple de cooperare megieşească, precum datul şi luatul cu împrumut, avantajoase pentru toate părţile. În sfârşit, existau multe proiecte profitabile care nu se puteau realiza decât cu contribuţia întregului sat, aşa cum se întâmpla în cazul defrişărilor şi al asanării terenurilor

mlăştinoase, al construirii de hambare, de drumuri şi poduri şi al organizării unor sisteme de irigaţii.

La adunarea satului (*shod*), unde se luau aceste decizii, participau vârstnicii din fiecare gospodărie ţărănească şi ea se ţinea de obicei într-o zi de sărbătoare publică, pe stradă sau pe o pajişte, dat fiind că puţine sate aveau o clădire suficient de mare pentru a găzdui întreaga adunare. Nu exista nici o procedură formală ca atare. Ţăranii se adunau în grupuri răzleţe, beau, fumau şi discutau diverse subiecte de interes local, până când cel mai bătrân din sat, după ce se amestecase în mulţime şi aflase care erau sentimentele ţăranilor celor mai importanţi, supunea la vot o serie de hotărâri. Votarea se făcea prin strigare sau prin adunarea în grupuri şi toate deciziile erau votate în unanimitate, întrucât atunci când opiniile erau divergente minoritatea se supunea întotdeauna majorităţii sau, aşa cum se exprimau ţăranii, „voinţei *mir*-ului". Observatorii romantici luau această conformare autoimpusă drept un semn de armonie socială. Aşa cum se exprima Aksakov, comuna îşi exprima voinţa ca un singur om, ca un „cor moral". De fapt însă, actul decizional era de obicei dominat de clica puţin numeroasă a capilor de familie celor mai în vârstă, care adeseori erau şi fermierii cei mai de succes, iar restul satului tindea să îi urmeze. Unanimitatea *mir*-ului nu era o reflectare a vreunei armonii ţărăneşti naturale, ci o conformare impusă de sus de bătrânii patriarhi ai satului.

Unii observatori ai vieţii rurale (şi în rândurile lor aveau să fie incluşi şi bolşevicii) îi descriau pe aceşti patriarhi dominanţi ca pe nişte „devoratori ai comunei" (*miroiedî*) sau culaci[*4]. Aceştia erau aşa-numiţii ţărani „bogaţi" şi „şireţi", „antreprenorii capitalismului mărunt", „cămătarii", „paraziţii" şi „oamenii cu influenţă", de care ceilalţi săteni se temeau şi ale căror lăcomie şi individualism aveau să conducă în cele din urmă la distrugerea comunei. Un jurist scria pe la începutul anilor 1900: „La adunările săteşti, singurii care participă sunt gurile-bogate şi lacheii bogătaşilor. Ţăranii cinstiţi şi muncitori nu vin, înţelegând că prezenţa lor este inutilă"[9].

Însă acesta era în mare şi rezultatul faptului că ţăranii nu erau văzuţi aşa cum sunt, ci drept dovadă a vreunei teorii abstracte, în cazul de faţă a celei marxiste. Ţăranii dominanţi dintr-un sat erau, în ansamblu, cei mai bătrâni patriarhi, care erau adeseori, dar nu obligatoriu, şi capii gospodăriilor celor mai bogate. Satul rus de la finele secolului al XIX-lea mai avea încă multe dintre trăsăturile a ceea ce antropologii numesc o „societate tradiţională". Capitalismul se dezvolta fără doar şi poate în Rusia în ansamblu, dar cu excepţia câtorva regiuni specifice el nu pătrunsese încă la sate, unde scopul comunei era să-i limiteze într-adevăr efectele. Dominaţia patriarhilor ţărani nu se baza pe exploatarea capitalistă, ci pe faptul că în cea mai mare parte era în continuare vorba despre o cultură orală, în care datinile din

vechime, transmise din generaţie în generaţie, serveau drept model pentru acţiunile colective ale satului în prezent şi în viitor: „Strămoşii noştri făceau aşa şi la fel o să facem şi noi". În acest tip de cultură bătrânii erau invariabil consideraţi oamenii cei mai importanţi din sat – aveau cea mai mare experienţă în lucratul pământului şi ştiau cel mai mult despre pământ –, iar părerea lor era de obicei decisivă. Bătrânele erau şi ele respectate pentru priceperea lor în ceea ce priveşte artizanatul, leacurile şi farmecele. Era în general vorba despre o cultură conservatoare. Este adevărat că, aşa cum au arătat-o numeroasele lucrări ale lui Jack Goody, specialist în antropologie socială, există mijloace prin care o cultură orală poate produce un dinamism informal: de vreme ce nimeni nu ştia cu certitudine cum procedau strămoşii, bătrânii puteau reformula tradiţiile la fiecare generaţie pentru ca acestea să se potrivească nevoilor lor în schimbare. În ansamblu însă, patriarhii ţărani manifestau o neîncredere înnăscută faţă de orice idee venită din lumea din afara propriei lor experienţe. Ei tindeau să păstreze tradiţiile rurale şi să le apere de influenţa progresului. „Modul de viaţă din vechime" era întotdeauna considerat mai bun decât cel nou. Credeau că undeva, în trecutul îndepărtat, cu mult înainte ca boierimea şi statul să-şi impună dominaţia asupra satului, existase o utopie rurală.

Desigur, era adevărat că existau forţe mai puternice care duceau spre dispariţia acestei lumi patriarhale. Economia pe baze financiare pătrundea încet în zonele rurale îndepărtate. Manufacturile urbane înlocuiau vechile meşteşuguri ţărăneşti. Noi tehnologii deveneau disponibile pentru ţăranul întreprinzător. Căile ferate, drumurile, serviciile de poştă şi telegraf deschideau satul către lumea exterioară. Spitalele şi şcolile, cluburile de lectură şi bibliotecile, administraţia locală şi partidele politice veneau toate mai aproape de ţărănime. Creşterea procentului şcolarizării, mai ales în mediul rural, dădea naştere unei noi generaţii de ţărani „cu conştiinţă" – tineri alfabetizaţi, chibzuiţi şi serioşi, dornici de autoperfecţionare şi individualişti – care căutau să răstoarne vechea lume a satului.

Acest lucru s-a putut observa mai întâi către sfârşitul secolului al XIX-lea, odată cu fragmentarea gospodăriei patriarhale. S-a înregistrat o creştere semnificativă a ratei de divizare a gospodăriilor ca urmare a abolirii iobăgiei. Între 1861 şi 1884, rata anuală a divizărilor a crescut de la 82.000 la 140.000 de gospodării. Peste 40% din toate gospodăriile ţărăneşti au fost divizate în anii aceia. Drept urmare, dimensiunea medie a unei gospodării din zona centrală a Rusiei a scăzut de la 9,5 la 6,8 membri. Ţăranii treceau de la familia extinsă tradiţională la cea modernă nucleară. Astfel de divizări nu aveau cine ştie ce rost din punct de vedere economic – gospodăriile nou divizate, la fel ca acelea din care se scindaseră, rămâneau cu mult mai puţine vite, unelte şi mână de lucru decât avuseseră înainte – şi constituiau

motivul unei serioase neliniști pentru guvernul țarist care, din motive morale și sociale, dar în aceeași măsură și economice, considera că mijloacele de existență ale țărănimii depindeau de supraviețuirea familiei patriarhale. Ceea ce a întreținut însă o presiune asupra divizării gospodăriilor au fost aspirațiile țăranilor tineri, în pofida costurilor economice pe care le presupuneau aceste acțiuni. Sătuli de tirania bătrânilor din familie, fiii de țărani și tinerele lor neveste se separau și-și înființau propriile gospodării, în loc să aștepte moartea celor mai în vârstă (căci ei înșiși puteau să aibă patruzeci sau cincizeci de ani atunci) pentru a le lua locul în capul familiei. Noile lor gospodării erau poate mai mici și mai fragile, dar cel puțin munceau pentru ei înșiși. „În familia mică, explica un tânăr țăran în anii 1880, fiecare muncește pentru el însuși, fiecare câștigă pentru el; dar dacă familia este mare, atunci nu mai rămâne cu nimic pentru sine." Rata divizărilor era direct legată de implicarea țăranilor în alte munci decât cele agricole. Odată ce tinerii țărani au ajuns să câștige un salariu, s-a înregistrat o creștere semnificativă a disputelor legate de bani și de proprietăți dintre ei și cei mai vârstnici din gospodăria lor. Fiii de țărani refuzau să-și trimită salariile acasă sau își înființau propria gospodărie mai degrabă decât să-și verse câștigurile personale în fondul comun al gospodăriei. Ei făceau o distincție clară între câștigurile personale neagricole și proprietatea comună a familiei rezultată din munca colectivă prestată în gospodărie[10]. Era un semn al conștientizării tot mai clare a valorii lor individuale: „Câștig bani, deci exist".

Educarea tot mai extinsă a tinerilor țărani a reprezentat o altă sursă pentru năzuințele lor individualiste. Nivelul de alfabetizare în Rusia crescuse de la 21% din populația imperiului în 1897 la 40% în preajma Primului Război Mondial. Ratele rurale cele mai mari erau în rândul tinerilor bărbați din zonele cele mai apropiate de orașe. În 1904, nouă din zece recruți țărani ai armatei imperiale care proveneau din provinciile Petersburg și Moscova erau considerați alfabetizați. Acești tineri țărani au fost principalii beneficiari ai boomului din învățământul rural care a avut loc în ultimele decenii ale vechiului regim. Între 1878 și 1911, numărul școlilor primare a crescut de patru ori (de la 25.000 la 100.000); iar în 1911, mai bine de jumătate dintre copiii de vârstă școlară ai țăranilor (între opt și unsprezece ani) erau înscriși în școlile primare[11].

Legătura dintre școlarizare și revoluții este un fenomen istoric bine-cunoscut. Cele trei mari revoluții din istoria modernă a Europei – din Anglia, Franța și Rusia – au avut loc în cadrul unor societăți unde rata de alfabetizare se apropia de 50%. Activiștii locali ai Revoluției din Rusia proveneau mai ales din această nouă generație alfabetizată. În mod ironic, în eforturile lui tardive de a instrui oamenii de rând, regimul țarist ajuta la săparea propriei gropi.

Şcolarizarea are un efect profund asupra conştiinţei şi comunităţii ţărăneşti. Ea stimulează gândirea abstractă şi îi permite ţăranului să dobândească noi competenţe şi să stăpânească noi tehnologii, ceea ce apoi îl ajută să accepte ideea de progres care alimentează schimbarea în lumea modernă. Pe de altă parte, ea slăbeşte ordinea patriarhală a satului, rupând barierele dintre acest univers şi lumea exterioară şi deplasând centrul de putere din interiorul satului spre aceia care au acces la cuvântul scris. Ţăranul tânăr şi cu şcoală era mult mai bine înzestrat decât tatăl său pentru a face faţă noilor tehnologii agricole de la sfârşitul secolului al XIX-lea; metodelor contabile ale sistemului monetar; contractelor scrise, actelor de proprietate funciară şi convenţiilor pentru împrumuturi; şi întregii noi lumi administrative – de la simpla înregistrare a orei şi datelor la citirea documentelor oficiale şi la formularea hotărârilor la nivelul satului şi a petiţiilor către autorităţile superioare – în care a pătruns după 1861. Statutul tânărului ţăran alfabetizat a crescut pe măsură ce piaţa şi birocraţia se infiltrau până la nivelul satului, iar comunitatea ţărănească se sprijinea tot mai mult pe lideri care aveau abilităţile cerute de această nouă societate.

Cuvântul scris a împărţit lumea satului în două grupuri, în funcţie de vârstă. Generaţia mai bătrână şi analfabetă se temea de prea multă educaţie şi nu avea încredere în ea („Cărţile nu ţin de foame”), încercând să limiteze efectele ei corozive asupra culturii tradiţionale a satului. Membrii ei erau îngrijoraţi de modelele urban-individualiste – tunsorile şi moda vestimentară, lipsa tot mai mare de respect faţă de bătrânii satului şi periculoasele idei politice – pe care tinerii le preluau din lecturile pe care le făceau. După cum scria în 1911 un inspector al şcolilor parohiale, evident solidar cu aceste îngrijorări:

> Singurul lucru pe care l-am observat [ca rezultat al şcolarizării] este un interes crescut pentru dandismul lipsit de gust şi inutil. În multe zone, costumul ţărănesc obişnuit este înlocuit cu veşmintele orăşeneşti care împovărează serios veniturile limitate al ţăranilor şi împiedică realizarea unor îmbunătăţiri valoroase în alte privinţe cu mult mai importante ale vieţii rurale… Legăturile de familie, fundamentul însuşi al bunăstării statului şi societăţii, au fost zdruncinate profund. Plângerile despre lipsa de supunere faţă de părinţi şi de vârstnici apar pretutindeni. Tinerii şi adolescenţii îi abuzează adeseori verbal pe cei mai în vârstă şi chiar îi bat; fac plângeri pe la tribunale şi scot din gospodărie orice [proprietăţi] pot. Se pare că părinţii şi-au pierdut complet autoritatea asupra copiilor lor[12].

Pe de altă parte, ţăranii tineri – care odată cu explozia demografică rurală au devenit repede majoritari (în 1897, 65% din populaţia rurală avea sub treizeci de ani)[13] – puneau educaţia pe primul loc în lista priorităţilor. Ea era cheia către îmbunătăţirea statutului lor social. Acest clivaj cultural avea să reprezinte o trăsătură importantă a revoluţiei ţărăneşti. O parte a acestei clase

era progresistă şi reformatoare: căuta să aducă lumea satului mai aproape de influenţele lumii moderne urbane. O altă parte însă a revoluţiei ţărăneşti era restauraţionistă: încerca să apere satul tradiţional tocmai de aceste influenţe. Vom vedea cum cele două forţe conflictuale au afectat viaţa unui singur sat când vom ajunge la povestea lui Serghei Semionov şi la revoluţia din Andreevskoe.

În ciuda acestor forţe modernizatoare, structura fundamentală a politicii ţărăneşti a rămas totuşi patriarhală. Într-adevăr, susţinătorii ordinii patriarhale deţineau o întreagă gamă de pârghii sociale cu care să stopeze valul de modernitate. În fiecare aspect al vieţii ţăranului, de la cultura materială şi până la cutumele juridice, exista un conformism neabătut. Ţăranii purtau cu toţii aceleaşi haine simple. Până şi tunsorile şi felul în care îşi pieptănau părul erau aceleaşi – bărbaţii aveau părul cu cărare pe mijloc şi tuns castron, femeile şi-l împleteau, cât erau nemăritate, apoi şi-l acopereau cu basma. Ţăranii din satul tradiţional nu trebuiau să-şi afirme identitatea individuală printr-o ţinută sau un stil aparte, aşa cum făceau oamenii de la oraş. Simţul intimităţii era slab dezvoltat. Toţi membrii unei gospodării mâncau laolaltă dintr-o singură strachină şi dormeau împreună într-o singură odaie. Lipsa unor spaţii private, ca să nu mai vorbim despre ritualurile de fertilitate, impunea ca actul sexual să aparţină, cel puţin parţial, domeniului public. În unele zone din Rusia se mai practica încă frecvent deflorarea miresei în faţa întregului sat; iar dacă mirele se dovedea impotent, locul lui putea să fie luat de un bărbat mai în vârstă sau de degetul peţitoarei. Decenţa nu îşi prea găsea locul în universul rural. Veceurile erau în aer liber. Ţărăncile îşi dezgoleau mereu sânii, fie ca să şi-i cerceteze şi să-i mângâie, fie ca să-şi alăpteze copiii, iar ţăranii nu avea nici o jenă să se joace cu organele lor genitale. Medicii urbani erau şocaţi de obiceiul ţărănesc de a scuipa în ochiul cuiva ca să-l scapi de urcior, de acela al hrănitului copiilor gură la gură şi de obiceiul de a-i linişti pe bebeluşii băieţi sugându-le penisul[14].

Colibele ţăranilor se conformau – atât prin aspectul lor exterior, cât şi prin împărţirea interioară a spaţiului şi mobilarea acestuia – aceloraşi tipare rigide care le guvernau restul existenţei. În toată Rusia, de fapt, nu existau decât trei tipuri elementare de locuinţe ţărăneşti: *izba* din zonele de nord, o locuinţă din bârne, cu o curte pătrată, în care casa şi anexele gospodăreşti erau toate cuprinse sub acelaşi acoperiş; *izba* din zonele sudice, în care dependinţele erau separate de casa de locuit; şi *hata* ucraineană, tot o locuinţă cu anexele separate, construită din lemn sau pământ, dar având acoperişul de paie. Fiecare locuinţă avea aceleaşi elemente de bază: o zonă pentru gătit, unde era amplasată soba pe care ţăranilor le plăcea să doarmă (în ciuda gândacilor); un colţ „roşu”[*5] sau „sfânt”, unde erau atârnate icoanele, se primeau oaspeţii şi unde mânca familia, adunată în jurul unei mese date cu var; şi o zonă de dormit, unde pe timpul iernii puteai găsi adeseori

capre, mânji şi viţei culcaţi în paie alături de oameni. Căldura umedă şi mirosul de animale, fumul negru ridicat din lămpile cu petrol şi mirosul înţepător de tutun prelucrat casnic, pe care ţăranii îl fumau răsucit în hârtie de ziar, se combinau şi creau o atmosferă unică şi nocivă. „Uşile se ţin bine închise, ferestrele sunt izolate ermetic, iar atmosfera este de nedescris", scria un quaker englez aflat într-un sat de pe Volga. „Facultăţile otrăvitoare ale acesteia nu pot fi înţelese decât prin experienţa directă." Din cauza unor condiţii atât de neigienice, nu este de mirare că până la începutul anilor 1900 unul din patru sugari din mediul rural murea înainte încă de a împlini un an. Cei care supravieţuiau era de aşteptat să trăiască, fără a fi prea sănătoşi, în medie până pe la treizeci şi cinci de ani[15]. Viaţa ţăranilor în Rusia era cu adevărat sordidă, abrutizantă şi scurtă.

Era în acelaşi timp o viaţă supusă constrângerilor determinate de respectarea strictă a moravurilor sociale ale satului. Comportamentul neconform atrăgea asupra celui vinovat o serie de pedepse, cum ar fi amenzi impuse de sat, ostracizarea sau un anumit tip de umilire publică. Forma cea mai frecventă de umilire era „muzica dură" sau *harivari*, aşa cum este cunoscut ritualul în sudul Europei, în care sătenii făceau tărăboi în faţa casei persoanei vinovate, până când aceasta apărea şi se preda gloatei, care o supunea apoi oprobriului public sau chiar unei pedepse violente. Soţiile adulterine şi hoţii de cai sufereau pedepsele cele mai brutale. Nu era un lucru neobişnuit ca soţiile care şi-au înşelat bărbaţii să fie dezbrăcate la piele şi bătute de soţii lor sau legate în urma unei căruţe şi târâte goale prin tot satul. Hoţii de cai puteau să fie castraţi, bătuţi, însemnaţi cu fierul roşu sau hăcuiţi cu secerile până mureau. Au existat şi cazuri în care celor ce încălcau normele li s-au scos ochii, li s-au bătut cuie în trup, li s-au retezat mâinile şi picioarele sau li s-au înfipt ţăruşi pe gât. O pedeapsă favorită era ridicarea victimei cu ajutorul unui scripete, cu mâinile şi picioarele legate împreună, pentru ca apoi să fie lăsată să cadă astfel încât să i se frângă coloana vertebrală; operaţia era repetată de mai multe ori, până când omul nu mai era decât un sac de oase, fără coloană. Într-o altă formă de tortură, victima dezbrăcată era înfăşurată într-o pânză udă de sac, i se lega o pernă pe tors şi era pisată pe abdomen cu baroase, bârne şi pietre, astfel încât organele interne îi erau zdrobite fără a lăsa vreun semn exterior pe corp[16].

Este dificil de spus care era sursa acestor barbarisme, dacă era vorba despre cultura ţăranului rus sau despre mediul dur în care trăia. În timpul revoluţiei şi războiului civil, ţărănimea a recurs la forme şi mai teribile de tortură şi de ucidere. Ţăranii mutilau trupurile victimelor lor, le decapitau şi le scoteau afară organele interne. Revoluţia şi războiul civil reprezintă situaţii extreme şi nu există nici o garanţie că oricine altcineva, indiferent de naţionalitate, nu ar acţiona într-o manieră similară în aceleaşi circumstanţe. Dar este cu siguranţă nimerit să ne întrebăm, aşa

cum a făcut-o Gorki în faimosul său eseu „Despre ţărănimea rusă” (1922), dacă revoluţia nu a făcut de fapt decât să scoată la iveală, aşa cum spunea el, „deosebita cruzime a poporului rus”. Era o cruzime provocată de istorie. Mult timp după ce iobăgia fusese abolită nacealnicii de ţinut au continuat să-şi exercite dreptul de a-i biciui pe ţărani pentru infracţiuni neînsemnate. Liberalii au avertizat pe bună dreptate asupra efectelor psihologice ale acestor brutalităţi. Un doctor, care în 1895 a ţinut o cuvântare în faţa membrilor Societăţii Medicale din Kazan, a afirmat că această practică „nu doar înjoseşte, ci şi aspreşte şi înrăieşte natura umană”. Cehov, care a fost şi el medic practicant, a criticat pedeapsa corporală, adăugând că „îi abrutizează şi îi înăspreşte nu doar pe cei pedepsiţi, ci şi pe cei care execută pedeapsa şi pe cei prezenţi la ea”[17]. Violenţa şi cruzimea pe care vechiul regim le-a exercitat asupra ţăranului s-au transformat în propria lui violenţă, care nu doar a desfigurat viaţa cotidiană a satului, ci s-a întors împotriva regimului cu violenţa teribilă a revoluţiei.

Dacă satul rusesc era un loc al violenţei, în gospodăria ţărănească lucrurile stăteau şi mai rău. Timp de secole, ţăranii şi-au apărat dreptul de a-şi bate soţiile. Zicătorile populare ruseşti erau pline de recomandări despre buna chibzuială a unor astfel de bătăi:

> „Loveşte-ţi nevasta cu coada toporului, apleacă-te şi vezi de mai respiră. Dacă da, înseamnă că se preface şi mai vrea.”
> „Cu cât îţi baţi mai tare baba, cu atât mai gustoasă va fi ciorba.”
> „Bate-ţi femeia cum îţi baţi cojocul şi va fi mai puţină zarvă.”
> „Nevasta e blândă de două ori în viaţă: când o aduci în casă [ca mireasă] şi când o scoţi afară pe năsălie.”

Zicătorile populare puneau mare preţ şi pe bătaia administrată bărbaţilor: „Pentru un bărbat care a fost bătut trebuie să dai la schimb doi nebătuţi, şi nici aşa nu e sigur că reuşeşti să baţi palma”. Existau chiar şi ziceri populare care afirmau că traiul bun nu e desăvârşit fără violenţă: „Ah, ce trai cu veselie, doar că n-avem pe cine bate”. Luptele reprezentau modul preferat de petrecere a timpului. De Crăciun, de Bobotează şi de lăsata secului se organizau mari şi adeseori fatale lupte cu pumnii între diferite zone din sat, uneori chiar între sate diferite, la care participau inclusiv femeile şi copiii; luptele erau însoţite de consumul excesiv de alcool. Măruntele dispute din sat se încheiau adeseori cu o bătaie. „O strachină de pământ care preţuia cel mult douăsprezece copeici a făcut trei familii să se bată cu parii, lăsând o bătrână cu mâna ruptă şi un flăcău cu ţeasta crăpată. Şi nu era săptămână fără bătaie”, scria Gorki despre perioada petrecută la Krasnovidovo[18]. Era vorba despre o cultură în care viaţa nu avea preţ şi, indiferent ce explicaţie s-ar da originilor acestei violenţe, ea avea să joace un rol important în revoluţie.

Mulţi au explicat violenţa lumii ţărăneşti ca datorându-se slăbiciunii sistemului juridic şi lipsei generale de legi în stat. Eliberarea din iobăgie a scăpat şerbii de tirania judiciară a moşierilor, dar nu i-a inclus în lumea reglementată de legi din care făcea parte restul societăţii. Excluşi de la legile scrise aplicate prin intermediul curţilor civile, nou-eliberaţii ţărani au fost ţinuţi într-un fel de apartheid juridic după 1861. Regimul ţarist îi considera o combinaţie de sălbăticie şi infantilism şi îi deferea magistraţilor numiţi din rândul boierimii. Drepturile lor legale se limitau la curţile destinate clasei ţărăneşti, care operau pe baza cutumelor locale. Ţăranii erau lipsiţi de multe dintre drepturile civile pe care membrii celorlalte stări sociale le considerau de la sine înţelese. Până în 1906, ţăranii nu aveau dreptul să deţină loturi proprii. Restricţiile legale le limitau drastic mobilitatea. Ţăranii nu puteau părăsi comuna sătească fără să plătească acea cotă-parte care le revenea din taxa colectivă sau din răscumpărarea datorată pentru pământul dobândit de la moşieri odată cu emanciparea. Pentru ca o gospodărie să se separe de comună era nevoie de o complicată procedură birocratică, în care se solicita acordul a cel puţin două treimi din adunarea sătească, lucru dificil de obţinut[*6]. Chiar şi un ţăran care voia să părăsească satul pentru câteva săptămâni, ca să muncească în altă parte, nu o putea face fără ca mai întâi să obţină un paşaport intern de la bătrânii comunei (care de obicei se opuneau unei astfel de migraţii, pe motiv că le slăbea gospodăria patriarhală şi mărea efortul de plată a taxei pentru restul satului). Statisticile arată că emiterea de paşapoarte era puternic restricţionată, în ciuda cererii de forţă de muncă create de industrializare şi de agricultura comercială[19]. Ţăranii rămâneau legaţi de glie şi, chiar dacă iobăgia fusese abolită, ea se bucura de o viguroasă existenţă postumă prin reglementările impuse ţăranului. Lipsiţi de conştiinţa şi de drepturile legale ale cetăţeniei, nu e de mirare că ţăranii nu au respectat nici legile statului şi nici autoritatea acestuia atunci când puterea lui coercitivă a fost înlăturată în 1905, apoi din nou în 1917.

*

Este greşit să presupui, aşa cum fac mulţi istorici, că ţărănimea rusă nu avea nici un fel de ordine morală sau de ideologie care să se substituie statului ţarist. Richard Pipes, de exemplu, în recenta sa istorie a revoluţiei, descrie ţăranii ca fiind oameni primitivi şi ignoranţi care nu puteau juca decât un rol distructiv în cadrul revoluţiei şi care erau aşadar numai buni să fie manipulaţi de către bolşevici. Aşa cum vom vedea totuşi, în perioada 1917-1918 ţăranii s-au dovedit absolut capabili să restructureze întreaga societate rurală, de la sistemul proprietăţii funciare şi comerţul local până la învăţământ şi justiţie, şi au

dovedit astfel o sofisticare politică remarcabilă, ce nu a izvorât dintr-un vid moral. Idealurile revoluţiei ţărăneşti îşi aveau sorgintea într-o lungă tradiţie de visare şi de filosofie utopică. Prin zicătorile, miturile, poveştile, cântecele şi legile cutumiare populare s-a dezvoltat o ideologie distinctă, exprimată prin acţiunile ţăranilor din perioada revoluţionară dintre 1902 şi 1921 şi modelată de secolele în care ei se opuseseră statului ţarist. Aşa cum s-a exprimat Herzen, timp de sute de ani, pentru ţăran „întreaga viaţă a însemnat o lungă, mută şi pasivă opoziţie faţă de ordinea existentă a lucrurilor: a îndurat oprimarea şi a gemut sub jugul ei; dar nu a acceptat niciodată nimic din ceea ce se petrecea în afara vieţii comunei”[20]. În această confruntare culturală, în felul în care ţăranul privea lumea din afara satului se regăsesc rădăcinile revoluţiei.

Să studiem mai îndeaproape această viziune asupra lumii, aşa cum se exprimă ea în dreptul cutumiar. Contrar opiniei unora dintre istorici, dreptul cutumiar ţărănesc conţinea un set destul de cuprinzător de concepte morale. E adevărat însă că acestea nu erau întotdeauna aplicate uniform. Tribunalele ţărăneşti funcţionau deseori aleatoriu, deciziile lor fiind luate pe baza reputaţiei şi relaţiilor litiganţilor sau în funcţie de care dintre părţi era pregătită să mituiască cu mai multă votcă judecătorii aleşi. În tot acest haos se puteau totuşi discerne câteva concepte pragmatice de justiţie, izvorâte din viaţa zilnică a ţăranilor şi care se cristalizaseră în norme legale mai mult sau mai puţin universale, chiar dacă existau diferenţe regionale minore.

Trei idei juridice au modelat în mod deosebit atitudinea revoluţionară a ţăranului. Prima a fost conceptul proprietăţii comune în cadrul familiei. Bunurile gospodăriei ţărăneşti (vitele, uneltele, recoltele, clădirile şi conţinutul acestora, dar nu şi terenul de sub ele) erau considerate proprietate comună a familiei. Toţi membrii gospodăriei, inclusiv cei încă nenăscuţi, erau egal îndreptăţiţi să folosească aceste bunuri[*7]. Este adevărat că patriarhul gospodăriei, *bolşak*, exercita o influenţă autoritară în administrarea fermei şi în modul cum se dispunea de aceste bunuri. Cutuma spunea însă limpede că se aştepta de la el să acţioneze în consens cu ceilalţi membri adulţi, iar la moartea lui nu putea să lase moştenire nici o parte din bunurile gospodăriei, care urmau să rămână în proprietatea comună a familiei şi sub noul *bolşak* (de obicei fiul cel mai mare). Dacă *bolşak*-ul nu administra cum trebuie ferma familiei sau i se întâmpla prea des să fie beat ori violent, dreptul cutumiar îi permitea comunei să îl înlocuiască, alegând un alt membru al gospodăriei. Singurul fel în care proprietatea familiei putea fi divizată era prin divizarea unei gospodării extinse în unităţi mai mici, în conformitate cu metodele stabilite de dreptul cutumiar local. În toate regiunile Rusiei, acest drept stipula că proprietatea urma să fie împărţită în mod egal între toţi bărbaţii adulţi, cu clauze speciale pentru femeile mai în

vârstă şi necăsătorite[21]. Principiile proprietăţii comune a familiei şi divizării ei în mod egal erau adânc înrădăcinate în cultura ţărănească rusească şi explică eşecul reformelor agrare ale lui Stolîpin (1906-1917), care încercau, ca parte a programului lor vizând crearea unei pături a fermierilor capitalişti înstăriţi, să convertească proprietatea comună a familiei asupra gospodăriei ţărăneşti într-o proprietate personală a *bolşak*-ului, îndreptăţindu-l astfel pe acesta să o lase moştenire unuia sau mai multora dintre fiii săi[*8]. Revoluţia ţărănească din 1917 a anulat aceste reforme, întorcându-se la principiile juridice tradiţionale ale proprietăţii familiale.

Ferma familiei ţărăneşti era organizată şi definită în conformitate cu principiul muncii, al doilea concept juridic ţărănesc important. Calitatea de membru al gospodăriei era definită prin participarea activă la viaţa fermei (sau, aşa cum se exprimau ţăranii, prin „mâncatul din aceeaşi oală"), mai degrabă decât prin legăturile de sânge sau de rudenie. Un outsider adoptat de familie şi care trăia şi muncea la fermă era, în general, considerat un membru cu drepturi egale celor ale rudelor de sânge, în vreme ce un fiu al familiei care părăsea satul pentru a-şi câştiga traiul în altă parte înceta în cele din urmă să mai fie văzut ca membru al gospodăriei. Aceeaşi legătură dintre drepturi şi muncă se observa şi în cazul pământului[*9]. Ţăranii credeau că există o legătură sacră între muncă şi pământ. Pământul nu îi aparţinea decât lui Dumnezeu şi nu putea să fie cumpărat sau vândut. Dar fiecare familie avea dreptul să se întreţină de pe urma lui prin propria muncă, iar comuna avea rolul de a garanta că el este distribuit în mod egal[22]. Conform acestei logici – că pământul trebuie să fie în mâinile celor care îl muncesc –, moşierii nu deţineau în mod justificat pământurile lor, iar ţăranii înfometaţi erau îndreptăţiţi să lupte pentru a le prelua de la aceştia. Exista un conflict permanent între legea scrisă a statului, destinată să apere dreptul de proprietate al moşierilor, şi dreptul cutumiar al ţăranilor, de care aceştia făceau uz pentru a-şi justifica încălcările dreptului de proprietate. Conform dreptului cutumiar, de exemplu, nimeni nu considera că este greşit dacă un ţăran fura lemne din pădurea moşierului, de vreme ce el avea mai mult lemn decât putea să folosească personal şi, aşa cum spunea o zicătoare, „Dumnezeu a făcut pădurea pentru toată lumea". Statul cataloga ca „infracţiuni" o serie întreagă de activităţi pe care dreptul cutumiar nu le vedea astfel: braconajul şi păşunatul vitelor pe pământul moşierului; culesul de ciuperci şi de fructe de pădure din pădurea moşierului; culesul de fructe din livezile acestuia; pescuitul din lacurile lui ş.a.m.d. Dreptul cutumiar era un instrument pe care ţăranii îl foloseau pentru a sabota o ordine de drept care, în ochii lor, menţinea dominaţia nedreaptă a moşierilor şi a celui mai mare dintre toţi latifundiarii – statul[*10]. Nu întâmplător legislaţia revoluţionară din 1917-1918 referitoare la

pământ se baza pe principiile privind munca pe care le regăseai în dreptul cutumiar.

Abordarea subiectivă a legii – judecarea unui caz în funcţie de poziţia socială şi economică a părţilor implicate – a fost al treilea aspect particular din gândirea juridică ţărănească de care revoluţia a fost atrasă. El s-a reflectat în conceptul bolşevic al „justiţiei revoluţionare", principiul conducător al tribunalelor populare din perioada 1917-1918, conform căruia clasa socială de care aparţinea o persoană era considerată factorul decisiv în stabilirea vinovăţiei sau nevinovăţiei acesteia. Ţăranii considerau că furtul de la un bogătaş, mai ales dacă făptaşul era un om sărac, era un delict cu mult mai puţin serios decât furtul de la cineva care abia dacă îşi putea hrăni familia şi pe sine. În concepţia ţăranilor era chiar justificat, aşa cum am văzut, să ucizi pe cineva care se făcea vinovat de un delict grav faţă de comunitate. Iar uciderea unui străin din afara satului era în mod clar mai puţin gravă decât uciderea unui consătean. În mod similar, în timp ce ţăranii considerau vădit imorală înşelarea unui vecin, să-l tragi pe sfoară pe moşier sau pe un funcţionar al statului nu era o faptă supusă vreunei forme de cenzură morală; o astfel de „şiretenie" reprezenta doar una dintre formele zilnice de rezistenţă pasivă folosite de ţărani pentru a submina nedreapta ordine existentă[23]. În contextul societăţii rurale această abordare subiectivă nu era lipsită de o logică proprie, dat fiind că ţăranii vedeau justiţia din perspectiva efectelor ei practice directe asupra comunităţilor lor, mai degrabă decât în termeni generali sau abstracţi. Ea putea însă rezulta adesea într-un tip de gândire confuză care făcea ca majoritatea lumii să spună despre ţărani că sunt „primitivi". În *Răufăcătorul*, de exemplu, Cehov spune povestea reală a unui ţăran care a fost adus în faţa justiţiei pentru că furase un bulon de la şinele de cale ferată ca să-l folosească drept greutate la undiţa de pescuit. Ţăranul nu reuşeşte să înţeleagă de ce anume se face vinovat şi, încercând să se scuze, vorbeşte în mod repetat despre „noi" (ţăranii din satul lui): „Oare?! De câţi ani tot deşurubează satul piuliţe, şi ferit-a sfântul să se fi întâmplat ceva, iar dumneavoastră îi tot daţi zor cu deraierea… şi cum că aş fi vrut să omor oameni… Noi nu le deşurubăm pe toate… mai şi lăsăm din ele… O facem şi noi cu socoteală… pricepem şi noi câte ceva"[*11].

Aici, în acest tip de subiectivitate morală se află cauzele anarhismului instinctiv al ţăranului. Ţăranul a trăit în afara sferei legilor statului – şi acolo a şi ales să rămână. Secolele de iobăgie au cultivat în ţăran o profundă neîncredere faţă de orice autoritate din afara satului său. Ceea ce dorea el era *volia*, străvechiul concept ţărănesc de libertate şi autonomie fără restricţii din partea puterilor momentului. „Timp de sute de ani – scria Gorki – ţăranul rus a visat la un stat care să nu aibă nici un drept să influenţeze voinţa individului şi libertatea sa de acţiune, un stat fără putere asupra omului." Visul acela al ţăranului a fost menţinut viu prin

povestirile subversive despre Stenka Razin şi Emilian Pugaciov, acei revoluţionari ţărani din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, figuri mitice pe care până prin anii 1900 ţăranii au continuat să le vadă planând ca vulturii pe deasupra Volgăi şi prevestind sosirea utopiei. Mai erau şi poveştile la fel de fabuloase ale „Regatului Opona", aflat undeva la marginea pământului plat, unde ţăranii trăiau fericiţi, netulburaţi de boieri sau de stat. Au existat chiar grupuri de ţărani care au pornit în expediţie spre nordul îndepărtat, cu speranţa că vor găsi această Arcadia[24].

Pe măsură ce statul a încercat să-şi extindă controlul birocratic în zona rurală la sfârşitul secolului al XIX-lea, ţăranii au încercat să-şi apere autonomia recurgând la forme tot mai subtile de rezistenţă pasivă. Ceea ce au făcut, de fapt, a fost să stabilească la sate o structură dual de administraţie: o structură oficială, favorabilă statului, care a rămas inactivă şi ineficientă; şi o structură informală, favorabilă ţăranilor, care era tocmai opusul. Liderii satului şi perceptorii de taxe aleşi să facă parte din organele administraţiei de stat de la sate (*obşcestva*) şi din *volost*-urile comunale (*upravî*) „erau – aşa cum se exprima un oficial frustrat – deloc de încredere şi total nesatisfăcători", mulţi dintre ei fiind aleşi deliberat pentru incompetenţă ca să se saboteze activitatea administrativă. Au fost şi cazuri când ţăranii l-au ales ca lider pe idiotul satului lor[25]. În acest timp, adevăratul centru de putere a continuat să fie *mir*, vechea adunare a satului dominată de patriarhi. Puterea statului ţarist nu a pătruns niciodată cu adevărat la sate şi aceasta a rămas slăbiciunea lui fundamentală până în 1917, când puterea statului a fost înlăturată complet, iar satul şi-a câştigat *volia*.

Clasele educate s-au temut întotdeauna că o *volia* a ţăranului va degenera rapid într-o libertate anarhică şi în răzbunare violentă împotriva reprezentanţilor autorităţii. Belinski scria în 1837: „Poporul nostru înţelege libertatea ca *volia*, iar *volia* pentru popor înseamnă să facă rele. Naţiunea rusă eliberată nu se va îndrepta spre parlament, ci va da fuga la cârciumă să bea alcool, să spargă paharele şi să spânzure boierii, a căror singură vină este că se bărbieresc şi poartă frac în loc de rubaşcă"[26]. Revoluţia avea să împlinească în nenumărate moduri profeţia lui Belinski.

Încercarea de a alunga trecutul

Scriitoarea Nina Berberova era în anii 1900 doar o copilă care avea obiceiul să-i studieze pe ţăranii ce veneau să-i ceară sfaturi bunicului ei, în biroul acestuia de pe moşia familiei, lângă Tver. „Erau de două feluri – îşi amintea ea – şi mie mi se părea că erau două rase complet diferite":

> Unii mujici erau reţinuţi, bine-crescuţi, cu un aer important, cu părul sclivisit, guşile mari şi feţele lucioase. Erau înveşmântaţi cu cămăşi brodate şi caftane din postav fin. Aceştia erau cei care mai târziu au fost numiţi culaci. Pentru casele lor noi… doborau arbori din codrii adânci, care până nu demult aparţinuseră bunicului. În biserică duceau tăvile pentru colectă şi aprindeau lumânări la icoana Maicii Domnului numită „Ostoieşte întristările noastre". Dar ce fel de întristări puteau ei să aibă? Banca de Credite pentru Ţărani le dădea împrumuturi. În casele lor, unde mergeam uneori în vizită, erau muşcate la pervazul ferestrelor şi mirosea a chifle delicioase din cuptor. Fiii lor au devenit bărbaţi energici şi ambiţioşi, şi-au croit o viaţă nouă şi au creat germenii unei noi clase sociale în Rusia.
>
> Ceilalţi mujici, cu chipuri care îşi pierduseră orice expresie umană, purtau încălţări din coajă de tei, se îmbrăcau în zdrenţe, făceau plecăciuni slugarnice şi nu treceau niciodată dincolo de pragul uşii… Erau puţini la trup şi adeseori zăceau întinşi prin şanţurile de pe lângă prăvălia cu vin, deţinută de stat. Copiii lor nu creşteau pentru că erau subnutriţi. Nevestele lor tuberculoase păreau întotdeauna să fie însărcinate în ultima lună, sugarii lor erau acoperiţi de eczeme supurând, iar în casele lor, pe care de asemenea le vizitam, geamurile sparte erau astupate cu zdrenţe, iar viţeii şi găinile stăteau prin colţuri. Era un miros acru, puternic[27].

Diferenţele dintre ţăranii bogaţi şi cei săraci fuseseră dezbătute pe larg încă din anii 1870, când întreaga problemă a sărăciei rurale şi a cauzelor ei ajunsese pentru prima dată în atenţia publicului rus ce era de-a dreptul şocat. Pentru marxişti şi mulţi dintre liberali, era de la sine înţeles că, pe măsură ce capitalismul prindea rădăcini în zona rurală din Rusia, ţărănimea trebuia împărţită în două clase separate – una formată din fermierii întreprinzători şi cealaltă din lucrători fără pământ. Populiştii însă visau la o ţărănime unită, care să ducă Rusia direct în socialism, şi de aceea negau că un astfel de proces avea cu adevărat loc. De fiecare parte s-au furnizat tomuri de statistici care să confirme sau să infirme faptul că dezvoltarea capitalismului duce la dezintegrarea ţărănimii, iar istoricii actuali încă se mai ceartă asupra semnificaţiei acestora.

Este adevărat că existau inegalităţi tot mai mari între păturile cele mai bogate şi cele mai sărace ale ţărănimii. La una dintre extreme se afla categoria puţin numeroasă, dar în plină dezvoltare a ţăranilor întreprinzători bogaţi; la cealaltă, ţăranii sărăciţi şi siliţi tot mai des să-şi abandoneze fermele şi să se alăture armatei de muncitori migranţi din agricultură, minerit, transporturi şi industrie. În anii 1890, tânărul Lenin şi-a propus să demonstreze că aceste două extreme erau rezultatul evoluţiei capitalismului. Dar lucrurile nu au stat neapărat astfel.

Diferenţele majore dintre standardele de viaţă ale ţărănimii erau, de fapt, determinate geografic. În secolul al XIX-lea, agricultura comercială prinsese rădăcini în ţinuturile care

înconjurau marginile vechiului centru moscovit al Rusiei. În anumite zone din ţinuturile baltice, emanciparea iobagilor din 1817 le permisese moşierilor locali, care aveau acces la pieţele occidentale de cereale, să-şi transforme moşiile în ferme capitaliste în care munca era făcută de lucrători plătiţi. Şi în vestul Ucrainei nobilii au înfiinţat imense plantaţii de sfeclă-de-zahăr. Între timp, în regiunile fertile din sudul Rusiei, din Kuban şi din nordul Caucazului a apărut o pătură bogată formată din fermieri proveniţi din ţărani şi cazaci. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi în vestul Siberiei, unde construirea căii ferate transsiberiene a făcut posibil ca micii proprietari să se îmbogăţească din producţia pentru piaţă a cerealelor şi a lactatelor. Aceste regiuni erau responsabile de creşterea pe plan naţional a nivelului de trai al ţărănimii – reflectată în puterea lor de cumpărare tot mai mare –, pe care istoricii mai noi au descoperit-o şi au folosit-o pentru a respinge vechea teorie consacrată conform căreia ţăranii au devenit tot mai săraci înainte de 1917[28]. De fapt, apăruse o divergenţă tot mai mare în poziţia economică a ţărănimii între zonele noi şi relativ bogate ale fermelor comerciale din vest, sud şi est, pe de o parte, şi vechea zonă agrară centrală, din ce în ce mai suprapopulată, unde se aflau cele mai multe dintre moşiile nobililor şi unde metodele agricole primitive nu reuşeau să împiedice plecarea ţăranilor de pe pământuri. Nu întâmplător după 1917 cele mai bogate zone agricole au devenit fortăreţe ale contrarevoluţiei, în timp ce sărăcita zonă centrală a rămas fidelă revoluţiei.

În zona centrală a Rusiei existau puţine semne ale apariţiei agriculturii comerciale şi principalele inegalităţi în standardele de trai ale ţăranilor se explicau prin diferenţele locale de calitate a solului sau prin moştenirea istorică din perioada iobăgiei. Satele constituite, de exemplu, din foşti ţărani „ai statului” (cu alte cuvinte, stabiliţi pe pământuri aparţinând statului) aveau tendinţa să aibă mai mult pământ decât cele ale foştilor iobagi. Economia de piaţă era slabă în aceste regiuni şi cei mai mulţi dintre ţărani erau incluşi într-un sistem natural de producţie. Vindeau o mică parte a recoltelor şi poate câteva obiecte meşteşugăreşti, rezultatul muncii lor de peste iarnă, pentru a-şi achita impozitele şi a cumpăra câteva bunuri gospodăreşti, dar altfel producţia era destinată nevoilor alimentare de bază ale familiei. În conformitate cu o anchetă a *zemstvelor* din anii 1880, două din trei gospodării ţărăneşti din provincia Tambov, situată în centrul Rusiei, nu erau capabile să-şi asigure hrana fără să facă datorii. „În satul nostru, îşi amintea Semionov, doar cinci sau şase familii reuşeau să supravieţuiască întregul an fără ajutor. Cât despre celelalte, unele o duceau până la sărbătoarea lui Mihailov [la începutul lui noiembrie], unele până la Crăciun, iar altele până la lăsata secului, dar după aceea trebuiau să împrumute bani ca să cumpere cereale.” Tragedia a milioane de ţărani era că datoriile permanente

şi impozitele îi forţau să-şi vândă recolta de cereale încă din toamnă, când oferta era bogată şi preţurile mici, pentru a le cumpăra la loc primăvara, când acestea lipseau şi când preţurile erau cele mai ridicate. Fiecare *volost* îşi avea propriii cămătari şi negustori – ţăranii le spuneau culaci – care toamna cumpărau întreaga producţie de grâne a ţăranilor la preţuri mici, iar şase luni mai târziu le-o vindea înapoi la un preţ dublu. Era vorba în cazul lor de o lăcomie dură şi nemiloasă, de genul celei pe care o descoperi, aşa cum spunea un contemporan, la „o persoană cu totul neinstruită, care şi-a croit drum de la sărăcie la avuţie şi care a ajuns să considere că a face bani, indiferent prin ce mijloace, este singura activitate căreia ar trebui să i se dedice orice fiinţă raţională". Sate întregi erau îndatorate acestor culaci şi mulţi ţărani erau siliţi să-şi vândă o parte din pământuri ca să-i plătească. Dacă acesta era „capitalismul", aşa cum insistau să susţină bolşevicii, era un capitalism primitiv[29].

Numărul ţăranilor „capitalişti" (cei care foloseau constant mână de lucru plătită) nu depăşea probabil 1%[30]. Motivul pentru care nu apăreau mai mulţi avea mare legătură cu redistribuirea periodică a loturilor comunale de pământ; dar şi cu faptul că fermele ţăranilor celor mai bogaţi, care în acelaşi timp tindeau să numere cei mai mulţi membri, făceau de obicei obiectul unei împărţiri a proprietăţii atunci când fiii adulţi ai acestora se căsătoreau şi erau gata să înfiinţeze noi gospodării familiale proprii[*12]. Cu alte cuvinte, ţăranii nu reuşeau să devină capitalişti pentru că rareori îşi păstrau proprietatea mai mult de o generaţie.

Nici sărăcia ţăranului nu avea cine ştie ce legătură cu dezvoltarea capitalismului. Problema fundamentală în zona agricolă centrală era faptul că obiceiurile egalitare ale ţărănimii ofereau puţine stimulente pentru ca aceasta să producă şi altceva în afară de copii. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, rata natalităţii în Rusia (circa cincizeci de naşteri la fiecare o mie de locuitori în fiecare an) era aproape de două ori mai mare decât media europeană, iar cele mai ridicate rate erau în zonele cu proprietate comunală asupra terenurilor, unde posesiunea asupra pământului era fixată în funcţie de mărimea familiei. Creşterea astronomică a populaţiei ţărăneşti (de la 50 la 79 de milioane în perioada 1861-1897) a dus la o penurie tot mai accentuată de pământ. La începutul secolului XX, 7% dintre gospodăriile ţărăneşti nu aveau deloc pământ, în vreme ce una din cinci deţinea doar un mic lot cu o suprafaţă de sub o desetină (2,7 acri). Poate să pară ciudat, într-o ţară ca Rusia. În centrul Rusiei însă, unde locuia cea mai mare parte a ţărănimii, densitatea populaţiei era similară cu cea din Europa de Vest. În 1900, lotul ţărănesc mediu, de 2,6 desetine, era comparabil ca dimensiuni cu micile exploataţii agricole tipice din Franţa sau Germania. Agricultura ţărănească din Rusia era însă mult mai puţin intensivă, recoltele de cereale abia ajungând la jumătate din nivelul atins în restul Europei.

Plugul uşor pe care îl foloseau ţăranii ruşi, făcut din lemn şi tras numai de un cal sau de o pereche de boi, semăna cu *aratrum*-ul folosit în Imperiul Roman şi era mult inferior plugurilor grele, din fier, folosite în vestul Europei şi trase de patru sau şase cai. Secera mică, de mână, încă mai era folosită în cele mai multe dintre fermele ruseşti în ajunul declanşării Primului Război Mondial, la mai bine de o jumătate de secol după ce în Occident fusese înlocuită de coasă şi de o seceră mai grea. Semănatul, treieratul şi vânturatul erau toate operaţiuni efectuate manual, mult după ce ele fuseseră mecanizate prin alte părţi. Aplicarea îngrăşământului natural şi cu atât mai mult a fertilizatorilor chimici era mult în urma standardelor europene, iar rotaţia avansată a culturilor, alternarea culturilor de rădăcinoase cu cele de cereale, introdusă în Europa de Vest în timpul revoluţiei agricole din secolul al XVIII-lea, era aproape necunoscută în înapoiata Rusie rurală[31].

În aceste condiţii şi în lipsa capitalului cu care să-şi modernizeze fermele, singurul mod în care ţăranii puteau să hrănească numărul tot mai mare de guri era să aducă sub plug mai mult pământ. Cea mai simplă cale de a realiza acest lucru în sistemul de asolament trienal era diminuarea dimensiunilor solei lăsate pârloagă – şi mii de sate au făcut exact aşa. Pe termen lung însă efectul a fost o înrăutăţire a situaţiei, pentru că solul era secătuit de exploatarea prea intensă, în timp ce cirezile de vite (principala sursă de fertilizatori) deveneau mai mici din cauza numărului insuficient de sole necultivate şi de păşuni. La începutul secolului XX, una din trei gospodării ţărăneşti nu avea nici măcar un cal[32]. Ca să-şi cultive pământul, aceşti ţărani trebuiau să închirieze cai sau, dacă nu, să se înhame ei înşişi la plug. Nu există simbol mai trist pentru sărăcia îngrozitoare în care milioane de ţărani erau siliţi să trăiască decât imaginea unui ţăran cu fiul său căznindu-se să tragă plugul prin brazda noroioasă.

Soluţia cea mai tentantă pentru foamea de pământ a ţăranului putea fi văzută în fiecare zi chiar din satul său – domeniul moşieresc. „Fiecare ţăran – scria prinţul Lvov – credea din adâncul sufletului că într-o zi, mai devreme sau mai târziu, pământul nobilului îi va aparţine.” În anii 1870, o treime din pământul arabil al Rusiei era în proprietatea nobilimii. În 1905, procentul scăzuse la 22%, mai ales în urma achiziţiilor de teren făcute de comunităţile săteşti (din totalul de terenuri aflate în proprietate, procentul celor deţinute de ţărani a crescut în aceşti ani de la 58 la 68%). Mai mult, la momentul respectiv circa o treime din pământul nobilimii era deja arendat ţăranilor. Nu trebuie totuşi să ne lăsăm înşelaţi, crezând, aşa cum au susţinut atât de mulţi istorici de dreapta, că nu exista o problemă agrară. Cei mai mulţi dintre ţăranii care luau în arendă pământul moşierilor o făceau sub presiunea sărăciei, şi nu a bogăţiei: odată cu creşterea rapidă a populaţiei ţărăneşti, aceştia ajunseseră să depindă de luarea în arendă a unor terenuri suplimentare ca să se

poată hrăni pe ei şi familiile lor. De aceea erau adeseori gata să plătească arende mult mai mari decât merita terenul din punct de vedere strict economic. Faptul că familia ţăranului era gata să muncească pe brânci ca să se hrănească a dus la creşterea de şapte ori a valorii arendei din care trăia moşierimea la sfârşitul secolului al XIX-lea[33].

În relaţiile funciare dintre ţărani şi moşieri exista un tipar geografic limpede, care ne ajută să înţelegem distribuţia distinctă a violenţelor agrare din timpul revoluţiei. Războiul ţăranilor împotriva nobililor, atât în 1905, cât şi în 1917, s-a concentrat în acele provincii dispuse într-un arc de cerc la marginea sudică a zonei agrare centrale (de la Samara şi Saratov, în sud-est, prin Tambov, Voronej, Kursk, Harkov, Cernigău, Ekaterinoslav, Herson şi Poltava, până la Kiev şi Podolia, în sud-vest). Acestea erau regiuni cu suprapopulaţie ţărănească şi proprietăţi nobiliare extinse. Arendele erau mari, iar munca prost plătită. Erau şi regiuni unde solul fertil şi perioada relativ lungă propice agriculturii favorizau dezvoltarea unor exploatări agricole comerciale de grâu, sfeclă-de-zahăr şi alte culturi potrivite operaţiilor mecanizate. Cu alte cuvinte, ţăranii din aceste zone de tranziţie erau captivi în cea mai rea dintre toate lumile posibile: între vechiul sistem agricol pre-capitalist din centrul ţării şi sistemul emergent al exploatării agricole comerciale de la periferie. Atât timp cât moşierii continuau să le dea în arendă pământul, cu toate preţurile exorbitante, ţăranii reuşeau să supravieţuiască. Odată cu criza mondială a preţurilor la produsele agricole survenită între 1878 şi 1896, cei mai mulţi dintre moşieri au făcut exact aşa. Apoi preţurile la cereale au început să crească, transportul de marfă s-a ieftinit şi, încurajaţi de perspectiva unor profituri considerabile, mulţi proprietari de pământ au revenit pe moşiile lor şi le-au transformat în ferme comerciale. Între 1900 şi 1914, suprafaţa de pământ arabil cultivat şi exploatat de aristocraţia latifundiară din Rusia a crescut cu aproape o treime, iar în regiunile de tranziţie creşterea a fost considerabil mai mare. În provincia Poltava, de exemplu, care a fost martora primului val de violenţe ţărăneşti din 1902, în perioada menţionată întinderea terenurilor exploatate de nobili aproape s-a dublat. Pământul arendat anterior ţăranilor – şi pe care aceştia se bizuiau pentru a-şi hrăni familiile – le-a fost retras sau le-a fost arendat în condiţii şi mai grele. Adeseori aceasta însemna că arenda în bani se transforma într-una plătită prin muncă pe moşia nobilului (*otrabotka*), pe care ţăranii o vedeau ca pe o nouă formă de iobăgie. În plus, multe dintre aceste ferme comerciale la scară mare erau mecanizate, se introduseseră maşinile de recoltat şi treierătoarele, astfel că necesarul de mână de lucru ţărănească – şi deci şi nivelul salariilor – s-a redus şi mai mult. Multe familii de ţărani care depindeau de munca sezonieră au fost silite să plece definitiv de pe acele pământuri[34].

În ultimele decenii ale vechiului regim, milioane de ţărani au fost alungaţi treptat de pe pământuri din cauza sărăciei sau a altor nenorociri, cum ar fi un incendiu ori moartea unuia dintre adulţii buni de muncă, destul cât să facă diferenţa dintre supravieţuire şi catastrofă pentru familia săracă şi înglodată până în gât în datorii. Băutura era şi ea o cauză din ce în ce mai însemnată a îndatorării şi ruinării ţăranului. Semionov a descris o întreagă clasă de băutori înrăiţi din Andreevskoe: „Adulţii erau cu toţii slabi şi păreau terminaţi; copiii erau rahitici, aveau gâtul umflat de la scrofuloză, ochii mari şi speriaţi şi chipul palid, anemic, iar burţile le erau umflate şi picioarele ca nişte beţe”[35].

Unii dintre aceşti ţărani săraci reuşeau să-şi ducă traiul graţie meşteşugurilor locale, ţesutul, tâmplăria, olăritul, cizmăria, lucrul la pădure şi cărăuşia, deşi multe dintre acestea erau sufocate de concurenţa fabricilor. Alţi ţărani au migrat în Siberia, unde coloniştilor li se punea pământ la dispoziţie. Peste un milion de ţărani, mai ales din Ucraina, au luat această cale în deceniul ce a urmat foametei din 1891. Marea majoritate s-au alăturat însă armatei de muncitori migranţi care în fiecare primăvară parcurgeau drumurile înnămolite ale ţării pe jos sau în căruţe, coborau pe râurile ei umflate de ploi în bărci făcute artizanal, se furişau pe vapoarele cu zbaturi ori călătoreau prin toată Rusia cu trenul în vagoane neîncălzite sau cocoţaţi pe acoperişurile lor. Această mulţime nomadă, vreo nouă milioane de oameni către sfârşitul secolului al XIX-lea[36], se îndrepta către târgurile care se ţineau în timpul sărbătorilor pascale şi unde bărbaţii erau angajaţi să are pământurile întinse ale fermelor comerciale. În timpul verii ei erau urmaţi de mână de lucru suplimentară pentru recoltare. Apoi se dispersau pe tot cuprinsul Rusiei, în căutare de muncă pe timpul iernii, la căile ferate, prin porturi, mine, şantiere de construcţii, ateliere şi fabrici, pentru ca în primăvara următoare să reia întregul ciclu.

În fiecare an, aceşti ţărani migranţi erau, cu trup şi suflet, tot mai departe de satele lor şi tot mai absorbiţi de noua lume a revoluţiei industriale din Rusia. În ultima jumătate de secol din vechiul regim populaţia urbană a imperiului a crescut de patru ori, de la 7 la 28 de milioane. Cea mai mare parte a acestei creşteri venea de la ţăranii care se revărsau în oraşe în căutare de lucru. Mai întâi au venit bărbaţii tineri, mulţi dintre ei abia nişte băieţandri, urmaţi de cei căsătoriţi, apoi de fetele nemăritate şi, în sfârşit, de femeile măritate şi cu copii. În 1914, trei din patru persoane care locuiau în Sankt-Petersburg erau înregistrate ca fiind născute la ţară, în comparaţie cu mai puţin de o treime câte fuseseră cu cincizeci de ani în urmă. Jumătate din populaţia citadină de 2,2 milioane de persoane sosise la oraş în ultimii douăzeci de ani[37]. Efectul acestei masive migraţii interne a ţărănimii a fost şi mai accentuat în Moscova. Mulţimile de ţărani de pe străzi, numeroasele pieţe în aer liber (una chiar în Piaţa

Roşie), străzile nepavate, casele din lemn şi vitele care umblau nestingherite prin cartierele muncitoreşti confereau un aspect rural unor părţi considerabile din oraş. Moscova este şi astăzi supranumită „Satul cel Mare”.

*

Semion Kanatcikov (1879-1940) a fost doar unul dintre milioanele de ţărani care au făcut această tranziţie de la sat la oraş în perioada boomului industrial din anii 1890. Mulţi ani mai târziu, ca persoană cu oarece rang în guvernul bolşevic, el şi-a amintit această experienţă şi a menţionat-o în memoriile sale. S-a născut într-o familie de ţărani săraci din satul Gusevo, în districtul Volokolamsk din provincia Moscova. Tatăl său fusese iobag prin naştere şi, deşi încercase să-şi mărească lotul de pământ luând în arendă suprafeţe în plus, făcuse ceva negustorie şi învăţase singur să citească, a trăit la limita sărăciei, la fel ca cei mai mulţi ţărani din districtul lui. În fiecare iarnă părăsea satul ca să lucreze ca muncitor la oraş, lăsându-şi nevasta bolnavă şi slăbită – care pierduse paisprezece din cei optsprezece copii născuţi – să se ocupe singură de gospodărie. Anii de dezamăgiri îl făcuseră un beţiv inveterat şi când era beat îşi bătea nevasta şi copiii. Şi totuşi, alcoolismul lui era amestecat cu o adâncă teamă de Dumnezeu, la fel ca în cazul multora dintre ruşi; şi nu-şi dorea nimic mai mult decât ca fiul său să devină un „ţăran destoinic”. Tânărul Kanatcikov găsea că viaţa este insuportabilă. După moartea prematură a mamei sale, pentru care îl învinuia pe tatăl lui, s-a decis să plece de acasă. „Voiam să scap cât mai repede din monotonia vieţii de la ţară – scria el mai târziu –, să mă eliberez de despotismul şi supravegherea tatei, să încep a duce o viaţă independentă şi încrezătoare.”[38] Nu a durat mult până când sărăcia l-a silit pe tatăl lui să cedeze solicitărilor sale. La şaisprezece ani, Kanatcikov a plecat în sfârşit la Moscova, unde tatăl lui îi aranjase să lucreze ca ucenic în fabrica lui Gustav List. Acolo, la fel ca alte mii de migranţi ţărani, avea să înceapă să se redefinească atât ca muncitor, cât şi ca „tovarăş” în cadrul mişcării revoluţionare.

Motivele pentru care Kanatcikov voia să plece din sat erau tipice pentru cei din generaţia lui. Plicticoasele operaţii rutiniere ale vieţii de la sat şi izolarea erau o grea povară pentru tinerii ca el, povară care a devenit şi mai dificilă odată ce au învăţat să citească, pentru că relatările despre viaţa citadină apărute prin ziare şi broşuri nu puteau decât să-i facă să realizeze şi mai pregnant aceste restricţii. După ei orice slujbă în oraş părea interesantă şi de dorit în comparaţie cu greutăţile vieţii la ţară. „Toţi tinerii sănătoşi şi în putere din satul nostru au fugit la Moscova şi au acceptat indiferent ce slujbă au găsit”, îşi amintea Semionov. „Aşteptam cu nerăbdare momentul când am fi ajuns destul de mari ca să găsim ceva la Moscova şi să putem pleca din

satul nostru natal." La fel ca Gusevo, şi satul lui Semionov, Andreevskoe, era aproape de Moscova, iar oraşul acţiona ca un magnet pentru ţăranii tineri. „Apropierea satului nostru de Moscova – îi scria Semionov unui prieten în 1888 – i-a făcut pe ţăranii noştri să devină sătui de pământ. Dorinţa de a avea o viaţă socială, haine la modă, de a bea, de a avea o viaţă mai uşoară – toate acestea exercită o mare presiune asupra lor. Nu-i mai interesează să lucreze pământul. Fiecare încearcă pe cât poate să scape de această corvoadă şi să găsească mijloace mai uşoare de existenţă."[39]

Dorinţa de a avansa din punct de vedere social era adeseori sinonimă cu dorinţa de a părăsi satul şi a găsi o slujbă în alt domeniu decât agricultura. Tinerii ţărani considerau că a deveni funcţionar sau vânzător într-un magazin însemna să urci pe scara socială. Mai ales pentru tinerele ţărănci, care erau pe treapta cea mai de jos a piramidei patriarhale, serviciul de slujnică la oraş (aşa cum găseau cele mai multe dintre ele) le oferea o viaţă mai bună şi mai independentă. Mulţi dintre cei care au comentat aspectele sociale au remarcat aceste aspiraţii. Un studiu efectuat în anii 1900 asupra copiilor de şcoală din zona rurală a descoperit că aproape jumătate dintre ei voiau să urmeze o „meserie cu calificare superioară" în oraş, în vreme ce mai puţin de 2% voiau să calce pe urmele părinţilor lor ţărani. „Vreau să fiu vânzător, spunea un băieţel de la ţară, pentru că nu-mi place să merg prin noroi. Vreau să fiu la fel ca oamenii aceia îmbrăcaţi curat care sunt vânzători în magazine."[40] Părinţii şi învăţătorii erau alarmaţi de faptul că mulţi copii de la ţară, mai ales băieţi, odată ce ajungeau să înveţe să scrie şi să citească, refuzau să mai facă munci agricole şi încercau să se deosebească de restul satului fâţâindu-se peste tot îmbrăcaţi în straie de oraş ieftine şi ţipătoare.

Dacă ambiţia socială constituia adeseori motivul esenţial pentru acei ţărani care plecau la oraş, şi mai frecvent ea a reprezentat o surprinzătoare consecinţă a unei mutări impuse de sărăcie, aşa cum a fost şi cazul lui Kanatcikov. Indiferent însă de motivaţie, celor mai mulţi dintre ei experienţa oraşului le-a transformat felul de a gândi – despre lume, despre sine şi despre viaţa rurală pe care o lăsaseră în urmă. În general, experienţa i-a determinat să gândească în termeni laici, mai raţionali şi mai umanişti, ceea ce i-a adus mai aproape de intelectualitatea socialistă, şi i-a făcut să respingă şi chiar să desconsidere cultura rurală, cu superstiţiile şi obiceiurile ei primitive şi înapoiate. Aceea era Rusia „icoanelor şi libărcilor", ca să citǎm o expresie a lui Troţki, în timp ce oraşul şi (pentru mulţi dintre ei) cultura urbană a mişcării revoluţionare reprezentau progresul, iluminarea şi eliberarea individului. Baza Partidului Bolşevic era recrutată din rândul ţăranilor, ca în cazul lui Kanatcikov. Neîncrederea şi dispreţul pe care aceştia aveau să le demonstreze faţă de ţărănime, odată ce au ajuns la putere, se pot explica prin această realitate

socială. Întrucât ei asociau deprimanta lume a ţăranului cu propriul lor trecut nefericit, abolirea acestei lumi era un impuls vital pentru propria lor identitate personală şi de clasă pe cale de a se constitui, ca şi pentru angajamentul lor faţă de revoluţie.

Tatăl lui Kanatcikov îi aranjase o ucenicie la fabrica lui Gustav List prin intermediul unui vecin din Gusevo, care mersese să muncească acolo cu câţiva ani în urmă. Cei mai mulţi dintre migranţi se bazau pe astfel de relaţii pentru a se stabili la oraş. Ţăranii dintr-un sat sau dintr-o regiune formau o asociaţie (*artel* sau *zemliacestvo*), pentru a le asigura consătenilor slujbe în fabrică şi locuinţe. Fabrici şi zone întregi din oraş erau „colonizate" de ţăranii dintr-o regiune sau alta, mai ales dacă stăpâneau cu toţii vreun meşteşug local de valoare, şi nu era un lucru neobişnuit ca patronii să folosească astfel de organizaţii pentru recrutarea de muncitori. Suburbia industrială Sormovo, în apropiere de Nijni Novgorod, de exemplu, unde se afla una dintre cele mai mari oţelării din ţară, îşi recruta toţi muncitorii din cele câteva sate înconjurătoare, unde fierăritul era un meşteşug larg răspândit. Prin intermediul unor astfel de asociaţii, ţăranii migranţi reuşeau să păstreze legătura cu satele natale. Majoritatea îşi suplimentau veniturile de la fabrică păstrându-şi şi loturile de pământ comunal şi revenind în sat pe timpul verii pentru a-şi ajuta familiile la recoltat. Fabricile sufereau întreruperi considerabile de activitate în perioada recoltatului[*13]. Alţi ţărani trimiteau regulat acasă bani pentru familie. Reuşeau în felul acesta să rămână cu un picior în sat, atât timp cât poziţia lor economică de la oraş era încă nesigură. Într-adevăr, în unele regiuni industriale, cum erau Uralii şi zonele miniere din sud, era o practică obişnuită ca muncitorii să locuiască în satele lor, unde familia cultiva legume pe un petic de pământ, şi să facă naveta la fabrici şi în mine.

Mulţi dintre aceşti migranţi continuau să se considere ţărani în esenţă şi priveau munca în industrie ca pe un fel de „raid" întreprins asupra economiei bazate pe numerar pentru a-şi susţine fermele familiale. Ei şi-au păstrat aspectul ţărănesc – purtau în continuare cămăşile lor tradiţionale, din bumbac ţesut în casă, şi nu din cele de fabrică, tunsoarea „castron" mai degrabă decât pe cele moderne, în stil urban, şi refuzau să-şi radă bărbile. „Trăiau în condiţii insalubre, înghesuiţi, şi erau zgârciţi, refuzându-şi orice pentru a strânge mai mulţi bani pe care să-i trimită în sat", îşi aminteşte Kanatcikov. „De sărbători mergeau la biserică şi-şi vizitau consătenii, iar discuţiile dintre ei erau mai ales despre cereale, pământ şi vite." Când strângeau suficienţi bani, se întorceau în satul natal şi mai cumpărau o bucăţică de teren. Alţii totuşi, asemenea lui Kanatcikov, au preferat să-şi construiască un viitor ca muncitori urbani. Considerau pământul pe care îl aveau la ţară ca pe un refugiu temporar, până când îşi făceau un rost la oraş[41].

Prin mijlocirea unui *artel* de cincisprezece muncitori migranţi, Kanatcikov a găsit un „cotlon” dintr-o odaie, într-o „casă mare şi puturoasă, locuită de tot felul de oameni sărmani”. Cei cincisprezece bărbaţi care locuiau în odaia respectivă cumpărau de mâncare şi plăteau o bucătăreasă la comun. În fiecare zi, la amiază, plecau în grabă acasă de la fabrică, să mănânce o ciorbă de varză – „cu linguri de lemn şi dintr-un singur castron”, exact aşa cum făceau şi ţăranii. Kanatcikov dormea într-un pat strâmt împreună cu un alt ucenic. „Cotlonul” lui fără ferestre era murdar şi plin de „ploşniţe şi purici şi de duhoarea «umanităţii»”. Tânărul era de fapt norocos, pentru că locuia totuşi într-o odaie. Mulţi muncitori trebuiau să se mulţumească doar cu un pat îngust de scânduri în barăcile fabricii, unde sute de bărbaţi, femei şi copii dormeau înşiraţi laolaltă, fără să aibă alt aşternut în afară de propriile lor haine murdare. În astfel de barăci, pe care Gorki le compara cu „adăposturile unor oameni preistorici”, nu existau locuri unde să te speli sau să găteşti, aşa că muncitorii trebuiau să meargă la băile publice şi să mănânce la cantine. Familii întregi trăiau în astfel de condiţii. Încercau pe cât posibil să-şi asigure puţină intimitate, atârnând o draperie în jurul patului lor de scânduri. Alţii, şi mai lipsiţi de noroc, erau siliţi să doarmă prin azilurile de noapte sau pe lângă utilajele la care lucrau. Cererea de locuinţe era atât de mare, încât muncitorii cheltuiau frecvent pentru chirie chiar şi jumătate din câştig. Proprietarii împărţeau camerele, holurile, pivniţele şi bucătăriile pentru a-şi maximiza profitul. Dezvoltatorii speculanţi s-au grăbit să ridice clădiri înalte de locuinţe, care au fost la rândul lor repede subdivizate. Conform unei anchete din 1904, în medie într-un apartament din Sankt-Petersburg locuiau şaisprezece persoane, câte şase în fiecare cameră. În cartierele muncitoreşti numărul era şi mai mare. Consiliul municipal ar fi putut atenua criza locativă construind suburbii şi dezvoltând un sistem ieftin de transport, dar presiunile exercitate de proprietarii de locuinţe din centru au blocat astfel de iniţiative[42].

Asemenea majorităţii oraşelor industriale din Rusia, Sankt-Petersburgul se dezvoltase fără un plan adecvat. Fabricile fuseseră construite în cartierele rezidenţiale centrale şi li se permitea să-şi evacueze reziduurile industriale în râuri şi canale. Alimentarea cu apă a populaţiei era o sursă permanentă pentru răspândirea tifosului şi holerei, după cum a descoperit pe pielea ei însăşi fiica ţarului, marea ducesă Tatiana Nikolaevna, când s-a îmbolnăvit de febră tifoidă în timpul sărbătorilor tricentenare din capitală. Rata mortalităţii în acest „oraş al ţarilor” era cea mai ridicată din toate capitalele Europei, inclusiv Constantinopol, iar o epidemie de holeră izbucnea în medie o dată la trei ani. În cartierele muncitoreşti, mai puţin de un apartament din trei avea toaletă sau apă curentă. În curţile din spate excrementele se adunau grămezi, până când erau colectate, noaptea, în căruţe de lemn. Apa era

adusă cu găleata de la pompele şi fântânile de pe stradă şi trebuia fiartă ca să fie bună de băut. În tot oraşul – pe faţadele caselor, în tramvaie şi în alte sute de locuri publice – erau tăbliţe scrise cu litere roşii, mari, care îi avertizau pe oameni să nu bea apă, deşi muncitorii însetaţi, mai ales cei sosiţi recent de la ţară, nu le prea luau în seamă. Nu s-a făcut nimic într-adevăr semnificativ pentru a îmbunătăţi sistemele de canalizare şi de alimentare cu apă ale oraşului, care au rămas o ruşine naţională chiar şi după ce 30.000 de rezidenţi au fost doborâţi de holeră în anii 1908-1909. S-a vorbit mult despre construirea unei conducte până la lacul Lagoda, dar proiectul a rămas doar pe hârtie până în 1917[43].

Din prima sa zi în fabrică, tânărul Kanatcikov a devenit foarte conştient de înfăţişarea sa rustică şi stângace: „Muncitorii calificaţi mă priveau cu dispreţ, mă ciupeau de ureche şi mă trăgeau de păr, spunându-mi «ţărănoi prost» şi alte vorbe de ocară". Aceşti aristocraţi ai muncitorimii au devenit un model pentru Kanatcikov, care s-a străduit să se integreze în noua cultură a clasei muncitoare. Le invidia ţinutele la modă, cu manşetele pantalonilor căzute peste ghetele lucioase din piele, cămăşile albe băgate în pantaloni şi gulerele bordate cu dantelă. Miroseau a săpun şi a apă de toaletă, aveau părul tuns „după moda poloneză" (cu cărarea pe o parte şi nu la mijloc, aşa cum o purtau ţăranii), iar duminicile se îmbrăcau la costum şi pălărie de pai. Mândria cu care aceştia îşi etalau ţinuta părea să „transmită faptul că sunt conştienţi de propria lor valoare"; şi tocmai acest sentiment al demnităţii Kanatcikov se hotărâse să şi-l dezvolte[44].

Deocamdată însă, se afla la cel mai de jos nivel al ierarhiei din fabrică, un muncitor necalificat care muncea şase zile pe săptămână, de la 6 dimineaţa până la 7 seara, pe un salariu mizerabil de 1,5 ruble pe săptămână. Revoluţia industrială din Rusia, care se dezvoltase cu întârziere, depindea de mâna de lucru ieftină a muncitorilor veniţi de la ţară, aidoma lui Kanatcikov. Acesta era principalul avantaj al Rusiei faţă de vechile puteri industriale, unde forţa de muncă, organizată în sindicate, câştigase salarii şi condiţii de lucru mai bune. Aşa cum explica şi contele Witte în 1900, muncitorul rus, „crescut în tradiţiile sobre ale vieţii rurale", era „mult mai uşor de mulţumit" decât echivalentul său din Europa sau America de Nord, aşa încât „salariile mici au fost ca un dar al sorţii pentru întreprinderile ruseşti". Într-adevăr, pe măsură ce fabricile s-au mecanizat tot mai mult, patronii au reuşit să exploateze mâna de lucru şi mai ieftină a femeilor şi copiilor. În 1914, femeile reprezentau 33% din forţa de muncă industrială din Rusia, în comparaţie cu 20% în 1885, iar în anumite sectoare, cum ar fi cel textil şi cel al industriei alimentare, femeile reprezentau majoritatea. Condiţiile din fabrici au avut un grav impact asupra sănătăţii lor, acestea fiind deja împovărate – cum era cazul multora dintre ele – cu copii sugari şi bărbaţi alcoolici. „Nu poţi să nu observi îmbătrânirea prematură a femeilor care muncesc în

fabrică", nota un medic specialist în 1913. „O femeie muncitoare în vârstă de cincizeci de ani are vederea şi auzul slăbite, capul îi tremură, umerii sunt mult gârboviţi în faţă. Arată cam de şaptezeci de ani. Este evident că numai nevoia acută o mai ţine în fabrică, silind-o să muncească peste puterile ei. În vreme ce în Occident muncitorii vârstnici beneficiază de pensie, femeile noastre muncitoare nu se pot aştepta la nimic mai bun decât să-şi trăiască ultimele zile ca femei de serviciu la toalete."[45]

Guvernul ţarist ezita să îmbunătăţească condiţiile muncitorilor cu ajutorul unei legislaţii a activităţii industriale. Aceasta a fost una dintre marile lui greşeli, deoarece dezvoltarea unei clase muncitoare urbane foarte numeroase şi nemulţumite avea să fie una dintre principalele cauze ale prăbuşirii sistemului. Parte a acestei probleme era şi faptul că forţele reacţionare influente – cum era Pobedonoştev, procuratorul general al Sfântului Sinod şi sfetnic apropiat al ultimilor doi ţari – refuzau efectiv să recunoască „problema muncitorească", întrucât, în viziunea lor, Rusia avea în continuare o societate agrară (şi aşa trebuia să rămână). Cu alte cuvinte, muncitorii nu trebuiau să fie trataţi altfel decât ca nişte ţărani. Alţii se temeau că aplicarea unor astfel de reforme nu ar face decât să crească speranţele muncitorilor. Însă, dat fiind că o bună parte din industria rusă rămânea în mâinile unor proprietari străini[*14], principala grijă era că o creştere a costurilor cu forţa de muncă i-ar fi putut face pe aceştia să-şi mute capitalul în altă parte. Câştigurile obţinute de muncitorii britanici în anii 1840 şi de cei germani în anii 1880 au constituit valori de neatins pentru muncitorii ruşi de la începutul secolului XX. Cele mai importante două legi privind activitatea industrială – una din 1885, care interzicea angajarea în schimbul de noapte a femeilor şi copiilor, iar cealaltă din 1897, care limita ziua de lucru la unsprezece ore şi jumătate – au fost smulse guvernului cu mare efort, după greve importante. Chiar şi aceste reforme lăsau însă goluri importante. Meşteşugurile şi micile fabrici de artizanat, care angajau majoritatea muncitorilor ţării, erau excluse de la această legislaţie protectoare. Inspectoratele, care aveau sarcina de a garanta că fabricile respectă reglementările, erau lipsite de putere efectivă, iar patronii le ignorau fără să fie pedepsiţi. Spaţiile de lucru erau pline de noxe şi nu erau ventilate. Pardoselile atelierelor erau ticsite de utilaje periculoase şi frecvent aveau loc accidente. Celor mai mulţi dintre muncitori le era refuzat cu toate acestea dreptul legal la asigurare şi, dacă îşi pierdeau un ochi sau un membru, nu se puteau aştepta la o compensaţie mai mare de câteva ruble.

„Proprietarul de fabrică este un suveran şi legiuitor absolut pe care nu-l constrânge nici o lege", declara profesorul Ianjul, un partizan de frunte al legislaţiei privind activitatea industrială în anii 1880. Într-adevăr, prin angajarea muncitorilor cu contract individual, patronii puteau ocoli cele mai multe dintre legile

guvernamentale privind munca. În contractul de muncă al muncitorilor erau inserate tot felul de clauze care îi lipseau de drepturile legale. Mult după ce astfel de amenzi fuseseră scoase în afara legii, multor muncitori li se reţineau în continuare sume din salariu pentru slabă productivitate, pentru deteriorări şi încălcări minore ale regulamentelor din fabrici (uneori ele însemnau doar mersul la toaletă în timpul orelor de muncă). Unii angajatori îşi supuneau muncitorii la percheziţii degradante, căutându-i de bunuri furate de fiecare dată când aceştia ieşeau pe poarta fabricii, în timp ce alţii puneau să fie biciuiţi pentru încălcările regulilor. Alţii le interziceau muncitorilor să poarte pălării sau să vină la lucru îmbrăcaţi în hainele cele mai bune, mijloace prin care voiau să-i înveţe care le este locul. Acest tip de „regim de iobăgie" era resimţit cu intensitate de muncitori ca fiind un afront adus demnităţii lor personale. „Nici măcar nu suntem acceptaţi ca persoane", s-a plâns unul dintre ei. „Suntem consideraţi nişte obiecte care pot fi aruncate în orice clipă." Un altul se plângea că „dincolo de graniţele Rusiei până şi caii au parte de odihnă. Traiul muncitorilor noştri însă este mai rău decât al unui cal"[46]. Pe măsură ce li se dezvolta sentimentul valorii proprii, aceşti muncitori au cerut să fie trataţi cu mai mult respect de patronii lor. Voiau ca aceştia să li se adreseze cu forma mai politicoasă „dumneata" (*vîi*), în locul apelativului familiar „tu" (*tîi*), pe care îl asociau cu vechiul regim al iobăgiei. Voiau să fie trataţi ca nişte „cetăţeni". Adeseori, ceea ce alimenta grevele şi demonstraţiile era tocmai chestiunea tratamentului respectuos, şi nu problema pragmatică a salariilor.

Istoricii au cercetat exhaustiv originile acestui militantism al muncitorilor. Mărimea fabricilor, nivelul de instruire şi de calificare, fluctuaţiile salariilor şi ale preţurilor, numărul anilor petrecuţi ca locuitori la oraş şi influenţa intelectualităţii revoluţionare – toţi aceşti factori au fost examinaţi până la cele mai microscopice detalii în nenumărate monografii, fiecare dintre ele sperând să descopere combinaţia crucială care să explice avântul „revoluţiei muncitoreşti". Principalul argument al istoricilor se referă la efectele urbanizării. Unii au susţinut că muncitorii cei mai urbanizaţi, cei cu gradul cel mai ridicat de calificare şi educaţie, au devenit „infanteria" revoluţiei[47]. Alţii au susţinut însă că migranţii mai recenţi – cei care au fost „luaţi cu japca de la plug şi azvârliţi direct în iadul din fabrici", aşa cum s-a exprimat odată Troţki – tindeau să fie cei mai violenţi, adaptând adeseori forme spontane de revoltă asociate cu mediul rural (*buntarstvo*) la noul şi ostilul mediu industrial în care se găseau[48].

Fără îndoială că migranţii ţărani adăugau un element volatil şi adeseori beligerant clasei muncitoare urbane. Tulburările muncitorilor din primele decenii ale industrializării tindeau să ia forma unor izbucniri spontane de violenţă, cum ar fi revoltele, pogromurile, jafurile şi vandalizarea utilajelor, acel tip de acţiuni

care erau de aşteptat din partea unei mase de ţărani dezrădăcinaţi şi dezorganizaţi, luptând să se adapteze noii lumi urbane şi disciplinei din fabrică. Unele dintre aceste forme „preindustriale" de violenţă au devenit caracteristici permanente ale peisajului tulburărilor în rândul muncitorilor. Un bun exemplu este practica frecventă a muncitorilor ca în timpul grevelor şi demonstraţiilor să-şi „evacueze" directorul sau maistrul fabricii într-o roabă şi să-l arunce în vreo hazna sau un canal. Cu toate acestea, ar fi exagerat să sugerăm că astfel de forme „primitive" de protest industrial sau proaspeţii recruţi din spatele lor reprezentau factorul crucial în creşterea militantismului muncitorilor[49]. În anii 1890, grevele au devenit principala formă de protest industrial, iar ele reclamau acel tip de organizare disciplinată pe care nu-l puteau asigura decât muncitorii cei mai urbanizaţi, cu nivelul lor mai mare de calificare şi educaţie. În acest context era puţin probabil ca migranţii ţărani să joace un rol esenţial. De altfel, aceştia refuzau adesea să participe la greve. Proprietari ai unui mic petic de pământ în satul natal, unde puteau să revină când situaţia devenea dificilă, ei erau mai puţin înclinaţi să-şi asume riscurile implicate de o grevă în comparaţie cu acei muncitori care îşi tăiaseră legăturile cu satul şi depindeau exclusiv de salariul din fabrică. Aceştia din urmă se situau în primele rânduri ale mişcărilor muncitorilor.

În această privinţă Rusia se situa într-un contrast violent cu Europa, unde muncitorii cei mai calificaţi şi educaţi tindeau să fie cel mai puţin revoluţionari şi erau integraţi în mişcarea mai largă democratică. În Rusia nu existau prea multe semne ale apariţiei unei astfel de „aristocraţii muncitoreşti" moderate. Având salarii mai mari şi legături strânse cu intelectualitatea, muncitorii tipografi erau candidaţii cei mai probabili pentru a juca un astfel de rol. Chiar şi ei susţineau însă cu fermitate partidul marxist şi pe cel socialist-revoluţionar. Dacă ar fi fost capabili să-şi înfiinţeze în mod legal propriile lor sindicate, atunci aceşti muncitori ar fi reuşit poate să aibă suficient de câştigat din menţinerea *statu-quo*-ului pentru a nu mai cere răsturnarea lui. Poate că atunci ar fi apucat pe calea reformelor moderate urmată de mişcările muncitoreşti europene. Situaţia politică din Rusia i-a împins însă în mod natural către extreme. Incapabili să-şi structureze propriile organizaţii independente, ei au fost obligaţi să se sprijine pe conducerea mişcării revoluţionare din ilegalitate. Mişcarea revoluţionară muncitorească a fost aşadar creată în mare măsură de regimul ţarist.

Militantismul nu este altceva decât un set de atitudini şi emoţii. Aşa cum o ilustrează istoria lui Kanatcikov, rădăcinile militantismului muncitorilor erau esenţialmente psihologice. Personalitatea lui s-a schimbat pe măsură ce el s-a adaptat la stilul de viaţă urban şi a dobândit noi calificări. Stăpânirea tehnicilor de precizie ale matriţerilor – muncitorii de elită din industria

constructoare de maşini care desenau şi matriţau părţile metalice – i-a dat încredere în propriile sale puteri. I-a adus şi mai mulţi bani, ceea ce i-a sporit respectul de sine. Faptul că a învăţat să citească şi a stat de vorbă cu alţi muncitori l-a expus modului de gândire laică şi noilor teorii „ştiinţifice", ca darwinismul şi marxismul, care i-au slăbit convingerile religioase. Au mai fost şi alte modalităţi prin care tânărul Kanatcikov a luptat să se elibereze de influenţa satului. Era oripilat de „huliganismul" şi de comportamentul necioplit al colegilor lui de cameră din *artel*, de faptul că beau din greu şi că se băteau. S-a mutat singur într-o cameră, a jurat solemn să nu bea niciodată ceva mai tare decât ceaiul şi a pornit pe drumul aspru al autoperfecţionării, ca să şteargă orice urme ale umilelor sale origini ţărăneşti. A încercat să-şi creeze o nouă imagine personală, să-i imite pe „acei tineri muncitori metalurgişti – cum explica singur – care câştigau un trai independent şi nu-şi distrugeau viaţa cu votcă". A făcut economii ca să se tundă în stil polonez, să-şi cumpere o haină la modă, cu nasturi de sidef, şi o şapcă de catifea, aşa cum purtau aristocraţii muncitorimii. Şi-a cumpărat un costum şi un ceas pentru buzunarul de la vestă, o pălărie de pai şi o pereche de pantofi la modă, pentru duminică. Cu câteva copeici şi-a cumpărat şi un exemplar din *Învaţă singur dansul şi bunele maniere*, care îl avertiza că nu trebuie să-şi şteargă nasul cu şervetul de masă şi îl învăţa cum să mănânce delicatese de soiul anghinarei şi sparanghelului, deşi, după cum a recunoscut ulterior, nu ştia „dacă alimentele acelea aparţineau lumii animale, vegetale sau minerale"[50].

Autoperfecţionarea era o aspiraţie destul de naturală în rândul muncitorilor calificaţi, cum era Kanatcikov, nerăbdători să-şi depăşească originile ţărăneşti şi să atingă în societate acel statut pe care sentimentul tot mai accentuat al demnităţii îi făcea să considere că îl merită. Mulţi nutreau visul de a intra prin căsătorie în rândurile micii burghezii şi de a-şi deschide un mic magazin sau o afacere. Citeau cotidienele bulevardiere, precum *Peterburgskii listok* (*Foaia Petersburgului*), care adoptaseră idealurile victoriene ale autoperfecţionării, îşi îndrumau cititorii în probleme privind bunul-gust şi bunele maniere şi îi amuzau cu istorioare senzaţionale despre cei bogaţi şi faimoşi.

Era aşadar de aşteptat ca această căutare a respectabilităţii să fie însoţită de o anume pedanterie din partea elitei muncitoreşti, o pretenţioasă preocupare de a se distinge de masele „întunecate" de muncitori-ţărani printr-un comportament sobru şi „cultivat"[*15]. Printre acei muncitori-ţărani de felul lui Kanatcikov, care ulterior se vor alătura bolşevicilor, această pedanterie s-a manifestat însă într-o formă extremă. Sobrietatea lor a devenit un puritanism militant, ca şi cum prin manierele lor afectate şi ascetice, prin băutul ceaiului şi autodisciplină puteau alunga complet trecutul lor ţărănesc. „Eram de părere că nici un socialist conştiincios nu ar

trebui să bea vreodată votcă", îşi amintea unul dintre bolşevici. „Blamam până şi fumatul. Propagam moralitatea în cel mai strict sens al cuvântului." Acesta era motivul pentru care atât de mulţi membri ai Partidului Bolşevic se abţineau de la a avea relaţii amoroase, deşi în cazul lui Kanatcikov s-ar putea ca explicaţia să aibă legătură cu propriile sale eşecuri deprimante în relaţiile cu femeile. Revoluţionarii muncitori, a recunoscut el ulterior, „au dezvoltat o atitudine negativă faţă de ideea de familie, de căsătorie şi chiar faţă de femei". Se considerau nişte bărbaţi „osândiţi", a căror soartă era legată total de cauza revoluţiei, ce nu putea fi decât compromisă prin „contactul cu fetele". Atât de închistaţi erau aceşti proletari de pionierat, încât lumea îi confunda adeseori cu paşcoviţii, o sectă evanghelică pioasă. Chiar şi poliţia era uneori încurcată atunci când primea indicaţii să intensifice supravegherea muncitorilor „revoluţionari" care nu beau decât ceai[51].

*

Prin intermediul acestor prieteni băutori de ceai s-a implicat tânărul Kanatcikov pentru prima dată în „cercurile de studiu" (*krujki*) clandestine dedicate lecturilor din broşurile socialiste şi instruirii muncitorilor. În zilele lor de început, cele mai multe dintre aceste cercuri fuseseră organizate de studenţii populişti, dar la finele anilor 1890, când Kanatcikov s-a mutat la Sankt-Petersburg şi s-a înscris în aceste cercuri, de ele se ocupau marxiştii. Pentru el, ca şi pentru mulţi alţi muncitori „cu conştiinţă", principalul punct de atracţie al cercului era deschiderea pe care le-o dădea faţă de universul nou al învăţăturii. Prin el Kanatcikov a făcut cunoştinţă cu scrierile lui Puşkin şi ale lui Nekrasov, cu cărţile de ştiinţă, de istorie, aritmetică şi gramatică, cu teatrul şi concertele adevărate, dar şi cu broşurile marxiste populare din vremea aceea. Toate acestea i-au dat sentimentul că s-a ridicat la un nivel cultural superior celor mai mulţi dintre muncitori, care îşi petreceau timpul liber prin cârciumi. El şi tovarăşii săi erau însă în continuare stânjeniţi în prezenţa membrilor clasei de mijloc liberale, care tratau cu condescendenţă grupurile lor. Uneori, aşa cum îşi aminteşte Kanatcikov, erau duşi „pe post de exponate" prin casele burghezilor mondeni:

> Ghidul nostru, membru al intelectualităţii, ne prezenta cu voce tare, apăsând pe cuvintele „muncitori cu conştiinţă". Apoi eram răsfăţaţi cu ceai şi tot felul de gustări ciudate, pe care ne feream să le atingem, de frică să nu comitem vreo gafă stânjenitoare. Conversaţiile noastre cu astfel de persoane liberale erau foarte încordate. Ne chestionau despre cutare sau cutare carte pe care o citiserăm, despre cum trăia marea masă a muncitorilor, ce gândeau, dacă erau sau nu interesaţi de constituţie. Unii ne

> întrebau dacă l-am citit pe Marx. Orice tâmpenie pe care o scoteam pe gură, în zăpăceala noastră, era primită cu condescendentă aprobare.

Când plecau de la aceste reuniuni, Kanatcikov şi amicii lui scoteau „un oftat de uşurare" şi râdeau de „ignoranţa gazdei noastre faţă de viaţa pe care o duceam noi". Chiar dacă în aparenţă erau de acord cu opinia mentorilor lor studenţi, şi anume că liberalii ar fi putut fi utili cauzei revoluţionare, „creştea în sinea noastră un soi de ostilitate faţă de ei, un sentiment de neîncredere"[52]. Tocmai acest sentiment de neîncredere, faptul că muncitorii conştientizau că aspiraţiile lor nu erau aceleaşi cu ale liberalilor, a grăbit căderea Guvernului Provizoriu în 1917.

În această etapă, concepţia lui Kanatcikov despre socialism era una extrem de maleabilă. Acelaşi lucru era valabil pentru majoritatea muncitorilor. Acestora li se părea dificil să asimileze ideile complexe sau abstracte, dar erau receptivi la propaganda făcută prin intermediul istorisirilor simple publicate în broşuri, în care se punea accentul pe exploatarea muncitorilor în viaţa lor zilnică. Povestirile lui Gorki erau foarte populare. De când fugise din Krasnovidovo, acesta bătuse ţara în lung şi-n lat, având tot felul de slujbe ocazionale, până când l-a cunoscut pe criticul şi romancierul V.G. Korolenko, care l-a încurajat să se apuce de scris. Pe la mijlocul anilor 1890, Gorki devenise deja o celebritate la nivel naţional, primul scriitor adevărat care provenea din drojdia societăţii urbane a muncitorilor migranţi, a vagabonzilor şi hoţilor, pe care povestirile lui o înfăţişau cu bogăţie de detalii şi cu compasiune. Îmbrăcat ca un simplu muncitor, cu mustaţa lui pe oală şi chipul cu trăsături adânc dăltuite, Gorki a fost primit ca un fenomen în saloanele intelectualităţii radicale. Muncitorii se puteau identifica uşor cu povestirile lui, pentru că ele fuseseră inspirate din grijile care le umpleau viaţa de zi cu zi şi, aidoma pseudonimului scriitorului, surprindeau propriul lor spirit sfidător şi de revoltă (în limba rusă, *gorki* înseamnă „amar"). Mai mult, simpatia evidentă pe care Gorki o avea faţă de muncitorul industrial şi, în paralel, antipatia sa faţă de „înapoiata" Rusie rurală din trecut le dădea unor muncitori precum Kanatcikov, care încercau să se rupă de propriile rădăcini, un set nou de idealuri şi valori morale. Într-un renumit pasaj din *Copilăria* (1913), Gorki se întreba de ce relata toate întâmplările de cruzime şi suferinţă care îi umpluseră primii ani de viaţă; iar răspunsul pe care şi-l dădea era unul cu care mulţi muncitori precum Kanatcikov ar fi simpatizat:

> Când îmi amintesc de aceste apăsătoare ticăloşii ale vieţii ruseşti pline de sălbăticie, mă întreb uneori dacă face să vorbesc de ele. Şi, de fiecare dată, îmi răspund cu o convingere mereu nouă: face, deoarece ele-s un adevăr adânc înrădăcinat, care n-a fost stârpit nici până în ziua de azi. Şi acesta-i adevărul pe care trebuie să-l cunoşti temeinic, ca să-l poţi smulge cu

rădăcină cu tot din mintea şi din sufletul omului şi din viaţa noastră apăsătoare şi ruşinoasă[*16].

Toate personajele din povestirile lui Gorki sunt împărţite în bune şi rele – ambele categorii definite în termenii clasei sociale –, cu puţine nuanţe sau variaţii. Acest absolutism moral atrăgea şi el tot mai puternica conştiinţă revoluţionară şi de clasă a muncitorilor. Mai presus de toate însă, spiritul de revoltă degajat de aceste scrieri era ceea ce le făcea atât de însufleţitoare. *Cântecul păsării furtunii* (1895), bombastic elogiu al eroului romantic revoluţionar, deghizat în şoim ce zboară pe deasupra valurilor înspumate, a devenit imnul revoluţionarilor şi a fost difuzat clandestin în sute de copii tipărite, scrise la maşină sau de mână. Asemenea celor mai mulţi dintre muncitori, Kanatcikov îl învăţase pe dinafară:

Cutezător petrel, chiar
şi atunci când mori,
Cântat vei fi de cei cu
suflet brav şi
neînfricat,
Rămâi trăind drept
pildă,
Mândră chemare –
spre libertate şi
lumină![53]

Muncitorilor le plăcea şi să citească istorii despre lupta populară de eliberare din ţinuturi străine. „Fie că era vorba de albigenzi împotriva Inchiziţiei, de garibaldini sau de naţionaliştii bulgari, vedeam în ei spirite pereche cu noi”, scria Kanatcikov. Nu conta că aceşti eroi venetici fuseseră prinşi în lupte total diferite de a lor, muncitorii reinterpretau în grabă aceste istorii în contextul Rusiei. Este adevărat, cenzura exercitată asupra literaturii care se ocupa de „revoluţionarii” din istoria rusă, ca Pugaciov sau decembriştii, îi obliga să caute inspiraţia dincolo de graniţe. În buna şi vechea tradiţie din Rusia de a citi printre rânduri, ei s-au agăţat de lupta celor din Ţările de Jos împotriva Inchiziţiei ca de un exemplu mobilizator pentru spiritul şi organizarea de care aveau nevoie în propria lor luptă împotriva poliţiei. Conţinutul emoţional al acestor cronici, descrierile romantice ale răzvrătitului ca luptător pentru libertate şi dreptate le făceau atât de mobilizatoare. De la ele, a explicat Kanatcikov, „am învăţat noi ce înseamnă altruismul, capacitatea de a ne sacrifica pe noi înşine în numele binelui comun”[54]. Identificându-se cu neînfricaţii apărători ai emancipării omenirii de pretutindeni, s-au convertit la cauza revoluţionară.

Atracţia deosebită faţă de marxism izvora din importanţa pe care doctrina o acorda rolului clasei muncitoare şi ideii de progres.

Broşurile de popularizare a marxismului de la sfârşitul anilor 1890, care pentru prima dată atrăgeau mulţimi de muncitori precum Kanatcikov în slujba cauzei revoluţionare, întăreau învăţămintele de pe urma foametei din 1891: că ţăranii erau condamnaţi să dispară în urma progresului economic; că ei reprezentau o relicvă a trecutului primitiv al Rusiei şi vor fi desfiinţaţi de industrializare; iar credinţa populiştilor în comună (la care mai aderau încă mulţi ţărani-muncitori) nu se mai justifica. Doar marxiştii le puteau explica muncitorilor de ce părinţii lor ţărani ajunseseră atât de săraci şi de ce ei înşişi fuseseră siliţi să plece la oraş. Exista aşadar o strânsă legătură între ataşamentul lui Kanatcikov faţă de exaltarea marxistă a industrializării şi progresului şi respingerea psihologică a propriului trecut de ţăran. La fel ca numeroşi alţi muncitori de la ţară, Kanatcikov a investit mult din propria personalitate în idealul eliberării prin industrializare. Descoperea „poezia huruielilor şi pufăielilor" dintr-o fabrică. Pentru muncitorii de felul lui marxismul părea o „ştiinţă" modernă care, în termeni simpli şi contraste alb-negru, explica de ce lumea în care trăiau era construită aşa cum era şi cum putea fi ea transformată.

Multă lume a susţinut că marxismul, cel puţin în forma lui populară, a acţionat ca o religie. Dar muncitorii de felul lui Kanatcikov credeau cum nu se poate mai serios că învăţăturile lui Marx reprezentau o ştiinţă în aceeaşi măsură ca şi celelalte ştiinţe naturale; şi este nedrept faţă de ei să susţinem că această convingere a lor nu era de fapt decât o formă de credinţă religioasă. În concepţiile multora dintre aceşti muncitori exista, totuşi, un dogmatism evident, care poate fi uşor confundat cu fanatismul religios. Acesta era manifest în atitudinea dispreţuitoare pe care mulţi dintre ei, muncitori care atinseseră apogeul înţelegerii marxiste, o arătau faţă de cei care nu ajunseseră încă pe acele culmi. Un „tovarăş", de exemplu, i-a răspuns arogant unui poliţist pe cale să-l aresteze că e un „prost" pentru că nu l-a „citit niciodată pe Marx" şi nu ştie „nici măcar [ce înseamnă] politica şi economia"[55]. Acest dogmatism era în mare măsură legat de relativa sărăcie de idei politice alternative, care ar fi putut măcar să-i facă pe muncitori să privească doctrina marxistă cu ceva mai multă rezervă şi scepticism. El îşi avea însă originea şi în modul în care aceşti muncitori fuseseră instruiţi în domeniul filosofiei. Când individul învaţă la o vârstă adultă acele lucruri pe care copiii le învaţă în mod normal la şcoală, el găseşte adesea că este dificil să treacă dincolo de ideile abstracte cele mai simple. Ele tind să se fixeze adânc în mintea lui şi îl fac opac la asimilarea ulterioară a unei cunoaşteri mai sofisticate. Individul vede astfel lumea în termeni de alb şi negru, pentru că noţiunile limitate pe care le-a primit împiedică orice altă nuanţare. Marxismul a avut asupra muncitorilor de seama lui Kanatcikov aproape acelaşi efect. Le-a oferit o soluţie simplă la problemele

„capitalismului” şi ale înapoierii, fără să le ceară să gândească independent.

Implicarea unui muncitor în mişcarea muncitorească militantă era o invitaţie la persecuţie. Odată ce poliţia locală afla despre activităţile lui, el avea să fie dat afară curând din fabrică pentru că era un agent provocator. Dată fiind totuşi cererea uriaşă de mână de lucru calificată din perioada boomului industrial, muncitorii de categoria lui Kanatcikov îşi găseau uşor alte locuri de muncă. Treceau de la o fabrică la alta, organizând cluburi şi asociaţii ilegale ale muncitorilor, până ce poliţia îi descoperea iar şi îi silea din nou să plece. Confruntaţi cu o viaţă de fugari, militanţii cu o voinţă mai slabă se poate să fi ales să facă cale întoarsă în satul natal. Dar pentru muncitori de felul lui Kanatcikov un atare pas era de neconceput. Ei erau deja devotaţi trup şi suflet mişcării revoluţionare şi investiseră în ea propria lor identitate. Revenirea la starea de înapoiere a satului le-ar fi subminat conştiinţa de sine atât de greu dobândită. Singura lor alternativă era să se alăture mişcării revoluţionare ilegale. Sentimentul camaraderesc pe care l-au găsit acolo a compensat în parte sentimentul dezrădăcinării pe care probabil că îl aveau mulţi dintre cei siliţi să se tot mute dintr-un oraş în altul. Organizaţia de partid a devenit „căminul şi vatra” muncitorilor, aşa cum scria Kanatcikov. Ai săi „tovarăşi de luptă ţineau loc de fraţi, surori, de mamă şi tată”. Apartenenţa la această comunitate secretă avea în plus propriul ei farmec romantic, aşa cum explica un alt muncitor bolşevic: „Pericolul permanent de a fi arestaţi, întâlnirile noastre secrete şi conştiinţa faptului că nu mai eram doar un fir de nisip, un simplu muncitor oarecare, ci membrul unei organizaţii periculoase şi ameninţătoare pentru guvern şi pentru cei bogaţi – toate acestea erau lucruri noi şi palpitante”[56].

Sentimentul apartenenţei la partid, al participării la misiunea lui istorică dizolva diferenţele sociale dintre muncitori şi intelectualitatea marxistă. Tovărăşia a fost iniţial mai puternică decât clasa socială. Tot mai mult însă relaţia dintre cele două clase a ajuns să fie marcată de tensiuni şi de neîncredere. Muncitorii începeau să se organizeze. Grevele de la mijlocul anilor 1890 au fost prima realizare majoră a mişcării muncitoreşti independente. Majoritatea grevelor au fost conduse chiar de muncitorii calificaţi înşişi, deşi intelectualitatea marxistă din Partidul Social-Democrat a jucat un important rol secundar în diseminarea propagandei care a contribuit la larga răspândire şi eficienţa grevelor. În etapa aceea marxiştii susţineau încă ideea agitării maselor şi a grevelor. Spre sfârşitul deceniului, mulţi au început totuşi să susţină că mişcarea muncitorească, cu miza ei limitată la chestiuni economice, nu era suficient de puternică pentru a răsturna regimul ţarist. Ei cereau o mişcare politică mai largă, în care rolul principal trebuia să fie jucat de disciplina şi organizarea social-democraţilor, şi nu de muncitorii înşişi. Aici se află rădăcina conflictului dintre ţelurile

economice ale mişcării muncitoreşti şi ambiţiile politice ale intelectualităţii revoluţionare, un conflict care va fractura întreaga mişcare marxistă din Rusia.

Prins între fabrică şi mişcarea revoluţionară ilegală, Kanatcikov trebuia acum să aleagă între cele două. În ajunul Revoluţiei din 1905, aşa cum aflăm din ultima frază, plină de mândrie, a memoriilor sale, el a părăsit fabrica şi a devenit un „revoluţionar profesionist", cu normă întreagă în Partidul Bolşevic.

*1 La vârsta de douăzeci şi trei de ani, Gorki a fost bătut până la inconştienţă de un grup de ţărani când a încercat să intervină pentru o femeie vinovată de adulter, pe care bărbatul ei o dezbrăcase la piele şi o biciuise în urletele mulţimii.

*2 F.M. Dostoievski, *Jurnal de scriitor*, ed. a III-a, traducere de Adriana Nicoară, Marina Vraciu, Leonte Ivanov şi Emil Iordache, Polirom, Iaşi, 2008, pp. 71, 80 (n.tr.).

*3 Întrucât nu existau garduri care să delimiteze fâşiile sau loturile, era esenţial ca toate gospodăriile să semene aceleaşi culturi în acelaşi timp (de exemplu, conform asolamentului trienal iarnă/primăvară/pauză de cultură), pentru că altfel vitele lăsate să păşuneze pe miriştea de pe un lot puteau să intre în lanurile din loturile învecinate.

*4 Termenul „culac", derivat din cuvântul „pumn" în limba rusă, era iniţial folosit de ţărani pentru a deosebi elementele exploatatoare (cămătarii, cei care subarendau pământurile, speculanţii şi aşa mai departe) de ţărănimea care muncea pământul. În opinia lor, un fermier ţăran care acţiona antreprenorial nu putea fi culac, chiar dacă folosea mână de lucru plătită. În schimb, bolşevicii au folosit în mod eronat termenul, în sens marxist, pentru a descrie orice ţăran bogat. Au făcut din termen un sinonim pentru „capitalist", plecând de la falsa presupoziţie că munca plătită din agricultura ţărănească era o formă de „capitalism". Sub conducerea lui Stalin, termenul „culac" a fost folosit împotriva întregii ţărănimi cu gospodării mici. Prin colectivizare, regimul a lansat „distrugerea clasei sociale a culacilor".

*5 Cuvântul „roşu" în limba rusă (*krasnîi*) are legătură cu „frumos" (*krasivîi*), ceea ce a avut o puternică semnificaţie simbolică pentru mişcarea revoluţionară.

*6 Chiar şi în comunele cu proprietăţi ereditare (mai ales în nord-vest şi în Ucraina) nu era deloc uşor. Aici gospodăria care dorea să se separe trebuia fie să plătească integral cota-parte din impozitul comunal (o sarcină aproape imposibilă pentru cea mai mare parte a ţăranilor), fie să găsească o altă gospodărie dispusă să preia povara dărilor în schimbul lotului de pământ. Cum impozitele depăşeau de obicei costul terenurilor arendate din afara comunei, era dificil să găseşti o gospodărie dispusă să facă schimb.

*7 Unica excepţie, importantă, era zestrea soţiei ţăranului şi alte efecte personale ale acesteia (de exemplu, hainele şi ustensilele casnice), care erau considerate proprietate personală şi puteau fi lăsate moştenire fiicei sale.

*8 În timp ce divizarea proprietăţii gospodăreşti era controlată exclusiv de dreptul cutumiar local, noile legi ale lui Stolîpin privind moştenirea ţineau de Codul Civil. Cazurile privitoare la moştenirea ţărănească asupra pământului erau aşadar audiate în tribunalele civile (altfel spus, ne-ţărăneşti) – prima situaţie importantă în care ţărănimea era integrată în sistemul juridic naţional.

*9 Conform dreptului cutumiar, de exemplu, un ţăran găsit vinovat că a lucrat pământul altuia primea întotdeauna o compensaţie pentru munca prestată, chiar dacă cea mai mare parte a recoltei mergea la deţinătorul de drept al pământului. Aşa cum se exprima un observator, ţăranii „priveau cu un respect aproape religios dreptul cuiva de a deţine produsul muncii sale asupra pământului" şi el trebuia cumva echilibrat în raport cu dreptul legal de proprietate funciară (Efimenko, *Issledovaniia*, 2, 143).

*10 Acesta era în parte motivul pentru care ţăranii aveau atât de puţine scrupule când era vorba să depună mărturie mincinoasă în faţa judecătorilor şi pentru care tindeau să fie de partea infractorilor condamnaţi. Era un lucru obişnuit ca ţăranii să împartă hrană convoaielor de deţinuţi care treceau prin satele lor în drum spre Siberia.

*11 Acest lucru avea legătură cu credinţa religioasă a ţăranilor că sărăcia era o virtute.

A.P. Cehov, *Logodnica. Schiţe şi povestiri*, traducere de Anda Boldur, Polirom, Iaşi, 2013, p. 38 (n.tr.).

*12 Astfel, într-un studiu efectuat în provincia Tula, de exemplu, s-a ajuns la concluzia că 62% din gospodăriile ţărăneşti cu patru sau mai mulţi cai şi-au divizat proprietatea între 1899 şi 1911, în comparaţie cu doar 23% din cele cu un singur cal (Shanin, *Awkward Class*, 83). Statisticieni precum A.V. Ceaianov credeau că explicaţia pentru inegalităţile economice din lumea satului se regăsea în ciclul de viaţă al gospodăriei ţărăneşti. Gospodăria nou-formată, care consta dintr-un cuplu căsătorit şi unul sau doi copii, tindea să deţină doar un mic lot de pământ şi foarte puţine vite. Pe măsură însă ce copiii creşteau şi începeau să contribuie, ca mână de lucru, la economia familiei, gospodăria reuşea să acumuleze mai mult pământ şi mai multe vite, până când se diviza la rândul ei. Ceaianov susţinea că anchetele statistice folosite de marxişti pentru a demonstra diferenţierea economică a ţărănimii nu erau, de fapt, decât nişte „instantanee" ale gospodăriilor ţărăneşti în diferite etape ale acestui ciclu de viaţă.

*13 Conform unui studiu din 1881, peste 90% din mâna de lucru ocupată în industria textilă şi 71% din toţi muncitorii industriali reveneau în satul lor pe timpul verii. Procentele au mai scăzut spre sfârşitul secolului al XIX-lea, pe măsură ce mâna de lucru a devenit mai stabilă. Fabricile se adaptau situaţiei întrerupând activitatea pe perioada sezonului agricol sau mutându-se în zona rurală. Guvernul a încurajat a doua tendinţă, de teamă să nu se formeze o clasă de muncitori urbani. La începutul secolului XX, doar 40% din numărul muncitorilor industriali ai imperiului locuiau la oraş.

*14 Procentul acţiunilor deţinute de străini în societăţile pe acţiuni a crescut de la 25% în 1890 la circa 40% în preajma Primului Război Mondial.

*15 Aici îşi are rădăcinile conceptul specific rusesc de *kulturnost*, să ai maniere bune, mai degrabă decât să fii bine educat, cum înseamnă noţiunea occidentală de „cultivat" din care provine. Această întorsătură etimologică nu se putea produce decât într-o ţară ca Rusia, care se lupta să scape de trecutul ei ţărănesc şi să-şi însuşească însemnele exterioare – dacă nu sensibilităţile morale mai profunde – ale civilizaţiei occidentale.

*16 Maxim Gorki, *Copilăria*, traducere de Cezar Petrescu, Polirom, Iaşi, 2013, pp. 241-242 (n.tr.).

Capitolul 4

Cerneală roşie

Înăuntrul fortăreţei

La gura fluviului Neva, chiar faţă în faţă cu Palatul de Iarnă, se află Fortăreaţa Petru şi Pavel. Construită în 1703 de Petru cel Mare ca bastion împotriva flotei suedeze, a fost prima clădire din Sankt-Petersburg şi timp de câţiva ani a servit drept capitală a vastului imperiu. Odată ce s-a ridicat şi restul oraşului – pe trupurile şerbilor care au murit construindu-l –, mica fortăreaţă de pe insulă a încetat să mai fie sediul regimului ţarist, dar a continuat să simbolizeze impresionanta lui putere. Mormintele ţarilor se află în catedrala fortăreţei, cu turla ei aurită înălţată asemenea unui ac deasupra centrului capitalei. La baza celor opt turnuri ale fortăreţei, înăuntrul zidurilor groase de piatră era ascunsă cea mai infamă dintre toate închisorile politice ale regimului. Şirul celor încarceraţi acolo este o listă de onoare a mişcărilor radicale şi revoluţionare din Rusia: Radişcev, decembriştii, petraşevţii, Kropotkin, Cernîşevski, Bakunin, Tkacev, Neceaev, populişti şi marxişti, muncitori şi studenţi – cu toţii au suferit în celulele ei umede şi sumbre. În cei două sute de ani cât a funcţionat ca închisoare, nici măcar un singur prizonier nu a reuşit să evadeze din fortăreaţă, deşi mulţi şi-au găsit un alt fel de izbăvire, fie prin suicid, fie în nebunie.

Această „Bastilie a Rusiei” nu doar ţinea în captivitate elementele subversive periculoase; ea a captivat şi imaginaţia populară. Cântecele şi baladele populare înfăţişau fortăreaţa ca pe un adevărat iad. Existau nenumărate legende despre cum erau torturaţi prizonierii ei, despre cum zăceau în hrubele întunecoase şi pline de şobolani sau erau făcuţi să-şi piardă minţile din pricina tăcerii de mormânt (impusă ca parte a regimului de detenţie). Se spuneau poveşti despre deţinuţii închişi în celule atât de mici, încât nu puteau sta nici în picioare, nici întinşi pe jos şi erau siliţi să se ghemuiască; după o vreme, trupurile li se strâmbau şi se deformau. Erau istorisiri despre execuţii secrete, despre deţinuţi siliţi să-şi sape singuri mormântul pe fluviul îngheţat, noaptea, înainte de a fi înecaţi sub stratul de gheaţă. În mintea oamenilor simpli fortăreaţa a devenit un simbol monstruos al regimului despotic în care trăiau, un simbol al spaimelor lor şi al lipsei lor de

libertate, iar faptul că era situată chiar în mijlocul oraşului Sankt-Petersburg, că oamenii treceau zilnic pe lângă ororile ei neştiute o făcea să pară încă şi mai groaznică.

Condiţiile din închisoare nu erau de fapt chiar atât de rele pe cât credea lumea. În comparaţie cu condiţiile pe care le-au oferit victimelor lor tiraniile secolului XX, fortăreaţa era ca un fel de hotel confortabil. Cei mai mulţi dintre cei închişi primeau hrană şi tutun, cărţi şi hârtie de scris şi puteau să primească scrisori de la rude. Bolşevicului Nikolai Bauman i s-a permis chiar să citească pe timpul şederii lui în închisoare *Capitalul* lui Marx. Câteva scrieri clasice ale literaturii ruse au fost compuse în liniştea celulelor fortăreţei, inclusiv nuvela lui Dostoievski *Micul erou*, piesa lui Gorki *Copiii soarelui* şi romanul lui Cernîşevski *Ce-i de făcut?*, care a devenit un text seminal al mişcării revoluţionare[*1]. Imaginea publică a închisorii – ticsită până la refuz de zeci de mii de puşcăriaşi cu sentinţe mari – era cum nu se poate mai departe de adevăr. În fortăreaţă nu au fost niciodată mai mult de o sută de prizonieri în acelaşi timp, iar după 1908, niciodată mai mult de treizeci. Puţini rămâneau aici mai mult de circa o lună de zile înainte de a fi transferaţi la închisorile din provincie. În februarie 1917, când fortăreaţa a fost în sfârşit cucerită de mulţime, realitatea dezarmantă a celor nouăsprezece deţinuţi eliberaţi (cu toţii soldaţi răzvrătiţi închişi cu doar o zi înainte) nu a fost lăsată să tulbure aşteptările mitice ale revoluţionarilor. Evenimentul a fost descris drept un triumf al libertăţii asupra despotismului.

Această reinventare a fortăreţei a fost un aspect vital al demonologiei revoluţionarilor. Dacă regimul ţarist trebuia prezentat ca nemilos şi opresiv, ascuns şi arbitrar în privinţa puterilor lui punitive, atunci fortăreaţa era un simbol perfect al acestor păcate. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe măsură ce ea devenea în realitate tot mai benignă, regimul ei de detenţie a fost prezentat în scrierile foştilor ei deţinuţi cu o tot mai exagerată grozăvie. În ultimele decenii ale vechiului regim apăruse o adevărată modă a memoriilor în stil gotic din puşcărie, iar aceste povestiri hrăneau apetitul publicului pentru martiri revoluţionari. Întrebat odată de ce refuzase să adauge propriile sale memorii la nenumăratele deja existente, Gorki a spus: „Fiecare rus care a stat vreodată în puşcărie ca «politic», fie şi numai pentru o lună, sau care a petrecut un an în exil consideră că este datoria lui sfântă să ofere în dar Rusiei amintirile sale despre suferinţele prin care a trecut”[1].

Pentru cei care o criticau, Fortăreaţa Petru şi Pavel era un microcosmos al sistemului ţarist. Rusia, remarca marchizul de Custine după ce a vizitat fortăreaţa în anii 1830, este „ea însăşi o închisoare; o închisoare ale cărei dimensiuni uriaşe o fac şi mai îngrozitoare”. Structura de bază a statului poliţienesc ţarist fusese edificată sub domnia lui Nicolae I, ulterior revoltei decembriştilor din 1825, când un mic grup de nobili conspirase – cum a spus

Puşkin, „între vinul de Bordeaux şi şampanie” – pentru a impune monarhiei să accepte o constituţie după moartea lui Alexandru I. Ţarul Nicolae a introdus legi cuprinzătoare care să elimine orice opoziţie politică – inclusiv un nou cod al cenzurii în 1826 care (lucru unic în Europa acelei vremi) impunea ca toate textele tipărite să primească aprobarea cenzorului *înainte* de a fi publicate. Secţia a Treia, sau poliţia secretă, înfiinţată în acel an avea puterea – încă un lucru unic în Europa – de a reţine şi chiar de a trimite în exil administrativ, în Siberia, pe oricine ar fi fost *suspectat* de „delicte politice”. Nici o altă ţară din lume nu avea două tipuri de poliţie – una care să protejeze interesele statului, cealaltă care să-i protejeze pe cetăţeni.

Cu toate acestea, abia spre sfârşitul secolului al XIX-lea, odată cu apariţia telegrafului şi a telefonului, maşinăria statului poliţienesc a devenit cu adevărat eficientă. Ohrana, care a preluat funcţiile Secţiei a Treia în 1881, a purtat ceea ce se poate descrie doar ca un război secret, făcând uz de puteri speciale în afara legii pentru a-i anihila pe revoluţionari. Avea mii de agenţi şi informatori, mulţi dintre ei dându-se drept revoluţionari, care raportau despre starea de lucruri din fabrici, din universităţi, din armată şi chiar din instituţiile statului însuşi. Portarii dădeau rapoarte zilnice către poliţie. Sute de birocraţi erau folosiţi, la aşa-numitul „Birou Negru”, pentru a citi scrisorile interceptate ale cetăţenilor. „Tot Sankt-Petersburgul este conştient că scrisorile sunt citite de poliţie”, i se plângea lui Nicolae al II-lea contesa Voronţova. Exista o imensă listă de activităţi – de la organizarea unui concert sau deschiderea unui magazin la consultarea lucrărilor lui Darwin – pentru care chiar şi cetăţenii de cel mai înalt rang trebuiau să ceară autorizaţia poliţiei. Într-adevăr, din perspectiva individului, se poate spune că diferenţa cea mai importantă între Rusia şi Occident, atât în perioada ţaristă, cât şi în timpul comunismului, a fost aceea că în Europa Occidentală cetăţenii erau în general liberi să facă tot ce doresc câtă vreme acţiunile lor nu erau în mod specific interzise de stat, pe când poporul rus nu era liber să facă nimic dacă nu primea acordul special al statului pentru asta. Nici un supus al ţarului, indiferent de rangul sau de clasa lui socială, nu putea să doarmă în siguranţă în patul lui ştiind că locuinţa sa nu avea să fie percheziţionată sau el însuşi trimis în arest[2].

Această luptă continuă cu statul poliţienesc a dat naştere unei anumite mentalităţi printre opozanţii lui. Se poate face o legătură directă între rigorile penale ale regimului ţarist şi terorismul revoluţionarilor sau chiar statul poliţienesc al bolşevicilor. După cum spunea Flaubert, „în fiecare revoluţionar zace un poliţist”. Feliks Dzerjinski (1877-1926), părintele CEKA, a fost un caz clasic în acest sens. Până în 1917 şi-a trăit cea mai bună parte a vieţii de adult prin închisori şi în exil penal, inclusiv ultimii trei ani, petrecuţi în închisoarea Orel – faimoasă pentru sadismul

torturilor –, unde, ca lider al unei greve a foamei, a fost ales pentru a fi pedepsit (se spunea că trupul îi era plin de cicatrici). Odată instalat la putere, avea să copieze multe dintre acele metode de tortură în timpul Terorii Roşii. Dzerjinski nu era însă decât unul dintre numeroşii lupi deveniţi paznici la stână. În 1917, un activist al Partidului Bolşevic îşi petrecuse în medie aproape patru ani în închisorile ţariste sau în exil; menşevicul mediu, aproape cinci. Închisoarea îi întărea pe revoluţionari. Îi pregătea pentru „luptă", le dădea o motivaţie personală pentru a urî vechiul regim şi a căuta răzbunarea faţă de reprezentanţii acestuia. Kanatcikov, care îşi petrecuse câţiva ani în închisorile ţariste, a susţinut că pentru muncitorii bolşevici ca el închisoarea acţiona ca un fel de „selecţie naturală": „Cei slabi de înger au părăsit revoluţia şi adeseori chiar viaţa, dar cei puternici şi dârji s-au întărit şi au devenit pregătiţi pentru luptele viitoare". Mulţi ani mai târziu, în 1923, lui Kanatcikov i s-a spus că unul dintre judecătorii care îl condamnaseră la puşcărie în 1910 a fost împuşcat de bolşevici. „Mi-a produs o mare satisfacţie să aflu acest lucru", a mărturisit Kanatcikov[3].

Justificarea violenţei în numele revoluţiei nu era specifică revoluţionarilor. În rândul elitei cu educaţie exista un cult general al revoluţionarismului. „Inteligheţia" rusă (un termen rus prin derivaţie) reprezenta mai puţin o clasă socială, cât o stare de spirit: prin definiţie, ea însemna o atitudine de opoziţie radicală şi intransigentă faţă de regimul ţarist şi o disponibilitate de a participa la lupta pentru răsturnarea lui. Istoria mişcării revoluţionare este istoria intelectualităţii. Cei mai mulţi dintre liderii revoluţionari au fost mai întâi de toate intelectuali. Aveau mintea plină de istoria şi literatura Europei, mai ales de istoria Revoluţiei Franceze din 1789 şi a celei din 1848. Lidia Dan, o menşevică, îşi aminteşte: „Ca oameni cred că păream mai degrabă scoşi din cărţi decât din viaţa reală"[4]. Nici un alt grup de intelectuali nu a mai avut un impact atât de uriaş asupra lumii secolului XX.

Cei care se considerau *intellighentî* (studenţi, scriitori, profesionişti etc.) aveau o etică deosebită, un cod lingvistic şi unul vestimentar speciale, împărtăşeau aceleaşi noţiuni de onoare şi camaraderie, ca să nu mai vorbim de saloane şi cafenele, de cluburi şi cercuri sociale, de ziare şi reviste, ceea ce îi făcea să fie aparte, un fel de subcultură, în raport cu restul societăţii privilegiate din care se trăgeau cei mai mulţi dintre ei. Mulţi împărtăşeau chiar şi o ţinută distinctă – îmbrăcaţi neglijent, cu plete, barbă şi ochelari –, care a devenit marca stângiştilor şi a revoluţionarilor de pretutindeni[*2]. Filosoful Nikolai Berdiaev a comparat odată intelectualitatea rusă cu un „ordin monastic" sau o „sectă religioasă"; iar în mentalitatea ei erau multe elemente similare creştinismului. Să luăm, de exemplu, faptul că membrii ei respingeau ordinea existentă ca fiind păcătoasă şi coruptă; sau

imaginea pe care o aveau despre sine, ca luptători virtuoşi pentru „cauza poporului”; sau chiar credinţa lor aproape mistică în existenţa adevărului absolut. Intelectualitatea radicală avea o veneraţie religioasă pentru canonul literar revoluţionar. Ariadna Tîrkova-Williams îşi aminteşte, de exemplu, cum în anii 1880 sora ei adolescentă „obişnuia să strecoare un volum de versuri revoluţionare în biserică, în timpul slujbei de seară, şi în vreme ce toţi ceilalţi citeau din Scriptură, ea recita chemările la revoltă şi teroare din versurile acelea”[5].

Această tradiţie a conştiinţei de sine se trăgea de la decembrişti. Execuţia lor din 1826 a produs primii martiri ai „mişcării”. Generaţiile mai tinere şi-au luat inspiraţia romantică din sacrificiul de sine al acelor nobili iacobini. Din acel moment – când a luat naştere cultul opoziţiei – a devenit la modă ca fiii nobililor să evite „din principiu” carierele de funcţionari publici. Era considerată o trădare morală ca o persoană să se lase folosită, aşa cum se exprima Cicerin, „drept unealtă directă a guvernului, care reprimă fără milă fiecare gând şi orice progres”. Opoziţia arţăgoasă faţă de statul ţarist şi de toţi oficialii lui, oricât de neînsemnaţi, era o chestiune de onoare. Să ne gândim la povestea lui Anatoli Dubois, student la Universitatea Sankt-Petersburg în 1902. Acesta a refuzat („din principiu”) să dea mâna cu un sergent de poliţie care, în timp ce îi înregistra noua adresă, a început cu el o conversaţie prietenoasă şi s-a oferit să-i strângă mâna ca gest de despărţire. A fost redactat un raport de poliţie către rectorul universităţii şi Dubois a fost exmatriculat – ajungând să se alăture mişcării revoluţionare şi să fie arestat în 1903. A fost un exemplu tipic în care statul poliţienesc ţarist, printr-un act represiv prostesc, a forţat un disident din clasa de mijloc să intre în mişcarea revoluţionară ilegală de unde s-a dezvoltat tradiţia teroristă (povestea lui Lenin a fost foarte asemănătoare). Intelectualitatea radicală a respins cu dispreţ orice act de compromis faţă de „regim”: numai lupta violentă putea aduce cu sine sfârşitul acestuia. Liberalismul a fost denunţat ca fiind o jumătate de măsură, care dovedeşte slăbiciune. Legea era dispreţuită ca unealtă a statului: se spunea că este inferioară din punct de vedere moral vechilor obiceiuri ţărăneşti şi intereselor dreptăţii sociale – ceea ce justifica încălcarea ei. Acesta a fost şubredul fundament moral al sentimentului revoluţionar care a captat mintea clasei de mijloc educate la sfârşitul secolului al XIX-lea. Vera Figner, ea însăşi o teroristă, vorbea despre un „cult al bombei şi pistolului” în care „crima şi eşafodul aveau un farmec magnetizant”. În cercurile de intelectuali era considerată o chestiune de „bun-gust” să simpatizezi cu teroriştii şi mulţi cetăţeni înstăriţi le donau sume mari de bani[6].

Acest extremism politic este imposibil de înţeles fără să ţinem cont de izolarea culturală în care se afla intelectualitatea rusă. Mica elită era izolată de Rusia oficială, din cauza politicii ei,

şi de Rusia rurală, prin educaţie. Ambele clivaje erau imposibil de depăşit. Chiar mai important poate era faptul că intelectualitatea era izolată de lumea culturală europeană pe care se străduia să o copieze. Consecinţa, aşa cum a explicat atât de elegant Isaiah Berlin, a fost că, odată preluate de intelectualii ruşi, ideile importate din Occident (cum erau aproape toate ideile din Rusia) au tins să încremenească în dogme abstracte. În timp ce în Europa noile idei erau obligate să concureze cu alte doctrine şi atitudini – rezultatul fiind acela că oamenii înclinau către un scepticism sănătos în faţa pretenţiilor de adevăr absolut – şi se dezvolta un climat pluralist, în Rusia exista un vid cultural. Cenzura interzicea orice expresie politică, aşa că atunci când erau introduse noi idei, ele căpătau cu uşurinţă statutul de dogmă sfântă, de panaceu pentru toate relele lumii, mai presus de îndoială sau de nevoia de a fi testate în viaţa reală. Modele intelectuale europene se răspândeau în Sankt-Petersburg una după alta – hegelianismul în anii 1840, darwinismul în deceniul 1860, marxismul în anii 1890 – şi fiecare a fost la rândul ei considerată ca reprezentând adevărul ultim[7]. Existau multe aspecte înduioşătoare în această stranie căutare a valorilor absolute de către ruşi – cum ar fi pasiunea pentru marile idei care a dat literaturii ruse din secolul al XIX-lea caracterul şi forţa ei unice –, însă cu toate acestea partea mai puţin plăcută a acestui idealism au fost un didacticism agresiv, un dogmatism şi o intoleranţă morale, care au fost în felul lor la fel de dăunătoare precum cenzura pe care o criticau. Convinsă că ideile ei erau cheia către viitorul omenirii, că soarta acesteia depindea de rezultatul propriilor ei lupte doctrinare, intelectualitatea rusă a împărţit lumea în forţele „progresului" şi „reacţiune", în prieteni şi duşmani ai cauzei poporului, fără să lase loc între ei pentru cei care se îndoiau. Aici este izvorul viziunii totalitariste asupra lumii. Chiar dacă nici unul dintre ei nu ar fi fost dispus să o recunoască, Lenin şi Tolstoi aveau multe în comun.

Elementul care a inspirat psihologic revoluţia a fost sentimentul vinovăţiei. Aproape toţi aceşti intelectuali radicali erau profund conştienţi de averile şi privilegiile de care se bucurau. „Am înţeles în sfârşit – spunea gânditorul radical Nikolai Mihailovski – că nu puteam ajunge să conştientizăm adevărul universal decât cu preţul unei îndelungi suferinţe a poporului. Îi suntem datori poporului şi această datorie ne apasă pe conştiinţă." Din postura lor de copii de nobili, crescuţi de slugile iobage de pe moşii, mulţi dintre ei erau încercaţi de un sentiment special şi personal de vinovăţie întrucât, aşa cum arăta Marc Raeff, „micilor stăpâni" li se îngăduia să-şi trateze cu un nemilos dispreţ bonele şi „uncheşii" iobagi (a căror treabă era să se joace cu ei)[*3]. În viaţa lor ulterioară, aceşti nobili marcaţi de mustrări de conştiinţă vor încerca să-şi plătească datoria faţă de „popor", slujindu-l în revoluţie. Se gândeau că dacă ar putea obţine eliberarea poporului,

propriul lor păcat originar – acela de a se fi născut bogaţi – va fi răscumpărat. Literatura rusă din secolul al XIX-lea a fost dominată de tema pocăinţei pentru păcatul privilegiilor. Să-l luăm ca exemplu pe prinţul Levin, din romanul lui Tolstoi *Anna Karenina*, care munceşte pe ogoarele sale cot la cot cu ţăranii şi visează să le dea lor profiturile obţinute de fermă, ca să provoace o „revoluţie nesângeroasă": „în locul sărăciei va fi bunăstare şi fericire pentru toţi; în locul ostilităţii, concordie şi o legătură determinată de interesul comun"[8].

Primul pas spre această reconciliere a fost cufundarea în viaţa de zi cu zi a poporului. Interesul romantic faţă de cultura populară, care cuprinsese întreaga Europă în secolul al XIX-lea, nu s-a resimţit niciunde mai acut decât în rândul intelectualităţii ruse. Aşa cum scria Blok (cu o uşoară tentă ironică) în 1908:

> Intelectualii îşi ticsesc bibliotecile cu antologii de cântece populare ruseşti, de poeme epice, legende, incantaţii, de bocete de înmormântare; studiază mitologia rusă, riturile de căsătorie şi de înmormântare; jelesc pentru popor; se îndreaptă către popor; sunt plini de speranţe măreţe; cad în disperare; îşi dau chiar şi viaţa, înfruntă execuţia sau se înfometează până la moarte pentru cauza poporului.

Profund marcaţi de vinovăţia privilegiilor de care se bucurau, intelectualii se rugau la altarul „poporului". Credeau cu tărie în misiunea lor de a sluji poporul, tot aşa cum nobilii lor părinţi crezuseră că e de datoria lor să slujească statul. În viziunea lor asupra lumii „binele poporului" reprezenta interesul cel mai înalt, căruia i se subordonau toate celelalte principii, precum cele de drept sau de morală. Aici este originea maximei revoluţionarilor conform căreia orice mijloace sunt justificate când e vorba de interesele revoluţiei.

Pentru mult prea mulţi dintre aceşti revoluţionari de spiţă înaltă, atracţia principală faţă de „cauză" nu a stat atât în satisfacţia pe care ar fi putut-o dobândi văzând cum viaţa de zi cu zi a poporului devine mai bună, cât în propria lor căutare romantică a sentimentului de „deplinătate" care ar fi putut să dea un sens mai înalt vieţii lor şi să pună capăt senzaţiei de alienare faţă de lume. Cu siguranţă aşa au stat lucrurile în cazul lui Mihail Bakunin, părintele fondator al anarhismului rus, aşa cum strălucit a demonstrat Aileen Kelly în biografia pe care i-a făcut-o. Conform formulei acesteia, nevoia lui personală „de identificare cu o entitate colectivă semnificativă" l-a făcut pe acest nobil înstărit să-şi sublimeze eul (uriaş, de altfel) în noţiunea abstractă a cauzei poporului. Istoria mişcării revoluţionare este în mare măsură prosopografia unor astfel de intelectuali, nobili şi burghezi, aflaţi în căutarea unui sentiment de apartenenţă. Au crezut că l-au găsit în atmosfera de clan a mişcării revoluţionare clandestine.

Cât despre angajamentul lor faţă de „popor”, acesta era esenţialmente abstract. Ei iubeau Omul, dar nu erau la fel de siguri în privinţa indivizilor umani. M.V. Petraşevski, teoreticianul utopist, a rezumat această stare de lucruri afirmând: „Incapabil să găsesc fie în bărbaţi, fie în femei ceva care să merite adeziunea mea, am hotărât să mă dedic slujirii umanităţii”. În această abstracţiune idealizată a „poporului” exista destul de mult din dispreţul snob pe care aristocraţii sunt înclinaţi să-l nutrească faţă de obiceiurile omului obişnuit. Cum se pot explica altfel atitudinile autoritariste ale unor revoluţionari precum Bakunin, Speşnev, Tkacev, Plehanov şi Lenin, dacă nu prin originile lor aristocratice? Era ca şi cum vedeau oamenii ca pe nişte agenţi ai doctrinelor lor abstracte, şi nu ca pe nişte indivizi aflaţi în suferinţă, cu propriile lor nevoi şi idealuri complexe. În mod ironic, interesele „cauzei” cereau uneori ca situaţia indivizilor să se deterioreze şi mai mult, pentru a provoca astfel cataclismul final. „Cu cât mai rău, cu atât mai bine”, aşa cum spunea Cernîşevski adeseori (ceea ce însemna că, cu cât lucrurile deveneau mai rele, cu atât era mai bine pentru revoluţie). A susţinut, de exemplu, ca la emanciparea din 1861 şerbilor să nu li se dea şi pământ, pe motiv că acest lucru ar fi dus la „o catastrofă imediată”[9] [*4].

Dispreţul faţă de condiţiile de trai ale oamenilor de rând stă la baza autoritarismului către care revoluţia era atât de tragic înclinată. Liderii ei căutau eliberarea „poporului” în conformitate cu propriile lor noţiuni abstracte despre adevăr şi dreptate. Dacă oamenii nu erau însă dornici să fie conduşi în direcţia aceea sau deveneau prea haotici ca să mai poată fi controlaţi, atunci trebuia să fie siliţi să fie liberi.

*

În Rusia modernă, literatura a fost întotdeauna un surogat pentru politică. Niciunde în altă parte nu a fost atât de relevantă maxima lui Shelley – „poeţii sunt legiuitorii neoficiali ai lumii” – pe cât a fost în Rusia. În absenţa unor oameni politici credibili, ruşii s-au întors către scriitorii lor ca lideri morali în lupta împotriva autocraţiei. „Iată de ce – îi scria Vissarion Belinski lui Gogol în 1847 – se acordă atât de multă atenţie fiecărui curent literar liberal, chiar şi în cazul unor talente inferioare, şi de ce chiar popularitatea scriitorilor mari scade rapid atunci când se înrolează în slujba autocraţiei.” Pe tot parcursul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, intelectualitatea şi-a modelat codul şi convenţiile sociale în conformitate cu modelele literare şi morala pe care au extras-o din ele criticii literari[10]. Critica literară rusă, fundamentată de Belinski, a slujit drept vehicul pentru ideile politice, chiar dacă într-un limbaj sibilinic ce răsplătea cititul atent

printre rânduri. Toţi teoreticienii revoluţionari din perioada de început (Herzen, Belinski, Dobroliubov, Cernîşevski) au scris mai ales despre literatură. Prin intermediul ziarelor literare din anii 1850, precum *Clopotul* (*Kolokol*) lui Herzen şi *Contemporanul* (*Sovremennik*) lui Cernîşevski, în care se amestecau comentariile literare cu cele de factură socială, ideile fundamentale ale mişcării revoluţionare au fost pentru prima dată diseminate în rândul unei audienţe de masă. Nici o altă cultură nu a conferit un astfel de statut periodicelor înalt intelectuale. Aceste reviste literare „dense" erau discutate practic de întreaga societate educată[*5]. Nu a existat nimic de acest fel în Occident, unde libertatea de exprimare a avut drept rezultat o largă apatie politică. *Edinburgh Review*, care era probabil echivalentul cel mai apropiat din secolul al XIX-lea, era o revistă citită doar de o elită minusculă.

De la Belinski încolo, misiunea autoimpusă a literaturii ruse a fost una atât socială, cât şi didactică: a vizat să pună în lumină forţele motrice ale societăţii şi să conducă poporul spre o viaţă nouă şi democratică. Nici o altă literatură nu a acordat o astfel de importanţă romanului social: el a dominat canonul literar de la începutul anilor 1840, cu romanul lui Dostoievski *Oameni sărmani*, şi până în anii 1900, cu *Mama* lui Gorki. (Acesta din urmă a devenit la rândul lui modelul pentru reîncarnarea romanului social în versiunea lui sovietizată a realismului socialist.) Ca formă de educaţie morală, romanul social a avut aproape întotdeauna un „erou pozitiv" care întruchipa virtuţile omului nou. Atributul esenţial al unor astfel de eroi de ficţiune a fost angajamentul faţă de cauza poporului, adeseori cu preţul unui imens sacrificiu de sine. Personajele interesate de estetică sau aflate în căutări care nu aveau legătură cu cauza erau „oameni inutili", alienaţi de societate.

Cel mai eroic dintre aceste personaje pozitive a fost Rahmetov din teribilul roman al lui Cernîşevski *Ce-i de făcut?* (1862). Acest titan de monolit, care urma să slujească drept model pentru o întreagă generaţie de revoluţionari (inclusiv Lenin), renunţă la toate plăcerile vieţii ca să-şi călească voinţa supraomenească şi să devină insensibil la suferinţa umană, pe care revoluţia ce va să vină o va provoca obligatoriu. Rahmetov este un puritan şi un ascet; cu o anumită ocazie doarme chiar şi pe un pat de cuie, pentru a-şi înăbuşi pornirile sexuale. Îşi căleşte corpul făcând gimnastică şi ridicând greutăţi. Nu mănâncă altceva decât fripturi în sânge. Îşi antrenează mintea într-un mod asemănător, citind „doar lucruri esenţiale" (politică şi ştiinţă) zile şi nopţi la rând, până ce ajunge să asimileze înţelepciunea omenirii. Abia atunci eroul revoluţionar porneşte în misiunea sa de a „lucra în beneficiul poporului". Nimic nu-l abate de la cauză, nici măcar atenţiile amoroase ale unei tinere şi frumoase văduve, pe care o respinge. Duce o viaţă strictă şi disciplinată: trăieşte cu precizia unui ceasornic, având în fiecare zi atât timp pentru lectură, atât

pentru exerciţiile fizice şi aşa mai departe. Numai printr-un astfel de angajament altruist însă (şi aici se află mesajul naraţiunii) omul nou este capabil să transceandă existenţa alienată a vechiului „om inutil”. El îşi găseşte salvarea cu ajutorul politicii[11].

Permiţând publicarea romanului lui Cernîşevski, cenzura ţaristă a făcut cea mai mare greşeală a ei: pentru că scrierea a convertit la cauza revoluţiei mai multă lume decât toate lucrările lui Marx şi Engels laolaltă (Marx însuşi a învăţat limba rusă ca să îl poată citi). Plehanov, „fondatorul marxismului rusesc”, spunea că din romanul acela „ne-am luat cu toţii tăria morală şi credinţa într-un viitor mai bun”. Teoreticianul revoluţionar Tkacev îl numea „biblia” mişcării; Kropotkin îi spunea „stindardul tinerimii ruse”. Un tânăr revoluţionar din anii 1860 susţinea că nu existau decât trei mari bărbaţi în istorie: Iisus Hristos, Sfântul Pavel şi Cernîşevski. Lenin însuşi, a cărui viaţă ascetică semăna tulburător cu aceea a lui Rahmetov, a citit romanul de cinci ori într-o singură vară. Mai târziu a recunoscut că fusese crucial în convertirea lui la mişcarea revoluţionară. „M-a transformat total”, i-a spus el lui Valentinov în 1904. „Este o carte care schimbă omul pentru viaţa întreagă.” După părerea lui Lenin, importanţa lui Cernîşevski decurgea din aceea că el „a arătat nu doar că fiecare om care gândeşte corect şi este cu adevărat onest trebuie să fie un revoluţionar, ci şi – iar acesta este meritul său cel mai mare – *cum trebuie să fie* un revoluţionar”. Cu voinţa lui supraomenească şi angajamentul altruist faţă de cauză, Rahmetov era modelul perfect al bolşevicului[12].

Eroul lui Cernîşevski a fost o sursă de inspiraţie şi pentru studenţii nihilişti din anii 1860. Ascetismul său, credinţa în ştiinţă şi respingerea vechii ordini morale îi atrăgea. „Nihilismul” lor a provocat o revoltă a tineretului împotriva amatorismului artistic al generaţiei părinţilor lor („oamenii anilor patruzeci”); un utilitarism militant, materialism şi credinţa în progres prin aplicarea în societate a metodelor ştiinţifice; o contestare generală a oricărei autorităţi, morale şi religioase, manifestată printr-o pasiune revoluţionară de a distruge. Dmitri Pisarev, unul dintre idolii studenţilor din anii 1860, îşi îndemna adepţii să lovească în dreapta şi în stânga în toate instituţiile, explicând că, indiferent ce structuri se prăbuşeau sub loviturile lor, ele nu meritau să fie păstrate. După cum spunea Bakunin, de vreme ce vechea Rusie era putredă până la miez, să o distrugi era o „pornire creatoare”. Aceştia au fost tinerii furioşi ai timpului lor. Mulţi dintre ei proveneau din medii relativ sărace – fii de preoţi, aşa cum era Cernîşevski, sau oameni cu origini sociale mixte (*raznocinţi*) –, aşa încât credinţa lor în inutilitatea Rusiei a fost întărită de propriile lor sentimente ca persoane defavorizate. Cernîşevski, de exemplu, şi-a exprimat adeseori ura profundă şi sentimentul de ruşine faţă de înapoierea provinciei Saratov unde crescuse. „Ar fi mai bine, a scris el odată, să nu te naşti, decât să te naşti rus.” În

rândul intelectualităţii ruse exista o lungă tradiţie a urii de sine, ca naţie, care izvora din faptul că era ruptă de oamenii obişnuiţi şi formată după modelele occidentale[13].

Aceşti tineri neliniştiţi au găsit o altă oglindă a atitudinilor lor în Bazarov, tânărul personaj din romanul lui Turgheniev *Părinţi şi copii* (1862). Turgheniev (un „om al anilor patruzeci") l-a vrut o caricatură monstruoasă a nihiliştilor, pe care îi considera de un materialism îngust, alunecoşi din punct de vedere moral şi filistini din punct de vedere artistic, deşi ulterior el va susţine altceva. Exista o izbitoare asemănare între Bazarov şi idolul studenţilor, Pisarev. Cu toate acestea, prăpastia neînţelegerilor dintre părinţii şi copiii din lumea reală era atât de mare, încât tinerii radicali i-au luat greşelile drept virtuţi şi l-au aclamat pe Bazarov ca fiind omul ideal pentru ei.

Manifestul acestor iacobini juvenili a fost redactat de Zaicinevski, un student agitator aflat în puşcărie, în 1862. *Rusia tânără*, cum l-a numit el, copiind *Italia tânără*, nu avea nimic altceva în comun cu crezul lui Mazzini. Manifestul susţinea preluarea puterii prin violenţă de către un grup mic, dar foarte disciplinat de conspiratori, urmată de instituirea unei dictaturi revoluţionare care să înfăptuiască transformarea revoluţionară a societăţii şi exterminarea tuturor inamicilor ei, inclusiv a democraţilor şi a oricăror socialişti care i se opuneau. El ar fi putut trece drept o descriere a ceea ce au făcut de fapt bolşevicii (care ulterior l-au revendicat pe Zaicinevski ca fiind unul de-al lor). Planifica naţionalizarea pământurilor şi a fabricilor, plasarea tuturor copiilor în îngrijirea statului şi stabilirea de alegeri pentru o adunare constituantă care să asigure victoria taberei guvernamentale. Va fi o „revoluţie sângeroasă – afirma Zaicinevski –, dar nu ne este teamă de ea, chiar dacă ştim că vor curge râuri de sânge şi că vor pieri multe victime inocente". Într-unul dintre cele mai înfiorătoare pasaje ale canonului revoluţionar rus, el evaluează costurile probabile:

> Curând, foarte curând, va veni ziua când vom desfăşura marea flamură a viitorului, drapelul roşu, şi strigând cu putere „Trăiască Republica Socială şi Democratică Rusă!" vom ataca Palatul de Iarnă şi îi vom extermina pe toţi cei care locuiesc în el. Se prea poate să fie suficient să ucidem doar familia imperială, adică vreo sută de oameni; dar s-ar putea la fel de bine, şi asta este mai probabil, ca întreaga suită imperială să se ridice ca unul în spatele ţarului, pentru că pentru ei va fi o chestiune de viaţă şi de moarte. Dacă aşa se va întâmpla, atunci cu credinţă în noi înşine şi în forţa noastră, în sprijinul poporului şi în viitorul glorios al Rusiei – a cărei soartă este să fie prima ţară care va aduce triumful socialismului – vom înălţa strigătul de luptă: „Puneţi mâna pe secure!" şi vom ucide partida imperială cu tot atâta milă câtă ne arată şi ea nouă astăzi. Îi vom ucide în pieţe, dacă porcii împuţiţi vor avea îndrăzneala să se arate vreodată pe acolo; îi vom ucide în casele lor; îi vom ucide pe uliţele înguste ale oraşelor; îi vom ucide pe

> bulevardele capitalelor; îi vom ucide în sate. Nu uitaţi: cine nu este cu noi este duşmanul nostru şi orice metodă poate fi folosită pentru a-i extermina pe duşmanii noştri[14].

Acest nou spirit de violenţă şi de ură era şi mai accentuat în scrierile lui Serghei Neceaev. Lenin le aprecia în cel mai înalt grad, ca reprezentând o teorie a conspiraţiei revoluţionare. Născut în 1847, într-o familie de iobagi, Neceaev a fost primul teoretician revoluţionar din Rusia provenit din clasele de jos, şi nu din rândul intelectualilor. Trimis să muncească în fabrică de la vârsta de nouă ani, a învăţat singur să scrie şi să citească şi apoi a predat religie, calificându-se ca învăţător în 1866. La sfârşitul anilor 1860, propaganda sa în rândul studenţilor şi al muncitorilor din Sankt-Petersburg era dominată de tema răzbunării de clasă. Vera Zasulici, o populistă care va deveni ulterior menşevică, scria: „Neceaev nu a fost un produs al mediului nostru de intelectuali. Era străin acestuia. Energia lui revoluţionară nu era susţinută de opinii rezultate în urma contactelor cu acest mediu, ci de o ură înverşunată, şi nu doar ură faţă de guvern… ci faţă de toată societatea, faţă de toate păturile sociale educate, faţă de toţi oamenii cumsecade, bogaţi sau săraci, conservatori, liberali şi radicali”. Pe scurt, a fost bolşevic înaintea bolşevicilor.

Neceaev e amintit mai ales pentru *Catehismul revoluţionarului*, scris fie de el, fie poate de Bakunin în colaborare cu el, în 1869. Cele douăzeci şi şase de articole care stabilesc principiile revoluţionarului profesionist ar fi putut să slujească drept jurământ al bolşevicilor. Morala acestui partid îi datorează tot atât lui Neceaev cât şi lui Marx. Disciplina de fier şi abnegaţia erau temele-cheie ale *Catehismului*. Mesajul lui fundamental era acela că doar „metodele ţariste” – cu alte cuvinte, metodele statului poliţienesc – erau capabile să învingă regimul ţarist. Primul articol spunea:

> Revoluţionarul este un om angajat. El nu are sentimente personale, nu are probleme personale, nici emoţii, nu este ataşat de nimic, nu are proprietăţi şi nu are nici un nume. La el totul se supune unui singur şi exclusiv angajament, unei singure idei şi unei singure pasiuni – revoluţia.

Respingând orice moralitate, revoluţionarul trebuia să fie gata „să distrugă pe oricine îi stă în cale”. El trebuia să se călească pentru a rezista oricărei suferinţe: „Toate sentimentele delicate şi tandre legate de familie, prietenie şi iubire, chiar şi orice sentiment de gratitudine şi de onoare, trebuie să fie înăbuşite, iar locul lor trebuie să-l ia pasiunea rece şi tenace pentru lucrarea revoluţiei”. Revoluţionarul trebuia să se raporteze la ceilalţi membri ai societăţii în funcţie de menirea lor în revoluţie. Astfel, elitele conducătoare, de exemplu, trebuiau să fie „executate fără întârziere”; cei bogaţi, exploataţi în beneficiul cauzei; iar

democraţii, compromişi şi folosiţi pentru a crea dezordine. Chiar şi tovarăşii de partid de ranguri inferioare trebuiau consideraţi ca „părţi dintr-un fond comun al capitalului revoluţionar", pe care fiecare lider avea să le cheltuiască „aşa cum consideră nimerit".

Un tovarăş care s-a dovedit dispensabil a fost Ivan Ivanov. Neceaev l-a ucis împreună cu trei dintre camarazii lor conspiratori după ce acesta a refuzat să-i ducă la îndeplinire ordinele dictatoriale date din postura de lider al unui grup de studenţi revoluţionari. Brutalitatea asasinatului, pe care Dostoievski l-a folosit în romanul *Demonii* ca bază pentru scena uciderii lui Şatov[*6], a condus la un sentiment larg răspândit de repulsie morală, chiar şi printre socialişti. Bakunin (care fusese iniţial mentorul lui Neceaev) îi scria unui prieten londonez în 1870, cu doar opt luni după asasinarea lui Ivanov, prevenindu-l să nu-l ajute pe fugarul rus:

> N. nu se dă în lături de la nimic… Profund impresionat de [represiunile poliţiei] care au distrus organizaţia secretă din Rusia, el a ajuns la concluzia că dacă ar fi să formeze o organizaţie puternică, ar trebui să o întemeieze pe principiile lui Machiavelli şi pe motoul iezuiţilor: „Violenţă pentru trup, minciuni pentru suflet!". Adevărul, încrederea reciprocă, solidaritatea – acestea nu pot exista decât printre cei doisprezece tovarăşi care constituie nucleul Societăţii. Toţi ceilalţi nu sunt nimic mai mult decât un instrument orb, de care cei doisprezece se pot oricând dispensa. Este îngăduit, de fapt este chiar o datorie, să-i înşeli, să-i compromiţi şi să furi de la ei; este chiar permisă uciderea lor[15].

Poliţia l-a prins până la urmă pe Neceaev. În 1872 el a fost arestat în Elveţia şi extrădat în Rusia, unde a fost ţinut la izolare în Fortăreaţa Petru şi Pavel. Nu s-a mai auzit nimic despre el – s-a presupus că a murit –, până când, după opt ani, un grup de terorişti a primit de la el o scrisoare care conţinea un plan de evadare. Prin simpla forţă a personalităţii sale, Neceaev a primit sprijinul propriilor lui gardieni şi a înfiinţat (literalmente) o celulă revoluţionară clandestină în temniţele bastionului ţarist. Paznicii aceia strecuraseră scrisoarea pe ascuns. Ulterior, când au fost daţi în judecată, au preferat să intre ei înşişi la închisoare decât să-l denunţe pe liderul lor. Pentru Neceav era cu toate acestea prea târziu (a murit în închisoare în anul următor). De la intrarea lui în închisoare climatul se schimbase, iar noul crez, populismul, se îndepărtase de tacticile puciste şi începuse în schimb să ia în considerare propaganda şi educaţia de masă ca mijloace ale declanşării revoluţiei sociale.

Populismul a fost mai puţin o doctrină şi mai mult un set de sentimente şi atitudini. La baza lui stăteau adoraţia intelectualităţii faţă de oamenii simpli şi credinţa în înţelepciunea şi bunătatea acestora. Acest cult era exprimat la fel de mult în literatură pe cât era şi în politică şi în teoriile sociale. Deşi termenul nu a fost de

fapt folosit decât începând cu anii 1870, cele trei principii de bază ale populismului – întâietatea libertăţii şi a democraţiei, idealizarea ţărănimii şi credinţa că drumul Rusiei spre socialism era unul specific şi separat de cel al Occidentului – erau comune unei îndelungi tradiţii a gândirii ruse, începând din anii 1840 cu slavofilii radicali şi cu Herzen şi culminând o jumătate de secol mai târziu cu formarea Partidului Socialist-Revoluţionar.

Dezamăgit de Europa burgheză după eşecul revoluţiilor de la 1848, Herzen şi-a pus nădejdea în Rusia ţărănească – Rusia tânără, cum îi spunea el – că va deschide calea spre socialism. Comuna ţărănească era purtătoarea acestei misiuni mesianice. Herzen o considera depozitara indestructibilă a vechilor libertăţi ale Rusiei, un simbol organic al stării ei autentice anterioare impunerii statului ţarist şi civilizaţiei lui „germane". Era, desigur, o viziune romantică, izvorâtă din aceeaşi aspiraţie după o viaţă simplă, frăţească, neviciată de civilizaţia modernă, şi din aceeaşi credinţă în „bunul sălbatic" care îi inspira pe intelectuali de la Rousseau încoace. Comuna, susţinea Herzen, conţinea deja idealurile socialiste către care încă tindea restul Europei – Bătrâna (şi „muribunda") Europă. Comuna era democratică şi egalitară, bazată pe proprietatea comună asupra pământului; încuraja în rândul ţăranilor un spirit comunitar şi armonia socială; iar prin străvechile ei obiceiuri exprima un simţ al dreptăţii sociale şi al moralităţii mai profund decât tradiţia juridică occidentală, bazată pe apărarea proprietăţii private. Pe scurt, comuna îi oferea Rusiei şansa de a se îndrepta direct spre socialism, fără să suporte mai întâi efectele dureroase ale capitalismului.

Teoria lui Herzen despre revoluţie se reducea la o singură idee centrală: de vreme ce poporul era sursa tuturor libertăţilor, iar statul ţarist, sursa tuturor opresiunilor, Rusia nu putea fi eliberată decât printr-o veritabilă revoluţie socială. Aceasta trebuia să fie o revoluţie democratică, una care să pornească de jos şi să se bazeze pe voinţa populară. Ea trebuia să fie şi o revoluţie totală, care să răstoarne civilizaţia străină, baza regimului ţarist, deoarece poporul rus era prea oprimat ca să fie mulţumit cu „libertăţile înjumătăţite" ale reformei politice. Acest lucru a avut importante implicaţii pentru metodele revoluţionarilor; şi în acest punct Herzen şi-a lăsat amprenta asupra mişcării populiste ulterioare. Nici o minoritate nu avea dreptul să-şi impună idealurile abstracte asupra poporului. Nu avea să mai fie vorba despre conspiraţie şi preluarea puterii – care indubitabil ar fi condus în final la tiranie şi teroare. În loc să fie doborâte, zidurilor temniţei ţariste „li se conferea mai degrabă o nouă funcţie, ca şi cum planul unei închisori putea fi folosit pentru o existenţă liberă"[16]. Singurele mijloace democratice ale revoluţiei erau educaţia şi propaganda, care îi ajutau pe oameni să înţeleagă care le sunt interesele superioare şi îi pregăteau treptat pentru sarcinile implicate de deţinerea puterii.

Oricât de democratic era acest ideal, el ridica o uriaşă dilemă pentru populişti (şi mai târziu pentru marxişti). Dacă revoluţia avea să vină de la poporul însuşi, atunci ce trebuiau să facă liderii revoluţionari în cazul în care poporul respingea revoluţia? Ce se întâmpla dacă ţăranii se dovedeau a fi conservatori? Sau dacă muncitorii erau mai interesaţi să ia parte la beneficiile sistemului capitalist decât să încerce să îl răstoarne? Partidele revoluţionare – nici unul dintre ele neavând mai mult de câteva sute de membri în momentul respectiv – aveau opinii divergente în această privinţă: unde ar trebui trasă linia de demarcaţie între masa membrilor de partid şi lideri, între democraţie şi dictatură în cadrul partidului? Printre populişti erau, pe de o parte, cei care susţineau, precum Plehanov şi Pavel Akselrod, că nu există alternativă, ci trebuie aşteptat până când propaganda şi educaţia au pregătit terenul pentru o mişcare socială de masă. Altfel revoluţia nu ar putea fi considerată democratică şi ar fi sortită să se transforme într-o nouă dictatură. Menşevicii din Partidul Social-Democrat au adoptat ulterior aceleaşi principii. Pe de altă parte însă, populişti ca Tkacev susţineau că dacă aşteptau la infinit declanşarea unei revoluţii sociale şi între timp condamnau toate formele de revoltă şi de terorism provocate de elita ei avangardistă, aceasta însemna să-şi asume riscul de a îngădui ordinii ţariste să se stabilizeze odată cu progresul capitalismului. Numai prin preluarea mai întâi a puterii şi instaurarea unei dictaturi revoluţionare era posibilă crearea condiţiilor politice necesare tranziţiei spre socialism. Această idee îşi avea şi ea adepţi în cadrul Partidului Social-Democrat: ea a devenit principiul călăuzitor al teoriei despre revoluţie a lui Lenin.

Aceasta a fost dilema cu care s-au confruntat populiştii după căderea mişcării „În mijlocul poporului”[*7]. În timpul „verii nebune” a anului 1874, mii de studenţi au abandonat sălile de curs pentru a „merge în mijlocul poporului”. Nu exista o organizare în adevăratul sens al cuvântului, deşi mulţi dintre aceşti misionari aparţineau cercurilor lui Lavrov şi Ceaikovski, care credeau în difuzarea propagandei în rândul ţărănimii ca pregătire pentru inevitabila revoluţie. Îmbrăcaţi după portul ţăranilor sau al micilor negustori, aceşti tineri idealişti s-au revărsat spre zonele rurale cu scopul de a „sluji poporul”, învăţând oamenii să scrie şi să citească, lucrând ca simpli muncitori şi ajutându-i să înţeleagă cauzele suferinţelor lor. Sentimentul de vinovăţie şi dorinţa sacrificiului de sine au jucat un rol uriaş în acest spectacol al patimilor revoluţionare. Studenţii conştientizau acut nevoia de a-şi plăti „datoria faţă de popor”. Au îmbrăţişat bucuroşi ideea de a trăi printre ţărani şi de a împărţi cu ei suferinţele. Erau dispuşi să rişte să se molipsească de holeră sau să fie arestaţi şi băgaţi la închisoare. Unii au acceptat bucuroşi chiar şi ideea de a deveni martiri „pentru popor”, ceea ce i-ar fi transformat în eroi. „Spală vasele, jumuleşte găinile…”, i se spune Marianei, o studentă din

romanul lui Turgheniev *Desţelenire*. „Şi apoi, cine ştie, poate salva patria.”[*8] Ţăranii i-au întâmpinat totuşi cu neîncredere şi ostilitate pe aceşti cruciaţi copilăroşi. Manierele şi doctrinele lor urbane le erau străine; şi chiar dacă nu înţelegeau propaganda lor, înţelegeau destul cât să-şi dea seama că era periculoasă. „Socialismul – scria mai târziu unul dintre populişti – ricoşa în ţărani ca boabele de mazăre în perete. Îi ascultau pe oamenii noştri aşa cum îl ascultă pe preot – cu respect, dar fără cel mai mic efect asupra gândirii sau acţiunilor lor.” Cei mai mulţi dintre radicali au fost curând arestaţi de poliţie, care uneori primea informaţii de la ţăranii locului[17].

Această întâlnire cu oamenii de rând i-a dezmeticit pe populişti şi i-a făcut să-şi ia gândul decepţionaţi de la propagandă şi revoluţie socială. „Nu putem schimba gândirea nici măcar a unuia din şase sute de ţărani, nici vorbă de unul din şaizeci”, îi scria Stepniak lui Lavrov în 1876. „Cu toţii începem să resimţim nevoia de organizare… O revoltă trebuie să fie organizată.”[18] Rezultatul a fost apariţia unei structuri de partid mai centralizate decât cercurile de la începutul anilor 1870. Mişcarea, care a luat numele de „Pământ şi Libertate” (*Zemlia i Volia*), a fost înfiinţată chiar în acel an, îndepărtându-se de propaganda făţişă şi orientându-se spre conspiraţie şi activitatea politică clandestină. La 6 decembrie 1876, a organizat prima demonstraţie publică din istoria Rusiei.

Roata se întorsese complet: după ce respinseseră iacobinismul în favoarea revoluţiei sociale, populiştii reveneau acum la metodele iacobine ale conspiraţiei, terorismului şi loviturilor de stat în numele poporului. Scrierile lui Piotr Tkacev au marcat această răscruce hotărâtoare. Ele au constituit o punte între tradiţia iacobină a lui Neceaev, tradiţia populistă clasică a mişcării „Pământ şi Libertate” şi tradiţia marxistă a lui Lenin. Liderul bolşevic i-a datorat lui Tkacev mai mult decât oricărui alt teoretician rus. Născut în 1844 într-o familie din mica nobilime, Tkacev şi-a petrecut mai mulţi ani închis în Fortăreaţa Petru şi Pavel, după ce fusese arestat pentru rolul jucat în organizarea grevelor studenţeşti din 1861. Spre finele anilor 1860 a fost cucerit de teoriile lui Neceaev – din cauza cărora a mai suferit o perioadă de detenţie, urmată de exilul în Elveţia. Acolo a început să adopte, chiar dacă primitiv, sociologia lui Marx, care l-a îndepărtat de populism. La mijlocul anilor 1870 a ajuns un critic violent al mişcării care propovăduia „mersul în mijlocul poporului”. Tkacev susţinea că propaganda nu poate provoca o revoluţie, pentru că legile progresului social (care guvernau Rusia, la fel ca şi restul Europei) spuneau că ţăranii mai bogaţi vor susţine întotdeauna regimul. Era în schimb adeptul unei preluări a puterii de către o avangardă revoluţionară, care ulterior ar instaura o dictatură şi ar începe edificarea socialismului. Tkacev considera că momentul era propice pentru un astfel de puci, care ar fi trebuit

să aibă cât mai curând loc, dat fiind că nu exista încă nici o forţă socială reală gata să i se alăture guvernului, dar că nu avea să treacă multă vreme înainte ca ea să apară, odată cu dezvoltarea capitalismului şi a burgheziei. Într-un pasaj pe care Lenin îl va repeta în octombrie 1917, Tkacev a lansat chemarea la luptă: „De aceea nu putem aştepta. De aceea susţinem că o revoluţie este indispensabilă şi este indispensabilă acum, *chiar în acest moment*. Nu putem îngădui nici o amânare. Trebuie să fie *acum* sau – poate foarte curând – nu va fi *niciodată*". Pentru a înfăptui acest *coup d'État*, Tkacev a explicat limpede că trebuie să existe un partid elitist şi conspirativ care să fie, la fel ca o armată, foarte disciplinat şi centralizat. Şi în privinţa aceasta Lenin avea să îl copieze[19].

Revenirea la metodele iacobinilor însemna totuşi că populiştii erau siliţi, la fel ca predecesorii lor, să se angajeze într-un război deznădăjduit cu statul poliţienesc ţarist. S-a născut astfel un cerc vicios de represiuni tot mai intense din partea poliţiei şi de contra-teroare din partea populiştilor. Momentul crucial a venit în 1878, când Vera Zasulici, unul dintre liderii mişcării „Pământ şi Libertate", l-a împuşcat şi l-a rănit pe generalul F.F. Trepov, guvernatorul oraşului Sankt-Petersburg, ca represalii pentru că generalul ordonase biciuirea unui deţinut student care – într-un gest tipic de sfidare – refuzase să-şi scoată şapca în prezenţa guvernatorului. Zasulici, aclamată de intelectualitatea democratică drept martiră a justiţiei, a fost achitată de un complet de judecată liberal. Acesta a fost semnalul declanşării unui val de teroare, cu scopul de a submina autocraţia şi de a o forţa la concesii politice. Doi guvernatori de provincie au fost ucişi. Au avut loc şase atentate eşuate asupra ţarului, inclusiv o bombă pusă în trenul imperial şi o uriaşă explozie la Palatul de Iarnă. În sfârşit, la 1 martie 1881, în timp ce traversa oraşul Sankt-Petersburg în trăsură, ţarul Alexandru a fost ucis de o bombă.

Dezgustul stârnit de acest val de terorism până şi printre revoluţionari a dus la scindarea mişcării „Pământ şi Libertate". O fracţiune, care şi-a spus *Narodnaia volia* („Voinţa poporului"), a îmbrăţişat idealurile lui Tkacev şi a rămas loială tacticilor teroriste care trebuiau să conducă la preluarea violentă a puterii. Formată în 1879, facţiunea aceasta a dus la îndeplinire asasinarea ţarului. În cursul represaliilor care au urmat asasinatului, mulţi dintre liderii ei au fost arestaţi – iar câţiva au fost executaţi. Dar campania de acţiuni teroriste pe care a lansat-o a fost continuată în anii 1880 de alte câteva grupări mai mici. Una dintre ele număra printre membri şi pe fratele mai mare al lui Lenin, Aleksandr Ulianov. Acesta a fost executat ca urmare a participării la un complot eşuat, organizat în vederea asasinării lui Alexandru al III-lea cu ocazia celei de a şasea comemorări a morţii tatălui său. Scopul presupus al campaniei era să destabilizeze statul şi să constituie scânteia care să declanşeze o revoltă populară. Ea a degenerat însă rapid în

violenţe de dragul violenţelor – aşa cum se întâmplă cu orice teroare. S-a estimat că peste 17.000 de persoane au fost ucise sau rănite de terorişti în ultimii 20 de ani ai regimului ţarist – de peste cinci ori mai multe decât cele ucise în Irlanda de Nord în timpul celor 25 de ani de „tulburări”[20]. Unele dintre acţiunile teroriste nu erau nimic altceva decât violenţă criminală în folos propriu. Toate partidele revoluţionare se autofinanţau, cel puţin parţial, prin jafuri (pe care le numeau eufemistic „exproprieri”) ce vizau în principal bănci şi trenuri, şi nu se putea face mare lucru ca aceia care le executau să fie împiedicaţi să-şi bage în buzunar câştigurile. Era un lucru destul de rău pentru climatul moral din partidele revoluţionare. Nu era însă nici pe departe la fel de nociv ca efectul cumulativ al anilor de asasinate care a dus la cinism, indiferenţă şi duritate faţă de victimele cauzei lor.

Fracţiunea rivală din cadrul mişcării „Pământ şi Libertate” s-a intitulat „Redistribuirea neagră” (*Ciornîi Peredel*) – nume dat de ţărani revoluţiei agrare. A fost înfiinţată în 1880 de trei viitoare „lumini călăuzitoare” ale Partidului Social-Democrat – Plehanov, Akselrod şi Zasulici –, care se vor converti cu toţii la marxism la începutul anilor 1880. Ei respingeau folosirea terorii, susţinând că aceasta ar eşua inevitabil şi ar sfârşi în şi mai multe represalii. Credeau că numai o revoluţie socială, care să vină de la poporul însuşi, putea să fie democratică şi în acelaşi timp să aibă succes. Eşecul în a obţine concesii de ordin politic după asasinarea ţarului Alexandru părea să demonstreze corectitudinea primei lor afirmaţii, în timp ce dezvoltarea clasei de muncitori urbani le dădea noi motive de speranţă în privinţa celei de a doua. Acesta a fost cu adevărat începutul mişcării marxiste în Rusia.

Marx vine în Rusia

În martie 1872, pe biroul cenzorului ţarist a ajuns un ditamai tomul de economie politică, scris în limba germană. Autorul lui era bine-cunoscut pentru teoriile lui socialiste şi toate cărţile sale anterioare fuseseră interzise. Editorii nu aveau nici un drept să se aştepte la o altfel de soartă pentru noua lucrare. Aceasta era o critică nemiloasă a sistemului modern de producţie industrială şi, deşi legile cenzurii fuseseră liberalizate în 1865, exista încă o interdicţie clară în privinţa oricăror scrieri care expuneau „doctrinele nocive ale socialismului şi comunismului” sau care stârneau „ostilitate faţă de o clasă socială ori alta”. Noile legi erau suficient de restrictive încât să interzică lucrări precum *Etica* lui Spinoza, *Leviatanul* lui Hobbes, *Filosofia istoriei* a lui Voltaire şi *Istoria moralei europene* a lui Lecky. Acest *magnum opus* german – 674 de pagini de consistentă analiză statistică – a fost totuşi

considerat prea complicat şi greu de înţeles ca să fie clasificat drept sediţios. „Putem afirma cu certitudine – a conchis primul din cei doi cenzori – că foarte puţini oameni din Rusia îl vor citi, iar şi mai puţini îl vor înţelege.” Mai mult, a adăugat cel de-al doilea, întrucât autorul ataca sistemul de producţie industrială din Marea Britanie, critica lui nu era aplicabilă în Rusia, unde nu fusese experimentată „exploatarea capitalistă” de care vorbea autorul. Nici unul din cenzori nu a considerat necesar să împiedice publicarea acestei „lucrări strict ştiinţifice”[21].

Astfel s-a lansat în Rusia *Capitalul* lui Marx. Era pentru prima dată când cartea era publicată în străinătate, la doar cinci ani de la ediţia originală de la Hamburg şi cu cincisprezece ani înainte de apariţia ediţiei englezeşti. Contrar aşteptărilor tuturor, ale autorului, dar şi ale cenzorilor, cartea a dus la izbucnirea unei revoluţii în Rusia mai repede decât în oricare dintre societăţile occidentale cărora li se adresa.

Cenzorii ţarişti şi-au înţeles curând greşeala. Zece luni mai târziu şi-au luat revanşa faţă de Nikolai Poliakov, primul editor rus al lui Marx, dându-l în judecată pentru următoarea sa ediţie „subversivă”, o antologie a povestirilor lui Diderot, care a fost confiscată şi arsă de poliţie, făcându-l pe Poliakov să dea faliment. Dar era prea târziu. *Capitalul* a avut un succes imediat. Primul tiraj, de 3.000 de exemplare, s-a epuizat într-un an (prin comparaţie, prima ediţie germană, care a numărat 1.000 de copii, s-a vândut în mai mult de cinci ani). Marx însuşi a recunoscut că în Rusia capodopera sa a fost „citită şi apreciată mai mult decât oriunde în altă parte”. Slavofilii şi populiştii au primit-o cu bucurie ca pe o expunere a grozăviilor sistemului capitalist occidental, pe care voiau ca Rusia să le evite. Perspectiva sociologică şi istorică a lui Marx, chiar dacă nu era încă acompaniată şi de cea politică, s-a răspândit ca o adevărată modă în anii 1870. Printre studenţi era „aproape indecent” să nu fii marxist. „Pe vremea aceea nimeni nu îndrăznea să ridice glasul împotriva lui Karl Marx – se plângea un liberal – fără să-şi atragă furia tinerilor lui admiratori.”[22]

După căderea mişcării narodnicilor cu falsa ei idealizare a ţăranului rus, intelectualitatea radicală a văzut mesajul marxist ca pe o salvare. Toate speranţele ei pentru o revoluţie socială puteau acum să fie transferate către clasa muncitorilor industriali. Era evident că ideea unei mişcări revoluţionare ţărăneşti nu se mai susţinea; iar începând cu anii 1880, activitatea în rândurile ţărănimii a început să fie descrisă cu superioritate de marxişti ca „acţiuni minore” (cu alte cuvinte, acel de gen de acţiuni caritabile preferate de nobili şi de cei din *zemstve*). Foametea din 1891 a părut să scoată şi mai mult în evidenţă înapoierea ţărănimii. A arătat că ţăranii, ca indivizi şi clasă socială, sunt sortiţi să piară sub tăvălugul dezvoltării economice. Ţăranii erau o relicvă a trecutului barbar al Rusiei – *aziatcina* sau modul asiatic de viaţă –,

care avea să fie inevitabil înlăturată de progresul industrial. Înapoierea lor culturală era simbolizată de istoriile din perioada epidemiei de holeră ce a urmat foametei, când ţăranii i-au atacat chiar pe doctorii care încercau să-i vaccineze crezând că medicamentele lor erau un fel de otravă ciudată. În anii 1890 a avut loc o adevărată explozie a publicaţiilor de ştiinţe sociale – statisticile publicate în acei ani au umplut biblioteci întregi; scopul lor era să descopere cauzele foametei în legile marxiste ale dezvoltării economice.

Caracterul „ştiinţific" al teoriei marxiste a intoxicat gândirea radicală rusă, deja îmbibată de raţionalismul şi materialismul anilor 1860. Părea că dialectica istorică a lui Marx făcea pentru societate ceea ce Darwin făcuse pentru omenire: oferea o teorie logică a dezvoltării evolutive. Era „serioasă" şi „obiectivă", un sistem cuprinzător care explica sfera socială. Era, în acest sens, un răspuns la căutările tipic ruseşti ale unei cunoaşteri absolute. În plus, marxismul era o doctrină optimistă. Demonstra că progresul se afla în activitatea industrială, că haosul istoriei avea un sens şi că prin mijlocirea clasei muncitoare, prin strădania conştientă a omenirii socialismul avea să reprezinte sfârşitul istoriei. Mesajul acesta a exercitat o atracţie deosebită asupra intelectualităţii ruse, dureros de conştientă de înapoierea ţării, întrucât însemna implicit şi faptul că Rusia se va schimba inevitabil şi va semăna tot mai mult cu ţările dezvoltate din Occident – mai ales cu Germania, unde Partidul Social-Democrat era un model pentru restul mişcării marxiste din Europa. Credinţa populistă în „calea diferită" a Rusiei, care părea să o fi condamnat la o perpetuă existenţă rurală, putea fi astfel repudiată drept romantică şi lipsită de conţinut ştiinţific.

Ideea că marxismul ar putea aduce Rusia mai aproape de Occident a fost poate elementul cel mai atractiv. Marxismul era văzut ca o „cale a raţiunii", după expresia Lidiei Dan, care lumina drumul spre modernitate, iluminare şi civilizaţie. Aşa cum îşi amintea prin anii 1950 şi Valentinov, un alt veteran al mişcării marxiste:

> Ne-am axat pe marxism pentru că am fost atraşi de *optimismul* lui sociologic şi economic, de credinţa fermă, susţinută de fapte şi de cifre, că dezvoltarea economică, dezvoltarea capitalismului, prin descurajarea şi erodarea temeliei vechii societăţi, crea noi forţe sociale (inclusiv pe noi) care vor desfiinţa cu siguranţă regimul autocratic şi toate ororile acestuia. Cu optimismul tinereţii am tot căutat o formulă care să dea speranţă şi am găsit marxismul. Am fost atraşi şi de caracterul lui *european*. Marxismul provenea din Europa. Nu avea gustul şi mirosul mucegaiului şi al provincialismului autohton, ci era nou, proaspăt şi interesant. Marxismul a oferit promisiunea că nu vom rămâne o ţară semi-asiatică, ci vom deveni o parte a Occidentului, cu cultura, instituţiile şi atributele unui sistem politic liber. Occidentul a fost farul nostru călăuzitor.

Piotr Struve, unul dintre teoreticienii marxişti de frunte, spunea că s-a alăturat doctrinei pentru că oferea o „soluţie ştiinţifică” la dubla problemă a Rusiei, eliberarea de autocraţie şi mizeria înapoierii. Cuvintele sale faimoase, rostite în 1894 – „Nu, să ne recunoaştem lipsa de cultură şi să ne înscriem la şcoala capitalismului” –, au devenit unul dintre motourile mişcării. Lenin le-a repetat în 1921. Poate că, aşa cum a sugerat Leo Haimson, aici stă fundamentul intelectual al atracţiei pe care mişcarea a exercitat-o asupra evreilor[*9]. În vreme ce populismul a oferit viziunea arhaică a unei Rusii rurale – o ţară a pogromurilor şi discriminării împotriva evreilor –, marxismul oferea o viziune modernă şi occidentală. Promitea asimilarea evreilor într-o mişcare de eliberare universală a omului – nu doar a ţărănimii –, întemeiată pe principiile internaţionalismului[23].

Până la mijlocul anilor 1890, în Rusia era dificil să-i deosebeşti pe populişti de marxişti. Până şi poliţia (în mod normal bine informată în astfel de chestiuni) îi confunda adeseori. Populiştii au adoptat sociologia lui Marx, i-au tradus şi i-au difuzat lucrările şi au obţinut chiar sprijinul lui Marx însuşi în ultimii săi ani de viaţă. Marxiştii au împrumutat şi ei din retorica şi tactica populiştilor şi – cel puţin în Rusia, dacă nu şi în exil – au fost obligaţi să lucreze cot la cot cu ei. Mişcarea revoluţionară clandestină nu era destul de largă încât cele două facţiuni să intre în conflict: ele au fost silite să împartă aceleaşi tipografii şi să lucreze împreună în fabrici şi cluburi. Existau o mare fluiditate şi cooperare între diferitele grupări ale muncitorilor – Emanciparea Muncii a lui Plehanov, Secţiunea Muncitorilor din mişcarea „Voinţa poporului”, cercurile muncitoreşti organizate de studenţi, Partidul Marxist Polonez şi primele grupări ale social-democraţilor –, care toate combinau în propaganda lor elemente marxiste şi populiste.

Acesta a fost contextul în care tânărul Lenin, sau Ulianov, cum era cunoscut pe atunci[*10], a intrat în politica revoluţionară. Contrar legendei sovietice care a făcut din Lenin un teoretician marxist încă din leagăn, liderul revoluţiei bolşevice a intrat în politică destul de târziu. La vârsta de şaisprezece ani era încă o persoană religioasă şi nu manifesta nici un interes faţă de politică. La liceul din Simbirsk studia mai ales limbile clasice şi literatura. Printr-o stranie ironie istorică, în timpul studiilor lui Lenin directorul liceului a fost Fiodor Kerenski, tatăl celui mai mare rival al său în 1917. În ultimul an de studii liceale (1887), directorul Kerenski a redactat un raport asupra viitorului lider bolşevic, pe care l-a descris ca fiind un elev model, care nu a dat niciodată „reprezentanţilor şcolii motive de nemulţumire, cu vorba sau cu fapta”. Punea acest lucru pe seama caracterului „moral” al educaţiei sale. „Religia şi disciplina – scria directorul – au stat la baza educaţiei sale şi rezultatele lor sunt vizibile în

comportamentul lui Ulianov.” Nimic nu sugera încă faptul că Lenin era destinat să devină un revoluţionar; dimpotrivă, toate indiciile arătau că va urma calea tatălui său şi va face o carieră de succes în cadrul birocraţiei ţariste.

Ilia Ulianov, tatăl lui Lenin, era un gentleman tipic liberal, de genul acelora pe care fiul lui va ajunge să-i dispreţuiască. Nu există nici un temei pentru legenda lansată de Nadejda Krupskaia în 1938, că acesta a exercitat o influenţă revoluţionară asupra copiilor săi. Anna Ulianova, sora lui Lenin, îşi aminteşte că tatăl lor era un om credincios, că era un mare admirator al reformelor din anii 1860 ale lui Alexandru al II-lea şi că socotea ca fiind de datoria lui să-i protejeze pe tineri de radicalism. Era inspectorul şcolilor din provincia Simbirsk, o funcţie importantă, ce îi dădea dreptul la apelativul „Excelenţa Voastră”. Originile lui nobile au fost mereu motiv de stânjeneală pentru hagiografii sovietici ai lui Lenin. Aceştia au preferat în schimb să se concentreze asupra originilor umile ale bunicului său patern, Nikolai Ulianov, fiul unui iobag şi croitor în oraşul Astrahan, situat pe cursul inferior al Volgăi. Dar şi aici exista o problemă: Nikolai era pe jumătate kalmâc, iar soţia lui, Anna, era kalmâcă get-beget (faţa lui Lenin avea evidente trăsături mongole), iar lucrul acesta era un inconvenient în regimul stalinist care propaga o marcă proprie de şovinism al Marii Rusii. Descendenţa lui Lenin din partea maternă era şi mai stânjenitoare. Maria Aleksandrovna, mama lui Lenin, era fiica lui Aleksandr Blank, un evreu creştinat care ajunsese un medic bogat şi proprietar de pământuri în Kazan. Era fiul lui Moişe Blank, negustor evreu din Volînia însurat cu o suedeză pe nume Anna Ostedt. Descendenţa evreiască a lui Lenin a fost întotdeauna ascunsă de autorităţile sovietice, în pofida apelului făcut de Anna Ulianova în 1932, într-o scrisoare adresată lui Stalin, în care sugera că „acest fapt ar putea fi folosit pentru combaterea antisemitismului”. „Absolut nici un cuvânt despre această scrisoare!”, a fost ordinul categoric al lui Stalin. Aleksandr Blank s-a însurat cu Anna Groschopf, dintr-o înstărită familie de luterani din Germania, iar cu averea nou dobândită s-a lansat în deosebita sa carieră medicală, ajungând doctor în cadrul forţelor de poliţie şi inspector medical într-una dintre cele mai mari fabrici de armament ale statului. În 1847, după ce a ajuns la rangul de consilier de stat, s-a retras la moşia sa de la Kokuşkino şi s-a înregistrat ca aristocrat[24].

Antecedentele etnice ale lui Lenin – mongole, evreieşti, suedeze şi germane – pot explica în parte dispreţul pe care şi l-a exprimat adeseori faţă de Rusia şi de ruşi, deşi este neîntemeiată concluzia la care a ajuns răposatul Dmitri Volkogonov – că „politicile nemiloase” pe care Lenin le-a aplicat poporului rus aveau la bază originile sale „străine” (s-ar putea spune acelaşi lucru şi despre Romanovi, care erau la fel de „străini”). Lenin folosea des expresia „ruşi idioţi”. Se plângea că ruşii erau „prea

moi" pentru sarcinile revoluţiei. Este adevărat că multe dintre sarcinile cele mai importante ale revoluţiei aveau să le fie încredinţate unor membri de partid non-ruşi (mai ales letoni şi evrei). În mod paradoxal însă – iar caracterul lui Lenin număra multe astfel de paradoxuri –, Lenin era din multe puncte de vedere un aristocrat rus tipic. Era foarte ataşat de moşia Blank, unde şi-a petrecut o lungă perioadă din tinereţe. Ca tânăr, era foarte mândru să se numească „fiu de boiernaş". Odată s-a trecut chiar în evidenţele poliţiei ca „Vladimir Ulianov, nobil ereditar". În viaţa privată Lenin era prototipul aristocratului nemilos pe care guvernul său îl va distruge într-o bună zi. În 1891, în culmea perioadei de foamete, şi-a dat în judecată vecinii ţărani pentru că au provocat pagube moşiei familiei. Şi în timp ce în scrierile sale timpurii a condamnat practicile „capitalismului micii nobilimi", el însuşi trăia binişor de pe urma câştigurilor astfel obţinute, veniturile lui provenind aproape integral din arende şi din dobânzile rezultate din vânzarea moşiei mamei sale[25].

Descendenţa sa nobiliară e una din cheile care explică personalitatea dominatoare a lui Lenin, un aspect adesea ignorat de biografii lui. Valentinov, care în 1904 a locuit împreună cu Lenin la Geneva, îşi aminteşte cum a descoperit în liderul bolşevic un rar izvor de sentimentalism bine ascuns. După ce a citit *Amintiri şi cugetări* de Herzen, o lucrare care se apleacă îndelung şi cu lirism asupra Rusiei rurale, lui Valentinov i s-a făcut dor de moşia familiei sale, din provincia Tambov, părăsită de multă vreme. I-a împărtăşit lui Lenin sentimentele sale şi acesta s-a arătat foarte înţelegător. A început să-l întrebe despre cum erau aranjate rondurile de flori, dar conversaţia le-a fost curând întreruptă de un tovarăş bolşevic, Olminski; acesta auzise ultima parte a mărturisirii lui Valentinov şi l-a atacat pentru sentimentele lui „de şcolăriţă": „I-auzi cum se dă în vileag fiul de moşier!". Conform mărturiei lui Valentinov, Lenin l-a repezit pe Olminski:

> Ei, dacă e pe-aşa, ce spui de mine? Şi eu am trăit la o moşie de ţară, care a fost a bunicului meu. Într-un fel, şi eu sunt un vlăstar al micii boierimi funciare. Asta a fost cu mulţi ani în urmă, dar tot nu am uitat aspectele plăcute ale vieţii pe moşia noastră. Nu am uitat nici lămâii şi nici florile ei. Aşa că, hai, ia-mi viaţa. Îmi amintesc cu plăcere cum obişnuiam să mă tolănesc în căpiţele de fân, chiar dacă nu eu le făcusem, cum mâncam căpşune şi zmeură, chiar dacă nu eu le plantasem, şi cum beam lapte proaspăt, chiar dacă nu eu mulgeam vacile. Aşadar sunt eu oare… nedemn să mă numesc revoluţionar?

Nu doar sentimentele lui Lenin îşi aveau sorgintea în trecutul său nobiliar. Acelaşi lucru se poate spune şi despre multe dintre atitudinile sale politice: viziunea sa dogmatică şi comportamentul dominator; intoleranţa lui faţă de orice formă de critică venită din partea subalternilor; şi tendinţa de a considera masele drept nimic

mai mult decât un material uman necesar propriilor sale planuri revoluţionare. Aşa cum se exprima Gorki în 1917, „Lenin este un «lider» şi un nobil rus şi nu este lipsit de anumite trăsături psihologice specifice clasei sale sociale pe cale de dispariţie, de aceea se consideră îndreptăţit să supună poporul rus unui experiment nemilos, sortit eşecului”[26].

Este, desigur, mult prea simplu să suprapui personalitatea lui Lenin din 1917 pe cea de la începutul anilor 1890, dar este totuşi clar că multe dintre trăsăturile de care va da dovadă odată ajuns la putere erau deja vizibile în această etapă de început. Stă mărturie, de exemplu, atitudinea neînduplecată a lui Lenin faţă de suferinţele ţăranilor în timpul foametei din 1891 – ideea sa de a li se refuza acestora ajutorul pentru a grăbi astfel criza revoluţionară. Treizeci de ani mai târziu avea să demonstreze aceeaşi indiferenţă la suferinţele lor – pe care era acum în postura de a le exploata din punct de vedere politic – în timpul foametei din 1921.

Viaţa încântătoare a Ulianovilor s-a întrerupt brusc în 1887, când fratele mai mare al lui Lenin, Aleksandr, a fost executat pentru implicare în conspiraţia eşuată care urmărea asasinarea ţarului. Aleksandr era văzut în general ca fiind cel mai înzestrat dintre copiii familiei Ulianov, cel cu adevărat destinat să-şi lase amprenta asupra lumii. Dacă tânărul Vladimir avea un filon de cruzime şi de furie – minţea des şi trişa la jocuri –, Aleksandr era onest şi bun, serios şi foarte muncitor. În 1883 a intrat la Universitatea din Sankt-Petersburg pentru a studia ştiinţele şi părea hotărât să devină biolog. După moartea bruscă a tatălui său în 1886, Aleksandr s-a alăturat unei grupări de studenţi terorişti care se organizau după modelul mişcării „Voinţa poporului”. Erau cu toţii fii de mici nobili şi mulţi erau polonezi; printre ei, ironic, se număra şi Józef Piłsudski, care ulterior va deveni conducătorul Poloniei şi unul dintre principalii duşmani ai regimului lui Lenin. Au conspirat să arunce în aer trăsura ţarului în ziua de 1 martie 1887, la a şasea comemorare a asasinării lui Alexandru al II-lea, când urma să se desfăşoare o procesiune de la Palatul de Iarnă la catedrala Sf. Isaac, unde se ţinea o slujbă comemorativă. Aleksandr şi-a pus în practică cunoştinţele ştiinţifice, proiectând şi realizând bombele. Complotul a fost însă descoperit de poliţie şi conspiratorii au fost arestaţi (când erau în sediul de poliţie unul dintre ei a declanşat o bombă de-a lui Aleksandr, dar dispozitivul artizanal nu a explodat). Cei şaptezeci şi doi de conspiratori au fost încarceraţi în Fortăreaţa Petru şi Pavel – cincisprezece dintre ei au fost trimişi ulterior în judecată. Fiind unul dintre şefii grupului, Aleksandr şi-a dat seama că soarta lui era pecetluită şi din boxa acuzaţilor a ţinut un discurs curajos în care a justificat terorismul. El şi alţi patru au fost executaţi.

Există o legendă conform căreia, atunci când a aflat de moartea fratelui său, Lenin i-ar fi spus surorii lui Maria: „Nu, noi

n-o să mergem pe calea asta, noi trebuie să apucăm alt drum". Ceea ce însemna că Lenin era deja angajat în cauza marxistă – acel „noi" din citat –, care respingea folosirea terorii. Dar acest lucru este absurd. La vremea aceea Maria nu avea decât nouă ani şi este deci foarte improbabil să-şi fi amintit cu acurateţe vorbele fratelui ei în 1924, când a făcut respectiva afirmaţie. Este adevărat că execuţia lui Aleksandr a jucat rolul de catalizator al implicării lui Lenin în mişcarea revoluţionară, dar cu toate acestea prima lui înclinaţie a fost către tradiţia mişcării „Voinţa poporului", la fel ca în cazul fratelui său. Marxismul lui Lenin, care s-a dezvoltat lent după 1889, a rămas pătruns de spiritul iacobin al teroriştilor şi de credinţa lor în importanţa covârşitoare a preluării puterii.

În 1887 Lenin s-a înscris ca student la drept la Universitatea din Kazan. Acolo, ca frate al unui revoluţionar martir, a fost atras într-o altă grupare clandestină structurată după modelul „Voinţei poporului". Cea mai mare parte a grupării a fost arestată în luna decembrie a acelui an, în timpul demonstraţiilor studenţeşti. Lenin a fost printre cei pedepsiţi, fără îndoială şi din cauza numelui său de familie, şi împreună cu alţi treizeci şi nouă a fost exmatriculat din universitate. S-a pus astfel capăt şansei lui Lenin de a face o carieră de succes în cadrul ordinii sociale existente şi este rezonabil să presupunem că o bună parte din ura sa faţă de această ordine izvora din respectiva experienţă de respingere. Lenin era mai presus de orice ambiţios. După ce a ratat posibilitatea de a face carieră ca om al legii, s-a decis să încerce să-şi facă un nume ca opozant revoluţionar al aceleiaşi legi. Până în 1890, când a fost acceptat din nou să-şi dea examenele la drept, a dus viaţa unui nobil trândav pe moşia mamei sale de la Kokuşkino. A urmat cursurile de drept, a încercat fără succes să-şi conducă propria fermă (pe care mama sa i-o cumpărase în speranţa că va izbândi) şi s-a afundat în lectura cărţilor radicale.

Cernîşevski a fost prima şi marea sa iubire. Citindu-l, Lenin a devenit revoluţionar – cu mult înainte de a citi ceva din Marx. Într-adevăr, când a ajuns la marxism Lenin era deja înarmat nu doar cu ideile lui Cernîşevski, ci şi cu cele ale lui Tkacev şi ale „Voinţei poporului", iar ele explică trăsăturile distinctive ale abordării sale „leniniste" a lui Marx. Toate componentele principale ale doctrinei lui Lenin – accentul pe nevoia unei avangarde revoluţionare disciplinate; credinţa că acţiunea („factorul subiectiv") poate schimba cursul obiectiv al istoriei (în special preluarea aparatului de stat putea atrage după sine o revoluţie socială); apărarea metodelor iacobine ale dictaturii; dispreţul său faţă de liberali şi democraţi (şi chiar faţă de socialiştii care le-au făcut concesii acestora) –, toate acestea s-au născut nu atât din scrierile lui Marx, cât mai ales din tradiţia revoluţionară rusă. Lenin a folosit ideile lui Cernîşevski, Neceaev, Tkacev şi ale „Voinţei poporului" pentru a injecta o doză distinct rusească de politică conspirativă în dialectica marxistă, care altfel

ar fi rămas pasivă – mulţumită să aştepte ca revoluţia să se maturizeze prin dezvoltarea condiţiilor obiective mai degrabă decât nerăbdătoare să o provoace prin intermediul acţiunii politice. Nu marxismul a făcut din Lenin un revoluţionar, ci Lenin a făcut din marxism o doctrină revoluţionară.

Între 1889 şi 1894, Lenin s-a apropiat treptat de curentul marxist predominant. Dar numai temporar. Pentru început, la fel ca mulţi alţi revoluţionari provinciali, el a adăugat pur şi simplu sociologia marxistă la tacticile puciste ale „Voinţei poporului". Scopul mişcării revoluţionare continua să fie acapararea puterii, dar arena acestei lupte avea să se transfere de la ţărănime la clasa muncitoare. Apoi, în primul său studiu important publicat, *Dezvoltarea capitalismului în Rusia* (1899), a împăcat învăţăturile din lucrarea lui Marx – că înaintea revoluţiei socialiste este necesar să existe o etapă de dezvoltare capitalistă – cu propria sa preferinţă pentru o astfel de revoluţie în viitorul imediat, prin intermediul tezei bizare (ca să nu o numim absurdă) că Rusia rurală se afla deja în plin capitalism, clasificând nu mai puţin de o cincime dintre gospodăriile ei ţărăneşti drept „capitaliste" şi peste jumătate dintre ţărani ca „proletari". Era Tkacev în hainele lui Marx. Abia după sosirea sa la Sankt-Petersburg, în toamna anului 1893, Lenin a ajuns la punctul de vedere al marxismului standard – anume că Rusia se afla abia la începutul etapei capitaliste şi că pentru a o aduce la faza de maturitate trebuia să existe o mişcare democratică în cadrul căreia muncitorii şi burghezia să se unească în lupta împotriva autocraţiei. Nu se mai vorbea despre *coup d'État* sau despre teroare. A doua etapă a revoluţiei, cea socialistă, putea să înceapă abia după realizarea unei „democraţii burgheze", care să garanteze libertatea de expresie şi de asociere pentru organizaţiile muncitoreşti.

Aici era preponderentă influenţa lui Plehanov. El a fost cel care a conceput pentru prima dată această strategie revoluţionară în două trepte. Prin intermediul ei marxiştii ruşi au primit în fine un răspuns la problema felului în care se putea obţine o societate postcapitalistă dintr-una precapitalistă. După atâţia ani de teroare neproductivă, le oferea un temei pentru credinţa lor că abandonând acapararea puterii – ceea ce, aşa cum spunea Plehanov, nu putea duce decât la un „despotism în formă comunistă" – vor putea totuşi avansa către socialism. După propriile lui spuse, Lenin s-a „îndrăgostit" de Plehanov, aşa cum se întâmplase cu toţi marxiştii din Sankt-Petersburg. Deşi Plehanov trăia în exil, lucrările lui l-au făcut liderul şi înţeleptul lor incontestabil. Nici un alt marxist rus nu se bucura de o faimă atât de mare în cadrul mişcării europene. În 1895 a publicat sub pseudonimul Beltov cea mai faimoasă lucrare a sa, o interpretare uimitor de reducţionistă a viziunii marxiste despre lume, care, aidoma *Capitalului* lui Marx, a trecut de cenzorii ruşi cu un titlu ezoteric – *Despre chestiunea dezvoltării unei viziuni moniste*

asupra istoriei – şi care „îi transforma peste noapte pe oameni în marxişti". Plehanov era un Moise al marxiştilor. După spusele lui Potresov, lucrările lui au coborât „de pe muntele Sinai cele zece porunci ale marxismului şi le-au înmânat tineretului rus"[27].

La început Lenin le-a făcut o impresie proastă marxiştilor din Sankt-Petersburg. Multora dintre ei li s-a părut respingător cu statura lui scundă şi îndesată, capul chel şi având forma unui ou, ochii mici şi scrutători, râsul sec, sarcastic şi cu felul lui brutal şi tăios de a se purta. Lenin era un nou-venit şi aspectul lui prăfuit şi „provincial" era cu deosebire banal. După prima lor întâlnire Potresov l-a descris ca pe un „tipic negustor între două vârste, din vreo provincie nordică precum Iaroslavl"[*11]. Însă cu autodisciplină şi devotament, cu logica sa de fier şi caracterul practic, Lenin a devenit curând un lider firesc – un adevărat om de acţiune – printre intelectualii din Sankt-Petersburg. Multă lume îl considera o persoană drăguţă – Lenin putea să fie fermecător când voia şi era aproape întotdeauna plăcut în relaţiile personale cu tovarăşii lui – şi nu puţini au fost cei care l-au îndrăgit. O astfel de persoană a fost viitoarea lui soţie, Nadejda Krupskaia, pe care Lenin a cunoscut-o cam în vremea aceea, ca o colegă propagandistă din Sankt-Petersburg[28].

Scopul propagandei lor era instruirea unei avangarde de muncitori „cu conştiinţă" – un fel de Bebel ruşi de felul lui Kanatcikov, care să organizeze clasa muncitoare pentru revoluţia ce urma să vină. Educaţia nu făcea însă neapărat din muncitori nişte revoluţionari. Dimpotrivă, aşa cum a descoperit curând Kanatcikov, cei mai mulţi dintre muncitorii calificaţi şi instruiţi erau mai înclinaţi să-şi îmbunătăţească poziţia în interiorul sistemului capitalist decât să încerce să-l răstoarne. Exista o tensiune crescândă între preocupările în principal economice ale muncitorilor şi ţelurile politice ale acelor activişti şi intelectuali care voiau să le fie lideri. Marxiştii se confruntau aşadar cu aceeaşi dilemă cu care, în a doua jumătate a anilor 1870, se confruntaseră şi populiştii în relaţia cu ţărănimea: ce trebuiau să facă atunci când masele nu reacţionau la propaganda lor? În timp ce populiştii fuseseră împinşi către manifestări izolate de terorism, marxiştii au găsit o soluţie temporară la problemă trecând de la propagandă la agitaţia maselor[*12], ca mijloc de organizare – şi în acelaşi timp de politizare – a clasei muncitoare prin lupte care-i erau specifice. Noua strategie a fost încercată pentru prima dată la grevele de la Vilnius din 1893, când intelectualitatea marxistă, în loc să le predice muncitorilor evrei, a participat la greve şi chiar a învăţat limba idiş pentru a le câştiga susţinerea. Doi dintre social-democraţii din Vilnius, Arkadi Kremer şi Iuli Martov, şi-au explicat strategia într-un articol de mare impact, „Despre agitaţie", scris în 1895: prin implicarea lor în organizarea grevelor, muncitorii aveau să înveţe să aprecieze nevoia unei campanii politice mai largi, condusă de social-democraţi, dat fiind că

autorităţile ţariste nu ar fi tolerat o mişcare sindicală legală. În Sankt-Petersburg noul plan a fost preluat de o organizaţie cu viaţă scurtă, dar cu un titlu pompos – Uniunea Luptei pentru Emanciparea Clasei Muncitoare. A fost înfiinţată în 1895 de un mic grup de intelectuali marxişti, dintre care se remarcau Martov şi Lenin, care au fost arestaţi aproape imediat. Activiştii ei locali au putut totuşi să-şi adjudece ceva merite pentru marea, dar nereuşita grevă a textiliştilor din 1896, când peste 30.000 de muncitori au ieşit în stradă.

După un an petrecut în închisoare, Lenin a fost condamnat la trei ani de exil în Siberia (1897-1900). Spre deosebire de „politicii" din timpul propriului său regim, lui Lenin i s-a îngăduit să locuiască în oarece confort. Din „motive de sănătate" a avut permisiunea să aleagă unde va trăi şi el a optat pentru un sat îndepărtat, Şuşenskoe, din sudul regiunii Minusinsk, cunoscută pentru clima suportabilă. Şi-a luat cu el mai multe lăzi cu cărţi şi chiar o puşcă de vânătoare şi a rămas în legătură constantă cu tovarăşii săi. Pentru a i se permite Nadejdei Krupskaia să îl însoţească, Lenin a fost de acord să se însoare cu ea. Pentru că guvernul nu recunoştea căsătoriile civile, mariajul lor a avut loc într-o biserică, deşi în scrierile lor ulterioare nici mirele şi nici mireasa nu au făcut vreodată referire la acest episod stânjenitor[29].

În timpul exilului lui Lenin, mişcarea muncitorească din Rusia a devenit tot mai dominată de noul curent al „economismului". Economiştii susţineau concentrarea asupra ţelurilor pur economice. Scopul lor era să îmbunătăţească situaţia muncitorilor în cadrul sistemului capitalist, şi nu să-l distrugă. Pentru început, cei care au exprimat acest punct de vedere au fost muncitorii şi activiştii din fabricile locale. Ei credeau că muncitorii trebuie lăsaţi să se ocupe singuri de problemele lor, fără să fie conduşi de intelectualii socialişti. Dar aceleaşi idei erau tot mai mult preluate şi de aşa-numiţii marxişti legali. Kuskova şi Struve, liderii lor cei mai cunoscuţi, erau teoreticieni străluciţi. Influenţaţi de revizionismul lui Eduard Bernstein – care agita mişcarea muncitorească germană din acea vreme –, ca şi de ideile neokantiene, marxiştii legali voiau să pună în discuţie multe dintre doctrinele marxiste de bază. La fel ca Bernstein, ei negau faptul că sistemul capitalist ducea la o înrăutăţire a situaţiei muncitorilor. Dimpotrivă, capitalismul putea fi reconciliat cu socialismul în cadrul unui sistem democratic. Cele două vor converge în ultimă instanţă. Aceasta însemna că muncitorii ar trebui să-şi concentreze eforturile în direcţia reformei, şi nu a revoluţiei. Ei ar trebui să acţioneze într-un cadru legal, în colaborare cu burghezia, mai degrabă decât să acţioneze clandestin şi în conflict violent cu ea.

Pentru Plehanov şi susţinătorii lui din Rusia, economismul şi „erezia" lui Bernstein au reprezentat o trădare a angajamentului mişcării marxiste faţă de ţelul revoluţiei. În locul socialismului revoluţionar, economismul ameninţa să edifice o versiune

evoluţionistă. În locul „dictaturii proletariatului” avea să se realizeze o democraţie parlamentară. Poate că în Germania, unde social-democraţii puteau acum să acţioneze în cadrul Reichstagului, această nouă moderaţie avea o anumită logică. În Rusia însă nu existau astfel de deschideri – într-adevăr, noul ţar îşi exprimase clar angajamentul de a înăspri autocraţia –, aşa că strategia revoluţionară trebuia păstrată cu orice preţ. Date fiind evoluţiile din politica Rusiei la sfârşitul anilor 1890, această nevoie părea cu atât mai urgentă. În urma crizei iscate de foamete, care a dus la politizarea societăţii, neopopulismul, liberalismul *zemstvelor* şi marxismul legal au convers şi au reuşit să se constituie împreună într-o mişcare naţională care cerea reforma constituţională. Dacă acestei mişcări i se permitea să crească şi să câştige susţinători din rândurile muncitorimii şi ţărănimii, efectul ar fi fost amânarea revoluţiei cu cel puţin o generaţie – poate chiar pentru totdeauna –, iar pe revoluţionarii marxişti i-ar fi împins spre marginea eşichierului politic.

Lenin exilatul s-a înfuriat teribil din cauza acestei „erezii”. Krupskaia îşi aminteşte că în 1899, după ce a citit cele scrise de Kuskova şi Kautsky, Lenin a intrat în depresie, a slăbit şi s-a ales cu insomnii[30]. Lupta ideologică s-a transformat pentru el într-o criză personală profundă. Îmbrăţişase marxismul ca fiind calea cea mai sigură către revoluţie – o revoluţie pe care unii ar spune că o considera tot mai mult un fel de prelungire a puterii şi a personalităţii lui. Iată însă că marxismul era despuiat de tot sensul lui revoluţionar şi transformat în ceva doar cu puţin diferit de acel liberalism social ezitant pe care fără îndoială că l-ar fi aprobat şi tatăl său. Lenin a lansat un atac virulent la adresa economismului, cu o violenţă care va deveni ulterior marca retoricii sale. Tactica aplicată de economism, susţinea el, va distruge socialismul şi revoluţia, care nu pot izbândi decât sub conducerea politică centralizată a unui partid de avangardă, disciplinat şi croit după tiparul „Voinţei poporului”.

La momentul acela, punctul de vedere al lui Lenin era împărtăşit de mulţi marxişti ruşi – aceia care îşi spuneau „politici”. Ei încercau să organizeze un partid centralizat, care să preia conducerea mişcării muncitoreşti şi să o direcţioneze spre scopuri politice[*13]. „În subconştient – îşi amintea Lidia Dan – mulţi dintre noi asociau un astfel de partid cu ceea ce fusese «Voinţa poporului».” Deşi îi admirau pe social-democraţii germani, li se părea imposibil să realizeze un astfel de partid deschis şi democratic în condiţiile de ilegalitate din Rusia. Pentru ca regimul poliţienesc să fie înfrânt, partidul trebuia să fie la fel de centralizat şi de disciplinat. Trebuia să oglindească statul ţarist. Calea cea mai rapidă pentru a construi un astfel de partid era să-l susţii prin publicarea unui ziar clandestin care, după spusele Lidiei Dan, „putea să acţioneze atât ca un agitator colectiv, cât şi ca un organizator colectiv”. Aşa s-a născut ideea ziarului *Iskra*

(*Scânteia*), pe care Lenin l-a înfiinţat împreună cu Martov în 1900, la revenirea din exil. Titlul lui amintea de poetul decembrist ale cărui cuvinte apăreau pe manşeta ziarului: „Din scânteie se va naşte focul”[*14]. *Iskra* nu era atât o sursă de ştiri, cât mai ales centrul de comandă al social-democraţilor în lupta lor politică şi ideologică împotriva adepţilor economismului. Comitetul de redacţie – Plehanov, Akselrod şi Zasulici, la Geneva; Lenin, Potresov şi Martov, acum la München – era de fapt primul comitet central al partidului. Ziarul, tipărit la München, apoi la Londra şi Geneva, era introdus clandestin în Rusia prin intermediul unei reţele de agenţi care în anii următori vor forma nucleul organizării partidului.

În polemica sa împotriva economiştilor, Lenin a redactat o broşură care va deveni abecedarul propriului său partid pe parcursul Revoluţiei din 1917 şi textul fondator al leninismului internaţional. Era cu totul nimerit ca titlul ei, *Ce-i de făcut?*, să fie preluat de la faimosul roman al lui Cernîşevski, pentru că revoluţionarul profesionist conturat de Lenin în paginile ei semăna îndeaproape cu Rahmetov, militantul disciplinat şi plin de abnegaţie aflat în slujba cauzei poporului; iar insistenţa asupra unui partid foarte disciplinat şi centralizat era o reflectare a tradiţiei iacobinilor ruşi, al căror reper de maximă mândrie era Cernîşevski. Stilul strident al scrisului lui Lenin, imitat de toţi marii dictatori şi revoluţionari ai secolului XX, s-a conturat prima dată în *Ce-i de făcut?* Avea un ritm lătrat, milităros, o violenţă şi o hotărâre frenetice, cu o cadenţă cumulativă de acţiuni sau de ofense, iar opozanţii erau comasaţi la grămadă cu ajutorul sinecdocei („Domnii Bernstein, Martînov etc.”). Iată un pasaj tipic din introducere, în care Lenin trasează liniile ce delimitează *iskra*-iţii de „bernsteinieni”:

> Numai cine închide dinadins ochii poate să nu vadă că noul curent „critic” din cadrul socialismului nu este altceva decât o nouă varietate a *oportunismului*. Şi dacă judecăm oamenii nu după uniforma strălucitoare pe care şi-au pus-o singuri, nu după titlul răsunător pe care şi l-au luat ei înşişi, ci după ceea ce fac şi după ceea ce propovăduiesc ei în realitate, atunci este limpede că „libertatea criticii” înseamnă libertatea curentului oportunist în cadrul social-democraţiei, libertatea de a transforma social-democraţia într-un partid democratic al reformelor, libertatea de a infiltra în socialism idei burgheze şi elemente burgheze.
>
> Libertatea e un cuvânt măreţ, dar sub steagul libertăţii industriei au fost duse cele mai prădalnice războaie, sub steagul libertăţii muncii au fost jefuiţi oamenii muncii. Aceeaşi falsitate lăuntrică se găseşte şi în folosirea actuală a expresiei „libertatea criticii”. Nişte oameni cu adevărat convinşi că au făcut să progreseze ştiinţa ar cere nu libertatea noilor concepţii de a fiinţa alături de cele vechi, ci înlocuirea acestora din urmă prin cele dintâi. Iar vociferările care se aud astăzi: „Trăiască libertatea criticii!” prea ne fac să ne gândim la basmul cu butoiul gol[*15].

> Noi înaintăm în grup compact pe un drum abrupt şi anevoios, ţinându-ne strâns de mână. Suntem înconjuraţi din toate părţile de duşmani şi mai totdeauna suntem nevoiţi să păşim sub focul lor. Ne-am unit de bunăvoie, tocmai pentru a lupta împotriva duşmanilor şi a nu aluneca în mlaştina vecină, ai cărei locuitori de la bun început ne-au reproşat că ne-am unit într-un grup deosebit, alegând calea luptei, şi nu a împăciuirii. Şi iată că unii dintre noi încep să strige: să intrăm în această mlaştină! Iar când sunt mustraţi, răspund: cât sunteţi de înapoiaţi! Cum nu vă e ruşine să ne contestaţi libertatea de a vă chema pe un drum mai bun! O, da, domnilor, sunteţi liberi nu numai să ne chemaţi, dar şi să vă duceţi unde vă place, fie chiar şi în mlaştină; ba chiar suntem de părere că adevăratul vostru loc e tocmai în mlaştină, şi suntem gata să facem tot ce ne stă în putinţă ca să vă ajutăm să *vă* mutaţi acolo. Numai că trebuie să daţi drumul mâinilor noastre, să nu vă agăţaţi de noi şi să nu întinaţi măreţul cuvânt de libertate, fiindcă şi noi suntem „liberi" să mergem unde vrem, suntem liberi să luptăm nu numai împotriva mlaştinii, ci şi împotriva acelora care cotesc spre mlaştină![*16]

Când a apărut pentru prima dată, în martie 1902, broşura lui Lenin părea să exprime punctul de vedere general al *iskra*-iţilor. Cu toţii voiau un partid centralizat: acesta părea esenţial într-un stat poliţienesc precum Rusia. Deocamdată nu erau înţelese pe deplin implicaţiile dictatoriale ale broşurii *Ce-i de făcut?* – şi anume că cei de la baza partidului vor fi siliţi să se supună, soldăţeşte, ordinelor venite de la lideri. Lidia Dan îşi aminteşte: „Nici unuia dintre noi nu-i trecea prin minte că ar putea să existe un partid care să-şi aresteze propriii membri. Ne gândeam sau eram siguri că dacă un partid ar fi cu adevărat centralizat, fiecare membru s-ar supune în mod firesc instrucţiunilor sau directivelor"[31].

Abia la al doilea congres al partidului, care s-a întrunit la Bruxelles în anul următor, au început să se întrevadă implicaţiile catehismului lui Lenin pentru partid. Rezultatul a fost o scindare a partidului şi formarea a două facţiuni social-democrate distincte – bolşevicii şi menşevicii. Cauza imediată a scindării poate să pară cu adevărat neînsemnată. Nici chiar cei din interiorul partidului nu şi-au dat seama la început de importanţa istorică pe care va ajunge să şi-o asume această cauză ulterior. Ea s-a referit la formularea exactă a articolului 1 din statutul partidului, în care se definea calitatea de membru de partid. Lenin îi voia ca membri doar pe aceia care făceau parte din una dintre organizaţiile partidului, în timp ce Martov, deşi recunoştea nevoia unui nucleu de activişti disciplinaţi, dorea să fie admişi toţi cei care acceptau programul partidului şi erau dornici să se supună conducerii acestuia. Dincolo de aparenţa acestei dispute semantice se aflau două puncte de vedere diferite asupra rolului partidului. Lenin, pe de o parte, propunea un partid centralizat şi conspirativ, compus din revoluţionari profesionişti, în tradiţia „Voinţei poporului". Avea o profundă lipsă de încredere în potenţialul revoluţionar al maselor,

despre care credea că, dacă nu erau conduse de o avangardă de elită a partidului, erau inevitabil deturnate spre temele practice ale economismului. „Nu poate să existe conştiinţă socialistă printre muncitori. Ea nu poate decât să fie introdusă din exterior", scria el în *Ce-i de făcut?*. Această neîncredere în democraţie avea să formeze baza abordării centraliste a lui Lenin în privinţa mişcării sindicale, a sovietelor şi a tuturor celorlalte organizaţii de masă după 1917. În viziunea lui, masele nu trebuiau să fie altceva decât nişte instrumente ale partidului. Faptul a fost subliniat de criticii lui Lenin, care au avertizat că un astfel de partid centralizat va duce la dictatură. După părerea lor, nu se putea realiza socialismul în lipsa democraţiei, ceea ce necesita un partid cu o bază foarte largă, născut direct din cultura şi conştiinţa clasei muncitoare. Punctul de vedere al lui Martov asupra articolului 1 a fost iniţial susţinut cu 28 de voturi pentru şi 23 împotrivă. Însă două facţiuni care l-au sprijinit – cei cinci delegaţi ai Bundului (cărora li se refuzase cererea de autonomie în cadrul partidului), urmaţi de doi economişti (care fuseseră învinşi de *iskra*-iţi) – au părăsit apoi congresul, lăsându-l pe Lenin cu o fragilă majoritate. Pe această bază, facţiunii lui i s-a spus „bolşevică" (majoritară), iar oponenţilor ei „menşevici" (minoritari). Privind retrospectiv, este clar că menşevicii au greşit prosteşte când au permis adoptarea acestor nume. S-au potcovit cu imaginea permanentă a unui partid minoritar, ceea ce avea să fie un dezavantaj semnificativ în rivalitatea cu bolşevicii.

Lenin a profitat de această ocazie pentru a-şi impune controlul asupra Comitetului Central şi asupra organului acestuia, ziarul *Iskra*, eliminându-i pe cei trei veterani „menşevici" – Zasulici, Akselrod şi Potresov – din comitetul editorial. Metodele conspirative ale lui Lenin au adâncit divizarea celor două facţiuni. Conflictul dintre ele a fost iniţial mai mult o confruntare între personalităţi, stiluri şi sentimente decât între ideologii coerente şi distincte. Menşevicii erau indignaţi de modul necinstit în care Lenin îi tratase pe cei trei editori ai ziarului *Iskra* daţi afară – pe care el îi numise „membrii cel mai puţin productivi"– şi în semn de solidaritate cu ei Martov refuza acum să activeze alături de Lenin şi Plehanov în noul comitet redacţional. L-au acuzat pe Lenin că încearcă să devină dictatorul partidului – cineva a vorbit chiar de nevoia lui de a mânui un „baston" ca acela folosit de comandanţii din armată pentru a impune disciplina în rândul soldaţilor – şi şi-au atribuit rolul de apărători ai democraţiei în partid. Intransigenţa lui Lenin, refuzul lui de a aplana disputele cu menşevicii (dispute care, aşa cum singur recunoştea, erau „în esenţă… foarte neînsemnate") şi, odată ce era provocat, disponibilitatea de a-şi recunoaşte convingerea că trebuia să existe un dictator al partidului care să disciplineze „elementele ezitante din mijlocul nostru" nu au făcut decât să crească tensiunile emoţionale. Congresul s-a încheiat cu certuri meschine, fiecare

parte acuzând-o pe cealaltă că ea „a început” sau făcând-o vinovată de „trădare”. Oamenii s-au raliat cu o tabără sau cu cealaltă pe baza sentimentelor rănite şi a sensibilităţilor ultragiate şi au stabilit legături de fidelitate. Lidia Dan îşi aminteşte că ea a trecut de partea lui Martov nu atât pentru că a considerat că are dreptate, cât din cauză că:

> Am simţit că trebuia să-l sprijin. Mulţi alţii au simţit la fel. Martov nu era deloc potrivit să fie lider. Dar avea un farmec inepuizabil, care îi atrăgea pe oameni. Adeseori era dificil să explici de ce îl urmau. El însuşi spunea: „Am nesuferitul privilegiu de a fi plăcut de oameni”. Şi, firesc, dacă se întâmpla ceva de genul unei schisme, Martov era cel nobil, Martov era cel onorabil, în timp ce Lenin… în fine, influenţa lui Lenin era imensă, însă cu toate acestea… În ce mă priveşte, era cu adevărat tragic să fiu nevoită să spun că întreaga mea simpatie pentru Lenin (care era considerabilă) se baza pe o neînţelegere[32].

Timp de mai mulţi ani, diferenţele politice incipiente dintre menşevici şi bolşevici au continuat să fie mascate de factori personali. Nu încape îndoială că aceasta se datora parţial şi faptului că membrii ambelor facţiuni trăiau laolaltă – uneori chiar locuiau împreună – în mici comunităţi de exilaţi, aşa încât dogma se amesteca adesea cu ciorovăieli pentru bani sau amanţi. Personalitatea lui Lenin era însă problema crucială. Bolşevismul se definea prin jurământul de credinţă faţă de el; iar menşevismul, prin opoziţia faţă de el, chiar dacă într-un grad mai mic. În 1904, la sosirea sa la Geneva, Valentinov a fost şocat de „atmosfera de veneraţie [faţă de Lenin] pe care o creaseră acolo cei ce îşi spuneau bolşevici”. Lenin a adâncit această prăpastie prin atacul violent asupra menşevicilor din broşura *Un pas înainte, doi paşi înapoi* (1904). Acum îi numea „trădători” ai cauzei marxiste. Nici unuia dintre locotenenţii bolşevici nu i s-a permis vreodată să-i vorbească vreunuia dintre liderii menşevici fără a avea în prealabil aprobarea lui Lenin[33].

Pe parcursul anului 1905 şi după aceea, cu destulă greutate, disputele dintre cele două facţiuni au ajuns să fie formulate în termeni politici. De fapt, mult timp încă (până în 1918), social-democraţii de rând, mai ales cei din facţiunea menşevicilor, au încercat să refacă unitatea partidului. Faptul era valabil cu precădere în provincii, unde forţa partidului era pur şi simplu prea slabă pentru a-şi permite astfel de dispute facţionale. Aici ei au continuat să colaboreze în organizaţii social-democrate unite. Treptat însă, pe măsură ce partidul a fost forţat să se confrunte cu dilemele politicii adevărate, în timpul Revoluţiei din Rusia din 1905 şi apoi în perioada Dumei, cele două facţiuni s-au delimitat una de cealaltă, atât în termenii diferenţelor lor ideologice, ai strategiilor şi tacticilor, cât şi din perspectiva stilurilor şi culturilor lor politice tot mai diferite.

Menşevismul a rămas o mişcare mai puţin închegată – cu accent pe morală, şi nu pe disciplină. Nu exista nici un lider menşevic adevărat în sensul în care bolşevicii aveau unul şi, într-adevăr, făcea parte din ideologia menşevică să nege nevoia unui lider. Doar cu mare încetineală şi fără tragere de inimă menşevicii au fost atraşi spre genul de structură de partid formală pe care rivalii lor au avut-o încă de la început. Spiritul lor a rămas acela al cercurilor amicale şi informale (*krujki*) din anii 1890, pe care Lenin le lua peste picior numindu-le „halatele şi papucii lălâi oblomovieni" din tinereţea mişcării. Menşevicii erau cu adevărat mai democraţi decât bolşevicii, atât în politicile lor, cât şi în componenţă. Tindeau să atragă o gamă mai largă de oameni – mai mulţi non-ruşi, mai ales evrei şi gruzini, tipuri mai diverse de muncitori, mici negustori şi membri ai intelectualităţii –, în timp ce susţinătorii bolşevicilor tindeau să provină dintr-o arie mai îngustă (marea majoritate erau muncitori şi ţărani dezrădăcinaţi din Rusia Mare). Această bază socială mai largă a lor poate să explice parţial înclinaţia menşevică spre compromis şi conciliere cu burghezia liberală. Aceasta era cu siguranţă principala diferenţă dintre ei şi bolşevicii care, călăuziţi de Lenin, au devenit tot mai intransigenţi în opoziţia lor faţă de democraţie. Şi totuşi această delimitare – oricât de mult ar fi fost ea legată de diferenţele sociale – era în esenţă una de ordin etic. Menşevicii erau democraţi din instinct, iar acţiunile lor ca revoluţionari au fost întotdeauna îngrădite de scrupulele morale pe care le implicau. Acest lucru nu era valabil şi pentru bolşevici. Ei erau oameni mai simpli şi mai tineri, muncitori-ţărani militanţi, cum era Kanatcikov; oameni de acţiune mai repede decât gânditori. Erau atraşi de disciplina şi de fermitatea cu care Lenin conducea partidul, de sloganurile lui simple şi de credinţa lui în acţiunea imediată pentru răsturnarea regimului ţarist, în loc să aştepte, aşa cum recomandau menşevicii, ca el să se erodeze prin dezvoltarea capitalismului. Mai presus de toate, aceasta era ceea ce le oferea Lenin: ideea că *se putea* face ceva.

*1 Romanul lui Cernîşevski a fost publicat în timp ce autorul era încă închis în Fortăreaţa Petru şi Pavel – doar pentru ca ulterior scrierea să fie interzisă!

*2 Tatăl Lidiei Dan avea un fel nostim de a-i lua în râs pe aceşti radicali prea preocupaţi de propria imagine. Băieţii, spunea el, nu se tundeau pentru că susţineau că nu au vreme; dar femeile îşi tăiau părul scurt, tot din economie de timp. Femeile mergeau la facultate pe motiv că aceasta reprezenta un semn de progres; dar bărbaţii abandonau studiile din sistemul de învăţământ pe motiv că şi asta însemna tot progres.

*3 Acestor bone şi servitori domestici nici măcar nu li se spunea pe numele lor adevărat, ci primeau nume ca Maşa sau Vanka. Li se refuza astfel până şi cea mai elementară recunoaştere a personalităţii.

*4 Doctrină pe care avea să o urmeze şi Lenin. În timpul foametei din 1891, el s-a opus ideii ajutoarelor umanitare, considerând că foametea va sili milioanele de ţărani

nevoiaşi să fugă la oraş şi să se alăture proletariatului: aceasta ar fi adus revoluţia cu un pas mai aproape.

*5 Revistele literare „dense”, precum *Novîi mir* (*Lumea nouă*) care apărea în zeci de milioane de exemplare, au avut o influenţă similară şi în perioada sovietică. Şi ele erau vehicule pentru ideile politice, într-un sistem în care dezbaterile politice deschise fuseseră interzise.

*6 Dostoievski, care aparţinuse el însuşi cercului revoluţionar al lui Petraşevski, a folosit acest roman pentru a ataca mentalitatea revoluţionarilor, mai ales a nihiliştilor. Piotr Verhovenski, personajul central, era în mod evident croit după Neceaev. La un moment dat în roman el spune că ar fi justificată uciderea unui milion de oameni în lupta împotriva despotismului, pentru că, într-o sută de ani, despoţii ar ucide mult mai mulţi.

7 Este vorba despre narodnicism (a doua jumătate a secolului al XIX-lea), mişcare social-politică din Rusia care susţinea că principala forţă revoluţionară este reprezentată de ţărănime; sloganul narodnicilor era *hojdenie v narod*, „să mergem în mijlocul poporului” (n.tr.).

*8 I.S. Turgheniev, *Desţelenire*, ed. a II-a, traducere de Lucia Mantu şi Marina Arnoldov, Univers, Bucureşti, 1973, p. 210 (n.tr.).

*9 Evreii au jucat un rol proeminent în mişcarea social-democrată şi au dat mulţi dintre liderii ei cei mai importanţi (Akselrod, Deutsch, Martov, Troţki, Kamenev şi Zinoviev, ca să numim doar câţiva). În 1905, Partidul Social-Democrat din Rusia avea 8.400 de membri. Prin comparaţie, Bundul, partidul muncitorilor evrei din Zona de Rezidenţă, avea 35.000 de membri.

*10 Pseudonimul Lenin era probabil derivat din numele fluviului Lena din Siberia. Lenin l-a folosit pentru prima dată în 1901.

*11 Negustorii din Iaroslavl aveau renumele de a fi mai şireţi decât ceilalţi, o reputaţie stabilită de multă vreme, care mergea până în Evul Mediu.

*12 Pentru marxiştii anilor 1890, „propagandă” însemna instruirea treptată a muncitorilor în grupuri mici de studiu, în scopul inculcării unei înţelegeri generale a mişcării şi a conştiinţei de clasă. „Agitaţie” însemna o campanie de masă pe teme specifice legate de clasa muncitoare şi de politică.

*13 Primul congres al Partidului Social-Democrat al Muncii din Rusia a avut loc în 1898. La acest moment fondator din istoria partidului, care în nouăsprezece ani va ajunge să conducă ţara cea mai mare din lume, au participat doar nouă socialişti! Ei s-au întâlnit în secret în oraşul Minsk, au votat o declaraţie care cuprindea obiectivele marxiste uzuale şi apoi, aproape până la unul, au fost arestaţi de poliţie.

*14 „*Iz iskrî vozgoritsia plamia*” – vers dintr-un poem al prinţului Aleksandr Ivanovici Odoevski (1802-1839), poet şi dramaturg, una dintre figurile marcante ale revoltei decembriste (1825); versul a rămas în istorie ca sloganul mişcării revoluţionare ruse (n.tr.).

15 Referire la o fabulă a lui Ivan Andreevici Krîlov (1769-1844), cel mai cunoscut fabulist rus, în care două butoaie, unul plin şi unul gol, se rostogolesc în drum, căzând dintr-o căruţă, iar cel gol face mare tărăboi şi zgomot, în timp ce butoiul plin este mult mai silenţios (n.tr.).

*16 V.I. Lenin, „Ce-i de făcut?” (1902), în *Opere complete*, vol. 6, Editura Politică, Bucureşti, 1961, pp. 8-9 (n.tr.).

Partea a doua
Criza de autoritate
(1891-1917)

Capitolul 5

Primele vărsări de sânge

Patrioţi şi eliberatori

După un an de dezastre meteorologice, în vara anului 1891 ţăranii din regiunea Volgăi au trebuit să facă faţă foametei. În timp ce îşi priveau recoltele distruse, poate că li s-a iertat dacă au ajuns să creadă că Dumnezeu i-a sortit vreunei pedepse anume. Sămânţa pe care o puseseră în pământ în toamna anterioară abia dacă apucase să germineze înainte de sosirea gerului. Abia dacă a căzut puţină zăpadă, atât de preţioasă pentru a proteja tinerele plante pe timpul iernii, când temperaturile scăzuseră în medie până la minus 30 de grade. Primăvara a adus cu ea vântoase care au spulberat stratul superior al solului şi apoi, chiar din aprilie, a început o lungă vară secetoasă. În Ţariţîn nu a plouat 96 de zile consecutiv, în Saratov 88 de zile, iar în Orenburg, nici un strop timp de peste o sută de zile. Fântânile şi iazurile au secat, pământul pârjolit a crăpat, pădurile au ruginit prematur şi vitele mureau pe marginea drumurilor. Ţăranii îşi puseseră ultima speranţă în recolte. Dar câte au supravieţuit s-au dovedit a fi slabe şi arse de soare. În Voronej, recolta de secară a fost sub 0,1 puduri (1,6 kg) pe cap de locuitor, în comparaţie cu o producţie normală de 15 puduri. „Pe aici suntem gata să facem foamea”, îi scria ţarului contele Voronţov-Daşkov în 3 iulie, din provincia Tambov. „Semănăturile din toamnă ale ţăranilor sunt complet distruse şi situaţia reclamă un sprijin imediat.”

În toamnă, zona ameninţată cu foametea se întinsese în şaptesprezece provincii, de la Munţii Ural la Marea Neagră, o suprafaţă de două ori mai mare decât Franţa, cu o populaţie de 36 de milioane de oameni. Călătorii care au trecut prin regiune au descris disperarea tot mai mare a ţăranilor care, slăbiţi, nu mai ieşeau din colibele lor. Cei cărora le mai rămăsese o fărâmă de putere îşi strângeau puţina agoniseală şi o luau care încotro putea, blocând drumurile cu căruţele lor. Cei rămaşi trăiau cu „pâinea foametei”, făcută din pleavă de secară amestecată cu talpa-gâştei, coajă de copac şi muşchi, care o făceau galbenă şi amară. Ţăranii luau paie din acoperiş şi îşi hrăneau caii cu ele: omul poate să stea flămând timp îndelungat, dar, dacă nu sunt hrăniţi, caii mor pur şi simplu, iar odată ce se întâmpla asta, în anul următor nu avea să

mai fie nici un fel de recoltă. Aproape inevitabil, au izbucnit apoi holera şi tifosul, care au ucis o jumătate de milion de oameni până la finele anului 1892.

Guvernul s-a luptat să facă faţă crizei cât de bine a putut. Birocraţia era însă mult prea înceată şi stângace, iar sistemul transporturilor s-a dovedit incapabil să funcţioneze corespunzător. Din punct de vedere politic, felul în care a gestionat criza a fost dezastruos şi a lăsat impresia generală că oficialii sunt nepăsători şi duri. Erau de exemplu tot mai răspândite zvonurile că birocraţii încăpăţânaţi amânau livrările de alimente până când primeau „dovada statistică" a faptului că populaţia căreia le erau destinate nu avea nici un alt mijloc de a se hrăni singură: atunci era adeseori prea târziu. Mai erau şi poveşti despre scheme de ajutorare stabilite de guvern, pentru a-i folosi pe ţăranii sărăciţi la lucrări publice: de foarte multe ori s-a dovedit că ţăranii care urmau să fie folosiţi erau deja pe patul de moarte. Existau relatări despre victime ale holerei silite să-şi părăsească locuinţele pentru a fi transportate în centre de carantină aflate la kilometri distanţă de satele lor, aşa încât de fiecare dată când îşi făceau apariţia autorităţile medicale ţăranii se isterizau şi izbucneau revolte care trebuiau înăbuşite cu ajutorul armatei. Cea mai mare indignare publică a stârnit însă întârzierea cu care guvernul a aprobat interzicerea exportului de cereale, abia la jumătatea lunii august, când criza se declanşase deja de câteva săptămâni. Dăduse un preaviz de o lună privind interdicţia de export, aşa încât comercianţii de cereale s-au grăbit să-şi onoreze contractele externe şi rezervele care ar fi putut fi folosite pentru ţăranii înfometaţi au dispărut peste graniţă. Vîşnegradski, ministrul de Finanţe – ale cărui politici economice (care constau în esenţă în mărirea taxelor pe bunurile de consum, astfel ca ţăranii să fie siliţi să vândă mai multe cereale) erau considerate de public drept principala cauză a foametei –, s-a opus interdicţiei de export. Aşa cum suna sloganul guvernului: „Chiar dacă murim de foame, tot vom exporta cereale"[1].

Un asemenea cinism nu părea nejustificat. Guvernul a refuzat de la început şi până la sfârşit să recunoască existenţa „foametei" (*golod*), preferând în schimb să vorbească eufemistic despre „o recoltă slabă" (*neurojai*). Cotidianul reacţionar *Monitorul de Moscova* avertizase chiar că folosirea „termenului alarmist" va fi considerată o dovadă de neloialitate, întrucât ar da naştere unei „agitaţii periculoase" din care ar avea de câştigat numai revoluţionarii. Ziarelor li s-a interzis să publice relatări despre „foamete", deşi toate au făcut-o, chiar dacă fără să-i spună pe nume. A fost însă suficient cât să convingă publicul liberal, şocat şi îngrijorat de zvonurile despre criză, că există o conspiraţie a guvernului în ascunderea adevărului. Au început atunci să circule vorbe care prezentau situaţia în culorile cele mai sumbre.

Aleksandra Bogdanovici, gazda unui salon literar din Sankt-Petersburg, scria pe 3 decembrie în jurnalul ei:

> Acum spun că Durnovo [ministrul de Interne] ştia deja din mai despre foamete şi ar fi trebuit să-l forţeze pe Vîşnegradski să interzică încă de atunci exporturile. Verhovski spune că exportul de grâu nu a fost interzis decât după ce Abaza [preşedintele Departamentului Economiei de Stat] a reuşit să-şi vândă propria lui recoltă de grâu la un preţ bun. Se spune că în provincia Simbirsk toţi copiii au murit de foame; s-au trimis acolo haine pentru copii, dar toate au fost returnate – nu mai avea cine să le poarte. Pretutindeni indignarea este din ce în ce mai mare.

Până şi generalul Kutaisov, senator şi consilier de stat, a fost auzit plângându-se că „nu ar fi fost nici o foamete dacă guvernul nu s-ar fi băgat singur într-o încurcătură atât de groaznică”[2].

Incapabil să gestioneze criza, guvernul s-a înclinat în faţa inevitabilului şi în 17 noiembrie a emis un ordin imperial care chema oamenii să formeze organizaţii de voluntari care să ajute la reducerea efectelor foametei. Din punct de vedere politic, momentul s-a dovedit a fi unul istoric, pentru că a deschis calea unui nou şi puternic val de activitate şi de dezbateri publice pe care guvernul nu le putea controla şi care s-au transformat repede din filantropice în politice. „Agitaţia periculoasă” de care se temuse *Monitorul de Moscova* devenea tot mai puternică.

Reacţia publică faţă de criza foametei a fost uriaşă. „Oameni de cele mai diferite convingeri şi temperamente s-au dedicat trup şi suflet acestei cauze”, îşi aminteşte Vasili Maklakov. „Mulţi şi-au abandonat ocupaţiile obişnuite, au început să organizeze cantine şi, în timpul epidemiei, i-au ajutat pe medici. În această activitate nu puţini au fost aceia care şi-au pierdut definitiv poziţia şi sănătatea.” *Zemstvele* au fost primele care au ieşit în evidenţă, pentru că îşi înfiinţaseră deja propriile reţele provinciale prin care distribuiau alimente şi medicamente. Prinţul Lvov, care la vremea aceea era preşedintele *zemstvei* din provincia Tula, s-a dedicat total campaniei de ajutorare, ca şi cum ar fi fost o problemă de viaţă şi de moarte. Faptul că îşi risca propria-i viaţă ca să o salveze pe aceea a ţăranilor, alături de care trăise şi muncise în ultimii zece ani, era o dovadă a dragostei sale pentru ei. Şi cât de romantic a fost că, în atare momente, în timp ce lucra într-o bucătărie de campanie în provincia Tambov, prinţul a cunoscut-o şi s-a îndrăgostit de viitoarea lui soţie. Astfel de sentimente înălţătoare de compasiune faţă de ţărani nu erau deloc neobişnuite printre moşierii progresişti de genul lui. Aristocraţi şi „persoane publice” au înfiinţat sute de comitete pentru a ajuta la colectarea de fonduri pentru victimele foametei. Doctorii se ofereau voluntari în echipele medicale. Mii de cetăţeni bine intenţionaţi s-au grăbit să se alăture campaniilor de ajutorare organizate de Societatea Economică Liberă şi de alte asociaţii de voluntari. La mitingurile

publice se ţineau cuvântări înflăcărate. Ziarele publicau pe prima pagină apeluri cu litere de-o şchioapă, iar studenţii se ofereau voluntari pentru activităţile de ajutorare, într-o nouă mişcare ce încuraja „mersul în mijlocul poporului”[3].

Printre aceşti voluntari se număra şi Anton Cehov, care era doctor şi dramaturg. Acesta a lăsat la o parte scrisul ca să lucreze pentru *zemstva* districtuală de lângă Moscova. În august 1892 i-a scris unui prieten:

> Am fost numit medic de holeră şi *uezd*-ul meu cuprinde douăzeci şi cinci de sate, patru fabrici şi o mănăstire. Organizez tot felul de lucruri, instalez adăposturi şi tot aşa, şi mă simt singur, pentru că tot ce are legătură cu holera îmi este străin, iar activitatea mă oboseşte, este nevoie să călătoresc tot timpul, să vorbesc, să mă agit. Nu am timp să scriu, am abandonat literatura cu mult timp în urmă şi sunt sărac şi falit, pentru că am considerat că este de dorit, pentru mine şi pentru independenţa mea, să refuz remuneraţia pe care o primesc doctorii de holeră… Ţăranii sunt aspri, murdari şi suspicioşi, dar gândul că munca noastră nu va fi în van face din toate acestea ceva lipsit de importanţă[4].

Tolstoi a renunţat şi el la scris pentru a se alătura campaniei de ajutorare. Împreună cu cele două fiice mai mari, a organizat sute de cantine în regiunea lovită de foamete, în timp ce Sonia, soţia lui, colecta fonduri din străinătate. „Nu pot să descriu în cuvinte simple groaznica sărăcie şi suferinţa acestor oameni”, îi scria el soţiei la sfârşitul lunii octombrie 1891. După spusele ţăranului Serghei Semionov, care a fost un adept al lui Tolstoi şi care i s-a alăturat acestuia în campania de ajutorare, marele scriitor a fost atât de copleşit de experienţa suferinţelor ţăranilor, încât barba i s-a albit, părul i s-a rărit şi a slăbit foarte mult. Contele, copleşit de sentimentul vinovăţiei, dădea vina pentru foamete pe ordinea socială existentă, pe Biserica Ortodoxă[*1] şi pe guvern. „Totul s-a întâmplat din cauza propriului nostru păcat”, îi scria el, în decembrie, unui prieten. „Ne-am izolat de propriii noştri fraţi şi nu există decât un singur remediu – să ne căim, să ne schimbăm felul de a trăi şi să distrugem zidurile dintre noi şi popor.” Tolstoi şi-a lărgit sfera acuzaţiilor privind inegalitatea socială în eseul *Împărăţia lui Dumnezeu* (1892) şi în articolele de ziar. Mesajul lui a atins o coardă profundă în conştiinţa publicului liberal, marcat de sentimente de vinovăţie din cauza privilegiilor şi a înstrăinării de ţărănime. Semionov a surprins acest sentiment al ruşinii, scriind despre campania de ajutorare:

> Cu fiecare zi, nevoia şi suferinţa ţăranilor creşteau. Scenele cu oameni înfometaţi erau profund impresionante, şi cu atât mai tulburător era să vezi că în mijlocul a atât de multă suferinţă şi moarte se întindeau moşii imense, conace superbe şi bine înzestrate, şi că traiul tradiţional şi grandios al

> boierilor, cu vânătorile şi balurile lor pline de veselie, cu banchetele şi concertele lor, continua ca de obicei[5].

Pentru publicul liberal apăsat de vină, să slujească „poporul" prin campaniile de ajutorare era un mijloc de a-şi plăti „datoria" faţă de el. Acum ei se întorceau spre Tolstoi ca spre liderul lor moral şi luptătorul lor împotriva păcatelor vechiului regim. Faptul că el condamna guvernul l-a transformat într-un erou, un om integru în al cărui cuvânt puteai să te încrezi că e adevărat când vorbea despre un subiect pe care regimul se străduise atât de tare să îl ascundă.

Criza foametei activase şi politizase societatea rusă, conştiinţa ei socială fusese stârnită şi vechiul sistem birocratic fusese discreditat. Neîncrederea publică faţă de guvern nu a scăzut odată cu depăşirea crizei, ci s-a adâncit pe măsură ce reprezentanţii societăţii civile au continuat să facă presiuni pentru a juca un rol mai mare în administrarea afacerilor naţiunii. Se spunea că foametea dovedise vinovăţia şi incompetenţa vechiului regim, iar acum existau aşteptări tot mai mari ca în activitatea lui să fie atrase sfere mai largi ale societăţii dacă era să se evite o nouă catastrofă. *Zemstvele*, care în ultimul deceniu se zbătuseră să-şi lărgească activităţile confruntându-se cu o opoziţie birocratică în creştere, se întăreau acum cu sprijinul lărgit al publicului liberal pentru activitatea lor în agricultură, în domeniul sănătăţii publice şi în învăţământ. Comercianţii şi industriaşii liberali din Moscova, raliaţi în spatele campaniei de ajutorare, începeau acum să pună sub semnul îndoielii politicile guvernamentale de industrializare, care se dovediseră atât de ruinătoare pentru ţărani, principalii cumpărători ai produselor lor. De la jumătatea anilor 1890 au început şi ei să sprijine diferite proiecte ale *zemstvelor* şi organismelor municipale menite să revitalizeze economia rurală. Doctori, profesori şi ingineri, care în urma campaniei de ajutorare fuseseră cu toţii siliţi să se organizeze, au început acum să solicite mai multă autonomie profesională şi mai multă influenţă asupra politicilor publice; iar când aceasta nu le-a reuşit, au început să militeze pentru reforme politice. În presă, în revistele literare, în universităţi şi în societăţile savante şi filantropice, dezbaterile despre cauzele foametei – şi despre reformele necesare pentru a preveni repetarea ei – au continuat pe tot parcursul anilor 1890, mult după ce criza imediată trecuse [6].

Opoziţia socialistă, în mare parte inactivă în anii 1880, a reînviat cu şi mai multă vigoare ca urmare a acestor dezbateri. A avut loc o renaştere a mişcării populiste (rebotezată ulterior neopopulistă), care a culminat în 1901 cu înfiinţarea Partidului Socialist-Revoluţionar. Sub conducerea lui Viktor Cernov (1873-1952), un absolvent al facultăţii de drept de la Universitatea din Moscova care fusese încarcerat la Fortăreaţa Petru şi Pavel pentru

rolul jucat în mişcarea studenţească, partidul a îmbrăţişat noua sociologie marxistă, deşi a rămas loial credinţei populiste că toţi muncitorii şi ţăranii deopotrivă – cei pe care îi numea „oamenii muncii" – erau uniţi de sărăcie şi de opoziţia lor faţă de regim. Pentru un scurt interval, a existat în urma foametei o unitate sporită între marxişti şi neopopulişti, când aceştia au dat la o parte divergenţele legate de dezvoltarea capitalismului (pe care socialist-revoluţionarii o acceptau acum ca pe o realitate) şi s-au concentrat pe lupta democratică. Lidia Dan, din tabăra marxiştilor, îşi amintea de perioada aceea ca de „o nouă eră… când pentru noi importantă nu era atât lupta pentru socialism, cât lupta politică… [care] putea şi trebuia să devină o luptă la nivel naţional"[7].

Marxismul ca ştiinţă socială devenea rapid un crez naţional: părea să fie singurul care putea să explice cauzele foametei. Universităţile şi societăţile savante au fost şi ele luate de valul noii mode intelectuale. Chiar şi instituţii solide precum Societatea Economică Liberă au căzut sub influenţa marxiştilor, care au produs biblioteci întregi de statistici sociale, prezentate drept studii asupra cauzelor marii foamete, pentru a demonstra adevărul legilor economice ale lui Marx. Socialiştii care erau anterior ezitanţi în convingerile lor marxiste s-au convertit total în urma foametei, acum când li se părea că nu mai există nici un fel de speranţă pentru credinţa populistă în ţărănime. Piotr Struve (1870-1944), care se considerase anterior un liberal din punct de vedere politic, şi-a descoperit pasiunile marxiste în urma crizei: „a făcut din mine un marxist mai convins decât atunci când am citit *Capitalul* lui Marx". Martov îşi aminteşte şi el cum criza l-a făcut marxist: „Mi-a devenit deodată clar cât de superficial şi de neîntemeiat fusese până atunci întregul meu revoluţionarism şi cum romantismul meu politic subiectiv s-a diminuat în faţa măreţiei filosofice şi sociologice a marxismului"[8]. Nici chiar tânărul Lenin nu s-a convertit la curentul marxist decât după criza foametei.

Pe scurt, întreaga societate se politizase şi se radicalizase ca urmare a crizei foametei. Lupta dintre populaţie şi regim se pusese în mişcare – iar acum nu mai exista cale de întoarcere. Aşa cum s-a exprimat Lidia Dan, foametea a reprezentat un punct de reper esenţial în istoria revoluţiei, pentru că le-a arătat tinerilor din generaţia ei „că sistemul rus era complet falimentar. Se simţea că Rusia este în pragul unor schimbări"[9].

*

Această deşteptare politică a publicului făcea parte din schimbările sociale mai largi care stau la baza revoluţiei. Se poate considera că apariţia societăţii civile, a unei sfere publice şi a unei morale, toate în opoziţie cu statul ţarist, datează din anii 1890.

Trecuseră vremurile în care, după spusele lui Miliukov, autocraţia era „singura forţă organizată” din Rusia şi era capabilă să domine o societate slabă şi divizată. Acum relaţia respectivă era inversată. Instituţiile societăţii deveneau tot mai independente şi mai organizate, iar statul ţarist devenea tot mai slab şi mai puţin capabil să le controleze. Criza foametei a fost punctul de răscruce în acest proces, momentul când societatea rusească a devenit pentru prima dată conştientă de sine şi de puterile ei din punct de vedere politic, de sarcinile ei faţă de „popor” şi de potenţialul pe care îl avea de a se autoguverna. Într-un fel, a fost momentul când Rusia devenea pentru prima dată o „naţiune”.

Schimbări sociale profunde atrăgeau pe scena politică această cultură publică. Vechea ierarhie a stărilor sociale (*sosloviia*) – pe care autocraţia o crease pentru a organiza societatea în jurul propriilor ei nevoi – se prăbuşea, în timp ce un nou sistem social, mult mai mobil, începea să capete contur. Cei care se născuseră ţărani, chiar iobagi, s-au ridicat la starea de negustori şi de proprietari de pământ, de profesori, doctori, ingineri, scriitori, de editori şi de protectori ai artelor. Fiii şi fiicele nobililor au îmbrăţişat profesii liberale. Negustorii au devenit nobili. Căsătoriile între cei aparţinând unor stări sociale diferite au devenit un obicei frecvent. În general, oamenii nici nu mai puteau, nici nu mai voiau să se definească în vechii termeni rigizi[10].

Această nouă societate civilă era prea complicată pentru a fi descrisă în termenii rudimentari de „clasă”. Pe de o parte, ea se definea mult mai puţin prin poziţia socială decât prin politică şi cultură. Viziunea asupra lumii pe care o avea intelectualitatea – bazată pe noţiunea de serviciu public şi pe valorile liberale occidentale – îi definea identitatea. Intelectualitatea a fost întotdeauna compusă din oameni de diverse condiţii sociale şi a susţinut că reprezintă „naţiunea” ca întreg. Iar tradiţia ei universalistă a modelat morala şi limbajul sferei publice în formare. Liberalii educaţi vorbeau despre servirea „binelui public” (*obşcestvennost*), exprimat ca „societate” sau „naţiune”, spre deosebire de vechea morală aristocratică a serviciului în slujba statului ţarist. Îşi numeau politicienii „oameni publici” (*obşcestvennîe deiateli*). Într-adevăr, făcea parte din întregul proces retoric de definire a acestei „naţiuni politice” – ceea ce însemna detaşarea ei de statul ţarist „străin” – ca liderii ei să fie onoraţi cu un nume generic, prin care să fie identificaţi ca patrioţi ai cauzei populare. Era acum în Rusia momentul coagulării unei culturi politice naţionale bazate pe idealurile şi instituţiile intelectualităţii. Se năştea un public activ situat în opoziţie cu vechiul regim şi care pretindea acele drepturi ce decurg din calitatea de cetăţeni independenţi. Dezvoltarea învăţământului superior, a opiniei şi activităţilor publice a modelat această cultură publică în curs de constituire. Între 1860 şi 1914, numărul studenţilor din universităţile Rusiei a crescut de la 5.000 la 69.000

(dintre care 45% erau femei); numărul cotidienelor a crescut de la 13 la 856; iar numărul organizaţiilor publice, de la 250 la peste 16.000[11].

Acestea erau indiciile unei noi pături de mijloc între aristocraţie şi ţărănime şi clasa muncitoare. Din perspectivă socială, ea era însă mult prea fragilă pentru a merita titlul robust de „clasă de mijloc". „Burghezia" industrială – care în Occident jucase rolul principal în crearea unei identităţi a clasei de mijloc – era prea slabă şi dependentă de stat, prea fragmentată de disensiuni etnice şi regionale şi prea izolată de elita instruită pentru a juca acelaşi rol în Rusia ţaristă, deşi acesta a fost scopul tardiv al afaceriştilor liberali moscoviţi din cercul Riabuşinski în anii 1900[12]. Într-adevăr, conştiinţa propriei fragilităţi şi a izolării a fost un aspect crucial în structurarea identităţii de sine a acestei proaspete „societăţi cenzitare" (*ţenzovoe obşcestvo*). Pe măsură ce publicul liberal şi educat devenea tot mai conştient de sine şi de rolul lui conducător în politică, el devenea de asemenea tot mai conştient de imensa şi teribila prăpastie – scoasă la iveală de foamete – care îl separa de masele înfometate. La fel ca în Africa de Sud din perioada apartheidului, îndărătul politicii liberale era întotdeauna prezentă bomba cu ceas a unei revoluţii violente.

În fruntea acestei campanii publice din deceniul premergător Revoluţiei din 1905 s-au aflat două grupuri principale: „oamenii *zemstvelor*" liberali şi studenţii.

„Oamenii *zemstvelor*" au fost nişte surprinzători pionieri ai revoluţiei. Cei mai mulţi erau nobili proprietari de pământ, bărbaţi progresişti şi cu simţ practic, asemenea prinţului Lvov, care îşi doreau pur şi simplu ca monarhia să joace un rol pozitiv în îmbunătăţirea vieţii supuşilor ei. Ei au încercat să sporească influenţa *zemstvelor* în structurarea legislaţiei guvernamentale, dar au respins ideea de a conduce o mişcare largă de opoziţie. Mentorul prinţului Lvov, D.N. Şipov, care a organizat *zemstvele* la nivel naţional, era el însuşi un monarhist devotat şi un oponent hotărât al cererii liberalilor de a avea o constituţie. Întregul scop al activităţii lui era întărirea autocraţiei, prin aducerea ţarului mai aproape de poporul său prin intermediul *zemstvelor* şi al unui parlament consultativ. Din multe puncte de vedere, el încerca să creeze de jos în sus aceeaşi autocraţie populară pe care în ultimii ani ai domniei sale ţarul Nicolae a sperat să o impună de sus în jos. Noţiunea centrală a slavofilismului său liberal era cea a unei Rusii văzute „ca un teritoriu cu autonomie administrativă locală având în frunte un suveran autocrat". Şipov credea în ancestrala comuniune dintre ţar şi poporul lui, o uniune care, în viziunea sa, fusese distrusă doar de „autocraţia birocraţiei"[13].

Exista, aşadar, suficient teren pentru ca autocraţia să ajungă la o convieţuire cu „oamenii *zemstvelor*". Vechiul regim a ales însă, ca de atâtea alte ori pe parcursul prăbuşirii lui inexorabile, să recurgă la represiune în locul compromisului şi a generat astfel

ostilitatea politică a *zemstvelor*. Arhitectul-şef al acestei politici sinucigaşe a fost atotputernicul Minister de Interne, care considera *zemstvele* ca pe nişte periculoase refugii pentru revoluţionari, şi ele au devenit obiectul unei stăruitoare campanii de persecuţii. Înarmaţi cu statutul din 1890, guvernatorii de provincii au redus bugetele *zemstvelor*, le-au cenzurat publicaţiile şi i-au înlăturat sau i-au arestat pe membrii aleşi din consiliile de conducere.

Criza foametei a sistat temporar conflictul, căci guvernul s-a sprijinit pe *zemstve* ca agenţii pentru distribuirea de ajutoare alimentare şi medicale. Extinzându-le însă activităţile, criza le-a încurajat în demersul lor de a-şi întări propriile cereri legate de autonomie şi reforme. Conducerea a fost preluată de profesioniştii din interiorul lor – profesorii, doctorii, statisticienii şi agronomii, cunoscuţi ca „al treilea element" –, iar influenţa lor radicală asupra adunărilor *zemstvelor* a crescut ca urmare a participării lor directe în campaniile de ajutorare. I-au urmat mulţi moşieri, care considerau că foametea izbucnise în urma eşecului guvernului în a proteja fermierii ruşi şi care erau îngrijoraţi că ţăranii sărăciţi le vor lua moşiile. Aceştia s-au raliat acum în cadrul *zemstvelor* pentru a apăra interesele agricole ale societăţii provinciale de birocraţia industrială din Sankt-Petersburg. Nobilii mai liberali, ca prinţul Lvov, au mers şi mai departe şi au cerut ca la nivelul *volost*-urilor să se creeze *zemstve* în care să fie incluse toate clasele sociale (ceea ce, credeau ei, ar fi contribuit la integrarea ţăranilor în guvernul local), precum şi să se convoace o adunare naţională. De aici s-a inspirat şi „Declaraţia de la Tver", înmânată ţarului Nicolae în momentul urcării sale pe tron de către liderii cei mai progresişti ai *zemstvelor*. Într-un discurs care a înfuriat opinia publică, noul ţar a criticat astfel de „visuri nebuneşti" şi a accentuat adeziunea sa „fermă şi de neclintit" la „principiul autocraţiei". La câteva zile după aceea, Ministerul de Interne şi-a reluat persecuţiile asupra *zemstvelor*. Organizaţia Tuturor Zemstvelor a lui Şipov a fost interzisă la scurt timp după înfiinţarea ei în 1896, împingându-i pe revoluţionarii ezitanţi în braţele constituţionaliştilor mai radicali. În 1899 aceştia au format împreună *Beseda* („convorbire, simpozion"), un cerc de discuţii clandestin al celor mai liberali „oameni ai *zemstvelor*", printre care se numărau figuri dintre cele ilustre ale aristocraţiei ruse, precum şi prinţul Lvov, şi care se întâlneau la palatul din Moscova al prinţilor Dolgorukov. Iniţial, *Beseda* şi-a limitat discuţiile la problemele *zemstvelor*. În 1900 însă, guvernul şi-a intensificat campania de persecuţii şi a ordonat concedierea a sute de liberali din consiliile alese ale *zemstvelor*, ceea ce a silit simpozionul aristocratic să se confrunte cu problemele politice. Pe parcursul următorilor doi ani, organizaţia avea să devină forţa conducătoare în mişcarea constituţională, în timp ce un număr tot mai mare de oameni publici, de la lideri ai societăţii civile la capi ai industriilor, i se raliau în solicitarea de reforme[14].

Încă din anii 1860, universităţile au fost centrul organizaţional al opoziţiei faţă de regimul ţarist. În limba rusă, cuvintele „student” şi „revoluţionar” erau aproape sinonime. La fel ca toată lumea, studenţii fuseseră politizaţi de amplitudinea suferinţei umane pe care foametea o scosese la iveală. Sălile de curs au devenit pepiniere ale agitaţiei socialiste şi s-a făcut simţit un nou spirit de revoltă faţă de autorităţile universitare, aflate începând cu 1884 sub controlul poliţiei. Aleksandr Kerenski (1881-1970) îşi aminteşte de camaraderia ce domnea în căminul Universităţii din Sankt-Petersburg: „Studenţii trăiau ca o comunitate de prieteni, strâns unită, cu propriii ei lideri favoriţi în problemele de interes comun… Dacă în ţară se întâmpla ceva care aducea atingere şi rănea convingerile morale ale tineretului, dacă vreun ordin al autorităţilor din învăţământ se lega de mândria noastră ca grup, atunci studenţii se ridicau toţi ca unul”[15].

Tinereţea lui Kerenski a semănat în multe privinţe cu aceea a lui Lenin, care va deveni cel mai important rival al său în 1917. Se născuse în acelaşi oraş, Simbirsk, la unsprezece ani după Lenin. Tatăl său era directorul şcolii unde a studiat Lenin şi îl cunoştea pe tatăl acestuia, inspector-şef şcolar în Simbirsk. În 1889, tatăl lui Kerenski a fost promovat pe acelaşi post în Taşkent, unde tânărul Kerenski a urmat şcoala. La fel ca în cazul adolescentului Lenin, „la momentul acela nimic nu sugera cariera viitoare a lui Kerenski de ministru revoluţionar”, îşi aminteşte unul dintre profesorii lui. „Se supunea bucuros disciplinei stricte din şcoală, mergea cu entuziasm la biserică[*2] şi chiar a cântat în corul bisericii.” La vârsta de paisprezece ani, Kerenski s-a hotărât să îmbrăţişeze cariera de actor. Le-a trimis părinţilor săi chiar şi o scrisoare pe care a semnat-o „Viitorul artist al Teatrului Imperial, A. Kerenski”[16]. Este evident că încă de la o vârstă fragedă prinsese rădăcini credinţa în propriul destin – cea care îi va dicta acţiunile din 1917. Kerenski nu a ajuns niciodată în teatru, deşi ca actor pe scena revoluţiei avea să-şi exagereze propriul rol ca orice actor de provincie. În 1899 a plecat la Universitatea din Sankt-Petersburg pentru studii de filologie şi istorie, aceleaşi pe care le urmase şi tatăl lui acolo, deşi în al doilea an Kerenski s-a mutat la drept. Şi acest gest s-a dovedit grăitor pentru viitorul său: schimbarea de la istorie la drept este, evident, mutarea unui carierist.

În anul când Kerenski se înscria la universitate, studenţii din Sankt-Petersburg au fost implicaţi într-o serie de demonstraţii. Tradiţia studenţească era ca pe 8 februarie să se aniverseze înfiinţarea universităţii prin manifestări organizate în centrul oraşului. Dar în 1899 guvernul nu a avut chef de o reuniune a studenţilor pe străzi şi a interzis evenimentul. Atunci când câţiva studenţi au încercat să încalce interdicţia şi au mărşăluit prin oraş, au descoperit că poliţia le blocase căile de acces şi au fost bătuţi de aceasta cu bicele. Revoltaţi peste măsură, studenţii au iniţiat o grevă de protest care s-a răspândit şi în alte universităţi.

Nemulţumirile nu erau încă de natură politică; studenţii s-ar fi mulţumit să primească oficial scuze pentru brutalitatea poliţiei şi să li se reconfirme libertăţile academice şi studenţeşti eliminate din universităţi în 1884. Cel puţin acestea au fost concluziile comisiei numite ulterior pentru a cerceta evenimentele. În schimb, guvernul i-a arestat pe liderii studenţilor şi a ameninţat cu înrolarea în armată a eventualilor demonstranţi viitori. Studenţii erau indignaţi şi, încurajaţi de agitatorii socialişti, au început să blameze sistemul politic în ansamblu. Chiar şi Kerenski, care până în acel moment fusese mai interesat de teatru decât de politică, s-a alăturat protestelor din campus. „Insulta de anul trecut nu a fost şi nici nu poate fi dată uitării", le scria el părinţilor săi în februarie 1900. „Represiunile au fost grosolane, asta este ceea ce ne deranjează, iar cei care le-au ordonat (adică miniştrii) nu merită respect!"[17] Şi de această dată, tactica guvernului de a reacţiona cu o mână de fier a transformat un protest minor într-o mişcare de opoziţie în toată puterea cuvântului.

În noiembrie următor au avut loc noi demonstraţii studenţeşti la Kiev şi în alte universităţi. În ianuarie 1901, Bogolepov, ministrul Educaţiei, a reacţionat înrolând peste 200 de lideri ai studenţilor în serviciul militar. O lună mai târziu, un student pe nume Karpovici l-a împuşcat pe Bogolepov în gât, rănindu-l mortal în ceea ce a fost prima dintr-un nou şir de acţiuni teroriste. În general, publicul nu a fost impresionat de această crimă (Kerenski şi tovarăşii lui studenţi chiar l-au considerat pe Karpovici un sfânt); indignarea lui a fost provocată de represiunile dictate de Bogolepov. Gorki îi scria lui Briusov: „Înţelegi, am convingerea că trimiterea studenţilor în armată este ceva dezgustător, este o crimă flagrantă împotriva libertăţii individuale, o măsură imbecilă a unor ticăloşi ghiftuiţi de putere". În 4 martie, la două zile după moartea lui Bogolepov, Gorki a participat la o masivă demonstraţie în Sankt-Petersburg. Capitala s-a blocat în timp ce 3.000 de studenţi se îndreptau din diferite părţi ale oraşului spre catedrala Kazan. Se fluturau drapele roşii, s-a cântat *Marseilleza*, iar Gorki a ţinut o cuvântare în care a condamnat acţiunile guvernamentale. În mulţime se aflau un număr mare de burghezi liberali care simpatizau cu studenţii, precum şi zeci de personalităţi prezente şi viitoare ale mişcării revoluţionare. Deodată, un escadron de cazaci călare a apărut din spatele catedralei şi a atacat mulţimea, lovind în dreapta şi în stânga cu bastoanele. Struve a fost unul dintre cei răniţi. În timp ce lumea se împrăştia căutând să se adăpostească, unii au pătruns chiar în catedrală, unde se oficia o slujbă. Treisprezece oameni au fost ucişi, sute s-au ales cu faţa plină de sânge şi, în total, circa 1.500 de studenţi au fost închişi, mulţi dintre ei în Fortăreaţa Petru şi Pavel. Era pentru prima dată când un număr atât de mare de cetăţeni burghezi respectabili s-au trezit închişi între zidurile renumitului penitenciar. Părinţii şi prietenii studenţilor îi vizitau

zilnic şi le aduceau coşuri pline cu bunătăţi. Un bine-cunoscut fabricant de tutun al cărui fiu era încarcerat a trimis 10.000 de ţigări de lux şi a repetat darul la intervale regulate. Au sosit mii de cărţi, permiţându-le studenţilor să recupereze studiile îndelung neglijate, deşi, conform unuia dintre ei, studenţii îşi petreceau cea mai mare parte a timpului participând la competiţii de şah şi organizând concerte. El a descris întreaga aventură ca pe „un fel de picnic studenţesc”[18].

Pentru mulţi dintre studenţi aceasta a fost prima lor confruntare şocantă cu puterea coercitivă a statului. Avea să se dovedească o experienţă care îi va radicaliza. Mii de studenţi s-au înscris în Partidul Socialist-Revoluţionar, a cărui organizaţie combatantă a preluat conducerea unei campanii de terorism în care curând şi-a pierdut viaţa D.S. Sipiaghin, ministrul de Interne. Alţii s-au înscris la social-democraţi. Dar adevărata casă a studenţilor democraţi a fost Uniunea pentru Eliberare, fondată în 1903. Era creaţia lui Struve, ce făcea parte dintr-un grup mic, dar influent de defectori liberali din mişcarea marxistă la cumpăna dintre secole. Struve susţinea că o revoluţie socială violentă ar fi dezastruoasă pentru Rusia. Ţara avea nevoie de o perioadă de evoluţie socială şi politică pe direcţiile europene, în timpul căreia muncitorii să militeze pentru drepturile lor în cadrul sistemului capitalist şi toţi adepţii democraţiei să se unească într-o mişcare constituţională. Acesta era mesajul revistei *Osvobojdenie* (*Eliberare*), publicată în Germania şi care a inspirat crearea uniunii. Contrariată de campania de persecuţii a poliţiei organizată de Plehve, succesorul lui Sipiaghin la Ministerul de Interne, uniunea a alunecat treptat spre stânga, iar în 1904 a îmbrăţişat un program constituţional bazat pe sufragiu universal, autodeterminare pentru naţionalităţi şi reforme sociale foarte ample.

*

Acesta a fost momentul în care Rusia a intrat în război cu Japonia. Se spune adeseori că Plehve este cel care l-a plănuit, ca pe „un mic război victorios care să taie aripile revoluţiei”. Dar originile lui erau mult mai complexe – iar consecinţele, exact opuse. Pătrunderea economică a Rusiei în Orientul Îndepărtat, posibilă prin construirea în anii 1890 a liniei ferate transsiberiene, era menită să o pună în conflict cu Japonia, care avea interese în Coreea şi în Manciuria. Războiul ar fi putut fi evitat dacă politica externă a Rusiei s-ar fi aflat pe mâna unor persoane competente. Ea a fost însă lăsată pe seama unei cabale de curte, condusă de Aleksandr Bezobrazov, un speculant cu relaţii importante, interesat de cheresteaua din Coreea; acest grup de lobbişti l-a convins pe ţar să refuze oferta de compromis a japonezilor, făcând inevitabil războiul. Faptul că Nicolae a decis să se implice

personal în această problemă nu a făcut decât să înrăutăţească lucrurile; din nefericire, politica externă era singurul domeniu al guvernării pe care ţarul se simţea capabil să îl conducă direct. Pentru că în tinereţe făcuse un turneu în Orientul Îndepărtat, ţarul se considera chiar un fel de expert în problemele regiunii. Generalul Kuropatkin, ministrul de Război, credea că Nicolae voia să-şi extindă imperiul peste toată Asia, să cucerească nu doar Manciuria şi Coreea, ci şi Tibetul, Afganistanul şi Persia. Cei mai mulţi dintre miniştri îi încurajau aceste ambiţii. Era un fel de a-l flata pe ţar – care, în fond, avea foarte puţine talente. Vărul lui Nicolae, kaizerul Wilhelm, i-a cultivat şi el aceste fantezii imperiale, întrucât dorea să ţină Rusia departe de Balcani. Cu o anumită ocazie, el i-a trimis ţarului următoarea telegramă de pe iahtul său: „Amiralul din Atlantic îl salută pe Amiralul din Pacific”[19].

În ianuarie 1904, când s-a declanşat războiul odată cu atacul japonezilor asupra flotei ruseşti de la Port Arthur în Manciuria, ţarul şi consilierii lui au considerat victoria drept sigură. Kuropatkin a susţinut că nu va avea nevoie decât de doi soldaţi ruşi la fiecare trei japonezi, atât de superiori erau faţă de asiatici. Afişe ale guvernului îi înfăţişau pe japonezi ca pe nişte maimuţe firave şi mici, cu ochii înguşti şi pielea galbenă, ce fugeau panicate la vederea giganticului pumn alb al unui soldat rus. Un altul prezenta o mulţime de japonezi cu feţele schimonosite de frică ca pe un soi de păianjeni ce se străduiau să scape de sub o uriaşă căciulă căzăcească. Dedesubt scria: „Prinde-i cu căciula!”. Acest spirit patriotic, cu accentele lui rasiste, a cucerit societatea liberală. Prinţul Trubeţkoi, distins profesor de filosofie la Universitatea din Moscova şi membru fondator al *Beseda*, susţinea că Rusia apăra întreaga civilizaţie europeană de „pericolul galben, noile hoarde de mongoli înarmate cu tehnologie modernă”. Conducerea academică a Universităţii din Kiev descria războiul ca pe o cruciadă creştină împotriva „mongolilor obraznici”. Chiar şi marxistul legal Struve s-a simţit obligat să se încline în faţa elanului patriotic şi i-a îndemnat pe adepţii săi să se alăture naţiunii şi forţelor ei armate, opunându-se în acelaşi timp autocraţiei[*3]. *Zemstvele* provinciale au mers chiar mai departe în eforturile lor patriotice. Pentru a sprijini Crucea Roşie pe frontul din Manciuria, treisprezece dintre ele au format o brigadă medicală compusă din 360 de doctori şi asistente, conduşi de prinţul Lvov. Era pentru prima dată când *zemstvelor* li se îngăduia să se organizeze la nivel naţional. Prinţul s-a rugat de ţar pentru a primi permisiunea de a înfiinţa brigada şi l-a impresionat într-atât cu sentimentele sale patriotice, încât acesta l-a îmbrăţişat, l-a sărutat şi i-a urat succes. Misiunea, care a câştigat aprecierea deosebită a conducătorilor militari, a făcut din Lvov un erou naţional şi le-a îngăduit *zemstvelor* să se aşeze sub flamura naţională[20].

Dacă războiul ar fi fost câştigat, regimul ar fi reuşit poate să transforme în capital politic acest avânt patriotic. Legătura istorică dintre statul ţarist şi naţionalismul rus putea fi folosită pentru a stârni emoţii puternice atunci când duşmanul venea dinspre Estul păgân. Invazia mongolă, cea care a determinat crearea statului moscovit menit să o respingă, a marcat puternic spiritul rus. Acest lucru se manifesta printr-o profundă anxietate în raport cu originile amestecate, eurasiatice, ale culturii şi poporului rus şi de aceea unui liberal instruit cum era Trubeţkoi îi era uşor să se convingă de faptul că acest război nu era altceva decât o apărare a identităţii europene a Rusiei în faţa hoardelor asiatice. De aici şi până la convingerea că statul ţarist creştin era apărătorul acestei identităţi nu mai era decât un pas mic.

Să câştigi războiul era însă mult mai greu decât îşi imaginaseră liderii Rusiei. Armata s-a dovedit a fi slab echipată cu armament modern şi au apărut îngrozitoare probleme de logistică în susţinerea unui război la aproape 10.000 de kilometri distanţă. Cea mai mare problemă a fost crasa incompetenţă a comandamentului suprem, care a respectat cu rigiditate doctrinele militare ale secolului al XIX-lea şi a pierdut vieţile a mii de ruşi ordonând disperate atacuri la baionetă împotriva poziţiilor bine fortificate ale artileriei japoneze. Însuşi comandantul suprem, amiralul Alekseev, nu ştia mai nimic despre arta războiului. Pentru că îi era frică de cai, a fost nevoit să îndure ruşinea de a inspecta la picior trupele de cavalerie. Promovarea lui Alekseev se datorase în mare parte patronajului marelui duce Aleksei, pe care îl scăpase odată de poliţia franceză după ce acesta fusese implicat într-o încăierare la beţie într-un bordel marsiliez. Alekseev se oferise să meargă el la închisoare, susţinând că matroana bordelului îi confundase numele cu acela al marelui duce[21].

Pe măsură ce situaţia războiului devenea tot mai rea, opoziţia liberală a renăscut, acuzând guvernul de incompetenţă în conducerea campaniei militare. Erau suficiente dovezi pentru a susţine această acuzaţie, inclusiv desfăşurarea zadarnică a Flotei Mării Baltice, trimisă într-o călătorie care a durat şapte luni până în partea opusă a globului doar pentru a elibera Port Arthur. Singurele focuri trase de flotă au nimerit nişte traulere de pescuit britanice din Marea Nordului, pe care comandantul le luase drept torpiloare japoneze. Cazul a ajuns la curtea internaţională de arbitraj (Ancheta Dogger Bank), iar Rusia a trebuit să plătească despăgubiri de 65.000 de lire sterline. Ca efect al pagubelor economice pricinuite de război, chiar şi antreprenorii importanţi ai ţării, care în trecut se bizuiseră pe protecţia statului, s-au alăturat acum corului de critici. A.I. Gucikov (1862-1936), un industriaş bogat care a luptat alături de buri împotriva englezilor şi a condus un spital de campanie în Manciuria, a fost deosebit de critic faţă de monarhie din cauza eşecului acesteia în a înzestra armata cu echipamente moderne de luptă. Opiniile viitorului lider al

Partidului Octombrist au fost repetate de cea mai mare parte a presei, care acuza sistemul birocratic pentru declinul militar al Rusiei. Bârfa din saloane a fost nemiloasă. Aflând vestea că ţarul trimisese icoane trupelor pentru a le întări moralul, generalul Dragomirov a remarcat ironic: „Japonezii ne bat cu mitralierele, dar nu-i bai: noi o să-i batem cu icoanele". Autocraţia se dovedise incapabilă să apere interesul naţional şi să te alături opoziţiei ajunsese să fie considerat acum un gest „nobil şi patriotic", după cum se exprima un oficial[22].

Guvernul devenise atât de nepopular, încât în iulie 1904, când ministrul de Interne, Plehve, a fost făcut bucăţi de o bombă plasată de Organizaţia Combatantă a eserilor (care organizase deja câteva atentate la viaţa acestuia), nu au existat aproape nici un fel de regrete publice[*4]. „Cultul bombei şi al pistolului" devenise atât de puternic, încât publicul îi vedea pe terorişti ca pe nişte luptători pentru libertate. La Varşovia, asasinarea lui Plehve a fost celebrată de mulţimea adunată în stradă. Contele Aerenthal, ambasadorul austro-ungar din Sankt-Petersburg, nota:

> Cel mai izbitor aspect al prezentei situaţii este totala indiferenţă a societăţii faţă de un eveniment care a reprezentat o lovitură grea dată principiilor guvernării. Nimeni nu se aştepta la simpatie faţă de un ministru care îşi făcuse probabil mulţi duşmani din cauza înclinaţiei sale spre autoritarism. Dar un anume grad de compasiune umană sau cel puţin de preocupare şi de neliniște faţă de viitorul imediat ar fi fost firesc. Nu există nici urmă de aşa ceva… Nu am găsit decât oameni total indiferenţi sau unii atât de cinici încât spuneau că nu era de aşteptat un rezultat diferit. Lumea e gata să spună că vor fi necesare încă alte multe catastrofe similare asasinatului lui Plehve pentru a se produce schimbarea de atitudine din partea celor mai înalte autorităţi[23].

Cetăţenii Rusiei voiau sângele conducătorilor lor.

Forţele de opoziţie s-au raliat acum în spatele campaniei pentru constituirea unei adunări naţionale a *zemstvelor*. „Oamenii *zemstvelor*", liberali, militaseră pentru ea încă din 1902, dar Plehve se pusese mereu împotrivă. Acum erau semne de speranţă. Asasinarea lui Plehve îl şocase profund pe ţar şi, deşi înclinaţia sa firească era să numească în locul lui tot un adept al liniei dure, veştile proaste de pe front şi forţa opoziţiei de acasă l-au convins de necesitatea numirii unui om care să se bucure de „încrederea societăţii". Noul ministru de Interne, prinţul Sviatopolk-Mirski (sau Mirski, pe scurt), era perfect pentru acest rol. Liberal, practic şi corect din fire, era produsul tipic al birocraţiei luminate care îmbrăţişase idealurile *Rechtsstaat*-ului. Vorbea despre nevoia de a întări statul de drept, de a pune capăt despotismului poliţiei şi de a dărâma barierele neîncrederii dintre guvern şi societate. Se numea singur „om al *zemstvelor*" – în sensul că din postura de birocrat considera ca primă datorie a sa să servească publicul, şi nu pe ţar

– şi căuta să-i împace pe liberalii *zemstvelor*. Aceştia au luat numirea lui din 25 august ca pe un semn pentru revigorarea campaniei în scopul constituirii adunării naţionale.

Astfel de aşteptări l-au pus pe Mirski într-o situaţie imposibilă. Soţia lui nota pe 22 septembrie în jurnalul ei: „Mi-e teamă că se aşteaptă atât de mult de la Pepka [Mirski] şi totuşi atât de puţine sunt posibile; singurul lucru pe care îl poate face este să acţioneze aşa cum îi dictează conştiinţa, cu voia lui Dumnezeu". Ministrul era prins între cererile liberalilor şi încăpăţânata hotărâre a ţarului de a rămâne neclintit pe principiile autocraţiei. Nu avea să fie ultimul care va fi prins astfel. Dacă există o temă unică, repetitivă în istoria ultimilor douăzeci de ani ai vechiului regim din Rusia, aceasta este tema nevoii de reformă şi a eşecului guvernelor succesive în a o realiza, confruntate fiind cu opoziţia ţarului. Nu că ar fi fost necesare reforme radicale: cei mai mulţi dintre liberali ar fi fost mulţumiţi şi cu schimbări moderate, precum convocarea unei adunări consultative, lărgirea autonomiei administrative locale şi drepturi cetăţeneşti mai mari, care nu subminau neapărat monarhia. Nicolae se opunea însă ideii oricăror limitări ale prerogativelor lui autocratice. Cu naivitate, poate, Mirski a continuat cu duhul blândeţii să încerce să-l obişnuiască pe ţar cu ideea de reformă. Ţarul era însă refractar la raţiune şi frustrarea ministrului a devenit tot mai mare. Într-o anumită ocazie, când Mirski i-a explicat că ţara întreagă cere o adunare naţională a *zemstvelor*, ţarul i-a replicat: „Da, e nevoie de ea, o să poată atunci să fie analizată şi problema veterinară". Când Mirski i-a spus că problema era dreptul reprezentanţilor aleşi de a participa la activitatea guvernului şi l-a avertizat că, dacă nu se făceau concesii, curând va avea loc o revoluţie, ţarul a rămas tăcut. „Tot ceea ce îi este neplăcut lasă să treacă pe lângă el", i s-a plâns mai târziu soţiei sale ministrul exasperat[24].

Iniţial, Mirski s-a gândit să dea adunării *zemstvelor* girul său oficial, cu condiţia ca aceasta să se limiteze la chestiuni locale. Când adunarea a venit însă cu o agendă revizuită care includea discuţii despre un parlament legiuitor, Mirski a încercat să amâne întrunirea ei sau să o mute în provincie, unde ar fi atras mai puţin atenţia. „Oamenii *zemstvelor*" au rămas însă fermi şi blajinul Mirski a cedat până la urmă, îngăduind adunării să se întâlnească la o reşedinţă privată din capitală – „pentru o ceaşcă de ceai", aşa cum spunea el. Pe 6-9 noiembrie 1904, un număr de 103 reprezentanţi ai *zemstvelor* s-au adunat în mai multe reşedinţe, inclusiv în apartamentul lui Vladimir Nabokov, tatăl viitorului romancier. Şipov a fost ales preşedinte, prinţul Lvov şi Petrunkevici, vicepreşedinţi. A fost cu adevărat prima adunare naţională din istoria Rusiei. A fost comparată cu *États Généraux* din Franţa, din 1789, şi, în pofida interdicţiei lui Mirski de a se face publicitate, s-au primit peste 5.000 de telegrame de felicitare trimise din toată ţara. Organizaţii şi asociaţii civice au ţinut

şedinţe de susţinere a rezoluţiilor adoptate, care condamnau starea de lucruri existentă şi solicitau o constituţie, chiar dacă nu o numeau ca atare. Chiar şi mareşalii provinciali ai nobilimii, în mod normal cei mai conservatori dintre funcţionarii nobili, au avut un congres care a susţinut ideea unei adunări naţionale. După modelul campaniei de banchete din Paris care a precedat Revoluţia din 1848, organizaţiile profesionale au ţinut banchete publice unde s-au rostit discursuri în care s-au cerut reforme politice şi s-a toastat pentru viitoarea constituţie. Gorki a participat la cel mai mare dintre aceste banchete, care a avut loc pe 20 noiembrie la Sankt-Petersburg, iar a doua zi dimineaţă i-a scris soţiei sale aflate la Ialta:

> Tocmai m-am întors de la banchetul de la Sala Pavlova. Au fost peste 600 de participanţi – scriitori, avocaţi, „oameni ai *zemstvelor*", intelectuali în general… S-au ţinut discursuri tranşante şi lumea a scandat la unison „Jos autocraţia!", „Trăiască Adunarea Constituantă!" şi „Daţi-ne o constituţie!"… S-a adoptat o rezoluţie unanimă, care cere o adunare constituantă aleasă prin sufragiu universal. A fost o atmosferă încinsă şi foarte democratică… Pentru prima dată s-a ridicat chiar şi o femeie să vorbească. A spus că sufragiul universal va acorda poliţiştilor drept de vot, dar că nimeni nu a pomenit încă nimic despre femei. În tot acest timp ele au luptat cot la cot cu bărbaţii – şi cu toate acestea acum lumea a uitat de ele. Ruşine! A avut un discurs foarte bun[25].

Mirski i-a prezentat ţarului un raport al rezoluţiilor adunării atent rezumate, în speranţa că îl va câştiga de partea programului de reforme moderate. Recomandarea cea mai controversată a fost aceea ca reprezentanţii aleşi ai *zemstvelor* să facă parte din Consiliul de Stat. Dar se mai declara, în termeni care l-au supărat probabil pe autocratul suprem, că „vechea ordine patrimonială" cu „noţiunea ei de conducere personală" era moartă încă din anii 1860. Rusia nu mai era „proprietatea personală şi feuda conducătorului ei", ci un „stat impersonal, cu propriul lui corp politic", cu propriul „interes public" şi propria „opinie publică", fapt ce îl făcea „diferit de persoana conducătorului". Nu încape îndoială că această provocare adusă îndrăgitelor sale idealuri de patrimonialism a fost cea care l-a convins pe ţar, sub presiunea ţarinei şi a consilierilor curţii, să respingă elementele cele mai progresiste ale proiectului de decret redactat de Mirski. „Nu voi fi niciodată de acord cu o formă de guvernare reprezentativă – a declarat Nicolae – pentru că o consider dăunătoare poporului pe care Dumnezeu mi l-a încredinţat." Decretul, care a fost până la urmă emis în 12 decembrie, promitea să întărească statul de drept, să reducă restricţiile impuse presei şi să lărgească drepturile *zemstvelor*. Dar nu pomenea nimic despre cel mai important punct, acela referitor la un parlament, concesiile legate de acesta fiind esenţiale dacă era să fie evitată o revoluţie. Auzind care este

conţinutul decretului, Mirski a căzut imediat pradă disperării. „Totul a eşuat”, i-a spus el deznădăjduit unuia dintre colegii săi. „Să construim închisori.”[26]

„Nu mai există ţar”

Ninsese peste noapte şi în dimineaţa acelei duminici din 9 ianuarie 1905 Sankt-Petersburgul s-a trezit într-o tăcere stranie. Nu mult după răsărit, muncitorii şi familiile lor s-au adunat prin biserici, rugându-se ca ziua să se termine în pace. Mai târziu, 150.000 dintre ei aveau să mărşăluiască în coloane pornind din diferite cartiere ale oraşului, pentru a se aduna în faţa Palatului de Iarnă, unde liderul lor, un preot căruia i se spunea părintele Gapon, urma să prezinte ţarului o „Umilă şi Credincioasă Cerere”, prin care îl implora să îmbunătăţească situaţia muncitorilor. Psalmodiind cântece religioase, cu icoane şi cruci în mâini, au alcătuit mai mult o procesiune religioasă decât o demonstraţie muncitorească. Cei de pe margine, care îi priveau trecând, îşi scoteau căciulile şi îşi făceau cruce. Nu exista cu toate acestea nici urmă de îndoială că vieţile demonstranţilor erau în pericol. În timpul nopţii 12.000 de soldaţi fuseseră postaţi în oraş pentru a-i împiedica să ajungă la palat. Mulţi dintre demonstranţi stătuseră treji toată noaptea, pregătiţi să moară. Unul dintre ei, Ivan Vasiliev, i-a scris în primele ore ale dimineţii un bilet soţiei, pe care a lăsat-o dormind alături de băieţelul lor:

> Niuşa!
> Dacă nu mă mai întorc şi sunt ucis, Niuşa, să nu plângi! La început o să te descurci tu cumva şi pe urmă o să-ţi găseşti de muncă la fabrică. Creşte-l pe Vaniura şi spune-i că am murit ca un martir pentru libertatea şi fericirea poporului. Dacă aşa o să fie, voi fi murit şi pentru fericirea noastră…
> Tatăl şi soţul vostru care vă iubeşte, Vania
> P.S. Niuşa, dacă mor, o să afli de la unul dintre camarazii mei; dacă nu, o să-ţi scriu sau o să vin să te văd. Te sărut şi-ţi spun rămas-bun. Toate gândurile bune pentru tata, pentru fraţii noştri şi pentru toate cunoştinţele noastre.
> Adio, al tău Vania[27].

Nu s-a mai întors niciodată.

Era ironic, dar cumva nimerit că Revoluţia din 1905 a fost iniţiată de o organizaţie născocită de însuşi regimul ţarist. Nimeni nu credea mai mult decât părintele Gapon în legătura dintre ţar şi popor. Ca student la Academia Teologică din Sankt-Petersburg îşi făcuse un renume de predicator prin cartierele muncitoreşti ale oraşului. Le spunea săracilor din oraş care se adunau în biserica sa

că ţarul, părintele şi păzitorul lor, are obligaţia sfântă de a avea grijă de ei, supuşii lui cei mai umili. Popularitatea lui Gapon i-a atras atenţia lui S.V. Zubatov, şeful biroului din Moscova al Ohranei, care din 1900 îşi organizase propriile sindicate sponsorizate de poliţie, cu binecuvântarea marelui duce Serghei, guvernator general al Moscovei. Zubatov şi-a început remarcabila carieră încă din timpul şcolii ca terorist angrenat în mişcarea populistă clandestină, dar curând a ajuns să fie dezamăgit de mişcarea revoluţionară şi a devenit informator al poliţiei. Şi-a dedicat restul vieţii Ohranei şi campaniei acesteia împotriva revoluţionarilor.

Zubatov admitea că muncitorii aveau nemulţumiri reale şi legitime şi că acestea puteau să-i transforme într-o ameninţare revoluţionară. Dacă erau lăsaţi la mila patronilor lor din fabrici, muncitorii ajungeau aproape obligatoriu sub influenţa socialiştilor. Dacă însă, aşa cum recomanda el, guvernul înfiinţa propriile lui organizaţii muncitoreşti, iniţiativa aparţinea servitorilor loiali ai ţarului. Sindicatele lui Zubatov vizau satisfacerea cererilor muncitorilor privind învăţământul, ajutorul reciproc şi organizarea, servind în acelaşi timp drept canale de propagandă monarhistă. Pentru stăpânii lui de la curte ele ofereau perspectiva unei autocraţii populare, în care ţarul putea să apară drept protectorul patern al muncitorilor, cel care îi ferea de lăcomia şefilor lor şi de contaminarea „străină” a revoluţionarilor. Era vorba despre vechea strategie imperială „dezbină şi stăpâneşte”: muncitorii aveau să fie folosiţi pentru a slăbi principalele ameninţări la adresa autocraţiei – burghezia industrială şi intelectualitatea socialistă.

În 1903, când Gapon a început să organizeze propriile cluburi şi ceainării muncitoreşti sub patronajul poliţiei, steaua lui Zubatov era deja pe cale să apună. Cu un an înainte organizase, pentru a aniversa desfiinţarea iobăgiei, un marş la care participaseră 50.000 de muncitori. Deşi marşul a fost unul paşnic şi total loial în intenţie, el a iscat nelinişti serioase legate de numărul fără precedent al participanţilor şi de capacitatea lui Zubatov de a-l controla, ca şi de a controla mişcarea organizată de el în general. Aceste îndoieli s-au confirmat în iulie 1903, când unul dintre sindicatele lui Zubatov s-a implicat într-o grevă generală organizată la Odessa. Zubatov a fost demis şi experimentul lui s-a încheiat brusc. Susţinătorii săi s-au alăturat însă ulterior organizaţiei lui Gapon, care încerca să înfiinţeze sindicate asemănătoare sub patronajul Bisericii. Din nou mişcarea s-a radicalizat de jos în sus, pe măsură ce i s-au alăturat un număr tot mai mare de muncitori care îşi aveau propria agendă legată de reforme. Totul începuse ca o misiune culturală, în care se bea ceai împreună cu muncitori „respectabili”. Se organizau serate dansante, concerte şi prelegeri pe diferite teme despre autoperfecţionare. Întâlnirile începeau cu „Tatăl nostru” şi se

încheiau cu intonarea imnului naţional. Dar mişcarea s-a transformat repede într-un sindicat independent, Uniunea Muncitorilor din Fabricile şi Uzinele Ruseşti, care, în ciuda aparenţei de loialitate, cerea reforme radicale, inclusiv instituirea unei guvernări care să răspundă în faţa poporului, impozite progresive pe venit, drepturi sindicale şi ziua de lucru de opt ore[28].

Implementarea programului de reformă ar fi cerut restructurarea totală a statului, şi totuşi acesta nu pomenea nimic despre cum avea să se realizeze un astfel de lucru. Gapon însuşi nu ştia nimic despre teoria politică: nu putea nici măcar să pronunţe cuvântul „constituţionalism". Se considera un om al destinului, trimis de Dumnezeu ca să-i salveze pe muncitori. Mânat de vanitate şi de o nepotolită ambiţie, nu s-a gândit niciodată că poate le ridicase prea sus aşteptările. Susţinătorilor săi le-a explicat în cuvinte simple, cu argumente preluate din Biblie, că ţarul era obligat în faţa lui Dumnezeu să le satisfacă doleanţele, dacă „poporul" i se adresa direct. S-a folosit conştient de mitul ţarului binevoitor – „Ţarul vrea dreptate, dar boierii se opun" –, care a alimentat şi a legitimat atâtea mişcări de protest în istoria Rusiei. În 3-8 ianuarie 1905, când la Sankt-Petersburg 120.000 de muncitori au intrat în grevă şi au început să spună că trebuie să meargă la ţar pentru a „afla adevărul şi dreptatea", Gapon le-a preluat cauza. Încurajat de Mişcarea de Eliberare, el a alcătuit o listă de doleanţe care să-i fie prezentată ţarului în cadrul unei demonstraţii de masă programată pentru duminica următoare. Imploratoare şi sentimentală, petiţia a mişcat până la lacrimi mulţimile de muncitori. Iată cum începea:

> SIRE,
> Noi, muncitorii şi locuitorii din Sankt-Petersburg, oameni de diferite stări, soţiile noastre, copiii noştri şi părinţii noştri bătrâni şi neputincioşi, venim înaintea TA, O, SIRE, pentru a căuta dreptate şi protecţie. Suntem săraci; suntem oprimaţi, încărcaţi peste măsură de muncă, trataţi cu dispreţ… Despotismul şi fărădelegea ne sufocă. O, SIRE, nu ne-a mai rămas pic de putere şi răbdarea noastră este la capăt. Am ajuns în acea situaţie îngrozitoare când mai bună este moartea, decât continuarea suferinţelor noastre insuportabile…[29]

În ziua de 7 ianuarie guvernul i-a ordonat lui Gapon să anuleze marşul şi a afişat peste tot în centrul oraşului avertismente despre „măsurile ferme" luate împotriva oricăror adunări de stradă. Conştient de tragedia iminentă, Gorki a condus o delegaţie de intelectuali care au mers la birourile lui Witte şi Mirski, în efortul zadarnic de a-i convinge să negocieze cu demonstranţii. Guvernul a continuat însă să nutrească iluzia că îl poate controla pe Gapon şi a fost convins că nu va fi nevoie să se recurgă la forţă. Ţarul a acordat atât de puţină importanţă pericolului, încât a

părăsit chiar capitala, plecând la palatul său de la Ţarskoe Selo pentru încă un weekend cu plimbări în natură şi partide de domino. Muncitorii erau însă deja mult prea hotărâţi ca să se mai răzgândească din cauza unor simple interdicţii. La o serie de adunări ale maselor, Gapon i-a adus într-o stare de isterică fervoare religioasă folosindu-se de toate trucurile oratorice ale predicatorului fundamentalist:

> *Gapon*: Poliţia şi soldaţii îndrăznesc să ne împiedice să trecem, camarazi?
> *Sute de voci la unison*: Nu îndrăznesc.
> *Gapon*: Camarazi, e mai bine pentru noi să murim pentru doleanţele noastre decât să trăim ca până acum.
> *Vocile*: Vom muri.
> *Gapon*: Juraţi să vă daţi viaţa?
> *Vocile*: Jurăm!
> *Gapon*: Cei care jură să ridice mâinile…

Şi sute de oameni au ridicat mâinile şi au făcut semnul crucii.

În ciuda temerilor lor personale, muncitorii şi-au pus nădejdea în faptul că ţarul îi va primi: îl considerau un om al lui Dumnezeu şi ştiau că cauza lor este dreaptă. Sigur că soldaţii nu vor deschide focul asupra unei manifestaţii paşnice. Pentru a le ridica demonstranţilor moralul se zvonise chiar că în interiorul Palatului de Iarnă li se pregătiseră gustări şi că va avea loc o paradă în cinstea acelei mari ocazii[30].

În dimineaţa aceea de duminică bisericile băteau clopotele şi cupolele aurite sclipeau în soare, în timp ce coloanele lungi mărşăluiau traversând râul îngheţat spre centrul oraşului. În primele rânduri erau femeile şi copiii, îmbrăcaţi în hainele de sărbătoare şi aşezaţi astfel pentru a-i descuraja pe soldaţi să tragă. În fruntea celei mai mari coloane se vedea silueta bărboasă a părintelui Gapon, în sutană albă, lungă, cu un crucifix în mână. În spatele lui era un portret al ţarului şi o pancartă mare şi albă pe care scria: „Soldaţi, nu trageţi în popor!”. Fuseseră interzise drapelele roşii.

În timp ce se apropia de Poarta Narva, coloana a fost atacată brusc de un escadron de cavalerie. Unii dintre demonstranţi s-au împrăştiat, dar alţii au continuat să înainteze spre rândurile de soldaţi de infanterie, care ţineau puştile îndreptate spre ei. S-au tras două salve de avertizare în aer şi apoi o a treia, de la mică distanţă, direct în mulţimea neînarmată. Oamenii ţipau şi cădeau la pământ, dar soldaţii, acum panicaţi şi ei, au continuat să tragă fără încetare în masa de oameni. Patruzeci au fost ucişi şi sute răniţi în timp ce încercau să fugă. În învălmăşeală, Gapon a fost trântit la pământ. S-a ridicat însă şi, privind fără să-şi creadă ochilor la carnagiul din jurul său, a fost auzit repetând iar şi iar: „Nu mai există Dumnezeu. Nu mai există ţar”[31].

Masacre similare au avut loc şi în alte părţi ale oraşului. La podul Troiţki, în apropierea Fortăreţei Petru şi Pavel, demonstranţii au fost seceraţi de focurile de armă şi trecuţi prin sabie de cavaleria de cazaci. Gorki, care se afla în mulţime, îşi aminteşte de moartea unui muncitor:

> Călăreţul din trupele de dragoni se învârtea în jurul lui şi, ţipând ca o muiere, îşi flutura sabia în aer… S-a aplecat de pe calul în buiestru… l-a spintecat peste obraz, tăindu-l de la ochi şi până la bărbie. Îmi amintesc de ochii nefiresc de mari ai muncitorului şi… de faţa criminalului, roşie de frig şi de surescitare, cu dinţii încleştaţi într-un rânjet şi perii din mustaţă zburliţi pe buza jimbată. Agitându-şi lama de oţel mânjită, a mai scos un ţipăt şi cu un şuierat l-a scuipat pe cel mort printre dinţi[32].

Perplecşi şi confuzi, supravieţuitorii s-au îndreptat către Nevski Prospekt, într-o ultimă încercare disperată de a ajunge în Piaţa Palatului. Vremea însorită scosese din case la plimbarea de duminică după-amiază mai multă lume decât de obicei şi mulţi aveau să fie martorii evenimentelor şocante care au urmat. În faţa palatului fuseseră amplasate o mare formaţie de cavalerie şi câteva tunuri pentru a-i împiedica pe demonstranţi să intre în piaţă. Dar mulţimea, vreo 60.000 de oameni, a continuat să crească, adăugându-i-se studenţii şi privitorii. Când le-au ajuns la ureche veştile despre masacre, demonstranţii au început să se împingă înainte, strigând la soldaţi. Unei părţi a Regimentului de Gardă Preobrajenski i s-a ordonat să înlăture mulţimea din jurul Parcului Aleksandrovski făcând uz de bice şi de latul săbiilor. Dar când acest lucru nu a dat rezultate, soldaţii au luat poziţie de tragere. Văzând puştile îndreptate spre ei, demonstranţii au căzut în genunchi, şi-au scos şepcile şi şi-au făcut cruce rugându-se. Deodată a răsunat o trompetă şi soldaţii au început să tragă în mulţime. O tânără, care se urcase pe un gard de fier ca să vadă mai bine, a rămas crucificată pe el, ţintuită de rafalele de gloanţe. Un băieţel care se căţărase pe statuia ecvestră a prinţului Przewalski a fost azvârlit în aer de o rafală de artilerie. Alţi copii au fost loviţi şi au căzut de prin copacii în care stătuseră cocoţaţi.

Când focul a încetat în sfârşit şi supravieţuitorii au privit în jur la trupurile celor morţi şi răniţi întinse pe jos, acela a fost momentul-cheie, punctul de răscruce al întregii revoluţii, când starea lor de spirit s-a schimbat deodată, trecând de la neîncredere la furie. „Am observat chipurile din jurul meu – îşi aminteşte un bolşevic din mulţime – şi nu am văzut nici teamă, nici panică. Nu, expresiile reverenţioase, aproape pioase fuseseră înlocuite de ostilitate şi chiar de ură. Am văzut acele priviri pline de ură şi de răzbunare literalmente pe fiecare chip – de tineri şi de bătrâni, de bărbaţi şi de femei. Revoluţia se născuse cu adevărat şi se născuse chiar în inima, în măruntaiele poporului însuşi.” În acel moment unic şi vital s-a distrus mitul popular al ţarului cel bun, care

susţinuse regimul de-a lungul secolelor. La doar câteva clipe după încetarea împuşcăturilor, un bătrân s-a întors spre un băietan de paisprezece ani şi i-a spus, pe un ton mânios: „Nu uita, fiule, nu uita şi jură să-i răsplăteşti ţarului. Ai văzut cât sânge a vărsat, nu-i aşa? Atunci jură, băiete, jură!”[33].

Mai târziu, în timp ce lumea ieşită la promenadă pleca grăbită spre case în stare de şoc, muncitorii au pornit furioşi pe străzile luxoase din jurul Palatului de Iarnă. Au spart ferestre, au bătut poliţişti, au azvârlit cu pietre în soldaţi şi au intrat cu forţa în casele celor avuţi. După căderea întunericului, mulţimile au început să ridice baricade în faţa catedralei Kazan, folosind bănci, stâlpi de telegraf şi mobilier luat de prin clădiri. Alte baricade au fost ridicate în cartierele muncitoreşti. Bandele au început să jefuiască prăvăliile cu băuturi şi cu armament. Străzile au ajuns să fie controlate pentru moment de mulţime şi au apărut primele steaguri roşii. Dar revoluţionarii nu aveau nici un lider şi pe la miezul nopţii cei mai mulţi dintre ei au plecat acasă.

Între timp Gapon s-a refugiat în apartamentul lui Gorki. Avea barba tunsă, părul scurtat şi chipul îi fusese machiat de unul dintre amicii lui Gorki de la teatru, care, după spusele scriitorului, „nu înţelegea pe deplin tragedia momentului şi l-a făcut să semene cu un frizer sau cu un vânzător dintr-un magazin elegant”. În acea seară Gorki l-a dus pe preotul revoluţionar la o întrunire a Societăţii Economice Libere, pentru a dezminţi zvonurile tot mai răspândite despre moartea lui. Practic întreaga intelectualitate din Sankt-Petersburg se îngrămădise în clădirea mică de pe bulevardul Zabalkanski. Era indignată de informaţiile conform cărora „mii” de oameni fuseseră măcelăriţi (cifrele reale erau probabil în jurul a 200 de morţi şi 800 de răniţi). „Mijloacele paşnice au dat greş”, striga personajul deghizat. „Acum trebuie să recurgem la alte metode.” A făcut apel la strângerea de fonduri pentru sprijinirea „partidului muncitorilor” în „lupta lui pentru libertate”. Când lumea l-a recunoscut pe Gapon, în sală s-a dezlănţuit deodată haosul. Preotul a reuşit însă să scape pe o uşă din spate şi s-a reîntors în apartamentul lui Gorki. Acolo a redactat un mesaj către ai săi „camarazi muncitori”, în care îi îndemna: „Rupeţi toate portretele ţarului care ne suge sângele şi spuneţi-i: Blestemat să fii, cu toate augustele tale progenituri reptiliene!”. Câteva ore după aceea Gapon a fugit în Finlanda sub o nouă deghizare, iar de acolo în străinătate[34] [*5].

În acea seară Gorki i-a scris Ekaterinei, soţia sa de care era despărţit şi care se afla la Nijni Novgorod: „Şi astfel, draga mea prietenă, a început Revoluţia Rusă: Îţi transmit sincerele mele felicitări. Au murit oameni – dar nu te lăsa tulburată de asta – doar sângele poate schimba culoarea istoriei”[35].

A fost arestat două zile mai târziu, împreună cu ceilalţi membri ai delegaţiei care fusese la Witte şi Mirski în 8 ianuarie (îşi lăsaseră, prosteşte, cărţile de vizită). Au fost cu toţii acuzaţi că

aparţin unei „convenţii revoluţionare” (de-a dreptul ridicol, deşi asta arăta cât de mari erau temerile regimului) care plănuise să pună mâna pe putere şi să înfiinţeze un „guvern provizoriu”. Au fost închişi în Fortăreaţa Petru şi Pavel[36].

*

Evenimentele din „Duminica Însângerată”, aşa cum a devenit cunoscută ziua de 9 ianuarie, l-au adus pe Gorki mai aproape de bolşevici. Gorki l-a întâlnit prima dată pe Lenin în 1902 şi a intrat rapid cu el într-o relaţie de dragoste şi ură. A devenit apoi activ în atragerea de fonduri pentru social-democraţi de la industriaşi bogaţi precum Savva Morozov, care a înţeles exact ce avea să se petreacă („În zilele acestea este nevoie să te împrieteneşti cu duşmanii tăi”, îi spusese Morozov odată bolşevicului Krasin). Relaţia dintre Gorki şi bolşevici nu a fost niciodată uşoară sau clară. La fel ca în cazul multor altor intelectuali, angajamentul lui faţă de revoluţie era unul idealist şi de factură romantică. O vedea ca pe o imensă luptă a spiritului uman pentru libertate, frăţie şi perfecţionare spirituală. Perspectiva sa era una esenţialmente umanistă, în care individul ocupa locul central, şi nu s-a putut hotărî niciodată să accepte disciplina de fier sau dogmatismul îngust al bolşevicilor. „Nu aparţin nici unuia dintre partidele noastre – îi scria el odată pictorului Repin – şi sunt mândru de asta. De aceea există libertate, iar omul are mare nevoie de ea.” Ţiganii, cartoforii, cerşetorii şi escrocii care umplu paginile povestirilor sale se luptă cu toţii, în felul lor mărunt, pentru libertatea şi demnitatea personală: ei nu sunt reprezentanţii unui „proletariat” organizat. În viziunea lui Gorki, nu clasele, ci oamenii sunt cei care se luptă. După propriile lui spuse, putea „să admire, dar nu să-i placă” dogmatici rigizi ca Lenin, care încercau să comprime diversitatea vieţii în teoriile lor abstracte. Să fii pe deplin uman însemna, în opinia lui, „să iubeşti cu pasiune şi îndurerare rusul viu, păcătos şi – fie-mi iertat – deplorabil”[37]. Era o viziune aproape creştină a mântuirii omului prin revoluţie (iar Gorki a cochetat cu creştinismul). Astfel de idei erau obişnuite în rândul intelectualilor radicali. Stau mărturie scrierile lui Merejkovski (despre „Creştinismul fără Hristos”), Soloviov (despre „Divino-umanitate”) şi Bogdanov (despre „Clădirea lui Dumnezeu”), autori de care Gorki era strâns legat. În timpul anului 1917 şi după aceea, această contradicţie între partid şi ţelurile omeneşti ale revoluţiei îl va aduce pe Gorki în conflict cu bolşevicii. Pentru moment însă, în 1905, i-a adus împreună credinţa comună că mişcarea muncitorilor trebuia radicalizată. De aceea, în scrisoarea sa către Ekaterina, Gorki văzuse şi ceva pozitiv în Duminica Însângerată – efectul masacrului avea să fie radicalizarea stării de spirit a celor din stradă. Muncitorii aveau

nevoie de aşa ceva ca să se lecuiască de credinţa naivă în existenţa unui ţar binevoitor. Doar sângele putea schimba culoarea istoriei. Acum era momentul ca muncitorii să fie organizaţi şi să renunţe la ataşamentul lor faţă de liberali pentru ţelurile socialismului.

În săptămânile care au urmat Duminicii Însângerate a avut loc un val uriaş de greve. Doar în luna ianuarie peste 400.000 de muncitori din toată ţara au încetat lucrul. A fost cel mai mare protest muncitoresc din toată istoria Rusiei. Dar grevele nu erau cu adevărat ceva organizat; erau mai mult nişte izbucniri spontane de furie; iar solicitările muncitorilor adeseori nici nu erau formulate decât după ce începea greva. Partidele socialiste erau încă mult prea slabe ca să joace rolul conducător. Liderii lor cei mai importanţi – Lenin, Martov, Troţki, Plehanov şi Cernov – se aflau cu toţii în exil, şi chiar dacă erau, fără îndoială, entuziasmaţi de ceea ce considerau cu toţii că este mult aşteptatul început al revoluţiei, foarte puţini dintre ei s-au grăbit să lase confortabilul ambient al cafenelelor din Geneva şi Paris pentru existenţa dură şi periculoasă care îi aştepta în Rusia. Au început să se întoarcă abia spre sfârşitul anului 1905, iar muncitorii s-au raliat partidelor de stânga pe măsură ce au devenit tot mai politizaţi[*6].

Între timp, în prim-plan continua să se afle opoziţia liberală şi democrată. Societatea celor educaţi era indignată de masacrul din Duminica Însângerată. Studentul Kerenski, care fusese martor la focurile de armă de pe Nevski Prospekt, s-a dus acasă în acea seară şi a scris o scrisoare furioasă de protest către colegii săi de şcoală din trupele de gardă. Două săptămâni mai târziu le scria părinţilor lui, aflaţi în Taşkent:

> Îmi pare rău că nu v-am scris mai devreme, dar aici am fost într-o stare de şoc atât de puternică, încât mi-a fost imposibil să scriu. Vai, „aceste groaznice zile" din Piter[*7] vor rămâne pe veci în amintirea tuturor celor care le-au trăit. Acum este linişte, dar e liniştea dinaintea furtunii. Ambele tabere se pregătesc şi îşi cântăresc forţele. Doar una dintre ele poate fi învingătoare. Fie cererile societăţii vor fi satisfăcute (adică un corp legiuitor liber ales, format din reprezentanţii poporului), fie va izbucni un conflict sângeros şi teribil, care se va încheia fără îndoială cu victoria reacţiunii.

Aleksandr Pasternak, un şcolar în vârstă de doisprezece ani şi fratele viitorului poet, a fost atât de impresionat de împuşcături, încât s-a autodeclarat un „revoluţionar sincer" şi a mărşăluit alături de prieteni prin înstăritul lui cartier din Sankt-Petersburg strigând „Suntem social-democraţi!". Studenţii din toată ţara au intrat în grevă şi şi-au transformat campusurile în centre de agitaţie politică. La Universitatea din Moscova, 3.000 de studenţi au organizat o adunare la care au ars un portret al ţarului şi au arborat drapele roşii pe clădirile facultăţilor. Până la sfârşitul lunii februarie guvernul a fost silit să închidă practic toate instituţiile de

învăţământ superior până la încheierea anului universitar. Chiar şi academiile teologice au fost afectate de tulburările studenţeşti[38].

Între timp, constituţionaliştii *zemstvelor* şi-au revigorat campania şi la al doilea congres naţional, din aprilie, au cerut convocarea unei adunări constituante. Sindicatele profesionale s-au organizat şi ele la nivel naţional într-o Uniune a Sindicatelor pentru a-şi ralia membrii în susţinerea cauzei liberale. Sindicatele scriitorilor, avocaţilor, profesorilor şi inginerilor au fost primele astfel de organisme care s-au înfiinţat. Lor li s-a alăturat mai târziu (în ciuda opoziţiei unora dintre bărbaţii din conducerea Uniunii Sindicatelor) Sindicatul Femeilor pentru Egalitate, care milita pentru dreptul la vot. Grupuri semiprofesionale, cum ar fi cel al asistenţilor farmacişti, al funcţionarilor şi contabililor şi al muncitorilor şi angajaţilor la căile ferate, şi-au înfiinţat şi ele sindicate afiliate. Participarea sa la Uniunea Sindicatelor a oferit intelectualităţii o legătură directă cu masele. Sute de *zemstve*, consilii municipale şi organizaţii de voluntari au trimis guvernului petiţii în care cereau reforme politice. Presa le-a făcut publice şi a subliniat şi alte doleanţe, într-un fel care a dat furiei publice o voce unică la nivel naţional. „Nu mai putem trăi astfel”, afirma în 21 mai un ziar liberal pe prima pagină, iar curând toată lumea repeta această frază[39].

Intelectualitatea literară a căutat şi ea să joace un rol central. „Trebuie să slujim poporul”, îl admonesta Gorki pe un coleg scriitor care nu se mai preocupa de politică. „S-a vărsat sângele poporului, sângele muncitorilor, pretutindeni regimul ucide cu cinism oamenii cei mai buni – tineretul rus – şi tu nu scrii decât despre tine.” Aidoma celor mai mulţi dintre intelectualii ruşi, Gorki s-a dedicat întru totul politicii şi jurnalismului. Fusese eliberat din Fortăreaţa Petru şi Pavel după o campanie la nivel european căreia i s-au alăturat, printre alţii, Auguste Rodin, Anatole France şi Marie Curie, ceea ce a dat greutatea opiniei Occidentului cauzei democraţiei împotriva autocraţiei. La scurt timp după eliberarea sa, pe 5 martie, Gorki i-a scris lui Tolstoi criticându-l pentru că nu se implica mai mult în politică:

> În aceste vremuri sumbre când sângele curge pe pământul ţării noastre şi când sute şi mii de oameni cumsecade şi oneşti mor pentru dreptul de a trăi ca fiinţe umane, şi nu ca vitele, tu, al cărui cuvânt este ascultat de lumea întreagă, tu găseşti că e cu putinţă doar să repeţi încă o dată ideea fundamentală din spatele filosofiei tale: „Perfecţiunea morală a indivizilor – iată care este sensul şi ţelul vieţii pentru toată lumea”. Gândeşte-te însă, Lev Nikolaevici, oare este posibil ca un om să se ocupe de perfecţionarea morală a caracterului său într-o vreme când bărbaţii şi femeile sunt împuşcaţi pe străzi?[40]

Angajarea socială a scriitorului, în care Gorki credea cu pasiune şi care în vremea crizei foametei făcuse din Tolstoi conştiinţa morală

a ţării, devenea acum mai greu de menţinut pentru unii, cum era cazul lui Tolstoi. Pentru că acum îi obliga să susţină o revoluţie care ar fi putut ea însăşi să verse sângele poporului. Gorki va ajunge şi el să împărtăşească mai târziu aceste îndoieli; deocamdată însă ele erau suprimate de imperativul momentului revoluţionar.

Spiritul de revoltă s-a răspândit curând în zonele rurale. Văzând slăbiciunea guvernului, ţăranii au profitat de ocazie şi au refuzat să mai ia în arendă pământurile moşierilor, pentru a-i forţa pe aceştia să le mărească salariile ca lucrători. Au intrat pe moşiile nobililor, le-au tăiat copacii şi le-au cosit fânul. La începutul verii, când a devenit limpede că recolta va fi din nou slabă, au început să lanseze atacuri pe scară largă asupra moşiilor, au pus stăpânire pe proprietăţi şi au incendiat conacele, silindu-i pe moşieri să fugă. Martorii vorbeau despre cum cerul nopţii se aprindea de flacăra conacelor arzând şi despre şirurile de căruţe trase de cai pline cu bunurile jefuite. Au fost multe acte de vandalism – „distrugerea culturii" –, căci ţăranii erau decişi să distrugă tot ceea ce avea izul unei bogăţii de prisos. Au ars biblioteci, au distrus antichităţi şi au lăsat rahat pe covoarele orientale. Unii săteni au luat chiar statuile şi picturile, cristalurile de Boemia şi porţelanurile englezeşti, rochiile de satin şi perucile pudrate, pe care apoi le-au împărţit între ei, la fel ca vitele, cerealele şi uneltele. Într-un sat, ţăranii au distrus un pian cu coadă, pe care l-au cărat afară din conac şi şi-au împărţit clapele de fildeş. În perioada jacqueriei din 1905-1906 au fost distruse aproape 3.000 de conace (15% din totalul lor). Cele mai multe violenţe au avut loc în zona agricolă centrală, unde sărăcia ţăranilor era mai acută şi unde se aflau moşiile cele mai întinse. Odată ce boierii locali au fost „afumaţi şi scoşi afară", ţăranii s-au retras înapoi în propriul lor univers comunal. Oficialii locali au fost înlocuiţi de ţărani, preoţii conservatori au fost alungaţi, iar legile guvernului şi solicitările de impozite au fost ignorate[41].

Lupta pentru pământ nu a fost singura formă de revoluţie ţărănească din anii 1905-1906, deşi din cauza temerilor nobilimii ea a fost principala preocupare a consemnărilor oficiale (şi de aceea a dominat ulterior istoriografia). Pe lângă violenţele legate de pământ, s-au dezvoltat şi o serie întreagă de asociaţii ţărăneşti, de societăţi şi cooperative agricole. Prin ţelurile vizate şi prin metode ele erau în general mai moderate şi mai complexe decât majoritatea comunelor tradiţionale şi au tins să atragă tot felul de ţărani tineri şi „cu conştiinţă" care apăruseră odată cu răspândirea şcolilor rurale. Multe dintre asociaţiile ţărăneşti, mai ales, aveau legături strânse cu profesorii locali şi cu intelectualitatea rurală. Din aceste motive, asociaţiile aveau tendinţa să se dezvolte în satele mai mari, unde existau mai multe instituţii culturale, precum şcoli şi săli de lectură, şi unde ţărănimea era cel mai expusă influenţei lumii exterioare (de exemplu, sub forma pieţelor

şi căilor ferate, a funcţionarilor de stat şi poliţiei). Unele dintre aceste organizaţii au ajuns faimoase în toată Rusia, pentru că au înfiinţat ceea ce în fapt erau republici ţărăneşti independente (de exemplu, Republica Sumî din provincia Harkov). Au îmbrăţişat idealurile reformei politice, ale unei constituţii şi unui parlament şi ale unei educaţii mai bune pentru ţărani, pe lângă reforma agrară. Scopul lor era să pună capăt modului de viaţă „întunecat" şi „înapoiat" al satelor, să le aducă beneficiile lumii moderne şi să le scoată din izolare, integrându-le în politica naţională[42].

Serghei Semionov, ţăran, scriitor local şi tolstoist din satul Andreevskoe, s-a numărat printre întemeietorii Republicii Markovo, unul dintre cele mai faimoase şi impresionante exemple de politică ţărănească progresistă din timpul Revoluţiei din 1905. Pentru aproape un an, în timp ce statul ţarist era paralizat, „republica" a instituit un sistem sofisticat de „conducere ţărănească" în câteva *volost*-uri din districtul Volokolamsk. A fost formată de un grup de activişti, profesori şi ţărani (printre care şi Semionov) din Markovo şi din alte sate apropiate, care se întâlneau încă din 1901 la cluburile de lectură şi ceainăriile din regiune pentru a discuta pe marginea articolelor din ziarele moscovite. Ei au organizat Uniunea Ţăranilor, care a oferit structura politică pentru Republica Markovo. În octombrie 1905, o adunare generală a ţăranilor a votat o rezoluţie care cerea o reformă radicală a întregului sistem politic. Printre solicitări se numărau şi convocarea unui parlament naţional, sufragiu universal şi secret, drepturi civile egale pentru ţărani, impozitarea progresivă, împroprietărirea celor fără pământ, învăţământ gratuit şi universal, libertatea de mişcare şi o amnistiere politică. Ţăranii au declarat că nu se vor supune autorităţilor existente, nu-şi vor plăti taxele şi nu vor mai oferi recruţi pentru armată până când cererile lor nu vor fi satisfăcute. Au ales un „guvern republican" condus de un „preşedinte" (unul dintre liderii comunei locale) şi şi-au declarat adeziunea la Uniunea Ţăranilor. S-au înfiinţat filiale locale ale uniunii – Semionov a înfiinţat una la Andreevskoe – care conduceau efectiv satele. Arendele erau controlate. Au fost introduse măsuri agronomice. Autorităţile *volost*-ului au fost democratizate, iar şcolile bisericeşti – „naţionalizate". Regimul ţarist era neputincios – în *volost* nu exista nacealnic de ţinut şi nu era decât un sergent de poliţie – şi nu putea decât să privească tot mai frustrat cum acest „ţinut liber" cu autoguvernare ţărănească, situat la nici 150 de kilometri de Moscova, continua să se extindă şi să capete tot mai multă faimă. Un profesor din Chicago care a aflat despre republică din presa americană a venit la Markovo să-şi ofere sprijinul. Timp de câteva luni autorităţile au încercat fără succes să învingă republica prin mijloace politice. L-au demis pe Rîjkov, liderul ales al *volost*-ului şi unul dintre liderii republicii. Cu isteţimea practică a soldatului Švejk, ţăranii au contracarat

măsura, refuzând să aleagă un succesor, în timp ce Rîjkov a declarat că, spre regretul său, nu putea să-şi cedeze prerogativele pentru că nu exista nimeni căruia să i le transmită. Abia în iulie 1906, la şase luni după ce revoluţia fusese înfrântă în oraşe, această republică ţărănească a fost în sfârşit desfiinţată. Rîjkov a fost înlăturat printr-un artificiu poliţienesc. Toate satele au fost apoi supuse raziilor şi liderii lor, printre care şi Semionov, au fost luaţi şi încarceraţi la Moscova. În timpul celor opt luni cât a fost lider al Uniunii Ţăranilor în Andreevskoe, Semionov a înfiinţat în sat o şcoală nouă, o societate agricolă, două cooperative, un club de lectură şi, fapt cu totul remarcabil, un teatru ţărănesc[43].

Aristocraţia locală a cerut ajutor împotriva ţăranilor şi guvernul a trimis trupele. Din ianuarie şi până în octombrie, armata a fost folosită de nu mai puţin de 2.700 de ori pentru a înăbuşi răscoalele ţărăneşti, accelerând astfel degradarea disciplinei militare, începută odată cu trimiterea trupelor în Manciuria[44]. Ameninţarea crescândă a unei revoluţii în interior împreună cu perspectiva unei înfrângeri pe frontul extern – prevestită de umilinţa pe care o înduraseră trupele de marină la Tsushima, în mai 1905 – l-au silit pe ţar să ceară pacea cu Japonia. S-a dovedit – aşa cum va fi cazul şi în 1917 – că este imposibil să se poarte un război extern în mijlocul unei revoluţii sociale interne. Vasta majoritate a infanteriei era formată din ţărani şi soldaţilor le displăcea faptul că erau folosiţi pentru reprimarea manifestărilor ţărăneşti de nemulţumire. Unităţi întregi au refuzat să execute ordinele şi revoltele s-au răspândit în rândul trupelor; chiar şi cavaleria cazacă a fost afectată. Apoi, la 14 iunie, revolta a atins şi Flota Mării Negre.

Totul a început cu o bucată de carne plină de viermi pe care medicul de pe cuirasatul Potemkin a declarat-o bună pentru consum. Când marinarii s-au plâns căpitanului, acesta a ordonat să fie împuşcat purtătorul lor de cuvânt, Vakulenciuk. Echipajul s-a revoltat, a ucis şapte ofiţeri şi a arborat drapelul roşu. Micul grup de revoluţionari activi care a condus revolta a sperat ca aceasta să se întindă şi la restul flotei. Au navigat peste noapte spre Odessa, unde de două săptămâni muncitorii în grevă erau practic în stare de război cu administraţia oraşului. Acolo, la baza unor trepte de marmură care duceau din port spre oraş (imortalizate mai târziu de filmul lui Eisenstein), au depus trupul lui Vakulenciuk, înconjurat de o gardă de onoare. A doua zi, mii de oameni s-au adunat în port, au depus coroane de flori în jurul catafalcului revoluţionarului martir şi au oferit de mâncare marinarilor. Când s-a apropiat noaptea, au fost trimise trupe pentru a linişti mulţimea. Soldaţii au coborât treptele şi au început să tragă la întâmplare în civilii prinşi în înghesuială. Sute dintre ei au sărit în apă. În zori, când masacrul s-a încheiat în sfârşit, 2.000 de oameni fuseseră ucişi şi 3.000 răniţi. Potemkin a ridicat ancora şi a părăsit portul Odessa, dar, fără sprijinul restului flotei, până la urmă a fost

silit să se predea. Pe 25 iunie, marinarii au ancorat în portul Constanţa din România şi au cedat vasul în schimbul protecţiei[45]. În sine, revolta nu a reprezentat decât o ameninţare minoră. Ea a constituit însă o problemă majoră pentru regim, pentru că a arătat lumii că revoluţia se întinsese până în inima propriei maşinării militare.

Naţionalităţile supuse imperiului au profitat şi ele repede de pe urma slăbiciunii temporare a regimului. Grevele şi protestele care au urmat revoltei din Duminica Însângerată din Sankt-Petersburg au fost deosebit de intense în teritoriile de graniţă non-ruseşti – mai ales în Letonia şi Polonia –, unde tensiunile politice şi sociale erau accentuate de ura generală faţă de stăpânirea rusească. În Riga, aproape 15.000 de muncitori au traversat în marş oraşul în ziua de 13 ianuarie, protestând împotriva regimului ţarist şi a nemilosului guvernator general A.N. Meller-Zakomelski. Acesta a dat o dovadă în plus a cruzimii sale atunci când a ordonat soldaţilor să tragă în mulţime. Şaptezeci de oameni au fost ucişi şi 200 răniţi. Meller-Zakomelski s-a arătat mândru de felul în care oamenii lui rezolvaseră situaţia şi i-a scris ţarului, sugerându-i că nu ar mai exista nici un fel de probleme dacă mai multe autorităţi locale ar fi dispuse să acţioneze la fel de hotărât. În primăvara şi în vara anului 1905, în cele zece provincii poloneze au avut loc mai multe greve decât în tot restul imperiului. Łódź, oraşul industriei textile, a fost deosebit de turbulent: la mijlocul lunii iunie, cu săptămâni înainte ca astfel de acţiuni să aibă loc în Rusia, în Łódź s-au ridicat baricade şi timp de cinci zile au avut loc lupte de stradă între muncitori şi poliţie. La Varşovia violenţele au fost şi mai mari: după Duminica Însângerată, aproape 100.000 de muncitori au luat parte la demonstraţii. Trupele ruseşti au deschis focul asupra mulţimii, au ucis 93 de persoane şi s-a declarat starea de asediu. Mai târziu, în timpul verii, veştile despre înfrângerea suferită de Rusia în faţa Japoniei au fost întâmpinate cu alte demonstraţii în capitala poloneză, unde s-au scandat sloganuri precum „Jos ţarismul!”, „Trăiască Polonia Socialistă Independentă!” şi „Trăiască Japonia!”[46]. Naţionaliştii de pe tot cuprinsul imperiului au întâmpinat cu bucurie înfrângerea Rusiei, cu credinţa că aceasta va însemna detronarea ţarului şi că astfel se va deschide calea pentru propria lor autonomie. Piłsudski, liderul socialiştilor polonezi, chiar plecase în Japonia pentru a discuta despre acţiunile pe care urmau să le întreprindă polonezii împotriva efortului de război al Rusiei.

În multe dintre aceste teritorii non-ruse întreaga populaţie a devenit practic implicată în mişcarea de eliberare naţională. În Finlanda, de exemplu, unde impunerea guvernării ruseşti distrusese autonomia Marelui Ducat, s-a dus o campanie largă de rezistenţă pasivă condusă de intelectualitatea naţionalistă. Aproape toată lumea a participat, inclusiv minoritatea suedeză, care se bucurase de multe privilegii sub dominaţia rusească, privilegii pe

care era probabil să le piardă sub conducere finlandeză. Guvernatorul general rus, un imperialist conservator pe nume Bobrikov, a fost asasinat în 1904, iar până în anul următor Finlanda s-a angajat într-un extins război de rezistenţă pasivă împotriva guvernării din Sankt-Petersburg. În Georgia, menşevicii au condus revoluţia naţională. Mişcarea lor a fost prima mişcare de eliberare naţională marxistă din istorie care s-a bucurat de sprijinul ţărănimii: între 1904 şi 1906, ea a luat efectiv locul statului ţarist în vestul Georgiei.

*

Imperiul Rus era gata să se prăbuşească, iar regimul ţarist a răspuns crizei cu obişnuita lui incompetenţă şi încăpăţânare. Witte a numit-o un „amestec de laşitate, cecitate şi prostie". Problema de bază era faptul că ţarul Nicolae însuşi nu era câtuşi de puţin conştient de caracterul extrem al situaţiei. În timp ce ţara se afunda tot mai mult în haos, el continua să-şi umple paginile de jurnal cu observaţii succinte şi insignifiante despre vreme, cine i-a ţinut companie la ceai şi câte păsări a împuşcat în ziua respectivă. Consilierii lui l-au convins că agenţii străini erau răspunzători pentru demonstraţia din Duminica Însângerată şi, în consecinţă, a umplut închisorile cu suspecţi politici convenabili. O delegaţie de muncitori „destoinici" şi atent selectaţi a fost convocată la Ţarskoe Selo, unde, aliniaţi ca nişte copii, au ascultat un scurt discurs în care ţarul i-a învinuit pe muncitori că s-au lăsat păcăliţi de „revoluţionari străini", dar le-a promis „să-i ierte pentru păcatele lor", pentru că el credea în „devotamentul de neclintit" pe care îl aveau pentru el. Între timp, liberalul Mirski a fost înlocuit ca ministru de Interne de A.G. Bulîghin. Noul ministru era un om onest, dar maleabil, care primea ordine de la propriul său adjunct şi şef al poliţiei, D.F. Trepov, un personaj de o riguroasă disciplină din Cavaleria de Gardă, pe care ţarul îl plăcea pentru felul său direct, soldăţesc de a se purta şi căruia i-a permis în consecinţă să devină o forţă dominantă la curte. Când Bulîghin a sugerat că s-ar putea să fie nevoie de acordarea unor concesii politice pentru a calma spiritele în ţară, Nicolae s-a arătat neplăcut surprins şi i-a spus ministrului: „S-ar putea crede că vă este teamă să nu izbucnească o revoluţie". „Majestatea Voastră, revoluţia a început deja", i-a răspuns ministrul[47].

Observaţia a fost probabil suficientă pentru ca ţarul să devină uşor neliniştit, pentru că nu mult după aceea a promis reforma politică. Pe 18 februarie a emis o Proclamaţie şi Decret Imperial care, deşi condamna dezordinile, recunoştea neajunsurile birocraţiei şi chema „oamenii de bine din toate stările" să se unească în jurul tronului şi să trimită propuneri pentru „îmbunătăţirea organizării statului". Bulîghin a primit ordin să redacteze propunerile pentru o adunare naţională. Proclamaţia a

reprezentat o manevră tactică, singurul ei scop fiind să se mai câştige ceva timp; nu exista nici un semn că ar veni din inimă. Cercurile educate au rămas în ansamblu sceptice. Kerenski le scria părinţilor săi în 18 februarie: „Principalul scop al acestei Proclamaţii este să liniştească şi să amuţească mişcarea revoluţionară care tocmai a început, astfel încât toate forţele guvernamentale să se consolideze pentru un singur ţel viitor: să împiedice îndeplinirea tuturor promisiunilor făcute". Era într-adevăr tipic pentru adeziunea încăpăţânată a ţarului la principiile arhaice ale autocraţiei patrimoniale ca într-un astfel de moment acesta să încerce să mute vina pentru criză asupra birocraţiei, apelând în acelaşi timp la legătura directă dintre el şi supuşii săi. Dacă poporul avea nemulţumiri – cel puţin aşa implica proclamaţia –, poporul trebuia să i le prezinte direct ţarului şi avea să primească satisfacţie.

Este adevărat, în săptămânile următoare zeci de mii de petiţii care cereau reforma i-au fost trimise ţarului de adunările săteşti, de regimente ale armatei, de oraşe şi de fabrici. La fel ca şi *cahiers*, scrisorile cu doleanţe din 1789, ele dădeau expresie limbajului din ce în ce mai evoluat al democraţiei politice şi sociale. Dar solicitările pe care le cuprindeau erau mult prea radicale pentru ţarul Nicolae. Cele mai multe cereau crearea unui parlament naţional cu drepturi legislative suverane. Totuşi adunarea la care se gândea ţarul – şi al cărei ordin de constituire Bulîghin i l-a adus în cele din urmă la semnat pe 6 august – era una pur consultativă, aleasă printr-un drept de vot limitat, care să garanteze că nobilii rămân forţa dominantă. Avea să fie un parlament al regelui, un fel de *Zemskii sobor* din secolul al XVII-lea, compatibil cu menţinerea sistemului de conducere personală. Scopul lui principal, aşa cum îl vedea ţarul Nicolae, ar fi fost să-l informeze asupra nevoilor supuşilor săi şi astfel să-i permită să conducă în numele lor fără medierea birocraţiei arogante[48].

Duma lui Bulîghin a fost încă un exemplu de „prea puţin, prea târziu". Cu şase luni mai devreme ar fi fost întâmpinată cu bucurie şi i-ar fi permis guvernului să recâştige iniţiativa politică. Acum însă, cu excepţia celor mai moderaţi reformatori, toată lumea a considerat-o complet nesatisfăcătoare. Presa liberală, care a cercetat cu atenţie prevederile complexe ale noii legi electorale, a susţinut că mai puţin de 1% dintre rezidenţii adulţi din Sankt-Petersburg ar fi fost îndreptăţiţi să voteze, iar în multe oraşe de provincie procentajul ar fi fost chiar mai mic. În ciuda criticilor pe care le-au adus, liberalii au ales să nu boicoteze alegerile pentru Dumă. Dar social-democraţii şi radicalii din Uniunea Sindicatelor erau acum mai decişi ca oricând să facă uz de nesupunere civilă în masă pentru a presa guvernul să facă mai multe concesii. Eforturile lor au culminat cu greva generală din septembrie şi octombrie, prima grevă generală din istorie, care a forţat guvernul să accepte reforme politice reale.

Pe parcursul anului 1905 s-a înregistrat o sporire însemnată a gradului de organizare şi a militantismului grevelor şi protestelor muncitoreşti. Era în parte rezultatul faptului că socialiştii preluaseră conducerea mişcării muncitoreşti. Probabil într-o proporţie mult mai mare era însă rezultatul faptului că muncitorii înşişi dobândiseră o conştiinţă de clasă mai clară şi deveniseră mai violenţi pe măsură ce conflictele cu patronii şi cu poliţia deveneau tot mai aprige şi mai intense. Gorki a remarcat agresivitatea crescândă a muncitorilor după ce a fost martorul unei confruntări în piaţa Znamenskaia din Sankt-Petersburg la începutul lui septembrie. Un ofiţer lovise un soldat pe stradă şi o mulţime furioasă de muncitori s-au adunat să-l apere pe acesta din urmă. I-au smuls ofiţerului epoleţii de pe uniformă şi Gorki era convins că l-ar fi omorât dacă poliţia şi cazacii nu ar fi intervenit la timp. „Mulţimea s-a comportat cu o remarcabilă simplitate şi deschidere – i-a scris Gorki Ekaterinei –, oamenii au spus şi au scandat tot ce au dorit, chiar atunci şi acolo, în faţa poliţiei, şi, în general, au dat dovadă de multă tărie morală şi chiar de tact. Este o diferenţă enormă între această mulţime şi cei care se căciuleau în 9 ianuarie.”[49]

Nu toate violenţele din oraşe au fost rezultatul militantismului crescând al mişcării muncitoreşti. A existat o creştere semnificativă a tuturor formelor de violenţă, de la jafuri şi crime la scandaluri de beţivi şi vandalism, în timp ce legea şi ordinea se destrămau. Într-adevăr, pe măsură ce poliţia se retrăgea de pe scenă publicul recurgea la şi mai multă violenţă formând comitete de vigilenţă publică şi linşând criminalii chiar în stradă. În fiecare zi presa relata zeci de astfel de cazuri de „justiţie a gloatei” (*samosud*), alături de furturi şi crime. Un alt soi de cete patrulau străzile şi luau la bătaie studenţii şi trecătorii bine îmbrăcaţi. Au avut loc pogromuri împotriva evreilor. Pe scurt, întreaga ţară părea prizoniera unei spirale a violenţei şi anarhiei. Aşa cum raporta consulul american la Batumi:

> [Rusia] este impregnată de sedițiune şi duhneşte a revoluţie, ură şi conflicte rasiale, a crimă, incendii, tâlhării, furturi şi infracţiuni de tot felul… După câte se pare, suntem pe cale să ajungem rapid la anarhie şi haos social… Unul dintre semnele cele mai rele este faptul că sub această îndelungată domnie a anarhiei şi a crimei publicul devine din ce în ce mai nepăsător şi vestea uciderii unei cunoştinţe sau a unui prieten este primită cu indiferenţă de marea majoritate a populaţiei, în vreme ce cazurile de tâlhărie sunt considerate a fi în ordinea firească a lucrurilor[50].

Din cauza preocupării pe care mulţi istorici au manifestat-o faţă de mişcarea muncitorească organizată – şi din cauza seducţiei exercitate de mitul sovietic al muncitorilor înarmaţi de pe baricade –, rolul jucat în rândurile mulţimii revoluţionare de această violenţă criminală cotidiană a fost fie ignorat, fie confundat cu

violenţa războiului industrial, ceea ce e şi mai înşelător. Cu toate acestea, cu cât analizăm mai îndeaproape mulţimile de pe străzi, cu atât mai dificil devine să distingem clar între formele organizate de protest – muncitori demonstrând cu pancarte şi cântece – şi actele criminale de jaf şi violenţă. Unele puteau cu uşurinţă să se transforme în celelalte – şi adeseori aşa s-a şi întâmplat. Nu era doar faptul că „huliganii" sau criminalii se alăturau protestelor muncitorilor sau profitau de haosul pe care acestea îl creau pentru a vandaliza, a ataca şi a jefui. Astfel de acte păreau să fie o parte integrantă a militantismului muncitorilor, un mijloc de afirmare a puterii mulţimii plebee şi de spoliere şi distrugere a simbolurilor bogăţiei şi privilegiilor. Ceea ce clasa de mijloc înspăimântată numea „huliganism" – atacurile mulţimii asupra celor înstăriţi şi reprezentanţilor autorităţii, jafurile şi vandalismul, încăierările şi scandalurile beţivilor – putea la fel de bine să fie catalogat drept „act revoluţionar". În parte chiar aşa era: violenţa revoluţionară din perioada 1905-1917 s-a exprimat tocmai în aceste tipuri de acţiuni. Ea a fost determinată de aceleaşi sentimente de ură faţă de cei bogaţi şi faţă de toţi reprezentanţii autorităţii, de aceeaşi dorinţă a celor săraci şi lipsiţi de putere de a se impune şi a pune stăpânire pe străzi. Din perspectiva celor înstăriţi, nu se prea putea face deosebirea dintre comportamentul „dur" şi „grosolan" al „huliganilor" – cu felul lor arogant de a se îmbrăca, cu alcoolismul şi limbajul lor vulgar, cu „insolenţa" şi „licenţiozitatea" lor – şi comportamentul mulţimii revoluţionare[51]. Chiar şi protestele cele mai organizate ale muncitorilor se puteau transforma la cea mai mică provocare în acţiuni de jaf şi violenţă. Aceasta avea să devină o problemă majoră a tuturor partidelor, dar mai ales a bolşevicilor, care au încercat să folosească violenţa mulţimii pentru propriile lor scopuri politice. Astfel de violenţe erau ca o sabie cu două tăişuri şi puteau duce mai degrabă la anarhie decât la o forţă revoluţionară ţinută sub control. Aceasta va fi lecţia pe care bolşevicii o vor învăţa în iulie şi în octombrie 1917 – izbucniri de violenţă care au fost foarte departe de imaginea sovietică a puterii proletariatului eroic.

Cu toate acestea, dacă mitul sovietic al muncitorului cu arma în mână şi luptând pe baricade pentru revoluţie s-a bazat pe o realitate, aceea a fost greva generală din 1905. Ea a fost un exemplu clasic de revoltă spontană şi totuşi disciplinată a clasei muncitoare. Greva a început în 20 septembrie, cu muncitorii tipografi din Moscova – grupul de muncitori cei mai instruiţi – care au încetat lucrul în semn de protest, pentru condiţii de muncă şi salarii mai bune. Greviştii au luat legătura cu studenţii şi au organizat o masivă demonstraţie de stradă, atacată de poliţie. Muncitorii au aruncat cu pietre în poliţişti, au spart vitrinele magazinelor, au răsturnat bănci şi au doborât arbori ca să ridice baricade. La începutul lui octombrie tipografii din Sankt-Petersburg şi din alte câteva oraşe au intrat şi ei în grevă în semn

de solidaritate cu tovarăşii lor: timp de câteva săptămâni, căminele clasei de mijloc au rămas fără ziare. Apoi au intrat în grevă muncitorii de la căile ferate. Sindicatul Funcţionarilor şi Muncitorilor de la Căile Ferate era afiliat la Uniunea Sindicatelor, care discutase încă din vară ideea unei greve politice generale care să ducă mai departe campania pentru reforma politică. În 10 octombrie, întreaga reţea de căi ferate era practic paralizată. Milioane de alţi muncitori – din fabrici, ateliere şi din transporturi, angajaţi din bănci şi birouri, personalul din spitale, studenţi şi profesori, chiar şi actorii Teatrului Imperial din Sankt-Petersburg – au încetat lucrul pentru a sprijini ceea ce devenise de fapt o grevă naţională împotriva autocraţiei. Oraşele au încremenit. Transporturile au încetat. Noaptea luminile erau stinse. Telegraful şi telefoanele nu mai funcţionau. Magazinele erau închise, iar vitrinele erau acoperite cu scânduri. Alimentele au început să lipsească. Jafurile şi furturile au devenit de necontrolat. Nobilimea şi burghezia s-au speriat de disoluţia legii şi ordinii. Când sistemul de alimentare cu apă al Moscovei a început să nu mai funcţioneze corespunzător s-a instalat panica; se zvonea că greviştii au contaminat intenţionat apa. Muncitorii, studenţii şi profesioniştii s-au unit în demonstraţii împotriva autorităţilor. Mulţi au pierit în timpul grăbitelor ridicări de baricade şi în încleştările violente cu poliţia şi cazacii. Doleanţele politice ale demonstranţilor au fost remarcabil de omogene – convocarea unei adunări constituante alese prin vot universal –, ceea ce constituia un semn al rolului coordonator jucat de Uniunea Sindicatelor, dar şi al disciplinei şi al organizării crescute a muncitorilor înşişi[52].

Acestea din urmă aveau legătură cu Sovietul din Petersburg. „Soviet” înseamnă în limba rusă „consiliu”, iar Sovietul din Petersburg nu era de fapt nimic altceva decât un consiliu ad-hoc al muncitorilor înfiinţat pentru a conduce greva generală. Originile lui se datorau în parte Uniunii Sindicatelor, care a venit pentru prima dată cu această idee, şi în parte menşevicilor, care au avut rolul principal în organizarea muncitorilor la nivelul fiecărei fabrici. În 17 octombrie, 562 de deputaţi din fabrici, în majoritate metalurgişti, s-au adunat în clădirea Societăţii Economice Libere şi au ales un comitet executiv alcătuit din 50 de membri, inclusiv şapte delegaţi din fiecare dintre cele trei partide socialiste principale (menşevici, bolşevici şi eseri). De la început, comitetul şi-a asumat statutul şi forma unui guvern al muncitorilor – aşa cum o va face din nou în 1917 – şi ale unei surse de putere alternative la autorităţile ţariste. A organizat grevele, a publicat propriul ziar, *Izvestia*, pe care muncitorii îl citeau cu aviditate, a înfiinţat o miliţie proprie, s-a îngrijit de împărţirea proviziilor alimentare şi, prin puterea exemplului, i-a inspirat pe muncitorii din alte cincizeci de oraşe să înfiinţeze soviete proprii. Sovietul din Petersburg era dominat de menşevici. Aceştia îl considerau întruparea ideologiei lor. Bolşevicii, dimpotrivă, priveau cu

neîncredere iniţiativele clasei muncitoare şi erau ostili ideii ca Sovietul să fie un consiliu independent al muncitorilor, deşi aceasta avea fără îndoială legătură cu faptul că ei înşişi nu se bucurau de prea multă influenţă asupra lui. Nici chiar Lenin, care se întorsese din exil la începutul lunii noiembrie, nu a ajuns să vorbească în cadrul Sovietului, deşi în clădirea care a găzduit consiliul muncitorilor mai există şi astăzi un birou cu o plăcuţă pe care se susţine că a făcut-o[53].

Preşedintele nominal al comitetului executiv al Sovietului era un avocat (şi un viitor menşevic), G.S. Hrustalev-Nosar. Adevărata forţă din spatele lui era Lev Troţki. El era cel care concepea rezoluţiile şi scria editorialele pentru *Izvestia*. După arestarea lui Hrustalev-Nosar din 26 noiembrie, el a devenit preşedintele comitetului executiv. Troţki a fost primul dintre liderii socialişti importanţi care au revenit din exil după Duminica Însângerată. A trăit sub diferite identităţi, inclusiv aceea a unui pacient într-un spital de ochi, unde a redactat proclamaţii revoluţionare de pe patul de spital, în timp ce asistentele medicale îi făceau baie la picioare. În timpul grevei generale a apărut în Soviet sub numele de Ianovski, numele satului unde s-a născut. Sprijinul lui pentru o insurecţie a clasei muncitoare şi strălucitele sale atacuri gazetăreşti la adresa liberalilor îl aduseseră cu siguranţă mai aproape de aripa bolşevică a social-democraţilor după marea schismă a partidului din 1903. Totuşi, în esenţă a rămas un menşevic revoluţionar; şi, aşa cum îşi va aminti mai târziu George Denike, el mai mult decât oricine altcineva „a reprezentat menşevismul” în această etapă[54].

*

Consilierii ţarului s-au întors acum către contele Witte ca să salveze ţara de la dezastru. Nicolae a rămas cu toate acestea impasibil. În toamna aceea şi-a petrecut cea mai mare parte a timpului la vânătoare. „Tragismul situaţiei – remarca o persoană de la curte pe 1 octombrie în jurnalul ei – este că ţarul trăieşte într-o lume iluzorie, gândind că este la fel de atotputernic şi de tare ca înainte.” În ziua de 9 octombrie, Witte a fost în sfârşit primit la Palatul de Iarnă. Cu o sinceritate brutală, i-a spus ţarului Nicolae că ţara era în pragul unei revoluţii catastrofale, care va „mătura o mie de ani de istorie”. Ţarul nu avea decât două variante: fie numea un dictator militar, fie introducea reforme importante. Witte a subliniat nevoia de reforme într-un memorandum care susţinea ideea unei proclamaţii, memorandum pe care îl adusese cu el: acordarea de libertăţi civile; o ordine constituţională; un cabinet de miniştri; şi o Dumă legiuitoare aleasă prin vot democratic. Era cu adevărat programul politic al Mişcării de Eiberare. Scopul lui Witte era evident acela de a izola stânga prin

pacificarea liberalilor. A accentuat faptul că represiunile nu pot reprezenta decât o soluţie temporară şi riscantă, pentru că loialitatea forţelor armate era îndoielnică, iar dacă trupele vor fi folosite ca să stingă greva generală s-ar putea ca ea să dispară cu totul. Cei mai mulţi dintre consilierii militari superiori ai ţarului erau de acord cu Witte, la fel ca şi Trepov, guvernatorul oraşului Sankt-Petersburg, a cărui influenţă la curte era în acel moment covârşitoare. Nicolae a rămas în dubiu şi i-a cerut unchiului său, marele duce Nikolai, să-şi asume rolul de dictator. Marele duce, un bărbat direct şi impulsiv, a pus însă mâna pe revolver şi l-a ameninţat pe ţar că se va împuşca pe loc dacă refuza să semneze memorandumul lui Witte. După aceea împărăteasa îl va învinui mereu pe marele duce pentru „constituţia" Rusiei. Acest *coup de théâtre* al lui a fost cu siguranţă factorul decisiv care l-a făcut pe soţul ei să se răzgândească, pentru că marele duce era singurul om capabil să joace rolul de dictator şi doar atunci când el a trecut de partea reformei ţarul şi-a dat seama că represiunea nu mai era o opţiune şi a fost de acord să semneze proclamaţia. Două zile mai târziu, pe 19 octombrie, îi scria împărătesei Maria: „Scumpa mea mamă, nu-ţi poţi imagina prin ce am trecut înainte de acel moment… Din tot cuprinsul Rusiei au cerut-o, au implorat ca să o obţină, şi în preajma mea mulţi – foarte mulţi – erau de aceeaşi părere… Nu mai era altă cale de scăpare decât să-ţi faci cruce şi să le dai ceea ce cereau cu toţii"[55].

Dintru început ţarul a fost extrem de reticent în a juca rolul unui monarh constituţional. Imaginea lui de „ţar luminat" care „a introdus democraţia în Rusia" nu ar putea fi mai departe de adevăr, deşi este una pe care apologeţii regimului ţarist, ca şi negustorii de nostalgii din Rusia postsovietică ar fi vrut să o acceptăm. Pentru un autocrat ca Nicolae, care se vedea conducând de pe tron în buna şi vechea tradiţie bizantină, nu se putea o umilinţă mai mare decât să fie silit de un birocrat ca Witte (care nu era decât un „om de afaceri" şi, în plus, un fost „funcţionar de la căile ferate") să le acorde supuşilor săi drepturile cetăţeneşti. Nici măcar viitorul act al abdicării din 1917 – pe care va declara că îl semnează pentru a nu fi silit să-şi încalce jurământul făcut la încoronare, acela de a susţine principiile autocraţiei – nu a fost o pastilă atât de amară. Witte a susţinut ulterior că membrii curţii erau hotărâţi să folosească proclamaţia doar ca pe o concesie temporară şi că intenţia lor fusese întotdeauna aceea de a reveni la vechile metode autocratice după ce pericolul urma să treacă[56]. Aproape sigur avea dreptate. În primăvara lui 1906 ţarul revenise deja asupra promisiunilor făcute în octombrie trecut, pretinzând că proclamaţia nu impunea de fapt nici o limită prerogativelor sale autocratice, ci doar celor ale birocraţiei.

Proclamaţia a fost întâmpinată cu mare bucurie pe stradă. În ciuda timpului ploios, un mare număr de oameni s-au adunat de pretutindeni în faţa Palatului de Iarnă, purtând un mare steag roşu

cu inscripţia „Libertate de întrunire”. Aşa cum erau probabil conştienţi, reuşiseră să înfăptuiască în sfârşit ceea ce camarazii lor nu izbândiseră în 9 ianuarie. Până la urmă, Duminica Însângerată nu fusese în van. La Moscova, 50.000 de oameni s-au adunat în faţă la Bolşoi Teatr. Ofiţerii şi doamnele de societate purtau banderole roşii pe braţ şi cântau *Marseilleza*, solidari cu muncitorii şi studenţii. Greva generală a fost anulată, s-a proclamat o amnistie politică parţială şi s-a creat senzaţia euforică a unei Rusii care intra într-o epocă nouă, a constituţionalismului occidental. Întreaga ţară, aşa cum se exprimase un liberal, „zumzăia ca o imensă grădină plină de albine într-o zi fierbinte de vară”[57]. Întrucât vechile legi ale cenzurii nu mai funcţionau, ziarele erau pline de editoriale îndrăzneţe şi caricaturi hidoase ale conducătorilor ţării. A fost o explozie bruscă de pornografie, care testa limitele noilor legi. Odată cu suspendarea politicilor de rusificare, la Kiev, Varşovia şi în alte capitale ale imperiului a apărut un val de noi publicaţii editate în limba populaţiilor locale. Întrunirile politice se ţineau în stradă, în pieţele publice şi în parcuri, în toate locurile publice, pentru că lumea nu se mai temea că va fi arestată. S-a inventat un cuvânt nou, cu sonoritate străină – *mitingovanie* –, care descria pasiunea pentru mitinguri a acestor cetăţeni nou-apăruţi. Nevski Prospekt a devenit un fel de „Colţ al Oratorilor”, un parlament al poporului, în stradă, unde vorbitorii se urcau pe butoaie sau se agăţau de stâlpii de iluminat, iar mulţimi uriaşe se adunau instantaneu să îi asculte şi să prindă unul dintre fluturaşii pe care îi împărţeau. Liderii socialişti au revenit din exil. S-au format noi partide politice. Lumea vorbea despre naşterea unei noi Rusii. Acestea au fost primele zile tumultuoase de libertate.

Drumurile se despart

În octombrie 1905, prinţul Lvov, „omul liberal al *zemstvelor*”, s-a înscris în partidul cadeţilor. Decizia nu a fost una uşoară pentru el, pentru că Lvov nu era prin natura lui un „om de partid”. Concepţia lui politică era esenţialmente practică – asta l-a şi atras spre *zemstve* – şi nu i-a fost uşor să se conformeze dogmei politice a unui partid. Cunoştinţele lui despre politica de partid erau aproape inexistente. Confunda frecvent social-democraţii cu eserii şi, după spusele prietenilor, nu cunoştea nici măcar punctele principale ale programului politic al cadeţilor. V.A. Obolenski povestea: „În toţi anii de când îl cunosc pe prinţul Lvov, nu l-am auzit niciodată discutând o problemă teoretică abstractă”. Prinţul era un „cadet sceptic”, cum se exprimase odată Miliukov, liderul partidului. Era întotdeauna la marginea platformei partidului şi nu participa

niciodată la dezbateri. Cu toate acestea liderii partidului cadeţilor erau dornici să-i afle opiniile şi i se cerea frecvent să joace rolul de mediator între ei. (Simţul lui practic, experienţa în domeniul politicii locale şi faptul că se ţinea departe de ciorovăielile dintre facţiuni l-au făcut ulterior pe Lvov candidatul favorit la funcţia de premier al Guvernului Provizoriu din martie 1917.)[58]

Dintre toate partidele politice care au apărut în urma Proclamaţiei din octombrie, Partidul Constituţional-Democrat, cadeţii pe scurt, era formaţiunea căreia Lvov putea în mod evident să i se alăture. Era plin de oameni ai *zemstvelor*, care, ca şi el, ajunseseră la partid prin intermediul Mişcării de Eliberare. Obiectivele mişcării erau în prim-planul programului partidului cadeţilor, votat la congresul de constituire din octombrie 1905. Proclamaţia se concentra aproape exclusiv pe reformele politice – un parlament legislativ ales prin vot universal, garantarea drepturilor civile, democratizarea administraţiei locale şi mai multă autonomie pentru Polonia şi Finlanda –, nu în ultimul rând din cauza faptului că aripa de stânga şi cea de dreapta din partid aveau opinii total divergente în privinţa chestiunilor sociale, mai ales în problema pământului. Dar poate că acest lucru era de aşteptat într-un partid atât de dominat de intelectuali profesionişti, un partid de profesori, de universitari, de avocaţi, scriitori şi jurnalişti, de doctori, oficiali şi liberali din *zemstve*. Din cei aproximativ 100.000 de membri, nobilii reprezentau cel puţin 60%. Comitetul central era un adevărat „corp profesoral" de savanţi: 21 din cei 47 de membri erau profesori universitari, inclusiv preşedintele lui, Pavel Miliukov (1859-1943), care a fost istoricul cel mai important al epocii sale. Aceştia erau „oamenii anilor optzeci" – acum cu toţii în vârstă de patruzeci şi mai bine de ani. Aveau un puternic simţ al datoriei publice şi al valorilor liberale occidentale, dar abia dacă aveau idee despre politica de mase. În adevărata tradiţie a intelectualităţii ruse din secolul al XIX-lea, le plăcea să se considere liderii „poporului", mai presus de interesele înguste de partid sau de clasă, deşi nu făceau cine ştie ce efort pentru a atrage oamenii de partea cauzei lor[59]. Căci în adâncul sufletului, ca şi în conversaţiile lor de la dineuri, se temeau de mase şi le disprețuiau.

Printre celelalte grupuri liberale care au apărut în această perioadă, cel mai important era Partidul Octombrist. Şi-a luat numele de la Proclamaţia din octombrie 1905, considerată ca bază pentru o epocă de compromis şi cooperare între guvern şi forţele publice şi de creare a unei noi ordini de drept. A atras circa 20.000 de membri, cei mai mulţi moşieri, oameni de afaceri şi funcţionari de un fel sau altul, care erau favorabili reformelor politice moderate, dar se opuneau sufragiului universal pentru că reprezenta o provocare faţă de monarhie, ca să nu mai vorbim de provocarea faţă de propria lor poziţie în administraţia centrală şi locală[60]. Dacă cadeţii erau „radicali-liberali", în sensul că aveau

cel puţin un picior în barca opoziţiei democratice, octombriştii erau „liberali-conservatori”, în sensul că erau pregătiţi să lucreze pentru reformă numai în cadrul ordinii existente şi doar cu scopul de a o întări.

Lvov însuşi ar fi putut fi tentat să se alăture octombriştilor, pentru că D.N. Şipov, vechiul său mentor politic şi prieten din mişcarea naţională a *zemstvelor*, era unul dintre principalii fondatori ai partidului, în vreme ce Aleksandr Gucikov, camarad de arme din timpul campaniei de ajutorare din Manciuria, devenise liderul partidului. Lupta înverşunată pentru reformă din cei zece ani anteriori îl învăţase însă să nu se încreadă orbeşte în dorinţa ţarului de a-şi respecta promisiunile pe care le făcuse în Proclamaţie. Prinţul a preferat să rămână la cadeţi, pe o poziţie de scepticism şi semiopoziţie faţă de guvern, în loc să se alăture octombriştilor şi să-şi declare susţinerea loială.

Într-adevăr, aceasta era principala dilemă cu care se confruntau liberalii după Proclamaţia din octombrie – dacă să susţină sau nu guvernul. Până în acel moment revoluţia fusese un asalt al întregii naţiuni unite împotriva autocraţiei. Acum însă Proclamaţia oferea perspectiva unei noi ordini constituţionale, în care atât monarhia, cât şi societatea ar fi putut – doar ar fi putut – să se dezvolte după modelul european. Situaţia era într-un echilibru fragil. Exista mereu pericolul ca ţarul să nu-şi respecte promisiunile legate de constituţie sau ca masele să-şi piardă răbdarea cu procesul treptat al reformei politice şi să recurgă în schimb la o revoluţie socială violentă. Multe depindeau de rolul liberalilor, care până atunci conduseseră mişcarea de opoziţie şi care acum ocupau o poziţie strategică între conducători şi cei conduşi. Sarcina lor nu putea să fie decât una dificilă, pentru că liberalii trebuiau să pară moderaţi (pentru a nu-i alarma pe primii) şi în acelaşi timp radicali (pentru a nu-i înstrăina pe ceilalţi).

Witte, care fusese însărcinat să formeze primul cabinet de miniştri în octombrie, le-a oferit liberalilor câteva portofolii. Lui Şipov i s-a oferit Ministerul Agriculturii, Gucikov a primit Ministerul Comerţului şi Industriei, juristul liberal A.F. Koni a fost ales pentru Ministerul Justiţiei, iar E.N. Trubeţkoi pentru Ministerul Învăţământului. Prinţul Urusov, cu care ne-am întâlnit ca guvernator al Basarabiei (vezi pp. 68-70) şi care era un simpatizant al cadeţilor, a fost vizat pentru cel mai important post, cel de ministru de Interne (cu toate că a fost repede respins pe motiv că, deşi era „onest” şi chiar „destul de inteligent”, „nu era o personalitate cu capacitate de comandă”). Alţi doi cadeţi, Miliukov şi Lvov, au primit oferte pentru posturi ministeriale. Însă nici una dintre aceste „persoane publice” nu a fost de acord să se alăture guvernului lui Witte, care până la urmă a trebuit să fie alcătuit din birocraţi şi funcţionari ţarişti care nu se bucurau de încrederea publicului[61].

Se spune îndeobşte că, refuzând să intre în cabinetul Witte, liberalii au renunţat la cea mai bună ocazie a lor de a conduce regimul ţarist spre o reformă constituţională. Este însă nedrept să credem astfel. Motivul aparent pentru întreruperea negocierilor a fost refuzul liberalilor de a lucra cu P.N. Durnovo, un om cu recunoscute vederi de dreapta şi cu un trecut scandalos[*8], căruia se pare că îi fusese promis postul de ministru de Interne şi care ajunsese acum să fie preferat în locul lui Urusov. Cadeţii însă se îndoiau că Witte va fi în stare să îndeplinească promisiunile Proclamaţiei din octombrie, dată fiind ostilitatea ţarului faţă de reformă. Se temeau să nu se compromită intrând într-un guvern care se putea dovedi neputincios în faţa autocraţiei. Temerile lor erau parţial condiţionate de obişnuita lor neîncredere în guvern şi de predilecţia lor naturală de a se afla în opoziţie. „Fără duşmani la stânga" – acesta fusese sloganul lor în timpul luptelor din 1904-1905. Iar triumful din octombrie nu făcuse decât să le confirme angajamentul pentru politica de agitaţie a maselor de jos în sus. Îndoielile lor erau cu adevărat întemeiate. Witte însuşi îşi exprimase temerea că membrii curţii ar putea să-l folosească ca pe un expedient temporar şi a spus acest lucru în discuţiile lui cu cadeţii. Cu o anumită ocazie, Miliukov l-a întrebat direct de ce nu vrea să se angajeze pentru o constituţie: Witte a fost nevoit să răspundă că nu putea „pentru că ţarul nu doreşte asta"[62]. Dat fiind că premierul nu avea posibilitatea de a garanta că Proclamaţia va fi îndeplinită, era destul de logic pentru liberali să conchidă că energiile lor puteau fi mai bine folosite în opoziţie decât într-o colaborare infructuoasă cu guvernul.

În orice caz, a devenit curând limpede că „momentul liberal" va trece repede. La doar câteva ore după Proclamaţia din octombrie au reînceput luptele de stradă, în timp ce ţara se polariza între dreapta şi stânga. Aceste violenţe au fost din multe puncte de vedere o anticipare a conflictelor din 1917. Ele au arătat că diviziunile sociale erau deja mult prea adânci pentru a putea fi aplanate printr-un acord liberal. Pe 18 octombrie, ziua în care a fost dată Proclamaţia, o parte a mulţimii triumfătoare din Moscova a hotărât să meargă în marş spre principala închisoare a oraşului, Butîrka, pentru a cere eliberarea imediată a tuturor deţinuţilor politici. Protestul s-a desfăşurat paşnic şi 140 de prizonieri au fost eliberaţi. Pe drumul lor înapoi spre centrul oraşului însă, demonstranţii au fost atacaţi de o gloată numeroasă şi bine înarmată care purta drapele naţionale şi un portret al ţarului. O confruntare similară a avut loc şi în dreptul închisorii Taganka, unde activistul bolşevic N.E. Bauman, unul dintre prizonierii care tocmai fuseseră eliberaţi, a fost ucis în bătaie.

Pentru extrema dreaptă acesta avea să fie începutul unui război de stradă împotriva revoluţionarilor. Încă de la începutul anului 1905 se înfiinţaseră câteva grupuri de dreapta. Era vorba despre Partidul Monarhist Rus, înfiinţat în februarie de V.A.

Gringmut, editorul reacţionar al *Monitorului de Moscova*, partid care milita pentru reinstaurarea unei autocraţii puternice, pentru legea marţială, pentru dictatură şi suprimarea evreilor, despre care se susţinea că sunt principalii „instigatori" ai tuturor tulburărilor. Mai era Adunarea Rusă, condusă de prinţul Goliţîn şi alcătuită mai ales din funcţionari publici şi ofiţeri cu convingeri de dreapta din Sankt-Petersburg, care se opunea introducerii instituţiilor parlamentare de tip occidental şi îmbrăţişa vechea formulă „Autocraţie, Ortodoxie şi Naţionalitate".

De departe cea mai importantă însă a fost Uniunea Poporului Rus, înfiinţată în octombrie de doi oficiali guvernamentali inferiori, A.I. Dubrovin şi V.M. Purişkevici, ca o mişcare de mobilizare a maselor împotriva forţelor de stânga. Organizaţia a fost o versiune timpurie a mişcării fasciste. Antiliberală, antisocialistă şi mai presus de toate antisemită, ea milita pentru reinstaurarea autocraţiei populare, despre care credea că existase înainte ca Rusia să fie luată în stăpânire de evrei şi de intelectuali. Uniunea era patronată de ţar şi de susţinătorii săi de la curte, care împărtăşeau această fantezie, precum şi de câţiva preoţi marcanţi, inclusiv părintele Ioan de Kronstadt, un prieten apropiat al familiei regale, episcopul Hermogen şi călugărul Iliodor. Nicolae însuşi purta emblema uniunii şi le-a urat liderilor ei „succes deplin" în eforturile lor de a-i uni pe „ruşii loiali" în sprijinul autocraţiei. Acţionând conform instrucţiunilor ţarului, ministrul de Interne a finanţat ziarele mişcării şi a înarmat-o în secret. Totuşi, Uniunea însăşi era îngrozită de ceea ce considera a fi propria slăbiciune a ţarului şi de eşecul său în a suprima mişcarea de stânga. A luat decizia de a face ea acest lucru în locul lui, formând grupări paramilitare şi atacând revoluţionarii pe stradă. Sutele Negre[*9], cum le spuneau democraţii, mărşăluiau cu lozinci patriotice, icoane, cruci şi portrete ale ţarului, având în buzunare cuţite şi boxuri. La sfârşitul anului 1906 existau 1.000 de filiale ale Uniunii, numărând un total de 300.000 de membri[63]. Ca şi în cazul mişcărilor fasciste din Europa interbelică, susţinerea cea mai importantă venea de la acele elemente resentimentare ale lumpenului care pierduseră – sau cărora le era teamă să nu piardă – meschinul lor statut în ierarhia socială ca urmare a modernizării şi reformei: ţărani dezrădăcinaţi, siliţi să ajungă la oraş ca muncitori ocazionali; mici proprietari de prăvălii şi artizani strâmtoraţi de concurenţa marilor afaceri; funcţionari şi poliţişti de rang inferior, iritaţi să-şi vadă puterea ameninţată de noile instituţii democratice; şi patrioţi de cârciumă de tot soiul, deranjaţi să vadă cum muncitorii, studenţii şi evreii „încrezuţi" se opun puterii date ţarului de Dumnezeu. Să lupte împotriva revoluţiei în stradă era felul lor de a se răzbuna, de a da timpul înapoi şi a reface ierarhia socială şi rasială. Bandelor lor li se alăturau şi infractori de drept comun – la amnistierea din octombrie fuseseră eliberaţi cu miile –, care vedeau în ele ocazia pentru jaf şi

violenţă. Adeseori încurajate de poliţie, Sutele Negre mărşăluiau pe străzi şi luau la bătaie pe oricine suspectau că ar avea simpatii democratice. Uneori îşi sileau victimele să îngenuncheze în semn de respect în faţa unui portret al ţarului sau le târau în biserici şi le puneau să sărute drapelul imperial.

Violenţele cele mai mari le erau rezervate evreilor. După Proclamaţia din octombrie, în două săptămâni au avut loc 690 de pogromuri atestate cu documente, cu peste 3.000 de crime înregistrate. Grupările de dreapta au jucat un rol de frunte în aceste pogromuri, fie incitând mulţimea împotriva evreilor, fie plănuindu-le de la bun început. Cel mai grav pogrom a avut loc la Odessa, unde au fost uciși 800 de evrei, 5.000 au fost răniţi şi peste 100.000 au rămas fără adăpost. O anchetă oficială ordonată de Witte a arătat că poliţia nu doar organizase, înarmase şi alimentase cu votcă mulţimea, ci ajutase şi la scoaterea evreilor de prin locurile unde se ascunseseră şi participase la asasinate. Sediul poliţiei din Sankt-Petersburg avea chiar şi o tipografie secretă ce producea mii de fluturaşi în care evreii erau acuzaţi că încearcă să ruineze Rusia şi care chema lumea „să îi facem bucăţi şi să-i omorâm”. Trepov, dictatorul *de facto* al ţării, redactase personal aceşti fluturaşi. Durnovo, ministrul de Interne, a finanţat operaţiunea cu 70.000 de ruble. Când însă Witte a solicitat trimiterea în judecată a şefului poliţiei, ţarul a intervenit în apărarea lui. Nicolae era evident mulţumit de pogromuri. Era de acord cu antisemiţii că revoluţia era în mare măsură opera evreilor şi privea cu naivitate pogromurile ca pe o formă justificată de răzbunare din partea „supuşilor loiali”. A spus clar acest lucru într-o scrisoare către mama sa din 27 octombrie:

> Scumpa mea mamă…
> O să încep prin a-ţi spune că situaţia în ansamblu este mai bună decât era acum o săptămână… În primele zile după Proclamaţie elementele subversive şi-au ridicat capetele, dar s-a manifestat rapid o reacţie puternică şi o masă mare de oameni loiali şi-a făcut deodată simţită puterea. Rezultatul a fost evident şi a fost întocmai aşa cum s-ar aştepta cineva în ţara noastră. Impertinenţa socialiştilor şi a revoluţionarilor a înfuriat lumea încă o dată; şi pentru că nouă din zece turbulenţi sunt evrei, toată furia poporului s-a întors împotriva lor. Aşa au avut loc pogromurile. Este uluitor cum s-au întâmplat *simultan* în toate oraşele din Rusia şi Siberia… Cazuri atât de depărtate precum cele din Tomsk, Simferopol, Tver şi Odessa arată limpede ce poate face o gloată înfuriată: au înconjurat casele unde se refugiaseră revoluţionarii, le-au dat foc şi au ucis pe oricine a încercat să scape[64].

Se năştea fenomenul contrarevoluţiei, care va culmina cu războiul civil. Începând din acel moment antisemitismul a devenit una dintre armele principale folosite de curte şi de susţinătorii ei

pentru a aduna „oamenii loiali” în jurul ei în lupta împotriva revoluţiei şi a ordinii liberale emergente.

Pentru revoluţionari, asasinarea lui Bauman a funcţionat ca un puternic memento al practicilor sângeroase ale regimului. Peste noapte, bolşevicul a devenit un martir al revoluţiei. Ulterior, sub regimul sovietic, numele lui va fi dat unor străzi, şcoli, fabrici şi chiar unui cartier din Moscova. Bauman a fost, de fapt, cu totul nedemn de astfel de onoruri exagerate. Avea pasiunea glumelor de prost gust şi cu o anumită ocazie a fost atât de maliţios cu o tovarăşă de partid mai sensibilă, făcându-i femeii o caricatură în care o înfăţişa drept Fecioara Maria cu un prunc în pântece şi în care întreba cu cine seamănă copilul, încât aceasta a ajuns să se sinucidă. Mulţi social-democraţi, inclusiv Martov, ar fi vrut ca Bauman să fie exclus din partid. Dar Lenin nu a fost de acord, pe considerentul că era un bun activist de partid şi că, în ultimă instanţă, asta era tot ce conta. Scandalul a continuat să divizeze partidul – a fost doar una dintre multele confruntări personale care au ajuns să definească distincţiile etice dintre bolşevici şi menşevici după 1903 –, până când Bauman însuşi a fost arestat şi închis la Taganka. Moartea l-a purificat pe Bauman de păcate. Prin martiriul său, bolşevicii au reuşit pentru prima dată să câştige simpatia unui public de masă. Căci în atmosfera foarte încărcată de la sfârşitul lunii octombrie 1905 persoane din tot spectrul politic democratic au văzut în trupul lui Bauman un simbol al sorţii pe care o va avea revoluţia dacă nu se uneau împotriva reacţiunii. Şi au venit cu zecile de mii la înmormântarea lui.

Dacă a existat ceva ce bolşevicii au stăpânit cu adevărat, a fost arta de a-şi îngropa morţii. Sicriul lui Bauman, drapat cu un giulgiu stacojiu, a fost purtat pe străzile Moscovei de şase tovarăşi herculeeni îmbrăcaţi în haine de piele. În frunte mergea un bolşevic îmbrăcat în negru ca un iezuit, ducând în mână o creangă de palmier pe care o legăna dintr-o parte în alta, în ritmul muzicii şi al propriilor paşi. În urmă veneau liderii partidului, cu jerbe de flori, drapele roşii şi pancarte grele, din catifea, pe care erau scrise în litere aurii lozincile luptei lor. Erau flancaţi de o miliţie înarmată, formată din studenţi şi muncitori. Veneau apoi rânduri după rânduri de oameni îndoliaţi, circa 100.000 cu totul, avansând câte zece în rând în formaţie militară. Această procesiune cvasi-religioasă a continuat întreaga zi, oprindu-se în diferite puncte ale oraşului unde i se adăugau întăriri. Când a trecut pe lângă Conservator, i s-a alăturat o orchestră a studenţilor care a intonat iar şi iar imnul funebru al revoluţiei: *Căzut-aţi victime în lupta fatală*. Mersul greoi şi măsurat al participanţilor la marş, muzica melancolică şi organizarea de tip militar au umplut străzile de o sumbră ameninţare. La căderea nopţii s-au aprins mii de torţe care au făcut să strălucească drapelele roşii. Discursurile de la înmormântare au fost pline de emoţie, sfidătoare şi înălţătoare. Văduva lui Bauman a cerut mulţimii să răzbune moartea soţului ei

şi, la întoarcerea spre centrul oraşului, au izbucnit conflicte sporadice între aceasta şi trupele Sutelor Negre[65].

În vremea aceea, bolşevicii plănuiau deja o insurecţie armată. Decizia lor a fost întărită de întoarcerea lui Lenin de la Geneva la începutul lui noiembrie, pentru că el insista asupra necesităţii lansării unei revolte. De la Duminica Însângerată, mare parte a corespondenţei lui din Elveţia fusese dominată de indicaţii detaliate despre cum să se construiască baricade şi cum să se lupte cu cazacii folosind bombe şi pistoale. Sovietul din Petersburg se pregătea şi el pentru o confruntare cu guvernul. Pe parcursul lunii noiembrie a sprijinit o serie de greve care s-au remarcat prin caracterul militant. Sub conducerea lui Troţki şi sub influenţa mulţimilor din stradă, care cel puţin în Sankt-Petersburg începeau să dea semne că sunt pregătite pentru revoluţia socialistă, mulţi dintre menşevici s-au îndepărtat de alianţa lor mai largă cu liberalii şi au îmbrăţişat ideea unei revolte armate care să impună „hegemonia clasei muncitoare". Şansele de succes erau mici, dar acest adevăr era îngropat sub un maldăr de emoţii. Unii dintre social-democraţi se lăsaseră furaţi de propria lor retorică a sfidării – la urma urmelor, ea îi făcuse populari în rândul muncitorilor furioşi – şi discuţiile au alunecat cumva spre planuri reale de acţiune. Alţii au fost de părere că era mai bine să piară luptând decât să nu încerce deloc să ia puterea. După cum spunea unul dintre menşevici, „eram siguri în sufletul nostru că înfrângerea era inevitabilă. Dar eram cu toţii tineri şi cuprinşi de entuziasm revoluţionar şi ni se părea mai bine să pierim luptând decât să rămânem paralizaţi, fără să intrăm măcar în luptă. *Era în joc onoarea revoluţiei*". Pentru Lenin („iacobinul") nici nu conta într-adevăr dacă puciul avea să eşueze. La mijlocul lunii noiembrie a fost auzit spunând: „Victorie?! Pentru noi nu acesta este scopul!… Nu ar trebui să ne facem vreo iluzie, suntem realişti, şi să nu-şi imagineze cineva că trebuie să câştigăm. Pentru că suntem încă prea slabi. Scopul nu este victoria, ci să zguduim regimul şi să atragem masele către această mişcare. Aceasta este ideea. Şi să spunem că nu trebuie să organizăm o insurecţie pentru că nu putem câştiga – acestea sunt pur şi simplu cuvintele unor laşi. Iar noi nu avem nici o legătură cu ei!"[66].

Momentul crucial a venit în 3 decembrie, odată cu arestarea liderilor Sovietului din Petersburg. În ciuda pregătirilor insuficiente şi a lipsei de semnale clare privind o susţinere a maselor, social-democraţii din Moscova au declarat greva generală şi au început să împartă arme muncitorilor. Au început pregătiri febrile – unele chiar comice. Un grup de social-democraţi din Petersburg, de exemplu, s-a implicat într-o acţiune prostească în scopul de a realiza „un compus chimic cu care, dacă stropeai un poliţist, se presupunea că îl făcea să-şi piardă imediat cunoştinţa, astfel încât să-i poţi lua arma". Gorki a dat şi el o mână de ajutor la pregătiri. Şi-a transformat apartamentul din Moscova

în cartier general al insurecţiei şi, îmbrăcat cu tunică de piele neagră şi cizme milităreşti până la genunchi, a supravegheat operaţiunile ca un comisar bolşevic. La el în birou erau fabricate bombe, iar în bucătăria lui se prepara hrană care era trimisă apoi muncitorilor şi studenţilor de pe baricade. „Întreaga Moscovă a devenit un câmp de luptă", îi scria el în 10 decembrie editorului său. „Toate ferestrele au rămas fără geamuri. Ceea ce se întâmplă în suburbii şi în fabrici nu ştiu, dar din toate direcţiile se aud focuri de armă. Nu încape îndoială că autorităţile vor învinge, dar victoria lor va fi una *à la* Pirus şi va da lumii o lecţie excelentă. Va fi o victorie scumpă. Astăzi am văzut trei ofiţeri răniţi trecând prin dreptul ferestrelor noastre. Unul dintre ei era mort."[67]

În mod ironic, cu doar puţin mai multă planificare strategică, insurgenţii ar fi putut cuceri Moscova, deşi, până la urmă, date fiind lipsa de sprijin la nivel naţional şi insuccesul revoltelor din armată, era clar că autorităţile aveau să câştige. În 12 decembrie miliţiile rebelilor câştigaseră controlul asupra tuturor gărilor de cale ferată şi a câtorva cartiere ale oraşului. Pe străzile principale s-au ridicat baricade. Studenţi şi cetăţeni bine îmbrăcaţi, iritaţi de folosirea artileriei împotriva muncitorilor şi mulţimii neînarmate, s-au alăturat efortului pentru ridicarea de baricade din stâlpi de telegraf, garduri rupte, porţi de fier, tramvaie răsturnate, stâlpi de iluminat, tarabe de piaţă, uşi smulse de pe la case şi orice altceva le mai cădea în mână. Ceea ce începuse ca o grevă a clasei muncitoare se transforma acum într-un război de stradă generalizat împotriva autorităţilor. Poliţia şi trupele dezmembrau baricadele peste noapte, doar pentru ca dimineaţa să le găsească la loc. Cercul de bulevarde care înconjoară centrul Moscovei a devenit un vast câmp de bătaie, cu trupe şi artilerie concentrate în principalele pieţe, în timp ce rebelii controlau cele mai multe dintre străzile care le leagă. În acel moment, dacă rebelii ar fi atacat Kremlinul, s-ar fi putut să învingă. Dar planurile lor erau în cea mai mare parte dictate de scopurile muncitorilor înşişi, care preferau să se concentreze pe apărarea propriilor lor cămine. În cartierul Presnia, de exemplu, centru al industriei textile, unde se aflau casele celor mai militanţi muncitori, cu siguranţă nu se punea problema să se mărşăluiască spre centru. În schimb, rebelii au transformat Presnia într-o republică muncitorească, având propria poliţie şi un consiliu revoluţionar, care în multe privinţe a anticipat viitorul sistem al sovietelor.

Pe 15 decembrie, sorţii ajunseseră deja să se întoarcă împotriva rebelilor. Au sosit îndelung aşteptatele întăriri din Sankt-Petersburg şi regimentul Semenovski a început să bombardeze cartierul Presnia, doborând clădirile fără discriminare. Filatura de bumbac Prohorov şi fabrica de mobilă Schmidt, care, mulţumită proprietarilor lor cu înclinaţii de stânga, fuseseră transformate în fortăreţe ale revoltei din Presnia, au fost bombardate două zile şi două nopţi, în pofida disponibilităţii lui

Schmidt de a negocia capitularea. Cartierul a fost distrus în cea mai mare parte. Incendiile caselor au scăpat de sub control. Până la înfrângerea revoltei au fost uciși peste o mie de oameni, cei mai mulți civili, prinși în schimbul de focuri sau în clădirile incendiate. În săptămânile care au urmat autoritățile au lansat o serie de represiuni brutale, cu arestări în masă și execuții sumare. Poliția a adunat copiii muncitorilor în niște barăci și i-a bătut, „ca să le dea o lecție". Închisorile s-au umplut, muncitorii militanți și-au pierdut slujbele și partidele socialiste au fost silite să treacă în clandestinitate. Încet, prin teroare, ordinea a fost reinstaurată[68].

Revolta din Moscova nu a reușit să ridice stindardul revoluției sociale, dar a acționat ca o pânză roșie fluturată dinaintea taurului contrarevoluției. În aprilie 1906, Witte i-a spus lui Polovțov că după succesul represiunilor de la Moscova și-a pierdut orice influență asupra țarului și, în ciuda protestelor sale, lui Durnovo i s-a permis să „aplice o serie de măsuri represive brutale și excesive, adeseori total nejustificate". În toată țara socialiștii erau adunați și trimiși la închisoare sau siliți la exil ori clandestinitate. Semion Kanatcikov, care în 1905 jucase un rol important în organizațiile revoluționare bolșevice din Moscova și Petrograd, a fost arestat și închis de nu mai puțin de trei ori între 1906 și 1910, după care a fost condamnat la exil pe viață în Siberia. Libertățile nou-dobândite ale partidelor socialiste erau acum pierdute și vechiul regim polițienesc a fost reinstaurat. Între 1906 și 1909, peste 5.000 de „politici" au fost condamnați la moarte și alți 38.000 au fost fie închiși, fie condamnați la muncă silnică. În teritoriile baltice, unități punitive ale armatei au scotocit satele și orașele. Într-o campanie a terorii care a durat șase luni începând din decembrie, au executat 1.200 de oameni, au distrus zeci de mii de clădiri și au biciuit mii de muncitori și țărani. Țarul a fost încântat de operațiune și l-a lăudat pe ofițerul comandant pentru că a „acționat splendid". În Rusia, regimul nu a ezitat să lanseze un război de teroare împotriva propriului popor. În zonele unde au avut loc revolte țărănești, armata a distrus sate întregi și mii de țărani au fost închiși. Când nu a mai fost loc în închisorile din țară, s-a dat ordin ca țăranii vinovați să fie împușcați. „Doar arestările nu ne vor duce la realizarea scopului nostru", le-a scris Durnovo guvernatorilor săi de provincii în decembrie. „Este imposibil să judecăm sute de mii de oameni. Propun să împușcați răsculații, iar în cazul în care întâmpinați rezistență să le dați foc la case." Regimul urmărea să înfrângă curajul țăranilor, supunându-i prin umilințe și bătăi. Comunități întregi erau silite să-și scoată de pe cap șepcile și broboadele și să se prosterneze ca niște șerbi dinaintea trupelor de cazaci. Apoi satele erau străbătute de ofițeri călare care îi interogau pe țărani, biciuindu-le spinările de fiecare dată când nu le plăceau răspunsurile lor, până când își predau liderii rebeli, executați apoi sumar. Aprovizionați cu votcă la discreție, cazacii au comis atrocități îngrozitoare asupra

populaţiei ţărăneşti. Femei şi fete au fost violate în faţa bărbaţilor care le erau rude. Sute de ţărani au fost spânzuraţi de copaci fără nici o judecată. În total, s-a estimat că între jumătatea lui octombrie şi deschiderea primei Dume de Stat din aprilie 1906 regimul ţarist a executat 15.000 de oameni, a împuşcat sau rănit cel puţin 20.000 şi a deportat sau exilat 45.000[69]. Cu greu se poate acesta numi un început promiţător pentru noua ordine parlamentară.

În timpul suprimării revoltei moscovite, bandele Sutelor Negre au făcut o razie în apartamentul lui Gorki, care a fost nevoit să fugă în Finlanda sub o identitate falsă. „Stau în apropierea unei cascade, în mijlocul pădurii de pe ţărmul lacului Saimaa", îi scria el la 6 ianuarie Ekaterinei, soţia de care se separase. „E frumos aici, ca într-o poveste."[70] Dat fiind noul climat politic, revenirea în Rusia ar fi echivalat pentru Gorki cu o sinucidere. Guvernul făcea tot ce-i stătea în putere ca să defăimeze numele scriitorului. Witte a plătit chiar un corespondent al gazetei londoneze *Daily Telegraph* – un ziar cunoscut pentru lipsa de imparţialitate faţă de stânga – pentru a răspândi calomnia că Gorki era antisemit. Nimic mai puţin adevărat. Gorki dispreţuia antisemitismul, la modă în epocă, pe care îl considera un simptom al înapoierii din Rusia. Faptul că pogromurile erau adeseori o expresie a impulsurilor revoluţionare ale poporului avea să devină una dintre neliniştile lui legate de revoluţie.

În primăvara anului 1906, Gorki s-a îmbarcat pentru America împreună cu concubina sa, actriţa Maria Andreeva. Pe Pământul Celor Liberi a fost întâmpinat la început ca un campion al luptei împotriva monarhilor tiranici. Pentru americani, ca şi pentru francezi, Gorki era o versiune modernă a propriilor lor eroi republicani. La sosirea în portul New York, vaporul cu care venea a fost întâmpinat cu ovaţii de o mulţime de oameni, iar Mark Twain a ţinut un discurs la banchetul dat în onoarea lui. Braţul poliţiei ţariste era însă cu adevărat foarte lung, iar când presa americană a fost informată că femeia care îl însoţea pe Gorki nu îi era soţie, publicul a fost indignat. Ziarele l-au acuzat pe Gorki că răspândeşte anarhismul licenţios pe Tărâmul Celor Drepţi. Twain a refuzat să apară din nou alături de el şi protestatari furioşi l-au împiedicat pe Gorki să mai ţină discursuri în public. Reveniţi într-o seară la hotelul unde stăteau, Gorki şi Andreeva au descoperit că bagajele lor erau strânse şi îi aşteptau în hol. Directorul le-a explicat că nu putea risca buna reputaţie a stabilimentului oferindu-le o cameră peste noapte. Nici un alt hotel din Manhattan nu a vrut să cazeze perechea imorală, iar aceasta a fost silită să găsească adăpost în casa familiei Martin, un cuplu cu vederi deschise care locuia în Staten Island[71].

*

Care au fost lecţiile anului 1905? Deşi regimul ţarist fusese zguduit, el nu a fost desfiinţat. Motivele au fost destul de clare. În primul rând, diferitele mişcări de opoziţie – publicul urban şi muncitorii, răscoala ţărănească, revoltele din rândul armatei şi mişcările de independenţă naţională – şi-au urmat fiecare ritmul propriu şi nu au reuşit să se combine politic. Lucrurile vor fi diferite în februarie 1917, când Duma şi Sovietul au avut un rol esenţial în coordonare. În al doilea rând, forţele armate au rămas loiale, în ciuda răbufnirii de revolte, şi au ajutat regimul să se stabilizeze. Şi acest lucru se va schimba în viitor – pentru că în februarie 1917 unităţile cele mai importante ale armatei şi marinei militare au trecut rapid de partea populaţiei. În al treilea rând, în urma victoriei din octombrie în tabăra revoluţionarilor a avut loc o scindare fatală între liberali şi democraţi, care erau interesaţi mai ales de reformele politice, şi socialişti şi adepţii lor, care voiau să realizeze revoluţia socială. Prin Proclamaţia din octombrie regimul ţarist a reuşit să-i dezbine pe liberali şi socialişti. Masele din Rusia nu vor mai sprijini niciodată mişcarea democratică constituţională aşa cum au făcut-o în 1905.

„Reacţiunea este triumfătoare – dar victoria ei nu poate să dureze prea mult”, îi scria Gorki unui prieten înainte de a pleca spre New York. Într-adevăr, deşi regimul a reuşit să restabilească ordinea, nu putea spera să dea şi timpul înapoi. Anul 1905 a schimbat definitiv societatea. Pentru toţi cei care au trăit acele evenimente, ele au reprezentat o experienţă cu caracter formator. Mulţi dintre camarazii mai tineri din 1905 au devenit liderii din 1917. Amintirea lui 1905 i-a inspirat şi au tras învăţăminte din ea. Scriitorul Boris Pasternak (1890-1960) a rezumat importanţa pe care anul acela a avut-o pentru generaţia lui în poemul „1905”:

> Noaptea aceasta a armelor,
> Adormiţi
> De o grevă.
> Noaptea aceasta –
> A fost copilăria noastră
> Şi tinereţea dascălilor noştri[72].

Poporul rus şi multe dintre popoarele non-ruse au dobândit noi libertăţi politice în 1905, iar acestea nu le puteau fi pur şi simplu retrase odată ce regimul a luat din nou în mâini frâiele puterii. Explozia ziarelor şi revistelor, convocarea Dumei, formarea partidelor politice şi dezvoltarea instituţiilor publice – toate acestea au garantat că politica nu va mai fi niciodată rezervată exclusiv statului, ci va trebui să fie discutată deschis,

chiar dacă adevăratele pârghii de putere au rămas ferm în mâinile ţarului.

Odată ce au gustat din aceste noi libertăţi, masele populare nu şi-au mai putut niciodată recâştiga încrederea în ţar. Doar teama le ţinea locului. Bernard Pares citează o discuţie pe care a purtat-o în 1907 cu un ţăran rus. Englezul l-a întrebat care crede că a fost cea mai importantă schimbare din ţară în ultimii cinci ani. După ce a cumpănit puţin, ţăranul i-a răspuns: „Acum cinci ani exista o credinţă [în ţar], dar şi teamă. Acum credinţa a dispărut cu totul şi nu a mai rămas decât teama”[73].

Nu a fost vorba doar despre o schimbare a stării de spirit a publicului care a eliminat posibilitatea revenirii la ordinea prerevoluţionară. Până şi închisorile, ultimul instrument al autocraţiei, erau acum contaminate de noul spirit liberal. Când liderul cadeţilor, Miliukov, a fost închis la Krestî în august 1905, a descoperit că până şi directorul puşcăriei manifesta „toate simptomele liberalismului. El m-a familiarizat cu sistemul din închisoare şi a discutat cu mine felul în care se organiza munca deţinuţilor, distracţia şi gestionarea bibliotecii închisorii”. Troţki a descoperit că regimul penitenciar de la Fortăreaţa Petru şi Pavel era la fel de tolerant:

> Celulele nu erau încuiate pe timpul zilei şi puteam să ne plimbăm laolaltă. Ore la rând ne distram jucând leapşa. De două ori pe săptămână venea să mă viziteze soţia mea. Oficialii care erau de serviciu făceau cu ochiul la schimburile noastre de scrisori şi manuscrise. Unul dintre ei, un bărbat între două vârste, era deosebit de binevoitor faţă de noi. La cererea lui i-am oferit un exemplar din cartea mea şi fotografia mea cu o inscripţie. „Fiicele mele sunt toate eleve de liceu”, a şoptit el cu încântare, în timp ce-mi făcea misterios cu ochiul. L-am întâlnit mai târziu, în timpul Sovietului, şi am făcut tot ce am putut pentru el în anii aceia de foamete.

Temnicerii lui din acest penitenciar de maximă securitate i-au permis să primească ultimele broşuri socialiste împreună cu un teanc de romane franţuzeşti şi germane, pe care le-a citit cu „aceeaşi senzaţie de încântare fizică pe care o are gurmetul când soarbe un vin deosebit sau trage fumul parfumat al unui trabuc rafinat”. Pe perioada detenţiei sale a reuşit chiar să scrie o istorie a Sovietului din Petersburg şi alte câteva articole de propagandă revoluţionară. „Mă simt splendid”, îi plăcea lui să glumească atunci când primea vizitatori. „Stau şi lucrez şi sunt absolut sigur că nu pot fi arestat.” Când a părăsit fortăreaţa, a făcut-o „cu o uşoară urmă de regret”, aşa cum şi-a amintit el ulterior. Există o fotografie a lui Troţki în celula lui. Îmbrăcat într-un costum negru, cămaşă cu guler tare, alb şi pantofi bine lustruiţi, ar fi putut la fel de bine să fie, după cum spune Isaac Deutscher, „un prosper intelectual occidental *fin-de-siècle*, gata să participe la o recepţie oarecum oficială, şi nu… un revoluţionar care îşi aşteaptă judecata

în Fortăreaţa Petru şi Pavel. Doar austeritatea zidului gol şi vizorul din uşă dau un indiciu despre context”[74].

Cu verva sa obişnuită, Troţki a transformat procesul celor cincizeci şi unu de lideri ai Sovietului într-un strălucit exerciţiu de propagandă împotriva regimului ţarist. Procesul a început în octombrie 1906. În fiecare zi tribunalul era asaltat de petiţii, scrisori, cutii cu alimente şi flori pe care binevoitorii le trimiteau acuzaţilor. Sala de judecată începea să semene cu o florărie. Acuzaţii şi susţinătorii lor de la galeria destinată publicului purtau flori la butonieră şi la corsaj, iar boxa acuzaţilor era acoperită de flori. Judecătorul nu a avut curajul să înlăture această demonstraţie parfumată şi funcţionarii demoralizaţi ai tribunalului au fost obligaţi să se descurce cum puteau cu afluxul crescând al livrărilor. La un moment dat acuzaţii s-au ridicat în picioare în memoria unuia dintre camarazi, care fusese executat cu puţin timp înainte de proces. Chiar şi procurorii s-au simţit obligaţi să se ridice pentru minutul de reculegere.

Troţki a fost chemat să vorbească în apărarea sa. A transformat boxa acuzaţilor într-o tribună a revoluţiei şi a ţinut curţii o lecţie despre justeţea revoltei muncitoreşti, îndreptând din când în când un deget acuzator către judecătorul din spatele lui. Discursul său a întors acuzaţiile cu susul în jos: liderii Sovietului nu-i păcăliseră pe muncitori instigându-i la insurecţie, ci îi urmaseră pe aceştia; dacă erau vinovaţi de trădare, atunci la fel erau şi miile de muncitori, care ar trebui să fie şi ei judecaţi. Troţki a susţinut că ordinea politică împotriva căreia s-au ridicat nu era „o formă de guvernare, ci o maşinărie pentru comis crime în masă… Şi dacă îmi spuneţi că pogromurile, incendierile şi violenţa… reprezintă forma de guvernare a Imperiului Rus – da, atunci recunosc, împreună cu acuzarea, că în octombrie şi noiembrie ne-am înarmat împotriva formei de guvernământ a Imperiului Rus”[75]. Când a părăsit boxa a avut loc o explozie de emoţie. Avocaţii apărării s-au îngrămădit în jurul lui, dornici să-i strângă mâna[*10]. Câştigaseră o clară victorie morală. În ziua de 2 noiembrie juriul a dat verdictul: cu excepţia a cincisprezece dintre ei, liderii Sovietului au fost achitaţi. Troţki şi alţi paisprezece au fost însă exilaţi la cercul polar arctic.

Pentru ţărani şi muncitori, aceste noi libertăţi politice nu prezentau un interes direct. Nici una dintre cererile lor pentru reforma socială nu le fusese satisfăcută. Experienţa anului 1905 i-a învăţat să ţintească revoluţia socială şi să nu urmeze conducerea liberală. Decepţia lor a devenit şi mai adâncă odată cu eşecurile din anii de funcţionare a Dumei. Se crease o prăpastie tot mai mare – dată în vileag de polarizarea mişcării de opoziţie după Proclamaţia din octombrie – între idealurile constituţionale ale claselor liberale înstărite şi nemulţumirile socio-economice ale masei de muncitori şi ţărani: revoluţia politică şi cea socială mergeau pe drumuri diferite.

Muncitorii au revenit în fabricile lor pentru a descoperi că vechiul regim de muncă era în continuare în funcţie. După ce şefii lor fuseseră puşi pe fugă pentru scurt timp, acum condiţiile brutale de muncă li se păreau probabil şi mai intolerabile. Odată cu suprimarea mişcării socialiste, organizaţiile clasei muncitoare au fost asediate şi izolate. Numărul muncitorilor politizaţi pregătiţi şi dornici să li se alăture creştea cu toate acestea de la lună la lună.

Cât despre ţărani, aceştia se simţeau frustraţi, dar nu înfrânţi în lupta lor pentru a dobândi pământul moşierilor. Când boierii s-au întors la moşiile lor, au remarcat o schimbare în atitudinea ţăranilor. Vechea lor deferenţă dispăruse şi o insolenţă morocănoasă în felul de a se purta cu stăpânii lor îi luase locul. La revenirea pe moşia sa din Samara în 1906, un moşier remarca: „În locul vechii politeţi a ţăranilor, a atitudinii prietenoase şi umile, pe chipurile lor nu se mai citea decât ura, iar felul în care ne salutau era ofensator”. Un alt proprietar de pământuri observa când s-a întors la moşia din Tula în 1908:

> La exterior totul părea să fi revenit la normal. Dar ceva esenţial, ceva ireparabil se întâmplase cu oamenii înşişi. Un sentiment general de teamă subminase definitiv încrederea. După o viaţă dusă în siguranţă – nimeni nu-şi încuia uşile sau ferestrele seara –, nobilii au devenit preocupaţi de arme şi patrulau chiar ei pentru a-şi testa măsurile de securitate.

Mulţi nobili se plângeau de creşterea ratei criminalităţii, a vandalismului şi „huliganismului” în rândul ţărănimii. Îşi găseau clădirile fermelor şi echipamentele sfărâmate sau trebuiau să-şi liniştească fiicele îngrijorate care fuseseră hărţuite de săteni. Această nouă încredere în sine şi nerăbdare militantă faţă de nobili s-a reflectat în cântecele populare, cum este cel de mai jos din 1912:

> Păşesc mândru pe aici,
> Şi bogaţii nu-mi ţin calea.
> Doar să-ncerce vreun jupân
> Şi-i sucesc capul pe dos[76].

Revoluţia a scos cu stridenţă la iveală profunda ură a ţăranilor faţă de boieri. Le luau în nume de rău faptul că au trebuit să le înapoieze pământurile pe care le preluaseră pentru scurt timp în „zilele libertăţii”. Privirile ostile şi actele mărunte de vandalism lăsau să se înţeleagă că pământul era „al lor” şi că imediat ce vechiul regim va fi din nou slăbit şi-l vor adjudeca iar.

Boiernaşii de provincie, dintre care mulţi susţinuseră mişcarea de reformă liberală din 1904-1905, au devenit acum, în cea mai mare parte, suporteri inactivi sau loiali ai reacţiunii. După violenţele ţăranilor, mulţi dintre ei le luaseră frica şi şi-au vândut moşiile ca să se mute la oraş: între 1906 şi 1914, moşierimea şi-a vândut către ţărani o cincime din pământ; iar în regiunile cele mai rebele din 1905-1906, proporţia a fost de aproape o treime. În rândul majorităţii celor care au ales să rămână la moşii exista însă hotărârea fermă de a-şi apăra dreptul la proprietate. Au cerut cu insistenţă reinstaurarea legii şi a ordinii. Unii boieri locali şi-au angajat propriile trupe armate care să le protejeze moşiile de vandalism şi incendiere. Mulţi dintre cei cu pământuri întinse, mai ales, s-au înscris în Nobilimea Unită şi în celelalte organizaţii ale moşierilor înfiinţate după 1905. Această „reacţie a nobililor" s-a reflectat în schimbarea naturii *zemstvelor*, care s-au transformat din instituţii liberale în stâlpi ai conservatorismului. În perioada când aveau un caracter liberal ţelul lor era să amelioreze condiţiile de trai ale ţărănimii, dar după 1905 au devenit tot mai axate pe preocupările cele mai înguste ale nobilimii. Chiar şi liberalul prinţ Lvov a fost exclus prin vot din consiliul provincial al *zemstvei* din Tula în iarna 1905-1906 şi a trebuit să devină din nou delegat urban. Contele Bobrinski, liderul Nobilimii Unite şi – ironie a sorţii – cumnatul lui Lvov, l-a înfierat ca fiind un „liberal periculos"[77].

Nobilii nu erau singurii care se temeau tot mai mult de clasele de jos. Societatea celor avuţi în general fusese forţată să se confrunte cu înspăimântătoarea realitate a unei revoluţii violente, iar perspectiva ca aceasta să izbucnească din nou – fără îndoială cu şi mai multă violenţă – îi umplea de groază pe membrii ei. Părea clar acum că următoarea revoluţie nu va fi o celebrare paşnică a Libertăţii, Fraternităţii şi Egalităţii. Avea să vină ca o furtună grozavă, o explozie violentă de furie şi ură reprimate din partea celor spoliaţi, care va mătura vechea civilizaţie. Aceasta era şi viziunea teribilă a unor poeţi ca Blok şi Belîi, care au descris Rusia după 1905 ca pe un vulcan activ şi instabil.

Astfel de temeri erau reflectate şi în modul sumbru în care limbajul burghez se referea la „mulţime" în perioada de după 1905. În locul vechii şi benignei imagini a săracilor urbani ca o „mulţime pestriţă demnă de compasiune", existau acum temeri crescânde faţă de ceea ce Belîi numea „roiul de mii de oameni". Presa bulevardieră şi revistele se hrăneau din această tot mai mare panică morală a burgheziei – care ne duce cu gândul la propriile noastre îngrijorări de astăzi legate de dezvoltarea unei „clase a marginalizaţilor" – şi publicau editoriale despre disoluţia ordinii sociale, despre infracţionalitatea juvenilă, atacurile violente asupra celor bogaţi, lipsa de respect faţă de autorităţi şi chiar despre promiscuitatea clasei muncitoare. Orice comportament „brutal" al claselor inferioare era din ce în ce mai mult văzut ca agresiv şi

condamnat drept „huliganism” – şi tot aşa se întâmpla cu protestele organizate ale muncitorilor pe care în anii anteriori societatea liberală le privise cu oarecare simpatie. Cu alte cuvinte, în mintea claselor respectabile nu mai exista o distincţie clară între huliganismul criminal şi protestele violente, dar justificate. Revoluţia din 1905 era acum condamnată ca o formă de „nebunie”, o „epidemie mintală” – aşa cum se exprimase un psiholog – care nu făcuse decât să stârnească „instinctele josnice” ale mulţimii. Exista mai puţină compasiune pentru săraci din partea acestei burghezii înspăimântate şi lucrul se reflecta în scăderea procentului de contribuţii caritabile[78].

Cadeţii, conştiinţa liberală a clasei lor, erau chinuiţi de aceste dileme pe care ameninţarea crescândă a violenţei le ridica în ceea ce priveşte sprijinul oferit revoluţiei. Pe de o parte, ei fuseseră atraşi într-o alianţă cu cei de pe stradă, fie şi numai pentru că nu exista o alternativă politică. Aşa cum declarau chiar ei, erau „Fără duşmani la stânga”. Pe de altă parte însă, cei mai mulţi cadeţi erau burghezi, atât din perspectiva statutului lor social, cât şi din punctul de vedere al concepţiei lor generale despre lume, şi ca atare erau îngroziţi de orice violenţă a străzii. Aşa cum prevenea E.N. Trubeţkoi în noiembrie:

> Valul de anarhie care avansează din toate părţile şi care în clipa de faţă ameninţă guvernarea legală va înlătura rapid orice guvern revoluţionar: masele îndârjite se vor întoarce atunci împotriva vinovaţilor reali sau prezumtivi; ele vor căuta să distrugă întreaga intelectualitate; vor începe să măcelărească orbeşte pe oricine e îmbrăcat în haine nemţeşti [adică este bine îmbrăcat][79].

Cei mai mulţi dintre cadeţi au ajuns acum la concluzia că, de fapt, nu voiau o revoluţie. Erau suficient de inteligenţi ca să-şi dea seama că ei înşişi ar fi viitoarele ei victime. La al doilea său congres, din februarie 1906, partidul cadeţilor a condamnat grevele, revolta de la Moscova şi confiscările de pământuri din toamna anterioară. Apoi cadeţii au răsuflat uşuraţi: mariajul lor înşelător cu revoluţia luase în fine sfârşit.

Această îndepărtare de mase nu a fost nicăieri mai evidentă ca în rândurile intelectualităţii. Înfrângerea Revoluţiei din 1905 şi ameninţarea unei noi revoluţii sociale mai violente au provocat o serie largă de reacţii din partea scriitorilor şi publiciştilor care fuseseră întotdeauna susţinători ai „cauzei poporului”. Mulţi au ajuns să fie dezamăgiţi şi au renunţat la politică în schimbul unor cariere confortabile în justiţie şi afaceri. S-au potolit, au devenit graşi şi mulţumiţi de sine şi au ajuns să privească stânjeniţi înapoi la stângismul din zilele studenţiei lor. Alţii au abandonat dezbaterile politice pentru preocupări estetice, pentru un stil de viaţă boem, pentru discuţii despre limbă şi sexualitate sau despre filosofii mistice şi ezoterice. A fost perioada de glorie a

intelectualismului exotic şi bombastic. Idealismul religios al lui Vladimir Soloviov i-a cucerit în special pe poeţii simbolişti, precum Blok, Merejkovski şi Belîi, ca şi pe filosofi ca S.L. Frank, Serghei Bulgakov şi Berdiaev, care au respins materialismul intelectualilor marxişti şi au căutat să reafirme primatul valorilor spirituale şi morale. Ceea ce a fost comun tuturor acestor curente a fost sentimentul de profundă îngrijorare în ceea ce priveşte perspectivele de progres liberal pe care le avea Rusia.

Exista un sentiment general că civilizaţia rusă era sortită pieirii. În romanul *Petersburg* (1913) al lui Belîi, unul dintre personaje este o bombă. Frica şi aversiunea faţă de masele „întunecate" au stat la baza acestui pesimism cultural. „Poporul" îşi pierduse puritatea lui abstractă: în 1905 cei din popor se comportaseră ca nişte oameni obişnuiţi, mânaţi de invidie, ură şi lăcomie. O nouă civilizaţie nu se putea clădi pe astfel de temelie. Până şi Gorki, simpatizantul autoproclamat al omului obişnuit, şi-a exprimat cu convingere temerile sale cele mai profunde. În iulie 1905 îi scria unui amic, literat ca şi el: „Ai dreptate de 666 de ori, [revoluţia] naşte adevăraţi barbari, exact ca aceia care au devastat Roma"[80]. De aici înainte Gorki a fost marcat de teama – iar după 1917 de teribila conştientizare a realităţii – că „revoluţia populară" pentru care luptase întreaga sa viaţă va distruge civilizaţia rusă.

Multe dintre aceste teme au fost reunite în *Vehi* (*Repere*), o colecţie de eseuri publicată în 1909 de un grup de filosofi care criticau intelectualitatea radicală şi rolul ei în Revoluţia din 1905. Eseurile au provocat controverse puternice – nu în ultimul rând şi pentru că autorii lor aveau cu toţii recomandări impecabile ca intelectuali (cu alte cuvinte, radicali din punct de vedere politic) –, ceea ce în sine era simptomatic pentru noua stare de spirit a intelectualităţii, plină de îndoieli şi dubitativă faţă de sine. O bună parte din agitaţie a fost provocată de felul în care au portretizat revoluţionarul – portret reflectat de romanul lui Boris Savinkov *Calul spelb* (1909) – ca pe o personalitate schilodită, înclinată spre manifestări distructive patologice, spre violenţă şi cruzime amorală, avidă de putere personală. Cultul eroului revoluţionar era atât de intrinsec felului în care se identifica intelectualitatea, încât o astfel de discreditare avea să o arunce cu siguranţă într-o criză existenţială. Într-unul dintre eseurile din *Vehi*, Struve condamna intelectualitatea pentru eşecul ei în a admite nevoia de cooperare cu statul pentru edificarea unei ordini de drept după Proclamaţia din octombrie. Până când intelectualitatea nu va renunţa la tradiţia opoziţiei revoluţionare şi nu va încerca în schimb să înveţe masele să respecte legea, statul ţarist avea să rămână singura protecţie reală faţă de ameninţarea anarhiei.

Frank şi Berdiaev susţineau că atitudinile ateiste şi materialiste ale intelectualităţii au ispitit-o să subordoneze „binelui poporului" adevărurile şi valorile morale absolute. Pe acest principiu utilitarist, revoluţionarii vor sfârşi prin a împărţi

societatea în victime şi opresori şi dintr-o mare dragoste faţă de umanitate se vor naşte o ură imensă şi dorinţa de răzbunare împotriva oamenilor concreţi. B.A. Kistiakovski a condamnat tendinţa intelectualităţii radicale de a respinge „formalismul" legii ca fiind inferior justiţiei interne a „poporului". Legea, susţinea Kistiakovski, era o valoare absolută, singura garanţie reală a libertăţii, şi orice încercare de a o subordona intereselor revoluţiei era sortită să eşueze în despotism. Un alt eseist, A.S. Izgoev, a ridiculizat stângismul infantil manifestat de studenţi, care blamau guvernul pentru toate relele şi adoptau punctele de vedere cele mai extremiste, cu convingerea că ele îi făceau mai „nobili". În fine, M.O. Gherşenzon a rezumat îndatoririle pe care le avea acum intelectualitatea ameninţată:

> Intelectualitatea ar trebui să înceteze a mai visa la eliberarea poporului – ar trebui să ne temem mai mult de popor decât de toate execuţiile întreprinse de guvern şi să salutăm acest guvern care, cu baionetele şi închisorile lui, este singurul care ne mai apără de furia maselor[81].

*

În ultimă instanţă, adevăraţii învingători ai Revoluţiei din 1905 au fost bolşevicii. Nu este vorba că au ieşit din evenimente mai puternici decât principalii lor rivali; în multe privinţe, au suferit mai mult de pe urma represiunilor ulterioare anului 1905 şi, dacă nu ar fi fost sprijinul financiar al unor protectori înstăriţi ca Gorki, poate că nu ar fi supravieţuit în următorii doisprezece ani. Puţinele oportunităţi rămase pentru presa socialistă şi sindicate au fost mai bine exploatate de menşevici, a căror aripă de dreapta (aşa-numiţii „lichidatori"), dominantă, a încetat orice activitate clandestină pentru a se concentra pe dezvoltarea organizaţiilor legale. În 1910 deja nu se mai tipărea nici un ziar clandestin în Rusia. Dintre cei 10.000 de social-democraţi care rămăseseră încă în ţară, mai puţin de 10% erau bolşevici. Arestările masive, exilul liderilor şi supravegherea constantă din partea poliţiei i-au redus pe bolşevici la o minusculă sectă clandestină. Infiltrarea în partid a unor membri ai Ohranei a fost atât de profundă, încât unii dintre locotenenţii cei mai de încredere ai lui Lenin s-au dovedit a fi spioni ai poliţiei, inclusiv cei doi secretari ai Comitetului din Petersburg şi şeful facţiunii bolşevice din a Patra Dumă, Roman Malinovski.

Bolşevicii nu au fost imuni nici la fragmentarea în facţiuni, care a afectat toate partidele socialiste după 1905, în ciuda mitului sovietic (şi antisovietic) al partidului unit sub conducerea lui Lenin. La fel cum s-a întâmplat şi în cazul menşevicilor şi eserilor, disputele cele mai aprinse dintre bolşevici se referau la folosirea metodelor legale şi ilegale. Toţi bolşevicii erau de acord asupra întâietăţii clandestinităţii revoluţionare. Unii însă, ca

Lenin, voiau să exploateze şi canalele legale disponibile, precum Duma şi sindicatele, fie şi numai ca „faţadă” pentru activităţile lor de agitaţie a maselor; în vreme ce alţii, ca Bogdanov, cofondator, împreună cu Lenin, al facţiunii bolşevice, susţineau că acest lucru doar ar încuraja muncitorii să creadă în „iluziile constituţionalismului”. Conflictul se mai referea şi la alte două chestiuni: la faptul că bolşevicii foloseau controversatele „exproprieri” (adică jafuri ale băncilor) pentru a-şi finanţa activităţile; şi la dorinţa multora dintre bolşevici, mai ales din rândul membrilor simpli, ca cele două facţiuni social-democrate să-şi rezolve disputele şi să se unifice la loc.

Consecinţele anului 1905 aveau totuşi să-i despartă pe menşevici şi bolşevici chiar mai mult decât o făcuse congresul partidului din 1903. Abia după 1905 cele două aripi rivale ale mişcării social-democrate s-au conturat ca două partide distincte, fiecare cu propria lui cultură politică, propriul sistem etic, propriile metode şi propria filosofie. Mişcările tactice ale lui Lenin au fost esenţiale. Principiile fundamentale ale filosofiei politice bolşevice fuseseră structurate încă din 1903, dar trăsăturile ei strategice unice nu au început să se contureze decât după 1905, când Lenin a asimilat lecţiile practice oferite de eşecul revoluţiei. De aceea, cincisprezece ani mai târziu, Lenin avea să se refere la Revoluţia din 1905 ca la „repetiţia generală” a actului de preluare a puterii de către bolşevici[82].

Lenin va ajunge ulterior să considere că evenimentele din 1905 au lămurit trei aspecte: falimentul „burgheziei” şi al partidelor ei liberale ca forţe revoluţionare; uriaşul potenţial revoluţionar al ţărănimii; şi capacitatea mişcărilor naţionaliste din teritoriile de graniţă de a slăbi în mod fatal imperiul. A cerut renunţarea la credinţa marxistă dogmatică – pe care majoritatea menşevicilor o susţineau cu devotament – conform căreia o ţară înapoiată ca Rusia trebuia să treacă mai întâi printr-o „revoluţie burghezo-democratică”, acompaniată de câteva decenii de dezvoltare capitalistă, şi abia apoi clasa ei muncitoare va fi suficient de avansată pentru a prelua puterea şi a instaura sistemul socialist. Lenin a susţinut că nu era adevărat că muncitorii trebuiau să fie conduşi de „burghezia” liberală pentru a răsturna ţarismul, pentru că puteau să formeze propriul lor guvern revoluţionar în alianţă cu ţăranii şi cu minorităţile naţionale. Acest concept al autonomiei clasei muncitoare avea să devină o armă foarte puternică în mâinile bolşevicilor. Când muncitorii au reluat grevele şi protestele după 1912, ei au apelat din ce în ce mai mult la conducerea bolşevicilor, a căror susţinere pentru acţiunile militante împotriva „burgheziei” se potrivea cu propriul sentiment al solidarităţii clasei muncitoare, tot mai prezent după 1905.

Troţki a propus o idee similară în teoria lui despre „revoluţia permanentă”, preluată de la teoreticianul marxist Parvus şi dezvoltată pe baza analizei pe care a făcut-o Revoluţiei din 1905

în lucrarea sa *Rezultate şi perspective*. Deşi Troţki era încă un menşevic (mândria îl împiedica să se alăture partidului lui Lenin), teoria lui se potrivea mai bine bolşevismului revoluţionar, pe care îl va îmbrăţişa în 1917, decât curentului principal menşevic, aşa cum era el reprezentat de Plehanov şi Akselrod, care insistau că revoluţia burgheză era o condiţie obligatorie a adevăratului socialism[*11]. Burghezia rusă, spunea Troţki, s-a dovedit incapabilă să conducă o revoluţie democratică. Şi totuşi, această slăbiciune a agenţilor înşişi ai capitalismului va permite clasei muncitoare să înfăptuiască revoluţia mai devreme decât în ţările mai avansate ale Occidentului. Era un paradox istoric ridicat la rang de strategie. Pentru început, Revoluţia Rusă va trebui să câştige sprijinul ţăranilor, care reprezentau vasta majoritate a populaţiei, permiţându-le să preia moşiile boiereşti. Pe măsură însă ce revoluţia se va apropia de socialism, iar rezistenţa ţărănimii „mic-burgheze" va creşte, progresul ulterior va depinde de răspândirea revoluţiei în ţările industrializate din Occident, fără al căror sprijin ordinea socialistă nu se va putea susţine. „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!"

În acest aspect al teoriei sale – şi doar în acesta – Troţki a rămas un menşevic. Căci singurul lucru care a ţinut unite diferitele tendinţe ale crezului menşevic după 1905 a fost convingerea că în absenţa unei revoluţii socialiste în Occident lupta revoluţionară a clasei muncitoare ruse era sortită eşecului, dacă nu se bucura de sprijinul burgheziei sau măcar de neutralitatea acesteia. În viziunea menşevicilor, din acest motiv era nevoie de o abordare flexibilă în ceea ce priveşte partidele liberale după 1905; era în interesul lor reciproc să militeze pentru destrămarea statului despotic şi instaurarea democraţiei. Anii de funcţionare a Dumei vor sluji drept un ultim test pentru acest experiment de reformă politică.

*1 Biserica Ortodoxă, care îl excomunicase recent pe Tolstoi, le-a interzis ţăranilor înfometaţi să accepte hrana oferită de campania lui de ajutorare.

*2 Aşa cum va face tot restul vieţii sale.

*3 Pentru aceasta guvernul l-a considerat pe Struve defetist. El a fost chiar abordat de un spion japonez.

*4 Atentatul a fost organizat de Boris Savinkov (1879-1925), care ulterior va deveni ministru în Guvernul Provizoriu.

*5 La sfârşitul lunii ianuarie Gapon a apărut la Geneva, unde s-a alăturat revoluţionarilor din exil. Disputele lor teoretice îl depăşeau şi, sedus de renumele internaţional, a plecat curând la Londra pentru a-şi scrie autobiografia. După ce îl făcuse faimos, Gapon nu mai avea nevoie de mişcarea revoluţionară. În decembrie s-a întors în Rusia, unde a susţinut guvernul Witte şi a cooperat chiar cu poliţia secretă împotriva socialiştilor. În martie 1906, din motive neclare, a fost ucis cu brutalitate de agenţi ai poliţiei secrete, printre care se număra şi tovarăşul lui cel mai apropiat, care în 9 ianuarie îl salvase din masacrul de la Poarta Narva.

*6 Către sfârşitul anului 1905, bolşevicii şi menşevicii aveau probabil în jur de 10.000 de membri fiecare, deşi în această etapă de început calitatea de membru de partid nu era clar definită. Nu există cifre sigure legate de numărul de membri ai Partidului Socialist Revoluţionar în 1905. Însă în noiembrie 1906 erau 50.000 de membri, în comparaţie cu cei 40.000 de membri în total ai celor două facţiuni marxiste.

Nume dat uneori oraşului Sankt-Petersburg (n.tr.).

*7 Dat fiind că profesiunile au avut iniţiativa în formarea acestor sindicate, alte sindicate muncitoreşti au continuat să fie numite, chiar şi în Rusia comunistă, „sindicate profesionale” (*profsoiuzî*), şi nu sindicate muncitoreşti sau industriale.

*8 În 1893, când lucra la Departamentul de Poliţie, Durnovo le ordonase agenţilor lui să fure corespondenţa dintre ambasadorul Spaniei şi amanta sa, o prostituată de care era îndrăgostit şi Durnovo. Ambasadorul s-a plâns ţarului Alexandru al III-lea, care a dat ordin ca Durnovo să fie imediat demis. După moartea ţarului, el a reuşit cumva să-şi relanseze cariera.

*9 Numele era peiorativ, adaptat după sintagma „Sutele Albe” folosită în Rusia medievală pentru a desemna casta privilegiată a nobililor şi negustorilor bogaţi. Cei din clasele inferioare care se înscriau în Sutele Negre nu făceau parte din aceste categorii, de unde şi numele ironic.

*10 Ironia a făcut ca printre aceştia să se numere şi A.A. Zarudnîi, care în 1917, din poziţia de ministru al Justiţiei în guvernul Kerenski, îl va trimite pe Troţki la închisoare sub acuzaţia de trădare de stat.

*11 F.I. Dan şi E.I. Martînov se despărţiseră şi ei de această veche credinţă menşevică (care data încă din anii 1880). Teoria lor despre „revoluţia neîntreruptă”, pe care au lansat-o în ziarul *Nacealo* în toamna anului 1905, nu diferea prea mult de aceea a „revoluţiei permanente”.

Capitolul 6

Ultimele speranţe

Parlamente şi ţărani

Duma de Stat şi-a început în sfârşit lucrările în 27 aprilie 1906. Era o zi călduroasă şi însorită, cum au fost multe în primăvara aceea, lucru neobişnuit în Rusia, şi Vladimir Obolenski, deputatul ales al provinciei Ialta, s-a îmbrăcat cu oarecare disconfort cu vechiul său frac şi a pornit-o în trăsură către Palatul de Iarnă, unde noii parlamentari urmau să fie primiţi în Sala Încoronării. Ţarul şi deputaţii Dumei se priveau unii pe alţii cu cea mai profundă suspiciune, toţi fiind reticenţi la ideea de a împărţi puterea. Aşadar, întreaga festivitate a fost marcată de postura ostilă abordată de ambele tabere, ca şi cum tot fastul şi ceremonialul, plecăciunile şi reverenţele erau de fapt nişte manevre delicate, într-o bătălie superb camuflată.

Ţarul Nicolae marcase deja prima victorie, făcându-i pe deputaţi să vină la el, în loc să meargă el la Dumă pentru ceremonia de deschidere. Într-adevăr, abia în februarie 1916, în timpul unei grave crize politice, ţarul a catadicsit să-şi facă apariţia la Palatul Taurida[*1], sediul Dumei. Ca pentru a sublinia această supremaţie a regalităţii, Sala Încoronării din Palatul de Iarnă fusese somptuos împodobită pentru a-i întâmpina pe parlamentari. Tronul era drapat cu blană de hermină, iar la baza lui, pe patru scăunele, erau aşezate coroana, sceptrul, sigiliul şi globul crucifer. Icoana făcătoare de minuni a lui Hristos era aşezată, ca sfântă pavăză, în faţa tronului, păzită solemn de un sobor de înalţi prelaţi. Başii corului, în veşminte roşu-aprins cu auriu, cântau strofă după strofă din „Domnul să-l aibă în pază pe Ţar!”, parcă intenţionat ca să ţină toată adunarea în picioare, până când, odată cu crescendoul fanfarei, a sosit alaiul regal.

De o parte a sălii stăteau toate personajele importante ale Rusiei autocrate: consilieri de stat, senatori, miniştri, amirali, generali şi membri ai curţii, toţi şi-au făcut apariţia în strălucitoarele lor uniforme de gală, încărcate de medalii şi fireturi de aur. Faţă în faţă cu ei, liderii parlamentari ai noii Rusii democratice, o adunătură pestriţă de ţărani în rubăşti de bumbac şi tunici, profesionişti în costume elegante, călugări şi preoţi îmbrăcaţi în negru, ucraineni, polonezi, tătari şi alţii în

costume naţionale colorate, precum şi un număr mic de nobili în frac. „Cele două tabere ostile se înfruntau reciproc”, îşi amintea mai târziu Obolenski. „Bătrânii demnitari cărunţi ai curţii, păstrătorii etichetei şi ai tradiţiei, îi priveau cu un aer superior, deşi nu lipsit de teamă şi de confuzie, pe «oamenii veniţi din stradă» pe care valul revoluţionar îi împinsese la palat şi vorbeau unii cu alţii în şoaptă. Ceilalţi se uitau la ei cu tot atâta dispreţ sau desconsiderare.” Unul dintre deputaţii socialişti, un bărbat înalt în cămaşă de muncitor, privea scrutător spre tron şi curtenii din preajma lui, cu evident dezgust. Când în sală au intrat ţarul şi suita sa, omul a înaintat cu pas legănat şi i-a fixat cu o expresie de angoasă şi ură. Pentru o clipă lumea s-a temut să nu arunce o bombă.

Partea sălii unde erau membrii curţii a răsunat de ovaţii orchestrate odată ce ţarul s-a apropiat de tron. Deputaţii Dumei au rămas însă tăcuţi. Obolenski îşi amintea: „A fost o expresie firească a sentimentelor noastre faţă de monarh, care în cei doisprezece ani de domnie a reuşit să distrugă tot prestigiul de care s-au bucurat predecesorii lui”. Sentimentul era reciproc: ţarul nu a aruncat nici măcar o privire spre partea sălii unde erau membrii Dumei. Aşezat pe tronul său, a ţinut un discurs scurt, de formă, în care a promis să susţină principiile autocraţiei „cu neclintită fermitate” şi, pe un ton vădit nesincer, i-a salutat pe deputaţii din Dumă, numindu-i „oamenii cei mai buni” ai imperiului său. Apoi s-a ridicat, gata de plecare. Începuse era parlamentarismului. În timp ce alaiul regal ieşea din sală, pe chipul mamei văduve a ţarului curgeau lacrimi. Fusese o „ceremonie groaznică”, i-a mărturisit ea mai târziu ministrului de Finanţe. Abia peste mai multe zile a reuşit să se calmeze după şocul pe care l-a avut văzând atâţia oameni simpli în interiorul palatului. „Ne priveau ca pe nişte duşmani şi nu m-am putut abţine să privesc îndelung anumite chipuri, atât de tare păreau să reflecte o ciudată ură faţă de noi toţi.”[1]

Confruntarea aceasta ceremonioasă nu a fost decât un preambul al războiului care va urma. Întreaga perioadă a istoriei politice a Rusiei dintre cele două revoluţii, din 1905 şi din februarie 1917, poate fi caracterizată ca o luptă între forţele regaliste şi cele parlamentare. În primul rând, când ţara abia ieşea din criza revoluţionară, curtea a fost obligată să cedeze teren în faţa Dumei. Pe măsură însă ce se ştergeau amintirile anului 1905, ea a încercat să-şi recapete întreaga putere şi să reinstaureze vechiul sistem autocratic.

Reformele constituţionale din 1905-1906 au fost suficient de ambigue pentru a da temei speranţei în ambele tabere. Nicolae nu acceptase niciodată Proclamaţia din octombrie ca o limitare necesară a propriilor prerogative autocratice. O semnase cu reticenţă, presat de Witte, ca să-şi salveze tronul. Dar nu jurase niciodată să acţioneze în conformitate cu ea, ca act

„constituţional” (cuvântul crucial nu fusese menţionat niciunde), şi, în consecinţă, cel puţin în mintea lui, jurământul din momentul încoronării, acela de a susţine principiile autocraţiei, rămăsese valabil. În viziunea ţarului, suveranitatea era în continuare ceva transmis lui de către Dumnezeu. Temelia mistică a puterii ţarului – care îl situa dincolo de orice contestare – a rămas intactă. Nu era nimic în noile „Legi fundamentale” (votate în aprilie 1906) care să sugereze că de acum încolo autoritatea ţarului era sortită să decurgă de la popor, ca în teoriile constituţionale occidentale.

În acest sens, Miliukov a avut dreptate să insiste (în ciuda recomandărilor făcute de majoritatea celorlalţi cadeţi) că Rusia nu va avea o constituţie reală până când ţarul nu o va recunoaşte în mod explicit, printr-un nou jurământ de credinţă. Până atunci, Nicolae nu era silit să simtă vreo obligaţie de a susţine principiile constituţionale ale propriei proclamaţii şi Duma nu putea face nimic pentru a-l împiedica să revină la vechile metode autocrate, odată ce criza revoluţionară avea să treacă. Într-adevăr, „Legile fundamentale” erau în mod deliberat formulate astfel încât să îndeplinească promisiunile Proclamaţiei din octombrie, prezervând în acelaşi timp prerogativele ţarului. Ele înghesuiau noile libertăţi constituţionale în vechile cadre juridice ale autocraţiei. Ţarul îşi păstra în mod explicit până şi titlul de „autocrat”, deşi puterea sa era caracterizată doar cu calificativul „supremă”, în locul celui anterior, „nelimitată”. Nicolae a considerat că sensul e acelaşi. În opinia lui, limitările impuse de „Legile fundamentale” se aplicau doar *administraţiei* ţariste, nu şi drepturilor sale de a conduce discreţionar. Adevărat, în măsura în care birocraţia era considerată un „zid” între el şi popor, ţarul chiar se putea consola cu gândul că reformele îi vor întări puterea personală.

După 1905, ţarul deţinea cele mai multe dintre atuuri în cadrul sistemului. Era comandantul suprem al forţelor armate şi avea dreptul exclusiv de a declara război şi de a încheia pace. Putea să dizolve Duma şi a făcut-o de două ori, când reacţia ei nu i-a fost pe plac. Conform articolului 87 din „Legile fundamentale”, ţarul putea să legifereze prin decrete de urgenţă atunci când Duma nu era în sesiune, iar guvernul său s-a folosit de această lacună pentru a evita opoziţia parlamentară. Legea electorală pentru Dumă stabilise un sistem indirect de vot pe stări sociale care trăgea greu în favoarea aliaţilor tradiţionali ai coroanei, aristocraţia şi ţărănimea (despre care încă se presupunea, în mod eronat, că este fundamental monarhistă). Guvernul (Consiliul de Miniştri) era numit exclusiv de către ţar, în timp ce Duma avea drept de veto asupra proiectelor sale legislative. Dar nu exista nici o sancţiune parlamentară efectivă împotriva abuzurilor executivului, care a rămas subordonat coroanei (ca în sistemul german), şi nu parlamentului (ca în cel englez).Duma nu putea face nimic, de exemplu, pentru a împiedica guvernul să

subvenţioneze ziarele şi organizaţiile de dreapta, cunoscute pentru că incitau la pogromuri şi încercaseră chiar să-i asasineze pe unii membri liberali marcanţi ai Dumei. Ministerul de Interne şi poliţia, care păstrau legături strânse cu curtea, nu erau sub controlul Dumei. Mulţumită puterilor lor largi şi arbitrare, drepturile şi libertăţile civile stipulate de Proclamaţia din octombrie au rămas doar promisiuni goale. Într-adevăr, nu există o reflectare mai exactă a adevăratei poziţii a Dumei decât faptul că, ori de câte ori ea se întrunea la Palatul Taurida, un grup de poliţişti în civil putea fi observat pe trotuarul din faţa palatului, aşteptându-i să iasă pe acei deputaţi pe care fuseseră instruiţi să-i urmărească şi să-i ţină sub supraveghere[2].

Duma era o adunare legislativă. Cu toate acestea, nu putea să emită legi. Propunerile ei legislative nu puteau intra în vigoare decât după ce primeau aviz atât din partea ţarului, cât şi a Consiliului de Stat, o veche adunare consultativă alcătuită mai ales din nobili reacţionari – jumătate dintre ei aleşi de *zemstve*, cealaltă jumătate numiţi de ţar – şi transformată, printr-un statut din februarie 1906, în camera superioară a parlamentului, cu drepturi legislative egale cu ale Dumei. Consiliul de Stat se întrunea în splendida sală a Palatului Mariinski. Membrii mai în vârstă, cei mai mulţi birocraţi şi generali ieşiţi la pensie, stăteau (sau moţăiau) în confortabilele fotolii de catifea, în timp ce valeţi solemni în livrele albe se mişcau în tăcere printre ei, servindu-i cu ceai şi cafea. Consiliul de Stat semăna mai mult cu un club englezesc pentru gentlemeni decât cu o cameră a parlamentului (pentru că imita Camera Lorzilor, poate că acesta era un semn al succesului). Dezbaterile nu erau tocmai aprinse, întrucât cei mai mulţi dintre membrii Consiliului împărtăşeau aceleaşi atitudini regaliste, iar unii dintre octogenari – destul de mulţi – îşi pierduseră în mod evident aproape complet discernământul. La sfârşitul unei dezbateri, de exemplu, un anume general Stürler a anunţat că intenţionează să voteze cu majoritatea. Când i s-a explicat că nu se formase încă o majoritate, pentru că votul abia începuse, el a răspuns iritat: „Eu insist că sunt alături de majoritate!”. Cu toate acestea, ar fi o greşeală să spunem despre Consiliul de Stat că a fost ridicol sau benefic. Datorită dominaţiei Nobilimii Unite – de care aparţineau o treime dintre membrii Consiliului –, acesta acţiona ca forţă reacţionară şi vota împotriva tuturor propunerilor legislative liberale venite din partea Dumei. Nu degeaba Consiliul de Stat ajunsese să fie cunoscut drept „cimitirul speranţelor Dumei”[3].

Cu toate acestea, în prima zi, când deputaţii Dumei şi-au ocupat locurile în Palatul Taurida, inimile lor erau pline de speranţă. Aşezat pe unul dintre locurile rezervate cadeţilor, Obolenski s-a trezit lângă prinţul Lvov, care era „plin de optimism” în privinţa noii ere parlamentare. „Să nu crezi zvonurile care spun că guvernul o să ne desfiinţeze”, i-a spus

Lvov încrezător. „Vei vedea că totul o să fie în ordine. Ştiu din cele mai bune surse că guvernul este pregătit să facă unele concesii.”[4] Cei mai mulţi dintre membrii Dumei împărtăşeau aceeaşi credinţă naivă că Rusia îşi câştigase în sfârşit o „Cameră a Comunelor” şi era acum pe cale să se alăture clubului statelor parlamentare liberale din Occident. Vremea tiranilor trecuse. Viitorul aparţinea poporului. Aceasta era „Duma Speranţelor Naţionale”.

Nimeni nu credea că ţarul va îndrăzni să dizolve Duma şi să rişte un val de critici din partea publicului liberal din ţară şi din străinătate. Se presupunea cu încredere că dependenţa Rusiei de finanţele occidentale, reînnoită în 1906, odată cu cel mai mare împrumut din istoria ţării, îl va forţa să menţină structura liberală a statului. Se uita faptul că ţarul dispreţuia „opinia publică” şi nu avea nici o obligaţie legală să o respecte. Se uita şi faptul că Witte, arhitectul noii ordini parlamentare, tocmai fusese înlocuit de Ivan Goremîkin, reacţionar de modă veche şi favorit al curţii, care considera Duma un obstacol inutil în calea guvernului său. Parlamentarii tineri credeau cu inocenţă că, atâta vreme cât aveau susţinerea „poporului”, vor putea să-l silească pe ţar să accepte un parlament pe deplin suveran. Rusia avea să urmeze drumul pe care păşise Franţa după 1789, de la Stările Generale la Adunarea Constituantă.

Palatul Taurida a fost locul naşterii, citadela şi locul de îngropăciune ale democraţiei ruse. Până în februarie 1917 a fost sediul Dumei. În primele săptămâni ale revoluţiei a găzduit atât guvernul provizoriu (care în 7 martie s-a mutat la Palatul Mariinski), cât şi Sovietul din Petrograd (care s-a mutat la Institutul Smolnîi). În 6 ianuarie 1918, timp de o zi, palatul a găzduit primul parlament complet democratic din istoria Rusiei – Adunarea Constituantă –, până când aceasta a fost desfiinţată de bolşevici. Nici o altă clădire de pe teritoriul Rusiei nu a fost vreodată scena unui spectacol politic atât de zbuciumat. Cât de nepotrivit este deci acest palat atât de graţios şi de senin! A fost construit în 1783 de Ecaterina cea Mare, pentru unul dintre favoriţii ei, Grigori Potemkin, care şi-a luat titlul de prinţ de Taurida după ce a cucerit Crimeea. Proiectat în stilul unui panteon, decorat cu coloane dorice şi statui clasice, era un refugiu suburban liniştit, departe de zgomotul capitalei, înconjurat de un parc şi de lacuri. Sala Ekaterina, unde se întruneau deputaţii, avea rânduri de fotolii dispuse în semicerc şi un podium la unul din capete, unde era expus portretul lui Nicolae al II-lea, realizat de Repin. În spatele podiumului erau trei mari ferestre logie care dădeau spre o panoramă ce ar fi putut fi o pictură de Watteau.

În acest palat elegant, deputaţii ţărani din Dumă au adus cultura politică a hambarelor lor săteşti. „Era destul să arunci o privire la adunătura aceasta pestriţă de «deputaţi» – remarca un înalt funcţionar şocat – pentru a te simţi oripilat la vederea

primului organ reprezentativ al Rusiei. Era o adunătură de sălbatici. Părea că glia rusească trimisese la Petersburg tot ce avea ea barbar.” Sute de petiţionari ţărani veneau la Palatul Taurida din toate colţurile Rusiei: unii ca să facă recurs la o decizie a tribunalului local; alţii ca să se plângă de taxe; alţii, pur şi simplu, ca să verifice activitatea delegaţilor aleşi de ei. Printre aceştia se număra şi Serghei Semionov. Fusese trimis de o adunare a ţăranilor din *volost*-ul lui, Andreevskoe, cu mandat pentru reforma agricolă pe care, aşa cum îşi amintea el, „trebuia să mă asigur că Duma a votat-o”. Duhoarea râncedă de mahorcă şi hainele pe care le purtau şi prin ogradă umpleau lungile coridoare ale palatului. Pardoselile erau acoperite de cojile seminţelor de floarea-soarelui pe care le scuipau fără să ţină seama de interdicţiile afişate pe pereţi, pe care cei mai mulţi dintre ei nu ştiau să le citească. Unii deputaţi ţărani se îmbătau prin cârciumi, se încăierau şi, când poliţia încerca să-i aresteze, făceau apel la imunitatea lor ca membri ai Dumei. Doi au fost chiar găsiţi vânzând „bilete de intrare” în Palatul Taurida. Până la urmă s-a aflat că fuseseră condamnaţi pentru infracţiuni minore şi escrocherii, fapte pentru care ar fi trebuit să fi fost descalificaţi din cursa electorală[5].

În parte din cauza acestui element ţărănesc, lucrările Dumei aveau un aer cu totul neoficial. Ziaristul britanic Maurice Baring compara sesiunile cu „o întâlnire între nişte cunoştinţe la club sau la cafenea”[6]. Se întâmpla ca vreun delegat să-şi înceapă discursul chiar de pe scaun şi apoi să continue să se adreseze adunării în timp ce se îndrepta spre tribună. Putea să-şi întrerupă cuvântarea în mijlocul frazei, ca să discute cu preşedintele sau să dea vreo explicaţie scurtă. Uneori deputaţii din fundul sălii se angajau într-o dezbatere separată şi, când preşedintele cerea să se facă linişte, ieşeau pe coridor. Era ca şi cum politica străzii – sau mai degrabă a câmpului – fusese adusă în clădirea parlamentului. Poate era inevitabil ca Duma să fie dezorganizată: era, până la urmă, prima experienţă parlamentară a Rusiei; şi au existat multe alte adunări similare – îmi vin imediat în minte Adunarea Naţională din 1789 sau Parlamentul de la Frankfurt din 1848 –, în care politicienii novici au cam dat cu oiştea-n gard. Se pare însă că, prin natura lor, ruşii erau absolut nepregătiţi pentru rigorile exerciţiului parlamentar. Chiar şi astăzi în Duma postcomunistă se poate observa o astfel de lipsă de formalism, la limita comportamentului de berărie. Democraţia rusă poate fi asemenea ruşilor înşişi: haotică şi dezorganizată.

Cei mai mulţi dintre deputaţii ţărani, cam o sută cu totul, s-au alăturat grupului trudovicilor (al Muncii), un partid agrar nu foarte închegat, al cărui principal element de platformă politică era nevoia unei soluţii radicale în problema pământului, prin exproprierea obligatorie a tuturor moşiilor nobililor. Din acest motiv a fost ales de ţărani după ce partidul lor favorit, Partidul Socialist-Revoluţionar, a decis alături de social-democraţi să

boicoteze lucrările Dumei. Cadeţii erau cel mai mare partid în Dumă, cu 179 de deputaţi (inclusiv Obolenski şi Lvov) din totalul de 478. Numărul era exagerat având în vedere nivelul real al susţinerii de care se bucurau în ţară, întrucât cadeţii câştigaseră multe dintre voturile care altfel ar fi ajuns la eseri sau la social-democraţi. Succesul lor electoral le dăduse, cu toate acestea, un sentiment de legitimitate, ca purtători de cuvânt ai „poporului". Inspiraţi de acest rol istoric – şi uşor speriaţi de ceea ce se putea întâmpla dacă nu vor reuşi să se conformeze aşteptărilor radicale ale maselor –, cadeţii au adoptat faţă de guvern o atitudine de opoziţie militantă, ceea ce a dat tonul în scurta şi zbuciumata existenţă a Dumei.

De la şedinţa ei de deschidere, Duma s-a transformat într-o tribună revoluţionară. A devenit un „berbec de asalt" retoric împotriva fortăreţei autocraţiei. În acea primă zi, deputaţii au sosit la Palatul Taurida într-o dispoziţie militantă şi au început imediat să condamne violenţele represive ale guvernului (însă nu s-a condamnat deloc teroarea stângii). Coborâseră pe Neva cu un vapor, de la Palatul de Iarnă, iar când au trecut pe lângă închisoarea Krestîi, i-au văzut pe deţinuţi făcându-le cu mâna printre gratiile de la ferestre. Ca răspuns, deputaţii şi-au fluturat la rândul lor şepcile şi simbolismul acelui moment i-a făcut pe mulţi să lăcrimeze – la gândul că erau conduşi spre o nouă epocă parlamentară graţie sacrificiului acestor „politici". Când şi-au ocupat locurile în Sala Ekaterina, liderul cadeţilor, Petrunkevici, le-a cerut delegaţilor să „dedicăm primul nostru gând şi primul nostru cuvânt liber celor care şi-au sacrificat libertatea pentru eliberarea scumpei noastre Rusii. Închisorile sunt pline, dar Rusia Liberă cere eliberarea tuturor deţinuţilor politici". Toţi ca unul, delegaţii s-au ridicat în picioare şi, întorcându-se către miniştrii care veniseră să asiste la şedinţa de deschidere, au strigat „Amnistie! Amnistie!"[7].

Conform „Legilor fundamentale", acordarea amnistierilor politice rămânea prerogativa exclusivă a ţarului. Scopul deputaţilor era însă de a forţa coroana să cedeze Dumei puterea executivă şi, cum amnistierea părea un bun punct de plecare, au inclus-o pe lista de revendicări. Pe acestea le-au prezentat sub forma unui „Cuvânt către tron", în care erau cuprinse şi numirea unui guvern care să răspundă în faţa Dumei, abolirea Consiliului de Stat, o reformă agrară radicală şi votul universal pentru bărbaţi. Nu s-a mai auzit nimic două săptămâni, timp în care coroana a cântărit cum să răspundă acestor cereri *ultra vires*. Au existat diferite încercări de a-i neutraliza pe liberali, cooptându-le liderii în guvern. Crezându-se însă în pragul unei a doua revoluţii, decisive, aceştia au rămas ferm pe poziţii. Apoi, pe 14 mai, guvernul a trimis în sfârşit primele două propuneri legislative spre aprobarea Dumei: una privind o nouă spălătorie, cealaltă pentru o seră la Universitatea din Dorpat. Era în mod clar o declaraţie de

război legislativ. Era limpede că guvernul nu voia să coopereze cu Duma. Nici măcar nu era dispus să ia în seamă cererile ei de reformă.

Începând din acel moment, nu mai era decât o chestiune de timp până când Duma avea să fie dizolvată. A urmat un război al nervilor, în care parlamentarii au continuat să-şi manifeste sfidarea printr-o serie de discursuri radicale, de la tribuna din Palatul Taurida. Tensiunea era atât de mare, încât mulţi deputaţi au susţinut ulterior că în acele săptămâni au slăbit, chiar dacă i-a ajutat probabil şi căldura de iunie. Din punctul de vedere al guvernului, dispoziţia revoluţionară din ţară încă reprezenta o ameninţare – războiul ţărănesc împotriva conacelor reîncepuse în primăvară cu aceeaşi ferocitate ca în toamna precedentă, în timp ce campania teroristă a eserilor nu fusese încă domolită – şi poziţia militantă a Dumei avea să o încurajeze.

Miezul problemei era hotărârea Dumei de a-i linişti pe ţărani printr-o reformă agrară radicală. Atât cadeţii, cât şi trudovicii susţineau sus şi tare exproprierea obligatorie a întregului surplus de pământuri ale nobilimii (cadeţii cu plată compensatorie, ceilalţi fără). În timpul „Marii Terori" din 1905 a existat o perioadă când mulţi proprietari de pământuri ar fi fost gata să accepte o formă de expropriere, pentru a-şi salva pielea. „Dacă nu facem nişte concesii – susţinuse un boier asediat, în faţa consiliului local al nobililor –, revoluţia va veni de jos şi flăcările se vor întinde pretutindeni, de la un capăt la celălalt al ţării." Chiar şi Trepov i-a spus odată lui Witte: „Eu însumi sunt proprietar şi aş fi bucuros să renunţ la jumătate din pământurile mele dacă aş fi convins că în aceste condiţii pot să păstrez ce mai rămâne". Pe măsură însă ce valul revoluţionar se retrăgea, moşierii au devenit tot mai puţin înclinaţi spre compromis. În numele lor a vorbit ţarul când a spus „Ceea ce îi aparţine unui moşier este al lui". *Zemstvele* din provincie, odinioară redute ale opoziţiei liberale, au devenit acum redute ale legii şi ordinii. Nobilimea Unită, înfiinţată pentru a apăra dreptul la proprietate, avea susţinători puternici la curte, în Consiliul de Stat şi în administraţia publică. Ea a fost cea care a condus campania împotriva propunerilor de reformă ale Dumei, pe temeiul că acordarea de pământuri în plus nu va ajuta la rezolvarea problemelor lor, de vreme ce ele erau provocate de ineficienţele sistemului comunal, şi nu de faptul că nu ar exista pământ suficient. Argumentaţia era puternic pigmentată de experienţele recente: pentru că văzuseră întotdeauna comuna ca pe un bastion al vechii ordini rurale, aceşti conservatori au învăţat în 1905 că ea ar putea deveni cu uşurinţă mecanismul de organizare al revoluţiei ţărăneşti. La o întâlnire a proprietarilor funciari, din mai 1906, prinţul A.P. Urusov declara: „În alte ţări există mai puţin pământ pe cap de locuitor decât în Rusia şi, cu toate acestea, nu se vorbeşte despre lipsa pământului, pentru că în mintea oamenilor proprietatea este un concept limpede. Noi avem însă

comuna – ceea ce vrea să spună că principiul socialismului a distrus acest concept. Rezultatul este că niciunde în altă parte nu vedem astfel de distrugeri bruşte ale proprietăţii, aşa cum se văd în Rusia”[8]. Abolirea comunei şi crearea unei clase ţărăneşti împroprietărite erau îmbrăţişate acum de către aristocraţi ca alternativă la reforma agrară radicală a Dumei.

Duma a fost în sfârşit dizolvată în 8 iulie, la şaptezeci şi două de zile de la convocarea ei. În februarie s-au organizat noi alegeri. Premierul Goremîkin a fost înlocuit cu Stolîpin, un cunoscut susţinător al abolirii comunei şi un executant dovedit al măsurilor represive pentru restabilirea ordinii în zonele rurale. Liberalii erau indignaţi de dizolvarea adunării. Prinţul Lvov, care fusese atât de convins că aşa ceva nu se va întâmpla, a scris atunci despre „furia iscată de acest atac vădit la adresa principiului parlamentarismului”, deşi, ca proprietar de pământ, se opusese reformei agrare a Dumei. Dizolvarea legislativului l-a transformat pe Lvov dintr-un liberal moderat într-unul radical. El s-a numărat printre cadeţii care, în semn de protest, au fugit în staţiunea finlandeză Vîborg, unde au semnat un manifest care chema „poporul” să se ridice împotriva guvernului şi să refuze plata taxelor sau înrolarea recruţilor în armată[*2]. Manifestul de la Vîborg a fost un exemplu tipic pentru atitudinea militantă pe care au avut-o cadeţii încă de la deschiderea Dumei. Cât despre „popor”, era clar că el nu ascultă de liberali, căci manifestul acestora a fost întâmpinat cu o indiferenţă generală. Aşadar, guvernul a putut să ia cu inima împăcată măsuri represive, pentru a-i reduce la tăcere pe aceşti curajoşi, dar naivi critici liberali. Mai bine de o sută de lideri ai cadeţilor au fost aduşi în faţa instanţei şi suspendaţi din Dumă pentru asocierea lor cu Manifestul de la Vîborg. Cadeţii care le-au luat locul în următoarele două Dume erau, în general, mult mai puţin radicali – şi mai lipsiţi de talent – decât cei din Prima Dumă. În umbra „complexului Vîborg” pe care îl avea partidul lor, ei au urmat o linie mai conservatoare, menţinându-se în limitele legilor ţariste, în apărarea Dumei[9]. Cadeţii nu-şi vor mai pune însă niciodată nădejdea în sprijinul „poporului”. Nici nu vor mai susţine că îl reprezintă. De acum încolo vor deveni în mod conştient ceea ce fuseseră tot timpul: partidul firesc al burgheziei. Liberalismul şi poporul au pornit pe căi diferite.

Omul de stat

Puţine personaje din istoria Rusiei au iscat atât de multe controverse ca Piotr Arkadievici Stolîpin (1862-1911), premier al Rusiei din 1906 până la asasinarea sa, cinci ani mai târziu.

Socialiştii l-au condamnat ca pe unul dintre ultimii apărători sângeroşi ai ordinii ţariste. Laţul spânzurătorii a ajuns să-i poarte numele („cravata lui Stolîpin"); aceasta era pedeapsa administrată de tribunalele militare pentru a înăbuşi revolta ţăranilor care voiau pământ. Vagoanele de tren folosite ca să-i transporte pe „politici" în Siberia erau numite „vagoane Stolîpin" (aşa cum încă se mai numeau şi când se îndreptau spre gulaguri). După 1917, susţinătorii cei mai îndârjiţi ai ţarului vor ajunge să-l acuze pe Stolîpin că este un birocrat îngâmfat, ale cărui periculoase politici reformatoare nu au servit decât la subminarea principiilor sacre ale autocraţiei. Pentru admiratorii lui însă – şi există mulţi în Rusia postsovietică –, Stolîpin a fost cel mai mare om de stat pe care l-a avut Rusia vreodată, singurul care ar fi putut salva ţara de revoluţie şi de războiul civil. Dacă ar fi avut timp suficient, susţin ei, reformele lui ar fi transformat Rusia într-o societate capitalistă liberală, dar moartea lui şi războiul le-au pus capăt. Se povesteşte că, atunci când ţarul şi-a semnat abdicarea, a spus că, dacă Stolîpin ar mai fi fost în viaţă, aşa ceva nu s-ar fi întâmplat niciodată. Există însă un mare „dacă". Ar fi putut un singur om să-l salveze pe ţar? Adevărul este că Nicolae însuşi îi simpatizase pe oponenţii de dreapta ai lui Stolîpin; şi, zădărnicite de această reacţie regalistă, reformele lui au fost sortite eşecului cu mult înainte de moartea lui.

Soarta lui Stolîpin a fost în sine foarte tragică. Eşecul lui însă a avut tot atâta legătură cu slăbiciunea propriei personalităţi ca şi cu opoziţia de care s-a lovit, deopotrivă a dreptei şi a stângii din Rusia. Istoria lui este în multe privinţe asemănătoare cu aceea a lui Mihail Gorbaciov. Amândoi au fost oameni politici curajoşi, inteligenţi şi decişi, fideli reformării liberale a unui sistem autoritarist învechit şi caduc, ale cărui rezultate au fost ei înşişi. Amândoi au păşit pe linia îngustă care delimita puternicele interese inalienabile ale vechilor elite conducătoare de opoziţia radicală a democraţilor. În felul său, nici unul din ei nu a reuşit să vadă că taberele oponente erau pe o traiectorie care le va aduce în coliziune şi că încercarea de a media nu le va aduce decât duşmani, de ambele părţi, şi doar foarte puţini prieteni. Şcoliţi în lumea de monolit a politicii birocratice, nici unul nu a înţeles că reformele sale puteau avea succes doar dacă ar fi câştigat susţinerea unui partid de masă sau a altei comunităţi largi de interese. Au încercat să-şi impună reformele de sus în jos, birocratic, fără să încerce edificarea unei baze populare, iar acest lucru, mai mult decât orice, explică eşecul lor pe scena politică.

Ca înfăţişare şi origine, Stolîpin era exponentul tipic al acelui cerc de aristocraţi care au dominat birocraţia imperială. Înalt, cu barbă şi o ţinută distinsă, avea foarte mult farmec. Englezul Bernard Pares l-a comparat cu un „urs mare, naiv şi prietenos"[10]. Stolîpin se trăgea dintr-o veche familie nobiliară, care îi slujise pe ţari începând din secolul al XVI-lea şi care, ca recompensă pentru

serviciile lor, acumulaseră moşii întinse în mai multe provincii. Mătuşa lui era rudă cu Lermontov, iar părinţii săi erau prieteni cu Gogol şi Tolstoi. În perioada copilăriei sale, familia a călătorit mult prin Europa, iar el ajunsese să vorbească fluent franceza, germana şi engleza în 1881, când s-a înscris la Facultatea de Matematică-Fizică a Universităţii din Sankt-Petersburg.

Într-o privinţă esenţială însă, Stolîpin a fost diferit de restul elitei conducătoare: nu urcase treptat pe scara ierarhică a birocraţiei din Sankt-Petersburg, ci fusese numit şef al guvernului direct din provincie. Aceasta avea să devină o periculoasă sursă de fricţiuni între el şi rivalii săi. Perspectiva politică a lui Stolîpin a fost influenţată direct de experienţa lui din provincie. Chiar şi ca premier, el a rămas în esenţă un boiernaş de ţară, ale cărui interese principale erau agricultura şi administraţia locală. Primii treisprezece ani de carieră (1889-1902) şi-i petrecuse ca mareşal al nobilimii din Kovno, o provincie lituaniană unde soţia lui, O.B. Neidgardt, avea o moşie. Acolo a ajuns Stolîpin să se preocupe pentru prima dată de problemele legate de agricultura ţărănească rusească. Regiunea Kovno, la fel ca aproape tot vestul Imperiului Rus, nu avusese niciodată experienţa sistemului comunal. Ţăranii erau proprietarii loturilor de pământ, iar tehnicile agricole erau, la fel ca în Prusia vecină, mult mai eficiente decât cele ale ţăranilor din centrul Rusiei, unde sistemul comunal era preponderent. Contrastul s-a accentuat pentru el în 1903, când Stolîpin a devenit guvernatorul provinciei Saratov, o extinsă zonă agrară dominată de sistemul comunal. Ţăranii de acolo erau printre cei mai săraci şi mai răzvrătiţi din toată ţara. În 1905-1906, în Saratov au fost distruse mai multe proprietăţi ale moşierilor decât în orice altă provincie a imperiului. Fiica lui Stolîpin îşi amintea imaginea „stepei luminate noaptea de flăcările conacelor incendiate" şi de lungile şiruri de căruţe care treceau profilându-se pe fundalul orizontului roşu, ca o „armată ţărănească întorcându-se de la război"[11]. Toate acestea au confirmat convingerea lui Stolîpin – cu care a venit la Sankt-Petersburg şi care a devenit piatra de temelie a reformei sale agrare – că problema pământului nu se va rezolva, iar ameninţarea revoluţiei nu va fi evitată până ce nu va fi abolit sistemul comunal şi nu se va crea o clasă stabilă de ţărani proprietari de pământ care să fie la fel de interesată ca şi nobilimea de păstrarea statu-quo-ului.

Ca rezultat mai ales al măsurilor lui hotărâte de restabilire a ordinii în Saratov, în 1906 Stolîpin a fost numit ministru de Interne. În luna iulie a anului următor a devenit prim-ministru sau preşedintele Consiliului de Miniştri. Ţarul voia „un bărbat puternic", în stare să facă faţă unei ţări aflate în criză şi prin capitală circulau o grămadă de poveşti despre curajul personal al lui Stolîpin. Spre deosebire de alţi guvernatori de provincie, care în timpul ultimelor tulburări se baricadaseră în reşedinţele lor oficiale sau îşi părăsiseră posturile în grabă, îngroziţi, Stolîpin a

mers prin cele mai rebele sate din Saratov şi, înfruntându-i pe agitatorii radicali, s-a folosit cu succes de ceea ce fiica lui a numit „experienţa lui de moşier pentru a-i domina pe ţărani”. Într-un sat l-a convins pe un posibil asasin să lase jos arma deschizându-şi haina în faţa bărbatului şi provocându-l cu sânge-rece să-l împuşte în faţa mulţimii. Cu altă ocazie, în timp ce vorbea la o întrunire sătească, şi-a dat seama că un ţăran agitator care stătea lângă el părea să aibă intenţii periculoase. Stolîpin şi-a întrerupt discursul şi, întorcându-se spre agitator, i-a cerut să-i aducă paltonul. Supus, ţăranul a luat haina de la un curier şi i-a dat-o guvernatorului[12]. Cu un singur gest arogant, Stolîpin reuşise să-şi afirme autoritatea – autoritatea unui nobil – asupra adversarului său ţăran. Această vinietă spunea multe despre natura puterii în Rusia.

Acestea nu erau exemple izolate ale curajului personal al lui Stolîpin. În timpul mandatului său ca premier au avut loc mai multe atentate la viaţa lui, inclusiv o bombă care a explodat în casa lui, care a ucis câţiva servitori şi a rănit-o pe una dintre fiicele sale. Nu a dat înapoi. A îmbrăcat o vestă antiglonţ şi s-a înconjurat de gărzi de corp – dar părea să se aştepte ca până la urmă să aibă o moarte violentă. Primul rând din testamentul său, scris la puţin timp după ce a devenit premier, suna astfel: „Să fiu îngropat acolo unde am fost asasinat”[13].

„Lupt pe două fronturi”, i-a spus Stolîpin lui Bernard Pares în 1906. „Mă lupt împotriva revoluţiei, dar pentru reformă. Ai putea spune că o astfel de poziţie este dincolo de puterile unui om şi s-ar putea să ai dreptate.” Şi aici, ca în toate declaraţiile lui publice, există o anumită doză de dramatism. Stolîpin era foarte vanitos. Îi plăcea să se considere un om al destinului, care luptă în numele progresului în ciuda tuturor piedicilor. Apariţiile lui în Dumă aveau întotdeauna un element teatral. Îi plăcea să încânte galeria, profita de respiraţia lui sacadată şi de spasmele naturale ale discursului său (rezultatul unei intervenţii chirurgicale nereuşite), pentru a stârni compasiunea deputaţilor. Încuraja legenda conform căreia ar fi fost rănit într-un duel[14].

Cu toate acestea, obiectivul pe care şi-l stabilise avea să necesite un efort cu adevărat herculean. Principalul lui scop era restabilirea ordinii. A reuşit, cu ajutorul unor mijloace care i-au atras oprobriul liberalilor. În primii trei ani de activitate, sute de ziare şi de sindicate radicale au fost suspendate şi aproape 60.000 de deţinuţi politici au fost executaţi, condamnaţi la muncă silnică sau exilaţi fără judecată. Mii de ţărani au fost judecaţi de tribunale militare. Stolîpin ştia însă bine că doar represiunile nu erau suficiente ca să întărească ordinea stabilită, aşa că în paralel a conceput un program de reforme care să împace opoziţia şi să preia iniţiativa în numele statului. A introdus reforme pentru desfiinţarea comunei şi acordarea dreptului la proprietate şi la egalitate civilă deplină pentru ţărani; pentru modernizarea administraţiei locale pe baza cetăţeniei şi a proprietăţii, şi nu pe

baza apartenenţei la o stare; pentru îmbunătăţirea judecătoriilor locale şi reglementarea poliţiei; pentru apărarea libertăţilor civile şi încetarea discriminărilor împotriva evreilor; pentru garantarea unui învăţământ primar universal şi obligatoriu; şi, printre multe altele, pentru îmbunătăţirea condiţiilor de muncă din fabrici. În toate acestea exista un motiv politic limpede: întărirea guvernului. Poate că în acest sens Stolîpin ar trebui descris la fel ca şi eroul lui, Bismarck, după cum sugerase odată Leontovici, drept „liberal conservator”[15]. Căci scopul de ansamblu al reformelor sale nu era să creeze o ordine democratică în sine, ci să întărească sistemul ţarist.

Acelaşi instrumentalism etatist a determinat şi atitudinile lui Stolîpin faţă de Dumă, pe care o considera un apendice al statului, un organism public menit să susţină politicile guvernamentale, dar nu să controleze sau să îndrume administraţia. Modelul lui constituţional era mai degrabă prusac decât englezesc. Suveranitatea trebuia să rămână atributul monarhului şi al executivului său şi nu trebuia niciodată cedată parlamentului. A Doua Dumă, care s-a întrunit în februarie 1907, a fost tolerată de Stolîpin doar în măsura în care a făcut ce voia el. Administraţia lui a făcut tot ce a putut pentru a influenţa alegerile şi a asigura revenirea la putere a aliaţilor ei, octombriştii, care se declaraseră „partid al ordinii de stat”. Acum, când toate partidele de stânga îşi încheiaseră boicotul împotriva Dumei, cei 54 de octombrişti aleşi, chiar şi cu sprijinul a 98 de cadeţi şi a 60 de alţi deputaţi de centru şi de dreapta, abia dacă au reuşit să asigure guvernului o majoritate suficientă în raport cu imensul bloc al celor 222 de socialişti (65 de social-democraţi, 37 de eseri, 16 socialişti populari şi 104 trudovici). Irakli Ţereteli, un menşevic georgian în vârstă de 25 de ani care va ajunge şeful Sovietului din 1917, a devenit curând eroul aşa-numitei „Dume a furiei naţionale”, datorită discursurilor sale radicale şi înflăcărate în care condamna politicile guvernamentale. Stolîpin nu se putea bizui nici pe faptul că ţăranii se vor comporta în felul lor umil obişnuit. Saratov, un deputat ţăran chiar din provincia lui Stolîpin, a făcut mare senzaţie în timpul dezbaterilor asupra reformei agrare, când i-a spus unui delegat nobil: „Ştim noi cum e cu proprietatea voastră, pentru că odinioară şi noi am fost proprietatea voastră. Unchiul meu a fost dat în schimbul unui ogar”[16].

Cu perspective reduse de a găsi sprijin pentru reformele sale, Stolîpin nu a ezitat să dizolve Duma şi să schimbe legea electorală astfel încât, atunci când urma să se întrunească din nou, adunarea să fie dominată de elemente conservatoare. Ponderea electorală a ţărănimii, muncitorilor şi minorităţilor naţionale a fost redusă drastic, în timp ce reprezentarea nobilimii a fost exagerată şi mai mult. Când s-a întrunit a Treia Dumă, în noiembrie 1907, partidele proguvernamentale (octombriştii, partidele de dreapta şi naţionaliştii) controlau 287 din cele 443 de locuri. Cadeţii şi

socialiştii fuseseră reduşi la două minorităţi, fragmentate şi puţin numeroase. Nici măcar prinţul Lvov, cel mai temperat dintre liberali, nu a reuşit să câştige un loc. Aceasta era în sfârşit o Dumă cu care Stolîpin putea să lucreze. Era, după părerea lui, dominată de persoane „responsabile", „adevăraţi oameni de stat", care vor fi în stare să înţeleagă nevoia unui parteneriat nou şi constructiv între stat şi naţiune, în scopul unor reforme treptate. Radicalii au numit-o „Duma lorzilor şi a lacheilor".

Chiar şi acest „parlament al regelui" s-a dovedit însă a fi prea dificil de gestionat pentru Stolîpin, care era supus unor presiuni tot mai mari atât dinspre stânga, cât şi dinspre dreapta. Decretul electoral din 3 iunie a reprezentat, tehnic vorbind, o încălcare a „Legilor fundamentale", iar liberalii s-au grăbit să declare că este vorba despre un *coup d'État*. Până şi octombriştii, principalii beneficiari ai noii legi, s-au simţit stânjeniţi de acesta şi au încercat să se revanşeze pentru câştigurile lor „ilegale" printr-o tentativă de a apăra şi a extinde puterile Dumei.

Aleksandr Gucikov, liderul lor, avea nişte ambiţii speciale privind Duma, în domeniul militar. Ca industriaş care activase pentru Crucea Roşie în timpul războiului împotriva Japoniei, a putut să-şi dea seama atât de necesitatea militară, cât şi de avantajul economic ale unui amplu program de reînarmare. Octombriştii erau din ce în ce mai devotaţi unei politici de expansiune imperialistă, dar în viziunea lor ea nu se putea realiza decât dacă responsabilitatea forţelor armate era transferată de la curte către instituţiile statului. Cheltuirea altor fonduri pentru armată nu avea sens fără reformarea simultană a sistemului ei de comandă, dominat de aristocraţie şi de doctrinele militare ale secolului al XVIII-lea. Rusia avea nevoie de artilerie grea, nu de alte regimente elegante de cavalerie. În această convingere, Gucikov a fost susţinut de „militari de profesie", precum generalul Brusilov şi A.A. Polivanov, adjunctul ministrului de Război al cabinetului Stolîpin. Gucikov era preşedintele Comitetului Imperial de Apărare al Dumei, care avea drept de veto asupra bugetului militar, şi s-a folosit de această poziţie pentru a ataca principiul potrivit căruia curtea deţinea comanda supremă. În 1909, Duma a ameninţat că va refuza împrumuturile pentru marină dacă agenţia ei de planificare strategică, Statul-Major al Forţelor Navale, nu trecea din subordinea curţii în cea a ministerului. Ţarul a fost furios. A văzut în acest ultimatum o tentativă neruşinată a Dumei de a smulge prin forţă comanda militară din mâinile coroanei şi s-a folosit de dreptul de veto pentru a-i bloca proiectul de lege privind Statul-Major al Forţelor Navale. Faptul că Stolîpin şi Consiliul de Miniştri au susţinut propunerea legislativă a înrăutăţit şi mai mult lucrurile, pentru că acum a apărut un conflict fundamental de interese, guvernul fiind de părere că el ar trebui să controleze forţele armate, iar curtea şi aliaţii ei insistând că acesta era dreptul inalienabil al ţarului.

Stolîpin şi-a înaintat demisia, iar Nicolae a fost presat de aliaţii lui mai reacţionari să o accepte. În acest moment însă, după ce restabilise o oarecare ordine în ţară, Stolîpin devenise indispensabil, iar regaliştii au trebuit să accepte mai puţin însemnatul triumf de a-l fi silit să reconfirme prerogativele exclusive ale ţarului în domeniul militar[17].

Dincolo de detaliile crizei Statului-Major al Forţelor Navale exista însă o problemă fundamentală, care avea să submineze eforturile lui Stolîpin de a salva sistemul ţarist reformându-l. În ceea ce îl privea pe ţar, programul politic al lui Stolîpin ameninţa să încline balanţa puterii dinspre curte către instituţiile statului. Proiectul de lege privind Statul-Major al Forţelor Navale a fost un semnal clar al acestei intenţii. Stolîpin s-a situat decisiv în tradiţia modelului petrin de modernizare birocratică, atât de detestat de ţarul Nicolae. Întreaga lui atitudine ca premier viza despărţirea de vechiul sistem patrimonial. În timp ce anterior miniştrii importanţi fuseseră trataţi de ţar ca nişte servitori, Stolîpin a evitat deliberat curtea şi a preferat să-şi petreacă timpul liber acasă, împreună cu familia, aşa cum ar fi făcut un premier occidental, în loc să participe la partide de vânătoare cu ţarul şi lacheii lui. Stolîpin vedea statul ca pe un agent neutru şi universal de reformare şi modernizare, ce avea să protejeze interesele imperiale ale Rusiei. În opinia lui, statul se situa mai presus de interesele aristocraţiei – chiar mai presus de dinastie –, ceea ce nega noţiunea de ordine socială bazată pe vechile ierarhii ale stărilor sociale. Cu toţii, de la ţăran la prinţ, erau cetăţeni (câtă vreme erau proprietari). Acest punct de vedere esenţialmente occidental asupra statului a reprezentat o provocare directă a ideologiei ţaratului moscovit, atât de îndrăgită de ţar şi de curtenii săi, care îşi imaginau autocraţia ca pe o piramidă abruptă a puterii patrimoniale, susţinută mistic şi bazată pe o ierarhie socială strictă, condusă de nobilime. Dacă reformelor lui Stolîpin li s-ar fi permis să aibă succes, atunci conducerea personală a ţarului ar fi fost pusă în umbră de instituţiile statului său, iar ordinea socială tradiţională ar fi fost subminată.

Astfel de temeri erau alimentate de grupurile vechilor elite, care aveau toate motivele să se opună reformelor lui Stolîpin şi care acum s-au raliat în apărarea prerogativelor autocratice ale ţarului. Acest bloc legitimist s-a coagulat odată cu criza Statului-Major al Forţelor Navale, care a reprezentat o adevărată ameninţare la adresa drepturilor tradiţionale ale coroanei. S-a bucurat de o puternică susţinere instituţională în anumite cercuri de la curte, în Consiliul de Stat, Nobilimea Unită, Biserica Ortodoxă, Uniunea Poporului Rus, poliţie şi anumite segmente ale birocraţiei şi, cu toate că opera pe canale neoficiale, blocul a fost destul de puternic pentru a învinge practic toate inovaţiile politice ale lui Stolîpin.

Propunerea lui de a extinde sistemul de stat pentru învăţământul primar a fost respinsă de reacţionarii din cadrul Bisericii, care aveau propriile interese în şcoli. Aceeaşi soartă urma s-o aibă şi legislaţia lui privind eliminarea discriminării minorităţilor religioase, mai ales a credincioşilor de rit vechi şi a evreilor. Eforturile lui de a stopa comportamentul ilegal al birocraţiei şi poliţiei au fost sortite eşecului, pentru că el nu a avut niciodată un control real asupra nici uneia din ele. Guvernatorii provinciilor, cu legăturile de familie pe care le aveau la curte, i-au sabotat constant reformele, în timp ce funcţionarii de rang înalt din Sankt-Petersburg ţeseau intrigi împotriva lui. Cât despre controlul real al poliţiei, Stolîpin practic nu avea nici o putere. Candidatul împărătesei însăşi, generalul P.G. Kurlov, a fost numit şef al poliţiei secrete, în ciuda protestelor lui Stolîpin. Kurlov s-a folosit de poziţia sa pentru a deturna mari sume de bani din fondurile guvernului în folosul grupărilor şi ziarelor extremiste. L-a pus chiar pe Stolîpin sub supraveghere, i-a interceptat corespondenţa şi a ţinut-o pe împărătească la curent despre intenţiile lui, mai ales în privinţa favoritului ei, Rasputin. Când Stolîpin a fost în cele din urmă ucis, în august 1911, a început imediat să circule zvonul că asasinatul fusese comandat de Kurlov. Aceste zvonuri nu au fost niciodată confirmate. Dar ele ne spun multe despre percepţia publică privind relaţiile dintre Stolîpin şi inamicii lui de dreapta.

Nobilimea Unită era de departe cea mai vocală dintre aceste grupări. Fusese înfiinţată în urma Revoluţiei din 1905, pentru a apăra drepturile nobilimii la proprietate şi supremaţia ei în politica rurală. Reformele lui Stolîpin privind administraţia locală o ameninţau pentru că le acordau ţăranilor, ca proprietari, dreptul la o reprezentare în *zemstve* egală cu aceea a nobililor. Mai propuneau şi abolirea judecătoriilor ţărăneşti, incluzându-i pe ţărani definitiv în sistemul dreptului civil. Stolîpin considera că aceste măsuri erau esenţiale pentru succesul programului său de reformă agrară (vezi pp. 233-241). Noua clasă a ţăranilor conservatori, proprietari de pământ, pe care spera să o creeze, nu ar fi sprijinit ordinea existentă dacă aceştia nu deveneau cetăţeni cu drepturi politice şi legale egale cu acelea de care se bucurau celelalte stări. „Mai întâi de toate – spunea Stolîpin – trebuie să creăm cetăţeanul, un mic proprietar de pământ, şi apoi problema ţărănească va fi rezolvată.”

Nobilii de ţară au interpretat totuşi acest gest de incluziune ca pe o ameninţare la adresa poziţiei lor privilegiate în cadrul ordinii politice şi sociale rurale. Stolîpin propunea înfiinţarea unui nou palier de reprezentare a *zemstvelor*, la nivelul *volost*-ului, în care dreptul de vot să se bazeze pe existenţa proprietăţii, şi nu pe naştere. Plănuia, de asemenea, şi sporirea puterilor *zemstvelor* şi desfiinţarea nacealnicilor de ţinut, care dictau legea în zona rurală. Boierii indignaţi susţineau că în final toate acestea vor pune capăt

vechii lor dominaţii asupra sistemului de administraţie rurală. *Zemstvele* locale urmau să se transforme din structuri ale nobilimii în unele ţărăneşti, dat fiind că pentru fiecare nobil de la nivelul *volost*-ului ar fi fost câteva sute de mici proprietari ţărani cărora li se acordase de curând drept de vot. Nobilii îl acuzau pe Stolîpin că încearcă să submineze „societatea provincială" (adică pe ei) printr-o centralizare birocratică şi pe acest temei şi-au unit forţele împotriva lui în Dumă, în Consiliul de Stat, în Nobilimea Unită şi în rândul aliaţilor lor de la curte. Prea vanitos ca să îndure o înfrângere sigură, Stolîpin a renunţat la luptă. Sistemul administraţiei rurale, de departe veriga cea mai slabă din statul ţarist, a rămas în mâinile a 20.000 de nobili, un grup social minuscul şi învechit care, graţie susţinătorilor lui aflaţi în poziţii înalte, a reuşit să anihileze toate reformele şi să-şi apere interesele mărginite. Dacă Stolîpin ar fi reuşit să lărgească baza socială a administraţiei locale din zona rurală, poate că în 1917 aceasta nu s-ar fi prăbuşit atât de dezastruos, iar puterea sovietică poate că nu ar fi umplut niciodată cu atâta succes vidul de putere rezultat.

Aproape aceleaşi conflicte de interese s-au aflat şi la baza faimoasei crize din 1911 a *zemstvelor* din vestul ţării, care a marcat sfârşitul lui Stolîpin. Odată cu declinul octombriştilor, după criza Statului-Major al Forţelor Navale şi orientarea spre dreapta a aristocraţiei latifundiare, Stolîpin a fost obligat să-şi adapteze politicile conform platformei celuilalt mare partid din Dumă, naţionaliştii, care se constituise în 1909 cu sprijinul puternic al latifundiarilor ruşi din cele nouă provincii poloneze. Partidul, după cum spunea Robert Edelman, istoricul acestuia, „nu era atât un partid al naţionalismului, cât mai ales unul al naţionalităţii ruse dominante, într-un imperiu multinaţional"[18]. În aceste provincii din vest nu se înfiinţaseră niciodată *zemstve*, întrucât cea mai mare parte a proprietarilor erau polonezi, iar răscoala polonezilor din 1863 era încă proaspătă în memoria lui Alexandru al II-lea. Partidul Naţionalist milita însă pentru o lege a *zemstvelor* în vest, argumentând că interesele imperiale ale Rusiei în aceste teritorii cruciale de graniţă pot fi garantate printr-o procedură complexă de vot, bazată atât pe naţionalitate, cât şi pe proprietate. Stolîpin cunoştea această regiune vestică din perioada când a locuit la Kovno. Micii proprietari de pământ, care erau mai ales ruşi, ucraineni şi bieloruşi, se numărau printre cei mai progresişti din imperiu şi el se aştepta ca graţie reformei lui agrare aceştia să se transforme rapid în ţărani liberi. Dacă li se acorda ponderea cea mai mare a votului în *zemstve*, aşa cum era prevăzut dreptul de vot al proprietarilor de rang inferior, stipulat în proiectul de lege privind *zemstvele* din teritoriile vestice, aceştia ar fi putut deveni cetăţeni-model proprietari de pământ în statul imperial rus. O zonă dominată anterior de proprietari polonezi de pământ ar fi fost condusă de ruşi, deşi ţărani la origine[*3].

Legea a fost votată de Dumă, dar nu a trecut de Consiliul de Stat, unde nobilimea fundamentalistă nu era dispusă să accepte sacrificarea privilegiilor moşierilor (chiar dacă era vorba despre polonezi) pentru a asigura dominaţia intereselor ruseşti; în opinia sa, faptul că polonezii erau aristocraţi trebuia să prevaleze în raport cu faptul că ţăranii erau ruşi. Opoziţia lor a fost încurajată de Trepov şi Durnovo, favoriţi la curte, care au încercat să se folosească de această ocazie pentru a-şi doborî rivalul. S-au asigurat că propunerea legislativă va fi respinsă, convingându-l pe ţar să-l saboteze pe Stolîpin şi să emită o declaraţie prin care să-i încurajeze pe deputaţi să voteze aşa cum le dictează „conştiinţa" (insinuând, cu alte cuvinte, că ar trebui să voteze împotriva guvernului). A fost un vot clar de neîncredere în Stolîpin, orchestrat de curte şi de acoliţii de dreapta ai acesteia. Mai exista însă o rază de speranţă. Nicolae avea dubii în legătură cu rolul pe care ar fi trebuit să-l joace în acest complot şi i-a promis lui Stolîpin că, dacă proiectul de lege va fi reintrodus, el va susţine votarea lui în camera superioară. Stolîpin nu era însă un om al compromisului. Nu era obişnuit cu opoziţia şi nu avea abilitatea şi şiretenia unui politician modern, abilitate care ar fi trebuit să-i permită să poată negocia o cale de ieşire. În loc să aştepte o doua dezbatere a legii, el a ales să ia poziţie faţă de prima rundă, dându-şi seama că oricum cariera sa era probabil încheiată. A ameninţat că îşi dă demisia dacă ţarul nu suspendă lucrările Dumei şi ale Consiliului de Stat şi nu promulgă legea prin hotărâre de urgenţă, conform articolului 87 din „Legile fundamentale". A mai cerut şi ca Durnovo şi Trepov să fie expulzaţi din capitală. După patru zile de reflecţie, Nicolae a fost în sfârşit de acord cu solicitările lui Stolîpin. În 14 martie, cu ambele camere ale parlamentului închise, ţarul a promulgat Legea *zemstvelor* din teritoriile de vest şi le-a ordonat lui Durnovo şi Trepov să părăsească Sankt-Petersburgul până la finele anului. Fusese nevoie de câteva ore de convingere pentru ca mama sa, extraordinar de raţionala împărăteasă-văduvă, să-l facă pe ţar să nu asculte de sfatul soţiei lui (care era în centrul complotului împotriva lui Stolîpin). Când l-a primit pe premier la Palatul Gatcina, avea faţa „roşie de plâns"[19].

Stolîpin ieşise învingător datorită tăriei sale de caracter. Dar prin tacticile sale despotice în timpul crizei *zemstvelor* vestice i-a îndepărtat aproape pe toţi, iar steaua lui în politică a intrat într-un declin rapid. Ţarul fusese profund umilit de propriul premier şi, împins de apropiaţii săi regalişti, a căutat să se răzbune. Liberalii erau indignaţi de modul dispreţuitor în care fusese tratată Duma. Gucikov a demisionat din funcţia de preşedinte şi octombriştii au trecut în opoziţie; naţionaliştii erau singura facţiune din Dumă care îl sprijinise pe Stolîpin la moţiunea de cenzură. Izolat şi respins de toţi, Stolîpin şi-a pierdut încrederea pe care o avusese

până atunci, a început să aibă insomnii şi a devenit posac[20]. A înţeles că zilele îi erau numărate.

La sfârşitul lui august 1911, Stolîpin a sosit la Kiev pentru festivităţile de dezvelire a unui monument închinat lui Alexandru al II-lea. Era de mult pregătit pentru o moarte violentă şi înainte de a pleca din Sankt-Petersburg îi încredinţase unuia dintre principalii săi asistenţi o casetă cu documente secrete, pe care i-a ordonat să le distrugă dacă el nu se va mai întoarce. A ignorat avertizările poliţiei despre existenţa unui complot privind asasinarea lui şi a plecat la Kiev fără garda de corp. A refuzat până şi să poarte vesta antiglonţ. Pe 1 septembrie, la Opera din Kiev se juca *Povestea ţarului Saltan* de Rimski-Korsakov. Nicolae şi cele patru fiice ale sale stăteau în loja regală din faţa orchestrei, iar Stolîpin s-a aşezat în primul rând din stal. La a doua pauză, în timp ce stătea de vorbă cu contele Frederiks în dreptul fosei, un tânăr în frac s-a apropiat de el, a scos un pistol de sub programul de sală şi a tras două gloanţe către Stolîpin. Un glonţ l-a lovit în braţul drept, celălalt în piept, unde o medalie l-a făcut să ricoşeze în ficat. Încet, ca şi cum nu şi-ar fi dat seama ce s-a întâmplat, Stolîpin şi-a scos mănuşile, le-a aşezat cu grijă pe balustradă şi şi-a descheiat haina, moment în care a văzut că vesta îi era plină de sânge şi s-a prăbuşit pe un scaun. Cu o voce suficient de puternică pentru a fi auzit de toată lumea din preajma sa, a spus: „Sunt fericit să mor pentru ţar” – şi, văzându-l pe acesta în loja regală de deasupra, şi-a ridicat mâinile, făcându-i semn să se adăpostească. Nicolae a rămas acolo, în picioare, iar Stolîpin l-a binecuvântat cu un ultim gest teatral, făcând semnul crucii. Timp de patru zile, starea premierului a rămas stabilă. Ţarul a continuat programul de festivităţi de la Kiev şi l-a vizitat la spital. În ziua de 5 septembrie, Stolîpin a început să se simtă rău. A murit în seara aceea. A doua zi dimineaţă ţarul a venit şi s-a rugat la patul lui. A repetat iar şi iar cuvintele „Iartă-mă”[21].

*

D.G. Bogrov, cel care l-a împuşcat pe Stolîpin, era un student revoluţionar, devenit informator al poliţiei pentru că avea nevoie de bani. Nimeni nu a reuşit vreodată să afle pentru care tabără lucra Bogrov – dreapta sau stânga – şi, într-un fel, aceasta este adevărata problemă. Pentru că Stolîpin avea mulţi duşmani în ambele tabere şi din punct de vedere politic era mort cu mult înainte să îl ucidă glonţul lui Bogrov.

Declinul politic al lui Stolîpin trebuie explicat prin eşecul lui ca politician. Dacă ar fi fost mai versat în „arta posibilului”, poate că ar fi reuşit să câştige mai mult timp pentru sine şi reformele sale. Declarase că are nevoie de douăzeci de ani ca să transforme Rusia. Nu a avut însă la dispoziţie decât cinci, în parte din cauza

propriilor greşeli. A ţinut cu atâta tărie la propriile scopuri şi principii, încât a pierdut din vedere nevoia de a negocia şi de a face compromisuri cu oponenţii săi. S-a opus vechilor elite politice, trecând cu brutalitate peste privilegiile lor tradiţionale, şi a pierdut sprijinul liberalilor, suspendând Duma ori de câte ori aceasta îi era potrivnică. Această inflexibilitate politică îşi avea sursa în viziunea lui birocratică îngustă. A acţionat ca şi cum totul trebuia să se subordoneze intereselor statului, aşa cum erau ele definite de reformele lui, şi considera că acest lucru îl situa mai presus de nevoia de a se implica în treburile murdare ale manevrelor de partid. Credea că îşi putea implementa reformele prin ordin administrativ şi nu a trecut niciodată dincolo de birocraţie pentru a mobiliza o masă mai largă de susţinători. Deşi a recunoscut că reuşita programului său stătea în crearea unei clase ţărăneşti împroprietărite şi conservatoare, nu a luat niciodată în calcul ideea înfiinţării unui partid al micilor proprietari funciari. A existat un Stolîpin, dar nu şi stolîpinişti. Aşadar, când el a murit, reformele lui au murit şi ele.

În opinia unor istorici, ultima speranţă reală a regimului ţarist a fost spulberată de gloanţele asasinului. Reformele lui Stolîpin, susţin aceştia, erau singura şansă adevărată a regimului de a se reforma pe principii occidentale. Dacă ar fi avut mai mult timp, nefiind întrerupte de izbucnirea Primului Război Mondial, atunci poate că Revoluţia din 1917 nu ar mai fi existat. Acest punct de vedere optimist se sprijină pe două supoziţii: că obiectivele reformelor lui Stolîpin erau pe cale de a fi atinse; şi că ele erau capabile să stabilizeze sistemul social al Rusiei după criza din 1905. Ambele prezumţii sunt fundamental greşite.

Mai întâi, reformele reuşiseră într-o foarte mică măsură să împingă Rusia spre o ordine parlamentară constituţională. Într-adevăr, unele dintre metodele lui Stolîpin – cum ar fi lovitura de stat din iunie 1907 şi tacticile lui legate de Legea *zemstvelor* din teritoriile vestice – au reprezentat un abuz flagrant în ceea ce priveşte idealurile acelui sistem. Este adevărat că s-au obţinut şi câteva beneficii în domeniul libertăţilor civile, al libertăţii presei şi în faptul că Duma însăşi a continuat să existe, fie şi doar ca simbol şi ca şcoală pentru noua cultură a constituţionalismului, între 1906 şi 1914[*4]. Aceasta nu a însemnat însă că Rusia ţaristă se îndrepta neapărat spre vreun soi de normalitate liberală de tip occidental. Natura regimului ţarist era unica garanţie solidă a propriei incapacităţi de reformare politică. Ideologia ţaratului moscovit despre autocraţia patrimonială, pe care Nicolae şi partidele de dreapta o preferau tot mai mult, era profund ostilă viziunii occidentale constituţionale presupuse de programul de reformă al lui Stolîpin; iar puterile adânc înrădăcinate ale curţii, împreună cu interesele private ale Bisericii şi ale nobilimii de provincie, erau destul de importante pentru a împiedica definitiv realizarea programului. Odată ce criza revoluţionară din 1905-

1907 a trecut, monarhia nu a mai avut nevoie să fie protejată de Stolîpin şi s-a detaşat tot mai mult de guvernul acestuia, i-a paralizat programul de reforme şi a început să-şi urmeze propria agendă, bazată din ce în ce mai mult după 1912 pe folosirea naţionalismului rus pentru a ralia în spatele tronului „poporul credincios".

În al doilea rând, în 1912, dacă nu chiar mai devreme, devenise limpede că nici un pachet de reforme politice nu ar fi putut să rezolve vreodată criza socială care provocase prima fisură în sistem, în 1905. Este drept că pentru o vreme, în mare măsură ca rezultat al represiunilor guvernului, mişcarea muncitorească s-a estompat şi a manifestat un grad mai mare de moderaţie, suficient cât să le dea menşevicilor motive să spere că ea ar putea să se dezvolte după şablonul european. În cei doi ani de după 1912 s-a înregistrat însă o creştere dramatică atât a numărului de greve ale muncitorilor din industrie, cât şi a gradului de militantism, care au culminat în iulie 1914 cu o grevă generală în Sankt-Petersburg, unde chiar în timpul unei vizite de stat a preşedintelui Franţei erau lupte de stradă şi baricade. Conform influentei lucrări pe care Leo Haimson a scris-o în urmă cu circa treizeci de ani, muncitorii din oraşele cele mai importante se îndepărtaseră rapid de partidele democrate – inclusiv de menşevici –, care susţineau adoptarea unor metode constituţionale sau graduale, şi se apropiau treptat de bolşevici, care încurajau acţiunile directe ale muncitorilor şi lupta violentă împotriva regimului[22]. În ciuda tuturor eforturilor de reformă politică, în preajma Primului Război Mondial Rusia urbană s-a trezit în pragul unei noi revoluţii, potenţial mai violentă decât „repetiţia generală" din 1905.

Pariul pe cei puternici

Într-o dimineaţă rece de aprilie din 1908, ţăranul exilat s-a întors în satul lui. Ca să parcurgă cei o sută şaizeci de kilometri de la Moscova, îi luase aproape trei zile cu trenul şi cu căruţa şi, pe măsură ce se apropia de satul său natal, îi creşteau speranţele că va găsi oarece îmbunătăţiri după cei doi ani de absenţă. Satul Andreevskoe nu fusese însă niciodată prea dinamic. Curentele civilizaţiei moderne trecuseră oarecum pe lângă el şi acum, când se întorcea acasă cu amintirea proaspătă a celor văzute în Anglia şi Franţa, Serghei Semionov nu vedea decât obişnuitele semne ale înapoierii şi paraginii. Fâşiile negre de pământ arat păreau mai înguste şi mai neregulate ca oricând, smocurile de iarbă de pe pajişti crescuseră cât nişte boscheţi, pădurile fuseseră tăiate, vitele erau lăsate să umble dezlegate prin grădini, iar buruienile năpădiseră uliţa principală a satului. Vecinul lui Semionov,

odinioară un ţăran foarte muncitor, dăduse în patima băuturii, iar cei opt copii ai lui umblau desculţi. Ceea ce l-a deprimat cel mai tare pe Semionov a fost vestea că liderii satului erau aceiaşi patriarhi de când plecase el. Căci acum aveau şi mai multe motive să-i privească planurile de reformă cu ostilitate şi neîncredere[23].

Cel mai de seamă dintre bătrâni era Grigori Maliutin, un septuagenar voinic şi beţiv, cu o faţă lată, plină de zgaibe roşii şi o barbă lungă şi albă, dintotdeauna cel mai influent dintre patriarhi. Maliutin era cel mai bogat ţăran din Andreevskoe şi trăia în parte de pe urma profitului scos de fabrica de săpun a fiului său de lângă Moscova, iar pentru vârsta lui era surprinzător de vânjos. Vanitos şi păzindu-şi cu încrâncenare puterea, era adeptul unei discipline stricte, un despot al satului din vechea gardă, care îşi bătea încă baba şi, ca lider al satului, îl biciuia pe orice ţăran găsit vinovat de vreo fărădelege. Cei mai mulţi dintre ţărani îi ştiau de frică. Principalul aliat al lui Maliutin era altă relicvă din anii de iobăgie, Efim Stepanov, care se îmbogăţise făcând economii şi agonisind cu zgârcenie. Purta mereu aceleaşi haine jegoase, îşi hrănea animalele doar atât cât să nu moară de foame şi nu le dăduse niciodată nimic de pomană cerşetorilor care stăteau la uşa bisericii. Amândoi erau rascolnici analfabeţi şi îi unea frica de schimbare. Puterea pe care o exercitau asupra satului depindea de menţinerea acestuia izolat de lumea modernă. Maliutin avea obiceiul să critice orice nouă invenţie, de la samovar la semănătoare, pe motiv că ar fi ruinător de ineficientă. Chiar şi numai gândul la ele îi provoca durere[24].

Ce putea fi mai rău pentru ei aşadar decât vederea rivalului lor suprem, Serghei Semionov? Acesta se născuse în 1868, într-o familie săracă din Andreevskoe. Asemenea lui Semion Kanatcikov, al cărui sat, Gusevo, se afla tot în districtul Volokolamsk, şi el fusese trimis de tânăr la Moscova ca să-şi câştige traiul. Tatăl lui, la fel ca tatăl lui Kanatcikov, era alcoolic, iar mama era aceea care făcea majoritatea muncilor în gospodăria ce nu producea suficient pentru a-l susţine şi pe el. Între 10 şi 18 ani, Semionov s-a plimbat de la o fabrică la alta, mai întâi la Moscova şi apoi la Petersburg, Poltava şi Ekaterinoslav, trimiţând bani familiei, şi întorcându-se acasă la vremea recoltei. A învăţat singur să citească, iar la 18 ani a început să scrie povestiri despre viaţa satului. Într-o bună zi s-a înfiinţat la uşa lui Tolstoi, la Iasnaia Poliana. Lui Tolstoi i-au plăcut povestirile lui Semionov – care reprezenta idealul lui de „scriitor ţăran” – şi cei doi au devenit prieteni pe viaţă. După spusele unuia dintre tovarăşii lui din Moscova, era „mic şi slab, cu o ţăcălie roşcată, ca de capră, un chip trist şi inteligent şi o timiditate sensibilă, aproape ca de copil, era întotdeauna îmbrăcat ţărăneşte, cu rubaşcă, şi semăna mai degrabă cu un funcţionar sătesc decât cu un literat”. Spre deosebire de Kanatcikov, el nu a tânjit niciodată după luminile strălucitoare ale oraşului. La vârsta de 20 de ani s-a întors la

Andreevskoe, s-a însurat cu o fată din sat şi a preluat gospodăria tatălui său. Copilăria lui chinuită l-a făcut să ajungă un susţinător fervent al reformei. „Am fost mereu mânat de dorinţa arzătoare de a face mai bună viaţa în satul meu, de a pune capăt acestor obiceiuri ignorante şi înapoiate", scria el mai târziu. Această credinţă a lui în progres a fost inspiraţia pentru angajamentul său faţă de revoluţie şi – în strânsă legătură cu ea – faţă de propria perfecţionare. S-a lăsat de băutură şi a economisit bani ca să cumpere cărţi despre agricultură. Districtul Volokolamsk devenea repede un important centru de cultivare a inului – poate cea mai importantă formă de cultură intensivă din fermele ţărăneşti ruseşti – şi se puteau scoate bani buni din asta. Semionov s-a aflat în prima linie a acestei mişcări. A luat în arendă mai mult pământ, de la un boier vecin, şi a cultivat nu doar in, ci şi o varietate de alte plante pentru comercializare, pe care le-a lucrat cu cele mai recente metode agricole. A început să militeze pentru o reformă agrară în Andreevskoe, intrând astfel într-un conflict serios cu Maliutin[25].

Lupta dintre ei a început cu un schelet. Fiica lui Maliutin, Vera, născuse un copil din flori. De ruşine, fata a ucis pruncul şi i-a îngropat trupul în pădure. Nu se ştie cum, autorităţile au aflat şi nişte poliţişti au venit în sat să cerceteze. Maliutin a reuşit să le cumpere tăcerea şi chestiunea a fost abandonată fără tam-tam. Mult timp după aceea însă, l-a învinuit pe Semionov că informase autorităţile. Împreună cu susţinătorii lui, a început o campanie de intimidare, pentru a-l alunga pe Semionov din sat. I-au incendiat hambarul, i-au ucis vitele şi l-au acuzat de vrăjitorie. Biserica locală s-a alăturat şi ea corului de voci acuzatoare. Semionov era ateu. Nu voia să-i primească pe preoţi la el în casă, iar duminica şi la alte sărbători era singurul ţăran pe care îl vedeai muncind pe câmp. Mai rău, era şi un adept al lui Tolstoi, care fusese excomunicat. În 1902, un tribunal ecleziastic l-a condamnat în sfârşit pe Semionov pentru vrăjitorie şi ţăranul a făcut şase luni de închisoare[26].

După ce a fost eliberat, s-a întors în sat, de astă dată pentru a se alătura luptei revoluţionare a ţăranilor. S-a numărat printre membrii remarcabilului grup de ţărani, agronomi şi profesori locali care au înfiinţat cluburile de lectură, cooperativele şi asociaţiile ţărăneşti din districtul Volokolamsk şi a căror activitate a culminat cu Republica Markovo din 1905-1906 (vezi pp. 191-192). Maliutin a avut atunci o a doua şansă să-i dea o lovitură rivalului său şi a anunţat poliţia că în sat locuia un revoluţionar periculos. Semionov a fost arestat în iulie 1906, împreună cu liderii ţărani de la Markovo, şi a stat închis două luni la Moscova, după care a fost trimis în exil peste hotare. Cu sprijinul financiar al lui Tolstoi, Semionov şi-a petrecut următoarele optsprezece luni vizitând zonele rurale din Anglia şi Franţa. După ce a văzut care sunt metodele de cultivare practicate în Occident, a devenit şi mai

convins de nevoia unei revizuiri totale a sistemului comunal din Rusia. Acesta îi împovăra pe ţărani cu un mod ineficient de exploatare a pământului şi le înăbuşea iniţiativele ca fermieri individuali. În cadrul sistemului comunal, pământul ţăranilor era divizat în zeci de parcele arabile înguste, răspândite pe tot domeniul satului. Semionov deţinea zece desetine (27 de acri) împărţite în peste 50 de parcele, situate în zece locuri diferite. Fâşiile erau mult prea înguste – unele de nici un metru lăţime – pentru plugurile şi grapele moderne; şi se consuma mult prea mult timp cu deplasarea de la una la alta. Redistribuirea periodică a parcelelor nu stimula prea mult preocuparea pentru fertilizarea solului, dat fiind că orice beneficii s-ar fi pierdut la următoarea realocare a parcelelor. Perspectivele de a introduce o rotaţie avansată a culturilor nu erau prea numeroase, pentru că în sistemul de tip „câmp deschis" toată lumea era obligată să respecte acelaşi tipar al culturilor, ca să permită vitelor să pască miriştile în acelaşi timp, şi astfel se instala inerţia, fie şi doar prin puterea numărului celor care practicau acest model. „Visul meu – scria Semionov – a fost să înfiinţez o fermă a mea, împrejmuită, cu o rotaţie de şapte culturi şi fără parcele înguste."[27]

Plecase din sat ca revoluţionar, iar acum se întorcea ca pionier al politicilor guvernamentale. Visul lui devenise şi visul lui Stolîpin: desfiinţarea comunei. Spre deosebire însă de Semionov, care vedea aceasta doar în termeni agronomici, Stolîpin o lega şi de crearea unei noi clase de ţărani proprietari care, deţinând pământ şi devenind tot mai bogaţi, aveau să înveţe respectul faţă de drepturile nobilimii şi să renunţe la aspiraţiile lor revoluţionare. În 1908, Stolîpin declara în faţa Dumei: „Guvernul nu a pariat pe cei nevoiaşi şi beţivi, ci pe cei zdraveni şi puternici"[28]. Ţăranii întreprinzători ca Semionov erau acum încurajaţi să iasă din comună şi să-şi înfiinţeze propriile ferme, împrejmuite. Prin Legea din 9 noiembrie 1906 li se garanta chiar dreptul de a-şi transforma parcelele de pământ comunale în proprietăţi private, cu ferme total împrejmuite, situate în afara satului (*hutora*), sau în proprietăţi comasate, în interiorul satului (*otruba*). Întregul sat ar fi putut face această transformare cu votul a două treimi din capii gospodăriilor. Ulterior s-au dat şi alte legi care să urgenteze procesul de reorganizare a pământului şi care să-i ajute pe cei ce doreau să se separe să achiziţioneze pământ în plus de la nobili şi de la comună, cu ajutorul unor credite cu dobânzi mici, luate de la Banca Funciară Ţărănească. Nu încăpea îndoială că guvernul acorda o prioritate absolută acestui proiect. Era pentru prima dată când se încerca într-adevăr o schimbare majoră a vieţii de zi cu zi a ţăranului, iar miniştrii şi funcţionarii mai inteligenţi ştiau că, dacă nu se realiza o îmbunătăţire spectaculoasă, avea probabil să fie şi ultima. Conştient de lipsa lui istorică de putere în zonele rurale, guvernul a înlăturat toate piedicile birocratice, pentru a facilita procesul de împărţire în ferme împrejmuite. Patru

ministere, sute de comisii agrare provinciale şi districtuale şi mii de topografi, agronomi, statisticieni şi ingineri au fost folosiţi pentru administrarea procesului. Nacealnicii de ţinut şi ceilalţi funcţionari locali erau bombardaţi cu directive de la centru, care îi îndemnau să-i încurajeze pe cei dornici să se separe, iar zeci de milioane de ruble au fost alocate pentru a-i ajuta. Era ca şi cum regimul înţelesese că propria supravieţuire politică ajunsese să depindă de acest „pariu pe cei puternici".

Stolîpin nu şi-ar fi putut dori un promotor mai bun ca Serghei Semionov. Omul era întruchiparea spiritului de autoperfecţionare şi a spiritului întreprinzător ale ţăranului, pe care se bizuiau reformele lui Stolîpin. La fel ca acesta, Semionov avea o părere proastă despre stilul vecinilor săi – lipsa lor de respect pentru proprietate, teama lor de cărţi şi de ştiinţă, băutura şi bătăile dintre ei –, pe care el îl punea pe seama „obiceiurilor iobăgeşti ale comunei şi a Maliutinilor din lumea asta"[29].

Pentru Maliutinii din Andreevskoe, care nu simţeau nevoia schimbării vechilor metode comunale, Semionov nu era decât un tip care face probleme. Au continuat să-l acuze că este „arteu" (ateu) şi „jefuiţionar" (revoluţionar), pentru că ataca Biserica şi pe ţar. Au încercat să-l împiedice să participe la adunările satului pe motiv că bătrânul său tată alcoolic, de care Semionov continua să aibă grijă, era de fapt capul gospodăriei, din punct de vedere legal. Maliutin susţinea că ar fi o pierdere de timp şi de bani să investeşti în reforme. „Străbunii noştri au făcut lucrurile astfel… şi noi tot aşa o să facem."

Argumentele lui Maliutin erau chiar pe placul ţăranilor, circumspecţi prin însăşi natura lor când venea vorba de reformă. Existau raţiuni culturale profunde pentru opoziţia ţăranilor faţă de desfiinţarea comunei, care timp de secole reprezentase punctul central al vieţii lor. Principala îngrijorare era că, dacă li s-ar fi dat unor ţărani dreptul să deţină o parte din pământul comunal sau să-l aibă mereu în folosinţă individuală, ceilalţi vor fi lipsiţi de dreptul de acces la pământurile respective, ce reprezentau principala lor sursă de venit. Această teamă era mai puternică în rândul membrilor tineri ai familiei, mai ales al femeilor, căci, odată ce o gospodărie îşi comasa terenurile ca proprietate privată, înceta să mai funcţioneze dreptul de a deţine bunuri în comun, ca familie, iar pământul devenea proprietatea personală a celui mai vârstnic din gospodărie. El îl putea ceda unuia sau mai multora dintre fiii săi sau putea să-l vândă, privându-i astfel pe ceilalţi membri ai gospodăriei de moştenirea lor de drept. „Ţăranii – declara un oficial – sunt foarte ostili legii din 9 noiembrie", pentru că „se tem că ţăranii vârstnici vor vinde pământul şi copiii lor vor rămâne săraci. Ei spun că nimeni nu ar trebui să vândă pământul – nu au decât să vândă ce vor, dar nu pământul"[30]. Mulţi ţărani se temeau că, permiţând ca terenurile comunale să devină proprietate

personală, membrii mai bogaţi vor avea posibilitatea să le cumpere ei pe toate. Mai exista şi teama larg răspândită că topografii statului, care primiseră instrucţiuni să încurajeze procesul de îngrădire a pământurilor comunale, îi vor răsplăti pe cei care o fac, dându-le mai mult decât li se cuvenea din pământul cel mai bun.

Ţăranii aveau într-adevăr motive reale să se întrebe cum se putea descâlci până la urmă amestecul acela de parcele, adeseori întortocheate, deţinute în comun. În ce condiţii avea să fie schimbată o bucată de pământ bun dintr-un loc pe un teren mai sterp din altă parte? Cum aveau să fie împărţite păşunile, pădurile şi râurile, care întotdeauna fuseseră deţinute în comun? Iar dacă noile ferme împrejmuite urmau să-şi facă propriile drumuri, acestea nu vor traversa cumva hotarele existente şi căile personale de acces? Ţăranii erau ataşaţi de pământul lor într-un mod cu totul deosebit. Cei mai mulţi munciseră aceleaşi parcele de teren ani de zile, le ştiau particularităţile şi nu s-ar fi despărţit uşor de ele. Nimeni nu-i învăţase cum să calculeze suprafaţa unei bucăţi de pământ înmulţind lungimea cu lăţimea ei, aşa că nu aveau nici un mijloc fiabil de a se convinge că două parcele egale aveau de fapt aceeaşi dimensiune. Câmpurile lor erau împărţite „din ochi” sau măsurând cu pasul lăţimea parcelelor şi făcând aproximări acolo unde existau diferenţe din punctul de vedere al lungimii lor sau al calităţii solului. Nu aveau nici o îndoială că această metodă primitivă, folosită şi de bunicii lor, era mult mai exactă decât complexele metode ştiinţifice ale topografilor statului, cu costumele, riglele şi trepiedele lor. În primul rând, topografii nu puteau lua în calcul diferenţele de detaliu legate de calitatea fiecărei parcele, aşa cum făceau ţăranii, în discuţii nesfârşite, atunci când se împărţea pământul. Nici nu puteau ţine cont de diferiţii factori sociali care influenţau inevitabil alocarea parcelelor între ţărani: pentru că distribuirea celor mai bune parcele către familiile cele mai influente devenise un mijloc important de a păstra ierarhiile rurale tradiţionale. Fermierii cei mai puternici, cei care aveau cel mai mult de pierdut de pe urma desfiinţării comunei, erau cei care conduceau de obicei campania împotriva reformei agrare. Pentru ei nici nu era greu să stârnească în rândul ţăranilor teama generalizată de reforme, pentru că împărţirea din acel moment devenise parte din viaţa lor de zi cu zi, din istoria lor şi din structura socială a satului[31].

Toţi aceşti factori au jucat un rol în eforturile lui Semionov de a se separa de comună. La început, el şi susţinătorii săi, majoritatea ţărani mai tineri şi mai educaţi, au încercat să convingă restul satului să-şi comaseze cu toţii pământul împreună sau cel puţin să facă o redistribuire comunală a terenurilor pentru a reduce numărul parcelelor înguste. Maliutin şi susţinătorii lui au ridicat însă tot felul de obiecţii, iar restul ţăranilor au fost fie prea temători faţă de ei, fie prea temători faţă de schimbare pentru a le

da lui Semionov şi suporterilor lui majoritatea de două treimi din voturi, de care aveau nevoie ca să pună în practică o comasare generală a terenurilor. Aşa încât grupul lui Semionov a început o campanie pentru dreptul de a-şi comasa loturile personale ca *otruba*. S-au lovit însă din nou de opoziţia ostilă a lui Maliutin şi a celorlalţi bătrâni. Satul s-a împărţit în două tabere de minorităţi militante – una care încerca să se rupă de comună şi cealaltă care încerca să-i oprească pe primii –, în timp ce majoritatea ţăranilor nu ştiau ce să creadă, dar încercau, ca oile, să se menţină în grupul cel mai mare. Pentru a-l speria pe Semionov, bătrânii le-au interzis copiilor lui să mai meargă la şcoala din sat, iar lui i-au blocat accesul la păşunile şi pădurile comunale. Susţinătorii lui Maliutin au bătut-o pe nevasta lui Semionov, i-au ucis animalele şi au incendiat casele suporterilor săi. Au ameninţat chiar că îi vor ucide pe topografi când aceştia au venit în sat; şi timp de optsprezece luni nici un topograf nu a mai îndrăznit să-şi facă apariţia.

Astfel de intimidări nu erau deloc neobişnuite (în multe sate au trebuit să fie aduse trupe şi s-a declarat legea marţială, ca să se pună capăt violenţelor). Au fost, cu siguranţă, acţiuni eficiente pentru a-i descuraja pe mulţi ţărani, potenţiali pionieri. Dintre cele şase milioane de cereri de comasare a pământului primite înainte de 1915, peste o treime au fost ulterior retrase, în cea mai mare parte din cauza presiunilor exercitate de vecini. Dintre cele realizate (cu totul circa un milion de comasări individuale), două treimi au trebuit să fie aplicate cu forţa de către autorităţi, deoarece comuna se opunea[32]. Cu toate acestea, chiar având statul de partea lor, Semionov urma să descopere că era nevoie de multă hotărâre din partea celor care voiau să se separe, pentru a duce lucrurile până la capăt.

Din punct de vedere birocratic, soarta reformelor lui Stolîpin era în mâna nacealnicilor de ţinut. Aceştia erau însărcinaţi să le explice ţăranilor avantajele noii metode de cultivare şi să le aprobe petiţiile trimise către comisia funciară, Banca Funciară Ţărănească şi către alte surse de sprijin financiar. Makarov, nacealnicul lui Semionov, era un nobil şcolit şi liberal, pe care falimentul şi o tragică poveste de dragoste îl împinseseră să preia această funcţie, relativ umilă. La fel ca şi guvernatorul provinciei, el era în favoarea mişcării pentru împrejmuirea fermelor, lucru ieşit din comun. Majoritatea colegilor lor din birocraţia de provincie se opuneau reformei. Vedeau în fermele împrejmuite o parte a campaniei generale a lui Stolîpin de subminare a dominaţiei nobilimii asupra zonei rurale şi încercau să blocheze implementarea lor prin inacţiune şi amânări. Faptul că era nevoie de implicarea nacealnicului s-a dovedit a fi un factor major de descurajare pentru potenţialii clienţi ai acestui tip de agricultură, pentru că în multe zone nacealnicii au jucat un rol esenţial în înăbuşirea răscoalelor din 1905-1907, iar neîncrederea ţăranilor

faţă de nacealnicii de ţinut, ca şi faţă de toţi funcţionarii statului, era încă foarte puternică[33].

Nici chiar Makarov nu putea sau nu voia să facă prea multe ca să-l ajute pe Semionov. Mareşalul nobilimii şi ceilalţi nacealnici din Volokolamsk se opuneau cu îndârjire reformelor, iar Makarov nu era pregătit să procedeze altfel, de teamă să nu-şi piardă slujba. Confruntat cu opoziţia ostilă a celorlalţi săteni, nu a avut curajul să-şi folosească puterea coercitivă şi să impună drepturile lui Semionov. Într-adevăr, temându-se pentru viaţa lui, el nici nu a călcat vreodată prin sat. Toate aceste elemente i-au avantajat pe oponenţii lui Semionov, care acum şi-au intensificat rezistenţa. Conduşi de Maliutin, au bombardat autorităţile locale cu plângeri mărunte împotriva lui Semionov. Aceste plângeri erau bine gândite, astfel încât să dea autorităţilor un pretext pentru nesfârşitele amânări birocratice ale reformei funciare. Semionov a fost denunţat la poliţia districtuală că ar fi pângărit un portret al ţarului, aşa încât a fost nevoie de o anchetă amănunţită înainte de a fi considerat suficient de demn ca să aibă în proprietate privată o parcelă de pământ. S-a cerut decizia judecătoriei *volost*-ului în legătură cu cine – între el şi tatăl lui – avea drept de participare la adunarea satului şi, când acolo nu s-a luat nici o decizie, plângerea a ajuns la tribunalele districtuale. Toate acestea au durat aproape doi ani. Maliutin l-a târât şi el prin tribunale, sub pretenţia falsă că avea drept asupra lotului de pământ al acestuia, astfel că, fiind *sub judice*, Semionov nu avea dreptul să-şi împrejmuiască parcelele, de vreme ce, legal, nu avea drept asupra lor.

Hotărârea lui Semionov de a depăşi toate aceste obstacole era cu totul ieşită din comun. Majoritatea ţăranilor se lăsau descurajaţi de dificultăţi mult mai mici şi, în consecinţă, mişcarea de îngrădire a terenurilor şi-a pierdut mult din elan. După un puternic avânt iniţial, rata comasărilor a scăzut dramatic după 1909-1910. Între 1906 şi ajunul revoluţiei, cam 15% din gospodăriile ţărăneşti din Rusia europeană îşi comasaseră terenurile, ca parcele în proprietate privată în grup sau individual, crescând numărul fermelor ţărăneşti care puteau fi lăsate moştenire la aproximativ 27-30%[34]. Pentru fiecare gospodărie care îşi împrejmuia pământurile exista însă o alta a cărei tentativă eşuase, fie din cauza împotrivirii comunei, fie din pricina amânărilor birocratice, rezultatul fiind pierderea interesului. Cele mai multe dintre separări s-au făcut în vestul, sudul şi sud-estul ţării, unde piaţa era cea mai dezvoltată. Cei care au dorit separarea au fost în general fie fermierii mai orientaţi spre piaţă, fie, dimpotrivă, ţăranii cei mai săraci, care şi-au vândut repede loturile personale şi adeseori s-au mutat la oraş. Masa de ţărani din regiunea centrală a Rusiei – mai exact, cei care vor fi în fruntea revoluţiei agrare din 1917 – nu a fost afectată. Reforma lui Stolîpin nu a reuşit să le schimbe modul de viaţă comunală.

După mai bine de doi ani de certuri, până la urmă topografii au sosit în Andreevskoe însoţiţi de gărzi de corp înarmate şi astfel s-au pus la punct ultimele detalii ale comasării pământului. Dintre cele patruzeci şi cinci de familii care iniţial solicitaseră împreună cu Semionov comasarea parcelelor, nu mai rămăseseră decât opt. Pentru a-i împăca pe opozanţii lor, acestea au fost obligate să se mulţumească cu o bucată de pământ sărac şi înţelenit la marginea satului. Pentru că nu era bună de păşunat, ele au rămas dependente de acordul comunei pentru a-şi paşte vitele pe pământul ei. Astfel de compromisuri erau o realitate. Cei mai mulţi dintre ţăranii care voiau să se separe au preferat să rămână cu un picior în sat, lucru posibil dacă deţineau o *otrub* (ceea ce le dădea drept de acces la păşunile şi pădurile comunale), în loc să rişte înfiinţarea unei *hutora* proprii, împrejmuită, dar periculos de izolată. Majoritatea fermelor împrejmuite prin reforma lui Stolîpin erau *otruba* comasate; iar guvernul, în ciuda preferinţei lui pentru *hutora*, nu prea a avut de ales, trebuind să-şi dea acceptul.

În ciuda neîntreruptei opoziţii a ţăranilor care aveau proprietate comună asupra pământului şi care din când în când le vandalizau proprietăţile, Semionov şi tovarăşii săi ce se separaseră au transformat treptat pământul înţelenit în ferme individuale model. Au introdus culturile pe sole mari, cu tipare moderne de rotaţie a culturilor, seminţe selecţionate, cu îngrăşăminte chimice şi echipamente moderne. Producţiile lor de cereale şi de in au crescut cu aproape 50%. Au construit adăposturi de iarnă pentru vite, au importat rase mai bune din Europa, au vândut lapte la Moscova şi au înfiinţat o uniune a producătorilor de lactate. Cultivau şi fructe şi legume, pe care le transportau cu trenul pentru a le vinde la Moscova în fiecare sâmbătă. În 1913, Semionov scria: „Experienţa mea din ultimii trei ani m-a convins că ţăranii au un viitor nou şi luminos”[35]. Aceşti noi fermieri care îşi îngrădiseră loturile au fost pionierii unei scurte revoluţii agricole în Rusia, înainte de Primul Război Mondial. În mare măsură, ei sunt responsabili pentru creşterea semnificativă a nivelului de trai în mediul rural, remarcată recent de istorici. Fermierii *hutorelor*, care erau în general cei mai puternici dintre cei puternici, deţineau trei-patru cai şi poate vreo zece vaci, faţă de cei mai mulţi dintre ţăranii ce aveau proprietate comună asupra pământului, care deţineau doar câte un cal şi o vacă. Foloseau mână de lucru plătită, au mai cumpărat pământ de la moşieri şi au intrat în afaceri. Aceştia erau câştigătorii „pariului pe cei puternici”.

Existau însă şi alţii, mai ales printre *otrubniki*, care nu au reuşit pe cont propriu. Multe dintre *otruba* pe care le aveau erau de fapt mai mici decât loturile comunale vecine, ceea ce însemna că aparţineau gospodăriilor ţărăneşti celor mai slabe. Fără îndoială că unii dintre ei aleseseră să se separe cu scopul de a vinde pământul şi a se muta la oraş: peste un milion de ţărani au făcut

asta între 1908 şi 1915. Alţii însă chiar au încercat să-şi cultive loturile împrejmuite, convinşi că, odată eliberaţi din cadrul comunei, şi ei vor putea deveni fermieri de succes. Adevărul este, desigur, că munca de cultivare a unei parcele împrejmuite presupunea mai multe cheltuieli şi riscuri decât cele cu care se confruntaseră ţăranii în cadrul comunei şi că încercarea de a o face cu mijloace inadecvate era sortită dezastrului. Cei care se separaseră trebuiau să plătească dobânzi la împrumuturile făcute la bancă şi să investească în drumuri, garduri şi apă. Mai trebuiau să-şi asigure propriile mijloace de transport, uneltele, cheresteaua, păşunile şi rezervele de seminţe şi cereale, dintre care pe unele le împărţiseră anterior cu vecinii lor din cadrul comunei. Toată gama de servicii comunale care transformaseră întotdeauna satul în centrul vieţii ţărăneşti – biserica, şcoala, magazinele şi vânzarea cu amănuntul – le erau acum inaccesibile, cel puţin parţial. În 1917, mulţi dintre agricultorii particulari ajunseseră la sapă de lemn şi erau mai mult decât dispuşi să-şi lichideze fermele pentru a se întoarce în cadrul comunei şi a beneficia de împărţirea prăzilor, întrucât reîncepuse războiul împotriva moşiilor boiereşti.

Majoritatea istoricilor occidentali au avut tendinţa să presupună – adeseori mai mult pe baza propriilor prejudecăţi ideologice decât susţinuţi de dovezile empirice – că reforma agrară a lui Stolîpin „trebuie să fi fost" un succes. Se argumentează că, dacă nu ar fi fost Primul Război Mondial, care a pus capăt procesului de separare, reforma ar fi putut să preîntâmpine revoluţia agrară, transformând ţărănimea într-o clasă de proprietari de pământ liberi. Imaginea se potriveşte cu perspectiva acelor istorici care pun accentul pe faptul că după 1905 Rusia ţaristă chiar se stabiliza şi se consolida ca urmare a evoluţiei spre o societate modernă şi că, dacă n-ar fi fost războiul, revoluţia nu ar fi avut loc niciodată. Vremea vechii şi maleficei autocraţii trecea, se contura o ordine parlamentară şi Rusia, aşa susţine argumentaţia, devenea repede o reală putere industrială, cu o ţărănime care nu se hrănea doar pe sine, ci era capabilă să şi exporte alimente.

De fapt, reforma agrară a lui Stolîpin se împotmolise cu mult înainte de 1914. Stolîpin susţinuse că ar avea nevoie de cel puţin douăzeci de ani pentru a transforma Rusia rurală. Însă, chiar dacă ar fi continuat în acelaşi ritm ca înainte de Primul Război Mondial, ar fi avut nevoie de aproape un secol pentru ca regimul să creeze o burghezie agrară puternică, pe care era evident că şi mizase pentru viitorul ţării. Mişcarea pentru îngrădirea terenurilor, ca orice altă reformă a regimului ţarist, a venit prea târziu.

Parte a problemei era lipsa unei structuri birocratice adecvate pentru implementarea reformelor, aşa încât acestea erau amânate la nesfârşit. Guvernul încerca să transforme modul de viaţă al ţăranilor, fără vreo presiune politică reală. Cea mai mare parte a nobilimii, de la guvernatorii de provincie până la nacealnicii

locali, se opunea reformelor şi făcea tot ce putea ca să le împiedice. În acelaşi timp, la nivel sătesc nu exista nici un fel de administraţie de stat, deşi, ca să fim drepţi, Stolîpin încercase să creeze la nivel de *volost* o *zemstvă* dominată de noii ţărani proprietari de pământ şi doar opoziţia politică a moşierimii, care îşi apăra hegemonia tradiţională asupra administraţiei locale, i-a îngropat propunerile. Promotorii asemenea lui Semionov nu au avut aşadar nici un fel de autoritate politică la care să fi putut apela în efortul lor uriaş de a se rupe de comună; iar dacă nu dădeau dovadă, asemenea lui, de o extraordinară perseverenţă, aveau foarte puţine şanse de reuşită. Fără democratizarea administraţiei locale, reforma lui Stolîpin era sortită eşecului.

Poate că, mai presus de toate, reformele au fost condamnate chiar de ambiţia lor. Impunerea unor mijloace capitaliste moderne într-o zonă rurală înapoiată s-a dovedit a fi mult mai dificilă decât fuseseră dispuşi să admită, din birourile lor de la Sankt-Petersburg, birocraţii superiori. Comuna sătească era o instituţie veche, de-a dreptul nefuncţională din multe puncte de vedere, dar încă receptivă la nevoile de bază ale ţăranilor, care trăiau la limita sărăciei, reticenţi la ideea de a-şi asuma riscuri, suspicioşi faţă de schimbare şi ostili faţă de outsideri. Stolîpin a presupus că ţăranii erau săraci din cauza comunei: dacă îi făcea să se rupă de ea, le putea schimba viaţa în bine. Reciproca era însă mai aproape de adevăr: comuna exista tocmai pentru că ţăranii erau săraci şi servea la împărţirea poverii acestei sărăcii, iar atât timp cât ei rămâneau săraci, nu prea erau stimulaţi să o părăsească. De bine, de rău, cutumele egalitariste ale comunei ajunseseră să întruchipeze noţiunile fundamentale ale ţărănimii despre dreptatea socială şi, aşa cum aveau să o dovedească evenimentele din 1917, acestea erau idealurile pentru care ea avea să ducă o luptă îndelungată şi grea.

Pentru Dumnezeu, ţar şi patrie

În colinele care domină cartierele din vestul Kievului există nişte peşteri unde, înainte de revoluţie, obişnuiau să se joace copiii şi unde în duminicile frumoase de vară veneau familiile la picnic. Într-o zi din primăvara anului 1911, nişte copii au găsit într-o peşteră cadavrul unui elev. Avea patruzeci şi şapte de răni de cuţit în zona capului, gâtului şi torsului, iar hainele băiatului erau îmbibate de sânge închegat. Nu departe de el erau şapca de uniformă şi câteva caiete, pe care scria numele victimei: Andrei Iuşcinski, un elev de 13 ani de la Seminarul „Sofia”.

Kievul a fost indignat de această crimă. Paginile ziarelor din oraş erau pline de articole despre ea. Din cauza numărului mare de

răni de pe trupul victimei, unele grupuri ale Sutelor Negre au susţinut că trebuie să fie vorba despre un omor ritual comis de evrei. La înmormântare le-au distribuit participanţilor fluturaşi în care se spunea că „în fiecare an, înainte de Paştele lor, evreii torturează până la moarte câteva zeci de copii creştini, pentru a le amesteca sângele cu pască". Îi îndemnau pe „creştini să-i omoare pe toţi evreii, până nu va mai rămâne nici un jidan în Rusia"[36].

Teoria omorului ritual primea o falsă confirmare din partea aşa-numitelor *Protocoale ale înţelepţilor Sionului*, o contrafacere a poliţiei ţariste, care fusese publicată pentru prima dată în 1902, în Sankt-Petersburg, şi care – cu mult înainte de succesul enorm pe care l-a avut în Europa lui Hitler – a oferit în Rusia o bază populară a legendei conform căreia evreii formau o conspiraţie mondială pentru a corupe şi a subjuga naţiunile creştine. *Protocoalele* au fost însă citite pe scară largă abia după 1917, când mulţi ruşi au dat vina pe evrei pentru calamităţile războiului şi revoluţie. După asasinarea lui din iulie 1918, printre obiectele personale ale ţarului Nicolae al II-lea s-a găsit şi un exemplar al cărţii. Între 1905 şi moartea lui Andrei ea a fost însă publicată în mai multe ediţii, aşa că acuzaţia grupurilor Sutelor Negre, că el ar fi fost ucis de evrei în scopuri ritualice, trebuie să fi sunat familiar, poate chiar pe jumătate convingător pentru zeci de mii de cetăţeni. Mai mult, în acei ani exista o vastă literatură „ştiinţifică" despre omorurile rituale evreieşti, vampirism şi sclavia albă care făceau ca acuzaţiile aduse de grupările Sutelor Negre să pară întemeiate. Pe scurt, aşa cum spunea Witte, antisemitismul era considerat „la modă" în rândul elitei[37].

În săptămânile de după înmormântarea lui Andrei, în Kiev s-au răspândit zvonuri despre o campanie de omoruri rituale organizate de populaţia evreiască a oraşului. Presa de dreapta a reluat acuzaţiile şi le-a folosit ca argumente împotriva acordării unor drepturi civile şi religioase pentru evrei. „Poporul evreu", susţinea *Stindardul rus* (*Russkoe znamia*), a fost transformat de religia lui într-o „specie criminală de ucigaşi, torţionari ritualici şi consumatori de sânge creştin". Treizeci şi şapte de deputaţi de dreapta din Dumă, inclusiv unsprezece preoţi ortodocşi, au semnat o petiţie în care cereau guvernului să defere justiţiei „secta criminală a evreilor". Ministrul Justiţiei (I.G. Şceglovitov) şi cel de Interne (N.A. Maklakov) erau amândoi convinşi de teoria omorului ritual şi, cu binecuvântarea personală a ţarului însuşi, au început să-l caute pe suspectul evreu[38].

Bărbatul pe care l-au ales în final, Mendel Beilis, era un funcţionar între două vârste, angajat la o fabrică a unor evrei care se întâmpla să fie situată în apropierea peşterii unde a fost găsit trupul lui Andrei. Nu era nimic neobişnuit la acest familist liniştit, de statură şi constituţie potrivite, cu barbă scurtă, neagră, şi ochelari. Nici măcar nu era deosebit de religios şi doar arareori mergea la sinagogă. Cu toate acestea, în următorii doi ani, cât a

stat în închisoare, aşteptând să înceapă procesul, poliţia i-a construit cel mai îngrozitor portret. Au fost plătiţi martori care să declare că l-au văzut răpindu-l violent pe Andrei sau că l-au auzit mărturisindu-şi crima şi participarea la culte evreieşti secrete. Cei doi medici însărcinaţi cu efectuarea autopsiei au fost obligaţi să-şi modifice raportul pentru a se potrivi cu teoria omorului ritual. Un psihiatru eminent, profesorul Sikorski, a fost chiar adus pe sus ca să confirme, pe baza celor mai solide „dovezi antropologice", că uciderea lui Andrei a fost „tipică" pentru omorurile rituale comise în mod regulat de evrei. Presa s-a desfătat cu povestiri fantastice despre „Mendel Beilis, băutorul de sânge creştin", şi cu articole semnate de diferiţi „experţi" despre fundamentele istorice şi ştiinţifice ale cazului[39].

Între timp, adevărata cauză a asasinării lui Andrei fusese deja descoperită de doi poliţişti tineri. Andrei fusese tovarăşul de joacă al lui Evgheni Ceberiak, a cărui mamă, Vera, era membră a unei bande criminale ce comisese de curând o serie de furturi în Kiev. Bunurile furate erau depozitate la ea acasă înainte de a fi transportate în alte oraşe, spre a fi vândute. La un moment dat, Andrei le-a descoperit ascunzătoarea secretă. În timpul unei certe cu prietenul lui, l-a ameninţat pe acesta că va spune totul la poliţie, care avea deja suspiciuni. Când Evgheni i-a povestit mamei lui, banda s-a alarmat, l-a ucis pe Andrei şi i-a aruncat trupul în peşteră. Toate acestea au fost trecute sub tăcere de procurorul districtual responsabil cu cercetările, un antisemit fanatic pe nume Ceaplinski, care era dornic să obţină o avansare, oferindu-i lui Şceglovitov capul lui Beilis. Cei doi poliţişti începători au fost concediaţi, iar alţii care aveau dubii în legătură cu acest caz au fost siliţi să-şi ţină gura. Ceaplinski a ascuns până şi faptul că Vera – care va depune mărturie în timpul procesului că l-a văzut pe Beilis răpindu-l pe Andrei – îşi otrăvise propriul fiu, de teamă că ar putea da în vileag adevăratul ei rol în afacere. Evgheni era, de fapt, singurul martor care ar fi putut desfiinţa dovezile acuzării.

În 1917, când conspiraţia a ajuns să fie cunoscută în întreaga ei amploare, s-a aflat că şi ministrul Justiţiei, şi ţarul însuşi ştiuseră că Beilis este nevinovat cu mult înainte de începerea procesului, dar au continuat din convingerea că condamnarea lui era justificată pentru a „dovedi" că exista cu adevărat un cult evreiesc al sacrificiului ritual. În septembrie 1913, când a început procesul, identitatea adevăraţilor criminali fusese deja dezvăluită în ziarele liberale, pe baza informaţiilor oferite de cei doi poliţişti concediaţi de Ceaplinski. Au avut loc mari demonstraţii publice împotriva procesului. Zeci de avocaţi, inclusiv tânărul Kerenski, au organizat un protest în cadrul baroului din Petersburg, pentru care au fost suspendaţi. Gorki, care trăia pe atunci pe insula Capri, a redactat un virulent mesaj la adresa „vânătorii de vrăjitoare împotriva evreilor", pe care l-au semnat Thomas Mann, Anatole

France, H.G. Wells, Thomas Hardy, directorii tuturor colegiilor de la Oxbridge şi zeci de politicieni de frunte din toată Europa. În Statele Unite, lobby-ul evreiesc a făcut campanie pentru sistarea tuturor creditelor financiare către Rusia. Guvernul ţarist nu s-a lăsat însă intimidat de scandalul internaţional şi şi-a intensificat chiar eforturile de a-l condamna pe Beilis. În ajunul procesului, un număr de martori-cheie ai apărării au fost arestaţi şi exilaţi în secret. Judecătorul a fost primit de ţar, i s-a dăruit un ceas de aur şi i s-a promis o avansare dacă procesul se solda cu o „victorie a guvernului". În timpul procesului, judecătorul a întrerupt în repetate rânduri şedinţa, pentru a-i sfătui pe juraţi, în majoritate ţărani dintr-o zonă notorie pentru pogromurile antisemite, să accepte ceea ce tocmai le spusese acuzarea ca fiind „un fapt dovedit". Nici chiar asta nu a fost însă suficient pentru a garanta condamnarea. Martorii acuzării – vagabonzi, infractori condamnaţi şi prostituate – s-au dat de gol cu toţii că sunt nişte mincinoşi plătiţi de poliţie. În cele cinci săptămâni ale procesului, numele acuzatului abia dacă a fost pomenit, întrucât acuzarea se bizuia exclusiv pe denigrarea religiei acestuia. Dându-şi, desigur, seama că asta se aştepta de la ei, unul dintre juraţi se întreba: „Cum putem noi să-l condamnăm pe Beilis, dacă nu se spune nimic despre el?"[40].

În final, într-o bucurie generală atât în ţară, cât şi în străinătate, Beilis a fost achitat. Şase luni mai târziu el a emigrat în Palestina, iar de acolo a plecat în Statele Unite, unde a murit în 1934. Adevărata bandă de criminali răspunzători de moartea lui Andrei nu a fost niciodată pusă sub acuzare. Circul i-a cerut Verei Ceberiak să apară într-o pantomimă despre afacerea Beilis – iar întreaga poveste chiar a fost mai mult sau mai puţin o pantomimă. Femeia a rămas la Kiev până în 1918, când a fost arestată şi împuşcată de bolşevici, în perioada Terorii Roşii (s-ar putea spune că a fost una dintre puţinele victime justificate). Cât despre guvernul ţarist, acesta a continuat să se poarte ca şi cum nimic nu se întâmplase, acordând titluri, avansări şi sume de bani considerabile celor care îi ţinuseră „partea" în cadrul procesului. Ceaplinski a fost avansat într-un post superior în Senat, în timp ce judecătorul a fost numit preşedinte al Curţii de Apel. În ochii lumii occidentale, Afacerea Beilis a ajuns totuşi simbolul luptei dintre despotismul Rusiei medievale şi noua societate, în stil european, a Rusiei secolului XX, întemeiată pe libertăţile civile ale epocii Dumei. În ochii lumii civilizate, regimul ţarist s-a sinucis atunci când s-a situat de partea vechii Rusii.

De ce a fost monarhia dispusă să meargă atât de departe în procesul lui Beilis? Răspunsul se află fără îndoială în situaţia politică generală. În 1911, sistemul legislativ al Dumei nu mai funcţiona. Cele două partide principale dispuse să colaboreze cu guvernul, octombriştii şi naţionaliştii, erau profund divizate şi la alegerile din 1912 pentru a Patra Dumă procentul obţinut a scăzut

dramatic. Vechea majoritate de centru-dreapta se dezintegrase şi puterea Dumei slăbise, traversând o serie de alianţe fragile, fără a fi în stare să găsească un consens productiv[*5]. Guvernul lui Kokovţov (1911-1914) a ignorat Duma, trimiţându-i doar propuneri legislative minore, „firimituri". Palatul Taurida s-a golit treptat, pe măsură ce influenţa parlamentului a intrat în declin. Între timp, mişcarea muncitorească – rămasă în mare măsură latentă după 1906 – renăscuse cu şi mai multă forţă în aprilie 1912, în urma masacrării a 500 de demonstranţi mineri pe fluviul Lena, în nordul sălbatic al Siberiei. În următorii doi ani, trei milioane de muncitori au participat la 9.000 de greve, iar un procent tot mai mare dintre acestea au fost organizate sub lozincile militante ale bolşevicilor, preferaţi în raport cu conducerea mai precaută a rivalilor lor menşevici. La alegerile pentru Dumă din 1912 bolşevicii au câştigat în şase dintre cele nouă circumscripţii muncitoreşti, iar în 1914 dobândiseră controlul asupra tuturor marilor sindicate din Moscova şi Sankt-Petersburg. *Pravda*, ziarul lor înfiinţat în 1912 cu sprijinul financiar al lui Gorki, printre alţii, avea cel mai mare tiraj dintre toate publicaţiile socialiste, cu circa 40.000 de exemplare cumpărate (şi mult mai multe citite) zilnic de muncitori[41].

Pentru ţar şi susţinătorii lui de la curte, Biserică şi cercurile de dreapta, acesta părea neîndoielnic atât un moment oportun (cu o Dumă slăbită), cât şi unul presant (odată cu ascensiunea stângii militante) pentru a anula câştigurile perioadei constituţionale şi a mobiliza masele urbane în sprijinul unei autocraţii populare. Maklakov şi Şceglovitov, principalii oficiali guvernamentali implicaţi în Afacerea Beilis, îl presau de mult pe ţar să desfiinţeze Duma sau măcar să o reducă la statutul de corp consultativ. Doar presiunile occidentale şi teama de o reacţie populară îl făceau pe ţar să se abţină. Pentru aceşti doi miniştri mai ales, dar cu siguranţă chiar şi pentru ţar, care era naiv şi uşor de manipulat, Afacerea Beilis trebuie să fi părut ocazia perfectă (şi poate ultima) de a exploata xenofobia în scopuri monarhice. Au sperat probabil că vor mobiliza „credinciosul popor rus" în apărarea ţarului şi a ordinii sociale tradiţionale, împotriva tuturor pericolelor modernităţii – depravarea vieţii urbane, influenţa insidioasă a intelectualităţii şi caracterul militant al stângii –, pe care mulţi dintre ruşii mai simpli le asociau imediat cu evreii. Aşa cum arătaseră deja pogromurile din 1905-1906, antisemitismul maselor populare era o armă vitală în panoplia contrarevoluţionarilor. Uniunea Poporului Rus (UPR), care era exponentul lor de marcă, se numărase printre primele grupări ale Sutelor Negre care au susţinut acuzaţia de omor ritual; ele au asigurat acuzării o audienţă antisemită pe tot parcursul procesului lui Beilis. Ţarul patrona UPR (iar guvernul o finanţa în secret), în speranţa că într-o zi formaţiunea ar putea deveni un partid monarhist popular, capabil să atragă sprijinul maselor, de care se bucurau acum socialiştii.

Manifestul său exprima neîncrederea plebee în toate partidele politice, în intelectualitate şi în birocraţie, despre care susţinea că reprezintă obstacole în calea „comuniunii directe dintre ţar şi poporul său”. Asta l-a încântat pe ţarul Nicolae: şi el împărtăşea iluzia reinstaurării conducerii personale a ţarului, ca în secolul al XVII-lea. Legătura mistică dintre ţar şi poporul său a fost laitmotivul anului aniversării tricentenarului Romanovilor. Chiar şi succesul lui Rasputin se baza în mare parte pe iluzia autoindusă a ţarului Nicolae că „sfântul” era doar „un simplu ţăran”. Pe scurt, pentru a pătrunde în cele mai înalte cercuri conducătoare, devenea necesar să încurajezi fantezia ţarului privind autocraţia populară; iar exprimarea susţinerii faţă de UPR era calea cea mai uşoară de a o face. Membrii de vârf ai Bisericii, curtea şi guvernul, inclusiv ministrul de Interne Maklakov – toţi susţineau UPR[42].

UPR era în fapt o mişcare naţionalistă pentru Rusia Mare. Primul ei scop declarat era o „Rusie Mare, Unită şi Indivizibilă”. Cartea naţionalismului era însă una riscantă în mâna regimului ţarist. Consecinţele ei erau greu de anticipat. Conceptul de „naţiune” a jucat un rol-cheie în politica perioadei 1905-1917. Atât monarhiştii, cât şi partidele din Dumă l-au folosit din ce în ce mai mult în retorica lor, în competiţia pentru a obţine sprijinul populaţiei. Ideea de „Rusia” a servit ca punct vital de referinţă, în această perioadă de tranziţie când vechile certitudini politice păreau să fie subminate, însă cele noi încă nu se formaseră. Ideea servea ca punct cardinal al busolei cu care ruşii îşi găseau drumul prin meandrele noii politici – cam aşa cum se întâmplă şi în Rusia postcomunistă. Fiecare curent al gândirii politice are tipul lui de naţionalism. În cazul URP, acesta se baza pe rasism şi xenofobie. Supremaţia Marii Rusii avea să fie apărată în cadrul imperiului. Pentru liderii de dreapta ai Bisericii, ea se baza, în mod similar, pe supremaţia ortodoxismului. Un astfel de şovinism al Marii Rusii nu se limita însă la aripa de dreapta. Toate partidele de centru-dreapta ale Dumei au împărtăşit după 1907 convingerea că interesele primordiale ale Rusiei, ca imperiu aflat în rivalitate crescândă cu marile puteri occidentale, depindeau de încurajarea sentimentului popular-naţionalist (căci cum altfel ar fi putut să alcătuiască o armată puternică?) şi de menţinerea dominaţiei ruseşti asupra teritoriilor non-ruse de graniţă. Guvernul lui Stolîpin a fost silit să-şi adapteze programul politic pentru a satisface cererile acestui naţionalism, mai ales după 1909, când sprijinul octombriştilor a scăzut şi guvernul a trebuit să apeleze la Partidul Naţionalist pentru a obţine majoritatea în Dumă. Ruperea guberniei Chełm de Polonia (1909), reinstaurarea dominaţiei ruseşti asupra Finlandei, în cele mai multe privinţe (1910), şi măsurile luate pentru a garanta dominaţia minorităţii ruse asupra majorităţii, prin Legea *zemstvelor* din teritoriile de vest (1911), toate au fost semne ale acestei noi direcţii oficiale în naţionalismul Marii Rusii. Multe dintre concesiile câştigate de non-ruşi, ca

urmare a Revoluţiei din 1905, au fost anulate în aceşti ani. Stolîpin şi-a justificat politicile prin nevoia de apărare a imperiului. În ultimă instanţă, i-a explicat el lui Bernard Pares, graniţa cu Finlanda era la numai treizeci şi doi de kilometri de Sankt-Petersburg, iar Anglia nu ar fi tolerat prea uşor un stat autonom la doar o aruncătură de băţ[43].

*

În Europa creştea ameninţarea războiului. Cele două mari imperii din Balcani, Imperiul Otoman şi Imperiul Austro-Ungar, erau pe cale să se dezintegreze sub presiunile mişcărilor naţionaliste. Germania şi Rusia se pregăteau să intre în conflict din cauza prăzilor de război, fiecare încercând să-şi promoveze interesele în regiune. Principala ambiţie a Rusiei, încă de pe vremea lui Petru cel Mare, era ocuparea Constantinopolului şi controlul asupra Dardanelelor, prin care treceau jumătate din vasele ei comerciale. Dar ea nutrea speranţe şi mai mari, despre propriul imperiu slav în Balcani, speranţe alimentate de mişcările naţionaliste din Serbia, Bulgaria şi Bosnia-Herţegovina.

Pentru o lungă perioadă de timp, astfel de visuri panslaviste au fost considerate subiect de poezie, şi nu o politică realistă. Incapacitatea militară şi economică a ţării impunea o politică externă precaută. După cum se exprimase Polovţov în 1885, „Rusia are nevoie de drumuri şi şcoli, nu de victorii sau onoare, altfel o să devenim o nouă Laponie”[44]. A căzut în sarcina diplomaţilor să apere interesele Rusiei în Europa; iar aceasta a însemnat, în cea mai mare parte, concilierea celor doi vecini puternici ai ei, Berlinul şi Viena. Curtea Romanovilor era de mult favorabilă acestei politici progermane, în parte datorită opoziţiei lor comune faţă de liberalismul european. Se vorbea chiar despre reactivarea vechii alianţe a celor trei împăraţi.

După 1905 totuşi, politica externă nu s-a mai putut face fără a ţine seama de opinia publică. Duma şi presa au manifestat un interes activ faţă de problemele imperiului şi au cerut o politică mai agresivă în apărarea intereselor din Balcani ale Rusiei. Octombriştii erau în frunte, făcând eforturi să stopeze declinul propriului viitor politic, sponsorizând o cruciadă naţionalistă. Gucikov, liderul lor, a condamnat decizia diplomaţilor de a nu intra în război în 1908 – când Austria a anexat Bosnia-Herţegovina –, considerând-o o trădare a misiunii istorice a Rusiei de a-i apăra pe slavii din Balcani. Poporul rus, a declarat el, spre deosebire de „moliciunea indolentă a oficialilor Rusiei”, era pregătit pentru „războiul inevitabil cu rasele germanice” şi aceste sentimente patriotice ale poporului „trebuiau să fie luate în considerare”. Ca să nu se lase nici ei mai prejos, cadeţii din partea dreaptă a eşichierului politic şi-au construit propria versiune,

liberală, de imperialism slav. Struve a afirmat că anexarea Bosniei este o „ruşine naţională”. Destinul Rusiei, a susţinut el într-un cunoscut eseu scris în acel an, era să-şi extindă civilizaţia „în tot bazinul Mării Negre”. Lucrul acesta avea să se realizeze (oricât de contradictoriu ar putea să pară) printr-o combinaţie între puterea imperială şi asocierea liberă a tuturor naţiunilor slave – care, în viziunea lor, vor considera Rusia un refugiu constituţional în faţa opresiunii teutonice. La fel de dornică să fluture drapelul patriotismului era şi elita oamenilor de afaceri liberali din Moscova, condusă de Aleksandr Konovalov şi de cercul Riabuşinski, care în 1912 şi-au înfiinţat propriul Partid Progresist, considerând că a sosit timpul ca burghezia să-şi asume conducerea naţiunii. Controlul Rusiei în Marea Neagră şi asupra rutelor navale prin strâmtori reprezenta o ţintă principală pentru ambiţiile lor comerciale[45].

O bună parte a acestui patriotism burghez era provocat de ideea că Europa se îndrepta inevitabil spre o ciocnire titanică între teutoni şi slavi. Panslavismul şi pangermanismul erau credinţe ce se justificau reciproc: unul nu ar fi putut exista fără celălalt. Teama de Rusia îi unea pe toţi patrioţii germani, iar teama de Germania făcea acelaşi lucru în Rusia. Germanofobia are rădăcini profunde în societatea rusească. Revoluţia s-a bazat în parte pe ea – atât ca o reacţie faţă de război, cât şi ca o respingere a curţii Romanovilor, dominată de germani. Această teamă de Germania izvora oarecum din insecuritatea culturală a ruşilor – din sentimentul că trăiesc la marginea unei societăţi înapoiate, semiasiatice şi că tot ceea ce este modern şi progresist le vine din Occident. Era, aşa cum spune Dominic Lieven, „un sentiment instinctiv că aroganţa germanică faţă de slavi presupune implicit o negare de către poporul rus a propriei demnităţi şi a egalităţii lui cu celelalte neamuri de frunte ale Europei”. Averile germanilor din Rusia, poziţia lor centrală în cadrul administraţiei publice şi dominaţia crescândă a exporturilor germane pe pieţele ruseşti tradiţionale nu au făcut decât să sublinieze acest sentiment de ameninţare rasială. „În ultimii douăzeci de ani – declara un articol de fond din *Novoe vremia*, în 1914 – vecinul nostru de la vest a ţinut zdravăn cu dinţii de resursele vitale pentru bunăstarea noastră şi, aidoma unui vampir, a supt sângele ţăranului rus.” Mulţi se temeau că *Drang nach Osten* („expansiunea spre răsărit”) făcea parte dintr-un plan mai amplu al Germaniei de a anihila civilizaţia slavă şi conchideau că, dacă Imperiul Rus nu lua acum o poziţie fermă în numele aliaţilor lui din Balcani, va urma o lungă perioadă de declin şi de subjugare faţă de Germania. Acest sentiment al panslavismului s-a amplificat pe măsură ce populaţia devenea tot mai frustrată din pricina abordării conciliatoriste a guvernului faţă de „agresorii germani”. *Novoe vremia* era în fruntea criticilor şi a denunţat decizia guvernului de a recunoaşte anexarea Bosniei, în urma presiunilor făcute de Berlin, ca pe o

„Tsushima diplomatică”[*6]. Ziarul cerea guvernului să contracareze influenţa crescândă a Germaniei în Balcani, printr-o campanie slavă. După 1908 s-au înfiinţat numeroase societăţi slave. S-a întrunit chiar şi un Congres al Slavilor, la Praga, unde ruşii au încercat să-i convingă pe „fraţii” lor mai sceptici din ţinuturile ceheşti că le-ar fi mult mai bine sub domnia ţarului. În perioada Războaielor Balcanice din 1912-1913, acest sentiment proslavist a reunit multe elemente ale societăţii ruseşti. Sute de organizaţii publice şi-au declarat sprijinul faţă de slavi, în capitale au avut loc uriaşe demonstraţii, personalităţi publice au cerut, în cadrul mai multor întruniri politice, o mai fermă afirmare a puterii imperiale a Rusiei. „Strâmtorile trebuie să fie ale noastre”, i-a spus ţarului preşedintele Dumei, Mihail Rodzianko, în martie 1913. „Un război va fi primit cu bucurie şi va creşte prestigiul guvernului.”[46]

Fără îndoială că presiunea opiniei publice a jucat un rol important în seria de evenimente care au condus la implicarea Rusiei în Primul Război Mondial. La începutul anului 1914, beligeranţa proslavă se răspândise în rândul celor de la curte, în rândul ofiţerilor de armată şi în cea mai mare parte a ţării. Prinţul G.N. Trubeţkoi, însărcinat în vara lui 1912 cu departamentele „Balcani” şi „Imperiul Otoman” ale Ministerului de Externe, era un bine-cunoscut panslavist, decis să câştige controlul asupra Istanbulului şi hinterlandului balcanic. Un punct de vedere similar avea şi marele duce Nikolai Nikolaevici, militar cu mare influenţă asupra ţarului şi care în august 1914 a fost numit comandant suprem. Tatăl său luptase în 1877-1878 în campaniile din Balcani, iar soţia lui, o panslavistă înfocată, era fiica regelui din Muntenegru. Mulţi generali împărtăşeau simpatiile slave ale marelui duce. Brusilov era unul dintre aceştia. Preocupat de lipsa de pregătire, din punctul de vedere al moralului, pentru războiul iminent, el considera că naţionalismul panslavist era un mijloc de a uni poporul în sprijinul armatei. „Dacă ţarul ar fi făcut apel la toţi supuşii săi – scria el mai târziu – să se adune pentru a-şi salva ţara de actualul pericol şi a-i mântui pe toţi fraţii lor slavi de jugul german, entuziasmul populaţiei nu ar mai fi avut limite, iar popularitatea sa personală ar fi devenit incontestabilă.”[47]

Ţarul însuşi se apropia încet de tabăra panslavismului. La începutul lui 1914 era de părere că sosise timpul să ia o poziţie fermă împotriva Austriei, dacă nu chiar împotriva mai puternicului aliat al acesteia, Berlinul. „Nu ne vom lăsa călcaţi în picioare”, i-a spus el lui Delcassé[*7] în ianuarie. Ambasadorii străini au explicat această nouă decizie prin presiunea opiniei publice. Pentru moment însă, ţarul Nicolae susţinea abordarea precaută a ministrului său de Externe, S.D. Sazonov. Recunoscând că un război cu Puterile Centrale era aproape sigur inevitabil, au căutat să îl amâne prin mijloace diplomatice. Conform experţilor militari, armata Rusiei nu ar fi fost pregătită de război înainte de 1917. Nici baza diplomatică nu era completă: căci, deşi susţinerea

Franţei era asigurată, nu la fel stăteau lucrurile şi în cazul Marii Britanii. Cea mai presantă grijă era însă de departe ameninţarea unei revoluţii, în cazul în care Rusia ajungea să se împotmolească într-o campanie lungă şi epuizantă. Amintirea perioadei 1904-1905 era încă proaspătă, iar liderii revoluţionari considerau că războiul ar fi mai mult decât bine-venit. „Un război între Rusia şi Austria ar fi foarte util pentru revoluţie – îi spunea Lenin lui Gorki în 1913 –, dar sunt mici şansele ca Franz Joseph şi Nicky să ne facă un astfel de dar."[48]

Toate acestea au întărit argumentele facţiunii progermane de la curte împotriva lansării pripite în război. Într-un memorandum profetic din februarie 1914, Durnovo l-a avertizat pe ţar că Rusia era prea slabă ca să suporte un război lung de uzură, pe care era posibil să-l genereze rivalitatea anglo-germană. În Rusia, rezultatul probabil ar fi fost o revoluţie socială violentă, pentru că intelectualitatea liberală nu se bucura de încrederea maselor şi era de aceea incapabilă să păstreze puterea prea mult timp, într-o revoluţie pur politică. Durnovo a subliniat cursul acestei revoluţii în termeni remarcabil de profetici:

> Problemele vor începe cu învinuirea guvernului pentru toate dezastrele. În instituţiile legislative se va lansa o campanie dură împotriva guvernului, urmată de tulburări cu caracter revoluţionar în toată ţara, cu sloganuri socialiste capabile să ridice şi să coaguleze masele, începând cu împărţirea pământului, urmată de împărţirea tuturor bunurilor şi proprietăţilor. Armata înfrântă, rămasă fără oamenii săi cei mai destoinici şi dusă de valul dorinţei primitive a ţăranilor de a avea pământ, se va dovedi a fi prea demoralizată pentru a mai putea funcţiona ca un bastion al legii şi ordinii. Instituţiile legislative şi partidele de opoziţie ale intelectualităţii, lipsite de autoritate reală în ochii poporului, nu vor avea puterea să domine valul popular stârnit chiar de ele, iar Rusia va fi azvârlită într-o anarhie fără speranţă, ale cărei consecinţe nu pot fi prevăzute[49].

La curte, cuvântul-cheie al facţiunii filogermane era „precauţie". Din punctul de vedere al Germaniei însă, dacă avea să fie război cu Rusia, atunci era de preferat să înceapă mai repede, nu să fie tergiversat. „Rusia tot creşte şi creşte şi ne bântuie ca un coşmar", declara cancelarul german Bethmann Hollweg. Când arhiducele Ferdinand a fost asasinat de naţionaliştii sârbi, nu era în interesul Germaniei să înfrâneze ameninţările cu războiul pe care aliatul ei, Austria, le profera la adresa ultimului aliat real al Rusiei din Balcani. Faptul a dat peste cap echilibrul delicat al politicii externe ruseşti. Presa din Rusia cerea la unison război în apărarea Serbiei şi au avut loc mari demonstraţii publice în faţa Ambasadei Austriei la Sankt-Petersburg. În 24 iulie 1914, Consiliul de Miniştri a recomandat începerea pregătirilor militare. Altfel, susţinea A.V. Krivoşein, influentul ministru al Agriculturii, „opinia publică nu va reuşi să

înţeleagă de ce, într-un moment critic în care este vorba şi despre interesele Rusiei, guvernul imperial a refuzat să acţioneze cu îndrăzneală". Era mai important „să credem în poporul rus şi în eterna lui dragoste de patrie decât în orice pregătire sau nepregătire de război întâmplătoare"[50].

Nicolae era aşadar într-o situaţie imposibilă. Dacă intra în război, risca o înfrângere şi o revoluţie democratică; dar, dacă nu o făcea, era la fel de posibil să se confrunte cu o accentuare bruscă a sentimentului patriotic ostil lui, care ar fi putut avea ca rezultat o pierdere totală a controlului politic. Trebuia să ia o decizie cât mai rapid, căci, dacă Rusia era nevoită să-şi mobilizeze forţele, trebuia să o ia înaintea duşmanilor ei, care se puteau mobiliza mult mai repede. În 28 iulie, Austria a declarat în sfârşit război Serbiei. Nicolae a ordonat mobilizarea parţială a trupelor şi a mai făcut un ultim apel către kaizer să împiedice atacul austriac asupra Belgradului. „Prevăd – a avertizat el – că foarte curând voi fi copleşit de presiunile care se vor exercita asupra mea şi voi fi silit să iau măsuri extreme, care vor duce la război." Două zile mai târziu kaizerul i-a răspuns, renunţând la neutralitatea Germaniei în chestiunea sârbă. Sazonov a recomandat mobilizarea generală, înţelegând că o declaraţie de război a Germaniei împotriva Rusiei era acum iminentă (aceasta a fost făcută pe 1 august). El l-a avertizat pe ţar că, „dacă nu cedează cererii populaţiei de a intra în război şi nu scoate sabia din teacă în apărarea Serbiei, riscă declanşarea unei revoluţii şi poate chiar pierderea tronului". Nicolae a pălit. „Gândeşte-te la responsabilitatea pe care îmi recomanzi să mi-o asum!", i-a spus el lui Sazonov. Forţa argumentelor ministrului său a fost însă zdrobitoare şi, fără tragere de inimă, pe 31 iulie, ţarul a ordonat mobilizarea generală[51].

Brusilov a susţinut mai târziu că ţarul a fost constrâns să intre în război de însăşi forţa elanului patriotic al propriului popor: „Dacă nu ar fi făcut-o, resentimentele populaţiei s-ar fi întors împotriva lui cu atâta brutalitate, încât ar fi fost răsturnat de pe tron, iar revoluţia, cu sprijinul întregii intelectualităţi, ar fi avut loc în 1914, nu în 1917". Aceasta este, fără îndoială, o exagerare. Adunaţi în 2 august în faţa Palatului de Iarnă pentru a saluta declaraţia de război a ţarului, patrioţii din clasa de mijloc – vânzători, funcţionari, elevi de liceu şi gospodine – nu prea erau genul de oameni care să pornească o revoluţie. Conform observatorilor străini, mulţi dintre ei primiseră ordin de la patronii sau şefii lor să se ducă acolo. În acea după-amiază însorită, în timp ce stătea la balconul Palatului de Iarnă şi cerceta mulţimea imensă din piaţă, ovaţionând şi fluturând steaguri, care a îngenuncheat atunci dinaintea lui şi a cântat imnul naţional, ţarului trebuie să-i fi trecut prin minte că războiul crease în sfârşit o legătură între supuşii săi şi el şi că, poate, mai erau totuşi motive de speranţă. „Vezi dumneata – i-a mărturisit el la scurt timp după aceea, cuprins de o mare emoţie, profesorului copiilor săi –, acum

vom avea în Rusia o mişcare naţională ca aceea care a avut loc în timpul marelui război din 1812."[52]

Într-adevăr, în acele prime săptămâni vertiginoase din august, existau toate semnele exterioare ale unui *ralliement* la nivel naţional. Grevele muncitorilor au încetat. Socialiştii s-au unit în sprijinul ideii de apărare a patriei, iar pacifiştii, defetiştii şi internaţionaliştii au fost forţaţi să ia calea exilului. Manifestanţii patrioţi au atacat magazinele şi birourile deţinute de germani. Au devastat Ambasada Germaniei din piaţa Mariinskaia, au spart geamurile şi au aruncat în stradă mobila, tablourile minunate şi chiar colecţia personală de sculpturi renascentiste a ambasadorului, după care le-au dat foc. Apoi, în uralele mulţimii, au zdrobit de caldarâm doi cai imenşi din bronz, aruncaţi de pe acoperişul ambasadei. În acest val de sentimente antigermane, lumea şi-a schimbat chiar numele, pentru a le face să pară mai ruseşti: de exemplu, orientalistul Wilhelm Wilhelmovici Struve a devenit Vasili Vasilievici Struve. Copleşit de forţa acestei xenofobii, guvernul a schimbat şi numele cu rezonanţă germană a oraşului Sankt-Petersburg în mai slavicul Petrograd. Nicolae a salutat schimbarea. Nu-i plăcuse niciodată Sankt-Petersburg şi nici tradiţiile lui occidentale şi încercase de mult să-i rusifice înfăţişarea, adăugând motive ale vechiului ţarat moscovit la clădirile clasice.

„Şi-au pierdut minţile cu toţii", se plângea Zinaida Ghippius, poetă, filosoafă şi gazda unor serate literare în Sankt-Petersburg. „Cum se face că, în general, războiul este rău, dar acest război anume este cumva bun?" Cei mai mulţi dintre scriitorii de seamă ai ţării au susţinut războiul şi nu puţini au fost cei care s-au înrolat în armată. În rândul intelectualităţii – aflată ca întotdeauna în căutarea unui sentiment de apartenenţă – exista convingerea generală că războiul va aduce după sine renaşterea spirituală a Rusiei, obligând individul la sacrificiul de sine pentru binele naţiei. Sensul războiului, explica un profesor de filosofie de la Moscova, stă „în primenirea vieţii prin acceptarea sacrificiului suprem pentru patrie". Războiul trebuia văzut ca un fel de „Judecată de Apoi". Puţini intelectuali ar fi împărtăşit verdictul sumbru dat de Gorki, întors de curând din exil: „Un lucru este limpede: intrăm în primul act al unei tragedii mondiale"[53].

Presa a exploatat pe larg şi în termeni romantici această nou-descoperită unitate a poporului rus. *Utro Rossii* (*Dimineaţa Rusiei*), ziarul progresist, susţinea că „acum nu mai există dreapta sau stânga, nici guvern sau societate, ci o singură Naţiune Rusă Unită". În fine, ca pentru a oficia această *union sacrée*, în 8 august Duma s-a autodizolvat într-o singură şedinţă de paradă patriotică, din dorinţa – aşa cum declara rezoluţia adoptată – de a nu împovăra guvernul cu „o politică inutilă" în timpul efortului de război. „Nu am face decât să vă stăm în cale", i-a informat preşedintele Dumei, Rodzianko, pe miniştri la Palatul Taurida.

„Este aşadar mai bine să ne desfiinţăm cu totul, până la încheierea ostilităţilor.”[54]

Astfel de declaraţii de loialitate erau însă înşelătoare. Masa populaţiei nu fusese încă atinsă de entuziasmul războiului; iar milioanele de ţărani şi muncitori care au plecat pe front nu simţeau mai nimic din patriotismul clasei de mijloc, cea care se străduise atât de mult să alimenteze speranţele ţarului. Nu au fost conduşi la gară nici cu drapele, nici cu fanfare şi, după spusele observatorilor străini, pe feţele celor mai mulţi dintre soldaţi se citeau tristeţea şi resemnarea. Groaznica experienţă a războiului va fi cea care va aprinde revoluţia. Disperatul pariu riscant al ţarului avea să aducă distrugerea regimului său.

*1 Unul dintre cele mai mari palate istorice din Sankt-Petersburg, proiectat de arhitectul Ivan Starov (1745-1808); a fost construit între 1783 şi 1789; palatul, cu un aspect exterior auster, dar de o inegalabilă splendoare în interior, a fost o vreme cazarmă, iar în 1906 a devenit sediul primului parlament rus, Duma Imperială de Stat.

*2 Pe drumul spre Vîborg Lvov s-a îmbolnăvit şi a trebuit să se întoarcă la Sankt-Petersburg. De aceea nu a semnat manifestul, deşi era limpede că l-a susţinut.

*3 La fel ca toţi naţionaliştii Marii Rusii, Stolîpin considera că ucrainenii şi bieloruşii sunt purtătorii ideii naţionale ruseşti.

*4 Acest ultim aspect cultural a fost crucial – şi un semn, în sine, al obstacolelor care trebuiau surmontate – pentru introducerea ordinii constituţionale într-o ţară ca Rusia, care atunci (ca şi astăzi) nu avea o tradiţie constituţională reală. În timp ce în ţările occidentale constituţia nu trebuia decât să garanteze drepturile unei culturi şi ale unei societăţi civile preexistente, în Rusia ea trebuia să le şi *creeze*. Trebuia să educe societatea – şi statul însuşi – în spiritul valorilor şi idealurilor constituţionalismului liberal.

*5 Partidele din dreapta eşichierului politic (naţionaliştii şi cei de dreapta) aveau 154 de deputaţi în a Patra Dumă, cei de la centru (octombriştii şi Grupul de Centru) 126, iar cei din stânga (cadeţii, progresiştii şi socialiştii) 152.

*6 Tsushima a fost locul celei mai mari înfrângeri suferite de Rusia în războiul împotriva Japoniei.

*7 Théophile Delcassé (1852-1923) – politician francez, adept al expansionismului şi un antigerman convins; a fost ambasador al Franţei la Sankt-Petersburg în perioada 1913-1914 (n.tr.).

Capitolul 7
Un război pe trei fronturi

Metal contra oameni

Pe 10 august 1914, generalul A.A. Brusilov scria:

> Draga mea Nadiuşenka, soţioara mea nepreţuită!
> Mi-a fost deosebit de greu să mă despart de tine, draga mea Sunny. Însă datoria faţă de patria mea şi de ţar, marea responsabilitate care mi-a fost acordată şi dragostea mea de armată, pe care am studiat-o toată viaţa, m-au împins să nu las loc nici unei slăbiciuni a voinţei şi să mă pregătesc cu întreită forţă pentru sângeroasa încercare cu care ne confruntăm.
> Deocamdată, slavă Domnului, totul merge bine. În această dimineaţă vom inspecta cu automobilul curajoasa Brigadă 4 de Puşcaşi. Are o prezenţă minunată, ofiţeri excelenţi, alături de comandanţii lor de regiment şi şefii de brigadă. Trupe de mare nădejde.
> Moralul soldaţilor este excelent. Cu toţii sunt animaţi de credinţa neclintită în justeţea şi onoarea cauzei pe care o slujesc, aşa că nu există, din fericire, temei de nelinişte şi de nervozitate. Este cum nu se poate mai liniştitor.
> Mă rog neîncetat Domnului nostru Iisus Hristos să ne miluiască pe noi, credincioşii Lui ortodocşi, cu o victorie asupra duşmanului. Eu, unul, sunt *foarte* optimist. Nu-ţi face griji, scumpa mea, fii curajoasă, ai credinţă şi roagă-te pentru mine…
> Te sărut pătimaş.
>
> Aleksis[1]

Pentru cei care au condus Rusia în război în august 1914 existau motive temeinice să fie optimişti. Amintirea ruşinoasei înfrângeri suferite din partea Japoniei se estompase după seriile de cheltuieli militare din ultimii ani. În 1914 Rusia cheltuia mai mult decât Germania pentru forţele ei armate: mai bine de o treime din totalul cheltuielilor publice[2]. Nu este adevărat, aşa cum au susţinut ulterior istoricii, că armata rusă nu era pregătită de război. Din punctul de vedere al efectivelor şi al înzestrării materiale, era cel puţin la paritate cu armata germană şi, mulţumită recentelor îmbunătăţiri aduse căilor ferate din vestul Rusiei, mobilizarea s-a încheiat cu doar trei zile mai târziu decât a inamicului. Planul Schlieffen – care miza pe faptul că Rusia va avea nevoie de trei săptămâni în plus şi, în consecinţă, trupele germane vor fi capabile

să înfrângă Franţa înainte de atacul Rusiei – a fost astfel dejucat şi germanii au fost siliţi să lupte pe două fronturi. Aşa s-au risipit însă şi speranţele că războiul va fi de scurtă durată – „gata înainte de Crăciun", cum se spunea – şi aici a devenit evidentă adevărata slăbiciune a Rusiei. Pentru că Rusia se poate să fi fost pregătită pentru o campanie scurtă, de maximum şase luni, dar nu avea nici un plan de urgenţă real pentru eventualitatea unui război de uzură. Puţini, într-adevăr, au fost cei care se aşteptaseră la un astfel de chin. În vreme ce restul puterilor europene au reuşit însă să se adapteze şi să improvizeze, sistemul ţarist s-a dovedit a fi mult prea rigid şi greoi, prea inflexibil şi încremenit în propria rutină, prea autoritar şi ineficient pentru a se adapta schimbărilor de situaţie. Primul Război Mondial a fost o încercare titanică pentru toate statele Europei – şi a reprezentat un test pe care ţarismul l-a picat într-un mod unic şi catastrofal. Puţini au anticipat acest lucru în primele zile ale conflictului. De-abia în toamnă, când campaniile iniţiale au ajuns într-un impas sângeros, iar cele două armate inamice şi-au consolidat poziţiile, a devenit evidentă slăbiciunea Rusiei.

Brusilov primise comanda Armatei a VIII-a de pe Frontul de Sud-Vest. Cu faţa lui de vulpe şi mustaţa de cavalerist, cu manierele lui elegante şi felul sacadat de a vorbi, a reprezentat din multe puncte de vedere imaginea perfectă a generalului aristocrat. Era însă şi un profesionist, cunoscând bine noua tehnologie de război. La început numele lui era aproape necunoscut în rândul trupelor. Îşi petrecuse cea mai mare parte a carierei în elitista Şcoală pentru Ofiţeri de Cavalerie. A câştigat însă curând încrederea soldaţilor, prin felul strălucit în care i-a comandat şi eforturile neobosite pe care le făcea pentru binele lor; iar în toamna lui 1916 numele său va ajunge faimos nu doar în Rusia, ci şi în tabăra Aliaţilor. În postura de comandant, Brusilov era adeptul unei discipline stricte. Considera că singura garanţie a succesului militar era coeziunea internă a armatei. Din acest punct de vedere avea aşteptări neobişnuit de mari de la ofiţerii săi. Băutura, de exemplu, era strict interzisă, chiar şi pentru ei. Generalul muncea însă zi şi noapte pentru a se asigura că soldaţii lui erau bine hrăniţi, că erau îmbrăcaţi şi înarmaţi aşa cum se cuvine şi nu ezita niciodată să-l pedepsească pe orice ofiţer găsit vinovat de corupţie sau zgârcit cu proviziile distribuite. Nu îl deranja să stea de vorbă cu soldaţii, talent pe care îl aveau puţini generali, şi ştia cum să le ridice moralul în ajunul unei bătălii. Unii observatori au considerat că profunda lui convingere religioasă că Rusia era sortită să câştige războiul i-a molipsit şi pe soldaţii de sub comanda sa[3].

Planul iniţial al comandamentului rus a fost să lanseze o ofensivă pe Frontul de Sud-Vest împotriva forţelor austriece, mai slabe, dar să apere în acelaşi timp şi Frontul de Nord-Vest împotriva germanilor, mai puternici. Sub presiunea exercitată de

Franţa, acest plan s-a transformat însă într-o ofensivă generală pe ambele fronturi, pentru a-i forţa pe germani să-şi transfere trupele de pe teatrul de război din vest, astfel încât să uşureze efortul Franţei. Comandanţii ruşi au acceptat bucuroşi solicitările francezilor. Impregnaţi de doctrinele militare ale secolului al XIX-lea, credeau că un atac îndrăzneţ, cu multe şarje de cavalerie, şi folosirea intensă a baionetei ar reflecta cel mai bine caracterul brav al ruşilor. Nu au luat în calcul pierderea imensă de vieţi omeneşti pe care o astfel de ofensivă avea să o atragă după sine, când i s-ar fi opus artileria modernă şi mitralierele.

Pe Frontul de Sud-Vest lucrurile decurgeau destul de bine. La jumătatea lunii august ruşii au pătruns în Galiţia, forţându-i pe austrieci să se retragă. Aici s-a născut reputaţia lui Brusilov ca strălucit comandant de front. În următoarele două săptămâni, Armata a VIII-a de sub comanda sa a înaintat 220 de verste (210 kilometri) şi a cucerit oraşul Liov după lupte grele (210.000 de ruşi şi 300.000 de austrieci au fost ucişi sau răniţi). Brusilov i-a scris soţiei, de la Gródek, pe linia frontului:

> Întregul câmp de luptă, pe o distanţă de aproape o sută de verste, era înţesat cu mormane de cadavre şi nu existau destui oameni sau brancarde ca să fie luate de acolo… S-a dovedit imposibil până şi să le dai de băut şi să-i hrăneşti pe toţi cei care erau în suferinţă. Aceasta este partea dureroasă şi mizeră a războiului… Dar trebuie să ne continuăm sarcina aceasta dificilă şi teribilă, pentru binele Patriei, şi mă rog doar ca Dumnezeu să-mi dea forţa morală şi tăria de spirit pentru a-mi face datoria. În timp ce-ţi scriu, aud în depărtare bubuitul tunurilor şi armelor, care îl urmăresc pe inamic. Sângele curge în valuri nesfârşite, dar nu există alt mijloc de a lupta. Cu cât curge mai mult sânge, cu atât sunt mai bune rezultatele şi cu atât mai repede se va sfârşi războiul. După cum vezi, sarcina noastră e dificilă şi aprigă, dar necesară pentru victorie. Apasă însă greu pe sufletul meu[4].

În schimb, înaintarea Rusiei pe Frontul de Nord-Vest s-a încheiat repede cu un dezastru. Un plan ambiţios, dar alcătuit în grabă estima că Armata I, aflată sub comanda generalului von Rennenkampf va invada centrul Prusiei Răsăritene, populat de iuncheri, în timp ce Armata a II-a a generalului Samsonov avansa dinspre est pentru a face joncţiunea în apropierea Lacurilor Mazuriene, unde urmau să se unească şi să pornească în marş spre Berlin. Planul cerea îndrăzneală, precizie tactică şi informaţii precise despre mişcările inamicului. Nu s-a îndeplinit nici una dintre aceste condiţii. În a cincisprezecea zi de mobilizare, 408 batalioane de infanterie şi 235 de escadroane de cavalerie s-au deplasat rapid spre vest, respingând Armata a VIII-a germană, pe care o depăşeau numeric în proporţie de aproape doi la unu. Generalul Prittwitz, comandantul german, a intrat în panică şi a ordonat retragerea spre malul vestic al Vistulei, abandonând Prusia Răsăriteană în mâinile ruşilor. Dacă ar fi continuat seria

succeselor lor iniţiale, ruşii ar fi putut forţa retragerea nemţilor. Comandanţii ruşi au amânat însă înaintarea şi au dispersat trupele şi artileria pentru a apăra fortăreţele de pe flancuri şi din ariergardă, care s-au dovedit a fi inutile.

Între timp, Prittwitz, demoralizat, a fost înlocuit cu Hindenburg şi Ludendorff, a căror superioritate netă asupra ruşilor din punctul de vedere al tacticii şi al inteligenţei le-a permis să-şi prindă în ambuscadă inamicul mai puternic şi să-l pună pe fugă. Din mesajele radio interceptate, pe care ruşii, neglijenţi, le transmiteau necifrate, au aflat că armata lui Rennenkampf se oprise pentru aprovizionare şi au mizat pe ipoteza că aceasta nu va mai înainta. Germanii au lăsat doar un mic număr de trupe de recunoaştere, cu care să inducă în eroare armata lui Rennenkampf, şi au mutat restul trupelor spre sud, cu trenul, pentru a înfrunta armata lui Samsonov, care avansa. Dacă Rennenkampf şi-ar fi dat seama ce se petrece şi ar fi atacat, ar fi câştigat o victorie decisivă împotriva trupelor rămase şi poate ar fi pus capăt războiului. Ruşii aveau însă doar un sistem primitiv de spionaj militar şi nimeni nu ştia despre manevrele trupelor germane. Nepregătită să facă faţă numărului masiv de trupe care au ambuscat-o în pădurea din apropiere de Tannenberg, armata lui Samsonov a fost înconjurată şi nimicită în patru dintre cele mai sângeroase zile de carnagiu din istoria lumii. La sfârşitul bătăliei, în 31 august, germanii uciseseră sau răniseră 70.000 de ruşi, luaseră 100.000 de prizonieri, în timp ce ei pierduseră 15.000 de oameni. Au numit acele lupte „bătălia de la Tannenberg", într-un gest simbolic menit să răzbune înfrângerea cavalerilor teutoni de către slavi, cu cinci sute de ani în urmă. Incapabil să îndure această umilinţă, Samsonov s-a împuşcat.

Hindenburg şi Ludendorff au mutat trupele înapoi spre nord, tot cu trenul, şi, primind întăriri de pe Frontul de Vest, i-a învins din nou tactic pe ruşi, în bătălia de la Lacurile Mazuriene. Panicat, temându-se de un nou Tannenberg, Rennenkampf a ordonat de astă dată retragerea. Germanii spuneau în glumă că nu ar trebui să-l mai cheme „von Rennenkampf", ci „Rennen von Kampf" („fuga de bătălie"). Din cauza incompetenţei şi laşităţii lui şi-au pierdut viaţa 60.000 de ruşi[5].

Una dintre trăsăturile izbitoare ale acestui fiasco a fost reacţia dură a comandanţilor ruşi faţă de imensele pierderi de vieţi omeneşti. Era ca şi cum în cercurile aristocratice ale Marelui Cartier General orice exprimare a regretelor faţă de zadarnica pierdere a unui sfert de milion de soldaţi era considerată un semn de slăbiciune. Când reprezentantul Franţei i-a transmis condoleanţe marelui duce Nikolai pentru pierderile suferite, comandantul suprem a răspuns detaşat: „Nous sommes heureux de faire de tels sacrifices pour nos alliés"[6]. Silindu-i pe germani să-şi retragă trupele din teatrul de război vestic, înaintarea rusă a contribuit într-adevăr la amânarea Planului Schlieffen şi le-a

permis francezilor să-şi lanseze contraofensiva pe Marna. Dar cu ce preţ!

Din toamnă, Frontul de Vest a început să se stabilizeze, pe măsură ce războiul mobil făcea loc războiului de poziţii. Nici una dintre părţi nu era suficient de puternică pentru a-şi respinge inamicul şi s-a ajuns la un impas. Ofensivele devastatoare precum cele din prima lună au fost abandonate, iar armatele au descoperit avantajul războiului defensiv şi au intrat în tranşee. Un mitralior adăpostit în tranşee era suficient pentru a respinge o sută de infanterişti, iar pe căile ferate se puteau aduce trupe de apărare mult mai repede decât reuşeau trupele de atac să umple golurile de pe linia frontului.

A fost momentul în care slăbiciunile militare ale Rusiei au început să se facă simţite. Rusia nu era pregătită pentru un război de uzură. Singurul ei avantaj considerabil, aparent inepuizabilul număr de soldaţi ţărani, nu era un avantaj atât de mare pe cât presupuseseră aliaţii ei atunci când vorbiseră despre avansul inexorabil spre Berlin al „tăvălugului rusesc". Era adevărat că Rusia avea de departe populaţia cea mai numeroasă dintre toate ţările beligerante, dar a fost prima care a avut de suferit din cauza lipsei de efective militare. Din pricina natalităţii crescute din Rusia, o proporţie considerabilă a populaţiei era mai tânără decât vârsta minimă pentru înrolare. Numărul de bărbaţi înrolabili era de numai douăzeci şi şapte de milioane, iar 48% dintre aceştia erau scutiţi pentru că erau fii unici sau singurii bărbaţi adulţi capabili de muncă din familia lor ori pe temeiul originii lor etnice (musulmanii, de exemplu, erau scutiţi). În timp ce 12% din populaţia Germaniei şi 16% din cea a Franţei erau mobilizate în serviciul militar, în cazul Rusiei cifra era de doar 5%.

Şi mai serioasă era slăbiciunea rezerviştilor ruşi. Rusia adoptase modelul german al rezerviştilor. După trei ani de serviciu activ, începând cu vârsta de douăzeci şi unu de ani, recruţii rămâneau şapte ani ca rezervişti la prima recrutare, urmaţi de opt ani în a doua recrutare şi alţi cinci în miliţia naţională. Cu toate acestea, numărul victimelor din 1914 a fost atât de mare în raport cu orice estimări (circa 1,8 milioane), încât armata s-a trezit curând obligată să cheme la arme bărbaţii neinstruiţi din a doua recrutare. Luptele de la Przemyśl din octombrie au fost ultimele pe care Brusilov le-a mai putut purta cu „o armată instruită şi pregătită adecvat, înainte de război":

> După numai trei luni de război, dispăruseră cea mai mare parte a ofiţerilor noştri profesionişti şi a soldaţilor instruiţi, rămânând doar un minimum de trupe care au trebuit să fie rapid completate cu oameni slab instruiţi, trimişi la mine direct din centrele de recrutare… Din acel moment, caracterul profesional al trupelor noastre a dispărut, iar armata a devenit tot mai mult un fel de miliţie prost instruită… bărbaţii trimişi să-i înlocuiască pe cei căzuţi nu ştiau în general decât să mărşăluiască… mulţi nu ştiau nici măcar

> cum să-şi încarce puştile, iar despre felul în care trăgeau, cu cât spunem mai puţin, cu atât mai bine… Astfel de oameni nu pot fi consideraţi cu nici un chip soldaţi adevăraţi[7].

Soldatul armatei ruse era în cele mai multe cazuri străin de sentimentul patriotic. Poate că într-o oarecare măsură era capabil să se identifice cu războiul ca mijloc de apărare a ţarului sau a credinţei, dar apărarea naţiunii ruse însemna foarte puţin, mai ales dacă el nu era rus. Soldatul era un ţăran cu foarte puţine cunoştinţe directe despre lumea din afara satului său, iar sentimentul că el ar fi „rus" era foarte puţin dezvoltat. Se considera localnic al regiunii unde s-a născut şi, câtă vreme duşmanul nu ameninţa să invadeze zona respectivă, nu prea vedea de ce ar trebui să se lupte cu el. „Noi suntem din Tambov. Germanii n-or să ajungă până acolo", pare să fi comentat unul dintre recruţi. Un agent funciar din Smolensk, înrolat în garnizoanele de ariergardă, a auzit astfel de comentarii din partea soldaţilor, în primele săptămâni de război:

> „Ce mama dracului a adus războiul ăsta peste noi? Ne băgăm şi noi în treburile altor neamuri."
> „Am vorbit între noi; dacă nemţii vor plată, mai bine le plătim zece ruble de căciulă decât să omorâm oameni."
> „Oare ce importanţă are sub ce fel de ţar trăim? Nu poate să fie mai rău sub neamţ."
> „N-au decât să se ducă ei să lupte. Să aşteptăm niţel şi o să ne lămurim şi cu voi."

Astfel de atitudini deveneau tot mai frecvente printre soldaţii de rând pe măsură ce războiul continua, iar Brusilov avea motive să se plângă:

> Recruţii care sosesc din interiorul Rusiei nu pricep ce legătură au ei cu războiul. I-am întrebat pe oamenii mei din tranşee, iar şi iar, de ce suntem în război; răspunsul inevitabil şi fără noimă a fost că un oarecare arhiduce şi nevasta lui au fost ucişi şi că, drept urmare, austriecii au încercat să-i umilească pe sârbi. Practic, nimeni nu ştia cine sunt sârbii ăştia; nici slav nu ştiau prea sigur ce înseamnă. De ce ar fi vrut Germania să intre în război cu noi din cauza sârbilor acestora, nimeni nu ştia să spună… Nu auziseră niciodată despre ambiţiile Germaniei; nici măcar nu ştiau că există o astfel de ţară[8].

Toate acestea nu prea prevesteau nimic bun pentru o armată ai cărei comandanţi aveau de gând să atace Berlinul şi cu atât mai puţin pentru comandanţii uneia care era hotărâtă să cucerească oraşul Istanbul. Pacifist din fire, ţăranul rus nu se mândrea defel cu cuceririle imperiale ale ţării lui.

Lipsa unei structuri clare de comandă a fost una dintre cele mai mari slăbiciuni ale armatei. Autoritatea militară era împărţită

între Ministerul de Război, Statul-Major General (Stavka) şi comandamentele de front. Fiecare avea propriile scopuri, aşa că nu s-a întocmit nici un plan limpede. „Încă de la început – se plângea Brusilov – nu am fost în stare să aflu absolut nimic despre planul nostru general de campanie.” Aşa cum remarcase odată, sarcastic, generalul Bezobrazov, totul era „ordine, contraordine şi dezordine”[9]. Conflictele acute dintre comandamentele celor două fronturi principale, de nord-vest şi de sud-vest, erau deosebit de nocive. Refuzul încăpăţânat al comandamentului Frontului de Sud-Vest de a trimite întăriri pe celălalt front a fost o cauză majoră a eşecului ofensivei din Carpaţi în iarna 1914-1915.

Disensiunile dintre elita aristocrată a trupelor Cavaleriei de Gardă şi noii militari de profesie – Brusilov era cu un picior în fiecare tabără – au reprezentat un element important în aceste conflicte. Comandanţii superiori erau aleşi dintr-un cerc restrâns de aristocraţi, ofiţeri de cavalerie şi curteni, care nu prea aveau competenţă militară. Însuşi comandantul suprem, marele duce Nikolai, nu participase niciodată la lupte serioase şi era doar un om de paie în fruntea Stavka. Era cel care se ocupa de oaspeţii străini, semna documentele care i se puneau dinainte şi s-a înconjurat de aghiotanţi, printre care şi fraţii săi, pe care îi numea „somniferele” lui. În chestiunile strategice nu a reuşit însă să fie un adevărat comandant. La o întâlnire a comandanţilor de front din septembrie, el nu a stat în încăperea unde erau generalii, „ca să nu îi încurce”. Generalul Ianuşkevici, şeful lui de stat-major, nu avea nici un fel de calitate care să-l recomande, în afara faptului că se bucura de favorurile ţarului, care îl descoperise ca tânăr soldat de gardă la palat. Nu comandase nici măcar un batalion. Colonelul Knox, ataşatul militar britanic pe lângă Stavka, îşi construise despre el „mai degrabă imaginea unui curtean decât a unui soldat”. Întreaga ambianţă de la Stavka – instalat într-un orăşel numit Baranovici, situat în Belarus – era cât se poate de departe de atmosfera războiului. Colonelul Knox îşi amintea: „Eram în mijlocul unei încântătoare păduri de brad şi totul era calm şi tăcut”. Ofiţerii superiori aveau suficient timp pentru conversaţii lejere, pentru un trabuc şi o plimbare prin pădure, după masa de prânz. Mulţi dintre ei au găsit vreme să scrie jurnale voluminoase sau, asemenea lui Brusilov, lungi scrisori zilnice către soţiile lor[10].

Aceleaşi maniere elegante erau demonstrate de majoritatea comandanţilor superiori. Din 1909, când generalul Suhomlinov (un exemplu perfect de curtean militar) a devenit ministru de Război, s-a aplicat o politică deliberată de promovare a ofiţerilor superiori pe baza loialităţii lor faţă de ţar. Cavalerişti aristocraţi, dar incompetenţi, din vechea şcoală Suvorov, erau preferaţi militarilor de profesie, care înţelegeau cu mult mai bine necesităţile războiului modern. Datorită intervenţiilor permanente ale ţarului în numirea ofiţerilor superiori, uneori la insistenţele

soţiei sale, relaţiile şi loialitatea faţă de el vor continua să aibă întâietate faţă de competenţele militare. Chiar şi în război, Nicolae s-a zbătut să-şi impună autocraţia patrimonială.

În primăvara anului 1915, ţarul Nicolae a făcut o vizită armatei conduse de Brusilov, în Galiţia, şi l-a avansat la gradul de aghiotant general. Brusilov a presupus că era un gest de recunoaştere a serviciilor lui pe câmpul de luptă, dar a aflat chiar de la ţar că, de fapt, îl primise doar pentru că „mi-a vizitat cartierul general şi a luat masa cu mine". Informaţia despre această avansare nu a fost făcută publică, pentru că membrii curţii nu erau pe deplin convinşi de loialitatea lui Brusilov (care criticase conducerea armatei). Polivanov, adjunct al ministrului de Război, a recunoscut ulterior faţă de soţia lui Brusilov că pe tot parcursul războiului s-au făcut „aranjamente secrete" pentru a „estompa" numele soţului ei, ca nu cumva succesul său militar să-l transforme într-o ţintă a opoziţiei publice faţă de faptul că curtea deţinea comanda forţelor armate. Această istorie rezumă modul în care elita conducătoare rusă a dus războiul[11].

Câtă vreme comandanţii erau numiţi în funcţie de loialitatea lor faţă de curte, mai degrabă decât pentru abilităţile lor, nu prea putea exista o conducere militară eficientă. Generalii aristocraţi au comis gafe după gafe (unul a avut chiar onoarea de a ordona artileriei să deschidă focul asupra tranşeelor propriei infanterii). Au condus războiul după tipicul unei campanii militare din secolul al XIX-lea, cerându-le oamenilor să atace poziţiile artileriei inamicului, indiferent de numărul pierderilor de vieţi omeneşti, irosind resursele pe o cavalerie scumpă şi ineficientă, apărând fortăreţe inutile din ariergardă şi neglijând nevoia de tehnologie a unui război modern de artilerie. Au desconsiderat tehnica realizării tranşeelor, pentru că războiul de poziţii era considerat demn de dispreţ. Caracterul primitiv al tranşeelor ruseşti, practic nişte morminte, a cauzat imense pierderi de vieţi omeneşti atunci când războiul s-a transformat într-un schimb intens de bombardamente ale artileriei grele. Brusilov, unul dintre puţinii comandanţi din armată care au recunoscut importanţa vitală a luptei din tranşee, era uluit de neglijenţa ofiţerilor lui:

> Am ordonat armatei mele să se poziţioneze în tranşee bine săpate şi să-şi construiască un sistem cu cel puţin trei linii, cu suficiente tranşee de legătură. Am primit o serie de rapoarte despre imposibilitatea îndeplinirii acestor instrucţiuni, dar eu am repetat clar ordinul şi mi s-a spus că a fost executat. Când… am fost însă pe la diferitele corpuri de armată, să inspectez ce au făcut, s-a dovedit că nu se făcuse practic nimic, iar puţinele tranşee realizate erau pline de zăpadă, încât era dificil să-ţi dai seama unde se săpase.
>
> „Cum o să intraţi în aceste tranşee, dacă ne atacă inamicul?", i-am întrebat.
>
> „A, păi când o să se întâmple, le curăţăm…", a venit răspunsul.

> La un anumit corp de armată a fost un caz când nici comandantul corpului, nici comandantul de divizie, nici brigadierul, nici colonelul regimentului, nici măcar ofiţerul care comanda geniştii nu mi-au putut spune unde erau săpate tranşeele[12].

Unul dintre motivele evidente ale dezastrului din Prusia Răsăriteană a fost lipsa de mobilitate a armatei ruse. Knox o compara cu „un boxer de categorie grea care, din cauza masivităţii, nu era destul de activ şi de rapid şi, în consecinţă, era la mâna unui oponent mai uşor, însă mai flexibil şi mai inteligent”. Caracterul primitiv al sistemului de căi ferate ruseşti a exclus posibilitatea ca el să urmeze exemplul Germaniei; nemţii îşi deplasau rapid trupele dintr-o parte în alta a frontului, în funcţie de schimbările apărute. Trenurile militare ruseşti nu puteau parcurge mai mult de circa 300 de kilometri pe zi şi, în orice caz, în cea mai mare parte erau pline cu cai şi nutreţ, atât de mare era preocuparea comandanţilor militari pentru cavalerie. Odată ce armata a pătruns pe teritoriul Germaniei, a devenit dependentă de capturarea de material rulant, întrucât trenurile ruseşti aveau nevoie de căi ferate cu un ecartament diferit. Transportul mecanizat al Rusiei era şi mai rudimentar. În 1914 nu existau mai mult de 679 de autovehicule (şi două ambulanţe motorizate!) pentru toată armata. Echipamentele militare, ofiţerii şi răniţii trebuiau mutaţi de la punctul terminus de cale ferată cu căruţele, prin noroiul drumurilor de ţară. La baza înfrângerii Rusiei s-a aflat însă starea primitivă a comunicaţiilor militare. Armata a II-a a lui Samsonov avea douăzeci şi cinci de telefoane, câteva aparate morse, un fel de telex arhaic numit aparat Hughes şi un teleimprimator capabil să imprime 1.200 de cuvinte pe oră, dar care se strica des, ceea ce-l obliga pe comandant să se deplaseze călare ca să afle ce se petrece. Comunicaţiile prin telegraf dintre comandanţii de front, armate şi Stavka se întrerupeau constant, aşa că ordinele trebuiau transmise prin curieri cu trenul sau cu motocicleta, ceea ce uneori dura zile întregi. În ajunul bătăliei de la Tannenberg, comandantul Frontului de Nord-Vest a comunicat cu Samsonov prin intermediul unor telegrame trimise la Poşta Centrală din Varşovia, de unde un adjutant le prelua o dată pe zi şi le ducea cu maşina, mai bine de o sută de kilometri, până la cartierul general al Armatei a II-a. Multe dintre aceste întreruperi ale comunicării erau provocate de greşelile soldaţilor slab instruiţi. Prea mulţi telefonişti erau incapabili să restabilească o legătură telegrafică întreruptă, prea mulţi şoferi nu ştiau să citească o hartă. Telegraful înceta deodată să mai funcţioneze şi la o cercetare a cablurilor din ariergardă se descoperea câte un grup de soldaţi care îşi pregăteau ceaiul la un foc făcut din stâlpii de telegraf doborâţi[13].

În timp ce războiul se adâncea în iarnă, armata a început să resimtă lipsurile drastice de material militar. Disfuncţionalitatea

sistemului de aprovizionare din spatele frontului nu era decât parţial culpabilă. Reţeaua de transport nu reuşea să facă faţă livrărilor masive de muniţie, alimente, haine şi materiale sanitare către front. Lipsa oricărei planificări înainte de război era însă şi ea de blamat. Mizând pe o campanie de scurtă durată, Ministerul de Război nu făcuse nici un fel de plan pentru producţia de materiale militare, considerând că stocurile existente erau suficiente. Aşa cum s-a dovedit, stocurile s-au epuizat după câteva săptămâni de război.

Problema a fost deosebit de acută în privinţa muniţiei. O rezervă de şapte milioane de obuze ar fi trebuit să acopere tot războiul, destul pentru o mie de salve de fiecare tun sau pentru zece zile de lupte la nivelul anului 1916. Industria rusească de armament, care ar fi putut alimenta constant armata, a fost intenţionat desfiinţată de Ministerul de Război (în primele şapte luni din 1914 ministerul nu a comandat decât 41 de puşti), astfel încât, atunci când lipsurile au devenit evidente, comenzile au trebuit să fie plasate în străinătate şi întârzierile au devenit inevitabile. Până la sfârşitul războiului, în armata Rusiei erau în uz zece modele diferite de puşti importate, fiecare folosind un alt tip de glonţ. Parte a problemei o reprezenta risipa pe care o făceau chiar soldaţii: îşi foloseau puştile ca să susţină acoperişuri improvizate deasupra tranşeelor; le făceau bucăţi şi le foloseau ca lemn de foc; mult prea des, când erau răniţi sau forţaţi brusc să se retragă, le aruncau chiar, împreună cu rezervele de muniţie, care erau grele. Criza ar fi fost însă fără îndoială mai puţin severă dacă Ministerul de Război ar fi răspuns mai rapid apelurilor alarmate ale generalilor, în loc să le ignore. La mijlocul lunii octombrie, când generalul Karavaev, şeful Departamentului Artilerie, l-a avertizat pe ministrul de Război că Rusia va trebui să ceară curând pace din cauza lipsei de muniţii, Suhomlinov i-a spus să se „ducă la dracu' şi să-şi ţină gura". În primăvară totuşi, criza a devenit atât de acută, încât batalioane întregi erau forţate să facă instrucţie fără arme, în timp ce multe trupe din linia a doua a frontului se bizuiau pe armele adunate de la cei împuşcaţi în faţa lor. Soldaţilor li se spunea să se limiteze la zece împuşcături pe zi şi, în multe cazuri, când artileria grea germană le bombarda tranşeele, tunarilor ruşi li se interzicea să răspundă atacului. „Stăm foarte prost, îi scria un soldat tatălui său, şi asta pentru că nu avem muniţie. Aici am ajuns, mulţumită miniştrilor noştri de război, care au pus oameni neînarmaţi să înfrunte tunurile duşmanului, pentru că noi nu avem arme. Asta au făcut!"[14]

După ce a ajuns până pe culmile munţilor Carpaţi, armata lui Brusilov a rămas blocată acolo cea mai mare parte din iarnă, fără muniţie suficientă ca să-şi croiască drum spre Câmpia Panonică. Generalul scria: „Mi s-a tăiat tot elanul când am aflat că Cartierul General nu putea promite nici un fel de îmbunătăţire înainte de toamna lui 1915 şi nici în aceste promisiuni nu aveam nici o

încredere. De aceea nu mi-am mai propus să obţin vreun nou succes pe acest front şi am încercat doar să-mi menţin poziţiile cu cât mai puţine pierderi posibil". Petrecerea iernii în munţi era însă o crudă recompensă pentru oamenii lui, lipsiţi de echipamente şi de bocanci călduroşi sau de alimente suficiente ca să reziste gerurilor. Toată luna decembrie Brusilov a bombardat Ministerul de Război cu cereri pentru echipament de iarnă, dar solicitările lui nu au fost decât o parte a corului tot mai amplu de voci, venite din toate părţile armatei, iar tristul adevăr este că, aşteptându-se ca războiul să se termine până la Crăciun, ministerul nu făcuse nici un fel de rezerve pentru imensa cerere cu care se confrunta acum. Nu existau nici măcar planuri pentru producţia de serie a bocancilor şi, când ministerul a analizat în sfârşit încălţările soldaţilor, a descoperit că în întregul Imperiu Rus nu exista decât o singură fabrică în stare să producă substanţe de tăbăcit şi că înainte de 1914 practic tot taninul din ţară fusese importat din Germania. Bocancii noi au trebuit să fie comandaţi din Statele Unite, dar până atunci mii de soldaţi au luptat desculţi. „Încă nu ne-au dat mantale", îi scria mamei sale un soldat îngheţat. „Alergăm de colo colo în vestoane subţiri… Nu prea avem mare lucru de mâncare şi ceea ce primim e stricat. Mai bine am muri!" Un alt soldat a scris acasă după o vizită a ţarului la unitatea lui: „Pentru inspecţia ţarului au pregătit o companie şi au adunat cele mai bune uniforme de la celelalte regimente, ca să le îmbrace acolo, iar pe ceilalţi i-au lăsat în tranşee fără bocanci, raniţe, banduliere, pantaloni, uniforme, bonete sau altceva"[15].

În scurt timp armata a fost năpădită de boli. Epidemii de holeră, tifos, febră tifoidă, scorbut şi dizenterie au decimat trupele. Numărul neaşteptat de mare al cazurilor au pus o îngrozitoare presiune asupra serviciilor medicale. După ce a vizitat un spital de campanie din spatele frontului, Brusilov i-a scris soţiei sale:

> În loc de 200 de pacienţi, capacitatea pentru care a fost construit spitalul, erau acolo peste 3.000 de bolnavi şi răniţi. Ce puteau face pentru ei patru doctori? Lucrau zi şi noapte, mâncau în picioare, dar tot nu puteau să-i bandajeze pe toţi… Am trecut prin mai multe secţii, prin odăile caselor evacuate, unde bolnavii şi răniţii stăteau întinşi pe jos, pe paie, îmbrăcaţi, nespălaţi şi plini de sânge. Le-am mulţumit în numele ţarului şi al patriei şi am împărţit bani şi medalii cu crucea Sfântului Gheorghe, dar mai mult nu puteam să fac. Am reuşit doar să urgentez evacuarea lor în spatele frontului.

Evacuarea nu era totuşi garanţia unui tratament mai bun. În gara din Varşovia Rodzianko a găsit 17.000 de soldaţi răniţi care zăceau nebăgaţi în seamă, „în frig, în ploaie şi noroi, fără un aşternut de paie măcar". Preşedintele Dumei s-a plâns înfuriat serviciului medical local, ca să afle că „indiferenţa lor nemiloasă

faţă de soarta acestor suferinzi" era încurajată de o grămadă de reglementări birocratice[16].

Pe măsură ce condiţiile de pe front se înrăutăţeau, intensitatea măcelului sporea, iar moralul şi disciplina în armată începeau să scadă. În acest sens, războiul a fost arhitectul social al anului 1917, în timp ce armata se transforma încet într-o mare gloată revoluţionară. Parte a problemei o reprezenta slăbirea controlului pe care ofiţerii îl aveau asupra oamenilor din subordine. Armata se mărea prea rapid pentru ca ofiţerii să poată menţine controlul (în primele douăsprezece luni de război au fost chemaţi sub arme nouă milioane de oameni). În acelaşi timp, numărul victimelor din rândul ofiţerilor (60.000) a fost neobişnuit de mare, cauza fiind într-o oarecare măsură şi uniformele lor viu colorate şi practica lor învechită de a conduce atacurile frontale. Ofiţerii cu grade sub cel de căpitan dispăruseră aproape în totalitate, iar o nouă generaţie de ofiţeri cu grade inferioare (echivalentul subofiţerilor din Occident) au fost instruiţi în grabă pentru a le lua locul. Numărul subofiţerilor nu era niciodată suficient – breslele meşteşugăreşti ai căror membri constituiau de obicei aceste paliere ale armatei erau în general slabe în Rusia –, iar după un an de război era un lucru ieşit din comun ca un regiment de pe linia frontului cu 3.000 de soldaţi să aibă mai mult de doisprezece ofiţeri. În plus, 60% dintre subofiţeri proveneau din mediul rural, foarte puţini absolviseră peste patru clase şi aproape toţi aveau vreo 20 şi ceva de ani[17]. Războiul a fost aşadar un important factor de democratizare, a deschis căile de avansare pentru milioane de fii de ţărani. Simpatiile lor se îndreptau ferm spre soldatul de rând şi orice speranţă că ei ar fi putut forma o punte între ofiţerii nobili şi trupele lor de origine umilă erau cu totul false. Aceasta era cohorta de militari radicali – cu şcoală, cu posibilitatea de a avansa, dezorientaţi din punct de vedere social şi abrutizaţi de război – care vor conduce revolta din februarie, comitetele revoluţionare ale soldaţilor şi în final cursa spre puterea sovietică din anul 1917. Mulţi dintre cei mai buni comandanţi ai Armatei Roşii (de exemplu, Ceapaev, Jukov şi Rokossovski) au fost subofiţeri în armata ţaristă, cam tot aşa cum şi mareşalii din războaiele lui Napoleon începuseră ca subalterni în armata regală. Sergenţii din Primul Război Mondial aveau să devină mareşali în al Doilea Război Mondial.

Dmitri Oskin (1892-1934), a cărui poveste o spunem pe parcursul acestei cărţi, a fost un exemplu tipic pentru categoria ofiţerilor creaţi de acest război. Pentru un tânăr ţăran ca el – citit şi inteligent, în ciuda aspectului său de ţărănoi –, armata oferea mijlocul de a scăpa de sărăcia de la sat. În vara anului 1913 s-a înrolat voluntar în regimentul de infanterie din oraşul Tula, din apropiere, şi nu peste mult timp a început cursurile de pregătire pentru subofiţeri. La izbucnirea războiului a fost făcut comandant de pluton. Oskin era un soldat curajos şi conştiincios, care avea

să-şi merite cu prisosinţă cele patru decoraţii „Crucea Sfântului Gheorghe" primite pe parcursul războiului[18]. Ceva din caracterul lui, autodisciplina sau ambiţia, l-a determinat să execute ordinele superiorilor lui în ciuda animozităţii lui „ţărăneşti" faţă de orice reprezentant al autorităţii. Poate că a fost vorba de conştientizarea faptului că, dacă nu impunea o oarecare disciplină în rândul oamenilor lui, aceştia probabil aveau să fie măcelăriţi pe câmpul de luptă. Cert este că, pe măsură ce războiul îşi lua tributul de vieţi dintre ofiţerii superiori, sarcina de a-i ţine în frâu pe soldaţi cădea tot mai mult pe umerii subofiţerilor de felul lui.

Comandanţii superiori ai lui Oskin erau o şleahtă de grobieni. În câteva ocazii, ordinele lor necugetate i-a dus pe oamenii din subordinea lui în pragul dezastrului şi doar iniţiativele lui improvizate i-au ajutat să scape cu viaţă. Căpitanul Ţiţeron, un cartofor bolnav de sifilis şi laş, era întotdeauna în dilemă pe câmpul de luptă. Odată, când s-au confruntat cu o unitate austriacă de artilerie situată pe un deal şi bine protejată de tranşee, el le-a ordonat oamenilor lui Oskin să-şi croiască drum prin rândurile de sârmă ghimpată, descoperiţi, chiar sub nasul artileriei duşmane. Înaintând târâş, soldaţii au ajuns repede sub tirul intens. Blestemându-l pe Ţiţeron, Oskin şi-a adus oamenii înapoi, la adăpost. Căpitanul Samfarov, un alt comandant al lui, era un mâncău obsedat de îngheţată, prea gras ca să încapă în uniformă şi care se ascundea în adăpostul lui de fiecare dată când începeau bombardamentele. Îi plăcea să-şi ţină oamenii în alertă şi ordona atacuri noaptea, în ciuda lipsei evidente de pregătire strategică pentru luptele nocturne. Într-o împrejurare, când un astfel de asalt a distrus aproape întregul batalion şi oamenii lui Oskin s-au întors a doua zi în ultimul hal, Samfarov i-a pus să se alinieze şi a răcnit la ei o jumătate de oră pentru că nu aveau bocancii lustruiţi[19].

Nu toţi comandanţii erau atât de incompetenţi şi de cruzi. Dar printre soldaţi exista un sentiment din ce în ce mai intens că nu era nevoie să se verse atât sânge, dacă ofiţerii s-ar gândi mai puţin la ei şi mai mult la siguranţa oamenilor lor. Faptul că soldaţii erau în majoritate ţărani şi că mulţi dintre ofiţerii lor erau moşieri nobili (adeseori din aceeaşi regiune ca oamenii pe care îi comandau) a adăugat o valenţă de conflict social; aceasta a fost exacerbată de obiceiurile „feudale" privind relaţiile dintre ranguri (de exemplu, obligaţia soldaţilor de a li se adresa ofiţerilor cu titlurile nobiliare, de a le curăţa cizmele, de a le face comisioane personale şi aşa mai departe). „Uitaţi-vă cum o duc ofiţerii noştri superiori, moşierii pe care i-am slujit mereu", scria un soldat ţăran ziarului local de acasă. „Primesc hrană bună, familiilor lor li se dă tot ce le trebuie şi, chiar dacă mulţi stau poate pe front, ei nu locuiesc în tranşeele unde suntem noi, ci la patru sau cinci verste depărtare." Pentru nişte ţărani cu şcoală şi care gândeau, ca Oskin, aceste lucruri reprezentau o sursă puternică de radicalizare, înţelegerea faptului că războiul era purtat în moduri foarte diferite de două

Rusii foarte diferite: Rusia celor bogaţi şi a ofiţerilor superiori şi Rusia ţăranilor, ale căror vieţi erau irosite. Jurnalul lui Oskin, aprilie 1915:

> Ce căutăm noi în acest război? Numai prin plutonul meu au trecut deja câteva sute de oameni şi cel puţin jumătate dintre ei au căzut pe câmpurile de bătălie, fie ucişi, fie răniţi. Cu ce se vor fi ales la sfârşitul războiului?… Serviciul meu militar de un an şi jumătate, cu aproape un an de front, nu m-a lăsat să mă gândesc la asta, pentru că îndatoririle de comandant de pluton cer o disciplină strictă şi asta înseamnă, mai presus de orice, să nu-l laşi pe soldat să gândească liber, de capul lui. Dar acestea sunt lucruri la care trebuie să reflectăm[20].

Alţii, mai puţin capabili să tragă învăţăminte politice, pur şi simplu nu mai executau ordinele. Disciplina nu mai era respectată şi soldaţii refuzau să-şi mai ocupe poziţiile, îşi tăiau degetele sau o mână, ca să fie demobilizaţi, se predau inamicului sau dezertau. Când au fost mobilizaţi rezerviştii mai în vârstă, mulţi cu familii de întreţinut, aceştia, beţi, se dedau la prădăciuni şi iscau răzmeriţe la birourile de recrutare. Trimiterea lor pe front nu a făcut decât să pună paie pe focul mocnit al rebeliunii, pentru că aduceau de acasă veşti proaste şi uneori chiar propagandă revoluţionară. Ofiţerii răspundeau foarte adesea şi mai dur. Soldaţii recalcitranţi erau biciuiţi sau trimişi în luptă, în timp ce artileria propriei armate îi lua la ţintă. Aceste lupte interne între ofiţeri şi oamenii lor au început să pună în umbră războiul propriu-zis. „Ofiţerii încearcă să ne distrugă moralul, terorizându-ne”, îi scria un soldat soţiei lui, în primăvara anului 1915. „Vor să ne transforme în nişte marionete fără viaţă.” Un altul scria că un grup de ofiţeri „au biciuit cinci oameni în faţa a 28.000 de soldaţi pentru că îşi părăsiseră barăcile fără permisiune, ca să meargă să cumpere pâine.”[21]

În acel moment, după o iarnă lungă şi demoralizatoare, armata s-a confruntat cu cea mai mare ofensivă germană din tot războiul. Frontul de Vest fiind în impas, germanii îşi puneau toate speranţele într-o străpungere decisivă la est. A început în noaptea de 2 mai 1915, lângă Gorlice, cu patru ore de un bombardament intens asupra Armatei a III-a, luată prin surprindere. Cele o mie de obuze pe minut au distrus tranşeele ruseşti. Când le-a atacat infanteria germană, a doua zi dimineaţă, nu a mai găsit decât o mână de supravieţuitori în stare de şoc. Restul fugiseră. Ruşii „săreau în picioare şi o luau la fugă dezarmaţi”, îşi amintea un soldat german. „Cu căciulile lor de blană gri şi fluturându-şi mantalele mari, descheiate, [păreau] o turmă de oi speriate.” Fără o strategie defensivă (Dmitriev, comandantul Armatei a III-a, părăsise cartierul general ca să participe la festivitatea anuală a Ordinului Cavalerilor Sfântului Gheorghe), ruşii au fost siliţi să se retragă în grabă. Generalul Denikin a descris-o ca pe o „mare

tragedie pentru armata rusă. Fără cartuşe, fără obuze. O luptă sângeroasă şi marşuri grele, zi după zi". În mai puţin de zece zile, rămăşiţele spulberate ale Armatei a III-a – doar vreo 40.000 din cei 220.000 de soldaţi – se retrăseseră pe râul San, ultima barieră naturală între germani şi Przemyśl. S-au pregătit să-şi menţină poziţiile pe malul râului, dar au descoperit că ofiţerii corupţi le vânduseră toate lopeţile, sârma ghimpată şi cheresteaua necesare pentru construirea tranşeelor. Fără artilerie sau rezerve de muniţie, au rezistat cum au putut, suferind mari pierderi. Mulţi dintre ei au luptat doar cu baionetele puse la puştile fără gloanţe. Dar la sfârşitul lunii mai au fost până la urmă obligaţi să abandoneze Przemyśl. Liovul (Lemberg) avea să urmeze curând după aceea, pe măsură ce germanii se apropiau chiar de graniţa Rusiei. Aşa cum avea să spună Knox, fusese un baraj de „metal împotriva oamenilor"[22].

Breşa creată de germani a expus flancul nordic al armatei lui Brusilov, din Carpaţi. Pentru a evita pericolul de a fi izolaţi şi încercuiţi, au fost forţaţi să se retragă, abandonând înălţimile cucerite cu greu, pe care le apăraseră cu disperare toată iarna. „Draga mea Nadiuşenka", scria Brusilov pe 11 iunie:

> Am fost siliţi să abandonăm Przemyśl şi Liov. Nu-ţi poţi închipui cât de dureros este… încerc să las impresia că lucrurile nu sunt chiar atât de rele, dar mă doare, sufletul meu este întristat şi moralul mi-e scăzut. Să presupunem – şi sunt convins de asta – că vom recâştiga teritoriul pe care tocmai l-am pierdut şi că vom câştiga războiul, e doar o chestiune de timp, însă chiar şi aşa este teribil de dureros. Trebuie să fim tari în astfel de clipe, nu doar atunci când totul merge bine, asta e uşor, ci şi atunci când lucrurile merg rău, ca să-i încurajăm pe cei demoralizaţi şi pe cei aflaţi pe punctul de a-şi pierde speranţa – şi sunt mulţi din aceştia[23].

Între timp, la mijlocul lui iulie, germanii au lansat o ofensivă şi în Prusia Răsăriteană. Au avansat spre nord, către Riga, la est, spre Vilnius, şi la sud, pentru a face joncţiunea cu celelalte trupe germane care înaintau prin Polonia. Fortăreţele „inexpugnabile" de la Kovno, Grodno, Osowiec, Novogheorghievsk şi Ivangorod, pe care ruşii le plasaseră în centrul strategiei lor defensive, umplându-le cu preţioase rezerve de muniţie, au fost abandonate una câte una, pe măsură ce germanii avansau cu artileria lor grea. Era încă un exemplu al felului în care elita militară rusă încerca să facă faţă unui conflict în secolul XX cu tactici mai potrivite Războiului din Crimeea. Bastioanele uriaşe, din piatră s-au dovedit a fi nişte piese de muzeu inutile, capcane de beton pentru oameni şi provizii, iar Hindenburg şi Ludendorff, care îşi construiseră un renume pe Frontul de Vest, unde cuceriseră printr-un atac fulger fortăreaţa din Liège, au repurtat cu uşurinţă acelaşi succes şi în est. Fortificaţiile de la Kaunas (Kovno) erau atât de deficitare, încât marele duce Nikolai a spus că ar trebui să fie

numite „Govno” (cuvântul pentru „rahat” în limba rusă). Colac peste pupăză, bătrânul ei comandant fugise în secret din citadelă, în ajunul capturării ei. A fost în cele din urmă găsit la barul Hotelului Bristol, la Vilnius, şi condamnat la cincisprezece ani de muncă silnică[24].

Cu toate armatele ei respinse de forţa oţelului german, comandamentul rus nu avea altă variantă decât să ordone retragerea generală. Nu s-au făcut nici un fel de planuri propriu-zise. Existau nişte vagi noţiuni romantice – despre repetarea tacticilor de pârjolire a pământului, pe care le aplicase generalul Kutuzov şi care, cel puţin în versiunea lui Tolstoi, au prins atât de strălucit în capcană trupele lui Napoleon, în ţinuturile pustii şi îngheţate ale Rusiei. „Retragerea va continua până unde – şi atât timp cât – va fi necesar”, i-a declarat ţarul lui Maurice Paléologue[*1] la sfârşitul lui iulie. „Poporul rus este unanim în dorinţa lui de a învinge, aşa cum era şi în 1812.” Dar în toate celelalte privinţe – ordinea evacuării, selectarea lucrurilor care trebuiau să fie distruse şi planificarea poziţiilor strategice care trebuiau să reziste – nu existau decât confuzie şi panică. Trupele au distrus clădiri, poduri, animale şi recolte într-un mod complet aleatoriu. Se ajungea astfel adesea la jafuri, mai ales în cazul proprietăţilor evreieşti. Sute de mii de refugiaţi, cărora li se demolaseră căminele şi fermele, mărşăluiau spre est de-a lungul liniilor de cale ferată, cu puţina lor agoniseală îngrămădită în căruţe, în timp ce trenurile treceau în viteză pe lângă ei, transportând ofiţeri superiori, pe amantele lor şi, aşa cum s-a exprimat un ofiţer, „tot felul de nimicuri inutile, inclusiv colivii cu canari”. Nu s-au luat nici un fel de măsuri pentru ajutorarea refugiaţilor şi cea mai mare parte au ajuns să trăiască prin gări şi pe străzile oraşelor ruseşti. Krivoşein, ministrul Agriculturii, avertiza în august Consiliul de Miniştri: „Boala, suferinţa şi sărăcia se răspândesc peste tot în Rusia. Masele înfometate şi în zdrenţe seamănă pretutindeni panică. În mod cert, nici o ţară nu s-a salvat vreodată prin propria distrugere”[25].

Lunile de vară, cu nesfârşita retragere, au mai dat o lovitură dură moralului trupelor. Soldaţilor le era greu să vadă cum teritoriile pentru care luptaseră şi îşi dăduseră viaţa sunt acum sacrificate cu uşurinţă şi cedate duşmanului. Era mai ales greu de suportat distrugerea depozitelor militare din spatele frontului, pline cu echipamentele şi hrana de care avuseseră atâta nevoie. „În fiecare zi – scria Oskin – dădeam peste alt depozit de alimente şi muniţie, din vreun sat oarecare. Fuseseră lăsate acolo şi distruse.” Era ultima dovadă copleşitoare a incompetenţei liderilor militari. „Ei au stricat totul – l-a auzit Brusilov bombănind pe unul dintre soldaţii lui –, iar noi trebuie să dregem oalele lor sparte.” Scăderea moralului în spatele frontului era şi mai accentuată. Iată ce îi scria Nadejda Brusilova soţului ei:

> Eşti foarte naiv dacă mai crezi în victorie. Aici, în spatele frontului, noi avem o idee mult mai clară despre ce se întâmplă şi suntem deja convinşi că germanii vor câştiga războiul. Până în 1916 or să ajungă la Moscova. Asta e o catastrofă şi înseamnă prăbuşirea Rusiei.

În spatele frontului se răspândiseră pretutindeni zvonuri despre trădări la nivel înalt şi ele s-au întins rapid şi pe front. Originile germane ale ţarinei şi ale altor persoane din conducere şi executarea în martie 1915 a colonelului Miasoedov, unul dintre protejaţii lui Suhomlinov, pentru spionaj în favoarea Germaniei păreau să confirme astfel de teorii ale conspiraţiei. Un soldat bolşevic îşi aminteşte, de exemplu, eforturile făcute de un subofiţer ca să le explice soldaţilor motivul retragerii lor: „Sunt mulţi trădători şi spioni la nivelul superior de comandă al armatei noastre, precum ministrul de Război Suhomlinov, din vina căruia nu avem noi nici un obuz, şi Miasoedov, care a dat fortăreaţa pe mâna inamicului". Când a terminat, un soldat bucătar a tras concluzia: „Peştele de la cap se-mpute. Ce fel de ţar e ăla care se înconjoară de hoţi şi şarlatani? E limpede ca lumina zilei că o să pierdem războiul"[26].

Pentru mulţi soldaţi acesta a fost momentul psihologic esenţial al revoluţiei – momentul când loialitatea lor faţă de monarhie s-a frânt. Sigur nu merita să mai facă alte sacrificii pentru un guvern care îi târâse într-un război pe care nu puteau spera să-l câştige, care nu reuşise să le asigure armele şi proviziile necesare şi care acum era în cârdăşie cu inamicul. Un milion de oameni s-au predat forţelor germane şi austriece în timpul Marii Retrageri, cei mai mulţi dintre ei preferând să rămână pentru restul războiului în lagărele de prizonieri ale duşmanului decât să încerce în zadar să se lupte cu armatele lor superioare. Nu se ştie câţi dintre ei, dar sigur câteva zeci de mii, au dezertat în spatele frontului, unde mulţi şi-au folosit puştile în alte scopuri, devenind bandiţi. Chiar şi sergentul Oskin, care a fost rănit la genunchi şi evacuat până la urmă într-un spital din Moscova (după ce l-au obligat să meargă în marş cu genunchiul rănit), s-a simţit atât de umilit de Marea Retragere, încât, după ce i-a fost amputat piciorul, a dezertat din regimentul său şi a plecat la ferma unui prieten, în Siberia. Ferma fusese însă arsă de cazaci, ce rechiziţionaseră toate vitele pentru guvern şi le violaseră pe soţia şi pe mama prietenului său. Aceasta a fost picătura ce a umplut paharul pentru Oskin, care s-a înscris în Partidul Socialist-Revoluţionar, aflat în clandestinitate în Siberia, şi a urmărit cu tot mai mult interes criza politică rezultată în urma Marii Retrageri. Într-un ultim efort disperat de a ridica moralul trupelor, şeful Marelui Stat-Major, generalul Ianuşkevici, l-a îndemnat pe ţar să promită că în cazul unei victorii ruseşti fiecare soldat loial va primi 16 desetine (43 de acri) de pământ. Dar era prea târziu pentru astfel de măsuri şi până şi Ianuşkevici a spus că asta ar

însemna „să ne agăţăm de-un fir de păr”. Armata se destrăma. În septembrie, când înaintarea inamicului s-a împotmolit în sfârşit în noroiul rusesc, trupele de pe linia frontului fuseseră reduse la o treime din efectivele de la începutul războiului[27].

*

„Nu se mai poate aşa”, scria Nicolae în jurnalul său, la aflarea veştii că Varşovia căzuse. Trei săptămâni mai târziu a luat o decizie pe care la momentul acela mulţi au considerat-o cea mai dezastruoasă din întreaga lui domnie. Pe 22 august l-a demis pe marele duce Nikolai şi a preluat el însuşi comanda supremă a armatei. Stavka a fost mutat la vreo 320 de kilometri est, spre Moghilev, un oraş de provincie mizer şi mohorât, al cărui nume derivă din cuvântul „mormânt” în limba rusă. Aici şi-a săpat regimul ţarist groapa.

Se pare că au existat două motive (amândouă la fel de eronate) pentru decizia lui Nicolae – căci a lui a fost decizia – de a-şi asuma comanda armatei. În primul rând, în acest moment critic conducătorul suprem trebuia să se afle în fruntea forţelor armate. Exista aici o oarecare logică. Încă de la începutul războiului se aplica un sistem de dublă putere – una condusă de marele duce, iar cealaltă de ţar – fără să existe o reală coordonare între ele. Deplasându-se totuşi pe front, Nicolae nu a făcut decât să-şi submineze autoritatea în spatele frontului, unde, în absenţa lui, s-a dezvoltat un soi de anarhie birocratică, în care ţarina, Duma, *zemstvele* şi industriile de război erau în conflict. În al doilea rând, ţarul sperase că, punându-se în fruntea armatei, ar putea ridica moralul trupelor: dacă soldaţii nu voiau să lupte pentru „Rusia”, atunci poate că vor voi să lupte pentru el. Nicolae nu avea însă nici un fel de experienţă în ceea ce priveşte comanda militară şi, chiar dacă toate deciziile importante erau luate de noul său şef de stat-major, generalul M.V. Alekseev, un strateg talentat, prezenţa ţarului a avut un efect general negativ asupra moralului. Pentru că, aşa cum spunea Brusilov, „toată lumea ştia că Nicolae nu înţelegea aproape nimic din chestiunile militare, iar deşi cuvântul «ţar» avea încă un efect magic asupra trupelor, lui îi lipsea total carisma care să activeze această magie. Când ajungea faţă în faţă cu un grup de soldaţi, ţarul era agitat şi nu ştia ce să spună”[28].

Într-un gest de loială contestaţie, Consiliul de Miniştri l-a implorat pe ţar să se răzgândească. „Decizia pe care aţi luat-o – au avertizat membrii lui – ameninţă Rusia, pe Înălţimea Voastră şi dinastia Voastră cu cele mai grave consecinţe.” Dar Nicolae nu s-a lăsat convins. Fără îndoială că influenţa soţiei, care îl împinsese la acest *coup de main*, l-a făcut să-şi menţină decizia. Este foarte posibil să fi văzut în această mutare ultima lui şansă de a pune

capăt dezaprobării publice tot mai marcate cu privire la campania de război, iar sentimentul acut că tronul îi este ameninţat l-a îndemnat să îşi asume acest risc imens. Asta a coincis cu decizia de a dizolva Duma, care era în sesiune din iulie, şi a semnalat o nouă hotărâre din partea lui de a-şi reafirma conducerea autocrată. Poate încă îşi închipuia că „uniunea mistică" dintre el şi „popor" va salva ţara de la catastrofă. Krivoşein considera că decizia ţarului era „în deplin acord cu starea sa de spirit şi cu accepţiunea sa mistică despre misiunea lui imperială"[29]. Sprijinul pe care l-a primit de la ţarină şi Rasputin, care i-au încurajat visurile despre conducerea sa personală, era în aceeaşi linie, deşi preocuparea lor reală era fără îndoială şi cel puţin parţial de a-l înlătura din calea lor. Ţarul fiind pe front, în capitală puterea le-ar fi revenit lor.

Şoferul nebun

Războiul l-a găsit pe prinţul Lvov în fruntea Uniunii Zemstvelor. La fel ca în războiul împotriva Japoniei, necesităţile de pe linia frontului declanşaseră o mişcare patriotică de organizare publică. Comitete şi cluburi civice adunau voluntari care în timpul lor liber, după orele de muncă, să ambaleze provizii de feşe, alimente şi medicamente, iar sute de tinere se înrolau ca surori medicale şi făceau faţă cum puteau legiunilor de răniţi şi muribunzi. Ţarina a transformat o parte din Palatul de Iarnă în fabrică de bandaje chirurgicale, iar doamnele din cele mai bune familii s-au îngrămădit să-şi suflece mânecile şi să pună umărul la treabă. Soţia lui Brusilov, Nadejda, s-a oferit voluntară la Crucea Roşie Rusă din Ucraina. „Lucrez zi şi noapte – îi scria ea soţului, în august 1914 – şi îi mulţumesc lui Dumnezeu pentru asta, căci îmi mai abate gândurile şi îmi dă sentimentul că sunt utilă." Mai târziu, Olga, soţia lui Kerenski care lucra într-un spital belgian, considera acea epocă „una dintre cele mai fericite perioade din viaţa mea".

> Când mă aplecam să spăl picioarele murdare ale soldaţilor sau le curăţam şi le pansam rănile urât mirositoare şi cangrenate, trăiam un extaz aproape mistic. M-am plecat dinaintea tuturor acelor soldaţi care şi-au dat viaţa pentru Rusia. Nu am mai simţit niciodată un astfel de extaz[30].

Pentru aceste trândave doamne burgheze exista acum şansa de a „sluji poporul" şi de a-şi ostoi astfel vinovăţia.

În primele câteva săptămâni de război, Uniunea Zemstvelor, condusă de Lvov, înfiinţată împreună cu organizaţia soră, Uniunea Oraşelor, a preluat iniţiativa în cadrul celor mai multe dintre aceste activităţi. În absenţa unei capacităţi logistice eficiente a

guvernului, uniunea a condus practic campania de colectare a proviziilor militare. Dacă nu ar fi fost strădaniile lui Lvov, efortul de război al Rusiei s-ar fi prăbuşit rapid cu totul. În primul rând, uniunea era susţinută de donaţiile în bani şi bunuri din partea populaţiei. Un proprietar şi-a donat întreaga moşie, o suprafaţă de peste 10.000 de acri de pământ fertil. Ţăranii aduceau la depozitele din spatele frontului căruţe întregi cu varză, cartofi şi pânză ţesută în casă. Curând, a devenit însă limpede că guvernul însuşi va trebui să asigure cea mai mare parte a finanţelor, căci eşecurile propriei birocraţii deveniseră evidente şi aceasta ajunsese să se bizuie pe uniune. Din ce în ce mai mult, voluntarii au preluat conducerea în înfiinţarea unor cantine de campanie şi a unor unităţi medicale pe front, în evacuarea răniţilor şi spitalizarea lor, în achiziţionarea de provizii pentru armată, în combaterea bolilor, ajutorarea refugiaţilor şi în asigurarea unui sprijin pentru familiile lovite de sărăcie ale soldaţilor. În 1916 uniunea devenise o uriaşă infrastructură naţională, un stat în stat, cu 8.000 de instituţii afiliate, câteva sute de mii de angajaţi (aşa-numiţii *zemgussari*) şi un buget de două miliarde de ruble. În fruntea acestui guvern neoficial, Lvov a muncit neobosit, de la opt dimineaţa până la două-trei noaptea. Coada în faţa biroului său se întindea până pe străzile Moscovei. Aşa cum recunoştea, cu ranchiună, unul dintre miniştri în toamna anului 1915, Lvov „devine practic şeful unui guvern special. Pe front se vorbeşte numai despre el şi se spune că el a salvat ţara. El aprovizionează armata, el îi hrăneşte pe cei flămânzi, el îi vindecă pe bolnavi, el înfiinţează frizerii pentru soldaţi – într-un cuvânt, e un fel de Miur şi Mereliz[*2] ubicuu. Trebuie ori să se pună capăt la toate acestea, ori să i se dea puterea”[31].

Remarca a fost profetică, pentru că în martie 1917 Lvov avea să devină primul premier al Rusiei democratice. Mai mult decât orice altceva, experienţa lui în Uniunea Zemstvelor, care cerea îndrăzneală administrativă şi capacitatea de a improviza, l-a pregătit pentru acest rol. Spiritul civic al Revoluţiei din Februarie îşi avea rădăcinile în activităţile organizaţiilor de voluntari din perioada războiului. Din aceste organizaţii aveau să provină cei mai mulţi dintre liderii revoluţionari, inclusiv miniştrii Primului Guvern Provizoriu, cu excepţia a trei dintre ei. Cu toate acestea, Lvov fusese întotdeauna un revoluţionar reticent. Dacă ţarul şi-ar fi liberalizat regimul şi ar fi numit un guvern credibil, Lvov nu s-ar mai fi alăturat opoziţiei. Politica îl interesa mult mai puţin decât impactul direct pe care el putea să-l aibă asupra vieţii „poporului”. Această dorinţă a lui de a desfăşura o activitate practică îl atrăsese către mişcarea *zemstvelor* în anii 1890 şi, cu toate că se înscrisese la cadeţi, nu fusese niciodată în largul lui în partid. Pe scurt, era făcut pentru lucrările publice în vreme de război.

În fruntea Uniunii Zemstvelor Lvov a pornit cu aceleaşi scopuri esenţialmente practice (binele „naţiunii”) pe care le

demonstrase şi în *zemstva* din Tula (binele „oamenilor”). În miezul existenţei politice a lui Lvov era ceva ce o cunoştinţă a lui numea „patriotism organic şi realist”. Acesta izvora din dragostea lui pentru ţărani şi din credinţa în puterea lor creatoare ca forţă elementară a Rusiei. Un patriotism similar se afla şi la baza angajamentului lui faţă de Uniunea Zemstvelor. Datoria lui, aşa cum o vedea el în 1914, era reconcilierea poporului cu guvernul, unindu-i în efortul de război. Şedinţele comitetului executiv le încheia intonând imnul naţional, cu vocea sa de tenor[32].

În toamnă totuşi, nici măcar Lvov nu a mai putut sta departe de opoziţia politică tot mai accentuată faţă de guvern şi comandanţii armatei, pe care populaţia înfuriată de ultimele înfrângeri zdrobitoare îi condamna pentru extrem de proasta administrare. Chiar organizaţia lui se luptase o vreme cu piedicile constante din partea birocraţiei şi acum ajunsese la capătul puterilor. Maklakov, ministrul de Interne reacţionar, celebru în urma Afacerii Beilis, considera uniunea un fel de cal troian care uzurpa funcţiile guvernului şi se străduise din răsputeri să-i limiteze puterile independente. Se opusese chiar şi brigăzilor de muncă, având circa 80.000 de membri, care săpau tranşee şi morminte în spatele frontului, pe motiv că nu ar trebui să se permită unei organizaţii publice să aibă propria „armată”. I se atrăsese atenţia că oamenii nu vor fi înarmaţi cu ceva mai periculos decât nişte topoare şi lopeţi, dar Maklakov a rămas ferm pe poziţie şi i-a ordonat lui Lvov să demobilizeze brigăzile. În septembrie, când Duma a fost prorogată, blajinul prinţ era pregătit să se implice şi el în conflict. „Nu mai suntem dispuşi să rămânem în postura pasivă de a fi guvernaţi”, a declarat el la Congresul al III-lea al Uniunii Zemstvelor. Poporul rus, a continuat Lvov, se transforma într-o „forţă de tip statal” şi prin serviciul adus naţiunii avea să-şi câştige dreptul de a cere guvernului un sistem constituţional la sfârşitul războiului. Activitatea organizaţiilor publice nu mai era aşadar un mijloc de a ralia poporul în spatele ţarului, cum se considerase anterior, ci un mijloc de tranziţie către autoguvernarea poporului[33].

Evoluţia prinţului din perioada războiului, în direcţia radicalizării politice, era ceva obişnuit în rândul claselor superioare liberale. „Uniunea sacră” din august 1914, când Duma s-a autodizolvat într-un gest simbolic de solidaritate patriotică faţă de guvern, nu a rezistat până la sfârşitul iernii. Criza obuzelor şi scandalul Miasoedov i-au pus capăt. Acestea nu fuseseră în realitate atât de catastrofale pe cât le-a perceput publicul – Miasoedov nu a fost spion german şi lipsa de obuze nu a fost singurul motiv al eşecurilor militare ale ţării –, deşi, într-un fel, asta era ideea. Pentru că atât lipsa muniţiei, cât şi reputaţia pătată a lui Miasoedov au devenit simboluri sensibile pentru modul ipocrit şi incompetent în care regimul ţarist a tratat războiul. „Rusia respectabilă” cerea acum tot mai insistent reconvocarea

Dumei şi un cabinet care să se bucure de încrederea populaţiei. Cadeţii lui Miliukov erau gata să se declare mulţumiţi dacă Duma avea să se reunească la sfârşitul lui ianuarie într-o sesiune de trei zile în care să se aprobe bugetul militar. Radicalii însă, conduşi de Kerenski, au continuat campania de dezaprobare publică. În ziua de 11 iunie, protectorul lui Miasoedov, Suhomlinov, a fost în sfârşit silit să-şi dea demisia. Ministrul de Război căzut în dizgraţie a fost arestat rapid şi deferit unei Înalte Comisii de Anchetă, care, pentru trădare, l-a condamnat la încarcerare în Fortăreaţa Petru şi Pavel. A urmat curând demiterea miniştrilor Maklakov (Interne), Şceglovitov (Justiţie) şi Sabler (Sfântul Sinod), iar ţarul Nicolae a încercat să împace opoziţia publică tot mai puternică renunţând la miniştrii lui cei mai reacţionari.

Acesta nu a fost însă decât începutul unei veri în care ţarul a bătut în retragere, din punct de vedere politic. Apelul la reformă făcut de Dumă şi de organizaţiile publice a ajuns curând să fie susţinut şi de comunitatea oamenilor de afaceri liberali. Criza obuzelor şi înfrângerile militare din primăvară au forţat guvernul să înfiinţeze în iunie un Consiliu Special pentru Îmbunătăţirea Rezervelor de Muniţie pentru Artilerie. Din consiliu făceau parte trei octombrişti din Dumă şi proprietarii celor mai mari fabrici de armament din Petrograd, precum şi oficiali din Ministerul de Război. Aceasta a fost o palmă dată liderilor liberali moscoviţi din domeniul afacerilor. Începând cu 1908, ei desfăşurau o campanie agresivă pentru întărirea rolului lor în viaţa politică şi economică a naţiunii („Negustorul în mişcare”, cum îi spunea Riabuşinski). Îşi finanţaseră propriul ziar naţional (*Utro Rossii*) şi propriul partid politic (progresiştii) şi au investit mulţi bani în domeniul artelor (Galeriile Tretiakov şi magnificele clădiri în *style moderne* ale lui Şehtel, de exemplu, au fost comandate de aceşti industriaşi) pentru a promova propria versiune moscovită a liberalismului manchesterian. Din punctul lor de vedere, Consiliul Special era o coterie a baronilor industriali din Petrograd şi a protectorilor acestora din guvern (ceea ce într-o zi va purta denumirea de „complex militar-industrial”), menită să excludă afacerile mai mici din provincie de la contractele lucrative pentru producţia militară. Existau în acest aranjament destule motive care să justifice resentimentele industriaşilor moscoviţi. Mult prea multe comenzi mergeau către marile companii metalurgice din Petrograd prietenoase cu guvernul, în timp ce firmele mai mici din provincie nu erau folosite cum se cuvine. Marea uzină Putilov, de exemplu, a primit comenzi pentru obuze în valoare de 113 milioane de ruble – mult peste capacitatea de livrare la termen –, la un preţ de şase ori mai mare decât preţul mediu al pieţei. Putilov a folosit banii pentru a-şi finanţa acele segmente ale afacerii care generau pierderi, inclusiv fabulosul său stil de viaţă, aşa încât compania a intrat până la urmă în faliment şi în 1916 statul a trebuit să o pună sub sechestru. Între timp, producătorii mijlocii îşi închideau

fabricile pentru că, în lipsa comenzilor din partea guvernului, nu-şi puteau permite să cumpere combustibil sau materii prime. Birocraţia din Petrograd era indiferentă la soarta lor, aşa cum a descoperit un om de afaceri atunci când i-a scris ministrului de Război ca să ofere serviciile fabricii sale, o afacere de familie. După câteva săptămâni a primit înapoi scrisoarea trimisă, cu o scurtă notă în care se specifica faptul că ofertei îi lipsea timbrul fiscal.

Pentru a sparge monopolul marilor producători de muniţie, liderii afacerilor moscovite au organizat Comitetele Industriilor de Război. Prin biroul lor central, înfiinţat în iulie 1915, ele au reuşit să câştige pentru companiile lor din provincie o parte – modestă, dar salvatoare – din comenzile militare ale guvernului. Adevărata semnificaţie a acestor comitete era mai mult politică decât economică. Liderii Comitetelor Centrale ale Industriilor de Război erau cu toţii critici liberali ai autocraţiei. Jumătate dintre miniştrii Primului Guvern Provizoriu din 1917 aveau să provină din rândurile acestor comitete. Ei încercau să-şi crească vizibilitatea în reglementările industriei din perioada războiului şi o mai mare influenţă a aliaţilor lor din Dumă şi din alte organizaţii publice în structura de guvernanţă. Existau legături strânse între aceste diferite organisme. Lvov, de exemplu, era şeful Uniunii Zemstvelor, fost deputat în Dumă şi membru al Comitetului Central al Industriilor de Război. Prin intermediul iniţiativelor lor combinate, aceste organisme publice au reuşit să se constituie într-o formă politică eficientă. S-au bucurat de sprijinul câtorva dintre miniştrii cu viziuni mai liberale, care ajunseseră să înţeleagă nevoia de schimbare politică, precum şi al unui număr de generali mai vârstnici, precum Brusilov, care cunoşteau din experienţă valoarea muncii acestor organisme[34]. S-au lansat împreună în lupta pentru putere.

Sub o presiune crescândă, ţarul a fost în final de acord să convoace din nou Duma pe 19 iulie 1915. Opoziţia liberală avea acum o platformă pe baza căreia să-şi reînnoiască revendicările privind un guvern care să se bucure de încrederea naţională. Două treimi din deputaţii Dumei, de la dreapta moderată la stânga moderată, împreună cu acei membri ai Consiliului de Stat care gândeau la fel, s-au constituit într-un Bloc Progresist care să consolideze această campanie. Era o uniune „tricoloră”, după cum remarcase unul dintre membri, menită să „ambaleze” reformele politice în drapelul naţional. Scopul blocului era să prevină alunecarea ţării către revoluţie (de care membrii lui înstăriţi se temeau la fel de mult ca oricine altcineva), convingându-l pe ţar să numească un nou guvern, capabil să câştige sprijinul populaţiei. Numai astfel, susţineau ei, ţara putea fi condusă spre victorie. După patru luni de îngrijorări neostoite, cu rapoarte zilnice despre înfrângerile de pe front, greve în industrie şi un haos social crescând, liderii blocului considerau, nu chiar nejustificat, că

programul pe care îl aveau era ultima şansă reală ca regimul să găsească o soluţie politică la criza lui de autoritate. S-au dat peste cap ca propunerile lor să fie acceptabile pentru ţar. Revendicările elementelor mai radicale – cadeţii de stânga, trudovicii lui Kerenski şi socialiştii –, care voiau un guvern parlamentar răspunzător în faţa Dumei, au fost respinse categoric de Miliukov, liderul cadeţilor şi principalul arhitect al blocului, în ciuda riscului la care s-a supus astfel, de a scinda partidul în două. Lvov s-a angajat chiar că în perioada războiului blocul nu va înainta „pe calea luptei parlamentare", odată ce va fi numit un guvern credibil[35].

În cadrul Consiliului de Miniştri exista o majoritate în creştere favorabilă unui compromis cu Blocul Progresist. Krivoşein şi Polivanov, înlocuitorul lui Suhomlinov, erau liderii acesteia. Le-au urmat însă curând alţi opt, mai ales după ce ţarul şi-a anunţat decizia de a prelua comanda militară, lăsând astfel guvernul în mâinile ţarinei şi ale lui Rasputin. În 28 august, „revolta miniştrilor" a ajuns într-un punct crucial, aceştia făcând un apel direct către ţar pentru a numi un nou cabinet care să se bucure de încrederea Dumei. Doar „bătrânul" Goremîkin, prim-ministrul discreditat, a refuzat să susţină cererile de reformă, convins orbeşte, până la capăt, de datoria lui absolută de a i se supune ţarului. A doua zi s-a grăbit să plece la Moghilev şi l-a îndemnat pe Nicolae să dizolve Duma şi să-i concedieze pe miniştrii neobedienţi, pentru a-şi reafirma puterea autocratică. Ţarina, care crezuse întotdeauna în misiunea soţului ei de a conduce „asemenea lui Ivan cel Groaznic", a insistat şi ea, spunând că miniştrii rebeli sunt „duşmani mai răi chiar decât Duma", care „trebuie plesniţi".

În momentul respectiv ţarul nu era greu de convins că ar trebui să-şi reafirme autoritatea autocratică. La urma urmelor, acesta fusese probabil obiectivul lui principal atunci când şi-a asumat comanda supremă. Aşa cum vedea el lucrurile, nici una dintre concesiile făcute opoziţiei liberale nu stopase criticile publice aduse guvernului său. Ba chiar ele deveniseră tot mai intense şi era momentul să pună capăt erodării autorităţii sale. Considera intolerabil faptul că în acel moment critic pentru imperiu, când mâna fermă a conducerii autocrate era necesară mai mult decât oricând, miniştrii lui se apucaseră să-i ceară să renunţe la conducerea personală. Pe 2 septembrie a ordonat dizolvarea Dumei şi şi-a reafirmat încrederea în guvernul vechiului şi credinciosului său slujitor, Goremîkin. Când premierul a revenit la Petrograd şi a anunţat Consiliului de Miniştri această decizie, s-a iscat rumoare. „Il est fou, ce vieillard!", ar fi afirmat Sazonov, ministrul de Externe[36].

La Petrograd a urmat o grevă generală de două zile, în semn de protest faţă de dizolvarea Dumei. În rest, reacţia opoziţiei a fost destul de anemică. Lvov a fost ales să conducă o delegaţie a

organizaţiilor publice, care să-l convingă pe ţar să „lase greaua povară a puterii pe umerii unor oameni întăriţi de încrederea pe care le-o acordă naţiunea”. Nicolae însă a refuzat să-i primească. Au fost în schimb convocaţi la Ministerul de Interne, unde li s-a spus că „amestecul lor în politica de stat” a fost o insolenţă. Ţarul se hotărâse să conducă aşa cum trebuia să o facă un autocrat şi nici un sfat, oricât de loial sau de înţelept, nu-l putea face să se răzgândească. În 16 septembrie miniştrii au fost convocaţi la Moghilev, pentru o ultimă muştruluială. „Arată-ţi pumnul”, l-a îndemnat ţarina pe soţul ei slab din fire. „Tu eşti *Autocratul* şi ei să nu îndrăznească să uite asta.” L-a implorat chiar să-şi pieptene părul cu pieptănul lui Rasputin, ca să-şi întărească voinţa[37]. Probabil că magia a funcţionat. Pentru că miniştrii, care veniseră hotărâţi să susţină cauza reformei, şi-au pierdut curajul când au ajuns faţă în faţă cu ţarul. „Revolta miniştrilor” s-a încheiat şi ultima şansă a monarhului de a se salva prin mijloace politice fusese irosită.

Dizolvarea Dumei a subliniat neputinţa liberalilor. Curtea Romanovilor era deţinătoarea absolută a puterii şi, chiar dacă zece dintre oficialii de cel mai înalt rang erau de partea lor, liberalii nu puteau face nimic – în afară de o revoluţie – pentru a-l împiedica pe ţar să preia puterea. Cadetul V.A. Maklakov a sintetizat dilema liberalilor într-un articol citat pe larg, apărut în septembrie. El a comparat Rusia cu un automobil condus la vale pe un drum abrupt şi periculos, cu o viteză scăpată de sub control, de către un şofer nebun (Nicolae). Printre pasageri se află mama (Rusia), plus alţi şoferi competenţi, care îşi dau seama că sunt conduşi către un final inevitabil. Dar nimeni nu îndrăzneşte să pună mâna pe volan, de teamă să nu provoace un accident fatal. Şoferul ştie asta şi îşi bate joc de neputinţa şi neliniştea pasagerilor: „Nu veţi îndrăzni să vă atingeţi de mine”, le spune el. Într-adevăr, în aceste groaznice circumstanţe, a conchis Maklakov:

> …nu veţi îndrăzni să-l atingeţi, pentru că, şi dacă v-aţi risca propria viaţă, călătoriţi cu mama voastră şi nu veţi îndrăzni să-i puneţi viaţa în pericol, de teamă să nu fie ucisă şi ea. Aşa că o să lăsaţi volanul în mâinile şoferului. Mai mult, veţi încerca să nu-l deranjaţi – ba chiar o să-i veniţi în ajutor cu sfaturi, atenţionări şi asistenţă. Şi o să procedaţi corect, pentru că asta este ceea ce trebuie făcut[38].

Paralizia liberalilor era determinată, mai presus de toate, de teama să nu declanşeze violenţele de stradă. Erau prinşi la mijloc între demonul autocraţiei şi marea adâncă şi roşie a revoluţiei sociale care, fără îndoială, i-ar fi înecat şi pe ei. Lui Miliukov îi era teamă că, dacă Duma intra în conflict deschis cu regimul şi încuraja revolta populară, aşa cum recomandau unii dintre membrii mai de stânga ai partidului său, aceasta va duce la o „orgie a mulţimii”[39]. Coşmarul lui Puşkin, „revolta rusă, fără

noimă şi fără milă", avea în sfârşit să devină realitate. Decât să rişte acest lucru, liberalii au considerat preferabil să aştepte: dacă puteau să reziste până la o victorie a Aliaţilor, aveau să se deschidă noi căi de reformă. Nu era cea mai demnă atitudine (o „revoltă în genunchi", aşa a descris-o Stalin), dar, dacă nu voiau să înalţe baricade, nu prea era altceva de făcut. În esenţă, poziţia lor marca o revenire la cea din 1906, când eşecul Manifestului de la Vîborg de a mobiliza masele în apărarea Dumei i-a lăsat pe liberali fără putere, fără altă speranţă decât că vor putea convinge regimul să se liberalizeze singur. Zece ani mai târziu, cu lecţia momentului Vîborg învăţată, erau şi mai speriaţi de masele care acum – în toiul războiului, cu toate greutăţile lui – nu mai erau nici pe departe dispuse să se rezume la limitata revoluţie politică pe care o preconizau liberalii.

Încurajat de succesul acestei demonstraţii de forţă, Nicolae a continuat cu o serie de alte măsuri care să descurajeze contestarea autocraţiei lui de către liberali. Promisa sesiune a Dumei, din noiembrie, care urma să-i calmeze pe criticii suspendării ei din septembrie, era amânată la nesfârşit. Statutul Comitetelor Industriilor de Război era diminuat treptat, în timp ce guvernul revenea la vechea alianţă cu interesele marilor companii din Petrograd. Unul câte unul, principalii miniştrii rebeli au fost demişi. Samarin, aflat acum în fruntea Sfântului Sinod şi un critic marcant al lui Rasputin, a fost primul silit să plece, ceea ce a înfuriat Biserica şi opinia publică conservatoare. Krivoşein, ministrul Agriculturii, i-a urmat curând. Apoi Şcerbatov, ministrul de Interne, a fost înlocuit de Hvostov, un aliat al lui Rasputin care s-a distins doar prin dimensiunea uriaşă a burţii şi care imediat s-a angajat să reducă la tăcere toate criticile publice aduse guvernului. A intensificat activităţile de supraveghere a politicienilor din Dumă de către poliţie, a interzis întâlnirile organizaţiilor publice, a întărit cenzura şi a acordat fonduri guvernamentale generoase grupărilor Sutelor Negre, care îi blamau pe evrei pentru înfrângerile armatei şi pentru toate relele războiului.

Ţarina se amestecase în toate aceste schimbări de miniştri. Ţarul fiind pe front, ea devenise acum adevăratul autocrat de la Petrograd (în măsura în care exista unul). „Iubiţel, eu sunt zidul tău din spatele frontului", îi scria ea soţului. „Sunt aici, să nu râzi de prostuţa şi bătrâna ta soţioară, dar ea poartă nişte «pantaloni» invizibili." Principalul post telefonic din Palatul de Iarnă era la ea în dormitor, unde ţarina stătea la masa de scris, în faţa unui portret al Mariei Antoaneta. Îi plăcea să se laude că, de la Ecaterina cea Mare, era prima femeie din Rusia care primea în audienţă miniştri din guvern, iar Rasputin o încuraja în aceste închipuiri ale ei, folosind-o practic drept voce a propriilor ambiţii de putere. Scrisorile ei către Nicolae erau pline de sfaturi de la „Prietenul nostru", cum îi plăcea ei să-i spună „sfântului" ţăran. „În cazul meu nu e vorba de înţelepciune – scria ea –, ci de un anumit

instinct dincolo de mine, dat de Dumnezeu ca să-ţi fiu de ajutor." Sau: „Noi, care am fost învăţaţi să privim totul din altă perspectivă, vedem ce înseamnă şi care este cu adevărat lupta de aici – tu îţi demonstrezi iscusinţa, te dovedeşti a fi Autocratul fără de care Rusia nu poate să existe." Aparent nu exista aproape nici o problemă de stat la care Rasputin să nu fie expert. Ea îi transmitea ţarului recomandările acestuia în privinţa aprovizionării cu alimente, a transportului, a finanţelor şi despre reforma agrară, deşi ţarina însăşi recunoştea că ei astfel de chestiuni îi dădeau ameţeli. A încercat chiar să-şi convingă soţul să-şi bazeze strategia militară pe ceea ce Rasputin „văzuse noaptea", deşi aici Nicolae a pus piciorul în prag[40].

Ţarina a consumat o grămadă de cerneală mai ales scriind recomandări pentru numiri. Ea vedea lumea împărţită în prieteni şi duşmani ai „cauzei ascunse" pentru care militau Rasputin şi ea. Miniştri, comandanţi ai forţelor armate şi membri ai curţii, cu toţii îi intrau în graţii sau cădeau în dizgraţie în funcţie de poziţia pe care o aveau faţă de „cauză". Susţinerea lui Rasputin era calea cea mai rapidă de a urca pe scara ierarhică – iar criticile la adresa lui, cea mai rapidă modalitate de a retrograda. În cele şaptesprezece luni de „domnie a ţarinei", din septembrie 1915 până în februarie 1917, Rusia a avut patru prim-miniştri, cinci miniştri de Interne, trei miniştri de Externe, trei miniştri de Război, trei la Transporturi şi patru la Agricultură. „Săritura caprei ministeriale", aşa cum a ajuns să fie cunoscut fenomenul, nu a avut ca efect doar înlăturarea de la putere a unor oameni competenţi, ci şi dezorganizarea activităţii guvernamentale, căci nimeni nu rămânea în funcţie suficient de mult timp ca să-şi structureze responsabilităţile. Anarhia birocratică s-a extins, în contextul existenţei unor sisteme de autoritate concurente: unii miniştri i se subordonau ţarinei sau lui Rasputin, în timp ce alţii rămăseseră loiali ţarului ori măcar ideii pe care o aveau despre ce însemna ţarul, deşi, atunci când venea vorba să acţioneze, ţarul nu a părut niciodată să ştie ce reprezintă şi în orice caz nu a îndrăznit niciodată să i se opună soţiei sale. Boris Stürmer, prim-ministrul cu cel mai lung mandat din perioada „domniei ţarinei" şi care l-a înlocuit pe senilul Goremîkin în ianuarie 1916, devenise cunoscut ca guvernator de provincie acuzat de corupţie şi ca ministru adjunct de Interne acuzat de incompetenţă. În cuvintele memorabile ale lui Sazonov, era „un om care a lăsat în urmă o amintire neplăcută ori de câte ori a ocupat un post administrativ". S-a dovedit a fi cu totul depăşit de problemele de stat. Dădea mereu fuga la ţarină şi la Rasputin pentru sfaturi, atât de des, încât până şi extrem de monarhistul V.M. Purişkevici a început să-l compare pe acest ridicol personaj cu Cicikov din romanul *Suflete moarte* al lui Gogol, care, după ce a trecut pe la toate somităţile din oraşul de provincie, a rămas multă vreme în trăsură, întrebându-se pe cine să mai viziteze[41].

*

Cea mai nocivă schimbare de personal a fost poate demiterea lui Polivanov, în martie 1916. Mai mult decât oricine altcineva, el a fost responsabil de reconstrucţia armatei ruse după pierderile grele din timpul Marii Retrageri. Generalul-maior Knox, ataşatul militar britanic în Rusia, îl considera „indubitabil cel mai capabil organizator militar din Rusia" şi a considerat demisia lui „un dezastru". În ochii ţarinei, Polivanov a comis greşeala fatală de a se fi arătat dispus să colaboreze cu organizaţiile publice, pentru a îmbunătăţi aprovizionarea armatei. „Vai, cât de mult mi-aş dori să te poţi descotorosi de Polivanov!", îi scria ea ţarului, în ianuarie. „Este pur şi simplu un revoluţionar." Curtea privea cu deosebită nelinişte prietenia acestuia cu Gucikov, şeful Comitetelor Industriilor de Război, întrucât, în noiembrie, liderul octombriştilor îi invitase pe reprezentanţii aleşi ai muncitorilor să i se alăture în organismul central de conducere al comitetelor. „Mi-aş dori să închizi gura nenorocitului ăluia de Comitet al Industriilor de Război – îşi implora ţarina soţul, în martie –, pentru că se pregăteşte să ridice nişte chestiuni pur şi simplu antidinastice la întruniri." În ceea ce-l privea pe Gucikov, ea se întreba: „Nu s-ar putea să-l spânzure cineva?"[42].

Numirea generalului Şuvaev, succesorul lui Polivanov, a dovedit fără urmă de îndoială că supunerea oarbă era acum considerată mult mai importantă pentru un ministru de Război decât competenţele militare. Şuvaev însuşi îi spusese odată lui Knox că, dacă ţarul îi ordona să sară pe fereastră, el s-ar fi supus bucuros. Iar atunci când intolerabil de proasta gestionare a războiului a dus la acuze publice tot mai generalizate de „trădare la nivel înalt", tot ceea ce a putut declara cu sinceritate în apărarea sa a fost: „Oi fi eu prost, dar trădător nu sunt"[43].

Cu ajutorul organizaţiilor publice, Polivanov a îmbunătăţit în mare măsură aprovizionarea şi moralul armatei. Aceasta nu s-a văzut niciunde mai bine ca pe Frontul de Sud-Vest, unde Brusilov fusese numit comandant de front în martie. El a adus la comandamentul de front un nou stil de profesionalism militar, avansând ofiţeri talentaţi precum Klembovski şi Veliciko (care mai târziu va contribui, alături de Brusilov şi Polianov însuşi, la insuflarea unui profesionalism militar şi în Armata Roşie). Brusilov a reuşit rapid să stabilească o bună relaţie de lucru cu organizaţiile publice, iar efectele s-au făcut în scurt timp simţite pe front. Îşi amintea că:

> Încet, încet, echipamentele noastre tehnice s-au îmbunătăţit; ne-au fost livrate puşti, de diferite feluri, dar, oricum, cu suficiente cartuşe; iar muniţie pentru artilerie, mai ales pentru cea uşoară, aveam din belşug… Aveam toate motivele să estimăm că suntem capabili să înfrângem duşmanul şi să-l împingem dincolo de graniţele noastre[44].

Optimismul lui Brusilov l-a făcut să fie remarcat la Consiliul de Război din 15 aprilie, când comandanţii de front ai Rusiei s-au întâlnit cu ţarul la Stavka, pentru a pune la cale operaţiunile din timpul verii. Generalii Kuropatkin şi Evert, comandanţii Fronturilor de Nord-Vest şi, respectiv, de Vest, erau pesimişti în privinţa reuşitei unei ofensive. Brusilov însă a promis să le uşureze misiunea lansând un atac împotriva austriecilor pe Frontul lui de Sud-Vest, în ciuda avertizărilor că nu va primi oameni sau provizii suplimentare din nord. Ceilalţi comandanţi au fost şocaţi şi iritaţi de îndrăzneala lui. „De-abia ai fost numit comandant de front – i-a spus unul dintre ei, când s-au aşezat să ia masa – şi eşti destul de norocos să nu te numeri printre cei aleşi să atace, aşa încât nu eşti nevoit, ca ei, să-ţi rişti reputaţia militară. Cum ţi-a trecut prin cap să înfrunţi astfel de pericole colosale?!" Această atitudine dispreţuitoare, atât de tipică pentru generalii favoriţi ai ţarului, era cu totul diferită de caracterul hotărât al lui Brusilov şi de optimismul lui, poate naiv. Generalul era convins că Dumnezeu conducea Rusia spre victorie, credinţă reflectată de-a lungul războiului în scrisorile pe care i le-a trimis soţiei. „Rămân convins – îi scria el în toiul Marii Retrageri – că lucrurile se vor rezolva cumva şi vom câştiga războiul."[45]

Criticile pe care i le aduseseră lui Brusilov colegii săi nu ţineau cont nici de reala ingeniozitate a tacticii lui, care era menită să facă din ofensiva sa „cea mai strălucită victorie din război", după cum spunea Norman Stone, principalul istoric al Frontului de Est[46]. Caracteristică geniului militar al lui Brusilov a fost capacitatea sa de a învăţa din lecţiile tactice ale perioadei 1914-1915. De când fronturile deveniseră fixe, iar războiul mobil făcuse loc războiului de poziţie, generalii Europei încercaseră să străpungă liniile inamice concentrând trupele şi muniţia într-un singur punct al frontului. Breşa creată de germani la Gorlice era un exemplu clasic al acestei metode tip „falangă", pe care generalii ruşi au imitat-o după aceea. Brusilov era singurul care făcea excepţie. El susţinea că ruşii, cu căile lor ferate primitive, nu puteau spera să-şi concentreze forţele într-un singur punct fără ca duşmanul să afle despre asta cu destulă vreme înainte pentru a-şi aduna rezervele defensive. Câtă vreme elementul-surpriză continua să fie sacrificat în favoarea forţei, Rusia nu putea spera să câştige o izbândă decisivă. El a propus în schimb un atac simultan în mai multe puncte de-a lungul liniei frontului, inamicului fiindu-i astfel mai greu să ghicească unde vor fi necesare cele mai multe rezerve defensive, chiar şi cu ajutorul serviciilor de informaţii militare.

Pentru ofensivă s-au făcut pregătiri intense. Nu se mai văzuse nimic de acest fel până atunci. Cheia planului-surpriză al lui Brusilov era să se facă totul pentru a păstra secretul operaţiunii (nici chiar ţarina nu trebuia să afle când şi unde va începe atacul).

Tranşeele ofensive au fost săpate mai adânc decât de obicei şi camuflate cu ajutorul unui dispozitiv inovator, care pulveriza vopsea pe pământ. Pe sub sârma ghimpată a poziţiilor austriecilor au fost construite tunelele de asalt, la doar nouăzeci de metri de liniile inamice, astfel încât, atunci când se lansa ofensiva, primul val de atacatori să ajungă în tranşeele inamice dintr-un singur asalt. Poziţiile duşmanului au fost studiate cu ajutorul fotografiilor aeriene. Ele i-au permis lui Brusilov să construiască modele la scară naturală a tranşeelor austriece şi să-şi antreneze în ele trupele de asalt. În plus, când a început ofensiva, ruşii cunoşteau amplasarea exactă a bateriilor austriece şi, pe alocuri, chiar a mitralierelor. În ciuda numărului inferior, artileria rusă avea avantajul decisiv – deşi singurul – de a-şi cunoaşte ţintele, iar lucrul acesta avea să asigure succesul iniţial al ofensivei[47].

Ofensiva a început pe 4 iunie, după spusele lui Brusilov, „cu un furtunos baraj de artilerie de-a lungul întregului Front de Sud-Vest". „Întreaga zonă de luptă era acoperită de un nor imens şi gros de praf şi fum", scria un ofiţer austriac, nor care „le-a permis ruşilor să treacă în valuri masive peste obstacolele din sârmă şi să pătrundă în tranşeele noastre". În patruzeci şi opt de ore ruşii trecuseră de liniile defensive austriece pe optzeci de kilometri de front, luând mai bine de 40.000 de prizonieri. În a noua zi a atacului, numărul acestora crescuse la 200.000, peste jumătate din forţele habsburgice de pe Frontul de Est, iar Conrad, şeful Statului-Major austriac, începea să vorbească despre nevoia de a începe tratative de pace[48].

Dacă, aşa cum promiseseră, Evert şi Kuropatkin ar fi continuat ofensiva lui Brusilov cu atacuri pe Fronturile de Vest şi de Nord-Vest, duşmanul ar fi fost probabil împins înapoi şi cursul războiului s-ar fi schimbat cu totul. Hindenburg a mărturisit mai târziu că, odată cu a doua ofensivă, „[am fi fost] confruntaţi cu ameninţarea unui colaps total". Conform planului original de război, frontul lui Brusilov era considerat secundar în raport cu cele ale lui Evert şi Kuropatkin. Cu toate acestea, nici unul dintre ei nu era pregătit să atace. Drept este că sarcina lor ar fi fost cu mult mai dificilă decât a lui Brusilov. Pentru că ar fi trebuit să se confrunte cu trupele germane, care erau mult mai puternice decât cele austro-ungare, pe care Brusilov le învinsese pe Frontul de Sud-Vest. Dar mândria lor reprezenta şi ea un factor: riscul crescut de a fi învinşi îi făcea cu atât mai temători să nu-şi păteze preţioasa reputaţie. Poate cu adevărat de vină era Stavka. Alekseev se aflase sub comanda lui Kuropatkin şi a lui Evert în timpul Războiului Ruso-Japonez şi încă era prea speriat de ei ca să-i forţeze să atace. Ţarul le cânta şi el în strună generalilor laşi – erau favoriţii de la curtea sa – şi ignora solicitările zilnice ale lui Brusilov de a ordona o ofensivă. Ţarina juca şi ea un rol în asta. Îl bombarda pe indecisul ei soţ cu sfaturile „experte" ale lui Rasputin, împotriva unei ofensive în nord, „pentru că – după

spusele lui –, dacă vom continua să avem succes în sud, atunci [germanii] se vor retrage singuri în nord”[49].

O asemenea stupiditate militară a fost în mare cauza care a încetinit înaintarea lui Brusilov. În loc să pornească o a doua ofensivă, Stavka a transferat trupele din nord spre frontul lui Brusilov. Ele nu erau însă suficiente pentru a menţine avântul ofensivei acestuia, dat fiind că germanii, a căror situaţie era uşurată de lipsa de reacţie a lui Evert şi Kuropatkin, au putut şi ei să transfere întăriri în sud. Conştient că îşi pierde avantajul, Brusilov a revenit atunci la tactici ortodoxe, înaintând spre Kovel, dar luptând, după propriile spuse, „la presiune scăzută… pentru a-mi ocroti cât mai mult oamenii”. Încet, dar sigur, înaintarea ruşilor tindea să se oprească. În opt săptămâni de lupte, armatele lui Brusilov capturaseră 425.000 de oameni şi o mare parte a Galiţiei; duşmanul fusese silit să retragă trupe de pe Frontul de Vest, reducând presiunea exercitată asupra Italiei şi a francezilor la Verdun; în timp ce România fusese convinsă să intre în război de partea ruşilor. Ludendorff a numit-o „criza din Est”. În 1918, el va aduce supremul omagiu tacticii lui Brusilov, folosind-o el însuşi pe Frontul de Vest[50].

Ofensiva lui Brusilov, care venea după un an lung de înfrângeri în est şi de impas sângeros în vest, l-a transformat peste noapte într-un erou nu doar în Rusia, ci în toate ţările Aliaţilor. Ghiliarovski a scris o antologie de poezii elogioase dedicate lui Brusilov, care s-a vândut în broşură în zeci de mii de exemplare. Compozitori francezi şi italieni i-au dedicat eroului cantate, marşuri şi cântece. Oamenii din toată Europa se înghesuiau să vadă filmul *Brusilov*. Generalul însuşi scria mai târziu:

> Am primit sute de telegrame, din toate clasele societăţii ruse, în care eram felicitat şi binecuvântat. Fiecare a spus ce avea de spus; ţărani, mecanici, aristocraţi, preoţime, intelectuali şi copiii de şcoală, cu toţii voiau să-mi spună că marea inimă a ţării bătea cu compasiune pentru soldaţii iubiţi ai victorioaselor mele trupe armate.

Brusilov demonstrase că sub o comandă competentă armata imperială încă era capabilă de succese militare. Dacă nu ar fi fost subminată de Stavka, ofensiva lui ar fi servit drept trambulină pentru restabilirea moralului armatei – poate chiar ar fi condus, într-o bună zi, la victorie. Dar este îndoielnic dacă ar fi fost destul pentru a salva regimul ţarist, atât de extinsă era criza politică din ţară. În orice caz, odată cu eşecul ofensivei, chiar şi pentru un monarhist ca Brusilov a devenit mai clar ca oricând că, aşa cum singur spunea, „Rusia nu ar putea câştiga acest război cu actualul sistem de guvernământ”[51]. Victoria nu avea să oprească revoluţia; dar numai o revoluţie ar fi putut ajuta la obţinerea unei victorii.

Pentru Brusilov, dovada covârşitoare a incompetenţei vechiului regim venise la începutul lunii iunie, când Alekseev a

transferat pe frontul lui Gărzile Imperiale de elită, într-o ultimă încercare disperată de a salva ofensiva. Knox îi descrisese pe aceşti tineri cu sânge albastru drept „cele mai superbe creaturi umane din Europa”. Cu uniformele lor de paradă verde-închis, împodobite cu fireturi aurii, toţi aveau peste un metru optzeci şi doi. Aveau însă un comandant tâmpit, generalul Bezobrazov, un alt favorit al curţii, care a nesocotit ordinele lui Brusilov şi i-a trimis la atac printr-o mlaştină expusă. În timp ce războinicii înaintau bălăcindu-se în noroi până la piept, avioanele germane îi secerau cu mitralierele. Knox privea cu groază cum avioanele coborau în picaj pentru a-şi nimeri ţintele şi „răniţii se afundau încet în mlaştină”[52]. Într-o singură acţiune prostească s-a pierdut cea mai mare parte a acestei forţe de luptă extraordinare şi, odată cu ea, ultima şansă de victorie sub vechiul regim.

*

Nerăbdarea lui Brusilov faţă de guvern era tot mai mult împărtăşită de restul societăţii în timp ce traversau cu dificultate anul 1916, al treilea an lung de război. Nobilii patrioţi, ca Brusilov şi Lvov, speraseră ca o campanie de război reuşită să unească guvernul şi societatea şi astfel nevoia de reforme să fie amânată. Acum îşi dădeau seama că lucrurile stăteau exact pe dos: reformele radicale erau o condiţie obligatorie a succesului militar. Lipsa tot mai accentuată de alimente, de combustibil şi de bunuri casnice elementare, inflaţia rapidă a preţurilor, distrugerea transporturilor, corupţia generalizată a guvernului şi a furnizorilor lui militari şi creşterea bruscă a criminalităţii şi a dezordinii sociale – toate acestea s-au combinat cu nesfârşitul măcel al războiului, generând un sentiment tot mai accentuat de panică şi de isterie publică. În noiembrie 1915, Gorki îi scria unui prieten: „Tot mai mult oamenii se poartă ca nişte animale şi ca nebunii. Răspândesc zvonuri proşteşti şi asta creează o atmosferă de teamă generală care îi otrăveşte chiar şi pe cei mai inteligenţi”. Printre cei din clasele înstărite persista senzaţia colectivă că Rusia este în pragul unei îngrozitoare catastrofe, a unei explozii sociale violente, de care guvernul era complet nepregătit să le apere. Lumea vorbea despre ţar şi guvernul lui cu vădită nemulţumire. Cuvântul „revoluţie” era pe buzele tuturor. „Vine potopul – îi scria Gucikov lui Alekseev în august 1916 – şi un guvern jalnic, amărât şi slab se pregăteşte să facă faţă cataclismului luând măsuri numai bune ca să protejeze pe cineva de o ploicică. Îşi pune galoşii şi deschide umbrela!”[53]

Simţind dezastrul care se apropia, cei bogaţi şi de viţă nobilă s-au abandonat într-o ultimă, disperată şi excesivă căutare a plăcerii. Îşi beau proviziile de şampanie, cheltuiau sume uriaşe pe caviar, sturioni şi alte delicatese din vremurile de pace cumpărate

la negru, dădeau petreceri extravagante, îşi înşelau soţiile şi soţii şi jucau averi întregi în cazinouri. Străinii erau şocaţi de traiul lor luxos şi, mai mult, de lipsa de discreţie cu care îşi etalau plăcerile. „Bogăţia lor şi extravaganţa cu care şi-o irosesc m-au buimăcit, după condiţiile austere de viaţă din Anglia în timpul războiului", scria sir Samuel Hoare, ofiţerul de informaţii britanic din Petrograd. Acest hedonism isteric este cel mai bine ilustrat de câteva strofe satirice anonime, de la începutul lui 1916:

De eşec nu ne pasă ioc,
Şi nici victoria nu ne-ncântă.
O grijă doar avem, pe loc:
Votca diseară-i abundentă?

Izbânzile la noi nu-s o virtute
Nu! Noi pace vrem şi tihnă pe deplin,
Scandal şi intrigi, nopţi pierdute,
Împodobite de femei şi vin.

Mai apoi doar vrem să luăm seama
Cam ce ministru azi mai vine,
Cine a văzut aseară drama
Ori cine-i oare combinat cu cine…

Rasputin dacă tot mai ţine
Sau alt sfânt trebuie făcut.
Kşesinskaia dacă e bine
Şi la dineu la Şubin cum s-a petrecut:
Marele duce a plecat cu Dina,
Cum i-a mai mers ieri lui MacDiddie –

Of, un Zeppelin de-ar fi să vină,
Tot Petrogradul de l-ar prăpădi[54].

O bună parte din isteria publică viza curtea, unde multă lume credea că o clică progermană strânsă în jurul ţarinei conspiră pentru a provoca înfrângerea Rusiei. Ideea unei trădări la nivel înalt, născută odată cu afacerea Miasoedov şi cu Marea Retragere, a luat amploare în 1916, când au început să se răspândească zvonuri despre existenţa la curte a unui „Bloc Negru", despre care se spunea că doreşte să încheie o pace separată cu Berlinul. Dominaţia tot mai puternică a ţarinei („nemţoaica"), sentimentele antirăzboi ale lui Rasputin, numărul mare de nume germane de la curte şi faptul că ţarul l-a promovat pe Stürmer pe o poziţie de posibil „dictator" (în iunie el ajunsese deja să preia portofoliile de premier, ministru de Interne, ministru de Externe şi ministru suprem pentru Apărarea Statului) – toate alimentau aceste speculaţii. Se vehicula tot mai mult că ţarina şi Rasputin lucrează pentru germani, că aveau o linie telefonică directă cu Berlinul şi că Nicolae îl informa regulat pe unchiul său, kaizerul Wilhelm, despre mişcările trupelor ruseşti. Astfel de zvonuri ajungeau pe front şi mai distorsionate. Judecând după scrisorile pe care le trimiteau acasă, soldaţii demoralizaţi erau gata să creadă că Stürmer fusese plătit de germani ca să-i facă pe ţărani să moară de foame şi că ministrul Curţii Imperiale, contele Fredericks, acceptase să-i vândă duşmanului jumătatea vestică a Rusiei.

La fel de mult credit se acorda şi zvonurilor despre diferitele scandaluri sexuale legate de ţarină. „Depravarea sexuală" a Aleksandrei a devenit un fel de metaforă pentru starea bolnavă a regimului ţarist. Se spunea despre ea că e o târfă, că e amanta lui Rasputin şi iubita lesbiană a Annei Vîrubova, doamna ei de companie, care cică şi-ar fi împărţit patul cu Rasputin şi cu ţarul. Nici unul dintre aceste zvonuri nu avea de fapt o bază reală. Vîrubova era o fată bătrână naivă şi slabă de minte, fascinată de puterile mistice ale lui Rasputin şi de stilul de viaţă confortabil şi domestic al familiei imperiale. În 1917, o comisie numită de Guvernul Provizoriu ca să cerceteze acuzele ce i se aduceau a confirmat că este virgină. Cât despre ţarină, ea era mult prea rigidă ca să accepte vreun act sexual care nu era strict necesar pentru reproducerea dinastiei. Nu exista temei nici pentru acuzele de trădare care i se aduceau, deşi este posibil ca agenţii germani să fi cules informaţii din vorbăria gălăgioasă şi lăudăroasă a lui Rasputin. Acesta lua regulat masa în casa unui bancher din Petrograd despre care ambasadorul francez credea că este cel mai important agent german din Rusia.

Problema zvonurilor nu era adevărul sau neadevărul lor, ci puterea pe care o aveau în mobilizarea unei populaţii furioase

împotriva dinastiei. Într-o criză revoluţionară, percepţiile şi credinţele contează mai mult decât realităţile. Demonizarea curţii Romanovilor le-a permis oponenţilor ei să critice, arătând cu degetul spre cei evident vinovaţi de vicisitudinile vieţii pe timp de război. Blamarea curţii pentru că e „germană" reprezenta un mijloc de a defini şi a legitima această furie revoluţionară drept starea patriotică a „naţiunii", ca şi cum toate problemele ţării erau din cauza maleficei influenţe a celor câţiva străini aflaţi în poziţii sus-puse şi se puteau rezolva scăpând de aceştia. Revoluţia din februarie 1917 a fost etichetată drept o revoluţie patriotică. Atitudinile antigermane şi antimonarhiste erau strâns întreţesute în noua conştiinţă democratică, pe care liderii revoluţiei au încercat să o cultive ca bază pentru reînnoirea naţională a Rusiei. În acest sens, revoltele antigermane din iunie 1915, în toiul Marii Retrageri, au fost primele semne ale unei intensificări a atitudinii revoluţionare populare. Gloatele furioase din Moscova au incendiat şi au prădat magazinele şi birourile germanilor. Au fost atacate magazinele cu piane, instrumentele marca Bechstein şi Blüthner fiind aruncate pe ferestre. Oricine era suspectat că ar fi german (adeseori doar pentru că era bine îmbrăcat) era atacat şi jefuit. În Piaţa Roşie mulţimile strigau insulte la adresa „nemţoaicei" şi cereau să fie închisă într-o mănăstire. Erau şi cereri ca ţarul să abdice în favoarea marelui duce Nikolai. Isterică, lumea tindea să vadă un sabotaj german în orice, de la lipsa de obuze la corupţia micilor funcţionari, iar noii pretendenţi la putere au lansat strigătul de luptă al „trădării la înalt nivel", devenind astfel eroi naţionali populari[55].

Deşi se temeau de mase, liberalilor le venea greu să reziste acestei şanse de câştig politic. Declarându-se împotriva dinastiei, „în numele naţiunii", se puteau poziţiona încă o dată în fruntea mişcării de opoziţie. Faptul acesta părea din ce în ce mai important acum, când protestele împotriva războiului şi a greutăţilor economice provocate de el luau o formă mai radicală, cu greve şi demonstraţii masive, multe conduse de socialişti. Un lider cadet le spunea colegilor săi în toamna anului 1916: „Îmi este teamă că politica guvernamentală va duce la o situaţie în care Duma nu va avea nici o putere să acţioneze pentru pacificarea maselor". Rapoartele poliţiei secrete arătau limpede că „marea masă a populaţiei" devenea din ce în ce mai ostilă Dumei şi o acuza că „refuză deliberat să vină în ajutorul maselor; acuzaţiile cele mai înverşunate în această privinţă sunt exprimate nu doar de octombrişti, ci şi de cadeţi". Pentru ca Duma să evite transformarea într-un organism depăşit şi ineficient, trebuia să se apropie mai mult de atitudinea străzii şi să-şi alăture vocea mişcării revoluţionare. Aceasta era părerea cadeţilor de stânga, a trudovicilor lui Kerenski şi a unui număr tot mai mare de persoane publice, inclusiv prinţul Lvov, care la o întrunire a Blocului Progresist a spus că singura speranţă de salvare pentru Rusia era

revoluţia. „Renunţaţi la orice încercări de colaborare constructivă cu actualul guvern”, scria el în decembrie; „acestea sunt sortite eşecului şi nu reprezintă decât un impediment în realizarea scopului nostru. Nu vă faceţi nici o iluzie; întoarceţi spatele fantomelor. Nu mai există un guvern pe care să-l putem recunoaşte”[56].

Astfel de argumente erau susţinute de continua intransigenţă a regimului. Numirea în septembrie a lui A.D. Protopopov ca ministru activ de Interne a alimentat speranţele liberalilor moderaţi, oameni ca Miliukov, care încă mai căutau să obţină de la guvern reforme prin conciliere. Protopopov era un octombrist latifundiar şi fabricant de textile, membru al Blocului Progresist şi vicepreşedinte al Dumei. Numirea lui a fost considerată de foarte mulţi o capitulare a guvernului în faţa opoziţiei liberale – care avea să fie urmată curând de numirea unei noi echipe ministeriale. De fapt, nu era decât o inteligentă manevră a curţii. Duma trebuia să se reunească pe 1 noiembrie, iar Protopopov, ca „om al Dumei”, era văzut drept cel mai potrivit să o controleze. „Te rog să-l iei pe Protopopov ca ministru de Interne”, şi-a îndemnat ţarina soţul. „Cum este unul de-al Dumei, va face o impresie puternică şi o să le închidă gura.” Protopopov era un mistic fanatic (odată i-a spus lui Kerenski că el conduce cu ajutorul lui Iisus Hristos) şi – fapt necunoscut liberalilor – un protejat al lui Rasputin (care, aşa cum îi spusese el odată lui Brusilov, „salva Rusia de revoluţie”). Era ambiţios şi ridicol de vanitos – era evident copleşit de onoarea pe care i-o făcuse ţarul – şi, de aceea, era puţin probabil să-şi pericliteze poziţia ca să facă front comun cu opoziţia. Când adevărata natură a rolului său a devenit evidentă – a îmbrăcat repede uniforma Jandarmeriei Imperiale, un simbol arhetipal al opresiunii ţariste –, un vechi coleg din Dumă l-a implorat să demisioneze. Protopopov i-a răspuns: „Cum poţi să-mi ceri să demisionez? Toată viaţa am visat să ajung viceguvernator şi uite-mă acum ministru”[57].

Deziluzia faţă de noul ministru s-a generalizat foarte repede. În cercurile Dumei, speranţa a făcut loc urii. Servilismul lui Protopopov faţă de cuplul imperial era dezgustător. În loc să fie o punte de legătură între opoziţia liberală şi guvern, el s-a transformat într-un lacheu al curţii şi a fost condamnat ca trădător al cauzei parlamentare. La cererea lui Rasputin, a ordonat eliberarea lui Suhomlinov din închisoare – majoritatea populaţiei l-ar fi spânzurat pentru trădare – şi a interzis organizaţiilor publice să se întrunească fără prezenţa poliţiei.

În momentul întrunirii Dumei, la 1 noiembrie, chiar şi moderatul Miliukov a fost în final silit să admită că vremea cooperării cu guvernul trecea rapid. Confruntat cu radicalii din propriul partid al cadeţilor care cereau revolta făţişă, el a decis să preia iniţiativa şi să condamne guvernul în discursul de deschidere a Dumei. A înşirat abuzurile de putere, denunţându-l pe fiecare

dintre ele şi încheind de fiecare dată cu întrebarea: „E aceasta nebunie sau trădare?”. Efectul discursului său, aşa cum îşi reamintea Miliukov mai târziu, a fost „ca atunci când se sparge o băşică plină de puroi şi răul fundamental, cunoscut de toată lumea, dar care aşteptase să fie expus public, era acum dat în vileag”. A reuşit să transforme încă o dată Palatul Taurida într-o tribună a revoluţiei. În ziua aceea s-au susţinut şi alte discursuri virulente în Dumă, al lui Kerenski, de exemplu, dar faptul că un politician atât de precaut ca Miliukov – care, în plus, avea legături atât de strânse cu diplomaţii Aliaţilor – folosise deschis cuvântul „trădare” a fost destul pentru ca lumea să conchidă că a fost într-adevăr vorba de trădare. Nu acesta fusese scopul lui Miliukov. La întrebarea sa retorică, el unul ar fi răspuns „nebunie”. Publicul era însă atât de tensionat, încât, atunci când a citit discursul, era aproape evident că va răspunde „trădare”. Faptul că s-a interzis publicarea în presă a discursului şi că acesta a trebuit citit de pe copii dactilografiate şi îndelung răsfoite, trecute din mână în mână, nu a făcut decât să convingă tot mai multă lume să încline spre interpretarea lui într-o notă mai radicală decât era de fapt. În unele dintre versiunile transcrierii apărea inserată în mijlocul discursului câte o nemulţumire socială anume (de exemplu, se afirma că, pe lângă celelalte abuzuri ale lui, guvernul îi trata foarte prost pe profesori). „Discursul meu a dobândit reputaţia unei sirene care anunţă revoluţia”, îşi aminteşte Miliukov. „Nu aceasta a fost intenţia mea. Dar starea de spirit care domina ţara a funcţionat ca un megafon pentru vorbele mele.”[58] Aceasta avea să fie o lecţie salutară pentru toţi viitorii liberali – mai ales cei din 1917 – care încercau să stăvilească revoluţia socială prin puterea vorbelor. Ţinând un discurs inflamat pentru a-şi ajuta colegii din Dumă să-şi exprime nemulţumirile, Miliukov a reuşit să aprindă proteste radicale în toată ţara.

Ceea ce nu a reuşit Miliukov să aprecieze a fost măsura în care nu doar radicalii, ci şi conservatori considerau că revoluţia era de neoprit şi chiar dezirabilă. Strategia lui de conciliere şi de luptă parlamentară, cu scopul de a ajunge la un compromis cu guvernul, pierdea rapid teren. Aşa cum remarcase un general din Stavka, exista „convingerea larg răspândită că e nevoie să se rupă şi să se anihileze ceva, o convingere care îi chinuia pe oameni şi nu le da pace”[59]. Chiar şi familia restrânsă a ţarului se poziţionase acum pe linia opoziţiei liberale. Pe 7 noiembrie, marele duce Nikolai l-a îndemnat pe ţar să permită Dumei să numească un guvern. Filialele din Moscova şi Petrograd ale Nobilimii Unite, cei mai fermi stâlpi ai autocraţiei începând cu 1905, i-au dat acelaşi sfat. Pe scurt, oricine era în afara limitatei camarile de la curte vedea cu claritate nevoia unei schimbări fundamentale în structura guvernului.

Nicolae însă a încercat din nou să iasă din corzi făcând concesii fără tragere de inimă. Pe 8 noiembrie Stürmer a fost

demis, spre bucuria Dumei, iar A.F. Trepov a devenit noul prim-ministru. Exista acum o ultimă şansă ca liberalii să facă pace cu guvernul, pentru că Trepov, care se considera un Stolîpin modern, era decis să câştige susţinerea membrilor moderaţi ai Dumei, făcând concesii. Miliukov era gata să accepte această ramură de măslin (şi un fotoliu ministerial, fără îndoială). Însă deputaţii radicali şi cei socialişti, aţâţaţi de discursurile inflamante rostite de reprezentantul trudovicilor, Kerenski, şi de cel al menşevicilor, Nikolai Ciheidze, erau decişi să dea jos guvernul şi cereau o alianţă cu „masele", pentru a pregăti revolta populară.

În esenţă, acesta este motivul pentru care Duma a rămas divizată în următoarele săptămâni, pline de manevre politice complexe, din noiembrie până la Revoluţia din Februarie. După spusele poliţiei secrete, cadeţii lui Miliukov priveau perspectiva unei revoluţii „cu groază şi panică", iar „dacă guvernul ar oferi o concesie cât de mică, ei ar primi-o cu bucurie". Speranţele în concesii păleau însă rapid. Ţarina era clar împotriva lui Trepov (îl voia spânzurat, ca şi pe Gucikov), iar ameninţarea stângii radicale sporea mereu. De aceea a crescut tot mai mult spaţiul de manevră pentru Kerenski şi ceilalţi radicali din Dumă, care ar fi deschis porţile Palatului Taurida, dacă nu direct mulţimii din stradă, atunci măcar reprezentanţilor ei mai politicoşi. Limbajul a devenit din ce în ce mai violent pe măsură ce discursurile încercau să dea glas spiritului străzii – şi astfel să-i capteze atenţia. Au cerut deschis populaţiei să răstoarne regimul şi au ridiculizat apelul la calm al moderaţilor, afirmând că nu este decât un pretext – aşa cum s-a exprimat Kerenski – ca să rămână în „fotoliile lor călduţe". Aveau însă şi motive să se îngrijoreze că voinţa populară trecea şi peste capetele lor, că mulţimile din stradă începeau să dispreţuiască Duma şi îşi căutau lideri altundeva. Aşa cum spunea Vasili Şulghin, liderul naţionaliştilor, „nimeni nu mai crede în vorbe"[60].

De acum problema era dacă revoluţia va porni de la păturile de jos sau de la cele de sus ale societăţii. Circula de ceva timp ideea unei „lovituri de palat". Gucikov era în centrul uneia dintre conspiraţiile de acest fel. Intenţia era să captureze trenul imperial *en route* între Stavka şi Ţarskoe Selo şi să-l silească pe ţar să abdice în favoarea fiului său, avându-l pe marele duce Mihail, fratele lui Nicolae, ca regent. Conspiratorii sperau astfel să împiedice revoluţia, prin numirea unui nou guvern care să se bucure de încredere. Bucurându-se însă de sprijinul limitat al armatei, al liberalilor şi al familiei imperiale, conspiratorii au amânat planul loviturii lor pentru martie 1917 – când a fost prea târziu. Între timp, prinţul Lvov cocea o a doua conspiraţie, ajutat de generalul Alekseev, şeful Statului-Major. Cei doi plănuiau să o aresteze pe ţarină şi să-l forţeze pe Nicolae să-i transfere autoritatea marelui duce Nikolai. Urma ca Lvov să fie numit premier în fruntea unui nou guvern care să se bucure de încredere. Planul era susţinut de mai mulţi politicieni şi generali liberali,

inclusiv de Brusilov, care i-a spus marelui duce: „Dacă e să aleg între împărat şi Rusia, atunci mărşăluiesc pentru Rusia”. Şi această conspiraţie a fost curmată, prin refuzul marelui duce de a se implica. Au mai fost şi alte conspiraţii – unele iniţiate de rude mai îndepărtate ale ţarului – menite să forţeze abdicarea în favoarea vreunui alt Romanov capabil să potolească Duma. Opiniile istoricilor diferă mult în privinţa acestor conspiraţii, unele considerate acte premergătoare ale Revoluţiei din Februarie, altele nimic mai mult decât nişte vorbe goale. Probabil că ambele variante sunt neadevărate. Chiar dacă aceşti conspiratori ar fi avut intenţii serioase şi ar fi reuşit să meargă până la capăt, e greu de crezut că ar fi reuşit să menţină prea mult timp puterea, înainte de a fi şi ei daţi la o parte de revoluţia din stradă[61].

Singura conspiraţie care a reuşit a fost asasinarea lui Rasputin. Se mai făcuseră şi înainte câteva eforturi de a-l elimina. Hvostov pusese la cale asasinarea fostului său protector, după ce fusese demis din funcţia de ministru de Interne, în ianuarie 1916. Trepov îi oferise 200.000 de ruble în numerar, ca să plece înapoi în Siberia şi să se ţină departe de politică. Ţarina a zădărnicit ambele planuri şi, ca urmare, prestigiul lui Rasputin la curte nu a făcut decât să sporească. Acest fapt a convins până la urmă un grup puternic de curteni să conspire la uciderea lui Rasputin. Personajul central al grupului a fost prinţul Feliks Iusupov, un absolvent de la Oxford, în vârstă de 29 de ani, fiul celei mai bogate femei din Rusia, recent căsătorit, chiar dacă era homosexual, cu marea ducesă Irina Aleksandrovna, fiica surorii preferate a ţarului. Au mai fost implicaţi alţi doi homosexuali de la curtea Romanovilor – marele duce Dmitri Pavlovici, un nepot favorit al ţarului, şi marele duce Nikolai Mihailovici. Rasputin devenise tot mai prezent în cercurile de homosexuali din înalta aristocraţie. Îi plăcea să „se culce” şi cu bărbaţi, nu doar cu femei. Iusupov îl abordase după căsătorie, în speranţa că Rasputin l-ar fi putut „vindeca” de „boala” lui sexuală. Rasputin însă a încercat în schimb să-l seducă. Iusupov s-a întors cu înverşunare împotriva lui şi, împreună cu marii duci Dmitri şi Nikolai, a complotat să-l piardă. Pe lângă vendeta lor personală (şi poate tocmai pentru a o masca), aveau şi mari îngrijorări de ordin politic, pe care le-au prezentat liderului facţiunii de dreapta din Dumă, V.M. Purişkevici, un critic direct al lui Rasputin, care s-a alăturat complotului. Erau indignaţi de influenţa lui Rasputin asupra ţarului şi de zvonurile conform cărora din pricina lui Rusia va semna o pace separată cu Germania. S-au jurat să-l „elimine” pe Rasputin şi să o închidă pe ţarină într-un sanatoriu de boli nervoase, crezând cu naivitate că, odată ce ţarul se va elibera de sub influenţa lor, va deveni raţional şi se va transforma într-un bun rege constituţional.

Cei trei conspiratori au plănuit împreună să-l atragă pe Rasputin la palatul lui Iusupov de pe malul Nevei, sub pretextul

de a se întâlni cu frumoasa soţie a prinţului, marea ducesă Irina. Acolo urmau să îl omoare prin otrăvire şi să-i arunce trupul în fluviu, pentru a fi considerat mai degrabă dispărut decât mort. Complotiştii nu au fost însă deloc discreţi: jumătate dintre jurnaliştii din Petrograd păreau să fi cunoscut toate detaliile crimei cu câteva zile înainte ca ea să se petreacă. Este o adevărată minune că nu s-a făcut nimic pentru a-i împiedica, în ciuda imunităţii de care s-au bucurat complotiştii în timpul investigaţiilor poliţiei.

În ziua fatală de 16 decembrie, Rasputin a fost avertizat explicit să nu meargă la palatul lui Iusupov. Se pare că şi el simţise ce soartă îl aşteaptă, pentru că şi-a petrecut cea mai mare parte a zilei distrugându-şi corespondenţa, depunând bani în contul fiicei lui şi rugându-se. Ispitele lumeşti pe care le reprezenta prinţesa Irina au fost însă prea mari ca să le poată rezista. La puţin timp după miezul nopţii a sosit în maşina lui Iusupov, mirosind a săpun ieftin, cu părul lins dat cu unsoare şi îmbrăcat în ţinuta lui cea mai seducătoare: pantaloni negri de catifea, ghete din piele cu scârţ şi cămaşă albă de mătase încinsă cu o centură aurie de satin, primită în dar de la ţarină. Iusupov şi-a poftit oaspetele într-un salon de la subsol, pretinzând că soţia lui încă întreţinea musafirii în aripa principală a palatului şi că va sosi şi ea mai târziu. Rasputin a băut mai multe pahare din vinul lui preferat de Madeira, otrăvit, şi a mâncat una sau două prăjituri pline cu cianură. O oră mai târziu însă nici unele nu-şi făcuseră efectul şi Iusupov, ajuns la capătul răbdărilor, a trecut la măsuri extreme. A luat un pistol Browning din biroul lui de la etaj şi a revenit la subsol, unde l-a invitat pe Rasputin să privească un crucifix de cristal aşezat pe o comodă, iar când „omul sfânt” s-a aplecat, l-a împuşcat dintr-o parte. Cu un răcnet sălbatic, Rasputin a căzut la podea. Conspiratorii au crezut că a murit şi au vrut să se descotorosească de paltonul lui. Între timp acesta şi-a recâştigat însă cunoştinţa şi a luat-o spre o uşă laterală, care dădea în curte şi apoi afară, pe malul fluviului. Purişkevici l-a găsit în curte, împleticindu-se prin zăpadă către poarta exterioară şi răcnind: „Feliks, Feliks, o să-i spun totul ţarinei!”. Purişkevici a tras şi el de două ori, însă nu l-a nimerit. Alte două împuşcături au doborât-o pe victimă grămadă la pământ şi, ca să se asigure că e mort, Purişkevici i-a tras un picior în tâmplă. Îngreunat cu lanţuri de fier, cadavrul lui Rasputin a fost dus într-un loc departe de oraş şi aruncat în Neva, de unde apa l-a scos la mal în 18 decembrie. Câteva zile după aceea o mulţime de femei s-au adunat la locul cu pricina ca să ia „apă sfântă” din fluviu, sfinţită de trupul lui Rasputin[62].

Vestea asasinării lui Rasputin a fost întâmpinată cu mare bucurie în cercurile aristocratice. Marele duce Dmitri a fost ovaţionat în picioare când a apărut la Teatrul Mihailovski, în seara de 17 decembrie. Sora ţarinei, marea ducesă Elisaveta, i-a scris

mamei lui Iusupov, aducându-i rugăciuni de mulţumire pentru „actul de patriotism al scumpului ei fiu”. Ea şi alţi cincisprezece membri ai familiei imperiale l-au implorat pe ţar să nu-l pedepsească pe Dmitri. Nicolae le-a respins însă apelul, replicând că „nimeni nu are dreptul să acţioneze în mod criminal”[63]. Dmitri a fost exilat în Persia. La ordinul special al ţarului, nimeni nu a avut permisiunea să-l însoţească la gară pentru a-şi lua rămas-bun, iar marea ducesă Maria Pavlovna a fost pusă sub arest la domiciliu, pentru că a încercat să o facă.

Contrar intenţiilor conspiratorilor, moartea lui Rasputin l-a adus pe Nicolae mai aproape de soţia sa îndurerată. Acum era mai hotărât decât oricând să reziste tuturor susţinătorilor reformei. Chiar a alungat din Petrograd patru mari duci, disidenţi. Pe măsură ce revoluţia se apropia, el s-a retras tot mai mult în viaţa liniştită de familie, la Ţarskoe Selo, rupând orice legături cu lumea exterioară şi chiar cu restul curţii. La ultimul Crăciun al dinastiei, din 1916, nu s-au mai schimbat, ca de obicei, daruri între cuplul imperial şi ceilalţi Romanovi.

Într-o zi geroasă de ianuarie din 1917, trupul îmbălsămat al lui Rasputin a fost în sfârşit îngropat lângă palatul de la Ţarskoe Selo. După Revoluţia din Februarie, un grup de soldaţi l-au exhumat, l-au băgat într-o cutie de pian şi l-au dus într-o poiană din pădurea Pargolovo, unde au îmbibat cadavrul cu benzină şi l-au ars pe rug. Cenuşa au împrăştiat-o apoi în vânt.

Din tranşee pe baricade

Vaporul lui Troţki a intrat în portul oraşului New York într-o seară rece şi ploioasă de duminică din ianuarie 1917. Traversarea fusese îngrozitoare, şaptesprezece zile de furtună petrecute pe un mic vapor plecat din Spania, şi acum liderul revoluţionar, tras la faţă şi obosit, debarca pe chei în faţa unei mulţimi de camarazi şi de oameni de presă care îl aşteptau. Era deprimat. Fusese expulzat din Franţa – care îi fusese cămin adoptiv din 1914 – pentru că făcuse campanie antirăzboi şi simţea că „uşile Europei se închiseseră” într-un final în spatele lui şi că nu avea să se mai întoarcă niciodată acolo, la fel ca şi restul pasagerilor de la bordul lui *Montserrat*, un grup pestriţ de dezertori, aventurieri şi indezirabili siliţi să ia calea exilului. „Este ultima oară – scria el în ajunul Anului Nou, în timp ce navigau prin strâmtoarea Gibraltar – când mai arunc o privire spre bătrâna *canaille* Europa.”[64]

Faptul că în pragul Revoluţiei din 1917 trei dintre liderii social-democraţilor – Troţki, Buharin şi Kollontai – s-au regăsit împreună la New York, la 8.000 de kilometri de Rusia, era un semn de frustrare a partidului. Nikolai Buharin sosise de la Oslo

în toamna anterioară şi preluase conducerea editorială a cotidianului *Novîi mir* (*Lumea nouă*), cel mai importat ziar socialist al comunităţii emigranţilor ruşi. La cei douăzeci şi nouă de ani ai săi, era deja un teoretician bolşevic important care se ciorovăise cu Lenin pe câteva probleme de nuanţă ale ideologiei partidului, înainte de a părăsi Europa, susţinând că „Lenin nu suportă nici o altă persoană cu cap". Scund şi slab, cu o faţă copilăroasă şi amabilă şi o bărbuţă subţire, roşcată, Troţki era aşteptat pe chei. Spre deosebire de dogmaticul Lenin, care îl copleşea cu injurii pe menşevicul de stânga, Buharin era dornic să-l includă pe Troţki într-o amplă campanie a socialiştilor împotriva războiului. Îi cunoscuse întru câtva pe soţii Troţki la Viena şi împărtăşiseră toţi trei dragostea pentru cultura europeană. Acum îi întâmpina cu o îmbrăţişare călduroasă şi, după cum şi-a amintit soţia lui Troţki mai târziu, a început imediat să le povestească „despre o bibliotecă publică al cărei program se prelungea până seara târziu şi pe care a propus să ne-o arate imediat". Deşi era târziu şi soţii Troţki erau foarte obosiţi, au fost târâţi prin oraş „ca să admire marea lui descoperire"[65]. Aşa a început prietenia strânsă, dar tragică până la urmă dintre Troţki şi Buharin.

Pe Aleksandra Kollontai Troţki a văzut-o mai puţin. Ea îşi petrecea mare parte a timpului în oraşul Paterson, din New Jersey, unde fiul ei se stabilise ca să evite recrutarea în armată. Pentru ea aceasta era a doua călătorie în America. Cu un an înainte făcuse un turneu prin ţară propovăduind punctele de vedere ale lui Lenin în privinţa războiului. Era o femeie exuberantă şi sensibilă, înclinată să se îndrăgostească de bărbaţi tineri şi de idei utopice, iar cauzei bolşevice i s-a dedicat cu tot fanatismul unui nou-convertit. „Pentru ea nimic nu era destul de revoluţionar", îşi aminteşte Troţki, încă încercat de resentimente, pentru că într-o scrisoare către Lenin ea îl acuzase că este prea şovăitor în chestiunea războiului[66]. Troţki era mai aproape de bolşevici decât aprecia Kollontai, iar motivele pentru care se îndepărta de menşevici şi se apropia de stânga erau similare cu ale ei.

Asemenea multor revoluţionari exilaţi, Troţki şi Kollontai erau amândoi mânaţi de ataşamentul lor faţă de socialismul internaţional. Vorbind fluent câteva limbi europene şi buni cunoscători ai culturii clasice, se considerau a fi nu atât ruşi – Kollontai era pe jumătate finlandeză, pe jumătate ucraineană, iar Troţki era evreu – cât tovarăşi ai cauzei Internaţionalei. Erau la fel de în largul lor şi la British Museum şi la Bibliothèque Nationale din Paris sau în cafenelele din Viena, Zürich şi Berlin ca şi în celulele revoluţionare clandestine din Sankt-Petersburg. Revoluţia din Rusia era pentru ei doar o parte din lupta internaţională împotriva capitalismului. Germania, patria lui Marx şi a lui Engels, reprezenta centrul intelectual al universului lor. „Pentru noi – îşi amintea Troţki – social-democraţia germană era mamă,

profesor şi exemplu viu. O idealizam de la distanţă. Numele lui Bebel şi Kautsky erau rostite cu respect."[67]

Mirajul german a fost însă destrămat brusc în august 1914. Social-democraţii s-au adunat în jurul kaizerului şi au susţinut campania pentru război. Pentru liderii revoluţiei, care se considerau discipoli ai tradiţiei europene marxiste, „trădarea germanilor" a fost, cum spunea Buharin, „cea mai mare tragedie din viaţa noastră". Lenin, pe atunci aflat în Elveţia, fusese atât de convins de angajamentul tovarăşilor germani faţă de cauza Internaţionalei, încât iniţial nu a crezut rapoartele din presă despre susţinerea pe care o acordau războiului şi le-a considerat parte dintr-un complot german pentru înşelarea socialiştilor din străinătate. Troţki, care aflase veştile în timp ce se îndrepta spre Zürich, a fost şocat „chiar mai mult decât de declaraţia de război". Cât despre Kollontai, ea a fost prezentă în Reichstag, martoră în momentul când eroii ei îşi dădeau acordul pentru bugetul militar al Germaniei. I-a privit neîncrezătore cum se înşirau, unul câte unul, câţiva chiar îmbrăcaţi în uniforme militare, ca să-şi declare devotamentul faţă de patria mamă. „Nu-mi vine să cred", a scris ea în jurnal în seara respectivă. „Eram convinsă că ori au înnebunit ei cu toţii, ori eu mi-am pierdut minţile." După încheierea votului fatal, a fugit supărată în holul parlamentului, unde a fost acostată de unul dintre deputaţii socialişti, care a întrebat-o furios ce căuta o rusoaică în clădirea Reichstagului. Şi-a dat deodată seama că vechea solidaritate a Internaţionalei nu mai exista, cauza socialistă se înecase în şovinism şi „mi se părea că acum totul era pierdut", a scris ea în jurnal[68].

Nu doar camarazii lor europeni abandonaseră cauza Internaţionalei. Cei mai mulţi socialişti ruşi susţineau şi ei plângerile patriei mame. Facţiunea menşevică, aceea care fusese cămin şi şcoală atât pentru Troţki, cât şi pentru Kollontai, era divizată între o largă majoritate defensistă – condusă de mai vârstnicul Plehanov şi care susţinea efortul ţarului, pe motiv că Rusia avea dreptul de a se apăra de un agresor străin – şi o minoritate internaţionalistă condusă de Martov, care era în favoarea unei campanii democratice de pace. Partidul Socialist-Revoluţionar era şi el divizat în acelaşi fel, defensiştii punând victoria militară a Aliaţilor înaintea revoluţiei, iar internaţionaliştii susţinând că revoluţia este singurul mijloc prin care se putea pune capăt unui război pe care ei îl considerau imperialist şi în care toţi beligeranţii erau la fel de vinovaţi. Aceste diviziuni aveau să prejudicieze ambele partide în timpul luptelor cruciale pentru putere din 1917. La baza lor stătea o diferenţă fundamentală în ceea ce priveşte concepţia despre lume, de o parte situându-se cei care recunoşteau legitimitatea statelor naţionale şi inevitabilitatea conflictelor dintre ele, iar de cealaltă cei care puneau diviziunea socială în clase mai presus de interesele naţionale. Sentimentele divergente puteau atinge cote foarte înalte. Gorki, de exemplu,

care se considera un internaţionalist ardent, a rupt orice relaţii cu fiul său adoptiv, Zinovi Peşkov, când acesta s-a înscris voluntar în Legiunea Franceză. Gorki a refuzat chiar să-i scrie când băiatul a fost rănit şi a rămas fără o mână în timp ce conducea un atac asupra poziţiilor germane, în primele lupte la care a participat[*3]. Pentru patrioţi, opoziţia internaţionaliştilor faţă de război semăna periculos de mult cu un ajutor dat duşmanului. Pentru internaţionalişti, chemarea la arme pe care o făceau patrioţii părea echivalentă cu adoptarea sloganului „Proletari din toate ţările, luaţi-vă de beregată între voi!”[69].

Bolşevicii erau singurul partid socialist care a rămas în mare măsură unit în opoziţia faţă de război, deşi la început, înainte ca Lenin să-şi impună punctul de vedere, au avut şi ei defensiştii lor. Poziţia lui Lenin împotriva războiului era tranşantă. Spre deosebire de menşevici şi de internaţionaliştii eseri, care încercau să pună capăt războiului prin demonstraţii paşnice şi negocieri, Lenin chema proletarii din toată lumea să-şi folosească armele împotriva propriilor guverne, pentru a încheia războiul, transformându-l într-o serie de războaie civile sau de revoluţii, pe tot întinsul Europei. Urma să fie un „război împotriva războiului”.

Pentru Troţki şi Kollontai, care ajunseseră amândoi să vadă revoluţia rusă ca parte a luptei din toată Europa împotriva imperialismului, sloganul lui Lenin avea în centrul lui o logică de fier, ce rezona cu propriul internaţionalism menşevic de stânga. Mai întâi, în primul an de război, amândoi au avut aceleaşi îndoieli în privinţa liderului bolşevic. Deşi Lenin susţinuse că înfrângerea Rusiei ar reprezenta un „rău mai mic” decât înfrângerea Germaniei, un stat mult mai avansat, cei doi se opuneau cu totul ideii de învinşi şi învingători militari. Disputa, deşi minoră în sine, avea legătură cu o mai largă diferenţă de opinie. Lenin accentuase de curând potenţialul revoluţionar al mişcărilor naţionaliste din cadrul sistemelor coloniale şi susţinuse că înfrângerea Rusiei va contribui la provocarea colapsului Imperiului Ţarist. Troţki şi Kollontai (ca şi Buharin, de altfel) credeau însă că statul naţional va deveni curând de domeniul trecutului şi de aceea îi negau forţa revoluţionară. Nu puteau încă nici să se lase convinşi să îmbrăţişeze chemarea leninistă la „război împotriva războiului”. Preferau sloganurile pacifiste ale vechilor lor camarazi şi aliaţi din rândul internaţionaliştilor menşevici. Nici Troţki şi nici Kollontai nu erau gata să se despartă de menşevici, ale căror dubii legate de dogma rigidă a lui Lenin le împărtăşeau încă. Chiar dacă era adevărat că amândoi se apropiau de bolşevici, şi unul, şi celălalt nutreau speranţa să unească cele două aripi ale Partidului Social-Democrat printr-o amplă campanie pentru pace.

Troţki i se alăturase lui Martov la Paris în noiembrie 1914 şi colaborase cu el la *Naşe slovo* (*Cuvântul nostru*), fără îndoială cel mai de seamă organ pacifist din Europa. Troţki i-a reprezentat

punctul de vedere la Conferinţa de la Zimmerwald din septembrie 1915, o reuniune secretă a treizeci şi opt de internaţionalişti din diferite ţări, ţinută într-un mic sat de lângă Berna. Mobilizatorul manifest anti-război aprobat acolo, ca reacţie la rezoluţia pro-război a lui Lenin, a fost redactat chiar de Troţki:

> Muncitori şi muncitoare! Mame şi taţi! Văduve şi orfani! Răniţi şi schilodiţi! Tuturor celor care suferă de pe urma războiului sau a consecinţelor războiului, le strigăm în gura mare, peste frontiere, peste câmpurile de luptă fumegânde, peste oraşele şi cătunele devastate: „PROLETARI DIN TOATE ŢĂRILE, UNIŢI-VĂ!”[70].

În momentul respectiv Kollontai îşi legase deja soarta de Lenin. Fără îndoială că şi idila ei cu Aleksandr Şliapnikov, un frumos muncitor bolşevic mai tânăr decât ea cu doisprezece ani, a avut legătură cu asta. Bărbatul o urmase la Stockholm în toamna anului 1914 şi restul războiului l-a petrecut făcând comisioane pentru Lenin, în Rusia. Poate că motivul pentru care a căzut sub vraja lui Lenin nu a fost atât această idilă, cât ataşamentul ei sentimental faţă de cauza Internaţionalei şi de ideea stopării cu orice preţ a războiului. Influenţa opresivă a războiului era omniprezentă. Părea să împingă civilizaţia pe marginea prăpastiei. „S-a vărsat atât de mult sânge, se comit atât de multe crime în fiecare zi, în fiecare oră”, scria ea în jurnal, în ziua de Crăciun a anului 1915:

> Iar războiul… tronează peste toate. Nevăzut, decide soarta fiecăruia dintre noi. În faţa lui individul este neputincios. Exact acest sentiment al neputinţei dinaintea războiului, această senzaţie a războiului ca forţă implacabilă, m-a copleşit chiar din primele zile, când încă eram la Berlin.

Pentru Kollontai, numai apelul lui Lenin la o revoltă armată părea să poată pune capăt războiului. Doar el putea să ofere şansa de a se reface puterea voinţei şi acţiunii umane asupra forţelor obiective. „Aceasta nu este doar o «analiză»”, scria ea în jurnal despre *Tezele* lui Lenin elaborate în timpul războiului. „Este acţiune. Acesta este un program politic… Baricadele să fie răspunsul dat războiului.”[71]

Şi pentru Troţki accentul pe care Lenin îl punea pe puterea voinţei şi acţiunii proletariatului l-a adus mai aproape de bolşevici. I se părea tot mai mult că Martov, vechiul lui tovarăş şi profesor, şi ceilalţi internaţionalişti menşevici rămăseseră captivi în propria analiză a condiţiilor obiective – care la acel moment lucrau toate *împotriva* revoluţiei – şi că ignoraseră, de aceea, posibilitatea de a cultiva voinţa revoluţionară (latura „subiectivă” a revoluţiei), pentru a le depăşi. Prin studiul excesiv, menşevicii se transformaseră în prizonierii propriului determinism social. Sloganurile lor revoluţionare erau în pericol să devină doar simple

fraze. Era însă nevoie de acţiune, de o „revoluţie a proletariatului” în toată Europa, ca să se pună capăt războiului. La început Martov fusese de acord cu această idee şi făcuse să crească tot mai mari speranţele lui Troţki privind o amplă campanie anti-război care să-i unească pe menşevicii de stânga cu partidul bolşevicilor. Cu toate acestea, în toamna anului 1915, când defensiştii menşevici s-au alăturat campaniei de război, Martov renunţase deja la chemarea sub arme şi adoptase puncte de vedere mai pasive şi mai pacifiste, aliniate restului partidului. Acum Troţki nu mai avea unde să meargă decât la stânga. Nu a fost o tranziţie directă, aşa cum a susţinut ulterior. Nutrea încă îndoieli tipic bolşevice legate de centralismul strict şi de extremismul lui Lenin. Troţki s-a înscris în sfârşit în Partidul Bolşevic abia în iulie 1917 şi doar pentru că, aşa cum s-a exprimat singur, bolşevicii „deveneau mai puţin bolşevici”. Cu toate acestea, se apropia încet de bolşevici şi se înconjura de viitori lideri bolşevici. Toţi principalii colaboratori la *Naşe slovo*, cu excepţia lui Martov, aveau să se alinieze direcţiei lui Lenin în anul 1917. Unii au devenit comisari în primul guvern sovietic, cum a fost cazul cu Kollontai (Asistenţă Publică), Anatoli Lunacearski (Instrucţie Publică), Vladimir Antonov-Ovseenko (Afaceri Militare) şi Troţki însuşi (Afaceri Externe)[72].

Din acest motiv, călătoria la New York din 1917 şi colaborarea cu Buharin şi Kollontai au reprezentat o etapă importantă în traseul către stânga al lui Troţki. El a închiriat în Bronx un apartament cu trei camere care, deşi ieftin după standardele americane, i-a oferit luxul neobişnuit pentru el al luminii electrice, al unui tobogan pentru gunoi şi al unui telefon. Ulterior au apărut istorii despre cum că Troţki ar fi muncit la New York ca spălător de vase, croitor şi chiar ca actor. De fapt şi-a câştigat cu greu existenţa ca ziarist al emigraţiei ruse şi ca lector (în limbile engleză şi germană) în faţa unor săli pe jumătate goale, vorbind despre necesitatea unei revoluţii mondiale. A mâncat în mezelării evreieşti şi a devenit nepopular printre chelneri pentru că refuza să le dea bacşiş pe motiv că gestul acesta ar fi fost insultător pentru demnitatea lui. A cumpărat ceva mobilă în rate, din care 200 de dolari au rămas neplătiţi în primăvară, când familia s-a întors în Rusia. Până să dea de ei creditorii, Troţki devenise ministrul de Externe al celei mai mari ţări din lume[73].

*

În cadrul conducerii bolşevice exista o diviziune fundamentală, aproape nesesizată de istorici, între cei care petrecuseră anii de război în străinătate şi cei care îi trăiseră în Rusia. Exilaţii (de exemplu, Troţki, Lunacearski, Buharin şi Kollontai) aveau tendinţa să fie mai internaţionali şi mai cosmopoliţi în modul de a privi lucrurile. Foarte buni cunoscători

ai culturii europene, erau cu toţii conştienţi de relativa înapoiere a Rusiei. Mulţi dintre ei fuseseră odată menşevici, aşa că înţelegeau bine problemele teoretice pe care le năştea încercarea de a introduce socialismul în Rusia fără o revoluţie simultană în ţările mai avansate din Occident. În schimb, acei bolşevici care îşi petrecuseră anii de război în Rusia (de exemplu, Stalin şi Dzerjinski) tindeau să adopte o perspectivă mai limitată. Mulţi dintre ei nu proveneau din mediul intelectual şi puţini cunoşteau câte ceva despre Europa, despre cultura sau limbile ei. După ce îşi petrecuseră anii de război prin organizaţii clandestine, prin închisori sau în exilul siberian, ieşeau la lumină cu o mentalitate închistată, belicoasă faţă de partid, faţă de ţară şi faţă de relaţiile ei cu restul lumii. Mulţi dintre ei aveau atitudini xenofobe – chiar şi faţă de intelectualii evrei din partid (mai ales faţă de Troţki). După februarie 1917, mulţi au insinuat în discursurile lor că bolşevicii întorşi din exil (deşi, remarcabil, nu şi Lenin) nu fuseseră deloc patrioţi în timpul războiului. Aici, în această confruntare dintre „naţionişti" şi „cosmopoliţi" (dacă vreţi), se află rădăcinile sociale ale conflictelor cu caracter ideologic din partid, care au avut loc în anii 1920, între „Socialismul într-o singură ţară" şi „Revoluţia mondială". Nu întâmplător toţi aliaţii principali ai lui Stalin din perioada ascensiunii lui la putere (Molotov, Voroşilov, Kaganovici, Kalinin, Kirov, Kuibîşev şi Ordjonikidze) trăiseră anii războiului în Rusia; şi că majoritatea victimelor lui din partid (Troţki, Buharin, Zinoviev, Antonov-Ovseenko) trăiseră în străinătate.

În timp ce revoluţionarii exilaţi se lansau în dezbateri ideologice, camarazii lor de acasă, aflaţi sub asediu, erau apăsaţi de probleme mai practice. Arestările, deportările şi exilul marcaseră Partidul Bolşevic din Rusia (precum şi organizaţiile clandestine ale menşevicilor şi eserilor). Rămase fără lideri şi cu ziarul *Pravda* interzis, organizaţiile bolşevice erau în derivă. Şliapnikov menţinea un ultim fir subţire de comunicare cu Lenin introducând clandestin în Rusia materiale de propagandă sub branţurile pantofilor. Era ca şi cum ar fi revenit la practicile conspirative de dinainte de 1905. După arestările masive din toamna anului 1914, bolşevicii din Petrograd au ajuns să numere mai puţin de 500 de membri. Reţelele provinciale nu aveau decât o mână de membri fiecare. Cea mai mare slăbiciune a partidului era lipsa abilităţii intelectuale: după spusele lui Şliapnikov, nu exista în capitală nimeni capabil să scrie un manifest. Dar mai era şi îngrijorătoarea problemă a scăderii susţinerii din partea muncitorilor, atât din punct de vedere moral, cât şi financiar, în cea mai mare parte ca rezultat al hărţuielilor şi supravegherii poliţiei. Sindicatele şi societăţile educative erau interzise, iar muncitorii militanţi trimişi în armată. Arestarea în noiembrie 1914 a patru membri bolşevici ai Dumei şi procesul intentat lor în februarie, pentru revoltă, nu au stârnit prea multe proteste din

partea masei muncitoreşti. Fără îndoială, unii au cedat sentimentului general de patriotism. Celor mai mulţi însă le era teamă de concediere sau, mai rău, de închisoare, dacă li s-ar fi alăturat celor 2.000 de grevişti care au ieşit în stradă în sprijinul deputaţilor. Era o perioadă când poliţia încuraja gloatele Sutelor Negre să patruleze cartierele muncitoreşti cântând „Domnul să-l aibă în pază pe Ţar!" şi să ciomăgească pe oricine nu-şi descoperea capul auzindu-le[74].

Şi totuşi, pe măsură ce războiul continua şi criza economică se adâncea, majoritatea muncitorilor s-au întors către stânga militantă, reluând modelul protestelor muncitoreşti din 1912-1914. Nu a fost atât o criză a declinului şi stagnării economice, cât una de agitată creştere a inflaţiei. Războiul a fost martorul unui boom industrial, menit în special să satisfacă nevoile armatei. Numărul muncitorilor de la căile ferate a crescut cu o jumătate de milion, industria construcţiilor a crescut cu o treime, iar un milion dintre ţăranii cei mai săraci, majoritatea femei şi copii, au năvălit în fabrici, unde se puteau angaja pe liniile de asamblare mecanizate, cu salarii mai mici şi pentru mai multe ore de muncă decât muncitorii adulţi şi mai calificaţi. Pentru a putea achita această uriaşă cerere impusă de război, guvernul a emis ruble: cantitatea de monedă a crescut de opt ori între 1914 şi 1917. Rezultatul a fost o creştere explozivă a cererii de consum, care a depăşit cu mult oferta de bunuri de consum, tot mai scăzută pe măsură ce industriile treceau pe producţia de război. Muncitorii aveau tot mai mulţi bani în buzunare şi prea puţine lucruri pe care să-i cheltuiască, aşa că preţurile au crescut foarte mult. Prohibiţia la votcă – monopol guvernamental care înainte de 1914 absorbea aproximativ 10% din veniturile muncitorilor – nu a făcut decât să agraveze acest excedent monetar (pe care îl numim inflaţie). Date fiind obiceiurile ruşilor legate de băutură, măsura a provocat tot felul de alte abuzuri sociale, cum ar fi consumul de apă de colonie, alcool metilic, balsamuri şi lacuri, alcool distilat ilegal (*samogon*) şi consumul faimoasei băuturi spirtoase numite *hanja*, fabricată şi vândută exclusiv de muncitorii chinezi, care a făcut sute de victime[75]. Prohibiţia la votcă a devenit un motiv important al nemulţumirilor claselor inferioare la adresa guvernului şi al resentimentelor lor faţă de cei bogaţi, dat fiind că vinurile şi băuturile scumpe nu făceau obiectul prohibiţiei. Una peste alta, comparând câştigurile nesemnificative în ceea ce priveşte reducerea stării de ebrietate cu pierderile considerabile în materie de venituri, de control al inflaţiei, de sănătate publică şi de autoritate politică, prohibiţia la votcă a fost un real dezastru, care a contribuit sensibil la căderea vechiului regim.

Problema fundamentală a fost incapacitatea muncitorilor de a-şi transforma banii de salariu în hrană. Era un paradox şocant faptul că, deşi Rusia antebelică exporta cereale, reuşise totuşi să-şi hrănească populaţia urbană, pe când în timpul războiului, când

toate exporturile de acest gen au fost suspendate, nu a mai putut să o facă întotdeauna. Problema nu a fost atât una de producţie agricolă, cât mai ales de distribuţie şi de schimburi. Printre cauze s-au numărat şi perturbările cronice din transporturi. Întrucât căile ferate erau organizate să facă transporturi de la est la vest, pentru a aproviziona armata, produsele alimentare destinate principalelor centre industriale făceau drumul de la sud la nord şi, cum armata avea întâietate, ajungeau adesea să se deterioreze pe linii secundare, aşteptând o locomotivă care să le ducă la Moscova sau Petrograd. Cealaltă parte a problemei era legată de transformarea fermelor cu scop comercial în ferme ţărăneşti. Marile moşii şi ferme de producţie au fost serios afectate de război. Mobilizarea soldaţilor le-a lăsat fără mâna de lucru plătită, iar trecerea producţiei industriale la cea de muniţie fără unelte şi echipamente. În general, producţia agricolă nu a scăzut, însă mari suprafeţe de teren agricol le-au fost date în arendă ţăranilor înstăriţi, care erau mai puţin afectaţi de lipsa mâinii de lucru (în ansamblu, armata nu a preluat decât excesul de populaţie ţărănească) şi care îşi fabricau, în mare, singuri uneltele primitive. Astfel, în perioada 1913-1916, latifundiile din zona agricolă centrală şi-au diminuat suprafeţele de la 21 la 7 milioane de desetine, în timp ce fermele ţărăneşti din regiune şi le-au sporit, de la 47 la 64 de milioane de desetine. Dispariţia treptată a proprietăţilor agricole ale nobililor latifundiari s-a petrecut pe parcursul mai multor ani, înainte de revoluţia agrară din 1917-1918.

Această trecere către sectorul micii proprietăţi a dus la descreşterea cotei generale de cereale puse pe piaţă, întrucât cei mai mulţi ţărani produceau pentru nevoile propriilor ferme familiale şi de obicei nu vindeau decât o mică parte din recolte. Lipsa tot mai accentuată a bunurilor de consum în zonele agrare – şi preţurile lor umflate – a încurajat şi mai mult aceste tendinţe autarhice. Între 1913 şi 1915, cota de cereale de producţie ţărănească vândute pe piaţă a scăzut de la 16 la 9%. Având din ce în ce mai puţine de cumpărat cu banii pe care îi deţineau, ţăranii treceau tot mai mult de la recoltele profitabile (grâu, orz şi sfeclă-de-zahăr) la cele de subzistenţă (secară, ovăz şi cartofi). Au mâncat mai mult, şi-au hrănit mai bine vitele, şi-au îndesat hambarele şi şi-au transformat cerealele în votcă, mai degrabă decât să le vândă pe piaţă pentru un profit în scădere. Unii proprietari mai mici şi-au orientat producţia către materii prime pentru meşteşugurile domestice (lână, pielărie şi bumbac), devenind aproape independenţi. Pentru mulţi ţărani viaţa nu fusese niciodată atât de bună ca în toiul războiului. Chiar şi vitele lor erau mai bine hrănite decât mulţi dintre muncitorii de la oraş[76].

Preocupat de problemele crescânde în aprovizionarea cu hrană a oraşelor, guvernul a înfiinţat în august 1915 un Consiliu Special cu puteri extinse, care să achiziţioneze cereale la preţuri fixe, prin intermediul unor împuterniciţi locali. Încercarea de a

controla piaţa nu a făcut însă decât să-i descurajeze şi mai mult pe ţărani să-şi vândă cerealele: preţurile necontrolate ale produselor manufacturiere au crescut acum mai repede decât preţurile fixe ale produselor alimentare. S-a declanşat aşa-numita criză a „efectului de foarfece”. Pe pieţele din Moscova, de exemplu, preţul secarei a urcat cu 47% în primii doi ani de război, în timp ce preţul unei perechi de bocanci a crescut de 334 de ori, iar preţul unei cutii de chibrituri cu 500%[77]. Pe măsură ce ţăranii şi-au retras de pe piaţă produsele alimentare, s-a iscat un război economic şi guvernul a apelat la măsuri coercitive tot mai puternice, în efortul de a scoate provizii de la ei. În noiembrie 1916, când rezervele de hrană pentru armată şi oraşe au atins un nivel critic, guvernul a introdus în sfârşit un sistem obligatoriu de rechiziţii, similar cu cel al Guvernului Provizoriu. Cum nu avea de gând să instaureze o stare de teroare absolută, aşa cum au făcut bolşevicii cu „Dictatura hranei”, încercarea de a obţine cereale de la ţărani s-a dovedit a fi imposibilă. Doar negustorii de pe piaţa neagră (care puteau pune mâna pe bunuri greu de obţinut) şi soldaţii (care îşi puteau da la schimb bocancii militari şi mantalele) reuşeau să-i convingă pe ţărani să-şi deschidă hambarele.

Din toamna anului 1915 oraşele din nord au început să se confrunte cu o tot mai accentuată lipsă de alimente. În faţa brutăriilor şi măcelăriilor au apărut cozi lungi. După zece ore de muncă în fabrică, femeile îşi puneau scăunele şi băncuţe şi se aşezau la rând pentru nişte cantităţi infime de pâine sau de zahăr. În următoarea toamnă şi-au adus şi paturile, ca să doarmă în faţa magazinelor alimentare, motivul fiind adeseori că din cauza numărului mare de magazine locale închise – din pricina lipsei de marfă – nu mai aveau timp să traverseze oraşul şi să se întoarcă acasă în aceeaşi seară. În pragul anului 1917, o muncitoare obişnuită din Petrograd petrecea probabil circa patruzeci de ore pe săptămână stând la diferite cozi pentru provizii[78]. Mai ales cozile la pâine au devenit un fel de forum sau club politic, unde se făcea schimb de zvonuri, informaţii şi puncte de vedere. La aceste cozi a început strada să se organizeze pentru revoluţia care se apropia. Revoluţia din Februarie s-a născut la coada pentru pâine. A început atunci când un grup de muncitoare textiliste din zona Vîborg a Petrogradului şi-au pierdut răbdarea să tot aştepte la coadă şi au pornit să li se alăture bărbaţilor din oţelăriile învecinate, într-un marş către centrul oraşului.

Criza economică a avut efectul cel mai acut asupra celor mai prost plătiţi. Până în 1916, oţelarii calificaţi, la mare căutare în fabricile de muniţie, s-au bucurat de o creştere medie a salariului real de 30%. Muncitorii necalificaţi însă şi micii funcţionari cu salariu fix, cum erau profesorii, amploaiaţii şi poliţiştii, au suferit o scădere tot mai mare a salariilor, pe lângă costurile crescânde pentru hrană şi întreţinere. Între 1914 şi 1916, consumul caloric al unui muncitor necalificat a scăzut cu un sfert; mortalitatea

infantilă s-a dublat; rata criminalităţii s-a triplat; iar numărul prostituatelor a crescut de cinci ori. Din Petrograd, unde locuia de la începutul războiului, Gorki i-a scris Ekaterinei, în noiembrie 1915:

> În curând va fi foamete. Te sfătuiesc să cumperi cinci kilograme de pâine şi să o ascunzi. În suburbiile din Petrograd vezi femei bine îmbrăcate care cerşesc pe stradă. Este foarte frig. Lumea nu mai are ce să bage în sobă. Noaptea, pe alocuri, rup gardurile din lemn. Ce s-a întâmplat cu secolul XX! Ce s-a întâmplat cu civilizaţia! Numărul prostituatelor-copii este şocant. Noaptea, oriunde te îndrepţi, le vezi târşâindu-şi picioarele pe trotuare, exact ca nişte libărci, vinete de frig şi de foame. Marţea trecută am vorbit cu una dintre ele. I-am pus ceva bani în palmă şi am plecat de acolo grăbit, cu ochii în lacrimi, atât de trist, încât îmi venea să mă dau cu capul de pereţi. Ah, la naiba cu toate, cât de greu a devenit să trăieşti![79].

După un an de pace industrială, războiul dintre forţa de muncă şi capital a fost reluat, în vara anului 1915, cu o serie de greve. La început au fost doar nişte simple întreruperi ale lucrului, din cauza salariilor şi condiţiilor de muncă, dar treptat s-au transformat în greve politice mai ample, iar muncitorii au ajuns să înţeleagă că singurul fel în care puteau pune capăt situaţiei economice disperate era să pună capăt războiului şi să schimbe guvernul. Principalele aniversări din calendarul revoluţionar – Duminica Însângerată pe 9 ianuarie, Ziua Internaţională a Femeii pe 23 februarie şi Ziua Muncii pe 18 aprilie (1 mai) – au devenit zile fixe pentru greve şi adunări în toată ţara. Începeau de obicei cerând pâine, dar continuau cu solicitări pentru ziua de muncă de opt ore, încheierea războiului şi alungarea ţarului.

Partidele revoluţionare au jucat doar un rol secundar în aceste greve. Este adevărat, unele dintre grevele cele mai ample şi mai militante din 1916 – de exemplu, cea de la fabrica Lessner, din primăvară – au fost provocate în mare de conducerea Partidului Bolşevic, a cărui capacitate organizatorică devenea tot mai mare. Şliapnikov, revenit în Rusia în 1916, estima că la începutul lui 1917 partidul număra 10.000 de membri, 3.000 fiind în Petrograd. Apartamentul lui Gorki de pe Kronverski Prospekt era un „punct central unic” al organizaţiei revoluţionare clandestine şi Şliapnikov îl vizita zilnic, pentru a afla ultimele informaţii. Adevăraţii lideri ai grevei erau totuşi muncitorii calificaţi şi şcoliţi din ateliere, tineri îndrăzneţi cu vârste în jur de 20-30 de ani, precum Kanatcikov, deşi, spre deosebire de el, cei mai mulţi nu erau înscrişi în nici un partid politic. Chiar dacă mulţi primiseră salarii crescute pe timpul războiului, erau furioşi pe profiturile obţinute de patronii lor de pe urma războiului[*4], iar faptul acesta a definit tot mai mult sentimentul lor de solidaritate de clasă faţă de muncitorii necalificaţi, mulţi dintre ei proaspăt sosiţi de la ţară şi care i-au urmat în conflictele industriale[80].

Printre ei s-au numărat şi liderii mulţimii din „Zilele din Februarie” de la Petrograd.

A fost o vreme când astfel de eroi ai clasei muncitoare s-ar fi reunit la chemarea menşevicilor de a se alătura Grupului Muncitoresc, o anexă a Comitetelor Industriilor de Război înfiinţate în toamna anului 1915. Scopul grupului era să pună capăt grevelor, dându-le reprezentanţilor muncitorilor şansa de a se aşeza la masa tratativelor alături de angajatorii lor şi de a-şi exprima nemulţumirile. Era un produs perfect al acelei speranţe democratice liberale, atât de vie încă în 1915, că un front larg al tuturor claselor ar putea împinge naţiunea spre victorie şi guvernul spre reformă. Drept este că un mare număr de muncitori erau încă dispuşi să încerce calea reconcilierii, mai ales în marile fabrici de muniţie deţinute de stat, unde influenţa menşevicilor rămăsese puternică. În rest însă, abia jumătate dintre muncitori s-au obosit să-i voteze pe delegaţii la nivel de fabrică pentru Grupul Muncitoresc, deşi probabil că asta avea legătură mai mult cu apatia lor generală decât cu vreo adeziune conştientă la apelurile bolşevicilor şi eserilor privind boicotarea alegerilor. Oricum, lipsa lor de entuziasm s-a dovedit a fi justificată, întrucât Grupul Muncitoresc nu a reuşit să obţină nici una dintre revendicările lor importante – un Congres Naţional al Muncitorilor şi un sistem de comitete de reconciliere care să arbitreze disputele industriale – de la blocul compact şi dominant de patroni şi birocraţi, care se îndepărtau sistematic de ideea unor concesii faţă de clasa muncitoare. Politica lui de conciliere fiind discreditată în ochii muncitorilor, care acum se orientau din ce în ce mai mult spre grevele militante, Grupul Muncitoresc însuşi a rămas captiv în prăpastia din ce în ce mai adâncă dintre cele două partide ale războiului industrial. Incapabil să oprească grevele, în toamna anului 1916 grupul a decis să li se alăture, cu un slogan care cerea „un guvern provizoriu revoluţionar”[81].

În 17 octombrie, muncitorii de la fabricile Lessner Nou şi Renault Rusia, din zona Vîborg a Petrogradului, au oprit lucrul şi au ieşit în stradă, intonând cântece revoluţionare. În timp ce se apropiau de cazarma din vecinătate, a Regimentului 181 Infanterie, poliţia i-a atacat cu săbii şi bice. Soldaţii, care îi urmăriseră şi îi ovaţionaseră pe demonstranţi prin ferestrele cazărmii, au ieşit să-i apere, aruncând cu pietre şi cărămizi spre poliţişti, iar ordinea a fost restabilită abia după ce la faţa locului a sosit un detaşament de cazaci călare. Autorităţile militare au arestat 130 de soldaţi şi au îndepărtat din capitală regimentul rebel. A doua zi însă au ieşit şi mai mulţi muncitori, în semn de solidaritate, şi până în 19 octombrie nu mai puţin de 75.000 de muncitori din 63 de fabrici din toată ţara se alăturaseră grevei politice[82].

Pentru regimul ţarist, acesta era un semn de rău augur, care anunţa lipsa de disponibilitate a armatei de a ţine sub control

revolta din stradă. Garnizoana din Petrograd, aflată cel mai aproape de sursele propagandei revoluţionare, era şi mai puţin dispusă decât altele. Era plină de rezervişti bătrâni, în majoritate familişti, şi de răniţi evacuaţi de pe front, probabil cele mai anti-război două grupuri din întreaga armată, ceea ce pentru regim făcea cu atât mai greu de conceput decizia de a se bizui aproape exclusiv pe ei, în cazul unei revoluţii. Autorităţile militare e clar că nu aveau nici cea mai vagă idee despre sentimentele soldaţilor. Poliţia secretă avea agenţi care raportau despre atitudinea politică a oamenilor din fiecare instituţie civilă, practic, dar, aproape incredibil, nu avea nici unul în armată, care era lăsată pe seama micului departament al informaţiilor militare. Întrebat despre loialitatea lor, cu puţin înainte de Revoluţia din Februarie, generalul-maior Habalov, şeful Districtului Militar Petrograd, l-a asigurat pe Protopopov că trupele din garnizoana lui vor îndeplini toate ordinele. A nesocotit chiar şi recomandarea ministrului de Interne ca unităţile mai riscante să fie scoase din capitală. Cu toate acestea, colonelul Engelhardt, un membru octombrist al Dumei, care avea să-l înlocuiască în curând pe Habalov în funcţia de comisar militar al Guvernului Provizoriu, îi descria pe rezerviştii din garnizoana Petrograd drept nimic mai mult decât „nişte gloate înarmate". Erau mai degrabă un fel de „material inflamabil decât o armă a regimului". Afacerea Rasputin, nota Viktor Şklovski, instructor la una dintre diviziile blindate ale garnizoanei, a frânt în sfârşit loialitatea soldaţilor faţă de ţar. Oamenii îi dispreţuiau pe poliţişti – pe care îi numeau „bărbaţi de două copeici" (*semişniki*), pentru că atât se credea că primesc pentru fiecare persoană pe care o arestau – şi toţi aşteptau cu nerăbdare revoluţia, ca pe un „lucru hotărât… toată lumea ştia că va veni"[83].

Garnizoana Petrograd nu era singura unitate din armată care avea probleme de loialitate. În multe unităţi de pe Fronturile de Nord şi de Vest – şi mai mult în garnizoanele din spatele frontului – disciplina trupelor se disipa rapid. Soldaţii refuzau tot mai mult să ocupe poziţii de atac, fraternizau cu duşmanul şi negau autoritatea ofiţerilor pe care – ca ţărani ce erau, dornici să revină la fermele lor – îi vedeau acum mai limpede ca oricând drept vechii lor duşmani de clasă, moşierii, în uniformă. Doar pe Frontul de Sud-Vest, la 1.600 de kilometri de capitala revoluţionară, mai existau unităţi întregi de armată pe care regimul ţarist se putea bizui cu adevărat. Chiar şi acolo însă, comandantul de front Brusilov primea regulat scrisori anonime de la oamenii săi, în care era prevenit „că nu mai vor să lupte şi că, dacă nu se încheie curând pacea, voi fi ucis"[84].

În timp ce începea a treia şi de departe cea mai geroasă iarnă a războiului, moralul soldaţilor a scăzut brusc. Nu mai era vorba despre o criză a proviziilor: furnizarea de efecte şi muniţie se îmbunătăţise faţă de anul anterior, graţie creşterii producţiei interne şi a comenzilor din străinătate, chiar dacă situaţia hranei

rămânea la fel de sumbră ca înainte. Acum era vorba mai mult despre o criză de autoritate, despre o acută disperare şi epuizare: soldaţii nu mai reuşeau să vadă capătul măcelului, câtă vreme actualul regim rămânea la comandă. În noiembrie 1916, un soldat îi scria soţiei:

> Toată lumea susţine că războiul se va sfârşi în curând, că va sosi pacea mult dorită, dar asta este doar ca să ne menţină ridicat moralul. Oamenii sunt atât de istoviţi şi de distruşi, au suferit atât de mult, încât doar asta mai pot face pentru ca inima să nu li se frângă şi să nu-şi piardă minţile… Poate că mă înşel, poate nu înţeleg eu starea oamenilor şi doar mi se pare, pentru că şi eu însumi sunt epuizat şi am ajuns în ultimele câteva zile să-mi dau seama că s-ar putea să-mi pierd chiar şi eu minţile, în tot haosul acesta… Liulia, ţi-am scris toate acestea ca să înţelegi ce fel de bărbat iubeşti[85].

*1 Maurice Paléologue (1859-1944) – diplomat, istoric şi eseist francez; a devenit ministru plenipotenţiar (1901), apoi ambasador la Sofia (1907-1912) şi la Sankt-Petersburg (1914-1917) (n.tr.).

*2 Cel mai mare magazin din Moscova.

*3 Zinovi Peşkov (1884-1966) era fratele lui Iacov Sverdlov, lider bolşevic şi primul preşedinte sovietic. După ce şi-a vindecat rana, a intrat în serviciul francez de informaţii militare. A susţinut mişcarea lui Kornilov împotriva Guvernului Provizoriu. În 1918 s-a alăturat armatei antibolşevice a lui Semionov din Orientul Îndepărtat şi apoi guvernului de Albi al lui Kolceak, de la Omsk. În 1920 a fost trimis în Crimeea ca agent militar francez în guvernul lui Wrangel şi a părăsit Rusia odată cu armata lui Wrangel. Ulterior a devenit un apropiat al lui Charles de Gaulle şi un politician francez de marcă. Ciudat este faptul că până în 1933 Peşkov a păstrat relaţii bune cu Gorki în Rusia şi că Gorki era la curent cu activităţile lui de spionaj. Vezi Delmas, „Légionnaire et diplomate”.

*4 Marile oţelării din Petrograd, ca să dăm exemplul extrem, s-au bucurat de o creştere de cinci ori a profiturilor în timpul războiului.

Partea a treia

Rusia în revoluţie

(februarie 1917 – martie 1918)

Capitolul 8

Februarie glorios

Puterea străzii

Totul a început de la pâine. Brutăriile din Petrograd, mai ales cele din cartierele muncitoreşti, erau goale de câteva săptămâni şi începeau să apară cozi lungi. Problema nu era lipsa de provizii. Potrivit lui Balk, guvernatorul oraşului, în depozite exista destulă făină ca să hrănească populaţia timp de cel puţin o săptămână, în momentul când ceea ce începuse ca o serie de revolte s-a transformat în revoluţie. E adevărat, magazinele nu erau pline. Era sfârşitul celei de-a treia ierni de război şi se resimţea austeritatea generală. Nu se mai preparau cornuri, plăcinte, prăjituri şi fursecuri. „Magazinele nu mai oferă această gamă largă de produse", a scris un englez acasă, în 13 februarie. „Restaurantele nu mai au minunatele patiserii fine, din cauză că nu se mai găseşte zahăr." În plus, Rusia avea parte de cea mai friguroasă iarnă din ultimii câţiva ani. În Petrograd, media temperaturilor din februarie a fost de minus cincisprezece grade. „E la fel de frig ca în Laponia", îi scria Gorki Ekaterinei, pe 4 februarie. Gerurile şi viscolele arctice blocaseră complet transporturile feroviare. Fabricile se închideau. Mii de muncitori concediaţi mişunau pe străzi[1].

Acestea erau cauzele pentru care furnizarea de produse devenise critică. Din pricina blocării sistemului de transport, Petrogradul nu mai era aprovizionat cu făină şi combustibil. Lipsa acestora silea adesea brutăriile să se închidă. Femeile stăteau şi câte o noapte întreagă la coadă pentru o pâine, doar ca să li se spună la primele ore ale dimineţii că în ziua aceea nu e nimic de vânzare. Această permanentă întrerupere a aprovizionării cu pâine a dat în mod firesc naştere unor zvonuri, iscate pe la cozi. Lumea spunea că „speculanţii" şi „capitaliştii" – ceea ce în perioada aceea de xenofobie şi război însemna de obicei negustori germani sau evrei – forţau intenţionat creşterea preţului la pâine, pentru că nu scoteau produsele pe stoc. Mulţi dădeau vina pe guvern (şi oare nu era el plin de germani?). Chiar şi liberalii educaţi erau înclinaţi să vadă aceste lipsuri ca un rezultat al acţiunii malefice a guvernului trădător. Pe 19 februarie, autorităţile din Petrograd au anunţat că de la 1 martie va începe raţionalizarea. S-au

răspândit zvonuri că în curând nu vor mai fi deloc rezerve de pâine şi şomerii vor fi lăsaţi să moară de foame. În panica ce a urmat, rafturile au fost golite complet, s-au iscat încăierări şi mai multe brutării s-au ales cu vitrinele sparte[2].

Joi, 23 februarie, în Petrograd temperatura a urcat până la primăvăratica valoare de minus cinci grade. Lumea a ieşit din hibernare să se bucure de soare şi să participe la vânătoarea de alimente. Nevski Prospekt era ticsit de cumpărători. Vremea blândă avea să se menţină până pe 3 martie – când regimul ţarist se va fi prăbuşit. Nu era pentru prima dată în istoria Rusiei când vremea urma să joace un rol decisiv.

Pe 23 februarie se sărbătorea Ziua Internaţională a Femeii, o dată importantă în calendarul socialist, şi către prânz spre centrul oraşului au început să se îndrepte mulţimi numeroase de femei, care protestau cerând drepturi egale. Balk le descrie ca „doamne din înalta societate, şi mai multe ţărănci, studente şi destul de puţine muncitoare, în comparaţie cu demonstraţiile anterioare". Fotografiile arată că femeile care demonstrau pe Nevski Prospekt erau vesele.

În cursul după-amiezii însă, starea de spirit a început să se schimbe. Textilistele din cartierul Vîborg intraseră în grevă în acea dimineaţă, în semn de protest faţă de lipsa pâinii. Li s-au alăturat şi bărbaţii de la oţelăriile din vecinătate şi cu toţii au pornit în marş spre centrul oraşului, atrăgând în drum şi muncitori de la alte fabrici, uneori forţându-i să iasă, strigând „Pâine!" şi „Jos ţarul!". Spre sfârşitul după-amiezii erau în grevă circa 100.000 de muncitori. Când au încercat să treacă podul Liteinîi, care leagă cartierul Vîborg de centrul oraşului, au avut loc ciocniri cu poliţia. După ce au fost respinşi, cei mai mulţi dintre muncitori s-au împrăştiat şi au plecat acasă, unii jefuind în drum magazinele. Câteva mii însă au traversat pe gheaţă pe celălalt mal şi au mărşăluit spre Nevski Prospekt, unde li s-au alăturat femeile, care strigau „Pâine!". Mulţimile cele mai compacte erau adunate în jurul Dumei. Cazacii lui Balk nu au reuşit să le disperseze, ba chiar s-au arătat reticenţi să o facă: atacau femeile în cavalcade scurte, dar se opreau brusc şi se retrăgeau. Ulterior s-a aflat că majoritatea cazacilor erau rezervişti fără experienţă în controlarea mulţimii, ai căror cai nu erau obişnuiţi cu strada. Dintr-o scăpare, nu fuseseră dotaţi cu obişnuitele bice. Aceasta se va dovedi a fi o greşeală fatală din partea autorităţilor. Pentru că această demonstraţie de slăbiciune a cazacilor le-a dat şi mai mult curaj muncitorilor în zilele următoare[3].

A doua zi dimineaţă soarele strălucea pe cer. În tot oraşul muncitorii au ţinut întruniri în fabrici şi, îndemnaţi de agitatorii socialişti, au decis să pornească din nou în marş spre centru. Mulţi s-au înarmat cu cuţite, chei fixe, ciocane şi răngi de fier, pe care le foloseau în parte ca să-şi croiască drum prin escadroanele de cazaci şi poliţie – aduse în timpul nopţii să le blocheze accesul – şi

în parte ca să-i ajute să spargă magazinele alimentare bine garnisite, situate în zonele opulente din centrul oraşului. Păreau o armată de muncitori flămânzi, porniţi la război. „Tovarăşi – îi îndemna un agitator –, dacă nu putem obţine în mod cinstit o pâine, atunci trebuie să facem totul: nu trebuie să ne dăm bătuţi, ci să ne rezolvăm problema cu forţa… Tovarăşi, înarmaţi-vă cu tot ce se poate… bolţuri, şuruburi, pietre, ieşiţi din fabrică şi distrugeţi primele magazine care vă ies în cale."

Spre mijlocul dimineţii pe străzi ieşiseră circa 150.000 de muncitori. S-au îndreptat spre podurile ce legau suburbiile industriale de centrul administrativ al oraşului. Unii au spart vitrine, au devastat magazine şi au răsturnat tramvaie şi trăsuri. La podul Liteinîi, mulţimea de 40.000 de muncitori din cartierul Vîborg a învins o mică brigadă de cazaci, care erau evident nepregătiţi să-i înfrunte. „Dar nimeni nu mi-a spus că va fi o revoluţie!", a fost auzit exclamând un poliţist la vederea armatei de muncitori care se apropiau. La podul Troiţki muncitorii şi-au croit drum printre forţele de poliţie călare, aruncând cu pietre şi cu bucăţi de gheaţă. Mulţimile numeroase au convers spre Nevski Prospekt. Cazacii călare nu au reuşit să-i împrăştie: se repezeau pe stradă şi pe trotuare, silindu-i pe demonstranţi să fugă în toate direcţiile; dar, imediat ce cazacii se opreau, mulţimea se reunea şi începea să se apropie de trupe, oferindu-le pâine şi strigând. În momentul acela se alăturaseră mulţimii şi studenţi, vânzători, funcţionari de la bănci, şoferi de taxi, copii, doamne şi domni bine îmbrăcaţi, care erau fie simpatizanţi, fie simpli spectatori. Balk a afirmat că mulţimea de pe Nevski Prospekt era „formată din oameni obişnuiţi". Pe străzi era o atmosferă de sărbătoare, în parte datorată, fără îndoială, vremii frumoase. Un martor compara această atmosferă cu „un imens circ". Arthur Ransome, corespondentul *Daily News*, a descris senzaţia din ziua aceea drept una de „entuziasm destul de precar, ca într-o zi de sărbătoare când totul e închis, dar se simte furtuna în aer". În piaţa Znamenskaia s-a strâns o mulţime uriaşă. Statuia ecvestră a lui Alexandru al III-lea, un impresionant monument dedicat principiilor autocraţiei, a fost invadată de oratorii revoluţionari. Din mulţimea imensă, puţini erau cei care puteau auzi ce se spune, dar nu avea importanţă. Oamenii ştiau ce voiau să audă şi simpla vedere a acestui act de liberă exprimare – manifestat de pe un astfel de monument şi sub ochii poliţiei – era o confirmare suficientă în mintea lor: era revoluţie. Mai târziu, în aceeaşi seară, după ce mulţimea s-a dispersat în sfârşit, poliţia a descoperit cuvântul „HIPOPOTAM" – porecla populară a acelei statui – scris pe soclu cu litere de-o şchioapă[4].

A doua zi, sâmbătă, 25 februarie, încurajaţi de lipsa unor măsuri represive energice, pe străzi au ieşit şi mai mulţi oameni, într-o grevă devenită practic generală. Toate fabricile mari ale oraşului au încetat lucrul şi circa 200.000 de muncitori s-au

alăturat demonstranţilor. Ziarele nu au mai apărut. Tramvaie şi birje nu prea mai vedeai. Multe magazine şi restaurante au fost închise. Manifestanţilor li s-au alăturat oameni de tot felul şi au pornit spre centrul oraşului. Balk a considerat că mişcările „aveau caracterul unei revolte populare”. În comparaţie cu cele două zile anterioare, demonstraţiile aveau acum o nuanţă mai accentuat politică. Au început să apară drapele şi pancarte roşii, iar lozincile nu mai erau atât de multe pentru „Pâine!”, ci pentru înlăturarea autocraţiei. „Jos ţarul!” şi „Jos războiul!” deveniseră acum principalele revendicări.

Au avut loc noi confruntări cu poliţia, când demonstranţii au încercat să traverseze podurile care legau suburbiile de centru. La podul Liteinîi, Şalfeev, şeful poliţiei, a făcut o ultimă încercare disperată de a-i opri pe demonstranţi, atacând frontal mulţimea. Manifestanţii s-au dat în lături, făcându-i loc, după care au strâns din nou rândurile, înconjurându-l pe Şalfeev, care a încercat să scape lovind cu biciul în dreapta şi-n stânga. Demonstranţii l-au tras însă jos de pe cal. Unul dintre muncitori l-a lovit de mai multe ori cu un ciomag, în timp ce altul i-a luat revolverul şi l-a împuşcat în inimă. Nici unul dintre cazacii care apărau podul nu a încercat să intervină.

Pe măsură ce mulţimile puneau stăpânire pe centrul oraşului, acest gen de incidente au devenit tot mai frecvente – ciocniri violente cu poliţia, combinate cu eforturile de a-i atrage pe soldaţi de partea lor. Poliţiştii erau „de-ai lor” – agenţi urâţi ai regimului. Lumea le spunea „faraoni” (cam aşa cum unii le spun azi „porci”) şi nu se îndoia că poliţia se va lupta până la capăt[*1]. Soldaţii însă erau consideraţi „de-ai noştri” – ţărani şi muncitori, în uniformă – şi se spera că, dacă li s-ar fi ordonat să folosească forţa împotriva mulţimii, s-ar alătura mai degrabă poporului. Era un moment psihologic crucial al revoluţiei.

Prima bătălie simbolică din acest război al nervilor s-a purtat – şi s-a încheiat cu o victorie decisivă a populaţiei – pe Nevski Prospekt, în după-amiaza zilei de 25 februarie. O parte a mulţimii fusese oprită de un escadron de cazaci care i-a blocat calea în apropiere de catedrala Kazan. Nu era departe de locul unde, cu doisprezece ani în urmă, cei din Cavaleria de Gardă împuşcaseră o mulţime asemănătoare, în Duminica Însângerată din 1905. O fetiţă a apărut dintre demonstranţi şi s-a apropiat încet de cazaci. Cu toţii o priveau în tăcere, cu nervii întinşi la maximum: oare cazacii nu vor trage în ea? De sub pelerină fetiţa a scos un buchet de trandafiri roşii, pe care i l-a întins ofiţerului. Toţi încremeniseră. Buchetul era un simbol al păcii, dar şi al revoluţiei. Apoi ofiţerul s-a aplecat peste grumazul calului şi a luat buchetul, zâmbind. Bucuroasă şi uşurată, mulţimea a izbucnit în urale[5]. Din acel moment, lumea a început să vorbească despre „tovarăşii cazaci”, denumire care la început a sunat destul de ciudat.

Ofiţerilor le venea tot mai greu să-i facă pe soldaţi să le execute ordinele. Colonelul Hodnev, comandantul Regimentului de Rezervişti Finlanda, se plângea cu amărăciune de cazaci. Erau „extrem de delăsători şi nehotărâţi” şi „inacţiunea era mai ales evidentă când formau câte o patrulă sau un pluton sub comanda unui sergent tânăr sau a unui sublocotenent. I-am auzit de nenumărate ori zicând: «Acum nu mai e ca în 1905. Nu mai avem bice. N-o să mai luptăm împotriva alor noştri, împotriva poporului»”. Este drept că încă existau şi soldaţi gata să acţioneze – de obicei din proprie iniţiativă sau la ordinul unui ofiţer tânăr, speriaţi sau provocaţi – şi să ia măsuri violente împotriva mulţimii. Un pluton de dragoni a deschis focul în apropierea unui şir de magazine de la Gostinîi Dvor, ucigând trei persoane şi rănind alte zece, iar lângă clădirea Dumei alţi nouă manifestanţi au fost împuşcaţi mortal. Tot mai mulţi soldaţi fie refuzau să execute ordinul de a trage, fie trăgeau intenţionat pe deasupra capetelor celor din stradă. Unii se alăturau chiar mulţimii, împotriva forţelor poliţieneşti. Într-un incident care a avut loc în piaţa Znamenskaia, cazacii au intervenit în favoarea mulţimii atunci când, frustrată că, în ciuda tuturor eforturilor, nu reuşise să captureze un drapel roşu, poliţia călare ameninţa să calce demonstranţii în picioare. Cu săbiile scoase, cazacii au pătruns în mulţime şi au început să-i atace pe poliţiştii călare, care apoi s-au retras în galop, urmăriţi de mulţime, care arunca în ei cu pietre. Comandantul poliţiei rămăsese întins pe jos, mort, cu trupul plin de răni provocate de revolverele şi săbiile cazacilor[6].

*

Chiar şi în acest moment, în seara de 25 februarie, autorităţile ar fi putut încă să împiedice escaladarea crizei, în ciuda încrederii crescânde pe care mulţimea o dobândea în forţa proprie. Elementul esenţial, aşa cum se pare că a sesizat Consiliul de Miniştri la întrunirea avută în miez de noapte, era să se evite conflictul deschis cu mulţimea, care nu ar fi făcut decât să toarne gaz peste foc, cu riscul de a stârni o revoltă în rândul soldaţilor din garnizoană. Încă erau motive să se presupună – sau cel puţin să se acţioneze pe baza presupunerii – că furia demonstranţilor se axa îndeosebi pe lipsa pâinii şi că, odată rezolvată această problemă, vor renunţa la proteste şi se vor întoarce la lucru. Acesta fusese rezultatul în cazul mai multor revolte legate de pâine care avuseseră loc nu demult şi, chiar dacă revolta aceasta era mai ameninţătoare, nu exista un motiv real să se creadă că ea se va încheia altfel. Aceasta era în orice caz presupunerea liderilor liberali din capitală. Nikolai Suhanov, probabil cel mai renumit memorialist al revoluţiei, considera că deocamdată nu fuseseră decât nişte „«tulburări» – încă nu era revoluţie”. Şliapnikov, liderul bolşevic din capitală, a luat în râs ideea că acesta ar fi fost

începutul revoluţiei. „Care revoluţie?”, a întrebat el la o întâlnire a liderilor de partid din 25 februarie. „Daţi-le muncitorilor o jumătate de kilogram de pâine şi mişcarea se va stinge.”[7]

Oricare ar fi fost şansele de a controla tulburările, ţarul le-a distrus în seara aceea. După ce a fost informat despre situaţie la cartierul său general de la Moghilev, el i-a trimis o telegramă generalului Habalov, şeful Districtului Militar Petrograd, ordonându-i să facă uz de forţa armată pentru a „stinge tulburările până mâine”[8]. Nu se poate imagina un exemplu mai nimerit al măsurii în care ţarul pierduse contactul cu realitatea. Nici o mai bună garanţie a revoluţiei. Ca să fim drepţi, ţarul fusese de la bun început prost sfătuit. Plecase din capitală la Moghilev pe 22 februarie, după ce Protopopov îl asigurase că nu avea de ce să-şi facă griji. De atunci, poliţia şi Habalov minimalizau gravitatea situaţiei în rapoartele lor către Nicolae: era stânjenitor pentru ei să fie puşi în poziţia de a recunoaşte că era posibil să le fi scăpat de sub control. Când i-a transmis deci lui Habalov ordinul fatal, ţarul nu prea avea idee de echilibrul fragil al situaţiei sau de riscurile implicate de folosirea forţei. Era însă de datoria lui să ştie – şi datoria consilierilor lui să-l informeze – ce se petrece în capitală. Doar ţarul putea da ordinul final de a se face uz de forţă împotriva mulţimii şi, odată ce ordinul fusese emis, nici unul dintre consilierii lui nu îl mai putea schimba. Cu alte cuvinte, dacă regimul a căzut din cauza unei probleme de comunicare, atunci nu se poate spune decât că a meritat să cadă.

Duminică dimineaţă, pe 26 februarie, centrul Petrogradului se transformase într-o tabără militară. În principalele intersecţii şi în dreptul clădirilor strategice erau postate pichete de soldaţi şi de poliţişti înarmaţi; patrule călare colindau străzile; ofiţerii comunicau prin intermediul telefonului de campanie; mitralierele fixate în Piaţa Palatului erau îndreptate spre Nevski Prospekt; iar pe străzile laterale aşteptau ambulanţe. În timpul dimineţii a fost linişte: era duminică şi lumea dormea până târziu. În jurul prânzului însă, mulţimi mari de muncitori s-au adunat din nou prin suburbii şi au pornit în marş spre centrul oraşului. În timp ce se adunau pe Nevski Prospekt, poliţia şi soldaţii au deschis focul asupra lor, din mai multe direcţii. La intersecţia dintre Nevski Prospekt şi Vladimir Prospekt, Regimentul Semenovski – care înăbuşise revolta moscovită din 1905 – a împuşcat mortal câţiva demonstranţi. Pe Nevski, lângă Gostinîi Dvor, un detaşament de recruţi din Regimentul Pavlovski a tras o rafală în aer şi apoi a deschis focul asupra mulţimii. Oamenii s-au împrăştiat, adăpostindu-se pe după clădiri şi prin magazine, ieşind după câteva minute şi începând să arunce în trupe cu cărămizi şi bucăţi de gheaţă. Zeci de persoane au fost rănite sau ucise. Cel mai sângeros incident s-a petrecut în piaţa Znamenskaia, unde mai bine de cincizeci de oameni au fost împuşcaţi mortal de un detaşament de recruţi al Regimentului Volînski. A fost o grozăvie.

Un ofiţer, care nu fusese în stare să-i convingă pe tinerii şi evident agitaţii lui soldaţi să tragă în demonstranţi, a luat o puşcă de la unul dintre oamenii săi şi a început să tragă la întâmplare în mulţime. Printre trupurile celor morţi, care mai târziu au fost adunate în jurul „Hipopotamului", se aflau şi doi soldaţi din regiment, care trecuseră de partea populaţiei[9].

Această vărsare de sânge – a doua Duminică Însângerată – s-a dovedit a fi un punct critic, de cotitură. Începând din acel moment, demonstranţii au ştiut că sunt implicaţi într-o luptă pe viaţă şi pe moarte împotriva regimului. Paradoxal, după ce se întâmplase ce era mai rău şi unii dintre camarazii lor fuseseră ucişi, oamenii se temeau mai puţin pentru viaţa lor. Cât despre soldaţi, aceştia se confruntau acum cu o alegere, între datoria lor morală faţă de popor şi jurământul lor de credinţă faţă de ţar. Dacă urmau calea datoriei, rezultatul era o revoluţie în toată regula. Dacă însă îşi respectau jurământul de credinţă, atunci regimul ar fi putut încă să supravieţuiască, la fel ca în 1905-1906.

După împuşcăturile de pe Nevski Prospekt, o masă de oameni furioşi au pătruns cu forţa în cazarma Regimentului Pavlovski, de lângă Câmpul lui Marte[*2], strigându-le soldaţilor că unii dintre recruţi au tras în oameni. Vizibil tulburaţi de această veste, cei din Compania 4 a Regimentului Pavlovski s-au hotărât să pornească imediat în marş spre Nevski Prospekt, pentru a opri masacrul. „Ne împuşcă mamele şi surorile!" a fost strigătul lor solidar în timp ce se răsculau. Circa o sută de soldaţi au forţat intrarea în arsenalul cazărmii, de unde au scos treizeci de puşti, şi au pornit spre Nevski. Au dat aproape imediat peste o patrulă a poliţiei călare, pe malul canalului Griboedov. Au tras în patrulă până au rămas fără cartuşe, ucigând un poliţist, apoi au decis să se întoarcă în cazarmă, pentru a-i aduce şi pe ceilalţi. Acolo îi aşteptau însă trupele lui Habalov, care i-au dezarmat şi i-au închis în cazarmă. Nouă capi ai revoltei au fost arestaţi şi închişi în Fortăreaţa Petru şi Pavel. Aveau să fie ultimii deţinuţi de aici – cel puţin sub regimul ţarist[10].

Era însă prea târziu pentru represiuni în momentul acela. Toate închisorile din Rusia nu ar fi fost destule pentru revoluţionarii din stradă. La fel ca şi camarazii lor din Regimentul Pavlovski, şi recruţii din detaşamentul Regimentului Volînski care fusese implicat în uciderea manifestanţilor din piaţa Znamenskaia se retrăseseră în timpul serii la cazarmă, plini de îndoieli şi de remuşcări. Unul dintre soldaţi spunea că şi-a recunoscut propria mamă printre cei pe care îi uciseseră. Masacrul i-a tulburat profund pe toţi aceşti recruţi adolescenţi, iar tânărului lor sergent nu i-a luat mult să-i convingă să protesteze şi ei. Ţăran ca şi Oskin, pe nume Serghei Kirpicinikov, sergentul îşi aminteşte:

> Le-am spus: mai bine să moară cu onoare decât să mai execute alte ordine de a trage în mulţime. „Taţii şi mamele noastre, surorile, fraţii şi miresele

> noastre cerşesc pâine", le-am spus eu. „O să-i ucidem? Aţi văzut astăzi sângele pe străzi? Eu spun că mâine n-ar trebui să mai intrăm în dispozitiv. Eu, unul, voi refuza să ies." Iar soldaţii au început să strige unul câte unul: „Vom rămâne lângă tine!".

Soldaţii i-au jurat lui Kirpicinikov că îi vor fi loiali şi erau hotărâţi să-şi sfideze comandantul când, a doua zi dimineaţă, acesta le-a ordonat din nou să-i atace pe demonstranţi. În etapa aceea soldaţii nu intenţionau să işte o revoltă la scară mare, ci doar un protest sonor şi violent împotriva ofiţerului lor – pentru că le-a ordonat să tragă asupra mulţimii – şi refuzul de a-i mai executa ordinele. Când ofiţerul s-a trezit însă faţă în faţă cu oamenii lui furioşi, a făcut greşeala fatală de a pleca de lângă ei – iar apoi, şi mai grav, a luat-o la fugă prin curtea cazărmii. Realizând ce putere au asupra lui, soldaţii şi-au îndreptat armele spre el, iar unul dintre ei l-a împuşcat în spate. Brusc, soldaţii deveniseră nişte răzvrătiţi. S-au împrăştiat prin cazarmă, mânaţi în egală măsură de panică şi de fervoare revoluţionară, chemându-i şi pe ceilalţi să se alăture revoltei. Destul de puţini soldaţi din Volînski li s-au alăturat, dar au fost mult mai mulţi dornici să o facă din Regimentul Preobrajenski, Regimentul Lituanian şi de la Batalionul 6 Geniu. Au izbucnit lupte între soldaţii rebeli şi cei loiali. Răzvrătiţii victorioşi au devastat arsenalele regimentelor, au ucis mai mulţi ofiţeri şi s-au răspândit cu miile pe străzi, în toate direcţiile, unii îndreptându-se spre centrul oraşului, alţii spre cartierul Vîborg, pentru a ridica şi Regimentul Moscova şi a li se alătura muncitorilor[11].

În toate aceste revolte, rolul decisiv a fost jucat de subofiţeri, cei mai mulţi provenind din clasele inferioare sau având afinităţi democratice. Fiodor Linde (1881-1917), sergent în Regimentul Finlanda, este un exemplu tipic din acest punct de vedere. El a jucat un rol crucial, deşi puţin recunoscut, în schimbarea cursului Revoluţiei din Februarie. Înalt, blond şi chipeş, Linde era fiul unui farmacist german şi al unei ţărănci poloneze şi crescuse la o mică fermă de lângă Sankt-Petersburg, în Golful Finlandei. Acolo mama lui ţinea un mic han, bine-cunoscut printre revoluţionarii din capitală care voiau să scape de privirile poliţiei. Intrând în discuţie cu oaspeţii hanului, tânărul Linde, un idealist romantic din fire, s-a implicat pentru prima dată în activitatea revoluţionară clandestină. În 1899 s-a înscris la Facultatea de Matematică a Universităţii din Sankt-Petersburg şi a devenit imediat farul călăuzitor al mişcării studenţeşti de protest. În timpul Revoluţiei din 1905 Linde a lucrat împreună cu social-democraţii din capitală şi i-a organizat pe studenţi într-o „legiune academică", pentru a răspândi materiale de propagandă în rândul clasei muncitoare. A fost arestat şi închis la Krestîi, apoi silit să plece în exil în Europa, de unde i s-a permis să revină în Rusia doar odată cu amnistia din 1913, cu ocazia tricentenarului dinastiei Romanov. În anul

următor a fost mobilizat la Regimentul Finlanda, unde curajul cu care şi-a condus soldaţii l-a promovat curând la gradul de sergent. Tocmai această calitate a lui l-a făcut pe Linde să se distingă în timpul revoltei din februarie. Într-o scrisoare din primăvara anului 1917, adresată eserului Boris Sokolov, Linde îşi amintea cum i-a convins pe cei 5.000 de soldaţi ai Regimentului Preobrajenski – în a cărui cazarmă se afla atunci – să se alăture revoltei:

> Nu ştiu ce s-a petrecut cu mine. Stăteam întins pe o canapea din cazarmă şi citeam o carte de Haldane. Eram atât de absorbit de lectură, că nu am auzit ţipetele şi răcnetele care veneau din stradă. Un glonţ rătăcit a spart geamul din dreptul canapelei mele… Cazacii trăgeau asupra mulţimilor neînarmate şi fără apărare, loveau oamenii cu bicele, îi striveau sub copitele cailor pe cei căzuţi. Apoi am văzut o fată care încerca să scape de calul în galop al unui ofiţer de cazaci. Nu fugea îndeajuns de repede. O lovitură zdravănă la cap a doborât-o sub copitele calului. Fata a ţipat. Strigătul ei neomenesc, pătrunzător, a frânt ceva în mine. Am sărit pe masă şi am început să strig disperat: „Prieteni! Prieteni! Trăiască revoluţia! La arme! La arme! Omoară oameni nevinovaţi, surorile şi fraţii noştri!”.
>
> Mai târziu mi-au spus că era imposibil să reziști chemării mele, că aveam ceva anume în glas… M-au urmat fără să-şi dea seama încotro mergeau ori în numele cărei cauze… Mi s-au alăturat cu toţii în atacul împotriva cazacilor şi poliţiei. Am ucis vreo câţiva dintre ei. Restul s-au retras. La căderea nopţii, luptele se încheiaseră. Revoluţia a devenit o realitate… Iar eu, păi… m-am întors în aceeaşi seară la cartea mea de Haldane[12].

*

Revolta din garnizoana Petrogradului a transformat tulburările din cele patru zile anterioare într-o revoluţie în toată regula. În capitală, autorităţile ţariste erau practic lipsite de putere militară. Despre ziua de 27 februarie, Balk scria: „Acum îmi devenise clar că ne pierduserăm orice autoritate”. În plus, atunci când soldaţii au ieşit pe străzi, mulţimile revoluţionare au câştigat forţă militară şi organizatorică. În locul unor proteste vagi şi fără ţintă, s-au axat pe capturarea unor obiective strategice şi pe lupta armată împotriva regimului. Soldaţii şi muncitorii au luptat împreună pentru ocuparea Arsenalului, de unde s-au înarmat cu 40.000 de puşti şi 30.000 de revolvere, urmând principalele fabrici de armament, unde alte cel puţin 100.000 de arme au căzut în mâinile lor. Au ocupat Divizia de Artilerie, centrala telefonică şi câteva gări (deşi nu toate). Au extins revolta şi în restul cazărmilor (Linde însuşi a condus o gardă de soldaţi din regimentele Lituanian şi Preobrajenski, ca să-i scoată în stradă pe ai lui, din Regimentul Finlanda). Graţie soldaţilor şi ofiţerilor asemenea lui Linde, pe străzi au apărut primele semne de organizare adevărată – pichete armate pe poduri şi la intersecţiile importante, baricade, telefoane de campanie şi structuri de comandă. Mulţi dintre

soldaţi îi arestau – şi uneori îi băteau sau chiar îi omorau – pe ofiţeri. Era o revoluţie în rândul trupelor[13].

Însă principala atenţie a insurgenţilor se concentra acum asupra sângeroaselor lupte de stradă împotriva poliţiei. Existau sute de poliţişti ascunşi pe acoperişurile clădirilor, unii înarmaţi cu mitraliere, care trăgeau în mulţimea de jos şi în oricine se arăta la ferestrele de vizavi. Alţi poliţişti se poziţionaseră în clopotniţele bisericilor, sperând că respectul oamenilor faţă de religie îi va împiedica să riposteze. Foloseau intenţionat muniţie fără fum, pentru ca lumea să nu-şi dea seama prea uşor de unde s-a tras. Muncitorii şi soldaţii „începeau să tragă frenetic" spre casa de unde credeau că a venit împuşcătura, îşi aminteşte Viktor Şklovski, care conducea un grup de luptători împotriva poliţiei, dar de obicei acest lucru se dovedea a fi contraproductiv. „Praful împroşcat din punctele unde gloanţele noastre loveau tencuiala era luat drept o rafală de ripostă", ceea ce crea confuzie şi provoca şi mai multe împuşcături. Mulţi oameni au fost ucişi „chiar de gloanţele noastre" care au ricoşat sau de zidăria căzută[14].

Şi mai puţin eficiente s-au dovedit a fi automobilele care treceau huruind pe străzi, pline de soldaţi care fluturau steaguri roşii şi trăgeau sălbatic în aer. Practic, toate maşinile şi camioanele fuseseră rechiziţionate de mulţime, indiferent cine le-ar fi fost proprietarii. Linde şi oamenii lui au rechiziţionat un camion, de care au atârnat o pancartă pe care era scris: „Prima Brigadă Revoluţionară de Intervenţie Rapidă". A fost rechiziţionat până şi Rolls-Royce-ul marelui duce Gavril Konstantinovici. Maşina a fost văzută apoi plimbându-se pe Nevski Prospekt, cu doi soldaţi întinşi pe capota din faţă, alţii pe scară şi încă doi deasupra, cu o mitralieră montată pe plafon, deşi aceasta s-a dovedit a fi de prea puţin folos, căci maşina mergea în zigzag, aşa că mitraliera nu putea fi ţinută fix ca să se tragă cu ea. O imagine şi mai stranie ofereau maşinile mai mici, ticsite de baionete. Gorki le compara cu nişte „arici imenşi care alergau dezlănţuiţi". Luptele se purtau în mare parte din aceste maşini: a fost prima revoluţie motorizată. Vehiculele treceau în viteză pe străzi, opreau lângă o clădire de unde se credea că trag poliţişti şi începeau să tragă în direcţia acoperişului. Cum trăgătorii puteau totuşi să vadă şi să audă când veneau maşinile – claxonând şi fluturând drapele –, aveau vreme suficientă să se ascundă. Până la urmă, singurul mod în care îi puteau învinge era să urce şi să se lupte cu ei pe acoperişuri. Mulţi trăgători au fost aruncaţi de pe acoperiş – în uralele mulţimii de jos. Cât despre maşini, cele mai multe au fost distruse, pentru că şoferii lor habar nu aveau să conducă şi oricum de obicei erau beţi. Străzile „răsunau" de izbiturile maşinilor accidentate, îşi aminteşte Şklovski. „Nu ştiu câte coliziuni am văzut în acele zile. În final oraşul era plin de automobile abandonate pe marginea drumului."[15]

Mare parte a violenţei distructive a mulţimii era îndreptată împotriva instituţiilor regimului poliţienesc. Mulţimi înarmate au atacat secţiile de poliţie, au incendiat clădiri şi s-au asigurat că sunt distruse dosarele de la poliţie, uneori tot ceea ce se afla în interiorul clădirilor era pus pe foc, aprinzându-se ruguri mari în stradă. Gorki, care era însărcinat cu ocuparea Sediului Central al Poliţiei, de pe Kronverski Prospekt, l-a găsit vandalizat când a ajuns acolo, iar majoritatea dosarelor fuseseră furate sau distruse. Clădirile tribunalelor au fost şi ele ţinta gloatelor. Gorki a dat peste o mulţime de oameni care priveau cum Palatul de Justiţie era mistuit de flăcări:

> Acoperişul se prăbuşise deja, focul trosnea între pereţi şi flăcări roşii şi galbene se strecurau pe ferestre, ca nişte vălătuci de lână, împroşcând smocuri de cenuşă fină spre cerul negru al nopţii. Nimeni nu făcea nici o încercare să stingă incendiul… Un bărbat înalt şi adus de spate, cu o căciulă jerpelită de oaie, se plimba de colo colo, ca o santinelă. S-a oprit şi a întrebat cu o voce monotonă: „Păi… înseamnă că toată justiţia o să fie abolită, nu-i aşa? S-a terminat cu pedepsele, nu?". Nimeni nu i-a răspuns.

Nu în ultimul rând, oamenii şi-au îndreptat furia distructivă asupra închisorilor, dărâmând porţile, deschizând celulele, vandalizând clădirile împreună cu deţinuţii eliberaţi şi uneori arzându-le până în temelii. Pentru mulţimea revoluţionară, distrugerea închisorilor avea o puternică semnificaţie simbolică: era un semn că vechiul regim a pierit, că mult doritele zile ale libertăţii – „fără închisori şi fără infracţiuni" – erau aproape[16].

Nici o închisoare nu era mai simbolică decât Fortăreaţa Petru şi Pavel. Mulţimea era convinsă că fortăreaţa era încă plină de „politici", eroi ai luptei revoluţionare, care zăceau în celulele ei întunecate şi sordide: până la urmă, s-a dovedit a nu fi decât o legendă a propagandei revoluţionare. Erau şi zvonuri că fortăreaţa ar fi fost folosită drept bază militară pentru forţele armate ţariste (Balk chiar propusese asta). Pe 28 februarie, o mulţime uriaşă şi furioasă ameninţa să dea năvală în această „Bastilie rusească". Au fost aduse camioane cu artilerie grea, gata să tragă asupra zidurilor ei groase. Comandantul fortăreţei a telefonat la Dumă, cerând ajutor, iar Şulghin (din partea Dumei) şi Skobelev (din partea Sovietului) au fost trimişi să negocieze cu el. Când s-au întors, au raportat că închisoarea era complet goală – în afara celor nouăsprezece soldaţi răzvrătiţi din Regimentul Pavlovski care fuseseră închişi pe data de 26 – şi au propus să potolească mulţimea permiţându-i să trimită reprezentanţi care să controleze celulele. Nici măcar acest lucru nu a fost însă suficient ca să-i convingă că fortăreaţa era „de partea revoluţiei". Unii dintre soldaţii răsculaţi l-au acuzat pe Şulghin că este în slujba contrarevoluţiei. Între ei şi paznicii fortăreţei au avut loc câteva

altercaţii, după care, în cele din urmă, steagurile roşii au fost arborate pe acest bastion al vechiului regim[17].

*

În timpul tuturor acestor acţiuni, mulţimea a dat dovadă de o autoorganizare şi o solidaritate extraordinare. „Întreaga populaţie civilă a avut sentimentul că este în aceeaşi tabără, împotriva duşmanului – poliţia şi armata", scria Suhanov. „Oameni care nu se cunoşteau intrau în vorbă, puneau întrebări şi discutau despre ultimele ştiri, despre confruntările cu duşmanul şi despre mişcările diversioniste." Ziarul londonez *Times* a fost la fel de impresionat. „Ordinea uimitoare, aproape nefirească pentru un străin neobişnuit cu caracterul ruşilor, comportamentul deschis al mulţimii reprezintă poate trăsătura cea mai surprinzătoare a acestei mari revoluţii ruse." Oamenii purtau pe braţ banderole roşii sau îşi legau la butonieră panglici roşii, ca să arate că susţin revoluţia. Dacă nu făceai astfel însemna că erai „contrarevoluţionar", atrăgând persecuţii. În tot oraşul au fost aprinse focuri, pentru ca lumea să se poată încălzi în orele lungi ale luptelor de stradă. Localnicii le dădeau revoluţionarilor din mâncarea lor şi îi lăsau să doarmă – atât cât se putea dormi – pe podea, în casele lor. Proprietarii de cafenele şi restaurante îi hrăneau gratis pe soldaţi şi muncitori sau puneau în faţa localurilor cutii unde trecătorii puteau să contribuie cu bani pentru alimentele destinate acestora. Într-o cafenea era afişat următorul anunţ:

> TOVARĂŞI CETĂŢENI! În cinstea marilor zile de libertate, vă urez tuturor bun venit. Poftiţi înăuntru, mâncaţi şi beţi după placul inimii.

Vânzătorii îşi transformaseră magazinele în baze pentru soldaţi şi în adăposturi pentru mulţime, când poliţia trăgea pe străzi. Birjarii au declarat că nu vor lua „decât lideri ai revoluţiei". Studenţii şi copiii făceau pe curierii – iar soldaţii veterani le ascultau ordinele. Tot felul de oameni s-au oferit voluntari ca să-i ajute pe doctori să se ocupe de răniţi. Părea că oamenii din stradă deveniseră deodată uniţi printr-o reţea imensă de fire invizibile; şi aceasta le-a asigurat victoria[18].

Autorităţile ţariste au presupus că mulţimea era probabil organizată de partidele socialiste; însă, chiar dacă în mulţime au fost prezenţi membri de rând, liderii socialişti nu erau deloc pregătiţi să-şi asume acest rol, iar dacă au făcut ceva a fost să urmeze mulţimea. Strada şi-a generat propriii lideri: studenţi, muncitori şi subofiţeri, ca Linde sau Kirpicinikov, ale căror nume, în cele mai multe cazuri, nu au ajuns în cărţile de istorie. În primele săptămâni de după evenimentele din februarie, portretele lor erau puse în vitrinele magazinelor – adesea sub titlul „Eroii

Revoluţiei". Un portret al lui Kirpicinikov se afla în vitrina magazinului Avantso[19]. Însă aceşti lideri ai poporului au dispărut treptat din prim-plan şi au fost daţi uitării.

Extraordinara coeziune a mulţimii poate fi parţial explicată geografic. În primul rând, în capitală exista un cod spaţio-cultural cu veche tradiţie în privinţa demonstraţiilor de stradă, cu un număr de puncte „cardinale" evidente, care ajutau mulţimea să se orienteze (de exemplu, catedrala Kazan şi Palatul de Iarnă) încă din timpul demonstraţiilor studenţeşti din 1899. În plus, suburbiile industriale ale Petrogradului erau separate fizic de opulentul centru guvernamental printr-o serie de canale şi râuri. Marşurile spre centrul oraşului au devenit astfel o expresie a solidarităţii clasei muncitoare şi a încrederii în forţele proprii, un mijloc prin care muncitorii îşi revendicau strada ca fiind „a lor". Aşa se pot explica, în parte, unele dintre aspectele carnavaleşti ale mulţimii revoluţionare: vandalizarea şi distrugerea sărbătorească a simbolurilor autorităţii şi puterii statale, ale bogăţiei şi privilegiilor; actele de batjocorire şi de umilire, abuzurile verbale, comportamentul ameninţător, care adesea au continuat cu acte de violenţă inutile, pe care mulţimile le practicau ca pe un sport, împotriva celor bine îmbrăcaţi şi înstăriţi; limbajul nonverbal care denota încredere în sine şi îmbrăcămintea soldăţească (îşi puneau chipiele cu cozorocul la spate sau pe o sprânceană ori purtau vestoanele descheiate, contrar regulamentelor militare); femeile purtau haine bărbăteşti (chipie soldăţeşti, bocanci şi pantaloni), ca şi cum, inversând codurile vestimentare specifice celor două sexe, se răsturna şi ordinea socială; şi gesturile cu încărcătură sexuală, de la sărut şi mângâieri la actul sexual în sine, pe care lumea le făcea în văzul tuturor, pe străzi, în atmosfera euforică a zilelor de februarie[20].

Însă, contrar legendei sovietice, mulţimea era departe de a fi consistent proletară, deşi este adevărat că muncitorii au preluat conducerea şi tindeau să fie actorii celor mai multe dintre luptele de stradă. Balk a descris „Zilele din Februarie" ca pe o răscoală generală a populaţiei. Harold Williams, de la *Daily Chronicle*, credea că mulţimea din 24 februarie era formată „mai ales din femei şi băieţi" şi doar „o mână de muncitori". Robert Wilton, de la *The Times*, relata pe 26 februarie că vremea bună a „scos pe toată lumea din case" şi că „mulţimi de oameni de toate vârstele şi stările" îşi făceau drum spre Nevski Prospekt[21].

Cei mai mulţi oameni de pe străzi nu erau deloc „revoluţionari", ci simpli spectatori sau persoane indecise, care oscilau între a acţiona şi a asista. Îi ovaţionau pe soldaţii revoltaţi în timp ce treceau în viteză în camioane sau când vreun trăgător al poliţiei era aruncat de pe acoperiş. Se adunau în grupuri mici în jurul cadavrelor şi cailor morţi, care în momentul acela încă erau ceva destul de inedit (curând aveau să se obişnuiască şi să treacă indiferenţi pe lângă ele). Purtau panglici roşii, îşi fluturau

drapelele roşii şi îşi declarau simpatia pentru „revoluţie”. Însă rareori participau ei înşişi la lupte, iar de obicei se împrăştiau care încotro când începea să se tragă. „Aceasta este psihologia mulţimii”, scria un martor:

> Tot ceea ce văd este în acelaşi timp fascinant şi terifiant. Se zgâiesc şi se tot zgâiesc şi apoi, deodată, o iau la sănătoasa. Uite colo, un gentleman elegant, gras şi scurt de picioare, care stă la colţul străzii. Mulţimea aleargă deodată în spatele clădirii… şi el la fel, alergând cât îl ţin picioarele alea micuţe, cu burdihanul zgâlţâindu-se, clar cu răsuflarea tăiată. Aleargă câţiva metri, se uită înapoi şi apoi continuă să fugă.

Mulţi dintre aceşti privitori erau copii. Băieţei încântaţi să se joace cu puştile abandonate pe jos, în stradă. Făceau concurs de aruncat cartuşe în focurile din mijlocul străzii şi se uitau cum explodează. Zeci de oameni au fost ucişi accidental. Stinton Jones, un jurnalist englez, a fost martor la următoarea scenă:

> Un băieţel de vreo 12 ani luase un pistol automat şi se încălzea la unul dintre focuri, împreună cu o mulţime de soldaţi. Băiatul a apăsat deodată pe trăgaci şi unul dintre soldaţi a căzut secerat. Asta l-a speriat în aşa hal pe copil, care habar nu avea despre mecanismul armei mortale pe care o avea în mână, încât a ţinut degetul pe trăgaci şi pistolul automat a continuat să tragă. Avea şapte gloanţe şi abia când s-au terminat băiatul a luat degetul de pe trăgaci. Omorâse trei soldaţi şi rănise grav încă patru[22].

După ziua de 27 februarie, mulţimea a devenit mult mai ameninţătoare. Ca urmare a revoltei, numărul de soldaţi a crescut dramatic, la fel ca şi nivelul violenţelor. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu elementele criminale, şi cu rata criminalităţii, ca urmare a deschiderii închisorilor. După cum explică Jones, acestea au avut ca efect:

> …plecarea din stradă a cetăţenilor mai serioşi şi mai agitaţi. Mulţimea avea un aspect straniu, aproape grotesc. Soldaţi, muncitori, huligani şi infractori eliberaţi hoinăreau fără ţintă, în grupuri dezlânate, înarmaţi, dar cu tot felul de arme. Ici vedeai un huligan cu o sabie de ofiţer încinsă pe deasupra paltonului, o puşcă într-o mână şi un pistol în cealaltă; colo un băietan cu ditamai cuţitul de măcelar pe umăr. Nu departe, era o muncitoare ţinând stângaci o sabie de ofiţer într-o mână şi o baionetă în cealaltă. Un bărbat avea două pistoale, altul o puşcă într-o mână şi un drug de curăţat linia de tramvai în cealaltă. Un student cu două puşti şi o centură de gloanţe pentru mitralieră în bandulieră mergea alături de un altul, cu o baionetă legată în vârful unui băţ. Un soldat beat nu mai avea decât ţeava unei puşti, patul fusese rupt în încercarea de a forţa uşa vreunui magazin. Un om de afaceri tăcut şi calm avea o puşcă mare şi o impresionantă centură cu cartuşe.

Circa 8.000 de deţinuţi au fost eliberaţi în 27 februarie, majoritatea infractori de drept comun. Aveau evident un interes – şi au preluat conducerea – în distrugerea secţiilor de poliţie, cu tot cu dosare, a Palatului de Justiţie, a clădirilor tribunalelor şi a închisorilor. Ei poartă vina pentru cele mai multe dintre infracţiunile care, din acel moment, au dominat străzile. „În noaptea asta oraşul răsună de cele mai înspăimântătoare zgomote: sticlă spartă, ţipete şi împuşcături", scria directorul muzeului Ermitaj în primele ore ale zilei de 28 februarie. Bande înarmate jefuiau magazinele şi depozitele de alcool. Intrau cu forţa în casele celor avuţi, jefuiau şi violau. Trecătorii bine îmbrăcaţi erau agresaţi pe stradă. Până şi ochelarii sau gulerul alb şi apretat erau destul pentru ca un om să fie considerat *burjui*. Un profesor ieşit la pensie, care timp de aproape cincizeci de ani fusese populist, a ieşit pe stradă în seara de 27, pentru a sărbători „victoria revoluţiei", şi tocmai „poporul" pe care voia să-l elibereze i-a spart imediat ochelarii şi i-a furat ceasul de aur. Aceasta sigur nu era victoria fără vărsare de sânge a libertăţii, egalităţii şi fraternităţii, la care spera de atâta timp intelectualitatea democrată – şi pe care mai târziu au mitologizat-o drept „Glorioasa Revoluţie din Februarie". Mai degrabă era, aşa cum profeţise Puşkin, o răzmeriţă „nemiloasă şi fără sens" a ţărănimii ruse, care căuta să distrugă toate semnele privilegiilor. Ideea că „Zilele din Februarie" au fost o „revoluţie fără vărsare de sânge" – şi că mulţimea nu a devenit cu adevărat violentă decât în octombrie – a fost doar o legendă liberală. Liderii democraţi din 1917 aveau nevoie de ea ca să-şi legitimeze puterea fragilă. De fapt, gloatele au ucis mai mulţi oameni în februarie decât în timpul loviturii de stat bolşevice din octombrie. În oraşele Helsingfors (Helsinki) şi Kronstadt, Revoluţia din Februarie a fost deosebit de violentă, sute de ofiţeri de marină fiind ucişi cu sălbăticie de către marinari. Conform cifrelor oficiale ale Guvernului Provizoriu, 1.443 de persoane au fost ucise sau rănite numai în Petrograd. Un prieten al prinţului Lvov i-a spus însă jurnalistului francez Claude Anet că în realitate era vorba de aproape 1.500 de oameni ucişi şi circa 6.000 de răniţi[23].

Gorki nu vedea cu ochi buni toate aceste violenţe şi distrugeri. Pe 28, Suhanov l-a găsit într-o dispoziţie sumbră:

> Timp de o oră pe ceas, a tunat şi a fulgerat despre haosul, dezordinea, excesele şi dovezile de ignoranţă politică, despre fetele care umblau cu maşina prin oraş, Dumnezeu ştie pe unde, Dumnezeu ştie în maşina cui – şi a prezis că mişcarea se va prăbuşi probabil, aşa cum meritäm pentru barbaria noastră asiatică.

Gorki era de părere că toate acestea erau doar „haos", nici pe departe o „revoluţie". A doua zi îi scria Ekaterinei:

> Prea multă lume atribuie în mod eronat un caracter revoluţionar unui lucru care, de fapt, nu a fost decât indisciplină şi dezorganizare din partea mulţimii… Aici e mai mult vorba despre absurd decât despre eroism. Au început jafurile. Ce urmează? Nu ştiu… va fi multă vărsare de sânge, mai multă decât a fost vreodată până acum[24].

Desigur, după cum nota Suhanov, acestea erau „impresiile unui om de litere", ale unui om care ura violenţa în toate formele ei. La fel, multă lume ar putea fi astăzi înclinată să condamne „uciderile inutile" de către mulţime. Aceasta este cu siguranţă tendinţa în ultimul timp în rândul istoricilor conservatori care se ocupă atât de Revoluţia Franceză, cât şi de Revoluţia Rusă[25]. S-ar putea să fie însă preferat punctul de vedere al lui Suhanov:

> Excesele, prostia, vulgaritatea şi laşitatea omului din stradă, harababura, maşinile, fetele – toate erau doar lucruri pe care revoluţia în nici un caz nu le putea evita şi fără de care nu s-a întâmplat *niciodată* ceva similar, niciunde[26].

Aceasta nu justifică violenţa, ci ne ajută să o înţelegem ca reacţie aproape inevitabilă a unei populaţii furioase şi care are multe de răzbunat. Trebuie să recunoaştem că toate revoluţiile sociale implică, prin natura lor, vărsare de sânge; şi că a le condamna pentru asta este echivalent cu a spune că orice formă de protest social care sfârşeşte în violenţă este greşită din punct de vedere moral. Sigur că sunt necesare câteva distincţii: sângele vărsat de oameni în stradă este diferit de cel vărsat de partidele, mişcările sau armatele care susţin că acţionează în numele lor; şi trebuie analizate şi judecate în moduri diferite.

Violenţa mulţimii în „Zilele din Februarie" nu a fost orchestrată de nici o mişcare sau de vreun partid revoluţionar. A fost în cea mai mare parte o reacţie spontană la represiunile sângeroase din data de 26 şi expresia urii pe care poporul o simţea de multă vreme faţă de vechiul regim. Au fost distruse simbolurile vechiului stat. Statuile ţariste au fost sfărâmate sau decapitate. O cameră de filmat a surprins un grup de muncitori care, râzând, aruncau capul de piatră al lui Alexandru al II-lea prin aer, ca pe o minge de fotbal. Au fost atacate secţiile de poliţie, tribunalele şi închisorile. Mulţimea s-a răzbunat violent pe oficialii vechiului regim. Poliţiştii au fost vânaţi, linşaţi sau ucişi cu brutalitate. Sorokin a văzut cum o gloată de soldaţi au bătut un poliţist cu paturile revolverelor şi l-au lovit cu călcâiele în cap. Un altul a fost aruncat în stradă de la etajul patru, iar când trupul lui s-a izbit, fără viaţă, de pământ, lumea s-a repezit să-l calce în picioare şi să-l bată cu bâtele.

Odată ce a devenit limpede că orice rezistenţă era sortită eşecului, mulţi dintre aceşti poliţişti au încercat să se predea la Palatul Taurida – unde Duma şi Sovietul se chinuiau să

restabilească ordinea –, considerând că era mai bine să fie închişi de noul guvern decât să cadă victime acelei „legi a gloatei” din stradă. Alţii au încercat să fugă din capitală, ştiind că şansele lor de a scăpa cu viaţă erau mai mari în provincie. Doi poliţişti zdraveni au fost descoperiţi îndreptându-se spre Gara Finlanda îmbrăcaţi în haine de femeie. Însă fizicul lor masiv, mersul stângaci şi bocancii grei, de poliţist, care le ieşeau de sub fuste i-au dat de gol[27].

Revoluţionari reticenţi

„Pe noi, membrii de partid, revoluţia ne-a găsit dormind adânc, aidoma fecioarelor fără minte din Evanghelie”, îşi amintea în 1922 Serghei Mstislavski, unul dintre liderii eseri. Cam acelaşi lucru s-ar fi putut spune despre toate partidele revoluţionare din capitală. „La nici unul dintre partide nu erau prezenţi lideri cu autoritate”, îşi aminteşte Suhanov. „Erau cu toţii în exil, în închisoare sau în străinătate.” Lenin şi Martov erau la Zürich, Troţki la New York, Cernov la Paris. Ţereteli, Dan şi Goţ erau în Siberia. Izolaţi de pulsul capitalei, liderii nu au sesizat ceea ce Mstislavski numea „furtuna iminentă din valurile tot mai mari ale tulburărilor din februarie”. După ce îşi petrecuseră toată viaţa aşteptând revoluţia, nu au reuşit să o recunoască atunci când a venit. Lenin însuşi prevăzuse în ianuarie că „noi, cei mai în vârstă, poate că nu vom apuca să vedem revoluţia care va veni”. Chiar şi în 26 februarie, liderul bolşevicilor din Petrograd, Şliapnikov, le spusese celor adunaţi la o întrunire a socialiştilor din apartamentul lui Kerenski: „Nu este şi nici nu va fi vreo revoluţie. Trebuie să ne pregătim pentru o lungă perioadă de reacţiune”[28].

În absenţa liderilor principalelor partide, sarcina conducerii revoluţiei a căzut pe umerii celor din eşalonul al doilea. Aceştia nu erau doar de nivel secundar, ci şi de mâna a doua. Şliapnikov era sindicalist cu experienţă şi activist de partid clandestin. Ca politician însă, „era de-a dreptul incapabil să înţeleagă esenţa” situaţiei create, după spusele lui Suhanov. Ideile lui erau „clişee ale unor vechi rezoluţii de partid”. Nici despre menşevicii din capitală nu se putea spune mare lucru. Ciheidze, „tăticul” revoluţiei, era un gruzin agreabil şi competent, dar cam adormit, care, în descrierea lui Suhanov, nu putea fi „mai puţin potrivit ca lider de partid sau al clasei muncitoare şi nu a condus pe nimeni nicăieri”. Skobelev, un deputat din Baku al Dumei, era un intelectual de provincie potrivit mai degrabă pentru un orăşel decât pentru nivel naţional. Cât despre Suhanov, el se afla la periferia tuturor facţiunilor din partide, prea indecis pentru a-şi exprima punctul de vedere. La fel ca mult prea mulţi dintre liderii

socialişti, era întotdeauna înclinat să privească politica din perspectiva intelectualului, şi nu a omului politic. Troţki l-a caracterizat drept un „observator conştiincios mai degrabă decât un om de stat, un jurnalist mai degrabă decât un revoluţionar, un raţionalist mai degrabă decât un jurnalist – era capabil să rămână fidel unui concept revoluţionar doar până când devenea necesar să îl transpună în fapte”. N.D. Sokolov era şi el tot o astfel de figură instabilă, prea vag în convingeri ca să se potrivească vreunui partid. Avocatul acesta cu barbă, cu micul său pince-nez, s-ar fi simţit mult mai în largul său într-o bibliotecă sau într-o sală de prelegeri decât în mijlocul unei mulţimi revoluţionare. În fine, nici eserii nu stăteau mai bine în privinţa liderilor din capitală. Mstislavski şi Filipovski – consideraţi de Soviet ca fiind cel mai aproape de ideea de „militar” (Mstislavski era doar un simplu bibliotecar la Academia Militară, dar Filipovski era inginer naval) – au fost aruncaţi pe poziţii de conducere pentru care nu erau potriviţi nici din punctul de vedere al temperamentului, nici al aptitudinilor. Zenzinov era un trepăduş în partid[29]. În ceea ce îl priveşte pe Kerenski… despre el, mai multe în continuare.

Aceşti lideri de rangul al doilea urmăreau evenimentele „Zilelor din Februarie”. Telefonau de la un apartament la altul, încercând să afle ce se petrece pe străzi. Apartamentul lui Gorki de pe Kronverski servea drept centrală telefonică. Liderii se adunau acolo ca să schimbe impresii şi să pună întrebări. Gorki însuşi avea relaţii în tot Petrogradul. Abia în 27 februarie, când revoluţia devenise deja un lucru evident, liderii partidelor au intrat în acţiune şi şi-au asumat rolul de capi ai răscoalei de pe străzi. A fost un exemplu clasic al principiului „Noi suntem liderii lor, aşa că trebuie să-i urmăm”.

Punctul focal era Palatul Taurida, sediul Dumei şi citadelă a democraţiei. La începutul după-amiezii de 27 februarie, o masă de 25.000 de oameni – mulţi dintre ei soldaţi din cazărmile din apropiere, Preobrajenski şi Volînski – se strânseseră în faţa palatului. Îşi căutau lideri politici. Primii care au apărut au fost menşevicii Hrustalev-Nosar (preşedinte al Sovietului din Petrograd în 1905) şi Gvozdev şi Bogdanov (lideri ai Grupului Muncitoresc), escortaţi de mulţimea care tocmai îi eliberase din închisoarea Krestîi. La palat s-au întâlnit şi cu Ciheidze, Skobelev şi Kerenski, iar apoi au anunţat mulţimea de afară că s-a înfiinţat un „Comitet Executiv Interimar al Deputaţilor Sovietului Muncitoresc”. Au făcut apel la muncitori să-şi aleagă şi să-şi trimită reprezentanţii la prima adunare a Sovietului, programată pentru seara aceea. Apelul a fost tipărit într-o primă formă, improvizată, a ziarului *Izvestia*, singurul care a apărut în ziua respectivă, fiind distribuit pe străzi.

În ciuda denumirii comitetului, puţini muncitori s-au numărat printre cei cincizeci de delegaţi votanţi şi 200 de observatori, înghesuiţi în sala plină de fum, cu nr. 12, din Palatul Taurida, la

prima şedinţă haotică a Sovietului. Cei mai mulţi dintre muncitori se aflau încă pe stradă şi erau ori beţi, ori habar nu aveau de existenţa Sovietului. Locurile destinate lor erau în cea mai mare parte ocupate de intelectuali socialişti. Sokolov a prezidat şedinţa, care a trecut imediat la instituirea unui Comitet Executiv format din şase menşevici, doi bolşevici, doi eseri şi cinci intelectuali neafiliaţi politic. Nu era atât o structură democratică, cât una autoproclamată, compusă din diferitele facţiuni socialiste, şi apoi impusă Sovietului. A doua zi, în timp ce 600 de deputaţi ai Sovietului erau aleşi de muncitorii şi soldaţii din Petrograd, Comitetului Executiv i-au mai fost adăugaţi câte doi reprezentanţi din fiecare dintre partidele socialiste importante – trudovicii, socialiştii populari, eserii, Bundul, menşevicii, grupul Mejraionka[*3] şi bolşevicii. Efectul a fost întărirea aripii de dreapta, care se opunea cel mai viguros preluării puterii. Vocea muncitorilor, care ar fi putut foarte bine să fi cerut preluarea puterii, nu s-a făcut auzită. Nu a existat nici măcar un singur delegat al fabricilor în executivul Sovietului – cu alte cuvinte, într-un organ care pretindea că reprezintă clasa muncitoare.

Ciheidze a fost numit preşedintele comitetului, cu Skobelev şi Kerenski vicepreşedinţi. Şedinţa nu a fost însă deloc ordonată. Membrii executivului erau chemaţi mai tot timpul afară, pe hol, ca să se întâlnească cu diferite delegaţii. Discuţiile era întrerupte constant de „anunţuri urgente” sau „rapoarte de urgenţă”. Tot felul de grupuri – funcţionari la poştă şi telegraf, angajaţi ai *zemstvelor*, reprezentanţi ai doctorilor şi profesorilor – cereau să fie primite şi uneori intrau în şedinţă ca să-şi declare loialitatea faţă de Soviet. Apoi erau delegaţiile de soldaţi, ale căror cereri de a lua cuvântul, pentru a raporta, erau întâmpinate călduros de delegaţi. Urcaţi pe un scaun, cu puşca în mână, spuneau în vorbe simple ce se petrecea în garnizoanele lor şi declarau loialitatea regimentelor lor faţă de Soviet. Delegaţii erau atât de fermecaţi şi salutau orice declaraţie cu aplauze furtunoase, încât s-a luat hotărârea unanimă, fără ca măcar să se voteze, de a crea un soviet unit, numit de aici încolo Sovietul Deputaţilor Muncitorilor şi Soldaţilor din Petrograd.

Pentru cei care îşi doreau un soviet cu adevărat al muncitorilor, aceasta a fost lovitura fatală. Organizaţi în plutoane şi companii, soldaţii se aflau într-o poziţie mult mai bună decât muncitorii ca să-şi aleagă delegaţii în Soviet. În plus, s-a dovedit adesea că au fost şi plutoane de vreo doisprezece soldaţi care şi-au trimis reprezentanţi, aflaţi pe picior de egalitate cu delegaţii unor fabrici cu câteva mii de muncitori. Nu exista aproape nici un control asupra procedurilor de votare. În seara de 28 februarie, când a avut loc prima şedinţă comună a Sovietului în Sala Ekaterina, albastrul salopetelor muncitoreşti s-a pierdut în marea de uniforme gri. Din cei 3.000 de delegaţi, peste două treimi erau militari – şi asta într-un oraş unde numărul muncitorilor era de

trei-patru ori mai mare decât cel al soldaţilor. Faptul că majoritatea soldaţilor erau ţărani poate să explice natura haotică a acestor prime şedinţe, pe lângă haosul general al evenimentelor. „O adunare de masă! Oricine doreşte se ridică şi spune orice vrea", aşa a descris un delegat prima şedinţă. Nu existau o ordine de zi oficială sau stenograme ale deciziilor luate de Soviet. Fiecare decizie era luată ca urmare a dezbaterilor deschise, cu vorbitori care ţineau discursuri simultan în diferite colţuri ale sălii, iar rezoluţiile erau adoptate prin aclamaţii generale, cam ca la o adunare sătească. Pentru că un astfel de organism era incapabil de vreo activitate constructivă, a căpătat în curând un rol pur simbolic, în timp ce deciziile reale erau luate de către Executiv şi în şedinţele delegaţilor partidului socialist, căruia îi aparţineau majoritatea membrilor. Muncitorii şi soldaţii care făcuseră revoluţia îşi pierduseră de fapt vocea politică în favoarea intelectualităţii socialiste, care susţinea că vorbeşte în numele lor[30].

Între timp, în aripa dreaptă a Palatului Taurida, membrii Dumei care ţineau de Blocul Progresist şi Convenţia Seniorilor se întâlneau ca să decidă dacă ar trebui să execute ordinul de a proroga Duma, emis de ţar cu o seară înainte, sau să-l nesocotească şi să se pună în fruntea mişcării revoluţionare. Radicalii şi socialiştii, al căror purtător de cuvânt era Kerenski, au împins decizia spre a doua variantă. Însă membrii mai moderaţi ai Dumei, ca şi Miliukov însuşi, care acţiona ca „şef" al lor, erau evident îngroziţi de imaginea mulţimii. Dinăuntrul palatului rumoarea „gloatelor", aşa cum erau înclinaţi să le spună, creştea mereu, tot mai tare şi mai ameninţător. O vreme, aceşti moderaţi au încercat să tragă de timp, ascunzându-se practic în spatele tomurilor groase de drept constituţional. Era ilegal, pontificau ei, să uzurpe puterile ţarului şi să formeze un cabinet din proprie iniţiativă; dar ar fi putut să-i trimită suveranului o telegramă, în care să-i solicite permisiunea de a o face. În sens strict juridic, exista o logică în acest raţionament: mulţimea din stradă nu avea nici o autoritate să transfere Dumei puterea şi oricărui guvern format pe această bază i-ar fi lipsit legitimitatea. Astfel de amabilităţi legislative erau însă irelevante acum. În ultimă instanţă, era vorba de o revoluţie, iar revoluţiile, prin natura lor, sunt toate ilegale. Singura putere reală – puterea violenţei – era acum în stradă şi refuzul moderaţilor din Dumă de a recunoaşte acest fapt era un gest de laşitate şi de miopie. Fără îndoială, le era teamă că, dacă preluau puterea, masele din stradă vor încerca să le impună un program socialist de reforme şi pace. Cu alte cuvinte, erau reticenţi la ideea de a se plasa în fruntea unui guvern revoluţionar, chiar dacă tocmai avusese loc o revoluţie. Rodzianko – preşedintele Dumei şi, cum spunea chiar el, „cel mai gras om din Rusia" – încă vorbea în termenii unui „guvern care să se

bucure de un vot de încredere" (ceea ce putea să însemne unul numit de ţar), şi nu despre un guvern popular sau numit de Dumă.

În cursul după-amiezii totuşi, în timp ce Sovietul din Petrograd începea să se contureze ca un aspirant la putere, în aripa stângă a palatului, doisprezece membri ai Dumei din Blocul Progresist, împreună cu Kerenski şi Ciheidze, au făcut încă un pas precaut spre preluarea puterii. S-au constituit într-un „Comitet Interimar al Membrilor Dumei pentru Restabilirea Ordinii în Capitală şi Stabilirea Relaţiilor cu Persoane şi Instituţii". Denumirea aceasta lungă trăda timiditatea intenţiilor comitetului. Era un organism „privat" al membrilor Dumei, format pentru a ajuta la „restabilirea ordinii" în capitală, şi nu un organ al Dumei, care să preia puterea. Abia mai târziu în seara aceea, când plenul Sovietului era în sesiune şi au început să sosească rapoarte conform cărora capitala este tot mai mult înghiţită de anarhie, aceşti revoluţionari reticenţi – după ce au mai încercat o dată, zadarnic, să-l convingă pe marele duce Mihail să devină dictator – au preluat în sfârşit iniţiativa şi s-au proclamat ca autoritate. Pur şi simplu nu exista alternativă, în afară de puterea Sovietului[31].

Pe 28 februarie au apărut aşadar două centre de putere rivale: în aripa dreaptă a Palatului Taurida era Comitetul Interimar al Dumei, aflat cel mai aproape de puterea oficială, dar care nu avea nici o autoritate asupra străzii; în aripa stângă era Sovietul, aflat cel mai aproape de puterea străzii, dar care nu avea nici un fel de autoritate oficială.

*

Până una, alta, mai erau câteva bătălii de dat. Mulţimea pusese stăpânire pe cea mai mare parte a oraşului, dar exista încă pericolul ca generalul-maior Habalov să înăbuşe revolta cu ajutorul trupelor de pe front, aşa cum ordonase ţarul în data de 27. „În termeni militari convenţionali – îşi aminteşte Mstislavski –, situaţia noastră era aproape catastrofală. Nu aveam nici artilerie, nici mitraliere; nici ofiţeri comandanţi, nici comunicaţii", iar dacă Habalov ataca împreună cu nişte trupe disciplinate, „aveam la fel de multe şanse cât un bulgăre de zăpadă scăpat în iad". Totul depindea de spiritul combatant al soldaţilor răsculaţi şi de dorinţa lor de a executa ordinele Sovietului. Mulţi dintre soldaţi păreau interesaţi nu atât să lupte, cât să „se alăture poporului" şi să se îmbete. Şklovski, care fusese numit responsabil cu paza gărilor, a găsit că este aproape imposibil să convingă trupele să vină la Petrograd pentru a prelua măcar simpla sarcină a pazei. Gara Nikolaevski, unde soseau trenurile importante de la Moscova, era păzită de un „singur student înarmat şi un bătrân ofiţer de marină îmbrăcat în ceea ce părea să fie o uniformă de sublocotenent". La Palatul Taurida lucrurile stăteau puţin mai bine. Elegantul palat al Ecaterinei cea Mare era acum transformat în comandamentul

militar al Petrogradului roşu. Sovietul înfiinţase o comisie militară care transmitea ordine către brigăzile *ad hoc* amplasate în punctele strategice ale oraşului. Sute de soldaţi se încartiruiseră pe coridoarele Palatului Taurida, aşteptând ordinul de a apăra acest bastion al revoluţiei. După ce a pus deoparte volumul lui Haldane, Linde a preluat comanda gărzilor de la poartă. Ales de Regimentul Finlanda ca reprezentant, avea un motiv în plus să apere palatul cu arma în mână. El era noul politician înarmat. În încăperile şi pe coridoarele palatului erau mormane de provizii de alimente şi arme. În mijlocul holului circular era o maşină de cusut: nimeni nu ştia cum ajunsese acolo sau la ce ar fi trebuit să servească. Poate cineva se pregătea pentru un război lung şi se gândise că la un moment dat va fi nevoie de ea, ca să repare uniforme. Nabokov a descris scena din interiorul palatului:

> Soldaţi, soldaţi şi iar soldaţi, cu chipuri obosite şi terne; peste tot erau semnele unui campament improvizat, gunoaie, paie; aerul era dens, ca un fel de ceaţă groasă, cu iz de bocanci, de haine şi de sudoare soldăţească; de undeva se auzeau vocile isterizate ale oratorilor care se adresau unei adunări în Sala Ekaterina – pretutindeni înghesuială şi confuzie agitată[32].

În plus, în capitală încă existau câteva nuclee de rezistenţă înverşunată: la Palatul de Iarnă, la Statul-Major General, la Amiralitate şi la Hotel Astoria. Unele dintre încleştările cele mai sângeroase din întreaga revoluţie au avut loc la hotel, în 28 februarie. Astoria era ticsit de ofiţeri superiori şi familiile lor, iar când trăgătorii de pe acoperiş au deschis focul asupra mulţimilor din stradă, soldaţii revoluţionari au adus trei mitraliere pe maşini blindate şi au început să tragă în toate ferestrele hotelului. Între timp, gloate înarmate au pătruns cu forţa în clădire; au distrus interiorul pluşat, au prădat depozitul de vinuri şi au scotocit prin încăperi, căutând „contrarevoluţionari". Câteva zeci de ofiţeri au fost împuşcaţi sau omorâţi cu baioneta. S-a dus o luptă lungă şi crâncenă printre candelabrele şi oglinzile sparte din vestibul, iar la capătul ei, potrivit unui martor ocular, „uşa turnantă se învârtea într-o baltă de sânge"[33].

*

Principalul scop al liderilor din Palatul Taurida – atât al celor de dreapta, cât şi al celor de stânga – era restabilirea ordinii pe străzi. Exista pericolul real ca revoluţia să degenereze în anarhie. Mii de muncitori şi de soldaţi beţi rătăceau prin oraş şi jefuiau magazinele, intrau cu forţa în case, băteau şi tâlhăreau oamenii pe stradă. Lupta revoluţionară împotriva poliţiei şi a ofiţerilor din armată se transformase într-o serie de violenţe şi represalii

necontrolate. „Dacă toate acestea nu vor înceta, revoluţia se va termina cu o înfrângere ruşinoasă”, avertiza un deputat din Soviet.

Un motiv de îngrijorare era reţinerea în siguranţă şi ordine a miniştrilor şi oficialilor ţarişti. În seara de 27 februarie, Consiliul de Miniştri avusese ultima şedinţă la Palatul Mariinski şi îi prezentase oficial ţarului demisia membrilor. La un moment dat, în timpul întâlnirii s-au stins luminile şi s-a presupus că revoluţionarii erau pe punctul de a năvăli în palat. De fapt, a fost doar o pană de curent, iar când luminile s-au reaprins, după câteva minute, unii dintre miniştri erau ascunşi sub masă. Panica lor nu era totuşi lipsită de temei. În „Zilele din Februarie”, circa 4.000 de oficiali guvernamentali ţarişti au fost arestaţi de mulţime, iar soarta multora nu a fost deloc de invidiat. Comitetul Interimar al Dumei ordonase arestarea tuturor foştilor miniştri şi oficiali de rang înalt şi aducerea lor în faţa Dumei, „pentru a se face dreptate”, în parte şi cu scopul de a-i scăpa de ororile „legii gloatei”. În mod simbolic şi nimerit, Şceglovitov, fostul ministru al Justiţiei, a fost primul adus de mulţime la Palatul Taurida. Era aşteptat de Kerenski, cel care a devenit la scurt timp după aceea ministru de Externe şi care, evident conştient de dramatismul situaţiei, l-a anunţat pe prizonier: „Ivan Grigorievici Şceglovitov, sunteţi arestat!”. Apoi a adăugat ironic: „Să ştiţi că Duma de Stat nu vrea vărsare de sânge”. Câţiva foşti miniştri s-au predat singuri Dumei, ca să nu riște să fie capturaţi de către mulţime. Protopopov a fost unul dintre ei. A încercat să se salveze, aducând dovezi care să-l incrimineze pe ţar, şi, când tentativa aceasta a dat greş, a izbucnit în lacrimi şi suspine jalnice. Suhomlinov, fostul ministru de Război, a sosit pe 1 martie cu propria escortă armată şi a iscat o agitaţie teribilă printre soldaţi. Cu foarte mare greutate au fost convinşi să nu-l execute pe loc. Au reuşit însă să-i rupă epoleţii, ca semn de respingere a vechii ordini militare[34].

Toţi aceşti oficiali au fost închişi în Pavilionul Ministerial al Palatului Taurida şi apoi transferaţi la Fortăreaţa Petru şi Pavel, pentru a fi interogaţi şi închişi. Una dintre micile, dar simbolicele ironii ale revoluţiei a făcut ca persoana însărcinată să-i escorteze pe miniştri la fortăreaţă să fie Viktor Zenzinov, un bărbat care odinioară fusese el însuşi deţinut acolo. Acesta a povestit despre ceea ce trebuie să fi fost o senzaţie foarte ciudată pentru el, acum oficial guvernamental, când a sosit la porţile închisorii cu Şceglovitov, odinioară însuşi ministrul Justiţiei, iar acum doar un „politic” ca oricare altul:

> Am intrat cu maşina pe poartă, am cotit o dată sau de două ori, am trecut pe sub arcadă şi am oprit în faţa uşii. Exact aceiaşi gardieni se aflau şi acum acolo, aşa cum îmi aminteam că fusese şi în urmă cu şapte ani. Apoi – să nu-mi cred ochilor – în întâmpinarea noastră a ieşit căpitanul Ivanişin, acelaşi căpitan Ivanişin care în urmă cu şapte ani era şeful Bastionului Trubeţkoi, unde deţinuţii erau închişi în regim de izolare şi unde, sub

> comanda lui, fusesem şi eu închis în 1910, timp de zece luni, într-o celulă umedă, din piatră… Acum se purta politicos cu mine. Nu am nici o îndoială că şi Ivanişin m-a recunoscut imediat, aşa cum şi eu îl recunoscusem pe el, dar nu a dat nici un semn.

La cererea lui Zenzinov, Kerenski a ordonat înlăturarea lui Ivanişin. Ordinul nu a fost însă executat. Căpitanul a fost demis abia câteva săptămâni mai târziu, când a fost găsit vinovat de luare de mită de la miniştrii încarceraţi[35].

Un al doilea motiv de îngrijorare la Palatul Taurida era cum să convingă trupele să se întoarcă în cazărmi. Era un lucru esenţial pentru restabilirea ordinii. În 28 februarie, Comisia Militară – aflată acum sub controlul Comitetului Interimar – le-a ordonat soldaţilor care se revoltaseră să revină în garnizoane şi să recunoască autoritatea ofiţerilor. Soldaţii se temeau însă că vor fi pedepsiţi pentru că au participat la revoltă şi au cerut să li se garanteze imunitatea înainte de a se întoarce. Cei mai mulţi nu aveau încredere în Comitetul Interimar – unii dintre ei îl numeau „contrarevoluţionar", pentru că îi susţinuse pe ofiţeri. Rezultatul a fost Ordinul nr. 1, probabil cel mai semnificativ document emis în urma Revoluţiei din Februarie. Era o listă cu solicitările soldaţilor şi cu condiţiile revenirii lor în garnizoane. Documentul prevedea înfiinţarea unor comitete ale soldaţilor care să contrabalanseze democratic autoritatea ofiţerilor. Se declara că soldaţii nu vor recunoaşte decât autoritatea Sovietului din Petrograd şi că ordinele Comisiei Militare a Dumei vor fi executate doar în măsura în care nu intră în conflict cu cele ale Sovietului. Când nu erau în serviciu activ, soldaţii urma să se bucure de toate drepturile cetăţeneşti, inclusiv de dreptul de a nu-şi saluta ofiţerii. Comportamentul grosolan al ofiţerilor faţă de soldaţi, inclusiv adresarea cu familiarul „tu" (*tîi*), folosit pentru copii şi şerbi, urma să fie interzis de acum, ca insultă la adresa demnităţii soldatului. Apelativele onorifice ale ofiţerilor, precum „excelenţa voastră" şi „înălţimea voastră", pe care mai ales soldaţii ţărani le respingeau, considerându-le vestigii ale iobăgiei, aveau să fie înlocuite cu formule de adresare noi şi democratice, ca „domnule general" sau „domnule colonel".

Ordinul era o creaţie populară în cel mai deplin sens al cuvântului. Suhanov l-a văzut pe Sokolov, aşezat la o masă:

> …înconjurată din toate părţile de soldaţi, în picioare, aşezaţi ori aplecaţi peste masă, jumătate dictându-i, jumătate sugerându-i lui Sokolov ce ar trebui să scrie… Nu existau un plan şi nici vreo discuţie de orice fel, toată lumea vorbea, cu toţii erau complet absorbiţi şi îşi formulau opinia colectivă fără să voteze ceva… Când au terminat, au pus un titlu pe foaia de hârtie: „Ordinul nr. 1".

Câteva minute mai târziu ordinul era citit cu glas tare dinaintea Sovietului, aflat în sesiune în Sala Ekaterina, şi a fost votat în unanimitate, în aplauzele furtunoase ale soldaţilor. Acest document crucial, care a contribuit cel mai mult la distrugerea disciplinei din armată şi astfel, într-un anumit sens, i-a adus pe bolşevici la putere, a fost votat în doar câteva minute[36].

*

Deşi liderii Sovietului voiau să restabilească ordinea, cei mai mulţi dintre ei nu aveau nici o intenţie să preia puterea. Toată strategia lor se baza pe ideea de a face presiuni asupra liderilor Dumei pentru a forma un „guvern burghez". Aşa a luat naştere ceea ce Troţki va numi mai târziu „paradoxul" din februarie – şi anume că o revoluţie făcută în stradă a avut drept rezultat un guvern făcut în saloane. Acesta a fost un şablon recurent în politicile din 1917: au fost mai multe momente (februarie, aprilie, iulie şi septembrie) când liderii Sovietului ar fi putut prelua puterea, când mulţimile au ieşit în stradă cu solicitarea expresă ca aceştia să facă întocmai astfel, dar de fiecare dată s-au eschivat de la responsabilităţile guvernamentale. Aşa au ratat şansa de a încheia revoluţia într-o formă democratică şi socialistă. Bolşevicii au cules roadele.

Cum se poate explica acest eşec politic? În contextul evenimentelor din februarie, care au determinat o mare parte din politicile ulterioare, au fost trei tipuri principale de raţionament.

În primul rând, a fost o problemă de dogmă de partid. Atât menşevicii, cât şi eserii au aderat rigid la credinţa că, într-o ţară rurală şi înapoiată ca Rusia, trebuia să aibă loc o „revoluţie burgheză" (ceea ce însemna o lungă perioadă de capitalism şi democraţie), înainte ca societatea rusă şi mai ales clasa muncitoare să fie suficient de dezvoltate pentru tranziţia la sistemul socialist. Aşa cum a spus odată Plehanov, nu exista încă destulă „maia" proletară în aluatul ţărănesc pentru ca Rusia să coacă un cozonac socialist. În cazul menşevicilor, această credinţă în necesitatea unei revoluţii în două etape deriva din teoria marxistă; iar în cazul eserilor, ea deriva în foarte mare măsură de la menşevici. Credinţa aceasta se baza pe alte două presupuneri, amândouă logice în sens abstract, dar care nu s-au verificat când au fost aplicate în viaţa reală. Era vorba despre a impune dogmele occidentale ale secolului al XIX-lea la realităţile din Rusia secolului XX. Pe de o parte, se spunea că ţăranii (şi provincia, în general) nu vor susţine o administraţie socialistă în oraşe pentru că erau prea ataşaţi de ceea ce menşevicii numeau ideile „mic-burgheze" privind mica proprietate. Drept urmare, o revoluţie socialistă urbană fie ar fi fost „sleită" de puteri, până la anihilare, aşa cum s-a întâmplat cu Comuna din Paris, fie, şi mai rău, ar fi fost înfrântă de o contrarevoluţie ţărănească, aşa cum a fost cazul

la Vendeé sau cu armatele regaliste europene în 1849. Ţăranii ruşi însă erau chiar mai nerăbdători probabil decât muncitorii să înceapă o revoluţie socială. Ei nu voiau decât pământ, iar dacă „socialism" însemna că se dădea pământ ţăranilor, atunci erau „socialişti". Aceasta însemna, aşa cum probabil înţeleseseră eserii, că ţăranii nu se vor alătura unei contrarevoluţii câtă vreme ea ar fi însemnat – aşa cum era aproape obligatoriu în Rusia – o restaurare a aristocraţiei ca proprietară a pământului. Se mai spunea şi că masele sunt prea analfabete şi prea lipsite de experienţă politică pentru a prelua sarcinile guvernării şi că, până când nu va fi remediată această situaţie, vor rămâne esenţiale susţinerea şi conducerea claselor educate. Sovietele, ca structuri bazate pe clasă, ar fi putut juca un rol în administraţia locală, dar le lipseau mijloacele de a conduce statul. În acel moment, ca pregătire pentru tranziţia către socialism, era necesar ca masele să treacă prin şcoala democraţiei – ceea ce pentru muncitori mai ales însemna să urmeze exemplul mişcărilor muncitoreşti europene – şi aceasta nu se putea realiza decât într-un cadru liberal, de libertate politică. Chiar şi aşa, însemna ca un model occidental de democraţie să fie impus într-o ţară unde acesta nu avea nici o bază. „Democraţia directă" a sovietelor era mult mai aproape de experienţa pe care o aveau masele din Rusia – pentru că amintea de comuna ţărănească – şi ar fi putut servi ca punct de plecare pentru un tip nou şi diferit de ordine democratică, una mult mai descentralizată decât democraţia liberală occidentală, cu condiţia ca sovietele să se combine cumva cu nişte structuri cu o reprezentativitate mai largă (de exemplu, dumele orăşeneşti, *zemstvele* şi Adunarea Constituantă), într-un cadru politic naţional.

Fără îndoială că aderarea rigidă a liderilor sovietului la această dogmă era în parte rezultatul propriei lipse de experienţă în guvernare. Liderii burghezi aveau ani de experienţă în chestiunile legislative, fie în Dumă, fie în *zemstve*. Socialiştii nu aveau însă nici un fel de experienţă reală în activitatea de guvernare, ci numai ani lungi şi serbezi de politică de opoziţie, în semilegalitate sau ilegalitate. Mai mult, liderii lor de partid erau încă în exil cu toţii şi, dacă preluau puterea, s-ar fi considerat probabil că este o „revoltă a coloneilor". Ar fi fost acesta un obstacol real? Cu toate discuţiile lor despre „principii" şi „ideologie", în ultimă instanţă temperamentul lor şi propriile instincte au fost acelea care i-au oprit pe liderii Sovietului să preia puterea. Petrecuseră atât de mult timp în postura de opoziţie ostilă oricărei autorităţi guvernamentale, încât mulţi dintre ei nu puteau deveni deodată oameni de stat – şi nici nu se puteau închipui pe sine ca atare. Se agăţau de obiceiurile şi cultura activităţii revoluţionare în ilegalitate, preferând să rămână în opoziţie, în loc să guverneze.

În al doilea rând, liderii Sovietului se temeau că, dacă preluau puterea, rezultatul ar fi fost o contrarevoluţie, poate chiar

un război civil. Situaţia era extrem de fluidă; nu era clar încă dacă Alekseev şi comandanţii de front vor executa ordinul ţarului de a înăbuşi revoluţia din capitală; nici dacă revoluţia se va întinde şi în provincii şi în rândul forţelor armate de pe front. De fapt, a devenit curând limpede că liderii Sovietului supraestimaseră cu mult pericolul real al unei contrarevoluţii. Aproape imediat, Alekseev a contramandat expediţia care trebuia să înăbuşe revoluţia din capitală, parţial datorită asigurărilor primite că liderii Dumei, şi nu socialiştii vor fi cei care vor lua puterea şi parţial pentru că şi-a dat seama că folosind trupele în acest caz ar fi riscat ca revolta să se răspândească şi în rândurile armatei de pe front. În plus, în scurt timp şi revoluţia s-a întins şi la baza navală din Kronstadt, la câteva garnizoane din nord şi chiar şi în Moscova. După numai câteva zile, monarhia avea să cadă, împreună cu tot aparatul ei administrativ din provincie, în vreme ce armata şi Biserica îşi vor declara amândouă sprijinul faţă de cauza revoluţiei. Desigur, la 1 martie nimic din toate acestea nu era încă evident. Rapiditatea cu care s-au desfăşurat evenimentele a luat prin surprindere pe toată lumea. Aşa cum explica în aprilie 1917 Iuri Steklov, unul dintre liderii Sovietului:

> …la vremea când se analiza această înţelegere [pentru formarea Guvernului Provizoriu], nu era clar deloc dacă revoluţia va ieşi sau nu victorioasă, fie într-o formă revoluţionar-democratică, fie chiar într-una moderat burgheză. Tovarăşi, aceia dintre voi care nu aţi fost aici, în Petrograd, şi nu aţi trăit această febră revoluţionară, nu vă puteţi imagina prin ce am trecut noi… Ne aşteptam să sosească [trupele loiale ţarului] dintr-o clipă în alta[37].

Poate că este însă drept să spunem că în evaluarea situaţiei liderii Sovietului s-au lăsat încă o dată influenţaţi excesiv de experienţa europeană a secolului al XIX-lea. Toţi socialiştii erau excelenţi cunoscători ai istoriei revoluţiilor din Europa. Ei au interpretat evenimentele din 1905 şi 1917 în termenii istoriei anilor 1789, 1848 şi 1871, iar aceasta i-a făcut să creadă că inevitabil va trebui să urmeze o contrarevoluţie.

În sfârşit, liderii Sovietului nici nu erau siguri de propria autoritate asupra maselor din stradă. Fuseseră şocaţi de violenţa, ura, jafurile anarhice şi vandalismul demonstrate de mulţime în „Zilele din Februarie”. Le era teamă că, dacă preluau puterea, dacă deveneau ei înşişi „guvernul”, toată acea furie necontrolată ar putea să se îndrepte asupra lor. Mstislavski susţinea că, „de la primele ore ale revoluţiei”, majoritatea liderilor sovietici erau legaţi de membrii Comitetului Interimar printr-o singură trăsătură, care a determinat tot restul: teama lor faţă de mase”:

> Vai, cât de tare se temeau de mase! Îi priveam pe „socialiştii” noştri vorbind mulţimii… Şi le simţeam frica dezgustătoare… Le simţeam

> tremurul interior şi efortul de voinţă pe care îl făceau ca să nu-şi coboare privirile dinaintea muncitorilor şi soldaţilor încrezători, cu ochii larg deschişi, înghesuiţi în jurul lor. Chiar ieri le fusese relativ uşor să fie „reprezentanţii şi liderii" acestor mase de muncitori; socialiştii parlamentari paşnici puteau încă să rostească vorbele cele mai înfiorătoare „în numele proletariatului", fără să clipească măcar. Povestea s-a schimbat însă atunci când acest proletariat teoretic a apărut brusc aici, cu toată puterea trupurilor epuizate şi a sângelui răzvrătit. Iar când natura cu adevărat elementară a acestei forţe, capabilă în aceeaşi măsură să fie foarte creativă sau foarte distructivă, a devenit tangibilă chiar şi pentru observatorul cel mai insensibil – atunci, aproape involuntar, buzele palide ale „liderilor" au început să bâiguie despre pace şi compromis, în locul tiradelor de ieri. Erau speriaţi… şi cine ar putea să-i condamne?[38]

Într-adevăr, cine? Teama aceasta era totuşi simptomatică pentru o laşitate generală, când venea vorba de responsabilităţile puterii. Era o abdicare de la ideea de guvernare. Peste ani, Ţereteli a declarat că liderii Sovietului din februarie fuseseră copilăroşi şi iresponsabili. Mulţi au întâmpinat cu bucurie sistemul dual de putere – sursa slăbiciunii politice cronice a Rusiei din 1917 – pentru că îi situa pe o poziţie bună. Li se dădea puterea, dar nu şi responsabilităţile, în vreme ce Guvernul Provizoriu avea responsabilităţi, dar nu deţinea puterea.

Petru majoritatea liderilor Sovietului exista un factor special care făcea din negocierile pentru un guvern ales de Dumă o chestiune de cea mai mare urgenţă. În ziua de 1 martie, minoritatea de stânga din Executivul Sovietului (trei bolşevici, doi eseri de stânga şi un membru al grupului Mejraionka) a cerut formarea unui „guvern revoluţionar provizoriu" bazat pe soviete. Această rezoluţie a fost susţinută de Comitetul Bolşevic din cartierul Vîborg, cel mai proletar din Petrograd. A existat aşadar o ameninţare reală că, în cazul în care majoritatea din Soviet nu le-ar fi impus liderilor Dumei un guvern, strada putea să o facă.

Aproape de miezul nopţii de 1 martie, o delegaţie a Sovietului (Suhanov, Ciheidze, Sokolov şi Steklov) a traversat Palatul Taurida din aripa stângă în cea dreaptă, pentru a începe cu Comitetul Interimar al Dumei negocierile pentru un guvern. „Aici nu erau acelaşi haos şi aceeaşi bramburească ca la noi – îşi amintea Suhanov –, dar încăperea dădea oricum impresia de dezordine: era plină de fum şi murdară şi erau împrăştiate peste tot mucuri de ţigară, sticle şi pahare murdare. Mai erau nenumărate farfurii, şi goale, şi pline cu tot felul de mâncăruri, care ne făceau cu ochiul şi ne lăsau gura apă." Suhanov şi Miliukov, „şeful aripii de dreapta", au vorbit cel mai mult. Masivul Rodzianko, preşedintele Dumei, stătea bosumflat într-un colţ şi bea sifon. Nici Lvov, nici Kerenski, primul şi, respectiv, ultimul premier al Guvernului Provizoriu, nu au spus nici un cuvânt în privinţa alegerii acestuia.

Atât Duma, cât şi Sovietul au fost plăcut surprinse de faptul că aveau un numitor comun. Fiecare venise pregătit pentru o bătălie importantă. De fapt însă, nu exista decât un singur punct de real conflict. Miliukov voia menţinerea monarhiei, fie şi cu Aleksei ca ţar şi cu marele duce Mihail în postura de regent. Ciheidze a insistat că „ideea asta nu e doar inacceptabilă, ci şi utopică, având în vedere ura generală faţă de monarhie, în rândul poporului". Însă Miliukov nu a insistat să-şi impună punctul de vedere – pentru care nu avea prea mult sprijin din partea celorlalţi lideri din Dumă –, iar până la urmă s-a convenit ca forma de guvernământ să rămână indecisă până la convocarea Adunării Constituante. Nu s-a discutat mare lucru în afara acestei chestiuni. Toată lumea a fost de acord cu necesitatea de a restabili ordinea şi nevoia de a se forma un guvern numit de Dumă.

Negocierile s-au încheiat la primele ore ale dimineţii. „Grupurile burgheziei", după formularea lui Suhanov, au fost lăsate să formeze un guvern „în ideea că acesta era cursul natural în contextul general, potrivit intereselor revoluţiei". Sovietul însă, „fiind singurul organism care deţinea o putere reală", a formulat următoarele principii, ca precondiţii pentru sprijinul acordat:

> 1. o amnistie imediată pentru toţi deţinuţii politici;
> 2. acordarea imediată a libertăţii de exprimare, a libertăţii presei şi a libertăţii de asociere;
> 3. abolirea imediată a tuturor restricţiilor bazate pe clasă, religie şi naţionalitate;
> 4. pregătiri imediate pentru convocarea Adunării Constituante, aleasă prin vot universal, direct, secret şi egal, pentru a stabili forma de guvernământ şi constituţia ţării;
> 5. abolirea tuturor organelor de poliţie şi crearea în locul lor a unei miliţii populare, cu ofiţeri aleşi, care să răspundă în faţa organelor administraţiilor locale;
> 6. alegerea în aceste organe prin vot universal, direct, secret şi egal;
> 7. o garanţie că unităţile militare care au participat la revoluţie nu vor fi nici dezarmate, nici trimise pe front;
> 8. recunoaşterea tuturor drepturilor civile pentru soldaţii care nu sunt în serviciul activ[39].

Nu s-a făcut nici o menţiune în legătură cu două chestiuni de bază (războiul şi pământul) în care scopurile liderilor Sovietului intrau în conflict direct cu cele ale Dumei. A fost poate o greşeală crucială, date fiind înverşunatele conflicte politice care au apărut ulterior pe aceste două teme (ce au condus la eşecul primelor trei cabinete).

Iată aşadar cadrul pentru sistemul dual de putere. Sovietul va susţine Guvernul Provizoriu doar „în măsura în care" (*postolku poskolku*), ca să citãm o expresie celebră, acesta adera la principiile Sovietului; şi va acţiona ca „paznic" al guvernului,

pentru a se asigura că o face. Efectul a fost paralizarea Guvernului Provizoriu. Pentru că acesta nu va putea face nimic fără susţinerea Sovietului. Cu toate acestea, condiţiile puse de Soviet au creat un climat de libertate necontrolată, care a indus necesitatea stringentă a unui guvern mai puternic. Aşa cum a spus Lenin, Rusia devenise „cea mai liberă ţară din lume" – iar el a fost primul care a profitat de situaţie.

*

Miliukov a constituit noul cabinet în 2 martie, iar a doua zi l-a făcut public în ziare, împreună cu un mesaj al Sovietului „Către tovarăşi şi cetăţeni!", în care se făcea apel la ordine şi la sprijinul poporului pentru guvern. Pentru mulţimile adunate în faţa Palatului Taurida, numele noilor lor conducători erau în cea mai mare parte necunoscute. Cu toţii aparţineau elitei celor avuţi. Cei mai mulţi fuseseră numiţi în „ministere de încredere", propuşi de cercurile liberale din opoziţie încă din 1915. Opt dintre cei doisprezece erau deputaţi din a Patra Dumă (şi alţi doi din dume anterioare); şapte erau fie membri ai Zemgor[*4], fie ai Comitetului Industriilor de Război; şase aparţineau aceloraşi cercuri masonice al căror rol în Revoluţia din Februarie a fost mult timp subiect de speculaţii istorice, însă cu foarte puţine elemente concrete.

Prinţul Lvov, prim-ministru şi ministru de Interne, aparţinea tuturor celor trei categorii. Activitatea lui în *zemstve* din timpul războiului îi adusese respectul tuturor claselor liberale instruite. Îl transformaseră într-un adevărat erou naţional, iar acest lucru a conferit guvernului cel puţin aparenţa că avea o bază mai largă decât Duma. În plus, Lvov lucra foarte bine în echipă, era un om cu largi capabilităţi şi fără afiliaţii partinice prea puternice, trăsături definitorii pentru spiritul de coaliţie pe care guvernul susţinea că îl reprezintă. Nu era guvernul nici unui partid anume – includea elemente din tot spectrul, de la octombrişti la eseri –, ci un guvern de salvare naţională. Datorită acestui aspect nonpartinic, combinat cu firea lui blajină, Lvov era persoana ideală pentru a media între adevăraţii agenţi de putere din cabinetul său – Miliukov şi Kerenski –, care altfel s-ar fi contrat şi ar fi dezbinat guvernul încă de la început. Fiecare dintre ei era gata să-l accepte pe Lvov, fie şi numai pentru că astfel celălalt nu putea deveni premier. Cu toate acestea, când numele lui Lvov a fost anunţat mulţimii, unii au strigat: „Clasa privilegiată!". „Vreţi să spuneţi că n-am făcut decât să schimbăm un ţar cu un prinţ?!", a strigat un soldat.

Numele lui Tereşcenko, noul ministru de Finanţe, a fost întâmpinat de mulţime cu hohote de râs. „Cine este Tereşcenko?", întreba lumea. Şi pe bună dreptate. Nici măcar ziariştii nu ştiau prea multe despre el. Tot ce puteau să spună era că venea din Ucraina, avea 29 de ani şi era multimilionar. Şingarev, ministrul

Agriculturii, fusese şi el o figură obscură, medic de provincie şi deputat cadet în Dumă. Chiar şi cei mai apropiaţi prieteni ai săi au fost nevoiţi să recunoască faptul că nu era decât un mediocru decent. Nu se ştiau prea multe nici despre Konovalov (Comerţ şi Industrie), Nekrasov (Transporturi) sau Manuilov (Educaţie), deşi Gucikov (Război şi Forţe Navale) şi Miliukov (Afaceri Externe) erau cu siguranţă nume familiare şi păreau, la început, să se bucure de aprobarea generală[40].

Doar numele lui Kerenski, singurul socialist din guvern, s-a bucurat de acceptul mulţimii. „Majoritatea soldaţilor – îşi amintea Stankevici – îl simţeau pe Kerenski ca fiind ministrul «lor».” Ca vicepreşedinte al Executivului Sovietului, nu ar fi trebuit să accepte niciodată – cu atât mai puţin să solicite – portofoliul Ministerului Justiţiei. Pentru că politica oficială a Sovietului era să nu intre la guvernare. Ciheidze refuzase deja Ministerul Muncii. Kerenski însă îşi dorea să devină ministru. Tânăr şi ambiţios (nu avea decât 35 de ani), Kerenski era convins că vocaţia lui este să realizeze lucruri măreţe şi nu suporta ideea de a lăsa să-i scape această şansă. În zilele din urmă fusese un personaj-cheie în culise. El era singurul care făcea parte şi din Executivul Sovietului, şi din Comitetul Interimar al Dumei. Alergase dintr-o aripă în alta a Palatului Taurida, făcându-se indispensabil amândurora. Era însă clar ce simpatii avea: cea mai mare parte a timpului şi-o petrecuse în aripa dreaptă şi doar arareori venea în Soviet, ca să ţină vreun discurs pompos despre „revoluţia populară”. Nici măcar o dată nu s-a aventurat pe străzi. Deşi era convins că este socialist, Kerenski era de fapt un burghez radical, un deputat de Dumă şi avocat democrat, deghizat în „om din popor”. Oficial aparţinea Partidului Trudovik. Ulterior, când a devenit o modă, s-a alăturat eserilor. În sufletul lui nu era însă socialist. În Dumă purta întotdeauna cămaşă cu guler apretat şi frac. Când vorbea însă în Soviet, îşi scotea gulerul cămăşii şi se dezbrăca de frac, pentru a arăta mai „proletar”. Nu era revoluţionar. Era un individ care, aşa cum spunea Troţki, „se ţinea pe lângă revoluţie”.

La scurt timp după ora 14.00, pe 2 martie, Kerenski a venit la Soviet pentru a ţine poate cel mai important discurs din viaţa lui. Avea nevoie ca adunarea să-i susţină decizia de a accepta fotoliul de ministru al Justiţiei, pe care o luase în dimineaţa aceea, fără aprobarea prealabilă a adunării. „Tovarăşi! Aveţi încredere în mine?”, a întrebat el cu o voce încărcată de patos teatral. „Avem, avem!”, au strigat delegaţii. „Vă vorbesc, tovarăşi, din toată inima, din adâncul sufletului şi, dacă este nevoie să o dovedesc, dacă nu aveţi încredere în mine, atunci sunt gata să mor.” Un val de emoţie a străbătut sala. Delegaţii au izbucnit în aplauze prelungite, ovaţionându-l în picioare. Profitând de această ocazie, Kerenski a susţinut că fusese obligat să accepte fotoliul ministerial, întrucât miniştrii ţarişti „erau în mâna mea şi nu

puteam să-i las să-mi scape". Le-a spus că „primul act" al său ca ministru al Justiţiei fusese să dispună eliberarea imediată a tuturor deţinuţilor politici, care urmau să fie întâmpinaţi ca nişte eroi la revenirea lor în capitală. Delegaţii, copleşiţi de emoţie, au întâmpinat aceste veşti cu urale. În acel moment Kerenski i-a întrebat dacă erau de acord cu decizia lui de a se alătura guvernului, oferindu-se să demisioneze din Soviet dacă răspunsul ar fi fost negativ. S-a strigat cu tărie „Suntem de acord! Suntem de acord!" – şi, fără nici un vot formal, acţiunile sale au fost aprobate. A fost un strălucit *coup de théâtre*. Ceea ce ar fi putut să fie momentul prăbuşirii sale a devenit de fapt un moment de triumf. Kerenski era acum singurul politician care ocupa funcţii şi în guvern, şi în Soviet. Era liderul incontestabil al poporului[41].

Acesta avea să fie începutul „cultului lui Kerenski". Popularitatea lui era cu adevărat imensă. „Un singur nume îi uneşte pe toţi – scria Ghippius pe 1 martie – şi acela este numele lui Kerenski." În aceste prime săptămâni de revoluţie, muncitorii în fabricile lor, marinarii pe vasele lor şi soldaţii în cazărmile lor îşi puneau întrebarea: „Ce părere are Aleksandr Fiodorovici?", iar răspunsul se transforma invariabil în concluzia oricărei probleme. Kerenski era favoritul intelectualităţii democratice. „Îl iubeam pe Kerenski", îşi amintea Ghippius. „Avea o anumită vitalitate, ceva care îl făcea să semene cu o pasăre sau cu un copil." Cu chipul său palid şi tânăr, ochii sclipitori şi un anumit neastâmpăr, era imaginea perfectă a studentului radical.

Adulaţia aproape universală nu se poate explica în termenii virtuţilor convenţionale ale unui politician. Kerenski nu era tocmai înzestrat cu astfel de virtuţi. Cariera lui în Dumă nu fusese tocmai remarcabilă: îi lipseau statura lui Miliukov şi stilul lui Maklakov sau al lui Fiodor Rodicev. Mai erau şi alţi avocaţi, mai calificaţi pentru funcţia de ministru al Justiţiei. Kerenski a fost însă omul ideal în februarie. Aşa cum spunea Ghippius, „Este omul potrivit la locul potrivit". Pe de o parte, Kerenski era un mare orator – nu atât în context parlamentar, care cerea elocinţă şi echilibru intelectual, cât în sensul că era în stare să atragă masele. Discursurile lui erau înflăcărate şi emoţionale. Nu se ocupau de politici detaliate, ci de principii morale şi de valori spirituale. Adeseori semănau cu predicile unui preot, şi nu cu indicaţiile unui politician. În tinereţe, Kerenski voise să devină actor. Discursurile lui erau pline de patos dramatic, de gesturi teatrale şi chiar de accese de leşin (acestea erau reale, dar Kerenski reuşea, nu se ştie cum, să le sincronizeze cu punctul culminant al discursului său). Toate atingeau coarda sensibilă a celor care îl ascultau. Kerenski exprima şi ajunsese să reprezinte sentimentul unităţii naţionale, renaşterea poporului, tot ceea ce se considera că înseamnă Revoluţia din Februarie. Era numit „poetul libertăţii", „sufletul naţiunii", „spiritul poporului", „salvatorul patriei" şi „prima iubire a revoluţiei"[42].

Nu este surprinzător probabil faptul că un astfel de cult al personalităţii trebuia să apară în aceste prime zile euforice ale revoluţiei. Lumea se îndrăgostea de „revoluţie” şi dragostea se lipea şi de „liderul” ei, Kerenski. Instituţiile, psihologia, chiar şi limbajul democratic abia urmau să prindă rădăcini în solul politic virgin al Rusiei. Cea mai mare parte a populaţiei vedea încă politica în termenii unei monarhii. Rusia era totuşi pământul ţarilor. Încă dinainte de abdicarea lui Nicolae, poporul rus avea un nou „ţar”.

Cel din urmă Nicolae

Jurnalul ţarului, 26 februarie 1917:

> La ora 10 am fost la slujbă. Rapoartele au sosit la timp. La micul dejun a fost foarte multă lume, inclusiv toţi străinii. I-am scris lui Alix şi m-am dus să fac o plimbare pe lângă capela Bobriski. Vremea a fost frumoasă şi geroasă. După ceai am citit şi am stat de vorbă cu senatorul Tregubov până la cină. Seara am jucat domino.

În timp ce Petrogradul se afunda în haos şi monarhia se clătina pe marginea prăpastiei, Nicolae îşi vedea de obiceiurile paşnice ale vieţii lui la Stavka. Acolo, după spusele cuiva din anturajul său, „zilele treceau fără să se deosebească una de alta, ca nişte picături de apă”. Judecând după scrisorile lui, era mult mai îngrijorat de faptul că două dintre fetele lui se îmbolnăviseră de pojar decât de ultimele rapoarte despre revoltele din capitală. Este adevărat că Habalov nu-l informase despre gravitatea situaţiei. Dar adevărul ar fi schimbat oare ceva? Puţin probabil. În dimineaţa zilei de 27, a sosit o telegramă din partea preşedintelui Dumei, care îl informa pe ţar despre situaţia reală şi îl implora să ia „măsuri imediate”, pentru că „mâine va fi prea târziu”. Nicolae a citit mesajul şi, întorcându-se către contele Fredericks, a exclamat: „Grăsanul ăla de Rodzianko iar mi-a scris tot felul de prostii, la care n-o să mă obosesc niciodată să-i răspund”[43].

După moartea lui Rasputin, ţarul întorsese spatele capitalei şi se retrăsese în tabieturile sale zilnice la Stavka şi în viaţa familiei de la Ţarskoe Selo. Acum mai mult ca niciodată trăia într-o lume a propriilor iluzii, înconjurându-se de lacheii de la curte, care îi alimentau fanteziile despre puterea patrimonială. În ultimele săptămâni ale domniei sale, numeroşi sfetnici l-au rugat să numească un nou guvern de încredere subordonat Dumei. Nici unul nu reuşise însă să străpungă zidul de indiferenţă pe care Nicolae îl ridicase în jurul său. Cu toate acestea, dincolo de aparentul calm exterior, ţarul se afla într-o profundă criză

interioară. Kokovţov, care nu-l mai văzuse pe ţar de un an, l-a găsit „de nerecunoscut” la începutul lunii februarie. Era convins că se află „în pragul unei căderi nervoase”. Paléologue a fost la fel de şocat de „trăsăturile grave, crispate şi privirea distantă, furişă, de gândurile lui de nepătruns şi de caracterul profund vag şi enigmatic al personalităţii lui”. Ambasadorului Franţei i se confirma astfel mai vechea „idee că Nicolae al II-lea se simte copleşit şi depăşit de evenimente, că şi-a pierdut orice speranţă în misiunea sau în acţiunile sale şi că în sinea sa a abdicat, ca să spunem aşa, iar acum este resemnat în faţa dezastrului”[44]. Era ca şi cum criza sa psihică însemna că înţelesese faptul că drumul autocraţiei, pe care îl urmase în ultimii douăzeci şi doi de ani, ajunsese în sfârşit la capăt, aducându-i dinastia pe marginea prăpastiei, iar sfatul pe care i-l dădea toată lumea acum, să-şi salveze tronul transferând Dumei puterea, era ceva ce pur şi simplu nu putea să facă. Îşi dedicase toată viaţa menţinerii autocraţiei, iar acum, când îşi dădea seama că ea nu mai putea continua, renunţa la viaţă cu totul. Aceasta a fost sursa faimosului său fatalism din zilele premergătoare abdicării.

În seara de 27, ştirile despre revoltele din Petrograd au ajuns în sfârşit la urechile ţarului. Acesta i-a ordonat generalului Ivanov, pe care l-a numit acum şef al Districtului Militar Petrograd în locul lui Habalov, să comande un grup de trupe represive care să pătrundă în capitală şi să instaureze dictatura. Nicolae însuşi a pornit chiar în seara aceea cu trenul spre Ţarskoe Selo, ignorând obiecţiile lui Alekseev că asta nu va face decât să stânjenească o contrarevoluţie şi ar putea să-i pună viaţa în pericol. Singura lui grijă, se pare, era să-şi reîntâlnească soţia şi copiii. Trenul imperial nu a luat-o direct spre nord, pentru că trupele lui Ivanov se deplasau în această direcţie, ci a făcut un ocol spre est, iar în zorii zilei de 1 martie a ajuns la Malaia Vişera, la vreo două sute de kilometri sud-est de capitală. De acolo nu a mai putut înainta, pentru că în continuare linia ferată fusese luată în stăpânire de revoluţionari, aşa că s-a îndreptat către Pskov, unde a sosit la ora 7 seara, pe 1 martie. Din cauza aranjamentelor făcute în grabă, nu a existat nici o ceremonie de întâmpinare a ţarului în oraşul unde avea să renunţe la tron. Generalul Ruzski, comandantul Frontului de Nord, a ajuns mai târziu la gară ca să-l întâmpine. Purta o pereche de cizme de cauciuc[45].

Între timp însă se petrecuseră deja câteva lucruri care au subminat planurile unei contrarevoluţii. Pe de o parte, ultimele forţe loialiste din capitală eşuaseră lamentabil în organizarea contrarevoluţiei. Generalului Habalov îi lipsea evident curajul pentru o confruntare serioasă şi nu a făcut aproape nimic, deşi mai erau destule lucruri pe care le-ar fi putut face. De la clădirea Amiralităţii, unde se baricadase împreună cu anturajul său, se puteau accesa în linie dreaptă cele trei gări principale (Baltica, Varşovia şi Nikolaevski): trupele loialiste, aduse de pe front, ar fi

putut reuşi să-şi croiască drum. Habalov însă nici nu s-a gândit măcar la aşa ceva. Tot bând coniac ca să-şi oprească tremurul mâinilor, a scris doar o proclamaţie în care a declarat lucruri evidente – că oraşul era în stare de asediu. Nu a avut însă nimeni destul curaj, ca să nu mai vorbim de pap şi bidinele, pentru a afişa pe străzi versiunea tipărită a proclamaţiei. Aşa că fluturaşii au fost aruncaţi pe ferestrele Amiralităţii şi majoritatea au căzut în grădina de jos. Eforturile oamenilor lui Habalov de a face joncţiunea cu forţele loialiste din celelalte sectoare ale centrului oraşului au eşuat într-un mod la fel de ridicol. Un detaşament a luptat să-şi croiască drum spre Palatul de Iarnă – dar comandantul palatului le-a ordonat să facă cale întoarsă, revoltat la vederea bocancilor murdari ai soldaţilor care călcau pe pardoselile proaspăt lustruite. Ulterior s-a dovedit că marele duce Mihail, care era în palat la vremea aceea, ordonase ca soldaţii să fie trimişi înapoi de teamă că aceştia i-ar putea strica vesela de porţelan. Şi pentru asta a pierdut un imperiu! Demoralizaţi şi nemâncaţi de câteva zile, cei mai mulţi dintre soldaţi au preferat să treacă de partea poporului decât să se întoarcă la Amiralitate.

Un al doilea eveniment din 1 martie avea să zădărnicească planurile unei contrarevoluţii. Trupele lui Ivanov sosiseră la Ţarskoe Selo, unde au aflat că revolta se răspândise şi în rândul Gărzilor Imperiale care erau încartiruite acolo. Unele dintre trupele lui Ivanov începuseră deja să dea semne de nemulţumire şi în timpul unei treceri în revistă i-au răspuns împărătesei „într-un fel ursuz”. Între timp, în Petrograd, Comitetul Interimar decisese că Nicolae va trebui să abdice. În zorii zilei de 2 martie, Gucikov şi Şulghin au plecat spre Pskov cu instrucţiuni să forţeze abdicarea şi să asigure Legea succesiunii, cu Aleksei ca ţar şi marele duce Mihail ca regent. Rodzianko, între timp, care spera încă să-l convingă pe ţar să facă oarece concesii, fusese împiedicat să plece, din cauza blocadei bolşevice pe căile ferate[46].

Cea mai importantă a fost însă decizia generalului Alekseev, din poziţia de comandant suprem, de a ordona oprirea expediţiei contrarevoluţionare. Unul dintre motivele acestei hotărâri cruciale a fost că pe 1 martie primise de la Rodzianko asigurări că liderii Dumei, şi nu cei ai Sovietului vor forma noul guvern din Petrograd. Alekseev însuşi era de multă vreme implicat în comploturile Blocului Progresist care puneau la cale lovituri de palat. Avea instinctiv încredere în Rodzianko şi părea să creadă că liberalii mai puteau fi dispuşi să negocieze o înţelegere politică în care să se păstreze baza monarhică a Rusiei. Mai exista însă şi un alt motiv pentru care Alekseev s-a răzgândit: îi era teamă că, dacă armata era folosită ca să atace capitala revoluţionară, trupele puteau să fie înghiţite de revolta generală, ceea ce ar fi dus la înfrângerea ţării în război. La 1 martie se iscaseră deja revolte în câteva garnizoane din nord şi exista pericolul real ca ele să se întindă curând şi la unităţile de pe front. Alekseev a preferat să-şi

izoleze soldaţii de pe linia frontului de „Petrogradul Roşu” decât să-i trimită acolo şi să rişte ca ei să cadă sub influenţa revoluţionară a capitalei. În 1 martie Alekseev i-a ordonat generalului Ivanov să oprească expediţia împotriva Petrogradului. Apoi i-a trimis ţarului o telegramă în care îl implora să permită Dumei să formeze un guvern, pentru ca ordinea să fie restabilită. L-a prevenit profetic: „O revoluţie pe tot cuprinsul Rusiei ar însemna o încheiere ruşinoasă a războiului. Armatei nu i se poate cere să lupte în timp ce în spatele frontului are loc o revoluţie”[47].

Forţele armatei ocupaseră un loc special în inima ţarului Nicolae şi acum comandanţii lui militari îl sfătuiau să abdice. Dacă în dimineaţa de 1 martie Alekseev considerase că numirea unui guvern al Dumei era suficientă pentru a potoli capitala, în dimineaţa zilei de 2 martie devenise convins că abdicarea ţarului era absolut necesară. În primele ore după ce s-a crăpat de ziuă, în timp ce Nicolae se foia în aşternut, fără să poată dormi, generalul Ruzski discuta cu Rodzianko, aflat în Petrograd, prin intermediul aparatului Hughes, aflând de la acesta că în capitală haosul era atât de generalizat, încât doar actul abdicării ar mai fi putut satisface mulţimile. Alekseev era uluit de ceea ce citea în transcrierile conversaţiei lor. La ora 9 a telegrafiat la Pskov cu ordinul clar ca ţarul să fie trezit imediat – „ignorând orice etichetă” – şi informat despre discuţia dintre Ruzski şi Rodzianko. Acum le devenise clar, lui şi celorlalţi generali din Stavka, că Nicolae nu avea altă cale decât să urmeze sfatul lui Rodzianko. Îl cunoştea însă pe ţar prea bine ca să nu-şi dea seama că acesta nu va fi de acord să abdice dacă nu va fi îndemnat de generalii săi de frunte. Le-a trimis aşadar comandanţilor de front o circulară în care a prezentat pe scurt situaţia şi le-a cerut să trimită la Pskov răspunsul lor susţinându-i părerea că Nicolae ar trebui să abdice în favoarea fiului său, pentru a salva armata, campania de război, naţiunea şi dinastia[48].

La ora 10, Ruzski a venit în vagonul ţarului şi i-a înmânat transcrierile discuţiei lui cu Rodzianko. Nicolae le-a citit, s-a ridicat în picioare şi a privit afară, pe geam. Tăcerea era apăsătoare. În sfârşit, s-a întors la biroul lui şi, calm, i-a vorbit despre convingerea lui „că s-a născut fără noroc”. Cu o noapte înainte, întins în pat, îşi dăduse seama că era prea târziu pentru concesii. „Dacă este nevoie să abdic pentru binele Rusiei, atunci sunt gata să o fac”, a spus el. „Dar mi-e teamă că poporul nu va înţelege.” Câteva minute mai târziu sosea şi telegrama lui Alekseev. Ruzski a citi-o cu glas tare şi i-a propus să amâne orice decizie până când va vedea ce au de spus şi ceilalţi comandanţi. Nicolae a amânat, ca să ia prânzul. Ce altceva putea să facă? Avea tabieturi.

La ora 14.30 au sosit telegramele de la comandanţi, iar Ruzski a fost chemat înapoi în vagonul ţarului. Nicolae fuma încontinuu, în timp ce citea telegramele. Cu toţii erau de acord cu

Alekseev în privinţa necesităţii abdicării. Brusilov, care era de mult convins de răul pe care ţarul îl făcuse armatei, a declarat direct că acum acesta era singurul mijloc prin care putea să fie restabilită ordinea în spatele frontului şi să se continue războiul. Marele duce Nikolai şi-a implorat nepotul „în genunchi" să renunţe la coroană. Când a terminat de citit, Nicolae a cerut părerea celor trei generali aghiotanţi care erau cu el în trenul imperial. A primit acelaşi răspuns. A urmat un moment de tăcere, după care Nicolae a spus: „M-am hotărât. Am decis să abdic de la tron în favoarea fiului meu Aleksei". Şi-a făcut cruce, generalii au făcut şi ei la fel, apoi s-a retras în compartimentul lui[49].

Mulţi dintre cei care erau cu el în trenul imperial au fost surprinşi de ciudata lipsă de emoţie a ţarului în timpul acestei grele încercări. Şi-a păstrat până la sfârşit manierele eduardiene rigide şi impecabilul simţ al decenţei. După ce a luat decizia crucială de a abdica, şi-a făcut plimbarea de după-amiază şi a apărut apoi în vagonul-restaurant ca de obicei, ca să ia ceaiul de seară. Nu s-a scos o vorbă despre evenimentele din ziua respectivă. Curtenii lui au continuat să converseze lejer despre vreme, în timp ce lacheii în livrea se învârteau în jurul mesei şi turnau ceai, ca şi cum nimic nu se întâmplase. „Ţarul stătea liniştit şi calm", îşi aminteşte unul dintre aghiotanţii săi. „Făcea conversaţie şi doar privirea tristă, gânditoare şi pierdută şi gesturile nervoase când îşi scotea o ţigară îi trădau tulburarea."[50]

Adevărul era că abdicarea fusese probabil pentru el o uşurare. În seara aceea Nicolae va fi dormit cu mult mai bine decât în ultimul timp. În tinereţe nu-şi dorise să fie ţar. Viaţa veselă de tânăr ofiţer al Gărzii, urmată de confortabilele obiceiuri casnice de nobil de ţară erau mult mai pe placul lui. Când soarta nefericită l-a aşezat însă pe tron, s-a jurat că va păstra şi va transmite mai departe fiului său puterea autocrată pe care o moştenise de la preaiubitul şi mult temutul său părinte. Şi-a respectat acest jurământ de încoronare cu o încăpăţânare obtuză, ca şi cum s-ar fi temut ca Dumnezeu (sau soţia sa) să nu-l pedepsească dacă nu ar fi reuşit să domnească la fel ca Ivan cel Groaznic. Atât timp cât a fost ţar, nimic nu l-a putut face să se abată de la acest drum. Vreme de douăzeci şi doi de ani a ignorat lecţiile pe care i le-a oferit istoria, ca şi rugăminţile nenumăraţilor săi consilieri, care arătau că singura cale de a salva tronul era să permită constituirea unui guvern care să răspundă în faţa poporului. Explicaţia lui a fost mereu aceeaşi: „conştiinţa" sa nu-i îngăduia să o facă. Chiar şi în ianuarie 1917, când, într-o ultimă tentativă disperată de a evita catastrofa, marele duce Pavel l-a îndemnat să accepte un ministeriat numit de Dumă, Nicolae i-a răspuns: „Am jurat în ziua încoronării mele că voi menţine autocraţia şi trebuie să-i transmit acest jurământ, în integralitatea lui, fiului meu"[51]. Într-un fel, i-a venit probabil mai uşor să abdice

decât să devină monarh constituţional. Aceasta a fost tragedia ţarului Nicolae.

În tot acest timp, principala grijă a ţarului a fost să se alăture familiei. „Sunt mereu cu gândul alături de voi”, îi scria el Aleksandrei în 28 februarie. Asta a dus la o ciudată întorsătură de situaţie în şirul evenimentelor legate de abdicarea sa. În seara de 2 martie, în timp ce aştepta ca Gucikov şi Şulghin să sosească din capitală, Nicolae l-a chemat la el pe profesorul Fiodorov, medicul său de la curte, şi l-a întrebat care sunt şansele ca fiul său să se vindece. I-a povestit acestuia despre profeţia lui Rasputin, că Aleksei se va vindeca la vârsta de 13 ani, pe care, ironie a sorţii, trebuia să o împlinească în 1917. Fiodorov i-a spulberat orice urmă de speranţă: nu exista vindecare în cazul hemofiliei, iar Aleksei nu avea să mai trăiască mult. Medicul şi-a exprimat şi îndoiala că ţarului i se va permite să rămână alături de fiul său odată ce va renunţa la tron, pentru că sigur va fi nevoit să plece în exil. Auzind acestea, Nicolae a decis, nu doar pentru sine, ci şi pentru fiul său, să abdice în favoarea fratelui său mai mic, marele duce Mihail. „Nu pot să mă despart de el”, le-a spus ţarul lui Gucikov şi Şulghin, când au sosit. „Sper că veţi înţelege sentimentele unui tată.”[52]

În termeni juridici, asta nu avea nici o valoare. Legea succesiunii stipula clar că tronul Rusiei nu era „proprietatea privată şi nici patrimoniul împăratului, ca să poată dispune de el după dorinţă”, ci îi revenea automat fiului său celui mai mare. Mai rău era că Mihail se exclusese singur de la succesiunea tronului, pentru că se însurase cu o femeie care nu avea sânge nobil şi care fusese divorţată. Gucikov şi Şulghin erau însă acum mai preocupaţi de abdicarea în sine a ţarului decât de stricta legalitate a actului; iar pentru a-şi atinge obiectivul erau gata să facă această ultimă concesie faţă de testamentul său patrimonial. Declaraţia de abdicare, pe care Nicolae a redactat-o în seara aceea în vagonul său privat, era ilegală, tehnic vorbind. Mai târziu s-a susţinut că asta putea servi ulterior ca pretext pentru o restauraţie. În momentul acela însă, nu părea decât o minoră îngăduinţă faţă de drepturile sale naturale de părinte[53].

Ştirea despre abdicarea ţarului a ajuns la Ţarskoe Selo a doua zi. I-a revenit marelui duce Pavel să o anunţe pe împărăteasă, pentru că nimeni din anturajul ei nu a avut curajul să o facă. A găsit-o alături de copii, îmbrăcată în uniformă de asistentă medicală. Când i-a dat vestea, „împărăteasa a început să tremure şi şi-a plecat capul, ca şi cum ar fi şoptit o rugăciune”. I-a explicat ducelui, cu voce calmă, că soţul ei „preferase în mod evident să renunţe la coroană decât să-şi calce jurământul pe care îl făcuse la încoronare”. Apoi a izbucnit în lacrimi[54].

*

Mulţimea din faţa Palatului Taurida a întâmpinat cu o răbufnire de furie şi indignare anunţul că Nicolae va abdica în favoarea marelui duce Mihail. Sala Ekaterina răsuna de strigătele străzii: „Trăiască Republica!” şi „Jos dinastia!”. Când Gucikov s-a întors de la Pskov, s-a dus triumfător la o întâlnire a muncitorilor feroviari, ca să le spună ce se întâmplase. Şi-a încheiat discursul cu „Trăiască împăratul Mihail!”, dar muncitorii l-au arestat pe loc, ameninţându-l că va fi executat. În toată capitala, mulţimile i-au atacat pe susţinătorii ordinii ţariste şi ai simbolurilor ei. O amplă demonstraţie a soldaţilor a pornit în marş spre Palatul Taurida, cerând detronarea dinastiei. Monarhia părea condamnată, din punct de vedere politic. Cu toate acestea, în palat, Miliukov continua să îi apere existenţa din punct de vedere legal. Profesorul susţinea că menţinerea monarhiei ca simbol al statalităţii este esenţială. Pentru că doar ea putea conferi legitimitate şi continuitate istorică transferului de putere. Acesta era triumful speranţei asupra realităţii. Starea de spirit a mulţimii făcea în mod evident imposibilă supravieţuirea monarhiei. Masele nu aveau să tolereze un nou ţar şi, dacă avea să li se impună unul, ar fi urmat noi tulburări, care ar fi dus poate chiar la un război civil. Miniştrii republicani, în frunte cu Kerenski şi Nekrasov, au obţinut până la urmă ceea ce doreau. Guvernul Provizoriu a decis să-l convingă pe marele duce să refuze coroana şi astfel să pună capăt dinastiei[55].

Nu a fost nevoie de prea multă muncă de convingere. Mihail era un om timid şi modest, nu foarte interesat de politică şi chiar mai puţin inteligent decât fratele său mai mare. În circumstanţe diferite poate că ar fi fost un monarh constituţional bun, deşi şters, asemenea vărului său englez, George al V-lea. Revoltele din capitală, la care fusese martor, i-au cam tăiat apetitul pentru puterea monarhică. Nu era absolut deloc dornic să-şi pună capul pe butuc – nici metaforic, nici literalmente – şi fireşte că a fost nu doar surprins, ci de-a dreptul iritat când fratele său a decis brusc şi pe neaşteptate să-l împovăreze cu coroana, fără ca măcar să-l consulte.

S-a întâlnit cu liderii guvernului în 3 martie, la reşedinţa prinţesei Putiatina, nu departe de Palatul de Iarnă, unde marele duce se refugiase din calea revoluţiei. Lvov şi Kerenski au accentuat punctul de vedere al majorităţii din guvern, că, dacă Mihail accepta tronul, va avea loc o revoltă violentă, care va duce la război civil. Miliukov nu era de acord, susţinând că doar monarhia era recunoscută de popor ca simbol al autorităţii şi că acum era necesară salvarea ţării din haos. El susţinea că „Guvernul Provizoriu, de unul singur, fără monarh, este ca o corabie incapabilă să navigheze, care riscă să se scufunde în oceanul tulburărilor populare”. Toate acestea îl aduseseră pe marele duce într-o stare de oarecare confuzie. A cerut un răgaz de o oră, în care să discute în particular cu Rodzianko. Principala sa

îngrijorare, după spusele celui din urmă, era dacă Duma îi putea garanta siguranţa personală, în caz că ar fi devenit ţar. Când Rodzianko i-a spus că nu, ducele a decis şi, întors în sala de reuniune, a anunţat că s-a hotărât să decline oferta coroanei. Avea ochii în lacrimi. Kerenski, care adesea se lăsa copleşit de emoţii, s-a repezit la marele duce, i-a strâns mâna şi l-a felicitat, spunându-i cu o emfază uluitoare: „Înălţimea Voastră Imperială, v-aţi purtat cu nobleţe şi patriotism. De azi încolo îmi voi asuma obligaţia de a face cunoscut acest fapt şi de a vă apăra”[56].

Mai târziu, la reşedinţa Putiatinei au fost chemaţi Nabokov şi Nolde, doi jurişti, pentru redactarea declaraţiei de abdicare. Acest document istoric, care punea capăt celor 300 de ani de conducere a Romanovilor, a fost redactat de cei doi la un pupitru de şcoală din odaia fiicei prinţesei Putiatina şi apoi copiat pe unul din caietele ei de lecţii. La ora 6 seara documentul era gata. Mihail l-a semnat în prezenţa miniştrilor şi a lui Rodzianko. Apoi s-a întors să-l îmbrăţişeze pe prinţul Lvov şi i-a urat noroc în funcţia de premier al noii Rusii[57].

*

Sfârşitul monarhiei a fost marcat de scene de bucurie pe tot cuprinsul Imperiului Rus. Mulţimi euforice s-au adunat pe străzile din Petrograd şi Moscova. Aproape pe fiecare clădire erau drapele roşii pe acoperişuri sau la ferestre. În Helsingfors, Kiev, Tiflis şi în celelalte capitale non-ruse, unde căderea ţarului era asociată cu eliberarea naţională, drapelele naţionale fluturau adeseori alături de cele roşii. Aproape că nu exista oraş, oricât de mic, în care revoluţia să nu fie sărbătorită cu procesiuni triumfale, cu discursuri patriotice şi *Marseilleza*. Konstantin Paustovski îşi aminteşte de noaptea când Efremov, micul şi adormitul său oraş din provincia Tula, a auzit pentru prima dată de revoluţie.

> Era 1 noaptea, oră la care în mod obişnuit Efremovul doarme. Dintr-odată, la ora aceea ciudată, s-a auzit un dangăt scurt al clopotului catedralei. Apoi un al doilea şi un al treilea. Bătăile au devenit tot mai repezi, sunetele se propagau peste oraş şi curând au început să bată clopotele de la toate bisericile de la periferie.
>
> În toate casele s-au aprins luminile. Străzile s-au umplut de oameni. Uşile multor case stăteau deschise. Oameni care nu se ştiau şi care plângeau fără reţinere se îmbrăţişau. Dinspre gară se auzea şuieratul solemn şi vesel al locomotivelor. Undeva în josul străzii a început să se audă, mai întâi în surdină, apoi tot mai tare, *Marseilleza*:
>
> Tremuraţi, voi, tirani, precum şi voi, viclenilor,
> Dispreţuiţi de toţi!

Sunetul alămurilor unei fanfare s-a alăturat corului de voci umane.

Soldaţii din tranşee erau la fel de extaziaţi, în ciuda confuziei iniţiale, provocate de eforturile ofiţerilor de a împiedica aflarea veştilor din capitală. În tranşee s-au înălţat drapele roşii, iar la camioanele militare, la piesele de artilerie şi la cai au fost legate panglici roşii. S-au organizat parade în cinstea revoluţiei, fanfarele militare cântau *Marseilleza* şi soldaţii îşi aruncau chipiele în aer. Pe vasele militare era aceeaşi explozie de bucurie. Drapelul roşu a fost înălţat pe cuirasate „ca o emblemă a libertăţii şi unităţii noastre", după cum spuneau marinarii din Helsingfors[58].

La ţară vestea abdicării a ajuns mult mai greu. Unele dintre satele cele mai izolate au aflat despre evenimentele din capitală abia la sfârşitul lunii martie, iar în alte locuri, cum ar fi provinciile Kazan sau Moghilev, unde forţele ţariste au rămas predominante, abia în aprilie. Mulţi ţărani au fost la început tulburaţi de căderea ţarului. „Biserica era plină de ţărani care plângeau", îşi aminteşte un martor. „«Ce-o să se aleagă de noi?», repetau ei întruna. «Ni l-au luat pe ţarul nostru?»" Mai ales ţăranii mai bătrâni îl venerau pe ţar ca pe Dumnezeu pe pământ şi vedeau în înlăturarea lui un atac la adresa religiei – un fapt exploatat de mulţi dintre preoţii care făceau agitaţie contrarevoluţionară. Chiar şi în rândul muncitorilor ruralizaţi răsturnarea ţarului era considerată uneori un păcat. Pe 15 martie, americanul Frank Golder nota în jurnalul său:

> Am vorbit cu un lucrător de la arhivele marinei militare (un mujic bătrân). Mi-a spus că detronarea împăratului era un păcat, de vreme ce Dumnezeu îl pusese la putere. Se prea poate ca noul regim să-i ajute pe oameni aici, pe pământ, dar ei sigur or să plătească pentru asta pe lumea cealaltă.

În sate, lumea vorbea la început în şoaptă despre „marile evenimente" din capitală. Până când nacealnicii şi poliţia nu erau înlăturaţi de la putere, ceea ce s-a întâmplat treptat, pe parcursul lunilor martie şi aprilie, ţăranii nu aveau nici o garanţie că nu vor fi arestaţi dacă spun ce gândesc. Pe măsură ce treceau săptămânile, au început să capete tot mai multă încredere şi să-şi exprime nemulţumirile faţă de ţar. Un sondaj efectuat de Dumă şi bazat pe rapoartele agenţilor provinciali pentru primele trei luni ale revoluţiei rezumă acest proces:

> …mitul extins la scară largă conform căruia ţăranul rus îi este devotat ţarului şi „nu poate să trăiască" fără el a fost dărâmat de bucuria generalizată şi de uşurarea pe care le-au simţit ţăranii când au descoperit că, de fapt, pot să trăiască şi fără ţar, fără de care li se spusese că „n-ar putea trăi"… Acum ţăranii spun: „Ţarul s-a distrus singur şi pe noi ne-a dus la sapă de lemn"[59].

Odată ce le-au fost înlăturate temerile iniţiale, ţăranii au primit cu bucurie revoluţia. Veştile din capitală erau întâmpinate cu veselie de mase mari de oameni adunaţi pe câmpurile din preajma satelor. Un ţăran îşi aminteşte că „satul nostru a prins viaţă, punându-se pe sărbătorit. Toţi se simţeau grozav de uşuraţi, ca şi cum un bolovan imens li se luase deodată de pe umeri". Un alt ţăran povesteşte cum a sărbătorit satul lui vestea despre abdicarea ţarului: „Oamenii se pupau bucuroşi şi spuneau că de acum înainte viaţa lor o să fie mai bună. Toată lumea şi-a pus straiele cele mai bune, aşa cum se făcea de sărbători. Celebrarea a continuat trei zile". În multe sate s-au organizat procesiuni religioase în care se aducea mulţumire lui Dumnezeu pentru proaspăt câştigatele libertăţi şi se înălţau rugăciuni pentru noul guvern. Pentru mulţi ţărani revoluţia părea un lucru sacru, în timp ce aceia care îşi dăduseră viaţa pentru libertatea poporului erau consideraţi nişte sfinţi ai vremurilor moderne. De exemplu, ţăranii din *volost*-ul Bolşe-Dvorskaia, din districtul Tihvinski, provincia Petrograd, au ţinut o „slujbă de mulţumire pentru darul divin al victoriei poporului şi pentru veşnica pomenire a acelor sfinţi mucenici căzuţi în lupta pentru libertate". Enoriaşii din satul Osvîşi, provincia Tver, au înălţat, după cum singuri spuneau, „rugăciuni fierbinţi ca să-i mulţumească lui Dumnezeu pentru sfântul dar al victoriei poporului… şi, cum această mare victorie s-a realizat cu sacrificii, am ţinut o slujbă de pomenire pentru toţi fraţii noştri căzuţi". Cu scopul expres de a compensa acest sacrificiu, multe sate trimiteau autorităţilor de la Petrograd donaţii, uneori de câteva sute de ruble, pentru cei care suferiseră pierderi în „Zilele din Februarie"[60].

Revoluţia din Februarie a fost, în esenţă, o revoluţie antimonarhică. Noua democraţie căreia i-a dat naştere s-a autodefinit prin negarea a tot ceea ce reprezenta ţarismul. În retorica liderilor ei, ţarul era identificat cu asuprirea cruntă din vechea Rusie, în timp ce înlăturarea lui era asociată cu renaşterea şi progresul. Simbolurile şi emblemele revoluţiei – tipărite în presă şi în textele de popularizare – erau un lanţ rupt, soarele apărând strălucitor de după nori şi tronul şi coroana răsturnate[61].

Pretutindeni în Rusia, revoluţia a fost însoţită de distrugerea tuturor simbolurilor şi însemnelor puterii imperiale. În „Zilele din Februarie", mulţimea din Petrograd a smuls însemnele cu acvila bicefală de pe numeroase clădiri (uneori chiar le-au aruncat în aer cu ajutorul explozibililor)[*5]; au înlăturat simbolurile imperiale de pe firmele magazinelor şi de pe străzi; au dărâmat statuile ţariste; au scos din clădirile administrative portretele ţarilor (faimosul portret făcut de Repin ţarului Nicolae al II-lea a fost dat jos de la tribuna din Palatul Taurida) şi le-au ars în stradă. Blazoanele imperiale de pe gardul metalic ce înconjura Palatul de Iarnă au fost acoperite cu pânză roşie – la fel ca şi toate statuile prea mari ca să poată fi distruse. Pe parcursul lunilor martie şi aprilie, în

multe oraşe s-au organizat reconstituiri simbolice ale evenimentelor din februarie, numite de obicei „sărbătorile libertăţii”, în care simbolurile şi emblemele ţariste – uneori arborate din nou, special pentru aceste evenimente – erau iarăşi smulse şi dărâmate. La Moscova, uriaşa statuie a lui Alexandru al III-lea a fost dezmembrată de o echipă de muncitori, folosind dinamită şi funii. Şi în oraşele de provincie au fost distruse statuile ţarilor, chiar dacă uneori au existat conflicte, atunci când statuile respective fuseseră plătite din fondurile oraşului şi ajunseseră să constituie un motiv de mândrie civică. În Vladimir, de exemplu, a avut loc o dispută între socialişti şi negustori, în legătură cu statuia lui Alexandru al II-lea din acest oraş. „După o serie de lungi dezbateri care au avut loc în stradă – îşi aminteşte un localnic –, s-a ajuns la un compromis: statuia nu va fi distrusă, dar, ca să nu fie atacat spiritul revoluţionar al oamenilor, figura ţarului va fi acoperită cu o pânză mare de sac.” În mare parte, acest iconoclasm era carnavalesc. De exemplu, în „Zilele din Februarie” oamenii au defilat pe străzile din Petrograd cu o păpuşă de paie având chipul lui Nicolae al II-lea în uniformă de poliţie, pe care au ars-o apoi în cadrul unei ceremonii comice. Astfel de acte de distrugere puteau foarte uşor să devină violente. Aceeaşi mulţime a linşat un eunuc pur şi simplu pentru că se credea că astfel de persoane efeminate erau lachei ai curţii[62].

Această revoluţie la nivel simbolic a avut loc şi la nivel personal. Lumea făcea efortul conştient de a se distanţa de vechiul regim şi a se identifica acum cu noua democraţie. Soldaţii au renunţat la medaliile lor ţariste, dobândite cu greu, adeseori trimiţându-le Sovietului din Petrograd pentru a fi topite, iar argintul să fie folosit pentru cauza populară. Sute de oameni al căror nume de familie era Romanov, Nemeţ (Neamţ) sau Rasputin au cerut Cancelariei dreptul de a şi-l schimba. Unul dintre aceşti Romanovi, Fiodor Andreevici, un ţăran din satul Koltovski, provincia Penza, susţinea că numele său devenise „un motiv de ruşine” şi voia să şi-l schimbe în Lvov – numele de familie al premierului[63].

Întrucât vechile legi ale cenzurii fuseseră abolite, revoluţia a fost însoţită de o explozie de broşuri, cărţi poştale, piese de teatru şi filme antiţariste. Mai ales broşurile au devenit extrem de populare, unele dintre ele vânzându-se în milioane de exemplare. Toate tratau aspecte despre care circulau zvonuri în anii de război: că împărăteasa era în slujba germanilor; că era amanta lui Rasputin; că ţarul îi dăduse tronul acestui „diavol sfânt” şi aşa mai departe. Cele mai multe dintre titluri aveau o tentă sexuală – *Secretele Romanovilor*, *Zilele fericite ale lui Rasputin*, *Orgiile nocturne ale lui Rasputin* –, la fel ca şi dialogurile lor. În *Orgiile nocturne*, de exemplu, Protopopov o întreabă pe madam Vîrubova dacă Rasputin are un „talent enorm”. Aceasta îi răspunde: „Da, ştiu, un talent enorm, enorm”[64]. Multe dintre broşuri erau cvasi-

pornografice şi ilustrate cu caricaturi înfăţişându-i pe membrii familiei regale tăvălindu-se în pat cu Rasputin. Făcând explicită legătura dintre corupţia sexuală de la curte şi situaţia nocivă a Rusiei, această propagandă a jucat un rol vital (care încă trebuie cercetat de istorici) în demolarea mitului şi a misticii ţarului ca monarh divin. În cursul anului 1917 ea a modelat imaginea publică a monarhiei ca forţă străină a întunericului şi corupţiei, o imagine care a subminat considerabil posibilitatea unei contrarevoluţii în anii următori.

Din punct de vedere politic, monarhia era aşadar abolită. Toate instituţiile importante care o susţineau – birocraţia, poliţia, armata şi Biserica – s-au prăbuşit practic peste noapte. Asta a arătat cât de mult fuseseră ele slăbite şi cât de mult se înstrăinaseră de ţar în anii premergători lui 1917. Ţarul era elementul de bază al monarhiei – în fapt, era în acelaşi timp ofiţer, preot, guvernator de provincie şi poliţist – şi, odată ce el a fost înlăturat, s-a prăbuşit întregul sistem. Comandanţii de armată şi-au declarat repede loialitatea faţă de Guvernul Provizoriu. Mulţi avuseseră legături cu liderii acestuia prin intermediul mişcării de opoziţie din timpul războiului; iar cei care se opuneau revoluţiei ştiau că rezistenţa lor ar fi dezbinat armata. Biserica a fost subminată de propria revoluţie internă. La ţară exista o puternică mişcare anticlericală: comunităţile săteşti au preluat pământurile bisericilor, i-au alungat pe popi din parohii şi au refuzat să plătească pentru serviciile religioase. Mulţi dintre preoţii locali au reuşit să scape de această soartă trecând de partea revoluţiei. Restul ierarhiei bisericeşti a fost obligată să intre în defensivă. Sfântul Sinod, epurat de adepţii lui Rasputin, a făcut apel la preoţime să susţină noul guvern. Au fost acordate libertăţi religioase. Şcolile bisericeşti au fost trecute sub controlul statului. Au început şi pregătirile pentru separarea statului de Biserică. În cele mai multe cazuri, aparatul de stat la nivel provincial se prăbuşise ca un castel de cărţi de joc şi doar în rare cazuri a fost nevoie de forţe armate pentru a-l înlătura. Lumea pur şi simplu a ieşit în stradă; guvernatorii, lipsiţi de mijloace militare cu care să reprime revolta, au fost obligaţi să demisioneze, iar comitete ad-hoc ale cetăţenilor au declarat că preiau puterea. La Moscova, regimul a căzut după doar două zile de demonstraţii de stradă. „Nu s-a tras nici un foc de armă pe străzi şi nu s-a ridicat nici o baricadă”, îşi aminteşte fericit un om de afaceri. „Vechiul regim din Moscova a căzut de la sine şi nimeni nu l-a apărat şi nici măcar nu a încercat să o facă.” Statul poliţienesc s-a prăbuşit în acelaşi fel – aproape peste noapte, poliţia a fost înlocuită de miliţii cetăţeneşti. Până şi Ohrana a fost dizolvată, deşi ulterior s-a zvonit că mulţi dintre agenţi şi-au găsit slujbe în noul guvern[65].

Nimeni nu a încercat cu adevărat să reînvie monarhia. Este semnificativ, de exemplu, că nici unul dintre liderii Albilor din timpul războiului civil nu a îmbrăţişat cauza monarhică, în ciuda

eforturilor depuse de numeroşii monarhişti din rândurile lor. Liderii Albilor au înţeles cu toţii că asta ar fi însemnat o adevărată sinucidere politică. Aşa cum a spus Troţki, în obişnuita sa manieră directă, „această ţară a scuipat afară atât de radical monarhia, încât poporul n-ar mai putea s-o înghită nici dacă i s-ar strecura înapoi pe gât”[66]. Pronosticul lui este probabil valabil şi acum, cu toată povestea de dragoste dintre Rusia postsovietică şi trecutul ţarist[*6].

Dar, deşi monarhia era moartă din punct de vedere politic, ea era încă vie într-un sens mai larg. Ţărănimea gândea politica în termeni monarhici. Concepea statul ca fiind întruchipat de monarh şi îşi proiecta idealurile revoluţionare asupra unui „rege ţăran” sau a altui soi de eliberator autoritar, venit să le dea libertate şi pământ, la care tânjeau. De aici a izvorât cultul lui Kerenski, Kornilov şi Lenin, în încercarea de a umple locul gol lăsat de ţarul detronat sau poate golul lăsat de mitul ţarului salvator. George Buchanan, ambasadorul britanic, a remarcat această mentalitate monarhică în primele zile ale revoluţiei, când un soldat i-a spus: „Da, avem nevoie de republică, dar conducătorul ei ar trebui să fie un ţar bun”. Frank Golder a notat şi el astfel de confuzii în data de 7 martie în jurnalul său: „Cică unii soldaţi declară că vor o republică la fel cu cea din Anglia sau o republică cu un ţar. Un soldat a declarat că vrea să aleagă un preşedinte, iar când a fost întrebat «Pe cine ai alege?», a răspuns «Pe ţar»”. Scrisorile soldaţilor exprimau aceeaşi confuzie. „Vrem o republică democratică şi un tătuc-ţar ales pe trei ani”; „Ar fi bine dacă am avea o republică şi un ţar înţelept”. Se pare că ţăranilor le venea greu să distingă între persoana monarhului (*gosudar*) şi instituţiile abstracte ale statului (*gosudarstvo*). Concepţia lor despre ordinea democratică era structurată în termeni la fel de personalizaţi. La un moment dat, în cursul lunii martie, un deputat menşevic din Sovietul din Moscova a vizitat un regiment de lângă Vladimir, unde urma să facă propagandă. Le-a vorbit despre nevoia de pace, spunând că era necesar ca tot pământul să le fie dat ţăranilor, şi despre avantajele republicii faţă de monarhie. Soldaţii l-au ovaţionat, în semn de acord, iar unul dintre ei a strigat: „Vrem să te alegem pe tine ca nou ţar!”, moment în care ceilalţi au izbucnit în ropote de aplauze. „Am refuzat coroana Romanovilor – îşi aminteşte menşevicul – şi am plecat cu sentimentul apăsător că orice aventurier sau demagog ar putea foarte uşor să ajungă stăpânul acestor oameni simpli şi naivi.”[67]

*

„S-a întâmplat un miracol – îi scria Blok mamei sale, în 23 martie – şi s-ar putea să ne mai aştepte şi altele.” În primele zile ale revoluţiei oamenii au fost cuprinşi de o frenezie şi o euforie formidabile. În parte era vorba despre sentimentul libertăţii

absolute – „sentimentul extraordinar că nimic nu este interzis”, cum se exprima Blok în scrisoarea sa, că „se poate întâmpla aproape orice”. Pe de altă parte era şi faptul că totul se petrecuse atât de repede: o dinastie puternică, veche de trei sute de ani, se prăbuşise în doar câteva zile. Blok scria pe 25 mai în jurnalul său: „Lucrul cel mai izbitor a fost că totul a fost absolut neaşteptat, ca un accident de tren noaptea, ca un pod care se năruieşte sub picioarele tale, ca o casă care se dărâmă”. Persista o ciudată senzaţie de ireal. Lumea se gândea la această experienţă ca şi cum ar fi „trăit în vis sau într-un basm”. Lucrurile s-au întâmplat prea repede pentru ca viaţa de zi cu zi să se oprească în loc şi lumea să poată asimila totul. „Cu adevărat ciudat – îi scria artista Iulia Obolenskaia unei prietene – a fost că în prima zi de revoluţie am primit pachetul tău cu fructe uscate şi cafea, în timp ce afară, pe stradă, lumea era nebună de bucurie şi pe sub ferestre treceau afeturile de tun cu drapele roşii… Era un adevărat uragan afară… Apoi, brusc, soneria şi un pachet cu coacăze negre!”[68]

Aceasta a fost „luna de miere” a revoluţiei. Lumea s-a îndrăgostit de „februarie”. Aproape imediat, istoria revoluţiei a fost reinventată pentru a se potrivi acestor idealuri democratice şi aşteptărilor mitice. Despre „Glorioasa Revoluţie din Februarie”, cum a devenit ea cunoscută, s-a spus că s-ar fi petrecut fără vărsare de sânge. „Închipuie-ţi că a avut loc o mare revoluţie în Rusia şi nu s-a vărsat nici o picătură de sânge”, scria un contemporan. S-a mai spus şi că a fost un act unic de voinţă naţională, fără nici o opoziţie. Un propagandist al Dumei îi informa pe marinarii din Helsingfors: „Revoluţia noastră este singura din istoria lumii care a exprimat spiritul întregului popor”. Revoluţia a fost prezentată ca o renaştere spirituală, o reînviere morală a poporului. Merejkovski a numit-o „poate cel mai creştinesc gest din istoria lumii”. Revoluţia s-a transformat ea însăşi într-un fel de cult. Mulţimi imense se adunau în stradă pentru a face rugăciuni şi a ţine ceremonii de celebrare a „gloriosului februarie”. Înmormântarea victimelor martirizate ale revoluţiei, în a doua duminică a noii ordini (12 martie), a avut şi ea caracterul unei slujbe religioase, deşi fără ritualurile respective. Multă lume a comparat revoluţia cu sărbătorile pascale. Oamenii din stradă se felicitau între ei pentru revoluţie cu aceleaşi vorbe ca de Paşte: „Hristos a înviat!” (uneori schimbate în „Rusia a înviat!”). Se spunea că ţarismul reprezenta răul şi păcatul (un preot l-a numit chiar „instituţie diavolească”); acesta împărţise lumea în bogaţi şi săraci; dar odată cu căderea lui societatea se va reorganiza pe baza unor atitudini mai creştineşti. Unii idealişti s-au gândit chiar că minciuna şi hoţia, jocurile de noroc şi înjurăturile vor dispărea imediat. „Alcoolismul din Rusia – a declarat un congres al ţăranilor din provincia Tomsk – a fost sursa ruşinii naţionale sub vechiul regim. Dar acum, în Rusia liberă şi democrată, nu mai este loc pentru beţivăneală. De aceea congresul

consideră fabricarea de alcool o trădare a revoluţiei şi o trădare a republicii democrate a Rusiei." O femeie scrisese chiar Sovietului că „datoria creştină" a revoluţiei ruse ar trebui să fie abolirea tuturor închisorilor din ţară, de vreme ce nu există criminal care să nu poată fi reformat. Mulţi intelectuali susţineau că acum ruşii vor învăţa să trăiască laolaltă, într-un nou *sobornost* – o comunitate spirituală universală –, mai presus de clase ori diferenţe de partid. În cuvintele Tatianei Ghippius: „Atmosfera s-a limpezit… Mulţumesc lui Dumnezeu că *sobornost* a triumfat asupra *partiinost*"[69].

În acelaşi sens creştin-populist, revoluţia a fost caracterizată drept un proces de redeşteptare naţională şi patriotică. Lumea era de acord cu opinia lui Herzen că ţarismul le era „străin" oamenilor simpli. Era „dinastia Gottorp-Holstein". Germanii fuseseră dominanţi la curte. Împărăteasa („nemţoaica") trădase Rusia. Poporul se răsculase însă şi din această revoluţie cu adevărat naţională Rusia s-a ales cu un guvern cu adevărat naţional, alături de care poporul putea rămâne unit, pentru a-l apăra de duşmanul extern. Aceasta avea să fie „o revoluţie patriotică". Sau, aşa cum se exprima cineva: „Acum, că i-am învins pe germani aici, o să-i învingem şi pe câmpul de bătaie"[70].

Multe dintre aceste idealuri au fost exprimate de prinţul Lvov la prima sa întâlnire cu presa liberă. El a declarat: „Cred în vitalitatea şi înţelepciunea marelui nostru popor, aşa cum s-au manifestat ele în revolta naţională care a răsturnat vechiul regim. Sunt exprimate prin efortul universal de a institui libertatea şi de a o apăra de duşmanii din interior şi din exterior. Cred în inima mare a poporului rus, plină de dragoste faţă de vecini, şi sunt convins că ea este fundamentul pentru libertatea noastră, pentru dreptate şi adevăr"[71]. Aceste mari speranţe aveau să se năruie în curând.

*1 Se zvonea că Protopopov promisese fiecărui poliţist 500 de ruble pentru fiecare rană pe care i-ar fi cauzat-o mulţimea.

*2 Lumea spunea acelaşi lucru şi în 1989, după ce autorităţile din Germania de Est au tras în demonstranţii din Leipzig. Mulţimile se tem de o vărsare de sânge, dar sunt îmbărbătate după ce se întâmplă asta.

Un parc foarte vechi şi întins situat în centrul oraşului Sankt-Petersburg (n.tr.).

*3 Grupul Mejraionka a fost o facţiune de stânga a social-democraţilor din Petrograd. A susţinut reunificarea aripilor menşevică şi bolşevică ale partidului. Troţki şi Lunacearski au aparţinut acestui grup până în vara anului 1917, când li s-au alăturat bolşevicilor.

4 Uniunea Generală a Zemstvelor şi Oraşelor – organizaţie creată în 1915 pentru a ajuta guvernul în eforturile din perioada Primului Război Mondial; primul ei preşedinte a fost prinţul Lvov (n.tr.).

Lvov, Kerenski, Nekrasov, Tereşcenko, Konvalov şi Gucikov.

*5 Din greşeală au fost distruşi şi câţiva vulturi care sunt simbolul Statelor Unite.

*6 Conform unui sondaj de opinie din 1995, doar 7% dintre ruşi erau în favoarea revenirii la monarhie.

Capitolul 9

Cea mai liberă ţară din lume

Un stat liberal neimplicat

Nimic din experienţa sa anterioară nu-l pregătise prea bine pe prinţul Lvov pentru îndatoririle care îl aşteptau ca prim-ministru al guvernului liberal. Nu se punea problema că n-ar fi fost obişnuit cu munca peste program care îl aştepta într-o funcţie atât de înaltă. Activitatea lui din vremea războiului la Uniunea Zemstvelor îl pregătise pentru asta şi, chiar dacă acum era în permanenţă obosit, putea să facă faţă efortului suplimentar. De la primele ore ale dimineţii şi cel puţin până la miezul nopţii, Lvov era de găsit la Palatul Mariinski, primind delegaţii de pe tot cuprinsul Rusiei, întâlnindu-se cu diplomaţi, conducând şedinţele de cabinet, discutând cu funcţionarii din administraţie şi dând interviuri ziariştilor. La începutul lunii martie Nabokov s-a întâlnit cu el şi a fost surprins de „înfăţişarea lui serioasă, tristă şi de expresia obosită din privire”[1].

Însă nici nu se putea spune că prinţul nu era pregătit pentru noua şi greaua povară a guvernării. În perioada războiului, tocmai talentul său administrativ îi câştigase respectul unanim al opoziţiei şi îl plasase în fruntea tuturor listelor cu eventualii conducători ai ţării. Datorită simţului său practic şi firii blajine, lucra bine în echipă. Prinţul Serghei Urusov, fostul guvernator al Basarabiei cu care ne-am întâlnit în capitolul 2 şi care a devenit secundul lui Lvov la Ministerul de Interne, spunea despre el că se pricepea de minune să-i conducă şi să-i motiveze pe oameni, că îi încuraja să aibă iniţiative şi arbitra cu mare iscusinţă disputele dintre ei. Deşi istoricii s-au grăbit să-l discrediteze pe Lvov ca om de stat – Samuel Hoare îl descria în 1930 drept „un om mai degrabă potrivit să fie preşedintele Consiliului Districtual al Londrei decât şeful unui guvern labil, în toiul unei mari revoluţii” –, prinţul a fost, de fapt, foarte apreciat la vremea lui, ca unul dintre cei mai capabili lideri ai Rusiei. Ţereteli credea despre el că este „un organizator talentat, cu mult mai multă experienţă în problemele de stat decât oricare dintre socialişti”. Gorki îl considera unul dintre cei „trei politicieni cu adevărat talentaţi din cadrul guvernului”, pe lângă Kerenski şi Nekrasov[2].

Cu toate acestea, prinţul era stingher în noua lume a politicilor de partid. Toată activitatea sa anterioară avusese caracter practic, cum era cazul în *zemstve*, unde munceau cu toţii laolaltă, indiferent de interesele de clasă sau de partid, pentru „binele naţiunii". La început s-a sperat că Guvernul Provizoriu va fi animat de acelaşi spirit. Avea să fie un guvern în vreme de război, un guvern de încredere şi de salvare naţională, şi nu un guvern al unei clase sociale sau al unui partid anume şi de aceea Lvov, cu adevărat o personalitate naţională, fusese ales ca lider al lui. Revoluţia ridicase însă zăgazurile pentru politica de partid, mai ales pentru politica de stânga, şi era aproape inevitabil ca ea să nu afecteze şi activitatea guvernului. Pentru asta Lvov nu era pregătit. Cunoştinţele sale în materie de politică de partid erau aproape inexistente. Chiar şi după mai multe săptămâni ca prim-ministru tot nu putea să facă diferenţa clară între bolşevici şi eseri. În plus, firea sa foarte blajină îl făcea practic neputincios în faţa politicilor de partid dure. Provenind din vechea lume a nobilelor şi politicoaselor acţiuni ale *zemstvelor*, era mult mai înclinat să caute compromisurile decât ar fi îngăduit vreodată liderii de partid din capitală ori conflictele ireconciliabile din provincie. Când miniştrii lui intrau în conflict pe teme politice (ceea ce se întâmpla foarte des), reacţia instinctivă a lui Lvov era să caute mijloacele de a-i reconcilia prin intermediul unor politici „practice şi constructive". Aceasta dădea impresia de indecizie; şi este adevărat că tindea să se lase convins de alţi politicieni, cu voinţă mai puternică. Nabokov, care conducea Secretariatul guvernului, îşi aminteşte de nesfârşitele „şedinţe agonizante" ale Consiliului de Miniştri, în care „dezacordurile şi ostilitatea mocnită sau făţişă a unora faţă de alţii" împiedicau orice progres în rezolvarea problemelor. „Nu-mi amintesc nici măcar de o singură situaţie în care prim-ministrul să fi folosit un ton mai autoritar sau să fi vorbit cu hotărâre şi fermitate… Omul era întruchiparea pasivităţii." Bublikov, un politician din Dumă, îl ridiculiza pe Lvov, cu „permanenta sa expresie de uluială" şi „eforturile permanente de a se purta amabil cu toată lumea", spunând că era un „simbol ambulant al impotenţei Guvernului Provizoriu"[3].

În cele patru luni de activitate în funcţie, singurul lucru care l-a susţinut pe Lvov, confruntat cu toate aceste probleme de ordin politic, a fost optimismul său de neclintit. (Ar fi putut oare cineva să conducă Rusia în 1917 fără să creadă în miracole?) Lvov era convins, aşa cum îi plăcea să spună adeseori, că „lucrurile se vor rezolva până la urmă". Acest optimism se baza pe credinţa sa populistă şi slavofilă în „înţelepciunea şi bunătatea poporului rus". „Spiritul poporului rus – declarase el într-un discurs din martie – s-a dovedit prin însăşi natura lui a fi un spirit democratic universal. El este gata nu doar să fuzioneze cu democraţia din întreaga lume, ci şi să se plaseze în fruntea acesteia şi să o conducă pe calea progresului omenirii în conformitate cu

principiile libertăţii, egalităţii şi fraternităţii.” Din scurta lui experienţă cu ţăranii, cu vecinii săi de la Popovka mai ales, ajunsese la concluzia naivă că toţi ţăranii erau la fel de buni. Odată cu eliberarea poporului de sub asuprirea ţaristă, i-a explicat el odată secretarului său, ţăranii vor învăţa să se conducă singuri conform spiritului liberal democratic occidental. Nici nu-i trecea prin minte, cel puţin nu în acele prime săptămâni pline de speranţă, că ura poporului faţă de elita celor bogaţi şi nerăbdarea de a înfăptui revoluţia socială ar putea mai întâi să înece ţara într-o baie de sânge[4].

Kerenski şi-a amintit de una dintre primele şedinţe ale Consiliului de Miniştri. Prinţul Lvov a sosit cu întârziere, aducând un teanc de telegrame sosite din provincii. Toate spuneau mai mult sau mai puţin acelaşi lucru: că administraţia locală se prăbuşise, iar acum puterea era preluată de diferite comitete publice ad-hoc. Miniştrii stăteau aşezaţi în jurul unei mese lungi şi se întrebau ce să facă. „Iată-ne în toiul unei conflagraţii, în timp ce zone întinse ale ţării ajunseseră pe mâna unor persoane complet necunoscute!” Lvov a rezumat atunci discuţiile, vorbind „cu o extraordinară siguranţă”:

> Trebuie să uităm tot ce ţine de vechea administraţie – orice revenire la ea este, din punct de vedere psihologic, aproape imposibilă. Însă Rusia nu se va scufunda fără ea. Administraţia a dispărut, dar poporul rămâne… Domnilor, trebuie să avem răbdare. Trebuie să avem încredere în bunul-simţ, capacitatea de guvernare şi loialitatea popoarelor Rusiei.

„Într-adevăr, nu aveam nimic în afară de credinţa în popor”, îşi aminteşte Kerenski[5].

Credinţa lui Lvov în „popor” era tipică pentru atitudinile intelectualităţii, ce caracterizau filosofia politică a primului Guvern Provizoriu (2 martie – 5 mai). Nu toţi miniştrii erau mânaţi de aceleaşi mari speranţe. Miliukov şi Gucikov au susţinut încă de la început că era nevoie de un stat puternic pentru a ţine în frâu instinctele anarhice ale poporului şi a salva ţara de haos. Raţionalismul lor rece a fost întotdeauna eclipsat de sentimentele mai calde ale lui Kerenski, Nekrasov şi Lvov. Concepţia generală a guvernului a fost modelată de valorile liberale ale intelectualităţii, care izvorâseră la rândul lor din lupta poporului pentru eliberarea de autocraţie. În centrul acestei culturi politice democratice se aflau două convingeri fundamentale: o neîncredere instinctivă faţă de stat ca putere coercitivă; şi încrederea în autoguvernarea locală. De aici concluzia că un stat liberal neimplicat era tot ce trebuia pentru a conduce Rusia către lumea civilizată a naţiunilor libere. Liderii liberali ai Rusiei vorbeau despre conducere „împreună cu poporul”, şi nu „asupra poporului”. Considerau că ei „nu aparţin nici unei clase” – conduceau în interesul „întregului popor”, şi nu al unei singure

clase – şi pe baza acestei promisiuni universale sperau să-şi clădească legitimitatea. Se prezentau ca gardieni provizorii ai „statului neutru", mai presus de interesele de clasă sau de partid, până la alegerea unei noi puteri suverane, Adunarea Constituantă, care – doar ea – putea aproba legal reformele politice şi sociale. Acest lucru avea să-i facă să aibă încredere că poporul va aştepta răbdător rezolvarea legală a problemelor lor. Tot din acest motiv aveau să pună „apărarea statului" mai presus de interesele de clasă sau de partid ale revoluţiei. Când statul însuşi a fost însă ameninţat de tulburări, aşa cum s-a întâmplat în lunile aprilie, iulie şi octombrie, nu au vrut să facă uz de forţă pentru a-l apăra. Intenţiile lor liberale moderate şi neîncrederea înnăscută în puterea coercitivă a statului i-a împiedicat să ia măsurile necesare pentru a apăra atât de preţuitele libertăţi constituţionale de ameninţarea extremismului. Erau hotărâţi să desfiinţeze vechiul regim poliţienesc, judecătoriile şi sistemul penal – ceea ce nu a făcut decât să-i împiedice să lupte împotriva valului crescând de crime şi violenţe. Nici măcar atunci când violenţele erau de inspiraţie bolşevică, nu s-au arătat dornici să le reprime. „Oamenii din februarie" – care, după propria imagine, fuseseră aduşi la putere de o „revoluţie fără vărsare de sânge" – nu aveau să-şi păteze mâinile cu sângele „poporului". Această slăbiciune îi va doborî până la urmă.

Liderii Guvernului Provizoriu se vedeau reconstituind Revoluţia Franceză pe pământul Rusiei. Se comparau cu eroii din 1789. Lui Kerenski, de exemplu, îi plăcea să se creadă un fel de Mirabeau (şi, mai târziu, Napoleon). Liderii „Marii Revoluţii din Rusia" au căutat în istoria revoluţionară a Franţei precedente pentru politicile lor şi modele pentru instituţiile lor. Lumea îi numea pe bolşevici iacobini (ceea ce corespundea şi felului în care se vedeau ei înşişi). La rândul lor, bolşevicii le spuneau liberalilor girondini. Şi toţi democraţii avertizau asupra pericolelor „contrarevoluţiei" şi „bonapartismului"[*1]. Comisarii din provincii, comitetele soldaţilor şi comisarii de armată, comitetele provinciale pentru siguranţa publică şi Adunarea Constituantă însăşi – toate au fost copiate după corespondentele lor franceze. Vechii termeni de adresare diferenţiată au fost înlocuiţi de termeni ca *grajdanin* şi *grajdanka* (*cetăţean* şi *cetăţeană*). *Marseilleza* – pe care ruşii o pronunţau greşit, „marsiliuza", şi căreia i-au adăugat propriile cuvinte schimbate (exista o „*Marseilleză* a muncitorilor", o „*Marseilleză* a soldaţilor", o „*Marseilleză* a ţăranilor") – a devenit imnul naţional al revoluţiei. Era cântată la toate adunările publice, la demonstraţii, la concerte şi piese de teatru.

Am abandonat lumea cea veche,
Am scuturat colbul de pe opinci.

De Idol Aurit nevoie nu avem,
Şi doar dispreţ pentru Demonul Ţarist.

Librăriile vindeau cu mare succes povestiri populare despre Revoluţia Franceză. Era un acces de francofilie. În ultimă instanţă, Franţa era aliatul occidental cel mai apropiat al Rusiei împotriva Germaniei – ultimul bastion al autocraţiei – şi membru fondator al clubului european al naţiunilor democratice în care intra acum şi Rusia. Cartea de vizită a lui Lvov era chiar tipărită în limba franceză – PRINCE GEORGES LWOFF MINISTRE-PRESIDENT DU GOUVERNEMENT PROVISOIRE –, ca şi cum ar fi simbolizat această promovare în rândul lumii occidentale civilizate[6].

Cu toate acestea, Rusia nu putea fi o a doua Franţă. Etapa constituţională a Revoluţiei Ruse – în tradiţia europeană clasică a anilor 1789 şi 1848 – se desfăşurase deja în perioada 1905-1914. Reforma politică nu mai avea nimic de oferit. Numai o revoluţie socială fundamentală – una fără precedent în istoria europeană – putea să rezolve problemele ridicate de prăbuşirea vechiului regim. Aceasta a fost greşeala esenţială a „oamenilor din februarie": ameţiţi de propria imagine de continuatori ai mişcării din 1789, s-au amăgit cu ideea că ar puteau rezolva problemele din 1917 importând practicile şi politicile constituţionale occidentale pentru care în Rusia nu existau nici un fel de precedente reale şi nici baza culturală necesară.

Ca pentru a demonstra parcă faptul că este urmaşul lui Lafayette, în primele săptămâni de funcţionare a Guvernului Provizoriu prinţul Lvov a prezidat votarea unei serii uluitoare de reforme politice. Rusia a devenit efectiv peste noapte „cea mai liberă ţară din lume". S-au acordat libertatea de întrunire, de exprimare şi a presei. Au fost abrogate restricţiile juridice privind convingerile religioase, clasa socială şi rasa. S-a dat o amnistie generală. A fost introdus sufragiul universal pentru adulţi. Poliţia a fost trecută în subordinea administraţiilor locale. A fost abolită pedeapsa capitală. S-au înfiinţat instituţii democratice de autoguvernare locală. S-au făcut pregătiri pentru alegerile Adunării Constituante. Legile se succedau cu atâta repeziciune, încât noilor cetăţeni ai Rusiei le venea greu să ţină pasul cu ele. Într-o zi din a doua jumătate a lunii martie, o delegaţie de sufragete a venit în biroul lui Lvov ca să militeze pentru dreptul femeilor de a vota la alegerile pentru administraţia locală. Era evident că sunt pregătite pentru o confruntare dificilă. Unele dintre ele îşi pregătiseră discursuri lungi şi înflăcărate. Aveau convingerea că soarta a jumătate din Rusia depindea de succesul misiunii lor. Dar, imediat ce l-au cunoscut pe Lvov, a devenit limpede că băteau la o uşă deschisă. „De ce să nu voteze

femeile?", le-a întrebat el, sincer surprins. „Nu văd care e problema. Evident că, odată cu sufragiul universal, nu mai există nici un motiv ca femeile să fie excluse."[7]

Aceste reforme au contribuit la crearea unei noi culturi democratice. A devenit corect din punct de vedere politic să te numeşti „democrat" – uneori chiar literalmente: un ţăran pe care îl chema Durakov („idiot") şi-a schimbat numele în Demokratov. Cu toate acestea, în Rusia cuvântul „democraţie" nu era doar o etichetă politică, ci şi una socială. Stânga, mai ales, îl folosea pentru a numi „oamenii de rând", în comparaţie cu „burghezia". Odată ce a pătruns în Rusia anului 1917, limbajul de la 1789 a fost curând tradus într-un limbaj de clasă. Nu era doar o chestiune de semantică. Arăta şi faptul că pentru mase idealurile „democraţiei" erau exprimate în termenii revoluţiei sociale, şi nu în termenii unei reforme politice. Ţăranii şi muncitorii erau obişnuiţi să vadă puterea ca dominaţie socială şi coerciţie, şi nu ca aplicare a legii. Au văzut în revoluţie doar ocazia de a dobândi autonomie şi de a se răzbuna pe foştii lor stăpâni, mai degrabă decât ca pe o şansă de a reconstrui sistemul de putere pe principii universale de drept. Răzbunare, nu constituţie, aceasta era prioritatea numărul unu a poporului.

Revoluţia din 1917 ar trebui de fapt să fie văzută ca o criză generală de autoritate. Nu doar statul era renegat, ci şi toate simbolurile autorităţii: judecători, poliţişti, funcţionari publici, preoţi, profesori, patroni, maiştri, moşieri, bătrânii satului, taţi şi soţi patriarhali. Pe vremea aceea se spunea adeseori – iar istoricii au accentuat acest lucru – că doar Sovietul avea oarecare autoritate. Pe 9 martie, Gucikov îi scria lui Alekseev:

> Guvernul Provizoriu nu are nici un fel de putere reală şi ordinele lui sunt îndeplinite doar în măsura în care o permite Sovietul Deputaţilor Muncitorilor şi Ţăranilor. Acesta are controlul asupra celor mai importante pârghii ale puterii, de vreme ce forţele armate, căile ferate şi serviciile de poştă şi telegraf sunt în mâinile lui. Se poate spune răspicat că Guvernul Provizoriu există doar atâta vreme cât Sovietul îi îngăduie acest lucru[8].

Sovietul avea cu certitudine mult mai multă putere decât orice alt organism. Deţinea practic monopolul asupra mijloacelor de a recurge la violenţă organizată, iar majoritatea muncitorilor şi soldaţilor îl considerau singura autoritate legitimă din ţară. Aproape în oricare moment în intervalul dintre februarie şi octombrie Sovietul ar fi putut să preia puterea şi, chiar dacă asta s-ar fi soldat cu un război civil, se bucura de suficientă susţinere pentru a-şi asigura victoria. Cu toate acestea, chiar şi Sovietul, care se afla la Petrograd, nu avea decât un control foarte limitat asupra revoluţiei din provincie. Întreaga putere centrală era disfuncţională: oraşele de provincie şi regiunile îşi declarau „independenţa" faţă de capitală; satele se proclamau „republici

autonome"; naţionalităţile şi grupurile etnice preluau controlul în teritoriu şi se declarau „state independente". Revoluţia socială se regăsea în această descentralizare a puterii: comunităţile locale îşi apărau interesele şi îşi afirmau autonomia prin alegerea unor comitete ad-hoc (comitete executive publice, comitete municipale, comitete revoluţionare, comitete ale unor organizaţii publice, comitete săteşti şi soviete), care ignorau ordinele de la centru, emiţând şi propriile „legi", pentru a legitima reconstrucţia locală a relaţiilor sociale.

Politica anului 1917 trebuie aşadar înţeleasă nu atât ca un conflict al „dublei puteri" (*dvoevlastie*) – împărţirea întregii puteri între guvern şi Soviet, care i-a preocupat atât de mult pe istorici –, ci ca o problemă mai profundă, a proliferării unei „multitudini de puteri locale" (*mnogovlastie*). În oraşele de provincie nu se pute vorbi cu adevărat despre o „dublă putere": între februarie şi octombrie (iar în multe locuri chiar şi după aceea), intelectualii liberali şi socialişti, care în Petrograd s-ar fi împărţit între guvern şi Soviet, au activat aproape întotdeauna laolaltă, în comitetele civice democrate. Pe scurt, Rusia se balcaniza. A fost un model recurent al Rusiei, care, de fiecare dată când puterea statală era desfiinţată, cădea în anarhie şi haos. S-a întâmplat astfel după prăbuşirea statului ţarist, dar şi după căderea comunismului. Dacă anul 1917 a demonstrat ceva a fost faptul că societatea rusă nu era nici suficient de puternică, nici destul de coezivă pentru a susţine o revoluţie democratică. În afară de statul în sine, nimic nu putea ţine Rusia laolaltă.

„Cine v-a ales?!" Aceasta era întrebarea stranie pe care cineva a i-a strigat-o din mulţime lui Miliukov când acesta a anunţat stabilirea Guvernului Provizoriu. Răspunsul, desigur, a fost că nu o făcuse nimeni. Guvernul Provizoriu nu era un guvern democratic, în sensul de a fi fost ales de popor, ci un guvern de „încredere naţională". Nu a avut niciodată legitimitatea care nu poate veni decât din urna de vot. Liderii liberali ai guvernului erau excesiv de preocupaţi de această lipsă a mandatării şi au considerat că vor dobândi mai mult respect numind guvernul „provizoriu". L-au prezentat doar ca pe un gardian temporar al statului, până la alegerile pentru Adunarea Constituantă, şi au subliniat mereu că legislaţia lor depindea până la urmă de aprobarea finală a Adunării. Însă, tocmai din acest motiv, oamenii se întrebau dacă ar trebui sau nu să se supună guvernului: cuvântul „provizoriu" nu impunea respect.

Privind retrospectiv, este greu să nu dai vina pe liderii Guvernului Provizoriu pentru că nu au reuşit să acţioneze mai rapid pentru convocarea Adunării Constituante, singura care le-ar fi acordat mandatul democratic de care aveau nevoie. Toată lumea a fost de acord cu urgenţa convocării acesteia. Liderii liberali şi-au lăsat însă raţiunea să fie copleşită de înaltele lor idealuri. Au fost tulburaţi de importanţa solemnă a sarcinii lor – de a construi un

parlament naţional care să reprezinte „voinţa poporului” – şi au insistat să se facă pregătiri juridice detaliate pentru a asigura un drept de vot cât mai corect posibil. La sfârşitul lunii martie a fost convocat un consiliu al reprezentanţilor diferitelor grupări politice. A durat două luni până s-a căzut de acord asupra structurii unui al doilea Consiliu Special, cu peste şaizeci de membri, care să redacteze proiectul legii electorale, şi acesta, la rândul lui, s-a împotmolit în deliberări interminabile asupra diferitelor variante de reprezentare proporţională, asupra celor mai corecte metode de restructurare a circumscripţiilor electorale şi asupra celor mai bune metode de organizare a alegerilor în armată şi în zonele etnice de graniţă.

La începutul verii, pe măsură ce haosul se răspândea în ţară şi nevoia urgentă a unei autorităţi juridice mai puternice devenea tot mai clară, a început să crească şi îngrijorarea populaţiei în ceea ce priveşte progresul prea lent al Consiliului Special. Unii susţineau că lucrurile s-ar fi mişcat mai rapid dacă se numea o comisie mai restrânsă şi care să elaboreze proiectul legii electorale. F.F. Kokoşkin, un avocat cadet şi preşedintele Consiliului Special, şi-a apărat însă abordarea precaută pe temeiul că noua lege electorală trebuia să se ridice la nivelul „dorinţelor şi intereselor întregii populaţii”. Existau cu siguranţă probleme de ordin practic, aşa încât alegerile nu trebuiau grăbite: milioane de oameni se deplasau constant şi nu era limpede cum se puteau contabiliza voturile acestora. Într-o anumită măsură, aceste reţineri deveniseră un pretext de amânare. Mai ales cadeţii erau pentru amânarea alegerilor, fără îndoială pentru că ştiau că le-ar pierde. Prinţul Lvov a susţinut tergiversările lui Kokoşkin. El, mai mult decât oricine, era dedicat trup şi suflet idealului unui parlament perfect. Lvov le-a spus celor din Consiliul Special: „Adunarea Constituantă trebuie să încununeze marea Revoluţie Rusă. Ea trebuie să pună toate temeliile vitale pentru ordinea viitoare a statului democratic liber. Ea va purta responsabilitatea pentru viitorul Rusiei. Ea trebuie să reprezinte esenţa tuturor forţelor spirituale şi intelectuale ale poporului”[9].

Aceasta însemna cu siguranţă a avea aşteptări nerealiste de la o structură care – în contextul respectiv – nu ar fi trebuit să fie decât un parlament temporar, de salvare naţională. În primul rând, oricât de imperfectă ar fi fost o astfel de adunare, ea ar fi definit cel puţin un punct central, o bază de legitimitate pentru noua şi fragila democraţie a Rusiei. În istorie există foarte puţine exemple de parlamente revoluţionare care să fi rezistat prea mult şi, cunoscând bine istoria Europei, liderii Guvernului Provizoriu ar fi trebuit să conştientizeze suficient acest aspect pentru a nu-şi face speranţe deşarte. Ei însă şi-au lăsat înaltele idealuri să le umbrească simţul realităţii – poate din cauză că erau prea mulţi avocaţi şi prea puţini oameni de stat. Faptul că guvernul nu a reuşit să organizeze alegerile le-a permis bolşevicilor să semene

adânc în mintea oamenilor îndoiala cu privire la intenţia lui de a mai face asta; asta a dat greutate afirmaţiilor lor propagandistice, pe care le-au folosit ca să-şi justifice preluarea puterii, cum că guvernul căzuse în mâinile „contrarevoluţiei”. Sub presiunea crescândă a opiniei publice, la mijlocul lunii iunie liderii Guvernului Provizoriu au anunţat că alegerile vor avea în sfârşit loc pe 17 septembrie. Toată lumea ştia însă că, în ritmul în care se desfăşurau lucrurile, termenul acesta era imposibil de respectat, dat fiind că registrul electoral nu fusese alcătuit şi nu fuseseră încă stabilite organele administrative locale care se presupunea că trebuie să îl facă. În august nu se avansase prea mult şi data alegerilor a fost din nou amânată, pentru 12 noiembrie. La momentul acela însă, bolşevicii ajunseseră deja la putere.

Speranţe

„Trăim vremuri nestăpânite”, îi scria Serghei Semionov unui vechi prieten în primăvara anului 1917. „E greu pentru cei din generaţia noastră să se adapteze la noua situaţie. Dar prin această revoluţie viaţa noastră va fi purificată şi pentru tineri va fi mai bine.”[10] Reformatorul ţăran îşi punea toate speranţele în misiunea civilizatoare a revoluţiei. Venise în sfârşit vremea, credea el, ca satul rusesc înapoiat să se bucure de beneficiile lumii moderne. A întâmpinat căderea vechiului regim într-o stare de aşteptare optimistă şi de reconciliere cu suspicioşii săi vecini, ţăranii comunei săteşti din Andreevskoe. Se împliniseră de acum şase ani de când îşi încheiase lunga şi înverşunata luptă de a se separa de ei şi a-şi înfiinţa propria fermă împrejmuită, la marginea satului.

În acea primă primăvară plină de speranţă, Semionov a reluat reformele pe care le începuse în 1905. Şi-a extins activitatea la cooperativele agricole; a readus la viaţă Uniunea Ţărănească locală; a deschis un „club popular” în orăşelul Buholovo din apropiere; şi a organizat prelegeri pentru ţărani, pe o serie întreagă de teme progresiste, de la filosofiile republicane la metodele avansate de iernare pentru vite. A elaborat chiar şi un proiect pentru electrificarea întregului district Volokolamsk, pe care l-a prezentat Dumei orăşeneşti din Moscova. Fiica lui Semionov, Tatiana, îşi aminteşte de noile speranţe şi energii ale tatălui ei în primăvara anului 1917:

> Eram uluiţi de forţa tatei – se dublase literalmente peste noapte –, iar acum privea spre viitor cu mari speranţe. Nu doar muncea la câmp, ci şi călătorea în satele dimprejur, analizând fiecare aspect al problemelor ţăranilor. Citea despre orice şi scria constant. Uneori, când noi toţi dormeam, el continua să lucreze în odaia lui. A doua zi dimineaţă era primul în picioare[11].

Revoluţia a crescut reputaţia lui Semionov în rândul sătenilor din Andreevskoe şi a diminuat în acelaşi timp puterea lui Grigori Maliutin, patriarhul comunei săteşti şi cel mai mare duşman al reformelor lui Semionov. Vechea structură de putere de care depinsese Maliutin – bătrânul *volost*-ului, poliţia locală şi nacealnicul aristocrat – fusese anihilată peste noapte. În cadrul satului, vocea fermierilor mai tineri şi mai progresişti începea să fie dominantă, în detrimentul ţăranilor mai bătrâni, ca Maliutin, care nu vedeau nimic bun în revoluţie. La baza acestei democratizări a comunei săteşti se aflau schimbările sociale din ultimii câţiva ani. Ca urmare a partajării gospodăriilor, din ce în ce mai multe erau conduse de ţărani mai tineri. În anii de război, în absenţa bărbaţilor, multe dintre gospodării au fost conduse de femei: în multe regiuni până la o treime, iar în Andreevskoe peste un sfert. Aceşti ţărani mai tineri îl considerau pe Semionov un campion al reformei. Vorbea întotdeauna în adunarea sătească împotriva Bisericii şi a ordinii patriarhale. Fiind cel mai şcolit dintre ţăranii din sat, tot el a fost chemat să scrie hotărârile luate, atunci când scribul satului, un slugoi al lui Maliutin, a refuzat să „lucreze pentru revoluţie”. Ceea ce a crescut cu adevărat statutul lui Semionov a fost succesul lungii sale campanii pentru a elibera din armată şase dintre cei mai săraci săteni, pentru că nu mai avea cine să le hrănească familiile. În toamna anului 1916 a fost condamnat la şase ani de închisoare, după ce Maliutin îl denunţase autorităţilor că „încuraja dezertarea”. Sătenii însă refuzaseră să-l lase să plece şi l-au ţinut în Andreevskoe, ostatic şi erou al revoluţiei ţărăneşti, până la căderea vechiului regim. Două săptămâni mai târziu, toţi cei şase ţărani s-au întors acasă. Maliutin era discreditat, iar Semionov a devenit liderul satului[12].

În primăvara aceea, Semionov a desfiinţat ferma lui împrejmuită şi a revenit în comuna ţărănească. Majoritatea pionierilor ţărani ai lui Stolîpin au ales şi ei să facă la fel în 1917. Dacă în ajunul revoluţiei până la o treime dintre gospodăriile ţărăneşti din Rusia lucrau terenuri deţinute în proprietate privată, patru ani mai târziu mai puţin de 2% continuau să facă astfel. Doar o minoritate infimă de *hutora* complet închise au trebuit să fie readuse cu forţa în comune. *Otruba* semiîmprejmuite tindeau să fie cu mult mai anemice din punct de vedere economic şi, la fel ca ferma lui Semionov, erau în general mai mici decât loturile comunale învecinate. Perspectiva împărţirii prăzilor din „războiul moşiilor” dus de comune, care a reînceput în primăvară, a fost destul pentru a-i încuraja pe cei mai mulţi dintre ei să revină de bunăvoie[13].

Această revenire a celor care se separaseră reflecta efortul general al ţăranilor de a rămâne solidari în cadrul comunei săteşti. „Astăzi, în Rusia liberă trebuie să fim cu toţii egali şi uniţi”, declarau ţăranii din Dubovo-Pobedimov, în Bugulma. „Membrii

comunelor ar trebui să-i accepte pe toţi separatiştii în familia lor, pe principii egale, şi să renunţe la toate măsurile opresive împotriva lor, de vreme ce aceasta face jocul duşmanilor poporului." Comuna sătească a fost cu mult întărită ca urmare a revoluţiei. Ea a ieşit din starea de torpoare şi decădere prerevoluţionară, pentru a deveni principala forţă organizatoare în revoluţia ţărănească pentru pământ. Toate organismele politice principale ale revoluţie din zona rurală – comitetele săteşti, uniunile ţărăneşti şi sovietele – erau de fapt doar comune ţărăneşti într-o formă mai revoluţionară. Comuna sătească reprezenta idealurile legate de pământ şi de libertate care i-au inspirat pe ţărani să se revolte. Ea definea un cerc de „iniţiaţi" şi le apăra interesele în faţa „outsiderilor" – moşieri, orăşeni, negustori, funcţionari ai statului, chiar şi ţărani din comunele învecinate – într-o perioadă de mare insecuritate.

Din vremea iobăgiei, pământul comunal servise ca element de legătură între membrii gospodăriilor ţărăneşti (de obicei dintr-un singur sat) şi moşia unui anumit latifundiar. În 1917 ea le asigura acestor săteni dreptul moral şi istoric asupra acelei moşii, pe principiul ţărănesc, des invocat, „Stăpânul a fost al nostru, a noastră e şi moşia". În timpul confiscării moşiilor aristocraţilor, membrii comunei au dat dovadă de o solidaritate şi o organizare remarcabile. Se întâmpla frecvent ca adunarea satului să voteze o decizie care să-i oblige pe toţi membrii comunei să participe la atacarea moşiei sau la alte forme de rezistenţă ţărănească, precum greve şi boicoturi ale arendaşilor, sub ameninţarea expulzării din comună. Contrar vechiului mit sovietic, au existat foarte puţine conflicte în interiorul satului între ţăranii mai săraci şi cei mai bogaţi. Dar au fost mult mai multe conflicte între comunele învecinate, degenerând uneori în mici războaie săteşti pentru acapararea moşiilor[14].

Iată cum s-a desfăşurat revoluţia funciară. La un moment dinainte stabilit începeau să bată clopotele bisericii şi ţăranii se adunau cu căruţele în mijlocul satului. Apoi porneau spre moşie, aidoma unei armate ţărăneşti, înarmaţi cu puşti, furci, topoare, coase şi lopeţi. Moşierul şi vechilii lui, dacă nu fugiseră deja, erau arestaţi sau cel puţin forţaţi să semneze o decizie prin care acceptau toate cererile ţăranilor. În primăvara aceea cererile au fost de obicei moderate: scăderea arendei; redistribuirea prizonierilor de război folosiţi pentru muncă; sau vânzarea obligatorie a cerealelor, uneltelor şi vitelor către comună, la preţuri pe care ţăranii le considerau „corecte". Confiscarea masivă a pământului moşierilor a avut loc abia în vară. Cei mai mulţi ţărani erau încă dispuşi să aştepte ca Guvernul Provizoriu să elaboreze o nouă lege agrară, prin care moşiile să le fie transferate lor, exact aşa cum odinioară au aşteptat ca ţarul să semneze „Proclamaţia de Aur". Se temeau să atace moşia înainte de a fi clar că vechiul regim nu va fi reinstaurat, aşa cum se întâmplase în

1906-1907, urmând execuţii în masă ale ţăranilor. Abia la începutul lunii mai, odată cu numirea eserului Cernov în funcţia de ministru al Agriculturii, au primit ţăranii o astfel de garanţie; şi din acel moment confiscarea definitivă a moşiilor aristocraţilor a devenit un fenomen la scară naţională. Începutul lui mai a coincis cu începutul sezonului agricol. Pentru ca ţăranii să culeagă în toamnă recolta de pe câmpurile moşierului, acum trebuiau să le are şi să le semene[*2]. Exista aşadar un motiv evident pentru ca ţăranii să ia în stăpânire pământurile cam în această perioadă. Călugăriţele de la mănăstirea Panovka din Serdobsk s-au numărat printre victimele mai puţin obişnuite ale acestei agresivităţi crescânde a ţăranilor:

> O hotărâre din 10 aprilie a comitetului executiv al *volost*-ului din Davîdovka poruncea mănăstirii noastre să le dea ţăranilor în arendă 15 desetine din câmpurile noastre de primăvară. În 19 mai am primit de la acelaşi comitet o informare prin care ni s-a comunicat că putem păstra pentru nevoile noastre 15 desetine de teren necultivat, dar că alte 30 de desetine trebuie să le fie date ţăranilor din satul Pleşceevka. Acum [la jumătatea lui iunie] ţăranii rechiziţionează cereale de la mănăstirea noastră: 600 de puduri au fost luate pentru sătenii din partea locului la o rublă şi 52 de copeici, dar cerealele de la ţărani sunt rechiziţionate la 2 ruble şi 50 de copeici[15].

Venirea soldaţilor în permisiile de Paşte şi chiar a dezertorilor din armată a avut mare legătură cu această sporire a militantismului ţăranilor. Adeseori soldaţii ţărani erau aceia care preluau conducerea atacării moşiilor. Uneori îi încurajau pe ţărani să se dedea la acte excesive de vandalism. Au incendiat conacele pentru a-i scoate afară pe boieri; au distrus utilajele agricole (care în anii din urmă înlocuiseră în mare parte mâna de lucru plătită); au cărat cu căruţele tot ce au găsit în hambare; şi au distrus sau au vandalizat orice denota bogăţie în exces – picturi, cărţi sau sculpturi. Nu era deloc neobişnuit ca aceşti soldaţi să-i instige pe ţărani la atacuri împotriva moşierilor. În satul Bor-Polianşcina din provincia Saratov, de exemplu, o bandă de ţărani conduşi de soldaţi au dat buzna în conacul prinţului V.V. Saburov şi l-au măcuit cu topoare şi cuţite. A fost o pedeapsă sângeroasă pentru rolul pe care fiul lui îl jucase ca nacealnic local, în 1906, când doisprezece ţărani rebeli fuseseră spânzuraţi în sat, în faţa soţiilor şi copiilor lor. La trei zile după asasinat sătenii au devastat moşia lui Saburov. Conacul, în care se afla una dintre cele mai alese biblioteci din Rusia, a fost ars până în temelii[16].

Moşierii îngroziţi îl bombardau pe prinţul Lvov cu cereri de a se restabili legea şi ordinea. Izolaţi în conacele lor, fără nici un mijloc de a se apăra de marea de ţărani ostili care îi înconjurau, s-au grăbit să acuze guvernul condus de Lvov că nu face nimic ca să oprească valul tot mai mare de anarhie ce se apropia tot mai mult

de uşa lor. „Satele cad pradă haosului, cu jafuri şi incendieri în fiecare zi, în timp ce dumneavoastră staţi în fotoliul confortabil din Sankt-Petersburg şi nu faceţi nimic”, îi scria un boier din Tambov în luna aprilie. „Comitetele locale pe care le-aţi numit nu au puterea să facă nimic, ba chiar încurajează furtul de proprietate. Poliţia doarme în timp ce ţăranii jefuiesc şi dau foc. Vechiul guvern ştia mai bine cum să trateze lepădăturile astea de ţărani pe care îi numiţi «poporul».”[17]

Nimeni nu îl poate condamna pe Lvov pentru că, obligat să răspundă unor astfel de scrisori, vedea în situaţia disperată a boierilor o pedeapsă pentru „purtarea lor grosolană şi brutală de-a lungul secolelor de iobăgie”. Revoluţia a fost „răzbunarea iobagilor”, le-a explicat el unora dintre miniştri în timpul unui prânz, pe la mijlocul lunii iunie. A fost „rezultatul păcatului nostru – şi vorbesc acum ca proprietar de pământ –, al păcatului nostru originar. E regretabil că Rusia nu a fost binecuvântată cu o aristocraţie latifundiară adevărată, precum cea din Anglia, care a avut decenţa de a-i trata pe ţărani ca pe nişte oameni, şi nu ca pe câini. Poate că atunci lucrurile ar fi fost altfel”[18]. Era cu totul remarcabil că o persoană de condiţia şi din clasa lui spunea aşa ceva – o dureroasă recunoaştere a faptului că întreaga civilizaţie aristocrată, din care se trăgea şi prinţul însuşi, nu fusese niciodată decât un pospai care acoperea brutala exploatare a ţăranilor, din care izvorâse revoluţia.

Indiferent ce ar fi spus în particular, politica guvernului său a fost de a apăra dreptul la proprietate al moşierilor. Problema pământului, aşa cum o considera guvernul, trebuia rezolvată prin mijloace legale şi aceasta însemna conservarea statu-quoului în relaţiile de proprietate, până când Adunarea Constituantă va vota o nouă lege funciară. Cu toate acestea, guvernul nu avea cu adevărat mijloacele de a-i împiedica pe ţărani să ia legea – şi pământurile moşierilor – în propriile mâini. Vechea poliţie fusese desfiinţată, iar unităţile militare din zona rurală nu erau nici pe departe destule pentru a putea proteja toate moşiile nobililor – chiar dacă recruţii ţărani din aceste unităţi îşi dăduseră acordul ca să fie folosiţi în astfel de scopuri represive. Comitetele provizorii ale *volost*-urilor, înfiinţate de guvern în 20 martie şi menite să menţină ordinea existentă, au fost repede transformate în structuri revoluţionare ce au emis „legi” proprii, care să legitimeze acţiunile ţăranilor de preluare a proprietăţilor moşiereşti. La fel s-a întâmplat şi cu comitetele funciare ale *volost*-urilor. Guvernul Provizoriu intenţionase ca ele să protejeze drepturile legale ale moşierilor, reglementând în acelaşi timp relaţiile agricole până la Adunarea Constituantă. Ele au fost însă preluate de ţărani şi transformate curând în organisme funciare revoluţionare, contribuind la impunerea unor arende fixe către moşieri, la înregistrarea pământurilor şi proprietăţilor lor şi la împărţirea lor între ţărani. În încercarea de a preveni aceste acţiuni subversive ale comitetelor

funciare, guvernul le-a tăiat finanţarea; comunele ţărăneşti au intervenit, finanţând ele aceste comitete prin autoimpunere, iar comitetele au continuat să se dezvolte.

Această revoluţie funciară a primit o pseudolegitimare prin intermediul adunărilor ţărăneşti, care s-au întrunit în primăvară în cele mai multe dintre districtele centrale cu sol fertil, precum şi al Primei Adunări a Ţăranilor din Toată Rusia, care a avut loc în 4-25 mai. Nimic nu a contribuit mai mult la subminarea autorităţii guvernului în zona rurală. Activiştii eseri, majoritari în comitetele executive ale acestor adunări, au făcut apel la ţărani să aibă răbdare în privinţa soluţionării problemei pământului. Au fost însă obligaţi curând de atitudinea radicală a masei delegaţilor să aprobe acţiunile comunelor şi chiar şi preluările abuzive ale moşiilor ca pe o soluţie interimară. Adunarea Ţăranilor din Kazan a aprobat în 13 mai transferul tuturor pământurilor sub controlul comitetelor ţărăneşti. Douăsprezece zile mai târziu, Adunarea Ţăranilor din Samara i-a urmat exemplul, sfidând pe faţă o dispoziţie a lui Lvov, care ordona comisarului provincial să-i împiedice pe ţărani de la orice alte confiscări de terenuri. Ţăranii considerau că aceste rezoluţii ale adunărilor lor aveau statutul de „legi”. Le-au folosit pentru a autoriza şi alte confiscări de pământuri în perioada verii. Nu înţelegeau diferenţa dintre o declaraţie generală de principii, făcută de adunarea ţărănească – în fapt nimic mai mult decât o organizaţie publică –, şi promulgarea unei legi a guvernului. Păreau să creadă că pentru „socializarea” pământului sau pentru transferarea lui sub controlul comunelor era suficient ca o adunare ţărănească să voteze o rezoluţie în acest sens. Speranţele ţăranilor au transformat aceste adunări în organisme pseudoguvernamentale care aprobau „legi” prin simpla declaraţie. Aceste „legi” au ajuns apoi să cântărească mai greu decât legile guvernului. „Ţărănimea locală – se plângea comisarul din Nijni Novgorod – are ideea fixă că toate legile civile şi-au pierdut forţa şi că toate relaţiile juridice ar trebui acum reglementate de organizaţiile ţărăneşti.”[19] Aceasta a fost semnificaţia revoluţiei funciare.

*

Cu muncitorii s-a întâmplat la fel ca în cazul ţăranilor: speranţele lor au prins aripi în primăvara anului 1917. Între jumătatea lui aprilie şi începutul lui iulie, mai bine de jumătate de milion de muncitori au intrat în grevă; iar categoriile de muncitori au fost mult mai numeroase decât în timpul seriilor de greve anterioare. Artizani şi meşteşugari, spălătorese, vopsitori, frizeri, lucrători la bucătării, chelneri, hamali, şoferi şi servitori – nu doar din cele două oraşe-capitală, ci şi din oraşe de provincie de pe tot cuprinsul imperiului – şi-au găsit locul alături de greviştii

veterani, ca oţelarii şi textiliştii[20]. Până şi prostituatele au intrat în grevă.

Cea mai mare parte a revendicărilor greviştilor erau de ordin economic. Voiau salarii mai mari care să ţină pasul cu inflaţia şi o aprovizionare mai constantă cu alimente. Voiau condiţii de muncă mai bune. Ziua de lucru de opt ore, mai ales, căpătase un caracter aproape sacru, un simbol al tuturor drepturilor muncitorilor şi al victoriei lor în revoluţie. În multe fabrici ea a fost impusă de muncitori prin simpla încetare a lucrului şi părăsirea fabricii după încheierea unei ture de opt ore. Ca să nu pericliteze producţia sau intimidaţi de lucrătorii lor, cei mai mulţi patroni au acceptat repede să respecte ziua de muncă de opt ore (fără diminuarea salariilor), deşi în fabricile de muniţie au fost introduse adesea ore suplimentare obligatorii, ca mijloc de a menţine nivelul producţiei. Chiar din 10 martie, 300 de proprietari de fabrici din Petrograd au anunţat că acceptă ziua de lucru de opt ore după negocieri purtate cu Sovietul şi, pe această bază, ea a fost introdusă în majoritatea celorlalte oraşe[21].

Totuşi, în contextul anului 1917, când întreaga structură a statului şi a capitalismului se redefinea, aceste cereri de natură economică erau inevitabil politizate. Cercul vicios al grevelor şi inflaţiei, al salariilor mai mari, care galopau în urma preţurilor crescânde, i-a făcut pe mulţi muncitori să ceară ca statul să impună un control mai strict al pieţei. Lupta muncitorilor pentru a-şi controla mediul de lucru şi, mai presus de toate, a-i împiedica pe patroni să reducă producţia ca să-şi menţină profiturile i-a condus tot mai mult către solicitarea ca statul să preia conducerea fabricilor.

Se punea acum accent chiar pe sentimentul demnităţii muncitorilor. Aceştia deveniseră conştienţi de statutul lor de „cetăţeni” şi de faptul că ei „făcuseră revoluţia” (sau cel puţin jucaseră un rol important în cadrul ei) şi nu mai voiau ca maiştrii sau directorii lor să îi trateze într-un mod lipsit de respect. De multe ori acesta era motivul care aprindea scânteia violenţei: funcţionarii fabricilor care îi insultaseră erau „scoşi afară cu roaba”, literalmente, şi apoi bătuţi sau aruncaţi într-un canal sau o hazna. Mulţi dintre greviști cereau să fie trataţi cu respect. Ospătarii şi ospătăriţele din Petrograd au mărşăluit cu pancarte pe care îşi scriseseră solicitările:

> INSISTĂM PENTRU RESPECTUL FAŢĂ DE CHELNERI, CARE SUNT FIINŢE UMANE! JOS BACŞIŞUL: CHELNERII SUNT CETĂŢENI!

Servitorii au făcut demonstraţii în care cereau să fie apelaţi cu forma politicoasă *dumneata*, şi nu cu cea familiară, *tu*, folosită în trecut ca apelativ pentru iobagi. Grăjdarii cereau ca numele lor degradant să fie schimbat în „directori domestici”. Muncitoarele

cereau salarii egale cu ale bărbaţilor şi încetarea practicilor „degradante ale controlului corporal”, concedii de maternitate plătite integral şi abolirea exploatării prin muncă a copiilor. După părerea muncitorilor, acestea erau chestiuni elementare de moralitate. Aspiraţiile lor revoluţionare, aşa cum o demonstrează povestea lui Kanatcikov, erau legate inextricabil de propriile eforturi de a avea demnitate ca oameni şi valoare ca indivizi. Mulţi dintre ei vorbeau despre fundamentarea unei „noi vieţi morale”, bazată pe lege şi pe drepturile individuale, în care nu vor mai exista beţii, înjurături, jocuri de noroc sau oameni care să-şi bată nevestele[22].

O parte a acestei nou-descoperite demnităţi a muncitorilor s-a exprimat printr-o nouă încredere de sine. Muncitorii şi-au adjudecat străzile din cartierele mărginaşe considerându-le „ale lor”, pentru că acolo îşi ţineau paradele sau adunările cu participare masivă. Oraşul a devenit o scenă politică unde diferitele grupuri de muncitori se întâlneau pentru a-şi discuta revendicările. Aceste adunări au reprezentat un aspect vital al spectacolului revoluţiei. Erau nişte „festivaluri ale eliberării”, ca să adoptăm expresia lui Michelle Perrot, care le dădea muncitorilor un sentiment de încredere şi de solidaritate colectivă. Întreaga Rusie urbană părea să fi fost prinsă într-o frenezie de mitinguri politice – *mitingovanie*, cum le spuneau oamenii. Toată lumea discuta politică. „Nu puteai să cumperi o pălărie sau un pachet de ţigări ori să mergi cu taxiul fără să fii atras într-o discuţie politică”, se plângea Harold Williams de la *Daily Chronicle*:

> Servitorii şi îngrijitorii întreabă pentru ce partid ar trebui să voteze la alegerile din circumscripţii. Fiecare zid din oraş este acoperit cu anunţuri despre adunări, prelegeri, congrese, îndemnuri şi anunţuri electorale, nu doar în limba rusă, ci şi în poloneză, lituaniană, idiş şi ivrit… Doi bărbaţi care se ceartă la un colţ de stradă sunt imediat înconjuraţi de o mulţime agitată. Chiar şi la concerte, muzica este acum diluată cu discursurile politice ale unor bine-cunoscuţi oratori. Nevski Prospekt a devenit un fel de *Quartier Latin*. Buchiniştii se înşiră pe trotuar şi îşi laudă în gura mare senzaţionalele broşuri despre Rasputin şi Nicolae şi despre cine e Lenin şi cât pământ vor primi ţăranii.

John Reed remarca faptul că, în comparaţie cu toate acestea, „«potopul de discursuri franceze[*3] al lui Carlyle era doar cât o picătură… Luni de zile, la Petrograd şi în toată Rusia, fiecare colţ de stradă a fost o tribună publică”. Parcă întreaga ţară, care fusese amuţită timp de sute de ani, trebuia acum să exprime tot ce avea în minte într-un timp cât mai scurt. „Zi şi noapte – scria Paustovski –, pe tot cuprinsul ţării s-a desfăşurat o continuă şedinţă dezordonată, din februarie şi până în toamna anului 1917.”[23]

Această conştiinţă politică tot mai accentuată în rândul muncitorilor s-a reflectat în multiplicarea rapidă a organizaţiilor muncitoreşti în anul 1917. Sindicatele şi sovietele şi-au reluat activitatea din punctul unde o lăsaseră în 1905-1906. Au fost însă repede asimilate de comitetele de fabrică, o invenţie din 1917, care, pentru că fuseseră alese de muncitori de rând, tindeau să se dezvolte mai repede şi să reacţioneze la cererile imediate ale muncitorilor mai bine decât sindicatele sau sovietele, organizate la nivelul industriilor şi, respectiv, orăşenesc şi deci având tendinţa de a fi mai birocratice. Principalul scop al comitetelor de fabrică era să asigure continuarea producţiei în unitate. Se întâmpla frecvent ca fabricile să-şi înceteze activitatea, mii de muncitori erau concediaţi şi mulţi dintre ei îi bănuiau pe patroni că reduc intenţionat producţia, ca să „stingă revoluţia prin înfometare" (sau, aşa cum a spus capitalistul Riabuşinski, într-o formulare ce părea să confirme aceste temeri, era nevoie de „mâna descărnată a foametei" ca să-i facă pe muncitori „să-şi bage minţile în cap"). Comitetele au fost înfiinţate ca să lupte împotriva „sabotajului" şi să verifice activitatea managementului, să preia responsabilitatea aprovizionării cu materii prime şi să regularizeze angajările şi concedierile. Au preluat sarcina de a menţine disciplina muncii, au combătut absenteismul şi alcoolismul şi au organizat miliţii care să apere fabricile pe timpul nopţii. Scopul lor a fost „controlul muncitoresc", deşi aceasta nu însemna atât că muncitorii se ocupau de managementul direct al producţiei, cât de supravegherea lui nemijlocită, inclusiv participarea la consiliile directoare colective. După cum a demonstrat Steve Smith, aceasta nu le-a transformat în organizaţiile anarhisto-sindicale pe care le-au descris atât de mulţi istorici. Scopul comitetelor de fabrică nu a fost niciodată de a transforma fabricile în comune muncitoreşti şi nimic din practicile lor nu sugera că ar fi respins puterea statală sau o economie planificată centralizat. Dimpotrivă, ca organisme în primul rând de protecţie a muncitorilor, menite să menţină funcţionarea fabricilor care se confruntau cu criza economică, au ajuns nu o dată să ceară naţionalizarea unităţilor de producţie. Aceasta, împreună cu dominaţia menşevicilor asupra sindicatelor, le-a transformat în vehiculul preferat pentru activitatea bolşevicilor în 1917[24].

Nici o organizaţie nu a reflectat mai bine încrederea în sine tot mai mare a clasei muncitoare decât Gărzile Roşii. Ca şi comitetele de fabrică, gărzile au fost o creaţie a anului 1917, iar iniţiativa înfiinţării lor a venit în esenţă de jos. În timpul Revoluţiei din Februarie s-au constituit numeroase brigăzi de muncitori înarmate, care să apere fabricile. Atunci când guvernul a înfiinţat miliţii în oraşe, brigăzile au refuzat să depună armele. Exista aşadar un sistem dublu de forţe poliţieneşti – miliţiile orăşeneşti în cartierele burgheze şi brigăzile muncitoreşti în suburbiile industriale –, ceea ce oglindea structura dual a puterii

din Petrograd. Treptat, brigăzile muncitoreşti s-au unit oarecum sub conducerea sovietelor districtuale. De la început însă bolşevicii au avut influenţa dominantă asupra lor; şi cel care a folosit pentru prima dată sintagma „Garda Roşie" a fost tot un bolşevic, Vladimir Bonci-Bruevici. În timp ce conducerea Sovietului considera Gărzile Roşii un precedent periculos, care ameninţa să saboteze guvernul, odată cu revenirea lui Lenin bolşevicii au devenit susţinători aprigi ai înarmării muncitorilor şi au ajutat la construirea imaginii Gărzilor Roşii ca armată a muncitorilor, în permanentă alertă, în apărarea „revoluţiei" de orice ameninţare. Înarmarea muncitorilor – până în iulie erau deja 20.000 de muncitori în Gărzile Roşii numai în Petrograd – a fost un aspect vital al psihologiei lor. Aceştia au fost muncitorii la care se gândea Lenin când spunea că muncitorii se situau „la stânga" bolşevicilor. Erau muncitori tineri (peste jumătate din membrii Gărzilor Roşii aveau sub 25 de ani), necăsătoriţi, foarte instruiţi şi calificaţi şi majoritatea se implicaseră în războiul industrial în perioada grevelor militante din 1912-1914, când bolşevicii au câştigat pentru prima dată influenţa preponderentă asupra clasei muncitoare din Petrograd şi Moscova. Cei mai mulţi aparţineau sau erau măcar simpatizanţi ai unuia dintre partidele marxiste – de obicei bolşevicii sau anarhiştii – şi se considerau „avangarda proletariatului"[25].

Guvernul Provizoriu era total incapabil să înfrâneze creşterea militantismului muncitorilor. A fost indus în eroare de etica industrial liberală a Comitetelor Industriilor de Război, ai căror membri marcanţi au fost ministrul Comerţului şi Industriilor, Konovalov, dar şi ministrul de Finanţe, Tereşcenko. În centrul acestei etici se afla ideea (sincer vorbind, destul de falsă) de guvern gardian al „statului neutru", aflat mai presus de interesele de partid sau de clasă, al cărui rol în economie era să medieze între forţa de muncă şi capital şi să le concilieze. Important era să menţină continuarea procesului de producţie pentru a susţine campania militară. Lupta de clasă avea să fie întreruptă pentru a câştiga războiul împotriva Germaniei.

În primele săptămâni ale ministeriatului lui Konovalov au existat ceva semne ale acestui nou spirit de parteneriat industrial. Parte a acordului privind ziua de muncă de opt ore, obţinut de Konovalov în 10 martie, în multe fabrici s-au înfiinţat consilii de conciliere, alcătuite atât din directori, cât şi din muncitori, care să rezolve disputele fără greve costisitoare. Administraţia căilor ferate a fost trecută sub controlul comitetelor feroviare locale, din care muncitorii făceau parte alături de tehnicieni şi de funcţionari. Konovalov însuşi a mediat multe dispute industriale şi se baza pe patroni să facă unele concesii – compensându-i adeseori în alte moduri – în interesul economiei de război. V.G. Groman, economistul menşevic, a început chiar să traseze liniile directoare ale unei „economii planificate", în care muncitorii, tehnicienii şi

patronii să contribuie cu toţii la controlul economiei, sub patronajul Sovietului şi al statului[26].

Acest armistiţiu în lupta de clasă nu a durat totuşi – şi nici nu putea să dureze – prea mult. Poziţia aşa-zis „neutră" a statului a fost motivul principal al reluării ostilităţilor. Pentru că fiecare tabără bănuia guvernul că o favorizează pe cealaltă. Pe de o parte, muncitorii erau încurajaţi de rezultatele obţinute anterior – au existat relatări despre unii muncitori ale căror salarii au crescut de cinci sau şase ori – şi acestea au creat speranţe nerealiste în legătură cu ceea ce se putea înfăptui prin acţiune economică. Speranţele lor au fost stimulate şi mai mult de intrarea menşevicilor în guvern, în 5 mai (cu Skobelev la Ministerul Muncii). Asta a părut să le dea undă verde pentru şi mai multe greve şi garanţia că aveau susţinători în guvern. Muncitorii grevişti au venit atunci cu revendicări noi şi adesea exagerate, s-au arătat dezamăgiţi când nu le-au obţinut şi au acuzat guvernul că îi susţine pe patroni. Pentru menşevici a fost un dezastru.

Patronii, pe de altă parte, deveneau tot mai neliniştiţi din cauza solicitărilor muncitorilor şi a eşecului guvernului de a le pune stavilă. Aceştia puneau criza economică pe seama creşterilor inflaţioniste ale salariilor muncitorilor, pe reducerea zilei de muncă şi pe întreruperile repetate ale producţiei din cauza şedinţelor din fabrici. Erau alarmaţi de intrarea menşevicilor în guvern, care părea să fie semnalul pentru creşterea controlului asupra economiei şi favorizarea punctului de vedere al muncitorilor. De la începutul lunii mai au început să se îndepărteze de abordarea lui Konovalov, a compromisului economic. Au strâns rândurile şi au început să nu mai răspundă revendicărilor muncitorilor, chiar cu preţul închiderii unităţii sau al falimentului fabricii. Dacă înainte grevele erau evitate prin negociere, acum ambele tabere erau mai dispuse să lupte, iar grevele au devenit violente şi extinse, întrucât nici unii, nici alţii nu voiau să dea înapoi. Primul semn al acestui nou climat l-a reprezentat greva înverşunată de la imensa uzină Sormovo, din Nijni Novgorod, cel mai mare producător din industria de apărare a ţării fiind astfel cuprins de haos, în timpul pregătirilor pentru ofensiva din iunie[27]. Greva a risipit speranţele nutrite de liberali în primăvară şi a anunţat o vară de război economic.

*

Ca autoproclamaţi gardieni ai statului rus, un singur lucru îi unea pe liderii Guvernului Provizoriu: nevoia momentană de a menţine „unitatea statului rus" până la încheierea războiului şi rezolvarea problemei imperiului de către Adunarea Constituantă. Ea nu a anulat posibilitatea de a acorda, ca măsură provizorie, dreptul la autoadministrare locală sau libertăţi culturale teritoriilor

non-ruse. Liberalii considerau într-adevăr că acesta era un element esenţial. Au considerat că nemulţumirile popoarelor non-ruse erau în esenţă rezultatul discriminărilor şi opresiunii ţariste şi că ele ar putea fi aşadar satisfăcute prin egalitate civilă şi religioasă. Au înglobat problema drepturilor naţionale în aceea a drepturilor individuale şi au crezut că Imperiul Rus ar putea să fie ţinut unit pe această bază. Apărarea „unităţii statului rus" a fost însă abandonată, aşa cum au spus cadeţii, în urma presiunilor care vor conduce la „divizarea ţării în unităţi suverane independente". Chiar şi eserii şi menşevicii defensişti, care, ca revoluţionari, îşi declaraseră susţinerea faţă de principiul autodeterminării naţionale, au aderat la poziţia cadeţilor după ce li s-au alăturat şi în guvern, în 1917. Ca socialişti, ei au susţinut în continuare federalismul; dar ca patrioţi nu erau dornici să asiste din poziţia de lideri la fărâmiţarea statului în toiul unui război. În discursul său de la Congresul al III-lea al Partidului Socialist-Revoluţionar din mai, liderul eser Mark Vişniak a comparat Rusia cu o Elveţie imensă: o federaţie descentralizată, în care cantoanele sau republicile să se bucure de maximum de drepturi naţionale (inclusiv dreptul la monedă proprie), dar în cadrul unui singur stat unit[28].

Această poziţie, ca şi aceea a lui Gorbaciov din timpul perestroikăi, a fost total nepotrivită ca răspuns la presiunile crescânde ale naţionalismului, după februarie 1917. Este adevărat, nu toţi non-ruşii făceau presiuni să se separe de imperiu. Unele dintre popoarele în care clasa ţăranilor era preponderentă nu se percepeau ca „naţiune", ci doar ca grup etnic (de exemplu, bieloruşii, lituanienii, azerii şi chiar şi ucrainenii, după părerea unora). Alţii erau în general satisfăcuţi de drepturile lor civile şi religioase (de exemplu, evreii). Iar alţii combinau nemulţumirile lor etnice şi sociale într-o revoluţie naţional-socialistă care aştepta ca Rusia să fie liderul (de exemplu, letonii şi gruzinii). Din considerente pur etnice, Armenia aştepta de la Rusia protecţie împotriva turcilor. În alte părţi însă – şi în cadrul anumitor clase sociale ale acestor popoare –, prăbuşirea sistemului ţarist a avut ca rezultat intensificarea mişcărilor naţionaliste de masă, care au cerut mai întâi autonomia faţă de Rusia şi apoi, când nu li s-a acordat, au cerut independenţa.

Emergenţa unor mişcări de independenţă a fost parţial rezultatul oportunităţii. Puterea coercitivă a vechiului stat se prăbuşise; puterea de convingere a Guvernului Provizoriu era extrem de limitată, ca să nu spunem mai mult; în timp ce austriecii sau germanii, ale căror armate ocupau teritoriile vestice, erau mai mult decât dispuşi să-i ajute pe naţionalişti să înfiinţeze ministate pe care puteau să le controleze şi să le folosească împotriva Rusiei. Naţionaliştii erau însă mai mult decât nişte „agenţi germani", chiar şi în acele ţări (Ucraina şi Lituania, de exemplu) care şi-au dobândit independenţa printr-o pace separată şi cu

preţul de a deveni state-marionetă ale Germaniei. Multe dintre partidele naţionaliste au reuşit să obţină un sprijin electoral masiv. În Ucraina, de exemplu, la alegerile pentru Adunarea Constituantă din noiembrie 1917, 71% din voturile exprimate în zonele rurale au fost obţinute de eserii ucraineni şi de Uniunea Ţăranilor din Întreaga Ucrainã. La alegerile din 1917, partidele socialiste cu o platformă naţionalistă au câştigat şi ele majoritatea voturilor în Estonia, Georgia, Finlanda şi Armenia[29].

Sigur, nu este deloc limpede – şi aceasta rămâne una dintre cele mai importante întrebări fără răspuns ale Revoluţiei din Rusia – ce ne spune această masivă susţinere la urne despre conştiinţa naţională a ţărănimii, populaţie majoritară în toate aceste societăţi. Aşa cum era de aşteptat, naţionaliştii cei mai activi şi mai conştienţi proveneau din rândurile micii burghezii, ale micii intelectualităţi şi ale ţăranilor celor mai prosperi şi mai şcoliţi, mai ales dintre ţăranii-soldaţi[*4]. În ultimă instanţă, aşa cum am văzut, dezvoltarea unei conştiinţe naţionale în rândul ţăranilor depindea de răspândirea instituţiilor rurale, cum ar fi şcolile şi cluburile de lectură, uniunile şi cooperativele ţărăneşti, care îi expuneau pe ţărani la cultura naţională a centrelor urbane; iar instituţiile respective erau cele mai dezvoltate tocmai printre aceşti ţărani citiţi. În cultura politică tradiţională a zonelor rurale din Ucraina sau Georgia te puteai aştepta ca masa ţăranilor – şi, chiar mai mult, femeile de la ţară, care votau pentru prima dată – să urmeze exemplul elitelor rurale şi să-şi dea votul naţionaliştilor. Acesta a fost unul dintre principalele motive pentru care eserii au avut atât de mult succes în alegerile pentru Adunarea Constituantă: mulţi dintre bătrânii satului avuseseră în trecut legături cu eserii şi adeseori au recomandat ca tot satul să voteze lista Partidului Socialist-Revoluţionar; ca să nu împartă satul în două tabere, toţi ţăranii au convenit să voteze pentru eseri. În al doilea rând, toate partidele naţionaliste de succes au prezentat programe care combinau revendicările naţionaliste cu cele socialiste şi nu este limpede dacă ţăranii erau conştienţi de cele dintâi, separat. Aşa cum a sugerat Ronald Suny în cazul Ucrainei, probabil că, deşi aveau o „conştiinţă culturală sau etnică” şi preferau „lideri de aceeaşi etnie cu ei, oameni care le puteau vorbi în limba lor şi le promiteau promovarea intereselor locale”, ţăranii nu se concepeau „ca o singură naţiune” şi „încă nu erau mânaţi de pasiunea pentru naţiune”[30]. Cu alte cuvinte, au interpretat sloganurile naţionaliştilor în termenii propriilor preocupări provinciale – apărarea satului, a culturii şi terenurilor lui (împotriva oraşelor străine şi a elitelor împroprietărite) –, şi nu în termenii statului naţional.

Sigur, naţionaliştii au avut cel mai mult succes acolo unde au reuşit să-i convingă pe ţărani că autonomia naţională era cea mai bună garanţie a revoluţiei lor la sate. Politica lor de naţionalizare a pământului a avut un deosebit succes. În multe regiuni lupta

pentru pământ a fost în acelaşi timp şi lupta ţărănimii autohtone împotriva unei elite străine care deţinea pământ, aşa încât, atunci când naţionaliştii vorbeau despre necesitatea „naţionalizării pământului", aceasta era reală şi literală. În provinciile din nordul Ucrainei, unde satele de ucraineni erau amestecate printre cele ale ruşilor, naţionaliştii au reuşit să-i mobilizeze pe ţăranii ucraineni pentru apărarea tradiţiilor lor privind posesiunea ereditară asupra pământului, în faţa ameninţării unei reforme funciare ruseşti bazate pe principiile posesiunii comunale. Mikola Kovalevski, liderul eserilor ucraineni, îşi aminteşte cum funcţiona propaganda lor:

> Ruşii vor să vă impună o socializare a pământului, le-am spus eu ţăranilor, adică să transfere proprietatea asupra pământului către comunele săteşti şi, în felul acesta, să vă desfiinţeze fermele particulare; nu veţi mai fi stăpâni pe propriile voastre pământuri, ci veţi munci pământurile comunale.

Campania naţionalistă pentru dreptul la limba maternă a fost la fel de semnificativă pentru ţărani: speranţele lor de progres social depindeau de alfabetizarea în limba maternă şi de capacitatea lor de a o folosi în viaţa publică. La fel de importantă a fost şi mişcarea lor (în Georgia şi Ucraina) pentru transformarea autocefală a ierarhiei Bisericii: dacă slujbele s-ar fi ţinut în limba maternă, preoţii s-ar fi apropiat mai mult de ţărani şi mai mulţi dintre ei ar fi intrat atunci în rândul preoţimii. În mod similar, înfiinţarea unor unităţi militare naţionale, solicitare făcută de congresele militare ţinute de aproape toţi soldaţii non-ruşi, nu numai că ar fi oferit acestor posibile state naţionale o armată gata constituită, ci le-ar fi oferit mai multor non-ruşi oportunitatea de a avansa în rândurile ofiţerimii[31].

Indiferent de adevărata sa natură sau extindere, chemarea naţionaliştilor a fost cu mult mai puternică decât erau dispuşi să îngăduie liderii Guvernului Provizoriu. Doar în cazul Poloniei aceştia au cedat complet în faţa naţionaliştilor, declarându-şi sprijinul pentru independenţa polonezilor încă din 16 martie şi atunci doar pentru că, Polonia fiind ocupată de germani şi austrieci, nu aveau nimic de pierdut cu astfel de declaraţii, ci, dimpotrivă, exista posibilitatea de a câştiga susţinerea populaţiei poloneze împotriva Puterilor Centrale. Chiar şi Brusilov, un patriot al Rusiei Mari care în acel moment lupta pe disputatul teritoriu ruso-ucraineano-polonez, a recunoscut că „nu aveam altă variantă decât să oferim Poloniei libertatea"[32]. În cele două conflicte majore însă – cu naţionaliştii finlandezi şi cu cei ucraineni –, Guvernul Provizoriu a refuzat să facă vreo concesie reală; şi, în mare parte datorită acestei intransigenţe, cele două mişcări şi-au sporit atractivitatea pentru mase şi, în timp ce guvernul devenea vizibil mai slab, au trecut de la solicitarea unei autonomii sporite la cererea independenţei totale.

Problema finlandeză îşi avea originile în temeiul îndoielnic al guvernării ruse în Finlanda după prăbuşirea monarhiei. Finlandezii susţineau, oarecum justificat, că ţarul condusese Marele Ducat pur şi simplu în baza autorităţii sale personale, ca mare duce de Finlanda, cu urmarea că, după căderea lui, puterea supremă revenea parlamentului finlandez (Seimul). În proclamaţia din 7 martie însă, Guvernul Provizoriu s-a declarat succesor legal deplin al autorităţii ţariste în Finlanda şi, chiar dacă a restaurat constituţia finlandeză, punând astfel capăt celor treisprezece ani de guvernare rusă directă, a continuat să insiste că până la stabilirea viitorului statut al Finlandei de către Adunarea Constituantă guvernul din Helsingfors trebuia să rămână în continuare subordonat guvernatorului general rus, şi nu Seimului.

Acesta a fost începutul unei lungi şi complicate dispute între finlandezi (ce refuzau să recunoască puterea suverană a Guvernului Provizoriu) şi ruşi (ce refuzau să recunoască autoritatea Seimului). Guvernul de coaliţie din Helsingfors, numit de Tokoi[*5], era o combinaţie între socialiştii dornici de federalizare şi naţionaliştii liberali şi se baza pe o politică de negociere a unei soluţii de compromis, prin care Finlanda urma să câştige autonomie internă deplină, Rusia păstrând dreptul de veto în ce priveşte politica ei externă şi militară. Dacă gândirea raţională ar fi avut mai mulţi reprezentanţi în Guvernul Provizoriu, atunci el ar fi putut să recunoască în această variantă o posibilă rezolvare temporară a conflictului. Întrucât propunerea presupunea însă şi o mică armată finlandeză care să sprijine campania militară a Rusiei, exista temerea că acesta se va dovedi a fi primul pas spre ieşirea Finlandei din război, aşa că a blocat succesul negocierilor.

Impasul a continuat în acea primăvară, când guvernul lui Tokoi a fost supus unei presiuni crescânde din partea populaţiei pentru a declara unilateral independenţa Finlandei, în timp ce Petrogradul a văzut în această situaţie un motiv să se opună şi mai ferm solicitărilor finlandezilor. Ambele poziţii erau determinate în mare măsură de faptul că bolşevicii, care susţineau cauza finlandeză în speranţa că vor câştiga un aliat împotriva Guvernului Provizoriu, îşi consolidau o bază puternică de susţinere în rândul marinarilor din Helsingfors, unde aveau sub control propriul organ, Sovietul Flotei din Marea Baltică (Ţentrobalt). Tokoi a accentuat această ameninţare bolşevică în speranţa că Guvernul Provizoriu va fi presat să facă o serie de concesii. Guvernul era însă decis să nu cedeze. Chiar şi Kerenski, vorbind ca un adevărat patriot al Marii Rusii şi proaspăt ministru de Război, din mai, i-a prevenit pe finlandezi să nu pună la încercare răbdarea „bunului popor rus” „lipsindu-l de dreptul la propriul teritoriu naţional”[33].

În iunie şi iulie, relaţiile cu Rusia au atins un punct critic. O rezoluţie a Congresului Sovietelor din Întreaga Rusie, care cerea Guvernului Provizoriu să negocieze un tratat de independenţă cu

Finlanda, la sfârşitul războiului, a fost interpretată de Seim ca undă verde pentru votarea propriei declaraţii de independenţă (*valtalaki*), pe 23 iunie. *Valtalaki* a fost salutată prin festivităţi organizate pretutindeni. Oamenii au presupus, eronat, că era susţinută de „parlamentul rus". Sovietul însă era la fel de indignat de această declaraţie ca şi Guvernul Provizoriu. *Valtalaki* a fost o declaraţie de independenţă unilaterală a Finlandei, în timp ce rezoluţia Sovietului intenţionase ca ea să fie rezultatul negocierilor bilaterale cu Guvernul Provizoriu. O delegaţie a Sovietului a încercat să-i convingă pe finlandezi să retragă *valtalaki* şi, când tentativa aceasta a eşuat, liderii Sovietului au sprijinit decizia guvernului de a înăbuşi mişcarea finlandeză prin forţă armată. În luna iulie ruşii şi-au mobilizat trupele pe teritoriul finlandez, ameninţând să le folosească împotriva Seimului dacă acesta nu-şi retrăgea *valtalaki*. În 21 iulie Seimul a fost dizolvat. În ciuda faptului că recunoscuseră dreptul Finlandei la autodeterminare, cei mai mulţi dintre socialiştii ruşi au acceptat necesitatea acestei măsuri represive şi au pus-o pe seama tacticilor Seimului. Alţii însă, ca Gorki, au avertizat că această acţiune urma să întărească hotărârea finlandezilor, ceea ce avea să ducă la „adâncirea conflictului" şi la pierderea prestigiului democratic al Rusiei în Occident. De fapt, dizolvarea Seimului a avut consecinţe cu mult mai profunde. Eliminând posibilitatea unui acord negociat, ea a subminat efectiv guvernul de la Helsingfors şi a împins Finlanda spre război civil, pe măsură ce lupta pentru independenţă avea să se combine cu un conflict social mai amplu, între clasele liberale avute, care ezitau să se rupă definitiv de Rusia, şi o masă tot mai bolşevizată de muncitori, marinari şi lucrători fără pământ, dornici să declare Finlanda Roşie independentă[34].

În Ucraina, Revoluţia din Februarie a dat imediat naştere unei mişcări naţionaliste strânse în jurul Radei – parlamentul –, iniţiată la Kiev în 4 martie. Deşi Rada era devotată în ultimă instanţă dreptului Ucrainei la autodeterminare, considera că prioritare erau negocierea libertăţilor culturale şi a unei autonomii politice mai mari şi o reformă funciară radicală în cadrul unui stat federal rus. Chestiunea reformei funciare era deosebit de importantă pentru că, deşi Rada putea să fie sigură de susţinerea intelectualităţii ucrainene, nu putea fi la fel de sigură pe ţărani, majoritatea covârşitoare a populaţiei ucrainene, chiar dacă, e adevărat, soldaţii ucraineni, simpli ţărani în uniformă, susţineau viguros cauza naţionalistă.

La jumătatea lunii mai, o delegaţie a Radei a prezentat în faţa Guvernului Provizoriu revendicările acesteia. Cererile erau moderate – recunoaşterea autonomiei Ucrainei, un loc la masa negocierilor pentru pace, un comisar pentru afaceri ucrainene, unităţi militare ucrainene separate în spatele frontului şi numirea unor ucraineni în cele mai multe dintre posturile civile –, iar

Guvernul Provizoriu ar fi putut uşor să le accepte fără să prejudicieze rezolvarea chestiunii ucrainene de către Adunarea Constituantă. Guvernul rus şi liderii Sovietului au respins însă influenţa Radei – declaraţia parlamentului nu a fost publicată de nici un ziar rus – şi a părut să considere că, dacă o ignorau, problema va dispărea de la sine. Prinţul Lvov a încercat să îngroape chestiunea înfiinţând o comisie specială, plină de jurişti ruşi, care a ridicat complicate probleme juridice legate de legitimitatea fiecărei cereri a Radei, înainte de a conchide, destul de previzibil, că nu se putea decide nimic înainte de Adunarea Constituantă. A fost încă o ilustrare a felului în care liberalii ruşi se foloseau de abordări juridice pentru a se eschiva de la cele politice.

Însă rezultatul acestei reacţii de struţ a fost tocmai că a întărit cauza naţionalistă şi a dus la cererea mult mai radicală a independenţei faţă de Rusia. Îndemnat de al doilea Congres Militar Ucrainean să facă o declaraţie unilaterală de autonomie, Rada Ucrainei şi-a publicat în 10 iunie „Prima lege universală". Aceasta era o declarare a libertăţii Ucrainei, formulată după modelul statutului hatmanilor cazaci din secolul al XVII-lea şi, în contextul anului 1917, ea a preluat rolul simbolic pe care îl avea şi drapelul galben cu bleu al Ucrainei. Legea cerea convocarea Seimului, adunarea naţională suverană, şi declara înfiinţarea Secretariatului General, condus de V.K. Vinnicenko, cel care şi-a asumat în fapt puterea executivă, înlocuind în Ucraina autoritatea Guvernului Provizoriu. Abia acum criza ucraineană, care s-a întâmplat să coincidă cu declaraţia de independenţă a Finlandei, a ajuns pe primul loc în agenda politică. Exact în momentul când armata era pe cale să lanseze o nouă ofensivă în vest, Rusia era ameninţată cu pierderea a două regiuni vitale din spatele frontului. Lvov a acuzat imediat Rada că ameninţă să „dea o lovitură fatală statului", în timp ce *Volia naroda* exprima punctul de vedere general al Sovietului, că „Legea universală" era „un cuţit înfipt în spatele revoluţiei"[35].

Era însă clar că era nevoie de un compromis şi pe 28 iunie guvernul a trimis o delegaţie alcătuită din trei membri (Tereşcenko, Kerenski şi Ţereteli), pentru a negocia cu Rada. Pe 2 iulie, cele două părţi au ajuns la un soi de compromis: Guvernul Provizoriu a recunoscut în mare autonomia Ucrainei, legitimitatea populară a Radei şi autoritatea executivă a Secretariatului General. Era suficient pentru a calma iritarea ucrainenilor pentru restul verii. I-a înfuriat însă pe naţionaliştii ruşi din Kiev, mai ales pe susţinătorii şovini ai lui Şulghin, care au început să se lupte cu ucrainenii în stradă. Cadeţii de dreapta din cabinetul lui Lvov au susţinut cauza minorităţii ruse din Ucraina. Au refuzat să accepte înţelegerea pe motiv că doar Adunarea Constituantă avea autoritatea juridică de a soluţiona astfel de probleme, ceea ce nu era decât un pretext pentru a apăra interesele imperialiste ale

Rusiei în Ucraina. Într-o discuţie cu secretarul său, Lvov i-a condamnat pe cadeţi pentru că pe acea temă „se poartă la fel cu cei mai răi dintre ticăloşii Sutelor Negre”[36]. Pe 4 iulie, cadeţii şi-au dat demisia din guvern. Acesta a fost momentul care a declanşat începutul unei îndelungate crize politice, încheiată cu căderea Guvernului Provizoriu.

*

Brusilov îi scria soţiei lui pe 1 martie:

> Probabil că ştii ce se întâmplă. Sigur că sunt mulţumit. Dar mă rog la Dumnezeu ca această criză îngrozitoare, din acest război îngrozitor, să se încheie curând, pentru ca duşmanul nostru extern să nu culeagă roadele prăbuşirii noastre. Singurul lucru benefic este că ea a izbucnit într-un moment din an când este foarte dificil – aproape imposibil – ca duşmanul să lanseze un atac, pentru că asta ar fi o catastrofă. Este cu atât mai important acum să câştigăm acest război, altfel va fi un dezastru pentru Rusia.

Credinţa neobosită a lui Brusilov în destinul victorios al Rusiei era acum, mai mult ca niciodată, o speranţă zadarnică. Aşa cum recunoştea chiar el, susţinerea unei campanii militare îndelungate era cu totul nerealistă, în toiul unei revoluţii sociale. Cu toate acestea, el credea încă în voinţa poporului de a continua să lupte până la capăt şi, spre deosebire de majoritatea generalilor ţarului, a susţinut cauza revoluţiei cu speranţa că apărarea libertăţii Rusiei ar putea în final să le insufle patriotism. Monarhiştii l-au acuzat de oportunism; iar istoricii au repetat această acuză. În ciuda simpatiilor sale monarhiste, Brusilov a fost însă multă vreme convins că fără o schimbare completă a sistemului de guvernare Rusia nu putea câştiga războiul. „Dacă trebuie să aleg între Rusia şi ţar, atunci aleg Rusia”, spunea Brusilov în 1916.[37]

Armata Rusiei Libere era de fapt mult mai puţin dornică să continue războiul decât presupusese generalul. Ordinul nr. 1 i-a făcut pe soldaţi să se simtă mândri că sunt „cetăţeni” egali cu ofiţerii şi aceasta a dus curând la anihilarea oricărei discipline. Nou-înfiinţatele comitete ale soldaţilor, deşi dominate la început de subofiţeri democraţi şi de intelectuali în uniformă, au devenit repede liderele acestei revoluţii din armată. Se ţineau şedinţe în care se hotăra ce strategie să adopte şi dacă să execute sau nu ordinele ofiţerilor. Unii soldaţi au refuzat să lupte mai mult de opt ore pe zi, cerând aceleaşi drepturi ca muncitorii. Mulţi refuzau să-şi salute ofiţerii sau i-au înlocuit cu unii aleşi chiar de ei. Intimidarea ofiţerilor era la ordinea zilei. Brusilov însuşi a primit multe scrisori de la subalternii săi, care îl ameninţau cu moartea dacă ar fi ordonat o ofensivă. Când a preluat funcţia de comandant

suprem, în mai, şi a făcut un control al unităţilor de pe Frontul de Nord, unde spiritul de revoltă era cel mai acut, Brusilov a descoperit că sute de ofiţeri îşi părăsiseră deja posturile, iar câţiva, nu puţini, s-au sinucis chiar din cauza presiunilor. „Îmi amintesc de un caz în care un grup de ofiţeri îi auziseră pe soldaţi vorbind în termeni ameninţători despre «necesitatea de a-i ucide pe toţi ofiţerii». Unul dintre ofiţerii mai tineri a fost atât de îngrozit, încât în noaptea aceea s-a împuşcat. Se gândise că era mai bine să se omoare singur decât să aştepte să-l asasineze soldaţii.” Metodele pe care le foloseau aceştia pentru a-i omorî pe ofiţeri erau atât de brutale – uneori le tăiau membrele şi organele genitale sau jupuiau victimele de vii –, încât ofiţerul nici nu era de condamnat[38].

Un tânăr căpitan i-a scris în 11 martie tatălui său:

> Între noi şi soldaţi e o prăpastie fără fund, pe care nimeni nu o poate trece. Indiferent de ce-ar crede ei despre noi ca persoane, în ochii lor rămânem doar nişte *barini* (stăpâni). Când noi vorbim despre „popor”, ne gândim la naţiune ca întreg, dar ei se referă doar la oamenii simpli. Din punctul lor de vedere, ceea ce s-a întâmplat nu e o revoluţie politică, ci una socială, în care noi am fost învinşi şi ei sunt victorioşi. Ei cred că va fi mai bine pentru ei şi mai rău pentru noi. Nu ne cred când le vorbim despre devotamentul nostru faţă de soldaţi. Spun că în trecut noi am fost *barini*, iar acum este rândul lor să fie ne fie nouă *barini*. Este răzbunarea lor pentru secolele lungi de slugăreală.

Ţăranii-soldaţi în mod clar nu împărtăşeau limbajul ofiţerilor lor despre „cetăţenie”. Nu vedeau revoluţia în aceiaşi termeni, de drepturi şi îndatoriri civice. Revoluţia lor din tranşee era o altă versiune a revoluţiei sociale de la ţară. Recruţii ţărani presupuneau, firește, că, dacă ar putea să-i înlăture pe ofiţerii lor aristocraţi, rezultatul ar fi pace, pâine şi pământ. Aşa cum spunea în martie un soldat, la o şedinţă a regimentului lui în care se discuta despre abdicarea ţarului:

> Nu aţi înţeles? Ce se petrece e o *rivaliuşîn*! Nu ştiţi ce e aia o *rivaliuşîn*? E atunci când poporul ia toată puterea. Şi ce înseamnă poporul fără noi, soldaţii, cu armele noastre? Pfui! E limpede… înseamnă că puterea e a noastră. Şi, dacă tot e pe-aşa, şi ţara e tot a noastră, şi tot pământul e al nostru şi tot noi hotărâm dacă o să luptăm sau nu. Acum pricepeţi? Asta e o *rivaliuşîn*[39].

Această afirmare a „puterii soldatului” a fost esenţială pentru spiritul „bolşevismului de tranşee” care a dominat forţele armate în 1917. Brusilov l-a descris astfel:

> Soldaţii nu voiau decât un singur lucru – pace, ca să poată pleca acasă, să-i jefuiască pe moşieri şi să trăiască liber, fără să plătească nici o dare sau să recunoască vreo autoritate. Soldaţii au adoptat bolşevismul pentru că au

crezut că aceasta era platforma lor politică. Nu au înţeles nimic din ceea ce însemnau, de fapt, nici comunismul sau Internaţionala[*6], nici împărţirea în muncitori şi ţărani, dar se imaginau acasă, trăind în absenţa legilor şi a moşierilor. Această libertate anarhistă este ceea ce numeau ei „bolşevism".

De la începutul revoluţiei a existat o creştere acută a ratei dezertărilor, mai ales printre soldaţii non-ruşi. Un milion de soldaţi, poate, şi-au părăsit unităţile între martie şi octombrie. Cei mai mulţi dintre aceştia erau soldaţi „absenţi nemotivaţi", oameni care pur şi simplu se săturaseră să lupte sau să flămânzească în tranşee şi garnizoane şi fugeau în cel mai apropiat oraş, unde mâncau şi se îmbătau, se duceau prin bordeluri şi adeseori terorizau populaţia locală. „Străzile sunt pline de soldaţi", se plângea un oficial din Perm la mijlocul lunii martie. „Le hărţuiesc pe doamnele respectabile, umblă cu prostituate şi se comportă în public aidoma unor huligani. Ştiu că nimeni nu îndrăzneşte să-i pedepsească."[40]

*

Obiectivele pe care Rusia le viza în război au ocupat locul central pe scena politică în primăvara lui 1917. Întregul an 1917 poate cu adevărat să fie considerat o continuă luptă politică între cei care considerau revoluţia un mijloc de a pune capăt războiului şi ei care vedeau în război un mijloc de a pune capăt revoluţiei. Nu era doar o confruntare politică, ci şi una socială. Propaganda de stânga explica limpede că angajarea în război slujea interese de clasă diferite. Poveştile despre industriaşi, negustori, culaci şi speculanţii de pe piaţa neagră, care profitau de pe urma războiului, puteau să stârnească o imensă neîncredere şi chiar ură faţă de „burghezie" şi faţă de sistemul „imperialist" sau „capitalist". Susţinătorii războiului erau imediat stigmatizaţi că pun interesele lor „imperialiste" mai presus de interesele poporului. O rezoluţie a muncitorilor fabricii Dinamo afirma: „Vedem că măcelărirea fără noimă şi distrugerile războiului nu sunt importante pentru nimeni în afară de burghezia parazită"[41].

Guvernul Provizoriu ocolise întrebarea crucială privind politica de război. Erau prea multe opinii conflictuale în interiorul cabinetului. Miliukov, cu sprijinul relativ al lui Gucikov, nu vedea nici un motiv pentru care să renunţe la ambiţiile imperialiste ale Rusiei, incluse în „tratatele secrete" semnate cu Aliaţii, pentru controlul asupra Constantinopolului. Ca nou ministru de Externe al Rusiei, a declarat răspicat acest lucru presei şi ambasadelor străine. Punctul său de vedere era însă în profundă contradicţie cu campania pentru pace a Sovietului, lansată în 14 martie, odată cu „Apelul către popoarele lumii", în care se renunţa la obiectivele ţariste de război ale Rusiei şi popoarele tuturor naţiunilor

beligerante erau chemate să protesteze împotriva „războiului imperialist”. Campania pentru pace a Sovietului a fost imediat aprobată de o serie de congrese militare; cei mai mulţi soldaţi şi-au declarat loialitatea faţă de Soviet pe baza faptului că li se promitea pacea. Odată ce a fost abandonată ideea stângii de a încheia o pace separată, favorizată în anumite cercuri ale Sovietului, campania a fost susţinută şi de miniştri mai liberali ai Guvernului Provizoriu şi pe 21 martie Sovietul a adoptat linia moderată a defensismului revoluţionar (unitatea naţională pentru apărarea Rusiei combinată cu o campanie internaţională pentru pace vizând un acord democratic „fără anexări sau despăgubiri”).

Pe 27 martie, Guvernul Provizoriu a emis propria „Declaraţie a mizelor războiului”, care în linii mari mergea în aceeaşi direcţie cu campania pentru pace a Sovietului. Miliukov declarase însă pentru *Manchester Guardian* că ea nu va modifica angajamentele Rusiei faţă de aliaţii ei imperialişti. S-a declanşat astfel o crâncenă luptă politică pentru controlul politicii internaţionale urmate de Guvernul Provizoriu. Cercurile democratice l-au acuzat pe Miliukov că vorbeşte fără a avea acordul cabinetului. După expresia unui ziar liberal, el nu era decât „un ministru al opiniei personale”. Liderii Sovietului, care au privit declaraţia din 27 martie ca pe o izbândă sacră a revoluţiei, au îndemnat Guvernul Provizoriu să o prezinte sub forma unei note diplomatice către Aliaţi, ceea ce i-ar fi conferit statutul de politică externă practică a Rusiei, chiar şi fără aprobarea ministrului de Externe. După multe frământări, Miliukov a trebuit să fie de acord cu acest plan: faptul că programul de pace al Sovietului a fost susţinut prin vizita unei delegaţii de socialişti francezi şi britanici a subminat principala lui obiecţie, şi anume că acesta nu va fi considerat acceptabil de către Aliaţi. În momentul când declaraţia urma să fie expediată ambasadelor străine, el a adăugat o notă însoţitoare, semnată de el, în care sublinia, contrar declaraţiei, că Rusia era încă ferm hotărâtă să obţină o „victorie decisivă”, care presupunea inclusiv obiectivele imperialiste ale guvernului ţarist[42].

Efectul „notei” lui Miliukov a fost ca o pânză roşie fluturată dinaintea taurului Sovietului. Gorki, care contribuise la redactarea apelului Sovietului din 14 martie, a condamnat-o, afirmând că face parte din „atacul burgheziei împotriva democraţiei, cu scopul de a prelungi războiul”. Acţiunea lui Miliukov cu siguranţă întărise puternic mesajul Sovietului – că doar „burghezia” avea de câştigat din „războiul imperialist” – în mintea muncitorilor şi soldaţilor. Pe 20 aprilie, mii de muncitori şi soldaţi înarmaţi au ieşit să demonstreze pe străzile din Petrograd. Mulţi dintre ei purtau pancarte cu sloganuri care militau pentru „înlăturarea celor zece miniştri burghezi”, pentru încetarea războiului şi pentru numirea unui nou guvern revoluţionar. Linde, care condusese revolta din februarie, era indignat de „nota” lui Miliukov. O considera o trădare a promisiunii fundamentale făcute de

revoluţie, încheierea democratică a războiului. Înclinat din fire către protestul spontan (acţiunile din februarie o dovediseră), el a condus un batalion al Regimentului Finlanda într-o demonstraţie către Palatul Mariinski, în speranţa că Sovietul va cere arestarea guvernului şi instaurarea puterii sovietice. Până au ajuns la palat, armatei de stradă a lui Linde i se alăturaseră o mulţime de soldaţi furioşi din regimentele Moscova şi Pavlov, astfel că erau acum 25.000 de oameni. Demonstraţia de forţă a lui Linde a fost complet improvizată – nu se consultase cu nimeni –, dar el trăia evident cu iluzia că Executivul Sovietului (din care făcea parte) îşi va da acordul deplin pentru acţiunile sale. Greşea. Executivul votase o rezoluţie care condamna demonstraţia lui Linde pentru că Sovietul nu era pregătit să preia puterea, ci, dimpotrivă, trebuia să ajute Guvernul Provizoriu să-şi redobândească autoritatea. Doar extrema stângă, bolşevicii din Vîborg şi anarhiştii, îi încurajaseră pe demonstranţi şi le băgaseră în cap nebunesca idee că ar trebui să „scape de burghezie". Presa de dreapta l-a condamnat imediat pe Linde, numindu-l „bolşevic", şi a descris demonstraţia armată a acestuia ca pe o încercare sângeroasă de lovitură de stat – chiar dacă manifestanţii se dispersaseră paşnic imediat ce liderii Sovietului au ordonat asta. Generalul Kornilov, comandantul garnizoanei din Petrograd, a vrut să-i împrăştie pe demonstranţi cu ajutorul trupelor lui. Cabinetul nu a vrut însă să folosească forţa împotriva „poporului" şi nu şi-a dat acordul. Pe 21 aprilie au avut loc noi demonstraţii. Protestatarii furioşi au încercuit maşina lui Miliukov şi au izbit cu pumnii în caroserie. Câţiva oameni au fost ucişi când au izbucnit lupte de stradă pe Nevski Prospekt, între demonstranţi şi o contramanifestaţie a patrioţilor şi monarhiştilor de dreapta[43]. Chestiunea războiului împărţise capitala în două tabere şi o adusese în pragul unui sângeros conflict civil.

Această ameninţare cu războiul civil i-a determinat pe liderii Sovietului să se alăture guvernului şi să-i susţină autoritatea. De ceva vreme cochetau cu ideea de a forma o coaliţie. Doi factori principali stăteau la baza acestei decizii. Unul era Irakli Ţereteli, menşevicul gruzin înalt, cu un chip ca pictat de El Greco, care revenise din exilul siberian la mijlocul lunii martie şi imediat îşi pusese amprenta propriei autorităţi în conducerea Sovietului. După estimarea lui Lvov, Ţereteli era „singurul om de stat adevărat din Soviet". În discursurile lui riguros intelectuale făcea întotdeauna apel la interesele statului, şi nu la cele de clasă sau de partid; iar efectul lor treptat a fost să le inculce liderilor Sovietului un simţ tot mai accentuat al responsabilităţii. Au încetat să se mai gândească şi să acţioneze ca nişte revoluţionari şi au început să se considere „oameni ai guvernului". Ţereteli a fost cel care configurase politica defensismului revoluţionar, care i-a unit pe liderii Sovietului cu liberalii în chestiunea războiului şi care a constituit baza coaliţiei lor. Celălalt factor a fost influenţa membrilor de rând ai partidului socialist, mai ales din provincii,

care au întâmpinat cu bucurie perspectiva unei coaliţii cu liberalii. În primul rând, ei nu fuseseră niciodată reţinuţi de aceeaşi obsesie ideologică pe care o aveau liderii lor din capitală, privind nevoia de a forma un „guvern burghez". Ei au pus pragmatismul înaintea dogmei de partid (ce altă şansă aveau, cu o intelectualitate provincială atât de puţin numeroasă?) şi încă din prima zi a revoluţiei li s-au alăturat liberalilor din consiliul orăşenesc. Tot membrii de rând erau de părere că, dacă liderii lor intrau în guvern, urmau să aibă mai multă putere asupra lui. Mulţi muncitori considerau că, dacă menşevicii ajungeau să gestioneze sectorul economic, şi ei aveau să câştige mai bine în curând. Mulţi soldaţi credeau că, dacă eserii ajungeau să coordoneze războiul, curând avea să fie pace[44].

Înfiinţarea coaliţiei, la fel ca şi formarea guvernului în martie, avea la origini eforturile combinate ale liderilor Sovietului şi ale liberalilor de a restabili ordinea pe străzile Petrogradului. Liderii Sovietului erau îngroziţi de demonstraţiile violente şi de perspectiva unui război civil. Ei sunt cei care au preluat conducerea acţiunilor de stopare a tulburărilor şi controlul asupra garnizoanei şi au interzis orice alte demonstraţii în 21 aprilie. Îşi asumau deja responsabilităţile guvernului. A doua zi au emis o declaraţie comună, împreună cu miniştrii, în care condamnau „nota" lui Miliukov. Aceasta a pus capăt crizei de moment. Lvov era însă decis acum ca liderii Sovietului să intre în guvernul pe care îl conducea, pentru a-i conferi credibilitate în rândul populaţiei. Prezenţa lui Miliukov în cabinet era cel mai mare obstacol – să lucreze împreună cu el ar fi însemnat ca liderii Sovietului să fie expuşi atacurilor din partea extremei stângi pe motiv că susţineau „războiul imperialist" – şi acest lucru i-a făcut să respingă ideea unei coaliţii în 28 aprilie. Însă două zile mai târziu totul s-a schimbat, odată cu demisia lui Gucikov. Era un semn de protest al ministrului de Război – singurul aliat al lui Miliukov din cabinet – faţă de comisia guvernamentală care confirmase drepturile soldaţilor şi faţă de campania Sovietului împotriva lui Miliukov. Între timp, Lvov începuse să pună la cale înlăturarea lui Miliukov. I-a promis lui Ţereteli că îl va sili pe Miliukov să iasă din guvern, dacă liderii Sovietului acceptau să participe la un guvern de coaliţie. Aceasta, împreună cu ameninţarea lui Lvov că va demisiona dacă Ţereteli nu acceptă, a fost suficient pentru a-l convinge pe liderul menşevic de faptul că o coaliţie era acum nu doar posibilă, ci şi esenţială pentru a pune capăt crizei de autoritate, pe care extrema dreaptă sau cea stângă ar fi putut să o exploateze uşor, iar în mare parte forţa raţionamentului a fost cea care a convins Executivul Sovietului să voteze pe 2 mai în favoarea coaliţiei, cu 44 de voturi pentru şi 19 împotrivă[45].

Trei zile mai târziu se anunţa noul cabinet. Din respect pentru dogma menşevică, s-a convenit ca socialiştii să ocupe doar un

număr minoritar de locuri în guvern (au preluat şase din cele şaisprezece fotolii). Iar pentru a menţine concepţia liberală a guvernului, ca instituţie naţională, mai presus de interesele de clasă şi de partid, s-a convenit ca ei să intre în cabinet ca persoane private, şi nu ca membri ai Sovietului. Cernov a luat Agricultura, Kerenski Ministerul de Război, Skobelev Ministerul Muncii, iar Ţereteli, care petrecea cel mai mult timp în Soviet, a fost convins să accepte ministerul minor al Poştei şi Telegrafului, ceea ce avea să-i permită să stea cu câte un picior în fiecare din tabere. Cernov îl numea pe Ţereteli „ministru al afacerilor generale", iar Suhanov îl poreclise „comisarul guvernului în Soviet". În mod cert, Ţereteli a devenit figura centrală a coaliţiei. Lvov se baza pe el pentru a-i menţine pe liderii socialişti în joc şi îl păstra în „cabinetul lui intern" (împreună cu cei cinci miniştri francmasoni: Kerenski, Tereşcenko, Nekrasov, Konovalov şi Lvov), care au stabilit strategia generală[46].

Formarea coaliţiei, care era menită să întărească nucleul democratic, a avut exact efectul opus. A accelerat polarizarea politică şi socială şi a determinat izbucnirea războiului civil, în octombrie. Pe de o parte, cea mai mare parte a membrilor cadeţi de rând, din provincii, au trecut, împreună cu liderul lor, Miliukov, care demisionase în 4 mai, în opoziţia de dreapta, împotriva guvernului de coaliţie. Ei au abandonat tot mai mult imaginea liberală pe care şi-o creaseră, de partid al naţiunii ca întreg, şi au început să se prezinte drept un partid care apără interesele de clasă ale burgheziei, dreptul la proprietate, legea şi ordinea şi Imperiul Rus. În tabăra Sovietului, pe de altă parte, exista o tendinţă pronunţată spre stânga, pe măsură ce muncitorii şi ţăranii deveneau tot mai dezamăgiţi de faptul că socialiştii nu se foloseau de poziţia lor în guvern pentru a urgenta procesul de reformă socială sau a instaura o pace democratică. Eserii de dreapta şi menşevicii, care se opuseseră coaliţiei, aveau dreptate să-şi prevină colegii de partid că intrând în guvern şi asumându-şi eşecurile acestuia vor pierde fără îndoială sprijinul popular. Pentru că socialiştii aveau de aici încolo să fie „oameni de stat", ei nu mai puteau să acţioneze ca nişte „revoluţionari" şi aceasta îi obliga, în interesul statului, să se opună „anarhiei" crescânde, aşa cum o numeau acum – acapararea forţată a pământurilor de către ţărani, grevele muncitorilor şi disiparea disciplinei din armată. În loc să-şi folosească mandatul popular pentru a prelua ei înşişi puterea, aşa cum ar fi putut să facă în timpul crizei din aprilie, liderii Sovietului au ales în schimb să sprijine un guvern liberal care fusese deja discreditat. Au ajuns să fie tot mai mult consideraţi gardienii unui stat „burghez" şi iniţiativa revoluţionară, pentru pâine, pământ şi pace, a fost preluată de bolşevici.

Gara Finlanda, din cartierul Vîborg al Petrogradului, 3 aprilie 1917, puţin înainte de miezul nopţii: muncitori şi soldaţi cu drapele roşii şi pancarte umplu holul gării; este şi o fanfară militară. Piaţa din dreptul gării este înţesată de automobile şi tanchete blindate; iar aerul rece al nopţii e plin de un fum albăstrui. Raza unui reflector mătură feţele mulţimii şi faţadele clădirilor, luminând pentru o clipă liniile de tramvai şi linia orizontului citadin. Este un zumzet general de nerăbdare: urmează să sosească trenul lui Lenin. În sfârşit, trenul trage la peron; din hol izbucnesc acordurile răsunătoare ale *Marseillezei*; iar din vagon apare Lenin, mărunţel şi îndesat, cu un palton din lână elveţiană şi pălărie Homburg, ciudat de nepotrivit printre cei veniţi să-l întâmpine, cu vestoane gri şi şepci muncitoreşti. O escortă de bolşevici înarmaţi, în formaţie militară, îl conduce până la fosta sală de aşteptare a ţarului, unde o delegaţie a Sovietului îl aşteaptă pe el, ultimul dintre eroii luptei revoluţionare ce se întorcea acasă, după mai bine de un deceniu de exil în străinătate[47].

Pentru Lenin, acesta era sfârşitul unei călătorii neaşteptate. Revoluţia din Februarie îl găsise la Zürich şi, la fel ca pe cei mai mulţi dintre liderii socialişti, îl luase prin surprindere. „Este uluitor!", îi spusese el lui Krupskaia când a aflat vestea. „Este atât de incredibil de surprinzător!" Lenin era decis să ajungă înapoi în Rusia cât mai curând posibil. Dar cum putea oare să treacă de liniile germanilor? La început se gândise să traverseze Marea Nordului cu vaporul, cum făcuse Plehanov. Britanicii le erau însă ostili marxiştilor ruşi: Troţki şi Buharin fuseseră amândoi reţinuţi în Anglia la întoarcerea spre Rusia de la New York. Apoi s-a gândit să traverseze Germania deghizat în suedez orb, mut şi surd – până când Krupskaia i-a spus în glumă că sigur se va da de gol, bolborosind în somn înjurături la adresa menşevicilor. Într-o clipă de disperare se gândise chiar să închirieze un avion particular ca să survoleze Europa de Est; apoi gândul la pericolele implicate l-a făcut să renunţe la planul acesta nebunesc. Când venea vorba să se pună pe sine în pericol, Lenin a fost mereu laş[*7] [48].

Martov este cel care a venit cu ideea de a da la schimb cetăţeni germani reţinuţi în Rusia pentru marxiştii ruşi exilaţi în Elveţia. Cu ajutorul camarazilor lor elveţieni, exilaţii ruşi au luat legătura cu autorităţile germane, care au sesizat repede avantajul de a le permite bolşevicilor – şi altor grupuri de socialişti care se opuneau războiului – să se întoarcă în Rusia, pentru a tulbura apele acolo. I-au ajutat chiar să-şi finanţeze activităţile, deşi aceasta nu trebuie neapărat să însemne, aşa cum aveau să susţină mulţi ulterior, că bolşevicii erau agenţi germani[49]. Guvernul Provizoriu nu era prea încântat de ideea unui schimb – Miliukov era hotărât să i se opună, din cauza bine-cunoscutelor opinii

defetiste ale lui Lenin – şi a tergiversat negocierile cât a putut. Martov şi cei mai mulţi dintre exilaţii menşevici erau pregătiţi să aştepte. Lenin însă şi încă treizeci şi unu dintre tovarăşii săi erau suficient de nerăbdători ca să meargă mai departe cu planul germanilor, fără aprobarea guvernului rus. Pe 27 martie, la Gottmadingen, la graniţa elveţiană, s-au urcat în tren spre Petrograd via Frankfurt, Berlin şi Stockholm. Trenul, care nu avea decât un vagon, era „sigilat", în sensul că germanii nu au făcut pe drum nici un fel de controale ale paşapoartelor sau bagajelor. Lenin lucra singur în compartimentul lui, în timp ce tovarăşii săi de călătorie beau şi cântau, pe coridor şi în celelalte compartimente, spre enervarea sa. Fumatul era permis doar la toaletă, iar Lenin ordonase ca tuturor nefumătorilor să li se emită un permis de „clasa I", care le dădea prioritate în folosirea toaletei, faţă de fumătorii cu permise de „clasa a II-a". Aşa cum remarca Radek caustic, acest mic exemplu de planificare socială pare să sugereze că Lenin se pregătea deja să „preia conducerea guvernului revoluţionar"[50]. Trenul „sigilat" a fost un prim model al statului dictatorial al lui Lenin.

Când a sosit în Rusia, Lenin era un străin. În afara unei şederi de şase luni în perioada 1905-1906, ultimii şaptesprezece ani şi-i petrecuse în străinătate, în exil. Cei mai mulţi dintre muncitorii care veniseră să-l întâmpine la Gara Finlanda nu aveau cum să-l fi întâlnit vreodată până atunci[*8]. „Ştiu foarte puţine despre Rusia", i-a spus el lui Gorki la un moment dat. „Simbirsk, Kazan, Petersburg, exil – asta e tot ce ştiu." În 1917 avea să susţină adeseori că majoritatea oamenilor obişnuiţi erau chiar mai de stânga decât bolşevicii. Cu toate acestea, nu avea nici un fel de experienţă cu ei şi nu ştia decât ce îi spuneau agenţii lui de partid (ceea ce de multe ori era tocmai ceea ce voia să audă). Între 5 iulie şi momentul preluării puterii, în octombrie, Lenin nu a apărut nici măcar o dată în public. Nici nu a călcat prin provincie. Bărbatul care urma să devină dictatorul Rusiei nu avea aproape nici un fel de cunoştinţe directe despre felul în care trăia poporul său. În afara celor doi ani cât fusese avocat, nu avusese niciodată o slujbă. Era un „revoluţionar de profesie", care trăia izolat de societate şi se susţinea financiar din fondurile partidului şi din veniturile de la moşia mamei sale (pe care a continuat să le primească până la moartea ei, în 1916). După spusele lui Gorki, această necunoaştere a muncii de zi cu zi şi a suferinţei umane pe care o implică a dezvoltat la Lenin un „nemilos dispreţ faţă de oamenii simpli, demn de un nobil… Viaţa, în toată complexitatea ei, îi este necunoscută lui Lenin. Nu îi cunoaşte pe oamenii de rând. Nu a trăit niciodată printre ei"[51].

„Aşadar, asta este", îi scria Lenin lui Kollontai în 2 martie. „Această primă etapă a revoluţiei (născută din război) nu va fi nici ultima şi nici nu se va limita la Rusia." Lenin se gândea deja la o a doua revoluţie – o revoluţie a lui, proprie. În cele cinci *Scrisori*

din depărtare, scrise între 7 şi 26 martie, şi-a conturat programul de partid pentru tranziţia de la „prima la a doua etapă a revoluţiei”: nici un sprijin pentru Guvernul Provizoriu; delimitarea netă de menşevici şi de Internaţionala a II-a; întemeierea puterii sovietelor („dictatura revoluţionar-democratică a proletariatului şi a ţărănimii sărace”); şi încheierea imediată a păcii. Lenin a concentrat toate acestea în zece teze critice – faimoasele sale „Teze din aprilie” – în timpul călătoriei cu trenul din Elveţia şi a început să le proclame de îndată ce a sosit în Gara Finlanda. Oprind cu un gest saluturile protocolare ale liderilor Sovietului, Lenin a proclamat începutul unei „revoluţii socialiste mondiale!”, iar apoi a ieşit în piaţă, unde s-a urcat pe capota unei maşini şi a ţinut un discurs în faţa mulţimii adunate acolo. În toată hărmălaia aceea, Suhanov a prins doar frânturi de fraze: „…orice contribuţie la neruşinatul măcel imperialist… minciuni şi fraude… piraţi capitalişti…”. Lenin a fost apoi escortat într-o maşină blindată, care a înaintat împreună cu fanfara militară, cu muncitori şi soldaţi care fluturau steagurile, pe străzile din Vîborg, spre sediul bolşevicilor – Palatul Kşesinskaia, care aparţinea fostei balerine ce fusese amanta ţarului[52].

A doua zi, Lenin a venit cu propria escortă înarmată la Palatul Taurida şi şi-a prezentat tezele în faţa unei adunări uluite a social-democraţilor. Schimbase radical programul partidului. În loc să accepte necesitatea unei „etape burgheze” a revoluţiei, aşa cum făceau toţi menşevicii şi cei mai mulţi dintre bolşevici, Lenin cerea o nouă revoluţie, care să transfere puterea „proletariatului şi ţărănimii sărace”. În condiţiile revoluţionare din acel moment, susţinea el, o democraţie parlamentară ar reprezenta „un pas înapoi”, în comparaţie cu puterea sovietelor, autoguvernarea directă a proletariatului. Teoretic, „Tezele din aprilie” îşi aveau rădăcinile în lecţiile pe care Lenin le-a învăţat din eşecul Revoluţiei din 1905: că burghezia rusă era prea slabă pentru a înfăptui de una singură o revoluţie democratică şi că ea trebuia să fie realizată de proletariat. Tezele aveau ca sursă şi experienţa războiului, care l-a condus la concluzia că, de vreme ce întreaga Europa era în pragul revoluţiei socialiste, Revoluţia din Rusia nu trebuia să se limiteze la obiective democratice burgheze[*9]. Implicaţiile practice ale acestor teze – că bolşevicii ar trebui să nu mai susţină Revoluţia din Februarie şi să treacă la instituirea dictaturii proletariatului – depăşeau cu mult tot ceea ce membrii de partid, cu excepţia celor de extremă stângă, luaseră vreodată în calcul până atunci. Încă nu era limpede dacă Lenin urmărea înlăturarea violentă a Guvernului Provizoriu sau când avea să se întâmple aceasta. Pentru moment, părea mulţumit să limiteze sarcinile partidului la agitaţia în rândul maselor. Bolşevicii încă nu erau majoritari în soviete; iar Rusia, după cum a subliniat Lenin, „dintre toate ţările beligerante, este *acum* cea mai liberă ţară din lume”. Dar îndrăzneala nemaipomenită a discursului său, ţinut

tocmai la o adunare a social-democraţilor care avea ca scop reunificarea partidului, a stârnit un vacarm furios în sală. Menşevicii huiduiau şi fluierau. Ţereteli l-a acuzat pe Lenin că nu ţine cont de lecţiile lui Marx şi Engels asupra pericolelor unei preluări premature a puterii. Goldenberg a spus că liderul bolşevic abandonase cu totul marxismul pentru a ocupa tronul anarhismului, lăsat liber de Bakunin. B.O. Bogdanov a condamnat tezele, numindu-le „aiurelile unui nebun". Chiar şi Semion Kanatcikov, muncitorul bolşevic pe care l-am cunoscut în capitolul 3 şi care venise tocmai din Urali ca să-l audă pe Lenin vorbind, era uluit de ceea ce considera că este „caracterul nerealist al ideilor lui, care nouă ni se părea că merg dincolo de limitele posibilului". Părea că Lenin, care îşi petrecuse atât de mulţi ani exilat în străinătate, nu mai avea contact cu realităţile vieţii politice din Rusia. Întors în acea seară de la Palatul Taurida, menşevicul Skobelev l-a asigurat pe prinţul Lvov: „Lenin este de domeniul trecutului"[53].

Şi oricine altcineva ar fi putut ajunge astfel în locul lui – dar era vorba despre Lenin. Toate şansele îi erau potrivnice în această luptă a lui pentru ca partidul să adopte „Tezele din aprilie". Majoritatea bolşevicilor îşi declaraseră deja sprijinul faţă de Guvernul Provizoriu înainte de sosirea lui Lenin (dintre bolşevicii importanţi, Kollontai a fost singura care a susţinut de la început tezele). Numai Comitetul Vîborg, bastion al extremismului bolşevic din capitală, a rămas favorabil puterii Sovietului. Stalin şi Kamenev, care se întorseseră din exilul siberian la jumătatea lui martie şi preluaseră controlul asupra ziarului *Pravda*, au susţinut această abordare precaută. La fel ca menşevicii, ei au crezut că etapa „burgheză" a revoluţiei avea încă mult drum de parcurs, că sistemul de putere dublă era cerut cu necesitate de condiţiile obiective şi că sarcina imediată a bolşevicilor era activitatea constructivă în cadrul mişcării social-democrate, în general. Troţki i-a acuzat ulterior că acţionează mai mult ca o opoziţie loială decât ca reprezentanţi ai unui partid revoluţionar al muncitorilor. Moţiunile moderate ale lui Kamenev şi Stalin au fost adoptate la Conferinţa Bolşevicilor din Întreaga Rusie de la sfârşitul lui martie: susţinerea condiţionată a Guvernului Provizoriu; continuarea războiului; susţinere pentru liderii Sovietului. Bolşevicii au convenit chiar să analizeze posibilitatea unificării cu menşevicii. În cele mai multe dintre sovietele din provincie lucrau deja împreună, alături de eseri şi de alţi socialişti. Departe de disputele facţionale ale liderilor din capitală ai partidului, vechea camaraderie din perioada ilegalităţii rămăsese foarte puternică în provincii, iar acei bolşevici care fie nu erau dornici, fie erau incapabili să rupă legăturile cu celelalte grupări de stânga nu primeau deloc bine scizionismul lui combativ[54].

Lui Lenin îi plăcuseră întotdeauna confruntările. Era ca şi cum toată viaţa se pregătise pentru lupta care îl aştepta în 1917.

„Asta e viaţa mea! O campanie după alta”, i se confesase el Inessei Armand în 1916. Campania împotriva populiştilor, campania împotriva economiştilor, campania pentru organizarea partidului în sistem centralizat, campania pentru boicotarea Dumei, campania împotriva „lichidatorilor” menşevici, campania împotriva lui Bogdanov şi a lui Mach, campania împotriva războiului – acestea fuseseră momentele definitorii din viaţa lui şi mare parte a personalităţii lui fusese investită în aceste bătălii politice. Ca persoană privată, Lenin nu era cine ştie ce: se dăruise cu totul politicii. Nu exista „un Lenin privat” în spatele politicianului. Inevitabil, toate biografiile liderului bolşevic au luat în discuţie ideile şi influenţele sale politice. Viaţa personală a lui Lenin a fost extraordinar de ternă. Se îmbrăca şi trăia ca un funcţionar provincial între două vârste, cu ore bine stabilite pentru mese, somn, muncă şi relaxare. Îi plăcea ca totul să fie îngrijit şi ordonat. Era meticulos în privinţa chestiunilor financiare şi nota pe hârtiuţe tot ce cheltuia pentru hrană, pentru biletele de tren, pentru articolele de papetărie şi aşa mai departe. Îşi făcea în fiecare dimineaţă ordine pe birou. Cărţile lui erau ordonate alfabetic. Şi-a cusut singur nasturii de la costumul cu dungi subţiri, îl curăţa de pete cu terebentină şi îşi menţinea bicicleta impecabil de curată[55].

Exista în firea lui Lenin un puternic filon puritan, care s-a manifestat mai târziu în cultura politică a regimului său. Ascetismul era o caracteristică obişnuită a revoluţionarilor din generaţia lui Lenin. Cu toţii fuseseră inspiraţi de altruistul erou revoluţionar Rahmetov, din romanul lui Cernîşevski *Ce-i de făcut?* Prin suprimarea propriilor sentimente, refuzându-şi plăcerile vieţii, Lenin a încercat să-şi călească voinţa şi să devină, la fel ca Rahmetov, insensibil la suferinţele altora. Credea că această „duritate” este necesară fiecărui revoluţionar de succes: capacitatea de a-şi vărsa sângele pentru un ţel politic. Struve a remarcat odată că „aspectul îngrozitor la Lenin era combinaţia, în aceeaşi persoană, a autopedepsirii – care este esenţa oricărui ascetism real – şi a pedepsirii celorlalţi, exprimată printr-o ură socială abstractă şi o cruzime politică detaşată”. Chiar şi ca lider al statului sovietic, Lenin şi-a dus viaţa în stilul spartan al conspirativităţii revoluţionare. Până în martie 1918, el şi Krupskaia au locuit într-o odaie sărac mobilată din clădirea Institutului Smolnîi, o fostă şcoală-internat pentru fete, unde dormeau pe două paturi de campanie şi se spălau cu apă rece într-un lighean. Era mai mult o celulă de închisoare decât un apartament al dictatorului celei mai mari ţări din lume. Când guvernul s-a mutat la Moscova, cei doi locuiau la sora lui Lenin, într-un modest apartament cu trei camere din Kremlin, şi luau masa la cantină. La fel ca Rahmetov, Lenin făcea exerciţii de forţă, ca să-şi dezvolte musculatura. Totul făcea parte din cultura macho (jachete negre din piele, retorică militantă, credinţa în

acţiune şi cultul violenţei) ce reprezenta esenţa bolşevismului. Lenin nu fuma, nu bea serios şi, în afară de prietenia romantică pe care i-o purta Innesei Armand, nu manifesta un interes real pentru femeile frumoase. Krupskaia îi spunea „Ilici", numele folosit în partid, iar el îi spunea ei „tovarăşă". Îi era lui Lenin mai mult un fel de secretară personală decât soţie şi faptul că au avut o căsătorie fără copii nu s-a datorat probabil ghinionului. Lenin nu avea loc pentru sentimente în viaţa lui. „Nu pot să ascult muzică prea des", a recunoscut el odată, după o reprezentaţie cu *Appassionata* de Beethoven. „Mă face să vreau să spun lucruri drăguţe şi stupide şi să mângâi oamenii pe creştet… Însă acum trebuie să le dai în cap, să-i trăsneşti fără milă."[56]

Interesul lui Lenin pentru literatură era, ca toate celelalte, determinat de conţinutul său social şi politic. Nu se obosea să citească decât cărţi despre care considera că i-ar putea fi utile. Îl admira pe Puşkin pentru ceea ce, în mod simplist, presupunea a fi opoziţia acestuia faţă de autocraţie şi îi plăcea Nekrasov pentru modul realist în care descria masele oprimate. Citise *Faust* de Goethe în Siberia, în timp ce învăţa singur limba germană, şi chiar învăţase pe de rost unele dintre monologurile lui Mefistofel; dar nu a arătat niciodată interes faţă de vreo altă operă a lui Goethe. A refuzat să-l citească pe Dostoievski şi a desfiinţat romanul *Demonii* – unde încercase să prezinte natura psihotică a revoluţionarului –, numindu-l „o mizerie reacţionară… Nu am nici cea mai mică dorinţă de a-mi pierde timpul cu el. L-am răsfoit şi l-am aruncat. Nu citesc astfel de literatură… la ce bun?"[57].

Originea aceste abordări filistine a vieţii era dorinţa arzătoare de putere. Menşevicii spuneau, în glumă, că era imposibil să concurezi cu cineva ca Lenin, care se gândea douăzeci şi patru de ore pe zi la revoluţie. Lenin era mânat de credinţa absolută în destinul lui istoric. Nu s-a îndoit nici o clipă, aşa cum a spus el însuşi odată, convins că el era cel care trebuia să mânuiască „bagheta de dirijor" în partid. Acesta era mesajul pe care l-a adus cu el în Rusia, în aprilie 1917. Cei care l-au cunoscut înainte de război au remarcat o schimbare dramatică în personalitatea lui. „Cât de mult s-a schimbat!", îşi amintea Roman Gul, care îl cunoscuse în 1905. „Întreaga înfăţişare a lui Lenin era diferită. Şi nu doar atât. Nu mai avea nimic din vechea lui genialitate, din prietenia sau din umorul lui camaraderesc, în relaţia cu ceilalţi. Noul Lenin care a sosit era cinic, ascuns şi grosolan, conspirând «împotriva tuturor şi a orice», nu avea încredere în nimeni, suspecta pe toată lumea şi era decis să se lanseze în cursa pentru putere." Cernov a remarcat şi el dorinţa fixistă de putere a lui Lenin, într-un strălucit portret satiric făcut liderului bolşevic în *Delo naroda* (*Cauza poporului*):

> Lenin are o impunătoare deplinătate. Pare să fie făcut dintr-o singură bucată de granit. Şi este perfect rotund şi lustruit, ca o bilă de biliard. Nu

> există nimic de care să-l apuci. Se rostogoleşte cu o viteză nestăvilită. Dar ar putea să-şi repete singur bine-cunoscuta frază: „Je ne sais pas où je vais, mais j'y vais résolument". Lenin are un devotament faţă de cauza revoluţiei care îi pătrunde întreaga fiinţă. Pentru el însă revoluţia este întrupată de el însuşi. Lenin are o minte strălucită, dar este o… *minte unidimensională* – mai mult decât atât, o minte uniliniară… Este un om cu o voinţă unilaterală şi, în consecinţă, un bărbat cu o uluitoare sensibilitate morală[58].

Lenin nu fusese niciodată tolerant cu disensiunile din rândul membrilor partidului său. Buharin se plângea că „nu dădea doi bani pe părerile celorlalţi". Lunacearski susţinea că Lenin se „înconjurase deliberat de proşti", care nu ar fi îndrăznit să-i pună la îndoială deciziile. În timpul luptei pentru susţinerea „Tezelor din aprilie", această atitudine dominatoare a atins proporţii aproape megalomane. Krupskaia o numea „furia" lui – starea de frenezie a soţului ei când era angajat în confruntări cu rivalii săi politici – şi cu acest Lenin înfuriat a trebuit să trăiască în următorii cinci ani. În timpul acestor crize, Lenin se purta ca un om posedat de ură şi de furie. Tot trupul îi era cuprins de o tensiune nervoasă extremă şi nu putea nici să doarmă, nici să mănânce. Comportamentul îi devenea vulgar şi grosolan. Greu de crezut că era vorba despre un bărbat cult. Îi batjocorea atât pe oponenţii săi din interiorul partidului, cât şi pe cei din afară, cu un limbaj brutal şi violent. Aceştia erau „tâmpiţi", „ticăloşi", „pleavă jegoasă", „prostituate", „târfe", „rahaţi", „cretini", „ruşi prostănaci", „flecari", „găini proaste" şi „fete bătrâne şi stupide". Când se potolea, cădea epuizat, într-o stare de apatie şi depresie, până când furia izbucnea iar. Această alternare turbată a stărilor era caracteristică pentru profilul lui psihologic. Ea a continuat aproape fără încetare între 1917 şi 1922 şi trebuie să fi contribuit la declanşarea hemoragiei cerebrale din cauza căreia, în cele din urmă, a murit[59].

În 1917, mare parte din succesul lui Lenin se explica fără îndoială prin felul copleşitor în care a dominat partidul. Nici un alt partid politic nu a fost vreodată atât de strâns legat de personalitatea unui singur om. Lenin a fost primul lider de partid modern care a dobândit statutul de zeu: Stalin, Mussolini, Hitler şi Mao Zedong au fost cu toţii urmaşii lui, în acest sens. A fi bolşevic ajunsese să implice un jurământ de credinţă faţă de Lenin, atât ca „lider", cât şi ca „învăţător" al partidului. Mai presus de orice, aceasta îi distingea pe bolşevici de menşevici (care nu aveau nici un lider clar, numai al lor). Prin comparaţie cu Lenin, toţi ceilalţi lideri bolşevici păreau mărunţi din punct de vedere politic. Zinoviev, de exemplu. Era un orator strălucit, dar nimic mai mult, după cum spunea Troţki, marele său rival. Pentru ca discursurile sale să producă rezultate, „trebuia să aibă liniştitoarea certitudine că urma să fie scutit de responsabilitatea politică, preluată de o mână puternică şi de încredere. Lenin i-a

dat această certitudine”. Să luăm şi exemplul lui Kamenev. El este cel care a condus opoziţia faţă de „Tezele din aprilie” şi a susţinut mai mult decât orice alt bolşevic o alternativă politică moderată la strategia revoluţionară a lui Lenin. Cu toate acestea, Kamenev era mult prea moale ca să fie un lider adevărat. Lunacearski îl numea „fleşcăit”; Stankevici îl considera „atât de blajin, încât părea ruşinat el însuşi de atitudinea sa”; George Denike îl compara cu un bătrân dascăl de şcoală şi remarca faptul că îi plăcea mult să poarte papuci. Kamenev era mult prea slab pentru a ţine piept „durilor” din partid. Se poate să fi obiectat la unele dintre politicile lor, dar în final le-a urmat întotdeauna[60].

Dominaţia lui Lenin în partid avea mai multă legătură cu cultura de partid decât cu carisma lui. Discursurile sale erau terne. Îi lipseau elocinţa strălucitoare, patosul, umorul, metaforele dinamice, culoarea sau dramatismul discursurilor lui Troţki sau Zinoviev. În plus, Lenin avea dezavantajul că era râr âit[*10]. Cu toate acestea, discursurile lui aveau o logică de fier şi Lenin avea flerul de a găsi sloganuri simple, pe care le fixa în mintea celor din public prin repetiţii interminabile. Vorbea cu degetele mari vârâte la subţiori şi se legăna pe călcâie înainte şi înapoi, ca şi cum s-ar fi pregătit să se lanseze, ca omul-rachetă, în mulţimea care asculta (aşa a fost înfăţişat în portretele hagiografice pictate în perioada sovietică). Gorki, care l-a auzit pentru prima dată pe Lenin vorbind în 1907, era de părere că la început „vorbea prost, dar după un minut eu, ca toţi ceilalţi, am fost absorbit de discursul lui. A fost pentru prima dată când am auzit probleme politice complicate fiind tratate atât de simplu. Nu căuta cu tot dinadinsul fraze frumoase. Fiecare cuvânt era rostit limpede şi înfăţişa exact ce gândea, cu mare uşurinţă”. Potresov, care îl cunoştea şi care lucrase cu Lenin din 1894, a explicat că farmecul acestuia se datora unei ciudate „puteri hipnotice”:

> Numai Lenin a fost urmat necondiţionat, ca lider incontestabil, şi doar Lenin a fost un astfel de rar fenomen, mai ales în Rusia – un bărbat cu o voinţă de fier şi o energie nestăvilită, capabil să insufle o credinţă fanatică faţă de mişcare şi faţă de cauză şi care avea aceeaşi încredere şi în sine însuşi. Odinioară şi eu am fost impresionat de această forţă a voinţei lui Lenin, care părea să-l transforme într-un „lider predestinat”[61].

Cu toate acestea, ceea ce a asigurat victoria ideilor lui în cadrul partidului nu a fost doar personalitatea sa dominatoare. Membrii de partid bolşevici nu au fost nişte simple marionete ale lui Lenin – acesta fusese prea mult timp în exil pentru ca lucrurile să stea astfel –, iar reţinerile lor iniţiale legate de apelul la o a doua revoluţie au fost suficient de puternice pentru ca Lenin să fie nevoit să nu se limiteze la a trasa linia partidului, pe care ei să o susţină. Ideea că Partidul Bolşevic era în 1917 o organizaţie monolitică, controlată strâns de Lenin, este un mit – unul pe care

l-a propagat statul sovietic şi care încă este crezut (din motive foarte diferite) de istoricii de dreapta din Occident. De fapt, partidul era destul de indisciplinat; avea foarte multe facţiuni, pe considerente atât ideologice, cât şi geografice; conducerea, ea însăşi divizată, s-a dovedit a fi adeseori incapabilă să-şi impună voinţa asupra membrilor de partid. Între lunile aprilie şi octombrie şi după aceea, în timpul luptelor aprige de la Brest-Litovsk, partidul a fost divizat de la vârf şi până la bază de o serie de conflicte ideologice, în care, cel puţin iniţial, Lenin s-a aflat adeseori în minoritate. Şi, dacă până la urmă reuşea întotdeauna să-şi impună punctul de vedere, aceasta se datora nu doar dominaţiei sale asupra partidului, ci şi numeroaselor lui calităţi politice, inclusiv puterea de convingere, retragerea şi compromisul tactic, ultimatumurile şi ameninţările cu demisia, demagogia şi apelurile la baza partidului.

Trei factori au acţionat în favoarea lui Lenin în perioada luptei pentru impunerea „Tezelor din aprilie" – unul a venit din partea facţiunii de dreapta a Partidului Bolşevic, altul dinspre cea de centru, iar al treilea dinspre facţiunea de stânga. Din dreapta, efectul tezelor a fost că i-a atras pe unii veterani bolşevici în tabăra menşevicilor, unde au considerat că principiile marxismului ortodox vor fi respectate mai conştiincios. Unii şi-au găsit refugiu în grupul intermediar din jurul ziarului *Novaia jizn* (*Viaţă nouă*), despre care vom afla mai multe în continuare. Centrul, care se strânsese iniţial în jurul lui Kamenev, a fost treptat câştigat de Lenin, pe măsură ce a mai atenuat aspectele radicale ale „Tezelor din aprilie". La Conferinţa Partidului Bolşevic din Întreaga Rusie, organizată între 24 şi 29 aprilie, a câştigat cu majoritate de voturi în faţa lui Kamenev, acceptând că va fi nevoie de „o lungă perioadă de agitaţie" înainte ca masele să fie gata să-i urmeze pe bolşevici în următoarea etapă a revoluţiei. Lenin renunţase deci la apelul pentru înlăturarea imediată a Guvernului Provizoriu, pe care mulţi dintre bolşevici o consideraseră implicită în tezele sale din aprilie şi care se temeau că va arunca ţara în război civil. Între timp, aripa stângă a partidului a fost întărită în primăvară printr-o înscriere masivă în partid a muncitorilor şi soldaţilor, ca noi membri. Aceşti membri de partid aparţinând păturii celei mai de jos au constituit majoritatea delegaţilor bolşevici la conferinţa din aprilie – cu totul 149 de delegaţi reprezentând 80.000 de membri din toată ţara. Ei aveau tendinţa de a fi mult mai radicali decât liderii lor de partid. Având puţine noţiuni de teorie marxistă, nu puteau înţelege nevoia unei „revoluţii burgheze". De ce liderii lor voiau să ajungă la socialism în două etape, când puteau să o facă dintr-una? Oare nu se vărsase destul sânge în februarie? Şi de ce ar trebui să îngăduie burgheziei să-şi întărească puterea, dacă aceasta nu făcea decât să îngreuneze şi mai mult sarcina de a o înlătura mai târziu? Li se păreau mai logice „Tezele din aprilie", care chemau la preluarea imediată a puterii de către Soviet, iar

Lenin nu a scăpat ocazia să profite de acest lucru, vorbind la numeroase şedinţe ale organizaţiilor de partid locale şi de fabrică din capitală. A schimbat chiar şi pălăria Homburg cu o şapcă de muncitor, într-un efort de a arăta mai „proletar”[62].

Criza din aprilie a subliniat mesajul lui Lenin în rândul membrilor simpli, din clasele de jos. Purtarea lui Miliukov părea să-i întărească punctul de vedere că pacea nu se putea realiza prin scopurile războiului „imperialist” al Guvernului Provizoriu. A întărit mentalitatea de tipul „noi-şi-ei” a muncitorilor şi soldaţilor, radicali faţă de „miniştrii burghezi”. Unii dintre bolşevicii din organizaţia de partid din Petrograd au încercat să folosească demonstraţiile din 20-21 aprilie ca trambulină pentru răsturnarea Guvernului Provizoriu. Un activist bolşevic de la uzina Putilov, S.I. Bogdatiev, a condus pe străzi demonstranţii cu lozinci revoluţionare. Nu este limpede care a fost rolul conducerii bolşevice în toată povestea asta. Versiunea ulterioară a Sovietului a fost că Bogdatiev şi tovarăşii săi au acţionat din proprie iniţiativă. Câţiva istorici occidentali susţin însă că probabil Comitetul Central autorizase acţiunile lor şi apoi, când puciul a eşuat, s-a dezis de ele. Nu există nici o dovadă reală în sprijinul acestei teorii şi, oricum, ipoteza ei fundamentală – că partidul era un organism cu o disciplină strictă – este nefondată. Comitetul Central se opusese de la început ideii de a prelua puterea, iar demonstraţiile cu siguranţă l-au luat prin surprindere. Este adevărat că Lenin fusese favorabil ideii de a transforma manifestaţiile într-o demonstraţie de forţă. Însă nu putea fi sigur de sprijinul partidului şi nici de cel al maselor, dacă ea s-ar fi transformat într-o luptă pentru putere, aşa încât a preferat să rămână în expectativă. Fără îndoială că, dacă Guvernul Provizoriu ar fi fost înlăturat, Lenin şi-ar fi asumat victoria. Dar, imediat ce s-a restabilit ordinea, a condamnat „aventurismul capetelor-încinse” din Petersburg. Principala sa preocupare a fost să liniştească elementele centriste participante la conferinţa bolşevică. În 24 aprilie, el le-a declarat:

> Nu am vrut decât o verificare paşnică a forţelor inamicului nostru, şi nu să dăm o bătălie. Însă comitetul din Petersburg s-a deplasat „puţintel prea spre stânga”. Să se deplaseze „puţintel spre stânga” în momentul acţiunii a fost o dovadă de inabilitate… S-a întâmplat din cauza imperfecţiunilor din organizaţia noastră. Au fost greşeli? Da, au fost. Doar cine nu acţionează nu greşeşte. *Dar să organizezi bine… aceasta este o sarcină dificilă*[63].

Dilema lui Lenin era următoarea: dacă bolşevicii încercau să preia puterea înainte ca partidul sau susţinătorii lui din rândul maselor să fie organizaţi corespunzător pentru asta, atunci riscau să fie înfrânţi şi izolaţi, cum se întâmplase cu Comuna din Paris în 1871, a cărei soartă i-a bântuit pe liderii bolşevici în perioada 1917-1918; dar, dacă nu reuşeau să ţină pasul cu avangarda lor

revoluţionară – marinarii din Kronstadt, muncitorii din Vîborg şi garnizoana din Petrograd –, atunci erau în pericol să-şi piardă cea mai puternică forţă de atac, care s-ar fi irosit în izbucniri ineficiente de violenţă anarhică. Istoria Partidului Bolşevic şi a disputelor lui facţionale din 1917 s-a învârtit în jurul întrebării cum să fie menţinute energiile acestei avangarde revoluţionare pe aceeaşi direcţie cu restul maselor.

Baza navală de la Kronstadt, o insulă cu marinari militanţi din Golful Finic, situată în dreptul oraşului Petrograd, era de departe bastionul cel mai rebel al acestei avangarde bolşevice. Marinarii erau tineri recruţi care nu prea avuseseră activitate în perioada războiului. Îşi petrecuseră anul anterior izolaţi pe vasele lor, alături de ofiţerii care îi tratau cu o cruzime mai sadică decât de obicei, pentru că regulile obişnuite de disciplină navală nu li se aplicau şi recruţilor. Fiecare navă era ca un butoi cu pulbere, mocnind de ură şi violenţă. În „Zilele din Februarie", marinarii s-au revoltat cu o brutalitate uluitoare. Amiralul Viren, comandantul bazei, a fost măcuit cu baionetele şi zeci de alţi ofiţeri au fost ucişi, linşaţi sau închişi în carcerele de pe insulă. Vechea ierarhie din marină era complet desfiinţată şi puterea propriu-zisă trecuse la Sovietul din Kronstadt. Era o „Revoluţie din Octombrie" în februarie. Autoritatea Guvernului Provizoriu nu a fost niciodată impusă cu adevărat şi nici ordinea militară nu a fost restabilită. Ministrul Justiţiei, Kerenski, s-a dovedit a fi cu totul neputincios în încercările lui repetate de a obţine jurisdicţia asupra ofiţerilor încarceraţi, în ciuda zvonurilor din presa burgheză că aceştia fuseseră torturaţi cu sălbăticie.

Marinarii din Kronstadt erau tineri (jumătate dintre ei aveau sub 23 de ani), aproape toţi ştiau carte şi cei mai mulţi erau politizaţi de propaganda partidelor de extremă stângă. La începutul lui mai bolşevicii recrutaseră peste 3.000 de membri din baza navală. Împreună cu anarhiştii şi eserii, aceştia controlau Sovietul din Kronstadt. În 16 mai, Sovietul s-a declarat putere suverană şi a negat autoritatea Guvernului Provizoriu şi a comisarului numit de guvern la baza navală. A fost, de fapt, proclamarea unilaterală a „Republicii Sovietice Kronstadt". Sovietul din Petrograd i-a declarat pe rebeli „dezertori de la democraţia revoluţionară". Burghezia din Petrograd era îngrozită la gândul că acum erau la mila acestui bastion militant, care în orice clipă ar fi putut să atace capitala. Raskolnikov, unul dintre liderii bolşevici ai marinarilor, îşi aminteşte: „În ochii lor, Kronstadtul era un simbol al ororii sălbatice, diavolul în persoană, un spectru terifiant al anarhiei, o renaştere coşmarească a Comunei din Paris pe pământ rusesc". Bolşevicii din Kronstadt jucaseră un rol important în formularea declaraţiei din 16 mai. Acţiunea lor nu a fost însă susţinută de liderii bolşevici din capitală[*11]. Lenin era furios pe locotenenţii săi pentru că nu respectaseră disciplina de partid. Era prematur să se gândească la

preluarea puterii *împotriva* autorităţii Sovietului şi le-a ordonat acestora să îi telefoneze zilnic pentru a le da instrucţiuni, până la soluţionarea crizei. Sovietul din Petrograd l-a trimis pe Ţereteli să negocieze un acord cu liderii din Kronstadt, care au convenit să accepte autoritatea Guvernului Provizoriu în schimbul unui comisar ales chiar de ei. În 24 mai revolta era deja încheiată. Marinarii din Kronstadt aveau să rămână totuşi o sursă ameninţătoare de militantism, aşa cum urmau să o demonstreze evenimentele din iunie, iulie şi octombrie[64].

Celălalt mare bastion al militantismului bolşevic era cartierul Vîborg din Petrograd. La începutul lunii mai, organizaţia de partid din Vîborg număra peste 5.000 de membri bolşevici. În zonă se aflau cele mai multe oţelării, fabricile cele mai predispuse la greve – Renault Rusia, Nobel, Lessner Nou, Erikson, Puzîrev, Vulcan, Phoenix şi Oţelăria –, iar majoritatea erau sub influenţa bolşevicilor. Acestea erau formate dintr-o combinaţie explozivă de muncitori siderurgişti tineri şi citiţi, care aveau tendinţa de a fi uşor influenţaţi de sloganurile militante ale bolşevicilor, şi de muncitori migranţi, mai puţin calificaţi, care invadaseră oraşele în timpul boomului industrial din perioada războiului şi care, în consecinţă, suferiseră cel mai mult din pricina dublei presiuni a salariilor mici şi a chiriilor mari. Ambele grupuri erau înclinate spre violenţe de stradă. În cartierul Vîborg se afla Regimentul 1 Mitraliori, trupele cel mai bine pregătite şi mai şcolite şi, în acelaşi timp, cele mai bolşevizate din Petrograd, cu circa 10.000 de soldaţi şi 1.000 de mitraliere. În „Zilele din Februarie", aceşti mitraliori au mărşăluit de la cazarma lor din Oranienbaum până în Petrograd, pentru a participa la revoltă. Militanţi şi ambiţioşi, se considerau eroii revoluţiei şi au refuzat să se întoarcă în cazarmă câtă vreme „burghezia" era „la putere". De fapt, aşa cum ştia toată lumea, ei ţineau ostatic Guvernul Provizoriu[65].

Bolşevicii de stânga, a căror hotărâre de a lupta era întărită de prezenţa acestor trupe militante, au lansat ideea de a organiza o manifestaţie armată în 10 iunie, ca demonstraţie de forţă pentru Guvernul Provizoriu. Ideea se născuse în cadrul Organizaţiei Militare, înfiinţată de bolşevici în garnizoana Petrograd, care promitea să scoată în stradă 60.000 de soldaţi. Curând au primit şi sprijinul mateloţilor din Kronstadt, care în 4 iunie au organizat o repetiţie generală, o paradă militară în onoarea eroilor căzuţi în „Zilele din Februarie". Comitetul Bolşevic din Petersburg dădea şi el semne că îşi schimbase părerea. Susţineau că trebuia găsită o supapă, pentru ca soldaţii şi muncitorii să-şi poată exprima furia faţă de pregătirile guvernului pentru o nouă ofensivă în campania de război, iar dacă bolşevicii nu reuşeau să conducă manifestaţia, ar fi putut să o lase baltă şi să-şi disipeze furia în violenţe unidirecţionate. Partidul nu-şi putea permite să irosească energia acestei avangarde revoluţionare. Comitetul Central era însă scindat – Lenin, Sverdlov şi Stalin (care se schimbase cu 180 de

grade de când Lenin revenise în Rusia) erau în favoarea demonstraţiei, iar Kamenev, Zinoviev şi Noghin împotrivă, pe motiv că partidului îi lipsea încă o susţinere din partea maselor suficientă pentru a justifica riscul unei iminente preluări a puterii. Decizia finală a fost amânată pentru 9 iunie.

La acea dată, majoritatea membrilor Comitetului Central se hotărâseră să susţină ideea unei manifestaţii armate. Pe 8 iunie, douăzeci şi opt de fabrici din capitală intraseră deja în grevă, în semn de protest faţă de încercarea guvernului de a-i scoate pe anarhişti din sediul lor, vila fostului ministru ţarist Durnovo, din cartierul Vîborg[*12]. Cincizeci de marinari din Kronstadt au venit înarmaţi ca să-i apere pe anarhişti de trupele guvernamentale. Capitala era în pragul unei confruntări sângeroase şi momentul părea propice pentru o demonstraţie de forţă, organizată. Ulterior menşevicii au pretins că bolşevicii erau pregătiţi să exploateze această ocazie pentru a pune mâna pe putere. Suhanov a susţinut chiar că Lenin realizase planuri militare minuţioase pentru un *coup d'État* bolşevic, până la rolul precis al fiecărui regiment în ocuparea unor uzine strategice. Nu există însă nici o dovadă în acest sens. Este adevărat că în 4 iunie, la primul Congres al Sovietelor din Întreaga Rusie, Lenin declarase că partidul lui era gata „să preia puterea în orice clipă". Dar, dacă ar fi plănuit cu adevărat o insurecţie, este greu de crezut că ar fi anunţat public acest lucru. Unii dintre liderii bolşevici de rang secund – precum M.I. Laţis, din Comitetul Vîborg, care avea relaţii strânse cu Regimentul 1 Mitraliori – voiau cu certitudine să transforme demonstraţiile într-o răscoală în toată regula. Cei mai mulţi dintre liderii cu experienţă păreau să le considere un prilej pentru testarea forţei şi un mijloc de a exercita presiuni asupra Congresului Sovietelor, pentru ca el să preia puterea. Când Sovietul a interzis demonstraţia, în seara de 9 iunie, cinci dintre liderii bolşevici (Lenin, Sverdlov, Zinoviev, Kamenev şi Noghin) s-au întrunit din nou şi au anulat-o. Tovarăşii lor mai combativi au protestat furioşi. Stalin a ameninţat cu demisia (ofertă respinsă, din păcate) şi a acuzat Comitetul Central că este „intolerabil de nehotărât". Lenin a insistat totuşi că era prematur ca partidul să rişte totul pentru a lua atitudine *împotriva* Sovietului. Întreaga lui strategie din 1917, la fel de uşor de observat chiar şi la preluarea puterii din octombrie, a fost să se folosească de umbrela legitimităţii Sovietului pentru a masca ambiţiile partidului său. Dacă demonstraţia armată ar fi continuat, bolşevicii ar fi fost aproape sigur excluşi din Soviet şi forţa strategică majoră a „Tezelor din aprilie" – agitaţia în rândul maselor pentru puterea Sovietului – ar fi fost subminată cu totul[66].

Pe 18 iunie Sovietul a sponsorizat propria manifestaţie în Petrograd. Scopul era stimularea unei susţineri de masă, sub sloganul „unităţii revoluţionare", un sinonim pentru continuarea participării Sovietului la coaliţie şi, din punctul de vedere al celor

care deveneau tot mai radicalizaţi, un slogan probabil mai acceptabil decât apelul de a acorda guvernului sprijin necondiţionat. Bolşevicii au decis să ia parte la marş cu pancarte pe care scria „Toată puterea în mâinile sovietelor!”, iar majoritatea celor 400.000 de demonstranţi care au participat au făcut-o sub acest slogan[67].

Poate că susţinătorii liderilor Sovietului s-au ţinut deoparte în mod deliberat, după cum a sugerat mai târziu o parte a presei. Sau poate că, aşa cum pare mai verosimil, demonstranţii nu au înţeles diferenţele ideologice dintre bolşevici şi liderii Sovietului şi au manifestat sub lozincile celor dintâi presupunând eronat că făceau astfel dovada loialităţii faţă de cei din urmă. Oricum, pentru bolşevici aceasta a fost o importantă victorie propagandistică şi a contribuit semnificativ la încurajarea planurilor lor din iulie privind o nouă şi mult mai importantă confruntare armată cu Guvernul Provizoriu.

Disperarea lui Gorki

Gorki către Ekaterina, 18 iunie 1917:

> Manifestaţia de azi a fost o demonstraţie a neputinţei forţelor democratice loiale. Doar „bolşevicii” au participat. *Îi disprețuiesc şi îi urăsc tot mai mult*. Sunt cu adevărat nişte ruşi idioţi. Cele mai multe dintre sloganuri cereau „Jos cei zece miniştri burghezi!”. Dar ei nu sunt decât opt! Au fost şi câteva accese de panică – a fost dezgustător. Doamnele au sărit în canalul care desparte Câmpul lui Marte de Grădina de Vară, lipăind prin apă cu botinele, şi-au săltat poalele rochiilor şi şi-au dezgolit picioarele, unele grase, altele, strâmbe. Nebunia continuă, dar se pare că lumea a început să se sature. Deşi eu sunt un pacifist, întâmpin cu bucurie ofensiva care va urma, cu speranţa că ea va aduce măcar o oarecare organizare a ţării, care devine incorigibil de leneşă şi de dezorganizată[68].

Pentru Gorki, socialismul fusese întotdeauna o idee fundamental culturală. În cazul lui însemna edificarea unei civilizaţii umaniste, bazate pe principiile democraţiei şi pe dezvoltarea forţelor morale, spirituale şi intelectuale ale poporului. „Noua viaţă politică – scria el în aprilie – ne cere să avem o nouă structură sufletească.” Cu toate acestea, revoluţia, aşa cum o vedea el, declanşase „un val anarhic de violenţă şi răzbunare plebee”, care ameninţa să distrugă civilizaţia rusă. Nu avusese loc nici o „revoluţie socială”, conform înţelesului pe care Gorki îl dădea acestui termen, ci doar o izbucnire „zoologică” de violenţă şi distrugere. În loc să anunţe o nouă civilizaţie, Revoluţia Rusă adusese ţara în pragul unei „noi ere întunecate, de haos barbar”, în

care instinctele de răzbunare şi de ură vor copleşi tot ceea ce era bun în oameni. Datoria intelectualităţii democrate, aşa cum o vedea el în 1917, era să apere civilizaţia de violenţa distructivă a mulţimii. Era, după definiţia lui arnoldiană, o luptă a „culturii împotriva anarhiei”[69].

Respingerea violentă a tot ceea ce avea legătură cu vechea civilizaţie a fost parte integrantă a Revoluţiei din Februarie. Simbolurile regimului imperial au fost distruse, s-au dărâmat statuile eroilor ţarişti, s-au schimbat numele străzilor. Ţăranii au devastat conacele boierilor, bisericile şi şcolile. Au ars până în temelii biblioteci şi au distrus opere de artă inestimabile.

Mulţi socialişti romantici au considerat că această violenţă iconoclastă era un impuls revoluţionar „natural” (adică pozitiv) al unui popor oprimat care avea multe de răzbunat. Troţki, de exemplu, vorbea în termeni idealişti despre revoluţie, care stimula personalitatea umană chiar prin incitarea la agresiune.

> Este normal ca persoanele care nu sunt obişnuite cu revoluţia şi cu psihologia ei sau cei care până acum nu au trăit decât în sfera ideatică acele fenomene care acum s-au desfăşurat dinaintea lor şi fizic, material să privească, poate, cu oarecare tristeţe – dacă nu chiar cu dezgust – sălbăticia şi violenţa anarhică pe care le afişează, la suprafaţă, evenimentele revoluţionare. În această anarhie necontrolată, chiar şi în cele mai marcat negative manifestări ale ei, când soldatul, ieri sclav, a nimerit deodată într-un vagon de tren de clasa I şi a sfâşiat catifelele decorative ca să-şi facă obiele, chiar şi într-un astfel de act de vandalism se exprima deşteptarea personalităţii. Ţăranul acela rus, persecutat şi oprimat, care a fost pocnit în faţă şi a suferit cele mai mârşave injurii, s-a trezit poate pentru prima dată în viaţa lui într-un vagon de clasa I şi a văzut pernele de catifea, în timp ce el avea în picioare nişte zdrenţe împuţite, aşa că a rupt catifeaua, spunându-şi că şi el are dreptul la o bucată de catifea sau mătase de calitate.

Şi existau mulţi intelectuali de stânga care vedeau violenţa în aceeaşi termeni. Unii, la fel ca Blok, idealizau intenţia de a arde din temelii vechea Rusie, ca o exorcizare a trecutului ei păcătos, şi credeau că din această distrugere a lumii vechi se va naşte o lume nouă şi mai frăţească, poate chiar mai creştină. De aceea Blok, în cunoscuta sa poezie *Cei doisprezece* (scrisă în ianuarie 1918), l-a înfăţişat pe Hristos ca şef al Gărzii Roşii. Alţii, ca Voloşin, Mandelştam şi Belîi, au fost mai degrabă ambivalenţi ca atitudine faţă de violenţa revoluţionară, pe de o parte salutând-o, ca forţă elementară şi justă, dar pe de altă parte exprimându-şi oroarea faţă de cruzimea ei nestăpânită[70].

Gorki însă nu vedea în violenţă decât întuneric. Era oripilat de consecinţele ei inevitabile – asupra cărora nu avea nici o îndoială –, coruperea morală a revoluţiei şi căderea poporului în barbarie. A fost, ca întotdeauna, destul de intransigent şi de direct

când condamna violenţele în cunoscuta rubrică „Gânduri inoportune”, pe care a semnat-o în ziarul său *Novaia jizn*, în 1917-1918. A condamnat explozia de pornografie regală, numind-o o „mizerie înveninată” al cărei efect real era că trezea „instinctele întunecate ale mulţimii”. Mai târziu, în perioada Terorii Roşii, va lua apărarea mai multor Romanovi, inclusiv unui mare duce, pe care îi considera „bieţi ţapi ispăşitori ai revoluţiei, martiri ai fanatismului acelor vremuri”. Era şi mai îngrozit de „intensificarea antisemitismului, a mentalităţii de pogrom a clasei muncitoare”, o clasă în care, ca toţi marxiştii, îşi pusese mari speranţe, ca forţă eliberatoare şi morală. Gorki a condamnat şi vandalismul revoluţiei ţărăneşti. Considera că distrugerea conacelor boiereşti, cu bibliotecile şi obiectele lor de artă, era nici mai mult, nici mai puţin decât un atac împotriva civilizaţiei. În martie 1917, după ce a auzit zvonuri că mulţimea era pe cale să dărâme statuia ecvestră a lui Alexandru al III-lea din piaţa Znamenskaia, Gorki a organizat în apartamentul său o întâlnire cu cincizeci de personalităţi culturale şi acolo s-a constituit o comisie alcătuită din doisprezece membri care să militeze pentru prezervarea tuturor monumentelor artistice şi a clădirilor istorice. Aceasta a fost numită adeseori „Comisia Gorki”[71].

Chiar şi Petersburgul iubit de Gorki, capitala civilizaţiei ruse occidentale, a fost, din perspectiva lui, distrus şi profanat de „această revoluţie asiatică”. În 14 iunie, el îi scria Ekaterinei, la Moscova:

> Aceasta nu mai e o capitală, e o hazna. Nimeni nu mai munceşte, străzile sunt pline de mizerie, prin curţi sunt munţi de gunoaie pestilenţiale… Mă doare să spun cât de rea e situaţia. Există în oameni un fel de delăsare şi o laşitate tot mai mari şi acele instincte josnice şi criminale împotriva cărora am luptat toată viaţa şi care acum par că distrug Rusia[72].

Rusia secolului XX părea să se întoarcă la barbaria Evului Mediu. Gorki era indignat mai ales de răspândirea în oraşe a practicii linşajului (*samosudî*). În decembrie 1917 a susţinut că de la căderea vechiului regim numărase 10.000 de cazuri de judecată sumară. În opinia lui, această justiţie a gloatei – mulţimea judeca şi executa în stradă un infractor prins – nega profund idealul de dreptate pentru care luptase revoluţia. După ce timp de sute de ani poporul rus fusese bătut, acum el era cel care îşi bătea duşmanii, cu o senzualitate morbidă.

> Iată cum îi judecă democraţia pe păcătoşii ei. Un hoţ a fost prins în apropierea pieţei Aleksandrovski. Mulţimea l-a luat la bătaie pe loc şi a votat – cu ce fel de moarte să fie pedepsit hoţul: prin înecare sau prin împuşcare? Oamenii au decis să fie înecat şi l-au aruncat în apa îngheţată. Acesta a reuşit însă cu mare greutate să înoate şi s-a târât pe mal; apoi cineva din mulţime s-a dus la el şi l-a împuşcat.

> În istoria noastră, Evul Mediu a fost o perioadă de o cruzime abominabilă, însă chiar şi atunci, dacă un criminal condamnat la moarte de un tribunal cădea de pe eşafod, i se permitea să trăiască.
> Cum va afecta această justiţie a gloatei generaţia viitoare?
> Un hoţ, aproape omorât în bătaie, e dus de soldaţi la canalul Moika, să fie înecat; e plin de sânge, faţa îi e făcută zob şi are un ochi scos. E însoţit de o mulţime de copii; mai târziu câţiva dintre ei s-au întors de la Moika ţopăind şi strigînd: „L-au scufundat, l-au înecat!".
> Aceştia sunt copiii noştri, care vor construi viaţa noastră. Viaţa unui om va preţui mai puţin pentru ei, dar omul – nu ar trebui să se uite acest lucru! – este cea mai minunată şi mai valoroasă creaţie a naturii[73].

Pesimismul lui Gorki era, bineînţeles, punctul de vedere al unui om de litere, căruia îi repugna violenţa în toate formele ei. El judeca revoluţia nu în termenii caracteristici, ci în funcţie de cât de mult se potrivea ea valorilor lui culturale şi morale. A lămurit acest lucru într-un discurs îndrăzneţ şi curajos, care nu mai fusese publicat niciodată anterior, cu ocazia primei aniversări a Revoluţiei din Februarie:

> O revoluţie e o revoluţie doar atunci când se produce ca expresie naturală şi puternică a forţei *creative* a poporului. Dacă însă revoluţia este doar o dezlănţuire a instinctelor poporului, acumulate în perioadele de sclavie şi asuprire, atunci nu e o revoluţie, ci doar o răzvrătire [*bunt*] a urii şi răutăţii, este incapabilă să ne schimbe vieţile şi poate să ducă doar la mâhnire şi la rele. Putem oare să spunem cu adevărat că după un an de la Revoluţia din Rusia poporul – oamenii eliberaţi de sub violenţa şi asuprirea vechiului stat poliţienesc – a devenit mai bun, mai inteligent şi mai cinstit? Nu, nimeni nu poate spune asta. Trăim în continuare aşa cum am trăit pe vremea monarhiei, cu aceleaşi obiceiuri, aceleaşi prejudecăţi, aceeaşi prostie şi aceeaşi mizerie. Lăcomia şi răutatea care ne-au fost inculcate de vechiul regim sunt încă prezente în noi. Oamenii continuă să se fure şi să se înşele între ei, aşa cum au furat şi au înşelat dintotdeauna. Noii birocraţi iau mită, exact aşa cum o făceau şi cei vechi, şi îi tratează pe oameni cu şi mai multă grosolănie şi dispreţ… După ce şi-a câştigat libertatea, poporul rus este incapabil, în condiţia lui actuală, să folosească această libertate pentru binele lui, ci doar pentru răul lui şi al celorlalţi şi este în pericol să piardă tot ceea ce a luptat să obţină de-a lungul secolelor. Distruge toate marile realizări ale strămoşilor lui; treptat, bogăţia naţională, bogăţia pământului, a economiei, a transporturilor, a comunicaţiilor şi a oraşelor este distrusă şi aruncată în noroi[74].

Sunt multe aspecte pe care le-ar putea admira cineva în această curajoasă opoziţie a lui Gorki faţă de distrugerea revoluţiei. Vocea sa disperată a fost singulară – ceea ce a făcut-o cu atât mai tragică şi mai nobilă. În ce priveşte stânga politică, aceste „gânduri inoportune" erau o erezie – „politic incorecte" –, pentru că era general acceptată ideea că violenţa şi distrugerile nu

erau doar naturale, ci chiar justificate de marile ţeluri ale revoluţiei; cu toate acestea, contactele lui Gorki cu bolşevicii i-au făcut pe cei din urmă nedoriţi în egală măsură şi de dreapta. Cercul său din jurul ziarului *Novaia jizn* nu era atât o facţiune politică, cât o amestecătură eterogenă de marxişti nemulţumiţi, care simţeau că nu au un partid la care să adere. „Ar trebui să-mi fac propriul partid – îi scria Gorki Ekaterinei, în 19 martie –, dar n-aş şti cum să-i spun. *În partidul acesta nu există decât un singur membru – şi acela sunt eu.*”[75]

Şi totuşi, după cum recunoscuse Gorki însuşi, poziţia sa era una plină de prejudecăţi şi contradicţii pe care doar un intelectual şi le putea permite. Emitea judecăţi morale şi culturale radicale despre violenţa maselor revoluţionare, fără să încerce măcar să înţeleagă această violenţă în contextul ei istoric sau social. În numeroasele sale scrieri despre judecăţile sumare, de exemplu, Gorki nu a luat niciodată în considerare simplul fapt social că, de vreme ce oraşele erau pline de violenţă şi de infracţiuni şi nu exista o forţă de poliţie care să aplice legea, aceste acte de justiţie a străzii deveniseră pentru cetăţenii de rând singurul mijloc de a-şi proteja proprietatea şi pe ei înşişi. Nu a înţeles cu adevărat care era problema: a judecat-o pur şi simplu din perspectivă morală.

Prejudecăţile culturale ale lui Gorki nu au fost niciunde mai evidente ca în eforturile sale de a explica sorgintea acestei violenţe. Simţea, desigur, nevoia de a o pune în contextul moştenirii ţariste:

> Condiţiile în care poporul rus a trăit în trecut nu ar fi putut stimula la el nici respectul pentru individ, nici conştiinţa drepturilor cetăţeneşti şi nici sentimentul dreptăţii – au fost condiţii de sfidare absolută a dreptăţii, de asuprire a individului, de minciuni dintre cele mai neruşinate şi de cruzime animalică. Având în vedere toate aceste premise, e mare minune că oamenii au păstrat totuşi destule sentimente umane şi un oarecare bun-simţ.

Gorki a fost primul care a subliniat faptul că barbaria revoluţiei s-a născut din barbaria Primului Război Mondial. Măcelul din tranşee şi greutăţile din spatele frontului scoseseră la iveală cruzimea şi brutalitatea oamenilor – îi explicase Gorki lui Romain Rolland –, făcându-i insensibili la suferinţa semenilor lor. Lumea căpătase gustul violenţei şi puţini, susţinea el, fuseseră şocaţi de omorurile comise în „Zilele din Februarie”. Regulile nescrise ale comportamentului civilizat fuseseră complet date uitării, stratul subţire de civilizaţie fusese înlăturat, odată cu explozia revoluţionară[76].

Cu toate acestea, Gorki era întotdeauna mai înclinat să explice aceste violenţe prin caracterul naţional rus decât prin prisma contextului în care aveau loc. „Mediul în care s-a petrecut şi se petrece Revoluţia din Rusia este al unui popor pe jumătate sălbatic. Eu explic această cruzime a manifestărilor revoluţionare

în termenii cruzimii deosebite a poporului rus", scria el în 1922. Gorki nu a încetat nici o clipă să considere că toate revoluţiile sociale sunt violente prin însăşi natura lor. Punctul său de vedere era influenţat de puternica lui dorinţă de occidentalizare. Credinţa lui era că progresul şi întreaga civilizaţie umană îşi aveau sorgintea în Occident şi că toată barbaria venea din Orient. Din punct de vedere social, istoric şi geografic, Rusia era prinsă între Europa şi Asia. Tradiţia statului petrin şi intelectualitatea rusă erau de influenţă occidentală; ţărănimea era influenţată de Asia; iar clasa muncitoare se situa între cele două, provenind din rândul ţărănimii, dar capabilă să se lase civilizată sub influenţa intelectualităţii. După cum şi-a dat seama Gorki în 1917, Revoluţia din Rusia, care în esenţă îşi avea originile în profunzimile ţărănimii, era o forţă de orientalizare, barbară. Scriitorul nu-şi făcea iluzii, ca Lvov, în legătură cu bunătatea sau înţelepciunea oamenilor simpli, din popor. „Mă transform într-un pesimist şi, se pare, într-un mizantrop", îi scria el Ekaterinei la mijlocul lunii martie. „După părerea mea, majoritatea covârşitoare a populaţiei din Rusia este şi înrăită, şi proastă."[77]

„Instinctele sălbatice" ale ţăranilor ruşi, pe care Gorki îi ura profund, erau, după părerea lui, principalele blamabile pentru violenţa revoluţiei. Scriitorul susţinea adeseori că unica dorinţă a ţăranilor era să se răzbune crut pe foştii lor stăpâni şi pe întreaga elită înstărită şi privilegiată, în rândul căreia îi includeau şi pe liderii autoproclamaţi din pătura intelectualităţii. Asemenea multora dintre menşevici, el punea în mare parte violenţa revoluţionară din oraşe – judecăţile sumare, jafurile anarhice şi „scoaterea pe roabă" a şefilor din fabrici – pe seama influxului brusc de ţărani necalificaţi, veniţi la oraş să lucreze în timpul războiului. Ca şi cum ar fi refuzat să creadă despre clasa muncitoare – pe care el, ca toţi marxiştii, o considera o forţă a progresului cultural – că era posibil să se comporte ca ţăranii sau huliganii. În multe rânduri şi-a exprimat totuşi teama profundă privind modul în care cultura urbană a clasei muncitoare era „dizolvată în masa ţărănească" şi felul cum mediile educativ şi industrial dispăreau în faţa tradiţiilor barbare ale satului[78].

Gorki dădea vina pe bolşevici pentru cea mai mare parte a acestei situaţii. După părerea lui, „Tezele din aprilie" ale lui Lenin chemau prematur la o nouă revoluţie, iar în starea de înapoiere a Rusiei acest lucru avea obligatoriu să facă revoluţia să devină prizoniera ţărănimii. Aşa cum scria în 1924:

> Credeam că tezele sacrifică micul şi eroicul grup al muncitorilor educaţi din punct de vedere politic, precum şi intelectualitatea cu adevărat revoluţionară, în favoarea ţărănimii ruse. Singura forţă activă din Rusia ar fi azvârlită, ca un pumn de sare, în mlaştina monotonă a satului şi acolo ea se va topi fără urmă, fără să schimbe spiritul, viaţa, istoria naţiunii[79].

Lui Gorki i se părea că idealurile culturale ale intelectualităţii socialiste erau sacrificate de bolşevici în interesul propriilor lor scopuri politice. Bolşevicii erau vinovaţi pentru că aţâţau ura de clasă şi încurajau „masele nihiliste” să distrugă complet vechea ordine.

Confruntările violente de pe Nevski Prospekt în timpul demonstraţiilor din 20-21 aprilie, pentru care multă lume îi învinuia pe bolşevici, i-au stârnit lui Gorki o repulsie profundă. Iată ce „gânduri inoportune” avea în ziua de 23:

> Aripile strălucitoare ale tinerei noastre libertăţi sunt stropite cu sânge nevinovat. Crima şi violenţa sunt argumente ale despotismului… Trebuie să înţelegem că duşmanul cel mai teribil al libertăţii şi dreptăţii se află în noi; prostia, cruzimea noastră şi tot acel haos de sentimente întunecate şi anarhice… Suntem oare în stare să înţelegem acest lucru? Dacă nu suntem capabili, dacă nu ne putem abţine de la a face uzul cel mai scandalos de forţă asupra oamenilor, atunci nu avem nici un fel de libertate… Este oare posibil ca memoria trecutului nostru respingător, amintirea felului în care au fost împuşcaţi în stradă sute şi mii dintre noi să ne fi inoculat şi nouă atitudinea detaşată a călăului faţă de moartea violentă a unui om? Nu găsesc cuvinte care să fie suficient de aspre pentru a-i acuza pe cei ce încearcă să dovedească ceva cu ajutorul gloanţelor, baionetelor sau al pumnului în figură. Oare nu acestea au fost… mijloacele prin care noi am fost ţinuţi într-o ruşinoasă sclavie? Iar acum, după ce ne-am eliberat de robia din afară, continuăm să trăim stăpâniţi de sentimentele sclavilor[80].

Gorki a fost furios şi pe rolul jucat de bolşevici în demonstraţiile nereuşite din 10 iunie. Pe 14 iunie îi scria Ekaterinei:

> Am ajuns la capătul răbdării. Din punct de vedere fizic încă mai rezist. Dar în fiecare zi neliniştea mea creşte şi cred că politica dementă a lui Lenin ne va duce în curând la război civil. El e complet izolat, dar lozincile lui sunt foarte populare în rândul maselor de muncitori needucaţi şi al unora dintre soldaţi[81].

Gorki credea că într-o ţară rurală ca Rusia, unde masa populaţiei era „ignorantă şi vulgară”, „furia plebee” stârnită de sloganurile militante bolşevice ar putea degenera foarte uşor într-o forţă aducătoare de distrugere şi haos. Ura faţă de burjui avea să dea curând naştere unui pogrom absurd, unui război revanşard între clase, unei „spolieri a spoliatorilor”, ca să preluăm chiar sloganul bolşevicilor. Lipsa de încredere în partidele democratice, şi ea promovată de bolşevici, avea să se transforme curând în respingerea intelectualităţii în general şi a valorilor ei umaniste.

Într-un sens, în 1917 Gorki nu îşi pierduse speranţa doar în privinţa bolşevicilor, ci a tuturor partidelor politice. Pe 20 aprilie scria: „Politica este o sursă de ostilitate socială, suspiciuni răutăcioase, minciuni neruşinate, ambiţii morbide şi lipsă de

respect faţă de individ. Numeşte orice lucru rău la un om şi această trăsătură va creşte din belşug pe terenul luptei politice". Acest *cri de cœur* al lui venea din credinţa că rolul intelectualităţii, în rândul căreia includea şi partidele politice, era acela de a apăra valorile morale şi culturale ale Iluminismului în faţa violenţei distructive a mulţimii. Rolul ei era să salveze revoluţia ca proces constructiv şi creator al civilizaţiei naţionale. În această privinţă Gorki se apropia de punctul de vedere al liberalilor şi al liderilor Sovietului, care erau la fel de îngrijoraţi de creşterea valului de anarhie. Şi la fel ca ei, în perioada primăverii şi la începutul verii scriitorul a devenit tot mai înclinat să considere că o nouă ofensivă pe front ar fi o forţă capabilă să însufleţească şi să disciplineze. Căci, aşa cum spunea Gorki în 18 iunie, „deşi sunt un pacifist, salut bucuros apropiata ofensivă, în speranţa că ea ar putea cel puţin să aducă o oarecare organizare a ţării"[82]. Cât de mult avea să se înşele.

*1 Pentru social-democraţi, pătrunşi de scrierile lui Marx din perioada 1848-1852, bonapartismul se referea mai degrabă la Napoleon al III-lea decât la Napoleon I.

*2 Deloc surprinzător, mulţi dintre boieri îşi lăsaseră câmpurile nesemănate.

*3 Vorbind despre zilele Revoluţiei Franceze, istoricul britanic Thomas Carlyle (1795-1881) relata că Parisul era „inundat de pamflete" (n.tr.).

*4 Liderii naţionalişti proveneau şi ei în cea mai mare parte din aceste grupuri. În Ucraina, de exemplu, principalii lideri ai mişcării naţionaliste au fost Vinnicenko (fiu de ţăran), Hruşevski (fiul unui funcţionar mărunt), Doroşenko (fiul unui veteran din armată), Konovalov şi Naumenko (amândoi fii de învăţători), Sadovski, Efremov, Mihnovski, Cehovski şi Boldocean (toţi fii de preoţi).

*5 Antti Oskari Tokoi (1873-1963) – politician socialist finlandez, liderul Partidului Social-Democrat din Finlanda şi preşedintele senatului în 1917 (n.tr.).

*6 Conform spuselor generalului Polovţov, unii dintre soldaţi credeau că Internaţionala era un soi de zeitate.

*7 Valentinov, care îl cunoscuse bine pe Lenin în Elveţia, scria: „Niciodată nu ar fi ieşit să lupte în stradă, pe baricade sau să stea în bătaia puştilor. Nu el, ci alţii, oamenii mai simpli, trebuiau să facă asta… Lenin ştergea putina chiar şi de la întâlnirile cu emigraţia rusă dacă părea să se lase cu încăierare. Regula lui era să «scape câtă vreme scăparea era cu putinţă», după cum spunea chiar el – cu alte cuvinte, să evite orice risc posibil. În timpul şederii la Petersburg din 1905-1906 a exagerat într-atât pericolul la adresa lui şi a dus la extrem grija pentru autoconservare, încât nu puteai să nu te întrebi dacă nu cumva era un om fără pic de curaj".

*8 Mulţi dintre muncitorii prezenţi ca să-l întâmpine pe Lenin se poate să fi venit pentru că se aşteptau să primească bere gratis. De la revoluţie, festivităţile de întâmpinare a liderilor de partid care se întorceau în ţară deveniseră ceva obişnuit în viaţa capitalei şi pentru mulţi muncitori ele se transformaseră într-un pretext pentru o petrecere în stradă. Mai ales că întoarcerea lui Lenin din exil coincidea cu Paştele.

*9 Troţki ajunsese şi el la aceleaşi concluzii şi este posibil ca teoria lui despre „revoluţia permanentă" să fi influenţat parţial „Tezele din aprilie".

*10 Gorbaciov avea un handicap similar.

*11 Troţki încurajase declaraţia. În discursul ţinut la Sovietul din Kronstadt în 14 mai, spusese că tot ceea ce era bun pentru Kronstadt va fi mai târziu bun pentru orice alt oraş: „Voi sunteţi în frunte şi restul au rămas în urmă”. Însă Troţki nu era încă membru al Partidului Bolşevic.

*12 Varianta populară susţine că anarhiştii transformaseră vila într-o casă de nebuni, unde aveau loc orgii, conspiraţii sinistre şi sabaturi vrăjitoreşti, dar când a ajuns acolo procuratura a găsit vila în perfectă ordine, iar o parte din grădină era folosită pe post de creşă pentru copiii muncitorilor.

Capitolul 10

Agonia Guvernului Provizoriu

Iluzia unei naţiuni

La prima lor întâlnire, Kerenski l-a numit pe Brusilov comandant suprem al armatei ruse. Noul ministru de Război venise să-l vadă pe Brusilov la cartierul lui general de pe Frontul de Sud-Vest şi seara, după inspecţia trupelor, au plecat împreună cu maşina până în oraşul Ternopil. Era o noapte cu o furtună puternică şi automobilul singuratic părea într-un pericol permanent în timp ce rula, hurducându-se, pe drumurile de ţară pline de noroi. În timp ce ploaia se izbea de geamuri şi fulgerele brăzdau cerul, cei doi, cuibăriţi înăuntru, s-au strâns mai tare unul în altul. Au început să stea de vorbă degajat, împărtăşindu-şi gândurile cele mai intime, de parcă erau prieteni vechi. Amândoi au fost de acord că era nevoie să se lanseze o ofensivă în vară şi acest lucru l-a făcut pe Kerenski să decidă, aşa cum îşi aminteşte în memoriile sale, „chiar atunci şi acolo că lui Brusilov trebuia să i se dea comanda întregii armate la timp pentru lansarea ofensivei”[1].

Numirea lui Brusilov a fost un act de încredere în capacitatea combativă a noii armate revoluţionare. Mai presus de orice, optimismul lui a fost cel care i-a adus noua funcţie. „Aveam nevoie de oameni care să creadă că armata Rusiei nu era distrusă”, a notat Kerenski mai târziu. „Nu aveam ce face cu cei care nu puteau accepta în mod sincer că revoluţia era un *fait accompli* sau care se îndoiau că puteam reclădi moralul armatei în noul context psihologic. Aveam nevoie de oameni care să fi trecut prin nebunia totală a anilor de război sub vechiul regim şi care înţelegeau pe deplin ce bulversare se petrecuse.”[2] Brusilov se potrivea perfect descrierii. Era probabil singurul general ţarist din vechea gardă care ieşise cu onoare din război – şi unul dintre primii care şi-au legat soarta de revoluţie. Asemenea lui Kerenski, spera că apărarea libertăţii va inspira măcar un soi de patriotism civic, de care Rusia avea nevoie ca să continue războiul.

Felul în care Brusilov susţinea democraţia şi mai ales comitetele soldaţilor nu l-a făcut prea agreabil pentru restul vechilor generali. A fost acuzat de „oportunism” şi de „trădarea” armatei. Pe 22 mai, Marele Cartier General (Stavka) şi-a primit noul comandant cu ostilitate făţişă. „Când am sosit, mi-am dat

imediat seama de răceala de gheaţă a sentimentelor pe care le nutreau faţă de mine", îşi aminteşte Brusilov. În locul obişnuitei mulţimi care să-l ovaţioneze şi cu care era obişnuit, la gara din Moghilev Brusilov a fost întâmpinat de o mică delegaţie, destul de oficială, formată din generali cu figuri posace. Ca lucrurile să fie şi mai rele, Brusilov a adus o mare ofensă unui grup de ofiţeri superiori veniţi la gară să-l întâmpine, pentru că în loc să-i primească a mers să dea mâna cu soldaţii simpli, într-un gest democratic. Primii dintre soldaţi au fost atât de încurcaţi – cutuma era ca generalii să-i salute milităreşte –, încât au scăpat puştile sau le-au mutat stângaci dintr-o parte în alta în timp ce strângeau mâna noului comandant suprem[3].

Spre deosebire de majoritatea comandanţilor superiori, Brusilov credea în colaborarea cu organizaţiile democratice ale soldaţilor. În concepţia lui, reconstrucţia moralului armatei şi lansarea unei noi ofensive nu se puteau realiza decât în parteneriat cu aceste organizaţii. O astfel de încredere optimistă în ordinea democratică venea în puternic contrast cu scepticismul generalului Alekseev, fostul comandant suprem, care până atunci se îndoise de posibilitatea unei ofensive reuşite, dată fiind actuala stare revoluţionară a forţelor armate. Brusilov, pe de altă parte, fusese întotdeauna convins că Dumnezeu l-a ales să conducă armata Rusiei spre victorie. „În ciuda tuturor dificultăţilor – i-a scris el fratelui său, la scurtă vreme după sosirea la Moghilev –, nu sunt niciodată cuprins de disperare, pentru că ştiu că Dumnezeu mi-a pus pe umeri această povară şi că soarta patriei stă în mâinile lui. Nutresc o credinţă profundă, la fel de profundă precum credinţa în Dumnezeu însuşi, că vom ieşi victorioşi din această luptă titanică."[4]

Încă de la Conferinţa interaliată de la Chantilly, ţinută în noiembrie 1915, Rusia se aflase sub presiunea crescândă a Aliaţilor pentru lansarea unei noi ofensive pe Frontul de Est. Liderii Antantei voiau ca 1917 să fie anul victoriei finale şi se credea că o ofensivă combinată, în est şi în vest, va fi suficientă pentru înfrângerea Puterilor Centrale. Legitimitatea Guvernului Provizoriu în relaţia cu puterile occidentale – şi sprijinul financiar pe care el l-a obţinut din partea acestora – se bizuia în mare măsură pe intenţia declarată a guvernului de a-şi îndeplini obligaţiile faţă de Aliaţi. În acelaşi timp însă, revoluţia sporise îndoielile, deja apreciabile, în privinţa capacităţii de luptă a Rusiei. La şedinţa din 18 martie cu comandanţii săi de front, Alekseev refuzase cererea Franţei pentru o nouă ofensivă în primăvară: drumurile erau încă acoperite de gheaţă; nu existau destui cai şi nutreţul era insuficient; unităţile aflate în rezervă se dezintegrau; disciplina militară era distrusă; iar Sovietul, care controla pârghiile esenţiale ale puterii, era încă reticent în a susţine orice în afară de o strategie pur defensivă. Cei mai mulţi dintre comandanţi au fost de acord cu el că lansarea unei noi

ofensive era imposibilă înainte de luna iunie sau chiar iulie. Brusilov a fost singurul care a susţinut ideea unei ofensive în primăvară. Într-o telegramă trimisă participanţilor la întrunire el a susţinut că soldaţii săi erau dornici să lupte. Era o afirmaţie extraordinar de optimistă – şi, fără îndoială, în mare măsură produsul propriilor lui năzuinţe –, încât Alekseev i-a cerut intendentului general al armatei să verifice autenticitatea telegramei. „Ce noroc ar fi – a notat el în grabă în josul telegramei – dacă realitatea ar justifica aceste speranţe." Întrucât venea de pe Frontul de Sud-Vest, un front esenţial, de unde trebuia să se lanseze orice atac, mesajul lui Brusilov a contribuit cu siguranţă la a-l convinge pe precautul Alekseev de ideea unei ofensive timpurii, în mai. Generalul a punctat care erau motivele lui într-o scrisoare către Gucikov din 30 martie:

> Dacă nu reuşim să pornim atacul nu vom evita confruntarea, ci pur şi simplu ne vom condamna singuri să luptăm la un moment şi într-un loc favorabile inamicului. Iar dacă nu reuşim să colaborăm cu aliaţii noştri nu ne putem aştepta ca ei să ne sară în ajutor atunci când avem nevoie. Dezordinea din armată va avea un efect tot atât de nociv asupra capacităţii defensive cât are şi asupra celei ofensive. *Chiar dacă nu suntem pe deplin siguri de succes, ar trebui să trecem la ofensivă*. Rezultatele unei defensive nereuşite sunt mai rele decât cele ale unei ofensive ratate… Cu cât mai repede ne trimitem trupele în acţiune, cu atât mai curând se va domoli pasiunea soldaţilor pentru politică. Generalul Brusilov şi-a bazat sprijinul pe aceste consideraţii… *Cu cât trupele sunt mai agitate, se poate spune, cu atât mai puţin reuşită e probabil să fie defensiva; de aceea este cel mai dezirabil să trecem la acţiuni operative*[5].

Era un pariu primejdios. Nu existau garanţii că riscurile atacului vor fi mai mici decât acelea ale apărării; existau chiar şi mai puţine motive de a presupune – aşa cum făcuseră Alekseev şi Brusilov – că dorinţa de luptă a trupelor poate fi stimulată prin lansarea unei ofensive. Privind retrospectiv, este clar că liderii politici şi militari ai Guvernului Provizoriu au fost amăgiţi de propriul lor optimism. Au subestimat cu mult costurile probabile ale unei noi ofensive. Alekseev, de exemplu, a estimat că pierderile ruseşti se vor ridica la circa 6.000 de oameni; numărul real s-a dovedit a fi aproape de 400.000, iar numărul dezertorilor poate chiar mai mare. A fost un preţ imens în vieţi omeneşti plătit pentru nişte speranţe iluzorii. Din punct de vedere politic, costurile au fost şi mai mari. Nu încape îndoială că lansarea ofensivei – ca să nu mai vorbim de eşecul ei – a condus direct la criza din timpul verii, care a culminat cu căderea Guvernului Provizoriu şi preluarea puterii de către bolşevici în octombrie. Liderii militari presupuseseră fără îndoială că prin lansarea unei ofensive timpurii vor putea preveni un atac german, despre care spionajul militar îi informase, eronat, că era pregătit pentru vară.

Însă germanii erau de fapt hotărâţi de ceva timp pentru o politică de pace în est, astfel încât să poată elibera trupe pe care să le transfere în vest. O strategie defensivă avea aşadar mai mult sens, dată fiind slăbiciunea armatei ruse şi a ariergărzii ei. Când a venit însă luna iunie şi s-a lansat ofensiva, liderii ruşi deveniseră obsedaţi de ideea unui atac – ofensiva ajunsese să simbolizeze „spiritul naţional" al revoluţiei – şi erau orbi în faţa posibilităţii ca acesta să se încheie cu o catastrofă.

Mai mult decât orice, ofensiva din vară i-a împins pe soldaţi în tabăra bolşevicilor, singurul partid important care susţinea neclintit încheierea imediată a războiului. Dacă Guvernul Provizoriu ar fi adoptat o politică similară şi ar fi iniţiat negocierile cu germanii, este sigur că bolşevicii nu ar fi ajuns niciodată la putere. De ce nu s-a făcut acest pas crucial? Patriotismul liderilor democraţi – care pentru ei era practic sinonim cu un angajament faţă de statele democratice ale Puterilor Aliate – reprezintă o parte din răspuns. Când a preluat funcţia de premier după „Zilele din Iulie" şi eşecul ofensivei, Kerenski a luat pentru scurt timp în calcul varianta unei păci separate, dar a respins-o – cel puţin aşa a susţinut ulterior – pentru că astfel s-ar fi făcut răspunzător de umilirea naţională a Rusiei. Poate că el şi alţi politicieni ar putea fi acuzaţi de lipsă de viziune atunci când au respins varianta păcii separate. Cu cinci zile înainte de preluarea puterii de către bolşevici, în 20 octombrie, generalul Verhovski, ministrul de Război, a declarat că armata este incapabilă de luptă. A recomandat – ca singur mijloc pentru contracararea ameninţării crescânde a bolşevicilor – să „li se taie craca de sub picioare, cu alte cuvinte să se ridice imediat problema încheierii păcii". Kerenski nu a reuşit totuşi să-şi dea seama de pericolul bolşevic şi a refuzat din nou să acţioneze. Paisprezece ani mai târziu, în timpul unui prânz pe care l-au luat împreună la Londra, lordul Beaverbrook l-a întrebat dacă Guvernul Provizoriu ar fi putut să-i oprească pe bolşevici semnând o pace separată cu Germania. „Bineînţeles – a răspuns Kerenski. Acum trebuia să fim la Moscova." Uluit de răspuns, Beaverbrook l-a întrebat de ce nu a făcut-o. „Eram prea naivi", a venit răspunsul lui Kerenski[6].

Privirea retrospectivă este privilegiul istoricilor. Date fiind însă presiunile şi doctrinele vremii, nu este greu de înţeles de ce ofensiva a fost totuşi lansată. Liderii Guvernului Provizoriu au luat de bune angajamentele Rusiei faţă de Aliaţi. Le-ar fi plăcut să negocieze o pace generală fără anexări sau despăgubiri, aşa cum se spunea; dar slăbiciunea militară a Rusiei făcea ca poziţia lor la negocieri să fie una extrem de fragilă. Aliaţii ajungeau treptat la concluzia că războiul putea fi câştigat cu sau fără ajutorul Rusiei, mai ales după intrarea în război a Statelor Unite în aprilie. Au blocat Conferinţa de Pace de la Stockholm, organizată de liderii Sovietului cu scopul de a aduna laolaltă toate partidele socialiste din Europa, şi au tergiversat propunerile ruseşti privind o

reanalizare a obiectivelor de război ale Aliaţilor. În acest sens, stopând campania internaţională de pace, Aliaţii şi-au adus propria lor contribuţie la ascensiunea bolşevicilor la putere, deşi rămâne deschisă întrebarea dacă o pace generală ar fi fost realizabilă.

Chiar dacă poate să pară paradoxal, liderii Guvernului Provizoriu au susţinut deci o ofensivă cu scopul de a-şi întări campania pentru o încheiere generală a conflictului. Au mers la război pentru a face pace. Acesta a fost şi motivul pentru care liderii Sovietului au sprijinit ofensiva. Defensismul revoluţionar al lui Ţereteli, ralierea democraţilor în spatele nevoii de apărare naţională, a fost principala justificare pentru intrarea lor în coaliţie. S-ar putea argumenta, desigur, că apărarea naţională nu impunea lansarea unei ofensive. Susţinând primatul necesităţilor armatei, aşa cum au făcut prin semnarea „Declaraţiei de principii" a coaliţiei din 5 mai, liderii Sovietului erau în pericol să piardă din vedere scopul lor fundamental – negocierea păcii generale – şi astfel să devină vulnerabili în faţa atacurilor bolşevicilor pentru că se alăturaseră partizanilor războiului. S-au lăsat însă purtaţi de speranţa că apărarea Rusiei democratice i-ar putea ajuta să obţină susţinerea populară. Au comparat situaţia Rusiei cu cea a Franţei din ajunul războiului cu Austria din 1792: au avut impresia că un război revoluţionar va da naştere unui nou tip de patriotism civic, aşa cum apărarea patriei dăduse naştere în Franţa refrenului naţional „*Aux armes, citoyens*". Erau cu adevărat convinşi că avusese loc o „revoluţie naţională", şi nu doar o revoltă împotriva vechiului regim, şi că prin acest val de patriotism, prin recunoaşterea populară a faptului că interesele „naţiunii" erau deasupra intereselor oricăror clase sau partide puteau restabili unitatea şi ordinea.

Kerenski, ministrul de Război al guvernului de coaliţie, a fost prezentat drept eroul acestui nou patriotism civic. Figură populară şi fără apartenenţă partinică, el a devenit întruchiparea idealului de unitate naţională al coaliţiei. Cultul pentru Kerenski, care a apărut în „Zilele din Februarie", a atins apogeul odată cu ofensiva din iunie, produsă şi cu ajutorul acestui cult. Toate speranţele şi aşteptările naţiunii stăteau pe umerii fragili ai lui Kerenski, „primul ministru de Război al poporului". Poeţi aflaţi încă pe băncile şcolii, ca Leonid Kanneghiser (care mai târziu îl va asasina pe bolşevicul Uriţki), îl înfăţişau pe Kerenski ca pe un Bonaparte rus:

> Zvârcolit de durere de va fi să cad
> În numele Maicii mele Rusia,
> Pe vreun câmp pustiu de va fi să zac,

Cu pieptul găurit de glonţ, în glod,
La Poarta Raiului oi poposi,
Visând în moarte, bucuros
Mi-oi aminti – de Rusia, Libertate,
De Kerenski pe un cal alb.

Şi Marina Ţvetaeva, ea însăşi abia ieşită din şcoală, a simţit nevoia să-l compare pe Kerenski cu Napoleon:

Şi cineva, ce capul pe hartă-şi odihneşte,
Nu doarme, ci visează.
A venit un Bonaparte
În ţara mea[7].

Kerenski era încântat de rolul lui. Întotdeauna se considerase un lider naţional, mai presus de interesele de clasă sau de partid. Adulaţia de care s-a bucurat i s-a urcat la cap. A ajuns obsedat de ideea de a conduce armata spre victorie şi de a se acoperi de glorie. A început să pozeze în Napoleon. Pe biroul lui de la Ministerul de Război se afla un bust al împăratului francez. Chiar dacă el însuşi nu fusese niciodată în armată, când a ajuns ministru de Război Kerenski a arborat o tunică de culoare kaki, bine croită, pantaloni bufanţi, ofiţereşti şi cizme înalte de piele (un stil vestimentar semimilitar pe care mulţi lideri viitori, inclusiv Stalin, îl vor prelua de la el). Ministrul de Război avea mare grijă de aspectul său personal – motiv de mare mândrie pentru el. Chiar şi în toiul luptelor din octombrie, când a apărut dinaintea cazacilor în timpul bătăliei de la Gatcina împotriva Gărzilor Roşii, a avut grijă să îmbrace „vestonul cel mai elegant, cu care lumea şi trupele ajunseseră să se obişnuiască într-atât”, şi să „salut, aşa cum o făceam întotdeauna, oarecum lejer şi cu un surâs uşor”. În timpul renumitelor sale turnee pe fronturi, Kerenski chiar îşi purta un braţ prins într-un bandaj dat pe după gât, deşi nu există nici un document care să ateste că braţul i-ar fi fost vreodată rănit (unii glumeau că îl purta aşa pur şi simplu pentru că strânsese prea multe mâini). Nu încape îndoială că era o încercare deliberată de a sugera că şi el fusese rănit, la fel ca soldaţii simpli. Poate că era şi o tentativă de a imita imaginea lui Napoleon, cu braţul său îndesat în deschizătura vestonului[8].

În ajunul numirii sale, Kerenski oferise un spectacol melodramatic în faţa Congresului Delegaţilor de pe Front. „Îmi

pare rău că nu am murit în urmă cu două luni – a spus el ducându-şi solemn mâna în dreptul inimii –, pentru că atunci aş fi murit ducând cu mine cel mai măreţ vis: acela că de atunci încolo, şi pe vecie, vor apărea zorii unei vieţi noi pentru Rusia, în care ne putem respecta unii pe alţii şi ne putem conduce statul fără bice şi bâte." A făcut apel la soldaţi să pună „datoria civică" deasupra propriilor lor interese înguste, de clasă, şi să-şi întărească voinţa combativă, pentru că libertatea Rusiei nu putea fi câştigată decât „ca stat puternic şi bine organizat", iar aceasta însemna că „fiecare cetăţean" trebuia să facă un sacrificiu pentru naţiune. Sub „vechiul şi detestatul regim", soldăţimea ştiuse cum să-şi îndeplinească obligaţiile, aşadar de ce nu ar putea să facă la fel şi în numele libertăţii? „Sau nu cumva – a întrebat el, cu o frază plină de semnificaţie şi extrem de sensibilă pentru soldaţi – statul rus liber este de fapt un stat de sclavi rebeli?"[9] În sală s-a iscat vacarm. După propria lor opinie despre ei, soldaţii chiar fuseseră „sclavi" înainte de Ordinul nr. 1, iar Kerenski părea să se întrebe acum dacă îşi meritau libertatea de „cetăţeni", de vreme ce nu erau pregătiţi să meargă la război. Sintagma „sclavi rebeli" a fost repetată pretutindeni în ţară săptămâni întregi. A fost unul dintre motivele serioase pentru care soldaţii s-au întors împotriva lui Kerenski. Pentru patrioţi şi pentru cei avuţi însă, acesta a fost exact genul de apel la respectarea disciplinei şi datoriei pe care îl aşteptau de multă vreme şi s-au strâns în sprijinul lui Kerenski şi al ideii de ofensivă pe front. Era aproape ca şi cum simţiseră că doar o victorie îi mai putea salva.

Presa liberală s-a alăturat în acel moment dreptei într-un cor naţional de titluri răsunătoare care cereau armatei „Treceţi la ofensivă!". Partidul cadeţilor a preluat drapelul naţional. Sperau în mod evident ca, pozând în patrioţi, să recupereze din alarmantul lor declin electoral. În alegerile pentru Duma orăşenească din mai cadeţii obţinuseră sub 20% din voturi. Incapabili să mai ţină pasul cu socialiştii în cursa pentru obţinerea susţinerii populare, au încercat să atragă clasa de mijloc chemând la apărarea patriei şi restabilirea ordinii. Patriotismul a devenit baza pretenţiei lor de a fi un partid „deasupra claselor sociale". Intelectualitatea democrată, care constituise dintotdeauna principala bază socială a cadeţilor, i-a urmat în mare parte, trecând în tabăra patriotismului fanatic. În mijlocul acestui val de patriotism, un grup de cadeţi de dreapta a înfiinţat Liga pentru Cultura Rusă, care chema toate clasele să se unească sub drapelul Rusiei. Chiar şi Blok, deşi îşi spunea socialist, a cedat noii dispoziţii patriotice, iar Gorki a salutat ofensiva ca fiind mijlocul de a „aduce o oarecare organizare în ţară". Exista un sentiment tot mai accentuat că „Rusia" trebuia să treacă înaintea a orice altceva, chiar şi înaintea revoluţiei. „Nu Rusia există pentru revoluţie – scria Dmitri Merejkovski –, ci revoluţia există pentru Rusia." Acest lucru nu era departe de noţiunea unei Rusii naţional-burgheze, idee lansată

de Struve şi de grupul *Vehi* după 1905; exista într-adevăr o echivalare similară a naţiunii cu clasele ei de mijloc. Patrioţii cu o bună stare materială au contribuit la Împrumutul pentru Libertate, lansat de guvern pentru a finanţa ofensiva. N.V. Ceaikovski, preşedintele Societăţii Economice Libere, a declarat că este „datoria fiecăruia faţă de patria mamă, faţă de concetăţenii lui şi faţă de viitorul Rusiei să-şi dea economiile pentru marea cauză a libertăţii”[10].

Acest nou patriotism civic nu s-a răspândit dincolo de clasa de mijloc urbană, chiar dacă liderii Guvernului Provizoriu îşi închipuiau altceva. Vizita socialiştilor din ţările aliate – Albert Thomas din Franţa, Émile Vandervelde din Belgia şi Arthur Henderson din Marea Britanie – este exemplul perfect. Aceştia veniseră în Rusia pentru a pleda în faţa „poporului” să nu iasă din război; cu toate acestea, foarte puţină lume s-a obosit să-i asculte. Konstantin Paustovski îşi aminteşte că Thomas a vorbit în zadar de la balconul clădirii care mai târziu va deveni sediul Sovietului din Moscova. Thomas vorbea în franceză şi mica adunare care îl asculta nu a înţeles ce spune. „Tot ceea ce a spus însă se putea înţelege fără cuvinte. Balansându-se pe picioarele sale crăcănate, Thomas ne-a arătat prin gesturi ceea ce s-ar întâmpla cu Rusia dacă ar ieşi din război. Şi-a răsucit mustaţa, ca să semene cu a kaizerului, şi-a mijit ochii rapace şi a început să ţopăie sugrumând grumazul unei Rusii imaginare.” Francezul şi-a continuat preţ de câteva minute pantomima de circ, prăvălind trupul Rusiei la pământ şi sărind deasupra lui, până când mulţimea a început să fluiere, să huiduiască şi să râdă. Thomas a interpretat greşit aceste manifestări drept un semn de aprobare şi a salutat mulţimea fluturându-şi melonul. Hohotele şi huiduielile au devenit şi mai puternice: „Luaţi-l pe clovnul ăla de acolo!”, a strigat un muncitor. Apoi în balcon a apărut în sfârşit cineva care l-a condus cu diplomaţie înăuntru[11].

Câţiva civili din clasa de mijloc s-au oferit voluntari în noile batalioane de şoc, formate pentru a revigora moralul armatei. Cele mai multe erau alcătuite din ofiţeri speriaţi, dornici să scape de regimentele lor răzvrătite. Bernard Pares, care a participat la câteva adunări patriotice organizate pentru încurajarea acestor voluntari, a comparat atmosfera lor de isterie cu cea de la adunările de evanghelizare în masă. Într-una dintre ocazii, Pares a fost prezentat drept „tovarăşul nostru englez, profesorul”, un mare erou de război care a câştigat „Crucea Sf. Gheorghe” învingându-i pe nemţi de unul singur. Era, bineînţeles, o pură invenţie; dar când Pares şi-a îndemnat gazda să tacă din gură, i s-a spus că era nevoie de astfel de poveşti ca să ridice moralul trupelor[12].

Una dintre cele mai cunoscute unităţi de voluntari era formată din femei. Batalionul Morţii fusese organizat de Maria Bocikariova, o femeie cu adevărat remarcabilă, care înainte de război lucrase ca şef de echipă pe şantierele de construcţie a unor

fabrici. După 1914 a făcut campanie pentru a se putea înrola în armată şi, după ce i-a trimis o petiţie ţarului însuşi, i s-a permis să lupte sub conducerea generalului Gurko. Până în februarie 1917 fusese avansată la gradul de sergent şi petrecuse deja doi ani în tranşee, pentru care stăteau mărturie câteva răni şi un număr de decoraţii. Preocupată de pierderea disciplinei militare, ea a apelat la Brusilov ca să i se permită să înfiinţeze un batalion de şoc format din femei, sperând că astfel îi va ruşina pe ceilalţi soldaţi şi îi va determina să lupte. Efectul însă avea să fie unul total opus: soldaţii au văzut în aceasta un semn al situaţiei disperate în care se afla guvernul, ceea ce le-a întărit hotărârea de a nu lupta; pe de altă parte, mulţi militari, mai ales cazaci, refuzau să lupte alături de femei. Brusilov nu a anticipat însă acest lucru şi nu a găsit nici un motiv pentru care să fi obiectat. Îl entuziasma ideea, dezbătută intens în perioada aceea, de a forma o armată nouă, constituită exclusiv din unităţi de voluntari. A văzut-o ca pe o modalitate de participare la război pe baza datoriei patriotice şi un mijloc de a desfiinţa vechile diviziuni dintre ofiţeri şi trupe. De vreme ce chiar şi soţia lui lucra în cadrul serviciilor medicale de pe front, nu înţelegea de ce alte femei nu ar fi trebuit să meargă pe front ca să lupte. Batalionul s-a format în grabă şi în iunie, înainte de plecarea pe front, a primit binecuvântarea patriarhului Nikon în Piaţa Roşie din Moscova. Femeile s-au ras în cap şi au îmbrăcat pantalonii de uniformă obişnuiţi, deşi una dintre ele era prea grasă ca să încapă în ei şi a trebuit să intre în luptă îmbrăcată în fustă[13].

Comisarii militari au fost cealaltă mare speranţă a patriotismului civic. Cei mai mulţi dintre ei erau ofiţeri tineri, cu convingeri democratice sau socialiste. Se bucurau de încrederea trupelor, dar înţelegeau şi necesitatea disciplinei militare. Linde, tânărul subofiţer care condusese revolta mai multor regimente în „Zilele din Februarie”, este un bun exemplu: în timpul ofensivei din vară a devenit comisar al Armatei Speciale. Dmitri Oskin, sergentul ţăran pe care l-am cunoscut în capitolul 7, a devenit şi el comisar militar. Comisarii au fost instituiţi de Soviet pe 19 martie şi au devenit răspunzători în faţa Guvernului Provizoriu în 6 mai. Aveau sarcina de a netezi relaţiile dintre ofiţeri şi comitetele de soldaţi şi, din acest motiv, erau văzuţi ca reprezentând baza unui nou parteneriat patriotic între democraţie şi armată.

Aceeaşi speranţă răzbătea şi din declaraţia privind „Drepturile militarilor” emisă de Kerenski în 11 mai. Kerenski susţinea – şi pe bună dreptate – că forţele armate ruse erau acum „cele mai libere din lume”; şi i-a îndemnat pe soldaţi să demonstreze în ofensiva viitoare „că libertatea înseamnă tărie, nu slăbiciune”. Declaraţia menţinea drepturile stipulate în Ordinul nr. 1, dar restabilea şi autoritatea ofiţerilor de pe front, permiţând inclusiv folosirea pedepselor corporale. În cercurile conducătoare, faptul a fost văzut drept o concesie esenţială făcută liderilor militari în vederea pregătirii apropiatei ofensive. Brusilov era ferm

hotărât să nu intre în luptă în lipsa acesteia. Nu încape însă nici o îndoială că mulţi soldaţi au văzut în declaraţie o tentativă a guvernului de a reinstaura vechiul sistem de disciplină, iar acest lucru a venit în sprijinul bolşevicilor. *Pravda* a făcut remarci usturătoare, spunând că declaraţia ar fi trebuit de fapt să se numească „Declaraţia privind lipsa de drepturi a militarilor”[14].

Pentru a ridica moralul trupelor, în decursul lunii mai Kerenski a făcut un turneu pe front. Acum discursurile sale isterice au atins paroxismul. Cu vocea sa piţigăiată şi gesturi largi cu mâinile, le-a cerut soldaţilor să facă sacrificiul suprem pentru viitorul glorios al patriei lor. La finele acestor tirade se prăbuşea într-o stare de epuizare nervoasă şi trebuia reanimat cu ajutorul picăturilor de valeriană. Accesele de leşin nu erau prefăcute, cel puţin nu la început, dar adăugau totuşi un efect teatral în plus spectacolului dat de Kerenski. Pretutindeni era ovaţionat ca un erou. Soldaţii îl purtau pe umeri, îl bombardau cu flori şi i se aruncau la picioare. O infirmieră englezoaică a privit uluită cum „îl sărutau, îi sărutau uniforma, maşina şi pământul pe care călca. Mulţi dintre ei erau în genunchi şi se rugau; alţii plângeau”[15]. De pe vremea ţarului nu se mai văzuse aşa ceva.

Toată adulaţia aceasta nu a făcut însă decât să-i dea lui Kerenski falsa impresie că soldaţii erau dornici să lupte. Cincizeci de ani mai târziu el insista încă, în memoriile sale, că „un sentiment de patriotism sănătos pe front devenise o forţă reală”[*1]. Era departe de a fi adevărat. Vizitele lui Kerenski l-au pus în contact cu un segment cu totul nereprezentativ al armatei. La întâlnirile cu militarii unde a ţinut discursuri participau mai ales ofiţeri, intelectuali în uniformă şi membri ai comitetelor soldaţilor. La aceste întâlniri discursurile lui Kerenski aveau un efect hipnotizator: creau iluzia dulce a unui final victorios al războiului după încă un efort eroic. Era foarte posibil ca un soldat epuizat să fi fost tentat să creadă aşa ceva – chiar dacă în adâncul sufletului ştia că nu e adevărat –, pur şi simplu pentru că voia să creadă. Dar astfel de iluzii îi erau spulberate curând după ce revenea în tranşee. În plus, în afara acestor întâlniri, starea de spirit era cu mult mai negativă în rândul vastei majorităţi a soldaţilor simpli. Kerenski era frecvent hărţuit cu întrebări de astfel de soldaţi în timpul vizitelor lui pe front, dar cu toate acestea nu părea să înregistreze niciodată avertismentul pe care i-l transmiteau. Într-o anumită împrejurare, când ministrul se afla în apropiere de Riga, un soldat a fost împins în faţă de camarazii săi ca să-i pună o întrebare. „Ne ziceţi că trebuie să ne luptăm cu nemţii pentru ca ţăranii să poată avea pământ. Dar la ce bun că primim pământ noi ţăranii, dacă eu sunt ucis şi nu mai primesc nimic?” Kerenski nu a avut un răspuns – şi nu exista nici unul la această întrebare –, dar i-a ordonat ofiţerului comandant al unităţii să-l lase pe soldat la vatră: „Să afle consătenii lui că nu avem nevoie de laşi în armata rusă”. Soldatului nu i-a venit să creadă ce noroc dăduse peste el şi

a leşinat imediat; iar ofiţerul se scărpina în cap neîncrezător. Câţi alţii ar fi putut fi trimişi acasă din acest motiv? Era clar că Kerenski credea că soldatul e o excepţie, cu care putea să dea un exemplu. Nu părea să înţeleagă faptul că existau milioane de alţi soldaţi întocmai ca acela[16].

Brusilov, în schimb, începea să aibă dubii în legătură cu moralul trupelor. „Soldaţii sunt obosiţi – îi scria el soţiei la sfârşitul lunii aprilie – şi în multe privinţe nu mai sunt pregătiţi să susţină ofensiva.” Când a preluat comanda supremă a armatei a făcut propriul său turneu pe Fronturile de Nord şi de Vest. Spre deosebire de soldaţii de pe Frontul de Sud-Vest, al cărui comandant fusese şi care era situat departe de influenţa oraşelor revoluţionare, trupele vizitate acum erau într-o stare de completă demoralizare. După spusele unuia dintre aghiotanţii lui, Brusilov trebuia să evite folosirea unor cuvinte ca „ofensivă” sau „înaintare” în cazul în care soldaţii îl înfruntau. Brusilov nu era un orator înnăscut. Aduna soldaţii în jurul lui, îşi scotea vestonul şi şapca şi le ţinea – democratic – pe braţul stâng, ca să creeze o atmosferă destinsă. Dar discursurile lui nu reuşeau să-i convingă pe soldaţi că „e unul de-ai noştri” – cum s-ar putea să fi spus despre Kerenski. Într-o anumită ocazie, de exemplu, în timp ce se adresa unui grup de soldaţi deosebit de bolşevizaţi de lângă Dvinsk, Brusilov a susţinut că nemţii distruseseră „una dintre cele frumoase proprietăţi ale francezilor, minunatele podgorii care produc şampania”. Sigur că asta i-a înfuriat pe soldaţi, care au început să strige la comandantul suprem: „Ruşine! Vreţi să ne vărsaţi sângele ca să beţi şampanie!”. Lui Brusilov i s-a făcut frică, şi-a pus cascheta la loc pe cap, parcă pentru a-şi reafirma autoritatea, şi a chemat paza să-l înconjoare. Când strigătele s-au stins, i-a cerut unuia dintre soldaţii cei mai gălăgioşi să facă un pas în faţă şi să-şi spună părerea. Soldatul, un ţăran tânăr cu barbă roşcată, s-a oprit lângă Brusilov, s-a sprijinit cu ambele mâini pe puşcă şi, privindu-l pieziş pe comandant, a ţinut o cuvântare în care a spus că soldaţii „s-au săturat să lupte”, că „de trei ani lungi poporul rus îşi varsă sângele pentru clasele capitaliste şi imperialiste” şi că „dacă generalul vrea să meargă să lupte pentru şampanie, atunci nu are decât să meargă el să-şi verse sângele”. Trupele au ovaţionat în cor; Brusilov rămăsese fără cuvinte şi a dat să plece; în timpul ăsta soldatul, care era evident un bolşevic, a citit cu voce tare declaraţia comitetului soldaţilor, în care se cerea încheierea unei păci imediate. Comandantul suprem al armatei ruse fusese eclipsat de un simplu soldat[17].

Acesta a fost doar unul dintre numeroasele incidente care l-au convins pe Brusilov că o ofensivă ar fi nepotrivită. Pe Frontul de Nord a întâlnit o divizie întreagă care îşi alungase ofiţerii şi ameninţa să plece acasă *en masse*:

> Când am sosit în tabără am cerut să discut cu o delegaţie a soldaţilor: ar fi fost periculos să apar în faţa întregii mulţimi. Când a sosit delegaţia, i-am întrebat pe membrii ei cărui partid îi aparţin şi mi-au răspuns că înainte fuseseră socialist-revoluţionari, dar că acum erau susţinători ai bolşevicilor. „Ce vreţi?" i-am întrebat. „Pământ şi libertate!" au strigat într-un glas. „Şi altceva?" Răspunsul a venit simplu: „Altceva nimic!". Când i-am întrebat ce vor acum, au spus că nu mai vor să lupte şi m-au rugat să fie lăsaţi la vatră, pentru a împărţi pământul pe care consătenii lor îl luaseră de la moşieri şi a trăi în libertate. Când i-am întrebat: „Ce se va întâmpla cu Maica Rusia dacă nimeni nu mai vrea să o apere şi toţi cei ca voi nu se vor mai gândi decât la ei?", au răspuns că nu era treaba lor să se gândească ce se va întâmpla cu statul şi că au hotărât cu tărie să plece acasă[18].

Aşa cum i se părea lui Brusilov, soldaţii erau atât de obsedaţi de ideea de pace, încât ar fi fost gata să-l sprijine chiar şi pe ţar câtă vreme le promitea că va pune capăt războiului. Doar acest lucru singur, susţinea Brusilov, şi nu credinţa în vreun „socialism" abstract, explica atracţia lor pentru bolşevici. Mare parte a soldaţilor erau ţărani simpli, îşi doreau pământ şi libertate şi începuseră să numească asta „bolşevism", pentru că doar acest partid le promitea pacea. Acest „bolşevism de tranşee", cum l-a numit Allan Wildman în magistralul său studiu despre armata rusă în 1917, nu era neapărat organizat pe canalele oficiale ale partidului şi nici măcar nu era încurajat de agenţii bolşevici. Chiar dacă atât canalele oficiale, cât şi agenţii erau prezenţi pe front, nici unii, nici alţii nu erau atât de dezvoltaţi pe cât erau înclinaţi să presupună cei mai mulţi dintre comandanţi atunci când dădeau vina pe „bolşevici" sau pe „agenţii bolşevici" practic pentru orice neajunsuri din teren[*2]. A fost vorba mai mult de faptul că, istoviţi şi furioşi, soldaţii au preluat sloganurile din presa bolşevică şi le-au folosit pentru a-şi legitima propria lor opoziţie crescândă faţă de război. În 1917 erau puţini soldaţii care erau membrii vreunui partid politic, iar dintre cei care erau, majoritatea aparţineau mai degrabă eserilor decât bolşevicilor[19].

Comitetele ostăşeşti, pe care mulţi comandanţi le condamnau ca fiind canalul principal al acestui „bolşevism" de tranşee, discutau despre apropiata ofensivă şi decideau să nu lupte. „Oricum, ce rost are să invadăm Galiţia?" întrebase un soldat. „La ce dracu' ne trebuie să mai cucerim o culme de deal – a adăugat un altul –, când putem să facem pace la poalele lui?" Mulţi soldaţi credeau că planul de pace al Sovietului făcea inutilă orice vărsare de sânge pe mai departe. Nu reuşeau să înţeleagă de ce ofiţerii lor le ordonau să lupte, când liderii Sovietului căzuseră de acord că era nevoie de pace. Chestiunea unei păci democratice, „fără anexări sau despăgubiri", era mult prea complicată pentru ca majoritatea dintre ei să o înţeleagă. Mulţi dintre soldaţi păreau să trăiască cu impresia că *Anneksiia* şi *Kontribuţiia* („anexări" şi „despăgubiri") erau două ţări din Balcani[20].

Pe măsură ce se apropia ofensiva valul de dezertări a crescut. Knox a descoperit că trenurile care veneau dinspre front erau „permanent asaltate" de soldaţii care plecau spre casă. Călătoreau pe acoperişurile vagoanelor şi agăţaţi de tampoane. Numărul real de dezertori din timpul ofensivei a fost cu mult mai mare decât cifra oficială de 170.000. Unităţi întregi de dezertori puneau stăpânire pe regiuni din spatele frontului şi duceau o viaţă de bandiţi. Mulţi dintre ei erau bărbaţi cu familie, în vârstă de peste patruzeci de ani, care credeau că li se promisese o dispensă specială pentru a se putea întoarce acasă la vremea recoltei. În multe unităţi, aceşti soldaţi mai în vârstă au condus rezistenţa împotriva ofensivei (unii dintre ei trebuie să fi luat parte la revoltele şi la răscoalele ţărăneşti din 1905). Pe Frontul de Nord, mii de soldaţi au fugit din armată şi şi-au înfiinţat propria „republică a soldaţilor" într-o tabără de lângă Hipodromul din Petrograd. Au trecut în paradă prin capitală, cu pancarte, cerându-şi „liberarea", şi adeseori erau văzuţi vânzând ţigări pe străzi şi prin gări. Cumva, liderii „republicii" lor au reuşit chiar să obţină provizii din depozitul militar al guvernului[21].

Una dintre manifestările cele mai îngrijorătoare ale pacifismului soldaţilor cu care a avut de-a face Brusilov a fost fraternizarea cu trupele inamice. Închiderea Frontului de Est pentru a transfera trupele către vest era parte din campania germanilor. Îi ademeneau pe soldaţii ruşi să iasă din tranşee cu votcă, muzică şi bordeluri improvizate, instalate între cele două linii de tranşee, şi le spuneau, în termeni surprinzător de asemănători cu propaganda bolşevicilor, că nu ar trebui să-şi mai verse sângele pentru a susţine interesele imperialiste ale Franţei şi Marii Britanii. În timpul încetării luptelor din perioada Paştelui, mii de ruşi şi-au abandonat tranşeele şi au trecut liniile duşmane cu steaguri albe. Mulţi au traversat înot râurile Nistru şi Dvina ca să participe la distracţie. Cercetaşii germani erau primiţi ca nişte eroi în spatele liniilor ruseşti. Locotenentul Bauermeister, de exemplu, a obţinut la sud de Halici o imensă victorie propagandistică în rândul Corpului 33 de armată, exact în punctul unde se presupunea că ruşii vor da lovitura principală în cursul ofensivei din iunie. În timp ce ofiţerii neputincioşi spumegau de furie, el le-a spus soldaţilor că Germania nu mai voia să lupte şi că toată vina pentru ofensiva ce urma trebuia să fie pusă pe seama Guvernului Provizoriu, ai cărui membri erau mercenari în slujba bancherilor Aliaţilor. „Dacă e aşa cum spui – au răspuns delegaţii soldaţilor –, o să dăm jos guvernul şi o să punem altul, care va aduce rapid poporului rus pacea." Soldaţii au convenit chiar să semneze un armistiţiu de-a lungul întregului lor sector. Bauermeister era uluit. Le-a reamintit ruşilor că nu aveau autoritatea legală să facă astfel. Dar soldaţii au răspuns că, dacă ei aleg să nu continue lupta, nimeni nu-i poate sili să facă altfel. De-a lungul liniilor ruseşti au fost dezafectate tunurile şi s-au înălţat

steaguri albe. Fercheşul Bauermeister, cu şapcă albă în cap, a devenit un soi de erou. A reuşit chiar să vorbească într-un sat situat la cinci kilometri în spatele frontului. Acolo era cartierul general al Armatei a VII-a[22].

În ajunul ofensivei, Brusilov l-a avertizat pe Kerenski în legătură cu îndoielile sale din ce în ce mai mari. Trupele refuzau să se deplaseze spre front. În garnizoanele militare din spatele frontului avuseseră loc zeci de revolte şi chiar acolo unde unităţile erau dislocate spre tranşee era probabil ca trei sferturi dintre oameni să dezerteze *en route*. Soldaţii din linia întâi s-au revoltat şi ei când au aflat ce îi aştepta. Brusilov a fost obligat să disperseze un număr de unităţi dintre cele mai loiale. În Armata a V-a, de pe Frontul de Nord, soldaţii au refuzat să ducă la îndeplinire ordinele şi au declarat că Lenin era singura autoritate pe care o recunoşteau: 23.000 dintre ei au trebuit să fie transferaţi la alte unităţi sau trimişi în spatele frontului către tribunalele militare. Kerenski a ignorat însă toate avertismentele primite de la şeful armatei. „Nu a acordat nici cea mai mică atenţie vorbelor mele – şi-a amintit Brusilov – şi începând din acel moment mi-am dat seama că autoritatea mea de comandant suprem era de-a dreptul irelevantă.”[23] Kerenski şi colegii lui din cabinet se deciseseră: ofensiva avea să continue şi nu era loc pentru îndoieli în ultima clipă.

Ofensiva a început în 16 iunie, cu două zile de bombardamente ale artileriei grele. Kerenski a trecut grăbit de la un regiment la altul, dând ordine şi încercând să ridice moralul. Pe 18 iunie trupele au înaintat, încurajate la vederea tranşeelor germane abandonate sub tirul artileriei. Principalul atac a fost îndreptat spre Liov, în sud, în timp ce erau lansate ofensive de susţinere pe Frontul de Vest şi pe Frontul de Nord. Înaintarea a continuat timp de două zile. Liniile germane au fost străpunse şi presa patriotică a anunţat un glorios „Triumf al libertăţii!”. Apoi, în a treia zi, înaintarea s-a oprit, germanii au lansat un contraatac şi ruşii au luat-o la fugă panicaţi. În parte a fost vorba de obişnuitele neajunsuri militare: unităţile fuseseră trimise în luptă fără mitraliere; soldaţi neinstruiţi primiseră ordin să se angajeze în manevre complicate, care implicau folosirea grenadelor de mână, şi au ajuns să le arunce fără să le scoată mai întâi cuiul. Principalul motiv al fiascoului a fost însă faptul că soldaţii nu au dorit să lupte. După ce au avansat trei kilometri, trupele din linia întâi au considerat că şi-au făcut datoria şi au refuzat să meargă mai departe, iar cele din linia a doua nu au vrut să le ia locul. Înaintarea a fost astfel întreruptă şi oamenii au început să fugă. Într-o singură noapte, batalioanele de şoc ale Armatei a XI-a au arestat 12.000 de dezertori în apropiere de oraşul Volocinsk. Mulţi soldaţi au întors armele împotriva ofiţerilor lor comandanţi, în loc să lupte împotriva inamicului. Retragerea s-a transformat în haos, soldaţii au jefuit magazinele şi depozitele, au siluit tinerele ţărănci

şi i-au ucis pe evrei. Înaintarea crucială spre Liov s-a încheiat curând, când trupele au descoperit un mare depozit de alcool în oraşul părăsit Koniuhi şi s-au oprit acolo să se îmbete. Până au fost ei în stare să reia luptele, după trei zile şi o mahmureală, inamicul a primit întăriri, iar ruşii au suferit pierderi grele şi au fost nevoiţi să se retragă[24].

În mijlocul unui astfel de haos, nici măcar trupele de şoc nu au avut prea mari şanse de reuşită. Batalionul Morţii al lui Bocikariova s-a descurcat mai bine decât majoritatea celorlalte. Voluntarele au străpuns primele două linii germane, iar câţiva dintre recruţi le-au urmat supuşi. Pe urmă au intrat însă sub tirul german intens. Femeile s-au împrăştiat în dezordine, în timp ce cei mai mulţi dintre bărbaţi au rămas pe loc în tranşeele germane, unde descoperiseră o mare cantitate de alcool, şi s-au îmbătat. În ciuda haosului din jurul ei, Bocikariova a continuat să lupte. La un moment dat a nimerit peste una dintre femeile din unitatea ei care făcea sex cu un soldat într-un crater de obuz. A străpuns-o cu baioneta, dar soldatul a scăpat. Până la urmă, când cele mai multe dintre voluntarele ei fuseseră ucise sau rănite, chiar şi Bocikariova a fost obligată să se retragă[25]. Ofensiva se încheiase. A fost ultima ofensivă a Rusiei.

*

Colapsul ofensivei a dat o lovitură fatală Guvernului Provizoriu şi autorităţii personale a liderilor lui. Sute de mii de soldaţi au fost ucişi. S-au pierdut milioane de kilometri pătraţi de teritoriu. Liderii guvernului mizaseră totul pe ea, în speranţa că ofensiva ar putea ralia ţara în jurul lor pentru apărarea naţională a democraţiei. Coaliţia se bazase tocmai pe această speranţă; şi ea a rezistat atât timp cât a existat posibilitatea unui succes militar. Când colapsul a devenit însă clar, s-a destrămat şi coaliţia.

Lucrul era previzibil de ceva vreme. Numai Dumnezeu ştie prin ce a trecut Lvov ca să ţină unit cabinetul cel puţin până la începutul ofensivei. După intrarea socialiştilor în guvern, cei mai mulţi dintre cadeţi se deplasaseră spre dreapta. Renunţaseră la vechea lor pretenţie de a se plasa „deasupra interesului de clasă” şi susţineau acum apărarea dreptului la proprietate, disciplina militară, legea şi ordinea şi Imperiul Rus în faţa solicitărilor naţionaliştilor. Toate acestea îi plasaseră într-o opoziţie crescândă cu socialiştii, presaţi de propriii lor adepţi să orienteze politicile guvernamentale tot mai spre stânga. Oficial, ceea ce avea să distrugă coaliţia şi să arunce ţara în haos a fost chestiunea autonomiei Ucrainei. Când delegaţia guvernamentală la Kiev a acordat o serie de drepturi autonome Radei pe 2 iulie, trei miniştri cadeţi au demisionat în semn de protest. Cadeţii se opuneau ca „ruşilor mici” să li se acorde orice alte drepturi în afară de

libertăţile culturale şi insistau că acest lucru nu putea fi făcut decât de Adunarea Constituantă. Concesiile din 2 iulie erau deci, în opinia lor, ilegale şi, aşa cum a spus Miliukov, însemnau „ciopârţirea Rusiei sub lozinca autodeterminării”[26]. Chestiunea Ucrainei nu a fost totuşi decât picătura care a umplut paharul. Ruperea coaliţiei a fost cauzată şi de conflicte fundamentale privind reformele sociale interne. Locul de frunte între acestea îl ocupau politicile funciare ale lui Cernov, pe care cadeţii îl acuzau că aprobă revoluţia ţărănească acordând comitetelor funciare drepturi temporare de control asupra moşiilor aristocraţilor. Apoi mai era problema grevelor militante, pentru care cadeţii îi acuzau pe menşevici, care controlau Ministerul Muncii. Vechile diviziuni de clasă socială, care fuseseră date la o parte în interesul ofensivei, reveneau acum, se pare, cu şi mai multă forţă.

Pentru Lvov, falimentul „alianţei naţionale” a fost o amară dezamăgire. Mai mult decât oricare altul, el reprezentase speranţa liberalilor de a uni ţara. Ca figură centrală a guvernului, simbolizase idealul acestuia de acţiune constructivă în interesul naţiunii. Politica de partid nu era pentru el un teren familiar şi era tot mai depăşit de conflictele facţionale din timpul şedinţelor propriului cabinet. „Mă simt ca o bucată de lemn împinsă la mal de valurile revoluţionare”, i-a declarat el vechiului său prieten din timpul războiului cu japonezii, generalul Kuropatkin. Îi blestema şi pe cadeţi, şi pe socialişti pentru că puneau interesele de clasă şi de partid mai presus de cele ale naţiunii ca întreg. Cadeţii, i-a spus el secretarului său particular, s-au purtat cu Ucraina ca nişte şovinişti din Rusia Mare; nu au înţeles că trebuiau făcute anumite concesii pentru a salva statul. Dar era la fel de sătul şi de socialişti, despre care spunea că încearcă să impună Guvernului Provizoriu programul Sovietului. Ca moşier, i se părea că politica lui Cernov în privinţa comitetelor funciare nu era decât „un program bolşevic de confiscare organizată”. După părerea lui, interesele generale ale statului erau sacrificate pentru interesele particulare ale partidelor şi claselor, iar ca urmare Rusia se apropia tot mai mult de un război civil. Se simţea neputincios din punct de vedere politic, prins în focul încrucişat dintre stânga şi dreapta, iar în 3 iulie a decis în sfârşit să demisioneze[*3]. „Am ajuns la capătul drumului – i-a mărturisit el secretarului –, după cum, mi-e teamă, la capătul drumului a ajuns şi tipul meu de liberalism.” În aceeaşi seară, mai târziu, le-a scris părinţilor săi, într-o stare deosebită, dominat de presimţiri sumbre:

> Scumpii mei tată şi mamă,
>
> Îmi era deja limpede cam de acum o săptămână că nu mai există cale de ieşire. Fără urmă de îndoială, ţara se îndreaptă spre un măcel general, foamete, spre colaps pe front, unde jumătate dintre soldaţi vor pieri, şi spre ruinarea populaţiei urbane. Moştenirea culturală a naţiunii, oamenii şi civilizaţia ei vor fi distruse. Armate de migranţi, apoi grupuri mai mici şi la

> urmă poate doar indivizi singuri vor rătăci prin ţară, luptându-se între ei cu puştile, apoi doar cu bâte. Eu nu voi mai trăi să văd toate acestea şi, sper, nici voi[27].

În timp ce scria aceste rânduri profetice, în plină criză a lunii iulie, bolşevicii se pregăteau de o confruntare decisivă cu Guvernul Provizoriu.

O nuanţă mai închisă de roşu

În ajunul revoltei din iulie, jurnalistul Claude Anet l-a luat pe noul ambasador al Franţei, Joseph Noulens, într-un tur de prezentare a capitalei Rusiei. De pe malul opus al Nevei, în faţa Ambasadei Franţei, i-a arătat cartierul Vîborg, cu coşurile de fabrică şi cazărmile lui, şi i-a explicat că acolo bolşevicii erau stăpâni: „Dacă Lenin şi Troţki vor să pună mâna pe Petrograd, nimic nu le poate sta împotrivă". Ambasadorul Franţei l-a ascultat surprins: „Cum poate să tolereze guvernul o astfel de situaţie?" a întrebat el. „Dar ce se poate face?" a replicat Anet. „Trebuie să înţelegeţi că guvernul nu are altă putere decât cea morală, şi chiar şi aceea mi se pare a fi foarte slabă."[28]

Cazarma Regimentului 1 Mitraliori era neîndoios bastionul cel mai ameninţător al puterii antiguvernamentale din cartierul Vîborg. Cu un efectiv de 10.000 de oameni şi cu 1.000 de mitraliere, era de departe cea mai mare unitate militară din capitală. Cei mai mulţi dintre militarii ei fuseseră îndepărtaţi din unităţile lor de pe linia frontului pentru insubordonare şi, ca soldaţi cu educaţie şi foarte militanţi, erau sensibili atât la propaganda bolşevicilor, cât şi a anarhiştilor. Cazarma din Vîborg a regimentului se afla în mijlocul întreprinderilor metalurgice celor mai predispuse la greve din capitală, chiar lângă sediul bolşevicilor. Regimentul era atât de important pentru aceştia, încât organizaţia lor militară avea o celulă specială în cadrul său.

Pe 20 iunie, Regimentul 1 Mitraliori a primit ordin să trimită 500 de mitraliere împreună cu servanţii lor pe front, unde se spunea că este mare nevoie de ele pentru a susţine ofensiva. De la Revoluţia din Februarie nici o unitate din garnizoana Petrogradului nu mai fusese transferată pe front. Aceasta fusese una dintre condiţiile impuse de Sovietul din Petrograd la instalarea Guvernului Provizoriu. Soldaţii credeau că „făcuseră revoluţia" şi că, prin urmare, aveau dreptul să rămână în Petrograd pentru a-l apăra împotriva unei „contrarevoluţii". Guvernul Provizoriu era mai mult decât conştient că se află la mila acelui sfert de milion de militari ai garnizoanei. Până în acel moment nu ar fi îndrăznit să încerce îndepărtarea lor din capitală, dar în iunie prezenţa acelor

mitraliori devenise o ameninţare majoră la adresa existenţei înseşi a guvernului; iar unul dintre principalele scopuri ale ofensivei era fără îndoială acela de a-i trimite pe front. Ministrul de Externe, Tereşcenko, a recunoscut acest lucru în faţa ambasadorului Marii Britanii în iunie, când a susţinut că ofensiva „ne va permite să luăm măsuri împotriva garnizoanei din Petrograd, care este de departe cea mai rea şi care dă un prost exemplu celorlalte"; pe de altă parte, Kerenski subliniase în nenumărate rânduri că scopul ofensivei era restabilirea ordinii în spatele frontului[29]. Însemnările particulare ale lui Lvov, descoperite recent în arhivele ruseşti, confirmă faptul că în decursul lunilor mai şi iunie guvernul a analizat serios mutarea capitalei la Moscova[30]. Circulau mereu zvonuri că Petrogradul avea să fie abandonat în mâna nemţilor şi mulţi dintre membrii „patrioţi" ai claselor de mijloc se rugau ca zvonurile să fie adevărate (era un lucru obişnuit la dineuri să se spună că doar kaizerul ar fi putut să restabilească ordinea). Dacă scopul guvernului era să se folosească de ofensivă ca pretext pentru a-i îndepărta pe mitraliori, atunci soluţia aleasă a fost una foarte stângace şi prostească. Guvernul ar fi putut uşor să-i disloce pe mitraliori în spatele frontului, de exemplu într-o regiune mai izolată cum era provincia Tambov, motivând că „apără revoluţia" acolo. Trimiţându-i pe front şi încălcând astfel promisiunile făcute Sovietului, a dat credibilitate opiniei susţinute de soldaţi – şi vehiculate de agitatorii bolşevici şi anarhişti din regiment – că guvernul se folosea de ofensivă pentru a desfiinţa garnizoana şi că era, aşadar, „contrarevoluţionar". De la criza din aprilie, soldaţii priveau cu sporită suspiciune eforturile guvernului de a continua războiul – oare asta nu-l făcea „imperialist"? –, iar în acest climat de neîncredere teoriile conspiraţioniste deveneau convingătoare.

Pe 21 iunie, mitraliorii au decis să dea jos Guvernul Provizoriu dacă acesta continua să ameninţe cu „desfiinţarea acestui regiment revoluţionar, ca şi a altora", trimiţându-le pe front. Zeci de alte unităţi militare ale garnizoanei care primiseră ordin să susţină ofensiva au votat decizii similare. Organizaţia Militară Bolşevică a încurajat ideea unei revolte armate şi s-a transformat efectiv în stat-major operativ pentru capturarea capitalei. Comitetul Central însă a continuat să îndemne la reţinere. Era acelaşi conflict între viziuni ca în 10 iunie, în care liderii ultrastângişti ai Comitetului din Vîborg şi ai Organizaţiei Militare erau nerăbdători să acceadă la putere pe valul de violenţe al avangardei din Petrograd, iar liderii naţionali ai partidului, mai precauţi, se temeau că o revoltă înăbuşită ar putea da naştere unei reacţii antibolşevice la nivelul întregii ţări. Provinciile, spuneau ei, nu erau încă pregătite pentru o revoluţie socialistă, iar preluarea prematură a puterii în capitală era probabil să se transforme într-un război civil, în care Petrogradul Roşu, la fel ca şi Comuna din Paris, ar fi fost înfrânt de provincii. Lenin însuşi a argumentat astfel la Conferinţa Organizaţiilor Militare Bolşevice din 20 iunie.

El a subliniat necesitatea de a amâna revolta armată, de a rezista tuturor provocărilor din partea „contrarevoluţionarilor”, până când ofensiva se va fi terminat şi bolşevicii vor fi câştigat majoritatea în cadrul Sovietului:

> O singură mişcare greşită din partea noastră poate distruge totul… dacă acum am fi capabili să luăm puterea, este naiv să credem că am fi în stare să o păstrăm… Chiar şi în sovietele din ambele capitale, ca să nu mai vorbim acum de celelalte, suntem o minoritate insignifiantă… Acesta este un fapt elementar şi el determină comportamentul partidului nostru… Evenimentele nu trebuie anticipate. Timpul este de partea noastră[31].

Lenin nu avea însă cine ştie ce control asupra locotenenţilor săi. Pentru că se plângea de dureri de cap şi de oboseală cronică, pe 29 iunie a plecat la *dacea* unui amic din zona rurală a Finlandei. A scăpat din mâini controlul partidului şi organizaţia militară a început să se pregătească de insurecţie. Agitatorii bolşevici şi anarhişti i-au îndemnat pe mitraliori să iasă în stradă înarmaţi şi să facă o demonstraţie pe 3 iulie. Pe 2 iulie, regimentului i s-a organizat la Casa Poporului un concert de rămas-bun pentru soldaţii care plecau pe front. Concertul s-a transformat într-un miting antiguvernamental, la care Troţki şi Lunacearski (deşi nici unul din ei nu era încă în mod oficial bolşevic) au cerut transferul întregii puteri în mâna Sovietului. Militarii au revenit în cazarmă prea agitaţi ca să mai doarmă. Şi-au petrecut noaptea şi dimineaţa următoare dezbătând dacă să se alăture sau nu revoltei. Mulţi aveau reţineri în a acţiona în forţă împotriva ordinelor Sovietului. Alţii erau însă dornici să se alăture revoltei, văzând în ea ultima lor şansă de a se opune concentrării pe front sau pur şi simplu şansa „Să-i batem pe burjui!”, cum propunea una dintre lozincile lor. Au ales un Comitet Revoluţionar Provizoriu condus de bolşevicul A.I. Semaşko, de la organizaţia militară, care s-a pus în fruntea revoltei şi a trimis emisari pentru a obţine susţinere din partea celorlalte unităţi ale garnizoanei, de la fabricile din Vîborg şi de la Baza Navală Kronstadt[32].

Pe parcursul după-amiezii, o masă mare şi cenuşie de muncitori şi soldaţi s-au îndreptat dinspre cartierele mărginaşe spre centrul oraşului. Străzile au revenit la aspectul lor din timpul „Zilelor din Februarie”, deşi starea de spirit era acum cu mult mai sumbră, iar compoziţia mulţimii, mai proletară. Costumele cetăţenilor din clasa de mijloc, bărbile studenţilor şi pălăriile doamnelor, toate foarte vizibile în februarie, acum nu se mai zăreau. Demonstranţii purtau lozinci bolşevice şi erau în majoritate înarmaţi, soldaţii cu baionetele fixate la puşcă, muncitorii, scoşi în stradă de Gărzile Roşii, cu banduliere de gloanţe trecute de-a curmezişul peste piept, aidoma bandiţilor latino-americani. În mulţime un loc însemnat era ocupat de militarii cu vârsta de peste patruzeci de ani, care mai mărşăluiseră

de câteva ori înainte prin oraş în formaţiuni înarmate. Demonstranţii au răsturnat tramvaie şi au organizat pichete la mai multe intersecţii. La unul dintre aceste pichete, în capătul elegant al bulevardului Nevski Prospekt, Gărzile Roşii au instalat o mitralieră. Cei care o păzeau s-au plictisit repede şi s-au distrat trăgând cu ea în burjuii de pe stradă şi din case. Camioane şi maşini blindate goneau dintr-un capăt în celălalt al oraşului, pline cu soldaţi care trăgeau focuri în aer. Grupuri de bărbaţi înarmaţi opreau automobilele, îi dădeau jos pe pasagerii îngroziţi şi patrulau străzile cu ele, cu baionetele scoase afară pe geamuri. Un oficial a încercat să-i oprească pe insurgenţi să-i confişte automobilul, arătându-le un permis semnat de Kerenski. Soldaţii au râs însă, pretinzând (în mod fals) că acesta fusese deja arestat: „La fel de bine puteai să ne arăţi un permis cu semnătura lui Nicolae al II-lea”[33].

Mulţimea nu avea încă o conducere şi nici o direcţie de acţiune. Nu prea ştia încotro ar trebui să se îndrepte şi nici de ce. Nu avea decât o „stare de spirit” – ceea ce era insuficient pentru a face o revoluţie. Agitatorii bolşevici şi anarhişti, care scoseseră în stradă armata insurgentă, nu au reuşit să-i fixeze şi obiectivele strategice. „Strada însăşi ne va organiza”, susţinuse anarhistul Bleihman. Se presupunea că o demonstraţie de forţă suficient de impresionantă trebuia să dea jos guvernul şi că problemele de detaliu ale puterii puteau fi cumva lăsate să se rezolve singure mai târziu. Până la urmă, aceasta fusese experienţa „Zilelor din Februarie”[34].

Cea mai mare parte a maselor s-au îndreptat către Palatul Taurida, aşa cum făcuseră şi în februarie. Pe drum, unii s-au implicat în schimburi de focuri cu loialiştii şi cu forţele de dreapta. Plutea în aer un război civil. Clădirea Dumei orăşeneşti de pe Nevski Prospekt a fost scena unei confruntări deosebit de sângeroase. Lunacearski, liderul bolşevic, a privit îngrozit din interiorul clădirii. „Mişcarea s-a dezvoltat spontan”, i-a scris el soţiei a doua zi. „Sutele Negre, huligani, provocatori, anarhişti şi oameni disperaţi au indus un mare grad de haos şi de absurd în cadrul manifestaţiei.” La începutul serii, o masă compactă de oameni se adunase în faţa Palatului Taurida. Liderii Sovietului erau în şedinţă, dezbăteau dacă să formeze sau nu un guvern socialist după ruperea coaliţiei, şi mulţimea a sperat fără îndoială să-i preseze pentru a prelua puterea. „Toată puterea în mâinile sovietelor!” se auzeau strigând demonstranţii din stradă. Secţia Muncitorilor din Soviet a servit drept portavoce pentru cererile lor. În după-amiaza aceea Secţia a fost preluată de bolşevici, care, deşi erau încă minoritari în cadrul ei, s-au adunat rapid şi în număr mare într-o şedinţă de urgenţă şi – prevestind ce avea să se petreacă în octombrie – i-au provocat pe menşevici şi pe eseri să părăsească întrunirea, votând o rezoluţie în care se cerea ca puterea să treacă în mâinile sovietelor. S-a ales o comisie specială

care să asigure organizarea politică a maselor din stradă. Comisia s-a dovedit însă cu totul ineficientă – Suhanov, care în „Zilele din Iulie" s-a aflat în Palatul Taurida, nu a reuşit să-şi amintească de vreo acţiune a acesteia. Strada a fost astfel lipsită de orice pârghie reală de influenţare a Sovietului. Manifestanţi furioşi cereau arestarea liderilor Sovietului, care „cedaseră în faţa moşierilor şi burgheziei!" O delegaţie din partea Regimentului 1 Mitraliori i-a spus lui Ciheidze că „erau îngrijoraţi de zvonul că executivul intenţiona să formeze o nouă coaliţie, alături de capitaliştii reacţionari", şi că „nu vor accepta o astfel de politică", pentru că „suferiseră deja destul". Unii dintre soldaţi au pătruns în Sala Ekaterina, unde au asistat la dezbateri. Nimeni însă nu s-a gândit să-i aresteze pe liderii Sovietului, care erau aproape fără apărare. Nu era nimeni care să le spună soldaţilor să facă asta[35].

Pe măsură ce se întuneca mulţimea începea să se disperseze. Revolta părea să se apropie de sfârşit. Existau zvonuri că Guvernul Provizoriu fusese deja arestat, dar nimic de felul acesta nu se întâmplase. Membrii care mai rămăseseră în cabinet se întruniseră în apartamentele prinţului Lvov. Pe la 10 seara, un grup de muncitori şi soldaţi înarmaţi s-au năpustit în holul de la intrare, unde l-au anunţat pe portar că au venit să-i aresteze pe miniştri. Ţereteli a fost chemat să negocieze cu ei, însă înainte ca el să ajungă la intrare pe insurgenţi i-a părăsit curajul şi au fugit cu automobilul lui[36].

Exact în acel moment, Comitetul Central Bolşevic se întrunea în reşedinţa Kşesinskaia pentru a decide asupra politicii sale în privinţa revoltei. Chiar dacă până atunci îndemnase la cumpătare, temându-se să rişte totul într-un puci prematur, acum părea că mişcarea nu mai putea să fie ţinută pe loc. Muncitorii şi soldaţii luaseră practic oraşul în stăpânire, marinarii din Kronstadt erau pe drum, iar vasta majoritate a bolşevicilor de rând din Petrograd se alăturau revoltei, lăsând Comitetul Central pe tuşă. Puţin înainte de miezul nopţii s-a convenit să se îndemne la noi demonstraţii pentru a doua zi. Prima pagină a ziarului *Pravda*, unde trebuia să apară un articol de Kamenev şi Zinoviev în care se îndemna la cumpătare, a fost schimbată în ultimul moment şi a doua zi a apărut cu un mare spaţiu alb. S-au tipărit şi s-au distribuit în grabă pe străzi fluturaşi în care se cereau demonstraţii „organizate" şi o „nouă putere" bazată pe soviete. Între timp, un mesager de la Comitetul Central a pornit în mare viteză cu o maşină spre Finlanda pentru a-l aduce pe Lenin înapoi în capitală[37].

Intenţiile exacte ale liderilor bolşevici au făcut întotdeauna obiectul unor aprigi controverse. Unii istorici susţin că bolşevicii plănuiau să răstoarne Guvernul Provizoriu prin forţa armelor. Richard Pipes, de exemplu, susţine că criza din iulie a fost orchestrată de la bun început de liderii bolşevici ca „o preluare a puterii"; doar atunci când eşecul stânjenitor al puciului a devenit

limpede, bolşevicii au căutat să-şi mascheze intenţiile, prezentând revolta ca pe o „demonstraţie spontană pe care ei au încercat să o direcţioneze spre canale paşnice”. Această ultimă versiune a evenimentelor – văzute ca o „demonstraţie spontană” – a reprezentat punctul de vedere sovietic standard. El a fost susţinut de savantul american Alexander Rabinowitch în studiul său clasic despre „Zilele din Iulie”. Conform lui Rabinowitch, Comitetul Central nu s-a alăturat revoltei decât la presiunea venită dinspre membrii de rând ai partidului şi nu a intenţionat să facă din aceasta mai mult decât o demonstraţie de forţă menită să preseze Sovietul să preia puterea[38].

Singura dovadă reală în sprijinul tezei „puciului eşuat” vine din memoriile lui Suhanov, scrise în 1920. Suhanov afirmă că pe 7 iulie Lunacearski i-a spus că în noaptea de 3-4 iulie

> Lenin plănuia în mod clar un *coup d'État*. Guvernul, care în fapt avea să fie pe mâna Comitetului Central Bolşevic, oficial urma să fie prezentat ca un cabinet al „Sovietului”, format din bolşevici eminenţi şi foarte populari. Deocamdată fuseseră numiţi trei miniştri: Lenin, Troţki şi Lunacearski… Acest *coup d'État* urma să se desfăşoare astfel: Regimentul 176… de la Krasnoe Selo[*4] avea să aresteze executivul [Sovietului] cam în acelaşi timp în care Lenin avea să ajungă la locul acţiunii şi să proclame noul guvern.

Suhanov însuşi a fost primul care a recunoscut că „anumite fapte elementare” veneau împotriva acestei versiuni – şi anume eşecul bolşevicilor în a duce la bun sfârşit preluarea puterii în 4 iulie, când existaseră ocazii ample pentru reuşită. După toate aparenţele, nu a existat nici un fel de plan limpede la Comitetul Central. Evenimentele din 4 iulie au fost caracterizate de o confuzie aproape totală, într-un mod subestimat de toţi istoricii. Liderii bolşevici au improvizat totul pe parcurs. Demonstraţia de masă din 3 iulie i-a luat pe nepregătite, în timp ce liderul lor era plecat în vacanţă în Finlanda. Erau indecişi dacă trebuie să transforme demonstraţia într-o răsturnare a Guvernului Provizoriu sau să încerce limitarea ei la o demonstraţie politică având scopul de a-i presa pe liderii Sovietului să preia ei înşişi puterea. Când Lenin a revenit, la primele ore ale dimineţii, bolşevicii au insistat să le răspundă la această dilemă. Potrivit lui Kalinin, tactica lui Lenin a fost „să aştepte să vadă ce se întâmplă”, lăsând deschisă varianta „lansării în luptă a regimentelor, în cazul în care raportul de forţe le-ar fi fost favorabil”. Este foarte posibil ca lucrurile să fi stat astfel. Dar liderul bolşevic s-a dovedit absolut incapabil să decidă dacă sosise sau nu momentul. Zinoviev, care şi-a petrecut toată ziua de 4 iulie alături de el, şi-a amintit că Lenin era complet paralizat din cauza nehotărârii. Se tot întreba singur dacă aceasta era ocazia potrivită ca să „încerce să ia puterea”[39]. Pe tot parcursul orelor critice ale revoltei liderii bolşevici au continuat să rămână

în expectativă, aşteptând să vadă ce se întâmplă. Partea organizată a mulţimii însă, care fusese scoasă în stradă de organizaţiile bolşevice locale, nu avea de gând să preia puterea de una singură, fără instrucţiuni precise venite de la ei. Din cauza acestei confuzii, demonstraţiile au părut să fie atât de prost organizate ca o tentativă de puci – şi au sfârşit într-un fiasco.

Ziua de marţi, 4 iulie, a început cu o tăcere stranie care cuprinsese tot oraşul. Nori joşi şi grei de furtună acopereau cerul, iar fluviul era întunecat şi sumbru. Magazinele erau închise, iar străzile pustii – semn sigur că în cartierele muncitoreşti mocnea ceva. La jumătatea dimineţii centrul oraşului a fost din nou acaparat de mulţimile de soldaţi şi muncitori. O flotilă pestriţă de remorchere, traulere, barje şi canoniere de la Baza Navală Kronstadt ancorase între timp lângă podul Nikolaevski: 20.000 de marinari înarmaţi până în dinţi cu puşti şi revolvere au debarcat, împreună cu echipele lor medicale şi mai multe fanfare. Ei erau fără îndoială principala armă a bolşevicilor, în caz că plănuiau să preia puterea. Marinarii ardeau de nerăbdare să se lupte cu Guvernul Provizoriu. Din februarie încercaseră constant să-şi constituie la Kronstadt propria lor versiune semianarhică a puterii sovietelor. Raskolnikov, liderul bolşevic al marinarilor, a declarat că veniseră la Petrograd gata „în orice moment să transforme demonstraţiile într-o revoltă armată”. Era totuşi clar că marinarii nu aveau nici un plan strategic – şi doar o idee vagă despre ce aveau de făcut odată ce debarcau. Bernard Pares, care a fost martor ocular, a crezut că majoritatea dintre ei veniseră în vacanţă ca să se plimbe pe străzi cu fetele, foarte vizibile în acele „Zile din Iulie”. „Pretutindeni vedeai marinari alături de doamne îmbrăcate sumar şi purtând pantofi cu toc înalt.”[40]

În căutare de lideri, marinarii din Kronstadt au pornit spre sediul bolşevicilor. Conduşi de fanfare care cântau *Internaţionala*, au mărşăluit în formaţiuni înarmate de-a lungul Cheiului Universităţii, au trecut de Bursă şi au traversat Parcul Aleksandr, până la reşedinţa Kşesinskaia, unde s-au masat sub balcon, aşteptând să primească instrucţiuni de la Lenin. Liderul bolşevic nu ştia însă încotro să-i trimită. În momentul acela ar fi fost suficient ca el să dea ordin şi marinarii ar fi pornit pe dată în marş spre Palatul Taurida, i-ar fi arestat pe liderii Sovietului, i-ar fi ridicat pe miniştrii cabinetului şi ar fi proclamat puterea sovietelor. Lenin era însă neobişnuit de ezitant, nu a vrut să vorbească, iar când a fost în sfârşit convins să-şi facă apariţia la balcon, a ţinut un discurs ambiguu, nu mai lung de câteva secunde, în care şi-a exprimat încrederea în instaurarea pe viitor a puterii sovietelor, dar i-a lăsat pe mateloţi fără un ordin clar despre cum să o înfăptuiască. Nici măcar nu a spus limpede dacă voia ca mulţimea să continue demonstraţiile şi, după spusa celor care erau cu el în acel moment, nici el nu ştia[41].

Avea să fie ultimul discurs public al lui Lenin înainte de preluarea puterii în octombrie. A fost un moment revelator, unul dintre puţinele din lunga sa carieră când s-a confruntat cu sarcina de a conduce o mulţime revoluţionară aflată în faţa lui. Alţi lideri bolşevici erau mult mai pricepuţi în a dirija mulţimile. Apariţiile publice ale lui Lenin se limitaseră însă în cea mai mare parte la sălile de congrese. După spusele soţiei, devenea foarte nervos atunci când era obligat să se adreseze unei adunări numeroase[42]. Poate că în acel moment decisiv, confruntat cu energia brută a străzii, Lenin şi-a pierdut curajul. Într-adevăr, ce le-ar fi putut spune? Fără îndoială că a rămas fără cuvinte când a înţeles că, şi în cazul când bolşevicii cuceream Petrogradul, tot ar fi avut de înfruntat restul Rusiei. Chiar şi aşa, cruciala sa ezitare a pecetluit soarta revoltei din iulie.

Confuzi şi dezamăgiţi de lipsa unei chemări limpezi de a iniţia insurecţia, cei din Kronstadt au pornit în marş spre Palatul Taurida, unde se adunaseră deja mii de muncitori şi soldaţi înarmaţi. Pe Nevski Prospekt s-au unit cu o altă mare mulţime de muncitori de la uzina Putilov, poate 20.000 cu totul. Cetăţenii din clasa de mijloc a Petrogradului care se plimbau pe bulevard priveau îngroziţi la rândurile masive şi cenuşii de oameni. Deodată, când coloana a cotit pe Liteinîi Prospekt, au început să se audă focuri de armă, trase de cazacii şi cadeţii de pe acoperişuri şi de la ferestrele superioare ale clădirilor, iar demonstranţii s-au împrăştiat panicaţi. Unii dintre ei au ripostat, trăgând fără noimă în toate direcţiile, pentru că nu ştiau unde sunt ascunşi ţintaşii. Zeci de camarazi de-ai lor au fost ucişi sau răniţi de gloanţele lor rătăcite. Restul şi-au abandonat puştile şi steagurile şi au început să spargă uşile şi ferestrele caselor. Când împuşcăturile au încetat, liderii demonstraţiei au încercat să restabilească ordinea, reconstituind rândurile şi continuând marşul în ritmul alert al melodiilor cântate de fanfare. Echilibrul mulţimii fusese însă dat peste cap şi, în timpul marşului pe străzile rezidenţiale locuite de cei avuţi din apropiere de Palatul Taurida, demonstranţii au rupt rândurile şi s-au transformat într-o gloată turbulentă, trăgând la întâmplare spre ferestrele caselor, luându-i la bătaie pe trecătorii bine îmbrăcaţi şi jefuind magazinele şi locuinţele. Până la ora 4 după-amiază fuseseră ucişi sau răniţi sute de oameni; ici şi colo zăceau cai morţi, iar pe străzi stăteau împrăştiate puşti, pălării, umbrele şi pancarte. Gorki, martor la teribilele scene, i-a scris apoi Ekaterinei dezgustat:

> Cel mai rău lucru dintre toate a fost mulţimea, filistinii, „muncitorul” şi soldatul, care nu sunt de fapt altceva decât o brută laşă şi lipsită de creier, fără nici un dram de respect de sine şi fără să înţeleagă motivul pentru care se află pe străzi, pentru ce este nevoie de el sau cine îl conduce şi încotro. Companii întregi de militari şi-au aruncat armele şi lozincile atunci când a

început să se tragă şi au distrus vitrinele şi uşile magazinelor. Asta este oare armata revoluţionară a unui popor liber?

Este limpede că mulţimile din stradă nu aveau absolut nici o idee despre ceea ce fac – totul era un adevărat coşmar. Nimeni nu ştia care sunt ţelurile revoltei, nici cine îi sunt liderii. Dar au existat oare lideri? Mă îndoiesc. Troţki, Lunacearski şi *tutti grandi* au bâiguit una sau alta, dar totul s-a dus de râpă în faţa toanelor mulţimii[43].

Când Palatul Taurida a fost înconjurat de 50.000 de oameni înarmaţi şi furioşi, nimic nu ar mai fi putut împiedica un *coup d'État* bolşevic. V.S. Voitinski, însărcinat cu apărarea palatului, nu avea la dispoziţie decât optsprezece militari din Regimentul Pavlovski. Nu erau destui soldaţi nici măcar pentru a păzi posturile de la intrarea în clădire, aşa că Voitinski s-a bizuit pe o înşelătorie, plasându-şi oamenii la ferestrele uriaşe care acopereau faţada palatului ca să creeze impresia că acesta era păzit corespunzător. Liderilor Sovietului, aflaţi în clădire pentru a dezbate problema puterii, li s-a părut „absolut evident" că erau pe cale de a fi luaţi cu asalt. Menşevicul Bogdanov îşi amintea: „În orice clipă gloatele înarmate ar fi putut să pătrundă în forţă în Palatul Taurida, să-l vandalizeze şi să ne aresteze sau să ne împuşte dacă refuzam să luăm puterea în mâinile noastre"[44]. Guvernul Provizoriu – sau ce mai rămăsese din el – era la fel de lipsit de apărare. În cursul dimineţii, miniştrii cabinetului se refugiaseră în clădirea Statului-Major General aflată vizavi de Palatul de Iarnă. În afara câtorva zeci de cazaci, nu aveau la dispoziţie trupe dornice să-i apere. Kerenski fugise pe front, plecând din Gara Varşovia cu doar câteva minute înainte ca bolşevicii care îl urmăreau să ajungă şi ei acolo. Palatul Mariinski, sediul puterii guvernamentale, avea porţile larg deschise, gata să fie ocupat. Punctele strategice din oraş – arsenalele, centrala telefonică, depozitele cu provizii şi gările – erau toate lipsite de apărare. Cu un singur ordin din partea lui Lenin, insurgenţii le-ar fi putut ocupa fără efort, ca prim pas în preluarea puterii.

Ordinul însă nu a venit şi mulţimea din faţa Palatului Taurida, nesigură de ceea ce ar fi trebuit să facă, şi-a pierdut curând organizarea. Mâna divină, manifestată prin condiţiile atmosferice, a contribuit şi ea la eşecul revoltei. La ora 5 după-amiază norii de furtună s-au dezlănţuit în sfârşit şi a început o ploaie torenţială. Cea mai mare parte a mulţimii a fugit să se adăpostească şi nu s-a mai obosit să revină. Dar elementele turbulente au rămas pe loc. Poate pentru că erau uzi leoarcă de ploaie, şi-au pierdut controlul şi au început să tragă la întâmplare înspre Palatul Taurida. Din pricina lor, restul mulţimii a început să ţipe şi să se îmbulzească cuprinsă de panică. Zeci de oameni au fost călcaţi în picioare. Câţiva marinari au încercat să pătrundă în palat, căţărându-se pe ferestrele deschise. Le-au cerut miniştrilor socialişti să iasă şi să explice de ce nu vor să ia

puterea. Cernov a fost trimis să liniştească mulţimea. Imediat însă ce a apărut pe trepte, s-au auzit strigăte furioase din partea marinarilor. Mulţimea s-a repezit înainte, l-a prins şi l-a percheziţionat de arme. Un muncitor a ridicat pumnul la el şi a strigat furios: „Să iei puterea, nenorocitule, când ţi se dă!”. Câţiva bărbaţi înarmaţi l-au înghesuit pe liderul eser într-o maşină decapotabilă. Au declarat că este arestat şi au spus că nu-i vor da drumul până ce Sovietul nu va prelua puterea. Cernov i-o luase înainte vechiului său rival, Kerenski. Era acum un adevărat „ostatic al democraţiei”.

Un grup de muncitori s-a năpustit în Sala Ekaterina şi a întrerupt şedinţa: „Tovarăşul Cernov a fost arestat de mulţime! Chiar în momentul ăsta îl sfâşie în bucăţi! Să-l salvăm! Toată lumea în stradă!”. Ciheidze a propus ca Martov, Kamenev şi Troţki să fie trimişi să-l salveze pe ministru. Troţki a fost însă primul care a ajuns acolo. Făcându-şi cu greu loc prin mulţime, a ajuns până la automobilul în care Cernov, arestat, stătea pe bancheta din spate, cu capul descoperit, răvăşit şi îngrozit, şi s-a urcat pe capotă. Cei din Kronstadt ştiau cu toţii cum arată Troţki şi au aşteptat indicaţiile acestuia. Dacă bolşevicii ar fi plănuit preluarea puterii, sigur acesta ar fi fost momentul potrivit ca să-i îndemne pe marinari să ia cu asalt Palatul Taurida, să-i aresteze pe liderii Sovietului şi să proclame un guvern socialist. Raskolnikov, care se afla alături de Troţki, i-a întrebat pe cei ce îl capturaseră pe Cernov unde aveau de gând să-şi ducă prizonierul. „Nu ştim”, au răspuns aceştia. „Oriunde doriţi, tovarăşe Raskolnikov. Este la dispoziţia dumneavoastră.” Troţki le-a cerut însă să-l elibereze pe Cernov. „Tovarăşi din Kronstadt, sunteţi mândria şi gloria Revoluţiei Ruse!” a început el, cu vocea sa limpede şi metalică. „Aţi venit aici să vă declaraţi voinţa şi să arătaţi Sovietului că de acum încolo clasa muncitoare nu mai vrea să vadă burghezia la putere. Dar de ce să faceţi rău propriei voastre cauze cu mărunte acte de violenţă împotriva unor indivizi la întâmplare? Indivizii nu merită atenţia voastră.” Marinarii au strigat furioşi la Troţki: nu puteau înţelege din ce motiv Cernov trebuia eliberat, dacă scopul misiunii lor era să răstoarne guvernul. Dar neştiind singuri ce să facă, au fost de acord, morocănoşi, să-l elibereze pe ministru. „Cetăţene Cernov, sunteţi liber”, a declarat tovarăşul Troţki deschizând portiera automobilului şi făcându-i semn să coboare. Cernov era pe jumătate mort şi în mod evident nu înţelegea ce se petrece cu el. A trebuit să fie ajutat să coboare şi a fost condus, ca un bătrânel fragil, înapoi în Palatul Taurida[45]. Trecuse un moment critic, unul dintre cele mai renumite din istoria revoluţiei, şi odată cu el trecuse şi iniţiativa preluării puterii.

Conform relatării lui Suhanov despre conversaţia sa cu Lunacearski, cheia „planului” bolşevic de preluare a puterii era Regimentul 176 din Krasnoe Selo. Acesta ar fi trebuit să sosească la Palatul Taurida şi să-i aresteze pe liderii Sovietului. A apărut în

sfârşit, în jurul orei şase, condus de fanfara regimentului. Soldaţii erau obosiţi şi uzi până la piele. Cu raniţa şi mantaua în spate, cu gamelele şi cratiţele zăngănindu-le în timpul mersului, s-au aşezat în curtea din faţă a palatului şi au început să-şi despacheteze efectele ude şi să-şi pregătească puştile. Nu aveau nici cea mai mică idee despre ce trebuiau să facă şi nu ştiau decât că fuseseră chemaţi să „apere revoluţia". Dar unde le erau liderii? Un ofiţer şi şase soldaţi au urcat treptele Palatului Taurida şi au cerut să vadă pe cineva din Soviet. Le-a venit în întâmpinare menşevicul Dan. Nu ştia despre ce regiment era vorba şi nici de ce venise la palat, dar i-a găsit repede o utilitate. Soldaţii „insurgenţi" au fost postaţi ca santinele în diferite puncte ale clădirii, pentru a-i proteja pe liderii Sovietului împotriva insurecţiei[46]. Veniţi să demonstreze împotriva liderilor Sovietului, au ajuns până la urmă să-i apere pe aceştia împotriva demonstranţilor. Astfel de lucruri se petrec în timpul unei revoluţii când mulţimea nu ştie cine îi sunt liderii.

Începând din acel moment, insurecţia era practic încheiată. De una singură, mulţimea nu era capabilă să producă schimbarea politică. Liderii Sovietului, care au dezbătut chestiunea preluării puterii, erau cu atât mai decişi să nu se lase forţaţi de gloata din stradă. „Deciziile democraţiei revoluţionare nu pot fi dictate de baionete", a declarat Ţereteli[47]. Odată ce Sovietul a decis să nu preia puterea, mulţimea nu mai putea face nimic. Nu ştia cum să-i forţeze pe liderii lui să-şi schimbe decizia sau cum să ducă la capăt o revoluţie a Sovietului fără ei. Dacă liderii Sovietului nu voiau să preia puterea, cum mai putea ea să dea „Toată puterea în mâinile Sovietului"?

Un ultim eveniment din ziua aceea a ilustrat neputinţa mulţimii. În jurul orei 7 seara, un grup de muncitori înarmaţi şi furioşi de la uzina Putilov au pătruns cu forţa în Sala Ekaterina. Deputaţii Sovietului au sărit de pe locurile lor. Panicaţi, unii s-au trântit la pământ. Unul dintre muncitori, un „sanculot clasic" cu salopetă albastră şi şapcă de fabrică, a sărit la tribună. Agitându-şi puşca în aer, a început să strige incoerent către deputaţi:

> Tovarăşi! Cât mai trebuie ca noi, muncitorii, să răbdăm trădarea? Voi staţi toţi aici şi dezbateţi cum să bateţi palma cu burghezia şi moşierii… Sunteţi ocupaţi să trădaţi clasa muncitoare. Ei bine, să vă fie clar că clasa muncitoare nu mai înghite aşa ceva! Suntem 30.000 cu toţii de la Putilov. O să se facă aşa cum vrem noi. Toată puterea în mâinile sovietelor! Strângem bine mâna pe armă! Toţi Kerenskii şi Ţeretelii voştri n-or să ne poată păcăli!

Ciheidze, preşedintele Sovietului, stătea aproape de muncitorul cel isteric. S-a aplecat calm spre el şi i-a pus o bucată de hârtie în mână. Era un manifest tipărit cu o seară înainte, în care se spunea că demonstranţii trebuie să meargă acasă sau vor fi condamnaţi ca trădători ai revoluţiei. „Poftim, te rog ia asta, tovarăşe", i-a spus

Ciheidze pe un ton imperativ. „Aici scrie ce trebuie să faceţi tu şi tovarăşii tăi de la Putilov. Te rog să citeşti cu atenţie şi să nu ne mai întrerupi lucrările.”[48] Zăpăcit şi neştiind ce trebuia să facă, muncitorul a luat manifestul şi a părăsit sala împreună cu ceilalţi muncitori de la Putilov. Fără îndoială, spumega de furie şi frustrare din pricina profundei umilinţe îndurate; nu avea însă puterea să se împotrivească, nu pentru că nu ar fi avut arme, ci pentru că îi lipsea voinţa. Sutele de ani de iobăgie şi de servitute nu-l pregătiseră să-şi înfrunte stăpânii politici – şi aici rezidă tragedia poporului rus ca întreg. A fost una dintre scenele cele mai grăitoare din întreaga revoluţie – unul dintre acele rare momente din istorie când raporturile ascunse de putere sunt scoase fulgerător la suprafaţa evenimentelor, iar cursul mai larg al evoluţiilor devine evident.

Când s-a lăsat noaptea, mulţimea s-a dispersat. Cei mai mulţi, uzi şi deprimaţi, şi-au făcut drum spre casă, în cartierele muncitoreşti şi în cazărmi. Marinarii din Kronstadt au rătăcit prin oraş fără să ştie încotro să apuce. Toată noaptea, străzile rezidenţiale unde locuiau cei cu stare au răsunat de zgomotele geamurilor sparte, de împuşcături şi ţipete sporadice, în timp ce ultimii supravieţuitori ai revoltei eşuate îşi revărsau furia în acţiuni de jaf şi violenţă împotriva burjuilor. Cartierul militar general din Petrograd era sufocat de telefoane din partea negustorilor, bancherilor şi casnicelor îngrozite. Într-un ultim act disperat de sfidare, 2.000 de marinari din Kronstadt au pus stăpânire pe Fortăreaţa Petru şi Pavel. Nu prea ştiau ce să facă cu fortăreaţa cucerită – era doar un simbol al vechiului regim, a cărui capturare, ca ultim ostatic al revoltei, păruse o idee bună. Marinarii au dormit în celulele goale ale închisorii, iar a doua zi au convenit să plece, cu condiţia să li se permită să-şi aleagă singuri drumul înapoi la Kronstadt şi să-şi păstreze toate armele[49].

În momentul respectiv, trupele loiale se adunaseră deja în apărarea Palatului Taurida. Regimentul Izmailovski a sosit primul, în seara de 4 iulie, cu fanfara lui militară care cânta tunător *Marseilleza* – ca o replică, parcă, la *Internaţionala* celor din Kronstadt. Când l-au auzit apropiindu-se, liderii Sovietului au început să se îmbrăţişeze între ei cu lacrimi de uşurare: asediul Palatului Taurida luase sfârşit. Braţ la braţ, au început spontan să intoneze „*Aux armes, citoyens*”. Aşa cum bombănea Martov furios, era o „scenă clasică a începutului unei contrarevoluţii”[50].

*

La fel ca majoritatea trupelor loialiste, Regimentul Izmailovski fusese întors împotriva bolşevicilor de fluturaşii pe care ministrul justiţiei, Pereverzev, îi distribuise în seara aceea şi în care bolşevicii erau acuzaţi că sunt agenţi germani. A doua zi, 5

iulie, presa de dreapta era plină de aşa-zise „dovezi” în acest sens. Cele mai multe se bazau pe îndoielnica mărturie a lui Ermolenko, un locotenent care susţinea că aflase de la germani, în timpul cât a fost prizonier de război, că Lenin lucra pentru ei. Fără îndoială că germanii finanţaseră Partidul Bolşevic – Guvernul Provizoriu ştia asta încă din aprilie. Dar acest lucru nu confirma afirmaţia lui Pereverzev, pe care mulţi istorici încă o repetă, că bolşevicii erau agenţi germani. În primul rând, valoarea reală a finanţării germane nu a fost tocmai mare, dacă luăm în consideraţie problemele financiare ale partidului din perioada verii; în al doilea rând, nu există dovezi că bolşevicii şi-au gândit politicile astfel încât ele să convină Berlinului. Cu toate acestea, lansarea acestor acuzaţii la momentul oportun a avut un efect exploziv, întorcându-i pe mulţi dintre soldaţi împotriva bolşevicilor. În zorii zilei de 5 iulie, acţionând conform ordinelor lui Pereverzev, un detaşament numeros de cadeţi militari a răscolit birourile ziarului *Pravda*. Puţin a lipsit să-l găsească şi pe Lenin, care cu doar câteva minute înainte plecase spre primul dintre refugiile pe care le-a folosit înainte de luna octombrie, apartamentul muncitorului bolşevic Serghei Alliluev[*5] [51].

Un informator secret din Ministerul Justiţiei îl prevenise deja pe Lenin despre acuzaţiile de trădare. Într-un articol publicat pe ultima pagină a ziarului *Pravda* acesta a făcut apel la încetarea demonstraţiilor, în speranţa că va calma reacţia xenofobă care sigur avea să urmeze. Era însă prea târziu. În dimineaţa zilei de 5 iulie capitala a fost cuprinsă de o isterie antibolşevică. Tabloidele de dreapta strigau după sânge bolşevic, învinuind imediat „agenţii germani” pentru răsturnarea de situaţie de pe front. Părea de la sine înţeles că bolşevicii îşi plănuiseră revolta astfel încât să coincidă cu înaintarea germană. Generalul Polovţov, care ca şef al Districtului Militar Petrograd răspundea de represiuni, a recunoscut ulterior că momeala antibolşevică avea în ea „o puternică tendinţă antisemită”; dar, în felul obişnuit în care ruşii din clasa lui socială justificau pogromurile, a pus-o pe seama „evreilor înşişi, pentru că printre liderii bolşevici procentul lor era de aproape sută la sută. Soldaţii începuseră să fie iritaţi văzând că evreii conduceau absolut totul, iar remarcile pe care le-am auzit în cazărmi arătau limpede ce credeau soldaţii despre asta”[52].

În zorii zilei de 6 iulie, un număr impresionant de trupe loialiste, completate de opt maşini blindate şi de câteva baterii de artilerie grea, s-au deplasat spre reşedinţa Kşesinskaia pentru a o elibera. În mijlocul isteriei antibolşevice, presa de dreapta era revoltată la gândul că nespălaţii muncitori şi soldaţi bolşevici scotoceau prin mătăsurile şi catifelele din budoarul doamnei Kşesinskaia. În timpul recuperării fostei reşedinţe a balerinei nu s-a tras nici un singur foc de armă. Cei 500 de bolşevici care se aflau încă înăuntru s-au predat fără să opună vreo rezistenţă, în ciuda numărului mare de arme pe care le aveau la dispoziţie.

Liderii bolşevici fuseseră prea ocupaţi să ardă dosarele cu documente de partid ca să mai organizeze o rezistenţă[53].

Mai târziu în aceeaşi zi, Pereverzev a ordonat arestarea lui Lenin, alături de alţi unsprezece lideri bolşevici. Erau cu toţii acuzaţi de înaltă trădare. Cei mai mulţi dintre ei nu s-au ascuns, riscând să fie arestaţi, iar în câteva cazuri chiar s-au predat singuri. Lenin însă s-a dat la fund – mai întâi s-a refugiat într-o serie de case conspirative din capitală şi apoi, în 9 iulie, a plecat împreună cu Zinoviev pe drumuri de ţară şi a trecut în Finlanda. Pentru a se deghiza, Lenin şi-a ras barba şi a îmbrăcat un veston şi o şapcă de muncitor. Pe parcursul zilelor următoare, trupele au răscolit zeci de case din capitală în căutarea lui. Chiar şi apartamentul lui Gorki a fost percheziţionat. În total au fost trimişi la închisoare circa 800 de bolşevici, printre care Kamenev, Lunacearski, Kollontai şi Troţki – ultimul nefiind încă membru de partid, deşi îşi declarase loialitatea faţă de el[54]. Fortăreaţa Petru şi Pavel, ale cărei celule rămăseseră goale de la Revoluţia din Februarie, a început din nou să se umple de „politici".

În timpul călătoriei sale prin sălbăticia nordului, Lenin a crezut probabil pierdută cauza bolşevică. Înainte de a pleca din capitală i-a înmânat lui Kamenev manuscrisul a ceea ce mai târziu va deveni *Statul şi revoluţia*, cu indicaţii clare să fie publicat în cazul când ar fi fost ucis. Lenin a avut întotdeauna tendinţa să supraestimeze pericolul fizic în care se afla: era oarecum laş în această privinţă. Nu se poate spune că viaţa i-a fost vreodată în pericol în vara aceea cât a fost fugar; la un moment dat a locuit chiar la şeful poliţiei din Helsingfors, care se întâmpla să fie un simpatizant al bolşevismului. După moartea sa, în perioada cultului lui Lenin, se vor spune istorii fantastice despre curajul lui personal în timpul nenumăratelor ocazii când a scăpat de poliţie ca prin urechile acului. Nici una însă nu a fost adevărată. Un incident adevărat din vara aceea, deşi cu greu s-ar putea spune că demonstrează curajul lui Lenin, s-a petrecut într-un sat de lângă Sestroreţk, la Golful Finic, unde Lenin şi Zinoviev au petrecut câteva săptămâni, dormind în podul cu fân al unui membru de partid. Într-o zi au zărit apropiindu-se doi bărbaţi înarmaţi cu puşti şi au presupus că erau de la poliţie şi că veneau să-i aresteze. Cei doi lideri ai revoluţiei mondiale s-au ascuns într-o căpiţă de fân. „Tot ce ne mai rămâne de făcut acum – i-a şoptit Lenin lui Zinoviev – este să murim cu onoare." Străinii însă au trecut mai departe: s-a dovedit că erau la vânătoare de raţe[55].

Dată fiind totuşi frenetica atmosferă antibolşevică, nu e greu de înţeles de ce Lenin era atât de preocupat de siguranţa personală. Era o perioadă în care funcţiona linşajul şi presa tabloidă era plină de caricaturi care îl arătau pe Lenin pe eşafod. Unii dintre liderii bolşevici, mai ales Kamenev, voiau ca Lenin să se predea şi să facă faţă unui proces. Se gândeau că ar putea folosi prilejul apariţiei în faţa completului de judecată pentru a respinge

acuzaţiile de trădare şi a condamna deschis autorităţile. Prin fuga sa în străinătate, susţineau ei, risca să-i facă pe muncitori să creadă că are ceva de ascuns. În plus, exista o lungă tradiţie ca socialiştii să facă propagandă din boxa acuzaţilor: Troţki o făcuse strălucit în 1906; şi o făcuse până şi fratele lui Lenin în timpul procesului său din 1887. Lenin nu era însă genul de om care să joace rolul revoluţionarului martir: viaţa lui era mult prea importantă pentru aşa ceva. Aşa cum vedea el lucrurile, nici nu putea fi vorba despre un proces echitabil (asta, spunea el, era o „iluzie constituţională"), de vreme ce statul de drept fusese suspendat, iar statul însuşi fusese preluat de „contrarevoluţie". „Nu este o chestiune care să ţină de «tribunal», ci este un episod din războiul civil." Sublinierea acestui fapt a reprezentat o schimbare fundamentală în gândirea lui Lenin, care va avea consecinţe importante. De la „Tezele din aprilie" acceptase că era nevoie ca activitatea partidului să se sprijine pe metode paşnice sau politice. Dar după „Zilele din Iulie", când, după părerea lui, statul fusese preluat de o „dictatură militară", a înclinat către ideea unei revolte armate pentru preluarea puterii[56]. Refuzul lui Lenin de a apărea într-un proces a fost în fapt propria sa declaraţie de război civil.

Liderii Sovietului se temeau la fel de tare de o ripostă din partea dreptei şi, chiar dacă au condamnat revolta din iulie şi rolul jucat de bolşevici în cadrul ei, erau totuşi înclinaţi să-i protejeze pe aceştia de măsurile punitive ale guvernului. Gorki a rezumat punctele de vedere ambivalente ale intelectualităţii revoluţionare într-o scrisoare către Ekaterina din 10 iulie:

> O să afli din ziare despre atrocităţile care au avut loc aici. Impresia mea personală şi imediată despre ele este teribil de dificil de pus în cuvinte. Ceea ce s-a întâmplat şi se întâmplă acum este dezgustător de stupid, de laş şi de primitiv. Dar ar fi greşit să presupunem că totul este din vina „bolşevicilor" şi a acestor aşa-zişi agenţi germani, care fără îndoială că nu au participat deloc la evenimente. Cadeţii sunt de vină pentru că au tulburat apele, împreună cu filistinii obişnuiţi şi, în general, cu întreaga populaţie a Petersburgului. Nu încerc să le iau apărarea „bolşevicilor" – ştiu şi ei că nu există justificare pentru ce au făcut…
>
> Bolşevismul emoţional, care a mizat pe instinctele întunecate ale maselor, s-a rănit mortal pe sine însuşi – şi ăsta e un lucru bun. Dar democraţia, Anglia, Franţa şi Germania, pot să vadă zdrobitoarea înfrângere a bolşevicilor ca pe o înfrângere a întregii revoluţii şi acest lucru este dezesperant de rău, pentru că va dezumfla elanul revoluţionar din Occident şi va prelungi la nesfârşit războiul… Mi-e teamă că Lenin a ajuns la un stânjenitor capăt de drum. El unul nu este chiar atât de rău, desigur, dar tovarăşii săi cei mai apropiaţi se pare că sunt nişte şarlatani şi ticăloşi adevăraţi. Au fost arestaţi cu toţii. Acum presa burgheză s-a pus pe *Novaia jizn* şi probabil că va obţine închiderea ei, iar atunci se va lansa campania împotriva ta şi a eserilor tăi. Contrarevoluţia nu mai este doar o lâncedă

intenţie, ci un fapt. În fruntea ei sunt cadeţii, oameni obişnuiţi să ţească intrigi şi care nu se sfiesc să folosească astfel de metode de luptă[57].

Executivul Sovietului a protestat împotriva arestării liderilor bolşevici şi a respins acuzaţiile de trădare care li se aduceau drept calomnii ale Sutelor Negre menite să divizeze democraţia revoluţionară. Vechile tradiţii ale camaraderiei socialiste – „Fără duşmani la stânga!" – s-au stins greu. Cei mai mulţi dintre liderii Sovietului au continuat să-i considere pe bolşevici „tovarăşi". Au căzut de acord că vânătoarea de vrăjitoare pornită împotriva lor ameninţa să ducă la o reacţie din partea dreptei îndreptată împotriva tuturor socialiştilor în general. După cum se spunea în *Novaia jizn*: „Astăzi îi acuză pe bolşevici; mâine vor arunca umbra suspiciunii asupra Sovietului; iar apoi vor declara războiul sfânt împotriva revoluţiei"[58]. Menşevicii de stânga, dintre care mulţi nutreau încă speranţa de a uni partidul lor cu cel al bolşevicilor, au fost deosebit de asidui în a se opune represiunilor guvernului; eforturilor lor li s-a datorat în mare parte faptul că procesul public şi comisia înfiinţate ca să cerceteze acuzaţiile de trădare şi-au pierdut elanul şi au rămas fără rezultate. Aceasta, mai mult decât orice altceva, a asigurat supravieţuirea bolşevicilor. Din cauza reţinerii liderilor Sovietului în a rupe legăturile cu ei s-a ratat o ocazie excelentă de a pune capăt o dată pentru totdeauna ameninţării leniniste. Douăsprezece luni mai târziu, când mulţi dintre aceiaşi lideri ai Sovietului urmau să zacă în închisorile bolşevice, ei aveau să ajungă să regrete acest lucru.

Alegând să strângă rândurile în jurul bolşevicilor, liderii Sovietului au reacţionat cu siguranţă excesiv în faţa ameninţării unei „contrarevoluţii". La fel ca în februarie, au privit realitatea prin prisma distorsionată a istoriei: umbrele anilor 1849 şi 1906 le-au întunecat vederea. În parte aceeaşi teamă de contrarevoluţie a fost cea care, la fel ca în februarie, i-a împiedicat să preia chiar ei puterea. Şi aceasta se va dovedi o greşeală fatală – pentru că doar un guvern al Sovietului ar fi putut umple vidul de putere lăsat de colapsul coaliţiei. Este adevărat, s-ar fi putut să nu aducă pace, pâine sau pământ; nici nu ar fi putut să rezolve spirala căderii ţării în haos şi violenţă; dar cel puţin le-ar fi refuzat bolşevicilor şansa de a obţine susţinerea maselor sub lozinca „Toată puterea în mâinile sovietelor!". Pe parcursul „Zilelor din Iulie" strada i-a implorat pe liderii Sovietului să preia puterea. Aceştia au refuzat însă cu calm cererea ca fiind doar demagogie bolşevică. Nu s-au gândit că astfel de cereri ar putea să exprime dorinţa restului forţelor democratice. În ultimă instanţă, ca lideri autonumiţi ai acestor forţe, nu era oare de datoria lor să decidă? „Am fost în provincii şi pe front – îi asigura Ţereteli pe deputaţii Sovietului în 4 iulie – şi vă spun că în ţară autoritatea Guvernului Provizoriu este foarte mare."[59] Rigida lor dogmă de partid le spunea menşevicilor şi eserilor că un guvern socialist nu putea fi format,

întrucât „etapa burgheză a revoluţiei” nu era încheiată încă. Respectiva logică superioară i-a condus pe filosofii aceştia la concluzia că trebuia cu orice preţ încropită o nouă coaliţie, iar în cazul în care cadeţii continuau să refuze participarea, era necesară formarea unui bloc împreună cu alte grupări burgheze. „Coaliţia a murit! Trăiască coaliţia!”

Reformarea coaliţiei a devenit inevitabilă odată cu numirea lui Kerenski în postul de premier. El a revenit în capitală în 6 iulie şi, la propriile-i insistenţe, a fost întâmpinat de o extraordinară gardă de onoare, cu cavalerie şi cazaci înşiraţi pe străzile care porneau de la Gara Varşovia. Trebuia să fie intrarea triumfătoare a unui erou naţional, omul despre care se spunea că salvase ţara de ameninţarea bolşevică adunând trupele loiale de pe front. A doua zi prinţul Lvov a demisionat şi l-a numit pe Kerenski succesorul său. Pentru Lvov a fost o mare uşurare. Era decis să renunţe la post încă din 3 iulie, când le scrisese părinţilor lui. Era sătul de politică – povara funcţiei îi albise părul – şi nu avea inima să ducă la îndeplinire represiunile cerute în urma „Zilelor din Iulie”. „Singurul mijloc de a salva acum ţara – i-a spus Lvov vechiului său prieten T.I. Polner în 9 iulie – este să desfiinţăm Sovietul şi să tragem în popor. Eu nu pot să fac asta. Kerenski însă poate.” Onest până în ultimul moment, bunul prinţ a refuzat să folosească coerciţia împotriva „poporului”. Oricât de greşit ar putea să pară astăzi, credinţa sa de o viaţă în „bunătatea şi înţelepciunea” poporului nu l-a lăsat să o facă. Patru zile mai târziu a părăsit capitala şi s-a retras la o mănăstire[60].

Kerenski a fost salutat ca omul care va uni ţara şi va pune capăt alunecării spre război civil. Era singurul politician important care se bucura de sprijinul popular, dar care era acceptat totuşi şi de liderii militari şi de burghezie. Desigur, Ţereteli era liderul principal al Sovietului, dar tocmai acest lucru l-a scos din cărţi. Căci dacă era să se reconstituie coaliţia, ea trebuia să rupă orice legături cu programul Sovietului, altfel cadeţii nu ar fi participat la ea. Kerenski era persoana ideală care să readucă coaliţia împreună: ca membru în ambele cercuri care formaseră Guvernul Provizoriu, cercul Sovietului şi cel al Dumei, el a reprezentat o punte umană între tabăra liberală şi cea socialistă. Era aşadar într-o poziţie unică – iar soarta Rusiei părea acum să depindă exclusiv de acest tânăr. În sine, situaţia lui era una tragică, pentru că era fără îndoială o povară mult prea grea pentru vârsta fragedă şi pentru abilităţile mai degrabă modeste ale lui Kerenski.

Lui Kerenski îi plăcuse întotdeauna să se considere un „lider naţional”, aparţinând şi dreptei, şi stângii, iar ascensiunea sa la putere nu a făcut decât să-i alimenteze vanitatea. A început să-şi cultive imaginea de om al destinului, chemat de „popor” să „salveze Rusia”. A fost momentul culminant al cultului lui Kerenski, instrumentat cu ajutorul prietenilor lui din cadrul intelectualităţii literare a Petrogradului – familia Merejkovski,

Filosofov, Stanislavski şi Nemirovici-Dancenko[*6] –, care l-au elogiat cu toţii pe tânărul prim-ministru ca fiind „cetăţeanul ideal” şi „întruchiparea libertăţii Rusiei”[61]. Succesul şi adulaţia i s-au urcat lui Kerenski la cap. A început să se fâţâie de colo colo cu o atitudine de comică îngâmfare, umflându-şi pieptul firav şi pozând în Bonaparte. Şi-a mutat biroul la Palatul de Iarnă, unde a ocupat opulentul apartament al lui Alexandru al III-lea. Dormea în patul enorm al ţarului şi şi-a făcut o fotografie aşezat la biroul mare cât o piscină al acestuia, pe care a distribuit-o în formă de carte poştală pentru publicitate. Kerenski a reţinut pentru propria sa distracţie şi mult preţuita masă de biliard a lui Nicolae al II-lea, care fusese ambalată pentru a fi trimisă la Tobolsk. I-a păstrat şi pe vechii servitori ai palatului, iar gărzile din dreptul apartamentului său se schimbau de câteva ori pe zi. Când venea sau pleca, drapelul roşu de pe acoperişul palatului era înălţat şi coborât, exact aşa cum se făcea şi în vremea ţarilor. Acesta era oare omul care se intitulase singur „prizonierul democraţiei”?

Cele trei săptămâni de *interregnum* între dezmembrarea primei coaliţii şi formarea celei de a doua au constituit cu siguranţă perioada în care Kerenski a rupt legăturile cu mişcarea reprezentată de Soviet. Ca agent al puterii în tratativele dintre partide, era gata să sacrifice cea mai mare parte a cererilor de bază ale Sovietului – aşa cum erau ele exprimate chiar în declaraţia guvernului din 8 iulie – pentru a convinge cadeţii să revină în coaliţie. La insistenţa celor din urmă, a emis decrete care impuneau restricţii dure pentru adunările publice, a reinstaurat pedeapsa cu moartea pe front şi a fost de acord să neutralizeze influenţa comitetelor ostăşeşti. Programul noii coaliţii, constituită în sfârşit în 25 iulie, nu avea să se mai bazeze pe principiile Sovietului, aşa cum se convenise în februarie. Cei nouă miniştri socialişti, deşi constituiau majoritatea, au intrat în guvern ca persoane particulare, şi nu ca reprezentanţi ai Sovietului, şi erau astfel obligaţi, cel puţin în sens formal, să recunoască autoritatea unică a Guvernului Provizoriu. Toţi miniştrii socialişti, cu excepţia lui Cernov, veneau din aripile de dreapta ale partidelor lor şi erau mult mai apropiaţi de cercurile liberale ale Dumei decât de mişcarea însăşi a Sovietului. Ţereteli, liderul de necontestat al Sovietului, nu putea să accepte erodarea influenţei acestuia şi nu a avut altă soluţie decât să se dea la o parte. Deja suferind de tuberculoză, s-a retras pe caz de boală. Demisia lui a marcat ieşirea din scenă a Sovietului. Pe 18 iulie, în aceeaşi zi în care guvernul lui Kerenski s-a mutat în Palatul de Iarnă, Sovietul era evacuat din Palatul Taurida şi transferat la Institutul Smolnîi, o şcoală pentru fiicele familiilor aristocrate situată la periferia capitalei. Era un simbol atât pentru declinul Sovietului, cât şi pentru avansarea guvernului lui Kerenski pe o poziţie unde, la fel ca guvernele ţariste de dinaintea lui, era deasupra poporului şi izolat de el.

Se credea îndeobşte că de vină pentru asasinarea brutală a lui Linde a fost însuşi idealismul lui naiv. La sosirea pe front tânărul comisar fusese avertizat că dezertorii erau foarte periculoşi. De mai multe săptămâni aceştia trăiau ca nişte bandiţi, răspândind teroarea în împrejurimile oraşului Luţk, şi toţi cei care îi cunoşteau erau de acord că împotriva taberei lor ar fi mai înţelept să fie folosiţi cazacii. Generalul Krasnov adusese 500 de cavalerişti rezervişti şi, chiar dacă dezertorii erau de zece ori mai mulţi, acesta era sigur că imaginea impunătoare a cazacilor va fi suficientă ca să-i dezarmeze. Linde credea însă neclintit în puterea cuvântului revoluţionar. Cazacii, insista el, sunt o reminiscenţă a trecutului ţarist şi, în principiu, nu ar trebui să fie folosiţi împotriva „celei mai libere armate din lume". „Vedeţi dumneavoastră, domnule general, eu o să-i fac să asculte de vocea raţiunii. Trebuie să ştii cum să le vorbeşti soldaţilor. Totul este doar o chestiune de psihologie."[62] Nu a fost chip ca tânărul comisar să fie convins să renunţe la planul său nebunesc – era susţinut de credinţa pe care o avea în puterea voinţei revoluţionare –, aşa că i s-a permis să plece în tabăra rebelilor ca să încerce să-i convingă pe dezertori să se întoarcă pe linia frontului.

Nu era prima dată când încrederea exagerată a lui Linde îl băga în belea. Sergentul cu mintea înfierbântată îşi condusese de două ori soldaţii în stradă – o dată în februarie, ca erou al revoluţiei, şi a doua oară în timpul demonstraţiilor din aprilie împotriva lui Miliukov, când fusese condamnat ca „bolşevic" aventurier ce încercase să organizeze o lovitură de stat sângeroasă. Drept pedeapsă, Sovietul îl trimisese pe Frontul de Vest, pe postul de comisar al Armatei Speciale; aptitudinile sale de lider al soldaţilor aveau să fie folosite în interesul comandanţilor de armată pentru apropiata ofensivă. Linde era încântat de noua sa funcţie. Ideea de a-i convinge pe soldaţii demoralizaţi să-şi facă datoria patriotică era în perfectă armonie cu propria sa imagine romantică despre sine ca orator revoluţionar. A devenit repede un soi de legendă, datorită misiunilor sale îndrăzneţe în acele zone bolşevizate ale frontului unde prin puterea cuvintelor sale simple părea să restabilească ordinea de luptă. Linde era ceva rar în 1917: un revoluţionar rus care avea simţul datoriei faţă de naţiune şi faţă de stat. Era un comisar model din acest punct de vedere. „Nu este suficient doar să dobândim libertatea", îi explica el unui prieten în drum spre Luţk. „Democraţia este ceva ce trebuie apărat şi pentru care trebuie să lupţi." De aceea fusese aşa de hotărât să facă o vizită în tabăra dezertorilor: ca să-i convingă pe soldaţi de datoria lor patriotică de a apăra Rusia acum, când era liberă.

Convoiul de maşini, camioane şi cazaci călare a traversat zona rurală pustie şi s-a îndreptat către pădure, unde rebelii îşi

instalaseră tabăra armată într-o poiană. Era o după-amiază însorită de august şi câmpurile ar fi trebuit în mod normal să fie pline de lanuri, dar, neglijate din pricina celor trei ani de război, acum erau pline de bălării. După ce s-au oprit la marginea pădurii, Linde a pornit de unul singur către tabăra rebelilor, urmat la oarecare distanţă de un grup de ofiţeri, în timp ce cazacii călare urmau să încercuiască tabăra. Soldaţii celor două regimente răzvrătite, 443 şi 444, din Divizia 3 Infanterie, stăteau tolăniţi sau aşezaţi în jurul corturilor din luminiş. La apropierea ofiţerilor au început să se agite, ridicându-se de jos ca un gigantic animal preistoric, şi şi-au pregătit puştile. Linde a observat două grupuri distincte – unul răsfirat şi amorf, din care făceau parte majoritatea trupelor, celălalt, mult mai mic şi mai compact, din care, aşa cum a înţeles după privirile ameninţătoare ale celor care îl alcătuiau, făcea parte nucleul dur al trupelor bolşevizate. Tânărul a sărit pe o grămadă de lemne şi a început să le vorbească celor dintâi. A fost un discurs mobilizator, plin de patos democratic. „Eu, care am scos soldaţii în stradă ca să răsturnăm guvernul ţarist şi să vă aducem libertatea, o libertate neegalată de nici un alt popor din lume, vă cer acum să mi-i predaţi pe cei care v-au îndemnat să nu vă supuneţi ordinelor primite de la comandanţii voştri”. În timp ce vorbea se auzea şuierul obuzelor nemţeşti care zburau pe deasupra pădurii şi zgomotul acela adăuga un efect dramatic fervorii retorice a lui Linde. A arătat în direcţia tunurilor inamice şi i-a îndemnat pe soldaţi să apere patria de ele. Dar soldaţii auziseră toate acestea şi mai înainte, iar anii de propagandă amăgitoare îi făcuseră să fie cinici. Văzuseră prea multe în război ca să mai creadă în fraze care sună frumos, mai ales când ele veneau de la tânărul acela cu chip blând, în veston de ofiţer bine croit, cu pantalonii lui eleganţi şi cizmele de piele şi cu accentul lui străin.

Conştient că vorbele sale nu au nici un efect, Linde a început să strige la oameni, făcându-i „porci leneşi” şi „nemernici” care nu-şi meritau libertatea. Dezertorii au devenit tot mai agitaţi şi câţiva din grupul de bolşevici au început să-l apostrofeze pe Linde. L-au făcut spion german şi au spus că metodele lui erau demne de vechiul regim. Privind scena de la distanţă, generalul Krasnov şi-a dat seama că ceva groaznic era pe cale să se întâmple şi a trimis o maşină să-l salveze pe comisarul rătăcit. Linde s-a lăsat însă purtat de forţa propriilor sale cuvinte, îmbătat de propria sa imagine de erou, şi a refuzat să plece. Soldaţii s-au apropiat de el – şi abia atunci a încercat să scape. Dar era prea târziu. Un soldat zdravăn din grupul bolşevicilor a ieşit în faţă şi l-a pocnit pe Linde în tâmplă cu patul puştii; o a doua lovitură l-a pus la pământ; şi apoi o întreagă gloată de soldaţi care răcneau sălbatic s-au repezit asupră-i, implântându-şi baionetele în el. Speriaţi de moarte, Krasnov şi ceilalţi ofiţeri au încercat să se retragă, dar soldaţii, îmboldiţi de omorul făcut, s-au luat după ei prin pădure, în timp ce cazacii se chinuiau să restabilească ordinea. Unul dintre

ofiţeri, colonelul Girshfeldt, a fost dezbrăcat la piele, spânzurat cu capul în jos de un copac şi torturat cu brutalitate, după care gloata l-a împuşcat. Alţi doi ofiţeri au fost şi ei omorâţi în timp ce grupul încerca să scape cu viaţă din pădure.

Trupul lui Linde a fost adus înapoi la Petrograd şi înmormântat cu funeralii de erou. Presa democrată l-a înfăţişat pe „luptătorul căzut pentru cauza poporului" ca pe un exemplu de sentimente patriotice revoluţionare de care armata rusă avea atât de multă nevoie în perioada aceea. Linde nu a fost primul lider al Sovietului ucis de trupele bolşevizate. Crime similare mai avuseseră loc şi în săptămânile anterioare. Chiar şi Sokolov, faimosul lider al Sovietului şi autorul Ordinului nr. 1, carta fundamentală a drepturilor soldatului, fusese bătut măr şi luat ostatic de către o mulţime de soldaţi răzvrătiţi pe care încercase să-i convingă să revină pe câmpul de bătaie. Dar crima odioasă căreia Linde i-a căzut victimă, întâmplată la apogeul crizei din vară, a fost considerată ca având o semnificaţie deosebită. Ea a simbolizat sfârşitul speranţelor idealiste din primele luni de revoluţie – idealul unui stat liber al cetăţenilor, care puteau să fie convinşi să-şi îndeplinească datoria civică faţă de Rusia şi de revoluţie. Moartea lui Linde a confirmat în sfârşit că vremea persuasiunii trecuse. Ruşii nu erau pregătiţi să devină cetăţeni, iar faimoasa observaţie a lui Kerenski, că statul rus liber va deveni „un stat de sclavi rebeli", părea justificată de haosul tot mai mare din toată ţara. Armata rusă se dezintegra şi se retrăgea precipitat. Pe 21 august, germanii au capturat Riga şi, aşa cum nota Zinaida Ghippius în jurnalul ei, se părea că „ar putea să pună mâna pe Petrograd în orice clipă". Imperiul se prăbuşea, cu guverne naţionaliste autonumite în Finlanda şi Ucraina care îşi declarau propria independenţă, în timp ce fiecare zi aducea noi relatări în presă despre grevele militante ale muncitorilor, despre anarhia care domnea pe căile ferate, despre atacurile ţăranilor asupra domeniilor moşiereşti şi despre crimele şi debandada din oraşe. Lecţia ce se desprindea din evenimentele respective şi pe care din ce în ce mai multă lume începea să o înţeleagă părea să fie aceea că Rusia nu putea fi guvernată decât prin forţă. Până şi Ţereteli a fost obligat să admită că în vara aceea criza a marcat sfârşitul „tinereţii visătoare şi colorate în roz" a revoluţiei şi începutul unei noi şi „sumbre perioade", în care trebuiau să fie luate măsuri coercitive pentru a stopa valul de anarhie[63].

Clasele avute se aflau în fruntea celor care cereau restabilirea ordinii. „Patria este în primejdie!" a devenit apelul cu care îşi adunau rândurile. Cuprinşi de o teamă isterică, membrii lor au pus la bătaie mari sume de bani în jocurile de noroc, şi-au vândut proprietăţile pe nimic şi au trăit nebuneşte clipa, ca şi cum aceea ar fi fost ultima vară a civilizaţiei ruse. Contesa Speranski a constatat că în Kiev „erau la ordinea zilei petrecerile pe râu, picnicurile cu automobilul la castelele din împrejurimi, dineurile

şi supeurile cu tarafuri de ţigani, jocurile de bridge şi poker, ba chiar şi tangourile şi idilele". Funeraliile celor şapte cazaci ucişi de bolşevici în „Zilele din Iulie" au devenit o scenă unde cei cu stare şi-au exhibat emoţiile patriotice. Funeraliile au început cu un recviem în catedrala Sf. Isaac, după care a urmat o procesiune solemnă pe străzile capitalei, fiecare dintre cele şapte sicrie fiind aşezat într-o trăsură albă cu auriu, trasă de un cal şi flancată de cazaci în livrea şi de preoţi care cădelniţau. Nu era atât o demonstraţie de solidaritate democratică, cât o îndurerată jelire a vechiului regim. Se simţea tot mai mult în aer o contrarevoluţie. Ziarele cereau ca bolşevicii să fie spânzuraţi, iar Sovietul desfiinţat. În absenţa liderilor bolşevici, Cernov a devenit noul „spion german" şi *bête noire* a dreptei. Muncitorii bolşevici erau bătuţi măr de grupările Sutelor Negre. Cetăţeni respectabili din clasa de mijloc s-au alăturat în număr mare diferitelor grupări de dreapta, care puneau relele din Rusia pe seama evreilor şi cereau reinstaurarea ţarului sau a vreunui alt dictator pentru a salva Rusia de la catastrofă[64].

Din poziţia sa de şef al armatei ruse, răspunzător aşadar pentru eşecul ofensivei, Brusilov a căzut repede victimă acestui balans către dreapta. Nu fusese niciodată plăcut în cadrul Stavka, generalii reacţionari erau suspicioşi faţă de înclinaţiile sale democratice, iar eşecul ofensivei le dădea acum şansa de a porni campania pentru demiterea lui. Au crescut presiunile pentru înlocuirea lui cu generalul Kornilov, un bine-cunoscut susţinător al revenirii la disciplina militară în stil tradiţional. Cadeţii au făcut chiar din acest lucru o condiţie de bază a intrării lor în guvernul Kerenski. Deşi noul prim-ministru fusese el însuşi autorul politicilor urmate de Brusilov, era gata să le lase baltă şi pe ele, şi pe Brusilov dacă acesta era preţul puterii. Brusilov a simţit că este pe cale de a fi demis atunci când Kerenski i-a cerut să convoace la Stavka o întâlnire a tuturor comandanţilor de pe front pentru 16 iulie. A făcut greşeala de a-şi trimite doar un aghiotant să-l întâmpine pe Kerenski la gara din Moghilev: trenul sosise devreme şi el era încă ocupat cu luarea unor decizii strategice care afectau situaţia de pe front. Nu făcea parte din protocolul oficial ca ministrul de Război să fie întâmpinat de comandantul suprem; Kerenski însă, care se comporta ca un ţar şi ajunsese să creadă că subalternii lui trebuiau să-l trateze ca atare, a fost cuprins de o criză de furie şi i-a trimis lui Brusilov un adjutant cu ordinul de a se prezenta personal la gară. „Întreaga chestiune – a comentat Brusilov – a fost neînsemnată şi ridicolă, mai ales ţinând cont de situaţia tragică de pe front, pe care o analizam atunci împreună cu şeful statului-major." Kerenski era însă un om vanitos, obsedat de zorzoanele puterii, iar această ultimă încălcare a etichetei a fost suficientă pentru a pecetlui soarta comandantului suprem. Pe 18 iulie Brusilov a fost demis. Rănit de motivaţia vădit politică din spatele demiterii sale, s-a retras la Moscova pentru o binemeritată

perioadă de odihnă alături de soţia sa, care se îmbolnăvise[65]. A revenit în armată abia după ce bolşevicii au ajuns la putere, în circumstanţe cu adevărat extraordinare.

Cel care l-a înlocuit, generalul Lavr Kornilov, ajunsese deja în cercurile de dreapta la statutul de salvator al naţiunii. Mic şi ager, cu capul atent ras, mustaţă după moda mongolă şi ochi mici, de şoarece, Kornilov se trăgea dintr-o familie de cazaci din Siberia. Tatăl său fusese mic proprietar şi soldat şi avansase până la gradul de ofiţer de rang inferior. Mama lui se pare că era buriată. Originile sale relativ plebee îl făceau pe Kornilov diferit de restul generalilor Rusiei, dintre care cei mai mulţi proveneau din rândul aristocraţiei. În atmosfera democratică a anului 1917, acestea se dovedeau ideale pentru un erou naţional din rândul armatei. Cariera militară anterioară a lui Kornilov se desfăşurase în Asia Centrală. Stăpânea limbile turcice vorbite în regiune şi îşi adunase propria gardă de corp, formată din turkmeni tekke îmbrăcaţi în tunici stacojii, care îi spuneau „mare boier”. Numirea lui Kornilov cu greu se putea datora meritelor sale militare. În 1914, la vârsta de patruzeci şi patru de ani, nu avansase decât până la funcţia de comandant de divizie în Armata a VIII-a. Brusilov, comandantul său de armată, şi-l amintea ca pe un militar curajos, iubit de oamenii lui, dar înclinat să nesocotească ordinele. Susţinea – nu fără temei – că Kornilov îşi construise propriul „cult al vitejiei”; acest cult a stat cu siguranţă în spatele ascensiunii sale meteorice către faimă. În 1915, Kornilov fusese rănit şi luat prizonier de austrieci după ce refuzase să se supună ordinului lui Brusilov de a-şi retrage divizia de pe linia frontului. A evadat din închisoare în anul următor şi, deghizat în soldat austriac, s-a întors pe jos în Rusia, unde, în loc să fie deferit curţii marţiale, a fost întâmpinat ca un erou[66].

În perioada aceea Kornilov a început să-şi atragă importanţi susţinători politici, precum Rodzianko şi Gucikov. În martie 1917, ei i-au asigurat numirea în postul de comandant al Districtului Militar Petrograd. În perioada revoltelor din aprilie Kornilov ameninţase că îşi va scoate trupele în stradă. Sovietul se opusese şi preluase controlul garnizoanei, silindu-l pe Kornilov să demisioneze. Diferitele grupări de dreapta au fost scandalizate de amestecul Sovietului în chestiuni militare şi l-au considerat pe Kornilov un campion al cauzei lor. Le unea opoziţia faţă de influenţa crescândă pe care Sovietul o avea asupra guvernului, mai ales în privinţa problemelor militare şi de politică externă, în urma crizei din aprilie. Miliukov, care fusese silit să renunţe la portofoliul de ministru de Externe, începuse să cocheteze cu ideile contrarevoluţionare. „Este vădit că liderii Sovietului ne conduc intenţionat spre înfrângere şi ruinarea economiei”, i-a scris el unui prieten la sfârşitul lui iunie. „În adâncul nostru amândoi ştim că salvarea Rusiei se află în restaurarea monarhiei şi tot ceea ce s-a petrecut în ultimele două luni a arătat limpede că poporul este

incapabil să-şi exercite libertatea."[67] Liderii din afaceri, în tot mai mare opoziţie cu politicile lui Skobelev, ministrul menşevic al Muncii, ca şi aristocraţia, la fel de ostilă lui Cernov, ministrul Agriculturii din partea eserilor, începuseră la rândul lor să se strângă în jurul cauzei anti-Soviet. Uniunea Ofiţerilor şi Uniunea Cazacilor militau pentru abolirea comitetelor ostăşeşti şi pentru reinstaurarea disciplinei militare. Toate aceste grupuri s-au reunit prin intermediul Centrului Republican, o organizaţie clandestină de burghezi patrioţi, ofiţeri şi veterani de război constituită în mai, deasupra sediului unei bănci de pe Nevski Prospekt[68].

Kornilov era mai degrabă servitorul, şi nu stăpânul acestor interese politice. Propria sa viziune politică nu era foarte dezvoltată. Soldat tipic, nu vorbea prea mult şi avea încă şi mai puţine idei. „O inimă de leu şi o minte de oaie", acesta a fost verdictul lui Alekseev în privinţa lui. În timpul petrecut în închisoare citise despre viaţa lui Napoleon şi părea să creadă că era predestinat să joace un rol asemănător în salvarea Rusiei[69]. Pentru a stopa valul anarhic, nu era nevoie decât de un general călare pe un cal alb.

Cele mai multe dintre declaraţiile politice ale lui Kornilov erau scrise de Boris Savinkov, adjunctul ministrului de Război Kerenski. În tinereţea lui, Savinkov fusese o figură legendară – poet, „luptător pentru libertate" şi cartofor – a mişcării teroriste din Partidul Socialist-Revoluţionar. La începutul secolului fusese implicat în asasinarea mai multor figuri din guvern, inclusiv a lui Plehve. La fel ca mulţi terorişti, avea totuşi o puternică predispoziţie spre autoritarism: „Eşti un Lenin, dar în tabăra cealaltă", i-a spus odată Kerenski. După o perioadă de exil, Savinkov a revenit în 1917 în Rusia şi s-a alipit mişcării împotriva Sovietului (pe care îl numea „Consiliul Deputaţilor Şobolanilor, Potăilor şi Găinilor")[70]. El a fost cel care a pus la cale numirea lui Kornilov, mai întâi, pe 8 iulie, în poziţia de comandant al Frontului de Sud-Vest, iar ulterior, zece zile mai târziu, în cea de comandant suprem.

În afară de faptul că era un susţinător al disciplinei militare, nu este prea clar dacă Kerenski ştia ce calităţi îl recomandă pe noul său comandant. Desigur, nutrea el însuşi ambiţii de Bonaparte şi nu încape îndoială că spera să găsească în Kornilov sprijinul unui om puternic. Oare Kerenski îşi dădea seama că acesta şi aliaţii lui aveau planuri similare de a se folosi de Kerenski? Ulterior Brusilov a susţinut că fusese deja întrebat de Kerenski dacă „l-ar susţine în cazul în care se va considera dezirabilă încheierea revoluţiei prin numirea lui [Kerenski] ca dictator". Brusilov refuzase, considerându-l pe Kerenski prea „isteric" pentru un astfel de rol. Atunci Kerenski îl întrebase dacă e pregătit să devină el însuşi dictator. Brusilov refuzase din nou, comparând ideea cu „construirea unui baraj atunci când râul s-a revărsat peste maluri". Refuzul lui Brusilov a fost cu certitudine

un factor în decizia lui Kerenski de a-l înlocui cu un comandant mai primitiv în instincte. Înţelept, pentru a-i asigura numirea, Savinko l-a sfătuit pe Kornilov ca la şedinţa din 16 iulie de la Stavka să pună accentul pe rolul comisarilor ca pârghie de control asupra puterii comitetelor ostăşeşti. Era o poziţie mult mai moderată decât aceea a lui Denikin şi a celorlalţi generali, care susţineau abolirea imediată a comitetelor soldaţilor, şi ea avea să-i permită lui Kerenski să mai domolească dreapta salvând în acelaşi timp structura de bază a reformelor sale democratice[71]. Kornilov i-a lăsat deci impresia lui Kerenski că ar fi pregătit să se integreze planurilor lui.

Imediat după numirea sa însă, Kornilov a început să-i impună lui Kerenski propriile condiţii. În timpul scurtei perioade când se aflase la comanda Frontului de Sud-Vest reuşise să-i impună reinstaurarea pe front a pedepsei cu moartea (Kornilov o aplicase deja din proprie iniţiativă, ordonând ca toţi dezertorii să fie împuşcaţi). Acum, ca o condiţie pentru asumarea postului de comandant suprem, a cerut extinderea pedepsei cu moartea şi în spatele frontului, în timp ce el, ca şef al armatei, avea să răspundă doar faţă de propria „conştiinţă şi faţă de naţiune ca întreg". De fapt, a fost o provocare lansată Guvernului Provizoriu, despre care Kornilov credea că este prizonierul Sovietului; deşi graţie presiunii puse de Kerenski a fost până la urmă silit să renunţe la acest ultimatum, sensul intenţiilor sale a rămas limpede. În următoarele zile i-a prezentat lui Kerenski o serie de reforme elaborate de Savinkov. Primele dintre ele ţineau strict de domeniul militar: desfiinţarea puterii comitetelor soldaţilor; interzicerea mitingurilor soldaţilor de pe front; şi desfiinţarea regimentelor revoluţionare. Însă după data de 3 august aria reformelor s-a lărgit spectaculos şi a inclus impunerea legii marţiale în toată ţara; restabilirea pedepsei cu moartea pentru civili; militarizarea căilor ferate şi a industriei de apărare, cu interzicerea grevelor muncitorilor sub sancţiunea pedepsei capitale; şi cote de producţie obligatorii, cei care nu reuşeau să le atingă fiind concediaţi imediat[72]. Era de fapt solicitarea instaurării unei dictaturi militare.

Una dintre legendele cele mai persistente despre Revoluţia din Rusia este ideea unui *coup d'État* plănuit de Kornilov împotriva Guvernului Provizoriu. Aceasta a fost versiunea lui Kerenski asupra evenimentelor. După căderea sa, şi-a petrecut restul lungii şi frustratei sale vieţi în exil, încercând să o probeze în memoriile sale voluminoase şi mincinoase. Istoricii sovietici au pedalat şi ei pe această variantă, pentru că ea confirma punctul de vedere al lui Lenin conform căruia după luna iulie „dictatura militară" s-a angajat într-o luptă făţişă pentru putere. Dovezile sugerează însă că, departe de a fi uneltit pentru răsturnarea Guvernului Provizoriu, Kornilov avusese de fapt intenţia de a-l salva. Presându-l pe Kerenski să-i aprobe reformele, el viza scoaterea guvernului de sub influenţa Sovietului şi, aşa cum vedea

el lucrurile, „salvarea Rusiei” de la o catastrofă iminentă. Cu alte cuvinte, Kornilov credea că dictatura era „legitimă”, în sensul că premierul Kerenski o va susţine. Doar atunci când Kerenski a început să aibă propriile îndoieli – pentru că planurile generalului îi subminau propria poziţie –, acesta a dezvăluit „complotul loviturii de stat”. Kerenski era decis să joace el însuşi rolul lui Bonaparte şi se temea de rivalitatea lui Kornilov. Problema, dacă vreţi, era că existau doi bărbaţi, dar un singur cal alb.

Ceea ce nu contrazice faptul că mulţi dintre susţinătorii lui Kornilov îl îndemnau să scape complet de Guvernul Provizoriu. Uniunea Ofiţerilor, de exemplu, elaborase planul unui *coup d'État* militar, în timp ce o „conferinţă a oamenilor publici”, ţinută la jumătatea lunii august şi la care au participat mai ales cadeţi şi oameni de afaceri de dreapta, l-a încurajat clar pe Kornilov în această direcţie. În centrul acestor cercuri de dreapta se afla Vasili Zavoiko, o figură destul de dubioasă – speculant imobiliar, finanţist industrial, jurnalist şi intrigant politic – care, conform generalului Martînov, juca rolul de „îndrumător personal al lui Kornilov, chiar mentor, s-ar putea spune, în toate problemele de stat”. Planurile lui Zavoiko pentru un *coup d'État* erau atât de bine cunoscute, încât chiar şi la Whitehall se auzise despre ele: încă din 8 august, Ministerul de Externe de la Londra îl informase pe Buchanan, ambasadorul său la Petrograd, că, potrivit surselor sale militare, Zavoiko plănuia răsturnarea Guvernului Provizoriu. Ceea ce nu înseamnă că Kornilov nu ar fi avut propriile sale ambiţii în sfera politică – cultul lui Kornilov, la a cărui apariţie a contribuit, reprezenta o expresie clară a acestor ambiţii – şi probabil că a fost tentat de îndemnurile constante ale adepţilor săi, precum Zavoiko, să-şi exploateze imensa popularitate pentru a se instala ca dictator. Comandantul suprem îl dispreţuia pe Kerenski pentru că era „slab şi efeminat” şi considera întreaga sa guvernare ca deznădăjduit de dependentă de soviete. Stepun a rezumat probabil cel mai bine situaţia, descriind conflictul dintre Kornilov şi Kerenski ca pe o confruntare dintre două lumi complet diferite – lumea corpului ofiţeresc şi cea a intelectualităţii –, nici una dintre ele neputând să o înţeleagă pe cealaltă[73].

Ezitările lui Kerenski privind adoptarea reformelor propuse de el nu putea decât să sporească neîncrederea lui Kornilov în Guvernul Provizoriu. Pe 10 august el a apărut neinvitat la Palatul de Iarnă, împreună cu propria sa gardă de corp înarmată cu două mitraliere, pentru a-l convinge pe Kerenski să-i adopte propunerile. Nu i s-a permis să se adreseze întregului guvern, ci doar „triumviratului” intern alcătuit din Kerenski, Tereşcenko şi Nekrasov, care l-au prevenit să nu se aştepte la aplicarea rapidă a reformelor sale, moment în care între el şi Kerenski a izbucnit o ceartă, fiecare acuzându-l pe celălalt că duce ţara de râpă. La cina din acea seară Kornilov i-a spus lui Rodzianko că în cazul în care Kerenski va refuza să-i adopte reformele, va folosi armata

împotriva acestuia. A doua zi chiar a dat ordin Corpului 3 Cavalerie, inclusiv faimoasei Divizii Sălbatice (numită astfel pentru că era compusă din membrii unor triburi caucaziene), să se deplaseze în regiunea din jurul oraşului Velikie Luki, de unde putea fi trimis către capitală. Nu era prea clar dacă trupele lui Krîmov erau destinate să protejeze Guvernul Provizoriu împotriva unei posibile revolte bolşevice după ce ar fi adoptat reformele lui Kornilov sau dacă aveau rolul să-l ameninţe cu o lovitură de stat militară în cazul în care ar fi decis totuşi să nu adopte reformele. Probabil că amândouă variantele erau adevărate. Kornilov i-a spus generalului Lukomski că nu avea „nici o intenţie să acţioneze împotriva Guvernului Provizoriu" şi că spera „să reuşesc în ultimul moment să ajung la o înţelegere cu el", dar că dacă va eşua, „s-ar putea să fie nevoie să le dau o lovitură bolşevicilor fără aprobarea lui"[74]. Aceasta nu era o mărturisire a intenţiilor lui de a răsturna guvernul, ci o ameninţare că îl va salva de influenţa stângii chiar dacă ar fi fost nevoie să încalce voinţa lui Kerenski.

În momentul vizitei pe care Savinkov a făcut-o la Stavka, în 22-24 august, Kornilov era convins că nu va fi nevoie de astfel de acţiuni. Adjunctul ministrului de Război îl asigurase că în „următoarele câteva zile" Kerenski era pregătit să-i satisfacă doleanţele. Se aştepta ca acest lucru să ducă la reformarea Guvernului Provizoriu şi transformarea lui într-o dictatură colectivă – un Consiliu de Apărare Naţională, cum îi plăcea lui Kornilov să o numească –, condusă de Kerenski însuşi şi care să-i includă şi pe Savinkov, Kornilov şi alţi „oameni publici" din cercurile patriotice. De teama unei revolte bolşevice împotriva impunerii legii marţiale – la care s-ar fi putut alătura şi forţele Sovietului –, Savinkov i-a cerut lui Kornilov să deplaseze Corpul 3 Cavalerie de la Velikie Luki chiar în Petrograd. Existau zvonuri despre o lovitură de stat bolşevică, planificată pentru sfârşitul lunii august, şi s-a convenit că trebuie acţionat „fără milă" împotriva ei. Pe 25 august Kornilov a ordonat trupelor lui Krîmov să ocupe capitala, să desfiinţeze Sovietul şi să dezarmeze garnizoana în eventualitatea unei revolte bolşevice. Credea că acţionează conform instrucţiunilor lui Kerenski, pentru a proteja Guvernul Provizoriu, şi nu pentru a-l răsturna.

Kerenski însă era tot indecis. Începând din februarie strategia sa politică se bazase pe ideea de a rămâne legat şi de stânga, şi de dreapta: ceea ce făcuse din el figura centrală a coaliţiei şi îl adusese în postura de a deveni el însuşi dictator. Criza din vară şi polarizarea crescândă a forţelor de stânga şi de dreapta au făcut însă tot mai dificilă menţinerea acestui statut: centrul politic, unde ar fi vrut să se poziţioneze Kerenski, dispărea rapid. Sovietul ajunsese să nu mai aibă încredere în abilitatea lui – şi nici chiar în dorinţa lui – de a apăra cuceririle revoluţiei împotriva unei „contrarevoluţii"; iar forţele de dreapta îi reproşau lui Kerenski faptul că nu se manifesta suficient de ferm împotriva bolşevicilor.

Kerenski era incapabil să se decidă ce să aleagă şi, din teama de a nu îndepărta nici una dintre părţi, oscila neputincios între ele.

Propunerile de reformă ale lui Kornilov l-au silit să se hotărască între dreapta şi stânga. Pentru el a fost o decizie chinuitoare. Pe de o parte, dacă refuza să accepte varianta lui Kornilov cadeţii ar fi părăsit probabil fragila coaliţie. Mai era şi pericolul unei lovituri de stat, pe care „oamenii din februarie", precum Kerenski, erau întotdeauna înclinaţi să-l supraestimeze, întrucât de-a lungul întregii lor vieţi armata fusese împotriva revoluţiei. Pe de altă parte, dacă era de acord să adopte reformele lui Kornilov, risca să rupă complet legăturile cu stânga şi să renunţe la pretenţia de a fi „prizonierul democraţiei". Reimpunerea pedepsei capitale îi pătase deja serios statutul de revoluţionar: era o problemă cu mare încărcătură emoţională. Sovietul ducea o campanie aprigă împotriva propunerilor lui Kornilov şi, spre deosebire de situaţia din iulie, s-ar fi putut să susţină o revoltă bolşevică în cazul când ele ar fi fost adoptate. În plus, Kerenski se îndoia că legea marţială se va dovedi eficientă în vreun fel. Unde erau forţele care să ducă la îndeplinire un astfel de plan? Câţi ofiţeri aveau curajul să-i execute pe soldaţii răzvrătiţi? Cine urma să asigure militarizarea căilor ferate şi a fabricilor, să-i împuşte pe muncitorii care îndrăzneau să intre în grevă? Întreaga idee părea de-a dreptul impracticabilă.

Într-o ultimă încercare disperată de a aduna naţiunea în jurul său, Kerenski a convocat la Moscova o conferinţă naţională. Ea a avut loc între 12 şi 14 august la Bolşoi Teatr. Kerenski spera ca întâlnirea să fie prilejul pentru reconcilierea dintre dreapta şi stânga şi, în efortul de a întări centrul politic, de care era dependent, a rezervat un număr mare de locuri pentru delegaţii moderaţi din cadrul *zemstvelor* şi cooperativelor. Serghei Semionov a participat şi el la conferinţă, ca delegat al cooperativelor din Volokolamsk. La şedinţa de deschidere lui Kerenski probabil că i s-a strâns inima. Polarizarea Rusiei era perfect reflectată de felul în care se aranjaseră delegaţii în sală: în partea dreaptă a stalului stăteau partidele clasei de mijloc, bancherii, industriaşii şi reprezentanţii Dumei, îmbrăcaţi în frac şi cămaşă cu guler tare; iar în stânga, aranjaţi faţă în faţă ca şi cum cele două tabere ar fi fost gata de bătălie, erau delegaţii Sovietului, cu vestoane muncitoreşti şi uniforme militare. Scena amintea de sesiunea de deschidere a lucrărilor Dumei din 1906; în anii care trecuseră de atunci, cele două Rusii nu se apropiaseră deloc între ele. Bolşevicii hotărâseră să boicoteze conferinţa şi chemaseră la grevă în tot oraşul. Tramvaiele nu circulau, iar cafenelele şi restaurantele, inclusiv bufetul teatrului, erau închise, aşa că delegaţii la conferinţă au fost nevoiţi să-şi asigure singuri gustările şi băuturile.

Kerenski voise să fie în centrul atenţiei la conferinţă; spre furia lui însă, Kornilov i-a furat locul. Generalul şi-a făcut o

intrare triumfală în Moscova chiar în mijlocul lucrărilor conferinţei. La Gara Aleksandrovski, doamnele din clasa de mijloc l-au acoperit cu o ploaie de flori. Contesa Morozova i-a căzut în genunchi dinainte, iar cadetul Rodicev a făcut apel la el: „Salvaţi Rusia şi poporul recunoscător vă va încorona". Sosise „Bărbatul pe cal alb". De la gară câţiva ofiţeri l-au purtat pe umeri şi a fost ovaţionat de o mulţime de patrioţi de dreapta adunaţi pe străzile dimprejur. Urcat într-un automobil decapotabil, în fruntea unui cortegiu de maşini pentru care l-ar fi invidiat orice dictator din secolul XX, a făcut un pelerinaj la altarul Iverski, unde se rugau de obicei ţarii când vizitau Moscova. A doua zi a intrat în sala de conferinţă ovaţionat în picioare de delegaţii de dreapta, în timp ce stânga era încremenită în tăcere. Discursul lui a fost unul slab – cuvintele nu erau punctul forte al lui Kornilov –, dar faptul nu părea să aibă vreo importanţă: ceea ce făcea din el un erou patriot nu era ceea ce spunea, ci ceea ce reprezenta; şi cu toată elocinţa sa plină de înfloriturі Kerenski nu a putut face nimic pentru a nu fi eclipsat. Ultimul lui discurs, care a încheiat lucrările conferinţei, a fost prea lung. Prim-ministrul a divagat incoerent şi părea să fi pierdut şirul. A fost un simbol al faptului că pierdea controlul ţării în general, şi chiar Stepun, un adept loial al său, a remarcat că „exact la finalul discursului puteai auzi cum agoniza nu doar puterea, ci şi personalitatea sa". A fost o scenă stânjenitoare şi audienţa a început să şuşotească. La un moment dat, Kerenski s-a oprit să-şi tragă răsuflarea şi delegaţii, parcă simţind că era vremea să-i curme chinul, au izbucnit în aplauze şi s-au ridicat de pe scaune. Conferinţa se încheiase. Kerenski s-a prăbuşit în fotoliu. Nu-şi terminase fraza[75].

Conferinţa de la Moscova a marcat căderea morală a lui Kerenski: cele două luni dintre aceasta şi preluarea puterii de către bolşevici nu au fost de fapt decât o lungă agonie a Guvernului Provizoriu. A fost momentul în care intelectualitatea democrată, care făcuse atât de multe ca să creeze cultul lui Kerenski, a *încetat* să mai fie îndrăgostită de el. Pe 14 august, Ghippius scria în jurnalul ei: „Kerenski e ca un vagon de tren care a sărit de pe şine. Se clatină şi merge în zigzag, chinuit, fără pic de convingere. Este un om aproape de sfârşit; şi se pare că va avea un sfârşit puţin onorabil". Kerenski era pe deplin conştient de ieşirea sa din scenă. Trei zile mai târziu, i-a mărturisit lui Savinkov: „Sunt un om bolnav. De fapt, nu tocmai. Am murit şi nu mai sunt. Am murit la conferinţă"[76]. Părea doar o chestiune de timp până să cedeze în faţa lui Kornilov. Sub presiunea tot mai mare, i-a promis lui Savinkov că îi va adopta reformele, conştient că astfel va fi redus la statutul unui simplu om de paie care să asigure legitimitatea dictaturii militare.

Apoi însă Kerenski a găsit un mijloc neaşteptat de a salva situaţia. A venit sub forma unei intervenţii din partea lui V.N. Lvov, un deputat octombrist din a Patra Dumă şi, mai recent,

procurator al Sfântului Sinod, care a luat asupra lui sarcina de a acţiona ca mediator între Kerenski şi Kornilov. Lvov era una dintre acele nenumărate figuri din istoria Rusiei care par să fi ieşit dintr-un roman de Gogol sau Dostoievski. Aristocrat fără vreun talent sau vreo profesie anume, era convins că e menit măreţiei, însă în anii 1920 a sfârşit prin a ajunge sărac şi nebun, trăind pe străzile Parisului. După demiterea lui din Sfântul Sinod în iulie, a intrat în cercurile de dreapta care îi cereau lui Kornilov să-şi asume puteri dictatoriale. În această calitate l-a abordat pe Kerenski în 22 august şi s-a oferit să trateze cu Kornilov, din partea lui, în speranţa că va putea netezi calea către crearea unui „guvern puternic". Pe Kerenski îl vizitau adeseori astfel de „salvatori" autointitulaţi ai ţării şi, în general, le acorda prea puţină atenţie. Acesta era însă diferit. Lvov îl avertizase că Statul-Major General complota să-l omoare. Kerenski fusese în ultimul timp foarte preocupat de această potenţială ameninţare. Ordonase chiar ca gărzile din faţa apartamentului său să se schimbe la fiecare oră. Ulterior a susţinut că nu-i dăduse lui Lvov indicaţii să negocieze cu Kornilov, dar impresia lui Lvov nu a fost aceeaşi; în plus, părea probabil să-i fi indicat lui Lvov să afle ce are de gând Kornilov, fie şi doar din teamă pentru propria sa viaţă. Este de asemenea posibil ca premierul Kerenski să fi plănuit deja să-l folosească pe Lvov pentru ceea ce avea să se întâmple.

Lvov a sosit la Moghilev pe 24 august şi s-a prezentat înaintea lui Kornilov ca emisar al prim-ministrului. Kornilov nu i-a cerut acreditările şi aceasta s-a dovedit o greşeală fatală (a declarat mai târziu că presupusese că Lvov este „un om de onoare"). Lvov a susţinut că primise indicaţii să afle care era opinia generalului despre modul în care se putea întări guvernul şi, din proprie iniţiativă, i-a făcut trei propuneri: Kerenski să-şi asume puteri dictatoriale; un directorat sau o dictatură colectivă, din care să facă parte şi Kornilov; Kornilov însuşi să devină dictatorul, iar Kerenski şi Savinkov să deţină portofolii ministeriale în cadrul acelei dictaturi. Luând toate acestea ca pe un gest prin care Kerenski îi oferea puterea, Kornilov a spus că preferă a treia opţiune, dar că era gata să i se subordoneze lui Kerenski dacă se considera că aşa este cel mai bine. I-a cerut lui Lvov să-l invite pe Kerenski să vină la Moghilev ca să discute chestiunea, întrucât, spunea el, se temea pentru propria viaţă în cazul unei lovituri de stat bolşevice în Petrograd. Lvov a plecat spre capitală de îndată ce întâlnirea s-a încheiat. Kornilov a rămas cu impresia clară că începuse un proces de negociere cu Kerenski pentru reorganizarea Guvernului Provizoriu ca dictatură.

A doua zi, 26 august, Lvov s-a întâlnit din nou cu Kerenski la Palatul de Iarnă. A susţinut că acum Kornilov *cerea* puteri dictatoriale pentru sine (evident că nu ceruse nimic de felul acesta) şi, la solicitarea lui Kerenski, a enumerat cele trei puncte ale „ultimatumului" său: impunerea legii marţiale în Petrograd;

transferarea întregii autorităţi civile către comandantul suprem; şi demisia tuturor miniştrilor, inclusiv a lui Kerenski, până la numirea unui nou cabinet de către Kornilov. Kerenski a susţinut mereu că atunci când a auzit aceste solicitări totul i-a devenit brusc limpede: Kornilov plănuia o lovitură de stat militară. De fapt, nimic nu era limpede. Pe de o parte, s-ar fi putut întreba de ce Kornilov alesese să trimită lista cu cereri prin intermediul unui personaj insignifiant ca Lvov. Pe de altă parte, ar fi fost poate înţelept să verifice direct cu Kornilov dacă era adevărat că solicitase să fie făcut dictator. Kerenski nu era însă preocupat de astfel de detalii. Dimpotrivă, şi-a dat seama imediat – şi nu încape îndoială că asta voia să spună cu acea revelaţie fulgerătoare a lui – că atâta vreme cât totul rămânea vag putea reuşi să-l demaşte pe Kornilov ca trădător care complotează împotriva Guvernului Provizoriu. Destinul său politic ar fi fost astfel revigorat, cu revoluţia susţinându-l în înfrângerea rivalului său.

Pentru a obţine dovada „conspiraţiei", Kerenski a fost de acord să-l întâlnească pe Lvov la Ministerul de Război mai târziu în seara aceea, pentru a lua legătura direct cu Kornilov prin intermediul aparatului Hughes (un fel de telex primitiv). Lvov nu a reuşit să apară la timp, aşa că premierul a început singur discuţia cu Kornilov, jucând rolul absentului Lvov. I-a cerut să confirme ceea ce îi spusese Lvov (lui Kerenski) – fără să specifice ce anume – şi a repetat întrebarea în numele lui Lvov. Kornilov a confirmat – fără să ştie ce i se cerea să confirme – şi l-a îndemnat pe Kerenski să meargă de urgenţă la Moghilev. Kornilov trebuie să fi crezut că nu era decât un preludiu al negocierilor pentru reformarea guvernului. Habar nu avea că tot ceea ce spunea va fi curând folosit de Kerenski ca să-l acuze de trădare. În aceeaşi seară, Kornilov a discutat chestiunea cu generalul Lukomski şi au convenit că în cabinet trebuiau să fie incluşi Kerenski şi Savinkov. A mai trimis telegrame diferitelor personalităţi publice, invitându-le să vină la Moghilev şi să participe la negocieri[77]. Acţiunile sale pot fi cu greu etichetate ca aparţinând unui viitor dictator.

Înarmat cu transcrierea de pe aparatul Hughes şi cu „cererile" lui Kornilov, aşa cum fuseseră ele enumerate de Lvov, la miezul nopţii Kerenski a solicitat o şedinţă de cabinet în care a prezentat „conspiraţia contrarevoluţionară" ca pe un fapt dovedit şi a solicitat „autoritate deplină" pentru a rezolva această situaţie de urgenţă. Spera, fără doar şi poate, să pozeze în campionul Rusiei libere, să declare că revoluţia era în pericol şi să coalizeze naţiunea în jurul său în lupta împotriva lui Kornilov. Nekrasov îşi amintea că premierul spusese: „N-o să le dau lor revoluţia" – ca şi cum revoluţia ar fi fost a lui. Savinkov, printre alţii, şi-a dat seama că fusese vorba despre o neînţelegere şi l-a îndemnat pe Kerenski să ia din nou legătura cu Kornilov, ca să-i ceară să confirme că într-adevăr formulase cele trei „cereri" specifice pe care i le indicase Lvov. Kerenski a refuzat însă şi restul miniştrilor au fost

de acord cu el că era prea târziu pentru vreo reconciliere. Au demisionat *en masse*, făcându-l practic dictator pe Kerenski – exact ceea ce îl acuzase pe Kornilov că ar fi complotat să devină. Odată suspendat cabinetul, i-a trimis lui Kornilov o telegramă prin care l-a demis în baza propriei autorităţi; apoi, la ora 4 dimineaţă în ziua de 27, s-a retras în apartamentul său din Palatul de Iarnă. Noul „ţar" al Rusiei era însă prea agitat ca să doarmă şi, după spusele lui Lvov – pus sub pază în camera alăturată –, s-a plimbat în sus şi-n jos prin odăi cântând arii din opere[78].

Când Kornilov a primit telegrama prin care era informat că este demis, a conchis că bolşevicii îl luaseră deja prizonier pe premier. Doar guvernul în plen avea autoritatea legală de a-l demite pe comandantul suprem, în timp ce telegrama fusese semnată simplu: „Kerenski". Iar lucrurile nici nu aveau vreun sens, având în vedere înţelegerea pe care greşit credea că a încheiat-o prin intermediul aparatului Hughes. Kornilov a refuzat să-şi dea demisia şi a ordonat trupelor lui Krîmov să avanseze spre capitală şi să instaureze acolo legea marţială. Chiar dacă ordinul va fi citat ulterior ca dovadă a vinovăţiei lui Kornilov, este clar că el a fost emis pe considerentul – şi în lumina instrucţiunilor lui Savinkov – că trupele lui Krîmov trebuiau să salveze Guvernul Provizoriu de bolşevici. S-au formulat varii solicitări pentru lămurirea acestui aspect printr-o comunicare directă cu Kornilov şi dacă s-ar fi făcut astfel toată criza ar fi fost poate evitată. Kerenski era însă decis să-l condamne pe Kornilov fără judecată. Era peste măsură de tulburat şi alerga prin palat susţinând că Rusia e de partea lui. La ordinele lui Kerenski a fost publicată o ediţie specială a presei, în care Kornilov era condamnat ca trădător al revoluţiei. Kornilov a răspuns cu propriul lui apel către toţi comandanţii de pe front, în care denunţa incidentul cu Lvov drept o „imensă provocare" din partea unui guvern care căzuse în mod manifest sub controlul bolşevicilor şi al Statului-Major General german. El, generalul Kornilov, „fiu de cazac", va „salva Rusia"[79].

Acum cel puţin era răzmeriţă: după ce fusese declarat rebel, Kornilov chiar a decis să se revolte. Mai mulţi generali din vechea gardă şi-au declarat sprijinul pentru el. Kerenski se confrunta acum cu o adevărată „contrarevoluţie". Pe 29 august s-a proclamat ca noul comandant suprem, în timp ce Alekseev a devenit şeful Statului-Major, în ciuda proastei opinii pe care o avea despre Kerenski („un prostănac, un bufon şi un şarlatan")[80]. I-a telegrafiat lui Krîmov ordinul de a opri înaintarea trupelor – parte dintre ele ajunseseră deja în suburbiile sudice ale capitalei. Aflând despre înaintarea trupelor lui Krîmov, executivul Sovietului, care avusese opinii divergente în legătură cu susţinerea unui dictator revoluţionar, s-a întors în apărarea lui Kerenski. Şi-a chemat susţinătorii să se înarmeze pentru a lupta împotriva „contrarevoluţiei" şi a transformat clădirea Smolnîi într-un centru

de comandă pentru dirijarea operaţiunilor. Se revenise la atmosfera din Palatul Taurida din timpul „Zilelor din Februarie”, când soldaţii obosiţi stăteau în jurul clădirii Sovietului aşteptând ca generalii să atace.

Sovietul a înfiinţat un Comitet de Luptă împotriva Contrarevoluţiei, în care erau câte trei reprezentanţi pentru fiecare dintre partidele menşevicilor, eserilor şi bolşevicilor şi care avea drept scop mobilizarea forţelor pentru apărarea capitalei. Momentul a marcat reabilitarea politică a bolşevicilor după „Zilele din Iulie” – iar la scurt timp după aceea, mai mulţi lideri bolşevici marcanţi, printre care şi Troţki, au fost eliberaţi din închisoare. Comitetul de Luptă a reprezentat un front unit al întregii mişcări a sovietelor. Era însă dependent practic de organizarea militară a bolşevicilor, fără care – după spusele lui Suhanov – „nu ar fi putut decât să-şi piardă timpul cu apelurile şi discursurile irelevante ale unor oratori care îşi pierduseră autoritatea”. Doar bolşevicii se pricepeau să mobilizeze şi să înarmeze masele de muncitori şi soldaţi, iar acum ei lucrau în strânsă colaborare cu rivalii lor din soviete. În toate regiunile industrializate din nord se formaseră comitete revoluţionare ad-hoc, după modelul Comitetului de Luptă. Unele dintre ele se intitulaseră „Comitete pentru Siguranţa Publică”, copiindu-i pe iacobini. Nu exista o conducere reală a acestei mişcări spontane. Garnizoanele au intrat în alertă şi au trimis detaşamente de soldaţi să „apere revoluţia”. Marinarii din Kronstadt, care veniseră ultima dată în Petrograd în „Zilele din Iulie” ca să răstoarne Guvernul Provizoriu, au sosit din nou – de astă dată pentru a-l apăra. Gărzile Roşii şi sindicatele au organizat apărarea fabricilor. Vikjel, Sindicatul Feroviarilor, a înfiinţat o divizie de luptă împotriva trupelor lui Krîmov şi a reuşit să le încetinească înaintarea spre Petrograd reţinând locomotivele şi blocând liniile[81].

Între timp, trupele lui Krîmov erau ţinta discursurilor agitatorilor Sovietului. Soldaţii nu doreau răsturnarea Guvernului Provizoriu – Kornilov le ordonase să îl apere împotriva bolşevicilor – şi, după ce li s-a spus că guvernul nu era supus nici unei ameninţări din partea stângii, au depus rapid armele. Contrar legendei sovietice, nu s-a dus practic nici o luptă în apărarea lui Kornilov. Ce rost ar fi avut? Ambele părţi porniseră să apere Guvernul Provizoriu şi imediat ce s-a lămurit acest lucru au început să fraternizeze. Divizia Sălbatică a fost convinsă să nu intre în luptă de o delegaţie a propriilor conaţionali, musulmani caucazieni, care tocmai atunci s-au întâmplat să fie prezenţi la Petrograd la un congres al sovietelor. Cavaleriştii au înălţat un drapel roşu cu inscripţia „Pământ şi libertate”, şi-au arestat comandanţii şi au trimis la Petrograd o delegaţie cu jurământul de credinţă faţă de guvern. Trenul Diviziei 1 a cazacilor de pe Don, cu care călătoreau Krîmov şi personalul său, a fost oprit de muncitorii de la căile ferate la Luga, unde deputaţi ai Sovietului i-

au asaltat cu discursuri propagandistice prin geamurile vagoanelor. Krîmov nu putea să facă nimic – cazacii se alăturau Sovietului cu sutele. În 30 august a acceptat să plece la Petrograd împreună cu un reprezentant al guvernului, iar a doua zi s-a întâlnit cu Kerenski. Krîmov a încercat să explice că îşi adusese trupele pentru a apăra guvernul. Kerenski însă nu a acceptat explicaţia şi a ordonat să fie judecat de un tribunal militar. Krîmov a plecat disperat şi s-a dus în apartamentul unui prieten, unde a fost auzit spunând: „Ultima carte în salvarea patriei a fost jucată şi pierdută – viaţa nu mai merită trăită". Retras într-o odaie, i-a scris lui Kornilov un bilet scurt, după care s-a împuşcat în inimă[82].

*

Revolta lui Kornilov se încheiase. A doua zi, 1 septembrie, Alekseev a preluat controlul la Stavka, iar Kornilov însuşi a fost plasat în arest la domiciliu şi apoi transferat la mănăstirea din Bîhov, în apropiere de Moghilev, unde a fost încarcerat alături de alţi treizeci de ofiţeri suspectaţi de implicare în „conspiraţia contrarevoluţionară". Dacă însă Kerenski sperase ca prin înfrângerea lui Kornilov să-şi sporească autoritatea personală, rezultatul a fost exact pe dos. Afacerea Kornilov, aşa cum a ajuns să fie cunoscut incidentul, s-a dovedit a fi un cui în propriul sicriu. Nu a făcut decât să accelereze polarizarea socială şi politică care eroda baza Guvernului Provizoriu încă de la începutul verii, şi din această perspectivă a adus revoluţia mai aproape de deznodământul ei din octombrie.

Pe de o parte, Kerenski şi-a stricat în mod fatal relaţiile cu dreapta, care în marea ei majoritate a rămas credincioasă lui Kornilov şi l-a condamnat pe Kerenski pentru că i-a trădat cauza. Pentru toţi cei care blamau regimul lui Kerenski pentru haosul din ce în ce mai mare din toată ţara, Kornilov a devenit un martir politic. Din acest punct de vedere, afacerea Kornilov a avut cel mai mare impact politic după încheierea ei. Cuvântul „kornilovit" a pătruns încet în vocabularul politic, desemnând un opozant neîmpăcat al *Kerenşcinei* (conducerea lui Kerenski). Mănăstirea din Bîhov era, în mod evident, condusă de simpatizanţi ai mişcării lui Kornilov, întrucât condiţiile din închisoare erau extrem de relaxate. „Aveam impresia că toţi erau mai degrabă stânjeniţi că trebuie să acţioneze ca «temniceri» pentru noi", îşi amintea Anton Denikin. Lui Kornilov i s-a permis să-şi păstreze credincioasele sale gărzi turkmene; emitea „ordine militare" către restul închisorii; familiile ofiţerilor îi vizitau de două ori pe zi (logodnica lui Denikin locuia practic în închisoare); şi existau chiar legături secrete cu Statul-Major General, unde mişcarea lui Kornilov continua să se bucure de mult sprijn[83]. Prizonierii de la Bîhov au devenit mai târziu nucleul constitutiv al Armatei

Voluntarilor – cu Kornilov şi Denikin ca lideri –, cea mai importantă forţă a Albilor din războiul civil. La Bîhov a fost redactată schiţa programului Armatei Voluntarilor. Era vorba despre respingerea în egală măsură atât a lui Kerenski, cât şi a bolşevicilor. Într-adevăr, în perioada când bolşevicii au preluat puterea, nici unul dintre ei nu a venit în apărarea Guvernului Provizoriu.

Între timp, poziţia lui Kerenski la stânga era şi ea slăbită în egală măsură. Marea masă a soldaţilor şi muncitorilor, care în timpul crizei Kornilov se raliase în apărarea Guvernului Provizoriu, suspecta totuşi că premierul Kerenski fusese el însuşi implicat oarecum în mişcarea lui Kornilov. Mulţi considerau întreaga afacere o răfuială personală între doi pretinşi Napoleoni (şi nu erau departe de adevăr). Alţii credeau însă că premierul şi Kornilov erau înţeleşi între ei sau că primul încercase să-şi pună în aplicare propriile sale planuri „contrarevoluţionare" prin intermediul celui din urmă. Această convingere a fost întărită de faptul că Kerenski nu a urmat un parcurs mai democratic odată ce criza s-a încheiat. Nu a existat, de exemplu, nici un fel de anchetă reală în legătură cu afacerea respectivă, şi acest lucru nu a făcut decât să alimenteze suspiciunea populară că premierul Kerenski avea ceva de ascuns. Sprijinul lui constant pentru o coaliţie cu cadeţii (care fuseseră în mod evident asociaţi cu mişcarea lui Kornilov) şi faptul că l-a numit pe Alekseev (pe care mulţi îl suspectau că simpatizase cu mişcarea) au constituit alte motive de suspiciune privind intenţiile lui Kerenski. Natura fantomatică a acestei „contrarevoluţii" a făcut-o să pară mai puternică, o forţă ascunsă în spatele guvernului, nu cu mult diferită de umbra trădării ce planase asupra regimului ţarist în 1916.

Soldaţii îşi suspectau în masă ofiţerii că l-au susţinut pe Kornilov, iar rezultatul a fost o deteriorare acută a disciplinei militare. Sute de ofiţeri au fost arestaţi de propriii lor soldaţi – iar unii au fost executaţi sau ucişi cu brutalitate – pentru presupusă implicare în „contrarevoluţie". Adunările ostăşeşti au votat rezoluţii în sprijinul puterii sovietelor şi păcii. Soldaţii de rând deveniseră tot mai conştienţi – şi cu contribuţia crizei Kornilov – că pacea nu va putea fi obţinută până când nu se va schimba natura însăşi a statului. Nu mai erau dispuşi să creadă promisiunile liderilor lor „democraţi" şi începeau să ceară dreptul de a lua singuri deciziile care îi priveau. Aceasta s-a reflectat în presiunea tot mai mare de jos în sus pentru organizarea de congrese ale militarilor în care să se dezbată problema puterii şi a păcii. Pentru un foarte mare număr de soldaţi exista o soluţie mult mai simplă – să „voteze din mers", dezertând din armată. În săptămânile care au urmat crizei Kornilov rata dezertărilor a crescut vertiginos, în fiecare zi zeci de mii de soldaţi părăsindu-şi unităţile. Cei mai mulţi dintre dezertori erau ţărani, nerăbdători să revină în satul lor, unde sezonul recoltelor era în plină desfăşurare. Adeseori ei au

fost cei care au condus atacul asupra conacelor şi au ajutat la instaurarea puterii sovietului local; acele săptămâni au fost deci martorele unei revigorări a mişcării agrare. Comandanţii superiori au început să-şi dea seama că era imposibil să continue războiul cu un nivel atât de ridicat al dezertărilor. Mişcarea lui Kornilov, care vizase salvarea armatei, a ajuns în final să o distrugă cu totul.

În marile oraşe industriale avea loc un proces similar de radicalizare ca urmare a crizei Kornilov. Bolşevicii au fost principalii beneficiari, în 31 august ei câştigând pentru prima dată majoritatea în Sovietul din Petrograd. Fără mişcarea lui Kornilov este posibil să nu fi ajuns niciodată la putere. În 4 septembrie Troţki a fost în sfârşit eliberat din închisoare împreună cu alţi doi lideri bolşevici, Vladimir Antonov-Ovseenko şi P.E. Dîbenko, care vor juca un rol esenţial în preluarea puterii. Organizaţia Militară Bolşevică, silită să intre în ilegalitate după „Zilele din Iulie", putea acum să-şi extindă activităţile subversive sub masca rolului fruntaş pe care îl juca în Comitetul de Luptă. Într-adevăr, Comitetul Militar Revoluţionar, care a condus lupta bolşevicilor pentru preluarea puterii, a fost în parte modelat după tiparul acestuia din urmă. Gărzile Roşii şi marinarii din Kronstadt, care aveau să fie infanteriştii din octombrie, au ieşit şi ei întăriţi în urma confruntării cu Kornilov. Întreaga afacere a fost o repetiţie generală pentru actul preluării puterii, în care mai ales muncitorii au fost instruiţi în arta mânuirii armelor. În timpul crizei Kornilov, aproximativ 40.000 dintre ei au fost înarmaţi şi cei mai mulţi şi-au păstrat fără îndoială puştile şi după încheierea ostilităţilor. Aşa cum a spus Troţki, „armata care s-a ridicat împotriva lui Kornilov era viitoarea armată a revoluţiei din octombrie"[84].

Victoria lui Kerenski asupra lui Kornilov a reprezentat în acelaşi timp şi propria sa înfrângere. Câştigase puteri dictatoriale, dar îşi pierduse complet autoritatea reală. „Prestigiul lui Kerenski şi al Guvernului Provizoriu – scria soţia lui Kerenski – a fost complet distrus de afacerea Kornilov; iar el a rămas aproape fără adepţi."[85] Directoratul cu cinci membri, alcătuit din persoane mediocre şi necunoscute[*7], a fost pus în funcţie în 1 septembrie şi a servit drept structură fragilă pentru propria dictatură a lui Kerenski, până când chestiunea puterii a fost tranşată la Conferinţa Forţelor Democratice de la jumătatea lunii septembrie. Singura realizare a acestui guvern de *opera buffa* a fost să declare Rusia „republică", deşi oficial prerogativa era a Adunării Constituante. A fost ceva tipic pentru un guvern care nu a existat decât pe hârtie: nimeni nu a luat acest lucru în seamă. Dincolo de coridoarele Palatului de Iarnă, toate decretele lui Kerenski au fost ignorate. Exista un vid de putere; iar acum singura problemă era doar cine va îndrăzni să-l umple.

„*On s'engage et puis on voit.*" Lui Lenin îi plăcea foarte mult să citeze această maximă a lui Napoleon. Ea exprima perfect propria sa filosofie revoluţionară: anume că revoluţiile nu se fac singure, ele trebuie făcute de liderii lor. Istoria a încetat de mult să mai fie o consemnare a realizărilor unor oameni extraordinari: acum suntem cu toţii istorici sociali. Cursul istoriei este totuşi plin de întorsături neaşteptate, care nu se pot explica altfel decât prin acţiunile unor mari lideri. Acest lucru este mai ales valabil în cazul revoluţiilor, când cursul evenimentelor poate fi răsturnat cu atâta uşurinţă. Preluarea puterii din octombrie este un bun exemplu: puţine evenimente istorice din epoca modernă ilustrează mai bine efectul decisiv al unui singur individ asupra cursului istoriei. Fără intervenţia lui Lenin, probabil că nu s-ar fi întâmplat niciodată – iar istoria secolului XX ar fi fost foarte diferită.

Rolul lui Kerenski este în totală opoziţie; a fost cu totul incapabil să controleze evenimentele. Cei care i-au fost aproape în acele ultime săptămâni au relatat despre izolarea lui tot mai pronunţată, despre voinţa tot mai slabă, despre spaima sa paralizantă faţă de stânga şi indecizia lui fatală în luarea unor măsuri adecvate împotriva ei. Tensiunea constantă şi nopţile fără somn din 1917 îl marcaseră considerabil – iar acum trăia doar cu ajutorul morfinei şi al cocainei. Ekaterina Breşko-Breşkovskaia, veterană a eserilor şi „bunica revoluţiei", se mutase cu Kerenski în Palatul de Iarnă (bârfitorii o numeau „dădaca" lui). La sfârşitul lunii iulie, liderii bolşevici s-au întrunit la Petrograd pentru Congresul al VI-lea al Partidului. Ea l-a implorat pe Kerenski să-i aresteze; dar el a refuzat, sub palida scuză că nici măcar nu ştie unde se întâlnesc. Atunci, relatează David Soskice, secretarul personal al lui Kerenski, femeia cu părul grizonant

> s-a plecat până la pământ în faţa lui Kerenski şi, pe un ton solemn şi implorator, a repetat: „Vă implor, Alekandr Fiodorovici, interziceţi congresul, interziceţi-i pe bolşevici. Vă implor să o faceţi sau vor duce la ruină ţara şi revoluţia". A fost o scenă dramatică. Să o vezi pe bunica Revoluţiei Ruse, care, în lupta ei pentru libertate, şi-a petrecut treizeci şi opt de ani din viaţă în închisoare şi în Siberia, să o vezi pe acea femeie atât de cultă şi de nobilă cum se apleacă până la pământ, ca în vechile ritualuri ortodoxe, dinaintea tânărului Kerenski… a fost ceva ce nu voi uita niciodată. M-am uitat la Kerenski. Chipul lui livid a devenit şi mai palid. Ochii săi reflectau lupta teribilă ce se ducea înăuntrul lui. A rămas multă vreme tăcut, iar într-un final a spus în şoaptă: „Cum să o fac?". „Fă-o, A.F., te implor" – şi Babuşka s-a plecat din nou până la pământ. Kerenski nu a mai suportat. A sărit în picioare şi a pus mâna pe telefon. „Trebuie să aflu mai întâi unde are loc congresul şi să mă consult cu Avksentiev" – şi a telefonat ministrului de Interne. Dar Avksentiev nu era în birou, iar pe

moment chestiunea a trebuit să fie amânată. Spre marea uşurare a lui Kerenski, bănuiesc[86].

Congresul a continuat fără arestări – iar trei luni mai târziu bolşevicii ajungeau la putere.

Unul dintre multele fapte remarcabile legate de preluarea puterii de către bolşevici a fost că ea era anticipată de atâta vreme, fără însă să ia cineva măsurile necesare pentru a o preveni: atât de paralizat era Guvernul Provizoriu. În cursul serii de 25 octombrie, în timp ce miniştrii Guvernului Provizoriu erau la Palatul de Iarnă aşteptând sfârşitul, mulţi dintre ei erau tentaţi să-l blesteme pe Kerenski pentru că nu reuşise să distrugă Partidul Bolşevic după „Zilele din Iulie". Era vădit că interdicţiile legale împotriva lui nu reuşiseră să anuleze influenţa tot mai mare pe care o exercita. Adevărul însă era că guvernul nu avea nici mijloacele, nici autoritatea de a pune în practică represiunile împotriva unei mişcări care începea să aibă rădăcini adânci în organizaţiile de masă.

Polarizarea socială din timpul verii le-a adus pentru prima dată bolşevicilor o adevărată masă de adepţi, ca partid care îşi întemeia puterea de atracţie pe respingerea plebee a oricărei autorităţi superioare. Criza Kornilov a reprezentat un punct de răscruce pentru că a părut să confirme mesajul lor că nici pacea, nici schimbarea socială radicală nu se puteau obţine cu ajutorul unei politici de compromis cu burghezia. Fabricile mai importante din marile oraşe, unde sentimentul de solidaritate de clasă al muncitorilor era cel mai dezvoltat, au fost primele care au trecut de partea bolşevicilor în număr mare. Până la sfârşitul lui mai, partidul câştigase deja controlul asupra Biroului Central al Comitetelor de Fabrică şi, chiar dacă sindicaliştii menşevici au rămas predominanţi până în 1918, rezoluţiile sale au început şi ele să fie votate la importante adunări sindicale. Activiştii bolşevici din fabrici tindeau să fie mai tineri, mai apropiaţi de clasa muncitoare şi mai militanţi decât rivalii lor menşevici sau eseri. De aceea ei atrăgeau mai degrabă acele grupuri de muncitori – atât dintre cei calificaţi, cât şi dintre cei necalificaţi – care erau tot mai dispuse să se angajeze în greve violente, nu doar pentru salarii şi condiţii de muncă mai bune, ci şi pentru a controla sistemul general din fabrică. Pe măsură ce şi-au sporit reţeaua de celule de partid la nivelul fabricilor, bolşevicii au început să-şi mărească numărul de membri din rândul clasei muncitoare şi, ca urmare, şi-au sporit forţa financiară prin contribuţiile noilor membri. La Congresul al VI-lea al Partidului, ţinut la sfârşitul lunii iulie, erau probabil 200.000 de membri bolşevici; numărul a crescut probabil la 350.000 la început de octombrie, iar marea lor majoritate erau muncitori industriali[87].

La alegerile pentru dumele orăşeneşti din august şi septembrie bolşevicii au înregistrat progrese spectaculoase. La

Petrograd şi-au mărit procentajul din votul popular de la 20% în mai la 33% în 20 august. La Moscova, unde bolşevicii abia dacă strânseseră 11% în iunie, în 24 septembrie au ieşit victorioşi cu 51% din voturi, în timp ce votul pentru eseri s-a prăbuşit de la 56% la 14%, iar pentru menşevici – de la 12% la 4%. Cadeţii, pe de altă parte, singurul partid care reprezenta interesele burgheziei, şi-a mărit procentul de votanţi de la 17% la 31%. Aceste alegeri au subliniat polarizarea politică a întregii ţări – Dan le-a numit „alegerile războiului civil" –, pe măsură ce electoratul migra către cele două partide extreme care aveau un mesaj de clasă vădit. Apatia celor neangajaţi – mai ales a celor precum micii funcţionari, negustorii şi vânzătorii de magazin, care nu aveau nici o loialitate de clasă şi nici un partid pentru care să voteze – avea mare legătură cu succesul bolşevicilor. Şase luni de politică sterilă şi de nesfârşite crize guvernamentale nu îi încurajaseră să aibă prea multă încredere în urna de vot. Partidele democratice desfăşurau campanii prea puţin agresive şi un număr foarte mare de alegători s-au ţinut departe de secţiile de votare. La alegerile din Petrograd, participarea a fost cu o treime mai mică decât în mai, iar la cele din Moscova, mai scăzută cu aproape jumătate[88]. Situaţia a servit desigur bolşevicilor, care erau mult mai dornici să câştige puterea decât orice alt partid – şi mult mai bine organizaţi ca să o facă. Câte astfel de preluări ale puterii de către comunişti nu s-au bazat pe apatia alegătorilor din cadrul unor sisteme democratice?

O cotitură similară în favoarea bolşevicilor s-a petrecut în soviete. Şi acolo apatia membrilor de bază i-a văduvit pe menşevici şi pe eseri de anterioara lor pondere superioară. Nu era nimeni de vină în afară de ei înşişi. La început sovietele fuseseră organizaţii deschise şi democratice, unde membrii aleşi luau decizii importante. De aceea lucrările lor erau oarecum haotice, dar acest lucru le dădea şi un anume entuziasm şi o creativitate populară. Pe măsură ce liderii sovietelor au ajuns să-şi asume responsabilităţi guvernamentale, au început să organizeze activitatea sovietelor după principii birocratice şi acest fapt a îndepărtat masa muncitorilor. Adunările au început să scadă ca frecvenţă şi participare, iar iniţiativa a trecut în seama comitetelor executive şi a comisiilor lor cvasiguvernamentale, ai căror membri erau din ce în ce mai des numiţi de partide. Din organisme populare de autoguvernare directă, sovietele începeau deja să se transforme în structuri birocratice complexe, deşi acest proces este asociat mai ales cu perioada de după 1917. În momentul acela părea o evoluţie firească: se credea că muncitorii nu aveau experienţa politică necesară preluării responsabilităţilor administrative, iar partidele din soviete, graţie vechii lor camaraderii din cadrul mişcării revoluţionare, erau automat considerate imune la abuzul facţional de putere pe care o astfel de centralizare îl făcea posibil. Era, desigur, o idee naivă – şi ea nu a

făcut decât să vină în favoarea bolşevicilor, maeştrii indiscutabili ai politicii facţionale, care foloseau tot mai des astfel de tactici pentru a-şi asigura controlul asupra executivelor sovietelor. Bolşevicii au reuşit să câştige majoritatea locurilor din executiv în zeci de soviete provinciale, deşi erau minoritari în cadrul adunării. Lucrul era frecvent mai ales acolo unde secţia muncitorilor, controlată de bolşevici, fuziona cu cea a soldaţilor sau ţăranilor şi, datorită „rolului conducător" în cadrul mişcării revoluţionare, primea mai multe locuri în executiv: în Sovietul provinciei Samara, de exemplu, bolşevicii reprezentau 75% din executiv, dar numai 26% dintre membrii adunării[89].

Dominaţia tot mai mare pe care bolşevicii o exercitau asupra sovietelor nu se datora exclusiv manevrelor facţionale: ei acţionau nu doar de sus în jos, ci şi de jos în sus. Birocratizarea sovietelor le izolase de viaţa muncitorilor obişnuiţi, care au început să-şi diminueze implicarea în activitatea lor şi fie şi-au pierdut orice interes pentru politică, fie s-au orientat către propriile organizaţii ad-hoc, precum comitetele de fabrică, care să preia iniţiativa. Căpăta astfel şi mai multă vigoare campania bolşevicilor, care acţiona în cea mai mare parte pe canalele acestor organizaţii de bază, pentru revocarea liderilor menşevici şi eseri din soviete, ca parte a eforturilor lui Lenin de a dobândi puterea în cadrul lor. Revitalizarea sovietelor în urma crizei Kornilov a coincis astfel cu radicalizarea bazei lor, pe măsură ce fabricile şi garnizoanele îşi rechemau menşevicii şi eserii favorabili unei coaliţii şi îi înlocuiau cu acei maximalişti (bolşevici, anarhişti şi eseri de stânga) care cereau sporirea puterii sovietelor.

Încă din august bolşevicii câştigaseră controlul asupra sovietelor din Ivanovo-Voznesenţk („Manchesterul" Rusiei), Kronstadt, Ekaterinburg, Samara şi Ţariţîn. După criza Kornilov însă le-au urmat multe alte soviete: Riga, Saratov şi chiar Moscova. Până şi Sovietul din Petrograd a căzut pe mâna bolşevicilor. Pe 31 august a votat o moţiune propusă de bolşevici în care se condamna politica de coaliţie a liderilor Sovietului şi se cerea constituirea unui guvern sovietic. Jumătate din delegaţii cu drept de vot nu au fost prezenţi la această şedinţă istorică, deşi unii dintre delegaţii menşevici şi eseri au votat împotriva liderilor lor de partid. Liderii au ameninţat cu demisia dacă votul nu avea să se schimbe la o a doua întâlnire, în 9 septembrie. Dar şi a doua oară moţiunea bolşevicilor a fost votată. În prima sa apariţie după eliberarea din închisoare, Troţki a dat lovitura retorică decisivă, silindu-i pe liderii Sovietului să admită că premierul Kerenski – considerat deja de majoritate ca un „contrarevoluţionar" – era încă membru al executivului lor. Pe 25 septembrie conducerea Sovietului din Petrograd era complet schimbată, bolşevicii ocupând patru din cele şapte fotolii ale executivului, iar Troţki înlocuindu-l pe Ciheidze ca preşedinte. Era începutul sfârşitului.

Aşa cum s-a exprimat Suhanov, Sovietul din Petrograd era acum „garda lui Troţki, gata la un semn al lui să dea iama în coaliţie”[90].

Cauza bolşevică fusese puternic întărită prin intrarea lui Troţki în partid. Nimeni altcineva din conducerea partidului nu s-a apropiat nici pe departe de harul lui oratoric, iar în cea mai mare parte a perioadei revoluţionare acest talent a făcut din Troţki liderul cel mai bine cunoscut în toată ţara, poate mai cunoscut decât Lenin[*8]. În timp ce Lenin a rămas maestrul strateg al partidului, activând mai ales în spatele cortinei, Troţki a devenit principala sursă de inspiraţie pentru public a partidului. Pe parcursul săptămânilor care au dus la preluarea puterii el a vorbit aproape în fiecare seară la Cirque Moderne, în faţa unei săli pline. Cu vocea sa răsunătoare şi ascuţită, cu logica pătrunzătoare şi inteligenţa strălucitoare, îşi ţinea audienţa sub vrajă în timp ce acuza Guvernul Provizoriu. Discursurile sale aveau o calitate literară aproape homerică (unele dintre ele au fost înregistrate). Aceasta izvora din expresivitate, din bogăţia imaginilor, din ritmul puternic şi patosul discursului şi, poate mai presus de orice, din stilul narativ simplu cu care obişnuia să-şi implice audienţa în drama morală din care trăgea apoi concluziile cu caracter politic. Avea întotdeauna grijă să folosească exemple şi comparaţii din viaţa reală a publicului lui. De aceea discursurile sale aveau o anumită familiaritate şi i-au câştigat lui Troţki reputaţia populară de a fi „unul de-ai noştri”[91]. Şi de aceea avea puterea extraordinară de a stăpâni mulţimile, uneori chiar şi atunci când erau extrem de ostile. Incidentul cu Cernov din timpul „Zilelor din Iulie” a fost un bun exemplu, aşa cum au fost şi ocaziile din timpul războiului civil când Troţki a convins periculoase bande de dezertori din Armata Roşie să revină pe frontul de luptă împotriva Albilor.

Troţki a adus alături de el în partid şi Mejraionka, o facţiune a internaţionaliştilor social-democraţi cu bune legături în garnizoana Petrograd. Importanţa ei decurgea mai puţin din numărul adepţilor (cu siguranţă mai puţin de 4.000 de membri), cât din statura liderilor ei. Era în fapt nici mai mult, nici mai puţin decât o colecţie de generali străluciţi fără armată. Bolşevicii aveau să câştige prin ei unii dintre cei mai talentaţi organizatori, teoreticieni, polemişti şi agitatori: Troţki, Lunacearski, Antonov-Ovseenko, Riazanov, Uriţki, Manuilski, Pokrovski, Ioffe şi Volodarski. Mulţi dintre ei aveau să joace un rol esenţial în preluarea puterii şi dezvoltarea ulterioară a regimului sovietic.

Ascensiunea bolşevicilor din perioada verii şi a toamnei s-a datorat în primul rând faptului că erau singurul partid politic important care susţinea tranşant puterea Sovietului[*9]. Este un aspect care trebuie subliniat, pentru că una dintre ideile fundamental greşite despre Revoluţia Rusă este că bolşevicii au fost aduşi la putere de un val de sprijin popular pentru partidul însuşi. Insurecţia din octombrie a fost un *coup d'État*, susţinut

activ de o mică minoritate a populaţiei (şi căruia i s-au împotrivit chiar câţiva lideri bolşevici). Ea a avut loc însă în mijlocul unei revoluţii sociale centrate pe înfăptuirea populară a puterii sovietelor ca negare a statului şi autoguvernare directă a poporului, cam ca în vechiul ideal ţărănesc al *voliei*. Vidul politic adus de revoluţia socială le-a permis bolşevicilor să preia puterea în oraşe şi să-şi consolideze dictatura în timpul toamnei şi al iernii. Lozinca „Toată puterea în mâinile sovietelor!" a fost un instrument util, un slogan al legitimităţii populare care acoperea goliciunea ambiţiei lui Lenin (mai corect exprimată ca „Toată puterea în mâinile partidului"). Mai târziu, când caracterul dictaturii bolşevice a devenit evident, partidul s-a confruntat cu opoziţia crescândă tocmai a acelor grupuri ale societăţii care în 1917 se raliaseră sloganului sovietic.

Revendicarea populară privind puterea sovietelor nu s-a exprimat niciodată prin preferinţa faţă de dictatura unui partid anume. Noianul de rezoluţii, petiţii şi declaraţii în sprijinul unei guvernări a sovietelor venite după criza Kornilov din fabrici, unităţi militare şi de la sate solicitau invariabil ca toate partidele socialiste să participe la instituirea ei şi adeseori au arătat o nerăbdare accentuată faţă de disputele facţionale dintre partide. Limbajul politic al acestor apeluri rămăsese fundamental neschimbat din 1905: imaginea dominantă era aceea a „poporului", *narod*, luptând pentru libertate împotriva unui regim opresiv, *Kerenşcina*. Este adevărat, regimul opresiv era acum descris ca „burghez", ceea ce reflecta, fără îndoială, influenţa tot mai mare a agitatorilor marxişti şi mai ales a bolşevicilor. Conceptul de bază al acestor rezoluţii, pe care agitatorii doar îl articulau în limbajul de clasă, a rămas însă în esenţă conflictul popular dintre „noi" şi „ei", *nizî* şi *verhi*, adică oamenii de rând şi elita celor privilegiaţi din fruntea guvernului. La şase luni după Revoluţia din Februarie, sentimentele dominante erau de furie şi de frustrare că nu se câştigase nimic concret, nici pace, nici pâine, nici pământ, şi că, dacă nu avea loc o detaşare decisivă de burghezie în cadrul coaliţiei, nu avea să fie decât o altă iarnă de stagnare[92].

Mai presus de orice, ceea ce vedeau muncitorii în puterea sovietelor era şansa de a-şi controla chiar ei condiţiile din fabrică. Voiau să-şi reglementeze singuri relaţiile din fabrică, să-şi fixeze propriile salarii şi condiţii de muncă şi să combată „sabotajul", încetinirea producţiei de către angajatorii preocupaţi de menţinerea profitului şi pe care mulţi dintre muncitori îi acuzau pentru criza industrială. În această atmosferă tensionată de luptă de clasă, creştea nemulţumirea faţă de conducerea menşevică a mişcării muncitoreşti: politicile ei de mediere a conflictelor de muncă şi conciliere a patronilor nu au reuşit să oprească valul tot mai mare de şomaj. Mulţi muncitori, mai ales cei aflaţi sub influenţa bolşevicilor, au văzut o soluţie în sechestrul (sau

naţionalizarea) fabricii lor de către un stat al muncitorilor, numit „Puterea Sovietică”, un stat care apoi să numească un consiliu director alcătuit din muncitori, tehnicieni şi oficiali ai sovietelor care să asigure funcţionarea fabricii[*10]. Înţelegerea faptului că solicitările lor nu puteau fi înfăptuite decât prin schimbarea naturii statului însuşi era parte din conştiinţa politică tot mai ridicată a muncitorilor.

Această politizare a devenit manifestă prin multiplicarea dramatică a grevelor care au paralizat ţara începând din septembrie. Din cauza efectelor generale ale inflaţiei, ele au fost mult mai răspândite decât valurile anterioare de greve: muncitorii fără calificare şi funcţionarii din spitale, birouri şi din administraţia oraşului, confruntaţi cu costurile tot mai mari ale traiului, au fost siliţi să lase deoparte reţinerile lor obişnuite faţă de greve. Pentru că grevele erau totuşi lipsite de rezultate în combaterea inflaţiei – ba chiar contraproductive –, ele au fost adeseori însoţite de solicitări mai largi de ordin politic care vizau restructurarea întregii economii. Grevele industriale, în continuare cele mai obişnuite, erau, pe de altă parte, mult mai susceptibile să devină violente. Nu reprezentau altceva decât lupta pentru controlul asupra locului de muncă şi a economiei oraşului în ansamblu. Sindicatele şi comitetele de fabrică, a căror tendinţă era să exercite o influenţă ponderatoare, au pierdut curând controlul asupra acestor greve militante. Ele au ajuns să se reverse în stradă şi uneori s-au încheiat chiar cu conflicte sângeroase între muncitori – înarmaţi, antrenaţi şi organizaţi de Gărzile Roşii – şi miliţiile guvernamentale. Patronii şi managerii erau asaltaţi; iar acolo unde recurgeau la interzicerea accesului în fabrici, clădirile le erau asaltate şi ocupate de muncitori. Unele greve s-au extins şi au implicat locuitorii unor întregi cartiere urbane, care au atacat brutăriile şi magazinele, au percheziţionat case şi au arestat burjuii pe care mulţimea îi suspecta că fac provizii mari de hrană. Pe parcursul lunilor septembrie şi octombrie s-a înregistrat şi o creştere acută a jafurilor şi crimelor, a alcoolismului şi vandalismului, a conflictelor etnice şi pogromurilor antievreieşti[93]. Pentru clasele avute din mediul urban, aceste ultime săptămâni dinainte ca bolşevicii să preia puterea au părut o prăbuşire în anarhie.

Septembrie a fost şi luna în care s-a produs un violent reviriment al luptelor ţărăneşti împotriva latifundiilor. Odată cu apropierea sezonului pentru arăturile de toamnă, părea potrivită încheierea socotelilor cu vechea ordine funciară. Ţăranii erau sătui să mai aştepte ca Guvernul Provizoriu să-şi respecte promisiunile legate de pământ şi cele mai multe dintre sate îşi aveau de acum propriile lor bande de soldaţi dezertaţi din armată gata să conducă atacul asupra conacelor. Pogromul sau prădarea violentă a unei moşii de către gloată a devenit un fenomen larg răspândit în regiunile centrale, cu sol fertil, în vreme ce în lunile anterioare

mişcarea ţărănească se limitase în principal la dispute legate de arendă, la confiscarea vitelor şi preluarea organizată a terenurilor arabile de către comitetul sătesc. În provincia Tambov, sute de conace au fost arse şi vandalizate – scopul aparent fiind, aşa cum spuneau ţăranii, să-i „scoată afară pe boieri”. Acest val violent de distrugeri se pare că a pornit odată cu uciderea prinţului Boris Viazemski, proprietarul mai multor mii de hectare în regiunea Usman din Tambov. Ţăranii din partea locului ceruseră încă din primăvară ca Viazemski să le scadă arendele şi să înapoieze cele o sută de hectare de păşune bună pe care le luase de la ei drept pedeapsă pentru participarea la Revoluţia din 1905. Prinţul le refuzase ambele solicitări. În 24 august, circa 5.000 de ţărani din satele învecinate au ocupat moşia. Întăriţi de votca din pivniţele prinţului şi înarmaţi cu furci şi topoare, au respins un detaşament de cazaci, l-au arestat pe Viazemski şi au organizat un tribunal improvizat, care a decis să-l trimită pe front, „ca să poată învăţa să se lupte, aşa cum au învăţat ţăranii”. Au existat însă şi unii care au strigat „Să-l omorâm pe prinţ, ne-am săturat de el!”, aşa că a fost ucis de gloata beată încă înainte să ajungă la gara din apropiere. Conacul lui Viazemski a fost apoi distrus, vitele şi uneltele împărţite şi cărate în sate, iar terenurile prinţului arate de ţărani[94].

Pogromuri similare au urmat pe alte zeci de moşii, nu doar în Tambov, ci şi în provinciile învecinate, Penza, Voronej, Saratov, Kazan, Orel, Tula şi Riazan. În provincia Penza, circa 250 de conace (o cincime din totalul lor) au fost arse sau distruse numai în septembrie şi octombrie. Un agronom a lăsat o descriere vie a moşiilor din provincia Saratov devastate în toamna anului 1917:

> Cât despre conace, acestea au fost distruse fără noimă şi doar pereţii au mai rămas în picioare. Uşile şi ferestrele au avut cel mai mult de suferit; la majoritatea moşiilor nu a rămas nici urmă din ele. Toate mijloacele de transport au fost distruse sau luate. Utilajele greoaie, cum sunt batozele cu aburi şi maşinile de legat snopi, au fost scoase fără vreun motiv cunoscut şi lăsate pe marginea drumului şi pe câmp. Uneltele agricole au fost şi ele luate. Orice putea fi folosit în gospodăriile ţărăneşti pur şi simplu a dispărut de pe moşie.

Nici măcar Iasnaia Poliana, moşia din Tula a lui Tolstoi, nu a scăpat de mânia ţăranilor pe care odinioară acesta îi idolatrizase. Sonia, văduva scriitorului, acum bătrână şi oarbă, i-a trimis o telegramă lui Kerenski cerându-i ajutorul, în timp ce fetele ei împachetau cărţile şi manuscrisele tatălui lor în lăzi de lemn şi le stivuiau în salon, unde au aşteptat, în întuneric, sosirea gloatei prădătoare. Se înarmaseră cu cuţite şi ciocane, ca să-şi apere viaţa la nevoie. Văzând însă conacul în beznă, ţăranii puşi pe jaf au crezut că fusese deja distrus şi au plecat spre următoarea moşie[95].

Această răfuială finală cu boierii a avut în general loc în acelaşi timp cu înfiinţarea unui soviet în sat sau în *volost*. Ţăranii

au văzut în soviete împlinirea îndelung preţuitei lor *volia*, autoguvernarea directă a satelor fără intervenţia aristocraţiei sau a statului. Sovietele săteşti nu erau de fapt decât nişte comune cu o formă mai revoluţionară. Adunarea sovietului era identică unei adunări deschise a *shodei* comunale, poate doar cu excepţia faptului că patriarhii cu bărbile albe erau acum puşi în umbră de ţăranii mai tineri şi mai şcoliţi – ca Semionov, care a ajutat la înfiinţarea Sovietului din Andreevskoe. Sovietele ţărăneşti s-au manifestat adeseori ca nişte republici rurale, care acordau prea puţină atenţie ordinelor venite de la puterea statală centrală. Multe dintre ele şi-au angajat propriile forţe de poliţie şi au înfiinţat propriile tribunale, iar altele au adoptat chiar drapele şi steme proprii. Aproape toate au avut propria lor miliţie de voluntari, sau Garda Roşie, organizată de ţărani mai tineri veniţi direct din armată ca să apere satul revoluţionar şi graniţele lui[96].

*

Masele de muncitori şi ţărani se îndreptau inexorabil spre propriile lor concepţii localiste despre conducerea sovietică. Doar un guvern sovietic putea spera să exercite vreo autoritate reală în ţară. Aşa stăteau lucrurile încă de la Revoluţia din Februarie. Liderii Sovietului preferaseră însă, iar şi iar, să ignore situaţia – credinţa lor dogmatică în necesitatea unei „etape burgheze a revoluţiei" îi ţinuse legaţi fără speranţă de misiunea de a păstra coaliţia – şi de fiecare dată când strada se ridicase strigând că vrea ca puterea să fie a sovietelor, aleseseră să-şi astupe urechile. Până la urmă însă, în urma crizei Kornilov, se părea că venise momentul ca partidele socialiste să facă mişcarea decisivă şi să formeze un guvern al lor. Cadeţii, principalul partener din coaliţie care reprezenta burghezia, fuseseră serios discreditaţi de sprijinul pe care i-l acordaseră generalului „contrarevoluţionar"; pe de altă parte, partidele socialiste erau presate de susţinătorii de rând să ia puterea prin intermediul sovietelor. În prima jumătate a lunii septembrie începea să se contureze posibilitatea ca toate partidele socialiste importante, de la socialiştii populari de dreapta şi până la bolşevicii de stânga, să se unească pentru formarea unui guvern bazat exclusiv pe soviete şi pe celelalte organizaţii democratice. Era un moment istoric unic, o şansă efemeră ca revoluţia să urmeze o cale diferită de cea pe care a luat-o. Dacă s-ar fi profitat de această ocazie, Rusia ar fi putut să devină o democraţie socialistă, şi nu o dictatură comunistă; iar drept urmare sângerosul război civil – care în toamna lui 1917 era probabil de neevitat – ar fi durat poate doar câteva săptămâni, şi nu ani.

Toate cele trei partide principale din Soviet au înclinat în săptămânile care au urmat crizei Kornilov către ideea unui guvern socialist sau cel puţin către o despărţire decisivă de burghezie. Facţiunea menşevică de stânga a lui Martov, care era favorabilă

unui guvern exclusiv socialist, câştiga constant susţinători din rândul membrilor simpli de partid. Sub presiunea lor, la 1 septembrie, Comitetul Central Menşevic s-a angajat să formeze un „guvern democratic omogen". Eserii de stânga câştigau şi ei teren, iar după criză au apărut ca partid separat. Cele trei politici majore ale lor – un guvern socialist bazat pe Soviet, confiscarea imediată a moşiilor aristocraţilor şi încetarea războiului – nu ar fi putut fi mai bine formulate ca să se potrivească solicitărilor membrilor de rând ai partidului, masei ţăranilor şi soldaţilor, deşi dezamăgirea lor faţă de Kerenski şi Cernov era atât de mare, încât mulţi dintre ei au abandonat cu totul Partidul Socialist-Revoluţionar şi s-au mutat direct la bolşevici. Sovietul provincial din Saratov, căminul eserilor, a devenit bolşevic pe parcursul lunii septembrie[97].

Bolşevicii au ajuns şi ei la ideea unei coaliţii socialiste bazate pe soviete. Desigur, Kamenev fusese întotdeauna în favoarea ei. Se luptase permanent să menţină campania bolşevică în cadrul mişcării sovietelor şi al instituţiilor democratice ale Revoluţiei din Februarie. După el, ţara nu era încă pregătită pentru o revoltă bolşevică şi orice tentativă de a organiza una era sortită să se transforme într-un război civil şi în înfrângerea partidului. Ar fi fost încă o Comună din Paris. În opinia lui Kamenev, bolşevicii nu aveau altă variantă decât să continue strategia de a încerca să câştige susţinere în cadrul sovietelor, în dumele orăşeneşti şi în final în Adunarea Constituantă prin alegeri democratice. Trebuiau de asemenea să-i convingă pe menşevici şi pe eseri să iasă din coaliţie şi să li se alăture într-un guvern socialist.

Până la criza Kornilov, Lenin se opusese net ideii oricărui compromis cu liderii sovietelor. După „Zilele din Iulie" renunţase la orice speranţă de a ajunge la putere prin intermediul sovietelor: din punctul lui de vedere, Guvernul Provizoriu fusese luat captiv de o „dictatură militară" angajată într-un „război civil" împotriva proletariatului; sovietele îşi pierduseră potenţialul revoluţionar şi erau conduse „ca vitele la abator" de un grup de lideri înclinaţi să facă concesii „contrarevoluţiei". Singura opţiune rămasă era să renunţe la lozinca „Toată puterea în mâinile sovietelor!" şi să pună la cale o rebeliune armată prin care să transfere puterea organizaţiilor rivale ale proletariatului, sub conducerea Partidului Bolşevic. Faptul că Lenin era gata să abandoneze sovietele – în numele cărora urma să fie instaurat noul regim – în clipa când acestea nu mai serveau intereselor partidului său este revelator pentru atitudinea sa faţă de soviete. Este cât se poate de greşit să susţinem, aşa cum a făcut-o odinioară Isaac Deutscher, că Lenin plănuia să facă din Congresul Sovietelor sursa constituţională a puterii suverane, asemenea Camerei Comunelor din Marea Britanie, cu bolşevicii conducând prin intermediul acestui congres asemenea unui partid parlamentar occidental[*11]. Lenin nu era nici pe departe un adept al constituţionalismului sovietic – şi toate acţiunile lui de după luna octombrie dovedesc acest lucru. În

planurile lui, sovietele urmau întotdeauna să fie subordonate partidului. Chiar şi în *Statul şi revoluţia* – probabil cea mai „libertariană" lucrare a sa de teorie politică, pe care a terminat-o în această perioadă – Lenin a subliniat necesitatea unui partid-stat puternic şi represiv, unei dictaturi a proletariatului, în perioada de tranziţie către utopia comunistă când „statul burghez" urma să fie zdrobit. Abia dacă pomenea despre soviete[98].

Însă în urma crizei Kornilov, când liderii sovietelor s-au orientat mai mult spre stânga, chiar şi Lenin era pregătit să ia în calcul ideea unui compromis cu aceştia. Nu însemna că renunţă la scopul său final, o dictatură bolşevică. Pe 1 septembrie, în articolul „Despre compromisuri", el îi asigura pe membrii de stânga: „Partidul nostru face eforturi să obţină *pentru sine* dominaţia politică". Însă mişcarea către stânga a sovietelor, care acţiona în beneficiul partidului, a deschis încă o dată perspectiva apropierii de putere cu mijloace paşnice prin intermediul acestora. În ultimă instanţă, bolşevicii erau acum susceptibili să devină o forţă dominantă în orice guvern bazat pe soviete – şi acest lucru i-a permis lui Lenin să ia în calcul ceea ce, în esenţă, ar fi însemnat, potrivit lui, „revenirea noastră la cererile anterioare lunii iulie privind puterea deplină a sovietelor". În perioada celor două săptămâni premergătoare deschiderii în 14 septembrie a lucrărilor Conferinţei Forţelor Democratice, unde avea să fie rezolvată chestiunea puterii, Lenin a susţinut eforturile lui Kamenev de a-i convinge pe menşevici şi pe eseri să rupă coaliţia şi să se alăture bolşevicilor într-un guvern socialist bazat pe soviete. Dacă liderii sovietelor acceptau să ia puterea, bolşevicii aveau să renunţe la campania lor pentru o revoltă armată şi să concureze pentru putere în cadrul mişcării înseşi a sovietelor. Ceea ce implica condiţia pusă de Lenin a rămas însă clar: dacă liderii sovietelor refuzau, partidul urma să se pregătească pentru preluarea puterii[99].

Soarta Rusiei depindea deci de acţiunile liderilor sovietici din cadrul Conferinţei Forţelor Democratice. Acesta a fost momentul în care capacitatea lor de a conduce la nivel naţional a fost supusă unui test crucial – şi rezultatul a fost necorespunzător. Conferinţa s-a desfăşurat la Teatrul Aleksandrinski, un loc nimerit, dat fiind că întâlnirea s-a încheiat cu o farsă. Trei grupări politice au ieşit imediat în evidenţă: dreapta, care era favorabilă unei coaliţii cu cadeţii; gruparea de centru, care opta pentru o coaliţie cu burghezia, dar fără cadeţi; şi stânga, care susţinea un guvern socialist, bazat fie pe soviete, fie pe un spectru mai larg de grupări democratice reprezentate la conferinţă. Când s-a ajuns însă la vot confuzia a devenit totală. Mai întâi, conferinţa a votat o rezoluţie (cu 766 de voturi la 688) prin care se susţinea principiul general al coaliţiei cu burghezia. Apoi însă a votat două amendamente prin care cadeţii erau excluşi dintr-o astfel de coaliţie. Cei de dreapta s-au înfuriat atât de tare din această cauză, încât s-au alăturat stângii la un al doilea vot pentru rezoluţia iniţială şi au respins-o cu 813

voturi la 183. După patru zile de dezbateri conferinţa s-a încheiat fără să fi formulat un punct de vedere asupra chestiunii vitale pentru care fusese convocată în primul rând. Nu era prima ocazie în scurta şi intermitenta istorie a mişcării democratice din Rusia când liderii ei se dovedeau lipsiţi de cele mai elementare abilităţi privind luarea deciziilor la nivel parlamentar – şi nu avea să fie nici ultima; a fost însă poate cea mai importantă din punctul de vedere al consecinţelor.

O delegaţie extraordinară a participanţilor la conferinţă a fost convocată în grabă pentru a rezolva criza guvernamentală. Era dominată de liderii eseri şi menşevici care susţineau coaliţia şi, în pofida votului clar din timpul conferinţei, a iniţiat imediat negocierile cu cadeţii. Pe 24 septembrie s-a ajuns la o înţelegere şi a doua zi Kerenski şi-a numit membrii cabinetului. În esenţă era vorba despre acelaşi compromis politic făcut şi la a doua coaliţie din iulie, în care socialiştii moderaţi deţineau tehnic majoritatea portofoliilor ministeriale, iar cadeţii controlau poziţiile-cheie. A treia coaliţie însă nu mai avea nici una dintre capacităţile ministeriale – oricât de reduse au fost ele – ale celei anterioare. Era alcătuită din cadeţi de rangul al doilea şi obscuri trudovici din provincie, fără vreo experienţă reală de guvernare la nivel naţional. Socialiştii voiseră să o facă răspunzătoare în faţa preparlamentului, un organism calp şi în ultimă instanţă fără putere reală, numit de Conferinţa Forţelor Democratice cu zadarnica speranţă că îi va conferi republicii o oarecare formă de legitimitate până la convocarea Adunării Constituante (Plehanov o numea „căsuţa pe gheară de găină"). Cadeţii însă i-au forţat să renunţe la această cerere ca preţ pentru implicarea lor în coaliţie. Guvernul Provizoriu urma deci să rămână *de jure* putere suverană până la convocarea Adunării Constituante[100]. Acest cabinet de *opera buffa* avea să reziste oare atât? Fără o putere *de facto*, s-a dovedit incapabil să adopte o legislaţie relevantă şi nu a sperat decât să reziste în funcţie până la alegerile din noiembrie. Supravieţuirea timp de şase săptămâni – acestea îi erau ambiţiile minore –, şi cu toate acestea nu a rezistat decât patru.

Eşecul Conferinţei Forţelor Democratice a reprezentat o mărturisire publică a falimentului politic al liderilor sovietelor. După această recunoaştere finală a reticenţei lor faţă de preluarea puterii, susţinerea pentru menşevici şi eseri a cunoscut o cădere bruscă. La sfârşitul lunii septembrie, Partidul Menşevic a încetat practic să mai existe în Petrograd: ultima conferinţă orăşenească de partid nu a reuşit să mai aibă loc din lipsă de cvorum. Nu doar dogma lor marxistă rigidă i-a ţinut pe liderii menşevici în coaliţie, ci şi un eşec cu adevărat fundamental în a recunoaşte forţele politice şi sociale care s-au dezvoltat pe parcursul anului 1917. Leo Haimson, cel mai important istoric al facţiunii menşevice, scria: „Aproape chiar de la început, au fost puşi în situaţia de a încerca vitejeşte să controleze un haos care, treptat, i-a copleşit.

Nimic din ceea ce au trăit nu s-a dovedit a le fi familiar şi nici nu s-a desfăşurat conform aşteptărilor". Nu au reuşit să vadă că muncitorii industriali – propria lor bază electorală – se radicalizaseră şi că doar un guvern al sovietelor putea spera să exercite o autoritate reală asupra lor. Orbiţi de propria lor loialitate faţă de stat care îi făcuse să apere cu orice preţ principiile coaliţiei, au încetat să mai gândească sau să acţioneze ca nişte revoluţionari şi au nesocotit radicalismul crescând al muncitorilor şi susţinerea pe care le-o acordau bolşevicilor, considerându-le manifestări ale „ignoranţei" şi „imaturităţii" lor; iar acest lucru le-a confirmat credinţa dogmatică că sovietele nu sunt pregătite să ia puterea[101]. Liderii eseri s-au făcut vinovaţi de o autoamăgire similară, crezând cu naivitate că doleanţele ţăranilor legate de o reformă funciară fundamentală, pe care se şi construise Partidul Socialist-Revoluţionar, puteau fi amânate până la sfârşitul războiului şi tranşarea problemei puterii de către Adunarea Constituantă. Ţăranii erau tot mai indiferenţi faţă de rezultatul final al războiului şi faţă de forma de guvernare la nivel naţional: tot ce voiau ei era pace, pământ şi libertate, aşa cum era acest lucru exprimat în *volia* propriilor lor soviete şi comitete săteşti autonome. Se va dovedi că lucrurile stăteau astfel prin lupta nefastă pe care au dus-o eserii în 1918 pentru revocarea Tratatului de la Brest-Litovsk şi pentru mobilizarea ţăranilor de pe Volga în apărarea Adunării Constituante, după ce aceasta fusese desfiinţată de bolşevici.

Eşecul eserilor, ca şi acela al menşevicilor au fost, mai presus de toate, un eşec al liderilor. Ambele partide erau fără speranţă divizate în privinţa celor două probleme fundamentale ale anului 1917: ce era de făcut în privinţa războiului şi cum să se realizeze un echilibru între revoluţia politică şi cea socială. Liderii lor de dreapta erau defensişti şi puneau un mai mare accent pe revoluţia politică; în timp ce tovarăşii lor de stânga erau ferm angajaţi în susţinerea păcii şi a reformelor sociale radicale. Date fiind moştenirea istorică a Rusiei şi imensa prăpastie culturală care despărţea intelectualitatea de mase, probabil că nu exista nici o perspectivă reală, cel puţin nu în 1917, pentru susţinerea unei revoluţii politice după tradiţia europeană. O democraţie socialistă s-ar fi putut realiza însă, dacă liderii sovietelor ar fi convenit în septembrie să formeze o coaliţie cu bolşevicii – şi dacă Lenin ar fi fost ulterior de acord să respecte o astfel de coaliţie. Acestea erau însă două foarte mari semne de întrebare. Eserii de stânga au format până la urmă de unii singuri o alianţă cu bolşevicii în octombrie, deşi în etapa aceea Lenin nu avea nici o intenţie să-i trateze ca parteneri egali. Cât despre menşevicii de stânga, aceştia erau pierduţi fără speranţă. Martov, liderul lor, nu se putea decide să intre în nici un fel de alianţă cu vechiul lui rival Lenin, deşi acesta era rezultatul logic al disputei sale cu defensiştii, aşa cum cei mai mulţi dintre adepţii lui recunoşteau. Un loialist al

partidului până la capăt, Martov a rămas la bordul navei care se scufunda a menşevismului.

Troţki l-a descris pe Martov ca pe un „Hamlet al socialismului democratic" – şi asta spune totul. La fel ca mulţi alţi lideri socialişti veterani care se aflau în fruntea mişcării sovietelor în 1917, Martov era un intelectual mult prea bun ca să poată fi un politician de succes. Îl trăgea întotdeauna înapoi propria sa integritate şi faptul că aborda politica din perspectivă filosofică. Avea tendinţa să-şi aleagă aliaţii după coerenţa pe care o dovedea viziunea lor generală asupra lumii mai degrabă decât după oportunitatea sau chiar caracterul practic al politicilor acestora. De aceea în septembrie a rămas alături de menşevici în loc să intre într-o alianţă tactică cu bolşevicii: a acordat o mai mare importanţă principiilor marxiste fundamentale ale menşevicilor decât argumentelor pur politice care ar fi susţinut o alianţă. Această abordare principială i-a adus ulterior lui Martov multe laude din partea intelectualităţii socialiste: chiar şi Lenin se spune că ar fi mărturisit în 1921 că singurul lui mare regret a fost „că Martov nu este cu noi. Ce tovarăş nemaipomenit este, ce om pur!". Astfel de principii nobile sunt totuşi o povară fatală pentru liderul revoluţionar, iar în cazul lui Martov ele l-au făcut să fie slab şi indecis atunci când era nevoie să fie exact opusul[102].

Aceeaşi nehotărâre intelectuală a fost caracteristică multora dintre liderii sovietelor în 1917 – şi din această perspectivă fiecare dintre ei ar putea fi descris ca un Hamlet al socialismului democratic. Cernov era şi el o figură la fel de tragică în Partidul Socialist-Revoluţionar. La fel ca Martov, era un strălucit intelectual şi teoretician al partidului, dar îi lipseau serios calităţile necesare pentru a deveni un lider revoluţionar de succes. Nu avea acea voinţă puternică, acea determinare unică în a-şi materializa politicile, chiar dacă aceasta ar fi însemnat scindarea propriului partid, şi nici acel instinct fundamental de a aprecia când este momentul propice pentru a se lansa în lupta pentru putere. Aceasta era diferenţa crucială între Cernov şi Lenin – şi de această diferenţă depindea soarta Rusiei.

*

Cum planul lui Kamenev pentru o coaliţie socialistă fusese stopat de eşecul Conferinţei Forţelor Democratice, Lenin s-a întors la campania lui din cadrul partidului pentru lansarea imediată a unei revolte armate. Începuse deja să o susţină, în două scrisori adresate Comitetului Central şi scrise din exilul în Finlanda în ajunul conferinţei. Lenin susţinea că bolşevicii „pot şi *trebuie* să ia puterea statală în propriile mâini". Pot – pentru că partidul câştigase deja o majoritate în sovietele din Moscova şi Petrograd, ceea ce era „suficient pentru a-i atrage pe oameni de partea lui" în orice război civil, cu condiţia ca partidul la putere să

propună semnarea unei păci imediate şi să le dea ţăranilor pământ. Trebuie – pentru că dacă aşteptau convocarea Adunării Constituante, „Kerenski şi ai lui” aveau să ia măsuri preventive împotriva transferului de putere, fie prin cedarea Petrogradului în mâna germanilor, fie prin amânarea convocării Adunării Constituante. Conferinţa Forţelor Democratice era de condamnat, pentru că reprezenta „doar pătura superioară compromiţătoare a burgheziei. Nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi de procentele din alegeri: alegerile nu dovedesc nimic… Majoritatea oamenilor sunt de partea noastră”. Amintindu-le tovarăşilor lui despre maxima lui Marx că „insurecţia este o artă”, Lenin a conchis că „ar fi naiv să aşteptăm o majoritate «oficială» în favoarea bolşevicilor. Nici o revoluţie nu aşteaptă vreodată *aşa ceva*… Istoria nu ne va ierta dacă nu luăm puterea acum”[103].

Aceste două scrisori au ajuns la Comitetul Central în 15 septembrie. S-au dovedit extrem de stânjenitoare, ca să nu spunem mai mult, pentru restul liderilor bolşevici („Eram cu toţii şocaţi”, îşi amintea Buharin), întrucât Conferinţa Forţelor Democratice abia începuse şi ei erau încă ataşaţi tacticii conciliatoare a lui Kamenev. Erau chiar decişi să ardă toate copiile scrisorilor cu excepţia uneia, de teamă ca ele să nu cadă în mâinile bolşevicilor de rând şi să declanşeze astfel o revoltă. Comitetul Central a continuat să ignore sfatul lui Lenin şi a tipărit în schimb articolele lui mai vechi, în care susţinea tactica lui Kamenev. Lenin şi-a ieşit din minţi de furie. Deşi se temea încă să revină la Petrograd (Kerenski ordonase ca Lenin să fie arestat la conferinţă), s-a mutat din Finlanda în oraşul Vîborg, la 130 de kilometri de capitală, pentru a fi mai aproape. Pe parcursul săptămânilor următoare el a asaltat Comitetul Central şi organizaţiile de partid de nivel mai mic cu o avalanşă de scrisori nerăbdătoare, pline de fraze violente şi injurioase puternic reliefate, în care îndemna la începerea imediată a insurecţiei armate. A condamnat „tacticile parlamentare” ale liderilor bolşevici; şi a salutat perspectiva unui război civil („cea mai ascuţită formă a luptei de clasă”), pe care aceştia încercau să îl evite presupunând greşit că erau sortiţi să fie învinşi, la fel ca şi comunarzii din Paris. Dimpotrivă, insista Lenin, forţele antibolşevice nu vor însemna mai mult decât cei aliniaţi în spatele mişcării lui Kornilov, iar orice „râuri de sânge” vor aduce partidului o „victorie sigură”.

În fine, pe 29 septembrie, în punctul de maximă frustrare, Lenin a redactat rapid o tiradă furioasă împotriva liderilor bolşevici, în care îi acuza că sunt „*trădători mizerabili ai cauzei proletare*”. Voiseră să amâne transferul de putere până la Congresul Sovietelor, programat să înceapă pe 20 octombrie, când momentul era deja potrivit pentru preluarea puterii şi orice amânare nu făcea decât să-i permită lui Kerenski să facă uz de forţa armată împotriva lor. Muncitorii, insista Lenin, susţineau masiv cauza bolşevică; ţăranii începeau propria lor luptă

împotriva moşierilor, anihilând astfel pericolul unui 18 Brumar sau al unei contrarevoluţii „mic-burgheze”, asemenea celei din 1849; pe când grevele şi revoltele din restul Europei erau „simptome indiscutabile… că suntem *în ajunul unei revoluţii mondiale*”. „A rata un astfel de moment şi a «aştepta» până la Congresul Sovietelor ar fi o *tâmpenie crasă* sau *pur şi simplu trădare*”, iar dacă bolşevicii făceau asta, atunci s-ar fi „acoperit de ruşine” şi s-ar fi „distrus ca partid”. Ca un ultimatum, i-a ameninţat chiar că va demisiona din Comitetul Central, luându-şi astfel libertatea de a prezenta campania sa pentru o revoltă armată în faţa membrilor de rând ai partidului, programaţi să se întâlnească la un congres de partid în 17 octombrie. „Căci convingerea mea profundă este că dacă «aşteptăm» Congresul Sovietelor şi lăsăm să treacă momentul acesta vom *distruge* revoluţia.”[104] „Furia” notorie a lui Lenin atingea paroxismul.

De ce insista Lenin atât de mult pe nevoia unei revolte armate *înainte* de Congresul Sovietelor? Toate semnele arătau că timpul era de partea bolşevicilor: ţara era în degringoladă; sovietele deveneau tot mai de stânga; iar congresul apropiat ar fi aprobat aproape sigur apelul bolşevicilor pentru un transfer de putere către soviete. De ce să pui la cale atunci o revoltă prematură şi să rişti un război civil şi înfrângerea? Mulţi lideri bolşevici subliniaseră nevoia ca preluarea puterii să coincidă cu Congresul Sovietelor. Acesta era punctul de vedere al lui Troţki şi al câtorva alţi bolşevici din Sovietul din Petrograd – şi întrucât erau minuţios informaţi despre starea de spirit din capitală şi urmau să joace un rol conducător în orice revoltă, punctul lor de vedere avea o foarte mare influenţă în rândul partidului. Liderii se îndoiau că partidul avea suficient sprijin popular pentru a justifica o insurecţie în nume propriu, dar se gândeau că aceasta s-ar putea să aibă succes dacă era realizată în numele sovietelor. Întrucât bolşevicii îşi duseseră campania sub lozinca puterii pentru soviete, s-a spus că aveau nevoie de congres pentru a legitima o astfel de revoltă şi a o face să pară o acţiune a sovietului ca întreg, şi nu doar a unui partid. Adoptând această linie, care ar fi întârziat revolta cu doar câteva zile, Lenin ar fi putut câştiga o largă susţinere în partid împotriva acelora, precum Kamenev şi Zinoviev, care se opuneau net ideii de revoltă. Lenin a fost însă de neclintit – acapararea puterii trebuia să aibă loc *înainte* de întrunirea Congresului Sovietelor. A continuat să insiste până chiar în ajunul acestuia.

Lenin şi-a justificat nerăbdarea prin faptul că orice amânare în preluarea puterii îi va permite lui Kerenski să organizeze măsuri represive împotriva ei: Petrogradul avea să fie lăsat în mâna germanilor; sediul guvernului se va muta la Moscova; iar Congresul Sovietelor va fi interzis. Era, desigur, o aiureală. Kerenski era cu totul incapabil de o acţiune atât de decisivă şi în orice caz, aşa cum a subliniat Kamenev, guvernul nu avea puterea

de a pune în practică nici un fel de intenţie contrarevoluţionară. Judecând după alte scrieri ale lui din acea perioadă[*12], Lenin pare că inventează deliberat pericolul unor acţiuni represive din partea lui Kerenski pentru a-şi susţine propriile argumente în favoarea unei insurecţii devansate, deşi este posibil să fi devenit atât de rupt de situaţia reală din Rusia – dat fiind că era în Finlanda încă din iulie –, încât să creadă el însuşi ceea ce spune. Existau anumite zvonuri în presă că guvernul plănuia să evacueze capitala la începutul lunii octombrie; iar ele fără îndoială că i-au întărit convingerea că începuse un război civil şi că victoria militară va fi de partea celui care va îndrăzni să atace primul. „*On s'engage et puis on voit.*"

Mai exista însă un motiv pentru care era de dorit ca insurecţia să aibă loc înaintea întrunirii Congresului Sovietelor, fără nici o legătură cu tactica militară. Dacă transferul de putere avea loc printr-un vot al congresului, rezultatul ar fi fost aproape sigur un guvern de coaliţie constituit din toate partidele din soviete. Bolşevicii ar fi obţinut poate cel mai mare procent de fotolii ministeriale, dacă acestea erau alocate pe principiul proporţionalităţii, dar tot ar fi trebuit să conducă în parteneriat cel puţin cu aripa stângă a Partidelor Socialist-Revoluţionar şi Menşevic – dacă nu cumva chiar cu ele în integralitate. Pentru Kamenev, cel mai mare rival al lui Lenin din interiorul partidului, ar fi însemnat o victorie politică răsunătoare şi l-ar fi propulsat ca figură centrală într-o astfel de coaliţie. Sub conducerea lui, centrul puterii ar fi rămas Congresul Sovietelor, şi nu partidul; şi s-ar fi putut chiar să fie reînnoite eforturile de reunificare a bolşevicilor şi menşevicilor. Cât îl priveşte pe Lenin, el risca să rămână fără putere, fie la insistenţele menşevicilor şi eserilor, fie pentru că nu era dispus să colaboreze cu ei. Ar fi rămas astfel izolat în extrema stângă a propriului partid. Pe de altă parte, dacă preluarea puterii de către bolşevici avea loc înainte de congres, acest lucru ar fi făcut din Lenin stăpânul politic. Majoritatea din congres avea să aprobe probabil acţiunea bolşevicilor, oferind astfel partidului dreptul de a forma singur guvernul. Dacă menşevicii şi eserii ar fi ajuns să accepte această preluare în forţă a puterii ca pe un *fait accompli*, atunci fără îndoială că s-ar fi găsit pentru ei câteva portofolii minore în cabinetul condus de Lenin. Altfel, nu aveau altă soluţie decât să intre în opoziţie şi să-i lase pe bolşevici să conducă singuri. Eforturile lui Kamenev în direcţia unei coaliţii ar fi fost astfel subminate; Lenin ar fi avut dictatura proletariatului pe care şi-o dorea; şi chiar dacă rezultatul ar fi fost aruncarea inevitabilă a ţării în război civil, pentru Lenin acest lucru era acceptabil – dacă nu chiar bine-venit – ca parte a procesului revoluţionar.

Întors în capitală – unde a stat ascuns în apartamentul Margaritei Fofanova, membră a partidului –, Lenin a convocat o întrunire secretă a Comitetului Central bolşevic pentru 10

octombrie. În cadrul ei s-a luat decizia de a se pregăti o insurecţie armată. Faptul că acest eveniment istoric a avut loc în casa unui menşevic, Nikolai Suhanov, a fost una dintre acele mici ironii de care este plină obligatoriu istoria oricărei revoluţii. Soţia lui Suhanov, Galina Flakserman, o veche bolşevică (imaginaţi-vă numai ciorovăielile lor casnice!), l-a sfătuit pe băgăciosul ei soţ ca în seara cu pricina să nu se deranjeze să mai vină acasă de la biroul lui din Smolnîi, ceea ce se pare că îi cam stătea în obicei. Lenin a sosit târziu, deghizat cu o perucă – Kollontai îşi amintea că „semăna perfect cu un preot luteran" –, pe care şi-a scos-o pentru o clipă când a intrat în apartament, iar apoi şi-a tot aranjat-o în timpul şedinţei: în grabă, uitase să-şi ia şi pudra şi, fără ea, peruca îi aluneca mereu de pe capul chel şi lucios. Dintre cei douăzeci şi unu de membri ai Comitetului Central, doar doisprezece au fost prezenţi. Cea mai importantă decizie din istoria Partidului Bolşevic – începerea insurecţiei armate – a fost aşadar luată de o minoritate a Comitetului Central: a fost aprobată cu zece voturi pentru şi două împotrivă (Kamenev şi Zinoviev). Acesta a fost de fapt un *coup* leninist în interiorul Partidului Bolşevic[*13]. Încă o dată Lenin a reuşit să-şi impună voinţa în faţa celorlalţi lideri ai partidului. Preluarea puterii de către bolşevici ar fi greu de închipuit fără decisiva sa influenţă personală.

În primele ore ale dimineţii următoare, spre sfârşitul întâlnirii, Lenin a scris în grabă istorica rezoluţie cu creionul pe o bucată de hârtie ruptă dintr-un caiet. Deşi nu s-au stabilit termene sau tactici specifice, în document se recunoştea „că o revoltă armată [era] inevitabilă şi momentul [era] propice", iar organizaţiilor de partid li se cerea să aibă ca prioritate pregătirea ei. Când şedinţa s-a încheiat, soţia lui Suhanov a adus samovarul şi a pus pe masă brânză, salam şi pâine neagră. Bolşevicii au început imediat să mănânce[105]. Activitatea conspirativă le stârnise foamea.

*1 Liderii Sovietului şi ai Guvernului Provizoriu au fost amăgiţi de faptul că soldaţii, asemenea oamenilor de rând, îşi exprimau ostilitatea extremă faţă de orice era „nemţesc". Dar noţiunea de „nemţesc" era în cazul soldaţilor un simbol general pentru tot ceea ce urau – împărăteasa, guvernul ţarist trădător, războiul şi toţi străinii –, mai degrabă decât să evoce soldaţii nemţi (faţă de care îşi exprimau adeseori simpatia) aflaţi de partea cealaltă a liniei frontului.

*2 Într-adevăr, dând vina pe „bolşevici" pentru fiecare înfrângere militară, comandanţii lăsau impresia că bolşevicii erau cu mult mai influenţi decât au fost de fapt, şi ca urmare atracţia masei de soldaţi faţă de bolşevici a crescut.

*3 Demisia sa a fost anunţată oficial abia pe 7 iulie.

*4 Fostul Ţarskoe Selo.

*5 Fiica lui, Nadejda, se va căsători mai târziu cu Stalin.

*6 Dmitri Merejkovski (1865-1941), poet, filosof al literaturii şi religiei; Zinaida Ghippius (1869-1945), scriitoare şi eseistă, căsătorită cu Merejkovski; Dmitri Filosofov (1872-1940), critic literar, locuia împreună cu familia Merejkovski;

Konstantin Stanislavski (1863-1938), fondator, împreună cu Vladimir Nemirovici-Dancenko (1858-1943), al Teatrului de Artă din Moscova.

*7 În afară de Kerenski, ceilalţi „directori" erau: Tereşcenko (Afaceri Externe), generalul Verhovski (Război), amiralul Verderevski (Marină) şi A.M. Nikitin (Poştă şi Telegraf).

*8 În mare, ceea ce îl împiedicase pe Troţki să se alăture bolşevicilor mai devreme fusese o rivalitate personală, în ciuda lipsei unor reale diferenţe ideologice între el şi Lenin în 1917. Troţki nu se putea hotărî să cedeze în faţa „partidului lui Lenin" – un partid pe care îl criticase atât de mult în trecut. Aşa cum răspunsese chiar Lenin odată, întrebat fiind ce anume îi despărţea încă pe el şi pe Troţki: „Cum, nu ştiţi? Ambiţia, ambiţia, ambiţia" (Balabanoff, *My Life*, pp. 175-176).

*9 Menşevicii şi eserii nu aveau decât nişte facţiuni de stânga minoritare în favoarea unei guvernări a Sovietului, despre care se vor spune mai multe *infra*, la p. 427.

*10 În mare, aceasta a fost semnificaţia Decretului privind Controlul Muncitoresc votat de bolşevici în 14 noiembrie.

*11 Este interesant cât de mulţi marxişti din generaţia lui Deutscher (E.H. Carr îmi vine imediat în minte) au fost înclinaţi să vadă sistemul democratic occidental ca fiind inerent autoritar, iar regimul sovietic inerent democratic. Pentru comentariile lui Deutscher asupra „constituţionalismului sovietic", vezi *The Prophet Armed*, pp. 290-291.

*12 În ultimele zile înainte de 25 octombrie, Lenin a subliniat că o lovitură de stat de tip militar era sigur că ar fi reuşit, chiar şi dacă nu i s-ar fi alăturat decât un număr foarte mic de luptători disciplinaţi, pentru că forţele lui Kerenski erau foarte slabe.

*13 Congresul Partidului Bolşevic, programat pentru 17 octombrie, a fost anulat în mod misterios cam în acea vreme – fără îndoială că tot la insistenţele lui Lenin. Starea de spirit a membrilor de rând lăsa să se înţeleagă că aceştia s-ar fi opus cu putere ideii unei insurecţii armate. În cursul zilelor următoare Kamenev şi Zinoviev şi-au lansat campania de opoziţie faţă de insurecţie, cerând convocarea congresului partidului. Ne lipsesc încă dovezile de arhivă cruciale pentru a putea relata întreaga poveste a acestei lupte intestine de partid. (Pe această temă vezi Rabinowitch, „Bolsheviki", 119-120.)

Capitolul 11

Revoluţia lui Lenin

Arta unei insurecţii

Una dintre cele mai dramatice scene ale revoluţiei avea să se petreacă la o şcoală pentru fiicele de aristocraţi. De la căderea ţarului, Institutul Smolnîi – un imens palat în stil clasic şi zugrăvit în ocru, situat la periferia capitalei – fusese oarecum pustiu. După „Zilele din Iulie", Executivul Sovietului fusese obligat să-şi mute sediul aici, din mult mai prestigiosul Palat Taurida. Din acel moment institutul a devenit, în descrierea lui Suhanov, „arena internă a revoluţiei". Al doilea Congres al Sovietelor din întreaga Rusie, din octombrie, în cadrul căruia a fost proclamată puterea sovietică, a avut loc în sala de bal cu coloane albe unde elevele îşi perfecţionau odinioară paşii de vals şi de polcă.

Smolnîi nu avea nimic din graţia arhitecturală calmă a Palatului Taurida. Asemenea multor şcoli pentru fete din secolul al XIX-lea, era auster şi practic, mai degrabă o închisoare decât un loc care asigura lărgirea orizontului şi înălţarea spirituală. Austeritatea lui părea să reflecte schimbarea de dispoziţie din rândul locatarilor lui ilegali revoluţionari. Înăuntru era o atmosferă generală de îndârjire, nopţi nedormite şi improvizaţie febrilă. John Reed a spus că „zumzăia ca un stup imens". Porţile exterioare erau păzite de gărzi armate ursuze, care verificau atent permisele de trecere ale tuturor celor care intrau (chiar şi lui Troţki i-au refuzat o dată accesul, pentru că nu şi-a găsit permisul). Nesfârşitele coridoare boltite, abia luminate de lămpile electrice, erau înţesate cu soldaţi care se odihneau şi cu vrafuri de ziare. Era o fojgăială permanentă de oameni grăbiţi, iar sunetul bocancilor lor grei răsuna bubuitor pe pardoselile de piatră. Aerul era dens din cauza fumului de ţigară; pe jos era un covor de gunoaie; şi pretutindeni se simţea miros de urină. Pe pereţi atârnau afişe inutile: „Tovarăşi, pentru sănătatea voastră, păstraţi curăţenia!". Nimeni nu le lua în seamă. Sălile de clasă, care semănau cu nişte garnizoane, erau pline de birourile diferitelor organizaţii revoluţionare. Pe uşile lor, ce se deschideau şi se închideau mereu, mai rezistau încă vechile plăcuţe emailate cu numele claselor; deasupra lor atârnau însă nişte inscripţii grosolane care îl informau pe trecător despre noii lor ocupanţi: Comitetul Executiv al

Sovietului din Petrograd; Biroul Comitetelor de Fabrică; sau comitetul vreunui partid politic. Centrul vieţii de la Smolnîi era sala de bal, decorată cu candelabre, unde aveau loc sesiunile tumultuoase ale Sovietului; pe peretele de deasupra podiumului unde stătea executivul era un loc gol, de unde fusese scos portretul ţarului. La parter, în fosta sală de mese a fetelor, era întotdeauna o mulţime uriaşă de soldaţi şi de muncitori flămânzi; mulţi veneau la Smolnîi doar ca să mănânce. Îşi înfulecau mâncarea, sorbeau ceaiul fierbinte din căni de metal şi strigau obscenităţi pe care tinerele doamne de familie bună de la Smolnîi nici nu şi le-ar fi putut imagina[1].

Cu Comitetul Central bolşevic instalat în camera 36, Smolnîi a devenit o provocare fizică la adresa existenţei Guvernului Provizoriu. Întâlnirea crucială din 10 octombrie pusese revolta armată pe agenda bolşevicilor. Dar nu se fixase o dată. Deocamdată, cei mai mulţi dintre liderii bolşevici încă se opuneau cererii lui Lenin de a declanşa imediat o insurecţie, în timp ce unii o amânau pentru un viitor îndepărtat. „Rezoluţia din 10 octombrie este una dintre cele mai bune rezoluţii pe care le-a adoptat vreodată Comitetul Central – declara Mihail Kalinin –, dar nu este sigur când va avea loc această revoltă… poate peste un an.” Starea de spirit ambivalentă a străzii era principalul motiv de îngrijorare. Toată lumea simţea un fel de oboseală şi de nemulţumire faţă de *Kerenşcina*. Războiul dura de mult prea mult timp, lumea era sătulă să stea la coadă câte o jumătate de noapte pentru pâine, iar în fabrici şi cazărmi era tot mai răspândit sentimentul că statu-quoul nu mai putea fi îndurat. Dar muncitorii şi soldaţii din Petrograd „aveau să iasă” oare în cazul unei revolte? Mulţi îşi aminteau de „Zilele din Iulie”, de muncitorii care îşi pierduseră slujbele şi de represiunile care urmaseră şi nu erau prea dornici să rişte o altă înfrângere. Organizaţia Militară Bolşevică lua întotdeauna pulsul stării de spirit din mahalalele capitalei şi avertizase în repetate rânduri că, deşi soldaţii şi muncitorii erau foarte nemulţumiţi şi simpatizau cu lozincile ei, nu erau totuşi pregătiţi să iasă la chemarea partidului, însă ar fi putut să iasă în stradă la chemarea Sovietului, dacă acesta era în pericol.

Nedorind să aştepte Congresul Sovietelor din întreaga Rusie, Lenin şi-a pus speranţele în Congresul Regional al Sovietelor din Nord, întrunit la Petrograd în 11-13 octombrie. Laţis îşi aminteşte că „planul era să se proclame congresul ca devenind guvern şi acela să fie începutul”. Lenin avea legături foarte strânse cu liderii bolşevici din zona baltică: ei au fost cei care au cerut întrunirea Congresului Regional al Nordului şi au aranjat ca acesta să se ţină la Petrograd, şi nu la Helsingfors. Lenin îşi petrecuse vara în regiunea baltică şi ajunsese să o considere o bază de lansare esenţială pentru revoluţia din Rusia, ca şi din restul Europei. Era impresionat mai ales de zelul revoluţionar al letonilor: ei au fost garda lui de corp, iar în primele zile ale regimului sovietic dintre

ei s-au ales cei mai mulţi lideri CEKA şi ai Armatei Roşii (Laţis, Eiduk, Peters, Smilga). Bolşevicii din Riga controlau efectiv Sovietul oraşului încă din august, iar Lenin aştepta acum de la ei să aducă în Rusia principiul puterii Sovietului[*1]. Într-o scrisoare către Smilga, unul dintre cei mai apropiaţi tovarăşi din timpul exilului de peste vară, Lenin a explicat limpede că vedea insurecţia din Petrograd ca pe o invazie militară dinspre regiunea baltică. Pe 17 septembrie scria: „Mi se pare că putem avea complet la dispoziţia noastră numai trupele din Finlanda şi de la Marea Baltică şi că doar ele pot să joace un rol militar serios". Congresul Regional al Nordului avea să dea semnalul pentru această invazie. Smilga îl organizase la îndemnul lui Lenin şi îşi asumase rolul de preşedinte. Delegaţii bolşevici au sosit înarmaţi, presupunând că întrunirea avea să devină centrul unei revolte. Lenin însă a avut din nou parte de frustrare: majoritatea delegaţilor au adoptat rezoluţia precaută a lui Kamenev, de a lăsa crearea unui guvern sovietic în sarcina Congresului din întreaga Rusie, care urma să se întrunească pe 20 octombrie. Se pare că nici chiar în zona baltică, regiunea de avangardă preferată a lui Lenin, nu exista o susţinere de masă pentru o insurecţie declanşată la chemarea partidului[2].

Acelaşi lucru aveau să-l sugereze argumentele prezentate la o şedinţă a Comitetului Central din 16 octombrie. Cei care au participat la întâlnire, reprezentanţi ai Organizaţiei Militare Bolşevice, ai Sovietului din Petrograd, ai comitetelor de fabrică şi ai sindicatelor, au avertizat cu toţii asupra riscurilor implicate de organizarea unei revolte înainte de Congresul Sovietelor. Krîlenko a susţinut punctul de vedere al Organizaţiei Militare, conform căruia dorinţa de luptă a soldaţilor era tot mai palidă: „ar trebui să-i impulsioneze ceva, desfiinţarea garnizoanei, de exemplu, ca să se revolte şi să iasă în stradă". Volodarski, de la Sovietul din Petrograd, a confirmat şi el „impresia generală… că nimeni nu e pregătit să iasă în stradă, dar toată lumea va ieşi la chemarea Sovietului". După părerea lui Şmidt, reprezentant al sindicatelor, rata uriaşă a şomajului şi teama de concedieri îi reţineau pe muncitori. Şliapnikov a adăugat că până şi în sindicatul metalurgiştilor, unde influenţa partidului era dominantă, „ideea unei revolte bolşevice nu este populară şi zvonurile legate de ea chiar stârnesc panică". Kamenev a tras concluzia logică: „Nu există nici un fel de dovezi că ar fi necesar să începem lupta înainte de 20 [când trebuia să fie convocat Congresul Sovietelor]". Lenin insista însă asupra nevoii de a face imediat pregătiri şi nu vedea nici un motiv de amânare pe baza rapoartelor prudente despre starea de spirit a maselor din Petrograd: într-un *coup d'État* militar, aşa cum concepea el preluarea puterii, nu era nevoie de un număr prea mare de forţe, cu condiţia ca acestea să fie bine înarmate şi suficient de disciplinate. Influenţa lui Lenin era atât de covârşitoare, încât s-a făcut aşa cum voia el. Contrarezoluţia

propusă de Zinoviev, în care se interzicea practic organizarea unei revolte înainte de consultarea delegaţilor bolşevici la Congresul Sovietelor, a căzut cu 15 voturi la 6. Raportul destul de strâns al voturilor – în comparaţie cu majoritatea de 19 voturi la 2 în favoarea apelului mult mai vag al lui Lenin pentru o revoltă în viitorul apropiat – sugerează totuşi că mai mulţi lideri bolşevici aveau îndoieli serioase că ar fi fost înţelept să declanşeze o insurecţie înainte de Congresul Sovietelor, chiar dacă ele nu erau suficiente pentru a i se opune deschis marelui dictator[3]. În ultimă instanţă, pentru un astfel de gest era nevoie de ceva curaj.

La sfârşitul şedinţei, Kamenev a declarat că el nu poate accepta rezoluţia, care, în opinia sa, ar fi dus partidul la dezastru, şi şi-a înaintat demisia către Comitetul Central, pentru a-şi face campania publică. A cerut şi convocarea congresului partidului, pe care Lenin reuşise să-l amâne: nu prea încăpea îndoială că participanţii la congresul partidului aveau să se opună chemării la revoltă înainte de Congresul Sovietelor. Pe 18 octombrie Kamenev şi-a făcut publice opiniile în ziarul lui Gorki, *Novaia jizn*. „În prezent – a scris el –, instigarea la o revoltă armată înainte şi independent de Congresul Sovietelor ar fi un pas nepermis şi chiar fatal pentru proletariat şi pentru revoluţie.” Sigur că aşa s-au dat în vileag: zvonurile despre o lovitură bolşevică circulau deja de săptămâni, iar acum conspiraţia fusese în sfârşit devoalată. Aflat la Sovietul din Petrograd, Troţki a fost nevoit să nege zvonurile, dar de data aceasta interpretarea lui a fost prea puţin convingătoare. Lenin era furios şi, ca un fel de indiciu al epurărilor care aveau să urmeze, i-a acuzat pe Kamenev şi Zinoviev în presa bolşevică. „Spărgători de grevă”, „trădare”, „vânzători ai cauzei”, „mincinoşi calomniatori” şi „crimă” – astfel de termeni împânzeau scrisorile furioase pe care le-a scris în 18 şi 19 octombrie. „Domnul Zinoviev şi domnul Kamenev (aceasta era cea mai mare insultă – nu mai erau nici măcar «tovarăşi») ar trebui să fie excluşi din partid.”[4] Erau acţiunile unui tiran.

Prin publicarea scrisorilor, Lenin scotea campania pentru revoltă în domeniul public. Întotdeauna îşi bazase argumentele pentru o preluare proactivă a puterii (înainte de Congresul Sovietelor) pe pericolul – fie supraestimat, fie, mai degrabă, inventat – că Guvernul Provizoriu s-ar fi putut să nu permită, în cele din urmă, întrunirea congresului. Toate rapoartele de la organizaţiile locale de partid arătau limpede că deşi muncitorii şi soldaţii din Petrograd nu ar fi ieşit la chemarea unui singur partid, s-ar fi putut să o facă dacă Sovietul era ameninţat. Acest lucru se verificase încă de la criza Kornilov, când prinsese pentru prima dată rădăcini ideea că o „contrarevoluţie” pândea în umbra regimului Kerenski. Dacă bolşevicii aveau să-şi scoată din nou în stradă simpatizanţii, trebuiau să-i convingă că Sovietul era ameninţat. Au făcut-o oponenţii lor pentru ei.

Odată ce conspiraţia bolşevică a devenit de notorietate publică, liderii sovietici au decis să amâne Congresul Sovietelor până pe 25 octombrie. Sperau că acele cinci zile în plus le vor da şansa să-şi adune simpatizanţii din provinciile îndepărtate. Nu au făcut însă decât să le dea bolşevicilor timpul în plus de care aveau nevoie pentru pregătirile finale de revoltă. Mai mult, au conferit credibilitate acuzaţiilor că liderii Sovietului plănuiau să renunţe cu totul la Congresul Sovietelor. Este adevărat că în primul rând regretau faptul de a-l fi convocat: când o făcuseră, în momentul Conferinţei Forţelor Democratice, înclinarea balanţei către bolşevici nu era încă pe deplin evidentă; pe măsură însă ce se apropia congresul, îşi dădeau seama că îi paşte o înfrângere clară.

Poate că liderii Sovietului ar fi trebuit mai degrabă să-şi concentreze eforturile ca să solicite măsuri represive în forţă pentru a contracara ameninţarea bolşevică. Adevărul e că, şi în situaţia unei majorităţi în cadrul Congresului Sovietelor, rezoluţiile lor pe hârtie nu ar fi fost suficiente ca să-i protejeze de baionetele bolşevicilor. Dar sentimentele lor de camaraderie faţă de Partidul Bolşevic îi împiedicau pe menşevici şi pe eseri să adopte asemenea măsuri. Nu puteau uita că doar cu câteva luni înainte fuseseră tovarăşi de luptă revoluţionară în ilegalitate (şi nu reuşeau să înţeleagă că după numai câteva luni aveau să devină chiar ei victimele Terorii Bolşevice). S-au limitat la întrebări menite să-i pună în încurcătură pe bolşevici. Au bătut din picior şi au cerut ca bolşevicii să-şi declare planurile în faţa Sovietului. „Vreau un răspuns cu da sau nu”, a insistat Dan, ca şi cum bolşevicii ar fi fost dispuşi să i-l dea[5].

Atitudinea lui Kerenski a fost la fel de lipsită de viziune. În ultimele săptămâni ale Guvernului Provizoriu, atitudinea lui a început să semene cu aceea a ultimului ţar: amândoi au refuzat să recunoască ameninţarea revoluţionară la adresa propriei lor autorităţi. În cazul ţarului Nicolae, înfumurarea izvora dintr-o disperare fără margini şi o resemnare fatalistă; la Kerenski însă, era mai degrabă rezultatul optimismului său prostesc. Popularitatea naţională a lui Kerenski din perioada de început a revoluţiei i se urcase la cap. Ajunsese să creadă în propria sa „chemare providenţială” de a conduce „poporul” spre libertate şi, izolat la fel ca ţarul în Palatul de Iarnă, era suficient de departe de situaţia reală încât să nu mai pună la îndoială această soartă. La fel ca Nicolae, se înconjurase de admiratori devotaţi, care nu îndrăzneau să spună ce gândesc; şi menţinea un guvern lipsit de putere, vorbind mereu despre remanieri. Nu avea nici o idee despre cât de nepopular era de fapt – sau poate că nici nu voia să afle.

E clar că nu auzise gluma care circula prin ţară în ultimele zile ale regimului său: „Î: Care e diferenţa între Rusia de azi şi cea de la sfârşitul anului trecut? R: Atunci o aveam pe Alexandra Fiodorovna [împărăteasa], acum îl avem pe Aleksandr Fiodorovici

[Kerenski]". Izolarea premierului era aproape totală. Eroul din primăvară al poporului devenise în toamnă antieroul lui. Erau tot mai răspândite zvonurile despre „corupţia lui morală" (aşa cum se întâmplase şi în cazul Romanovilor): despre viaţa luxoasă pe care o ducea în Palatul de Iarnă; despre legătura sa amoroasă cu Elena Biriukova, verişoara soţiei lui, care locuia împreună cu soţii Kerenski la palat; despre starea lui permanentă de beţie; şi despre dependenţa lui de morfină şi cocaină. Prietenii şi cunoştinţele o sunau pe soţia lui Kerenski pentru a-şi exprima compasiunea profundă. „Nu înţelegeam de ce sunt atât de amabili – îşi amintea ea mai târziu –, dar apoi s-a dovedit că în presa de stânga apăruse informaţia că premierul îşi părăsise nevasta şi fugise cu o actriţă." Circulau zvonuri false potrivit cărora ar fi fost evreu, ceea ce în climatul de antisemitism care domnea în perioada revoluţionară era deosebit de nociv pentru imaginea lui publică. Kerenski însuşi îşi amintea că atunci când a fugit din Palatul de Iarnă, chiar înainte ca bolşevicii să pună mâna pe putere, a văzut scris pe un perete următorul graffiti ironic: „Jos cu Kerenski evreul, trăiască Troţki!". Se mai zvonea şi că lui Kerenski îi plăcea să se îmbrace în haine femeieşti. Avea ceva feminin în înfăţişare şi în gesturi (Zinaida Ghippius îl numea al ei „revoluţionar feciorelnic"), iar asta îl făcea să pară slab, mai ales în ochii multor muncitori, şi îl punea într-un contrast nefavorabil cu masculinitatea musculoasă a bolşevicilor. Ulterior s-a zvonit chiar că atunci când Kerenski a fugit din Palatul de Iarnă era îmbrăcat în uniformă de infirmieră[6].

Kerenski îşi pierduse credibilitatea nu doar în rândul oamenilor de pe stradă. Aliaţii occidentali, care fuseseră întotdeauna simpatizanţii lui cei mai puternici, s-au întors şi ei împotriva lui după criza Kornilov. Ministerul Afacerilor Externe britanic se lăsase evident păcălit de zvonurile legate de viaţa personală a prim-ministrului. Avea impresia absurdă că secretarul lui Kerenski, David Soskice, era agent german şi bolşevic, iar Kerenski era pe cale să încheie o pace separată cu Germania. Nabokov, reprezentantul Guvernului Provizoriu la Londra, considera că britanicii se deciseseră să se spele pe mâini de Kerenski, crezând că „urma să fie abandonat" odată ce reformele lui Kornilov fuseseră aruncate peste bord[7].

Chiar şi pentru intelectualii democraţi, care odinioară îl salutau ca pe un erou popular, Kerenski era acum ţinta injuriilor. Cea mai veche protectoare a lui, poeta şi amfitrioana de serate literare Zinaida Ghippius, a scris în jurnalul ei pe 24 octombrie: „Nimeni nu-i vrea pe bolşevici, dar nici nu e nimeni dispus să lupte pentru Kerenski". Cam aşa stăteau lucrurile, pe scurt. Brusilov, care de la demiterea sa din postul de comandant suprem ajunsese să susţină necesitatea înfiinţării unei miliţii civile care să lupte cu bolşevicii, a descoperit că nu reuşeşte să adune nici voluntari, nici bani ca să plătească mercenari. Toată lumea îi înjura pe bolşevici, dar nimeni nu era dispus să facă nimic în

privinţa lor. Burghezia şi grupările de dreapta nu voiau să aibă vreo legătură cu Guvernul Provizoriu, ba chiar au salutat dizolvarea lui. Nimeni nu dorea să-l apere, monarhiştii cu atât mai puţin. Preferau să-i lase pe bolşevici să ia puterea, convinşi că nu aveau să reziste prea mult şi aveau să ruineze ţara, încât *toţi* socialiştii aveau să fie discreditaţi şi atunci forţele de dreapta aveau să-şi impună propria dictatură[8].

Kerenski nu şi-a dat seama că soarta i se schimbă. A continuat să se bizuie pe susţinerea „poporului" – nu era el oare ostaticul lui? – şi a refuzat să ia vreo măsură preventivă împotriva ameninţării bolşevice. În prima jumătate a lunii octombrie, când astfel de măsuri ar fi avut măcar o şansă de succes, nu s-a făcut nici o încercare de a prelua controlul asupra palatului Smolnîi sau de a-i aresta pe liderii bolşevici ori de a întări sistemul de apărare al oraşului. Kerenski părea să creadă că orice revoltă bolşevică avea să fie un eşec, la fel ca „Zilele din Iulie". A început chiar să se roage ca bolşevicii să facă o mişcare, având convingerea naivă că astfel i se va oferi ocazia să termine cu ei o dată pentru totdeauna. „Aş fi gata să spun rugăciuni ca să izbucnească o revoltă", i-a spus el lui Nabokov pe 20 octombrie. „Am o capacitate de luptă mai mare decât este necesar. Vor fi zdrobiţi amarnic."[*2] [9]

Încrezător în victorie, Kerenski le-a declarat război bolşevicilor. Şi-a anunţat planul de a transfera cea mai mare parte a garnizoanei din Petrograd pe Frontul de Nord, unde germanii înaintau spre capitală. La fel ca în pragul crizei din iulie, dispersarea garnizoanei ar fi dus la o revoltă bolşevică prost organizată. Desigur însă că a fost o eroare de calcul fatală. A confirmat acuza bolşevică potrivit căreia în cercurile guvernamentale exista o „conspiraţie contrarevoluţionară" – acuză de care bolşevicii aveau nevoie ca să câştige sprijin pentru o revoltă imediată. Bolşevicii au susţinut că premierul plănuia să abandoneze capitala ca să anuleze Congresul Sovietelor şi să înăbuşe revoluţia. Astfel de temeri au atins paroxismul atunci când Rodzianko, fostul preşedinte al Dumei, l-a îndemnat pe Kerenski să plece, într-un discurs reluat pe larg în presă, sub titlul: „La naiba cu Petrogradul!".

În această atmosferă politică deosebit de încărcată, Comitetul Militar Revoluţionar (CMR) a putut înlocui autoritatea Guvernului Provizoriu în interiorul garnizoanei Petrograd şi a devenit forţa organizatoare conducătoare a insurecţiei bolşevice. Totul s-a întâmplat în câteva zile – iar secretul succesului CMR a stat în faptul că s-a prezentat ca organ de apărare a *Sovietului*. CMR s-a format la mijlocul lunii octombrie şi a ţinut prima şedinţă organizatorică în data de 20. La fel ca şi Comitetul de Luptă Împotriva Contrarevoluţiei din cadrul Sovietului, care apăruse în timpul crizei Kornilov, CMR era conceput ca o organizaţie ad-hoc de apărare revoluţionară (în egală măsură împotriva germanilor şi

împotriva „contrarevoluţiei”). Biroul comitetului, care se întrunea la etajul al treilea din palatul Smolnîi, era alcătuit din trei bolşevici şi doi eseri de stânga, iar P.E. Lazimir, şi el eser de stânga, era preşedintele nominal. Se păstra astfel aparenţa unei organizaţii a Sovietului, lucru important, întrucât soldaţii nu ar fi răspuns decât chemării Sovietului. Însă CMR era de fapt o organizaţie bolşevică. Adevăraţii lideri erau Troţki, Antonov-Ovseenko şi Dîbenko, marinar din Flota Mării Baltice, un uriaş cu barbă neagră şi iubitul Aleksandrei Kollontai (care era destul de în vârstă ca să-i fie mamă). Rolul eserilor de stânga era unul de „camuflaj”, după cum îl numise Troţki, pentru a masca planurile bolşevicilor cu privire la lovitura de stat. Faptul că eserii se lăsaseră folosiţi astfel spune totul despre naivitatea lor politică. Deciziile lor strategice erau dictate de un spirit revoluţionar amorf, caracteristic studenţilor. Erau nişte mieluşei în faţa lupului bolşevic. Atunci când CMR a decis să iniţieze preluarea puterii, în primele ore ale zilei de 25 octombrie, cei doi eseri de stânga nici măcar nu erau prezenţi.

Ameninţarea cu transferul pe front a declanşat instantaneu o revoltă în interiorul garnizoanei Petrograd. Cea mai mare parte a soldaţilor au refuzat să se mai supună ordinelor Statului-Major General şi şi-au declarat loialitatea faţă de CMR, care a trimis comisari să-i înlocuiască pe comandanţii de unitate. Soldaţii participau la întruniri în care îşi exprimau disponibilitatea de a „ieşi” împotriva Guvernului Provizoriu, dacă Sovietul din Petrograd i-ar fi chemat. Chiar şi regimentele de cazaci, odinioară loiale, s-au alăturat revoltei sau au rămas neutre. În 21 octombrie, CMR s-a autoproclamat ca autoritate conducătoare în garnizoană: era primul act al insurecţiei. Statul-Major General a făcut un ultim efort disperat de a-şi salva o parte din autoritate printr-un compromis cu CMR. Era însă prea târziu. Unităţile garnizoanei erau deja sub controlul efectiv al comisarilor. În 23 octombrie CMR şi-a extins puterea şi asupra Fortăreţei Petru şi Pavel, ale cărei tunuri erau îndreptate spre Palatul de Iarnă. Cu două zile înainte de începerea insurecţiei armate, Guvernul Provizoriu îşi pierduse controlul militar real asupra capitalei. A fost elementul esenţial al întregii insurecţii: fără el nu se poate explica uşurinţa cu care bolşevicii au obţinut victoria. Până în 25 octombrie fusese deja îndeplinită sarcina cea mai importantă a oricărei revoluţii reuşite – capturarea garnizoanei din capitală; Guvernul Provizoriu era lipsit de apărare; bolşevicilor nu le mai rămânea decât să pătrundă în Palatul de Iarnă şi să-i aresteze pe miniştri.

Remarcabil în cazul insurecţiei bolşevice este că, doar cu câteva ore înainte de declanşarea ei, aproape nici unul dintre liderii bolşevici nu voia ca ea să aibă loc. Până târziu în seara de 24 octombrie, majoritatea membrilor Comitetului Central şi ai CMR încă nu luaseră în considerare răsturnarea Guvernului Provizoriu înainte de deschiderea Congresului Sovietelor din ziua

următoare. Troţki, care în lipsa lui Lenin îşi asumase de fapt conducerea partidului, subliniase în repetate rânduri că e nevoie de disciplină şi de răbdare. În dimineaţa zilei de 24, Kerenski ordonase închiderea a două ziare bolşevice. Troţki a refuzat să se lase atras în această „provocare": CMR trebuia pus în alertă; instalaţiile strategice ale oraşului trebuiau să fie capturate, ca măsură defensivă împotriva oricăror ameninţări „contrarevoluţionare" ulterioare; aşa cum a insistat însă la o întâlnire de după-amiază a delegaţilor la Congresul Partidului Bolşevic, „ar fi o greşeală să folosim chiar şi o singură maşină blindată dintre cele care apără Palatul de Iarnă ca să arestăm guvernul… Asta e defensiva, tovarăşi. Asta e defensiva". În seara aceea, în cadrul Sovietului din Petrograd, Troţki a declarat – şi avea motive întemeiate să creadă – că „nu intră în planurile noastre declanşarea unui conflict armat astăzi sau mâine, în ajunul Congresului Sovietelor"[10].

Existau motive serioase pentru a nu forţa evenimentele în acel ultim moment. Bolşevicii aveau nevoie de aprobarea Congresului Sovietelor pentru a conferi legitimitate acţiunii lor de preluare a puterii: fără ea era sigur că nu s-ar fi putut baza pe sprijinul soldaţilor şi muncitorilor şi poate chiar ar fi riscat să fie obligaţi să lupte împotriva lor. Delegaţii sovietelor soseau deja pentru deschiderea congresului în 25 octombrie, şi după alcătuirea lor părea foarte probabil să existe o majoritate solidă în favoarea puterii sovietelor. În ceea ce priveşte Guvernul Provizoriu, ei bine, acesta părea tot mai provizoriu şi nu încăpea îndoială că ar fi căzut la primul brânci. În seara de 24, preparlamentul votase o moţiune de cenzură împotriva guvernului. Chiar şi Dan şi Goţ, până atunci unii dintre cei mai încăpăţânaţi susţinători ai coaliţiei, l-au abandonat pe Kerenski şi au cerut formarea unui guvern democratic fidel păcii şi reformelor radicale. Voiau să facă publică decizia lor sub forma unei proclamaţii istorice care a fost afişată peste tot în capitală chiar în noaptea aceea, în speranţa că i-ar putea domoli pe potenţialii insurgenţi şi ar întări campania în favoarea unei rezolvări paşnice a problemei puterii, prin formarea unei coaliţii socialiste. Poate că era deja prea târziu pentru asta: era ca şi cum ar fi încercat să contracareze tunurile bolşevice cu decrete pe hârtie. Chiar şi în aceste ultime ore, mai exista un oarecare temei pentru speranţa că s-ar putea ajunge la o înţelegere. În seara de 24, Kamenev încă mai alerga prin Smolnîi, încercând să obţină sprijinul pentru o rezoluţie în care se solicita congresului să formeze un guvern socialist cu toate partidele din soviet; iar eserii şi menşevicii, ai căror delegaţi la congres s-au întrunit târziu în noapte, se hotărâseră în sfârşit să susţină planul.

Între timp, totuşi, insurecţia bolşevică lua deja avânt. În ciuda apelului la disciplină făcut de Troţki, era greu să împiedici măsurile defensive ale CMR să se transforme într-o ofensivă generală. La căderea întunericului, mulţimi înarmate de muncitori

şi soldaţi bolşevici s-au revărsat spre centrul oraşului. Gărzile Roşii au capturat blocadele instalate de guvern pe poduri, care controlau drumurile dinspre cartierele sărace de la periferie. Au instalat baricade pe străzi şi patrulau în maşini blindate, în timp ce spectatorii care ieşeau târziu de la teatru se grăbeau spre casă. La primele ore ale dimineţii, forţele bolşevice preluaseră controlul gărilor, poşta şi telegraful, banca de stat, centrala telefonică şi centrala electrică. Gărzile Roşii preluaseră secţiile locale de poliţie şi începuseră chiar să-şi asume funcţiile poliţiei. Una peste alta, insurgenţii deţineau aproape integral controlul oraşului, cu excepţia zonei centrale din jurul Palatului de Iarnă şi al Pieţei Sf. Isaac. Baricadaţi în interiorul Palatului de Iarnă, miniştrii lui Kerenski nu aveau control nici măcar asupra propriilor telefoane sau mijloace de iluminat. Unul dintre mecanicii bolşevici angajaţi în acţiunea de preluare a Gării Nikolaevski şi-a amintit că stătuse de pază lângă statuia ecvestră a lui Alexandru al III-lea:

> Era o noapte foarte rece. Simţeai cum vântul dinspre nord îţi pătrunde până la os. Pe străzile din preajma Gării Nikolaevski, grupuri de mecanici stăteau ghemuiţi unii în alţii, tremurând de frig, şi cercetau vigilenţi umbrele nopţii. Lumina lunii crea o scenă fantastică. Siluetele caselor semănau cu nişte castele medievale şi umbre uriaşe îi urmăreau pe mecanici. La vederea lor, penultimul împărat părea să-şi strunească îngrozit calul[11].

Aceste succese de început l-au făcut pe Lenin să fie şi mai atras de ideea unei preluări imediate a puterii. Liderii bolşevici nu voiau să se repete „Zilele din Iulie”, când ezitarea lor iniţială a dus la un fiasco. Pe măsură ce primeau veşti despre cuceririle bolşevicilor, a crescut şi presiunea de a prelua controlul asupra situaţiei şi de a declanşa insurecţia. Intervenţia lui Lenin a fost decisivă. Închis în apartamentul Fofanovei, devenise tot mai frustrat urmărind desfăşurarea evenimentelor din ziua respectivă. La ora 18.00 a redactat un apel disperat către organizaţiile de partid din Petrograd, în care le îndemna să declanşeze insurecţia în următoarele câteva ore, şi i-a ordonat Fofanovei să îl ducă la Smolnîi. Congresul Sovietelor urma să se deschidă în după-amiaza următoare şi dacă bolşevicii nu reuşeau să pună mâna pe putere până atunci, întreaga sa strategie politică era ratată. La ora 22.00 Lenin nu a mai rezistat. Şi-a pus pe cap peruca şi o şapcă muncitorească, şi-a înfăşurat un bandaj în jurul capului şi a pornit către Smolnîi, însoţit de Eino Rahiia, un bolşevic finlandez. Traversând cartierul Vîborg într-un tramvai gol, Lenin a copleşit-o pe biata manipulantă cu întrebări despre cele mai recente evoluţii ale situaţiei şi, aflând că este de stânga, a terorizat-o cu sfaturi privind acţiunea revoluţionară. De la Gara Finlanda cei doi bărbaţi au continuat drumul pe jos. O patrulă guvernamentală i-a oprit aproape de Palatul Taurida, dar, după spusele lui Rahiia, cum

Lenin era îmbrăcat cu cele mai ponosite haine, a fost confundat cu un beţiv inofensiv şi lăsat să meargă mai departe[12]. Nu poţi să nu te întrebi cât de diferită ar fi fost istoria dacă Lenin era arestat atunci.

Puţin înainte de miezul nopţii au ajuns în sfârşit la Smolnîi. Clădirea era puternic luminată, ca un vapor de linie pe apele întunecate ale oceanului în noapte. Camioane şi maşini blindate intrau şi ieşeau, pline cu trupe bolşevice şi cu arme. În faţa porţilor fuseseră instalate mitraliere şi membri ai Gărzilor Roşii adunaţi în jurul unui foc verificau permisele de trecere ale celor care voiau să intre în cartierul general al insurecţiei. Lenin venise fără permis şi, deghizat cum era, nu a fost recunoscut de gărzi; nu a reuşit să intre decât strecurându-se printre ele, în mijlocul unei mulţimi. A mers imediat la camera 36, locul unde se desfăşurau şedinţele bolşevicilor, şi le-a ţinut tovarăşilor o prelegere despre necesitatea demarării procesului de preluare a puterii. S-a convocat în grabă o şedinţă a Comitetului Central şi, chiar dacă nu s-a consemnat nici un protocol al acesteia, toate mărturiile celor care au fost prezenţi susţin că Lenin a avut un rol decisiv în schimbarea stării de spirit dominante de la una defensivă la una ofensivă. Comitetul Central a dat în final ordin să se declanşeze insurecţia. A fost adusă o hartă a oraşului şi liderii bolşevici au studiat-o atent, desenând liniile principale de atac şi împărţind misiuni militare.

Într-o pauză din cursul deliberărilor, Lenin a propus alcătuirea unei liste cu guvernul bolşevic, pe care să o prezinte a doua zi Congresului Sovietelor. S-a pus problema denumirii noului guvern şi a membrilor lui. Au considerat că termenul „guvern profesional” sună depăşit, iar numele de „miniştri” li s-a părut prea birocratic şi respectabil. În fond, bolşevicilor le plăcea să se considere o organizaţie de luptători: purtau bocanci militari şi haine din piele neagră, în timp ce majoritatea celorlalte partide politice purtau costume ministeriale[*3]. Inspirat de iacobini, Troţki a venit cu ideea de a-i numi pe miniştri „comisari ai poporului”. Tuturor le-a plăcut propunerea. „Da, e foarte bine – a spus Lenin –, are iz de revoluţie. Şi putem numi guvernul «Consiliul Comisarilor Poporului».” S-au făcut nominalizări pentru diferite posturi în cabinet, dar cum Kerenski nu era încă răsturnat, exerciţiul părea mai degrabă prematur şi a fost făcut oarecum în joacă. Lenin s-a întins pe podea, relaxat şi triumfător. A făcut câteva glume pe seama lui Kamenev, care îi prevenise că partidul nu va putea păstra puterea mai mult de două săptămâni. „Nu contează – a remarcat Lenin usturător –, peste doi ani, când o să fim încă la putere, o să spui că nu putem rezista mai mult de doi ani.”[13]

*

Puţine evenimente din istorie au fost mai profund distorsionate de interpretări mitologice decât cele din 25 octombrie 1917. Imaginea populară a insurecţiei bolşevice, de luptă sângeroasă dusă de zeci de mii de oameni şi în care au pierit câteva mii de eroi, este mai tributară lui *Octombrie* – filmul de propagandă strălucit, dar cu o mare doză de ficţiune al lui Eisenstein, realizat cu ocazia sărbătoririi a zece ani de la evenimente – decât realităţii istorice. Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie, aşa cum a ajuns să fie numită în mitologia sovietică, a fost în realitate un eveniment de mică amploare, în fapt nimic altceva decât o lovitură militară care a trecut neobservată de marea majoritate a locuitorilor din Petrograd. Teatrele, restaurantele şi tramvaiele au funcţionat aproape în regim normal în timp ce bolşevicii ajungeau la putere. Întreaga insurecţie s-ar fi putut termina în şase ore, dacă nu ar fi fost ridicola incompetenţă a insurgenţilor, care a făcut să se mai adauge alte cincisprezece ore. Legendarul asalt asupra Palatului de Iarnă, unde cabinetul Kerenski îşi ţinea ultima şedinţă, a fost mai degrabă o arestare la domiciliu, de rutină, dat fiind că majoritatea forţelor care apărau palatul, înfometate şi demoralizate, plecaseră deja acasă înainte de începerea atacului. Singurele stricăciuni reale pe care le-a suferit reşedinţa imperială în timpul întregii acţiuni au fost o cornişă ciobită şi un geam spart la etajul trei.

Planul bolşevicilor era simplu: soldaţii garnizoanei, Gărzile Roşii şi marinarii din Kronstadt urmau să ocupe Palatul Mariinski şi să dizolve preparlamentul; urmau să ceară capitularea Guvernului Provizoriu şi, dacă refuza, să ia în stăpânire Palatul de Iarnă la semnalul transmis de la Fortăreaţa Petru şi Pavel şi de pe crucişătorul *Aurora* al Flotei din Marea Baltică. CMR se aştepta ca operaţiunea să fie încheiată până la amiază – la timp pentru ca Lenin să prezinte preluarea puterii ca pe un *fait accompli* în faţa Congresului Sovietelor. Anticipând o victorie rapidă, la ora 10.00 liderul bolşevic făcea ultimele retuşuri la proclamaţia sa „Către cetăţenii Rusiei!”, în care anunţa răsturnarea Guvernului Provizoriu şi transferarea puterii către CMR[14].

Prima parte a planului s-a desfăşurat destul de lin: puţin înainte de amiază, un grup de soldaţi şi marinari bolşevici au pătruns în Palatul Mariinski şi le-au ordonat deputaţilor să se împrăştie. După aceea însă, câteva greşeli tehnice elementare au silit CMR să amâne operaţiunile din jurul Palatului de Iarnă până la ora 15.00, apoi până la 18.00, după care a încetat să se mai străduiască să fixeze un termen-limită. Prima amânare importantă a venit odată cu sosirea întârziată a marinarilor din Baltica, fără care CMR nu putea merge mai departe. Apoi a apărut o altă problemă, şi mai frustrantă. Asaltul asupra Palatului de Iarnă trebuia să înceapă cu atacul masiv al tunurilor din Fortăreaţa Petru şi Pavel, dar în ultima clipă s-a descoperit că acestea erau nişte piese de muzeu ruginite, cu care nu se putea trage. Au fost trimişi

în grabă soldaţi care să urce pe meterezele fortăreţei alte tunuri, dar când acestea au sosit s-a descoperit că nu existau obuze potrivite pentru ele. Şi mai suprarealistă a fost panica declanşată de sarcina aparent simplă a înălţării pe suportul de drapel al fortăreţei a unui felinar roşu, care să semnalizeze începerea asaltului asupra palatului. Când a sosit momentul pentru acţiune, nu s-a găsit nici un felinar roşu. Blagonravov, comisarul bolşevic al fortăreţei, a plecat să caute un felinar potrivit, dar s-a rătăcit în întuneric şi a căzut într-o groapă cu noroi. Când a revenit în sfârşit, felinarul pe care l-a adus nu se putea fixa pe stâlp şi nimeni dintre cei care au luat parte la asalt nu l-a observat. În orice caz, nu era roşu[15].

Din punctul de vedere al lui Lenin, toate aceste întârzieri erau enervante. Pentru el era vital ca preluarea puterii să se termine înainte de deschiderea Congresului Sovietelor şi, chiar dacă deschiderea fusese amânată, timpul se scurgea cu repeziciune. La ora 15.00 a declarat în faţa unei numeroase adunări a Sovietului din Petrograd că Guvernul Provizoriu fusese deja răsturnat. Era, bineînţeles, o minciună – miniştrii erau încă baricadaţi în Palatul de Iarnă –, dar acesta era un detaliu neînsemnat: acapararea puterii urma să fie atât de importantă pentru strategia lui politică din următoarele câteva ore, încât era pregătit chiar să o inventeze. Pe seară, a început să ţipe la comandanţii CMR să preia imediat controlul asupra Palatului de Iarnă. Podvoiski şi-l aminteşte mergând roată într-o mică odaie din Smolnîi, „ca un leu în cuşcă. Avea nevoie de Palatul de Iarnă cu orice preţ… era gata să ne împuşte”[16].

De fapt, forţele bolşevice care se adunaseră în centrul oraşului în momentul acela ar fi putut intra fără oprelişte în Palatul de Iarnă, întrucât apărarea lui era ca şi inexistentă. Când avusese loc revolta garnizoanei Petrograd, Kerenski încercase să aducă de pe Frontul de Nord trupe loiale. Ordinul lui fusese transmis în noaptea de 24 octombrie, cu semnătura falsificată a liderilor Sovietului, întrucât Kerenski se temea că soldaţii nu vor veni doar la comanda Guvernului Provizoriu. A doua zi dimineaţă încă nu se vedea nici urmă de trupe, aşa că s-a decis să plece în căutarea lor. Cum liniile ferate erau în mâinile bolşevicilor, a fost obligat să meargă cu maşina; Guvernul Provizoriu era însă într-atât de neajutorat, încât nu avea nici măcar un taxi la dispoziţie. Oficiali militari au fost trimişi să caute o maşină. Au rechiziţionat un Renault din faţa Ambasadei Marii Britanii (care ulterior a emis un protest diplomatic), iar o a doua maşină a fost găsită la Ministerul de Război, deşi nu avea benzină şi a trebuit să fie trimişi câţiva oameni să împrumute ceva combustibil de la Spitalul Englez. În jurul orei 11.00, cele două maşini ieşeau în viteză din Palatul de Iarnă şi se grăbeau să iasă din oraş. Kerenski era în a doua maşină, cea cu drapelul american, şi fără îndoială aceasta l-a ajutat să

treacă de pichetele CMR care începeau deja să se formeze în jurul Pieţei Palatului[17].

Plecarea lui Kerenski a semănat panică printre ceilalţi miniştri (o vreme nici măcar nu au ştiut unde se află premierul). La amiază s-au întrunit în Sala de Malahit şi s-au pregătit să organizeze apărarea palatului. Era însă o sarcină deznădăjduită. Total lipsiţi de experienţă în operaţiuni militare, şi-au pierdut cea mai mare parte a următoarelor patru ore în discuţii zadarnice şi fără rost despre posibilii candidaţi pentru postul de „dictator" (dictator al cui?), iar în cele din urmă s-au oprit la doctorul cadet, ministrul Asistenţei Publice, Nikolai Kişkin. Inginerul Palcinski, însărcinat cu apărarea palatului, nu a reuşit nici măcar să găsească un plan al clădirii sau pe cineva care să-i cunoască topografia, şi ca urmare una dintre intrările laterale a fost lăsată nepăzită, iar spionii bolşevici au putut să intre nestingheriţi în palat. Înăuntru se aflau deja câteva trupe loiale, iar afară altele şi-au petrecut după-amiaza construind baricade din stive de buşteni. După mutarea sa în palat, Kerenski păstrase un mic număr de soldaţi la parter şi acestora i se alăturaseră acum două companii de cazaci, câţiva tineri cadeţi din şcolile militare şi 200 de femei din Batalionul Morţii, cu totul circa 3.000 de soldaţi. John Reed, unul dintre cei câţiva ziarişti străini care au reuşit să se strecoare pe lângă gărzile palatului în după-amiaza aceea, a descris scena:

> La capătul coridorului era o încăpere mare, decorată cu cornişe aurite şi candelabre enorme de cristal… pe parchetul pardoselii se înşirau de ambele părţi saltele şi pături murdare, pe care, din loc în loc, stăteau întinşi soldaţi; peste tot erau mucuri de ţigară, resturi de pâine, de pânză şi sticle goale cu etichete scumpe, franţuzeşti. Tot mai mulţi soldaţi… se vânzoleau în aerul stătut, cu fum de ţigară şi miros de trupuri nespălate. Unul avea o sticlă de vin alb de Burgundia, şterpelit evident din pivniţele palatului… Locul era ca o cazarmă uriaşă[18].

Spiritul războinic al soldaţilor care apărau Palatul de Iarnă era totuşi extrem de vlăguit şi cu cât aşteptau mai mult atacul bolşevicilor, cu atât deveneau mai speriaţi. Propaganda inamicului le reamintea permanent că acesta le era covârşitor superior ca număr şi asta era greu să le ridice moralul. Aleksandr Sinegub, unul dintre ofiţerii comandanţi, îşi aminteşte că soldaţii fumau, se îmbătau şi înjurau situaţia fără speranţă în care se aflau, în timp ce miniştrii le ţineau predici despre nevoia de a respecta disciplina. Mai ales cazacii erau nemulţumiţi de ideea că trebuiau să lupte alături de „femei cu puşcă". În palat nu exista un depozit propriu-zis de muniţie, iar proviziile de alimente nu erau suficiente pentru a hrăni soldaţii, nici măcar la cină. Pe măsură ce timpul trecea, din ce în ce mai mulţi soldaţi flămânzi au ajuns să se demoralizeze şi au abandonat palatul: chemarea stomacului a fost mai puternică decât chemarea datoriei. La începutul serii, toţi soldaţii, mai puţin

300, lăsaseră armele şi se furişaseră afară din palat, către restaurantele din oraş[19].

Pe parcursul acestor ultime ore de aşteptare a inevitabilului, miniştrii au apelat de mai multe ori, inutil, la ajutorul populaţiei. Deşi toate liniile lor telefonice fuseseră tăiate, mai aveau încă o legătură secretă cu oficiul telegrafic al armatei, din podul clădirii Ministerului de Război, unde, neştiut de bolşevici – care ocupaseră restul instituţiei –, un tânăr ofiţer trimitea ultimele apeluri spre diferite colţuri ale ţării (mai târziu, când a aflat că palatul fusese ocupat, şi-a pus mantaua şi şapca şi a ieşit liniştit din clădire). La scurt timp după arestarea miniştrilor, John Reed a văzut masa de şedinţă a guvernului acoperită cu fetru verde şi plină cu tot felul de ciorne scrise neglijent, cele mai multe anulate cu creionul pe măsură ce devenea evidentă inutilitatea lor. Nimeni, se pare, nu era pregătit să se mobilizeze în apărarea Guvernului Provizoriu. Singura tentativă în această direcţie, aparţinând deputaţilor Dumei orăşeneşti din Petrograd, a fost un spectacol suprarealist, care s-a transformat într-o farsă. Ca răspuns la apelul miniştrilor pentru susţinere, deputaţii şi-au declarat disponibilitatea de a se „pune în faţa tunurilor bolşevice” şi, încolonaţi, au pornit în marş către Palatul de Iarnă, cântând *Marseilleza*. Primarul Petrogradului, Schreider, cu barba lui albă, a condus această „armată a salvării” împreună cu Prokopovici, ministrul Aprovizionării, care avea o umbrelă pentru a se apăra de ploaia ce începea să cadă şi un felinar pentru a lumina drumul. Cei 300 de deputaţi, îmbrăcaţi în fracuri, tunici şi ţinute ofiţereşti, duceau cu mândrie câte un pachet cu pâine şi salam, pentru apărătorii înfometaţi ai Palatului de Iarnă. Erau un simbol viu al Rusiei liberale şi decente, dar condamnate, pe cale să dispară. Deputaţii nu se îndepărtaseră mai mult de un cvartal de clădirea Dumei când au fost opriţi de o patrulă de bolşevici, aproape de piaţa Kazan. Schreider şi-a dezgolit pieptul în faţa armelor acestora şi s-a declarat gata să moară, dacă nu erau lăsaţi să treacă. Marinarii însă, văzând fără doar şi poate aspectul comic al acelui protest neputincios, au ameninţat că or să-i „bată la fund” dacă nu pleacă acasă. Prokopovici s-a urcat atunci pe o cutie şi, fluturând umbrela în aer, a ţinut un discurs: „Tovarăşi şi cetăţeni! Se face uz de forţă împotriva noastră! Nu putem lăsa sângele nostru nevinovat pe mâinile acestor oameni ignoranţi! Este sub demnitatea noastră să fim împuşcaţi aici, în stradă… Să ne întoarcem în Dumă şi să discutăm care sunt cele mai bune mijloace prin care se pot salva ţara şi revoluţia!”. Deputaţii revoltaţi au făcut cale întoarsă şi au pornit înapoi pe Nevski, păstrând tot timpul o tăcere demnă în înfrângerea lor[20].

Între timp, la ora 18.50 CMR a transmis la Palatul de Iarnă un ultimatum în care cerea Guvernului Provizoriu să se predea. Miniştrii, care la ora aceea luau o cină cu borş, peşte la abur şi anghinare, au simţit cu toţii obligaţia solemnă de a fi bravi şi de a

rezista cât mai mult, deşi unii erau îngrijoraţi că palatul putea fi distrus dacă crucişătorul *Aurora*, ancorat lângă Cheiul Englezilor[*4], ar fi deschis focul, aşa cum ameninţase. Se gândeau că bolşevicii vor fi acuzaţi de toată lumea dacă aveau de gând să răstoarne guvernul cu forţa; aşa că ultimatumul a fost refuzat. Un timp destul de îndelungat nu s-a întâmplat nimic – bolşevicii încă încercau să rezolve problema tunurilor nefuncţionale şi a felinarelor la Fortăreaţa Petru şi Pavel –, dar la ora 21.40 s-a dat în sfârşit semnalul şi *Aurora* a tras o salvă oarbă de tun. Zgomotul exploziei, mult mai puternic decât acela al unei salve adevărate, i-a făcut pe miniştrii înspăimântaţi să se arunce instantaneu la podea. Femeile din Batalionul Morţii s-au isterizat şi au trebuit să fie duse într-o încăpere din spatele palatului, iar majoritatea cadeţilor rămaşi şi-au abandonat poziţiile. După o scurtă pauză, care le-a permis celor dornici să plece din palat, Blagonravov a dat ordin să înceapă adevăratul tir din Fortăreaţa Petru şi Pavel, de pe *Aurora* şi din Piaţa Palatului. Majoritatea obuzelor trase dinspre fortăreaţă au aterizat în Neva, fără să facă vreo stricăciune. George Buchanan, ambasadorul englez, care a inspectat palatul a doua zi, a găsit doar trei urme de şrapnel pe latura dinspre apă a clădirii, deşi „pe partea dinspre oraş pereţii erau împroşcaţi cu mii de gloanţe de mitralieră”[21].

Exact când bombardamentul era în toi, la ora 22.40, s-au deschis în sfârşit lucrările Congresului Sovietelor. Marea sală de la Smolnîi era înţesată; delegaţii stăteau şi pe culoarele dintre scaune sau cocoţaţi pe pervazurile ferestrelor. Aerul era dens şi albăstrui din cauza fumului de ţigară, deşi de la tribună se făcuse apel în repetate rânduri ca „tovarăşii” să nu mai fumeze. Majoritatea delegaţilor erau muncitori şi soldaţi, îmbrăcaţi cu vestoane şi mantale; aspectul lor murdar şi nespălat era într-un puternic contrast cu costumele curate ale vechilor membri executivi, menşevicii şi eserii, aşezaţi la prezidiu pentru ultima oară. Suhanov a făcut observaţia că „trăsăturile cenuşii ale provinciilor bolşevice” erau net preponderente în rândul delegaţilor la congres. Era şocat de aspectul lor „întunecat”, „posomorât” şi „primitiv” şi a considerat că el reflecta „o lume necizelată şi ignorantă al cărei devotament faţă de revoluţie înseamnă ranchiună şi disperare, iar «socialismul» lor înseamnă foame şi o insuportabilă jinduire după odihnă”. Erau vorbele unui menşevic, desigur, dar, chiar dacă ignorăm prejudecăţile exprimării, nu încape îndoială că masa delegaţilor era cu adevărat mai puţin cultă decât cei care, calificaţi şi instruiţi, reprezentaseră până atunci majoritatea în mişcarea Sovietului.

Bolşevicii nu aveau o majoritate absolută, aşa cum crezuse Suhanov, deşi, cu sprijinul eserilor de stânga, ar fi putut forţa practic trecerea oricărei moţiuni pe care o doreau. Sunt greu de stabilit cifrele precise, dar Comitetul de Acreditare al congresului a raportat că dintre cei 670 de delegaţi 300 erau bolşevici, 193

eseri (din care mai bine de jumătate erau de stânga), iar 82 menşevici (14 dintre ei fiind internaţionalişti). Datorită organizaţiei lor superioare de partid şi normelor destul de lejere privind selecţia delegaţilor, bolşevicii au reuşit să-şi asigure o bună parte dintre locuri. Sovietele din zona industrializată de nord – unde influenţa bolşevicilor era dominantă, atât în oraşe, cât şi în satele semi-industriale – au trimis mai mulţi reprezentanţi decât ar fi fost justificat având în vedere mărimea lor, în vreme ce zonele de pe Volga şi din sudul agrar al ţării, unde eserii dominau, au trimis mai puţini delegaţi, iar în unele cazuri chiar au boicotat cu totul congresul. Un dezechilibru similar se regăsea şi în rândul delegaţilor din armată, bolşevicii din nord fiind mult mai bine reprezentaţi decât sudul nebolşevizat. Trupele letone, cele mai bolşevizate dintre toate, constituiau mai bine de 10% dintre delegaţi[22].

Conform acestor ponderi de vot, vechii lideri sovietici au eliberat locurile pe care le ocupaseră la prezidiu; au fost înlocuiţi de 14 bolşevici şi 7 eseri de stânga. Menşevicii au refuzat să ocupe cele 4 locuri care le fuseseră alocate.

Mandatele delegaţilor au arătat o majoritate covârşitoare în favoarea unui guvern sovietic. Rămânea la latitudinea congresului să decidă cum se va forma acesta. Martov a propus constituirea unui guvern democrat unit, pe baza tuturor partidelor din Soviet: aceasta, spunea el, era singura modalitate de a evita un război civil. Propunerea a fost primită cu torente de aplauze. Chiar şi Lunacearski a fost silit să admită că bolşevicii nu aveau nimic împotrivă – nu puteau abandona sloganul puterii sovietului – şi propunerea a fost imediat aprobată, cu unanimitate de voturi. Dar tocmai când în sfârşit părea că se va forma o coaliţie socialistă, o serie de menşevici şi eseri au denunţat atacul violent asupra Guvernului Provizoriu. Au declarat că partidele din care făceau parte, sau cel puţin grupările de dreapta din cadrul lor, nu vor să aibă nici o legătură cu această „aventură criminală”, care avea fără îndoială să arunce ţara într-un război civil şi în semn de protest au părăsit sala congresului, în timp ce delegaţii bolşevici băteau din picioare, fluierau şi le aruncau injurii[23].

Provocarea plănuită de Lenin – preluarea preventivă a puterii – reuşise. Părăsind congresul, menşevicii şi eserii au subminat complet speranţele de a ajunge la un compromis cu moderaţii bolşevici şi de a forma un guvern de coaliţie cu toate partidele din Soviet. Calea era acum liberă pentru o dictatură bolşevică, bazată pe Soviet, pe care Lenin o vizase cu siguranţă încă de la început. Dată fiind atmosfera politică încărcată din epocă, este uşor de înţeles de ce menşevicii şi eserii au acţionat astfel. Este însă greu să nu ajungem la concluzia că, prin acţiunile lor, i-au făcut jocul lui Lenin şi, astfel, s-au sinucis politic. În 1921, Suhanov recunoştea şi el că

> le-am dat complet mână liberă bolşevicilor, făcându-i stăpâni pe întreaga situaţie şi cedându-le toată arena revoluţiei. O luptă pentru un front democratic unit în cadrul congresului ar fi putut avea oarece succes… Părăsind însă congresul, noi înşine le-am dat bolşevicilor monopolul asupra Sovietului, asupra maselor şi asupra revoluţiei. Prin decizia noastră iraţională, am asigurat victoria întregii „linii" a lui Lenin[24].

Efectul imediat al plecării lor a fost divizarea forţelor de opoziţie, care i-a izolat pe Martov şi pe ceilalţi susţinători ai stângii din cadrul unei eventuale coaliţii. Martov a mai făcut un apel disperat pentru formarea unui guvern democratic pluripartit. Starea de spirit din congres era însă pe cale să se schimbe. Masa delegaţilor a considerat că, părăsind congresul, menşevicii şi eserii s-au dovedit a fi „contrarevoluţionari"; iar acum era gata să urmeze linia bolşevicilor şi să respingă absolut ideea unui compromis cu aceştia. Troţki a preluat iniţiativa şi, într-un discurs dintre cele mai des citate din tot secolul XX, a condamnat rezoluţia lui Martov pentru formarea unei coaliţii:

> Masele de oameni ne-au urmat îndemnul şi insurecţia noastră a ieşit victorioasă. Iar acum ni se spune: Renunţaţi la victoria voastră, faceţi concesii, compromisuri. Cu cine? vă întreb. Cu acele grupări nenorocite care ne-au părăsit sau care fac această propunere… Nimeni din Rusia nu le mai stă alături. Un compromis presupune doi parteneri egali… Aici însă nu este posibil nici un compromis. Celor care ne-au părăsit şi celor care ne cer să facem asta, noi le spunem: Sunteţi nişte faliţi mizerabili, rolul vostru s-a încheiat; mergeţi acolo unde vă este locul – în coşul de gunoi al istoriei!

Într-un moment de furie, pentru care probabil că a suferit tot restul vieţii sale, Martov a strigat: „Atunci vom pleca!" – şi s-a îndreptat tăcut spre ieşire, fără să mai privească înapoi. În timp ce ieşea, un bolşevic îmbrăcat cu rubaşcă neagră prinsă cu o centură de piele a ieşit pe culoarul dintre scaune şi i-a spus lui Martov: „Şi noi, care credeam că măcar Martov va rămâne cu noi". Vizibil tulburat de vorbele bărbatului, vechiul tovarăş al lui Lenin a replicat: „Într-o zi vei înţelege crima la care eşti părtaş". Apoi a ieşit din sală – şi a intrat în pustiul politicii[25].

Trecuse de ora două din noapte şi nu mai rămăsese decât ca Troţki, care acum făcea făţiş treaba lui Lenin, să propună o rezoluţie care să condamne tentativa „trădătoare" a menşevicilor şi eserilor de a submina puterea Sovietului. De fapt, ea urma să dea Sovietului girul pentru o dictatură bolşevică. Masa delegaţilor, care erau probabil prea ignoranţi pentru a înţelege importanţa politică a gestului lor, a votat pentru (nu susţineau ei puterea Sovietului?). Liderii SR de stânga, care ar fi trebuit să-şi dea seama, au fost şi ei păcăliţi; şi au ridicat mâna, cu convingerea naivă – aşa cum mai târziu a explicat Boris Kamkov, liderul lor –

că „locul nostru era alături de revoluţie” şi că alăturându-se aventurii bolşevice era posibil să o poată ţine în frâu[26].

Între timp, asaltul asupra Palatului de Iarnă se apropia de final. Forţele loialiste practic abandonaseră complet apărarea palatului şi trupele bolşevice puteau intra acolo în voie. Întinşi pe canapele sau prăbuşiţi în fotolii, aşteptând sfârşitul, miniştrii puteau să audă, un etaj mai jos, soldaţi alergând şi împuşcături. În fine, la ceva timp după ora 2.00 zgomotele au devenit mai puternice; atacatorii bolşevici au urcat scara şi s-au apropiat de uşă. Era clar că venise momentul să se predea. Miniştrii au sărit în picioare şi – dintr-un motiv ciudat – şi-au înşfăcat paltoanele, în timp ce uşa s-a izbit de perete şi înăuntru a pătruns, mic, modest, Antonov-Ovseenko. „Sunteţi arestaţi cu toţii”, i-a anunţat liderul bolşevic. S-a făcut o listă a miniştrilor. Când au înţeles că premierul Kerenski nu era prezent, atacanţii s-au înfuriat şi unul dintre ei a strigat: „Băgaţi baionetele în toţi ticăloşii ăştia!”. S-a păstrat însă disciplina. Miniştrii au fost conduşi pe jos (nu existau maşini disponibile) până la Fortăreaţa Petru şi Pavel, unde au stat închişi mai multe săptămâni în condiţii deprimante. Pe drum, bolşevicii care i-au escortat au fost nevoiţi să-i apere de mai multe tentative de linşaj în stradă şi trebuie să fi simţit o oarecare uşurare când miniştrii au ajuns în final în siguranţa închisorii. Poate că unii dintre ei erau mulţumiţi în secret că nu mai purtau povara sarcinii aproape imposibile de a încerca să guverneze Rusia. Când uşa celulei sale s-a închis cu o izbitură, Aleksei Nikitin, detronatul ministru de Interne, a găsit în buzunar telegrama uitată trimisă de Rada ucraineană. „Am primit asta aseară – i-a spus el lui Antonov-Ovseenko, în timp ce îi întindea bucata mototolită de hârtie. Acum este problema voastră.”[27]

Oarecum ironic, a căzut în sarcina lui Kamenev să înştiinţeze Congresul Sovietelor în legătură cu arestarea miniştrilor. Bolşevicii au ovaţionat pe măsură ce numele acestora erau citite cu glas tare. Un ţăran masiv, cu chipul desfigurat de furie, s-a ridicat în numele eserilor să condamne arestarea miniştrilor socialişti. „Ştiţi că patru tovarăşi care şi-au riscat viaţa şi libertatea în lupta împotriva tiraniei ţarului au fost aruncaţi în închisoarea Petru şi Pavel, mormântul istoric al libertăţii?” S-a iscat haos, oamenii au început să strige, iar Troţki a gesticulat, cerând linişte, şi a răspuns, acuzându-i că sunt „tovarăşi” falşi, susţinând că nu exista nici un motiv să se „poarte cu mănuşi în cazul lor”. După „Zilele din Iulie” „nu ne-au arătat prea mare curtoazie!”. Kamenev a anunţat apoi că Batalionul de Bicicliști[*5] a trecut de „partea revoluţiei”. Erau rapoarte despre alte trupe importante care li se alăturau de pe Frontul de Nord. Pe urmă Lunacearski a dat citire proclamaţiei lui Lenin „Către toţi muncitorii, soldaţii şi ţăranii”, în care se proclama „puterea sovietului” şi el promitea pământ, pâine şi pace. Citirea acestei proclamaţii istorice, permanent întreruptă de ovaţiile tumultuoase ale delegaţilor, a

jucat un imens rol simbolic. Ea a oferit iluzia că insurecţia reprezenta punctul culminant al unei revoluţii a „maselor”. După ce a fost aprobată, puţin după ora 5.00 a zilei de 26, delegaţii istoviţi, dar în culmea fericirii, au ieşit din Palatul Taurida. „Era încă noapte grea şi rece”, a scris John Reed. „Doar o geană de lumină palidă şi nepământeană se furişa pe străzile mute, estompând lucirea focurilor de pază, umbra unor zori teribili ce se înălţau deasupra Rusiei.”[28]

*

Câţi oameni au luat parte la insurecţie? Părerile istoricilor au fost mereu foarte împărţite în această chestiune, cei de stânga prezentând mişcarea din octombrie ca pe o revoluţie populară pornită de jos, iar cei de dreapta, ca pe un *coup d'État* fără nici un sprijin popular. La baza întrebării stă natura – şi deci „legitimitatea” – sistemului sovietic. În acest sens, este una dintre întrebările fundamentale ale secolului XX.

Numărul participanţilor activi la insurecţie nu a fost foarte mare – deşi trebuie, bineînţeles, să se ţină cont că nu era nevoie de mulţi pentru înfăptuirea ei, dată fiind absenţa aproape totală din capitală a oricăror forţe armate pregătite să apere Guvernul Provizoriu. Troţki însuşi a susţinut că au fost implicaţi activ între 25.000 şi 30.000 de oameni, „cel mult” – ceea ce înseamnă aproximativ 5% dintre toţi muncitorii şi soldaţii din oraş –, iar numărul corespunde în mare cu calculele bazate pe numărul unităţilor Gărzilor Roşii, al echipajelor flotei şi al regimentelor mobilizate. Cea mai mare parte au avut o participare limitată, de exemplu la paza fabricilor şi a clădirilor strategice, la formarea pichetelor şi, în general, „ca rezervă”. În seara de 25, în Piaţa Palatului mişunau în jur de 10.000-15.000 de oameni; dar nu erau toţi implicaţi realmente în „asaltul” asupra palatului, deşi mult mai mulţi vor susţine ulterior că au luat parte la el[*6]. Desigur, odată ce palatul a fost ocupat, mari mulţimi de oameni s-au implicat cu adevărat, deşi, aşa cum vom vedea, a fost mai ales vorba despre prădarea pivniţelor de vinuri[29].

Puţinele fotografii din „Zilele din Octombrie” care s-au păstrat arată limpede dimensiunea redusă a forţelor insurgente. Fotografiile arată o mână de membri ai Gărzilor Roşii şi de marinari, pe străzile pe jumătate pustii. Nu există nici o imagine de genul celor obişnuite într-o revoluţie populară – mulţimi pe străzi, baricade şi lupte. Întreaga insurecţie, aşa cum a recunoscut şi Troţki, a fost realizată ca un *coup d'État*, cu „o serie de operaţiuni de mică amploare, calculate şi pregătite dinainte”. Împrejurimile Palatului de Iarnă au fost singura parte a oraşului afectată serios în 25 octombrie. În rest, viaţa din Petrograd a continuat ca de obicei. Tramvaiele şi taxiurile funcţionau normal;

pe bulevardul Nevski se vedeau mulţimile obişnuite; iar seara, magazinele, restaurantele, teatrele şi cinematografele chiar au rămas deschise. Teatrul Mariinski şi-a continuat programul, cu spectacolul *Boris Godunov*; iar renumitul bas Şaliapin a cântat în *Don Carlos* la Narodnîi Dom, în faţa unei săli pline. În jurul orei 21.00, John Reed a putut cina la Hotel France, chiar lângă Piaţa Palatului, deşi după ce i s-a servit supa chelnerul a venit şi l-a rugat să se mute în salonul principal, din spatele clădirii, întrucât se aşteptau să înceapă tirurile de armă şi voiau să stingă luminile din cafenea. Chiar şi momentul culminant al insurecţiei a trecut aproape neobservat. Pe la ora 23.00, Volodia Averbah se întorcea acasă pe jos, de-a lungul străzii Gogol, la nici o sută de metri de Piaţa Palatului. „Strada era complet pustie", îşi aminteşte Averbah. „Noaptea era tăcută şi oraşul părea mort. Puteam auzi cum ne răsunau paşii pe caldarâm."[30]

În cartierele muncitoreşti lucrurile erau la fel de liniştite, judecând după rapoartele de poliţie recent dezgropate din arhivele ruseşti. Întrebaţi în prima săptămână din noiembrie dacă au fost mişcări ale maselor înarmate în „Zilele din Octombrie", comisarii secţiilor de poliţie au răspuns, fără excepţie, că nu au existat astfel de mişcări. „Pe străzi totul a fost calm", a raportat şeful Secţiei de Poliţie Ohtensk. „Străzile erau goale", a adăugat şi şeful Secţiei 3 Spasski. La Secţia 1 din cartierul Vîborg, partea cea mai bolşevizată a oraşului, şeful poliţiei a făcut în 25 octombrie următorul raport: „Gărzile Roşii au ajutat poliţia la menţinerea ordinii şi pe timpul nopţii nu au existat evenimente de raportat, în afară de arestarea a doi soldaţi beţi şi scandalagii, acuzaţi că au împuşcat şi rănit un om – şi acela beat, se pare"[31]. Aşa a început Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie în bastionul bolşevic din cartierul Vîborg.

Dar cine a făcut parte din mulţime în timpul insurecţiei? Următorul incident ne spune câte ceva despre asta.

Când bolşevicii au preluat controlul asupra Palatului de Iarnă, au descoperit una dintre cele mai mari crame din câte ştiau. În zilele ce au urmat, zeci de mii de sticle cu băuturi vechi au dispărut din pivniţele palatului. Muncitorii şi soldaţii bolşevici s-au servit cu Château d'Yquem 1847, recolta preferată a ultimului ţar, şi au vândut votcă mulţimii de afară. Gloatele bete au luat-o razna. Palatul de Iarnă a fost crunt vandalizat. Au fost prădate magazinele şi prăvăliile de băuturi. Marinarii şi soldaţii au intrat în cartierele celor avuţi, au jefuit apartamentele şi au omorât oameni ca să se distreze. Oricine era bine îmbrăcat devenea o ţintă. Chiar şi Uriţki, liderul bolşevic, abia a scăpat cu viaţă, chiar dacă fără haine, când, într-o noapte geroasă, sania cu care se întorcea acasă de la Smolnîi a fost oprită. Cu paltonul său călduros, pince-nez şi aerul de intelectual evreu, a fost confundat cu un burjui.

Bolşevicii au încercat în zadar să împiedice anarhia, oprind furnizarea de alcool. Au numit un Comisar al Palatului de Iarnă – care era în permanenţă beat. Au pus gărzi de pază la pivniţe – care s-au apucat să vândă sticlele cu băutură. Au vărsat vinul pe străzi, dar lumea se aduna să-l bea din rigole. Au încercat să distrugă comoara care provoca dezordinea, să o mute la Smolnîi, ba chiar să o transporte cu vaporul în Suedia, dar toate eforturile lor au fost în van. Sute de beţivani au fost aruncaţi în închisoare – în noaptea de 4 noiembrie, într-o singură secţie de poliţie au fost arestate 182 de persoane pentru beţie şi jaf –, până când nu a mai rămas nici un loc în celule. Ca să-i descurajeze pe jefuitori, s-au instalat mitraliere care trăgeau pe deasupra capetelor lor – şi uneori în ei –, dar hoţii au continuat să vină. Anarhia a continuat mai multe săptămâni – a fost chiar proclamată legea marţială –, până când, în sfârşit, alcoolul s-a terminat, odată cu anul cel vechi, şi capitala s-a trezit cu cea mai mare mahmureală din istorie.

Bolşevicii au dat vina pe „provocările burgheziei" pentru aceste bacanale. Le-a venit greu să accepte că propriii lor susţinători, care trebuiau să fie „avangarda disciplinată a proletariatului", ar fi putut avea un asemenea comportament anarhic. Devenite recent publice, documentele CMR arată că mulţi dintre cei care au luat parte la preluarea puterii au fost instigatorii gloatei ameţite de alcool. Unii dintre ei au luat fără îndoială parte la insurecţie, tocmai datorită şansei de a jefui: pentru ei, întreaga revoltă a fost o mare aventură, o zi petrecută în oraş cu băieţii, având permisiunea să jefuiască şi să omoare. Ceea ce nu înseamnă că bolşevicii erau doar nişte huligani şi criminali, aşa cum au conchis la acea vreme mulţi dintre cei bogaţi. Dar înseamnă că revolta era condamnată să degenereze în haos, pentru că bolşevicii nu au avut la dispoziţie decât foarte puţine forţe disciplinate şi pentru că însăşi acapararea puterii, ca act violent, a încurajat astfel de acţiuni din partea mulţimii. Izbucniri similare de jaf şi violenţă au fost înregistrate în zeci de oraşe, în timpul evenimentelor din octombrie şi după aceea. Ele au reprezentat adeseori o componentă a transferului de putere[32].

Toate acestea sugerează că insurecţia bolşevică nu a fost chiar punctul culminant al unei revoluţii sociale, deşi au existat desigur mai multe revoluţii sociale diferite – în târguri şi oraşe, în mediul rural, în rândul forţelor armate şi în zonele de graniţă – şi în fiecare dintre ele au existat forţe militante care au avut oarecare legături cu bolşevicii. A fost mai mult rezultatul degenerării revoluţiei urbane, şi în particular a mişcării muncitorilor, ca forţă organizată şi constructivă, în care vandalismul, crima, violenţa generalizată şi jaful la beţie au fost expresiile aceste pierderi a controlului social. Gorki, grăbit, ca întotdeauna, să condamne violenţa anarhică, s-a străduit să sublinieze că „lucrurile care se petrec acum *nu sunt un proces al revoluţiei sociale*", ci un „pogrom condus de lăcomie, ură şi răzbunare"[33]. Participanţii la

aceste acte de violenţă distructivă nu erau „clasa muncitoare” organizată, ci victimele distrugerii acestei clase şi ale distrugerilor din anii de război: sporirea armatei de şomeri din mediul urban; refugiaţii din regiunile ocupate, soldaţii şi marinarii care se adunau în oraşe; bandiţii şi criminalii eliberaţi din puşcării; şi muncitorii necalificaţi proveniţi din zonele rurale, care au fost întotdeauna cei mai înclinaţi spre izbucniri de violenţă anarhică în oraşe. Acestea erau tipurile de semi-ţărani pe care Gorki îi blama pentru violenţa urbană din primăvară şi pe al căror sprijin considera că se bizuia ascensiunea stelei norocoase a bolşevicilor. În ajunul preluării puterii de către bolşevici, el a revenit la această temă:

> Toate instinctele întunecate ale mulţimii, iritată de dezintegrarea vieţii şi de minciunile şi mizeriile politice, se vor aprinde şi vor fumega, otrăvindu-ne cu furie, ură şi răzbunare; oamenii se vor omorî între ei, incapabili să-şi reprime propria stupiditate animalică. O gloată dezorganizată, care abia dacă înţelege ce vrea, se va târî afară, în stradă, şi folosindu-se de ea ca paravan, aventurieri, hoţi şi criminali de profesie vor începe să „creeze istoria Revoluţiei Ruse”[34].

Cât despre muncitorii din Petrograd, participarea lor la insurecţie a fost foarte mică. Criza economică atinsese apogeul, iar teama de a-şi pierde slujbele era suficientă pentru a-i împiedica pe marea lor majoritate să iasă în stradă. În consecinţă, fabricile şi mijloacele de transport au funcţionat aproape normal. În orice caz, muncitorii datorau credinţă mai degrabă Sovietului decât bolşevicilor. Cei mai mulţi nu ştiau – şi nici nu voiau să ştie – care erau diferenţele de doctrină dintre partidele socialiste. Tiparele lor de vot erau determinate de criterii de clasă, mai degrabă decât de partid: tindeau să voteze la fel cum votase fabrica lor în trecut sau optau pentru partidul al cărui candidat părea să semene mai bine cu un muncitor şi folosea un limbaj de clasă. Printre muncitorii necalificaţi, mai ales, exista credinţa comună că bolşevicii sunt un partid de „barosani” (de la termenul ţărănesc *bolşaki*, „mai mare”).

Aşadar, când liderii Vikjel, sindicatul feroviarilor, au lansat în 29 octombrie un ultimatum prin care se solicita ca bolşevicii să înceapă negocierile cu celelalte partide socialiste pentru formarea unui guvern exclusiv din Soviet, susţinerea de care s-au bucurat a fost considerabilă. Masa muncitorilor a crezut că scopul revoluţiei, aşa cum fusese el exprimat la Congresul Sovietelor, era formarea unui guvern al oamenilor muncii în ansamblul lor, şi nu doar al unui singur partid. Sute de fabrici, garnizoane, adunări ale soldaţilor de pe front şi ale marinarilor flotei au trimis la Smolnîi petiţii în sprijinul Vikjel. Fabrica Obuhovski din Petrograd a ameninţat că, dacă nu reuşeau să ajungă la o înţelegere, „vom sparge capetele tuturor liderilor de partid, laolaltă”. Muncitorii din

Moscova şi din alte oraşe, de provincie, unde divizarea în facţiuni a partidelor era mai puţin accentuată decât în capitală, şi-au exprimat şi ei susţinerea profundă. Exista opinia generală că liderii de partid, cu ciondănelile lor, trădau idealurile revoluţiei şi duceau ţara spre un război civil. „Printre soldaţi nu există bolşevici, menşevici sau eseri, ci numai democraţi", se declara în petiţia Diviziei 35[35].

Cel puţin la început, bolşevicii aveau motive puternice să respecte cererile Vikjel. Liderii sindicatului ameninţaseră că vor opri complet activitatea căilor ferate dacă nu se iniţiau discuţii între partide. În acest caz, aprovizionarea cu alimente şi combustibil a capitalei, care şi aşa ajunsese la un nivel critic, urma să se înrăutăţească şi mai mult, jafurile şi răzmeriţele aveau să devină imposibil de controlat şi mii de muncitori aveau să intre în grevă. Cât ar fi rezistat bolşevicii într-o astfel de situaţie? Sprijinul feroviarilor era şi mai critic pentru campania militară a bolşevicilor de pe cele două fronturi: cel de la periferia capitalei, împotriva trupelor lui Kerenski; şi cel din Moscova, unde forţele bolşevice au trebuit să lupte în stradă pentru putere împotriva forţelor loialiste.

După plecarea lui grăbită din Petrograd în dimineaţa zilei de 25 octombrie, Kerenski şi-a stabilit cartierul general la Gatcina, vechea reşedinţă imperială situată imediat în afara oraşului. Cea mai mare parte a comandanţilor militari la care a apelat pentru ajutor au fost reticenţi, nedorind să se implice într-o aventură militară împotriva bolşevicilor: soldaţii ar fi văzut-o cu siguranţă ca pe o „contrarevoluţie" şi, la fel ca în cazul crizei Kornilov, nu ar fi făcut decât să grăbească decăderea armatei. Generalul Ceremisov, comandantul Frontului de Nord, a anulat chiar ordinul prin care Kerenski solicita trupe, justificând decizia prin faptul că Guvernul Provizoriu nu mai exista. Doar generalul Krasnov şi-a pus trupele – optsprezece companii de cazaci – la dispoziţia lui Kerenski; în capitală trebuia să se constituie un mic grup de cadeţi şi ofiţeri, organizat în jurul Comitetului de Salvare a Rusiei şi Revoluţiei, în aşteptarea lor. Bolşevicii aveau însă şi mai puţine trupe pregătite de luptă decât Kerenski. După preluarea puterii, garnizoana Petrograd s-a dezmembrat rapid, odată ce masa soldaţilor beţi s-a dezlănţuit în violenţe sau a plecat acasă, în zonele rurale. Liderii bolşevici din Petrograd nu aveau nici o legătură directă cu trupele revoluţionare de pe front, şi chiar dacă ar fi avut, era puţin probabil ca acestea să se fi revoltat la chemarea lor. Conform lui Reed, Lenin era total pregătit pentru un eşec. Cea mai mare şansă a lui era ca trupele lui Krasnov, aflate în jurul oraşului Pskov, să fie reţinute de lucrătorii feroviari, aşa cum se întâmplase şi în timpul crizei Kornilov. De aceea era necesar să reacţioneze pozitiv la ultimatumul lansat de Vikjel.

Între timp, la Moscova balanţa puterii a rămas în echilibru vreme de zece zile. Forţele CMR s-au angajat într-o sângeroasă

confruntare de stradă – focurile de armă care au deschis războiul civil – cu cadeţii militari şi voluntarii studenţi, care rămăseseră credincioşi Guvernului Provizoriu şi erau organizaţi de Duma Moscovei şi de Comitetul ei pentru Siguranţa Publică. Luptele cele mai grele au avut loc în jurul Kremlinului şi multe dintre marile comori de arhitectură ale oraşului au fost grav afectate. Pentru moscoviţii de rând, prea speriaţi ca să iasă din casă, au fost zile teribile. Apartamentul lui Brusilov a fost prins la mijloc în schimbul de focuri şi soldaţii ambelor tabere l-au folosit ca să tragă sau să lanseze semnale de la ferestrele lui. Bătrânul a fost grav rănit la picior când o grenadă de mână a zburat înăuntru, pe geam. A trebuit să fie transportat cu targa la un spital din apropiere, pentru a fi tratat, în timp ce „obuzele şi gloanţele continuau să zboare în toate părţile. M-am rugat tot drumul ca nici unul să nu o nimerească pe biata mea soţie, care mergea lângă mine”[36]. Bolşevicii moscoviţi nu erau nişte luptători prea zeloşi – erau mult mai înclinaţi să rezolve chestiunea puterii prin negocieri, aşa cum propusese Vikjel. Până şi Lenin a recunoscut că bolşevicii nu ar fi putut să păstreze puterea singuri, fără o victorie la Moscova. Tratativele între partide trebuiau să continue.

Pe 29 octombrie, Comitetul Central l-a autorizat pe Kamenev să reprezinte partidul la discuţiile între partide cerute de Vikjel, pe baza platformei Sovietului, aşa cum fusese ea votată de Congresul al II-lea. Întotdeauna avea să fie dificil să-i convingă pe menşevicii şi eserii de dreapta să accepte acest lucru sau orice alt parteneriat cu facţiunea bolşevică, după ce părăsiseră Congresul Sovietelor în semn de protest faţă de preluarea puterii. La şedinţa de deschidere, încrezători că bolşevicii erau deja în pragul înfrângerii, ei au pus condiţii imposibil de satisfăcut pentru participarea lor în orice fel de guvern: eliberarea miniştrilor arestaţi la capturarea Palatului de Iarnă; un armistiţiu cu trupele lui Kerenski; abolirea CMR; transferul garnizoanei Petrograd sub controlul Dumei; şi implicarea lui Kerenski în formarea noii administraţii, din care Lenin trebuia să fie exclus. Pe scurt, cereau ca timpul să fie dat înapoi, până în 20 octombrie. Nu e de mirare că în raportul trimis în acea seară Congresului Sovietelor tonul lui Kamenev a fost sumbru.

A doua zi, totuşi, lucrurile au început să se schimbe. Ofensiva lui Kerenski se prăbuşise peste noapte, aproape în acelaşi fel ca asaltul anterior al lui Krîmov asupra Petrogradului din timpul crizei Kornilov. Cei mai mulţi dintre cazacii lui Krasnov – care fuseseră întotdeauna rezervaţi când era vorba să lupte nesusţinuţi de infanterie – pur şi simplu au cedat în faţa atacului agitatorilor bolşevici, în timp ce restul forţelor au fost respinse cu uşurinţă de trupele Flotei din Marea Baltică pe colinele Pulkovo, în afara oraşului. Menşevicii şi eserii au fost siliţi să-şi modereze cererile şi au acceptat să participe la o coaliţie cu bolşevicii, cu condiţia ca executivul Sovietului să fie lărgit, pentru a include membri din

Congresul I al Sovietelor, din dumele orăşeneşti, din Sovietul Ţăranilor (care nu se întrunise încă) şi din sindicate. Kamenev a fost de acord şi – într-un moment de naivitate – a sugerat chiar ca bolşevicii să nu insiste pentru prezenţa în cabinet a lui Lenin sau Troţki. Aveau însă idei diferite.

Dintru început, Lenin şi Troţki se opuseseră tratativelor Vikjel: doar perspectiva unei înfrângeri militare îi adusese la masa negocierilor. Odată cu înfrângerea lui Kerenski şi cu luptele din Moscova care începeau acum să se întoarcă în favoarea lor – cea mai mare parte a centrului oraşului revenise în mâinile bolşevicilor, iar Kremlinul era sub tirul greu al bombardamentelor –, au început să submineze discuţiile inter-partide. La şedinţa Comitetului Central din 1 noiembrie, Troţki a condamnat compromisul acceptat de Kamenev şi a cerut cel puţin 75% din locurile din guvern pentru Partidul Bolşevic: „Nu avea rost să organizăm insurecţia dacă nu obţinem majoritatea". Lenin susţinea că ar trebui să părăsească definitiv discuţiile sau măcar să le continue doar ca „acoperire diplomatică pentru operaţiile militare [din Moscova]". A cerut chiar arestarea liderilor Vikjel pentru că erau „contrarevoluţionari" – o provocare tipică, menită să distrugă tratativele, aşa cum au fost şi arestarea liderilor eseri Goţ şi Zenzinov, bătuţi de marinarii bolşevici, închiderea ziarelor facţiunii cadeţilor şi o serie de raiduri asupra redacţiilor ziarelor menşevice şi esere. În ciuda obiecţiilor mai multor membri moderaţi din Comitetul Central, s-a convenit să se prezinte platforma-program bolşevică drept ultimatum pentru discuţiile inter-partide şi să se întrerupă discuţiile dacă platforma era respinsă. Sigur că menşevicii şi eserii nu ar fi acceptat-o niciodată, iar Lenin şi Troţki ştiau prea bine acest lucru. Preluarea puterii divizase irevocabil mişcarea socialistă din Rusia şi nici un fel de negocieri, indiferent cât ar fi durat, nu puteau spera să umple prăpastia. Tratativele Vikjel erau condamnate, iar în 6 noiembrie au fost sistate definitiv[37].

Şansele unei coaliţii erau extrem de limitate. Era aproape cu siguranţă prea târziu ca să se rezolve problema puterii prin mijloace politice. Evenimentele din 25 octombrie au marcat începutul războiului civil. Este, cu toate acestea, greu de evitat concluzia că ele au fost exact ceea ce îşi dorise Lenin încă de la început. El considera că războiul civil începuse încă din august şi că „vorbăria" tuturor moderatorilor nu a fost decât o piedică.

După ce a asigurat dictatura partidului său, Lenin s-a ocupat să-şi asigure propria dictatură asupra partidului. Pe 2 noiembrie, Comitetul Central a fost presat să aprobe o serie de rezoluţii de-a dreptul uluitoare: Kamenev a fost acuzat de activităţi „nemarxiste" îndreptate împotriva Revoluţiei din Octombrie; susţinătorilor li s-a ordonat să se retragă din Comitetul Central; iar dacă nu se conformau politicii partidului împotriva tratativelor inter-partide – prezentată în forma unui „Ultimatum din partea

majorităţii din Comitetul Central către minoritate" –, erau ameninţaţi cu excluderea definitivă din partid. Fiecare membru al Comitetului Central a fost adus cu sila dinaintea lui Lenin, în biroul său personal, şi pus să semneze ultimatumul, spunându-i-se că în caz contrar risca excluderea. Aşa cum Lunacearski avertizase la o şedinţă a bolşevicilor din Petrograd pe 1 noiembrie, tacticile de intimidare ale lui Lenin aveau să ducă în curând la o situaţie în care „în partid nu va mai rămâne decât un singur om: Dictatorul". Era ecoul ameninţător al faimoasei profeţii făcute chiar de Troţki cu paisprezece ani înainte, potrivit căreia organizaţia de partid se va substitui iniţial partidului ca întreg, apoi Comitetul Central se va substitui organizaţiei de partid, iar apoi un singur dictator se va substitui Comitetului Central. Pe 4 noiembrie, minoritatea formată din cinci oameni (Kamenev, Zinoviev, Rîkov, Miliutin şi Noghin) a demisionat în sfârşit din Comitetul Central. Scrisoarea deschisă pe care aceştia au redactat-o în semn de protest a apărut a doua zi în *Izvestia*. Împreună cu ea a fost publicată şi o altă scrisoare de protest. Semnată de cinci comisari ai poporului – o treime din guvernul lui Lenin, dintre care patru demisionari – şi de alţi şase lideri bolşevici marcanţi, scrisoarea susţinea că un guvern pur bolşevic nu se va putea menţine decât prin mijloacele „terorii politice" şi că, dacă se va merge în această direcţie, se va ajunge la „stabilirea unui regim necontrolabil şi la distrugerea revoluţiei şi a ţării"[38].

A fost, fără îndoială, unul dintre cele mai critice momente din istoria Partidului Bolşevic. Deşi revoluţia lui Lenin se împlinise, partidul a ieşit din ea iremediabil divizat şi izolat de restul mişcării revoluţionare. Puţini oameni au crezut, în acea a doua săptămână de existenţă, că regimul bolşevic va putea supravieţui.

Autocraţii de la Smolnîi

La cinci zile după preluarea puterii de către bolşevici, Aleksandra Kollontai, noul comisar al poporului pentru Asistenţa Publică, a oprit maşina în dreptul intrării unei mari clădiri guvernamentale din strada Kazan. Construcţia fusese anterior sediul Ministerului Asistenţei Publice din cadrul Guvernului Provizoriu, iar acum femeia venea să îl ia în stăpânire. Un bătrân portar în livrea i-a deschis uşa şi a examinat-o pe Kollontai din cap până în picioare. Nici o femeie nu mai fusese până atunci numită în Rusia în fruntea unui minister, aşa că putea să-i fie iertat că a crezut-o doar o biată văduvă de război sărăcită, care venea să ceară ajutorul guvernului. Kollontai a cerut să-l vadă pe cel mai înalt funcţionar oficial din clădire, dar bătrânul i-a răspuns că orele de acces pentru public se terminaseră în ziua aceea. Când i-a spus că ea

este comisarul poporului şi a cerut să fie lăsată să intre, omul nu i-a răspuns decât că solicitanţii erau primiţi între orele unu şi trei, iar ceasul arăta deja ora cinci. Ea a încercat să intre cu forţa, însă portarul a împiedicat-o să intre şi i-a închis uşa în nas.

Nu a fost un început prea favorabil pentru noul regim. Angajaţii ministerului se alăturaseră unei greve generale a funcţionarilor publici, care protestau împotriva preluării puterii de către bolşevici, şi a doua zi dimineaţă, când Aleksandra Kollontai a revenit împreună cu un mic detaşament de soldaţi pentru a prelua clădirea, au găsit-o aproape goală. Practic toţi oficialii se alăturaseră grevei antibolşevice şi doar portarii, oamenii de serviciu şi curierii, care nu-şi puteau permite să intre în grevă, veniseră la lucru ca de obicei. Pentru că nu avea sens să încerce să conducă dintr-o clădire goală, Aleksandra Kollontai s-a întors la Smolnîi şi şi-a instalat biroul într-o încăpere nu prea mare de acolo. Bătrânul portar din strada Kazan îi redirecţiona spre sediul bolşevicilor pe copiii în zdrenţe şi pe văduve, pe refugiaţi şi pe ţăranii ajunşi la sapă de lemn care veneau să ceară ajutor.

Primele săptămâni ale noului regim au fost dificile din cauza unor greve similare şi a campaniilor de sabotaj în toate ministerele şi departamentele guvernamentale importante, în bănci, la oficiul de poştă şi telegraf, la administraţia căilor ferate, organizaţiile municipale, tribunale, şcoli, la universităţi şi la alte instituţii vitale. Chiar dacă aceşti funcţionari publici aveau opinii politice diverse, practic erau cu toţii de acord că regimul bolşevic era nelegitim şi că trebuia să i se opună rezistenţă. Când a sosit la Ministerul Afacerilor Externe şi s-a prezentat în faţa unei adunări de oficiali ca fiind noul lor ministru, Troţki a fost primit cu râsete ironice; când le-a ordonat să se întoarcă la lucru, aceştia au protestat părăsind clădirea. La Palatul Anicikov, unde erau gestionate rezervele de hrană ale ţării, funcţionarii publici scoseseră toată mobila din birouri şi încuiaseră registrele contabile în seiful palatului. La oficiul de poştă şi telegraf, funcţionarii luaseră toate cărţile de telefon şi stive de telegrame în alb (pe care unii dintre ei îşi vor scrie mai târziu memoriile). Funcţionarii grevişti de la Departamentul Medical au mers chiar până într-acolo încât au rupt toate vârfurile peniţelor[39].

Cea mai serioasă dintre toate ameninţările a fost refuzul Băncii de Stat şi al Trezoreriei de a onora cererile de numerar ale noului guvern. Fără bani cu care să-şi plătească susţinătorii, regimul bolşevic nu putea spera să reziste prea mult. Sovnarkom (Consiliul Comisarilor Poporului) făcuse mai multe solicitări pentru transferarea a zece milioane de ruble, dar de fiecare dată ele fuseseră refuzate de oficialii băncii, ca fiind ilegale. Pe 7 noiembrie, noul comisar pentru Finanţe, V.R. Menjinski, şi-a făcut apariţia la Banca de Stat împreună cu un detaşament de marinari şi a cerut banii; bancherii au rămas însă de neclintit şi, în ciuda continuării ameninţărilor armate, a demisiilor şi ultimatumurilor,

şi-au urmat greva. Zece zile mai târziu bolşevicii au preluat în sfârşit controlul asupra băncii şi, sub ameninţarea armelor, i-au obligat pe angajaţi să deschidă seiful. Cinci milioane de ruble au fost scoase şi duse într-un sac de catifea la Smolnîi, unde au fost depuse pe biroul lui Lenin. Întreaga operaţiune a semănat cu un jaf bancar. Bolşevicii au preluat apoi Banca de Stat, având astfel posibilitatea să-şi vâre fără oprelişti mâinile în banii naţiunii; cu toate acestea, nici unul dintre ei nu avea nici cea mai vagă idee despre cum funcţionează o bancă atât de mare. „Erau printre noi oameni familiarizaţi cu sistemul bancar, din cărţi şi manuale – îşi amintea unul dintre noii ei directori –, dar nici măcar unul dintre noi nu cunoştea procedurile tehnice ale Băncii de Stat a Rusiei. Am pătruns pe culoarele enorme ale acestei bănci ca şi într-o pădure virgină.”[40]

Pentru oponenţii lor, aceste prime eforturi poticnite de a gestiona instituţiile de bază au fost indiciul slăbiciunii fundamentale a bolşevicilor. Puţină lume credea că noul regim poate să reziste. „Califi pentru o oră” a fost verdictul dat de cea mai mare parte a presei. Goţ, liderul Partidului Socialist-Revoluţionar, le-a dat bolşevicilor „nu mai mult de câteva zile”; Gorki le-a dat două săptămâni; Ţereteli – cel mult trei; iar Nabokov a refuzat „să cred fie şi pentru o clipă în puterea regimului bolşevic şi îi aşteptam sfârşitul rapid”. Mulţi dintre bolşevicii mai puţin optimişti nu erau nici ei mai încrezători. În 29 octombrie, Lunacearski îi scria soţiei lui: „Lucrurile sunt atât de instabile, încât de fiecare dată când închei o scrisoare nici măcar nu ştiu dacă nu va fi ultima pe care o scriu. În orice moment aş putea să fiu aruncat în închisoare”[41].

Nu era vorba doar de opoziţia administraţiei publice sau de lipsa de expertiză tehnică a bolşevicilor în ce priveşte gestionarea complicatei maşinării a statului, care părea să semnaleze iminenta lor prăbuşire. Bolşevicii nu aveau mijloacele de a hrăni populaţia oraşelor sau de a opri colapsul economic. Erau izolaţi de ţărani, majoritatea covârşitoare a populaţiei, care era aproape sigur că va vota împotriva lor la alegerile pentru Adunarea Constituantă ce urmau să aibă loc. La fel ca în cazul Comunei din Paris în 1871, Petrogradul apărea ca o mică insulă roşie în mijlocul unui imens ocean verde. Bolşevicii trebuiau să facă faţă şi cenzurii puterilor occidentale şi a restului intelectualităţii socialiste. Pe durata toamnei şi a iernii, ziarul lui Gorki, *Novaia jizn*, a fost purtătorul de cuvânt cel mai remarcabil şi mai tranşant al opoziţiei şi faptul că nu a căzut pradă cenzorilor bolşevici – asemenea majorităţii presei de opoziţie – spune foarte multe despre talentul politic al ziarului. Tocmai rubrica lui Gorki, „Gânduri inoportune”, în care se denunţa cu putere „noua autocraţie”, probabil că a diminuat periculos de mult afecţiunea indulgentă a lui Lenin faţă de scriitor. „Lenin şi Troţki – avertizase el încă din 7 noiembrie – nu au nici o idee despre ce înseamnă libertatea sau drepturile omului. Sunt

deja otrăviţi de veninul soios al puterii şi asta se vede în atitudinea lor neruşinată faţă de libertatea exprimării, faţă de individ şi faţă de toate celelalte libertăţi civile pentru care s-a luptat democraţia."[42]

Cu toate acestea, în ciuda aparentei lor izolări fatale, bolşevicii au reuşit să-şi consolideze dictatura în primele trei luni ale noului regim. În momentul când a fost convocată, în ianuarie 1918, Adunarea Constituantă, în care opoziţia democratică îşi pusese toate speranţele, ajunsese deja neputincioasă prin ascensiunea statului monopartidic şi preluarea controlului administrativ din provincii de către sovietele locale. Cum au reuşit bolşevicii acest lucru? Absenţa unei opoziţii armate reale în această perioadă critică, în care nu aveau prea multă putere, explică fără îndoială succesul lor. Marile forţe armate pe care Albii le vor avea în războiul civil nu erau încă formate, iar principalele forţe antibolşevice din centrul Rusiei erau aproape inexistente. Eserii şi cadeţii, liderii cei mai probabili ai unor astfel de forţe militare, erau atât de convinşi de iminentul colaps al regimului, încât au neglijat organizarea unei rezistenţe. În mod firesc, toată lumea a presupus că regimul se va prăbuşi din cauza propriei slăbiciuni interne, aşa că nimeni nu a făcut nimic pentru a contribui la provocarea acestei prăbuşiri. Comitetul pentru Salvarea Rusiei şi a Revoluţiei, organizat de eseri în primele zile după ce bolşevicii au preluat puterea, nu avea în spatele lui nici o forţă reală; pe de altă parte, planurile de instalare a unui guvern socialist condus de Cernov la Stavka, vechiul stat-major al armatei, nu au fost niciodată puse în practică.

Însă cheia succesului bolşevicilor a fost un dublu proces de construire şi distrugere a statului. Pe de o parte, la nivelurile cele mai înalte ale structurii statale au căutat să centralizeze toată puterea în mâna partidului şi, prin folosirea terorii, să desfiinţeze orice opoziţie politică. La nivelul cel mai de jos, pe de altă parte, au încurajat distrugerea vechilor ierarhii administrative, dând toată puterea sovietelor locale, organizaţiilor de fabrică, comitetelor ostăşeşti şi altor forme descentralizate de dominaţie de clasă. Vidul de putere astfel creat va contribui la subminarea democraţiei la centru, în timp ce masele vor fi neutralizate prin exercitarea puterii asupra vechilor lor duşmani de clasă sau de etnie la nivel local. Nu exista, desigur, un plan regulator în acest sens – totul era improvizat, aşa cum trebuie să fie într-o revoluţie; totuşi, Lenin cel puţin avea o percepţie instinctivă în ce priveşte direcţia generală, ceea ce el numea „dialectica revoluţionară", şi, în multe privinţe, aceasta a fost esenţa geniului său politic. Conducerea sovietelor locale în zonele rurale, în fapt puterea nestingherită a adunării săteşti de a se autoguverna şi de a distribui pământurile nobililor, va anula în mintea ţăranilor nevoia unei Adunări Constituante şi astfel va distruge baza politică a eserilor. Exercitarea „controlului muncitoresc" prin intermediul

comitetelor de fabrică va contribui la dezmembrarea vechii infrastructuri industriale – ceea ce bolşevicii numeau „sistemul capitalist” –, transferând în acelaşi timp vina pentru criza industrială asupra muncitorilor. Pe front, extinderea puterii soldaţilor şi a iniţiativelor locale de pace, pe care bolşevicii au încurajat-o, avea să submineze planurile vechilor comandanţi militari de mobilizare a trupelor împotriva noului regim şi de repornire a războiului. În sfârşit, desprinderea teritoriilor de graniţă ale Imperiului Rus, pe care bolşevicii au susţinut-o de această dată, a definitivat fragmentarea vechiului stat imperial şi, în opinia lui Lenin, a grăbit dispariţia relaţiilor de tip feudal[*7].

Fără îndoială că Lenin vedea toate aceste mişcări ca pe un mijloc de a distruge vechiul sistem politic şi, astfel, de a deschide calea pentru stabilirea propriei sale dictaturi de partid. Desigur, nu există nici o dovadă a acestui fapt – doar ceea ce s-a petrecut efectiv şi practic tot ceea ce ştim despre gândirea şi acţiunile lui anterioare. Este greu de acceptat ideea, pe care au preferat-o câţiva istorici de stânga, că Lenin era în adâncul sufletului un liberal şi a încurajat toate aceste forme locale de putere pentru a construi un nou tip de stat descentralizat, aşa cum fusese el creionat în *Statul şi revoluţia*; un plan care abia ulterior a fost deviat de la curs de nevoia de centralizare impusă de războiul civil. Concepţia lui Lenin despre statul revoluţionar fusese întotdeauna una centralistă în esenţă. El nu a făcut decât să folosească energiile acestor mişcări locale pentru a distruge *ancien régime*, împreună cu fragila democraţie din 1917, intenţia lui clară fiind distrugerea pe rând a acestor mişcări ca forţe politice separate. În timp ce susţinea mişcarea ţărănească împotriva moşiilor nobililor, scopul său final era înlocuirea sistemului ţărănesc al micii proprietăţi cu ferme agricole colective. Susţinea cererile privitoare la „controlul muncitoresc”, dar este neîndoielnic faptul că a făcut-o ştiind foarte bine că astfel se va ajunge la haos şi, în consecinţă, va fi nevoie să se revină la metodele de management centralizat, sub controlul partidului. Susţinea puterea soldaţilor în măsura în care aceasta distrugea vechea armată imperială, dar se pare că intenţia lui dintotdeauna a fost să edifice Armata Roşie pe principii convenţionale. A încurajat şi diferitele mişcări naţionale de independenţă, însă scopul lui era să abolească complet statele naţionale. În tot ceea ce a făcut, scopul ultim al lui Lenin a fost dobândirea puterii. Pentru el puterea nu era un mijloc, era un scop în sine. Ca să-l parafrazăm pe George Orwell, el nu a întemeiat o dictatură pentru a salva revoluţia; a făcut o revoluţie ca să întemeieze dictatura.

*

Prioritatea numărul unu a bolşevicilor a fost stabilirea unui control executiv ferm. A durat câteva săptămâni până au reuşit să

înfrângă rezistenţa administraţiei publice. Liderii grevelor şi câţiva funcţionari superiori din administraţia publică au fost arestaţi; au fost numiţi comisari politici care să supravegheze activitatea birocraţiei, iar funcţionarii tineri care doreau să intre în slujba conducătorilor bolşevici au fost promovaţi în funcţii înalte. În general, cei mai mulţi funcţionari publici din 1918 fuseseră funcţionari şi înainte de 1917, mai ales în eşaloanele superioare ale birocraţiei. Acolo unde vechea administraţie nu prezenta încredere (mai ales în Ministerul Afacerilor Externe), de obicei se efectua o epurare serioasă[43]. S-a stabilit astfel un model care avea să se repete de-a lungul primilor ani ai edificării statului sovietic. A fost un mariaj de convenienţă între nevoia de loialitate a bolşevicilor şi ambiţiile membrilor de rând ai partidului. Unul dintre rezultate a fost promovarea pe poziţii de reală putere a unor amatori de mâna a treia din partid, elemente corupte şi oportuniste, semianalfabeţi din clasele cele mai de jos. Acest nivel cultural scăzut al birocraţiei sovietice avea să rămână o moştenire permanentă a evenimentelor din octombrie, care îi va bântui mai târziu pe liderii bolşevici.

Din cauza grevei funcţionarilor publici, care a făcut imposibilă stabilirea unui sistem al administraţiei guvernamentale, CMR a continuat să funcţioneze ca guvern efectiv până la jumătatea lunii noiembrie. La momentul acela cea mai mare parte a comisarilor poporului dobândiseră suficient control în ministerele lor pentru a permite transferul autorităţii executive către Sovnarkom. Acesta nu era însă un guvern oarecare. În şedinţele Sovnarkomului, prezidate de Lenin la cartierul general al bolşevicilor de la Smolnîi, se discutau când probleme de guvernare, când probleme ale partidului, după cum era cazul; rezoluţiile Comitetului Central erau implementate ca decrete ale Sovietului. Totul în activitatea de la început a Sovnarkomului dădea impresia de improvizaţie grăbită. Nu exista o agendă oficială şi totul era discutat ca „problemă urgentă”, în timp ce Lenin redacta rezoluţiile adecvate şi, la momentul potrivit, le făcea cunoscute participanţilor la şedinţă. Erau de obicei votate fără discuţii, dat fiind că puţini îndrăzneau să pună la îndoială judecata lui Lenin.

Conform multor martori direcţi, aceste şedinţe aveau un aer conspirativ, de parcă bolşevicii erau incapabili din punct de vedere psihologic să facă trecerea de la o organizaţie de luptă în clandestinitate la un partid responsabil aflat la guvernare. Nu reuşeau să-şi schimbe hainele de piele cu nişte costume ministeriale. Simon Liberman, care participa uneori la şedinţele Sovnarkomului, îşi amintea că,

> în ciuda tuturor eforturilor unui secretar zelos de a conferi fiecărei întâlniri caracterul solemn al unei şedinţe de guvern, nu puteam să nu simţim că ne aflăm tot la o întâlnire conspirativă a unui comitet revoluţionar din

> ilegalitate! Ani de zile am aparţinut unor organizaţii ilegale diferite. Totul ni se părea atât de familiar. Mulţi comisari se aşezau pe scaune cu mantaua sau paltonul pe ei; cei mai mulţi purtau îngrozitoarele haine de piele[44].

Bolşevicii nu au reuşit niciodată să scape de obiceiurile din ilegalitate. Chiar şi în 1921 Lenin încă mai lăsa impresia că este mai degrabă un conspirator decât un om de stat. Era, desigur, un fenomen obişnuit – l-am putea numi sindromul iacobin – care explică în parte tendinţa statului revoluţionar de a perpetua violenţa şi teroarea. Bolşevicii au dus această tendinţă cu un pas mai departe decât iacobinii. Dictatura lor a fost prima din secolul XX (urmată de cele ale lui Mussolini, Hitler, Franco şi Castro) care a glorificat propriul trecut violent prin propagandă şi prin adoptarea de simboluri şi embleme militare. Era ca şi cum acest cult al violenţei era esenţial pentru imaginea despre sine a bolşevicului, un scop în sine, şi nu un mijloc.

Întocmai cum partidul a ajuns să pună în umbră activitatea Sovnarkomului, tot aşa şi acesta din urmă a ajuns să pună în umbră activitatea Executivului Sovietului. Deşi preluarea puterii de către bolşevici se făcuse în numele Congresului Sovietelor, Lenin nu avea deloc intenţia să conducă prin intermediul congresului sau al executivului permanent al acestuia. Nu credea în principiul suveranităţii parlamentare, nici măcar atunci când parlamentul în cauză era unul sovietic, având cel puţin tehnic o inerentă majoritate bolşevică. În primele săptămâni după lovitura din octombrie, Executivul Sovietelor acţiona ca o adevărată frână parlamentară asupra Sovnarkomului. Eserii de dreapta, anarhiştii şi micul grup al menşevicilor internaţionalişti strâns în jurul ziarului lui Gorki, *Novaia jizn*, constituiau o opoziţie activă care, dacă i se alăturau şi bolşevicii moderaţi, aproape că ar fi putut să răstoarne majoritatea leninistă. La mijlocul lunii noiembrie, când liderii Sovietului Ţăranilor – sau mai degrabă facţiunea lui de stânga[*8] – au completat Executivul Sovietelor, forţa potenţială a opoziţiei a crescut şi mai mult. În 24 noiembrie, ea chiar a avut o majoritate de unu pentru o moţiune de cenzură împotriva desfiinţării Dumei Petrogradului făcută de către bolşevici cu opt zile înainte, deşi la renumărarea voturilor decizia a fost întoarsă.

Cu toate acestea, fuziunea cu Sovietul Ţăranilor a fost şi ea un punct de răscruce în desfiinţarea Executivului Sovietelor ca instituţie legislativă (aproape sigur aceasta a fost intenţia lui Lenin). La cei 108 deputaţi ţărani s-au mai adăugat încă 100 de delegaţi din organizaţiile revoluţionare din armată şi marină şi încă 50 de la sindicate. Dimensiunea executivului a devenit astfel mai mult decât triplă, 366 de membri, mult prea mulţi pentru a funcţiona ca un organism executiv eficient. Sarcina luării deciziilor a fost astfel transferată asupra Sovnarkomului. De la mijlocul lui noiembrie, Executivul Sovietelor a început să se întrunească mai rar (o dată sau de două ori pe săptămână), în timp

ce şedinţele Sovnarkomului au devenit tot mai dese (o dată sau de două ori pe zi). Volumul de acte legislative prezentate executivului s-a diminuat şi el puternic, pe măsură ce Sovnarkomul a început să conducă prin decrete. Pe 4 noiembrie, Sovnarkomul şi-a conferit prin decret dreptul de a trece legi urgente fără aprobarea prealabilă a Sovietului – o încălcare clară a principiului puterii sovietelor. Bolşevicii moderaţi au votat, împreună cu opoziţia, împotriva decretului, dar el a fost totuşi aprobat de Executivul Sovietelor, cu o diferenţă de două voturi. Kamenev a demisionat din postul de preşedinte al Executivului Sovietelor şi s-a alăturat opoziţiei, într-un efort concertat de apărare a suveranităţii Sovietului. Leniniştii au continuat să facă însă presiuni. Sverdlov, care l-a înlocuit pe Kamenev, era un susţinător înfocat al dictaturii de partid şi a respectat cu credinţă instrucţiunile lui Lenin menite să o edifice prin centralizarea puterii cu ajutorul Sovnarkomului. Pe 17 noiembrie a prezentat Executivului Sovietelor o „instrucţiune constituţională": în vreme ce se reitera oficial ideea că Sovnarkomul răspundea în faţa Sovietului şi trebuia să-i supună spre aprobare toate actele legislative, nu se specifica şi când anume trebuia făcut acest lucru. Cu alte cuvinte, Sovnarkomul putea să publice un decret obligatoriu din punct de vedere juridic fără aprobarea prealabilă a Sovietului, o practică devenită tot mai frecventă. Pe 12 decembrie Executivul Sovietelor s-a întrunit pentru prima dată după o pauză de două săptămâni: în timpul acestei pauze, Sovnarkomul începuse tratativele de pace cu Puterile Centrale, declarase război Ucrainei şi introdusese legea marţială în Petrograd şi Moscova. Întrucât Suhanov protestase, toate aceste măsuri fuseseră implementate fără a fi discutate în cadrul Sovietului. Fusese abandonat principiul puterii Sovietului, prin care bolşevicii pretindeau dreptul de a conduce; Executivul Sovietelor fusese redus la o „tristă parodie de parlament revoluţionar"[45].

Din primele zile ale noului regim, bolşevicii au fost hotărâţi să distrugă – drept „contrarevoluţionare" – toate partidele care se opuseseră preluării puterii din octombrie. Pe 27 octombrie, Sovnarkomul a interzis presa de opoziţie. Măsura a fost primită cu indignare. La şedinţa executivului din 4 noiembrie, bolşevicii moderaţi au votat împotriva deciziei; cinci demisii ale unor membri din Comitetul Central, urmate de un număr egal de demisii din Sovnarkom, au făcut şi ele parte din protestul împotriva deciziei; în acelaşi timp, Sindicatul Tipografilor a ameninţat cu o grevă la nivel naţional dacă nu era restabilită libertatea presei. Nimic din toate acestea însă nu a împiedicat CMR să trimită unităţi bolşevice la multe dintre publicaţiile opoziţiei, pentru a le distruge, a le confisca tipografiile şi a-i aresta pe redactori. Majoritatea ziarelor de opoziţie au fost pur şi simplu împinse să activeze în ilegalitate, iar nu după mult timp au reapărut sub nume uşor schimbate. *Volia naroda*, ziarul Partidului

Socialist-Revoluţionar, a apărut a doua zi cu titlul *Volia*, iar mai târziu cu titlul *Narod*. Ziarul socialist *Den* (*Ziua*) a apărut ca *Dimineaţa*, *Miezul zilei*, *După-amiaza*, *Seara*, *Noaptea*, *Miezul nopţii* şi aşa mai departe[46].

*

Partidele de opoziţie erau susţinute de speranţa unei salvări politice prin intermediul Adunării Constituante. Adunarea era cu siguranţă adevărata voce a democraţiei. Fiecare cetăţean era reprezentat de ea, indiferent de clasa socială, în timp ce sovietele nu erau decât reprezentante ale muncitorilor, ţăranilor şi soldaţilor. Opoziţia credea că o Adunare Constituantă avea fără îndoială să fie recunoscută ca puterea suverană cea mai înaltă din ţară: nici chiar bolşevicii nu ar fi îndrăznit să o conteste. De fapt, liderii bolşevici erau divizaţi în privinţa politicii legate de Adunare, deşi încă nu se ştie suficient despre dezbaterile lor interne pe această temă. Lenin dispreţuise întotdeauna urna de vot, iar în „Tezele din aprilie" exprimase limpede faptul că puterea sovietelor era o formă de democraţie superioară Adunării Constituante. În soviete nu era loc pentru burghezie şi, după părerea lui Lenin, nu era loc pentru ea nici în cadrul revoluţiei. Preluarea puterii fusese însă justificată parţial ca măsură care să garanteze convocarea Adunării Constituante: se făcuse destul de multă agitaţie în jurul faptului că Guvernul Provizoriu nu avea practic de gând să o convoace şi că doar un guvern al sovietelor ar fi putut conduce ţara spre Adunarea Constituantă. Bolşevicii nu-şi puteau încălca promisiunile fără să-şi strice imaginea. În plus, moderaţii din partid erau cu toţii, în grade diferite, decişi în principiu să susţină Adunarea Constituantă. Kamenev, de exemplu, era un susţinător constant al ideii că bolşevicii ar trebui să candideze la putere în cadrul Adunării şi, la fel ca unii eseri de stânga, erau chiar în favoarea ideii de a combina puterea sovietelor la nivel local cu Adunarea ca parlament naţional suveran.

Având în vedere toate acestea, Lenin nu putea face altceva decât să permită organizarea alegerilor. Votarea a început pe 12 noiembrie şi a durat două săptămâni, căci, ţara fiind imensă, alegerile au trebuit eşalonate. Campania a fost tenace, pe alocuri chiar violentă, iar participarea la urne, foarte mare. Majoritatea oamenilor credeau de fapt că era un referendum general legat de regimul bolşevic. Partidul Socialist-Revoluţionar a primit 16 milioane de voturi (38% din total), cele mai multe din partea ţăranilor care locuiau în zonele agricole centrale şi în Siberia. Buletinele de vot nu făceau însă distincţie între eserii de stânga, care susţineau preluarea puterii de către bolşevici, şi eserii de dreapta, care i se opuneau. Divizarea partidului avusese loc prea de curând pentru a se mai putea opera modificări pe buletinele tipărite, cu excepţia a unu-două locuri din ţară. Nu este deloc

limpede aşadar cât din votul Partidului Socialist-Revoluţionar se opunea regimului bolşevic, deşi aceasta era întrebarea crucială a alegerilor. Singurul lucru care se poate spune cu relativă certitudine este că eserii de stânga îşi aveau principala bază de susţinere în rândul tinerilor soldaţi ţărani, în timp ce eserii de dreapta erau susţinuţi de ţăranii mai vârstnici de la sate. Potrivit lui Oliver Radkey, autoritatea supremă în acest subiect, ţăranii erau mai mult sau mai puţin egal împărţiţi între cele două partide, deşi eserii de dreapta au ieşit probabil cu un vot superior în urma alegerilor, pentru că păstraseră cea mai mare parte a organizaţiilor provinciale de partid şi erau deci mai bine pregătiţi pentru campanie. Practicile tradiţionale de vot ale ţărănimii, în care întreaga comunitate sătească se decidea să voteze pentru acelaşi partid, i-au avantajat cu siguranţă pe eserii de dreapta, dat fiind că majoritatea bătrânilor satului înclinau în favoarea lor. Chiar dacă eserii de dreapta au obţinut cele mai multe voturi ale ţăranilor, nu au reuşit totuşi să ajungă la o majoritate directă în Adunare. Doar susţinerea menşevicilor (care câştigaseră 3% din voturi), a cadeţilor (5%) şi a eserilor ucraineni (12%) le putea asigura această majoritate, deşi clivajul dintre eserii ruşi şi cei ucraineni pe tema independenţei naţionale era atât de mare, încât chiar şi o astfel de susţinere era îndoielnică[47].

Cu toate acestea, rezultatele alegerilor au reprezentat o piedică extrem de serioasă în calea pretenţiei guvernului de a conduce în numele poporului. Bolşevicii au câştigat doar 10 milioane de voturi (24% din total), cele mai multe din partea soldaţilor şi muncitorilor din nordul industrializat. În Petrograd şi Moscova au obţinut majoritatea; însă în sudul agrar, unde organizarea lor era extrem de slabă, abia dacă au primit câteva voturi. Din nou bolşevicii au declarat că rezultatul nu este corect: rapoartele locale despre fraude electorale, inevitabile într-o ţară atât de întinsă precum Rusia, au fost colectate cu rigurozitate şi oferite ca dovadă a necesităţii repetării alegerilor. Între timp şi-au intensificat campania de intimidare şi ameninţările la adresa celor care susţineau Adunarea Constituantă. Sovnarkomul a amânat *sine die* convocarea adunării din 20 noiembrie cu doar opt zile înaintea datei la care trebuia să se întrunească. A doua zi Sovnarkomul a emis un decret prin care alegătorilor li se dădea dreptul să-şi recuze deputaţii din toate organismele reprezentative, inclusiv din Adunarea Constituantă, cu condiţia ca acţiunea să fie susţinută de peste jumătate din electoratul unei anumite circumscripţii. Aceasta însemna de fapt că activiştii bolşevici primeau dreptul de a întoarce rezultatele unor alegeri democratice, obţinând susţinerea fabricilor şi garnizoanelor. Măsura era evident îndreptată împotriva cadeţilor, care obţinuseră în oraşe rezultate destul de bune mobilizând votanţii de dreapta. Troţki a apărat propunerea legislativă în cadrul Executivului Sovietelor drept o alternativă „nedureroasă” la închiderea completă a Adunării Constituante, în

cazul când s-ar fi opus principiului puterii sovietice. Era o ameninţare făţişă că bolşevicii nu vor tolera un parlament ostil. „În cazul în care cadeţii ar obţine o majoritate – a avertizat el –, sigur că Adunării Constituante nu i se va da puterea.”[48] Ca un memento al acestei ameninţări, CMR a năvălit în Palatul Taurida pe 23 noiembrie şi i-a arestat pe cei trei împuterniciţi ai comisiei electorale a Adunării Constituante. Au fost reţinuţi la Smolnîi şi interogaţi timp de şase zile, apoi au fost concediaţi şi înlocuiţi de bolşevicul Uriţki.

Partidele de opoziţie au fost revoltate de aceste acte de intimidare. Părea că bolşevicii ajunseseră treptat la concluzia că Adunarea ar trebui fie amânată pentru un viitor îndepărtat, fie desfiinţată cu totul, în lumina slabei performanţe în alegeri a partidului care o susţinea. Opoziţia a format imediat o Uniune pentru Apărarea Adunării Constituante şi şi-a chemat susţinătorii să demonstreze în faţa Palatului Taurida în 28 noiembrie, cu scopul de a forţa deschiderea lucrărilor parlamentare. În ziua aceea a ieşit în stradă o mare mulţime de oameni, deşi nu au fost nici pe departe 200.000, cum a susţinut o parte a presei de opoziţie: un sfert din numărul respectiv ar fi o estimare mai aproape de realitate, cei mai mulţi fiind studenţi, ofiţeri şi funcţionari publici în grevă, deşi au participat şi muncitori, de exemplu tipografi şi meşteri artizani. Un grup de patruzeci şi cinci de deputaţi ai adunării, conduşi de Schreider, neobositul primar al Petrogradului, au pătruns cu forţa în palat, trecând de pichetele bolşevice ale Puşcaşilor Letoni, şi au abordat primul punct de pe ordinea de zi a parlamentului, alegerea unui prezidiu. Ştiau, evident, că le lipsea cvorumul necesar, de 400 de deputaţi, dar a fost cel puţin un gest simbolic. A doua zi au găsit Palatul Taurida înconjurat de trupe. Mulţimea era ţinută la distanţă şi, deşi deputaţii au fost lăsaţi şi de această dată să intre, li s-a ordonat în scurt timp să plece.

Demonstraţia a fost imediat catalogată ca un act „contrarevoluţionar” organizat de cadeţi. Partidul cadeţilor a fost scos în afara legii şi membrii lui au fost acuzaţi, în adevărata tradiţie iacobină, că sunt „duşmani ai poporului”. Zeci dintre liderii lor au fost arestaţi, inclusiv câţiva delegaţi ai Adunării Constituante: Şingarev, Kokoşkin, Dolgorukov, Panina, Astrov şi Rodicev. Justiţia revoluţionară nu recunoştea imunitatea parlamentară. Cei mai mulţi au fost duşi în Fortăreaţa Petru şi Pavel, unde au fost ţinuţi trei luni în condiţii destul de rezonabile (Dolgorukov a găsit timp să se pună la punct cu lecturile şi avea libertatea de a primi apeluri telefonice), deşi Kokoşkin şi Şingarev s-au îmbolnăvit, primul de tuberculoză, şi au trebuit să fie transferaţi la spitalul închisorii (unde ulterior au fost ucişi cu brutalitate de un grup de marinari bolşevici). Eserii de stânga s-au opus arestărilor, considerate acte teroriste, iar Gorki le-a denunţat drept „o ruşine pentru democraţie”. Liderii bolşevici erau însă

hotărâţi să distrugă cadeţii ca „forţă organizată a contrarevoluţiei burgheze”. Lenin numea Comitetul Central al cadeţilor „personalul politic al burgheziei”. Troţki a susţinut chiar că de vreme ce burghezia ieşea deja de pe scena istoriei, măsurile violente ale bolşevicilor împotriva ei erau spre binele burgheziei, căreia îi scurtau astfel mai repede suferinţa: „Nu e nimic imoral în faptul că proletariatul eradichează o clasă care se prăbuşeşte: este dreptul lui să o facă”[49].

Arestările presupuşilor „duşmani ai poporului” nu s-au terminat cu cadeţii. La fel ca în timpul Terorii Iacobine, la care liderii bolşevici apelau în permanenţă pentru a avea justificări, arestările s-au extins la membrii de rând ai mişcării revoluţionare. În Fortăreaţa Petru şi Pavel cadeţilor li s-au alăturat un număr de lideri eseri şi menşevici (Avksentiev, Goţ, Sorokin, Argunov), precum şi câţiva lideri ai Sovietului Ţăranilor. S-au emis chiar ordine pentru arestarea lui Ţereteli, Dan şi Cernov. La finele lunii decembrie, închisorile erau atât de pline cu aceşti noi „politici”, încât bolşevicii au început să-i elibereze pe infractorii de drept comun pentru a face loc. Unii dintre deţinuţii politici mai avuţi, cum erau oamenii de afaceri Tretiakov şi Konovalov, fostul ministru al Comerţului şi Industriilor, au fost eliberaţi în schimbul unei răscumpărări[50].

Încet, dar sigur, începea să se contureze forma noului stat poliţienesc. Pe 5 decembrie, CMR a fost în sfârşit desfiinţat, iar două zile mai târziu sarcinile lui erau transferate către CEKA[*9], noul organ de securitate, care într-o zi se va numi KGB. Încă de la începuturile ei, CEKA a lucrat în afara legii: nu a existat nici măcar un decret publicat care să-i consemneze înfiinţarea, ci doar procesele-verbale secrete ale Sovnarkomului, căruia CEKA se presupunea că trebuie să i se subordoneze, deşi, în realitate, nu era controlată politic absolut deloc. Lenin subliniase că era nevoie de „un proletar iacobin înverşunat” care să conducă noua „Ohrana” şi l-a găsit în persoana lui Feliks Dzerjinski, un polonez în vârstă de patruzeci de ani din oraşul lituanian Vilnius, care îşi petrecuse jumătate din viaţa de adult prin tot felul de închisori ţariste şi care de aceea avea poate motivele lui speciale ca să se asigure că toţi aceşti „duşmani ai poporului” sufereau la fel de mult în închisoare. În copilărie, Dzerjinski voise să devină preot iezuit şi chiar dacă încetase de mult să mai creadă în religie, a păstrat şi în campaniile sale de persecuţii politice acelaşi spirit fanatic. La şedinţa Sovnarkomului în care s-a stabilit înfiinţarea CEKA el a descris sarcina instituţiei ca pe un război nemilos împotriva duşmanilor interni ai revoluţiei:

> Trebuie să trimitem pe acest front – cel mai periculos şi mai crud dintre toate fronturile – tovarăşi hotărâţi, duri şi devotaţi, gata să facă totul pentru a apăra revoluţia. Să nu credeţi că eu caut forme de justiţie revoluţionară;

> acum nu avem nevoie de justiţie. Acum este război – faţă în faţă, o luptă până la capăt. Pe viaţă şi pe moarte![51]

Ne-am putea întreba de ce bolşevicii moderaţi, care se opuneau deschis folosirii terorii politice şi care se bucurau de o largă susţinere din partea membrilor de rând ai partidului, nu au reuşit să acţioneze ca o frână mai eficientă asupra zeloţilor leninişti. Răspunsul stă, bineînţeles, în slăbiciunea psihologică a moderaţilor şi statutul autocratic de care Lenin se bucura printre liderii partidului după „victoria" din octombrie[*10]. Nici unul dintre bolşevicii moderaţi nu a avut nici curajul, nici capacitatea de conducător ca să îl înfrunte pe Lenin şi să rişte divizarea partidului. Cei cinci care au fost suficient de curajoşi pentru a demisiona din Comitetul Central în 4 noiembrie au ajuns, mai devreme sau mai târziu, să se împace cu Lenin: Zinoviev, întotdeauna laş şi oportunist, a fost primul care s-a dezis, în 8 noiembrie, fiind apoi reprimit în Comitetul Central; Kamenev, Miliutin, Noghin şi Rîkov au mai rezistat încă trei săptămâni. Într-o măsură mai mare sau mai mică, slăbiciunea tuturor moderaţilor a fost intelectualismul lor. Ideea de teroare nu doar îi incomoda, ci îi şi lipsea de mijloacele necesare pentru a-şi duce lupta împotriva ei altfel decât prin cuvinte. Lunacearski este un exemplu perfect. Pe 2 noiembrie a izbucnit în lacrimi la o întâlnire a Sovnarkomului şi ulterior a demisionat din postul de comisar pentru Instrucţie Publică, după ce a ascultat rapoartele privind bombardamentele bolşevice asupra Kremlinului, care distruseseră catedrala Sf. Vasile în timpul luptelor de la Moscova. „Nu mai pot să suport", scrisese el în *Novaia jizn*. „S-a umplut paharul. Nu am nici o putere să opresc această barbarie." Când aceste rapoarte s-au dovedit a fi false, şi-a retras demisia; cu toate acestea, a rămas la fel de frustrat de neputinţa lui în faţa Terorii Bolşevice. Gorki – unul dintre cei mai vechi prieteni politici ai săi, care mai târziu l-a asaltat cu cereri pentru salvarea de la persecuţii a unor scriitori şi artişti – a rezumat situaţia moderaţilor într-o scrisoare trimisă Ekaterinei cu ocazia Anului Nou:

> Este limpede că Rusia se îndreaptă către o nouă autocraţie, şi mai sălbatică. Ieri am fost pe la „Comisarul pentru Justiţie", un om destul de cumsecade, dar, ca toţi reprezentanţii „autorităţilor", absolut neputincios. Am încercat să-l conving să-l elibereze pe Vernadski, se pare că fără succes… Purtarea lui Lunacearski este uluitor de absurdă şi de caraghioasă – e un personaj deopotrivă comic şi tragic. Toţi bolşevicii de teapa lui au devenit dezgustători de lamentabili şi de jalnici[52].

Eserii de stânga, care au intrat în Sovnarkom pe 12 decembrie, erau paralizaţi de o neputinţă asemănătoare. Fuseseră singura grupare importantă care nu părăsise Congresul Sovietelor după ce bolşevicii preluaseră puterea, ceea ce a dus la ruptura

finală de eserii de dreapta. Începând din acel moment, cele două aripi au devenit partide separate, care se luptau pentru controlul asupra organizaţiilor socialist-revoluţionare locale şi asupra Sovietului Ţăranilor. Dacă eserii de dreapta erau decişi să-i ţină pe bolşevici în izolare şi îşi concentraseră toate speranţele asupra Adunării Constituante, cei de stânga credeau că alăturându-se bolşevicilor la guvernare – şi în CEKA – ar fi reuşit să le limiteze excesele cele mai rele. Cei mai mulţi dintre liderii eseri de stânga erau încă destul de tineri pentru a li se ierta acest idealism naiv: Steinberg, Karelin şi Kalegaev aveau douăzeci şi ceva de ani, iar Spiridonova şi Kamkov, doar treizeci şi doi. Eserii de stânga s-au inspirat din ceea ce ei au considerat a fi spontaneitatea revoluţionară a sovietelor. Au încercat să reconcilieze libertarianismul extrem cu folosirea terorii extreme pentru promovarea acelui ideal. După octombrie au pătruns masiv în organismele sovietelor locale, unde au devenit partidul dominant al ţăranilor şi soldaţilor radicalizaţi. „Decretul privind pământul", pe care Lenin l-a supus aprobării Congresului al II-lea al Sovietelor, din 26 octombrie, a fost de fapt programul agrar al eserilor de stânga, după cum a recunoscut el însuşi. Decretul dădea *carte blanche* comunităţilor ţărăneşti locale să ia în stăpânire şi să reîmpartă toate pământurile în proprietate privată. A fost suficient pentru a-i convinge pe eserii de stânga că se poate ajunge la un acord cu bolşevicii; iar la jumătatea lunii noiembrie, după ce au împins Sovietul Ţăranilor la o fuziune cu Executivul Sovietelor din întreaga Rusie, au început negocierile pentru propria lor intrare în Sovnarkom. Kalegaev a devenit comisar pentru Agricultură; Steinberg, „neputinciosul" comisar pentru Justiţie pe care l-a vizitat Gorki; iar alţi cinci au preluat posturi mai puţin importante, printre care administrarea reţelei naţionale de poştă şi telegraf, aflată în pragul colapsului. Bolşevicii au păstrat însă principalele posturi guvernamentale, iar eserii de stânga nu au fost de fapt nimic altceva decât frunza de viţă-de-vie folosită de Lenin pentru a ascunde goliciunea dictaturii personale. Contrar naivelor lor aşteptări, eserii de stânga nu au avut puterea de a modera extremele despotice ale politicilor acestuia; iar aproape în orice privinţă acestea s-au dovedit a fi diametral opuse propriilor lor idealuri politice. Sistemul semianarhist al sovietelor descentralizate, pe care îl prevăzuseră ei, era imposibil de realizat în cadrul structurii centralizate a dictaturii proletariatului lui Lenin; susţinerea pe care ei au acordat-o comunei ţărăneşti, organizarea fabricilor pe coordonatele anarhic-sindicaliste şi autonomia politică a minorităţilor naţionale erau toate incompatibile cu ţelurile pe termen lung ale bolşevismului; iar devotamentul lor înfocat faţă de libertăţile civile (Spiridonova ceruse cândva distrugerea Fortăreţei Petru şi Pavel pentru că simboliza statul poliţienesc) cu greu putea să se împace cu metodele bolşevice de conducere.

Odată ce i-a atras pe eserii de stânga de partea lui, Lenin şi-a intensificat campania de persecuţii împotriva Adunării Constituante. În ciuda loialităţii lor faţă de libertăţile democratice, eserii de stânga erau la fel de decişi ca şi bolşevicii să nu îngăduie ca principiul suveranităţii parlamentare să treacă înaintea celui al puterii sovietelor. După evenimentele din 28 noiembrie, mulţi bolşevici şi eseri de stânga au fost favorabili ideii de a-i elimina pe cadeţi din Adunarea Constituantă, care apoi putea fi reorganizată în jurul celor două partide, într-o Convenţie Revoluţionară. Buharin a făcut propunerea în cadrul şedinţei Comitetului Central din 29 noiembrie. Asemenea Convenţiei franceze din 1792, care înlocuise Adunarea Legislativă, şi cea rusă urma să fie un corp legiuitor mult mai flexibil pentru dictatura sovietică, păstrând însă toate semnele exterioare ale unui parlament naţional, pentru a împăca „iluziile constituţionale încă vii în rândul maselor", aşa cum le numea Buharin[53].

Între timp Lenin ajungea treptat să încline în favoarea abolirii complete a Adunării Constituante. Pe 12 decembrie şi-a publicat „tezele" pe acest subiect, în care susţinea că puterea sovietică a anulat nevoia unei adunări „burghezo-democratice". În orice caz, ea nu mai era cu adevărat reprezentativă, din cauza sciziunii din interiorul Partidului Socialist-Revoluţionar şi a deplasării către stânga a maselor după evenimentele din octombrie. „Lupta de clasă" şi înfrângerea „contrarevoluţiei" cereau consolidarea puterii sovietelor şi, dacă Adunarea nu era dispusă să recunoască această putere, „poporul întreg" avea să fie de acord că adunarea era „sortită fatalmente dispariţiei politice". Era o declaraţie de intenţii pentru dizolvarea Adunării dacă aceasta nu era de acord să se autodizolve. Ultimatumul lui Lenin a devenit politică de partid, iar aceasta, la rândul ei, a devenit politica Sovnarkomului. Zece zile mai târziu, la o şedinţă a Executivului Sovietului, bolşevicii şi eserii de stânga au cerut împreună dizolvarea Adunării Constituante dacă aceasta nu hotăra să se subordoneze sovietelor la sesiunea de deschidere din 5 ianuarie. Un al treilea Congres al Sovietelor fusese între timp convocat pentru 8 ianuarie, cu două zile mai devreme decât fusese planificat iniţial, pentru ca, după spusele lui Zinoviev, „poporul oprimat să poată da verdictul în legătură cu Adunarea Constituantă". Lenin a elaborat o „Declaraţie a drepturilor oamenilor muncii", care trebuia adoptată de Adunarea Constituantă în sesiunea de deschidere. Copie măsluită a Declaraţiei Drepturilor Omului, aceasta proclama Rusia ca Republică a Sovietelor şi susţinea toate decretele Sovnarkomului, inclusiv desfiinţarea proprietăţii private asupra pământului, naţionalizarea băncilor şi introducerea muncii obligatorii universale[54]. A fost sentinţa capitală pentru Adunarea Constituantă.

Pe 5 ianuarie, ziua deschiderii Adunării Constituante, Petrogradul era în stare de asediu. Bolşevicii instauraseră legea

marţială în capitală, au interzis adunările publice şi au ticsit oraşul cu trupe. Cele mai multe erau concentrate în apropierea Palatului Taurida, unde urma să se întrunească Adunarea Constituantă. Palatul era înconjurat de un cordon de baricade păzite de pichete de bolşevici. Curtea din faţă, unde Cernov fusese odinioară reţinut de mulţime, era plină de bivuacuri, artilerie, mitraliere şi bucătării de campanie. Arăta ca o tabără militară. Pentru a face faţă oricăror acţiuni „contrarevoluţionare" ale Uniunii pentru Apărarea Adunării Constituante, bolşevicii înfiinţaseră un tip special de personal militar – marinarii din Kronstadt, Puşcaşii Letoni şi Gărzile Roşii –, pe care îl numeau apărătorii lor cei mai credincioşi.

Uniunea plănuise la un moment dat să iniţiere o revoltă, dar, pentru că nu avea la dispoziţie nici un fel de forţă militară reală, abandonase ideea în ultima clipă, în favoarea unei demonstraţii de masă sub lozinca „Toată puterea în mâinile Adunării Constituante!". În timpul dimineţii o mulţime considerabilă s-a adunat pe Câmpul lui Marte, iar către amiază a început să mărşăluiască în mai multe coloane către Palatul Taurida. După unele surse a fost vorba despre 50.000 de demonstranţi, dar numărul real a fost probabil mai mic. Sigur nu a fost atât de mare pe cât speraseră organizatorii: au venit mult mai puţini muncitori şi soldaţi decât se aşteptase, aşa că mulţimea a fost alcătuită în mare parte din cetăţeni activi, nu foarte numeroşi – studenţi, funcţionari publici şi profesionişti din clasa de mijloc –, aceiaşi care participaseră şi la marşul din 28 noiembrie. Pe măsură ce demonstranţii se apropiau de Liteinîi Prospekt, soldaţii bolşevici ascunşi pe acoperişuri au început să tragă asupra lor cu mitralierele. Alte câteva coloane de demonstranţi, dintre care una a muncitorilor de la fabrica de muniţie Obuhovski, au fost şi ele primite cu rafale de armă. Au fost ucişi cel puţin zece oameni, iar câteva zeci au fost răniţi.

După „Zilele din Februarie", era pentru prima dată când trupele guvernamentale trăgeau într-o mulţime neînarmată. Victimele au fost înmormântate în cimitirul Preobrajenski pe 9 ianuarie, ziua comemorării Duminicii Însângerate, alături de victimele acelui masacru. Asemănarea istorică nu a trecut neobservată. La funeralii au participat mai multe delegaţii de muncitori, iar una dintre ele a depus o coroană de flori cu inscripţia: „În memoria victimelor autocraţilor de la Smolnîi". Gorki, care fusese martorul ambelor masacre, a subliniat asemănările în *Novaia jizn*. A fost punctul culminant emoţional al decepţiei sale amare în privinţa revoluţiei:

> Pe 9 ianuarie 1905, când din ordinul regimului ţarist soldaţii, călcaţi în picioare şi maltrataţi, au tras asupra mulţimii de muncitori paşnici şi neînarmaţi, intelectualii şi muncitorii au fugit spre soldaţi – criminali fără

voie – şi le-au strigat verde în faţă: „Ce faceţi, blestemaţilor? Pe cine omorâţi voi?”…

Majoritatea soldaţilor ţarului au răspuns însă reproşurilor şi rugăminţilor cu aceste cuvinte triste şi umile: „Am primit ordin. Noi nu ştim nimic, am primit doar ordin”. Şi, ca nişte roboţi, au tras în mulţime. Reticenţi, poate cu inima grea, dar au tras.

Pe 5 ianuarie 1918, democraţia neînarmată din Petersburg – muncitori în fabrici şi funcţionari – a demonstrat paşnic în cinstea Adunării Constituante.

Vreme de aproape o sută de ani, cei mai buni dintre ruşi au trăit cu ideea unei Adunări Constituante… S-au vărsat râuri de sânge pe altarul acestei idei, iar acum „Comisarii Poporului” au dat ordin să se tragă în democraţia care manifesta în onoarea acestei idei…

Astfel, în 5 ianuarie, muncitorii din Petrograd au fost seceraţi la pământ, neînarmaţi… Au fost seceraţi într-o ambuscadă, printre crăpăturile gardurilor, cu laşitate, ca şi cum cei care au făcut-o erau asasini adevăraţi.

La fel ca în 9 ianuarie 1905, oamenii care nu şi-au pierdut conştiinţa şi raţiunea i-au întrebat pe cei care trăgeau: „Ce faceţi, proştilor? Nu sunt cei care demonstrează chiar poporul vostru? Doar vedeţi că sunt drapele roşii peste tot…”.

Şi, la fel ca soldaţii ţarişti, aceşti ucigaşi la comandă au răspuns: „Avem ordin! Avem ordinele noastre, să tragem”.

Îi întreb pe comisarii „poporului”, printre care trebuie să fie şi oameni cumsecade şi raţionali: Înţeleg ei oare că… vor sfârşi inevitabil prin a sugruma întreaga democraţie rusă şi prin a distruge toate cuceririle revoluţiei?

Înţeleg ei oare acest lucru? Sau, dimpotrivă, îşi spun că „fie deţinem puterea, fie vor pieri cu toţii şi totul se va distruge”?[55]

La ora 16.00, când a început sesiunea de deschidere a Adunării, atmosfera din Palatul Taurida era extrem de tensionată. Mulţi dintre deputaţii eseri luaseră parte la demonstraţia de dimineaţă şi erau furioşi că se trăsese. Pe lângă toate, li se adusese jignirea de a fi percheziţionaţi pe rând de către gărzile bolşevice atunci când intraseră în palat. În ciuda celor susţinute de presa bolşevică, nu toţi deputaţii arestaţi fuseseră eliberaţi pentru a participa la sesiunea de deschidere: despre Argunov, Avksentiev şi Sorokin se relatase chiar că au ţinut discursuri în Palatul Taurida, când de fapt ei erau încă în Fortăreaţa Petru şi Pavel. În Sala Ekaterina, unde avea loc şedinţa, numărul trupelor era aproximativ egal cu al delegaţilor. Trupele stăteau în fundul sălii şi sus la galerie, beau votcă şi strigau înjurături către deputaţii eseri. Lenin supraveghea scena din vechea lojă a guvernului, unde şedeau miniştrii ţarişti în timpul lucrărilor Dumei. Dădea impresia unui general în clipa dinaintea începerii unei bătălii decisive – şi cu adevărat aşa era.

Eserii au încercat să preia iniţiativa, deschizând sesiunea cu o dezbatere a lor, dar bolşevicii au făcut un asemenea vacarm, încât

primul lor vorbitor, Mihailov, cel mai în vârstă membru al Adunării, nu a reuşit să se facă auzit. Cernov, ales preşedinte al Adunării, a ţinut un discurs lung şi steril, după cum îi era obiceiul; nu a contribuit cu nimic la reputaţia pe atunci singurului parlament democratic naţional din istoria Rusiei, în timp ce acesta aştepta să fie executat. Atunci a apărut Ţereteli, cu toate că bolşevicii ordonaseră arestarea sa, şi discursul lui a fost bun, denunţând regimul cu atâta pasiune, încât chiar şi stângiştii care interpelau de obicei au fost siliţi să tacă şi să-l asculte. Curând după aceea însă bolşevicii au adus conflictul la punctul culminant. Raskolnikov, liderul marinarilor din Kronstadt, a prezentat „Declaraţia drepturilor oamenilor muncii". Când declaraţia a fost respinsă cu 237 de voturi la 146, bolşevicii au declarat că Adunarea a căzut în mâinile „contrarevoluţionarilor" şi au părăsit sala de şedinţe. S-a cerut o pauză, timp în care bolşevicii şi eserii de stânga au discutat ce să facă. Eserii, ezitanţi ca de obicei, voiau să amâne dizolvarea Adunării, dar Lenin era de neclintit: „Situaţia este acum clară şi putem să ne descotorosim de ei". S-a decis dizolvarea Adunării, deşi, din respect pentru eserii de stânga, care au revenit pentru scurt timp în şedinţă, Lenin a dat ordin Gărzilor Roşii să nu facă uz de violenţă: după plecarea deputaţilor palatul urma să fie închis şi nimeni nu a mai avut voie să se întrunească acolo a doua zi. La ora 2.00, după ce s-a asigurat că totul este sub control, Lenin s-a întors la Smolnîi şi s-a culcat[56].

Rămăseseră mai puţin de două ore până când Adunarea Constituantă avea să fie desfiinţată. După plecarea bolşevicilor, diferiţi vorbitori eseri şi-au ţinut obişnuitele lor discursuri lungi, în timp ce Gărzile Roşii continuau să se îmbete şi să-i întrerupă de la galerie. Unii se amuzau aţintind armele către vorbitori. Eserii au decis să folosească aceste ultime minute trecând în viteză prin decretele referitoare la pământ şi la pace, pentru ca Adunarea să dispară cu imaginea cel puţin simbolică a unui legislativ popular: priveau deja cu un ochi spre războiul civil, care lua repede amploare şi în care trebuiau să mobilizeze sprijinul forţelor democratice pentru a restabili Adunarea Constituantă. La ora 2.30, eserii de stânga au părăsit în sfârşit sala, fără să se lase convinşi de eforturile disperate ale vechilor lor tovarăşi de partid să voteze în câteva minute ceea ce nu reuşiseră în cele şase luni cât deţinuseră puterea sub Guvernul Provizoriu. Bolşevicul Dîbenko a dat atunci ordin şefului Gărzilor Roşii, un marinar anarhist pe nume Jelezniakov, să pună capăt şedinţei. La ora 4.00 a urcat la tribună şi, bătându-l pe Cernov pe umăr, l-a anunţat că „toţi cei prezenţi trebuie să părăsească sala de şedinţă pentru că gărzile au obosit". Cernov a răspuns că şi membrii Adunării Constituante sunt obosiţi, dar că asta nu-i împiedică să „voteze o lege aşteptată de Rusia întreagă". Gărzile s-au înfuriat, au început să strige „Jos cu Cernov!" şi s-au adunat în centrul sălii, ameninţând cu armele. Cernov a menţinut lucrările şedinţei preţ de încă douăzeci de

minute; dar nu fusese niciodată curajos în faţa mulţimii (4 iulie e o dovadă în acest sens) şi în cele din urmă a fost de acord să suspende şedinţa până în după-amiaza următoare[57]. Singura sesiune a Adunării Constituante se încheiase: era ora 4.40, 6 ianuarie. Stânjeniţi, delegaţii s-au strecurat pe rând afară şi Palatul Taurida a fost încuiat, punându-se prematur capăt istoriei de doisprezece ani a acestei citadele a democraţiei. Când deputaţii au revenit a doua zi, nu au fost lăsaţi să intre şi li s-a înmânat decretul de dizolvare a Adunării.

Două zile mai târziu, pe 8 ianuarie, s-a întrunit Congresul al III-lea al Sovietelor. Bolşevicii şi eserii de stânga umpluseră sala de şedinţe cu susţinătorii lor: nouă din zece delegaţi proveneau din aceste două partide. Congresul a votat conştiincios toate măsurile pe care reprezentanţii guvernului le-au supus aprobării, inclusiv falsa „Declaraţie a drepturilor oamenilor muncii", care a servit practic drept primă constituţie pentru statul sovietic. Era singurul tip de „parlament" cu care Lenin era dispus să lucreze – unul care ar fi aprobat fără probleme toate decretele lui.

*

La scurt timp după dizolvarea Adunării Constituante, Boris Sokolov l-a întrebat pe un deputat eser din regiunea Volga dacă partidul lui va încerca să apere adunarea folosind forţa. „Vă daţi seama ce spuneţi?", a răspuns deputatul. „Realizaţi că suntem reprezentanţii poporului, că ni s-a acordat înalta cinste de a fi aleşi de popor ca să scriem legile unei noi republici democratice? Apărarea Adunării Constituante însă, apărarea noastră, a membrilor ei… este datoria poporului."[58] Cea mai mare parte a eserilor erau în egală măsură paralizaţi de propriul ideal de a fi lideri ai „poporului", care într-un fel sau altul va veni să-i salveze. În consecinţă, nu a existat nici o campanie militară menită să răstoarne dizolvarea Adunării Constituante. Nu încape îndoială că o astfel de campanie ar fi fost din start sortită eşecului, pentru că liderii democratici ai Rusiei nu aveau la dispoziţie forţe armate adevărate. Uniunea pentru Apărarea Adunării Constituante era dominată de intelectuali eseri şi nu ar fi putut obţine decât susţinerea câtorva elevi cadeţi. Credinţa lor naivă în sprijinul „poporului" era însă tulburătoare, pentru că trăda totala incapacitate de a înţelege acţiunea forţelor revoluţionare şi, prin urmare, era de rău augur în privinţa şanselor lor în apropiatul război civil.

Sokolov, el însuşi eser de stânga, credea că pasivitatea tovarăşilor săi era determinată de faptul că se transformaseră dintr-un grup de revoluţionari în ilegalitate în lideri ai Guvernului Provizoriu. Cu siguranţă că aşa stăteau lucrurile. Sentimentul adoptat al responsabilităţii faţă de stat (şi, desigur, puţină mândrie datorită noului lor statut de ministeriabili) i-a făcut pe eserii de dreapta să respingă vechile lor metode teroriste de luptă revoluţionară şi să se bizuie exclusiv de metodele parlamentare. Aceasta i-a legat de cadeţi şi i-a făcut să dea înapoi când a fost vorba de formarea unui guvern pur sovietic în 1917. Sokolov a caracterizat astfel gândirea lor: „Trebuie să urmăm doar procedurile legale, trebuie să apărăm legea prin singurele mijloace permise reprezentanţilor poporului, mijloacele parlamentare". Erau fără îndoială sinceri şi nutreau convingerea profundă că, refuzând să-i combată pe bolşevici prin metode bolşevice, scuteau Rusia de trauma războiului civil. Mark Vişniak, eser de dreapta şi secretarul Adunării Constituante, a recunoscut mai târziu că au avut mâinile legate din cauza propriei lor insistenţe asupra necesităţii de a evita cu orice preţ un război civil. Eserii de dreapta erau hipnotizaţi de „sanctitatea" şi „demnitatea" Adunării Constituante, primul parlament democratic din istoria Rusiei, şi de „onoarea" care le fusese acordată ca reprezentanţi ai acesteia. Luaţi de valul unor astfel de idealuri, s-au amăgit crezând că Rusia era la fel de ferm aşezată pe făgaşul democratic precum

Franţa sau SUA şi că „voinţa poporului” era, ea singură, suficientă pentru a apăra instituţiile democratice. Şi-au pus atâta nădejde în propriile lor metode democratice, încât nu au înţeles cum metodele nedemocratice ale bolşevicilor ar fi putut reuşi pe termen lung[59].

Era cu toate acestea mai mult decât o chestiune de metodă: în sine, credinţa în „popor” a eserilor de dreapta era nepotrivită. Nu a existat o reacţie a maselor vizavi de desfiinţarea Adunării Constituante. Demonstraţia din 5 ianuarie a fost de mult mai mică amploare şi alcătuită din mai mulţi membri ai clasei de mijloc decât speraseră eserii de dreapta. Sokolov a fost de părere că pasivitatea era starea de spirit dominantă în capitală. După aproape un an de conflicte politice, dintre care nici unul nu oprise criza economică, oamenilor le putea fi iertată indiferenţa cinică faţă de politică şi politicieni. Cei mai mulţi aveau în majoritatea timpului griji mai presante, ca goana zilnică după hrană sau combustibil. Până şi Gorki – un adevărat animal politic – a căzut pradă stării de spirit generale. Pe 26 ianuarie îi scria Ekaterinei:

> Trăim aici captivi ai „bolşevicilor”, aşa cum îi numesc francezii pe venerabilii partizani ai lui Lenin. Viaţa nu prea are haz! Şi este foarte agasantă, dar ce poate să facă lumea? Nu putem face nimic. „Cel care supravieţuieşte va fi salvat.” Am supravieţuit autocraţiei lui Romanov, poate că om supravieţui şi celei a lui Ulianov. Viaţa a devenit comică… şi tragică. Să nu râzi! *Novaia jizn* pare că se va scufunda. Am o dispoziţie infectă şi pe deasupra nici fizic nu mă simt bine. Sunt zile când mă trezesc şi nici măcar nu vreau să lucrez. Pare că nu mai vreau nimic şi mă paralizează apatia, care este ceva cu totul străin mie[60].

Exista o indiferenţă şi mai acută în rândul ţărănimii, baza tradiţională de susţinători ai Partidului Socialist-Revoluţionar. Intelectualitatea socialist-revoluţionară a greşit întotdeauna crezând că ţăranii îi împărtăşeau veneraţia pentru Adunarea Constituantă. Pentru ţăranii instruiţi sau pentru cei care fuseseră îndelung expuşi propagandei eserilor, Adunarea Constituantă reprezenta probabil un simbol politic al „revoluţiei”. Pentru masa de ţărani, a cărei perspectivă politică se limita la graniţele strâmte ale propriilor câmpuri şi sate, ea nu era decât ceva foarte îndepărtat, de la oraş, dominată de „şefii” diferitelor partide, ceva ce ei nu înţelegeau şi care era cu totul diferit de propriile lor organizaţii politice. Era un parlament naţional, îndelung dorit de intelectualitate, dar ţăranii nu împărtăşeau concepţia intelectualilor despre naţiunea politică, le era străin limbajul acestora despre „statalitate” şi „democraţie”, despre „drepturile şi datoriile civice”, iar când foloseau acest tip de retorică urbană îi ataşau o semnificaţie specific „ţărănească” potrivită nevoilor propriilor lor comunităţi[61]. Sovietele săteşti erau mult mai aproape de idealurile politice ale masei de ţărani, în fapt nefiind nimic mai mult decât

propriile lor adunări săteşti, într-o formă mai revoluţionară. Prin intermediul sovietelor de la nivelul satelor şi al *volost*-urilor, ţăranii înfăptuiau propria lor revoluţie funciară şi nu aveau nevoie de confirmarea unui decret al Adunării Constituante (şi nici măcar al guvernului sovietic însuşi) pentru a o duce la capăt. Eserii de dreapta nu puteau înţelege acest fapt esenţial: că autonomia ţăranilor prin intermediul sovietelor lor săteşti diminua, din punctul lor de vedere, semnificaţia oricărui parlament naţional, întrucât se ajunsese deja la *volia*, vechiul ideal ţărănesc al autoguvernării. Indubitabil, din obişnuinţă sau din respect faţă de bătrânii satului, la alegerile pentru Adunarea Constituantă masa ţăranilor le-a dat votul eserilor. Foarte puţini erau însă pregătiţi să susţină lupta socialist-revoluţionarilor pentru reinstalarea Adunării, aşa cum se va dovedi odată cu eşecul jalnic al Comitetului membrilor Adunării Constituante (Komuci) din vara anului 1918. Practic toate rezoluţiile transmise de la sate pe această chestiune au arătat clar că nu se voia reinstalarea Adunării ca „stăpân politic asupra pământului rusesc" – aşa cum se exprimase cineva – cu o autoritate superioară aceleia a sovietelor locale. Cu alte cuvinte, nu voiau să fie conduşi de un stat centralizat. În urma experienţelor lui ca propagandist eser în cadrul armatei, Sokolov a recunoscut ulterior:

> Pentru masa de soldaţi din linia întâi Adunarea Constituantă era ceva cu totul necunoscut şi ambiguu, o *terra incognita*, fără doar şi poate. Simpatiile lor mergeau evident spre soviete. Erau instituţiile cele mai apropiate şi mai dragi lor, care le aminteau de adunările lor săteşti… În multe rânduri am avut ocazia să-i aud pe soldaţi, uneori chiar şi pe cei mai inteligenţi dintre ei, ridicând obiecţii faţă de Adunarea Constituantă. Pentru majoritatea ea era asociată Dumei de stat, o instituţie străină lor. „La ce ne trebuie nouă o Adunare Constituantă, când avem deja sovietele, unde deputaţii noştri pot să se întâlnească şi să decidă totul?"[62]

După înfrângerea suferită în capitală, eserii s-au întors la vechile lor bastioane locale, ca să mobilizeze susţinerea necesară reinstaurării democraţiei. Avea să se dovedească o lecţie dureroasă în contextul noilor realităţi ale vieţii provinciale. Au descoperit o ţărănime locală în mare parte indiferentă în ce priveşte dizolvarea Adunării Constituante şi propriile organizaţii de partid, într-o stare deplorabilă. Sprijinindu-şi partidul pe susţinerea ţăranilor, eserii au ajuns să înţeleagă că ridicaseră un castel de nisip. Provincie după provincie, eserii de dreapta au pierdut controlul sovietelor în faţa extremei stângi. În provinciile industriale din nord şi centru – unde bolşevicii şi eserii de stânga puteau conta pe sprijinul majorităţii muncitorilor şi soldaţilor încartiruiţi, precum şi al unui mare procent de ţărani semi-industriali –, cea mai mare parte a sovietelor provinciale ajunseseră la finele lunii octombrie în mâinile bolşevicilor, în general ca urmare a alegerilor, şi doar în

Novgorod, Pskov şi Tver au avut loc lupte serioase. În unele dintre aceste oraşe, mai ales acolo unde exista şi o garnizoană, bolşevicii pur şi simplu şi-au folosit puterea armată pentru a alunga opoziţia din soviete şi a-şi instala propria „majoritate". Mai spre sud, în provinciile agrare, transferul de putere nu s-a încheiat, în general, înainte de Anul Nou şi adeseori a fost destul de sângeros, cu lupte de stradă în principalele oraşe de provincie (Orel, Kursk, Voronej, Astrahan, Cernigău, Odessa, Herson, Ekaterinoslav, Sevastopol şi altele). În cele mai multe locuri, extrema stângă şi-a organizat simpatizanţii din rândul soldaţilor şi muncitorilor într-un CMR, care a acaparat controlul instituţiilor guvernamentale după înfrângerea trupelor de cazaci sau cadeţi loiale Dumei orăşeneşti. Apoi au avut loc noi alegeri pentru conducerea Sovietului, care, într-un fel sau altul, au fost de obicei măsluite. La fel ca la Petrograd, eserii şi menşevicii au făcut adeseori jocul extremei stângi, boicotând Sovietul şi „re-alegerile". Opţiunile lor au fost însă foarte limitate în lipsa unei forţe militare proprii sau a unei mase mari şi active de cetăţeni dornici să pună mâna pe arme ca să apere democraţia. Educaţia politică în oraşele de provincie nu era cu mult mai dezvoltată decât în Rusia rurală înapoiată şi în afara capitalelor nu exista o clasă de mijloc urbană în adevăratul sens, care să susţină revoluţia democratică. Aceasta a fost tragedia din 1917.

Spolierea spoliatorilor

Pentru prima dată după mulţi ani, generalul Denikin, aflat în drum spre Don, s-a trezit în mijlocul unor ruşi obişnuiţi în timp ce călătorea într-un vagon de tren de clasa a III-a, deghizat în nobil polonez:

> Acum nu eram decât un burjui îmbrâncit şi înjurat, uneori cu răutate, alteori doar în trecere, dar, din fericire, nimeni nu-mi acorda atenţie. Acum vedeam viaţa mai clar şi eram îngrozit. Am văzut o ură nesfârşită faţă de idei şi de oameni, faţă de orice era superior gloatei, orice dădea cel mai mic semn de abundenţă, chiar dacă era vorba despre obiecte fără viaţă, semnele unei culturi necunoscute sau inaccesibile mulţimii. Acest sentiment era expresia urii acumulate timp de secole, a amărăciunii celor trei ani de război şi a isteriei generate de liderii revoluţionari.

Viitorul şef al armatei Albilor nu era singurul refugiat din Rusia bolşevică ce a simţit mânia mulţimii în acea grozavă iarnă din 1917-1918. Literatura memorialistică este plină de relatări similare ale prinţilor, conteselor, artiştilor, scriitorilor şi oamenilor de afaceri despre călătoriile traumatizante pe care au trebuit să le

facă prin Rusia revoluţionară ca să fugă de regimul bolşevic. Cu toţii au relatat despre şocul resimţit în faţa grosolăniei şi ostilităţii cu care au fost trataţi de oamenii obişnuiţi: nu erau aceştia fraţii şi surorile dădacelor şi cameristelor, bucătăreselor şi valeţilor pe care ei îi avuseseră, care până mai ieri păreau atât de buni şi de respectuoşi? Părea că întreaga clasă a servitorilor purtase permanent o mască a bunăvoinţei, spulberată acum de revoluţie, ca să dezvăluie adevăratul chip al urii de dedesubt.

Pentru marea majoritate a ruşilor, anularea tuturor privilegiilor sociale era principiul de bază al revoluţiei. Ruşii aveau o lungă tradiţie în nivelarea rangurilor sociale, care mergea până la comuna ţărănească. Era exprimată în concepţiile populare despre dreptatea socială care au stat la baza Revoluţiei din 1917. Credinţa comună a poporului rus că surplusul economic era imoral, că proprietatea însemna furt şi că munca fizică era singura sursă reală a valorii se datora mult mai puţin doctrinelor lui Marx decât cutumelor egalitariste ale comunei săteşti. Aceste idealuri de justiţie socială deveniseră parte a tipului special de creştinism pe care ţăranii ruşi şi-l însuşiseră. În mintea ţăranului rus, sărăcia era o virtute creştină[*11]. „Cei blânzi vor moşteni pământul!" Iată ce a conferit revoluţiei un statut cvasi-religios în conştiinţa populară: lupta împotriva bogăţiei a fost considerată un fel de purgatoriu pe drumul spre porţile raiului pământesc.

Datorită promisiunii că vor anula toate privilegiile şi vor înlocui nedreapta ordine socială cu o republică a oamenilor egali între ei, bolşevicii au reuşit să atragă masele populare în 1917. Viziunea utopică a unui stat socialist universal a fost fundamentală pentru idealismul popular al revoluţiei. Un lucrător ţăran, de exemplu, a scris în mai 1917 Sovietului Ţăranilor din Întreaga Rusie: „Toată lumea, fie bogaţi, fie săraci, ar trebui să aibă cele necesare; fiecare om ar trebui să-şi primească raţia, suficientă şi egală, de la un comitet, aşa încât să fie destul pentru toţi. Comitetele ar trebui să distribuie cinstit nu doar hrana, ci şi munca şi spaţiul de locuit; totul ar trebui să fie declarat proprietate publică". Respingerea tuturor formelor de autoritate la nivel superior (judecători, ofiţeri, preoţi, nobili, patroni şi aşa mai departe) a fost principala forţă motrice a revoluţiei sociale. Dând o formă instituţională acestui război împotriva privilegiilor, bolşevicii au reuşit să exploateze energiile revoluţionare ale numeroaselor elemente din rândul săracilor cărora le făcea plăcere să-i vadă distruşi pe cei bogaţi şi puternici, indiferent dacă astfel propriul lor destin devenea sau nu mai bun. Dacă puterea Sovietului nu reuşea să facă mare lucru ca să uşureze soarta mizeră a celor săraci, putea cel puţin să facă în aşa fel încât viaţa celor bogaţi să devină mai mizeră decât a lor – iar acesta a fost un motiv de considerabilă satisfacţie psihologică. După 1918, pe măsură ce idealurile revoluţionare s-au compromis şi oamenii au devenit din ce în ce mai săraci, regimul bolşevic a devenit tot mai

înclinat să-şi sprijine apelul aproape exclusiv pe această vulgară plăcere a răzbunării. Într-un articol de fond care marca începutul anului 1919, *Pravda* proclama cu mândrie:

> Unde sunt bogatele, elegantele doamne, restaurantele şi reşedinţele private, intrările superbe, ziarele mincinoase, toată acea coruptă „viaţă în puf”? S-au spulberat cu totul. Nu mai vezi pe străzi vreun *barin* [gentleman] bogat, cu haină de blană, citind *Russkie vedomosti* [*Monitorul rus*, ziar liberal suspendat după octombrie 1917]. Nu mai există nici *Russkie vedomosti*, nici haină de blană pentru *barin*; el trăieşte acum în Ucraina sau în Kuban ori e epuizat şi a slăbit ca paiul, hrănit cu raţii de categoria a treia; nici măcar nu mai arată ca un *barin*[63].

Acest război al plebei contra privilegiaţilor era în parte o prelungire a violenţelor şi distrugerilor pe care Gorki le condamnase în timpul Revoluţiei din Februarie. Aceeaşi ură şi neîncredere faţă de clasele bogate, aceeaşi dorinţă nemiloasă de răzbunare şi aceeaşi poftă de a distruge vechea civilizaţie. Pentru clasele celor înstăriţi totul părea să facă parte din aceeaşi furtună revoluţionară. Au comparat violenţele din 1917 cu *Pugacevşcina*, valul anarhic de distrugeri provocate de ţărani – „fără noimă şi fără milă”, după descrierea lui Puşkin – care au bântuit Rusia începând din secolul al XVIII-lea. Au vorbit despre instinctele „întunecate” şi „sălbatice” ale oamenilor, pe care bolşevicii le-au aţâţat, la fel cum au vorbit şi predecesorii lor din secolul al XIX-lea despre adepţii lui Pugaciov. Astfel de stereotipuri dure şi încărcate de valori ne spun probabil mai multe despre cei care le-au folosit decât despre cei pe care erau menite să îi descrie. Cu alte cuvinte, doar pretenţiile sociale ale celor care se considerau „civilizaţi” şi „respectabili” defineau violenţa mulţimii ca „anarhică”, „întunecată” şi „sălbatică”. Dacă violenţa este însă analizată în sine, există deosebiri importante între lupta împotriva privilegiilor de după octombrie şi formele anterioare de violenţă împotriva claselor înstărite.

Pe de o parte, violenţa de după octombrie a fost exprimată şi validată printr-un nou limbaj de clasă şi un nou conflict între clase, dezvoltate de partidele socialiste pe parcursul anului 1917. Formulele vechi şi respectuoase de adresare pentru membrii claselor avute (*gospodin* şi *barin*) au devenit depăşite şi au fost scoase din uz. Curând au devenit o formă de abuz sau de batjocură sarcastică faţă de cei care îşi pierduseră titlul şi averea. Aceştia erau „foşti” (*bîvşcie liudi*), cum ajunseseră să-i numească bolşevicii. Proliferarea formelor de egalitarism în adresare – „tovarăş” (pentru membrii de partid şi muncitori) şi „cetăţean” (pentru toţi ceilalţi) – părea să semnifice o nouă egalitate republicană, deşi, evident, tovarăşii erau de fapt mai egali decât ceilalţi, ca să adaptăm expresia lui George Orwell. Cuvântul „tovarăş” (*tovarişci*) avea de mult conotaţia frăţiei şi

solidarităţii între muncitorii industriali cu cea mai înaltă conştiinţă de clasă. A devenit emblema mândriei proletare, un semn menit să distingă şi să unească armata răzbunătoare de săraci în lupta de clasă cu cei bogaţi. Acest nou limbaj de clasă a trezit sentimentul demnităţii şi puterii în cei odinioară oprimaţi. Curând a ajuns să se reflecte într-o mai mare siguranţă de sine în vestimentaţia şi în limbajul corporal ale claselor inferioare. Militarii şi muncitorii şi-au lăsat şepcile pe spate şi şi-au descheiat vestoanele, într-o demonstraţie de sfidare infatuată. Mergeau cu un pistol îndesat în centură, la vedere, şi aveau în general o atitudine agresivă. Le vorbeau obraznic celor aflaţi pe o „treaptă socială superioară", refuzau să le cedeze femeilor locul în tramvai, iar la teatru stăteau cu picioarele pe scaunul din faţă, bând şi fumând.

În mintea oamenilor simpli, care nu-l citiseră niciodată pe Marx, împărţirea în clase se baza mult mai mult pe emoţii decât pe criterii sociale obiective. Termenul popular „burjui", de exemplu, nu avea o conotaţie de clasă fixă, în ciuda evidentei lui derivări din cuvântul „burghez". Era folosit ca formă generală de abuz împotriva patronilor, ofiţerilor, proprietarilor de pământ, preoţilor, negustorilor, evreilor, studenţilor, profesioniştilor sau oricui altcuiva bine îmbrăcat, având aerul unui străin sau al unui om înstărit. Muncitorii flămânzi îi acuzau pe ţărani că sunt burjui pentru că se credea că stochează produse alimentare; în schimb, ţăranii – care confundau adeseori termenul cu *barjui* (proprietarii unei barje) şi cu *birjîe* (de la cuvântul *birj*, Bursă) – îi condamnau la rândul lor pe muncitori şi în general pe toţi orăşenii, pentru că se credea că fac stocuri de bunuri de consum. Cu alte cuvinte, burjuii nu erau atât o clasă socială, cât un grup de ţapi ispăşitori sau de duşmani interni, care puteau fi redefiniţi aproape după bunul plac pentru a justifica prăbuşirea pieţei, greutăţile războiului şi inegalităţile din societate. Sătenii îi descriau adeseori pe burjui ca fiind un duşman „ascuns" şi „dibace" al ţărănimii, care era de vină pentru toate problemele lor: putea să fie vorba despre un orăşean, un comerciant sau o oficialitate. La cozile pentru alimente din mediul urban, unde pentru a explica lipsa pâinii se ţeseau nesfârşite teorii despre sabotaje, cuvintele „burjui", „speculant", „german" şi „evreu" erau practic sinonime. Era o societate în război cu sine – doar că toată lumea credea că luptă cu burjuii[64].

Presa socialistă încuraja astfel de atitudini populare, descriindu-i pe burjui ca pe „duşmanii poporului". Cea mai bine vândută broşură din 1917 – care a făcut mai mult decât orice altă publicaţie pentru modelarea conştiinţei politice şi de clasă a maselor de oameni obişnuiţi – a fost *Păianjenii şi muştele* de Wilhelm Liebknecht (a nu se confunda cu Karl Liebknecht). S-au vândut mai multe milioane de exemplare, în peste douăzeci de ediţii diferite, finanţate de toate partidele socialiste importante.

Păianjenii şi muştele împărţea Rusia în două specii aflate în conflict:

> Păianjenii sunt stăpânii, avizii de bani, exploatatorii, nobilimea, bogătaşii şi preoţii, proxeneţii şi paraziţii de toate felurile!… Muştele sunt nefericiţii muncitori care trebuie să se supună tuturor legilor care le trec prin minte capitaliştilor – trebuie să se supună, pentru că sărmanii nu au nici măcar o fărâmă de pâine.

Fiind etichetaţi ca *burjui*, cei bogaţi şi educaţi erau automat demonizaţi ca antisociali. „Burjuiul – scria un autor socialist – este unul care nu se gândeşte decât la sine, la burdihanul lui. Este cineva indiferent, gata să ia pe oricine de beregată dacă e vorba de banii sau de mâncarea lui." Pe măsură ce criza socială se adâncea, burjuii erau tot mai mult acuzaţi că sunt „paraziţi" şi că „sug sângele" şi se auzeau frecvent chemări pentru nimicirea lor, nu doar din partea partidelor de extremă stângă, ci şi din stradă, din fabrici şi garnizoane. „Ar trebui să-i exterminăm pe toţi burjuii – susţinea un muncitor industrial în ianuarie 1918 –, pentru ca oamenii cinstiţi din Rusia să poată trăi mai uşor."[65]

Bolşevicii încurajau această ofensivă împotriva privilegiilor – şi chiar au făcut din ea propria lor *raison d'être* populară. Lenin fusese dintotdeauna susţinătorul folosirii terorii în masă împotriva duşmanilor revoluţiei lui. În „Cum trebuie organizată întrecerea?", scris în decembrie 1917, cerea „război pe viaţă şi pe moarte împotriva bogătaşilor, pungaşilor şi trântorilor". Fiecare sat şi oraş trebuia lăsat să-şi dezvolte propriile mijloace pentru

> a curăţi pământul rus de toate insectele dăunătoare, de purecii-pungaşi, de ploşniţele-bogătaşe etc. Ici vor fi băgaţi la închisoare vreo zece bogătaşi, vreo duzină de pungaşi, vreo cinci-şase muncitori care se sustrag de la muncă… Colo vor fi puşi să cureţe closetele. Într-alt loc vor primi, după ce îşi vor fi ispăşit pedeapsa, legitimaţii galbene [cum li se dădeau prostituatelor], pentru ca, până la îndreptarea lor, tot poporul să-i supravegheze ca pe nişte elemente *dăunătoare*. În altă parte va fi împuşcat pe loc câte unul la fiecare zece indivizi vinovaţi de trândăvie. Cu cât experienţa generală va fi mai variată, cu atât ea va fi mai eficace şi mai bogată… căci numai practica poate elabora *cele mai bune* metode şi mijloace de luptă[*12] [66].

Lenin a subliniat în mai multe ocazii că „statul proletar" era „un sistem de violenţă organizată" împotriva burgheziei: asta înţelesese el întotdeauna prin „dictatura proletariatului". Legalizarea acţiunilor populare de jaf şi pedepsire a reprezentat un element intrinsec sistemului, un mijloc de a „teroriza burghezia" şi a o supune statului proletar. Aceasta a fost sursa Terorii Roşii.

Istoricii au fost înclinaţi să nu ia în considerare legăturile dintre acest război plebeu împotriva privilegiilor şi originile

Terorii Roşii. Cei mai mulţi au văzut teroarea ca având un caracter exclusiv politic. Au arătat cum a fost impusă de bolşevici – fie deliberat, pentru a acumula putere, astfel încât teroarea a devenit fundamentul regimului lor (perspectiva de dreapta), fie ca răspuns în esenţă pragmatic la ameninţările şi problemele ridicate de războiul civil (perspectiva de stânga). Nici una din aceste explicaţii nu este mulţumitoare. Teroarea a izbucnit de jos. A fost de la bun început un element al revoluţiei sociale. Bolşevicii au încurajat această teroare, dar nu au creat-o ei. Principalele ei instituţii s-au format toate, cel puţin parţial, ca reacţie la aceste presiuni venite de jos. Jefuirea anarhică a proprietăţilor burghezilor, Bisericii şi nobililor a fost legitimată şi instituţionalizată prin decrete bolşevice privind confiscările şi impozitările revoluţionare, pe care CEKA locale le-au aplicat prin reţinerea de ostatici „burghezi" şi „contrarevoluţionari". Judecata populară a burghezilor patroni, ofiţeri, speculanţi şi a altor „duşmani ai poporului" a fost instituţionalizată prin intermediul Tribunalelor Poporului şi al unui sistem primitiv de „justiţie revoluţionară" pe care au aplicat-o – iar metodele au devenit la rândul lor parte a Terorii CEKA.

Sistemul CEKA, teroarea politică organizată centralizat, a căpătat amploare abia spre sfârşitul verii anului 1918 (vezi pp. 565-584). În primele luni ale regimului bolşevic, sistemul CEKA a fost extrem de descentralizat, la fel ca şi restul aparatului de stat, ceea ce însemna adeseori că presiunile sociale, ca de exemplu dorinţa populaţiei locale de a-i spolia pe cei bogaţi şi puternici sau chiar dorinţa unei comunităţi de a înfăptui o vendetă împotriva unei alte comunităţi, puteau dicta alegerea celor pe care şefii CEKA trebuiau să-i aresteze sau să-i execute. Această „teroare în masă" este analizată aici cu scopul de a înţelege rădăcinile sociale ale Terorii CEKA. Pentru că, indiferent cât de puternic poate fi ea condamnată şi indiferent cât de greu ar putea fi de admis, nu încape îndoială că teroarea a atins o coardă profundă în mentalitatea rusească cu privire la războiul civil şi că s-a bucurat de un succes ciudat în rândul maselor. Lozinca „Moarte burgheziei!", scrisă pe pereţii camerelor de interogatoriu din sediile CEKA, era şi sloganul străzii. Au fost oameni care chiar şi-au botezat fiicele Terrora.

*

În ianuarie 1918, la o şedinţă a agitatorilor politici pregătiţi să plece în provincii, Lenin le-a explicat că jefuirea proprietăţii burgheze trebuia încurajată ca formă de justiţie socială prin răzbunare. Era o chestiune de „spoliere a spoliatorilor". În lunile care au urmat, sub această lozincă, pe care bolşevicii şi-au însuşit-o curând, a avut loc o dezlănţuire de furturi şi violenţe. Gorki a descris-o ca pe un pogrom în masă. Bande înarmate i-au jefuit pe

cei înstăriţi, iar apoi s-au jefuit între ele. Escrocii, hoţii şi bandiţii s-au îmbogăţit, pe măsură ce legea şi ordinea au dispărut. „Jefuiesc artistic", scria Gorki cu amărăciune într-un editorial din 16 martie:

> Fără îndoială că istoria va relata cu cea mai mare înflăcărare despre acest proces de autojefuire a Rusiei. Se fură şi se vând biserici şi muzee, se vând tunuri şi puşti, se jefuiesc depozitele militare, se pradă palatele foştilor mari duci; tot ce poate fi jefuit se jefuieşte, tot ce se poate vinde este vândut; în Feodosia soldaţii se ocupă chiar şi cu traficul uman – aduc turcoaice, armence şi kurde din Caucaz şi le vând pentru douăzeci şi cinci de ruble fiecare. Este ceva foarte „original" şi putem să ne mândrim – nu a existat nimic asemănător nici măcar în epoca Marii Revoluţii Franceze[67].

În provincii, instalarea puterii sovietice a fost adesea acompaniată de astfel de acte de jaf şi violenţă. Cele mai multe au fost comise de elemente rebele din mulţime sau dintre cei neimplicaţi. La Ekaterinoslav, liderul bolşevic local le-a spus adepţilor să „smulgă de la burghezie milioanele luate de la mase şi transformate cu şiretenie în desuuri din mătase, în blănuri, covoare şi aur, în mobilier, tablouri şi porţelanuri. Trebuie să le luăm şi să le dăm proletariatului, iar apoi să silim burghezia să muncească în slujba regimului sovietic pentru a-şi primi raţiile". La Stavropol, soldaţii bolşevizaţi au jefuit sistematic prăvăliile şi casele şi au luat prizonieri membri ai burgheziei; Sovietul local, care împărţea puterea cu liderii Dumei şi ai *zemstvelor*, a fost prea slab ca să poată opri această teroare şi a ales în schimb să o legitimeze, ca prim pas în preluarea directă a puterii. Violenţa s-a răspândit curând şi în zonele rurale înconjurătoare, pe măsură ce soldaţii ţărani au dat frâu liber vechii lor uri etnice şi de clasă faţă de kalmâcii crescători de animale şi proprietari de pământuri bogate, dându-le foc la case şi ucigându-le familiile cu o brutalitate de-a dreptul indescriptibilă (femei însărcinate cărora li s-au scos cu sabia pruncii din pântece). Kalmâcii au ripostat atacând fermele ţăranilor ruşi. Era un lucru obişnuit ca teroarea să se amplifice astfel când conflictele etnice şi sociale îndelung reprimate explodau brusc, fără să existe o forţă neutră care să le stopeze. În oraşul industrial Taganrog, pe Don, Gărzile Roşii s-au răzbunat sălbatic pe cadeţii militari, cei mai mulţi fii de burghezi, pe care îi învinseseră în perioada preluării puterii. Cincizeci de cadeţi, care se predaseră după ce li se promisese că vor fi cruţaţi, au fost duşi în marş până la o oţelărie şi, cu mâinile şi picioarele legate, au fost aruncaţi unul câte unul în furnalul încins. La Evpatoria, un oraş de coastă din Crimeea, liderii Sovietului le-au permis marinarilor bolşevizaţi să se dezlănţuie: în trei zile au masacrat 800 de ofiţeri şi locuitori burghezi. Cei mai mulţi au fost ucişi sub tortură, cu braţele rupte şi picioarele legate pe după cap, înainte ca trupurile

să le fie aruncate în mare. Masacre similare au avut loc şi la Ialta, Feodosia şi Sevastopol[68].

Acest război împotriva burgheziei a fost dublat de un număr de decrete bolşevice care promulgau „spolierea spoliatorilor". Oficiali ai sovietelor, cu „lejere" mandate de percheziţie, mergeau prin casele burghezilor şi confiscau „pentru revoluţie" maşini de scris, piese de mobilier, haine şi valori. Fabricile au fost scoase din proprietatea privată, acţiunile şi obligaţiunile au fost anulate, iar legea moştenirii proprietăţii private a fost abrogată ulterior. Au fost naţionalizate băncile, iar deţinătorilor de conturi li s-au limitat retragerile la maximum 1.000 de ruble pe lună (o sumă ce avea să devină curând lipsită de valoare din pricina hiperinflaţiei). Proprietarilor de casete de valori li s-a ordonat să se prezinte cu cheile, pentru a putea fi inspectate cutiile: valutele străine, aurul şi argintul, precum şi toate celelalte obiecte de valoare au fost confiscate. În primele şase luni ale anului 1918 au fost inspectate peste 35.000 de casete. Contesa Meşcerskaia a oferit o vie descriere a marinarului însărcinat cu această operaţiune la banca locală unde ea îşi ţinea caseta:

> De-a curmezişul pieptului avea o bandulieră cu cartuşe de mitralieră şi din tocul aşezat pe o parte abia puteai să zăreşti patul revolverului. Tânăr, lat în umeri, cu ochii holbaţi, dovada faptului că era conştient de importanţa sarcinii pe care o îndeplinea, încerca să-şi schimonosească faţa lătăreaţă şi prietenoasă ca să pară ameninţătoare şi se încrunta la noi. Nu avea nici cea mai mică noţiune despre valoarea bijuteriilor, dar ştia un lucru: statul avea nevoie de aur.

Din seiful lor deschis a scos câţiva pumni de obiecte – bijuterii, monograme bătute în diamante, crucifixe de aur şi chiar un ou Fabergé – pe care le-a stivuit pe o masă. S-a oprit de câteva ori „să privească admirativ la acea grămadă de pradă"[69].

Sovietele au perceput propriile taxe punitive de la burghezie. Adeseori acesta a reprezentat începutul Terorii Bolşevice, pentru că CEKA locală era înclinată să forţeze plata acestor taxe reţinând ostatici. În Nijni Novgorod, de exemplu, Sovietul a impus o taxă revoluţionară de douăzeci şi două de milioane de ruble, iar CEKA a arestat 105 cetăţeni burghezi şi i-a ţinut prizonieri până când taxa a fost plătită[70]. Multe dintre aceste taxe le-au fost impuse unor persoane incapabile să plătească: emigraţia şi inflaţia reduseseră drastic numărul şi averile burgheziei ruse şi mulţi dintre cei persecutaţi ca „bogătaşi" nu erau decât nişte mici negustori sau profesori, medici şi funcţionari pe jumătate sărăciţi. Convinsă de propria propagandă că această burghezie fantomă îşi ascunde averile, CEKA locală a luat şi mai mulţi ostatici şi a început să-i împuşte.

La fel s-a întâmplat şi în cazul confiscărilor de proprietăţi ale Bisericii. S-a început cu o tentativă stângace a Aleksandrei

Kollontai, comisarul poporului pentru Asistenţă Publică, de a transforma mănăstirea Aleksandr Nevski într-un azil pentru invalizii de război. Pe 19 ianuarie a trimis un detaşament de marinari să ocupe acest renumit şi venerat sanctuar din centrul Petrogradului. Au fost întâmpinaţi de o mulţime furioasă de credincioşi, iar în încăierarea care a urmat un preot a fost împuşcat mortal. Lenin s-a enervat: ultimul lucru de care avea nevoie în acel moment era o confruntare directă cu Biserica, până atunci grijulie să se ţină departe de politică. De vreme însă ce Kollontai supărase deja preoţimea, nu a văzut nici un motiv să se mai abţină de la un conflict care, după părerea lui, mai devreme sau mai târziu, oricum avea să izbucnească. Decretul privind separarea Bisericii de stat a fost publicat a doua zi, în 20 ianuarie, mult mai repede decât fusese planificat. Documentul declara că toate proprietăţile bisericeşti sunt proprietatea statului. Împuternicite prin această lege, escadroanele de bolşevici au năvălit în bisericile şi mănăstirile din ţară, furând argintul, bând vinul şi terorizându-i pe preoţi. Într-o pastorală în care a anatemizat regimul bolşevic, patriarhul Tihon, şeful Bisericii, a făcut apel la clerici să li se opună „acestor monştri ai rasei omeneşti”. Nu toţi preoţii au ales calea unei opoziţii deschise. Unii dintre clericii de rang inferior, care primiseră bucuroşi revoluţia ca pe o şansă de a strânge legătura cu credincioşii din parohie, au căutat reconcilierea cu bolşevicii. Mănăstirea Preobrajenski din Viatka, de exemplu, s-a transformat într-o cooperativă de muncă, în care a înfiinţat o grădiniţă pentru copiii muncitorilor şi un atelier unde călugăriţele făceau haine şi încălţăminte pentru orfani. Dar cea mai mare parte a preoţilor şi congregaţiile lor au răspuns chemării lui Tihon, ceea ce le-a permis bolşevicilor să-i eticheteze drept „contrarevoluţionari” şi să-şi intensifice campania de jaf şi teroare. După ce au încercat să reziste trupelor bolşevice, călugării din mănăstirea Aleksandr Svirski din Oloneţk au fost încarceraţi – şi mai târziu executaţi – de CEKA locală[71].

Una dintre cele mai traumatizante umilinţe suferite de clasele bogate în aceste prime luni ale regimului sovietic a fost împărţirea obligatorie a spaţiului propriu de locuit, parţial sau integral. Bolşevicii se mândreau – şi subliniau acest lucru în propaganda lor – cu faptul că îi sileau pe cei înstăriţi să-şi împartă casele spaţioase cu săracii oraşelor. Multora li se părea un lucru absolut firesc: faptul că unii trăiseră în palate, în timp ce alţii sufereau prin pivniţe murdare şi umede, devenise un simbol al ordinii sociale nedrepte din vechiul regim. Familiile bogate încercau adesea să găsească pe cât era posibil un cuplu curat şi modest pe care să-l găzduiască şi pe care l-ar fi putut convinge să se mulţumească doar cu una sau două dintre cele mai mici încăperi din casă. Dar vigilenţa comitetelor de locatari, puse să răspundă de acest proces de repartiţie, făcea ca lucrurile să fie foarte dificile. Aceste comitete erau de obicei formate din vechii portari şi servitori ai

casei, care uneori puteau fi mânaţi de o dorinţă de răzbunare foarte puternică. Alăturându-se comitetelor şi chiar partidului, aveau dreptul să întoarcă roata pentru foştii lor stăpâni. Ocupau aşadar camerele cele mai bune din casă, pe care le umpleau cu cele mai frumoase piese de mobilier, în vreme ce foştii lor patroni erau mutaţi în odăile servitorilor. Era o întreagă panoplie de revoluţii ascunse ale vieţii domestice, în care servitorii şi stăpânii au schimbat literalmente locurile. Era un microcosmos al transformării sociale care avea loc la nivelul întregii ţări.

„Mi-am petrecut toată viaţa la grajduri – se plângea un fost servitor la o adunare politică de la Cirque Moderne –, în timp ce ei trăiau în apartamentele lor frumoase, întinşi pe canapele moi, jucându-se cu pudelii lor. Ajunge cu asta, vă zic! Acum mi-a venit mie rândul să mă joc cu pudelii; cât despre ei, le-a venit rândul să se ducă să muncească la grajduri.” Ideea de a pune clasele înstărite să muncească a fost un element intrinsec al războiului împotriva privilegiilor sociale – iar bolşevicii au instituţionalizat-o imediat. Lenin promisese că legea fundamentală a ordinii sovietice va fi „Cine nu munceşte nu mănâncă”. Munca obligatorie universală a fost parte din „Declaraţia drepturilor oamenilor muncii” (în fapt, o „Declaraţie a obligaţiilor oamenilor care nu muncesc”), pe care bolşevicii o prezentaseră Adunării Constituante. În perioada de început a Armatei Roşii, Troţki a iniţiat mobilizarea în masă a burghezilor pentru a presta munci, burghezia fiind folosită pentru sarcini non-combative în spatele frontului, ca săparea de tranşee şi curăţenia în barăci. Curând însă a devenit o practică generală a sovietelor orăşeneşti. Aristocraţi, foşti directori de fabrici, agenţi de bursă, avocaţi, artişti, preoţi şi foşti oficiali erau adunaţi cu toţii şi obligaţi să execute munci precum curăţatul străzilor de murdărie sau zăpadă. În acest timp, comisari şi grupuri de muncitori stăteau în jurul lor, fumau şi priveau cu vădită plăcere cum doamnele şi domnii bine îmbrăcaţi, care în viaţa lor nu făcuseră nici măcar o zi de muncă fizică, se luptau acum să mânuiască lopeţile şi făraşele. Munca silnică a burgheziei nu aducea nici un beneficiu economic real; unicul ei scop era degradarea şi distrugerea fizică a claselor nobile. Aşa cum a spus Troţki într-un discurs ce a exprimat perfect psihologia mulţimii: „Timp de secole, taţii şi bunicii noştri au curăţat murdăria şi mizeria claselor conducătoare, dar acum o să le facem noi pe ele să cureţe mizeria. Trebuie să le facem viaţa atât de anevoioasă, încât să nu-şi mai dorească să rămână burghezi”[72].

Viaţa acestor „foşti” deposedaţi şi dezonoraţi a devenit repede o luptă zilnică încrâncenată. Stăteau ore la coadă pentru pâine şi combustibil, alături de săracii oraşelor. Pe măsură ce inflaţia a atins cote uriaşe, au fost obligaţi să-şi vândă ultimele bunuri de preţ doar ca să se hrănească. Baroana Meyendorff a vândut o broşă cu diamante pentru 5.000 de ruble – destul cât să cumperi un sac de făină. Marii descendenţi ai aristocraţiei fuseseră

reduşi la nişte vânzători de stradă amărâţi: prinţesa Goliţîn vindea plăcinte de casă, baroana Wrangel – tricotaje, contesa Witte – dulciuri şi prăjituri, iar soţia lui Brusilov vindea chibrituri, exact la fel ca sutele de veterani răniţi din armata pe care soţul ei o comandase odinioară. Un fost nobil, camerier al ţarului, a devenit portar la un muzeu unde erau păstrate creaturi ciudate în borcane cu spirt; omul a schimbat alcoolul cu apă şi a vândut alcoolul pe stradă. Talciocurile din Petrograd şi Moscova erau pline de fostele bunuri ale plutocraţiei decăzute: icoane, tablouri, covoare, piane, gramofoane, samovare, fracuri şi rochii de bal – totul putea fi cumpărat cu echivalentul a una sau două mese. Obiectele cele mai preţioase erau luate de *nouveaux riches* ai regimului sovietic – comisari şi oficialităţi, soldaţi şi marinari care se ocupau cu jafurile, mici comersanţi şi bandiţi – care încercau să achiziţioneze simbolurile statutului unei clase conducătoare. Noii stăpâni ai Rusiei erau uşor de deosebit după felul în care îşi purtau părul, lung şi slinos, dat pe spate, după dinţii de aur şi mirosul de apă de colonie, precum şi după felul în care băteau magazinele şi hotelurile la braţ cu fete de consumaţie înzorzonate.

Baronul Wrangel îşi aminteşte cum unul dintre aceşti *arrivistes rouges*, un soldat bolşevic „direct de la plug", a cumpărat un colier de perle pentru amanta lui dintr-unul din cele mai renumite magazine de bijuterii de pe Nevski Prospekt. Amanta era o fostă ajutoare de bucătar, care acum purta blănuri şi bijuterii luxoase, deşi faţa îi era plină de ciupituri de vărsat. Băiatul de la ţară era vădit mândru să fie văzut alături de o asemenea „doamnă elegantă" şi a cerut să i se arate „perlele cele mai scumpe, cele strălucitoare, cum poartă *barini*[*13]". Nu a fost mulţumit de perlele pe care i le-a adus bijutierul, pentru că la 75.000 de ruble tot nu erau destul de scumpe. În seara aceea trebuia să meargă împreună cu iubita lui la o recepţie la Palatul de Iarnă şi trebuia să aibă ce e mai bun. Fata de la bucătărie a anunţat că vor merge la Gostinîi Dvor, unde „suntem siguri că o să găsim ce vreau". Vorbele ei au stârnit hohote nestăpânite de râs din partea celorlalţi clienţi – un grup de foste doamne de societate venite să-şi vândă diamantele –, pentru că se ştia că magazinele de acolo vând imitaţii ieftine. Dându-şi seama că făcuse o gafă, biata fată a roşit şi a încercat să o dreagă, spunând că până la urmă vor cumpăra „amărâtele alea de perle" şi că vor reveni când bijutierul va găsi ceva mai bun[73].

Mulţi dintre bogaţii şi puternicii scăpătaţi ai Rusiei au vândut totul şi fie au plecat în străinătate, deşi era foarte greu să pleci, fie au fugit spre sud, în Ucraina şi Kuban, ori spre est, în Siberia, unde se afla principalul centru de putere al Gărzilor Albe. Alţii au căutat să se refugieze pe moşiile lor de la ţară, în speranţa că ţăranii, pe care întotdeauna îi consideraseră umili şi respectuoşi, se vor purta cu ei mai bine decât muncitorii bolşevici de la oraş. Şi acolo însă lupta împotriva celor bogaţi era în plin avânt, iar

ţăranii, împuterniciţi prin „Decretul privind pământul” emis în octombrie 1917, au făcut propriile lor exproprieri de pământuri şi proprietăţi ale moşierilor.

Distribuirea în mod egal a tuturor mijloacelor de producţie, a pământului, uneltelor şi vitelor era de multă vreme idealul fundamental al revoluţiei ţărăneşti. Ţăranii considerau această „Repartiţie Neagră” ca fiind voinţa lui Dumnezeu şi credeau că şi restul revoluţiei trebuia să fie organizată pe aceleaşi principii generale. Sovietul Întregii Rusii era imaginat de ţărani ca un fel de comună sătească uriaşă preocupată să redistribuie toate proprietăţile din ţară. Mulţi ţărani erau convinşi – aşa cum spune unul dintre reprezentanţii lor mai şcoliţi – că socialismul, de care auziseră doar vag, „era un mijloc de natură mistică – mistic pentru că nu ne puteam imagina cum se va realiza – prin care se împărţeau toate proprietăţile şi toţi banii celor bogaţi; după croitorul din satul nostru, aceasta ar fi însemnat ca fiecare gospodărie ţărănească să primească 200.000 de ruble. Se pare că era cea mai mare cifră la care se putea gândi”[74].

Ţăranii nu aveau nici un mijloc mistic de a-şi împărţi pământul. Nu aveau nici măcar mijloacele tehnice esenţiale, cum sunt hărţile şi ruletele. Pământul era împărţit aşa cum se procedase întotdeauna, măsurând cu pasul lăţimea parcelelor sau evaluându-le din ochi suprafaţa, pentru ca apoi să fie atribuite gospodăriilor ţărăneşti conform normei egalitare locale. Aceasta lua în considerare de obicei numărul de guri de hrănit sau, mai rar, numărul de adulţi apţi de muncă din fiecare gospodărie. Fără metode precise de măsurare topografică, aceste repartiţii erau inevitabil însoţite de discuţii despre cine trebuie să primească o anume parcelă, discuţii încheiate uneori cu lovituri de pumn. În ansamblu însă, dată fiind importanţa ei crucială pentru o comunitate ţărănească, repartiţia terenurilor s-a remarcat prin caracterul ei paşnic – rezultat al autoorganizării comunelor săteşti care au înfăptuit-o.

Pământurile confiscate de la moşieri şi de la Biserică erau de obicei împărţite separat, de teamă că, în cazul unei contrarevoluţii, ţăranii ar fi fost siliţi să le returneze pământul foştilor proprietari. Multe comune au stipulat că toţi membrii gospodăriilor lor trebuiau să primească o fâşie din aceste pământuri, pentru ca riscul să apese egal pe umerii tuturor. Chiar şi moşierilor, inclusiv acelora care reveniseră pe pământurile lor, li se aloca o parte generoasă din pământ şi din unelte, suficient cât să-şi transforme moşiile într-o fermă de familie destul de mare, la fel ca restul gospodăriilor ţărăneşti. Ţăranii nu aveau nici o îndoială că moşierimea, o clasă superioară, trebuia să fie distrusă, dar mai credeau şi că moşierilor ar trebui să li se permită să devină „ţărani” şi să muncească o bucată din „pământul lui Dumnezeu”, cum spuneau ei, prin efortul propriei lor familii. Dreptul la muncă şi dreptul la pământ, care stau la baza comunei ţărăneşti, erau

considerate drepturi fundamentale ale omului. Într-adevăr, în măsura în care „ţărănizarea" moşierilor era în acord cu idealul esenţial al ţăranilor de a crea o societate constituită integral din familii de mici fermieri, ea reprezenta chiar ceva bine-venit. Mulţi proprietari de pământ, mai ales cei care deţineau suprafeţe mici, au rămas pe moşii după 1917; lor li s-au alăturat cei care, în mod normal locuitori ai oraşelor, căutau acum refugiu la moşie în faţa Terorii Bolşevice. Pe la mijlocul anilor 1920 mai existau încă vreo 10.000 de foşti moşieri care locuiau pe moşiile lor, alături de ţărani, ceea ce însemna 10% din numărul total de proprietari de pământ din Rusia dinainte de 1917.

Membrii familiei Rudnev, proprietarii unei moşii de dimensiuni medii din provincia Simbirsk, sunt un exemplu tipic. Ei au hotărât să rămână pe proprietatea familiei deoarece, după spusele lui Semion Rudnev, s-au gândit că „neplăcerile revoluţiei vor fi mai puţin dure la ţară decât în oraş [şi deoarece] condiţiile de la sat, cu economia lui aproape naturală, vor fi şi ele mai bune". Tulburările din 1917 aproape că nu au afectat satul lor. Rudnevii şi-au petrecut vara şi toamna lipsiţi de griji, aşa cum erau obişnuiţi: „Bărbaţii au băut şi au vânat, oaspeţii din Simbirsk au venit în vizită şi noi am mers la Najim şi la ferma de lactate, ca să facem picnic şi să culegem ciuperci". În iarna următoare au acceptat cererea comunei din satul apropiat de a le ceda ţăranilor pământul şi proprietăţile. Şi-au păstrat o mică fermă de 20 de desetine (54 de acri) lângă conacul unde au continuat să locuiască. Animalele şi uneltele au fost vândute la licitaţie, pe preţuri mici, deşi cei mai mulţi ţărani nu-şi puteau permite să hrănească noii lor cai de rasă, care continuau să fugă înapoi la foştii proprietari, după fân. Primăvara, ţăranii au venit să muncească pe câmpurile familiei şi au fost plătiţi cu votcă şi lichioruri de fructe. Recolta Rudnevilor a fost mai mare decât a ţăranilor şi atunci comuna i-a ordonat lui Rudnev să le vândă săracilor din sat surplusul de cereale, la preţ fix. Cu mult înainte însă ca recolta să poată fi strânsă, un detaşament local al Gărzilor Roşii a devastat conacul şi a obligat familia Rudnev să fugă[75].

Era o practică obişnuită. Chiar dacă actele de violenţă, jaf şi incendiere ale ţăranilor nu erau neobişnuite, în general tinerii soldaţi demobilizaţi erau cei care se aflau în frunte şi îi instigau. Lozinca „Spoliaţi-i pe spoliatori!" era adusă acasă, la sat, de cei care se întorceau de pe front şi din garnizoane, unde dezvoltaseră un profund sentiment al frăţiei militante şi unde fuseseră expuşi propagandei bolşevice. Adeseori formau facţiuni paramilitare în interiorul satului, nu foarte diferite de *fascisti* din Italia rurală a acelei perioade. Aveau propriile lor organizaţii regionale, ca Uniunea Soldaţilor din Linia Întâi sau Uniunea Veteranilor Răniţi, precum şi propriile lor detaşamente ale Gărzilor Roşii, ataşate pe lângă Sovietul local şi care puteau exercita o puternică influenţă asupra satului şi îl putea orienta spre forme mai violente de

acţiune împotriva moşierilor. De exemplu, într-un sat din regiunea Kerenski din provincia Penza, atacurile ţăranilor asupra moşierilor locali s-au intensificat brusc: faptul avea legătură cu întoarcerea acasă a mai multor soldaţi, care au fost aleşi apoi în fruntea Sovietului sătesc. Războiul avusese desigur un efect abrutizant asupra lor, pentru că au devenit rapid renumiţi pentru accesele de beţie şi de violenţă sadică. O biată văduvă nobilă, care până atunci trăise destul de paşnic alături de ţărani, cărora le dăduse deja cea mai mare parte din pământuri şi din animale, a fost împinsă la sinucidere după ce bătăuşii beţi i-au împuşcat şi ultimele două animale, un cal şi o vacă, şi i-au lăsat căţelul mort în pragul uşii: fusese pur şi simplu un act de ură[76].

*

S-ar părea că ruşii erau deosebit de înclinaţi spre astfel de acte brutale şi sălbatice de răzbunare. „Sunt grozav de bănuitor în privinţa unui rus – scria Gorki – care ajunge să aibă puterea în mâini. Sclav până nu demult, el devine un despot nestăpânit de îndată ce are şansa de a deveni stăpânul vecinului său.”[77] Linşajele şi cazurile de justiţie a gloatei erau cele mai obişnuite expresii ale acestei răzbunări populare, atât la ţară, cât şi în oraşe. Luaseră amploarea unui fenomen de masă, ca răspuns la catastrofala escaladare a infracţionalităţii şi la prăbuşirea legii şi ordinii pe parcursul anului 1917 (când Gorki susţinea că numărase peste 10.000 de cazuri de justiţie a gloatei). Deoarece poliţia şi vechile tribunale penale practic dispăruseră, exista sentimentul general că singurul mod de a trata problema infracţionalităţii era justiţia gloatei, înfăptuită în stradă. Un biet hoţ era prins de mulţime, era judecat sumar şi executat pe loc. Gorki a fost martorul unei astfel de instanţe în centrul Petrogradului, când inclusiv nişte copii au asistat la execuţia brutală a unui hoţ (vezi p. 374). Pe măsură ce criza socioeconomică se adâncea, credinţa populară că burjuii erau de vină pentru aceasta şi cazurile de justiţie a gloatei au început să capete un caracter de clasă tot mai făţiş. Au devenit o armă în lupta împotriva privilegiilor, concentrându-se mai puţin asupra hoţilor neînsemnaţi, proveniţi din rândul sărăcimii urbane, şi mai mult asupra negustorilor şi vânzătorilor, asupra patronilor şi directorilor de fabrici, a ofiţerilor, a fostelor oficialităţi ţariste şi a altor reprezentanţi ai autorităţii superioare.

Bolşevicii au dat o formă instituţionalizată acestor procese ale mulţimii prin noile tribunale ale poporului, unde era administrată sumar „justiţia revoluţionară” în toate cazurile de infracţiuni. Vechiul sistem al justiţiei penale, cu regulile lui juridice bine fixate, a fost abolit, ca o relicvă a „ordinii burgheze”. Cei doisprezece juri aleşi care constituiau tribunalele poporului nu

trebuiau să aibă o pregătire juridică academică – urmau să fie ghidaţi de „conştiinţa lor revoluţionară” – şi proveneau mai ales din rândul muncitorilor, ţăranilor şi al micii funcţionărimi din fostele tribunale. Jumătate dintre ei nu aveau o instrucţie care să fi depăşit nivelul primar şi unul din cinci era membru al Partidului Bolşevic. Şedinţele tribunalelor populare erau doar ceva mai mult decât nişte judecăţi ale gloatei oficializate. Nu exista un set de proceduri legale sau de reguli privind dovedirea culpei, care oricum nu avea prea mare importanţă. Condamnările erau de obicei asigurate pe baza denunţurilor, făcute adesea din răzbunare personală, iar sentinţele erau gândite să se potrivească stării de spirit a mulţimii, care îşi exprima liber opiniile de la galeria publicului.

Sistemul de justiţie revoluţionară administrat de tribunalele poporului era în multe privinţe similar vechiului drept cutumiar ţărănesc, cu sistemul lui nerafinat, dar eficient, bazat pe principiul „ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte”. Iată cum suna Codul Penal prezentat de Tribunalul Poporului din Lubnî, un sat din provincia Tambov, în mai 1918:

> Dacă un om îl loveşte pe altul, cel care a fost lovit îl va lovi la rândul lui pe atacator de zece ori. Dacă un om îl loveşte pe altul şi astfel îi provoacă o rană sau îi rupe vreun os, atacatorului i se va lua viaţa. Dacă un om comite un furt sau primeşte obiecte furate, i se va lua viaţa. Dacă un om provoacă intenţionat un incendiu, aceluia i se va lua viaţa.

În conştiinţa juridică a ţăranului exista de multă vreme teza că un bogat care fură de la un sărac este mult mai vinovat decât un sărac care fură de la bogat – şi acelaşi principiu al „justiţiei de clasă” se aplica şi în tribunalele poporului. Deciziile erau luate în funcţie de statutul social al acuzaţilor şi al victimelor sale. Într-un tribunal al poporului juraţii îşi făcuseră un obicei din a examina mâinile acuzatului şi, dacă erau curate şi fine, îl găseau vinovat. Negustorii speculanţi erau aspru pedepsiţi şi câteodată chiar condamnaţi la moarte, pe când cei care furau de la bogaţi – iar uneori chiar şi cei care îi ucideau – nu primeau decât o sentinţă foarte uşoară ori erau de-a dreptul achitaţi, dacă susţineau că sărăcia a fost motivul infracţiunii lor[78]. Spolierea spoliatorilor fusese legalizată şi, în acest proces, legea ca atare fusese abolită: nu mai exista decât fărădelegea.

Lenin insistase întotdeauna că sistemul juridic trebuia folosit ca armă a terorii în masă împotriva burgheziei. Sistemul legii gloatei, care s-a dezvoltat prin intermediul tribunalelor populare, i-a dat această armă a terorii. La fel au făcut şi tribunalele revoluţionare, concepute după omonimele lor iacobine, care se ocupau de o serie de noi „crime împotriva statului”. În februarie 1918, în timpul invaziei germane în Rusia, Lenin a emis un decret – „Patria socialistă este în primejdie!” – prin care le ordona

tribunalelor revoluţionare să execute „pe loc” toţi „agenţii inamicului, speculanţii, bandiţii, huliganii şi agitatorii contrarevoluţionari”[79]. Spre dezamăgirea lui, tribunalele revoluţionare s-au dovedit a fi instrumente deosebit de ineficiente ale Terorii Bolşevice: prea mulţi judecători puteau fi mituiţi cu uşurinţă, lucru deloc surprinzător, dat fiind că majoritatea lor veneau direct din fabrici. Era însă abia începutul unei noi maşinării de teroare în masă, iar activitatea tribunalelor a fost treptat preluată de organizaţiile locale CEKA, deloc lipsite de zel revoluţionar. Laţis, unul dintre liderii CEKA, le-a dat reprezentanţilor lui instrucţiuni:

> să nu căutaţi dovezi care să arate că acuzatul a acţionat sau a vorbit împotriva sovietelor. Mai întâi trebuie să-l întrebaţi din ce clasă face parte, care îi sunt originile sociale, ce studii şi ce profesie are. Acestea sunt întrebările care trebuie să decidă soarta acuzatului. Aceasta este semnificaţia Terorii Roşii[80].

În primele etape de dezvoltare, sistemul CEKA a fost extrem de descentralizat: fiecare organizaţie locală CEKA avea propriile ei legi. De aceea Teroarea CEKA nu era doar aleatorie, ci şi sensibilă la presiunile de jos în sus. Practic, oricine putea fi arestat şi aproape orice putea fi interpretat drept comportament „contrarevoluţionar”. Propriile instrucţiuni ale CEKA enumerau drept comportamente „contrarevoluţionare” comerţul individual, beţia şi chiar întârzierea la muncă. Pe aceste baze însă întreaga populaţie ar fi trebuit să fie în închisoare. Multe dintre victimele de la începutul Terorii Roşii au fost arestate doar pe baza unui singur denunţ făcut de un duşman personal. CEKA din Omsk se plângea în aprilie că din cele 1.000 de cazuri de „contrarevoluţie” supuse atenţiei, mai bine de 200 au trebuit să fie respinse, pentru că singura probă împotriva acuzatului erau speculaţiile unei persoane sau ale unui grup de persoane despre care s-a dovedit ulterior că aveau ceva personal cu acuzatul. Pe unii membri CEKA mai puţin scrupuloşi aceasta nu i-a împiedicat să dea o condamnare. Departamentul de Justiţie din Penza, de exemplu, se plângea în aprilie că închisorile lui sunt „pline de oameni nevinovaţi arestaţi de CEKA pe baza unor false acuzaţii ale unei persoane împotriva alteia”. Era mai ales un lucru obişnuit ca atunci când cineva era dator altcuiva, să-şi denunţe creditorul ca fiind „cămătar culac” şi deci „contrarevoluţionar”[81]. Era unul dintre mijloacele de a-ţi anula datoriile.

Aşa stăteau lucrurile atunci, în primele etape ale Terorii, înainte ca centrul să preia controlul şi să o îndrepte împotriva propriilor lui duşmani politici: segmente ale societăţii presau de jos mecanismul terorii, ca mijloc de pedepsire a celor pe care îi percepeau drept propriii duşmani, ceea ce în opinia lor însemna acelaşi lucru cu „duşmanii revoluţiei”. Capacitatea lor de a face

asta depindea, desigur, de locul pe care îl ocupau în structura locală a puterii bolşevice. Aceasta nu înseamnă însă că Teroarea era construită de sus în jos. Mai degrabă sugerează că exista o legătură strânsă, dar complicată, între teroarea politică şi teroarea în masă. Aşa cum Dzerjinski însuşi nota în 1922, tot ce a făcut CEKA a fost să „dea o direcţie înţeleaptă urii vechi de secole a proletariatului faţă de opresorii lui", o ură care altfel şi-ar fi putut găsi „expresia în episoade sângeroase şi fără sens"[82].

Multă lume a prevăzut că această teroare în masă va duce la un holocaust social, în care nu doar burghezia, ci şi mulţi dintre oamenii de rând vor fi nimiciţi. Citând cuvintele matelotului anarhist Jelezniakov – „pentru bunăstarea poporului rus ar putea fi ucişi chiar şi un milion de oameni" –, în 17 ianuarie Gorki îi avertiza pe cititorii ziarului *Novaia jizn*:

> Un milion de „cetăţeni liberi" ar putea într-adevăr să fie ucişi în ţara noastră. Chiar mai mulţi ar putea fi ucişi. Şi de ce să nu fie ucişi? Sunt mulţi oameni în Rusia şi mulţi criminali, dar când vine vorba să-i aducă în faţa justiţiei, regimul comisarilor poporului întâmpină anumite obstacole misterioase, aşa cum se pare că a făcut când a cercetat asasinarea mişelească a lui Şingarev şi Kokoşkin[*14]. Exterminarea în masă a celor care gândesc altfel este o metodă veche şi testată a guvernărilor din Rusia, de la Ivan cel Groaznic la Nicolae al II-lea… aşa că de ce ar renunţa Vladimir Lenin la o metodă atât de simplă?

Steinberg, comisarul pentru Justiţie din partea eserilor de stânga, a fost un alt critic timpuriu al sistemului terorii, deşi toate eforturile lui de a subordona CEKA tribunalelor s-au dovedit a fi în zadar. În februarie, când Steinberg a văzut pentru prima dată decretul „Patria socialistă este în primejdie!", cu ordinul de a-i executa „pe loc" pe toţi „speculanţii, bandiţii, huliganii şi agitatorii contrarevoluţionari", s-a dus imediat la Lenin şi a protestat: „Atunci de ce să ne mai obosim să avem un Comisariat pentru Justiţie? Hai să-i spunem pe şleau «Comisariatul pentru Exterminare Socială», şi să terminăm cu asta!". Chipul lui Lenin s-a luminat şi liderul a răspuns: „Bine spus, exact asta ar trebui să fie; dar nu o putem spune"[83].

Socialismul într-o singură ţară

Dintre toate decretele votate în primele zile ale puterii bolşevice, nici unul nu a avut efectul emoţional produs de „Decretul asupra păcii". Revoluţia se născuse din război – sau cel puţin din dorinţa ca acesta să se sfârşească. Rusia fusese îngenuncheată după trei ani lungi de război total şi poporul ei îşi dorea pacea mai presus de

orice. În 26 octombrie, când Lenin a făcut anunţul nemuritor în faţa Congresului Sovietelor: „Vom trece acum la construirea ordinii socialiste!”, primul lucru asupra căruia s-a concentrat a fost chestiunea păcii. Aceasta a fost baza pe care partidul lui a pretins puterea, singura cerere pe care toţi delegaţii din garnizoane şi fabrici o aduseseră la Congresul Sovietelor. Când Lenin a citit decretul – o bombastică „Proclamaţie către popoarele din toate ţările beligerante” propunând o „pace dreaptă şi democratică”, conform vechii formule sovietice, fără anexări şi despăgubiri –, în sala din Smolnîi s-a dezlănţuit un val de emoţii copleşitor. John Reed îşi aminteşte: „Deodată, dintr-un impuls comun, ne-am trezit ridicându-ne în picioare, intonând cu toţii, la unison, imnul lin şi însufleţitor al *Internaţionalei*. Un soldat bătrân şi cărunt plângea ca un copil. Aleksandra Kollontai clipea des, ca să-şi stăpânească lacrimile. Sunetul amplu se rostogolea prin sală, răbufnea pe uşi şi ferestre şi se înălţa spre cerul liniştit. «Gata cu războiul! Gata cu războiul!», spunea un tânăr muncitor de lângă mine, iar chipul îi strălucea”[84].

Însă bineînţeles că războiul nu era deloc gata. „Decretul asupra păcii” era o expresie a speranţei, şi nu o declaraţie de fapte. Una era să ceri pacea şi altceva să o realizezi. Celelalte puteri beligerante nu aveau nici o intenţie să semneze o pace generală: ambele părţi erau mai hotărâte ca oricând să se epuizeze până la ultima picătură de sânge. Aliaţii fuseseră stimulaţi de intervenţia Statelor Unite, iar Puterile Centrale, de perspectiva transferării trupelor spre vest odată cu sfârşitul Frontului de Răsărit. Nu exista nici un motiv real pentru ca vreuna dintre părţi să asculte apelurile pentru pace ale Rusiei, mai ales acum, când poziţia ei armată slăbise atât de mult. Îşi pierduse statutul de mare putere, iar chemările ei pentru o pace generală, fără anexări şi despăgubiri, păreau argumentele unui învins.

După părerea bolşevicilor, campania pentru pace era inextricabil legată de extinderea revoluţiei către Occident. În opinia lor, astfel se putea pune capăt războiului – sau mai degrabă putea fi transformat, cum prezisese Lenin, într-o serie de războaie civile în care muncitorii din toate ţările aveau să se unească pentru a-i răsturna pe conducătorii lor imperialişti. În toamna anului 1917, credinţa în iminenţa unei revoluţii mondiale reprezenta un punct central în gândirea bolşevicilor. Ca marxişti, nu concepeau că revoluţia socialistă ar putea supravieţui prea mult într-o ţară înapoiată ca Rusia, fără sprijinul proletariatului din ţările dezvoltate industrial din Occident. Lăsaţi singuri, fără o bază industrială care să le apere revoluţia şi înconjuraţi de o ţărănime ostilă, bolşevicii credeau că sunt sortiţi eşecului. Oricât de naiv ar putea să sune astăzi, preluarea puterii din luna octombrie fusese făcută pe considerentul că o revoluţie socialistă mondială era iminentă. Fiecare raport despre o grevă sau o revoltă din Occident era întâmpinat de bolşevici ca un semn sigur că „începea”.

Câtă vreme aceste aşteptări rămâneau vii, bolşevicii nu aveau nevoie de o politică externă, în sensul convenţional al cuvântului. Tot ce trebuiau să facă era să înteţească flacăra revoluţiei mondiale. „Oricum, ce fel de acţiuni diplomatice vom întreprinde noi?", l-a întrebat Troţki pe un prieten, aflând de numirea sa în postul de comisar pentru Afaceri Externe. „O să emit câteva proclamaţii revoluţionare către popoare şi pe urmă o să închid prăvălia." Scopul fundamental al campaniei sovietice pentru pace era să servească drept mijloc pentru propaganda revoluţionară; şi în acest sens nu era deloc o campanie de pace. „Decretul asupra păcii" era un apel popular la revoluţie. Chema popoarele din ţările beligerante să se revolte împotriva războiului şi să-şi forţeze conducătorii să înceapă tratativele de pace. „Această propunere de pace va întâmpina rezistenţă din partea guvernelor imperialiste – nu ne facem iluzii în privinţa aceasta", avertiza Lenin la Congresul Sovietelor. „Dar sperăm ca revoluţia să izbucnească în curând în toate ţările beligerante; şi de aceea ne adresăm muncitorilor din Franţa, Anglia şi Germania." După cum remarca odată George Kennan, a fost primul exemplu pentru ceea ce ulterior avea să devină cunoscut în politica externă sovietică drept „diplomaţie demonstrativă" – o diplomaţie menită nu să promoveze înţelegeri între guverne naţionale care se recunosc reciproc, în cadrul dreptului internaţional, ci „mai degrabă să stânjenească alte guverne şi să trezească opoziţie în sânul propriilor popoare"[*15] [85].

Dar dacă revoluţia mondială nu avea să vină? Atunci bolşevicii s-ar fi trezit fără armată, căci încurajaseră distrugerea ei, şi ar fi fost lipsiţi de apărare împotriva unei invazii germane. Revoluţia ar fi fost învinsă, iar Rusia, supusă puterii imperiale a kaizerului. Pe măsură ce timpul trecea şi acest scenariu devenea tot mai probabil, bolşevicii s-au împărţit în două grupuri. Pentru cei mai de stânga, ca Buharin, o pace separată cu Germania imperialistă ar fi reprezentat o trădare a cauzei internaţionale, spulberând toate speranţele unei revoluţii în Occident. Ei erau favorabili ideii de a purta un război revoluţionar împotriva invadatorilor germani: susţineau că aceasta îi va mobiliza pe muncitorii şi ţăranii ruşi pentru a apăra revoluţia, creând o Armată Roşie chiar în plină luptă, iar exemplul lor va inspira şi masele revoluţionare de peste hotare.

Spre deosebire de ei, Lenin devenea tot mai neîncrezător în ce priveşte şansele de a duce un astfel de război, precum şi probabilitatea ca acesta să declanşeze o revoluţie în Occident. Cu toate că el însuşi avansase ideea unui război revoluţionar în „Tezele din aprilie", începea să aibă îndoieli că muncitorii şi ţăranii, care până atunci nu prea voiseră să apere Rusia, se vor dovedi mai dornici să-şi apere patria socialistă. Fără armată, bolşevicii nu aveau altă şansă decât să încheie o pace separată, pentru că, dacă încercau să lupte, rămăşiţele „armatei ţărăneşti,

epuizată de război, vor răsturna guvernul socialist al muncitorilor". O pace separată cu Germania le-ar fi dat bolşevicilor „gura de aer" de care aveau nevoie ca să-şi consolideze baza de putere, să refacă economia şi să-şi alcătuiască propria armată revoluţionară. Aceasta însemna, desigur, să acorde prioritate politicii de întărire a revoluţiei interne, în raport cu stimularea revoluţiei peste hotare. „Tactica noastră – scria Lenin – ar trebui să se bazeze pe principiul modului în care ne putem asigura că revoluţia socialistă se poate autoconsolida şi poate supravieţui într-o ţară până la momentul când şi alte ţări i se pot alătura." Mai mult, în măsura în care o pace separată în Est ar fi permis Puterilor Centrale să-şi intensifice campania din Vest şi astfel să prelungească războiul, o asemenea politică putea fi considerată în sine un mijloc de *a spori* şansele unei revoluţii în Europa. Pentru că, fără îndoială, continuarea războiului, şi nu perspectiva unei păci ar fi amplificat criza revoluţionară şi – chiar dacă Lenin nu a spus-o niciodată – era în interesul partidului său să prelungească măcelul de pe câmpurile de luptă din Franţa şi Belgia, chiar cu riscul de a atrage o victorie a Germaniei asupra democraţiilor occidentale.

Trebuie spus că punctul de vedere al lui Lenin reprezenta o evaluare mult mai corectă a situaţiei decât internaţionalismul naiv al stângii bolşevice. Armata rusă se dezintegra, în timp ce ţăranii soldaţi, încurajaţi de bolşevici, se demobilizau singuri şi plecau acasă, în satele lor, ca să participe la împărţirea pământurilor moşierilor. Până şi ministrul de Război al lui Kerenski, generalul Verhovski, ajunsese la concluzia că era imposibil să continue războiul şi că Rusia nu avea altă soluţie decât să ceară pacea. Nu exista nici un motiv să se presupună că acum, când Maica Rusia fusese vopsită în roşu, conştiinţa naţională a ţăranilor devenise mai puternică. Erau până la urmă aceiaşi oameni care nu reuşiseră să înţeleagă de ce au trebuit să fie înrolaţi în 1914, dacă satul lor nu avusese nici un conflict cu nemţii şi, oricum, era improbabil să fie invadat de nemţi. O asemenea perspectivă îngustă fusese întărită de nesiguranţa adusă de anul 1917. Ţăranii, ca de altfel întreaga revoluţie socială, fuseseră ghidaţi în mare măsură de acest localism meschin. Gărzile Roşii, care aveau să devină baza noii Armate Roşii, nu erau de fapt decât nişte unităţi de partizani prost organizate, cu scopul de a apăra revoluţia în diferite sate şi fabrici; erau extrem de reticente să-şi părăsească localităţile şi absolut incapabile de altceva decât nişte tactici neînsemnate de gherilă. Era o fantezie romantică a stângii – împărtăşită de eserii de stânga şi de comuniştii de stânga – presupunerea că acele gărzi ar fi putut măcar să susţină, darămite să câştige, un război revoluţionar împotriva maşinii de război germane.

Cei mai mulţi lideri bolşevici au continuat cu toate acestea să se opună logicii de fier a lui Lenin. Le-a fost greu să renunţe la idealul unei revoluţii mondiale, mai ales pentru că atâţia dintre ei

fuseseră atraşi de bolşevism în primul rând fiindcă era un fel de cruciadă mesianică internaţională pentru eliberarea lumii. Pentru cei ca Buharin – şi ca Troţki într-o oarecare măsură –, care îşi petrecuseră cea mai mare parte a vieţii exilaţi în Occident, revoluţia din Rusia era doar o parte, şi încă una minoră, a luptei mondiale dintre imperialism şi socialism. Limitarea victoriei socialismului la o singură ţară – şi încă la una înapoiată, ca Rusia – li se părea că echivalează cu acceptarea înfrângerii. Pe măsură ce perspectivele unei păci generale deveneau tot mai palide, bolşevicii erau tot mai divizaţi între cele două politici opuse: a războiului revoluţionar şi a păcii separate cu Germania. Fără îndoială, au fost cele mai critice momente din istoria partidului.

*

Pe 13 noiembrie, Troţki a solicitat Înaltului Comandament german un armistiţiu în vederea deschiderii tratativelor pentru o pace democratică. Trei zile mai târziu, o delegaţie sovietică a plecat din Petrograd spre Brest-Litovsk, un oraş ruinat de război, unde se afla Statul-Major german, pentru a negocia armistiţiul. Scopul delegaţiei era în egală măsură propagandistic şi de pace: alături de negociatorii bolşevici, conduşi de Ioffe, Kamenev şi Karahan, erau şi reprezentanţi simbolici din partea soldaţilor, marinarilor, muncitorilor, femeilor şi ţăranilor din Rusia proletară. Scopul acestei idei absurde era să dea impresia că guvernul bolşevic era plin de elemente ale democraţiei revoluţionare.

De fapt, ţăranii aproape că fuseseră uitaţi, ceea ce spune multe despre locul real pe care aceştia îl ocupau în schema bolşevică a revoluţiei. În drum spre Gara Varşovia, Ioffe şi Kamenev şi-au dat brusc seama că din delegaţia lor lipsea un reprezentant ţăran. În timp ce maşina traversa în viteză străzile întunecate şi pustii ale Petrogradului, toţi erau consternaţi de această omisiune. Deodată, la o curbă, au zărit un bătrân îmbrăcat în straie ţărăneşti mergând cu greu prin nămeţi, cu o traistă în spinare. Cu barba lungă şi căruntă şi chipul uscăţiv, era arhetipul ţăranului rus. Kamenev i-a ordonat şoferului să oprească maşina. „Unde mergi, *tovarişci*?” „La gară, *barin*, adică *tovarişci*”, a răspuns bătrânul. „Urcă, te ducem noi.” Ţăranul părea mulţumit de această favoare neaşteptată, dar pe când se apropiau de Gara Varşovia şi-a dat seama că ceva nu era în regulă. El voia să ajungă la Gara Nikolaevski, de unde plecau trenurile spre Moscova şi centrul Rusiei. N-o să meargă, s-au gândit Kamenev şi Ioffe, care începuseră să-l chestioneze pe ţăran despre părerile lui politice. „În ce partid eşti?”, l-au întrebat. „Sunt socialist-revoluţionar, tovarăşi. La noi în sat toţi suntem socialişti-revoluţionari.” „De dreapta sau de stânga?”, au continuat interogatoriul. „De stânga, tovarăşi, bineînţeles, nici că se poate mai de stânga.” Era destul ca să mulţumească delegaţia rusă de pace în legătură cu acreditarea

diplomatică a celui mai recent recrut al ei. „Nu mai ai de ce să te întorci în satul tău”, i-au spus ei. „Vino cu noi la Brest-Litovsk şi fă pace cu nemţii.” La început ţăranul a fost reticent, dar imediat ce i s-a promis o remuneraţie s-a răzgândit. Roman Staşkov, un sătean simplu, a rămas înregistrat în analele istoriei diplomaţiei ca „reprezentant plenipotenţiar al ţărănimii ruse”. Cu manierele lui necizelate, deloc diferite de ale lui Rasputin, avea să fie centrul atenţiei la banchetele somptuoase pregătite pentru diplomaţi. A trecut repede peste stânjeneala iniţială, pentru că nu ştia să folosească furculiţa, şi a început să se simtă foarte bine. Ce lucruri nemaipomenite o să aibă el de povestit când s-o întoarce înapoi în sat! Vinurile rafinate i-au plăcut cel mai mult şi în prima seară a făcut chiar să apară un zâmbet pe chipul împietrit al unui chelner neamţ atunci când, întrebat dacă preferă un vin alb sau un bordeaux la felul principal, ţăranul s-a întors către comeseanul de lângă el, prinţul Ernst von Hohenlohe, şi l-a întrebat: „Care e mai tare?”[86].

Primul obiectiv al negocierilor – încheierea unui armistiţiu separat – a fost destul de simplu de atins. Fiecare dintre cele trei mari părţi beligerante avea motive să şi-l dorească: germanii, ca să-şi trimită trupele în vest, unde Ludendorff făcea presiuni pentru un ultim „atac de risc”; austriecii, ca să-şi uşureze armata şi populaţia civilă, care erau istovite şi dădeau semne de tot mai mare nemulţumire sub greutăţile războiului; iar ruşii, de asemenea, ca să obţină un răgaz şi timpul de care avea nevoie campania lor de pace ca să declanşeze o revoluţie în Occident. Pentru început, delegaţia rusă a susţinut neclintit principiul unui armistiţiu general: Lenin spera că o astfel de poziţie va aduce puterile Antantei, forţate de popoarele lor, la masa tratativelor. Politica bolşevică de a-şi încuraja propriii soldaţi să fraternizeze şi să negocieze armistiţii locale pe front avea acelaşi scop propagandistic. Era totodată un mijloc de a submina autoritatea bătrânilor comandanţi ruşi (potenţial contrarevoluţionari) şi de a răspândi sentimente pacifiste în rândul trupelor inamice. Bolşevicii au publicat un volum enorm de materiale propagandistice împotriva războiului în limbile germană, maghiară, cehă şi română, pe care le-au răspândit în spatele liniilor inamice. Generalul Duhonin, comandant suprem şi simpatizant al lui Kornilov, a făcut tot ce a putut ca să se opună acestor iniţiative de pace. A refuzat chiar să ducă la îndeplinire ordinele lui N.V. Krîlenko, comisarul bolşevic pentru Război, de a deschide negocierile pentru un armistiţiu general de-a lungul liniei frontului. Dar Duhonin, la fel ca toată vechea structură de comandă în general, nu avea practic nici o putere. Krîlenko l-a demis din funcţie şi a plecat la Stavka să-i ia locul. Înainte însă de a ajunge la Moghilev, soldaţii l-au arestat pe Duhonin şi l-au omorât în bătaie cu sălbăticie. S-au răzbunat astfel pentru eliberarea lui Kornilov din mănăstirea Buhov şi fuga lui ulterioară

în regiunea Donului, care credeau că i se datorează lui Duhonin. După ce Krîlenko a preluat controlul Statului-Major General, soldaţii au continuat să-şi negocieze propriile armistiţii pe front; totuşi, exemplul lor nu a fost urmat de trupele din Europa şi, cum puterile Antantei rămâneau la fel de hotărâte să continue războiul, pe 2 decembrie delegaţia rusă a fost în sfârşit obligată să accepte un armistiţiu separat, de o lună, pe Frontul de Est.

Ruşii ar fi preferat un armistiţiu de şase luni, după cum propuseseră. Strategia lor se baza pe obţinerea unui răgaz în speranţa că în cele din urmă campania de pace va declanşa o revoluţie în Occident. Acesta a fost motivul pentru care insistaseră să negocieze o pace generală – nu atât fiindcă erau de părere că Aliaţii ar fi putut fi convinşi să participe la discuţiile privind astfel de condiţii (ceea ce era foarte greu de crezut), ci fiindcă ştiau că efortul de a-i convinge ar fi prelungit negocierile pe o perioadă mult mai lungă şi le-ar fi oferit pretextul necesar pentru a-şi continua propaganda revoluţionară în arena internaţională. La jumătatea lunii decembrie Lenin l-a înlocuit în fruntea delegaţiei pe Ioffe cu Troţki, admiţând astfel că, în lipsa unei perspective imediate a unei revoluţii în Occident, era esenţial să prelungească tratativele de pace cât de mult se putea. „Pentru ca negocierile să fie tergiversate – i-a declarat el lui Troţki atunci când l-a numit – trebuie să existe cineva care să tergiverseze.” Troţki era alegerea evidentă. Cu forţa lui retorică strălucită, atât în limba rusă, cât şi în germană, i-a fermecat pe diplomaţii şi generalii străini, în timp ce muta subtil centrul discuţiilor de la punctele detaliate ale graniţelor teritoriale, unde poziţia Rusiei era slabă, spre punctele generale, de principiu, unde putea să-i joace pe degete pe germani. Baronul Kühlmann, şeful delegaţiei kaizerului, care avea o slăbiciune tipic germană pentru filosofarea de tip hegelian, a căzut uşor în capcana lui Troţki. Timp de mai multe zile cei doi şi-au încrucişat săbiile pe tema principiilor abstracte ale diplomaţiei. La un moment dat, Troţki a oprit discuţiile pentru a-i da baronului ceea ce el a numit „o lecţie de educaţie marxistă pentru începători”. În timp ce parcurgeau schiţa preambulului tratatului, a oprit totul pentru că a avut obiecţii la fraza standard care afirma că părţile contractante doresc să trăiască în pace şi prietenie. „Mi-aş lua libertatea – a zis el ironic – să propun ca a doua expresie [despre prietenie] să fie scoasă… Astfel de declaraţii nu au caracterizat niciodată relaţiile reale dintre state.”[87]

La sfârşitul lunii decembrie, Înaltul Comandament german, care nu fusese niciodată prea încântat de politica lui Kühlmann de negociere a unei păci generale, a început să-şi piardă în sfârşit răbdarea cu diplomaţii. La Crăciun tratativele de pace intraseră într-un impas, pentru că germanii refuzaseră să înapoieze Rusiei disputatele teritorii ale Curlandei, Lituaniei şi Poloniei, unde aveau importante baze militare. Mai mult, nu exista nici un semn că Antanta s-ar fi apropiat măcar de ideea unei păci generale.

Ludendorff şi Hindenburg erau amândoi convinşi că bolşevicii încercau să tergiverseze negocierile cât mai mult posibil, în speranţa că vor instiga o revoluţie în Germania (existau semne că pierderea curajului, care a distrus Germania în 1918, începea deja să prindă rădăcini). Cei doi l-au convins pe kaizer, care îşi pierdea şi el răbdarea cu Kühlmann, că trebuia să fie mai dur cu ruşii şi să impună o pace separată în est. Răsplata, au subliniat ei, era şansa de a muta trupele în vest, unde Ludendorff era convins că războiul putea fi câştigat în primăvară dacă existau suficiente întăriri, ceea ce deschidea perspectiva transformării Rusiei într-o colonie germană.

Expansiunea spre est, *Der Drang nach Osten*, fusese un scop central pentru *Weltpolitik* germană. Neavând un imperiu colonial care să concureze Marea Britanie sau Franţa, Germania privea spre Rusia pentru resursele de care avea nevoie ca să devină o putere imperialistă puternică. Pentru bancherii şi industriaşii germani, vastul teritoriu eurasiatic era un soi de surogat de Africa, aflat chiar în ograda lor. Împlinirea ambiţiilor estice ale Germaniei depindea de menţinerea stării de slăbiciune a Rusiei şi de fărâmiţarea Imperiului Rus. Majoritatea liderilor germani salutaseră preluarea puterii de către bolşevici, în ciuda legăturilor dinastice dintre kaizer şi Romanovi. Considerau că bolşevicii vor distruge Rusia, că vor permite fărâmiţarea imperiului şi că vor semna o pace separată cu Germania. Politica germană de fărâmiţare a Rusiei se baza cel mai mult pe naţionaliştii ucraineni. Mişcarea de independenţă a Ucrainei deschidea perspectiva unei păci separate cu Kievul şi a redirecţionării bogatelor resurse ucrainene (alimente, fier şi cărbune în special) către armatele Puterilor Centrale. Germanii discutau cu potenţialii lideri ai Ucrainei încă din 1915. În pauza de Crăciun din timpul negocierilor, o delegaţie a Radei a sosit la Brest-Litovsk. Naţionaliştii ucraineni considerau că subjugarea economică a ţării lor faţă de Berlin era un rău mai mic decât supunerea politică faţă de Petrograd. De la sfârşitul lui noiembrie, când Rada declarase independenţa Ucrainei, forţele bolşevice se adunaseră în Harkov, un oraş industrial din estul Ucrainei, unde etnicii ruşi erau majoritari, pregătindu-se pentru o invazie a Kievului (sau cel puţin aşa li se părea naţionaliştilor ucraineni). Puterile Centrale erau singura forţă dornică să susţină Rada. Au recunoscut-o ca singurul guvern legitim al Ucrainei şi în 9 februarie, când forţele bolşevice au ocupat Kievul – parţial ca reacţie la recunoaşterea ei –, au semnat un tratat separat cu liderii Radei. Tratatul a transformat efectiv Ucraina într-un protectorat german, a deschis calea pentru ocuparea ei de către germani şi austrieci şi i-a obligat pe bolşevici ca după numai trei săptămâni să abandoneze Kievul şi să se retragă spre est, înapoi la Harkov.

Odată ce ucrainenii s-au separat de ruşi, germanii şi-au întărit poziţia la masa tratativelor de la Brest-Litovsk. Perspectiva

ocupării Ucrainei le-a oferit o armă militară puternică, pe care o puteau folosi ca să le impună ruşilor o pace dictată; iar când tratativele cu Rusia au reînceput, la sfârşitul lui decembrie, au avansat noi cereri teritoriale, printre care separarea Poloniei de Rusia şi anexarea Lituaniei şi a celei mai mari părţi din Letonia la Germania. Troţki a cerut o amânare şi a revenit în capitala Rusiei pentru a se consulta cu ceilalţi lideri bolşevici.

În timpul întâlnirii decisive, care a avut loc la Comitetul Central pe 11 ianuarie, s-au remarcat trei facţiuni clare. Facţiunea Buharin, cea mai mare – fusese votată cu 32 de voturi din 63 la o şedinţă specială a liderilor de partid din 8 ianuarie şi avea susţinerea comitetelor de partid din Petrograd şi din Moscova –, era în favoarea unui război revoluţionar împotriva Germaniei. Se susţinea că acesta era mijlocul cel mai susceptibil să declanşeze o revoltă în Occident, ceea ce conta cu adevărat. „Trebuie să privim republica socialistă din punctul de vedere internaţional", a susţinut Buharin în faţa Comitetului Central. „Să-i lăsăm pe nemţi să atace, să mai înainteze încă o sută cincizeci de kilometri, ce ne interesează pe noi este cum va influenţa acest lucru mişcarea internaţională." Facţiunea Troţki, a doua ca mărime, cu 16 voturi la întâlnirea din ianuarie, era la fel de preocupată să nu abandoneze speranţa unei revoluţii în vestul Europei (existau deja semnele unei creşteri acute a numărului de greve în Germania şi la Viena), dar se îndoia că bandele ţărăneşti de gherilă, la care făcea apel Buharin, ar fi putut ţine piept unei invazii germane. Troţki a lansat lozinca neobişnuită „Nici război, nici pace", care, în fond, era menită să tragă de timp. Delegaţia sovietică avea să declare că războiul s-a terminat şi să plece de la tratativele de la Brest-Litovsk, dar avea să refuze să semneze o pace care implica anexări. Dacă nemţii aveau să pornească o invazie, pe care bolşevicii oricum nu ar fi putut să o împiedice, atunci măcar aceasta ar fi fost considerată de restul lumii ca un act evident de agresiune împotriva unei ţări paşnice.

Din punctul de vedere al lui Lenin, liderul celei de-a treia facţiuni, cea mai mică, lozinca lui Troţki era „o probă de teatru în politica internaţională" care nu avea să oprească înaintarea germanilor. Fără o armată dornică să intre în luptă, Rusia nu era în poziţia de a trage de timp. Nu avea încotro şi trebuia să semneze o pace separată, caz în care era mai bine să o facă imediat, fără să mai tergiverseze. „Acum nu se mai pune decât problema felului în care ne vom apăra patria", a afirmat Lenin cu un patos patriotic absolut nou pentru el. „Nu încape dubiu, va fi o pace ruşinoasă, dar dacă ne angajăm într-un război, guvernarea noastră va fi distrusă." Nu avea rost să rişte întreaga revoluţie în eventualitatea (de care acum începea să se îndoiască şi el) că s-ar declanşa o revoluţie germană. „Germania încă mai poartă revoluţia în pântece, dar noi am dat deja naştere unui prunc zdravăn şi sănătos." Refacerea Rusiei şi nevoile războiului civil cereau o

pace imediată – sau, aşa cum a spus Lenin, cu obişnuita lui exprimare directă: „Burghezia trebuie sugrumată şi avem nevoie de ambele mâini pentru asta”[88].

În Comitetul Central Lenin era susţinut doar de Stalin, Zinoviev şi de alţi trei, iar în şedinţa de partid lărgită din 8 ianuarie nu a primit decât 15 voturi, aşa că a fost obligat să se alieze cu Troţki împotriva facţiunii lui Buharin. Riscul de a ceda Estonia socialistă germanilor sau de a fi obligat să accepte pretenţiile acestora impuse cu pistolul la tâmplă – ceea ce, în opinia lui, era probabil rezultatul spectacolului dat de Troţki pe scena internaţională – părea în continuare un preţ pe care merita să-l plătească pentru a preîntâmpina ceea ce el considera a fi politica sinucigaşă a unui război revoluţionar. Lozinca maliţioasă a lui Troţki „Nici război, nici pace” a fost aprobată de Comitetul Central, iar Troţki a fost trimis înapoi la Brest-Litovsk, cu ordinul să tergiverseze tratativele.

Troţki a mai tras de timp încă trei săptămâni, în timp ce Înaltul Comandament german devenea tot mai nerăbdător. În 9 februarie evenimentele au ajuns în sfârşit la un deznodământ când o telegramă trimisă de kaizer de la Berlin i-a ordonat lui Kühlmann să prezinte cererile Germaniei ca pe un ultimatum. Dacă tratatul nu era semnat până a doua zi, armatele Germaniei şi Austriei aveau să primească ordinul de înaintare. Înaltul Comandament german îl convinsese în cele din urmă pe kaizer că tratativele de pace erau o pierdere de vreme, că ruşii nu făceau decât să se folosească de ele ca să instige trupele germane la revoltă, iar tratatul cu Rada, semnat în aceeaşi zi ca şi telegrama kaizerului, deschidea calea pentru a le impune ruşilor o pace separată pe cale militară, prin ocuparea Ucrainei. Devenise clar că nu mai era loc de tergiversare – şi Troţki a fost silit să pună cărţile pe masă. A doua zi, în faţa unei asistenţe consternate, a declarat că Rusia „ieşea din război”, dar refuza să semneze tratatul de pace cu Germania. În istoria diplomaţiei nu se mai auzise aşa ceva până atunci – o ţară care îşi recunoştea înfrângerea şi îşi declara intenţia de a nu mai continua luptele, însă în acelaşi timp refuza să accepte condiţiile impuse de învingător pentru a încheia războiul. Când Troţki a terminat de vorbit, diplomaţii au rămas tăcuţi, stupefiaţi de acest *coup de théâtre*. Apoi tăcerea a fost în sfârşit ruptă de exclamaţia scandalizată a generalului Max von Hoffman: „*Unerhört!*”[89].

Odată depăşit şocul iniţial, pentru Înaltul Comandament german a devenit limpede că Troţki juca la cacealma şi trebuia obligat să-şi arate cărţile. Întrucât nu se semnase nici un tratat de pace, Germania era încă în război cu Rusia, armistiţiul se terminase şi acum invazia germană în Rusia avea drum deschis. În pofida temerilor sale legate de o posibilă revoluţie la Berlin, pe 16 februarie Kühlmann a fost silit, la presiunile lui Ludendorff, să anunţe că din 18 februarie Germania va relua ostilităţile împotriva

Rusiei. Panicat, Comitetul Central s-a întrunit la Smolnîi pe 17 februarie. Cererea lui Lenin ca tratatul cu Germania să fie acceptat imediat a fost respinsă cu şase voturi la cinci. A fost în schimb adoptată politica lui Troţki, care propunea să se aştepte semnarea păcii până la lansarea unui atac german, în speranţa disperată că vederea trupelor nemţeşti care atacă poporul rus lipsit de apărare va mobiliza în sfârşit la revoltă clasa muncitoare din Germania[90].

Fără să pregete, trupele germane şi-au început înaintarea pe 18 februarie. Oraşele Dvinsk şi Luţk au fost capturate imediat, fără să opună rezistenţă. Ultimele trupe ruseşti rămase – aproape indiferente la apelul pentru un război revoluţionar – s-au risipit şi spre finele celei de-a cincea zile oamenii lui Hoffman avansaseră 240 de kilometri. Atât înaintase întreaga armată germană în cei trei ani de lupte anteriori. „Este cel mai comic război pe care l-am văzut", scria Hoffman în jurnalul său. „Este purtat aproape exclusiv cu trenuri şi automobile. Urcăm într-un tren o mână de soldaţi de infanterie, cu mitraliere şi un tun, şi îi transportăm până în gara următoare; o cuceresc, îi iau prizonieri pe bolşevici, se mai adaugă câteva trupe şi merg mai departe. Procedura are, în orice caz, farmecul unei noutăţi."[91]

Pe măsură ce soseau ştiri despre înaintarea germanilor, Comitetul Central s-a întrunit în două şedinţe de urgenţă, în 18 februarie. Lenin era furios. Refuzând semnarea tratatului cu Germania, oponenţii lui din Comitetul Central nu făcuseră decât să permită înaintarea inamicului. Lenin se temea, desigur, că germanii aveau să captureze Petrogradul şi să-i îndepărteze pe bolşevici de la putere – iar asta impunea trimiterea unei telegrame prin care să se accepte imediat pacea. Când Troţki şi Buharin au propus să mai amâne, Lenin şi-a ieşit din minţi de furie. Dar tot nu a avut destule voturi pentru a-şi impune linia politică, fiind învins cu şapte la şase în şedinţa de dimineaţă a Comitetului Central. În faţa înfrângerii iminente, conducerea bolşevică părea în pragul unei inevitabile scindări. După-amiază însă, când au sosit zvonurile despre intrarea germanilor în Ucraina, opinia lui Troţki a devenit mai apropiată de cea a lui Lenin. La şedinţa din seara respectivă a Comitetului Central el a propus să li se ceară germanilor să-şi formuleze din nou cererile. Aşa cum corect a observat Lenin, era un joc prostesc. Era prea târziu pentru note diplomatice, pe care oricum germanii nu le-ar fi luat în seamă, considerându-le o stratagemă pentru a câştiga timp; numai acceptarea fără şovăială a condiţiilor lor de pace le-ar fi putut opri înaintarea. După alte trei ore de dezbateri aprinse, s-a trecut la votul hotărâtor pentru propunerea lui Lenin de a le trimite nemţilor o ofertă imediată de pace. A fost votată cu cea mai mică diferenţă, şapte voturi la cinci, Troţki trecând de partea lui Lenin în ultimul moment[92]. Deşi probabil că nu vom afla niciodată ce s-a petrecut în spatele uşilor închise, se pare că schimbarea crucială a lui Troţki a fost mult influenţată de necesitatea de a evita ceea ce

altfel ar fi putut duce la o fatală divizare a partidului. Dacă Troţki i se alătura lui Buharin şi se opunea păcii, probabil că Lenin ar fi demisionat din Comitetul Central, aşa cum ameninţase, şi ar fi cerut sprijinul membrilor de rând. Atunci partidul s-ar fi scindat şi Troţki, lider al facţiunii care se opunea păcii, ar fi devenit mult mai slab. Fără Lenin, poziţia lui Troţki în fruntea partidului era deosebit de vulnerabilă, după cum vor demonstra evenimentele ulterioare.

La miezul nopţii, după votul hotărâtor din cadrul Comitetului Central, Lenin a trimis personal o telegramă la Berlin în care accepta condiţiile de pace ale germanilor propuse la Brest-Litovsk. Totuşi, câteva zile trupele inamice au continuat să pătrundă adânc pe teritoriile Rusiei şi Ucrainei, fără să existe vreun semn că telegrama lui Lenin a fost primită. Părea destul de clar că germanii hotărâseră să captureze Petrogradul şi să răstoarne regimul bolşevic. Atunci Lenin a decis şi el să lupte – adoptând o poziţie complet opusă celei de până atunci – şi a lansat un apel pentru voluntari. S-a cerut ajutor militar din partea Aliaţilor, care erau mult mai preocupaţi de menţinerea Rusiei în război decât de natura sistemului ei de guvernare şi care au făcut imediat o ofertă de ajutor armat[*16]. La ordinul lui Lenin, bolşevicii s-au pregătit să evacueze capitala la Moscova, ceea ce a aruncat Petrogradul într-un atac de panică. Gările erau ticsite de oameni care încercau să fugă, în timp ce mii plecau în fiecare zi pe jos. Legea şi ordinea au fost suprimate complet, bande înarmate jefuiau magazinele şi casele, iar muncitorii furioşi, văzând că fabricile erau evacuate, încercau să recupereze săptămânile de muncă neplătită şterpelind din magaziile întreprinderilor. În momentul acela, când capitala aluneca încet spre anarhie, Lenin a emis decretul „Patria socialistă este în primejdie!", care a contribuit atât de mult la alimentarea Terorii Roşii.

Pe 22 februarie, Comitetul Central s-a întrunit pentru a discuta problema acceptării ajutorului militar din partea Aliaţilor. Cu sprijinul lui Troţki şi Lenin (*in absentia*) moţiunea a fost aprobată – chiar dacă la limită, pentru că Buharin şi ceilalţi susţinători ai războiului revoluţionar s-au opus violent primirii de ajutor din partea puterilor imperiale. După votare, Buharin a ameninţat cu demisia din Comitetul Central, în semn de protest. „Transformăm partidul într-un morman de bălegar", i s-a plâns el lui Troţki, după care a izbucnit în lacrimi[93].

După cum s-a dovedit ulterior, problema ajutorului Aliaţilor a fost irelevantă. Pe 23 februarie, germanii au trimis în sfârşit condiţiile lor finale de pace. Berlinul cerea acum toate teritoriile pe care trupele sale le ocupaseră în cursul războiului, inclusiv pe cele ocupate în ultimele cinci zile. În fapt, aceasta însemna ca germanii să anexeze Ucraina şi cea mai mare parte a teritoriilor baltice. Comitetul Central s-a întrunit de urgenţă. Lenin a

ameninţat că demisionează dacă nu erau acceptate condiţiile de pace. Chiar dacă noile condiţii erau draconice, cel puţin îi lăsau la putere pe bolşevici. Lenin a avertizat: „Problema care se pune este dacă semnăm acum termenii păcii sau semnăm condamnarea la moarte a guvernului sovietic peste trei zile”. Troţki nu era convins de acest lucru, dar ştia că un partid scindat, ca urmare a demisiei lui Lenin, nu ar fi putut duce războiul revoluţionar şi din acest motiv s-a abţinut să voteze propunerea lui Lenin, care a trecut astfel cu şapte voturi pentru, patru împotrivă şi patru abţineri. Numai membrii facţiunii lui Buharin, pregătiţi, aşa cum s-a exprimat Lomov, „să preia puterea fără Ilici [Lenin] şi să meargă să lupte pe front”, au rămas în opoziţie până la capăt şi au demisionat din Comitetul Central, pentru a fi liberi să ducă o campanie de pace în rândul membrilor de partid şi în toată ţara. Mai târziu în aceeaşi seară Lenin a prezentat propunerile de pace în faţa Executivului Sovietului, unde au fost aprobate conştiincios, cu 116 voturi pentru şi 85 împotrivă. În timpul discursului, Lenin a fost întrerupt de strigăte de „Trădătorule!” şi „Iuda!” venite din partea eserilor de stânga şi a multor stângişti din propriul său partid. În primele ore ale dimineţii următoare, a trimis la Berlin acceptul necondiţionat al termenilor Germaniei[94].

*

Tratatul de la Brest-Litovsk a fost semnat în 3 martie. Nici unul dintre liderii bolşevici nu a vrut să meargă la Brest-Litovsk să-şi pună numele pe un tratat considerat în toată Rusia drept o „pace ruşinoasă”. Ioffe a refuzat net; Troţki s-a exclus din competiţie demisionând din postul de comisar pentru Afaceri Externe; Sokolnikov l-a numit pe Zinoviev, iar acesta l-a numit în schimb pe Sokolnikov. Până la urmă a trebuit ca delegaţia să fie alcătuită din lideri de rangul al doilea, printre care G.V. Cicerin – al cărui bunic era aristocrat şi un important diplomat ţarist –, succesorul lui Troţki în postul de comisar pentru Afaceri Externe.

Conform termenilor tratatului, Rusia era obligată să renunţe la cele mai multe dintre teritoriile ei de pe continentul european. Poloniei, Curlandei, Finlandei, Estoniei şi Lituaniei li s-a acordat o independenţă formală, sub protecţie germană. Trupele sovietice trebuiau evacuate din Ucraina. Una peste alta, se calculase că Republica Sovietică pierdea 34% din populaţie (55 de milioane de oameni în total), 32% din suprafaţa agricolă, 54% din întreprinderile industriale şi 89% din minele de cărbune[95]. Ca putere europeană, Rusia fusese redusă, din perspectivă economică şi teritorială, la un statut echivalent Ţaratului Moscovit din secolul al XVII-lea.

Consecinţa directă a tratatului a fost că Germania s-a putut îndrepta fără nici o piedică spre îndeplinirea ambiţiilor ei

imperialiste în est. O jumătate de milion de soldaţi germani şi austrieci au ocupat imediat Ucraina. Clasele urbane înstărite, în cea mai mare parte ruşi, i-au întâmpinat în general cu bucurie, sătule de politicile naţionaliste şi socialiste ale guvernului Radei. Oamenii aşteptau nerăbdători ca oraşele să fie conduse de „germani organizaţi". În zonele rurale însă, unde trupele rechiziţionau fără milă alimente pentru cetăţenii flămânzi ai Austriei, ţăranii ucraineni s-au opus amarnic prezenţei germanilor. La început, responsabilitatea pentru colectarea cerealelor a fost lăsată în seama Radei. Trebuiau expediate 300 de camioane cu cereale pe zi – un fel de tribut plătit Berlinului, convenit prin tratatul de pace din 9 februarie, în schimbul protejării independenţei Ucrainei, asigurată de trupele germane împotriva Rusiei. În 1917, ţăranii ucraineni susţinuseră în mare parte partidele Radei; dar naţionalismul lor nu presupunea şi exportul cerealelor ucrainene în altă ţară. Au început treptat să-şi reducă suprafeţele semănate şi şi-au ascuns recoltele de agenţii Radei. Când Rada a rămas în urmă cu predarea cotei, sarcina de a colecta cerealele din sate a fost preluată de trupele germane. Au acţionat fără discernământ, confiscând rezerve vitale de hrană şi de seminţe din multe gospodării ţărăneşti şi pedepsindu-i în tribunalele lor militare, fără acordul Radei, pe ţăranii care refuzau să-şi predea cotele. Milioane de acri de teren necultivat au fost returnate foştilor proprietari, pentru a-i pedepsi pe ţăranii sabotori. Rezultatul a fost un val de revolte ţărăneşti şi de lupte de gherilă menite să perturbe rechiziţiile germanilor: au fost distruse podurile şi liniile de cale ferată, iar unităţile germane erau atacate din păduri. Zonele rurale ale Ucrainei au fost aruncate în haos. Majoritatea acestor acţiuni ale ţăranilor erau organizate de eserii de stânga, atât ruşi, cât şi ucraineni (nu peste mult timp cei din urmă aveau să iasă din Partidul Socialist-Revoluţionar ucrainean şi să înfiinţeze Partidul Borotbiştilor sau Partidul Luptătorilor Socialişti Revoluţionari). Germanii învinuiau însă Rada pentru că nu reuşea să ţină situaţia sub control. Într-o lovitură finanţată de moşierii rusificaţi, care se împotriveau şi ei acestor războaie ţărăneşti, la sfârşitul lunii aprilie ei au arestat guvernul Radei şi l-au înlocuit cu propriul lor regim-marionetă, condus de hatmanul Skoropadski, general în unul dintre primele corpuri de armată ucrainene şi unul dintre cei mai bogaţi proprietari de pământ, fost aghiotant al lui Nicolae al II-lea. Acum urma să joace un rol la fel de umil pentru noii stăpâni din Berlin ai Ucrainei.

În interiorul Rusiei, tratatul asigura un statut privilegiat intereselor economice germane. Proprietăţile germane erau excluse de la naţionalizare – chiar şi pământul şi întreprinderile confiscate după 1914 puteau fi revendicate de proprietarii lor germani. În cadrul aceluiaşi tratat, germanii aveau posibilitatea să cumpere proprietăţi ruseşti şi astfel să le excludă de la decretele bolşevice de naţionalizare. Sute de întreprinderi ruseşti au fost

vândute astfel cetăţenilor germani, ceea ce le-a conferit o poziţie dominantă în sectorul privat. Cuvintele *nemeţ* (neamţ) şi *negustor*, care în mintea ruşilor obişnuiţi au fost întotdeauna corelate (şi confundate cu „trădător"), deveneau acum practic identice şi în realitate.

Pentru patrioţii ruşi, obsedaţi de multă vreme de ideea că slavii erau supuşi dominaţiei economice a teutonilor, Tratatul de la Brest-Litovsk a reprezentat o catastrofă naţională. Prinţul Lvov, care locuia la Tiumen în acea vreme, a ajuns aproape în pragul sinuciderii şi, conform mătuşii sale, nu s-a dat jos din pat câteva zile. Veştile l-au aruncat într-o depresie profundă pe generalul Brusilov, un partizan al cauzei panslavismului. Era ceva anormal pentru acest mare optimist, care reuşise întotdeauna să-şi menţină buna dispoziţie, chiar şi în cele mai sumbre momente ale războiului. Cu piciorul în ghips, încă în convalescenţă după ce fusese rănit în timpul luptelor de la Moscova, stătea în pat zile la rând, deplângând distrugerea Rusiei. Mai târziu soţia lui a declarat că îşi găsise consolarea în religie: în universul său interior, Dumnezeu a umplut locul lăsat liber de patrie. Brusilov a devenit totodată mai tolerant cu privire la ceea ce acum considera a fi „destinul tragic al Rusiei". Evident că nu era înclinat să se alăture războiului civil împotriva tratatului, deşi CEKA – incapabilă să înţeleagă de ce un astfel de aristocrat nu s-a alăturat Albilor – l-a închis ulterior tocmai pentru asta. Aşa cum a explicat Brusilov într-o scrisoare către fratele său, refuzul lui de a pune mâna pe armă împotriva regimului sovietic se baza pe convingerea că „poporul a decis soarta Rusiei". Deşi inima lui Brusilov era fără îndoială alături de Albi, generalul ştia foarte bine că aceştia erau în slujba unei cauze pierdute, pentru că susţineau relansarea războiului. Dacă exista un lucru pe care Brusilov îl învăţase din experienţa anului 1917, acela era că poporul rus îşi dorea pacea cu orice preţ şi că toate discuţiile partidelor patriotice despre apărarea Maicii Rusia şi a hotarelor ei îi erau străine[96].

Opoziţia faţă de tratat nu se limita la cercurile antisovietice. Facţiunea Buharin şi eserii de stânga au ajuns să se apropie când au respins „pacea ruşinoasă" şi s-au aliat pentru a forma o opoziţie puternică în cadrul Executivului Sovietului. Eserii de stânga au demisionat din Sovnarkom, în semn de protest faţă de tratat, iar mai târziu au trecut la măsuri teroriste, inclusiv asasinarea ambasadorului german, în speranţa zadarnică de a desfiinţa tratatul şi a revigora astfel războiul revoluţionar. Apariţia facţiunii Buharin – comuniştii de stânga grupaţi în jurul revistei *Kommunist* – a scindat partidul bolşevicilor exact în două. În cazul multora dintre aceşti tineri idealişti, chiar dacă nu şi al lui Buharin, susţinerea războiului revoluţionar era legată de opoziţia lor faţă de politica de apropiere de burghezie, pe care Lenin o ceruse în primăvară, în cadrul programului „capitalismul de stat". Erau împotriva ideii de a slăbi lupta contra burgheziei – indiferent dacă

aceasta însemna o pace semnată cu imperialiştii străini ori un compromis cu capitaliştii din ţară. Considerau că revoluţia era un fel de cruciadă internaţională împotriva capitalismului şi, spre deosebire de Lenin, credeau că ea putea fi susţinută cu ajutorul energiilor revoluţionare ale ţăranilor şi muncitorilor, în cadrul unui sistem cu adevărat democratic şi descentralizat al puterii sovietice.

*

Pacea de la Brest-Litovsk a marcat încheierea revoluţiei lui Lenin: a fost punctul culminant al Revoluţiei din Octombrie. În lupta sa pe tema tratatului, ca şi în lupta pentru putere, Lenin a fost întotdeauna intransigent. Nu exista sacrificiu pe care să nu fi fost gata să-l facă pentru întărirea revoluţiei, în termenii lui. Ca rezultat al intransigenţei sale, bolşevicii fuseseră izolaţi de restul partidelor revoluţionare şi se scindaseră în mai multe chestiuni majore. Preluarea puterii, dizolvarea Adunării Constituante şi semnarea Tratatului de la Brest-Litovsk, toate înfăptuite la îndemnul lui Lenin, aruncaseră ţara tot mai adânc în războiul civil. Rusia încetase să mai fie o mare putere a lumii. Fusese silită să se retragă de pe continentul european, să se întoarcă în sine şi să privească spre răsărit. După Tratatul de la Brest-Litovsk nu a mai existat nici o perspectivă reală ca revoluţia să se întindă spre vest. Lenin era destul de sigur de acest lucru şi tot discursul lui despre „inevitabila revoluţie din Germania" care urma să compenseze pierderile provocate de tratat nu era decât un bluf de dragul moralului partidului şi al propagandei[97]. Este adevărat, pe parcursul anilor 1919 şi 1920 Lenin va cocheta cu ideea de a exporta comunismul prin intermediul Cominternului; dar nu va realiza mare lucru. Din toate punctele de vedere importante, „revoluţia permanentă" se încheiase, iar din acel moment scopul regimului avea să se limiteze la consolidarea socialismului într-o singură ţară, conform faimoasei expresii a lui Lenin.

Evacuarea capitalei la Moscova a simbolizat această separare crescândă de Occident. Petersburgul fusese întotdeauna un oraş european, fereastra Rusiei către Vest; Moscova, în schimb, era un memento fizic al tradiţiilor ei asiatice. Ţarul încarcerat ar fi găsit fără îndoială că mutarea era oarecum ironică, pentru că el preferase întotdeauna vechea capitală Petersburgului. Retragerea bolşevicilor spre est, în inima Rusiei moscovite, le fusese impusă mai ales de continuarea înaintării germanilor chiar şi după ratificarea tratatului. Pe 2 martie avioanele germane au lansat bombe asupra Petrogradului. Lenin era convins că nemţii plănuiau să ocupe oraşul şi să-i înlăture pe bolşevici. S-a cerut din nou ajutorul Aliaţilor – Kamenev a fost trimis la Londra şi trupe britanice au debarcat la Murmansk –, în timp ce bolşevicii au fugit la Moscova.

Lenin şi Troţki s-au mutat curând în fostele apartamente ale ţarului de la Kremlin. Ceasul muzical din Turnul Spasski, pe sub arcada căruia automobilele lor intrau în Kremlin, a fost refăcut, astfel încât clopotele să cânte Internaţionala în loc de „Domnul să-l aibă în pază pe Ţar”. Cei mai mulţi dintre foştii slujitori ai ţarului au fost păstraţi pentru început. Unul dintre ei, bătrânul Stupişin, slujise mai mulţi împăraţi şi s-a ataşat repede de Lenin şi apoi de Troţki, observând desigur că „preţuiam ordinea şi îi apreciam grija faţă de noi”, după cum a scris Troţki mai târziu. În timpul meselor, micuţul şi ordonatul intendent se mişca „precum o umbră în spatele scaunelor”, răsucind farfuriile într-un sens sau în celălalt, astfel încât vulturul bicefal gravat pe margine să fie exact în poziţie verticală. Troţki considera Kremlinul, „cu zidurile lui medievale şi nenumăratele cupole aurite, un paradox absolut ca fortăreaţă a dictaturii revoluţionare”[98]. Era de fapt o clădire cum nu se poate mai potrivită, chiar simbolică, şi nu doar pentru că bolşevicii se comportau ca noii „ţari” ai Rusiei, ci şi pentru că, din multe puncte de vedere, regimul de război civil, în care erau pe cale să se angajeze, avea să ducă Rusia înapoi la obiceiurile din trecutul ei moscovit.

*1 Cam aşa stau lucrurile cu puterea sovietică exportată din Rusia.

*2 Când Kerenski a fugit din capitală, pe 25 octombrie, a lăsat o mică avere în contul său bancar: valoarea modestă a ultimei sale retrageri, din 24 octombrie, sugerează că până în ultima clipă nu s-a aşteptat să fie răsturnat de la putere. Registrul său contabil se găseşte în GARF, f. 1807, op. I, d. 452.

*3 Abia sub Stalin, când bolşevicii au început să-şi spună „miniştri”, au revenit la costume.

*4 „Locul istoric” exact unde a fost ancorată *Aurora* s-a întâmplat să fie în dreptul unei capele mici şi frumoase de lângă podul Nikolaevski. Câţiva ani mai târziu s-a luat decizia de a şterge această legătură religioasă cu locul de început al Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie, aşa că bolşevicii au transformat capela într-o toaletă publică!

*5 Infanteria pe biciclete – soldaţi de infanterie care se deplasează în teatrul de luptă (sau, şi mai adesea, între teatrele de luptă) cu ajutorul bicicletelor militare; practica datează din secolul al XIX-lea, cu ajutorul ei reducându-se nevoia de cai, combustibil şi mentenanţă pentru autovehicule (n.tr.).

*6 În anii 1930, când partidul a făcut un sondaj cu privire la veteranii din octombrie ai Gărzilor Roşii, 12% dintre respondenţi au pretins că au participat la asaltul asupra palatului. Pe baza acestor calcule, în asalt ar fi fost implicate 46.000 de persoane (Starţev, *Ocerki*, 275). Ar fi interesant de ştiut care sunt rezultatele unui sondaj similar privitor la intelectualitatea moscovită în timpul apărării clădirii Parlamentului, în august 1991. Numărul celor care ar afirma că au fost acolo, împreună cu Elţîn, pe tanc, este probabil de sute de mii.

*7 Declaraţia Drepturilor Naţiunilor Rusiei, proclamată pe 2 noiembrie, garanta popoarelor non-ruse drepturi depline la autodeterminare, inclusiv libertatea de a se separa de Rusia şi de a forma state independente. Finlanda a fost prima care a profitat de această libertate, declarându-şi independenţa pe 23 noiembrie 1917. A fost urmată

de Lituania (28 noiembrie), Letonia (30 decembrie), Ucraina (9 ianuarie 1918), Estonia (24 februarie), Transcaucazia (22 aprilie) şi Polonia (3 noiembrie).

*8 Eserii de dreapta ceruseră întrunirea unui al doilea Congres al Sovietelor Ţăranilor, pentru a dobândi susţinere împotriva regimului bolşevic, dar solicitarea a fost anulată de delegaţii de stânga din partea comitetelor ostăşeşti şi de organizaţiile sovietice de la bază, ceea ce i-a făcut pe eserii de dreapta să plece din sală, în semn de protest. Liderii de stânga au votat atunci o rezoluţie prin care acel Congres „extraordinar" fuziona cu Executivul Sovietelor din întreaga Rusie.

*9 Denumirea completă era Comisia Extraordinară pe Întreaga Rusie pentru Lupta împotriva Contrarevoluţiei şi Sabotajului.

*10 Potrivit lui Lozovski, sindicalistul bolşevic care a demisionat din Sovnarkom în 4 noiembrie, „adorarea ca erou" a lui Lenin devenise o condiţie de bază a disciplinei de partid. Vezi scrisoarea deschisă a lui Lozovski în care protestează împotriva metodelor dictatoriale ale aripii leniniste, în *Novaia jizn* din 4 noiembrie 1917.

*11 Pentru mintea occidentalului ar putea părea ciudat că bolşevicii au ales să-şi numească principalul ziar destinat ţăranilor *Ţăranul sărac* (*Krestianskaia bednota*). De fapt, este un exemplu strălucit al propagandei lor. Ţăranul rus se considera sărac şi, spre deosebire de ţăranii din Occidentul protestant, nu vedea nimic ruşinos în faptul de a fi sărac.

*12 Înainte de război, autorii broşurilor de dreapta foloseau imaginea păianjenului pentru a descrie evreul care „suge sângele muştelor nevinovate (poporul rus) pe care le-a prins în pânza lui" (Engelstein, *Chei*, pp. 322-323).

V.I. Lenin, „Cum trebuie organizată întrecerea?" (1917), în *Opere complete*, vol. 35, Editura Politică, Bucureşti, 1965, p. 214 (n.tr.).

*13 Doamnele din aristocraţie.

*14 Şingarev şi Kokoşkin, lideri ai cadeţilor, au fost arestaţi de bolşevici şi încarceraţi în Fortăreaţa Petru şi Pavel după demonstraţiile de susţinere a Adunării Constituante din 28 noiembrie. Au fost apoi transferaţi, în 6 ianuarie, la Spitalul Marinskaia, după ce amândoi s-au îmbolnăvit grav, şi au fost ucişi cu brutalitate în noaptea următoare de către un grup de marinari ai Flotei Mării Baltice care au intrat cu forţa în spital. Ministrul Justiţiei a dezvăluit ulterior că asasinatele au avut loc în complicitate cu Gărzile Roşii şi cu comandantul spitalului, Stefan Basov, care a justificat crima spunând că vor fi „două guri de burghezi în minus de hrănit". Basov a fost dat în judecată şi condamnat, dar nici unul dintre asasini nu a fost prins vreodată, iar liderii bolşevici, care iniţial au condamnat crimele, ulterior au căutat să le justifice ca un act de teroare politică.

*15 Propaganda sovietică antinucleară din anii 1970 şi 1980, aplaudată de mişcarea antinucleară din Occident, a fost cel din urmă – şi în multe privinţe cel mai reuşit – exemplu al acestei „diplomaţii demonstrative".

*16 Fără îndoială că refuzul Aliaţilor de a privi situaţia Rusiei din orice altă perspectivă decât aceea a războiului a ajutat la menţinerea bolşevicilor la putere în acele momente critice. Decizia guvernului francez de a le acorda bolşevicilor asistenţă militară a coincis cu anularea susţinerii pe care o acorda Armatei de Voluntari constituite pentru a răsturna regimul bolşevic. Toate guvernele Aliaţilor erau prost informate în legătură cu starea reală din Rusia şi se bizuiseră prea tare şi prea mult timp pe speranţa că vor convinge Rusia revoluţionară să se alăture din nou războiului.

Partea a patra

Războiul civil
şi crearea sistemului sovietic

(1918-1924)

Capitolul 12

Ultimele vise ale lumii vechi

Sankt-Petersburgul din stepă

În minunatul său roman *Garda albă*, Mihail Bulgakov descrie viaţa suprarealistă din Kiev în primăvara anului 1918, când oraşul s-a umplut de refugiaţi veniţi din nordul bolşevic:

> Fugeau de acolo bancheri încărunţiţi împreună cu nevestele lor, fugeau talentaţi oameni de afaceri care îşi lăsaseră la Moscova ajutoare de nădejde, cu însărcinarea să nu piardă legătura cu lumea cea nouă ce se năştea pe acel meleag, proprietari de imobile, părăsindu-le în grija unor administratori numai de ei ştiuţi, industriaşi, negustori, avocaţi, oameni de stat. Fugeau ziarişti lacomi, venali şi laşi din Moscova şi Petersburg. Cocote. Doamne de înaltă moralitate din familii aristocratice. Fiicele lor gingaşe şi desfrânate, cu chipuri palide şi buze date cu carmin. Se refugiau de acolo secretari ai directorilor de departamente şi tineri pederaşti. Fugeau prinţi şi cărpănoşi, poeţi şi cămătari, jandarmi şi actriţe ale teatrelor imperiale[*1] [1].

Kievul nu era singurul oraş invadat astfel. Descrierea lui Bulgakov s-ar fi putut aplica aproape oricărui oraş important din sud. Însă prezenţa germanilor şi guvernul lor marionetă ucrainean, condus de hatmanul Pavel Skoropadski, care jurase să apere proprietatea refugiaţilor şi să le asigure locuri de muncă, făceau Kievul să fie o destinaţie atractivă. Toate casele erau pline până la refuz. Prinţi ruşi dormeau pe podea şi pe divane. Oraşul era cuprins de o agitaţie frenetică, oamenii trăiau fiecare zi de parcă ar fi fost ultima. Cinau cu sutele în restaurante scumpe, jucau averi prin cluburi şi cazinouri şi se aruncau în idile nebune. Cafenelelor le mergea de minune, pentru că vindeau cocteiluri femeilor. În fiecare seară cabaretele şi teatrele erau ticsite şi oamenii îşi alungau temerile râzând. Vitrinele magazinelor erau pline de parfumuri şi mătăsuri franţuzeşti, de tăvi imense cu sturion şi caviar şi cu sticle vechi de şampanie Abrau, cu acvila bicefală pe etichetă.

Refugiaţii aceştia îi urau de moarte pe bolşevici, dar foarte puţini erau dispuşi să se lupte cu ei. „Ura lor – scria Bulgakov – nu era acea ură directă, când cel ce urăşte ar vrea să sară la luptă şi să ucidă, ci o ură laşă, care şuieră pe după colţuri, din beznă.”[*2] [2]

Mormăiau cuvinte pline de indignare, în timp ce luau cina în restaurante şi citeau despre cele mai recente grozăvii petrecute în nordul ţării. Dar nu aveau nici o intenţie să renunţe la confortul lor şi să plece la război. Era burghezia care fugea.

Numai ofiţerii – fii de moşieri şi studenţi ale căror cursuri fuseseră întrerupte de război – îi urau pe Roşii cu acel soi de ură care îi făcea dornici să lupte. Aceşti tineri îşi părăsiseră regimentele distruse de pe front şi îşi riscaseră viaţa traversând ţara pentru a ajunge în oraşele din sud. Nebărbieriţi şi fără o leţcaie, ziua băteau străzile, iar noaptea dormeau pe podele şi pe scaune prin casele oamenilor, înveliţi cu mantalele lor grele. Era o generaţie deposedată, care nu mai avea nimic de pierdut într-un război civil. Mulţi dintre ei îşi văzuseră familiile pierzând moşiile, luate de ţărani, şi cariera, aşteptările şi speranţele năruindu-li-se în urma revoluţiei. Beau peste măsură, clocoteau de furie şi nu se gândeau decât la răzbunare.

Unul dintre aceşti studenţi, Roman Gul, plecat să se alăture Gărzilor Albe de pe Don, a trecut prin Kiev în iarna lui 1917. În octombrie primise o telegramă de la tatăl său: „Moşia este distrusă, cere o permisie". De atunci fugea din calea bolşevicilor. Traversase Rusia într-un vagon de tren de clasa a treia, dezgustat de răutatea şi neîncrederea pe care o citea pe chipurile soldaţilor ţărani din jurul său. „Aceştia sunt oamenii care ne-au făcut praf scaunele din lemn de mahon – i-a scris el din tren unui prieten –, cei care au rupt cărţile mele preferate, pe care le-am cumpărat din Suharevka[*3] pe când eram student; aceştia sunt oamenii care ne-au tăiat livada şi trandafirii plantaţi de mama; aceştia sunt cei care ne-au ars casa din temelii." Ca mulţi alţi tineri din clasa lui socială, Gul se hotărâse să se alăture Albilor în parte şi ca să răzbune aceste pierderi. „Mi-am dat seama că sub pălăria roşie a celei despre care eu credeam că este frumoasa revoluţiei se ascundea de fapt un rât de porc oribil. Inima îmi era plină de îndoieli şi de ezitări, dar m-am convins că, până la urmă, ca să îndreptăm toate aceste lucruri cineva trebuia să-şi asume responsabilitatea, trebuia chiar să fie gata să comită păcatul omuciderii[3]."

Destinaţia lui Gul, Novocerkassk, era sediul Armatei Voluntarilor, abia înfiinţată, condusă de Alekseev şi Kornilov. După preluarea puterii de către bolşevici şi eliberarea lui Kornilov din mănăstirea Buhov, amândoi fugiseră în acel oraş adormit din mijlocul stepei, unde cazacii de pe Don, pe care Albii îi considerau susţinători necondiţionaţi ai vechii ordini, îl aleseseră de curând pe generalul Kaledin hatman al adunării lor tradiţionale, Krugul. Taciturn şi ursuz, Kaledin era un general cazac tipic pentru vechea şcoală. În 1917 i se alăturase lui Kornilov împotriva Sovietului, iar la Conferinţa de la Moscova din luna august a cerut de-a dreptul desfiinţarea tuturor organizaţiilor militare democratice.

Krugul de pe Don îşi declarase independenţa pe 20 noiembrie. Principala preocupare a liderilor cazacilor de pe Don era să-şi apere independenţa, dar Voluntarii îi convinseseră că nu aveau să reuşească decât dacă îşi uneau forţele cu ei împotriva bolşevicilor. Voluntarii mobilizaseră susţinerea celei mai mari părţi a populaţiei non-cazace din zona Donului – din rândul ţăranilor ruşi (*inogorodnie*), al muncitorilor industriali şi al marinarilor Flotei de la Marea Neagră – pentru o ofensivă împotriva Rostovului, cel mai mare oraş de pe Don. De aceea la început Kaledin a întâmpinat cu bucurie sosirea Voluntarilor din 17 noiembrie – patruzeci de ofiţeri care îşi spuneau Organizaţia lui Alekseev. Trupele lui Kaledin se dezmembraseră rapid, în timp ce cazacii mai tineri şi mai radicali, care nu aveau nici un chef să lupte cu Roşii, reveneau de pe front şi începeau să militeze împotriva conducerii lui. Mulţi cazaci din partea locului se temeau că prezenţa Voluntarilor ar fi putut face din Novocerkassk, capitala Donului, o ţintă pentru bolşevici. Din pricina acestei neîncrederi a cazacilor faţă de Albi, la început ofiţerii lui Alekseev au trebuiat să fie ascunşi într-un spital. Dar pe măsură ce Roşiii se apropiau şi devenea clar că Donul nu putea fi apărat fără sprijinul lor, Kaledin a reuşit să-i folosească fără să întâmpine obiecţii serioase din partea cazacilor. La începutul lunii decembrie Gărzile Roşii au capturat în sfârşit Rostovul. Kaledin a impus legea marţială şi le-a cerut Voluntarilor să recucerească oraşul (cazacii lui refuzaseră să lupte). Armata lui Alekseev, care în acea etapă ajunsese la circa 500 de ofiţeri, era absolut suficientă să învingă Gărzile Roşii, mai numeroase, dar total indisciplinate. Bătălia, care a durat şase zile, a început în 9 decembrie – de Sfântul Gheorghe, patronul Rusiei. A fost prima luptă importantă din războiul civil[4].

Bătălia pentru Rostov a fost tipică pentru luptele ce au caracterizat primele douăsprezece luni ale războiului (octombrie 1917 – septembrie 1918). Nu au existat „fronturi" stabilite, întrucât nici una din părţi nu avea suficiente trupe sau canale de aprovizionare, iar mişcarea luptelor era extrem de fluidă. Oraşele mari puteau fi cucerite de armate mici, al căror nume nici nu merita să fie menţionat. Majoritatea mişcărilor de trupe se făceau pe calea ferată şi de aceea aceste confruntări de început au ajuns să fie cunoscute ca „războiul feroviar". Era suficient să urci în tren o mână de soldaţi şi câteva mitraliere şi să-i duci în următoarea gară – care putea apoi să fie „capturată" împreună cu oraşul. „Luptele" din aceste bătălii erau adeseori nişte farse, întrucât mulţi dintre soldaţi, mai ales oamenii simpli din partea Roşiilor, nu voiau deloc să lupte (mulţi se înrolaseră doar ca să primească un veston militar şi o raţie zilnică de hrană). Se întâmpla des ca părţile inamice să se intersecteze prin câte-un sat sau orăşel şi, în urma acestor întâlniri, să cadă de acord să se retragă, în loc să se confrunte. Soldaţii Armatei Roşii, mai ales, obişnuiau să o ia la

goană, panicaţi, de îndată ce se trăgeau primele focuri; şi chiar dacă Albii, ca „voluntari”, aveau mult mai puţine probleme de acest fel, au existat numeroase ocazii în care ofiţerii lor au fost siliţi să folosească teroarea împotriva propriilor trupe. În rapoartele lor operative, ofiţerii din ambele tabere au minimalizat eşecurile propriilor soldaţi, exagerând în acelaşi timp „succesele”. Cum se plângea odată Troţki, fiecare oraş era capturat „după o luptă crâncenă” – sau cel puţin aşa se susţinea; iar fiecare retragere era „doar rezultatul asaltului unor forţe numeric superioare”. Aceste aspecte absurde ale războiului civil au fost cel mai bine surprinse de Jaroslav Hašek în nuvela *Comisarul roşu*. Eroul švejkian le ordonă soldaţilor lui să se retragă spre stânga, în timp ce ei rup liniile la dreapta. Apoi trimite o telegramă la cartierul general, în care anunţă „o mare victorie” şi încercuirea Albilor[5].

Dezvoltarea Armatei Roşii s-a datorat în mare parte prezenţei carismatice a generalului Kornilov. El şi adepţii săi evadaseră din închisoarea deschisă a mănăstirii Buhov în noiembrie, după ce Duhonin pierduse controlul asupra Stavka în favoarea bolşevicilor. Pentru că astfel era anulată posibilitatea de a-i răsturna din interiorul Rusiei sovietice pe bolşevici, iar ei riscau să fie executaţi, generalii de la Buhov au hotărât să fugă în regiunea Donului. Cei mai mulţi s-au deghizat şi au traversat cu trenul Rusia bolşevică. Lukomski şi-a ras barba şi vorbea cu accent nemţesc; Romanovski se dădea drept subofiţer; Markov, drept simplu soldat. Denikin a pretins că este nobil polonez şi a călătorit cu clasa a treia: acolo a fost pentru prima dată martor la „neţărmurita ură” a oamenilor simpli faţă de „tot ceea ce, din punct de vedere social sau intelectual, se ridică deasupra mulţimii”. Mândru ca întotdeauna, Kornilov a refuzat să-şi ascundă identitatea şi în schimb şi-a condus loialul Regiment Tekinski într-un marş forţat prin teritoriul bolşevic ostil. În cele din urmă a fost oprit de un tren armat al Roşiilor şi s-au angajat în luptă. Calul alb al lui Kornilov a fost împuşcat şi s-a prăbuşit sub el. Generalul a reuşit să scape şi şi-a regrupat cea mai mare parte a soldaţilor, dar erau deja prea demoralizaţi ca să continue, iar Kornilov, dându-şi seama că nu ar fi putut să scape decât fără ei, a decis să-i abandoneze şi să-şi încheie călătoria deghizat în ţăran. Ironia a făcut să călătorească spre Don într-un tren al Gărzilor Roşii[6].

Novocerkassk, unde Gul a ajuns în ajunul Anului Nou, era un microcosmos al vechii Rusii în exil. Un Sankt-Petersburg în stepă. Cei mari şi tari, acum decăzuţi, umpleau străzile pline de noroi. „Se vedeau generali cu vipuşti şi epoleţi, ofiţeri de cavalerie eleganţi, cu vestoane colorate, eşarfele albe ale surorilor medicale şi imensele căciuli de blană ale războinicilor turkmeni caucazieni”, îşi aminteşte Gul. Mulţi politicieni ai Dumei veniseră pentru a încerca să conducă mişcarea Albilor: Miliukov,

Rodzianko, Struve, Zavoiko, G.N. Trubeţkoi, N.N. Lvov, chiar şi eserul Boris Savinkov. Erau şi intelectuali de seamă care îşi făcuseră din Don căminul lor – nu doar fizic, ci şi intelectual. Marina Ţvetaeva – al cărei soţ, Serghei Efron, a fost unul dintre primii care s-au alăturat Voluntarilor – a scris în mansarda ei din Moscova un ciclu de poeme, *Tabăra lebedelor*, în care îi idealiza pe rebelii de pe Don, „tinereţea şi gloria" Rusiei:

Gărzile Albe: nod gordian
Al bravurii ruse.
Gărzile Albe: ciuperci albe
Din cântecul popular rus.
Gărzile Albe: stele albe,
Să nu dispară de pe firmament.
Gărzile Albe: piroane negre
În coasta Antihristului.
„Gărzile Albe", 27 iulie 1918[7]

Pentru Ţvetaeva, ca şi pentru atâţia alţii din clasa ei, Donul reprezenta ultima speranţă de a salva civilizaţia rusă. Era, după expresia ei, „ultimul vis al vechii lumi".

În Novocerkassk ora oficială era cea din Sankt-Petersburg – cu o oră în urmă faţă de ora locală a regiunii Don –, gata parcă pentru reluarea activităţii guvernamentale din capitala ţaristă. Nimic nu simboliza mai bine atitudinea nostalgică a Albilor, care încercau efectiv să dea timpul înapoi. Totul la ei, de la uniformele ţariste la fracurile de gală, arăta dorinţa de a reinstala vechiul regim. Peste ani, când aveau să privească înapoi la războiul civil, cei mai inteligenţi dintre cei care au fost de partea Albilor, fie că erau în sudul Rusiei sau în Siberia, au recunoscut cu toţii că această identificare cu trecutul a fost un motiv important al înfrângerii lor. Pentru că, oricât şi-ar fi declarat liderii Albilor credinţa în principiile democratice, erau prea înrădăcinaţi în vechiul regim ca să poată fi acceptaţi ca o alternativă reală la bolşevici; aceasta era valabil mai ales în cazul ofiţerilor şi funcţionarilor Albi locali, care au venit în contact cu oamenii obişnuiţi şi care le-au format acestora imaginea despre regimul Albilor. Astrov, cadetul care s-a înrolat la Voluntari, scria în 1920: „Noi, cu strategiile noastre învechite, cu mentalitatea noastră depăşită şi viciile birocraţiei noastre, la care se mai adaugă şi

Tabelul Rangurilor, de la Petru cel Mare citire, nu ne putem măsura cu Roşiii". Naţionalistul Şulghin scria în 1919: „Contrarevoluţia nu a evidenţiat nici măcar un singur nume nou… Acesta a fost motivul principal al tragediei noastre". În 1921, Struve sublinia şi el că această „psihologie a vechiului regim" i-a împiedicat pe Albi să adopte metodele revoluţionare esenţiale pentru a câştiga războiul civil:

> Din punct de vedere psihologic, Albii s-au purtat ca şi cum nimic nu s-a întâmplat, în timp ce, în realitate, întreaga lume din jurul lor se prăbuşise, iar ca să învingă inamicul ei înşişi trebuiau să renască, într-un anumit sens… Nimic nu a făcut atât de mult rău mişcării „Albilor" ca această încremenire psihologică în circumstanţe ale trecutului, circumstanţe care încetaseră să mai existe… Oameni cu această psihologie a „vechiului regim" au fost scufundaţi în marea învolburată a anarhiei revoluţionare şi, psihologic vorbind, nu şi-au mai găsit controlul… În furtuna revoluţionară care a lovit Rusia în 1917 chiar şi restauraţioniştii absoluţi au trebuit să devină revoluţionari în sens psihologic: pentru că într-o revoluţie numai revoluţionarii îşi pot găsi drumul[8].

Pe Brusilov tocmai această respingere a restauraţiei – şi piciorul rănit – l-a împiedicat să vină pe Don, în ciuda solicitărilor repetate ale vechiului său prieten Alekseev. Chiar dacă Brusilov simpatiza evident cu Albii, era totuşi convins că susţineau o cauză „sortită eşecului, pentru că poporul rus, fie că e bine sau rău, i-a ales pe Roşii". Aşa cum i-a explicat unui prieten la începutul lui aprilie, nu avea nici un sens să încerce să dea timpul înapoi. „Consider că vechiul regim a fost abolit pentru o perioadă foarte îndelungată." Războiul lui Kornilov împotriva bolşevicilor ar fi putut să fie, cum spunea el, „nobil şi curajos", dar era în acelaşi timp o „acţiune stupidă, sortită să piardă vieţile multor tineri". Este evident că era aici şi o urmă a antipatiei lui faţă de Kornilov. Era însă şi un sentiment de resemnare, care îl făcea pe Brusilov să respingă un război civil – ca şi cum, în mintea lui, revoluţia fusese plănuită de Dumnezeu şi făcea parte dintr-o comedie divină al cărei final nu era încă limpede. Ca patriot, Brusilov se gândea că era „dator să rămână de partea poporului" – iar asta însemna să nu ţină partea nimănui în războiul civil, chiar dacă însemna şi să-şi trădeze propria ideologie şi clasă socială. Maxima lui Meinecke din 1919 – „Rămân, privind spre trecut, un monarhist în adâncul sufletului şi voi deveni, privind spre viitor, un republican în gândire" – ar fi putut la fel de bine să fie şi a lui Brusilov[9].

Armata Voluntarilor era o armată de ofiţeri şi aceasta era o problemă majoră: ea nu a reuşit niciodată să atragă sprijinul populaţiei civile, nici măcar pe cel al soldaţilor simpli. Când Kornilov a văzut prima dată lista voluntarilor, a exclamat furios: „Aceştia sunt cu toţii ofiţeri, dar soldaţii unde sunt?". Dintre cei 3.000 de voluntari, numai vreo doisprezece erau soldaţi simpli. În

istoria militară nu mai existase niciodată o astfel de armată, plină de grade superioare. Căpitani şi colonei erau siliţi să joace rolul de soldaţi. Generali-maiori trebuiau să se mulţumească să conducă un escadron. Certurile permanente pe tema posturilor de comandă dădeau mari dureri de cap Statului-Major. Generalii în vârstă refuzau să activeze sub comanda unor ofiţeri mai tineri, promovaţi strict în funcţie de merite; monarhiştii refuzau să se supună ordinelor unor comandanţi care erau împotriva ţarului. Unii refuzau să activeze cu rangul pe care îl avuseseră în armata imperială, considerând că nu este de demnitatea lor. Cafenelele erau pline de astfel de ofiţeri indolenţi. Îi porecliseră pe Voluntari „soldaţi de jucărie". Mândria pe care le-o dădeau rangurile şi statutul de odinioară era mult mai puternică decât dorinţa de luptă[10].

Nici măcar cei doi bărbaţi din fruntea mişcării nu puteau evita micile ciondăneli. Kornilov primise comanda Armatei Voluntarilor, în timp ce Alekseev era responsabil cu chestiunile politice şi financiare. Dar această împărţire nu a funcţionat niciodată cu adevărat şi cei doi se încurcau reciproc. Relaţia lor a devenit atât de tensionată, încât comunicau prin intermediul mesagerilor, chiar dacă aveau birourile unul lângă altul. Atmosfera era otrăvită de certurile lor continue, după cum a constatat Roman Gul când a încercat să se înroleze la biroul militar din Novocerkassk. Neştiind că biroul era condus de susţinătorii lui Alekseev, a menţionat o rudă de-a lui Kornilov ca una dintre persoanele care îl recomandau. „Subofiţerul a făcut o grimasă, a ridicat din umeri şi a rostit printre dinţi: «Uite ce e, el nu prea face parte din organizaţia noastră»." Abia mai târziu Gul a aflat despre „lupta nedeclarată şi războiul secret dintre cei doi lideri". Ruptura dintre ei avea mai puţin legătură cu ideologia, fiind mai ales o problemă de tactică, de stil şi de rivalitate personală. Amândoi acceptaseră Revoluţia din Februarie şi juraseră să reinstaureze Adunarea Constituantă. Kornilov le era însă ostil politicienilor cadeţi – de fapt, tuturor politicienilor –, pe care Alekseev îi curta. De asemenea, Kornilov era adeptul unor tactici mai îndrăzneţe – care includeau terorismul în interiorul Rusiei sovietice –, spre deosebire de conservatorul Alekseev. „Chiar dacă va trebui să ardem jumătate din Rusia şi să vărsăm sângele a trei sferturi din populaţie, o vom face dacă este nevoie ca să salvăm Rusia", declarase Kornilov la un moment dat. Alekseev şi generalii mai vârstnici îl considerau pe Kornilov un agitator şi un demagog care ajunsese la rangul de general abia după Revoluţia din Februarie. Dar tocmai această imagine de „om ridicat prin propriile forţe" – o imagine pe care Kornilov şi-o cultivase – a făcut din el idolul ofiţerilor tineri. Era vorba despre confruntarea dintre principiile ţariste ale vechimii în rang şi politica de masă din 1917[11].

Fiind o armată de ofiţeri ruşi, Voluntarii erau întotdeauna gata să intre în conflict cu gazdele lor cazace. Liderii Albilor îşi

stabiliseră baza pe Don deoarece, după presupunerile lor, cazacii de pe Don erau susţinători înflăcăraţi ai vechii ordini. De fapt, cazacii erau dezbinaţi, atât pe considerente regionale, cât şi de generaţie. În districtele din nord cazacii erau mici proprietari de pământ, la fel ca ţăranii ruşi de prin partea locului, şi în general susţineau ideile promovate de ofiţerii cazaci mai tineri şi mai democraţi cu privire la o republică socialistă care să-i unească cu ţărănimea. Cei din nord nu simpatizau districtele din sud din cauză că erau bogate, dar şi din cauza pretenţiilor pe care le aveau cei mai în vârstă din zonele respective că vorbesc în numele întregului teritoriu rus. Cazacii mai tineri de pe front, sătui de război – influenţaţi de ofiţerii promovaţi din rândurile lor –, erau mai înclinaţi să ajungă la un fel de acord cu Rusia bolşevică, decât să lupte împotriva ei. Aşadar, cazacii erau de fapt gata să lupte cu bolşevicii doar în sudul Donului – unde cazacii erau mai înstăriţi şi mai decişi să-şi apere privilegiile funciare istorice în faţa cererilor de reformă agrară ale ţăranilor ruşi. În schimb, cei mai mulţi cazaci din nordul Donului au aderat la Consiliul Militar Revoluţionar din Kamenskaia, condus de Filipp Mironov, ofiţerul care a organizat revolta cazacilor de pe Don din 1905-1906. Ţelul lui Mironov era o republică socialistă independentă, care să-i unească pe cazaci cu ţăranii ruşi. De fapt însă, CMR avea să fie o coloană a cincea pentru trupele bolşevice atunci când au invadat Donul dinspre estul Ucrainei. Între timp, în oraşele industriale de pe Don, muncitorii, majoritatea ruşi, în general susţinători ai bolşevicilor, au pus la cale mai multe greve de protest împotriva prezenţei Voluntarilor. Muncitorii i-au masacrat pe cei suspectaţi că îi susţin pe Albi – ceea ce însemna de fapt toţi burjuii –, în timp ce Albii au recurs la represiuni la fel de sălbatice, scoţându-le ochii şi tăindu-le nasul mai multor sute de muncitori. Pe scurt, avea loc o adevărată escaladare a terorii, pe măsură ce oraşele de pe Don se afundau în războiul civil.

Tot mai mulţi cazaci din partea locului considerau că acesta era un conflict străin de ei, importat din Rusia. Cazacii mai tineri, care îşi petrecuseră ultimii trei ani pe front, erau deosebit de ostili ideii de a lupta pentru Albi. Exista aşadar un clivaj tot mai adânc între taţii cazaci şi fiii lor, cum îşi vor aminti cititorii romanului *Donul liniştit* al lui Şolohov, iar trupele lui Kaledin s-au dezintegrat când tinerii cazaci au întors spatele războiului. Apărarea Donului a fost deci lăsată pe seama Armatei Voluntarilor şi a unor cazaci, mai ales vârstnici, care îi rămăseseră loiali lui Kaledin. Fără provizii şi finanţe suficiente – clasa mijlocie din Rostov nu era dornică să-i susţină financiar pe Voluntari –, aveau puţine şanse să le ţină piept Roşiilor[12].

Pe 8 februarie, la şase zile după o revoltă a muncitorilor din oraş, Roşiii au capturat Taganrogul. Se aflau acum la mai puţin de optzeci de kilometri de Rostov. Guvernarea lui Kaledin era condamnată. Voluntarii nu vedeau nici un motiv pentru care să-şi

sacrifice armata ca să apere Rostovul şi erau pregătiţi să-l abandoneze şi să pornească spre sud, la Kuban, unde cazacii îngrijoraţi de înaintarea Roşiilor ar fi putut fi convinşi să li se alăture. Kaledin a demisionat din poziţia de hatman. S-a împuşcat în aceeaşi zi. După alte zece zile, pe 23 februarie, Armata Roşie a capturat Rostovul pentru a doua oară în trei luni. Novocerkassk, capitala Donului, a căzut pe 25 februarie. Odată ce Donul a fost cucerit, controlul sovietic asupra Rusiei era practic complet. Singura insulă de rezistenţă a rămas Kubanul. Lenin a declarat că războiul civil s-a sfârşit. De fapt, nu era decât începutul.

*

„Marşul pe gheaţă", cum a ajuns să fie cunoscută retragerea de pe Don la Kuban, a fost epopeea eroică a războiului civil rus[*4]. Drama „Marşului pe gheaţă" a devenit o legendă printre Albi, iar mai târziu a fost repovestită în nenumărate memorii ale celor din emigraţia rusă. Acesta a fost momentul definitoriu al mişcării Albilor, momentul în care Voluntarii au devenit o adevărată armată, ca şi cum însăşi supravieţuirea lor, în ciuda tuturor vicisitudinilor, i-a unit şi le-a dat o forţă ce depăşea cu mult numărul lor real.

Pe 23 februarie, în timp ce trupele sovietice intrau în Rostov, Kornilov şi-a scos voluntarii, circa 4.000 de soldaţi şi ofiţeri foarte bine antrenaţi, înarmaţi doar cu câte o puşcă şi cu câteva tunuri, şi i-a condus prin stepele îngheţate ale Donului. Au mărşăluit în şir indian, o linie subţire şi întunecată în stepa nesfârşită acoperită de zăpadă. Lunga coadă formată din civili – bancheri, politicieni, profesori universitari, ziarişti, infirmiere, soţiile şi copiii ofiţerilor – le-a încetinit înaintarea. Erau membrii burgheziei din Rostov, care fugeau. Preferaseră să facă această călătorie dură decât să rămână pe loc şi să riște să ajungă victimele bolşevicilor. Cei porniţi în „Marşul pe gheaţă" au mers zi şi noapte, evitând liniile de cale ferată şi aşezările, unde populaţia putea să le fie ostilă. Răniţii şi bolnavii erau lăsaţi în urmă. Mulţi dintre ei preferau să se împuște, ca să nu riște să fie capturaţi de Roşii.

Generalul Lukomski, al cărui grup s-a despărţit de coloana principală de marş, a fost prins de civilii ruşi din Guliai-Borisov şi adus în faţa unui tribunal revoluţionar. Lukomski a încercat să-i convingă pe săteni că era un om de afaceri aflat în călătorie, dar nu a reuşit să atragă pe nimeni de partea lui, iar lumea a cerut ca burjuiul să fie împuşcat. Lukomski a reuşit însă să fugă în învălmăşeala creată atunci când, exact înainte de execuţia lui, sătenii au omorât în bătaie doi membri ai Armatei Voluntarilor şi au început să se certe între ei pentru bocancii lor. În timp ce aştepta să fie executat, Lukomski văzuse cum i se sapă groapa şi înghiţise nişte pastile cu cianură, pe care le avea încă din timpul

detenţiei la mănăstirea Buhov. Din fericire pentru el, nu au avut nici un efect[13].

Cu cât Albii înaintau mai adânc în stepă, cu atât recurgeau mai des la acte de teroare împotriva populaţiei ostile. „Marşul pe gheaţă" a lăsat în urma lui o dâră de sânge. Poate că era inevitabil, date fiind nevoia disperată de hrană a Voluntarilor şi refuzul ţăranilor de a le-o oferi. Albii erau naufragiaţi într-o mare de ţărani care îi susţineau pe Roşii. Dar în violenţa lor, ca în atâtea fapte ale Terorii Albe, exista şi un element de răzbunare şi luptă de clasă, care era imaginea reflectată a resentimentelor şi a urii de clasă ce provocau Teroarea Roşie. Teroarea se afla în centrul ambelor regimuri. Albii erau răzbunătorii celor care suferiseră din cauza revoluţiei. Aşa cum a scris mai târziu Wrangler, „nu am adus cu noi pacea şi iertarea, ci doar necruţătoarea sabie a dreptăţii". Cei mai mulţi ofiţeri erau fii de moşieri care, asemenea lui Gul, îşi pierduseră moştenirea, ajunsă în mâinile ţăranilor. Aveau toate motivele să vrea răzbunare – nu doar împotriva ţăranilor pe care îi disprețuiau, ci şi împotriva evreilor şi intelectualilor „bolşevici" care îi instigaseră. Una dintre cele mai îngrozitoare atrocităţi ale Albilor din timpul „Marşului pe gheaţă" s-a petrecut în satul Lejanka. Era o aşezare de ţărani ruşi, bine-cunoscuţi pentru simpatiile lor revoluţionare. Roman Gul a privit oripilat cum camarazii lui căsăpeau şaizeci de ţărani, mulţi dintre ei bătrâni şi femei, ca represiune pentru Teroarea Roşie din Rostov. Sute de ţărani au fost despuiaţi la piele şi biciuiţi, în vreme ce Voluntarii stăteau şi râdeau. Gul a întâlnit o biată ţărancă – femeia îi pregătise micul dejun în coliba ei – care îşi pierduse soţul şi trei fii. Cu toţii fuseseră împuşcaţi ca „bolşevici". A fost o cruntă dezamăgire pentru Gul, care se alăturase mişcării Albilor cu iluzia că luptă pentru idealurile democratice trădate de bolşevici. Începea să se întrebe dacă „Albii sunt cu adevărat mai buni decât Roşiii"[14].

După mai multe săptămâni de drum prin stepă, respingându-i pe Roşii cu ultimele muniţii disponibile, Kornilov le-a ordonat Voluntarilor să atace oraşul Ekaterinodar, capitala nou-înfiinţatei Republici Sovietice Nord-Caucaziene. Pe 23 martie li s-a alăturat Armata din Kuban, circa 3.000 de cazaci conduşi de generalul Pokrovski, care fugise din Ekaterinodar şi pe culmile din apropiere ale Cercheziei dăduse întâmplător peste cei aflaţi în marş. În cursul unei întâlniri suprarealiste, ţinută cu tot protocolul oficial al vechiului regim în satul Şendjii, Kornilov şi Pokrovski şi-au unit armatele pentru a recuceri Kubanul. Pe 10 aprilie, Kornilov, în postura de comandant general, le-a ordonat celor 7.000 de oameni ai armatei unite să înceapă atacul asupra capitalei. Au întâmpinat o rezistenţă aprigă din partea Roşiilor, care aveau cam 18.000 de soldaţi. Kornilov a înţeles repede că asediul era sortit eşecului şi amenința să distrugă întreaga armată, dar a refuzat totuşi să se retragă. De altfel, aşa ceva nu-i stătea în

fire. „Dacă nu cucerim Ekaterinodarul – i-a spus el lui Denikin pe 12 aprilie –, nu-mi mai rămâne decât să-mi trag un glonţ în cap.”[15]

În cele din urmă, Kornilov chiar a plătit cu viaţa pentru această aventură sinucigaşă. În primele ore ale dimineţii următoare, un obuz rătăcit a căzut exact pe ferma unde îşi avea cartierul general şi l-a îngropat sub dărâmături[*5]. Generalul Denikin, care a preluat imediat comanda, a încercat să nu răspândească vestea morţii lui în rândul trupelor. Pentru soldaţi, Kornilov nu era doar un comandant, ci însuşi simbolul cauzei lor şi, în acel moment critic al luptei, ştirea avea fără îndoială să le clatine moralul. Eroul Albilor a fost înmormântat într-un cimitir modest din satul Elisavetinskaia. Roşiii au descoperit mai târziu mormântul şi au dus trupul pe jumătate putrezit la Ekaterinodar, unde au defilat cu el prin oraş, înainte de a-i da foc în piaţa centrală.

În mod ironic, moartea lui Kornilov a însemnat probabil salvarea Albilor. Dacă ar fi trăit, fără îndoială că ar fi ordonat un atac final asupra Ekaterinodarului, care aproape sigur s-ar fi sfârşit cu o înfrângere completă. În seara de dinaintea morţii sale Kornilov refuzase să ţină cont de sfatul generalilor săi şi să părăsească ferma, care fusese puternic bombardată în ultimele zile, pentru că „nu merita efortul; mâine vom începe atacul final”[16]. Denikin, căruia nu-i plăcuse niciodată ideea unui asediu, a ordonat retragerea rapidă a armatei spre nord, lăsând în urmă vreo 200 de răniţi, pentru a nu-şi încetini marşul. Dacă Roşiii ar fi făcut un efort serios şi i-ar fi urmărit, în loc să ţopăie pe mormântul lui Kornilov, poate că ar fi câştigat războiul civil chiar atunci, pe loc. Voluntarilor li s-a permis să se retragă înapoi la Don, de unde îşi începuseră groaznicul lor marş. Patru mii de oameni au pornit şi cel puţin tot atâţia s-au întors. Mai important, au revenit cu un spirit de luptă mai puternic.

*

Donul la care s-au întors fusese terorizat de bolşevici în cele zece săptămâni cât lipsiseră. Republica Sovietică a Donului reuşise să realizeze ceea ce Kaledin încercase mereu, fără rezultat: să-i întoarcă pe cazaci împotriva bolşevicilor. După ce au capturat Rostovul, conducătorii Armatei Roşii au instituit pe Don o domnie a terorii. În aşezările căzăceşti au fost impuse sovietele, iar produsele alimentare erau rechiziţionate sub ameninţarea armelor. Erau extorcate taxe punitive de la burjui şi sute de ostatici au fost împuşcaţi la întâmplare. Gărzile Roşii, aflate în retragere din faţa înaintării germanilor către Taganrog şi autorizate de bolşevici să-i „spolieze pe spoliatori”, colindau prin staniţe – aşezările căzăceşti –, provocând un haos imens. Erau atacate bisericile, preoţii erau

executaţi. Unui preot i-au fost tăiate urechile şi nasul şi i s-au scos ochii în faţa credincioşilor, în timpul slujbei pascale.

Rezultatul a fost un val de revolte cătăceşti – provocate în egală măsură de teama de ceea ce *ar fi putut* să facă Roşiii şi de furia pentru ceea ce făcuseră deja – care au început în satele din apropiere de Novocerkassk. Acestea fuseseră dintotdeauna cele mai bogate din regiunea Donului şi de aceea erau cele mai expuse rechiziţiilor şi terorii. Cazacii erau împinşi la revoltă de imaginea „bolşevicilor" ca întruchipare a celor mai rele temeri şi prejudecăţi pe care le aveau despre străini şi despre statul rus. Fiecare staniţă avea propriile ei trupe de insurgenţi, organizate de obicei de ofiţeri şi echipate de fermele cătăceşti. În luna aprilie, toate aceste trupe s-au îndreptat spre staniţa Zaplavskaia, de lângă Novocerkassk, unde exista o grupare puternică de ofiţeri şi soldaţi, ca să se pregătească pentru eliberarea capitalei. La finele lunii aprilie aveau 10.000 de soldaţi de cavalerie. Întrucât atenţia Roşiilor se concentrase asupra trupelor germane, care la începutul lunii mai înaintaseră de la Taganrog spre Rostov, cazacii au preluat controlul asupra oraşului Novocerkassk fără să întâmpine vreo rezistenţă din partea Roşiilor epuizaţi. Au ales un Krug pentru Salvarea Donului, condus de generalul Krasnov, noul lor hatman şi cel care condusese expediţia asupra Petrogradului, pentru reinstalarea regimului lui Kerenski în „Zilele din Octombrie"[17].

Krasnov arăta întocmai ca un hatman. Provenea dintr-o renumită familie de cazaci şi ca mare susţinător al „cauzei cătăceşti" făcea adeseori apel la descendenţa sa. Înainte de război fusese ziarist, iar mai târziu, în perioada exilului, şi-a câştigat existenţa ca romancier. Ambele personaje îi erau la îndemână politicianului Krasnov, care avea o nesfârşită imaginaţie istorică. Discursurile sale erau pline de termeni arhaici, meniţi să creeze iluzia unei vechi existenţe a cazacilor ca naţiune, care mergea până în Evul Mediu. Concentrându-se asupra gloriei trecutului cătăcesc, hatmanul viza unirea cazacilor în jurul ideii de luptă împotriva bolşevicilor ca război de eliberare naţională. Era un naţionalism de paradă, bazat mai mult pe mit decât pe realitatea istorică, dar cu toate acestea la fel de puternic. La ordinele lui a fost reinstaurat titlul de „Prea Măreaţa Armie a Donului", care din secolul al XVII-lea nu mai fusese folosit în documentele oficiale. Conducerea personală a hatmanului, precum şi drepturile şi privilegiile cazacilor în raport cu populaţia ne-cazacă (condamnată acum fără excepţie ca „bolşevică") au fost întărite de „Legile de bază ale Krugului Donului". Era o tentativă kitsch de reîntoarcere la epoca de aur cazacă din basmele ruseşti. Clădirile publice au arborat drapelul cazac; copiii de şcoală erau puşi să intoneze imnuri cătăceşti; exista chiar şi o rugăciune specială, cătăcească[18].

Odată ce cazacii au preluat controlul Donului, susţinuţi de germani dinspre vest şi de Armata Voluntarilor dinspre sud, erau

stabilite premisele pentru ca forţele antibolşevice să-şi consolideze controlul militar asupra întregii regiuni – ceea ce au şi făcut între lunile mai şi august.

La mijlocul lunii iunie, Armata Donului condusă de Krasnov număra 40.000 de soldaţi. Fusese înarmată de germani, în schimbul grâului căzăcesc. În timp ce Roşiii erau înşiraţi de-a lungul Volgăi, ei au reuşit să încheie cu succes recucerirea Donului şi să creeze zone-tampon în nord, înspre Voronej şi Ţariţîn. Între timp, Armata Voluntarilor s-a întărit prin sosirea a 2.000 de soldaţi de pe frontul din România, conduşi de colonelul Drozdovski. Acum era în situaţia de a putea lansa o nouă ofensivă: dar în ce direcţie? Alekseev şi Krasnov voiau amândoi ca Denikin să lovească în nord, spre Ţariţîn şi Volga: Alekseev, ca să facă joncţiunea cu trupele cehilor şi ale Comitetului membrilor Adunării Constituante (Komuci), aflate mai spre nord pe Volga, în Samara; Krasnov, ca să elimine ameninţarea exercitată asupra Donului de trupele Roşiilor ce-şi aveau baza la Ţariţîn. Dacă s-ar fi făcut asta, trupele unite ale Voluntarilor, cazacilor lui Krasnov, cehilor şi ale Komuci ar fi putut câştiga războiul civil, înaintând spre Moscova de la capătul de pod vital de pe Volga. Denikin a refuzat însă cu încăpăţânare şi a pornit cu Voluntarii lui spre sud, în sălbăticia stepelor din Kuban. Voia să întărească ariergarda Albilor prin înfiinţarea unei armate a cazacilor din Kuban. A ratat astfel ocazia esenţială de a face joncţiunea cu celelalte armate antibolşevice. Cazacii lui Krasnov au atacat singuri oraşul Ţariţîn spre sfârşitul toamnei, dar nu au reuşit să-l cucerească. Până a reuşit Denikin să ajungă în cele din urmă la Volga, în vara următoare, aliaţii săi din est începuseră să se retragă masiv, iar şansa de a-şi uni forţele se pierduse definitiv.

În aparenţă, Voluntarii nu ar fi avut nici o şansă de victorie în această a Doua Campanie din Kuban. La începutul campaniei, în iunie, erau doar 9.000 de soldaţi, faţă de cei 80.000 ai trupelor Roşiilor. Aceştia din urmă erau însă izolaţi de depozitele lor de muniţie şi provizii din nord, căci cea mai mare parte a populaţiei le era ostilă, şi, în consecinţă, soldaţii înrolaţi erau demoralizaţi. Voluntarii, în schimb, erau foarte disciplinaţi şi mobilizaţi de amintirea „Marşului pe gheaţă”. O treime din trupele lor de la începutul campaniei erau cazaci din Kuban, exilaţi, care luptau pentru eliberarea pământului lor natal. Această proporţie a crescut pe măsură ce Voluntarii au înaintat în regiunea Kuban, unde cazacii autohtoni, care suferiseră sub dominaţia Roşiilor, fie se alăturau Voluntarilor, fie îşi formau propriile detaşamente pentru a lupta alături de aceştia. După mai multe săptămâni de luptă, pe 18 august au capturat în sfârşit Ekaterinodar. Roşiii au fugit către sud, spre Piatigorsk, în munţii Caucaz, iar Albii şi-au extins controlul asupra întregii zone din nordul şi vestul Kubanului. În noiembrie au preluat şi controlul asupra oraşului Stavropol. De la mica armată din perioada „Marşului pe gheaţă”, constituită din ofiţeri,

Voluntarii ajunseseră la un efectiv de 40.000, cu o largă bază teritorială, de dimensiunea Belgiei, de unde puteau să înceapă cruciada împotriva bolşevicilor[19].

*

Generalul Denikin nu s-ar fi aşteptat vreodată ca într-o bună zi să devină comandant suprem al acestor teritorii. Nu devenise comandantul Voluntarilor decât după moartea lui Kornilov, iar Alekseev rămăsese liderul politic al mişcării. Voluntarii erau încă ştiuţi ca „Armata lui Alekseev". Acesta era însă bolnav şi a murit în octombrie, lăsându-l pe Denikin conducătorul militar şi politic incontestabil al contrarevoluţiei din sud. Actul constitutiv al Armatei Voluntarilor, elaborat după ocuparea Ekaterinodarului, îi conferea acestuia puterile unei dictaturi militare: visul lui Kornilov se împlinise în sfârşit. Denikin nu era însă Kornilov: îi lipsea forţa de caracter necesară pentru a juca rolul unui generalisim şi aşa se explică în parte înfrângerea Albilor.

Denikin era un om al armelor: venea dintr-o familie de militari şi îşi petrecuse întreaga viaţă în armată. Politica îi era străină şi o aborda dintr-o perspectivă militară limitată. Academia Militară a Statului-Major General nu îl încurajase să gândească dincolo de cele trei principii de bază ale credinţei: autocraţie, ortodoxie şi naţionalism. „Pentru ofiţeri – rememora el mai târziu –, structura statului era un fapt predestinat şi indestructibil, care nu genera îndoieli sau diferenţe de opinie." Experienţa anului 1917 – care l-a învăţat că armata se destrăma atunci când se amesteca în politică – i-a întărit apolitismul, dezvoltându-i, ca în cazul multor ofiţeri, dispreţul faţă de toţi oamenii politici. După propriile lui spuse, voia să rămână imun în faţa „politicienilor puşi pe scandal" şi să-şi stabilească un „program propriu bazat pe simbolurile naţionale simple, care puteau să-i unească pe toţi"[20].

Constituţia servea scopurilor lui Denikin. Această cartă prolixă reprezenta un triumf al formei asupra conţinutului, fiind plină de idealuri juridice aproape inaplicabile în cazul unui război civil. Pe scurt, era exact ceea ce s-ar fi aşteptat cineva de la o constituţie scrisă de cadeţi. Promitea totul pentru toată lumea; şi a terminat prin a nu mai da nimic nimănui. Toţi cetăţenii se bucurau de drepturi egale; cu toate acestea, cazacilor le erau rezervate „drepturi speciale şi privilegii". Regimul era statul de drept; totuşi, nu existau limitări legale pentru dictatura lui Denikin (îl numeau „Ţarul Anton"). Nici una dintre problemele politice fundamentale cu care se confrunta Rusia nu era tratată cu seriozitate. Ce formă de guvernământ ar fi trebuit să fie? Trebuia reînviat imperiul? Trebuiau reinstaurate drepturile moşiereşti? Toate aceste întrebări au fost îngropate, în interesul campaniei militare.

Poate că e un lucru de înţeles, dacă ne gândim la diviziile prezente în Ekaterinodar. O mulţime de grupări şi facţiuni, de la Sutele Negre, de dreapta, până la democraţii radicali de stânga, se luptau pentru influenţa politică asupra mişcării Albilor. Nici una nu avea o bază populară de sprijin; cu toate acestea, toate se străduiau să obţină un „rol istoric". Se ciorovăiau între ele şi se jucau de-a politica. Consiliul Unităţii Statului şi Centrul Naţional erau singurele două grupări care ocupau fotolii în guvernul Denikin şi care aveau o influenţă reală. Prima era de orientare monarhistă şi nega legitimitatea Revoluţiei din Februarie. Cea de-a doua era o grupare a cadeţilor şi jurase că va reinstala la putere Adunarea Constituantă. Nu e de mirare că Denikin a decis să evite scena politică. Se vedea înconjurat de politicieni intriganţi, fiecare străduindu-se să-l tragă într-o direcţie sau alta. A încercat să menţină o cale de mijloc, păstrând un ton deschis şi vag în declaraţiile sale oficiale, astfel încât să nu ofenseze pe nimeni, retrăgându-se tot mai mult în cercul lui restrâns de generali de dreapta – Romanovski, Dragomirov şi Lukomski fiind cei mai importanţi –, unde se luau deciziile cele mai importante. Consiliul Special era doar umbra tristă a unui guvern. Aviza orbeşte decizii deja luate de generali şi se îngropa sub maldăre de decrete pe hârtie asupra unor chestiuni vitale, precum serviciul de poştă sau detaliile minuţioase privind finanţele şi aprovizionarea. S-a pierdut o grămadă de timp cu chestiunea arzătoare a folosirii sau nu în şcoli a noii ortografii – şi, desigur, s-a optat pentru scrierea veche. Politicienii în vârstă, precum Şulghin şi Astrov, nu s-ar fi înjosit cu astfel de activităţi; iar absenţa lor din Consiliul Special îi scădea şi mai mult eficienţa[21].

În primele zile, neglijarea politicii nu părea să aibă importanţă. Era suficient dacă se punea campania militară mai presus de orice şi se concentrau eforturile pe promovarea unor simboluri naţionale vagi, ca alternativă la propaganda Roşiilor. Mai târziu însă, când Albii ar fi putut aspira nu doar să cucerească Rusia, ci şi să încerce să o guverneze, această neglijare a politicii s-a transformat într-o slăbiciune catastrofală. Politica lor i-a făcut să piardă războiul civil într-o măsură aproape la fel de mare ca şi opozanţii lor de pe câmpul de bătaie.

Liderii Albilor nu au reuşit să se adapteze noii lumi revoluţionare în care trebuia dus războiul civil – şi acest lucru este valabil şi pentru Siberia, şi pentru sud. Nu au făcut nici un efort real să elaboreze politici care ar fi putut atrage ţăranii sau minorităţile naţionale, deşi susţinerea ambelor tabere era esenţială. Liderii au fost mult prea legaţi de vechea Rusie. Importanţa vitală a propagandei şi a structurilor politice locale a trecut aproape neobservată: având o perspectivă militară îngustă, nu au reuşit să înţeleagă necesitatea unei mobilizări în masă în cazul războiului civil. Abia în 1919, şi atunci doar la insistenţele Aliaţilor, Albii au început să aloce resurse reale maşinii lor de propagandă. Chiar şi

atunci însă, întreaga chestiune a fost abordată într-un registru minor şi diletantist, în comparaţie cu strălucita propagandă a Roşiilor. OSVAG, agenţia de propagandă a lui Denikin, a fost iniţial înfiinţată în cadrul Ministerului Afacerilor Externe: se considera că scopul ei principal era să-i convingă pe Aliaţi, mai degrabă decât poporul rus, de meritele cauzei Albilor şi foarte puţine dintre materialele ei au ajuns în fabrici şi la sate. Era subfinanţată şi subevaluată de către liderii Albilor, nu în ultimul rând pentru că se opunea concepţiilor lor de dreapta, şi din acest motiv generalii susţineau adeseori că personalul agenţiei era format din „dezertori", „socialişti" şi „evrei"[22].

Pe scurt, Albii nu au reuşit să înţeleagă natura războiului în care se angajaseră. Au presupus că putea fi dus în maniera convenţională a conflictelor din secolului al XIX-lea: punând armele mai presus de politică. Ignorau însă faptul fundamental că în orice război civil sau război total rezultatul luptelor e fără doar şi poate determinat de abilitatea cu care armatele mobilizează resursele populaţiei din teritoriile ocupate. Capacitatea lor de a acţiona astfel era tocmai o chestiune de politică: teroarea singură nu era suficientă; în egală măsură se punea şi problema mobilizării unei susţineri de masă sau cel puţin a exploatării opoziţiei maselor faţă de inamic. Aşa s-a întâmplat mai ales în campaniile importante din Războiul Civil din Rusia (în 1919), când atât Albii, cât şi Roşiii s-au dezvoltat şi au trecut de la mici grupări de partizani la armate cu numeroase trupe de soldaţi înrolaţi, care depindeau de mobilizarea ţărănimii şi a resurselor ei. Pentru că nici una din părţi nu se putea baza pe susţinerea ţăranilor şi amândouă erau slăbite de dezertări şi de revoltele ţărăneşti din spatele frontului, care puteau fi atribuite atât eşecului politic, cât şi taxelor militare.

Albii nu au reuşit să dezvolte o politică viabilă pentru a îndeplini sarcina mobilizării democratice. În chestiunile majore de politică – pământul şi naţionalităţile – au elaborat proiecte birocratice voluminoase, dar neangajante, destinate unor dezbateri viitoare. Totul a fost amânat până când avea să se întrunească din nou Adunarea Constituantă; apoi, sub presiunea celor de dreapta, Adunarea Constituantă a fost amânată. Albii nu se puteau debarasa de obiceiurile birocratice ale vechiului regim. Au adoptat o abordare învechită, într-un limbaj juridic, pentru o situaţie revoluţionară în care era nevoie stringentă de reforme populare îndrăzneţe. S-au considerat reprezentanţii în exil ai vechiului stat rus şi au amânat orice măsuri politice până la victoria militară şi revenirea lor în vechea capitală; nu au înţeles niciodată că victoria depindea de crearea unui nou tip de stat.

*

Una dintre cele mai presante probleme ale Armatei Voluntarilor era relaţia lor cu cazacii. Generalii Albi erau adepţii centralismului rus. Cazacii din regiunile Don şi Kuban voiau însă cu toţii să înfiinţeze state independente. Şi-au trimis chiar reprezentanţi neoficiali la Conferinţa de Pace de la Versailles, într-un efort – eşuat – de a obţine sprijinul puterilor occidentale. Dată fiind dependenţa lor militară de cazaci, Albii ar fi trebuit să încerce o reconciliere. Nu au ajuns totuşi să le satisfacă nici pe departe cererile. Pentru ei cazacii erau doar nişte ruşi obişnuiţi şi le-au respins naţionalismul ca pe o acţiune a unor extremişti, puţini la număr. Guvernul Kubanului, condus mai ales de şovinişti şi demagogi, a hotărât să se comporte ca o putere suverană. A interzis imigraţia rusă în Kuban, a închis graniţele pentru exporturi şi a preluat controlul căilor ferate. Astfel de acţiuni au fost ca un ghimpe constant în coasta Voluntarilor. Pentru a-şi hrăni şi echipa armata, Albii au fost obligaţi să rechiziţioneze produse alimentare din aşezările căzăceşti, trecând cu brutalitate peste autoritatea organelor locale de autoadministrare şi dând apă la moară liderilor naţionalişti cazaci.

Poate că intransigenţa Albilor a fost până la urmă o binefacere mascată: naţionalismul cazac în acţiune nu era un tablou prea frumos. Cazacii din Kuban au alungat de prin ferme şi sate mii de non-cazaci (mai ales ruşi şi ucraineni), le-au exmatriculat copiii din şcolile locale şi au ucis sute dintre ei ca „bolşevici". Krugul a dezbătut chiar propunerea de a-i alunga cu totul pe non-cazaci din Kuban[*6]. A fost un fel de „epurare etnică" bazată pe ideea că populaţia cazacă aparţinea unei rase superioare ţărănimii non-cazace. Liderii cazaci şi-au exprimat adeseori opinia că oamenii lor erau singurii ruşi valoroşi şi că toţi ceilalţi erau „rahat". Krugul nu a făcut nimic pentru a stopa persecuţiile. Într-un sat, un grup de soldaţi cazaci a prins-o pe învăţătoarea şcolii, o rusoaică imigrantă, care le preda copiilor cazaci de peste douăzeci de ani, şi a ucis-o în bătaie. Nici unul dintre vecinii ei cazaci nu a încercat să o salveze. Albii aveau un interes vădit să-i protejeze pe non-cazaci, care reprezentau 52% din populaţia Kubanului. În cazul în care cazacii erau lăsaţi în voia lor, restul populaţiei ar fi fost împinsă în braţele Roşiilor. Cu toate acestea, intransigenţa Albilor în privinţa independenţei cazace nu a făcut decât să aţâţe focul urii rasiale şi a dus la o înrăutăţire constantă a relaţiilor cu guvernul din Kuban. Dacă Albii ar fi făcut un gest cât de mic pentru a susţine autonomia cazacilor, fie şi condiţionând-o de înfrângerea Roşiilor, poate că ar fi reuşit să împiedice această degradare. Nu au căutat însă un compromis. Prinşi în universul secolului al XIX-lea al Imperiului Rus, erau la fel de insensibili faţă de idealurile naţionale ale cazacilor cum erau faţă de orice alte aspiraţii naţionaliste în afară de ale lor[23].

Eşecul cazacilor din Kuban a fost la fel de mare şi în cazul campaniei pentru înfiinţarea unei armate independente. Din punct

de vedere militar, aceasta ar fi fost un dezastru pentru Albi, căci cazacii din Kuban formau cea mai mare parte a trupelor lor şi reprezentau practic întregul efectiv de cavalerie. În plus, Armata Cazacilor de pe Don, care era independentă, nu era un exemplu încurajator. Detaşamentele ei răzleţe, fiecare organizat de o altă aşezare căzăcească, nu erau sub controlul comandamentului central. Se luptau aprig să-şi apere teritoriile natale, dar nu erau prea dornice să le părăsească. Problema a devenit critică atunci când Albii au înaintat spre centrul Rusiei, în 1919. Cazacilor nu prea le păsa cine conducea la Moscova, câtă vreme erau lăsaţi în voia lor. „Rusia nu e treaba noastră" – aşa a rezumat Denikin atitudinea lor. Eşecul Armatei Donului de a captura Ţariţîn – în ciuda asediului de două luni, la finele anului 1918 – arătase deja că în afara pământurilor natale cazacii nu aveau un moral prea avântat. Lăsaţi liberi în teritoriile rurale ruseşti, comportamentul lor a degenerat, înclinând către jaf, iar în aşezările evreieşti s-au dedat adeseori la pogromuri. A fost unul dintre motivele majore ale înfrângerii Albilor: violenţele şi jafurile din 1919 ale cavaleriei cazace au contribuit mai mult decât orice altceva la gruparea populaţiei în spatele Roşiilor şi au fost motivul pentru care Denikin s-a opus cererilor cazacilor de a avea o armată independentă. Nici nu se gândea la constituirea unor unităţi cazace separate[24].

Albii au manifestat aceeaşi inflexibilitate şi faţă de solicitările minorităţilor naţionale. „O Rusie Mare, unită şi indivizibilă" a fost platforma fundamentală a ideologiei lor. Fără să aibă vreo orientare socială clară, Albii s-au bazat pe ideea că naţiunea rusă şi imperiul vor coagula elementele disparate. Politicile lor imperiale erau tributare atât ideilor cadeţilor şi octombriştilor, cât şi valorilor vechiului regim. Miliukov şi Struve apărau acum Rusia Mare la fel de hotărât ca şi cel mai reacţionar dintre monarhişti. Acest ataşament faţă de Imperiul Rus a reprezentat o slăbiciune a mişcării Albilor, pentru că armatele ei îşi aveau baza mai ales în acele teritorii (Ucraina, Caucaz şi Baltica) unde populaţia non-rusă era favorabilă cel puţin unei autonomii lărgite, poate chiar unei independenţe depline faţă de Rusia. Albii nu au reuşit să înţeleagă că un compromis cu aceste aspiraţii naţionale era esenţial dacă voiau să aibă o bază largă de sprijin în rândul popoarelor non-ruse. În loc să facă din naţionalişti aliaţii lor, i-au transformat în duşmani.

Fiind o armată alcătuită mai ales din fii de moşieri, Voluntarii erau în relaţii şi mai rele cu ţărănimea. Deşi era fiul unui fost iobag, Denikin nu a simţit niciodată nevoia vitală de a accepta revoluţia funciară, dacă armata sa avea să cucerească Rusia rurală. Albii au crezut că pot câştiga războiul civil fără sprijinul ţărănimii; sau, în orice caz, păreau să considere că problema reformei agrare poate fi amânată până după victorie. Perspectiva lor asupra războiului civil – anume că rezultatul lui va fi decis

doar de forţa militară – a eliminat nevoia de a prezenta şi o serie de politici publice ca parte a campaniei lor. Nu se pune problema că politicile lor agrare ar fi fost vreodată populare: dată fiind predominanţa clasei latifundiarilor în rândul susţinătorilor lui Denikin, era imposibil ca Albii din sudul Rusiei să prezinte un program agrar capabil să câştige sprijinul maselor de ţărani. Cele două comisii înfiinţate de Denikin pentru a elabora propuneri în domeniul reformei agrare au pus accentul pe vânzarea surplusului de pământ al moşierilor (şi doar după trei ani de la încheierea războiului civil), dar au exclus orice expropriere obligatorie. Acesta era în mare programul minimalist de reformă al cadeţilor din 1917. El refuza recunoaşterea revoluţiei rurale ca fapt real şi continua să apere drepturile legale de proprietate ale latifundiarilor – probabil dintr-o preocupare egală faţă de caracterul sfânt al legii, dar şi faţă de interesele moşierimii. Statisticienii au calculat că, dacă s-ar fi introdus un program pe baza propunerilor comisiilor, ţăranii ar fi trebuit să dea înapoi trei sferturi din pământul pe care îl luaseră de la moşieri începând cu 1917. Aşadar, marea masă a ţăranilor avea toate motivele să se opună Albilor[25].

Cu atât mai mult cu cât se ştia că, în teritoriile pe care le recucereau, armatele lui Denikin şi oficialii lui locali îi ajutau pe moşieri să-şi revendice pământurile. Politica era adeseori justificată de faptul că fermele deţinute de moşieri erau mai productive, dar era o scuză neîntemeiată pentru reinstaurarea vechii ordini. În orice caz, cea mai mare parte a pământului revenit în proprietatea moşierilor a fost dat înapoi în arendă ţăranilor (de obicei pentru o treime din recoltă). Spre deosebire de conducerea militară şi de teroare, sistemul de guvernare locală, în măsura în care exista, a fost pus în mâinile moşierilor locali, ale fostei poliţii ţariste şi ale oficialilor care acţionau în numele liderilor districtuali. Concluzia inevitabilă a fost că Albii încercau să restaureze aparatul local discreditat al vechiului regim. Conducătorii districtelor, de exemplu, semănau foarte mult cu nacealnicii de ţinut ţarişti, care conduseseră satele ca nişte mici ţari. Au existat mai multe cazuri când nacealnicii de ţinut au revenit la vechile lor fiefuri pe postul de conducători districtuali şi s-au răzbunat sălbatic pe săteni, biciuindu-i şi executându-i pe liderii lor. Eforturile liberalilor de a repune pe picioare *zemstvele volost*-ului s-au lovit de opoziţia încăpăţânată a elementelor de dreapta din regimul lui Denikin, care susţineau că astfel ar fi fost subminat statutul nobilimii locale. Cea mai gravă formă a reacţiei nobilimii – cea care se opusese *zemstvelor* de *volost* şi în timpul lui Stolîpin – a continuat să persiste şi în inima regimului Albilor. Aşa cum a recunoscut Denikin însuşi, în timpul regimului său, deţinătorii puterii rurale se poate să fi avut avantajul experienţei,

> dar din punctul de vedere al psihologiei şi al concepţiei lor asupra lumii, al cutumelor şi obiceiurilor erau atât de departe şi atât de străini de schimbările care avuseseră loc în ţară, încât nu aveau nici cea mai mică idee cum să se comporte în noua epocă revoluţionară. Pentru ei era o chestiune de revenire în trecut – şi au încercat să reinstaureze trecutul atât în formă, cât şi în spirit[26].

Faptul că Albii nu au recunoscut revoluţia ţărănească a constituit motivul înfrângerii lor finale. Denikin însuşi a admis acest lucru mai târziu. Abia în 1920, după eşecul tentativei de a pătrunde în inima rurală a Rusiei centrale, Voluntarii au recunoscut că aveau nevoie de ţărani; dar era deja prea târziu. În timp ce pentru bolşevici reforma funciară a reprezentat primul act, ea a fost ultimul pentru Albi: într-o ţară agrară, aceasta spune totul.

*

În noiembrie 1918, odată cu încheierea luptelor în Europa, războiul civil a intrat într-o nouă etapă. Sfârşitul Tratatului de la Brest-Litovsk după înfrângerea germanilor şi retragerea trupelor nemţeşti de la Marea Baltică, din Ucraina şi Crimeea, le-a dat armatelor implicate în războiul civil şansa de a ocupa locul rămas gol prin această retragere.

Voluntarii aveau toate motivele să fie optimişti. Odată cu înfrângerea germanilor, se aşteptau ca Aliaţii să-şi sporească sprijinul pentru Albii din sud. Până atunci Aliaţii priviseră războiul civil de pe margine. Interesul lor principal fusese în nord şi în Siberia, unde speraseră să ridice o armată rusă care să continue războiul împotriva Germaniei. Câteva sute de marinari britanici ocupaseră porturile arctice Murmansk şi Arhanghelsk, pentru a apăra rezervele miliare ale Aliaţilor. După semnarea Tratatului de la Brest-Litovsk s-au implicat chiar şi în mici altercaţii cu Roşiii. Când germanii ocupaseră Ucraina şi dobândiseră controlul asupra Mării Negre pentru Aliaţi fusese dificil să le asigure Voluntarilor ajutor militar. Acum însă toate acestea se schimbaseră. Aliaţii l-au recunoscut pe Denikin ca principal conducător al Albilor din sud şi au promis sprijin material, plus douăsprezece divizii, pentru a ajuta la ocuparea Ucrainei. Le-au promis Voluntarilor şi rezervele militare aliate lăsate de armata rusă pe frontul românesc – cu condiţia să poată pune mâna pe ele. Culmea acestui val de euforie a fost atinsă în 23 noiembrie, când flota anglo-franceză a intrat în Novorossiisk. Generalul Poole şi locotenentul Erlich au debarcat şi au fost întâmpinaţi de ovaţiile unei mari mulţimi de oameni. I-au asigurat că Franţa şi Marea Britanie sunt dedicate aceloraşi scopuri ca şi Voluntarii. Acum că Aliaţii erau de partea lor, toată lumea se aştepta ca Albii să intre triumfători în Moscova. Învinseseră

puternica armată germană; sigur că pentru ei avea să fie simplu să-i dea afară pe bolşevici. Optimismul era întărit de victoriile amiralului Kolceak pe Frontul de Est.

De fapt, promisiunile de ajutor ale Aliaţilor s-au dovedit a fi vorbe goale. Implicarea puterilor occidentale nu a fost niciodată prea consistentă din punct de vedere material şi a fost mereu marcată de lipsa unui scop sau a unei angajări limpezi. Opinia publică occidentală era împărţită între Albi şi Roşii, iar majoritatea celor care se aflau la mijloc, sleiţi după patru ani de război total, se opuneau trimiterii de noi trupe peste graniţă. Cei mai mulţi politicieni ai Aliaţilor nu erau convinşi că ar trebui să se implice într-un război civil străin acum, când Primul Război Mondial se încheiase. Mulţi dintre ei ştiau foarte puţine despre Rusia – Lloyd George, de exemplu, credea că Harkov este numele unui general, şi nu al unui oraş – şi, aşa cum se întâmplă întotdeauna în chestiunile de politică externă, ignoranţa ducea la indiferenţă. Unii politicieni, precum Churchill, voiau să lanseze o cruciadă occidentală împotriva comunismului, dar alţii se temeau că o victorie a Albilor ar fi avut drept rezultat o Rusie mai puternică, cu ambiţii imperiale reînnoite, şi preferau să vadă Rusia roşie, dar slabă. Liderii occidentali oscilau schizoid între cele două poziţii. Nu se puteau decide dacă să facă pace sau să intre în conflict cu conducătorii sovietici – şi au sfârşit prin a le face pe amândouă. Cu o mână le-au dat ajutor militar Albilor; cu cealaltă au încercat să-i forţeze să înceapă tratative de pace[*7].

Cum se întâmplă adesea în astfel de situaţii, politica vestică a fost una oscilantă. Odată ce englezii le-au dat ajutor Albilor, Franţa şi celelalte puteri imperialiste i-au urmat rapid. Era ca un joc de pocher între pârliţi: nici unul dintre jucători nu voia să fie lăsat în afara mizei, întrucât prima (influenţă în Rusia) era mult prea mare, dar nici nu voia să joace cu mize prea mari. Rezultatul a fost că toate puterile importante (Marea Britanie, Franţa, Italia, Canada, Japonia şi Statele Unite) au trimis numai forţe militare de mici dimensiuni, după cum s-a dovedit, doar ca să rămână în cărţi. Intervenţia nu a ajuns niciodată la nivelul ameninţător pretins ulterior de istoricii sovietici. A fost destul cât să-i ţină pe Albi în afara pericolului unei înfrângeri, dar insuficient ca să le dea o şansă reală la victorie. În primele luni de ajutor occidental, forţele lui Denikin, de exemplu, au primit câteva sute de uniforme kaki şi nişte conserve cu gem. În primăvară au sosit soldaţi şi tancuri britanice, urmaţi de marina franceză, care a acostat la Odessa. Aproape imediat marinarii s-au revoltat – nu mai aveau chef de un război împotriva Roşiilor, care în acel moment înaintau spre Odessa –, iar vasele franceze au trebuit să fie evacuate.

Pentru că Albii primeau un ajutor atât de slab, naţionaliştii ucraineni ai lui Petliura au fost primii care au umplut golul lăsat de retragerea trupelor germane din Ucraina. Roşiii care au pătruns dinspre nord i-au alungat curând din Kiev şi i-au împins adânc în

provinciile vestice. La rândul lor însă, Roşiii nu aveau decât un control slab asupra Ucrainei, care se adâncea tot mai mult în haos. Politicile bolşevicilor în zonele rurale au fost întâmpinate cu o amplă rezistenţă din partea ţărănimii, care s-a aliat cu naţionaliştii locali, cu diferitele grupări armate ale Verzilor – ce se ascundeau în păduri – şi cu anarhiştii lui Mahno. Între timp, Albii îşi adunau forţele. Retragerea germanilor lipsea Armata Donului a lui Krasnov de principalul ei protector şi îi expunea flancul stâng atacului Roşiilor, care înaintau dinspre Ucraina. Armata Donului era deja obosită de campania dusă pe timpul iernii împotriva oraşului Ţariţîn. Se dezintegra, cazacii dezertau cu zecile, în timp ce Roşiii înaintau. Krasnov a fost obligat să ceară ajutorul lui Denikin, ştiind că liderul Albilor va cere subordonarea Armatei Donului la comanda sa. Chiar dacă Aliaţii îl susţineau pe Denikin, Krasnov nu putea face mare lucru. Pe 8 ianuarie, Armata Donului s-a unit în sfârşit cu Armata Voluntarilor. Ele se numeau acum Forţele Aliate ale Rusiei de Sud – deşi, în realitate, erau orice, numai forţe unite nu.

Armatele contrarevoluţionare din sud aveau acum nişte comandanţi angajaţi într-o campanie naţională. În primăvara următoare aveau să iasă din teritoriile lor natale căzăceşti şi să ocupe sudul Rusiei, cea mai mare parte a Ucrainei şi chiar să ameninţe Moscova. Pe parcurs forţele lor au crescut şi s-au dezvoltat, devenind o armată cu o bază solidă de soldaţi înrolaţi, dependentă de recrutările din rândul ţărănimii. Acesta a fost motivul înfrângerii lor finale: faptul că au neglijat abordarea politică nu i-a pregătit pentru sarcinile cu care se confruntau acum în conducerea teritoriilor nou-cucerite.

Fantoma Adunării Constituante

Comparativ cu oraşele înfometate din nordul bolşevic, oraşul Samara de pe Volga era o încântare a simţurilor pentru un gurmand. Căruţele ţăranilor, încărcate cu saci de făină şi carcase de animale, lapte şi legume, băteau zilnic drumul spre aglomerata piaţă a oraşului. Era mâncare din belşug şi asta se vedea în obrajii rumeni ai locuitorilor. Comercianţii se îmbogăţiseră de pe urma negoţului înfloritor: purtau veşmintele alese şi bijuteriile care aparţinuseră odinioară bogaţilor din Petrograd şi Moscova. Până şi caii se vedea că sunt bine hrăniţi.

Mii de aşa-zişi „foşti" fugiseră în oraşul de pe Volga. Printre refugiaţi se aflau şi eserii de dreapta care reuşiseră să se salveze şi care după înfrângerea suferită la Petrograd şi Moscova căutau o nouă bază provincială. Regiunea Volgăi era un bastion al partidului lor. La alegerile pentru Adunarea Constituantă,

populaţia ţărănească de aici îi votase în număr covârşitor. În mod firesc, liderii Partidului Socialist-Revoluţionar au presupus că populaţia din regiunea Volgăi se va alătura luptei lor împotriva dictaturii leniniste. Dacă ascensiunea bolşevicilor la putere se bazase pe foametea îndurată de populaţia urbană, reinstaurarea democraţiei avea să depindă de ţărănimea bine hrănită. Pâinea şi libertatea mergeau bine împreună.

Însă eserii de dreapta urmau să fie curând dezamăgiţi de pelerinajul spre provincii. Organizaţiile lor de partid locale erau într-o totală confuzie. Odată cu întoarcerea soldaţilor ţărani, dintre care mulţi ajunseseră radicalizaţi în armată, sovietele din zona Volgăi înclinaseră spre extrema stângă. Puterea sovietică prinsese rădăcini la sate, ca sistem local de autoguvernare, iar Adunarea Constituantă era un parlament aflat la mare distanţă. Ţăranii salutaseră dizolvarea ei de către bolşevici printr-o tăcere elocventă. Nu era deloc explozia de indignare populară la care se aşteptaseră eserii. La începutul lunii mai, Klimuşkin, unul dintre liderii Partidului Socialist-Revoluţionar din Samara, declara: „Dacă în viitorul apropiat nu va veni un imbold din afară, putem renunţa la orice speranţă într-un *coup d'État*”[27].

Printr-unul din ciudatele accidente ale istoriei, imboldul a venit chiar în acea lună, când o legiune a soldaţilor cehi a fost implicată într-un conflict cu sovietele pe linia ferată transsiberiană. Legiunea era formată din naţionalişti cehi activi în interiorul Rusiei după izbucnirea Primului Război Mondial. În timpul războiului, la numărul lor s-au adăugat prizonierii de război cehi şi slovaci şi dezertorii din armata austriacă, iar în 1917 se ajunsese la un efectiv de circa 35.000, majoritatea studenţi şi ofiţeri. Erau naţionalişti care luptau pentru independenţa de Imperiul Austro-Ungar şi de aceea se alăturaseră ruşilor împotriva Puterilor Centrale. Tomáš Masaryk şi Edvard Beneš, liderii naţionaliştilor cehi, au convenit să constituie legiunea ca un număr de unităţi independente ale armatei ruse de pe Frontul de Sud-Vest. După Tratatul de la Brest-Litovsk legiunea a decis să-şi continue lupta ca parte a armatei cehe din Franţa. În loc să rişte traversând liniile inamice, legiunea a ales să se deplaseze spre est, făcând înconjurul lumii pentru a ajunge în Europa prin Vladivostok şi Statele Unite. Pe 26 martie s-a ajuns la o înţelegere cu autorităţile sovietice din Penza, prin care cehilor li se permitea să călătorească pe linia transsiberiană ca nişte „cetăţeni liberi”, cu „un anumit număr de arme pentru autoapărare”.

Dacă această înţelegere ar fi fost agreată de ambele părţi, războiul civil ar fi luat o cu totul altă întorsătură. Traversarea cehilor a fost însă marcată de neîncredere şi de tensiuni tot mai mari. Trenurile erau oprite de sovietele locale, care îi copleşeau pe cehi cu propaganda lor şi încercau să le confişte armele. Cehii, la rândul lor, au devenit suspicioşi, bănuind că bolşevicii se pregăteau să-i dea pe mâna nemţilor – o bănuială întărită de

ordinul trimis de Moscova în aprilie ca jumătate din armată să se întoarcă din drum şi să fie evacuată prin Arhanghelsk (ironia a făcut ca ordinul să fie dat fără ştiinţa cehilor, la cererea expresă a Aliaţilor). Cehii au decis să-şi continue drumul prin Siberia, spre Vladivostok, chiar luptând, la nevoie. Evenimentele au ajuns la un punct critic în 14 mai, când Sovietul din Celiabinsk, în Urali, a arestat câţiva cehi implicaţi într-o încăierare cu un grup de prizonieri de război unguri. Soldaţii cehi au ocupat oraşul, şi-au eliberat camarazii şi au dezarmat mica unitate de soldaţi a Gărzilor Roşii. Moscova a ordonat Sovietului local să-i dezarmeze la rându-i pe cehi. „Fiecare ceh înarmat găsit pe calea ferată va fi împuşcat pe loc", scria în telegrama lui Troţki din 25 mai[28]. Era o declaraţie de război faţă de cehi, care avea să întărească hotărârea acestora de a-şi croi drum spre est luptând. Din punctul de vedere al bolşevicilor era regretabil, pentru că nu era necesar să şi-i facă duşmani pe cehi şi era în interesul tuturor să-i scoată din Rusia cât mai repede cu putinţă. Reacţia exagerată a lui Troţki la incidentul din Celiabinsk a atras ostilitatea unei armate aflate în inima Rusiei Sovietice.

Legiunea Cehă, împărţită în şase grupări pe toată lungimea Căii Ferate Transsiberiene, a pus stăpânire pe oraşe, unul după altul: Novo-Nikolaevsk, pe 26 mai; Penza şi Sîzran, pe 28 şi 29; Tomsk, pe 31; Omsk, pe 6 iunie; şi Vladivostok, pe 29 iunie. Armata Roşie încă nu era organizată corespunzător, iar Gărzile Roşii – prost pregătite şi indisciplinate, constituite din muncitori din oraşele din zonă, care adeseori o luau la goană la primul semn de pericol – nu puneau nici un fel de probleme trupelor bine antrenate ale cehilor.

La fel s-a întâmplat şi la capturarea Samarei, pe 8 iunie. Întrucât cehii se aflau în oraşul apropiat, Penza, liderii eseri din ilegalitate au luat legătura cu ei, solicitându-le ajutorul pentru răsturnarea puterii sovietice din capitala regiunii Volga. Faptul venea în contradicţie cu politica eserilor de dreapta (votată la Congresul al VIII-lea al Partidului Socialist-Revoluţionar din luna mai), care susţinea că trupele străine nu trebuie să fie implicate în „lupta poporului" împotriva bolşevismului. Liderii eseri din Samara au reuşit totuşi să se convingă – aşa cum au făcut şi cehii înşişi, care îşi declaraseră intenţia sinceră, dar vană, de a nu se implica în războiul civil rus – că în cazul respectiv intervenţia ar fi fost justificată. Scopul lor, continuarea războiului împotriva Germaniei, depindea de înlăturarea bolşevicilor de la putere. Desigur, văzând cât de uşoară a fost victoria legiunii în Siberia, Aliaţii au avut ideea de a-i folosi pe cehi împotriva bolşevicilor. Ulterior, în vară, aveau să le trimită ajutoare. Între timp, presupusele legături ale eserilor cu guvernul Franţei – mult exagerate, după cum avea să se dovedească – i-au convins în final pe cehi să-i ajute la Samara. Afectat de greve, oraşul Volga era într-o stare de haos în urma unei revolte a garnizoanei turbulente,

de la mijlocul lunii mai. Dintr-o populaţie de 200.000 de locuitori, Sovietul nu a putut aduna decât 2.000 de membri ai Gărzilor Roşii, cei mai mulţi fiind muncitori letoni evacuaţi în timpul războiului. Atât de efemeră era puterea bolşevică în oraşele de provincie. Gărzile Roşii nu aveau prea multe şanse împotriva celor 8.000 de cehi bine înarmaţi – şi majoritatea au fugit imediat ce legiunea s-a apropiat. În „luptele din Samara" au murit doar şase cehi şi treizeci de membri ai Gărzilor Roşii[29].

Noul guvern şi-a luat numele şi legitimitatea de la Adunarea Constituantă. Comitetul Membrilor Adunării Constituante (Komuci) se considera Parlamentul Naţional Rus în exil. A făcut apel la toţi membrii adunării dizolvate ca să i se alăture, cu excepţia bolşevicilor, desigur. Cei cinci membri fondatori erau cu toţii eseri din Adunarea Constituantă, trei dintre ei fiind chiar din Samara. La sfârşitul perioadei de patru luni în care au condus, rândurile Komuci au sporit cu o sută de membri ai parlamentului dizolvat, printre care şi Viktor Cernov, preşedintele singurei şedinţe din 5-6 ianuarie 1918. Acest „lider al democraţiei" a fost tratat ca un VIP: gărzi înarmate au fost postate la uşile apartamentului pe care îl ocupa la Hotel Naţional şi s-au dat mai multe banchete în onoarea sa. Se spera ca el să devină figura centrală a cruciadei naţionale.

Komuci era în esenţă un guvern eser, având în plus câţiva reprezentanţi ai minorităţilor naţionale (mai ales tătari şi başkiri, ambele naţionalităţi fiind destul de numeroase în zona Volgăi) şi menşevici şi cadeţi care i s-au alăturat sfidând comitetele lor centrale. Cei mai mulţi dintre membrii de frunte ai eserilor de dreapta, printre care Zenzinov, Avksentiev şi Breşko-Breşkovskaia, „bunica revoluţiei", au ajuns în acest bastion al libertăţii. Din multe puncte de vedere el a reprezentat o reînviere a guvernului lui Kerenski – doar că în acea perioadă Kerenski era în exil la Paris. Komuci a fost un laborator-fantomă, în care s-a testat principiul fundamental pe care s-a constituit şi prăbuşit Guvernul Provizoriu: ideea că provinciile nu erau pregătite pentru intrarea în socialism şi că revoluţia trebuia aşadar să nu treacă de etapa democratică. Era obsesia teoretică în care s-au poticnit menşevicii şi eserii şi care i-a împiedicat să stabilească o putere a sovietelor în 1917, iar acum a reprezentat baza la fel de iluzorie a efortului lor de a uni provinciile împotriva bolşevicilor.

„Nu se poate pune nicicum problema unor experimente socialiste", proclama presa din Samara. Esenţa Komuci era reinstalarea democraţiei, ceea ce însemna amânarea revoluţiei sociale până după reconvocarea Adunării Constituante, singura care putea decide asupra problemelor sociale. Ca şi Guvernul Provizoriu, Komuci se considera o administraţie temporară, care urma să funcţioneze până la restabilirea ordinii parlamentare. Toate declaraţiile oficiale emise începeau cu formule de delimitare, de tipul: „Până la reinstalarea autorităţii legale", „Până

la restabilirea relaţiilor normale" sau altele, cu acelaşi sens. Programul era ambalat în limbajul fals şi rigid liberal al neutralităţii politice. Deşi fuseseră restabilite libertatea de exprimare, libertatea presei şi dreptul la libera asociere, din cauza războiului civil era greu ca acestea să fie respectate şi închisorile din Samara s-au umplut repede cu bolşevici. Ivan Maiski, ministrul menşevic al Muncii, a raportat 4.000 de prizonieri politici. Au fost reînfiinţate dumele şi *zemstvele* orăşeneşti, iar sovietele au fost interzise ca activitate politică, fiind considerate organe de clasă. Komuci şi-a declarat susţinerea pentru o „federaţie democratică" şi a fost aclamat de comunităţile tătare şi başkire din regiunea Volgăi[30].

În domeniul industrial, Komuci, la fel ca Guvernul Provizoriu, a încercat să menţină o linie de mijloc între forţa de muncă şi capital, ajungând în cele din urmă să nu fie pe placul nimănui. Clivajele de clasă erau prea adânci. Muncitorii respingeau Komuci pe motiv că ar fi „burghez", iar în Soviet au votat rezoluţii bolşevice sfidătoare. Comitetele de fabrică au fost lăsate fără putere de decizie, iar controlul în fabrici a fost transferat foştilor proprietari sau (în cazul când aceştia nu mai existau) unor manageri numiţi de guvern. Băncile au revenit sub control privat. S-a reinstaurat liberul schimb şi a fost înfiinţat un Consiliu al Comerţului şi Industriilor, dominat de industriaşi, care să ajute la elaborarea unei politici economice. Nici acestea nu au fost suficiente însă pentru a convinge clasa de mijloc că nu exista un pericol „socialist" din partea Komuci. Era vizibil doar faptul că ziua de muncă de opt ore era în continuare garantată; că sindicatele şi sovietele erau încă funcţionale; şi că drapelul roşu flutura încă pe clădirile unde erau sedii ale Komuci. Ce sens avea – se întrebau ei – să înlocuiască un regim bolşevic cu unul semibolşevic? De ce să-i înlocuiască pe Roşii cu acei „Rozalii", când puteau în schimb să-i aibă pe Albi?

În primele zile ale regimului Komuci, clasa de mijloc din Samara, recunoscătoare că Sovietul fusese răsturnat, a aprobat un împrumut guvernamental. Şi-a reorientat însă repede sprijinul către contrarevoluţia Albilor, din est. Komuci a fost obligat să mărească taxele pentru comercializarea votcii – o măsură întotdeauna nepopulară în rândul muncitorilor. A bătut şi monedă în plus, ceea ce a sporit inflaţia. Pentru că banii nu mai aveau valoare, ţăranii şi-au redus vânzările de produse alimentare către oraşe, obligând Komuci să introducă raţionalizarea pâinii. Baza lui urbană s-a prăbuşit şi mai mult. Numai intelectualitatea de provincie, mică numeric, i-a rămas fidelă până la sfârşit. La alegerile pentru Dumă din luna august, partidele pro-guvernamentale au obţinut un derizoriu 15%; două treimi din electorat nici măcar nu s-au obosit să voteze. Democraţia era răsunător de tăcută[31].

În ciuda aşteptărilor eserilor, ţărănimea din regiunea Volgăi nu a dovedit nici ea o prea mare susţinere a guvernului. Dacă eserii ar fi fost dornici să susţină revoluţia ţărănească, poate că lucrurile ar fi stat altfel. Dar aceasta ar fi însemnat recunoaşterea sovietelor ţărăneşti – iar liderii Komuci nu erau pregătiţi să meargă atât de departe. Erau decişi să înlocuiască sovietele cu *zemstve* de *volost*, în care toate clasele rurale, inclusiv nobilimea, aveau să fie reprezentate în mod egal. La fel ca în 1917 însă, alegerile pentru *zemstve* au fost boicotate de masele de ţărani, fidele sovietelor lor ca organe de autoguvernare directă a satelor. Chiar şi acolo unde au fost alese *zemstve*, acestora le-a fost adeseori dificil să funcţioneze pentru că intelectualitatea şi oficialităţile rurale dispăruseră în mare parte din sate odată cu revoluţia, iar comunele săteşti refuzau să-şi plătească taxele. În unele sate sovietele au rămas la putere, dar în comunicatele către Komuci îşi spuneau „*zemstve*”[*8]. Komuci nu a avut puterea să pună capăt acestei şarade nici măcar atunci când a trimis trupe. Ţăranii erau prea hotărât de partea sovietelor, considerate garante ale revoluţiei funciare.

Komuci era în egală măsură reticent când trebuia să sancţioneze preluările forţate ale pământurilor moşierilor de către ţărani. E drept, a susţinut reforma agrară votată la prima şi singura şedinţă a Adunării Constituante, care recunoscuse abolirea oricărei proprietăţi asupra pământului. Dar un decret ulterior, votat pe 22 iulie, le-a permis foştilor moşieri să-şi recupereze toate terenurile semănate de cu toamnă. Ceea ce însemna de fapt returnarea unei treimi din terenurile arabile rechiziţionate de ţărani. De multe ori a fost nevoie să se facă apel la armată pentru a aplica decretul. Scopul era „reîntărirea statului de drept” după preluările „anarhice” de terenuri făcute de ţărani în perioada iernii şi a primăverii, în schimb, s-a creat impresia, mai ales printre ţăranii mai săraci, care primiseră cele mai multe dintre terenurile moşierilor, că Komuci dorea restaurarea vechiului sistem agrar. Pot fi iertaţi pentru această interpretare, dat fiind că unii dintre nobilii autohtoni au considerat decretul o permisiune de a lua legea în propriile mâini. Cu ajutorul unei brigăzi militare sau al propriilor miliţii private, ei aveau să-şi preia din nou proprietăţile; uneori au pus chiar ca liderii ţăranilor să fie biciuiţi în public, să „le fie învăţătură de minte”[32].

*

Dintre toate politicile Komuci, nici una nu a fost mai puţin agreată ca mobilizarea în Armata Populară. În orice război civil succesul celor implicaţi depinde de capacitatea lor relativă de a mobiliza populaţia locală. Este un test pe care Komuci l-a ratat fără drept de apel.

În perioada verii, trupele Komuci şi cele ceheşti au reuşit să cucerească teritorii aproape fără efort. Roşiii erau cum nu se poate mai slabi, lipsiţi de provizii alimentare şi de o armată adevărată. Ufa a căzut în mâinile cehilor pe 6 iulie; Simbirsk, oraşul natal al lui Lenin, pe 22; iar Kazan, cu imensa lui rezervă ţaristă de aur, pe 6 august. Două zile mai târziu, muncitorii de la fabrica de muniţie din Ijevsk, la 240 de kilometri nord de Kazan, s-au revoltat împotriva Sovietului şi şi-au declarat adeziunea faţă de Komuci. A fost cea mai mare revoltă muncitorească organizată vreodată împotriva bolşevicilor – şi un motiv major de stânjeneală pentru regim. Revolta s-a răspândit repede în zonele rurale învecinate, unde trăiau familiile multora dintre muncitori. S-au format detaşamente de voluntari care să lupte împotriva Roşiilor. A fost momentul culminant al regimului Komuci, care controla acum un teritoriu de mărimea Italiei peninsulare, cu o populaţie de 14 milioane de oameni.

Potenţialul militar al Komuci a fost însă mereu foarte fragil. Legiunea Cehă nu era dornică să lupte la nesfârşit în Rusia. Soldaţii ei erau obosiţi şi voiau să meargă acasă, iar moralul le scădea tot mai mult pe măsură ce Roşiii deveneau mai bine organizaţi. La jumătatea lunii august, unităţile cehe au început să se destrame. Unii soldaţi erau socialişti şi au trecut de partea Roşiilor, care îi bombardaseră cu propagandă; alţii pur şi simplu au renunţat să mai lupte şi şi-au vândut proviziile populaţiei locale. Legiunea Cehă s-a fărâmiţat în bande de mici speculanţi.

Pentru Komuci era deci cu atât mai vital să-şi formeze propria armată din rândul populaţiei din regiunea Volgăi. Unul dintre primele lui acte a fost apelul pentru voluntari. I-au răspuns circa 8.000 de oameni din oraşe – cei mai mulţi studenţi şi cadeţi, dar şi refugiaţi şi şomeri fără alte mijloace de subzistenţă. În zonele rurale însă numărul voluntarilor a fost foarte mic: majoritatea ţăranilor nu voiau să aibă nici o legătură cu războiul civil „fratricid”. Chiar dacă erau dornici să apere revoluţia din propriile lor localităţi – pentru care îşi formaseră propriile companii militare ţărăneşti –, cei mai mulţi considerau totuşi că războiul era o luptă îndepărtată purtată între partidele urbane. „Atitudinea ţăranilor este una de indiferenţă”, declara un ofiţer de recrutări al Armatei Populare; „nu vor decât să fie lăsaţi în pace. Bolşevicii au fost aici – asta e bine, spun ei; bolşevicii au plecat – nici o pagubă, spun iar. Câtă vreme avem pâine, să-i mulţumim lui Dumnezeu – şi atunci cui îi trebuie Gărzile? N-au decât să se bată între ei până nu mai pot, noi o să stăm deoparte. Se ştie doar că e preferabil să ţii partea cui îţi vine mai bine la un moment dat şi să nu-ţi faci planuri dinainte.” La adunarea ţăranilor de la Samara, organizată de Komuci în septembrie, delegaţii au declarat că „nu vor lupta împotriva fraţilor lor, ci doar împotriva inamicului”. Au „refuzat să susţină un război între partidele politice” şi au îndemnat Komuci „să ajungă la o înţelegere cu bolşevicii”. Un

delegat a sugerat că „o continuare a războiului civil ar trebui decisă printr-un referendum şi până când nu vom afla opinia întregii populaţii nu avem dreptul moral să votăm această rezoluţie [în sprijinul războiului]”[33].

Pentru masa ţăranilor, al căror orizont politic se limita la graniţele strâmte ale satului lor, ţelurile naţionale ale Komuci erau cu totul străine. Reinstaurarea Adunării Constituante nu însemna mare lucru pentru ei, câtă vreme aveau deja pământ şi libertate. Apelul Komuci pentru reactivarea războiului împotriva Germaniei, la şase luni după ce luptele încetaseră, era în contradicţie cu pacifismul îngust al ţărănimii. „Războiul cu Germania şi toate războaiele sunt rele”, au decis ţăranii dintr-un sat. „Dacă nu luptăm, soldaţii germani nu ne vor lua teritoriul”, au gândit ţăranii din altul. Şeful poliţiei districtuale din Samara a conchis că „populaţia nu prea e dumirită despre scopurile Armatei Populare… S-a înrădăcinat ideea că «burghezii» au început un nou război pentru că «pacea» semnată de bolşevici nu le este favorabilă; dar că ţărănimea «nu a suferit nici o pierdere» şi nu va suferi dacă îi lasă pe burghezi să se lupte singuri”[34].

Astfel de antagonisme de clasă erau acutizate de atitudinea ofiţerilor Armatei Populare. Komuci ar fi avut altă soartă dacă ar fi reuşit să găsească nişte trupe loiale de ofiţeri democraţi; comisarii militari din 1917 ar fi fost cum nu se poate mai nimeriţi. Dar nu mai rămăseseră decât foarte puţini: unii, ca Linde, fuseseră înghiţiţi de revoluţie; alţii, ca Oskin, se alăturaseră Roşiilor. Nu mai existau cetăţeni-patrioţi ca aceia care se mobilizaseră alături de Kerenski; ideea de „ofiţer democrat” era acum un simplu oximoron[*9]. Komuci nu a avut încotro şi a trebuit să se descurce cu ofiţerii care s-au oferit voluntari. Colonelul Galkin, un militar birocrat tipic al epocii ţariste, a fost însărcinat să conducă Armata Populară. Cartierul său general a devenit un bastion al ofiţerilor de dreapta şi monarhişti, un cal troian al contrarevoluţiei Albilor înăuntrul citadelei democrate. Liderii Komuci erau pe deplin conştienţi de această situaţie, dar, după cum spunea Klimuşkin, „eram atât de siguri de puterea democraţiei, încât nu ne era teamă de planurile ofiţerilor”. Sub conducerea lui Galkin s-a revenit la sistemul disciplinei militare ţariste. Ofiţerii purtau chiar o variantă mai modestă de epoleţi. Mulţi dintre ei erau fiii aristocraţilor locali şi uneori se răzbunau crunt pe satele care le luaseră moşiile[35]. Nu e de mirare că ţăranilor nu le plăcea prea mult Armata Populară.

Răspunsul slab primit în urma apelului pentru voluntari a silit Komuci ca la sfârşitul lunii iunie să recurgă la recrutări. De teamă că ţăranii mai în vârstă puteau fi corupţi de bolşevismul care se răspândise în rândurile armatei în 1917, nu au înrolat decât tineri până în douăzeci şi unu de ani. Chiar şi aceştia dădeau însă semne de insubordonare. Doar unul din trei bărbaţi mobilizaţi s-a prezentat la punctele de recrutare; restul erau „dezertori”. Cel mai

mic procent de prezentare s-a înregistrat în districtele vestice de la marginea frontului, ceea ce spune mult despre motivele care au dus la victoria bolşevicilor. Spre deosebire de oponenţii lor, bolşevicii au fost în general capabili, cel puţin în momentele critice ale războiului civil, să mobilizeze ţărănimea din imediata apropiere a frontului. Oricât de mare era aversiunea ţărănimii faţă de Roşii, teama de restaurarea vechiului regim funciar o depăşea. Nici Komuci, nici Albii nu au fost vreodată în stare să pătrundă zona centrală a puterii sovietelor, acolo unde revoluţia ţărănească era cel mai bine înrădăcinată.

Toate armatele implicate în războiul civil sufereau de problemele cronice ale dezertării, dar Armata Populară a suferit mai mult decât majoritatea celorlalte, în mare ca urmare a faptului că a trebuit să înjghebe o armată pe front. În timp ce bolşevicii erau de zece luni la putere când au început ciocnirile militare importante, Komuci abia dacă avea zece săptămâni când s-a confruntat cu primul atac violent al Roşiilor. Nu avusese vreme să-şi construiască o infrastructură militară adecvată. Cel mai adesea, noii recruţi nu aveau uniforme sau arme. Soldaţii au făcut puţină instrucţie corespunzătoare înainte de a fi aruncaţi în luptă, aşa că panica se declanşa adesea în rândul trupelor din primele clipe de pericol. În lunile august şi septembrie, perioada de vârf a anotimpului recoltelor, mii de soldaţi au fugit înapoi la fermele lor, exact în momentul când Roşiii îşi lansau ofensiva. Komuci a încercat să pună stavilă dezertărilor, trimiţând prin sate detaşamente punitive de cazaci. Tribunalele militare de campanie, care aminteau de faimoasele tribunale ale lui Stolîpin din 1905-1906, au primit puteri extinse, pentru a-i pedepsi pe dezertori şi familiile lor. Liderii ţăranilor au fost biciuiţi în public şi spânzuraţi; s-au luat ostatici, pentru ca dezertorii să fie obligaţi să iasă din ascunzătoare; şi sate întregi au fost arse până la temelie atunci când soldaţii au refuzat să se predea. Pentru ţărani, toate acestea semănau probabil cu revenirea în forţă a vechiului regim.

Represiunile au avut ca efect doar întărirea rezistenţei ţăranilor şi i-au îndreptat pe mulţi dintre ei către tabăra Roşiilor. Sătenii au format brigăzi, adeseori organizate de soviete, ca să ţină piept Armatei Populare şi detaşamentelor ei de pedepsire. Aceste „armate” săteşti au pornit la război înarmate cu puşti acoperite de rugină, cu furci şi topoare şi cu piese de artilerie disparate montate pe căruţe. Unele s-au constituit în unităţi de partizani şi au luptat alături de Armata Roşie, iar ulterior au devenit detaşamente regulate în cadrul ei. Brigada din satul Domaşki este un exemplu clasic. A luptat împotriva cazacilor din stepele Samarei şi apoi a devenit nucleul Diviziei 219 Puşcaşi Domaşki, un detaşament permanent al Armatei a IV-a a Roşiilor. Regimentele Pugaciov, Novouzensk, Krasnokutsk şi Kurilovo aveau origini similare. Soldaţii acestor regimente erau rude între ei şi vecini. În Regimentul Kurilovo erau înrolaţi un tată şi cei şase fii ai săi. O

astfel de coeziune nu putea fi egalată de nici o altă forţă militară din războiul civil, cu excepţia detaşamentelor de cazaci, asemănătoare în multe privinţe[36]. Ele au stat la baza legendei lui Ceapaev, principalul comandant „roşu" al acestor partizani, legende cu care vor creşte trei generaţii de copii sovietici.

*

Fără o armată adevărată, a fost doar o chestiune de timp până când Komuci a pierdut controlul asupra regiunii Volga. În timpul verii, Roşiii îşi întăriseră treptat forţa militară, în vederea unei campanii în regiunea Volga: atunci s-a format Armata Roşie ca armată regulată prin înrolare. În Moscova şi în alte oraşe din zona centrală sovietică se constituiau detaşamente de muncitori care erau trimise către Grupul de Armate din Est, pe malul drept al Volgăi. La ordinul lui Lenin, 30.000 de soldaţi au fost transferaţi din zonele de apărare antigermane din vest. A mizat (corect, după cum s-a dovedit) pe faptul că Puterile Centrale erau prea ocupate în Europa pentru a putea să umple golul. La începutul lui septembrie 1918, Roşiii au adunat 70.000 de soldaţi pe Frontul de Est – un avantaj de doi la unu asupra forţelor Komuci. A fost începutul adevăratelor lupte din războiul civil. Până în acel moment nu fuseseră implicate decât unităţi minore, nici una cu un efectiv mai mare de 10.000 de oameni. Roşiii au ocupat Kazanul pe 10 septembrie. Colonelul Vaţetis, care a condus atacul, a fost recompensat prin numirea sa ca principal comandant suprem al întregii Armate Roşii. Înfrângerea ar fi avut şi ea un preţ – Lenin ordonase să fie împuşcat dacă cel mai important oraş nu era cucerit. Două zile mai târziu, Armata I a Roşiilor, condusă de Mihail Tuhacevski, a făcut o breşă şi a intrat în Simbirsk. Din acel moment, rezistenţa Armatei Populare a fost practic înfrântă; trupele cehe s-au destrămat şi Samara a căzut pe 7 octombrie.

Eserii au dizolvat Komuci şi au fugit în Ufa. Acolo s-au trezit la mila contrarevoluţiei Albilor, care venea dinspre est. Sub protecţia cehilor, în Siberia au apărut mai multe centre de putere: suprafaţa teritoriului eurasiatic era un puzzle de regimuri regionale. Un guvern al Uralilor îşi avea sediul la Ekaterinburg şi pretindea jurisdicţia asupra oraşului Perm. Diferitele armate (*voisko*) ale cazacilor, cele mai vestice fiind cele din Orenburg şi Uralsk, au recunoscut autoritatea Komuci, dar s-au comportat ca „puteri" independente. Başkirii şi kârgâzii îşi aveau propriile „state", iar în interiorul Komuci exista şi un guvern naţional al triburilor turco-tătare. Dintre toate aceste puteri centrale rivale, cel mai important era de departe Guvernul Siberian, cu baza în Omsk. Fusese format de politicienii eseri şi cadeţii Dumei din Tomsk înainte de instaurarea puterii sovietice; şi tot ei l-au restabilit în Omsk, ca urmare a revoltei cehilor. Pe 23 iunie, P.V. Vologodski, jurist şi susţinător al autonomiei Siberiei, a devenit şeful

guvernului. Lui Breşko-Breşkovskaia, care a trecut prin Omsk la începutul lui iulie, noii lideri i-au făcut o impresie sumbră:

> Omsk este un oraş plin de praf şi de mizerie. Liderii guvernamentali nu au nici intelect, nici vreo urmă de conştiinţă. Nu există nimic pozitiv sau care să dea speranţe în compoziţia „Guvernului Siberian". Aşa-numiţii „miniştri" nu sunt decât nişte semne de întrebare. Când discuţi cu ei este limpede că nu cred nici în ei înşişi, nici în reuşita propriilor lor acţiuni[37].

Guvernul din Omsk a căzut curând sub dominaţia ofiţerilor de dreapta şi monarhişti din Armata Siberiană. În lipsa unei relaţii apropiate cu cehii, s-a bazat totuşi pe ei pentru sprijinul militar. În septembrie, Armata Siberiană avea 38.000 de soldaţi înrolaţi, mai ales ţărani. Sub drapelul Siberiei – verde simbolizând pădurile şi alb reprezentând zăpezile ei –, armata a primit susţinerea mai vechilor locuitori ai Siberiei, care erau favorabili independenţei faţă de Rusia. Ofiţerii de dreapta din regiunea Volgăi au venit şi ei, ca alternativă la „socialistul" Komuci. Dominaţia acestor elemente de dreapta în Omsk a fost suficientă pentru a împiedica Guvernul Siberian să convoace iarăşi Duma. Reprezentaţii dreptei voiau nici mai mult, nici mai puţin decât o dictatură.

Rivalitatea dintre Samara şi Omsk fusese întotdeauna puternică. S-a manifestat printr-un conflict la vamă şi o serie de dispute teritoriale. Existau însă şi presiuni tot mai mari pentru a ajunge la o înţelegere: poziţia militară a Komuci slăbea constant, iar Aliaţii erau preocupaţi ca astfel de conflicte minore să nu împiedice efortul comun de a-i respinge pe Roşiii care înaintau. O astfel de înţelegere s-a materializat în final la Conferinţa de Stat de la la Ufa, din 8-23 septembrie. Acolo, liderii Komuci au descoperit că vocea lor era tot mai înăbuşită de reprezentanţii dreptei din propria tabără, care cereau un tip de dictatură preferat de siberieni. Industriaşul Kropotkin din Kazan a cerut o „putere militară viguroasă şi unită care să salveze Rusia de politicienii [adică socialiştii] care au distrus-o". Conform lui V.N. Lvov, eminenţa cenuşie a eşecului lui Kornilov, era esenţial să existe „un alt dictator militar"[38].

Pentru a-i potoli pe liderii Komuci, s-a ajuns la un fel de compromis. Suveranitatea absolută a Adunării Constituante a fost recunoscută de Conferinţa de la Ufa, cu condiţia să asigure un cvorum de 250 de membri. În schimb, Komuci a renunţat la pretenţia de a fi guvernul legitim al întregii Rusii. S-a instituit în loc un directorat alcătuit din cinci membri, ca instrument executiv al Guvernului Provizoriu al întregii Rusii de la Omsk. A fost o alianţă între doi eseri (Avksentiev şi Zenzinov), doi liberali siberieni (Vologodski şi Vinogradov) şi generalul Boldîrev, apropiat al eserilor, care acţiona şi din postura de comandant suprem. Deşi eserii aveau astfel o majoritate nominală în noul guvern, ei au fost de fapt cei care au pierdut. În politica

fragmentată a războiului civil, ar fi fost muncă de Sisif să obţii cvorumul necesar reinstaurării Adunării Constituante. Din toate punctele de vedere relevante, citadela libertăţii lor era în ruină.

Directoratul a reprezentat o copie palidă a guvernului revoluţionar francez după care îşi luase numele. Era guvern doar pe hârtie. Nu avea o structură corespunzătoare şi nici mijloacele de a se autofinanţa. Până aproape de finele celor opt săptămâni cât a fost la putere, sediul lui a fost într-un vagon de tren tras pe o linie secundară, la câţiva kilometri de Omsk, un oraş care cu greu putea fi numit o „capitală" de prestigiu pentru organismul care susţinea că este singurul guvern legitim al Rusiei. Avksentiev, premierul, era un diletant ce se juca de-a politica. S-a „înconjurat de aghiotanţi, a reinstaurat vechile titulaturi" şi, conform unui contemporan, a „creat un soi de fast comic în spatele căruia nu era nimic de substanţă". Era o revenire la ultimele zile ale lui Kerenski. Acest Directorat avea chiar mai puţină autoritate decât Guvernul Provizoriu. Nici măcar nu se bucura de încrederea facţiunilor pe care le reprezenta. Chiar de la început, atât eserii, cât şi cercurile de dreapta au complotat împotriva lui. Fiecare credea că alianţa îi dădea prea multă putere celeilalte părţi. Omskul era plin de intrigi şi zvonuri despre o lovitură de stat. „Un Mexic acoperit de zăpadă şi gheaţă", după cum l-a descris Boldîrev[39].

Ofiţerii de dreapta au fost primii care au atacat. Pe 17 noiembrie, un detaşament de cazaci a dat buzna la o întrunire a eserilor din Omsk şi a arestat mai mulţi lideri ai acestora, printre care şi pe cei doi şefi, Avksentiev şi Zenzinov. Au fost acuzaţi de complot pentru răsturnarea Directoratului. Este adevărat că grupul lui Cernov a complotat de la început împotriva acestuia. La fel făcuseră însă şi reprezentanţii dreptei, iar acum foloseau intrigile eserilor drept pretext pentru propriul *coup d'État*. A doua zi dimineaţă, Consiliul de Miniştri al Directoratului şi-a dat binecuvântarea pentru lovitura de stat şi l-a invitat pe amiralul Kolceak să devină conducătorul suprem. Nu prea existau trupe pregătite să apere Directoratul. Cehii îşi pierduseră voinţa de a lupta de când îşi declaraseră independenţa, pe 28 octombrie. Nu mai voiau decât să plece acasă. În ce priveşte Armata Populară, ea se afla într-o stare de descompunere avansată.

Pentru următoarele paisprezece luni, Aleksandr Kolceak a fost liderul cel mai important al contrarevoluţiei, împreună cu Denikin. Era oarecum nimerit că un amiral fără flotă a ajuns şeful unui guvern cu sediul într-un oraş situat la aproape 6.500 de kilometri de cel mai apropiat port, întrucât Kolceak a fost unul dintre inadaptaţii istoriei. Mic, dar impozant, cu ochi negri şi pătrunzători, era o ciudăţenie, un inginer minier şi un explorator arctic în cadrul marinei militare ţariste dominate de aristocraţia latifundiară. În 1916, când a fost numit comandant al Flotei Mării Negre, Kolceak, pe atunci în vârstă de doar patruzeci şi unu de

ani, era destul de tânăr ca să fi fost fiul celor mai mulţi dintre ceilalţi comandanţi superiori. În 1917 a refuzat să accepte comitetele de flotă şi a demisionat, rupându-şi sabia şi aruncând-o peste bord, într-un gest dramatic, care i-a adus faima politică. Generalul Budberg l-a descris pe Kolceak ca fiind „un copil mare şi bolnav”:

> Este cu siguranţă nevrotic, îşi pierde repede cumpătul şi se aprinde iute… E un idealist pur, un devotat supus sentimentului datoriei şi ideii de a servi Rusia, de a o salva de oprimarea Roşiilor… Graţie acestei idei, poate fi pus să execute orice. Nu are interese personale, nici *amour propre* şi în această privinţă este curat ca lacrima… Nu are nici o idee despre realităţile dure ale vieţii şi trăieşte din iluzii şi idei inculcate. Nu are nici un plan propriu, nici sistem, nici voinţă: este ca o ceară moale din care consilierii şi prietenii apropiaţi pot modela orice doresc[40].

Toate aceste trăsături s-au reflectat în comportamentul lui Kolceak din timpul răsturnării Directoratului. A fost o figură pasivă – o prezenţă aproape accidentală – în cadrul loviturii. Doar că s-a nimerit să fie la locul potrivit în momentul potrivit, oferindu-le conspiratorilor o figură centrală. În momentul preluării puterii de către bolşevici, Kolceak se afla într-o misiune militară în Statele Unite. După un an în Manciuria, a revenit în Rusia pe calea ferată transsiberiană, ajungând la jumătatea lunii octombrie în Omsk, unde Boldîrev l-a convins să devină ministru de Război. Nu există dovezi privind rolul direct pe care Kolceak l-ar fi jucat în răsturnarea Directoratului, deşi istoricii vorbesc şi acum de „lovitura lui Kolceak”. Din ceea ce cunoaştem astăzi despre acel episod obscur, se pare că reprezentanţii dreptei conservatoare din Omsk au organizat lovitura fără cunoştinţa lui Kolceak, pentru a-l forţa să accepte preluarea puterii. În ziua respectivă, mai devreme, câţiva ofiţeri reacţionari discutaseră cu el, rugându-l să devină dictator. Kolceak nu era nici pe departe împotriva ideii de dictatură: vizitele sale pe front îl convinseseră de „totala lipsă de sprijin pentru Directorat”. Nici nu era străin de planul general privitor la un *coup d'État*: în saloanele şi garnizoanele din Omsk se discuta mult despre nevoia unui pumn de fier; se vorbea despre asta chiar şi în birourile Directoratului. Aliatul apropiat al lui Kolceak, generalul Knox, şeful misiunii militare britanice din Siberia, susţinea şi el ideea unei dictaturi[*10]. La început, pe 17 noiembrie, amiralul a refuzat să preia puterea: Boldîrev este şeful armatei, a spus; şi nu era clar dacă el ar fi putut câştiga susţinerea populaţiei din Siberia şi pe cea a Aliaţilor. După ce ofiţerii au preluat puterea în numele lui, Kolceak s-a răzgândit. În dimineaţa de 18 noiembrie a considerat că un dictator trebuia să umple vidul de putere pentru a se evita violenţele de stradă. La întâlnirea Consiliului de Miniştri l-a propus pe Boldîrev pentru această poziţie, dar acesta lipsea şi, oricum, miniştrii îl preferau pe amiral

„socialistului” Boldîrev. Îndemnat de Knox să-şi facă datoria, Kolceak a fost de acord şi a acceptat titlul de conducător suprem[41].

*

Acesta a fost sfârşitul eserilor de dreapta şi al „contrarevoluţiei democratice”, cum a numit-o Ivan Maiski. Kolceak i-a închis pe liderii eseri, după care a pus să fie escortaţi până la graniţa cu China, unde au fost deportaţi. Unii dintre ei au reuşit să revină în Europa Occidentală, unde au continuat să ducă o viaţă confortabilă, dar plină de regrete, în exil. Alţii s-au întors în Rusia, unde au continuat să se organizeze clandestin, adoptând o atitudine ostilă deopotrivă faţă de Roşii şi de Albi. Timp de mai multe săptămâni după lovitura de stat, poliţia lui Kolceak a executat o serie de represiuni sângeroase împotriva activiştilor eseri. S-au operat sute de arestări – mulţi au fost luaţi „ostatici”, pentru a fi executaţi în cazul unor acte teroriste ale eserilor împotriva dictaturii. Printre ostaticii din Omsk s-au numărat şi douăzeci de deputaţi ai Adunării Constituante, dintre care zece au fost împuşcaţi în decembrie, în urma unei revolte a muncitorilor din oraş.

Între timp, Kolceak a definit scopurile regimului său în termeni strict militari. La fel ca Denikin, şi el era un soldat limitat: politica îl depăşea. În afară de înlăturarea bolşevismului şi „salvarea Rusiei”, nu avea idee pentru ce lupta. A emis câteva declaraţii oficiale despre reinstaurarea legii şi ordinii şi reinstalarea Adunării Constituante, deşi, judecând după propriile sale puncte de vedere, adunarea nu putea fi reinstalată în forma democratică pe care o avusese în 1917[*11]. Dar, altfel, toată politica trebuia sistată în interesul campaniei militare. Denikin avea să comită aceeaşi greşeală. Politica era un factor determinant, crucial în conflictul militar. Fără politici care să mobilizeze sau cel puţin să neutralizeze populaţia locală, armata lui era aproape sigur sortită eşecului. Mai mult, nereuşind să-şi facă limpede cunoscută politica, amiralul le-a permis altora să-i prezinte obiectivele în numele lui: atât din propaganda Roşiilor, cât şi din acţiunile ofiţerilor săi de dreapta, populaţia din estul Rusiei a rămas cu impresia fatală că mişcarea lui Kolceak viza restaurarea monarhiei.

Zona de mijloc dintre Roşii şi Albi s-a erodat astfel şi până la urmă a dispărut. Ţara întreagă a fost atunci cuprinsă de războiul civil. Nu a mai fost loc pentru fragila democraţie al cărei fundament fusese pus în 1917. Rusia era prea polarizată, iar masele populare erau prea puţin instruite pentru a susţine instituţiile democratice în faţa inamicilor de la ambele extreme. Mişcarea antibolşevică nu-şi va relua forma democratică decât în

toamna anului 1920, când avea să fie prea târziu pentru a mai detrona noua autocraţie. Tragedia Revoluţiei Ruse a fost că populaţia era prea slabă din punct de vedere politic pentru a putea determina rezultatul.

1 Mihail Bulgakov, *Garda albă. Roman teatral (însemnările unui răposat)*, traducere de Alexandru Calaïs, Polirom, Iaşi, 2009, p. 92 (n.tr.).

*2 *Ibidem*, p. 96 (n.tr.).

*3 Un talcioc foarte mare din Moscova.

*4 Roşiii nu au avut ceva asemănător – exceptând, poate, lungul marş al Armatei din Taman, prinsă de trupele Albilor în peninsula Taman în august-septembrie 1918. Această epopee a stat la baza renumitului roman al lui Serafimovici *Torentul de fier*. În timpul regimului sovietic, Armata din Taman a avut statutul de erou. Cu atât mai ironic este aşadar faptul că Elţîn a folosit-o în atacul armat asupra clădirii parlamentului, în octombrie 1993.

*5 Roşiii au susţinut ulterior că un dezertor din rândul Voluntarilor îi informase despre poziţia cartierului general al lui Kornilov.

*6 Un delegat cazac a fost de părere că aceste măsuri erau prea blânde şi a spus că ar fi mai bine să-i ucidă pur şi simplu pe toţi cei care nu erau cazaci.

*7 În ianuarie 1919, pe insula Prinkipo, în largul portului Constantinopol, preşedintele Wilson şi Lloyd George au convenit cu bolşevicii condiţiile pentru o conferinţă de pace. Bolşevicii s-au oferit să onoreze datoria externă a Rusiei, să accepte câteva ajustări teritoriale minore şi să suspende propaganda ostilă împotriva Occidentului – deşi ulterior sovieticii au explicat că aceasta a fost o manevră diplomatică. Liderii Albilor nu au vrut să aibă nici o legătură cu conferinţa. S-au simţit trădaţi de propunerea Aliaţilor de a ajunge la o înţelegere cu Roşiii. Churchill şi francezii i-au susţinut. Conferinţa nu s-a mai întrunit, dar Wilson a continuat tratativele de pace cu bolşevicii. William Bullitt, principalul său consilier pentru politica externă, a fost trimis cu o misiune secretă la Moscova. Bullitt a fost plăcut impresionat de experimentul sovietic şi a recomandat o pace separată, dar aceasta a fost blocată de britanici şi de francezi.

*8 O astfel de reacţie a fost facilitată de faptul că în 1918 cele mai multe soviete încă mai foloseau vechile hârtii cu antet ale *zemstvelor*.

*9 Komuci s-a străduit să-l recruteze pe Brusilov, dar fără succes.

*10 Este totuşi îndoielnic faptul că Knox ar fi jucat vreun rol în pregătirea loviturii. A fost mai degrabă o afirmaţie răutăcioasă a francezilor la momentul respectiv – şi anume că britanicii şi-au instalat „omul lor", pe Kolceak, pentru a-şi consolida influenţa în Siberia.

*11 După cum însuşi Kolceak a recunoscut ulterior, în timpul anchetei la care a fost supus în 1920: „Opinia generală… era că numai un guvern recunoscut de Adunarea Constituantă ar fi avut legitimitate; dar adunarea pe care o aveam… şi care de la bun început şi-a deschis sesiunea intonând *Internaţionala*, sub preşedinţia lui Cernov, a dat naştere unei atitudini neprietenoase… A fost considerată o adunare artificială şi partizană. Aceasta a fost şi părerea mea. Eu consideram că, deşi bolşevicii nu au avut cine ştie ce caracteristici meritorii, au adus un serviciu prin dizolvarea Adunării Constituante şi pentru această acţiune trebuie apreciaţi" (Varneck şi Fisher [ed.], *Testimony*, 106-107).

Capitolul 13

Revoluţia pleacă la război

Înarmarea revoluţiei

Trecuseră cinci ani de când Dmitri Oskin fusese în Tula. Atunci, în 1913, era doar un simplu ţăran tânăr, proaspăt sosit din satul lui ca să se înroleze în armata ţarului. Acum, în primăvara anului 1918, era comisar în armata lui Troţki şi revenea în acelaşi oraş ca să îmbrace revoluţia în oţel.

Anii de război şi de revoluţie fuseseră blânzi cu Oskin. Urcase pe scara ierarhică, fusese între timp decorat de patru ori cu Crucea Sfântului Gheorghe, în timp ce vechea castă a ofiţerilor era distrusă. În 1917 politica a înclinat considerabil spre stânga şi norocul i-a surâs – a mers pe valul revoluţiei ostaşilor. Recomandările primite de la Partidul Socialist-Revoluţionar i-au adus postul de comandant de regiment, urmat de alegerea în Comitetul Central al Sovietului Soldaţilor de pe Frontul de Sud-Vest. În octombrie a mers ca delegat eser la Congresul al II-lea al Sovietelor – a făcut parte din „masa cenuşie" de soldaţi nespălaţi din Sala Smolnîi pe care Suhanov îi învinuise pentru triumful bolşevicilor. La începutul lui 1918, când Troţki a început să închege corpul ofiţeresc al noii Armate Roşii, s-a adresat mai întâi unor subofiţeri asemenea lui Oskin, care fuseseră instruiţi în armata ţaristă. Era un mariaj de convenienţă între ambiţiile fiilor de ţărani şi nevoile militare ale regimului. Aşa cum a spus odată Napoleon, fiecare soldat poartă în raniţa sa bastonul de feldmareşal: aşa a luat naştere o *armeé revolutionnaire*.

Situat la 160 de kilometri sud de Moscova, Tula era arsenalul revoluţiei. După evacuarea Petrogradului, oraşul a devenit centrul industriei de muniţie a Republicii Sovietice. În punctul culminant al Primului Război Mondial, fabricile de aici foloseau peste 60.000 de muncitori, deşi la sosirea lui Oskin, odată cu exodul înapoi spre zona rurală, mai rămăseseră doar 15.000. Noul comisar militar şi-a luat în primire postul din clădirea Sovietului, găzduit în fosta Bancă a Ţăranilor, înconjurată de oţelării, ca un simbol parcă al noii ordini sociale[1].

Gărzile Roşii locale, pe care Oskin venise să le reorganizeze, fuseseră în mare parte înfiinţate de muncitori în 1917, pentru a-şi apăra fabricile împotriva ameninţării unei „contrarevoluţii". După

ce bolşevicii puseseră mâna pe putere se discutase mult despre folosirea lor ca un nou tip de „armată proletară”, în loc să se păstreze rămăşiţele celei vechi (în cea mai mare parte ţărănească). Bolşevicilor nu le-a plăcut ideea unei armate regulate. Considerau că armata era o unealtă a opresiunii, manevrată de vechiul regim împotriva revoluţiei. O miliţie a muncitorilor ar fi fost mult mai egalitară, iar Gărzile Roşii urmau să fie baza unor astfel de trupe. Ele au format unităţile noii Armate Roşii, a cărei constituire a fost decretată pe 15 ianuarie. În afară de obiecţiile ideologice faţă de ideea unei armate regulate, bolşevicii aveau şi motive de ordin practic pentru a prefera în această etapă principiul forţelor de voluntari: dezintegrarea vechii armate şi absenţa totală a oricărui aparat care să realizeze recrutarea nu le-au lăsat altă variantă. Singurele trupe adevărate pe care se puteau baza erau cele trei brigăzi de Puşcaşi Letoni, cu 35.000 de soldaţi, singurele care au ţinut piept dezastrului în primele luni ale regimului bolşevic.

În momentul respectiv, când muncitorii părăseau oraşele, majoritatea noilor recruţi ai Armatei Roşii erau foşti soldaţi şomeri şi „toţi acei vagabonzi, elemente instabile, care – după spusele lui Troţki – erau atât de numeroşi pe vremea aceea”. Fără îndoială că unora dintre ei ajunsese să le placă modul de viaţă din armată sau cel puţin îl preferau greutăţilor înfruntate de civili în perioada de după război. Cei mai mulţi însă nu aveau unde să meargă – războiul îi lăsase fără casă sau familie. Rătăceau prin oraşe ca Tula, situat la jumătatea distanţei între front şi căminele lor de mult abandonate. Mulţi dintre aceşti migranţi s-au înrolat în Gărzile Roşii doar ca să primească un veston de uniformă sau o pereche de bocanci, pe care dădeau fuga şi le vindeau, iar apoi luau toată procedura de la capăt, în alt oraş. Pentru cei foarte săraci, noua Miliţie Proletară reprezenta o sursă de mici afaceri cu vechituri[2].

Firesc, o astfel de armată era practic inutilă pe câmpul de luptă. Imaginea Gărzilor Roşii ca trupe de elită disciplinate face parte din mitologia sovietică. Gărzile Roşii erau detaşamente neregulate, ai căror membri, indisciplinaţi şi beţivi, erau pestriţ înarmaţi şi îmbrăcaţi. „Spiritul comitetelor” anului 1917 a supravieţuit în rândul lor. Ofiţerii erau aleşi şi planurile lor operative primitive erau adeseori votate printr-o ridicare de mâini a soldaţilor. Consecinţele militare au fost dezastruoase. S-au lansat atacuri fără o cercetare adecvată, de multe ori folosindu-se doar un atlas de şcoală. Soldaţii luptau într-o manieră sălbatică şi indisciplinată, rupând adesea rândurile, panicaţi, la vederea inamicului. Înfrângerile zdrobitoare din partea germanilor, în februarie şi martie, urmate de cele din partea cehilor, în mai şi iunie, i-au arătat limpede lui Troţki că astfel de metode nu sunt viabile. Cu regimul sovietic aflat în pragul înfrângerii, Armata Roşie trebuia să fie reformată după modelul vechii armate imperiale, cu unităţi regulate în locul detaşamentelor, cu o

disciplină adevărată în rândul soldaţilor, cu ofiţeri profesionişti şi o ierarhie centralizată a comenzii. Această reformare avea să fie sarcina lui Oskin la Tula.

Una dintre primele măsuri ale lui Troţki a fost să solicite serviciul foştilor ofiţeri ţarişti. Erau numiţi „specialişti militari", şi nu ofiţeri, pentru a-i disocia de vechiul regim (din acelaşi motiv soldaţii erau numiţi acum „ostaşii Armatei Roşii"). După ce bolşevicii au acaparat puterea, circa 8.000 de foşti ofiţeri ţarişti s-au oferit voluntari să lupte alături de ei. Soldaţii şi comitetele lor, pentru care revoluţia a însemnat mai presus de orice sfârşitul autorităţii ofiţerilor, i-au întâmpinat cu mare ostilitate. Însă lipsa subofiţerilor, precum şi faptul că pregătirea aşa-numiţilor comandanţi „roşii" abia începuse au făcut ca nevoile militare imediate, şi nu zelul revoluţionar să aibă câştig de cauză. Troţki a încercat apoi să extindă principiul prin mobilizarea în masă a foştilor ofiţeri ţarişti şi a înlăturat obiecţiile soldaţilor desfiinţându-le pur şi simplu comitetele. Pe 29 iulie a emis faimosul Ordin nr. 228, în care chema la înrolare toţi ofiţerii. Până la sfârşitul anului erau recrutaţi 22.000 de foşti ofiţeri ţarişti, iar pe parcursul războiului civil s-a ajuns la 75.000, fără a include medicii, veterinarii şi alţi oficiali. În cele din urmă, trei sferturi dintre comandanţii superiori ai Armatei Roşii proveneau din corpul ofiţeresc ţarist[3].

Ce îi motiva pe aceşti ofiţeri? Unii – precum Brusilov, care urma să se alăture Armatei Roşii în 1920 – erau animaţi de sentimentul datoriei patriotice: de bine, de rău, ţara îi alesese pe Roşii, sau cel puţin aşa li se părea, iar datoria lor era să o servească. Mulţi erau animaţi şi de un sentiment înnăscut al datoriei militare: erau „militari" care ar fi servit această instituţie indiferent de politica pe care o slujea. Poate că unii ofiţeri tineri au fost atraşi şi de perspectiva unui post de comandă în noua armată superior celui la care s-ar fi putut aştepta în cea veche. Motivaţia cea mai obişnuită era simpla nevoie de a găsi o slujbă. Supravieţuirea, şi nu evoluţia personală a fost ceea ce i-a atras pe ofiţeri către cauza sovietică. Cei mai mulţi dintre ei îşi pierduseră pensia militară, adesea singurul mijloc de trai, fiind aşadar într-o situaţie cu mult mai rea decât celelalte clase aduse la ruină din vechea Rusie. Mai mult, în mijlocul terorii din 1918, era indicat să se facă utili regimului. Pentru că Troţki avea să menţioneze într-un memoriu către Lenin că prin folosirea foştilor ofiţeri ţarişti „vom mai slăbi din presiunea pusă pe închisorile noastre"[*1]. Ofiţerii care li s-au alăturat erau supravegheaţi îndeaproape de comisari ca Oskin şi avertizaţi că orice act de trădare faţă de Armata Roşie va duce la arestarea familiilor lor. În ordinul special emis de Troţki pe 30 septembrie scria: „Să-i facem pe aceşti renegaţi să înţeleagă că îşi trădează în acelaşi timp şi propriile familii – taţii, mamele, surorile, fraţii, soţiile şi copiii"[4].

S-a iscat un adevărat val de opoziţie faţă de recrutarea acestor ofiţeri. Mulţi soldaţi o vedeau ca pe o revenire a vechii ordini militare şi ca pe o trădare a Ordinului nr. 1. Erau mai ales împotriva reintroducerii diferenţierii soldelor în funcţie de grad, a salutului obligatoriu şi a ecusoanelor şi uniformelor speciale, ca să nu mai vorbim de raţiile şi privilegiile pentru ofiţeri. Activiştii de partid din cadrul armatei au considerat recrutarea drept o provocare la adresa propriei lor puteri, iar subofiţerii şi comandanţii „roşii" erau geloşi pe „bărbaţii cu epoleţi aurii" şi se temeau că aceştia le-ar fi putut bloca avansarea în grad. Oskin era şi el indecis în privinţa ofiţerilor ţarişti. Ca militar, înţelegea nevoia disperată de comandanţi competenţi. Eficienţa armatei trebuia să treacă înaintea egalităţii revoluţionare. Bufoneriile eserilor de stânga şi ale anarhiştilor din Tula – adolescenţi fanatici ai principiului miliţiilor – provocaseră destul haos ca să-l convingă că era nevoie de disciplina şi organizarea bolşevice (se înscrisese în partid în iulie 1918). În acelaşi timp, totuşi, ca subofiţer ţăran şi om cu oarecare ambiţii, îl deranjau privilegiile foştilor ţarişti. În timp ce el îşi câştigase gradul prin acte de vitejie şi în focul luptei, cei mai mulţi dintre aceştia îl primiseră prin naştere şi educaţie. Considera că atitudinea lor era neschimbată – „le tresăltau muşchii feţei de fiecare dată când soldaţii li se adresau cu «tovarăşe comandant»" – şi se temea că acest lucru ar putea duce la revoltă[5].

Criticii lui Troţki au dat repede vina pe foştii ofiţeri ţarişti pentru eşecurile militare din vara aceea. Pierderea oraşului Simbirsk în faţa trupelor Komuci, în iulie, fusese în parte şi consecinţa revoltei lui M.A. Muravev, un locotenent-colonel din armata ţaristă, comandant eser de stânga al Frontului de Est. Pe parcursul următoarelor luni s-a lansat în interiorul partidului o campanie concertată împotriva politicilor lui Troţki. Două articole din *Pravda* au reprezentat catalizatorul acestui conflict. Sorin, un membru al Comitetului de Partid din Moscova, l-a acuzat pe Troţki că le-a acordat „prea multă putere" foştilor ofiţeri ţarişti, în acelaşi timp forţându-i în mod nedrept pe comisari „să răspundă cu viaţa" când soldaţii refuzau să se supună ordinelor. Un comisar pe nume Panteleev fusese împuşcat din ordinul lui Troţki după ce detaşamentul lui fugise în timpul luptelor pentru Kazan. Cazul a devenit o *cause célèbre* pentru cei hotărâţi să apere independenţa partidului şi a comisarilor lui în faţa comandanţilor. Kamenski, un comisar din armata lui Voroşilov de pe Frontul de Sud, susţinea în celălalt articol din *Pravda* că foştii comandanţi ţarişti acţionau ca nişte „autocraţi", iar comisarii erau acolo doar ca să „ataşeze o semnătură decorativă" la ordinele date de ei[6].

Kliment Voroşilov, un bolşevic din vechea gardă şi comandant „roşu", a fost figura marcantă a mişcării Opoziţia Militară, cum a ajuns să fie repede cunoscută. Voroşilov îşi avea baza la Ţariţîn şi a refuzat să îndeplinească ordinele Consiliului

Militar Revoluţionar al Republicii (RVSR) – organul central de comandă al lui Troţki – şi ale comandantului acestuia pentru Frontul de Sud, fostul general ţarist Sîtin, care îşi avea baza la Kozlov. Stalin l-a susţinut pe Voroşilov, deşi a negat întotdeauna că ar fi aparţinut Opoziţiei Militare. Această sfidare directă a autorităţii lui Troţki de către un tovarăş de partid de rang superior a stat în mare parte la originea animozităţii personale dintre Troţki şi Stalin din anii care au urmat.

Troţki a transformat criticile împotriva politicii sale într-o chestiune de încredere a partidului în general faţă de el în calitate de comisar pentru Război. A cerut ca redactorii ziarului *Pravda* să fie cenzuraţi pentru că au publicat articolele despre Sorin şi Kamenski. A cerut şi rechemarea lui Stalin de pe Frontul de Sud, unde, din funcţia de comisar pentru Rezervele Alimentare, georgianul împuşca oficiali cu zecile şi crea haos. Pentru Troţki era un joc periculos. Sentimentele Opoziţiei Militare, asemenea celor ale comuniştilor de stânga din rândul cărora aceasta se născuse parţial, erau larg împărtăşite de membrii de rând care se înscriseseră în partid începând cu 1917. În opinia lor, scopul revoluţiei fusese înlocuirea vechilor „specialişti burghezi" cu proletari loiali partidului. Comunismul lor era unul al oamenilor de carieră, combinând respingerea tuturor vechilor autorităţi cu cererea ca ei, comuniştii, să primească o poziţie de putere şi privilegii similare în cadrul noului regim. În ochii lor, apartenenţa de partid şi apartenenţa de clasă erau singurele calificări necesare pentru avansarea în grad. Luptele se câştigau datorită „spiritului revoluţionar" al tovarăşilor şi al oamenilor lor, şi nu prin cunoştinţele depăşite de la Academia Militară ţaristă.

La baza acestei neîncrederi în ofiţeri se aflau resentimentul instinctiv al claselor de jos faţă de orice privilegii şi un profund antiintelectualism. Aceleaşi atitudini erau afişate şi faţă de ceilalţi aşa-numiţi „specialişti burghezi" folosiţi de regimul sovietic în aparatul birocratic şi în industrie (funcţionari publici, directori şi tehnicieni care îşi ocupaseră posturile înainte de 1917). Chiar şi intelectuali din conducerea partidului erau ţintele acestei ostilităţi demagogice din partea membrilor de rând. Troţki, Kamenev şi Zinoviev, cei trei mari rivali ai lui Stalin din anii 1920[*2], au suferit în mod deosebit din acest punct de vedere. Înfăţişarea lor tipic evreiască avea fără îndoială un rol important. Cei mai mulţi membri ai Opoziţiei Militare proveneau din clasele inferioare şi nu aveau decât o educaţie primară. Voroşilov era fiul unui muncitor cu ziua la căile ferate şi făcuse doar doi ani de şcoală. Aceşti „fii ai proletariatului" nu vedeau cu ochi buni faptul că trebuiau să facă loc ofiţerilor care se bucuraseră de toate privilegiile date de viţa nobilă şi de educaţia de la Academia Militară. O bună parte a resentimentelor lor de tineri comandanţi erau provocate de ceea ce ei considerau a fi aroganţa lui Troţki şi maniera lui bonapartistă ca şef al Armatei Roşii. Ajungea

întotdeauna pe front cu garnitura lui de tren bogat decorată (Troţki era bine cunoscut ca gurmand şi trenul lui avea un restaurant de mare clasă). Comisarii lui erau întotdeauna îmbrăcaţi cu uniforme impecabile, cu cizme scumpe din piele şi nasturi aurii strălucitori. Poată că dacă ar fi dat dovadă de ceva mai multă sensibilitate, Troţki ar fi putut neutraliza Opoziţia Militară. Dar nu era tocmai faimos pentru tactul lui – el însuşi a recunoscut într-o împrejurare că nu era iubit în partid din cauza „aristocratismului" său –, iar mândria lui fusese rănită de felul în care Opoziţia Militară îi contestase poziţia de autoritate. Troţki s-a decis să riposteze, lovind acolo unde durea mai tare, ridiculizându-şi criticii drept „obtuzii partidului". Mica trădare a specialiştilor militari, susţinea el, nu era atât de rea precum pierderea unor „regimente întregi" din cauza incompetenţei comandanţilor comunişti „semieducaţi", care „nu erau în stare să citească nici măcar o hartă"[7].

Conflictul s-a prelungit pe tot parcursul iernii, până în martie 1919, când Kolceak a ajuns în regiunea Volgăi şi Lenin a făcut un apel la unitatea partidului, ajungându-se la un fel de compromis odată cu Congresul al VIII-lea al Partidului. Angajarea foştilor ofiţeri ţarişti de către Troţki avea să fie sprijinită ca o necesitate militară, dar trebuiau să crească rolul de supervizori al comisarilor, precum şi puterea în ansamblu pe care partidul o avea în armată şi trebuiau să fie pregătiţi comandanţi ai Roşiilor pentru viitoarea conducere a armatei. Nu a fost însă decât un mod de a ascunde această dispută. Lanţul de comandă din armată a devenit şi mai confuz, comandanţii, comisarii şi celulele de partid locale fiind angajaţi laolaltă într-o luptă tripartită pentru autoritate[8]. În plus, conflictul dintre Troţki şi Opoziţia Militară avea să izbucnească în vara următoare, când Stalin a relansat un atac general asupra conducerii armatei.

*

În vara anului 1918, când Roşiii sufereau înfrângeri pe toate fronturile, Republica Sovietică a fost declarată „tabără militară unică". În întreaga ţară s-a impus legea marţială. RVSR, sub conducerea lui Troţki, a devenit organul suprem al statului; întreaga economie a fost orientată către nevoile armatei; iar ţara a fost împărţită în trei mari fronturi (Est, Sud şi Nord), în cinci grupuri de armată şi o Zonă Fortificată în vest. Liderii bolşevici au ţinut discursuri „cu pumnul strâns", iar presa a lansat articole cu titluri de-o şchioapă în care oamenilor li se cerea să-şi facă datoria şi să apere patria.

În această situaţie disperată, Troţki nu a avut de ales şi a cerut mobilizarea generală. Voluntarii „roşii" erau mult prea puţini şi indisciplinaţi pentru a-i contracara pe germanii din Ucraina, britanicii din nord, cehii din regiunea Volgăi, japonezii din

Orientul Îndepărtat şi Albii susţinuţi de Aliaţii din regiunea Donului. Mobilizarea generală a fost a doua reformă importantă a lui Troţki, după recrutarea foştilor ofiţeri ţarişti, şi la fel de controversată.

Dacă Gărzile Roşii erau văzute ca o armată a clasei muncitoare, mobilizarea generală era sigur că va produce o armată de ţărani. Majoritatea bolşevicilor îi considerau pe ţărani o forţă socială străină şi ostilă. Mobilizarea la o asemenea scară echivala în ochii lor cu înarmarea duşmanului. Ea avea să „ţărănizeze" Armata Roşie şi să pună capăt dominaţiei clasei muncitoare în cadrul forţelor armate, o îndepărtare majoră de principiile partidului. Însă revoluţia era în retragere, iar Roşiii erau la un pas de a fi învinşi. Dacă voiau să supravieţuiască, nu aveau altă soluţie decât să mobilizeze ţărănimea.

La început, totuşi, cei mai mulţi dintre soldaţii mobilizaţi au continuat să vină din zonele urbane. Dintre cele cincisprezece mobilizări obligatorii declarate între iunie şi august, unsprezece s-au aplicat doar muncitorilor din oraşe. Cum în fiecare lună se închideau sute de fabrici, nu era o problemă prea mare să-i faci pe muncitori să se înroleze în armată: 200.000 au făcut-o doar în Moscova şi Petrograd. Organele locale de partid au mai adăugat şi ele 40.000 dintre membrii lor. Semion Kanatcikov, muncitorul bolşevic devenit acum comisar itinerant, a ajuns la Tula pentru a supraveghea plecarea comuniştilor pe Frontul de Est. Oskin îl considera un „şef foarte sever" şi şi-a exprimat temerile că dacă vor fi mobilizaţi cei mai buni tovarăşi, nu vor mai rămâne destui în Tula pentru a apăra revoluţia de acolo. Aceasta era o problemă majoră pentru organizaţiile de partid provinciale. Mulţi dintre membrii lor cei mai angajaţi muriseră în lupte, aşa că elementele cele mai rele, corupţii şi oportuniştii preluaseră controlul asupra celulelor locale de partid[9].

În timpul acestor prime campanii, când Armata Roşie avea nevoie disperată de recruţi, dovada devotamentului suprem faţă de partid era să lupţi pentru el pe front. Bolşevicii se distinseseră întotdeauna prin imaginea lor milităroasă, de macho. Se îmbrăcau în haine de piele – o modă militară din Primul Război Mondial – şi cu toţii aveau arme[*3]. În timpul războiului civil, o jumătate de milion de membri de partid s-au înrolat în Armata Roşie. Troţki îi compara pe aceşti luptători comunişti cu samuraii japonezi şi s-a asigurat că ei sunt repartizaţi în mod egal în toate unităţile armatei. Dacă nu erau numiţi comisari, cu siguranţă se aştepta ca membrii de partid să conducă de pe front. Mulţi dintre ei au luptat cu un curaj disperat, fie şi doar de frică să nu fie prinşi (şi aproape sigur torturaţi) de către Albi. Curajul soldaţilor comunişti a devenit parte din mitologia Roşiilor despre războiul civil. A fost ceea ce istoricul bolşevic L.N. Kriţman va numi ulterior „perioada eroică" a revoluţiei. Din acea imagine romantică – a partidului ca tovărăşie de arme, înaintând sau cucerind fără teamă orice

fortăreaţă – au decurs multe dintre atitudinile lui de bază în conducere.

Mobilizarea generală a ţărănimii era o astfel de fortăreaţă care trebuia cucerită. În 1918, regimul sovietic nu avea în zonele rurale un aparat militar în adevăratul înţeles al cuvântului. Puţine dintre sovietele *volost*-urilor aveau un comitet militar (*voenkom*), principalul organ responsabil de efectuarea recrutărilor în Armata Roşie. Chiar şi acolo unde exista un comitet militar, activitatea acestuia era de obicei împiedicată de comuna sătească, singura care deţinea un registru cu ţăranii pasibili de recrutare. Primul recensământ militar cât de cât cuprinzător al populaţiei s-a realizat abia în 1919 – ceea ce a însemnat, desigur, că până atunci orice recrutare era de fapt doar o înrolare de voluntari. Aşadar, nu a fost deloc surprinzător că din cei 275.000 de recruţi ţărani anticipaţi după prima înrolare din iunie nu s-au prezentat de fapt decât 40.000[10].

Existau mai multe motive pentru care ţăranii se opuneau mobilizării în Armata Roşie. Prima recoltă de după revoluţie, care a coincis cu înrolarea, a fost motivul cel mai convingător. Recrutarea ţăranilor şi dezertările lor din toate armatele implicate în războiul civil au fluctuat în funcţie de sezoanele agricole. Ţăranii se înrolau iarna, dar dezertau în vara următoare. În regiunile agricole centrale rata săptămânală a dezertărilor era de zece ori mai mare vara decât iarna. Pe măsură ce Armata Roşie a căpătat dimensiuni naţionale, asemenea dezertări au devenit şi mai obişnuite, ajungând la două milioane în 1919, pentru că recruţii se temeau şi mai mult să nu fie trimişi în unităţi aflate prea departe de fermele lor[11].

În toamna anului 1918 multe comune săteşti au făcut apel la ambele tabere pentru a negocia o încheiere a războiului. Multe s-au declarat chiar „republici neutre” şi au format brigăzi care să le apere „teritoriul independent” împotriva armatelor. În rândul ţăranilor exista sentimentul general că fuseseră prea multă vreme în război, că în 1917 li se promisese pacea, iar acum erau siliţi din nou să meargă la război. Provincii întregi – Tambov, Riazan, Tula, Kaluga, Smolensk, Vitebsk, Pskov, Novgorod, Moghilev şi chiar părţi din Moscova – au fost cuprinse de răscoalele ţărăneşti împotriva recrutărilor în Armata Roşie şi a rechiziţiilor de produse alimentare şi de cai de la ţărani, mult prea adesea făcute cu forţa. La Tula, Oskin s-a confruntat în noiembrie cu una dintre cele mai mari revolte. Bande de ţărani înarmaţi cu greble, sape şi topoare au intrat în oraşe, unde au devastat şi incendiat sediile militare ale sovietelor. Mulţi dintre rebeli fuseseră înrolaţi. Alţii îşi pierduseră singurul lor cal (o catastrofă pentru orice fermă ţărănească), rechiziţionat de armată. Recruţii ţărani din garnizoanele locale, nemulţumiţi de condiţiile aspre, se alăturau adeseori revoltelor. Tula a fost încercuită de o bandă de 500 de ţărani. Oskin şi Kanatcikov au mobilizat partidul şi 2.000 de muncitori din fabrici,

ameninţându-i pe cei care voiau să se sustragă că vor fi executaţi pe loc, şi, cu ajutorul unei brigăzi a Armatei Roşii din Moscova, i-au împins pe rebeli înapoi în satele lor, unde au trecut apoi la o serie de represiuni brutale. Oskin îşi amintea cu calm că „am împuşcat câteva sute de ţărani". A acţionat ca judecător şi jurat pentru capii revoltelor şi a condamnat zeci dintre ei la execuţie publică prin spânzurare. Acestea erau responsabilităţile şi puterea unui comisar bolşevic[12].

În primele luni ale anului 1919 rata recrutărilor din rândul ţăranilor s-a îmbunătăţit considerabil. Perioada mai slabă a anotimpului agricol şi sporirea ameninţării unei înaintări a Albilor dinspre Volga şi Don, ce ar fi dus la pierderea pământului pe care ţăranii îl dobândiseră la revoluţie, au fost factori cruciali. Întărirea puterii sovietice în zona rurală a avut însă şi ea un rol. De la 800.000 de soldaţi, cât număra în ianuarie, Armata Roşie şi-a dublat efectivele până la sfârşitul lui aprilie, momentul culminant al ofensivei lui Kolceak în est. Cea mai mare parte a noilor recruţi veneau din regiunea Volgăi, zona de graniţă între Roşii şi Kolceak, unde ţăranii aveau a se teme cel mai mult de o victorie a Albilor[13].

„Decizia noastră a fost ca până în primăvară să avem o armată de un milion de soldaţi – a declarat Lenin în octombrie 1918 –, dar acum avem nevoie de o armată de trei milioane de oameni. Putem să o avem. Şi o vom avea!" Şi au avut-o, într-adevăr. Armata Roşie a ajuns la trei milioane de soldaţi în 1919 şi la cinci milioane la sfârşitul anului următor. Ironia a făcut însă ca deţinerea unei armate de asemenea proporţii să devină un handicap serios din perspectiva potenţialului militar al regimului. Armata a crescut cu mult mai repede decât reuşea economia sovietică devastată să o doteze cu echipamente de război: arme, haine, mijloace de transport, combustibil, hrană şi medicamente. Moralul şi disciplina soldaţilor se degradau pas cu pas, odată cu diminuarea proviziilor. Soldaţii dezertau cu miile, luând cu ei armele şi uniformele, aşa că noii recruţi trebuiau să fie aruncaţi în focul luptei fără o instrucţie corespunzătoare şi, la rândul lor, erau şi mai înclinaţi să dezerteze. Armata Roşie a fost atrasă într-un cerc vicios de înrolări masive, blocaje în asigurarea aprovizionării şi dezertări în masă. Toate acestea ţineau întreaga economie înţepenită în sistemul draconic al comunismului de război, al cărui ţel principal era canalizarea întregii producţii spre cererile armatei (vezi pp. 552-554, 646-656).

Privind retrospectiv, ar fi fost mai bine dacă bolşevicii ar fi optat pentru o armată de dimensiuni mai mici, mai disciplinată, mai bine instruită şi mai bine aprovizionată, care să nu fie o asemenea povară pentru economie. Aşa cum i-a spus lui Lenin un comandant al Armatei Roşii în decembrie 1918: „Este de o mie de ori mai indicat să avem în Armata Roşie nu mai mult de un milion de oameni, dar să fie bine hrăniţi, îmbrăcaţi şi încălţaţi, decât trei milioane, pe jumătate înfometaţi, dezbrăcaţi şi desculţi". O astfel

de armată, alcătuită în mare parte din muncitori, ar fi fost mai eficientă în luptă decât ţăranii mobilizaţi, care abia dacă ştiau să mânuiască o puşcă şi fugeau acasă la începutul sezonului recoltărilor. În practică, Roşiii nu aveau nici o şansă reală în lupta cu Albii, ale căror trupe erau mult mai bine instruite şi mai disciplinate, dacă nu îi copleşeau numeric de patru, iar uneori chiar de zece ori. Pentru fiecare soldat al Armatei Roşii activ pe câmpul de luptă erau alţi opt care nu puteau fi activaţi din lipsă de instrucţie, haine, muniţie sau pentru că erau bolnavi[14]. În plus, o armată mai mică, punând mai puţină presiune asupra economiei, nu ar fi dus la astfel de excese – rechiziţionările brutale, impunerea muncii obligatorii, militarizarea fabricilor –, care au contribuit în aşa mare măsură la îndepărtarea ţăranilor şi muncitorilor de regimul sovietic. Argumentele retrospective sunt însă apanajul istoricilor: când Lenin a lansat apelul său disperat pentru o armată de masă, regimul părea în pragul înfrângerii; şi nu este greu de înţeles de ce a ales varianta siguranţei pe care o aducea cu sine un număr mare de trupe.

Când a urmărit parada din Piaţa Roşie care a marcat prima aniversare a Revoluţiei din Octombrie, Lenin a fost şocat de aspectul neîngrijit al trupelor. „Uitaţi-vă la ei – a exclamat el –, defilează ca nişte saci cu nisip.” În cele mai multe unităţi nu existau uniforme standard şi soldaţii se îmbrăcau cu ce aveau la îndemână. Mulţi purtau uniformele pe care le luau de la Albii capturaţi (care, la rândul lor, purtau uniformele care îi prisoseau armatei britanice). Cât despre cizmele de piele, ele erau purtate doar de comandanţii Armatei Roşii, de comisari şi de cavalerişti. Infanteria ţărănească mărşăluia în *lapti*, încălţări din fibre naturale brute, făcute în sate. Chiar şi acestea erau însă insuficiente şi au fost momente când, din cauza lipsei de încălţăminte adecvată, regimente întregi au fost consemnate să rămână în cazărmi. Furnizarea de armament nu era nici ea cu mult mai bună. În general exista o problemă cu proiectilele: în timp ce armata folosea între şaptezeci şi nouăzeci de milioane de gloanţe pe lună, principalul arsenal din Tula nu producea decât douăzeci de milioane. „Au fost situaţii – explica Troţki – când fiecare glonţ din stocul unui soldat conta şi când întârzierea unui tren cu muniţie a dus la retragerea unor divizii întregi.”[15]

Înfuriat, Troţki ameninţa la o conferinţă a armatei din 1919: „Tovarăşi! Deşi Denikin ori Kolceak nu au reuşit să ne doboare, s-ar putea să fim învinşi de mantale sau bocanci”. De fapt, Armata Roşie a fost doborâtă – literalmente – de boli. Mai mulţi soldaţi au murit din cauza bolilor decât în luptele din războiul civil. Tifosul, gripa, variola, holera, febra tifoidă şi bolile venerice au fost principalii ucigaşi, dar încă şi mai mulţi au suferit din cauza păduchilor, infecţiilor intestinale, dizenteriei şi durerilor de dinţi. Într-o zi obişnuită, într-o unitate obişnuită, între 10 şi 15% dintre militari erau prea bolnavi ca să poată lupta şi trebuiau lăsaţi la

voia întâmplării, în ariergardă. Unele unităţi au fost însă scoase din luptă din cauză că aveau o rată a îmbolnăvirilor de până la 80%. Lucrurile au stat astfel mai ales în 1920, când 30% din Armata Roşie – cu alte cuvinte, peste un milion de oameni – s-a îmbolnăvit de tifos. Condiţiile neigienice ale vieţii din armată, unde soldaţii nu vedeau cu săptămânile săpunul şi apa de spălat, au fost sursa problemelor. Situaţia a devenit mult mai rea din cauza numărului insuficient de medici şi infirmiere, a lipsei de alcool medicinal, pansamente şi medicamente. Deplasările rapide ale fronturilor, atât de caracteristice pentru un război civil, au făcut şi ele ca înfiinţarea de spitale de campanie corespunzătoare sau organizarea transportului în spatele frontului să fie dificile. Bolnavii şi răniţii nu puteau aşadar nici să fie îngrijiţi cum se cuvine pe front, nici să fie evacuaţi cu uşurinţă în spatele frontului. Chinurile pe care le îndurau pot fi doar imaginate. Troţki însuşi, aflat în iunie 1919 în vizită pe Frontul de Sud, a fost şocat să vadă cum erau trataţi răniţii:

> Transporturile soseau pe calea ferată în gara Liski, pline de răniţi aflaţi într-o stare îngrozitoare. Ambulanţele nu aveau saltele. Mulţi zăceau, răniţi şi bolnavi, fără haine, doar în lenjerie, care nu mai fusese schimbată de mult: mulţi erau contagioşi. Nu exista personal medical, nici infirmiere şi nimeni nu se ocupa de trenuri. Un tren cu peste 400 de soldaţi ai Armatei Roşii răniţi şi bolnavi a rămas în gară de la prima oră a dimineţii şi până seara, fără ca oamenilor să li se dea ceva de mâncare. Este greu de închipuit ceva mai criminal şi mai ruşinos![16]

Cu asemenea condiţii infernale, nimeni nu se putea aştepta ca soldaţii să se poarte ca nişte sfinţi. Băutura, scandalurile şi jafurile erau cele mai obişnuite probleme de indisciplină – şi cele mai puţin grave. Dar existau şi rapoarte zilnice despre soldaţi care nu se supuneau ordinelor; care refuzau să primească noi recruţi pentru că aceştia reprezentau o povară suplimentară pentru aprovizionare; care cereau permisii şi condiţii mai bune; şi care îşi ameninţau comandanţii cu linşajul ori chiar îi linşau. Revoltele generale nu erau ceva neobişnuit şi culminau cu ocuparea sediilor de front, arestarea sau uciderea statului-major şi alegerea de noi ofiţeri. Se revenise la haosul din 1917. Mare parte a violenţelor erau rezervate ofiţerilor şi comisarilor bine îmbrăcaţi, mai ales dacă erau bănuiţi de corupţie în distribuirea proviziilor. Acestei violenţe i-a fost atribuit un caracter revoluţionar, deoarece ofiţerii erau adeseori consideraţi burjui, şi unul etnic, deoarece mulţi comisari erau evrei. Chiar dacă antisemitismul era în general mult mai puţin răspândit decât în rândul Albilor sau al naţionaliştilor ucraineni, era cu siguranţă o problemă în Armata Roşie. Nu putem decât să ne întrebăm ce o fi simţit Troţki atunci când citea rapoartele despre pogromurile soldaţilor în aşezările evreieşti din

Ucraina, unde îşi petrecuse copilăria şi unde încă mai trăiau o parte dintre rudele sale[17].

Dezertarea era cea mai simplă soluţie pentru necazurile soldaţilor. Peste un milion de oameni au dezertat din Armata Roşie în 1918 şi aproape patru milioane până în 1921. Troţki a declarat că înfrângerile suferite de Roşii în 1919 – în est în primăvară şi în sud în vară – au reprezentat „o criză a întăririlor", şi exact asta au şi fost. Armata Roşie pierdea dezertori mai repede decât îi putea înlocui cu oameni instruiţi şi echipaţi pentru luptă; şi pe măsură ce întăririle scădeau, rata dezertărilor creştea.

Comisarii nu se dădeau în lături de la nimic în efortul lor disperat de a pune stavilă dezertărilor ţăranilor. Au trimis detaşamente în satele din spatele frontului şi au pedepsit gospodăriile ţărăneşti suspectate că adăposteau dezertori. Au fost stabilite amenzi, s-au confiscat vite şi proprietăţi, au fost luaţi ostatici, liderii satelor au fost împuşcaţi, sate întregi au fost arse în efortul de a-i convinge pe dezertori să se întoarcă. Pentru a nu se lăsa mai prejos, Oskin a format chiar o brigadă specială de comunişti chinezi care să-l ajute să combată dezertorii din Tula. A presupus că chinezii vor fi „mai nemiloşi" decât „ruşii slabi de înger" în aplicarea de represalii împotriva sătenilor. Astfel de măsuri au fost rareori eficiente, de multe ori întărind nu doar opoziţia dezertorilor, ci şi a întregii ţărănimi locale, deja iritată de rechiziţionările şi înrolările Roşiilor. Unii dezertori s-au constituit în bande de gherilă. Aceştia se numeau Verzi, pentru că se ascundeau în păduri, şi erau aprovizionaţi de ţărani; uneori aceste armate ţărăneşti se intitulau Verzi pentru a se distinge şi de Roşii, şi de Albi. Aveau chiar propria lor propagandă „verde" şi o ideologie bazată pe apărarea revoluţiei ţărăneşti locale. În primăvara lui 1919, practic toată ariergarda Armatei Roşii, atât de pe Frontul de Est, cât şi de pe Frontul de Sud, a fost acaparată de armatele Verzilor. În provinciile Tambov, Voronej, Saratov, Penza, Tula, Orel, Nijni Novgorod, Kaluga, Tver şi Riazan, bandele de ţărani, numărând uneori mii de oameni, au distrus liniile de cale ferată, liniile de telegraf şi podurile, au devastat depozitele militare sovietice şi au prins în ambuscadă unităţi ale Armatei Roşii aflate în trecere. Distrugerile şi haosul pe care l-au provocat Verzii vor fi un factor crucial în slăbirea Frontului Roşu într-un moment vital al războiului civil şi vor conduce la realizarea breşei de către Albi[18].

*

Poate părea ciudat că un ţăran tânăr ca Oskin putea fi atât de nemilos în reprimarea ţăranilor din provincia lui natală. Nu era însă ceva neobişnuit. Armata Roşie era plină de subofiţeri şi de comisari ţărani ca el. Ea a fost şcoala lor de comunism – cea care

i-a transformat din ţărani în tovarăşi – şi o parte vitală a educaţiei lor a fost să înveţe cum să folosească violenţa împotriva „alor lor”. Nu era nimic nou în asta. Pentru ţărănime, serviciul militar a fost întotdeauna o formă de avansare pe scara socială şi de transformare psihologică. Armata lărgeşte orizontul ţăranului, îl familiarizează cu noile tehnologii şi metode de organizare şi îl învaţă adeseori să scrie şi să citească. Experienţa rusească din Primul Război Mondial a fost revoluţionară în această privinţă. Cei mai mulţi dintre ţăranii recrutaţi în armată fuseseră, aidoma lui Oskin, instruiţi în perioada exploziei învăţământului rural din perioada 1900-1914. Trei din patru ţărani recrutaţi în armată în 1914 au fost înregistraţi ca alfabetizaţi. Ei au format o bază uriaşă din care se va ridica o nouă clasă de ofiţeri şi tehnicieni militari ce vor înlocui vechea elită, distrusă de războiul cu Puterile Centrale. Şase din zece elevi militari educaţi în şcolile de ofiţeri între 1914 şi 1917 proveneau din familii de ţărani[19]. Ei au fost sublocotenenţii radicali, Oskinii anului 1917, care au condus revoluţia din armată şi care au fost aleşi în comitetele ostăşeşti. Prin instruirea lor vechiul regim a plantat sămânţa propriei distrugeri.

La fel au apărut şi infanteriştii noului regim. Avansând atât de mult pe scara ierarhică, pentru aceşti fii de ţărani era greu să revină după război la anostele treburi ale vieţii rurale. Noile lor abilităţi şi prestigiul, ca să nu mai vorbim despre autoapreciere, le-au dat ambiţia să aspire la ceva mai bun. Pentru Oskin, ca pentru mulţi alţi ţărani din acea generaţie de război, acest lucru nu putea să însemne decât slujirea noului regim. Înscrierea în partid le-a oferit o evadare bine-venită din universul limitat al satului bunilor şi străbunilor lor ţărani, din vechea Rusie a icoanelor şi libărcilor. Le-a oferit accesul în lumea nouă, centrată pe oraşe, a elitelor conducătoare. Cea mai mare parte a birocraţiei sovietice, comisarii provinciali şi tovarăşii din anii 1920 au provenit din rândul acestor fii de ţărani; şi pentru cei mai mulţi dintre ei, ca şi pentru Oskin, Armata Roşie a reprezentat calea spre glorie.

Bolşevicii au înţeles repede potenţialul Armatei Roşii ca şcoală pentru viitorii lor birocraţi. Încă din aprilie 1918 au fost introduse lecţii speciale de citit, scris şi aritmetică pentru toţi soldaţii. În primii ani ai regimului sovietic, în cazărmile şi cantonamentele Armatei Roşii au fost alfabetizaţi mai mulţi oameni decât în tot restul ţării. La sfârşitul anului 1920 existau 3.000 de şcoli ale Armatei Roşii, cu peste două milioane de cărţi. Prima emblemă a Armatei Roşii reprezenta o seceră şi un ciocan, împreună cu o puşcă şi o carte[20].

O bună parte a învăţăturii era, inevitabil, cel mai grosolan tip de îndoctrinare politică. Era o îmbinare între vechile idealuri socialiste de educaţie a poporului şi nevoile doctrinare ale regimului bolşevic. Abecedarele şi manualele erau pline de scene din viaţa cotidiană, cu care ţăranii erau familiarizaţi şi din care se

puteau trage apoi lecţii de politică şi morală. Acesta a fost ABC-ul comunismului. Dora Elkina îşi aminteşte cum a ajuns să scrie primul abecedar sovietic. În 1919 a fost trimisă pe Frontul de Sud ca să-i înveţe pe soldaţi să scrie şi să citească. Făcuse rost de câteva manuale şcolare vechi şi a scris pe tablă prima propoziţie: „Maşa mănâncă hrişcă”. Soldaţii însă nu făceau decât să râdă şi să o tot întrerupă. Aproape în lacrimi, i-a venit ideea să transforme lecţia într-o dezbatere politică şi le-a explicat soldaţilor de ce nu puteau să se întoarcă acasă la Maşa lor şi de ce din ţară lipsea hrişca. Apoi s-a întors la tablă şi a scris: „Noi nu suntem sclavi, sclavi nu suntem!”. A avut un succes imens în rândul soldaţilor, pentru care ideea de a nu fi sclavi fusese întotdeauna un aspect esenţial al revoluţiei. Această simplă expresie a demnităţii umane a devenit mai târziu faimoasă, ca frază de deschidere a cărţii ei de citire. A fost folosită în şcolile primare în toată perioada anilor 1920 şi 1930. Pentru milioane de ruşi, mulţi dintre ei încă în viaţă, aceasta a fost prima frază pe care au învăţat să o citească[21].

Poetul Maiakovski a scris şi a ilustrat la rândul lui unul dintre primele abecedare scoase de Comisariatul pentru Educaţie în timpul războiului civil. Cu rădăcini evidente în tradiţia *lubok* – povestiri simple în imagini, care s-au vândut cu milioanele în secolul al XIX-lea –, manualul era o strălucită satiră populară, cu cuplete neconvenţionale în stilul *ceastuşka*, cântece cu rimă şi un umor iconoclast şi grosolan, care plăcea soldaţilor din tranşee:

B
Bolşevicii-s pe burjui.
Burjuii-s puşi pe jar.

K
Vacile (*korovî*) nu prea au grabă.
Kerenski a fost prim-ministru.

M
Menşevicii-s aşa oameni
Ce dau fuga la mămica.

Ţ
Florile (*ţvetî*) au dulce miros seara
Ţarul Nicolae le iubea foarte mult[22].

Armata Roşie era arena principală a propagandei bolşevice în războiul civil. Scopul ei era să-i şcolească pe soldaţi după principiile bolşevismului – să-i transforme din ţărani în proletari. „Scopul principal al propagandei noastre în Armata Roşie – declara unul dintre pionierii ei – este să luptăm împotriva psihologiei mic-burgheze, de proprietar, a ţăranului şi să-l transformăm într-un luptător cu conştiinţă revoluţionară.”[23] În armată existau cluburi de lectură şi grupuri de discuţii, unde erau trecute în revistă cele mai recente ediţii ale ziarelor; erau seri de concerte şi de conferinţe, unde veneau diverşi demnitari bolşevici; trenuri de propagandă, dotate cu biblioteci, tipografii şi chiar săli de cinematograf, făceau turul fronturilor; iar grupurile teatrale ale Armatei Roşii distrau trupele cu spectacole de cabaret şi de teatru, transmiteau semnificaţia puterii sovietice şi subliniau răul reprezentat de inamicii ei.

O jumătate de milion de soldaţi ai Armatei Roşii s-au înscris în Partidul Bolşevic în timpul războiului civil. Ei au fost misionarii revoluţiei. Au dus cu ei bolşevismul, ideile şi metodele lui înapoi în oraşele şi satele lor, unde au intrat masiv în instituţiile sovietice la începutul anilor 1920. Întregul aparat sovietic a fost astfel militarizat. Anumite fronturi şi armate au colonizat anumite comisariate. Facţiunile de partid s-au format pe baza legăturilor dintre veteranii războiului civil. Armata Roşie, ca întreg, cu comanda ei centralizată, a fost considerată un model pentru aparatul sovietelor. Troţki le punea adeseori alături, comparând nevoia de disciplină în activitatea industrială şi în societate în general cu nevoia de disciplină în rândul trupelor. Succesul Armatei Roşii a condus tot mai mult la aplicarea metodelor militare în întregul sistem sovietic. Nimic nu a contribuit în mai mare măsură la modelarea atitudinii de conducători a bolşevicilor ca experienţa din războiul civil. Identitatea şi imaginea de sine a regimului sovietic s-au bazat pe mitul unei noi ordini, născută din lupta armată împotriva celei vechi; şi aproape la fel ca în Spania lui Franco, acest cult al războiului civil a devenit o armă esenţială de propagandă mitologică a regimului stalinist, care cerea constant poporului sovietic să manifeste acelaşi spirit eroic, aceeaşi disciplină şi acelaşi sacrificiu de sine pe care le demonstrase şi în războiul civil. Chiar şi limbajul regimului bolşevic, care menţiona constant „campanii”, „bătălii” şi „fronturi” sau „avangarda” şi „luptătorii” lui pentru socialism, păstra urmele acestui militarism. Bolşevismul născut din războiul civil se considera a fi o frăţie de campanie a unor tovarăşi de arme, care cucerea Rusia şi lumea cu un creion roşu într-o mână şi o armă în cealaltă.

Culaci, „sacoşari” şi brichete

În ianuarie 1920, Emma Goldman revenea în Petrogradul pe care îl cunoscuse ca adolescentă în anii 1880. Timp de peste treizeci de ani, perioadă în care anarhista locuise în Statele Unite, „veselia oraşului, vivacitatea şi strălucirea lui" îi rămăseseră vii în memorie. Petrogradul pe care l-a regăsit în 1920 era însă un loc foarte diferit:

> Era aproape în ruină, de parcă un uragan trecuse peste el. Casele semănau cu nişte morminte vechi şi distruse dintr-un cimitir dărăpănat, căzut în uitare. Străzile erau murdare şi părăsite; dispăruse orice urmă de viaţă din ele. Înainte de război Petrogradul avea o populaţie de aproape două milioane; în 1920 scăzuse la cinci sute de mii. Oamenii umblau de colo colo ca nişte cadavre vii; lipsa alimentelor şi a combustibilului vlăguia încet oraşul; inima lui era cuprinsă de gheara morţii. Bărbaţi, femei şi copii emaciaţi, cu urme de degerături, stăteau sub şfichiuirea aceluiaşi bici, căutarea unei bucăţi de pâine sau a unui lemn pentru foc. Ziua, această imagine îţi frângea inima, noaptea, era o povară insuportabilă. Încremenirea cruntă a marelui oraş era paralizantă. Mă bântuia această tăcere grozav de apăsătoare, spartă doar de împuşcături răzleţe[24].

Marile oraşe din nord au fost principalele victime ale revoluţiei şi războiului civil. Ele au suferit cel mai mult de pe urma distrugerilor fizice şi au devenit aproape nişte oraşe-fantomă. Petrogradul a fost una dintre principalele victime: evacuarea capitalei la Moscova se pare că i-a luat orice urmă de viaţă. Gorki, un *peterburjeţ* până în măduva oaselor, a văzut în distrugerea oraşului un semn al dispariţiei civilizaţiei din Rusia, decăderea ei din Europa în Asia. „Petrogradul moare ca oraş", îi scria el Ekaterinei în 1918. „Cu toţii îl părăsesc – pe jos, călare, cu trenul. Cai morţi zac pe străzi. Câinii îi mănâncă. Oraşul este incredibil de murdar. Moika şi Fontanka sunt pline de mizerii. Este moartea Rusiei."[25] În povestirea intitulată *Peştera* (1922), Zamiatin a descris Petrogradul din timpul războiului civil ca pe o aşezare din epoca glaciară, populată de troglodiţi care se închinau „zeului peşterii", primusul, şi îşi ardeau cărţile ca să supravieţuiască. Eroul povestirii, Martin Martinîci, un iubitor al Opusului 74 al lui Scriabin, ajunge să fure lemne de la vecinul său.

Probabil că supravieţuitorilor din oraşe din acei ani li se părea că viaţa urbană a Rusiei se întorcea în preistorie. Centrele odinioară pline de agitaţie erau acum cufundate într-o tăcere sinistră. Uşile magazinelor şi restaurantelor erau bătute în scânduri; fabricile erau închise. Traficul era atât de slab, încât pe străzile pustii începuseră să crească buruieni. „Petrogradul se transformă într-un cimitir", nota în jurnalul său Vasili Vodovozov, un bătrân profesor şi activist liberal, în primăvara lui 1919. „Dar aerul e curat ca într-un cimitir de la ţară." Caii dispăruseră de pe străzile oraşului, pentru că stăpânii lor nu-i mai puteau hrăni, şi

reapăreau în ciorbe şi gulaşuri, sub formă de carne puturoasă. „Cârnat de război civil” era un eufemism pentru carnea de cal – sau şi mai rău (pentru că nu doar caii dispăruseră: foametea făcuse să dispară şi câinii, pisicile şi păsările din oraş, împreună cu animalele de la grădina zoologică). În anii aceia, una dintre imaginile caracteristice ale oraşelor era aceea a copiilor slăbănogi care trăgeau la şarete şi taxiuri, ca nişte animale de povară. Nici măcar la Kremlin nu exista hrană pentru cai – douăzeci dintre ei au murit de inaniţie –, aşa că oficialii trebuiau să circule cu taxiuri particulare[26].

Şobolanii şi gândacii de bucătărie erau singurele specii care prosperau. Deteriorarea caselor şi a sistemului de salubritate a favorizat înmulţirea dăunătorilor. Gardurile de lemn au dispărut, smulse pentru a fi puse pe foc. O casă cu trei niveluri care era abandonată ajungea să fie devalizată până la cărămizile de temelie în doar câteva nopţi. Trei mii de case din lemn au fost distruse doar în Petrograd, în perioada 1919-1920. Lumea lua ramele de la ferestre, podelele, uşile şi lambriurile din lemn. Aproape toţi copacii au dispărut, doborâţi cu topoarele, pentru lemn de foc. În oraşul ucrainean Nikolaev, toţi copacii de pe bulevardele centrale au dispărut în cele două zile din ianuarie 1920 care au trecut între plecarea Albilor şi sosirea Roşiilor. În iernile îngheţate ale războiului civil, darul cel mai de preţ pe care îl puteai face unui prieten era o bucată de lemn pentru foc. Oamenii erau literalmente gata să ucidă pentru ea. Şi-au ars mobilele, cărţile şi scrisorile, doar ca să se apere de frig[27].

Cât despre condiţiile de salubritate ale oraşelor, acestea erau aproape de nedescris. Conductele de apă crăpau din cauza gerurilor iernilor arctice. Lumea trebuia să aducă apa de la pompele de pe stradă, iar curţile erau folosite ca toalete. Scările blocurilor de apartamente miroseau permanent a urină. În lipsa curentului electric, care funcţiona doar două-trei ore pe seară, oamenii îşi făcuseră un fel de lampă cu fitil şi ulei, dintr-o sticlă umplută cu grăsime. Se numea *nedîşalka* („nu sufla”), pentru că umplea încăperile cu un fum puturos, care irita căile respiratorii şi plămânii şi înnegrea pereţii. După spusele unui contemporan, această lampă primitivă „te făcea să vezi în întuneric, dar nu te lăsa să scrii sau să citeşti şi nici măcar să te mişti cine ştie ce”, pentru că „se stingea la cea mai mică suflare”. Nu exista nici un sistem corespunzător pentru colectarea gunoiului, din pricina lipsei cailor. Oamenii îşi aruncau gunoiul în stradă şi prin pieţe, ceea ce atrăgea curând şi dăunătorii. Bolile se răspândeau la scară epidemică: holera, tifosul, dizenteria şi gripa au ucis mii de oameni în fiecare an. Rata mortalităţii în Petrograd a fost estimată în 1919 la optzeci la mie. Morgile şi cimitirele nu reuşeau să facă faţă, iar cadavrele zăceau luni întregi, aşteptând să fie îngropate[28].

Hrana – sau lipsa ei – a stat la baza crizei urbane. „A început foametea în Petrograd”, scria Gorki în iunie 1918. „Aproape zilnic

sunt adunaţi oameni care pică pe stradă din pricina epuizării.” Livrările de alimente în oraş au scăzut vertiginos. Brutăriile s-au închis. Chiar şi în oraşul Saratov de pe Volga, aflat în mijlocul celei mai bogate regiuni cerealiere, se formau cozi lungi la pâine încă înainte de ora 5 dimineaţa, cu două ore înainte de deschiderea brutăriilor. Un muncitor obişnuit consuma mai puţin de 2.000 de calorii pe zi – mai puţin de jumătate din aportul recomandat. În comparaţie cu anii anteriori războiului civil, care cu greu ar fi putut fi consideraţi o epocă de aur, muncitorul consuma acum jumătate din cantitatea de pâine şi o treime din cea de carne. Preţurile la alimente au urcat ameţitor, în timp ce salariile muncitorilor reprezentau 24% din valoarea pe care o avuseseră în 1913; iar până la finele lui 1919 valoarea a scăzut la 2%. Studiile au arătat că muncitorul mediu cheltuia trei sferturi din venituri pentru hrană, în comparaţie cu 1913, când cheltuia mai puţin de jumătate. Au arătat de asemenea că salariile reprezentau doar jumătate din veniturile muncitorilor. Cu alte cuvinte, masa muncitorilor era silită să se alimenteze cu ajutorul economiei informale sau de pe piaţa neagră. Ethel Snowden a sosit la Moscova în 1920, ca membră a delegaţiei britanice a Partidului Laburist şi a TUC[*4], şi în timpul unei vizite într-o fabrică şi-a întrebat ghidul cât câştiga în medie un muncitor. Când i s-a spus cât şi că era suficient să-şi hrănească familia vreme de numai trei zile, a exclamat cu naivitate: „Vai! Ce isteţi şi cumpătaţi sunt muncitorii, dacă reuşesc să trăiască fără mâncare în celelalte douăzeci şi şapte de zile ale lunii. Cum reuşesc?”. Răspunsul, desigur, a fost că mai câştigau şi din alte surse. Îşi vindeau obiectele personale prin talciocuri; mergeau în zonele rurale ca să facă schimburi cu ţăranii; îşi puneau copiii să cerşească; iar pe soţiile şi fiicele lor le trimiteau pe stradă să-şi vândă trupul. În 1918, pe străzile Petrogradului erau cel puţin 30.000 de prostituate, majoritatea adolescente. Multe proveneau din „familii respectabile”. Un studiu de la începutul anilor 1920 a arătat că 42% dintre prostituatele din Moscova proveneau din familii aristocrate sau burgheze pe care revoluţia le ruinase. Emma Goldman a văzut cum pe Nevski Prospekt se înşirau tinere frumoase, care „se vindeau pentru o pâine sau o bucată de săpun ori de ciocolată”[29].

Pentru aşa-numiţii „foşti”, acum fără slujbă sau lipsiţi de raţia de hrană, alergătura zilnică după mâncare era un chin. Odinioară puternice vlăstare ale aristocraţiei, acum erau reduşi la a-şi vinde în stradă ultimele bunuri de preţ. Clasele îmbuibate deveniseră firave. Când erau întrebaţi ce mai fac, oamenii răspundeau în glumă: „Ar putea fi mai rău. Măcar reuşesc să slăbesc puţin”. Nici familia Brusilov nu avea întotdeauna de mâncare, în ciuda darurilor frecvente de unt, lapte, miere şi smântână pe care le trimiteau ţăranii loiali, veterani de război. În 1919, Brusilov a acceptat un post la arhivele Statului-Major al

Armatei Roşii, pentru a coordona redactarea unei compilaţii despre rolul jucat de Rusia în Marele Război. Primea un salariu de 3.500 de ruble pe lună, cu totul insuficient pentru traiul zilnic. „Era dureros să vezi cum trăiau", îşi aminteşte un prieten apropiat al familiei Brusilov. „Masa lor principală consta într-un singur fel de mâncare, de obicei preparat doar din cartofi."[30]

Gorki a adoptat cauza intelectualilor înfometaţi. A făcut publică situaţia lor disperată în editorialele lui din *Novaia jizn*. Profesorul Ghezehus, renumitul fizician, acum în vârstă de şaptezeci de ani, era bolnav, în spital, „umflat de foamete", ca un african afectat de inaniţie. Vera Petrova, medic de *zemstvă*, „neajutorată şi mizeră, murea de foame într-o odaie prăfuită şi oribilă". Glazunov, renumitul compozitor, devenise „slab şi palid" şi trăia alături de bătrâna sa mamă în două odăi neîncălzite din Petrograd. Când H.G. Wells a venit să-l viziteze, Glazunov l-a implorat să-i trimită nişte hârtie pe care să-şi poată scrie compoziţiile. Chiar şi Pavlov, singurul om de ştiinţă al Rusiei laureat al Premiului Nobel, a fost nevoit să-şi petreacă timpul cultivând morcovi şi cartofi. Gorki a făcut apel la liderii bolşevici pentru raţii speciale, un apartament mai bun şi alte solicitări în numele acestor genii care mureau de foame. Lenin i-a satisfăcut cele mai multe cereri: avusese dintotdeauna o afecţiune deosebită pentru Gorki şi, poate chiar mai relevant, era pe deplin conştient de influenţa acestuia în străinătate. Gorki s-a folosit de acest lucru ca să salveze cât putea mai mult din vechea cultură a Rusiei: a devenit curatorul ei autonumit (folosindu-şi uneori poziţia pentru a cumpăra ieftin lucrări de artă pentru sine). Ameninţarea la adresa culturii pe care o reprezenta revoluţia a devenit una dintre temele constante ale lui Gorki. În dimineaţa în care bolşevicii au preluat puterea, el şi-a intitulat rubrica din *Novaia jizn* „CULTURA ESTE ÎN PERICOL!". A înfiinţat un adăpost pentru scriitori în fosta casă a lui Eliseev, un negustor bogat, situată la intersecţia dintre Nevski Prospekt şi Bolşaia Morskaia. Noaptea, clădirea în V semăna cu o barcă, aşa că a ajuns să fie cunoscută drept „corabia nebunilor". Mai târziu Gorki a înfiinţat şi Casa Artiştilor. Şi-a fondat şi propria editură, Literatura Universală, pentru a publica ediţii ieftine, de masă, din scrierile clasicilor. În birourile ei erau angajaţi ca traducători şi redactori sute de scriitori, jurnalişti, savanţi, muzicieni şi artişti care altfel ar fi trebuit să se descurce singuri. Gorki a considerat-o mai puţin o afacere şi mai mult o operă de caritate. Într-adevăr, multe dintre numele mari ale literaturii secolului XX – Zamiatin, Gumiliev, Babel, Ciukovski, Hodasevici, Mandelştam, Şklovski, Piast, Blok şi Zoşcenko – au reuşit să supravieţuiască în acei ani de foamete în mare parte datorită patronajului lui Gorki. Deşi în anii ulteriori mulţi dintre ei l-au condamnat pe Gorki pentru legăturile lui strânse cu bolşevicii, ei înşişi nu ar fi supravieţuit războiului civil fără relaţiile sale[31].

Gorki şi-a transformat apartamentul imens de pe Kronverski Prospekt într-un refugiu pentru victimele persecutate şi sărace ale războiului civil. În comparaţie cu frigul şi umezeala în care trăia majoritatea populaţiei, era ca în rai. Viktor Serghe l-a descris ca fiind „cald ca o seră". Gorki a adunat tot felul de „soţii" şi „surori", „fiice" şi „fraţi", cu toţii victime într-un fel sau altul ale terorii, cărora le-a îngăduit să se adăpostească în casa lui. Atât de mulţi au venit în apartamentul lui Gorki – la început doar ca să bea ceai şi să discute, dar au sfârşit cumva prin a rămâne mai mulţi ani –, încât peretele care îl despărţea de apartamentul vecin a trebuit să fie dărâmat şi cele două apartamente s-au transformat în unul singur. Amanta lui Gorki, Moura Budberg (pe atunci încă baroneasa Benckendorff), locuia într-una din camere şi gătea majoritatea meselor împreună cu o prietenă a artistului Tatlin, care locuia în altă odaie. La prânz şi la cină în jurul mesei exista întotdeauna un grup pestriţ şi interesant de personaje. Scriitori şi artişti renumiţi stăteau cot la cot cu muncitori şi marinari pe care Gorki îi pescuise de pe străzi. H.G. Wells a stat acolo în 1920, când a făcut o vizită în Rusia. Şaliapin era un vizitator frecvent şi întotdeauna îi înjura pe bolşevici; dar la fel de des veneau şi liderii bolşevici Lunacearski şi Krasin, iar şeful adjunct al CEKA din Petrograd, Gleb Boki, s-a întâlnit probabil acolo cu multe dintre victimele sale. Era chiar şi un fost mare duce, Gavril Konstantinovici Romanov, împreună cu fosta mare ducesă şi câinele lor. Lui Gorki i se făcuse milă de ei şi îi scosese din închisoarea CEKA după ce Gavril se îmbolnăvise. Cei doi locuiau la etajul superior, într-o cameră plină de mobilă veche şi statuete budiste, şi abia dacă ieşeau din casă, de teamă să nu fie arestaţi. La masă stăteau într-o tăcere semeaţă. Pentru că, aşa cum fostul mare duce a scris ulterior, la masa lui Gorki erau oameni de genul celor care „se bucurau de nenorocirea noastră" şi „era dezagreabil pentru noi să fim obligaţi să ne amestecăm într-o astfel de societate"[32].

Nu a durat mult până când s-a răspândit zvonul că Gorki putea să ajute pe toată lumea, iar el a fost asaltat de scrisori cu rugăminţi. Un profesor voia ca Gorki să-i facă rost de un anumit tip de ochelari. O poetă se ruga pentru o raţie de lapte pentru bebeluşul ei. Un doctor de provincie avea nevoie de un cabinet nou, pentru că sediul cel vechi fusese rechiziţionat de Soviet. O văduvă voia un bilet de tren ca să se întoarcă la familia ei de la ţară. Un bătrân i-a scris chiar ca să-i ceară o proteză dentară. Mulţi voiau ca Gorki să-i ajute să-şi elibereze rudele din închisorile CEKA – iar el a încercat într-adevăr să intervină pentru mulţi (vezi pp. 582-583). Alţii însă cereau imposibilul. Un bărbat, de exemplu, i-a scris ca să-l întrebe ce avea de gând să facă în legătură cu faptul că el fusese jefuit. Iar un deţinut i-a scris să-l întrebe dacă va fi dată o amnistie cu ocazia aniversării de cincizeci de ani a lui Gorki – şi dacă da, voia să ştie dacă şi el va putea fi

eliberat[33]. La fel ca Rasputin, Gorki devenise un fel de *maître des requêtes* pentru toţi cei care erau prea neputincioşi ca să ajungă la funcţionarii statului.

*

Criza alimentară din oraşe a fost în primul rând o problemă de distribuire şi de schimb, şi nu una de producţie. Căile ferate nu puteau fi folosite, în mare parte ca rezultat al crizei economice şi al penuriei cronice de combustibil, şi nu puteau face faţă transporturilor de alimente către oraşe. Depourile feroviare erau nişte cimitire pentru locomotive defecte. Mai mult de jumătate din materialul rulant avea nevoie de reparaţii, însă atelierele specializate pentru căile ferate erau complet distruse. Problema principală era lipsa de piese de schimb. Într-un atelier de reparaţii, de exemplu, s-a descoperit că muncitorii demontau piese de la o locomotivă pentru a repara o alta, aşa încât, pentru fiecare locomotivă reparată, alte câteva aveau să ajungă şi mai avariate. Situaţia a devenit şi mai haotică atunci când căile ferate au fost asaltate de mulţimile numeroase de orăşeni, soldaţi şi refugiaţi flămânzi din zonele de război care se năpusteau la fiecare tren ce se îndrepta către zonele rurale, în speranţa că se vor stabili acolo sau că vor putea cumpăra hrană mai ieftin. Oficialii căilor ferate erau uşor de mituit şi multe trenuri de marfă erau jefuite sau deviate. Vagoanele cu alimente care plecau pline din zonele rurale ajungeau la Moscova sau Petrograd goale[34].

Adevărata sursă a crizei urbane a fost însă refuzul ţăranilor de a vinde produse alimentare în schimbul bancnotelor. Odată cu prăbuşirea producţiei de bunuri de consum din perioada războiului şi cu inflaţia uriaşă, ţăranii au putut cumpăra din ce în ce mai puţin cu sacii de ruble care li se ofereau pentru produsele lor. Eforturile guvernului de a cumpăra alimentele la preţuri fixe, care datau din 1916, nu au făcut decât să-i încurajeze pe ţărani să se retragă de pe piaţă. Şi-au diminuat producţia, au trecut pe culturi care nu erau supuse controlului de stat sau şi-au ascuns surplusul de teama agenţilor de achiziţii ai guvernului. Mulţi ţărani îşi foloseau cerealele ca să-şi hrănească vitele sau le vindeau agenţilor de pe piaţa neagră din oraşe, iar mulţi le-au transformat în votcă.

Au luat amploare industriile domestice, în mare parte neidentificate de statisticieni, pe măsură ce ţăranii au încercat să confecţioneze toate produsele de gospodărie pe care odinioară le cumpărau de la oraş, dar care acum erau fie indisponibile, fie prea scumpe pentru a le mai putea procura. Din vechi deşeuri de fier meşterii rurali făceau pluguri şi seceri simple. Se cultivau in şi cânepă pentru a se confecţiona din ele haine şi funii; se tăia lemn pentru fabricarea roţilor şi mobilelor; se culegea stuf pentru

coşărci; se extrăgea lut pentru ceramică; iar plantele oleaginoase erau cultivate pentru combustibil. Vechile meşteşuguri ţărăneşti care fuseseră abandonate în epoca maşinilor cu aburi reînviau acum. Rusia rurală revenea încet la metodele Evului Mediu, când, după spusele unui oficial,

> Rus' nu avea nici căi ferate, nici vapoare, nici mori acţionate de aburi, nici fabrici, nici altă „invenţie europeană", pe vremea când meşteşugarii hrăneau, îmbrăcau şi încălzeau întreaga Rusie şi confecţionau toată încălţămintea pentru ea, când totul era făcut de ei, la scară mică şi foarte rustic – cu o dăltiţă în loc de strung, cu un topor în loc de joagăr[35].

Pe scurt, zona rurală devenea tot mai arhaică şi mai autarhică. Învăţa să trăiască fără ajutorul oraşelor şi, în ansamblu, se descurca foarte bine. Au fost, ce-i drept, locuri unde ţăranii au suferit de foame în primăvara anului 1918, mai ales în regiunile din nord, care fuseseră întotdeauna dependente de importul de cereale. Era un nonsens ca bolşevicii să susţină că orice ţăran care făcea stocuri de hrană era un „culac", un „capitalist", de vreme ce mulţi făceau asta ca să nu moară de foame în lunile de iarnă. Recolta din 1917 fusese slabă şi, pentru că acum trebuiau să semene în plus şi terenurile foştilor moşieri, mulţi ţărani nu mai aveau surplus. Se spunea, de exemplu, că în Tver mâncau „turte făcute din ulei de in şi paie". Chiar şi Semionov, un fermier ţăran model, i-a scris în aprilie 1918 unui prieten că nu avea „nici pe departe destule grâne pentru consum şi ca să-mi hrănesc vitele". La fel ca mii de alte comunităţi ţărăneşti, Semionov şi consătenii lui din Andreevskoe au fost siliţi să organizeze o expediţie pentru a achiziţiona şi importa cereale din sudul fertil[36].

Acelaşi lucru îl făceau şi cei de la oraş. Au fugit cu milioanele din oraşele înfometate şi au încercat să se stabilească la ţară, pentru a fi mai aproape de sursele de hrană. Marile oraşe industriale din nord şi-au pierdut jumătate din populaţie în perioada în care Rusia a revenit la trecutul ei rural. „Oraşul este în pericol!", declara Viktor Serghe. Între 1918 şi 1920 Petrogradul a pierdut aproape trei sferturi din populaţie. La Moscova, ea s-a redus cu mai bine de jumătate. În gări domnea haosul, mulţimi de oameni se luptau să urce în trenurile care mergeau spre zonele rurale. Oamenii călătoreau pe acoperişurile vagoanelor şi aninaţi de geamuri şi de tampoane, riscând să-şi rupă mâinile şi picioarele sau chiar să-şi piardă viaţa. Un tren care pleca din Petrograd a fost atât de supraaglomerat, încât la traversarea unui pod s-a balansat prea tare şi a căzut în Neva; sute de pasageri s-au înecat[37].

Nobilimea s-a repezit spre ceea ce mai rămăsese din moşiile ei. Tania Kuzminski, cumnata lui Tolstoi, a mers de la Petrograd la Iasnaia Poliana. Nepoata ei a ajutat-o să plece la drum, rugându-i pe hamali să-i găsească un loc în tren: „Ea este Natașa Rostova din *Război şi pace*". Însă pentru gărzi asta nu însemna nimic. Doar

mulţumită unui grup de comisari bătrâna firavă înveşmântată în blănuri a primit în sfârşit o cutie de lemn pe care să se aşeze, în unul dintre vagoanele de marfă. Alţi nobili rămaşi fără moşii şi-au încercat totuşi norocul la ţară. La invitaţia ţăranilor, familia Brusilov s-a dus să locuiască într-un sat situat la nord de Moscova. Poeta Marina Ţvetaeva s-a dus să stea într-o zonă rurală izolată din provincia Tambov, unde putea să-şi dea ultimele lucruri de preţ pe untură, dovleci sau cartofi. Contesa Meşcerskaia, descendentă a aristocraţiei ruse, a plecat împreună cu fiica ei în adormitul târg de provincie Rublev, unde au lucrat în bucătăria unei mori de apă şi au locuit în dormitorul muncitorilor. Tot ce-i mai rămăsese din moştenire – care odinioară cuprindea trei mari moşii, două palate şi o faimoasă pictură de Botticelli – era un ceainic în stil rococo, pe care l-a donat ceainăriei muncitoreşti[38].

Muncitorii constituiau însă majoritatea celor care fugeau din oraşele înfometate. Mulţi dintre ei fuseseră concediaţi din fabrici ca urmare a crizei industriale din 1917-1918. Deşi nu se cunosc cifrele exacte, circa un milion de muncitori ajunseseră şomeri până în primăvara anului 1918. Industriile de război au fost cel mai crunt lovite, mai ales cele de muniţie şi produse chimice, care au concediat în total vreo jumătate de milion de muncitori. Industria metalurgică din Petrograd în special a fost distrusă din cauza penuriei de combustibil, a demobilizării şi a evacuării capitalei. În primele şase luni din 1918, forţa de muncă din fabricile de profil a scăzut de la un sfert de milion la doar 50.000. Pentru bolşevici a fost o catastrofă. Uzinele Lessner Nou şi Erickson, puternicele lor fortăreţe de odinioară, care în toamna anului 1917 aveau peste 7.000 de muncitori fiecare, se reduseseră în primăvara următoare la o forţă de muncă de numai 200 de muncitori. În primele şase luni ale regimului bolşevic, numărul bolşevicilor din Petrograd a scăzut de la 50.000 la doar 13.000. Partidul Bolşevic devenea „avangarda unei clase inexistente”, după expresia lui Şliapnikov[39].

Conform bolşevicilor şi istoricilor acestora, din oraşe au plecat mai ales muncitorii calificaţi şi cu „conştiinţă de clasă”. Depopularea oraşelor a fost aşadar dublată de „declasarea” lor, ca să adoptăm urâtul termen marxist, care înseamnă fărâmiţarea clasei muncitoare. Pentru establishment-ul sovietic era important să susţină acest lucru, deoarece îi permitea să prezinte valul tot mai mare de greve şi de proteste ale muncitorilor din primăvara lui 1918 ca fiind „opera” unor „mic-burghezi” instigaţi de menşevici şi eseri. Cât de stânjenitor trebuie să fi fost pentru ei să admită că aceiaşi muncitori care în octombrie îi ajutaseră să vină la putere le cereau destituirea şase luni mai târziu. Aşa au stat totuşi lucrurile, mai mult sau mai puţin. Cei mai susceptibili să fugă la ţară erau muncitorii care sosiseră cel mai recent la oraş – mai ales femeile venite în timpul boomului industrial din Primul Război Mondial – şi care astfel păstraseră cele mai strânse legături

cu satele lor natale. Era vorba despre muncitori necalificaţi şi semirurali – invariabil, primii pe care angajatorii îi concediau –, prin urmare cei care rămăseseră în oraşe tindeau să fie cei mai calificaţi şi mai proletari (adică aceia care se născuseră la oraş şi care nu aveau legături reale cu lumea rurală). Aceşti muncitori au fost cei care în 1918 au condus grevele şi protestele împotriva bolşevicilor (vezi pp. 562-564).

Perspectiva de a primi o parte din pământul aflat în proprietate comună sau de a porni o afacere la nivel rural era de obicei suficientă pentru a-i ademeni pe muncitorii semi-rurali înapoi în satele lor natale. Conform unui raport al uzinei metalurgice Briansk din 1920, „toţi muncitorii care au vreo legătură cu satul vor să plece din fabrică şi să se stabilească acolo". În general, ţăranii i-au întâmpinat bucuroşi pe muncitorii care aveau rude în sat sau care puteau contribui cu o meserie utilă (de exemplu, tâmplarii şi fierarii), dar foarte rar erau dornici să le cedeze pământ sau hrană celor care nu aveau de nici unele. Aceşti imigranţi erau de obicei lăsaţi să se întreţină singuri, din muncă ocazională, iar soarta lor era adeseori disperată. Un memorialist din provincia Tambov îşi aminteşte că aceşti muncitori şi familiile lor „mergeau pe câmp după ce se strângea secara, căutând fiecare spic rămas pe jos"[40].

Bolşevicii aveau de luptat nu doar cu fuga muncitorilor. Industria şi transporturile fuseseră cuprinse de haos din cauza interminabilei deplasări a orăşenilor înspre şi dinspre zonele rurale, în căutare de provizii de hrană. Milioane de orăşeni, din toate clasele sociale, se bizuiau pe acest mic negoţ – sau „comerţ cu sacoşa", cum i se mai spunea – pentru a se hrăni. Plecau de la oraş cu sacoşe pline de haine şi de bunuri de uz casnic, pe care le vindeau sau le dădeau la schimb în pieţele rurale, întorcându-se apoi cu sacoşe de alimente. Căile ferate erau paralizate de armatele de „sacoşari". Prin Gara Orel, un nod feroviar important în ruta spre sud, treceau zilnic 3.000 de „sacoşari". Mulţi dintre ei călătoreau în grupuri înarmate care atacau trenurile, iar autorităţile locale erau neputincioase. Destinaţiile cele mai populare – provinciile Tambov, Kursk, Kazan, Simbirsk şi Saratov – erau cotropite de circa 100.000 de „sacoşari" în fiecare lună[41].

Pentru oraşele flămânde din nord, acest comerţ primitiv a reprezentat un mijloc universal de a-şi câştiga existenţa. Muncitori, oficialităţi, chiar şi comunişti, practic fiecare a fost obligat să se transforme în negustor cu jumătate de normă. A fost o reacţie spontană şi firească la criza economică şi la distrugerea sistemului de desfacere dintre oraş şi sat. În industrie a provocat însă haosul. Aproape toţi muncitorii erau angajaţi în „comerţul cu sacoşa" într-o formă sau alta. Mulţi dintre ei mergeau la ţară cu unelte, combustibil şi fier vechi furate din fabricile unde lucrau. Alţii confecţionau obiecte primitive în fabrică pe care să le dea la schimb ţăranilor. Primusurile, bricegele şi brichetele erau cele mai

frecvente. Dar se făceau şi tălpi de încălţăminte din benzile transportoare, sfeşnice din resturi de ţeavă, topoare şi pluguri din bucăţi de fier. Întregul fenomen a devenit cunoscut ca *zajigolocinicestvo* („brichetism"), unul dintre cele mai lungi şi mai greu de pronunţat cuvinte din limba rusă. Nu era neobişnuit pentru comitetele de fabrică să susţină sau măcar să închidă ochii la aceste iniţiative spontane. Multe comitete au dat propria lor interpretare Decretului privind controlul muncitoresc, considerând că înseamnă dreptul muncitorilor de a-şi împărţi între ei produsele muncii lor – sau, dacă ele nu existau, bunurile fabricii lor – întocmai aşa cum ţăranii îşi împărţiseră pământurile. Producţia industrială fusese practic întreruptă, întrucât majoritatea muncitorilor îşi petreceau cea mai mare parte a timpului fabricând aceste bunuri pentru piaţa neagră şi dând fuga la ţară ca să le schimbe pe alimente. Într-o zi obişnuită, într-o fabrică obişnuită, 30% din mâna de lucru era absentă. În unele fabrici metalurgice, rata absenteismului putea ajunge până la 80%[42].

În primele luni incerte după ce au ajuns la putere, bolşevicii nu au reuşit să facă prea mare lucru pentru a opri „comerţul cu sacoşa". Orice restricţii au încercat să impună, ele aveau să fie obligatoriu eludate de muncitorii care depindeau de comerţul cu sacoşa pentru a supravieţui. Dreptul de a călători în zonele rurale pentru a-şi procura alimente a reprezentat o cerere esenţială în timpul grevelor şi protestelor muncitoreşti din primăvara anului 1918. Multe fabrici, chiar şi unele dintre sovietele districtuale şi orăşeneşti au organizat acest tip de comerţ pe principii colective. Fără să recurgă la o formă sau alta de negoţ, industria s-ar fi oprit complet. Fabrica sau sovietul ajungea la un acord cu un soviet sătesc ori rural, dând un număr de bunuri de fabrică în schimbul unei cantităţi egale de produse alimentare. Apoi era trimisă o brigadă de muncitori să facă schimbul. Chiar dacă au încercat, bolşevicii nu au putut să prevină acest gen de barter colectiv. Un comisar din provincia Samara susţinea că este inutil să încerce să-i oprească pe „sacoşari", „pentru că toţi călătoresc pe baza paşapoartelor emise de Sovietul lor". Ratele locale ale schimbului natural au început să ia locul banilor. La Kaluga, de exemplu, un metru de pânză valora cât o jumătate de kilogram de unt sau un kilogram de mazăre; o jumătate de kilogram de săpun făcea cât un kilogram de mei; iar o pereche de bocanci, o jumătate de kilogram de cartofi. În acest sistem medieval, făina era etalon-aur: o jumătate de kilogram valora şapte litri de gaz sau un kilogram şi jumătate de tutun ori un palton[43].

Cooperativele jucau un rol important în comerţul local şi adeseori stabileau condiţiile barterului şi ale schimburilor. În timpul războiului, cooperativele au prosperat ca unele dintre mijloacele importante de comerţ între oraş şi sat. În 1918 ele susţineau că răspund nevoilor a o sută de milioane de consumatori (70% din populaţie)[44]. Fabricile, sindicatele, grupurile

profesionale şi asociaţiile locale s-au constituit în cooperative urbane pentru procurarea de bunuri. Ţăranii se înscriau în cooperative pentru a-şi vinde produsele şi a obţine în schimb produsele de manufactură de care aveau nevoie. Cooperativele rurale serveau şi drept canale pentru propagarea noilor metode agricole îmbunătăţite, oferindu-le ţăranilor unelte de ultimă generaţie, fertilizatori, credite şi sfaturi despre cele mai recente tehnici. Pentru Semionov, un pionier al mişcării cooperative din Volokolamsk, aceasta a fost una dintre principalele realizări ale revoluţiei.

*

Dacă nu ar fi fost atât de ostili faţă de piaţă, bolşevicii s-ar fi folosit de acest sistem colectiv de barter pentru a ajuta oraşele cu hrana necesară şi a alimenta industria cu materii prime. Chiar dacă era primitiv şi haotic, sistemul ar fi fost poate mai eficient decât monopolul de stat în furnizarea de alimente, pe care au început să-l introducă din mai 1918 ca bază pentru economia planificată. Comunismul de război, cum a ajuns să fie cunoscut acest sistem, a fost în multe privinţe un prototip al economiei staliniste. Viza abolirea oricărui comerţ particular, maximizarea controlului de stat asupra distribuţiei şi asupra pieţei muncii, naţionalizarea completă a industriilor importante, colectivizarea agriculturii şi, în momentul lui culminant – în 1920 –, înlocuirea sistemului monetar cu un sistem universal de raţionalizare, aparţinând statului.

Originile comunismului de război reprezintă de multă vreme subiectul unei dezbateri intense în rândul istoricilor. Pentru cei de stânga, el a fost esenţialmente răspunsul pragmatic la exigenţele militare ale războiului civil; iar pentru cei de dreapta, a decurs direct din ideologia leninistă. Disputa are implicaţii mai largi pentru natura şi dezvoltarea regimului sovietic. Conform viziunii de stânga, comunismul de război nu a fost decât o deviere temporară de la economia mixtă pe care Lenin o formulase în primăvara lui 1918 şi la care a revenit în Noua Politică Economică din 1921. Aceasta implică faptul că socialismul „blând" sau pro-piaţă urmărit de bolşevici în aceste două perioade era chipul real al leninismului, opus socialismului „dur" sau anti-piaţă din perioada comunismului de război şi din cea stalinistă. De aici „leninismul" proclamat al reformelor lui Gorbaciov. În opinia celor de dreapta, totuşi, „socialismul dur" din timpul războiului civil a fost inspirat direct de metodele etatiste care au stat în centrul ideologiei revoluţionare a lui Lenin. După ei, bolşevicii au adoptat comunismul de război ca mijloc de a introduce socialismul prin decrete şi au făcut concesii economiei de piaţă numai atunci când au fost siliţi. A existat aşadar o evoluţie logică,

o continuitate istorică între programul lui Lenin din 1902, comunismul de război şi economia stalinistă planificată.

Chiar dacă atât pragmatismul, cât şi ideologia au fost factori relevanţi, nici unul nu este suficient pentru a explica modul în care era organizată prima economie planificată a lumii.

Argumentul pragmatic are vicii fundamentale. Ca reacţie pur pragmatică la haosul din primăvară, Monopolul pe Cereale din mai 1918 – primul element important al comunismului de război – a fost dezastruos. Eforturile inutile şi absurde ale monopolului de a interzice piaţa liberă nu au făcut decât să provoace şi mai mult haos, în timp ce mii de comisari şi cea mai mare parte a resurselor statului au trebuit să fie deturnate în folosul războiului, împotriva liberului schimb. Aşa cum Lenin însuşi a recunoscut în 1921, din considerente pur practice ar fi fost mai bine să păstreze piaţa, în loc să încerce să o elimine. Într-adevăr, în momentele de criză de pe parcursul războiului civil, bolşevicii au fost forţaţi să ridice embargoul asupra comerţului privat, admiţând că sistemul de distribuţie nu era capabil să hrănească oraşele. Bolşevicii recunoşteau între ei că, în ciuda retoricii lor anti-piaţă, nu ar fi putut supravieţui în absenţa pieţei.

Cum stau lucrurile cu argumentul conform căruia comunismul de război a fost un răspuns la exigenţele războiului civil? Sigur că bolşevicii, ca toate guvernările din Europa acelei perioade, au încercat să controleze economia în interesul militar al statului (cea mai mare parte a programului economic al bolşevicilor era structurată pe modelul economiei germane de război). Comunismul de război nu a fost însă doar o *reacţie* la războiul civil; a fost şi un *mijloc de a face război civil*. Războiul civil nu s-a dus pe câmpul de luptă. El a fost un aspect fundamental al strategiei revoluţionare a bolşevicilor şi s-a purtat inclusiv pe „frontul intern", cum l-au numit ei, în societate şi economie, prin intermediul politicilor comunismului de război. Dacă nu se recunoaşte acest fapt fundamental – că politicile comunismului de război au fost considerate de bolşevici un instrument de luptă împotriva inamicilor sociali sau „interni" –, este imposibil de explicat de ce acestea au fost menţinute mai bine de un an după ce armatele Albilor fuseseră înfrânte.

Argumentul conform căruia comunismul de război a fost inspirat de ideologie este şi el insuficient. Desigur, bolşevicii erau uniţi cu toţii în credinţa fundamentală că într-o ţară înapoiată şi rurală ca Rusia se putea folosi coerciţia statului pentru a implementa tranziţia la socialism. Aceasta era esenţa ideologiei lor. Manifestau de asemenea o profundă neîncredere vizavi de piaţă, care poate fi definită ca ideologică. Socialiştii străini au fost şocaţi de violenţa cu care bolşevicii urau liberul schimb. Ei nu voiau doar să reglementeze piaţa – aşa cum făceau socialiştii şi cea mai mare parte a guvernelor de război din Europa –, ci voiau să o desfiinţeze. „Cu cât mai multă piaţă, cu atât mai puţin

socialism, cu cât mai mult socialism, cu atât mai puţină piaţă" – acesta era credoul lor. Fără îndoială că această economie politică primitivă a fost rezultatul propriei lor experienţe de viaţă. Cea mai mare parte a membrilor de rând ai partidului erau fii de ţărani şi de muncitori, tineri asemenea lui Kanatcikov, care suferiseră tot ce era mai rău atât din cauza sărăciei rurale, cât şi din cauza celei urbane. Marx îi învăţase că toate acestea erau rezultatul „capitalismului". Mecanismele pieţei erau considerate simple expresii ale exploatării capitaliste. Dacă nu era controlat, chiar şi comerţul primitiv al „sacoşarilor" ar fi condus, după părerea lor, la renaşterea sistemului capitalist. Deşi majoritatea covârşitoare a acestora făceau negoţ pentru consum mai degrabă decât pentru profit, bolşevicii i-au prezentat drept „speculanţi", „profitori" şi „paraziţi". Toate relele sociale ale lumii postbelice, de la şomaj la prostituţie, erau puse de ei pe seama mecanismelor pieţei.

Nu se putea spune totuşi că ideologia anti-piaţă *dirijistă* şi militantă fusese exprimată într-o strategie economică clară înaintea introducerii comunismului de război. Într-adevăr, în 1918 bolşevicii erau profund divizaţi în problema politicii economice. În vreme ce comuniştii de stânga voiau să treacă imediat la abolirea sistemului capitalist, Lenin vorbea despre folosirea metodelor capitaliste pentru reconstruirea revoluţionară a economiei. În timpul anilor de război civil aceste neînţelegeri au ieşit la suprafaţă în repetate rânduri – mai ales în privinţa politicilor fiscale şi a folosirii managerilor „burghezi" –, aşa încât politicile comunismului de război au trebuit să fie ajustate şi modificate în interesul unităţii partidului. Prin urmare, în timp ce istoricii de dreapta ar putea considera comunismul de război ca pe un program monolit, integrat ideologiei bolşevice, cea mai mare parte din el a fost de fapt o improvizaţie.

În esenţă, introducerea comunismului de război a fost o reacţie *politică* la criza urbană din 1918. În primăvara aceea bolşevicii au fost obsedaţi de exemplul Comunei din Paris. Şi-au comparat constant poziţia cu aceea a revoluţionarilor parizieni din 1871 şi şi-au dezbătut politicile în lumina analogiei istorice, încercând să se lămurească dacă acestea nu i-ar fi putut salva pe revoluţionarii francezi de la înfrângere. Bolşevicii erau pe deplin conştienţi că, la fel ca în cazul comunarzilor, baza puterii lor era limitată la oraşele mari şi că se aflau în pericolul de a fi învinşi pentru că erau înconjuraţi de o ţărănime ostilă, fără să aibă mărfuri pe care să le folosească în negocieri în schimbul alimentelor. S-au convins că, dacă nu-şi extindeau puterea şi în zonele rurale şi nu lansau o luptă dură împotriva ţăranilor care „stocau cerealele", revoluţia lor urbană avea să fie distrusă de foamete, asemenea Comunei. Exodul muncitorilor din oraşe, grevele şi protestele lor provocate de penuria de alimente au fost considerate primele semne ale colapsului. După părerea bolşevicilor, dacă voiau să evite o înfrângere sigură, era esenţial să pună mâna cu forţa pe

cerealele ţăranilor, să stăvilească haosul „comerţului cu sacoşa” şi să controleze ferm industria.

*

Când Troţki a propus introducerea monopolului asupra cerealelor la o adunare a Sovietului din 4 iunie, participanţii l-au întrerupt continuu. Eserii de stânga îl acuzau că voia să „ducă un război civil împotriva ţărănimii”. Este drept că pe 9 mai bolşevicii declaraseră că orice surplus de cereale al ţăranilor va deveni din acel moment proprietatea statului. Acum trimiteau brigăzi înarmate care să rechiziţioneze cu forţa grânele de la ţărani; iar propaganda lor afirma limpede că acţiunea trebuia considerată o „luptă pentru grâne”. La şedinţa din 4 iunie, Troţki însuşi le-a declarat participanţilor: „Partidul nostru este în favoarea războiului civil! Trebuie să ducem un război civil pentru grâne. Noi, sovietele, trecem la luptă!”. Moment în care un delegat a exclamat: „Trăiască războiul civil!” – în glumă, fireşte. Însă Troţki s-a întors spre el şi i-a replicat foarte serios: „Da, trăiască războiul civil! Război civil de dragul copiilor, al bătrânilor, al muncitorilor şi al Armatei Roşii, război civil în numele luptei directe şi nemiloase împotriva contrarevoluţiei”[45].

Pentru Lenin şi pentru cei mai mulţi dintre susţinătorii lui, războiul civil reprezenta o etapă vitală în orice revoluţie socială. „Războiul civil este la fel ca războiul de clasă”, a declarat un lider bolşevic din Baku. „Noi susţinem războiul civil nu pentru că suntem însetaţi de sânge, ci pentru că fără luptă asupritorii noştri nu vor renunţa la privilegiile lor în favoarea poporului.”[46] În viziunea bolşevicilor, un război civil nu era decât o formă violentă a luptei de clasă. Din punctul lor de vedere, nu exista o distincţie reală între conflictul militar şi cel social din fiecare oraş sau sat.

În opinia lui Lenin, războiul civil trebuia întâmpinat cu bucurie, ca etapă necesară a revoluţiei. Susţinuse întotdeauna că în vara anului 1917 forţele de dreapta iniţiaseră războiul civil şi că preluarea puterii de către bolşevici trebuia văzută drept momentul în care proletariatul s-a alăturat luptei armate; conflictele de clasă ale revoluţiei nu se puteau rezolva prin mijloace politice. Rusia era împărţită în două tabere ostile – „dictatura militară” şi „dictatura proletariatului” – şi problema era care dintre ele va învinge. Toate acţiunile politice ale lui Lenin, de la preluarea puterii în octombrie şi până la dizolvarea Adunării Constituante şi Tratatul de la Brest-Litovsk, pot fi văzute ca o instigare deliberată la război civil (şi aşa au fost considerate de opoziţie). Lenin însuşi era fără îndoială convins că cea mai mare şansă de a lărgi baza foarte mică de putere pe care o avea gruparea sa era *să ducă un război civil*. El a subliniat în numeroase rânduri că motivul pentru care Comuna din Paris fusese înfrântă a fost tocmai faptul că nu

reuşise să declanşeze un război civil. Efectele unui astfel de conflict erau previzibile – polarizarea ţării în forţe „revoluţionare" şi „contrarevoluţionare", lărgirea puterii militare şi politice a statului şi folosirea terorii pentru suprimarea nemulţumirilor –, iar Lenin le-a considerat pe toate necesare pentru consolidarea dictaturii. Sigur că el nu putea să prevadă cât de extins va fi războiul civil care avea să înceapă în toamna următoare – în aprilie 1918 declarase chiar că războiul civil era deja câştigat –, iar dacă ar fi putut, s-ar fi gândit de două ori înainte să folosească războiul civil ca să-şi consolideze regimul. Oricum, este sigur că bolşevicii erau bine pregătiţi psihologic pentru un război civil, ceea ce nu se putea spune despre adversarii lor. S-ar putea face o comparaţie cu războiul civil din Spania: partida lui Franco era pregătită pentru un război civil – şi îl dorea; cu greu însă s-ar fi putut spune acelaşi lucru şi despre republicani.

„Bătălia pentru grâne", războiul civil dus de bolşevici împotriva zonei rurale, îşi avea rădăcinile în lipsa fundamentală de încredere faţă de ţărănime, dusă până aproape de ură. Ca marxişti, bolşevicii îi trataseră întotdeauna pe ţărani aproape cu dispreţ. „Anarhici", „înapoiaţi", „contrarevoluţionari" – cam acesta era vocabularul lor referitor la ţărani. Aceştia erau prea analfabeţi şi superstiţioşi, prea strâns legaţi de vechea Rusie ca să joace un rol în edificarea noii lor societăţi. Erau prea „mic-burghezi" (vai, cel mai odios păcat marxist!), prea impregnaţi de principiile şi practicile proprietăţii private şi ale comerţului liber ca să poată deveni tovarăşi. Dispreţul faţă de ţărănime era în multe cazuri mai puternic în rândul muncitorilor bolşevici – membri de partid de tipul lui Kanatcikov – care aveau origini ţărăneşti şi care în tinereţe fugiseră ca să scape de sărăcia împovărătoare şi de plictiseala de la ţară, de dominaţia preoţimii şi de violenţa taţilor, mari băutori, bătând oraşele în căutare de muncă. Pentru ei oraşul era o lume a oportunităţilor şi a progresului, simbolizate de şcoli şi de industrii, în timp ce satul reprezenta tot ceea ce voiau să şteargă cu buretele: înapoiere, sărăcie şi superstiţii prosteşti. „Eu nu sunt de la ţară" a fost prima expresie a identităţii muncitoreşti pe care au adoptat-o. Prin intermediul culturii proletare a oraşelor, care i-a condus iniţial spre bolşevism, încercau să-şi anuleze trecutul ţărănesc.

Un semn clar al acestei atitudini antiţărăneşti – atât de vitală pentru întreaga dezvoltare a regimului bolşevic – se regăseşte în micile autobiografii pe care toţi bolşevicii trebuiau să le scrie atunci când primeau o funcţie în soviete. Un sfert dintre ei proveneau din mediul rural; cu toate acestea, puţini vorbeau despre trecutul lor în termeni pozitivi. „De la o vârstă fragedă – îşi amintea un bolşevic din Vologda –, educaţia a fost singura mea şansă de a scăpa de viaţa în sărăcie şi prostie a satului. Am vrut să fug, oriunde, cât mai departe de sat cu putinţă."[47]

Marxismul a dat o respectabilitate pseudoştiinţifică acestei uri faţă de ţărani. „Legile" marxiste ale dezvoltării istorice „au dovedit" că ţărănimea era sortită dispariţiei. Pătrunderea economiei de piaţă şi a relaţiilor capitaliste în zona rurală avea să ducă inevitabil la divizarea de clasă a ţărănimii. Lenin arătase că satul se împărţea în două clase ostile – ţăranii săraci, despre care se spunea că sunt aliaţii proletariatului, şi culacii sau „fermierii capitalişti", despre care se spunea că sunt duşmanii lui –, iar această schemă a devenit principiul călăuzitor al politicii bolşevicilor pentru zona rurală. De fapt, analiza nu era decât o pură fantezie: numărul capitaliştilor ţărani era într-adevăr foarte mic – cu siguranţă insuficient pentru a constitui o „clasă". Chiar şi procentul gospodăriilor ţărăneşti care foloseau constant mână de lucru plătită nu era mai mare de 2% înainte de revoluţie şi scăzuse considerabil în 1917. În covârşitoarea majoritate a satelor, singura diferenţă dintre ţăranii bogaţi şi cei săraci era deţinerea unui cal sau a unei vaci în plus ori a unei case de cărămidă, în comparaţie cu una de lemn, cu pardoseală supraînălţată în locul duşumelelor puse direct pe pământ.

Ţăranii pe care bolşevicii îi numeau „culaci" erau de obicei doar liderii vârstnici ai satului. Erau Maliutinii din Rusia, ţărani bătrâni, cu barbă albă, asemenea celui din Andreevskoe care s-a împotrivit reformelor lui Semionov. Este adevărat că ei erau de obicei fermierii cei mai bogaţi, cărora se prea poate ca toţi ceilalţi săteni să le fi fost datori, fie pentru că le foloseau un cal, fie pentru că împrumutau bani de la ei. În ochii ţăranilor însă, toate acestea nu făceau din ei nişte culaci – nici chiar Semionov, care avea motive serioase să-l dispreţuiască pe Maliutin, nu-l numise niciodată astfel. Mulţi ţărani îi priveau pe bătrâni cu un amestec de teamă şi respect. Fiind fermierii cu cele mai bune rezultate din sat, erau adeseori consideraţi liderii fireşti ai comunităţii. De obicei erau partizanii cei mai aprigi ai tradiţiilor comunale, cei care tratau cu autorităţile din afara satului, iar vecinii mergeau în mod firesc la ei pentru sfaturi legate de chestiunile agricole. Primele soviete ţărăneşti au fost adeseori conduse de bătrânii satului.

În primele luni ale regimului lor, bolşevicii au susţinut insistent sovietele ţărăneşti, ceea ce le-a permis să-i neutralizeze pe ţărani în timpul luptei lor pentru acapararea puterii în oraşe. Însă ca urmare puterea sovietelor din zona rurală a fost descentralizată, ceea ce a făcut şi mai dificilă sarcina de a recruta soldaţi din rândul ţăranilor sau de a lua alimente de la ei. Sovietele ţărăneşti au apărat în mod firesc interesele economice ale populaţiei locale. Au încercat să blocheze trimiterea cerealelor în oraşe sau cel puţin să ceară un preţ suficient de mare care să le îngăduie să cumpere în schimb bunurile de care aveau nevoie. Pe măsură ce criza alimentară se adâncea, bolşevicii o atribuiau tot mai insistent aşa-zişilor „culaci hrăpăreţi". Propaganda lor îl

portretiza pe „culacul” tipic drept un capitalist gras şi lacom, care specula foamea muncitorilor de la oraş. „Culacul” a fost pus alături de burjui ca „duşman intern” al „revoluţiei”. Pentru bolşevici, „culacul” a fost un ţap ispăşitor, un mijloc de a concentra furia muncitorilor asupra satului „contrarevoluţionar” şi nu asupra lor. Bolşevicii susţineau acum că sovietele ţărăneşti erau dominate de „culaci” şi erau conduse de aceştia, în cârdăşie cu eserii, pentru a înfometa revoluţia şi a o anihila. Era fals – şi Lenin o ştia. După cum recunoscuse el însuşi, sovietele rurale erau organisme în esenţă ţărăneşti. Nu făcuseră decât să pună propriul lor interes înaintea intereselor oraşelor. Mitul unei „greve a grânelor culacilor” i-a dat partidei sale pretextul de care avea nevoie pentru a lansa un război civil împotriva ţărănimii[48].

Lenin a dat semnalul de luptă într-un discurs de o violenţă uluitoare, în vara anului 1918:

> Chiaburul nutreşte o ură turbată împotriva puterii sovietice… Aceşti vampiri s-au îmbogăţit din mizeria poporului… Aceşti păianjeni s-au îngrăşat pe spinarea ţăranilor ruinaţi de război, pe seama muncitorilor flămânzi. Aceste lipitori au supt sângele oamenilor muncii, îmbogăţindu-se cu atât mai mult cu cât mai mult flămânzeau muncitorii de la oraşe şi din fabrici… Acestor chiaburi le declarăm un război necruţător! Moarte lor[*549].

„Armata Mâncării” a condus măcelul „culacilor hrăpăreţi”. Brigăzile ei armate de rechiziţionări (*prodotriadîi*) erau împuternicite să ocupe satele şi să obţină cu forţa surplusul de cereale. Înainte de a pleca din oraşe, pozau pentru un fotograf, ca nişte soldaţi porniţi la război. Brigăzile trebuiau să fie alcătuite din „crema” clasei muncitoare. De fapt însă, la fel ca în cazul primelor unităţii ale Armatei Roşii, cei 76.000 de membri erau mai ales elemente ale lumpenului, migranţi şi dezrădăcinaţi, mai ales şomeri şi foşti soldaţi fără căpătâi. Autorităţile provinciale responsabile cu proviziile se plângeau mereu că brigăzile erau „de proastă calitate şi indisciplinate”, că „îşi făceau treaba fără nici un plan”, că „foloseau adeseori mijloace coercitive împotriva ţăranilor” şi că le luau acestora nu doar surplusul de cereale, ci şi stocurile esenţiale pentru însămânţare, bunuri care erau proprietate privată, armele şi votca. După spusele unui comisar de provincie, munca lor nu era altceva decât un „furt organizat de la ţărani”[50].

„Uneori – scria Ţiurupa, comisarul poporului pentru Provizii – brigăzile de rechiziţionare copiau metodele poliţiei ţariste.” Uneori ocupau un sat şi îi torturau pe ţărani până li se preda cantitatea de alimente şi de bunuri. „Măsurile de extorcare amintesc de inchiziţia Evului Mediu – relata un oficial din Eleţ –, îi pun pe ţărani să se dezbrace şi să stea în genunchi, pe jos, şi apoi îi bat sau îi biciuiesc, iar uneori chiar îi ucid.” Apropierea unei brigăzi de rechiziţii era suficientă pentru ca ţăranii să fugă

cuprinşi de panică. Un comisar şocat din provincia Ufa a relatat următorul incident. A intrat în coliba unei ţărănci care, pare-se, nu reuşise să fugă atunci când intrase în sat micul pluton, pe care îl confundase cu o brigadă de rechiziţii. A început să ţipe, luându-şi băieţelul în braţe. „Tăiaţi-mă bucăţi şi omorâţi-mă, dar nu-mi luaţi copilul", striga ea. Comisarul a încercat să o calmeze, spunându-i că nu va păţi nimic, la care femeia a zis: „Credeam că o să mă ucideţi. Habar nu aveam că există bolşevici care nu ucid ţărani. Toţi cei pe care i-am văzut noi sunt *opriciniki* [detestaţii slugoi ai lui Ivan cel Groaznic]". În districtul Borisoglebsk din provincia Tambov – o viitoare fortăreaţă a revoltei lui Antonov (vezi pp. 674-676) – era un şef de brigadă barbar pe nume Margolin, care fura fără deosebire de la ţărani, iar când aceştia nu puteau plăti taxele le viola femeile sau le lua caii. Mulţi ţărani erau siliţi să cumpere cereale din provincia vecină Voronej sau să renunţe la ultimele rezerve de hrană sau material de însămânţare pentru a-l mulţumi pe Margolin. Un alt tiran local, pe nume Ceremuhin, a transformat în fieful lui personal şi corupt satele sudice din jurul oraşului Balaşov, chiar în spatele Frontului Roşu împotriva lui Denikin. Alimentele şi proprietăţile ţăranilor erau rechiziţionate cu brutalitate, adeseori nelăsându-le fermierilor nimic pentru semănat sau pentru a se hrăni, iar ţărăncile erau violate frecvent. Liderul unei brigăzi de rechiziţii din vecinătate, aflat în trecere prin unul dintre „satele lui Ceremuhin", a lăsat o mărturie vie despre starea de spirit a ţăranilor:

> Ţăranii ne-au confundat cu unii dintre locotenenţii lui Ceremuhin şi au căzut cu toţii în genunchi, plecându-se dinaintea noastră. Aveai senzaţia că spiritul revoluţiei fusese cu totul suprimat în rândul oamenilor din acel sat. Pe chipurile lor se vedea din nou limpede robia ţaristă. Asupra noastră efectul a fost unul de demoralizare copleşitoare[51].

Cei mai mulţi ţărani încercau să-şi ascundă de brigăzile de rechiziţii preţioasele rezerve de cereale. Sacii cu făină erau îngropaţi sub podele, în podurile hambarelor, adânc în inima pădurii şi în pământ. Brigăzile presupuneau că toate satele fac la fel şi că ceea ce ascundeau era un surplus când, de fapt, erau rezerve vitale de seminţe şi hrană. A început astfel o „bătălie pentru grâne", în care brigăzile au folosit teroarea pentru a lua rezervele, iar ţăranii au contracarat printr-o rezistenţă pasivă şi revolte deschise. În perioada iulie-august 1918 au avut loc peste 200 de revolte împotriva brigăzilor de rechiziţii. Bolşevicii au încercat să le prezinte ca pe nişte „revolte ale culacilor eseri"; de fapt, au fost în general rebeliuni ale satelor, în care ţăranii cei mai săraci (pe care rechiziţiile îi transformau în cei mai flămânzi) au jucat adeseori rolul conducător. Aceste revolte erau violente şi spontane, de obicei ca reacţie la vreun act atroce al brigăzilor. Într-un sat din provincia Samara, unde brigada de rechiziţii jefuise şi

omorâse mai mulţi săteni, ţăranii au cerut o răzbunare sălbatică. Într-o noapte de noiembrie i-au decapitat pe cei doisprezece membri ai brigăzii, în timp ce dormeau în birourile din sediul partidului, şi le-au pus capetele în pari la intrarea în sat, ca o crâncenă avertizare pentru alte brigăzi. Trei săptămâni mai târziu, artileria Armatei Roşii a bombardat satul şi, când toţi sătenii au fugit în pădure, i-a dat foc[52].

Se presupunea că în sate brigăzile vor fi ajutate de noile Comitete ale Săracilor din Zonele Rurale (*kombedî*). Lenin prezentase înfiinţarea lor, pe 11 iunie, ca pe momentul când zona rurală s-a angajat în revoluţia socialistă. Acesta avea să fie „octombrie" al ţăranilor, momentul când „proletariatul rural" se alătura „luptei de clasă" împotriva „culacilor", a „burgheziei rurale". Ajutând brigăzile să obţină cerealele, *kombedî* urma să aducă „transformarea socialistă" a satului, înlocuind „sovietele culacilor" şi încheind exproprierea altor proprietăţi ale „culacilor", precum surplusul de pământ şi de şeptel. Aşa cum s-a exprimat Sverdlov, scopul era „împărţirea satului în două clase conflictuale" şi „instigarea acolo a aceluiaşi război civil ca la oraş". De aceasta depindea supravieţuirea regimului sovietic în zonele rurale[53].

Kombedî a eşuat lamentabil în instigarea la acest „război între clase" de la sate. Aici dogma marxistă s-a prăbuşit sub presiunea realităţii ţărăneşti. Majoritatea satelor se considerau comunităţi agrare cu membri egali, având legături de rudenie: adeseori îşi spuneau o „familie ţărănească". Aceasta era ideea de bază (dacă nu şi realitatea) comunei ţărăneşti. Ca atare, ţăranii au fost ostili propunerii de a înfiinţa un organ separat pentru săracii satului. Nu aveau deja un Soviet? Majoritatea comunităţilor săteşti fie nu au reuşit să aleagă un *kombed*, lăsând aceasta în seama agitatorilor din afara satului, fie au înfiinţat unul în care s-au înscris toţi sătenii, pe considerentul, aşa cum au explicat, că toţi erau la fel de săraci. În acest caz, *kombed* nu se mai diferenţia de Soviet. Ţăranii din Kiselevo-Cemizovka, din districtul Atkarsk, de exemplu, au decis că nu era nevoie de un *kombed*, „pentru că ţăranii erau aproape egali, iar cei săraci sunt deja în Soviet. Organizarea unui *kombed* nu ar fi dus decât la tensiuni inutile între cetăţenii aceleiaşi comune". Agitatorii bolşevici nu au reuşit deloc să-i divizeze pe ţărani pe linie de clasă. Ţăranii săraci pur şi simplu nu se considerau „proletari". Şi nici nu-i credeau „burghezi" pe vecinii lor mai înstăriţi. Cu toţii se considerau tovarăşi în sat şi priveau cu suspiciune şi ostilitate eforturile bolşevicilor de a-i dezbina[54].

Prin urmare, *kombed* a fost în multe locuri înfiinţat de elemente din afara comunei. Nu era vorba despre fermieri ţărani săraci, ci despre orăşeni şi soldaţi migranţi, meşteşugari fără pământ şi lucrători excluşi din comună. Un studiu făcut pe 800 de *kombedî* din provincia Tambov a arătat că, la nivel de *volost*, mai

puţin de jumătate dintre membrii lor munciseră vreodată pământul; 30% dintre ei erau soldaţi. În satele semiindustriale din nord, aceste tipuri sociale puteau foarte bine să fi fost „din partea locului";dar în zona agricolă din sud erau străini, fără legătură cu „inima" satului. Separaţi de comuna ţărănească, de care depindea întreaga guvernare rurală, ei nu erau în stare să-şi îndeplinească sarcinile fără să recurgă la violenţă. Rechiziţionau proprietăţile private, făceau arestări ilegale, vandalizau bisericile şi, în general, îi terorizau pe ţărani. Erau mai degrabă un fel de mafie locală, decât un organ al statului sovietic. Într-un *volost* din Saratov, de exemplu, *kombedul* era condus de fraţii Drujaev, în alianţă cu şeful poliţiei regionale, tovarăşul Varlamov. Mergeau prin sate şi confiscau de la ţăranii îngroziţi bani, arme şi votcă. Vitele erau şi ele confiscate şi predate locotenenţilor lor din rândul „săracilor satului". Un ţăran care nu a putut să plătească a fost silit să privească în timp ce aceştia îi siluiau nevasta. Starea de teroare a durat şase luni. Sătenii au trimis o plângere la „tovarăşul Lenin", în speranţa că îi vor pune capăt. Aşa cum a explicat unul dintre ei: „Oamenii încep să spună că se trăia mai bine pe vremea ţarului"[55].

Pe lângă brigăzile de rechiziţii, şi *kombedî* au iscat un val imens de revolte ţărăneşti. Acestea au ajuns la apogeu în noiembrie, momentul de vârf atât al „luptei pentru grâne", cât şi al primei mobilizări importante pentru Armata Roşie. Districte întregi din Tambov, Tula şi Riazan au fost luate în stăpânire de bande de ţărani înarmaţi cu furci şi puşti. În alte părţi, revoltele au fost mai sporadice, dar nu mai puţin violente. Ţăranii i-au linşat şi ucis pe membrii *kombedului*, pe bolşevicii locali şi pe liderii sovietelor. Smidovici, membru al Comitetului Central Bolşevic, trimis să raporteze despre revoltele din Tula, a ajuns în noiembrie la concluzia că „ţăranii încep să se simtă ca şi cum ar fi conduşi de voinţa arbitrară a unui grup de stăpâni străini; nu mai cred în promisiunile făcute de puterea sovietică şi nu se mai aşteaptă decât la rău din partea ei"[56].

La Congresul al VI-lea al Sovietului, din noiembrie, Lenin a cerut desfiinţarea *kombedî*. A fost începutul unei noi politici – susţinută în luna martie a anului următor de Congresul al VIII-lea al Partidului –, menită să îmbunătăţească relaţiile cu pătura de mijloc a ţărănimii. A fost o recunoaştere a faptului că prin *kombedî* se dusese un „nesăbuit război de distrugere împotriva intereselor ţărănimii", conform spuselor lui Lenin. El a admis că tentativa de a diviza populaţia satului în două clase ostile fusese greşit concepută, iar acum avea să fie abandonată[57]. Era însă cu siguranţă prea târziu pentru ca bolşevicii să mai îndrepte relaţiile cu ţărănimea.

În ianuarie 1919, la câteva săptămâni după desfiinţarea *kombedî*, bolşevicii au schimbat şi tactica în „lupta pentru grâne". Rechiziţiile din recolta anului 1918, primele făcute de puterea sovietică, fuseseră de-a dreptul dezastruoase. Doar o cincime din

taxe fuseseră colectate până la sfârşitul anului. Sigur că bolşevicii au dat vina pe „culaci”, însă de fapt vina o purta lipsa de coerenţă a propriei lor infrastructuri de achiziţii. Brigăzile de rechiziţii nu aveau mijloace eficiente pentru înregistrarea recoltei. *Kombedî* îşi urmăreau propriile interese locale, în detrimentul intereselor centrului, uneori chiar păstrând cerealele pentru ele. Depozitele de colectare nu reuşeau să facă faţă volumului de grâne rechiziţionate, din cauza penuriei de combustibil. Iar haosul de pe căile ferate făcea adeseori ca grânele să nu ajungă în oraşe. Reforma din ianuarie, cunoscută ca „taxa pe hrană” sau *prodazverstka*, era menită să întărească sistemul. Era diferită de monopolul pe grâne din mai 1918 în două privinţe esenţiale. În primul rând, în vreme ce monopolul grânelor se limitase la cereale, taxa pe hrană viza toate produsele alimentare importante, inclusiv vitele şi legumele[*6]. În al doilea rând, cotele în cazul monopolului grânelor fuseseră stabilite de organismele locale de aprovizionare, în conformitate cu estimările privind recolta, dar în cazul taxei pe hrană cotele au fost fixate de sus, de la centru, în concordanţă cu nevoile generale ale statului, pentru ca apoi să fie pur şi simplu împărţite între autorităţile provinciale. Aşadar, s-a abandonat în totalitate principiul, oricât de lax ar fi fost el aplicat, ca acele cote să respecte surplusul real de recoltă. Din ce în ce mai mult, taxele nu mai aveau nici o legătură cu capacitatea ţăranilor de a plăti. Brigăzile de rechiziţii aveau instrucţiuni să obţină pur şi simplu cu forţa cantităţile necesare de produse, chiar dacă aceasta însemna să le ia ţăranilor şi ultimele rezerve vitale de hrană şi seminţe. În acest calcul înspăimântător de ignorant se presupunea că un hambar gol era semnul că proprietarul este „culac” şi că ascunde alimentele[58].

În primăvara anului 1919 războiul civil se apropia aşadar de apogeu, în vreme ce „lupta pentru grâne”, celălalt război civil, dus în spatele Frontului Roşu, ajungea şi el pe culmi nebuneşti. A devenit o luptă pe viaţă şi pe moarte între bolşevici şi ţărănime.

*

Interzicerea „sacoşarilor” a fost elementul final al „luptei pentru grâne” a bolşevicilor. Au fost înfiinţate brigăzi mobile (*zagraditelnîe otriadî*) care urmau să restabilească ordinea pe drumuri şi pe căile ferate. Aveau ordin să confişte toate produsele alimentare de la pasagerii care intrau în oraş, lăsându-le doar raţia legală de un pud şi jumătate (de aceea „sacoşarii” ajunseseră să fie cunoscuţi drept „pudari unu şi jumătate”). Trenurile erau oprite şi controlate, iar pasagerii erau siliţi să coboare şi să-şi deschidă bagajele. Brigăzile se purtau mai degrabă ca nişte bande, şi nu ca oficialităţi guvernamentale, confiscând de la pasageri bani, haine

şi băutură. CEKA efectua şi ea raiduri similare prin pieţele orăşeneşti, vânând „sacoşarii” de la ţară.

Toate acesta erau, desigur, un exerciţiu inutil. Era imposibil să se elimine piaţa, aşa cum regele Knut nu a putut sili marea să se retragă[*7]. În perioada comunismului de război trenurile au continuat să fie pline de „sacoşari” (le era uşor să-i mituiască pe funcţionarii de la căile ferate). Lenin însuşi recunoştea că cel puţin 50% dintre produsele alimentare care ajungeau în oraşe erau aduse de „sacoşari”; uneori cifra era chiar mai mare. Bolşevicii nu prea aveau încotro şi trebuiau să tolereze acest tip de comerţ particular, în lipsa căruia muncitorii ar fi murit de foame. Politica lor faţă de „sacoşari” era de fapt ezitantă: în momentele critice ale războiului civil, când aveau nevoie să menţină libere căile ferate pentru armată, strângeau şurubul şi încercau să interzică total transportul de pasageri; în alte perioade, „sacoşarilor” li s-a permis să-şi continue activitatea mai mult sau mai puţin nestingheriţi. Politicile bolşevicilor în privinţa pieţelor urbane au fost la fel de capricioase. CEKA mai făcea şi ea câte-un raid, confiscând bunurile şi arestând vânzătorii, după care afacerile începeau câteva zile, dar apoi pieţele reveneau la normal. Imensa piaţă Suharevka din Moscova a înflorit în anii războiului civil, în ciuda raidurilor constante pe care le făcea CEKA. Majoritatea fabricilor de confecţii deţinute de stat în capitală îşi cumpărau materia primă de la negustorii particulari de acolo. Suharevka a ajuns să simbolizeze vechea lume a comerţului liber, pe care Roşiii nu o puteau cuceri. Lenin s-a plâns o dată că în sufletul fiecărui rus era o „mică Suharevka”[59].

Oricât de zadarnică ar fi fost tentativa, eliminarea „comerţului cu sacoşa” era esenţială pentru bolşevicii din industrie. Era imposibil să se menţină producţia industrială dacă muncitorii continuau să tot fugă la ţară după mâncare. Controlul proviziilor de hrană mergea mână în mână cu controlul forţei de muncă. Bolşevicii erau de neclintit în privinţa nevoii statului de a controla mişcările forţei de muncă. Aceasta era esenţa comunismului de război – „dreptul dictaturii”, după cum s-a exprimat Troţki, „de a trimite fiecare muncitor acolo unde este nevoie de el, conform planului de stat”. Susţinerea libertăţii forţei de muncă, aşa cum făceau menşevicii, reprezenta, conform spuselor lui Troţki, „calea cosmică spre socialism”. Fără monopolul pe hrană sau desfiinţarea pieţei muncii, economia ar fi fost ruinată, iar clasa muncitoare, distrusă de „mişcarea haotică a muncitorilor de la o fabrică la alta”. După părerea lui, calea sigură către socialism presupunea eliminarea oricărei forţe de muncă libere şi impunerea controlului statului în toate domeniile industriei pe scară largă. Economia avea să fie una complet planificată[60].

Pe tot parcursul primăverii anului 1918, bolşevicii au lucrat în direcţia naţionalizării industriei. Impunerea unor directori din

rândul lor părea singurul mijloc de a opri haosul provocat de Decretul privind controlul muncitoresc, o concesie politică esenţială făcută comitetelor de fabrică şi sindicatelor. Controlul fabricilor prin intermediul unor consilii directoare colegiale i-a ajutat pe bolşevici să câştige sprijinul multor muncitori şi a dat o lovitură proprietarilor de fabrici în perioada în care regimul lupta să obţină controlul asupra capitalului industrial. Însă efectul economic al acestei politici a fost catastrofal. Corpurile de control muncitoreşti din fabrici nu au făcut decât să voteze majorări considerabile de salarii, ceea ce a alimentat inflaţia. Au dus şi o campanie distructivă, de teroare şi violenţă, adeseori motivată de dorinţa de răzbunare, împotriva vechilor directori şi tehnicieni, ceea ce a avut ca rezultat întreruperea producţiei. Corpurile muncitoreşti au făcut prea puţin ca să oprească declinul disciplinei muncii şi furturile constante de unelte şi de materii prime, din care se confecţionau brichete şi alte bunuri ilegale pentru „comerţul cu sacoşa".

Mai important decât atât, comitetele de fabrică şi sindicatele s-au implicat în mişcarea de protest tot mai amplă a muncitorilor împotriva dictaturii bolşevice. Clasa muncitoare rămăsese la fel de militantă ca în 1917, doar că acum furia ei se concentra asupra partidului care conducea în numele ei. În primăvara anului 1918, grevele şi protestele muncitorilor s-au întins în toate districtele industriale importante ale ţării, inclusiv în fostele bastioane ale bolşevismului din Petrograd şi Moscova. Majoritatea nemulţumirilor erau de ordin economic. Muncitorii se plângeau de lipsa pâinii şi de ameninţarea şomajului; erau dezgustaţi că aşa-zisul stat al muncitorilor nu făcuse nimic pentru a le îmbunătăţi viaţa. Rezultatul a fost o mare dezamăgire faţă de politică în rândul celor mai mulţi muncitori, combinată adeseori cu o uşoară ostilitate faţă de bolşevici ca partid aflat la putere. Conform celor consemnate de Gorki, mulţi „muncitori scuipau de fiecare dată când auzeau pomenindu-se numele bolşevicilor". Această atitudine cinică – dar în esenţă pre-politică – a fost cel mai bine rezumată de lozinca vizibilă tot mai des pe zidurile oraşului: „Jos Lenin şi carnea de cal! Daţi-ni-l pe ţar şi carne de porc!"[61]. Dar politica era încă importantă pentru alţi muncitori, mai ales pentru cei cu un trecut de activişti menşevici sau eseri, care aveau o viziune politică alternativă, opusă celei a bolşevicilor; iar reacţia lor la criza din primăvară a fost să se constituie într-o mişcare de protest, Adunările Extraordinare ale Reprezentanţilor din Fabrici şi Uzine, de departe cea mai puternică ameninţare pe care bolşevicii au cunoscut-o din partea clasei muncitoare.

Adunările Extraordinare au fost o mişcare muncitorească de masă. Înfiinţate în martie, au numărat câteva sute de mii de membri muncitori în momentul lor de maximă influenţă, în iunie. Menşevicii şi eserii au jucat un rol esenţial în conducerea lor la nivel naţional şi adesea activiştii lor locali s-au aflat în primele

rânduri ale adunărilor la nivel de fabrică. În oraşele industriale, primăvara a marcat un reviriment al acestor partide. Ele au făcut un pact electoral şi la alegerile pentru sovietele orăşeneşti au reuşit să-i învingă pe bolşevici în mai multe oraşe. Nu înseamnă însă că adunările muncitorilor au fost o formă de protest *în favoarea* menşevicilor şi eserilor diferită de o mişcare de protest (care s-a întâmplat să-i includă şi pe aceştia) *împotriva* bolşevicilor[62]. Este adevărat că multe dintre rezoluţiile protestelor dădeau glas aceloraşi îngrijorări exprimate şi de menşevici şi eseri: condamnau dizolvarea Adunării Constituante, Tratatul de la Brest-Litovsk şi represiunile împotriva opoziţiei. Dar faptul nu face în esenţă decât să arate că menşevicii şi eserii au scris aceste rezoluţii şi fie au adăugat cererile lor la cele ale muncitorilor, fie au formulat cererile acestora în termenii specifici lor. Oricum, judecând după procesele-verbale ale şedinţelor de fabrică, ceea ce îi preocupa cel mai mult pe muncitori era sentimentul general că promisiunea unei „revoluţii a muncitorilor" – o promisiune care îi determinase pe mulţi să-i susţină pe bolşevici în toamna anului 1917 – nu fusese îndeplinită. După cum declarau muncitorii grevişti de la fabrica Sormovo în iunie: „Regimul sovietic, după ce s-a instaurat în numele nostru, ne-a devenit complet străin. A promis să aducă muncitorilor socialismul, dar nu le-a adus decât fabrici goale şi sărăcie". După câte se pare, era un sentiment general, împărtăşit de toţi muncitorii politizaţi – inclusiv de o mare parte din bolşevicii de rând, dintre care mulţi s-au alăturat mişcării Adunărilor Extraordinare. Până şi comitetul de partid din cartierul Vîborg din Petrograd, acel bastion al bolşevismului militant din 1917, le-a distribuit membrilor lui materialele de propagandă ale Adunărilor Extraordinare[63].

În aprilie 1918, Lenin ajunsese la concluzia că industria nu trebuie să rămână sub controlul muncitorilor, exercitat prin intermediul consiliilor directoare colegiale, ci trebuie pusă sub controlul statului, exercitat printr-o structură managerială tradiţională („conducerea unui singur om"), capabilă să restabilească disciplina forţei de muncă. În *Sarcinile imediate ale puterii sovietice*, scrisă în acea lună, Lenin cerea ca ofensiva clasei muncitoare împotriva sistemului industrial capitalist să fie ţinută în frâu în interesul mai larg al reconstrucţiei economiei. Trebuia exploatată expertiza directorilor „burghezi" în interesul statului; aceasta, a recunoscut el, însemna folosirea metodelor capitaliste în construirea ordinii socialiste. Era necesar să li se plătească directorilor burghezi salarii mari şi să li se restabilească autoritatea în raport cu muncitorii, pentru a se garanta cooperarea lor cu regimul sovietic, deşi acest lucru venea în contradicţie cu principiile egalitariste ale stângii. El susţinea însă că deoarece clasa muncitoare încă nu fusese instruită pentru a prelua sarcinile de conducere, acesta era „tributul" ce trebuia plătit. Idealul egalităţii trebuia sacrificat în interesul eficienţei[64].

Din acel moment, bolşevicii au început să încurajeze procesul naţionalizării, al doilea punct major al platformei lor politice privind comunismul de război, după războiul împotriva economiei de piaţă. Până atunci partidul se dezvoltase mai ales de la bază, pe iniţiativa sovietelor locale şi a organizaţiilor muncitoreşti, şi îşi asumase rolul unei revoluţii în fabrici, muncitorii folosindu-se de acest proces pentru a-şi impune controlul asupra directorilor. Acum, cu susţinerea lui Lenin, partidul a fost acaparat de organismele centrale ale statului şi de Consiliul Suprem al Economiei Naţionale (VSNH – *Vîsşi Sovet Narodnogo Hoziaistva*), care s-a folosit de acest proces pentru a înlocui în fabrici sistemul conducerii muncitorilor cu cel al directorilor numiţi de stat („burghezi"), vizând restabilirea disciplinei în rândul muncitorilor. În fapt, aceasta însemna mutarea centrului de greutate al puterii industriale de la comitetele de fabrică şi sindicate la aparatul conducător al partidului-stat[65].

Schimbarea politicii a fost evident motivată de ameninţarea crescândă venită din partea clasei muncitoare. Cel mai uşor mod de a opri organizaţiile de fabrică să devină canale de transmisie pentru mişcarea de opoziţie a muncitorilor era să le aducă sub comanda strictă a structurilor centrale de stat. Decretul Sovnarkom din 28 iunie, prin care era naţionalizată cea mai mare parte a industriei Rusiei, a fost emis cu doar trei zile înainte de greva generală din Petrograd, iniţiată de Adunările Extraordinare ca protest împotriva regimului bolşevic. Deşi decretul fusese pregătit de câteva săptămâni, fără îndoială că momentul exact al emiterii lui a fost în mare parte dictat de nevoia de a preveni greva respectivă[*8]. De la 9 mai, când CEKA deschisese focul asupra unei mulţimi de muncitori care manifestau în suburbia Kolpino din Petrograd, protestele muncitorilor şi grevele escaladaseră, producţia industrială practic încetase, iar în oraşele unde au fost permise alegeri libere menşevicii şi eserii câştigaseră fără drept de apel. Pe scurt, exista impresia că, dacă i s-ar fi permis să aibă loc, greva din Petrograd se putea transforma uşor într-o grevă la nivel naţional, care ar fi dus, poate, la căderea regimului. Era şi un moment critic în războiul civil, când cehii şi eserii construiau o bază de putere pe Volga, iar în spatele Frontului Roşu se răspândeau revoltele. Comisarul bolşevic pentru Presă, Volodarski, a fost asasinat de un eser pe 20 iunie. Conducerea bolşevică se temea că acesta putea fi începutul unui *coup d'État* organizat de eseri şi menşevici. Considera că este esenţial să aducă fabricile sub controlul statului şi să contracareze ameninţarea unei greve generale în ultimul bastion al puterii pe care îl mai deţinea.

Decretul privind naţionalizarea a transferat conducerea fabricilor de la organizaţiile muncitoreşti la aparatul de partid. Şefii partidului l-au folosit pentru a-i ameninţa pe muncitori cu concedierea, dacă aveau să continue cu greva programată.

Organizatorii grevei au fost arestaţi – mai ales cei cunoscuţi ca având legături cu eserii şi menşevicii –, iar zeci dintre ei au fost împuşcaţi pentru că erau „contrarevoluţionari”. Date fiind aceste intimidări, nu este deloc surprinzător că puţini muncitori au ieşit în stradă pentru greva generală. Bolşevicii au bătut monedă pe victoria repurtată: Adunările Extraordinare au fost scoase în afara legii, liderii lor – arestaţi şi închişi, iar sindicatele disidente au fost epurate. Menşevicii şi eserii au fost expulzaţi din soviete, denunţaţi ca fiind „contrarevoluţionari”, şi au fost siliţi să activeze în ilegalitate. Chiar *şi Novaia jizn* al lui Gorki, care contribuise la organizarea grevei din Petrograd şi îşi declarase adeseori sprijinul pentru Adunările Extraordinare, a fost în cele din urmă suspendat pe 16 iulie. „Ne îndreptăm spre un război civil total – îi scria Gorki, trist, Ekaterinei – şi se pare că va fi unul sălbatic… Vai, cât de greu este să trăieşti în Rusia! Suntem aşa de proşti cu toţii – atât de fantastic de proşti.”[66]

Culoarea sângelui

Oricât de straniu ar putea să pară, Lenin nu a ajuns să fie un nume şi o imagine cunoscute în casele ruşilor decât în septembrie 1918 – iar atunci doar pentru că a fost la un pas de moarte. În primele zece luni de conducere bolşevică a fost rareori văzut în public. În ajunul Anului Nou asupra maşinii sale s-au tras focuri de armă şi de atunci liderul revoluţiei mondiale se temea pentru viaţa lui; după aceea de puţine ori s-a mai aventurat în afara reşedinţei şi a sediului de la Smolnîi sau de la Kremlin, păzite cu străşnicie. „Nimeni nu-i ştia măcar chipul”, scria Krupskaia despre acele prime săptămâni. „Seara obişnuia să se plimbe frecvent în jurul Institutului Smolnîi şi nimeni nu-l recunoştea, pentru că pe atunci încă nu existau portrete ale lui.”[*9] [67]

Totul s-a schimbat pe 30 august. Lenin se dusese la fabrica Mihelson, la periferia din sudul Moscovei, pentru a le ţine muncitorilor o cuvântare tipică despre necesitatea apărării revoluţiei, aşa cum aveau obiceiul să facă liderii bolşevici în după-amiezile de vineri. În ziua aceea, mai devreme, aflase că eserul Leonid Kanneghiser îl asasinase pe Uriţki, şeful bolşevic al CEKA din Petrograd. Familia lui Lenin insistase să-şi contramandeze vizita; însă de data asta el a decis să meargă mai departe. Când a părăsit fabrica, o femeie pe nume Fanni Kaplan s-a apropiat prin mulţime şi a tras asupra lui trei focuri de armă. Lenin a căzut la pământ, iar gărzile de corp au luat-o pe urma asasinei. Când l-au adus înapoi la Kremlin, părea în pragul morţii. Unul dintre gloanţe i se oprise în gât şi rana sângera abundent. Sângele îi pătrunsese într-unul din plămâni. (Ceea ce nu l-a

împiedicat să se asigure că medicii sunt bolşevici.) În următoarele câteva zile viaţa lui a fost în cumpănă. Apoi a început să-şi revină şi pe 25 septembrie a fost declarat suficient de sănătos ca să plece împreună cu Krupskaia, pentru convalescenţă, la Gorki, un sat de la marginea Moscovei unde fusese achiziţionată o proprietate pentru uzul său personal.

Presa bolşevică a declarat că însănătoşirea rapidă a lui Lenin a fost un miracol. Liderul a fost aclamat ca o figură hristică binecuvântată cu puteri supraomeneşti, care nu se temea să-şi dea viaţa pentru binele poporului. Buharin, editorul ziarului *Pravda*, a pretins în mod fantezist că după atentat Lenin refuzase ajutorul şi, „cu plămânii ciuruiţi, din care încă ţâşnea sângele", se întorsese imediat la lucru, să se asigure că „locomotiva" revoluţiei nu se opreşte. Într-o broşură destinată special difuzării de masă, Zinoviev îl preamărea pe Lenin ca fiul unui ţăran care a „făcut revoluţia": „El este cel ales din milioane. Este lider prin graţia lui Dumnezeu. Un astfel de lider se naşte o dată la 500 de ani în istoria omenirii". Zeci de alte elogii au apărut în presă în săptămânile care au urmat atentatului. Se spunea că muncitorii nu aveau decât o singură grijă: ca „liderul lor" să se facă bine. Pe străzi a început să apară afişul-portret al lui Lenin. Lenin a apărut pentru prima dată într-un film documentar, *Plimbarea lui Vladimir Ilici prin Kremlin*, care în toamna aceea a rulat în toată Moscova, pentru a spulbera zvonurile tot mai dese că ar fi fost ucis. Era începutul cultului lui Lenin – un cult gândit de bolşevici, se pare împotriva voinţei lui[*10], pentru a-şi promova liderul drept „ţar al poporului"[68].

În anumite privinţe cultul amintea de vechiul cult al ţarului divin. Data încă din timpul practicilor medievale de canonizare a conducătorilor ucişi prematur în timp ce slujeau Rusia. Cultul lui Lenin era nou în sensul că îşi avea rădăcinile şi în mitologia folclorică a liderilor populari care s-au împotrivit ţarului, precum Stenka Razin sau Emilian Pugaciov, binecuvântaţi cu puteri magice, hristice. Era vorba aici de un amestec de creştinism ţărănesc şi mitologie păgână, care în conştiinţa populară asociase de multă vreme revoluţia cu căutarea adevărului şi dreptăţii (*pravda*). Cei care au orchestrat cultul lui au pus insistent accentul pe această temă. „Lenin nu poate fi ucis – declara unul dintre hagiografii săi la 1 septembrie – pentru că Lenin înseamnă revolta celor oprimaţi. Câtă vreme va exista proletariatul, Lenin va trăi şi el." De aici ideea de Lenin – Hristos al muncitorimii. Un alt propagandist susţinea că „voinţa proletariatului" intervenise în mod miraculos, sub forma unui crucifix sau a unui nasture, deviind gloanţele lui Fanni Kaplan, astfel încât să nu provoace răni fatale. S-au publicat poezii care îl descriau pe Lenin ca martir trimis de Dumnezeu pentru a suferi în numele celor sărmani:

> Ai venit să ne despovărezi
> De cazna cea grozavă.
> Ai venit ca un conducător, să zdrobeşti
> Duşmanii mişcării muncitoreşti.
> Nu-ţi vom da uitării suferinţa
> Pe care tu, liderul nostru, ai îndurat-o pentru noi.
> Martir ai fost…

Imediat după atentat a fost publicată o biografie a lui Lenin pentru muncitori. Cu un titlu pe care l-ai asocia mai degrabă cu cultul lui Stalin sau al lui Mao, *Marele lider al revoluţiei muncitorilor*, ea îl înfăţişa pe Lenin ca o figură de supremă înţelepciune, un supraom asemenea lui Dumnezeu, iubit de toţi muncitorii. O broşură similară destinată ţărănimii, *Liderul săracilor de la ţară, V.I. Ulianov-Lenin*, a fost tipărită în 100.000 de exemplare. Semăna oarecum cu *Vieţile sfinţilor*, lectura favorită a ţăranilor. Printre ţărani au început să circule tot felul de legende despre Lenin, luptătorul pentru adevăr şi dreptate. Fotografii ale lui au apărut pentru prima dată prin satele îndepărtate. Adeseori ele erau aşezate în „colţul roşu", „locul sfânt" din coliba ţăranului, acolo unde în mod tradiţional se aşezau icoanele şi portretele ţarului[69].

Fanni Kaplan, cea care a atentat la viaţa lui Lenin, era o tânără evreică, fostă anarhistă devenită eseră şi care a declarat la CEKA că gândise şi organizase atentatul de una singură. A spus că Lenin trădase revoluţia şi că „dacă ar fi trăit mai mult nu ar fi făcut decât să amâne cu zeci de ani idealul socialismului". Fanni Kaplan a fost închisă în aceeaşi celulă de la Lublianka în care se afla şi diplomatul britanic Bruce Lockhart, arestat şi el de bolşevici sub bănuiala că ar fi fost implicat în complot. El a descris momentul intrării lui Fanni în celulă:

> Era îmbrăcată în negru. Avea părul negru, iar în jurul ochilor, care priveau ţintă într-un singur loc, avea cearcăne mari şi negre. Chipul îi era lipsit de culoare. Trăsăturile puternic evreieşti erau neatrăgătoare. Putea să aibă orice vârstă între douăzeci şi treizeci şi cinci de ani. Am ghicit că era Kaplan. Bolşevicii nădăjduiau negreşit că femeia va da vreun semn că mă recunoaşte.

Dar nu a dat. Fanni Kaplan a fost curând mutată la Kremlin, unde a fost sigur torturată înainte de a fi împuşcată pe 3 septembrie (trupul fiindu-i distrus fără urmă). Conform Anjelikăi Balabanoff, care nu peste mult timp avea să ajungă secretar al Cominternului,

Krupskaia a plâns la gândul că Fanni Kaplan devenea primul revoluţionar ucis de guvernul revoluţionar[70]. Ne putem întreba cât de mult a plâns pentru miile de revoluţionari care, nu peste mult timp, vor fi ucişi drept răzbunare pentru rănirea soţului ei.

Deşi Kaplan a negat în permanenţă că ar fi lucrat pentru Partidul Socialist-Revoluţionar şi pentru puterile occidentale[*11], a fost totuşi acuzată de acest lucru. Era încă o „dovadă" a teoriei paranoice că regimul era înconjurat de duşmani şi că, dacă avea să supravieţuiască, trebuia pornit un război civil împotriva acestor duşmani. Presa bolşevică a cerut represalii în masă. Cum vestise cu surle şi trâmbiţe începutul erei adulaţiei faţă de liderul bolşevic, nu i-a trebuit prea mult ca să transforme această pasiune într-o ură violentă faţă de duşmanii lui. *Krasnaia gazeta* (*Gazeta roşie*), care avea un tiraj de masă, a dat tonul la 1 septembrie:

> Ne vom ucide duşmanii cu sutele, fără milă. Să fie cu miile, să se înece în propriul sânge. Pentru sângele lui Lenin şi al lui Uriţki să curgă râuri de sânge burghez – mai mult sânge, cât de mult cu putinţă.

Peters, adjunctul şefului CEKA, a acuzat atentatul lui Fanni Kaplan asupra lui Lenin ca fiind un atac asupra clasei muncitoare şi a chemat muncitorii să „zdrobească hidra contrarevoluţiei" recurgând la teroarea în masă. Comisarul pentru Afaceri Interne a dat ordin sovietelor să-i „aresteze imediat pe toţi eserii" şi să ia „ostatici" în masă din rândul „burghezilor şi ofiţerilor": aceştia urmau să fie executaţi la „cea mai mică opoziţie"[71]. A fost semnalul pentru începerea Terorii Roşii.

*

Teroarea Roşie nu a apărut din senin. Ea a fost implicită regimului încă de la început. Aşa cum Kamenev şi adepţii lui avertizaseră partidul în octombrie, recursul la conducerea prin teroare era rezultatul faptului că Lenin preluase puterea prin violenţă şi respingea democraţia. Bolşevicii erau siliţi să facă tot mai mult apel la teroare pentru a amuţi criticile politice şi pentru a subjuga o societate pe care nu o puteau controla prin alte mijloace.

Lenin acceptase întotdeauna faptul că trebuia să se recurgă la teroare pentru a „apăra revoluţia". Era o armă în „războiul civil". A fost, desigur, atent să se distanţeze public de instituţiile Terorii – alţii şi-au pus semnătura pe condamnările la moarte – şi astfel s-a alimentat mitul că Lenin era un „ţar" bun şi blând, care nu avea nici o legătură cu acţiunile malefice ale *opricinikilor* lui. În spatele cortinei însă, Lenin a fost susţinătorul necondiţionat al Terorii Roşii. Pe 26 octombrie 1917, Congresul al II-lea al Sovietelor a adoptat o rezoluţie propusă de Kamenev pentru abolirea pedepsei

cu moartea. Lenin a lipsit de la sesiune, iar când a fost informat a izbucnit cu furie turbată:

> Prostii, cum să faci o revoluţie fără plutoane de execuţie? Vă aşteptaţi să scăpaţi de duşmani dezarmându-vă pe voi înşivă? Ce alte mijloace de represiune mai există? Închisorile? Cine le acordă vreo importanţă în timpul unui război civil?

Lenin considera folosirea terorii ca pe un mijloc al luptei de clasă împotriva „burgheziei". A încurajat de la început teroarea în masă folosită de clasele de jos împotriva celor bogaţi şi privilegiaţi, cu lozinca „Spoliaţi-i pe spoliatori!". „Trebuie să încurajăm energia şi natura populară a terorii", scria el în luna iunie a anului următor[72]. După cum am văzut în capitolul 11, această teroare în masă le-a dat bolşevicilor o puternică bază de susţinere emoţională în rândul săracilor care simţeau o oarecare satisfacţie văzând cum cei bogaţi şi puternici se prăbuşesc, indiferent dacă acest lucru le făcea sau nu viaţa mai bună. Sistemul CEKA din perioada de început a fost modelat direct de iniţiativele locale de teroare în masă.

De la înfiinţarea ei, în noiembrie 1917, CEKA se dezvoltase rapid. Când s-a instalat în primul ei sediu din Petrograd, CEKA avea un personal foarte redus. Dzerjinski, şeful ei, căra toate documentele instituţiei într-o singură servietă. La sfârşitul lunii martie însă, când guvernul s-a mutat la Moscova şi CEKA şi-a stabilit sediul în rău famata clădire Lubianka (ocupată anterior de firma Lloyd's Insurance), personalul ei număra peste 600 de oameni, iar în iunie ajunsese la 1.000, în afară de trupele de securitate. CEKA din provincie s-au dezvoltat mai încet; însă până în septembrie, când s-a transmis ordinul începerii Terorii Roşii, aproape toate provinciile şi cea mai mare parte a districtelor ajunseseră să aibă câte o filială CEKA[73].

CEKA era organizată pe principiul stat în stat. Aproape că nu exista vreun aspect al vieţii sovietice pe care să nu-l controleze, de la lupta împotriva contrarevoluţiei, la emiterea permisului de deţinere pentru un câine. De la bun început, CEKA a acţionat în afara legii. Comisariatul pentru Justiţie s-a străduit în van să o subordoneze judiciarului. Bătaia în uşă la miezul nopţii, interogatoriile şi încarcerările fără vreo acuzaţie, tortura şi execuţiile sumare – acestea erau metodele CEKA. Aşa cum spunea unul dintre fondatorii ei:

> CEKA nu este o comisie de investigaţii, o curte sau un tribunal. Este un organ de luptă pe frontul intern al războiului civil… Ea nu judecă, ea loveşte. CEKA nu iartă, ea îi distruge pe toţi cei care sunt prinşi de partea cealaltă a baricadei[74].

În primele luni ale puterii bolşevice, CEKA nu a fost atât de criminală cum va deveni ulterior. Conform unei surse, au fost 884 de execuţii menţionate în presă între decembrie şi iulie. Prezenţa eserilor de stânga – care s-au înscris în CEKA în ianuarie şi au rămas chiar şi după ce, în martie, au demisionat din Sovnarkom – a pus oarecare limite. La fel cum au făcut şi protestele publice, mai ales cele ale muncitorilor, ale căror rezoluţii adoptate în timpul grevelor au condamnat întotdeauna teroarea. Încă nu sosise momentul când lumea avea să trăiască sub teroarea CEKA. Să luăm ca exemplu celebrul incident de la Circul din Moscova. Nişte cekişti lipsiţi de simţul umorului au obiectat la glumele antisovietice ale clovnului Bim-Bom şi s-au repezit să-l aresteze chiar în mijlocul numărului. La început spectatorii au crezut că totul făcea parte din spectacol; dar Bim-Bom a încercat să fugă şi cekiştii l-au împuşcat pe la spate. Lumea a început să ţipe şi s-a iscat panică. Vestea despre această întâmplare s-a răspândit şi a declanşat condamnarea publică a terorii CEKA. Sute de oameni au participat la înmormântarea clovnului, care s-a transformat într-o demonstraţie de protest[75].

În perioada de început a terorii, arestările erau făcute adeseori la întâmplare. Era rezultatul naturii haotice a statului poliţienesc pe cale de a se naşte: practic, oricine putea să fie arestat în urma unui denunţ făcut de un duşman sau după toanele şefului organizaţiei CEKA locale. În aceste prime luni, închisorile CEKA erau pline cu tot felul de oameni. Prinţul Lvov, arestat de CEKA din Ekaterinburg, i-a descris în februarie pe tovarăşii săi de închisoare ca pe „un public foarte pestriţ", de la prinţese şi preoţi la ţărani simpli. Chiar şi vărul lui Lenin, Viktor Ardaşev, a fost arestat şi împuşcat de CEKA din Ekaterinburg în ianuarie 1918. Liderul bolşevic nu a aflat despre el decât câteva luni mai târziu, când i-a ordonat unui oficial să-i transmită salutări lui Ardaşev şi i s-a spus că acesta fusese ucis. Se pare că Lenin ţinea foarte mult la vărul său. Afecţiunea nu era însă reciprocă. Ardaşev era un cadet de marcă din Ekaterinburg şi organizase o grevă a funcţionarilor împotriva guvernului lui Lenin[76].

*

Există două momente importante în procesul de evoluţie a terorii: revolta eserilor de stânga şi asasinarea familiei imperiale.

Revolta eserilor de stânga a fost unul dintre episoadele cele mai ridicole din istoria revoluţiei. Ea demonstrează naivitatea eserilor de stânga. Remarcabil este că, într-un moment crucial, eserii de stânga ar fi putut să răstoarne regimul bolşevic, doar că, aparent, reuşita nu făcea parte din planul lor. Nu a fost un *coup d'État*, ci – aproape la fel ca în cazul revoltei bolşevicilor din iulie 1917 – un act sinucigaş, de protest public, menit să provoace

reacţia „maselor” împotriva regimului. Eserii de stânga nu s-au gândit cu adevărat nici o clipă să preia puterea. Ei doar se „jucau” de-a revoluţia.

Toate idealurile care îi aduseseră pe eserii de stânga în Sovnarkom în decembrie li se părea acestora că sunt în pericol în iunie următor. Libertatea sovietelor fusese sugrumată de dictatură. Interesele ţărănimii fuseseră călcate în picioare de monopolul pe grâne şi de *kombedî*. Libertăţile civile dispăruseră, împreună cu ideea nebunească a eserilor de stânga că, alăturându-se bolşevicilor la guvernare, ar fi putut limita abuzurile de putere ale acestora. Cea mai mare dezamăgire a lor a fost însă Tratatul de la Brest-Litovsk. La fel ca şi comuniştii de stânga, eserii de stânga considerau că tratatul făcuse din Rusia un vasal al Imperiului German şi că spulberase singura speranţă de răspândire a socialismului în Occident prin intermediul unui război revoluţionar împotriva imperialiştilor. La semnarea tratatului, eserii de stânga i-au acuzat pe bolşevici că au trădat revoluţia şi au demisionat din Sovnarkom, deşi au rămas în Executivul Sovietelor şi, ironic, în CEKA. Ambasadorul Germaniei, contele Mirbach, care a sosit în a doua jumătate a lunii aprilie ca să reia relaţiile diplomatice dintre Berlin şi Moscova[*12], a devenit ţinta unor ameninţări teroriste din partea eserilor de stânga, decişi să strice pacea.

Campania lor zgomotoasă de opoziţie a ajuns la apogeu în timpul Congresului al V-lea al Sovietelor, deschis la Teatrul Bolşoi pe 4 iulie. Ca urmare a voturilor câştigate în detrimentul bolşevicilor la alegerile pentru soviete din primăvară, eserii de stânga au avut o delegaţie numeroasă, deşi nu pe cât se aşteptaseră, şi a existat bănuiala că bolşevicii ticsiseră congresul cu susţinătorii lor. Eserii de stânga susţineau că reprezintă „masele” care sprijiniseră „revoluţia sovietică”, dar care se simţeau trădate de bolşevici. Kamkov şi Spiridonova, cei doi lideri principali ai partidului, au condamnat politicile bolşevicilor. În fruntea listei se afla „pacea ruşinoasă”, despre care spuneau că i-a vândut imperialiştilor germani pe muncitorii şi ţăranii din Ucraina. Au jurat să reînceapă un război revoluţionar şi au ridicat pumnii spre loja imperială unde, simbolic, se afla contele Mirbach, care asista la congres.

Două zile mai târziu contele a fost asasinat. Se aştepta ca acest act de teroare să întrerupă pacea, provocând Germania la un atac împotriva Rusiei. La fel ca bombele teroriştilor din secolul al XIX-lea, el era menit să aprindă scânteia revoltei populare împotriva regimului. Decizia de a-l asasina pe Mirbach fusese luată de eserii de stânga în seara zilei de 4, după prima sesiune a congresului, când a devenit clar că nu vor câştiga majoritatea de care aveau nevoie pentru a produce o schimbare în politicile progermane şi antiţărăneşti ale guvernului. O moţiune de neîncredere faţă de bolşevici – care trebuia să câştige sprijinul

comuniştilor de stânga – fusese respinsă, iar eserii de stânga au părăsit sesiunea. Spiridonova, care, în ciuda înfăţişării sale blajine, nu fusese niciodată lipsită de fervoare teroristă, a fost cea care a conceput planul asasinării lui Mirbach. I-a recrutat pentru această acţiune pe Iakov Bliumkin, un cekist, eser de stânga şi responsabil cu contraspionajul împotriva germanilor, şi pe fotograful acestuia, Nikolai Andreev. În după-amiaza zilei de 6 au aranjat o întrevedere cu ambasadorul, sub pretextul unei discuţii despre cazul contelui Robert Mirbach, despre care se bănuia că îi este rudă şi care fusese arestat, fiind suspectat de spionaj. După un scurt dialog, cekiştii au scos revolverele şi au tras. Dar l-au ratat pe Mirbach, care a încercat să fugă. Bliumkin a aruncat însă o bombă în urma lui, rănindu-l mortal. Cei doi au scăpat printr-o fereastră, deşi Bliumkin a primit un glonţ în picior. Au fugit cu o maşină, care îi aştepta, până la cazarma Pokrovski, devenită cartierul central al revoltei. Era cazarma Detaşamentului de Luptă al CEKA, aflat sub comanda lui Dmitri Popov, un alt important eser de stânga din CEKA. Lenin a fost imediat convocat la Ambasada Germaniei, ca să prezinte scuze pentru asasinat. În istoria diplomaţiei nu se mai întâmplase niciodată până atunci ca un şef de stat rus să fie umilit astfel.

Mai târziu în aceeaşi zi, Dzerjinski s-a dus la cazarma Pokrovski şi a cerut ca Bliumkin şi Andreev să fie predaţi pentru a fi arestaţi. Detaşamentul de Luptă l-a arestat în schimb pe el şi şi-a declarat loialitatea faţă de revoltă. Apoi insurgenţii au ocupat sediul CEKA de la Lubianka şi l-au prins pe Laţis, înlocuitorul marionetă al lui Dzerjinski. Nu a fost o revoltă de stradă, ci o lovitură de palat în cadrul CEKA, provocată exclusiv de o neglijenţă care nu le era caracteristică bolşevicilor. Eserilor de stânga li se îngăduise să ocupe şapte dintre cele douăzeci de locuri din Colegiul CEKA. Dzerjinski îl numise pe eserul de stânga Aleksandrovici ca adjunct al său şi îi lăsase libertatea de a înfiinţa Detaşamentul de Luptă, ca unitate formată exclusiv din eseri de stânga. În seara de 6, Aleksandrovici – care, după spusele lui Spiridonova, nu ştiuse nimic despre complotul ce urmărea asasinarea lui Mirbach şi se alăturase revoltei eserilor de stânga abia în ziua aceea – a preluat comanda trupelor insurgente.

În acel moment nimic nu-i împiedica pe eserii de stânga să preia puterea. Aveau în capitală 2.000 de soldaţi bine înarmaţi, în comparaţie cu cei 700 care erau loiali regimului. Cea mai mare parte a Puşcaşilor Letoni, singurele trupe de elită din capitală pe care se puteau baza bolşevicii, celebraseră ziua Sfântului Ioan pe platoul Hodînka de la marginea capitalei – scena dezastrului de la încoronarea ultimului ţar, în 1896. Letonii nu au reuşit să revină în capitală din cauza ceţii, a ploii torenţiale şi a furtunii. Lenin era într-o stare de panică totală: ca şi Kerenski în octombrie, nu avea trupe care să-i apere regimul. Vaţetis, comandantul leton însărcinat cu apărarea guvernului, îşi aminteşte că a fost convocat după

miezul nopţii la Kremlin, unde „atmosfera era ca de front, într-un teatru de război”. Prima întrebare pe care i-a pus-o Lenin a fost: „Tovarăşe, rezistăm până dimineaţă?”[77].

Eserii de stânga nu au dat însă nici un semn că ar vrea să profite de avantajul lor militar. Erau interesaţi nu atât să preia puterea, cât să mobilizeze revolta populară, pentru a-i obliga pe bolşevici să-şi schimbe politica. Eserii de stânga nu aveau idee cum se va sfârşi revolta lor; erau bucuroşi să lase asta în seama „creativităţii revoluţionare a maselor”. Ei erau „poeţii revoluţiei” şi, ca toţi poeţii, anarhişti în adâncul sufletului. În fiecare etapă a relaţiei lor cu bolşevicii, eserii de stânga au fost păcăliţi; chiar şi acum, când bolşevicii erau la mâna lor, au pierdut rapid avantajul. În loc să intre în Kremlin, liderii eserilor de stânga s-au dus la Teatrul Bolşoi, unde se desfăşura sesiunea Congresului Sovietelor. Spiridonova a ţinut un discurs lung şi tipic isteric, în care a condamnat regimul bolşevic. Chiar în timp ce vorbea, gărzile însărcinate cu securitatea congresului au încercuit clădirea şi au blocat toate ieşirile. Delegaţilor bolşevici li s-a permis să plece, dar toţi ceilalţi au fost arestaţi. Eserii de stânga căzuseră în capcană.

Mai târziu în noaptea aceea, bolşevicii au pus din nou stăpânire pe Lubianka. Apoi, la primele ore ale dimineţii, forţele lui Vaţetis au învins Detaşamentul de Luptă din cazarma Pokrovski. Vaţetis a fost recompensat de bolşevicii recunoscători cu 10.000 de ruble şi comanda Frontului de Est: în septembrie i s-a dat comanda întregii Armate Roşii. Cu toate acestea, eserii de stânga au fost învinşi nu atât de el, cât de ei înşişi. Aşa cum a spus chiar tovarăşul lor de partid, Steinberg, au fost înfrânţi „nu pentru că liderii lor nu au fost destul de curajoşi, ci pentru că scopul lor nu a fost deloc acela de a răsturna guvernul”.

Câteva sute de rebeli au fost arestaţi. Aleksandrovici şi alţi doisprezece lideri ai Detaşamentului de Luptă au fost judecaţi sumar şi executaţi pe 7 iulie. Majoritatea celorlalţi lideri ai eserilor de stânga au fost închişi şi judecaţi în noiembrie, când au primit sentinţe extraordinar de blânde, ţinând cont de climatul din acel moment (unii bolşevici nu voiau să fie pedepsiţi deloc), iar mai târziu au fost chiar amnistiaţi. Spiridonova a fost condamnată la un an de închisoare şi ulterior amnistiată, dar a fost arestată din nou în februarie 1919, declarată alienată mintal şi încarcerată la Kremlin. A evadat la scurt timp după aceea, căci reuşise să câştige simpatia celor care o păzeau. Bliumkin a reuşit şi el să scape şi s-a alăturat mai târziu bolşevicilor. După revolta eşuată din iulie, eserii de stânga au fost terminaţi ca partid. Activiştii au fost expulzaţi din soviete şi forţaţi să acţioneze în ilegalitate. Sute dintre ei au fost încarceraţi sau executaţi[78]. Alţii – care se opuseseră revoltei din iulie – s-au separat şi au format un partid nou, numit Comuniştii Revoluţionari. Odată cu înlăturarea eserilor de stânga, singurii care puseseră frână fărădelegilor CEKA, a

început un nou val de teroare. În mod ironic, dată fiind implicarea lor în CEKA, eserii de stânga au fost primele ei victime.

*

După abdicarea sa în martie 1917, Nikolai Romanov (cum i se spunea acum) fusese ţinut în arest la domiciliu (sau mai degrabă la palat), la Ţarskoe Selo, împreună cu familia şi cu suita lui. În afara restricţiilor de deplasare nu au suferit prea multe privaţiuni: costurile uriaşe pentru hrana şi întreţinerea tuturor nu au fost date publicităţii, de teamă să nu provoace indignarea publică[79]. Viaţa lor în aceste luni nu a fost foarte diferită de un soi de lungă petrecere eduardiană – cu diferenţa că „musafirii" aveau accesul limitat la numai câteva încăperi şi, în loc de obişnuita vânătoare, trebuiau să-şi rezume activităţile sportive la scurte plimbări prin grădină, supravegheaţi de gărzi.

Nicolae nu dădea nici un semn că ar fi dus dorul puterii. Judecând după jurnalele sale, acelea au fost printre cele mai fericite zile din toată viaţa lui. Eliberat de povara conducerii, pe care o purtase întotdeauna cu mâhnire, era liber să ducă viaţa privată a unui burghez, după care tânjise întotdeauna. Kerenski, care l-a vizitat pe fostul ţar la Ţarskoe Selo în câteva ocazii (ţarina insista să-i spună Kedrinski), a scris mai târziu că „toţi cei care l-au văzut în captivitate au spus că Nicolae al II-lea părea să fie în general binedispus şi să se bucure de noul său stil de viaţă. De parcă o grea povară i se luase de pe umeri şi el era cum nu se poate mai uşurat". Nicolae şi-a petrecut acele zile liniştite alături de familie jucând domino, citind cu voce tare din *Contele de Monte-Cristo*, grădinărind, făcând plimbări cu barca, jucând tenis şi rugându-se. Niciodată nu dormise atât de bine[80].

Această primă etapă a captivităţii lor s-a încheiat la mijlocul lunii august, când familia imperială a fost evacuată în oraşul siberian Tobolsk. Kerenski era preocupat de siguranţa lor. Existase întotdeauna un pericol cât se poate de real ca mulţimea furioasă să forţeze intrarea în palat şi să-şi verse mânia răzbunându-se sălbatic pe fostul ţar: în martie avusese loc o astfel de tentativă din partea unui grup de soldaţi din Petrograd. Pericolul părea să fi devenit şi mai acut după „Zilele din Iulie". Iniţial s-a intenţionat ca ţarul să fie trimis împreună cu familia în Anglia, unde regele George al V-lea, vărul lui Nicolae, îl invitase în martie. Sovietul din Petrograd s-a opus însă cu dârzenie, insistând că fostul ţar ar trebui închis în Fortăreaţa Petru şi Pavel. Mai mult, George al V-lea şi-a retras invitaţia de teamă să nu supere Partidul Laburist, deşi, ruşinată, Casa Windsor a ţinut multă vreme secret acest gest[*13]. S-a hotărât aşadar să fie în schimb trimişi la Tobolsk, un loc din provincie izolat, departe de influenţa revoluţionară, unde Romanovii s-au instalat relativ confortabil, în casa fostului

guvernator. Pe lângă numeroşii domni şi doamne din suită, familia imperială era însoţită şi de doi valeţi, şase cameriste, zece lachei, trei bucătari, patru ajutoare de bucătar, un majordom, un somelier, o bonă, un funcţionar, un bărbier şi doi căţei din rasa spaniel[81].

În primele luni ale anului 1918 situaţia foştilor conducători s-a înrăutăţit. Au remarcat-o în comportamentul tot mai grosolan al celor care îi păzeau, în restricţionarea posibilităţilor de mişcare şi în dispariţia produselor de lux, precum untul sau cafeaua, care până atunci fuseseră nelipsite. Schimbările aveau legătură cu evoluţia evenimentelor din Ekaterinburg, cel mai apropiat oraş industrial. În februarie acolo a avut loc un Congres al Sovietelor din regiunea Ural, la care a fost ales un prezidiu bolşevic condus de Filipp Goloşciokin, un veteran bolşevic, prieten cu Sverdlov. Bolşevicii din Ekaterinburg erau bine-cunoscuţi pentru activismul lor. Erau nemulţumiţi că fostul ţar fusese ţinut până atunci într-un relativ confort şi erau decişi să obţină transferarea lui sub controlul lor – unii cu gând să-l încarcereze, alţii să-l execute.

Goloşciokin a insistat pe lângă Sverdlov să-l preia pe ţar, susţinând că în Tobolsk pericolul ca acesta să scape era mai mare. Existau zvonuri despre tot felul de comploturi monarhiste pentru eliberarea familiei imperiale – unele dintre ele reale, altele doar gândite, iar unele inventate. Sverdlov nu a refuzat – cu bolşevicii din regiunea Ural nu puteai să te pui –, dar de fapt exista un plan secret, comandat de Comitetul Central, ca ţarul să fie dus înapoi la Moscova, unde Troţki plănuia un mare proces-spectacol, în stilul lui Ludovic al XVI-lea, cu el în rolul procurorului-şef. Troţki propunea

> un proces cu public, în care să fie înfăţişată întreaga domnie (politica ţărănească, forţa de muncă, naţionalităţile, cultura, cele două războaie etc.). Şedinţele de judecată vor fi transmise la radio pentru a fi ascultate de întreaga naţiune; în sate se vor citi zilnic relatări despre şedinţe, care vor fi apoi comentate[82].

Cu acest ţel în minte, la începutul lunii aprilie Sverdlov i-a ordonat comisarului Vasili Iakovlev să-i aducă pe Nicolae şi, dacă se poate, restul familiei înapoi la Moscova, vii[*14]. Lui Iakovlev i s-a spus să treacă prin Ekaterinburg, pentru a nu trezi suspiciunile bolşevicilor de acolo, care l-ar fi răpit şi executat pe fostul ţar dacă aflau care era adevărata lui misiune. Într-adevăr, în aprilie Sovietul regiunii Ural a votat o decizie în acest sens; iar Zaslavski, unul dintre comisarii din Ekaterinburg, a pregătit o ambuscadă pentru a-l captura pe ţar. „N-ar trebui să ne mai pierdem vremea cu Romanovii – i-a spus Zaslavski lui Iakovlev la sosirea în Tobolsk. Ar trebui să-i omorâm.”[83]

Călătoria de la Tobolsk la Ekaterinburg avea să fie plină de riscuri. Dezgheţul de primăvară era abia la început şi drumurile erau inundate; iar ţareviciul, care de puţină vreme suferea de o

nouă criză de hemofilie, era prea bolnav pentru a fi transportabil. La Moscova lui Iakovlev i se spusese să lase în urmă restul familiei şi să plece doar cu fostul ţar. Aleksandra însă nu voia să se despartă de Nicolae[*15] şi până la urmă au pornit împreună, în caleşti deschise, spre cea mai apropiată staţie de cale ferată, Tiumen, situată la 270 de kilometri, doar ei doi, fără cei patru copii (care aveau să vină mai târziu). Pe drum au trecut prin Pokrovskoe, satul natal al lui Rasputin. Aleksandra a notat în jurnalul ei: „Am rămas îndelung în faţa casei prietenului nostru, i-am văzut familia şi prietenii cum ne priveau de la ferestre”[84].

Odată ce au urcat în tren la Tiumen, Iakovlev a devenit suspicios în privinţa bolşevicilor locali. Auzise că un detaşament de cavalerie plănuia să atace trenul pe drumul spre Ekaterinburg şi să răpească persoanele regale – „încărcătura”, cum le numea el în mesajele codificate pe care le trimitea la Moscova. Aşa că a preferat o rută ocolitoare, spre est, prin Omsk. Acţiunea lui a întărit bănuiala bolşevicilor din Ekaterinburg că Iakovlev plănuia să-l salveze pe ţar, poate pentru a-l duce în Japonia. A urmat o luptă a telegramelor, în care atât Goloşciokin, cât şi Iakovlev îl îndemnau pe Sverdlov la Moscova să le acorde controlul unic asupra fostului ţar. De astă dată, Sverdlov i l-a dat lui Goloşciokin, ordonându-i lui Iakovlev să se întoarcă şi să se îndrepte către Ekaterinburg. Se pare că garanţia oferită de Goloşciokin că perechea imperială nu va păţi nimic a fost suficientă pentru a-l convinge pe Sverdlov să-i permită acestui puternic şef de partid să procedeze cum credea de cuviinţă. „Am ajuns la o înţelegere cu cei din Ural”, i-a telegrafiat Sverdlov lui Iakovlev. „Au luat măsuri şi au dat garanţii.” Iakovlev a fost de acord, dar a avertizat profetic că dacă fostul ţar va fi dus la Ekaterinburg, probabil că nu va mai pleca niciodată viu de acolo. Sverdlov nu i-a răspuns[85].

Cuplul imperial a ajuns la Ekaterinburg pe 30 aprilie (restul familiei a venit pe 23 mai). La gară cei doi au fost întâmpinaţi de o mulţime furioasă şi au fost închişi într-o casă mare şi albă, rechiziţionată cu o zi înainte de la Nikolai Ipatiev, un om de afaceri pensionat. Bolşevicii o numeau Casa cu Destinaţie Specială – acolo aveau să moară Romanovii. Regimul în casă a fost strict şi umilitor. În jurul ei s-a ridicat un gard înalt, care să împiedice comunicarea cu lumea exterioară. Mai târziu geamurile au fost date cu var. Paznicii erau ostili. Le însoţeau pe împărăteasă şi pe fiicele ei la toaletă; scrijeleau obscenităţi pe pereţi; şi luau fără jenă din bunurile prizonierilor, depozitate în şopronul din grădină. Prizonierii nu aveau voie să iasă din camerele lor decât la ora mesei. Ca să-i treacă timpul, Nicolae a citit, pentru prima dată în viaţa lui, *Război şi pace*.

În prima săptămână din iulie s-a luat decizia de a-i executa pe toţi Romanovii luaţi prizonieri. Până la prăbuşirea lui definitivă, regimul sovietic a insistat mereu că asasinatul a fost rezultatul exclusiv al iniţiativei bolşevicilor din Ekaterinburg. Dovezile

apărute de atunci din arhive arată însă indubitabil că ordinul a fost dat direct de conducerea de partid din Moscova. Occidentul ştia asta din însemnările făcute de Troţki în jurnalul său în 1935:

> Discutând cu Sverdlov, l-am întrebat în treacăt: „A, da, şi ţarul unde e?". „Terminat", a răspuns el. „A fost împuşcat." „Şi familia lui?" „Şi familia, împreună cu el." „Toţi?", am întrebat eu, aparent surprins. „Toţi", a răspuns Sverdlov. „De ce?" A aşteptat să-mi vadă reacţia. N-am spus nimic. „Şi a cui a fost decizia?", m-am interesat eu. „Noi am decis, aici. Ilici [Lenin] s-a gândit că nu trebuie să le lăsăm Albilor un stindard în viaţă, mai ales în situaţia dificilă din prezent…" Nu am mai întrebat nimic şi am considerat chestiunea încheiată[86].

Noile dovezi din arhive nu fac decât să furnizeze detaliile. Goloşciokin a sosit la Moscova la sfârşitul lunii iunie, pentru Congresul al V-lea al Sovietelor. Era bine cunoscută opinia lui că Romanovii ar fi trebuit ucişi. Au avut loc consultări cu Lenin şi ideea a fost acceptată în principiu, fără a se stabili o dată precisă. Goloşciokin, întors la Ekaterinburg pe 16 iulie, le-a trimis lui Sverdlov şi Lenin, prin Zinoviev, o telegramă codificată prin care îi informa că execuţia trebuia să aibă loc fără amânare, „din cauza situaţiei militare"[87]. Legiunea Cehă încercuise oraşul şi bolşevicii locali, care nu aveau la dispoziţie decât câteva sute de membri ai Gărzilor Roşii, şi-au dat seama că nu existau prea multe şanse să evacueze în siguranţă familia imperială. În aceeaşi zi, mai târziu, Moscova a confirmat, via Perm, că execuţia trebuia să aibă loc imediat. Confirmarea se poate să fi venit direct de la Lenin[88].

De ce s-au răzgândit bolşevicii şi i-au ucis, renunţând la decizia lor anterioară de a-l aduce pe Nicolae la judecată la Moscova? Consideraţiile de ordin militar erau cu siguranţă reale, în ciuda a ceea au susţinut mulţi istorici. Cehii au capturat Ekaterinburg în 25 iulie, la opt zile după crimă; dar puteau la fel de bine să o facă şi cu câteva zile mai devreme, întrucât oraşul era încercuit şi aveau mult mai multe trupe decât Roşiii. Este însă îndoielnic că ei sau oricare dintre Albi ar fi dorit să facă dintr-un personaj trist şi discreditat precum Nicolae un „stindard viu" al lor. Un ţar martir le era mai util decât unul viu, dar care din punct de vedere politic era mort. Atât Denikin, cât şi Kolceak erau destul de inteligenţi ca să-şi dea seama că o restaurare a monarhiei era exclusă după 1917, deşi printre consilierii lor erau şi monarhişti. Poate că bolşevicii nu au înţeles asta. Poate că au fost victimele propriei lor propagande, care spunea că Albii erau monarhişti până la ultimul om.

Chiar şi aşa, este neîndoielnic faptul că asasinatul a fost înfăptuit şi din alte motive. În momentul acela liderii de partid nu mai erau atât de siguri că un proces ar fi fost oportun. Nu că ar fi existat vreo şansă ca fostul ţar să fie găsit nevinovat. Troţki era un maestru al proceselor politice – cum o demonstrase propriul său

proces din 1906 – şi cu siguranţă ar fi demonstrat cu o logică strălucită că, din postura de autocrat care susţinea dreptul conducerii personale, Nicolae era singurul care trebuia condamnat pentru crimele regimului său. Nu exista nici vreo perspectivă ca fostului ţar să i se acorde bunăvoinţa legală de a primi avocaţi capabili care să-l apere: în momentul respectiv, corespondenţii ruşi ai lui Malesherbes şi de Sèze – avocaţii lui Ludovic al XVI-lea din timpul procesului acestuia – erau cu toţii fie în închisoare, fie exilaţi. Era vorba despre problema fundamentală – ridicată şi de Saint-Just împotriva lui Ludovic – că, odată adus la bară detronatul monarh, însemna că se presupunea *posibilitatea* inocenţei lui. Iar în acest caz ar fi fost pusă în discuţie însăşi legitimitatea revoluţiei. A-l aduce pe Nicolae la proces însemna a-i aduce în acelaşi timp şi pe bolşevici. În momentul când s-a recunoscut acest fapt s-a trecut din sfera legii în sfera terorii. Până la urmă nu a fost o chestiune de a dovedi vinovăţia fostului ţar – în fapt, aşa cum spunea Saint-Just, „nu se poate domni în inocenţă” –, ci de a-l elimina ca sursă rivală de legitimitate. Nicolae trebuia să moară pentru ca puterea sovietică să poată trăi.

Pe 4 iulie, CEKA locală preluase responsabilitatea de a-i păzi pe Romanovi în Casa Ipatiev. Iakov Iurovski, şeful CEKA şi cel care a comandat plutonul de execuţie, era unul dintre locotenenţii cei mai de încredere ai lui Lenin – neîndurător, onest, inteligent şi crud. Fratele lui spunea că „îi făcea plăcere să-i oprime pe ceilalţi”[89]. Asasinul ţarului era şi evreu – un fapt pentru care evreii vor plăti în viitor. În noaptea asasinatului,16 spre 17 iulie, pe la ora 1.30, Iurovski l-a sculat pe medicul ţarului şi i-a ordonat să-i trezească pe ceilalţi prizonieri. La ora 2.00, toţi unsprezece au fost conduşi pe scări, la subsol. Nicolae îl ducea în braţe pe ţarevici, urmat de împărătească şi de fiicele sale, de medicul ţarului şi de restul suitei. Anastasia ţinea spanielul King Charles. La cererea lor au fost aduse două scaune, pentru împărătească şi Aleksei, care se resimţea încă de pe urma recentei crize de hemofilie. Nici unul nu părea să-şi dea seama ce urma să se întâmple; li se spusese că în oraş erau schimburi de focuri şi că era mai sigur pentru ei să stea la subsol. După câteva minute, în încăpere au intrat Iurovski şi plutonul de execuţie – şase unguri, prezentaţi de obicei drept „letoni”, şi cinci ruşi. Fiecare fusese desemnat să împuşte o victimă anume, dar când au intrat în încăpere s-a dovedit că nu toţi stăteau în faţa persoanei potrivite, iar spaţiul era prea strâmt pentru a se mai face schimbările necesare, asasinii şi victimele călcându-se practic pe pantofi: acesta a fost, în parte, motivul confuziei care s-a creat. Iurovski a citit ordinul de a-i împuşca pe Romanovi. Nicolae i-a cerut să repete: ultimele lui cuvinte au fost „Cum? Cum?”. Apoi au început să tragă. Iurovski l-a împuşcat pe Nicolae de la mică distanţă, cu un Colt. Şi împărăteasa a murit imediat. Gloanţele au ricoşat în pereţi, umplând camera de fum. După câteva minute, când împuşcăturile au încetat, Aleksei zăcea

într-o baltă de sânge, încă viu; Iurovski l-a ucis cu două gloanţe în cap. Anastasia, care dădea şi ea semne de viaţă, a fost înjunghiată de mai multe ori cu o baionetă[90].

Cu toate dovezile ieşite la lumină, este de neconceput ca vreunul dintre Romanovi să fi supravieţuit acestui masacru[*16]. După asasinat, trupurile au fost transportate cu un camion şi aruncate în nişte puţuri de mină din apropiere. Puţurile s-au dovedit a fi prea puţin adânci pentru a ascunde cadavrele şi a doua zi acestea au fost scoase de acolo. În drum spre nişte mine mai adânci, camionul s-a împotmolit însă în noroi şi s-a luat decizia ca trupurile să fie îngropate în pământ. Peste feţe s-a turnat acid sulfuric, pentru ca, în cazul în care cadavrele ar fi fost descoperite, nimeni să nu le poată identifica. S-a dovedit a fi un gest inutil – şi ineficient. Mormintele nu au fost descoperite decât după prăbuşirea regimului sovietic. În momentul acela însă analiza ADN-ului din osemintele aduse în Marea Britanie în 1992 a fost suficientă pentru a stabili fără nici un dubiu că ele aparţineau Romanovilor[91].

Vestea execuţiei a ajuns la Lenin a doua zi dimineaţă, în timpul unei şedinţe a Sovnarkomului. Când Sverdlov a adus ştirea, comisarii poporului erau angajaţi într-o discuţie detaliată pe marginea proiectului de decret privind ocrotirea sănătăţii. Scurtul anunţ despre moartea ţarului a fost primit cu o tăcere generală. Apoi Lenin a zis: „Acum vom trece la citirea proiectului, articol cu articol”[92].

Anunţul oficial a apărut în *Izvestia* din 19 iulie. Nu se pomenea decât de moartea fostului ţar, susţinându-se că „soţia şi fiul lui Nicolae Romanov au fost trimişi într-un loc sigur”. Se pare că bolşevicilor le era teamă să admită că omorâseră copiii şi servitorii – cu toţii nevinovaţi, la urma urmelor –, ca nu cumva să piardă simpatia populaţiei. De fapt, reacţia populară a fost deosebit de slabă. „Populaţia Moscovei a primit vestea cu o uluitoare indiferenţă”, scria Lockhart. Zvonurile că şi ceilalţi din familie fuseseră ucişi au stârnit puţine emoţii. Doar monarhiştii au fost impresionaţi. Brusilov, monarhist în adâncul sufletului şi republican doar cu mintea, a refuzat să creadă că zvonurile sunt adevărate şi se ruga în fiecare seară pentru „familia absentă a Romanovilor”. Minciuna a durat până în 1926, când a devenit imposibil să mai continue după publicarea la Paris a cărţii lui Sokolov *Asasinarea familiei imperiale*, carte bazată pe concluziile unei comisii înfiinţate de Kolceak. Între timp însă se născuse legenda că poate nu muriseră toţi Romanovii. Este o legendă care circulă şi astăzi, în ciuda dovezilor covârşitoare care demonstrează contrariul. Toate nu fac decât să arate că ficţiunea e mai credibilă – şi aduce mai mult profit – decât istoria[93].

De ce uciderea Romanovilor a căpătat o asemenea semnificaţie în istoria revoluţiei? S-ar putea susţine că nu au fost decât câteva persoane, în timp ce în revoluţii este vorba despre

milioane de oameni. Acesta este argumentul istoricilor marxişti, care au tins să trateze episodul ca pe un spectacol minor, pe lângă evenimentul principal. E.H. Carr, de exemplu, nu i-a acordat decât o singură frază în cele trei volume ale istoriei sale despre revoluţie. A fost o declaraţie a Terorii. A fost o declaraţie că de acum încolo indivizii nu vor mai conta câtuşi de puţin în războiul civil. Troţki spusese odată: „Trebuie să terminăm o dată pentru totdeauna cu flecăreala asta de papistaşi-quakeri despre sfinţenia vieţii omeneşti". Şi exact asta a făcut CEKA. La scurt timp după crimă, Dzerjinski declara pentru presă:

> CEKA înseamnă apărarea revoluţiei, la fel ca şi Armata Roşie; cum în războiul civil Armata Roşie nu se poate opri în loc, să se întrebe dacă nu cumva aduce atingere anumitor indivizi, ci trebuie să ia în calcul un singur lucru – victoria revoluţiei asupra burgheziei –, CEKA trebuie să apere revoluţia şi să învingă duşmanul, chiar dacă sabia ei mai cade uneori pe capul unor nevinovaţi[94].

După executarea fostului ţar, bolşevicii au omorât şi alţi Romanovi[*17]. Şase membri ai vechii dinastii au fost ucişi în noaptea următoare la Alapaevsk, în nordul Uralilor. Într-un fel însă, moartea lor nu a mai fost decât o părticică din Teroarea Roşie.

*

Unul dintre cele mai terifiante aspecte ale terorii era natura ei aleatorie. Aproape oricine se putea pomeni că i se bate la uşă în miez de noapte. Bolşevicii au justificat teroarea ca pe un război civil împotriva contrarevoluţiei. Dar nu au lămurit niciodată cine erau acei „contrarevoluţionari". Într-adevăr, în măsura în care teroarea era determinată de teama paranoică a regimului că este înconjurat de forţe inamice ostile, care conlucrează pentru a-l răsturna, practic oricine putea fi considerat „contrarevoluţionar" – din această perspectivă, planul Kaplan venea la pachet cu opoziţia eserilor şi a menşevicilor, cu reacţia Gărzii Albe, intervenţia Aliaţilor, revolta lui Savinkov din Iaroslavl[*18], răscoalele ţărăneşti şi grevele muncitorilor. În acest sens, teroarea a fost un război dus de regim împotriva întregii societăţi – un mijloc de a o teroriza pentru a o supune. „Teroarea – scria Engels – înseamnă cruzimi inutile săvârşite de oameni îngroziţi."

O vizită în închisorile CEKA dezvăluia o varietate largă de oameni. Un fost deţinut din închisoarea Butîrka din Moscova îşi aminteşte că a văzut acolo oameni politici, foşti judecători, negustori, ofiţeri, prostituate, copii[*19], preoţi, profesori, studenţi, poeţi, muncitori şi ţărani disidenţi – pe scurt, o secţiune transversală a societăţii. Poeta Ghippius din Petrograd scria că

„efectiv nu exista familie care să nu fi avut pe cineva arestat, săltat de acasă sau dispărut complet” din cauza Terorii Roşii, iar în cazul cercurilor pe care ea le frecventa este aproape cert că aşa stăteau lucrurile[95].

Multe dintre victimele CEKA au fost „ostatici burghezi”, ridicaţi fără a fi acuzaţi de ceva şi reţinuţi pentru a fi executaţi sumar ca represiune pentru vreun presupus act contrarevoluţionar. Sigur că mulţi dintre ei nu erau deloc „burghezi”. Nu stătea nimeni să verifice, uneori erau arestaţi la întâmplare oameni de pe o stradă pe care gărzile CEKA o blocau la ambele capete. Oamenii erau reţinuţi pur şi simplu pentru că se aflau în apropierea unei scene de „provocare burgheză” (un schimb de focuri de armă, de exemplu, sau o crimă) ori pentru că erau rudele şi cunoştinţele unor suspecţi „burghezi”. Un bătrân a fost arestat pentru că în timpul unei razii generale organizate de CEKA asupra lui s-a găsit fotografia unui bărbat în livrea: era poza unei rude decedate, făcută prin anii 1870. Mulţi au fost arestaţi pentru că o persoană (şi una singură era suficientă) îi denunţase drept „contrarevoluţionari burghezi”. Astfel de denunţuri erau adeseori urmarea unor certuri neînsemnate sau a unor răzbunări. De exemplu, Iakov Hoelson, inspector militar, a fost arestat în noiembrie, când două persoane i-au sărit în faţă în timp ce aştepta la coadă ca să intre la Opera din Moscova. Au strigat „E o provocare!” şi i s-au plâns portarului că Hoelson şi alţi doi nu au stat la coadă. A fost chemată CEKA şi Hoelson a fost arestat. Nikolai Kocearghin, un mic funcţionar, a fost arestat în aceeaşi lună, după o ceartă cu un amic de la serviciu care îi dăduse cupoane falsificate ca plată a unui împrumut. Kocearghin s-a dus la CEKA să se plângă, dar a doua zi s-a pomenit că este arestat fiindcă debitorul lui l-a denunţat că face trafic de cupoane falsificate[96].

Arestările arbitrare erau un lucru foarte obişnuit în provincii, unde şefii CEKA erau aproape „pe cont propriu”, ducând propriile lor războaie civile de teroare. Principiul promovat de Lenin – că era mai bine să arestezi o sută de oameni nevinovaţi decât să rişti ca un duşman al regimului să scape – garanta că arestările şi acuzaţiile în masă devin o parte generală a sistemului. Peşehonov, ministrul Alimentaţiei în Guvernul Kerenski, închis la Lubianka, îşi aminteşte o discuţie cu un alt prizonier, un sindicalist din Vladimir, care nu-şi putea explica de ce fusese arestat. Nu făcuse decât să vină la Moscova şi să se cazeze la un hotel. „Cum vă numiţi?”, l-a întrebat un al treilea prizonier. „Smirnov”, a răspuns el, unul dintre cele mai comune nume în Rusia:

> „Atunci numele este motivul arestării dumitale”, a zis un om care s-a apropiat de noi. „Dă-mi voie să mă prezint. Şi pe mine mă cheamă tot Smirnov şi sunt din Kaluga. În Taganka erau şapte Smirnovi şi se spune că la Butîrka sunt mult mai mulţi… La Taganka au reuşit să afle cumva că un

anume Smirnov, un bolşevic din Kazan, a dispărut cu o sumă foarte mare de bani. A fost anunţată Moscova şi miliţia a primit ordin să-i aresteze pe toţi Smirnovii care sosesc la Moscova şi să-i trimită la CEKA. Încearcă să-l prindă pe Smirnov din Kazan."

„Dar eu n-am fost niciodată în Kazan", a protestat Vladimir Smirnov. „Nici eu", a răspuns cel din Kaluga. „Nici măcar nu sunt bolşevic şi nici nu intenţionez să devin. Dar iată-mă aici."[97]

Din lectura scrisorilor trimise lui Dzerjinski de familiile victimelor se simte mult mai bine tragedia umană din spatele fiecărei arestări. Elena Moşkina i-a scris pe 5 noiembrie. Volodia, soţul ei în vârstă de douăzeci şi şapte de ani, inginer în Sovietul din Moscova, fusese închis ca „ostatic burghez" la Butîrka, bănuit că ar fi membru al Uniunii Proprietarilor de Locuinţe. Moşkin intrase în uniune în numele mamei sale; casa ei fusese însă vândută în 1911 şi atunci el demisionase. Elena se ruga să ia ea locul soţului în închisoare, pentru că aveau doi copii mici de întreţinut şi trăiau doar din leafa lui Volodia. Nu puteau plăti cele 5.000 de ruble pe care le cerea drept răscumpărare şeful organizaţiei CEKA locale, care recunoscuse că nu aveau nici o dovadă împotriva soţului ei şi că el nu era decât „un ostatic al celor bogaţi". Scrisoarea lui Moşkina nu a rezolvat nimic: pe ea era scris cu creion roşu „la arhivă"[98].

Liubov Kuropatkina i-a scris lui Dzerjinski pe 18 noiembrie. Soţul ei, Pavel, fusese închis la Pskov ca „ostatic burghez". Soldaţii din regimentul lui îl aleseseră de două ori să le fie ofiţer, o dată după februarie şi o dată după octombrie, în ciuda rangului său de caporal ţarist şi a vârstei lui înaintate (şaizeci şi opt de ani). După preluarea puterii de către bolşevici, condusese regimentul pe colinele Pulkovo împotriva trupelor lui Kerenski. De aceea soldaţii îi îngăduiseră să-şi păstreze economiile, 50.000 de ruble, pe care apoi el le-a donat Sovietului din Krasnoe Selo. În aprilie 1918, Kuropatkin s-a îmbolnăvit de malarie şi cuplul s-a retras într-un sat de lângă Pskov, ca să cultive o mică parcelă. A fost arestat înainte de prima recoltă, iar soţia lui a rămas singură să hrănească şapte copii mici şi pe tatăl ei, foarte bătrân. Avea doi fii mari în Armata Roşie şi un altul prizonier de război, care dispăruse în Ungaria. „Sănătatea mea a fost întotdeauna precară, nu pot face muncă fizică şi grija permanentă pentru siguranţa soţului meu m-a afectat. Nu pot să parcurg cele şaizeci de verste până la închisoarea din Holm, ca să-l văd." Şi pe scrisoarea ei scria tot „la arhivă"[99].

Nadejda Brusilova i-a scris şi ea lui Dzerjinski. Brusilov fusese arestat pe 13 august, puţin după miezul nopţii, şi era închis la Lubinaka. Probabil că apartamentul lui era supravegheat, pentru că în seara aceea, mai devreme, îl abordaseră doi agenţi Komuci, care i-au oferit o mare sumă de bani ca să meargă cu ei la Samara şi să contribuie la conducerea Armatei Populare, aflată în

retragere. Brusilov îi refuzase; dar aceasta nu l-a scăpat de arestare (şi nici pe agenţii Komuci de împuşcare). În timpul raziei, cekiştii au confiscat toate medaliile lui Brusilov: pentru el a fost probabil un chin să piardă acele ultime fragmente ale trecutului său distrus. Brusilov nu a fost niciodată incriminat. Nadejdei i s-a spus că nici măcar nu fusese arestat, ci doar „luat prizonier" ca să nu cadă în mâinile oponenţilor regimului. „Numele lui este prea cunoscut", i-a zis un cekist. Dzerjinski însuşi i-a explicat lui Brusilov că fusese reţinut pentru că aveau „dovada" că Lockhart plănuia o lovitură de stat la Moscova ca să-l pună „dictator" pe general. Brusilov i-a spus că nu-l cunoscuse niciodată pe agentul britanic, la care Dzerjinski a recunoscut candid: „Chiar şi aşa, tot nu ne putem asuma riscul, lumea s-ar ralia în jurul numelui dumneavoastră"[*20]. Când Brusilov a întrebat ce ar putea să facă pentru a fi eliberat mai repede, şeful CEKA a fost din nou foarte direct: „Scrieţi-vă memoriile despre fosta armată şi înjuraţi vechiul regim". Bătrânul general a fost în sfârşit eliberat în octombrie şi pus sub arest la domiciliu. Măsura suferinţei prin care trebuie să fi trecut, fără nici un fel de medicamente pentru piciorul bolnav, o dă chiar faptul că până şi acest mare patriot a ajuns să-şi implore temnicerii să-i lase pe el şi familia lui să emigreze din Rusia şi să se stabilească într-o „ţară neutră"[100].

Condiţiile din închisorile CEKA erau în general mult mai rele decât în orice închisoare ţaristă. O inspecţie guvernamentală efectuată în octombrie 1918 la închisoarea Taganka din Moscova a găsit celule supraaglomerate, fără apă, cu porţii îngrozitor de mici şi încălzire inadecvată, cu dejecţii aruncate în curtea închisorii. Aproape jumătate dintre cei 1.500 de puşcăriaşi erau bolnavi cronici, 10% dintre ei având tifos. În celule s-au găsit cadavre. Fortăreaţa Petru şi Pavel, marele simbol al statului-închisoare ţarist, era acum un loc şi mai sinistru. Menşevicul Dan, care fusese închis acolo în 1896, a ajuns încă o dată în spatele gratiilor, în 1921. Dacă înainte nu era decât un singur om în fiecare celulă, acum erau câte doi-trei; şi pentru prima dată au fost închise acolo şi femei. Dan a fost deţinut, împreună cu sute de alţi prizonieri, în beci, acolo unde anterior erau ţinute proviziile de alimente. În celulele mici stăteau câte patru oameni. De pe ziduri „picura umezeala", nu exista nici un fel de lumină, iar prizonierii, hrăniţi o dată pe zi, nu aveau permisiunea să iasă niciodată să facă mişcare[101]. Prin comparaţie, vechiul regim de detenţie din fortăreaţă semăna cu o tabără de vacanţă. Înainte de 1917, majoritatea deţinuţilor aveau permisiunea să primească pachete cu hrană şi ţigări, haine, cărţi şi scrisori de la rudele lor.

Multe dintre cele mai notorii tehnici ale CEKA au fost împrumutate de la poliţia ţaristă. Folosirea provocatorilor, a denunţătorilor şi a metodelor de tortură pentru obţinerea mărturisirilor şi denunţurilor erau scoase direct din manualul Ohranei[*21]. Deloc surprinzător – şi nu doar din pricină că, aşa cum

spunea Flaubert, „în fiecare revoluţionar stă ascuns un jandarm”. Bolşevicii stătuseră în închisorile ţariste ani de zile. Cunoşteau sistemul din interior. Iar acum îl aplicau ca răzbunare. Înainte de a deveni şeful CEKA, Dzerjinski îşi petrecuse jumătate din viaţa de adult în închisorile şi lagărele de muncă ţariste. Nu e de mirare că şi-a pus în minte să le aplice victimelor sale aceleaşi tratamente nemiloase pe care le suportase şi el în acei ani. Ura şi indiferenţa faţă de suferinţa umană erau în grade diferite în mintea tuturor liderilor bolşevici – iar aceasta, neîndoielnic, era în parte o moştenire a anilor pe care îi petrecuseră în închisoare.

Ingeniozitatea metodelor de tortură ale CEKA nu este egalată decât de Inchiziţia spaniolă. Fiecare CEKA locală avea propria specialitate. În Harkov CEKA aplica „schema mănuşii”: opărea mâinile victimei în apă clocotită până când pielea plină de băşici se jupuia singură; victimele rămâneau cu mâinile însângerate, iar torţionarii cu „mănuşi din piele de om”. CEKA din Ţariţîn tăia oasele victimelor în două, cu fierăstrăul. La Voronej CEKA îşi rostogolea victimele în butoaie în care fuseseră bătute cuie. În Armavir le strivea ţestele înfăşurându-le într-o fâşie de piele prevăzută cu un şurub metalic. La Kiev le fixa pe tors o cuşcă plină cu şobolani pe care o înfierbânta, până când animalele turbate le găureau măruntaiele, în încercarea disperată de a scăpa. La Odessa victimele erau legate cu lanţuri de o scândură şi erau apoi împinse încet într-un furnal sau într-un rezervor cu apă clocotită. O tortură favorită pe timp de iarnă era să se toarne apă pe trupurile goale ale victimelor, care deveneau ca nişte statui vii de gheaţă. Multe structuri CEKA preferau formele de tortură psihologică. De exemplu, victimele erau conduse spre ceea ce ele credeau a fi locul de execuţie, dar apoi constatau că asupra lor se trăgea cu gloanţe oarbe. Sau erau îngropate de vii ori ţinute într-un sicriu, alături de un mort. Unele CEKA obligau victimele să-i privească pe cei dragi în timp ce aceştia erau torturaţi, violaţi sau ucişi.

Nu mai este nevoie să spunem că în CEKA existau mulţi sadici. Considerau torturile un sport, luându-se la întrecere ca să aplice cele mai violente metode. Unele victime îşi amintesc că cekiştii stăteau deoparte şi râdeau văzând cum suferă. Au existat şi „vânători de oameni”. Majoritatea torţionarilor erau tineri adolescenţi abrutizaţi de război şi revoluţie. Mulţi voiau să-şi demonstreze „duritatea”. Există şi dovezi care sugerează că mulţi dintre ei nu erau ruşi, ci polonezi, letoni, armeni şi evrei, proporţia lor fiind destul de mare în CEKA. Lenin susţinea cu certitudine folosirea lor în cadrul CEKA, fiind convins că ruşii sunt „prea delicaţi” ca să aplice „măsurile dure” ale Terorii. Multe dintre metodele de tortură ale CEKA aminteau totuşi de metodele brutale de ucidere folosite de ţăranii ruşi. Şi femeile puteau să tortureze cu sadism. Despre Vera Grebennikova, de exemplu, se spune că în două luni ar fi ucis la Odessa peste 700 de persoane, pe multe cu

mâinile goale. Rebecca Platinina-Maisel, din Arhanghelsk, a omorât peste o sută, inclusiv întreaga familie a fostului ei soţ, pe care, într-un gest de răzbunare sălbatică, l-a răstignit.

Aceste violenţe aveau un efect abrutizant atât de puternic, încât nu puţini cekişti şi-au pierdut minţile. Buharin afirma că tulburările psihologice erau o boală profesională a cekiştilor. Pentru a putea ucide, mulţi consumau alcool sau droguri. Saenko, renumitul sadic din Harkov şi maestru al „schemei mănuşii", era dependent de cocaină. Pentru a se distanţa de violenţe, cekiştii au creat pentru verbul „a ucide" un argou de tipul celui al gangsterilor: vorbeau despre „vânătoare de potârnichi", despre „sigilarea" victimei, despre dat *naţokalul* (onomatopee care imită zgomotul trăgaciului)[102].

Execuţiile erau rezultatul final al acestei maşinării a Terorii. În anii războiului civil au avut loc zeci de mii de execuţii sumare în curţi şi pivniţe sau pe maidanele pustii de la marginea oraşelor. Închisori întregi aveau să fie „golite" de CEKA înainte ca oraşele să fie cedate Albilor. Noaptea, oraşele încercau să adoarmă în zgomotul execuţiilor. Bolşevicii, pe de altă parte, nu prea sufereau de insomnii. În 1919, în timpul unei şedinţe a Sovnarkomului, Lenin a scris un bilet pe care i l-a dat lui Dzerjinski: „Câţi contrarevoluţionari periculoşi avem în închisoare?". Dzerjinski a scris în grabă: „Cam 1.500" – şi i-a returnat biletul. Lenin l-a citit, a pus o cruce în dreptul cifrei şi i l-a dat înapoi şefului CEKA. În noaptea aceea, 1.500 de prizonieri din Moscova au fost împuşcaţi din ordinul lui Dzerjinski. S-a dovedit a fi o greşeală îngrozitoare. Lenin nu ordonase executarea: punea întotdeauna o cruce în dreptul oricărui lucru pe care îl citea, semn că citise şi luase la cunoştinţă. Rezultatul simplei erori a lui Dzerjinski a fost că 1.500 de oameni şi-au pierdut viaţa[103].

*

Teroarea Roşie a iscat proteste în rândul tuturor categoriilor sociale. Patriarhul Tihon a condamnat violenţa şi climatul de teamă creat de bolşevici, citând proorocirea lui Matei: „Toţi cei ce scot sabia de sabie vor pieri". Partidele de opoziţie au demascat Teroarea în ziarele lor, apărute în ilegalitate. Prinţul Kropotkin, renumitul filosof anarhist a cărui fiică fusese arestată în august 1918[*22], a denunţat Teroarea într-o lungă şi virulentă scrisoare – trimisă pe 17 septembrie liderului bolşevic, aflat încă în convalescenţă după ce fusese împuşcat de Fanni Kaplan: „Să aruncaţi ţara într-o teroare roşie, ba mai mult, să luaţi ostatici pentru a proteja viaţa liderilor nu este un lucru demn de un partid care se intitulează socialist şi este ruşinos pentru liderii lui". Şi muncitorii au condamnat teroarea sângeroasă săvârşită în numele lor. „A curs destul sânge! Jos Teroarea!", decreta în septembrie

Consiliul Sindicatelor din Ucraina. „Roşul este culoarea adevărului şi a dreptăţii", au declarat muncitorii feroviari din Kozlov. „Sub bolşevici însă ea a devenit culoarea sângelui."[104]

De pe poziţia sa de „conştiinţă a revoluţiei", Gorki a fost de departe criticul cel mai dur al Terorii. De la poeţi la ţărani, sute de oameni i-au scris, rugându-l să-i ajute să-i salveze pe cei dragi. Gorki simţea o puternică obligaţie morală să facă tot ce-i stătea în putinţă pentru ceilalţi. „Sunt singura lor speranţă", i-a spus el Ekaterinei. Acesta a fost momentul în care umanistul din el a învins revoluţionarul: a fost mai preocupat de individ decât de orice cauză abstractă. I-a asaltat pe liderii bolşevici cu nenumărate scrisori în care cerea eliberarea unor persoane nevinovate din închisorile CEKA. Tonul acestor depeşe a devenit tot mai iritat. „În opinia mea – îi scria el lui Zinoviev în martie 1919, protestând împotriva arestării unui savant –, nici un scop politic nu poate să justifice astfel de arestări… Crimele dezgustătoare pe care le-aţi săvârşit în Petersburg în ultimele săptămâni au acoperit de ruşine regimul şi au stârnit ura şi disprețul general pentru laşitatea lui." În octombrie următor i-a scris lui Dzerjinski, cerând eliberarea profesorului Tonkov, preşedintele Academiei de Medicină Militară: „Eu văd în toate aceste arestări un act de barbarism, o distrugere deliberată a savanţilor din această ţară şi declar că prin astfel de acţiuni regimul sovietic şi-a făcut din mine un duşman"[105].

O parte dintre protestele lui Gorki au ajuns direct la Lenin. Liderul bolşevic a privit cu indulgenţă eforturile scriitorului său preferat de a-i salva pe oameni din calvarul revoluţiei. A intervenit chiar în favoarea unora dintre ei. Scriitorul Ivan Volnîi, de exemplu, a fost eliberat din închisoarea CEKA din Orel prin eforturile unite ale lui Gorki şi Lenin[106]. Lenin însă nu voia să audă criticile generale pe care Gorki le aducea Terorii. Ca răspuns la chestiunea arestării lui Tonkov, de exemplu, Lenin a recunoscut într-o scrisoare către Gorki „că s-au făcut şi greşeli". Dar a continuat să justifice politica generală de arestare a unor persoane ca Tonkov, bănuite de „apropierea de cadeţi", drept un mijloc de prevenţie. În scrisoare, Lenin a explicat diferenţa dintre el şi Gorki. Era şi diferenţa fundamentală – în ce priveşte mijloacele şi scopurile – dintre bolşevici şi socialiştii democraţi:

> Când aflu din cuprinsul scrisorii care e părerea dumitale sinceră în această problemă, îmi amintesc de o vorbă a dumitale [din trecut]: „Noi, artiştii, suntem nişte oameni nesăbuiţi". Şi chiar aşa e! Dumneata foloseşti nişte termeni nemaipomenit de vehemenţi, şi în legătură cu ce? În legătură cu faptul că câteva zeci (sau chiar câteva sute) de domni cadeţi sau semicadeţi o să stea câteva zile la închisoare pentru a preveni eventuale comploturi… care pun în pericol viaţa a zeci de mii de muncitori şi ţărani. Închipuie-ţi ce nenorocire! Şi ce nedreptate! Să dai câteva zile sau chiar câteva săptămâni

de închisoare unor intelectuali ca să împiedici masacrarea a zeci de mii de muncitori şi ţărani! „Artiştii sunt nişte oameni nesăbuiţi.”*23 107

Existau critici şi în interiorul partidului – legate nu atât de Teroare în sine, cât de excesele ei. Kamenev, Buharin şi Olminski au condus atacul împotriva abuzurilor de putere ale CEKA. În esenţă, continuau munca eserilor de stânga şi a Comisariatului pentru Justiţie de acolo de unde aceştia se opriseră în iulie, în încercarea de a subordona statului structurile CEKA. Campania lor a culminat în noiembrie cu cererea ca organizaţia CEKA să fie desfiinţată şi înlocuită cu un nou organ al Terorii, sub controlul direct al Executivului Sovietului. „Durii” din partid – Lenin, Stalin şi Troţki – au rămas însă fermi de partea CEKA. Eforturile ulterioare de a modera acţiunile acesteia, cum a fost statutul din februarie 1919, nu au avut nici un efect. Chiar dacă era subordonată Comisariatului pentru Justiţie, CEKA a continuat să funcţioneze la fel ca până atunci – ca stat în stat –, sustrăgându-se controlului statului. Comitetul Central al Partidului Bolşevic, iar din 1919 Biroul Politic, a fost singurul care a exercitat un control real asupra CEKA. Lenin era foarte interesat de activităţile CEKA şi a protejat-o de critici şi de reforme.

Sub regimul lui Lenin – şi nu al lui Stalin – CEKA avea să devină un vast stat poliţienesc. Avea propria lui infrastructură, imensă, de la comitete interne la lagăre de concentrare, şi folosea peste un sfert de milion de oameni. Aceştia erau *opriciniki* – detestata poliţie a lui Ivan cel Groaznic – ai bolşevicilor. În timpul războiului civil ei au fost cei care au asigurat supravieţuirea regimului pe aşa-numitul „front intern”. Teroarea a devenit un element esenţial al sistemului bolşevic în războiul civil. Nu se va cunoaşte niciodată numărul exact al celor oprimaţi şi ucişi de CEKA în acei ani. Au fost însă cu siguranţă câteva sute de mii, dacă îi includem pe toţi cei din lagăre şi închisori, precum şi pe cei executaţi sau ucişi de trupele CEKA în timpul reprimării grevelor şi revoltelor. Chiar dacă nimeni nu ştie cifrele exacte, este posibil ca numărul celor ucişi de CEKA să fie mai mare decât numărul celor care au murit în timpul luptelor războiului civil.

*1 În acel moment (octombrie 1918) existau 8.000 de ofiţeri ţinuţi „ostatici” în închisorile CEKA (*Revvoensovet Respubliki*, 36).

*2 Ascensiunea lui Stalin la putere a depins în parte de mobilizarea acestui antiintelectualism al comuniştilor de rând din partid împotriva vechilor bolşevici (cei care se alăturaseră partidului înainte de 1917). Mulţi dintre cei mai importanţi aliaţi ai lui din anii 1920 erau foşti membri ai Opoziţiei Militare. Voroşilov, de exemplu, a intrat în Biroul Politic în 1925.

*3 Toţi membrii de partid aveau dreptul să poarte arme. Era considerat un semn de egalitate tovărăşească, iar armele le-au fost luate abia în 1935, după asasinarea lui Kirov.

*4 Trade Union Congress – federaţie a sindicatelor din Anglia şi Ţara Galilor (n.tr.).

*5 Fără îndoială, o trimitere la *Păianjenii şi muştele*, o broşură care s-a bucurat de mare succes în 1917 şi care a contribuit fundamental la formarea mitului popular al burjuilor (vezi pp. 476-477).

V.I. Lenin, „Tovarăşi muncitori! Pornim la lupta finală, hotărâtoare!" (1918), în *Opere complete*, vol. 37, Editura Politică, Bucureşti, 1965, pp. 40, 42 (n.tr.).

*6 O excepţie era ceapa – fără îndoială, o scăpare birocratică. A urmat rapid o explozie a producţiei de ceapă, ţăranii încercând să exploateze această ultimă zonă legală de comerţ liber.

*7 Referire la istoria apocrifă *Regele Knut şi valurile* (secolul al XII-lea), în care se povesteşte cum Knut cel Mare (cca 985/995-1035), unul dintre cei mai importanţi conducători din Evul Mediu timpuriu, rege al Danemarcei, Angliei, Norvegiei şi al unor părţi din Suedia, le arată curtenilor săi linguşitori că nu are nici un control asupra elementelor naturii, că puterea laică este vană în comparaţie cu puterea supremă a lui Dumnezeu (n.tr.).

*8 Un alt considerent a fost acela că multe dintre societăţile pe acţiuni afectate de acest decret erau firme germane, iar prin Tratatul de la Brest-Litovsk oricare dintre aceste companii naţionalizate după 1 iulie ar fi trebuit să fie despăgubite întru totul (Malle, *Economic*, 59-61).

*9 Primul portret oficial al lui Lenin a apărut abia în ianuarie 1918.

*10 După spusele lui Bonci-Bruevici, Lenin nu era de acord cu acest cult (ideologia marxistă nega importanţa individului în istorie) şi i-a pus capăt când şi-a revenit (Bonci-Bruevici, *Vospominaniia o Lenine*, 337-340).

*11 Mai târziu, la procesul eserilor din 1922, s-a declarat că Fanni Kaplan fusese recrutată de Organizaţia de Luptă a eserilor – o structură teroristă ilegală care nu avea legături oficiale cu Comitetul Central al eserilor (din care cei mai mulţi membri se mutaseră la Samara până în august 1918), dar era susţinută de unii membri ai comitetului (de exemplu, Goţ) rămaşi la Moscova. Pe 20 iunie, Organizaţia de Luptă l-a asasinat pe comisarul bolşevic Volodarski. Au încercat să-l ucidă şi pe Troţki, în timp ce acesta se îndrepta spre Frontul de Est; însă Troţki a zădărnicit planul schimbând trenurile în ultimul moment.

*12 În acea perioadă, Rusia sovietică îşi deschisese la Berlin prima ambasadă din străinătate.

*13 Multor cititori poate să li se pară că în refuzul familiei regale britanice de a vizita Rusia în următorii şaptezeci şi cinci de ani din cauza uciderii Romanovilor e o mare doză de ipocrizie britanică tipică.

*14 Până nu demult, rolul lui Iakovlev a fost învăluit în mister. S-a susţinut şi că a lucrat pentru bolşevici, şi că a fost un agent secret al Albilor, care plănuia să salveze familia imperială. Noi dovezi îl pun acum indiscutabil în rolul de agent al Moscovei, deşi este adevărat că în iulie, în timp ce comanda Armata a II-a pe Frontul de Est, a trecut în tabăra Albilor (vezi Radzinski, *Last Tsar*, cap. 11).

*15 Cuplul imperial se temea că fostul ţar va fi dus la Moscova şi silit să semneze Tratatul de la Brest-Litovsk. Faptul că ei au crezut că bolşevicii ar dori sau ar avea nevoie de semnătura ţarului pentru tratat demonstrează cât de rupţi erau de realitatea politică (vezi Wilton, *Last Days of the Romanovs*, 206).

*16 Singurul supravieţuitor cert a fost spanielul.

*17 Marele duce Mihail, fratele lui Nicolae, fusese ucis în iunie.

*18 Boris Savinkov, ministru adjunct de Război în Guvernul Kerenski în timpul episodului Kornilov, a condus pe 6 iulie o revoltă a ofiţerilor de armată din oraşul

Iaroslavl, situat la nord de Moscova. Revolta a fost sprijinită de muncitori şi ţăranii autohtoni şi s-a răspândit rapid în oraşele învecinate, Murom şi Rîbinsk. Trupele sovietelor au recucerit Iaroslavl pe 21 iulie. Au împuşcat 350 de ofiţeri şi civili, ca represalii pentru revoltă, despre care s-a spus că a fost o acţiune unită a eserilor, Gărzilor Albe, cehilor şi Aliaţilor. Organizaţia clandestină a lui Savinkov, Uniunea pentru Apărarea Patriei şi a Libertăţii, avea legături cu Centrul Naţional din Moscova, care susţinea financiar Armata Voluntarilor. Primea bani şi de la cehi, şi de la Aliaţi – ambele părţi trăind cu iluzia că unicul scop al lui Savinkov era să adune o nouă armată rusă, care să reînceapă războiul împotriva Puterilor Centrale. Nu există nici o dovadă care să-i lege pe Aliaţi de complotul lui Savinkov pentru răsturnarea bolşevicilor.

*19 O inspecţie guvernamentală în închisorile din Moscova, efectuată în martie 1920, a constatat că 5% dintre cei încarceraţi erau copii sub şaptesprezece ani (*Izvestia gosudarstvennogo kontrolia*, 4, 1920: 7-10).

*20 Fratele lui Brusilov, Boris, a fost şi el arestat atunci, împreună cu alţi trei membri ai familiei sale. Au fost luaţi „ostatici" şi se dăduse ordin să fie executaţi dacă Brusilov s-ar fi alăturat antibolşevicilor. Boris avea gripă şi fusese efectiv luat din pat. A murit în închisoare, la câteva zile după arestare. Pe timpul detenţiei nu a primit tratament medical.

*21 În anii 1980, KGB-ul îşi pregătea încă recruţii după manualele Ohranei (vezi Kalughin, *Vid s Lubianki*, 35).

*22 Fusese arestată la Iamburg, în timp ce călătorea spre Anglia; acolo avea relaţii bune cu mişcarea sindicală şi urma să ceară alimente pentru copiii flămânzi din Rusia (GARF, f. 4390, op. 14, doc. 57, r. 7).

*23 V.I. Lenin, „Către A.M. Gorki" (1919), în *Opere complete*, vol. 51, Editura Politică, Bucureşti, 1969, pp. 48-49 (n.tr.).

Capitolul 14

Triumful noului regim

Trei lupte decisive

Prinţul Lvov îi scria omului de afaceri american Charles Crane pe 12 octombrie 1918:

> Bolşevismul a găsit un teren fertil în instinctele josnice şi anarhiste ale poporului. Este o boală rusească şi nu se poate aşadar vindeca decât prin intervenţie externă. Restabilirea ordinii şi a forţelor sănătoase din Rusia nu se poate realiza decât sub protecţia unei armate organizate.

Prinţul îşi pusese de multă vreme speranţa pentru eliberarea Rusiei în Statele Unite. Spre deosebire de alţi contrarevoluţionari, el nu-şi făcea iluzii că va izbucni o revoltă populară împotriva bolşevicilor. Cele patru luni haotice în fruntea Guvernului Provizoriu îl făcuseră să fie sceptic cu privire la potenţialul poporului rus ca forţă democratică constructivă. „Gheorghi este foarte abătut", scria mătuşa lui Lvov în jurnalul ei, după ce îl vizitase la închisoarea CEKA din Ekaterinburg, pe 13 martie. „Este convins că Rusiei îi lipseşte forţa de a se salva singură, pentru că a fost distrusă, iar salvarea nu mai poate să vină decât din afară." Lvov nu credea într-o Vendée a cazacilor din sud. El privea însă spre Siberia, unde, în primăvara aceea, existau mai multe speranţe că va avea loc o intervenţie a Aliaţilor[1].

Lvov a rămas trei luni în închisoare. Paznicul lui bolşevic, un fost fabricant de piane din Petrograd, l-a simpatizat imediat şi i-a permis să-şi folosească cunoştinţele agricole în beneficiul celorlalţi deţinuţi, reorganizând ferma închisorii pentru ca toţi să aibă carne şi legume proaspete. Lvov a aplicat reformele de tip *zemstvo*, de care se preocupase întotdeauna. Goloşcekin, liderul bolşevic militant din Ekaterinburg, voia ca Lvov să fie împuşcat pentru presupusa implicare într-un complot contrarevoluţionar. Poliakov, eser de stânga şi comisar pentru Justiţie, avea însă îndoielile lui în privinţa cazului, iar judecătorii, care nu aveau nici o dovadă, au fost în cele din urmă obligaţi să-l elibereze pe Lvov. Există o relatare – chiar dacă nesusţinută de dovezi – că Lenin a intervenit pe lângă liderii din Ekaterinburg pentru a-l elibera pe fostul premier. După ieşirea din închisoare Lvov a fugit la Omsk

şi s-a alăturat Guvernului din Siberia. În septembrie a plecat în Statele Unite prin Vladivostok, pentru a cere ca reprezentant guvernamental intervenţia Aliaţilor în campania militară a Albilor împotriva bolşevicilor[2].

Până în momentul acela, povestea intervenţiei aliate fusese mai mult o farsă. Puterile occidentale nu ştiau care erau scopurile lor în Siberia, dar nici nu voiau să fie lăsate pe dinafară. Sub pretextul că trebuie să păzească depozitele Aliaţilor şi să menţină accesul la calea ferată transsiberiană, în Vladivostok au fost debarcate trupe occidentale. Britanicii au sosit primii, la începutul lui iulie, cu Batalionul din Middlesex, condus de colonelul Ward, parlamentar laburist pentru Stoke-on-Trent. Era cu adevărat ca în *Dad's Army*[*1]. Batalionul, alcătuit din bărbaţi declaraţi inapţi, era cunoscut drept „Batalionul Hernia". Cu uniformele lor kaki noi şi elegante, vădit nepotrivite pentru condiţiile aspre din Siberia, ei au devenit rapid ţinta batjocurii. Nu erau ţinta tunurilor, ci a caricaturilor. Trupele franceze şi americane au sosit şi ele curând după aceea, urmate de cele japoneze, dar scopul lor a rămas neclar. Puterile occidentale voiau un guvern stabil în Siberia, care să dea un nou avânt armatei ruse şi să reinstituie Frontul de Est împotriva Puterilor Centrale. Japonezii, dimpotrivă, voiau instabilitate, pentru că aveau ambiţia să anexeze partea deţinută de Rusia din Orientul Îndepărtat. Ambele tabere căutau să-şi susţină scopurile finanţându-l pe cazacul Grigori Semionov, şeful unei grupări armate cu sediul în Cita, care susţinea că are sub control teritoriile aflate la est de lacul Baikal. De fapt, Semionov nu servea nici un alt interes în afară de al său. La fel cu ceilalţi şefi militari din Orientul Îndepărtat, Kalmîkov şi Ungern-Sternberg, Semionov era mai puţin un politician şi mai mult un bandit. Trupele lui de mercenari jefuiau şi omorau populaţia locală cu o barbarie de nedescris. Impozitele democraţiilor occidentale nu au fost niciodată irosite într-un mod mai criminal[3].

Odată cu sosirea lui Kolceak, Aliaţii aveau în sfârşit un erou naţional rus pe care îl puteau susţine cu încredere împotriva bolşevicilor. Graţie sprijinului din partea generalului Knox, şeful misiunii militare britanice, Kolceak s-a bucurat de mai mult sprijin din partea Londrei decât orice alt lider al Albilor. Un al doilea batalion britanic a fost trimis la Omsk în ianuarie 1919, împreună cu un mic detaşament al forţelor navale, care s-a luptat cu Roşiii pe râul Kama, în timp ce Knox a preluat sarcina pregătirii ofiţerilor lui Kolceak în Vladivostok. Sprijinul american era însă cel care conta cu adevărat, dat fiind că restul puterilor occidentale i-ar fi urmat fără îndoială exemplul. „Totul depinde de America", îi scria Lvov, de la Tokyo, lui Crane[4].

Pe 15 noiembrie, prinţul ajungea în sfârşit la Washington. Îşi punea toate speranţele în întâlnirea cu preşedintele. Ca lider al lumii libere, Woodrow Wilson urma să admită cu siguranţă că avea obligaţia morală de a promova cauza libertăţii în Rusia. Era,

desigur, un vis naiv: după sfârşitul războiului mondial, americanii nu mai aveau de gând să trimită alte trupe în Siberia. Însă, ca mulţi alţi ruşi liberali, Lvov idealiza tărâmul celor liberi. „Sunt convins – i-a scris el lui Crane – că Războiul Mondial dă naştere unei noi ordini mondiale, conduse de Statele Unite". Lvov era convins de asemenea că preşedintele Wilson îi va împărtăşi idealurile liberale: avea să fie o întâlnire nu doar la nivel intelectual, ci şi de suflet. Cei doi s-au întâlnit, în sfârşit, pe 21 noiembrie. Întrevederea a durat cincisprezece minute. Wilson a fost prietenos, dar nu era pregătit să discute despre o angajare militară. După spusele unuia dintre asistenţii săi, singurul comentariu pe care l-a făcut după încheierea întâlnirii a fost: „Ai văzut ce barbă minunată avea prinţul?"[5].

Dacă Lvov ar fi fost un om obişnuit, această dezamăgire ar fi fost suficientă ca să-i zdruncine optimismul. După trei luni de călătorie în jurul lumii, toate speranţele lui nu duseseră la nimic. Prinţul însă nu era un om obişnuit. Era la fel de perseverent ca Pangloss[*2] şi, în periplul său de căutare a eticii, a plecat la Paris. Acolo, Kolceak şi Denikin l-au ales şeful delegaţiei lor – formată din membri ai Consiliului Politic al Rusiei –, pentru a le susţine în faţa Aliaţilor doleanţa ca guvernul lor să fie recunoscut la Conferinţa de Pace de la Versailles, din ianuarie. Dorinţa nu li s-a împlinit: Aliaţii erau decişi să continue ipocrizia neutralităţii în războiul civil din Rusia. Mulţumită prinţului şi delegaţiei sale, au trimis totuşi foarte multe ajutoare pentru Kolceak. În primele şase luni ale anului 1919 armata Albilor, condusă de el, a primit din partea Aliaţilor: un milion de puşti; 15.000 de mitraliere; 700 de tunuri de câmp; 800 de milioane de cartuşe; şi haine şi echipament pentru o jumătate de milion de oameni. Era aproximativ echivalentul producţiei sovietice de muniţie pentru tot anul 1919 şi cu siguranţă suficient ca să înceapă o campanie importantă împotriva Roşiilor. Treizeci de mii de soldaţi aliaţi (cehi, americani, britanici, italieni şi francezi) au apărat ariergarda lui Kolceak şi au menţinut ruta de aprovizionare de peste 6.400 de kilometri de-a lungul căii ferate transsiberiene, de la Vladivostok la Omsk[6].

Sub protecţia lor, Kolceak şi-a organizat forţa militară, pregătindu-se pentru o ofensivă împotriva Roşiilor la începutul primăverii. Unii au sugerat că a lovit prea devreme, înainte ca trupele să fie cu adevărat pregătite, şi că trebuia să aştepte până în vară, când Denikin putea să i se alăture într-o ofensivă comună în regiunea Volgăi. Însă în momentul respectiv au existat motive decisive pentru varianta unei ofensive cât mai timpurii. Era nevoie de o victorie care să garanteze continuarea ajutorului aliat şi recunoaşterea regimului Kolceak. Roşiii păreau să fie în pragul colapsului. În ajunul Crăciunului, trupele lui Kolceak reuşiseră să captureze oraşul Perm, centru industrial vital, învingând Armata a III-a Roşie. S-a deschis astfel posibilitatea avansării până la

Arhanghelsk, unde Aliaţii instalaseră un guvern al Albilor, sub conducerea generalului rus K.E. Miller. „Catastrofa de la Perm” a fost evident rezultatul unei disfuncţionalităţi cronice în ariergarda Roşiilor. Soldaţii fuseseră aruncaţi în luptă fără a fi instruiţi corespunzător. Neavând suficiente rezerve de hrană şi echipament adecvat climei arctice, aceştia s-au predat în masă Albilor, cărora le-au povestit despre situaţia critică din spatele Frontului Roşu. Recrutările şi rechiziţiile militare declanşaseră un val de revolte ţărăneşti violente. Teroarea Roşie ucisese mii de civili nevinovaţi din oraşele regiunii Ural, întorcând practic întreaga populaţie, inclusiv muncitorii, împotriva bolşevicilor. Relaţiile cu tătarii şi başkirii din regiunea Volga-Ural erau deosebit de tensionate. După cum s-a exprimat unul dintre comisarii lor, Roşiii erau văzuţi „ca o armată de ocupaţie care îi priva pe musulmani de autonomia lor şi le călca în picioare obiceiurile”[7].

Ofensiva lui Kolceak a înaintat spre vest pe trei fronturi. Principala forţă de atac a fost Armata Vestică, sub conducerea generalului Hanjin, care a avansat spre Ufa la începutul lunii martie. Era alcătuită din rămăşiţele Armatei Populare ce aparţinea de Komuci, suplimentată cu recruţi ţărani. Mai erau şi 10.000 de voluntari muncitori de la fabricile de muniţie din Ijevsk şi Votkinsk, care fugiseră la Kolceak după reprimarea revoltei lor împotriva bolşevicilor, din noiembrie. Pe flancul drept era Armata Siberiană a lui Gajda, constituită mai ales din recruţi ţărani, care a atacat spre Viatka; iar pe flancul stâng, cazacii din Orenburg şi Siberia, care luptau împreună cu unităţile de başkiri conduşi de generalul Dutov. Scopul lor era să captureze Orenburgul şi să facă joncţiunea cu Albii din stepele din sud-est, ceea ce i-ar fi izolat pe Roşiii din Asia Centrală. Totalul trupelor lui Kolceak aflate de-a lungul liniei frontului era de circa 100.000 de soldaţi.

La jumătatea lunii aprilie, trupele lui Kolceak înaintaseră mai bine de 300 de kilometri şi capturaseră o suprafaţă mai mare decât cea a Marii Britanii. Destinaţia lor, fluviul Volga, era la doar câteva zile de marş distanţă. În spatele propriilor linii, Roşiii se zbăteau între timp să facă faţă celei mai mari revolte ţărăneşti de până atunci – aşa-numitul „război al ceapanelor” (după denumirea regională a unei tunici), care a cuprins complet districtele Simbirsk şi Samara, sub lozinca „Trăiască Sovietele! Jos comuniştii!”[8]. Albii vorbeau cu încredere despre „cursa către Moscova”. La Paris, Lvov a văzut cum prestigiul lui Kolceak creştea în rândul Aliaţilor. La Omsk se primeau tot mai multe onoruri. Recunoaşterea diplomatică a Albilor de către Occident părea să fie aproape.

Pe 28 aprilie Roşiii au lansat însă o contraofensivă. A fost condusă de Mihail Frunze, care mai târziu avea să devină un erou sovietic, dar care la vremea respectivă era încă un bolşevic relativ necunoscut. Fost muncitor, avea puţin peste treizeci de ani şi singura lui experienţă de război fusese aceea de şef al unei brigăzi

roşii în timpul luptelor pentru putere de la Moscova. Mii de membri de partid fuseseră mobilizaţi şi trimişi pe Frontul de Est. Nou-înfiinţatul Komsomol, Liga Tineretului Comunist, a trimis 3.000 de membri. Sovietele primiseră şi ele ordin să mobilizeze între zece şi douăzeci de recruţi din fiecare *volost*. Din cauza opoziţiei ţăranilor, nu s-au adunat decât 13.000 de recruţi – ceva mai mult de doi pe *volost* –, dar tot au contribuit la înclinarea balanţei în defavoarea Albilor. Roşiilor li s-au alăturat şi majoritatea unităţilor de başkiri care dezertaseră în mai din armata lui Kolceak. La jumătatea lunii iunie trupele lui Frunze au împins armata lui Kolceak înapoi în punctul de unde plecase, la est de Ufa. După aceea oraşele din Ural au căzut pe rând în mâna Roşiilor, în timp ce Albii se împrăştiau şi se retrăgeau cuprinşi de panică. Până la jumătatea lunii august oraşele Orenburg, Ekaterinburg şi nodul feroviar Celiabinsk au fost pierdute. Aproape nimic nu-i mai putea opri pe Roşii să cucerească Omskul. Kolceak avea acum mai puţin de 15.000 de soldaţi pe frontul de luptă, abia a opta parte din trupele active în momentul culminant al ofensivei lui[9].

Au existat numeroase considerente militare pentru prăbuşirea ofensivei lui Kolceak. Dincolo de toate acestea au stat însă considerentele de ordin politic. A fost un caz de forţare militară excesivă, în condiţiile în care regimului din teritoriu îi lipseau mijloacele politice necesare susţinerii armatei de pe front.

Să analizăm problema conducerii militare. În armata lui Kolceak existau foarte puţini comandanţi de calibru. Doar 5% din cei 17.000 de ofiţeri fuseseră instruiţi înainte de război şi cei mai mulţi dintre ei erau tineri sublocotenenţi în timpul războiului. Generalul Lebedev, şeful *de facto* al armatei, avea doar treizeci şi şase de ani. Fusese colonel în Statul-Major General al ţarului. Asemenea majorităţii comandanţilor de rang superior ai lui Kolceak, era mai expert în intrigi politice decât în ştiinţa războiului. După cum spunea baronul Budberg, conducătorii militari „se considerau nu doar un corp militar, ci şi unul politic”. Era, în ultimă instanţă, o dictatură militară. Printre susţinătorii diferiţilor comandanţi au apărut curând şi facţiunile politice, rezultatul fiind acela că armata s-a scindat într-o serie de detaşamente separate şi dezbinate, fiecare prins în micul lui război. Cu cât armata devenea mai politizată, cu atât aparatul ei birocratic creştea peste măsură, în detrimentul numărului de militari combatanţi. În punctul maxim al ofensivei, doar în statul-major de la Omsk erau 2.000 de ofiţeri care comandau 100.000 de soldaţi. Chiar şi la Semipalatinsk, la 2.400 de kilometri de zona luptelor, era un stat-major cu mai bine de 1.000 de oameni. În loc să activeze pe front, tot mai mulţi comandanţi stăteau în birouri şi cafenele în spatele acestuia[10].

Mai era şi problema proviziilor. Armata lui Kolceak, mai mult chiar decât cea a lui Lenin, a suferit din cauza proviziilor

insuficiente. A fost nevoită să se autoaprovizioneze din satele aflate în apropierea frontului, ceea ce adeseori a însemnat rechiziţionări violente care i-au făcut să se îndepărteze pe cei pe care Albii se presupunea că îi vor elibera. O parte din problemă o reprezentau politicile economice obtuze ale lui Kolceak. Acesta nu a vrut să folosească rezervele de aur lăsate de ţar pentru a stopa inflaţia galopantă. Ţăranii şi-au scos de pe piaţă produsele alimentare pe măsură ce bancnotele din Omsk şi-au pierdut valoarea. Nu s-a făcut nimic pentru resuscitarea unităţilor industriale din Siberia, aflate într-o situaţie groaznică: au fost pur şi simplu desfiinţate, fiind considerate bastioane ale influenţei bolşevice. Bunurile de larg consum şi militare au trebuit să fie aduse pe calea ferată, de la 6.400 de kilometri, din zona Pacificului. Majoritatea erau reţinute de bandiţii din estul lacului Baikal sau de ţăranii partizani. Încărcăturile trenurilor erau uneori deturnate în întregime de muncitorii feroviari, în mare parte simpatizanţi ai Roşiilor şi cu toţii prost plătiţi. Chiar şi la Omsk, preţioasele provizii au fost adeseori irosite de oficialităţile corupte. Imoralitatea regimului lui Kolceak era notorie. Statul-Major al armatei lui Gajda primea raţii pentru 275.000 de oameni, în condiţiile în care în unităţile lui combatante nu erau decât 30.000. Civilii din Omsk fumau ţigări Embassy, importate din Anglia pentru soldaţi. Uniformele militare britanice şi cele pentru infirmiere erau purtate de civili, în timp ce mulţi soldaţi umblau în zdrenţe. Până şi muniţia Aliaţilor erau vândută pe piaţa neagră. Knox a fost poreclit „şeful intendenţei Armatei Roşii”; Troţki i-a trimis chiar o scrisoare ironică, în care îi mulţumea pentru ajutorul acordat la echiparea trupelor Roşiilor[11].

Atmosfera regimului de la Omsk era una de decadenţă morală şi corupţie sordidă. Cocaina şi votca se consumau în cantităţi uriaşe. Cafenelele, cazinourile şi bordelurile funcţionau non-stop. Kolceak însuşi dădea tonul, căci trăia la Omsk în lux, împreună cu amanta, în vreme ce biata lui soţie şi fiul lor erau alungaţi la Paris. Amiralul era o catastrofă când venea vorba să-şi aleagă subordonaţii şi a umplut ministerele cu angajaţi de mâna a doua din vechiul regim. „Compania este îngrozitoare”, îi scria el soţiei. „Sunt înconjurat de degradare morală, laşitate, lăcomie şi trădare.” În cea mai mare parte era chiar vina lui. Dacă nu ar fi îndepărtat *zemstvele*, singura sursă locală de oameni cu aptitudini administrative, lucrurile nu ar fi fost atât de rele. Budberg a fost îngrozit de situaţia pe care a găsit-o la Ministerul de Război:

> În armată, degradare; la Statul-Major, ignoranţă şi incompetenţă; la guvern, putreziciune morală, dezbinare şi intrigile unor egocentrici ambiţioşi; în ţară, revolte şi anarhie; în viaţa publică, panică, egoism, mită şi ticăloşenii de toate felurile.

Într-un astfel de climat nu s-a putut realiza mare lucru. Structurile responsabile cu aprovizionarea erau pline de birocraţi corupţi şi indolenţi, care aveau nevoie de luni de zile ca să elaboreze

statistici, proiecte legislative şi rapoarte oficiale ce erau apoi puse la dosar şi uitate. „Întregul regim – a conchis Budberg – este doar o formă fără conţinut; ministerele pot fi comparate cu nişte uriaşe mori de vânt, care îşi învârt harnic palele, dar nu au pietrele de măcinat şi cea mai mare parte a pieselor interne de acţionare sunt stricate sau lipsesc.”[12]

De departe cea mai mare slăbiciune a armatei lui Kolceak a fost neputinţa de a mobiliza populaţia locală. Ofensiva ei a fost oprită din lipsa întăririlor adecvate, în timp ce mult prea mulţi recruţi au dezertat. Era mai ales o problemă legată de ţărani. Este adevărat, înaintarea Albilor a fost drastic slăbită prin dezertarea başkirilor şi a cazacilor de pe flancul sudic, ceea ce i-a permis armatei lui Frunze să facă o breşă. Însă marea majoritate a populaţiei din vestul Siberiei şi din regiunea Volga-Kama – unde ofensiva avea să învingă sau să fie înfrântă – o constituiau ţăranii ruşi sau ucraineni. Aparent, nu exista nici un motiv pentru care ţăranii siberieni să le fie ostili Albilor. La est de Urali nu existau proprietăţi funciare deţinute de moşieri, aşa că elementul esenţial care i-a legat pe ţărani de revoluţia din centrul Rusiei nu a acţionat aici. Majoritatea locuitorilor mai în vârstă erau proprietari relativ înstăriţi ai unor ferme de lapte sau mixte şi s-ar fi putut crede că aveau să mizeze pe *post bellum status quo* al Albilor, bazat pe proprietatea privată. Cu toate acestea, ţăranii de la est de Urali s-au dovedit la fel de reticenţi ca şi cei din vest în a se alătura armatei lui Kolceak.

A fost în parte o chestiune de imagine. În mod greşit sau nu, regimul Kolceak a fost asociat cu restaurarea sistemului ţarist. Era mesajul pe care îl transmiteau epoleţii ofiţerilor lui şi metodele ţariste şi feudale folosite de oficialităţile locale, care adeseori îi biciuiau pe ţărani când aceştia le nesocoteau ordinele. Aceasta era sigur că îi va duce la un conflict direct cu ţărănimea din Siberia, ai cărei strămoşi fugiseră de şerbia din Rusia şi Ucraina şi a cărei dragoste de libertate şi independenţă era, prin urmare, foarte puternică. Etosul regimului Kolceak le era străin ţăranilor – un sentiment exprimat de *ceastuşka*, refrenele rimate:

> Vestoane englezeşti,
> epoleţi ruseşti;
> Tutun japonez,
> despoţii din Omsk.

Cu cât Albii avansau spre centrul Rusiei, cu atât le era mai greu să mobilizeze ţărănimea locală. În regiunea critică a Volgăi, punctul cel mai îndepărtat al înaintării lui Kolceak, ţăranii dobândiseră din pământurile moşierilor suprafeţe mai mari decât oriunde în altă parte în Rusia şi, în consecinţă, aveau cele mai multe motive să se teamă de o contrarevoluţie. Aici Kolceak şi-a săpat singur groapa, neputând sancţiona revoluţia funciară ţărănească. La fel ca

regimul lui Denikin din sud, unde proprietarii de pământ erau la fel de puternici, guvernul lui Kolceak a fost complet incapabil să dea mai mult decât un răspuns birocratic foarte precaut la problema vitală reprezentată de războiul civil. A fost un exemplu clasic al metodelor depăşite ale Albilor. „Orice lege funciară viitoare va trebui să se bazeze pe drepturile asupra proprietăţii private", declara pe 8 aprilie comisia funciară a lui Kolceak. Numai „pământul nefolosit al moşierilor" avea să fie „transferat ţărănimii truditoare", care între timp nu putea decât să-l ia în arendă de la guvern. Aşa cum s-a exprimat un critic al măsurii respective, o asemenea declaraţie era un „minunat mijloc de propagandă pentru bolşevici. Tot ce trebuie să facă este să o tipărească şi să o distribuie ţărănimii"[13].

Pentru a-i mobiliza pe ţărani, armata lui Kolceak a recurs tot mai mult la teroare. Nu a existat o administraţie locală eficientă care să impună procesul de recrutare şi, în orice caz, viziunea Albilor despre lume excludea necesitatea de a-i convinge pe ţărani. Era de la sine înţeles că ţăranul trebuia să servească în armata Albilor, tot aşa cum servise şi în cea a ţarului, şi că dacă refuza, armata avea dreptul să-l pedepsească, executându-l chiar, la nevoie, ca avertisment pentru ceilalţi. Pentru a-i obliga pe recruţi să plece în armată, ţăranii erau biciuiţi şi torturaţi, se luau ostatici care mai apoi erau împuşcaţi, iar sate întregi erau arse până în temelii. Cavaleria lui Kolceak intra în oraşe în zi de târg, îi aduna pe tineri sub ameninţarea armelor şi îi ducea pe front. Albii treceau sub tăcere multe dintre aceste măsuri, pentru ca Aliaţii să nu sisteze ajutoarele. Însă generalul Graves, comandantul trupelor americane, era bine informat – şi era îngrozit. Aşa cum şi-a dat seama, recrutarea în masă a ţăranilor „era un mare pas spre sfârşitul regimului lui Kolceak". Curând aceste acte de teroare au dus la dispariţia disciplinei şi la distrugerea moralului combatant în rândul trupelor. Din fiecare cinci ţărani recrutaţi cu sila, patru aveau să dezerteze: mulţi au fugit la Roşii, luând cu ei şi proviziile. Knox a pălit când a văzut pentru prima dată trupele Roşiilor de pe Frontul de Est: purtau uniforme britanice[14].

De la începutul campaniei sale, armata lui Kolceak a fost obligată să facă faţă nenumăratelor revolte ţărăneşti din spatele frontului, mai ales din Slavgorod, la sud-est de Omsk, şi din Minusinsk, pe fluviul Enisei. Rechiziţiile şi mobilizările Albilor erau principala cauză. Lipsit de structuri administrative locale, regimul Kolceak nu putea face mai mult decât să-şi trimită cazacii cu bicele ca să-i împiedice pe ţărani să-şi reformeze sovietele pentru a apăra revoluţia din satul lor. La apogeul ofensivei lui Kolceak, zone întregi din spatele frontului siberian au fost cuprinse de revolte ţărăneşti. Mişcarea de partizani nu putea fi caracterizată ca bolşevică, aşa cum au făcut ulterior istoricii sovietici, deşi activiştii bolşevici, făcând de obicei front comun cu anarhiştii şi eserii de stânga, au jucat adeseori un rol important în

această mişcare. A fost un război ţărănesc destul de întins împotriva regimului de la Omsk. Uneori căpitanii locali ai ţăranilor erau oarecum confuzi în legătură cu ţelul luptei lor. Şcetinkin, de exemplu, un lider al partizanilor din Minusinsk, a emis o proclamaţie comică:

> A venit vremea să terminăm cu distrugătorii Rusiei, Kolceak şi Denikin, care continuă să lucreze cu trădătorul Kerenski… Marele duce Nikolai Nikolaevici a sosit la Vladivostok şi a preluat puterea în Rusia. El mi-a comandat să ridic oamenii la luptă împotriva lui Kolceak. La Moscova, Lenin şi Troţki s-au supus marelui duce şi au fost numiţi miniştri ai lui. Chem poporul ortodox să pună mâna pe arme, pentru ţar şi pentru puterea sovietică.

În general însă, mişcarea de partizani a exprimat ideile revoluţiei ţărăneşti aflate în opoziţie cu oraşele. Un bun exemplu al ideologiei ei s-a regăsit la Congresul I Ţărănesc al Insurgenţilor din districtele Kansk, Krasnoiarsk şi Acinsk, întrunit în aprilie 1919. S-a propus o „constituţie a puterii ţăranilor", cu un „guvern ţărănesc", taxe comunale în conformitate cu normele stabilite de congres şi „împărţirea bogăţiilor pământului între ţăranii muncitori". S-a votat chiar şi un „cod ţărănesc", care stabilea sentinţe de muncă în folosul comunităţii pentru cei care făceau scandal la beţie, jucau jocuri de noroc, pescuiau în perioada depunerii icrelor şi violau – un act pe care delegaţii ţărani l-au considerat în mod evident ca fiind la fel de grav ca precedentele[15].

Mişcarea de partizani a fost cea mai puternică în regiunile unde erau concentraţi imigranţii ruşi cei mai recenţi: provinciile Tomsk şi Enisei din centrul Siberiei, Altai şi Semipalatinsk din sud şi valea Amurului în est. În general, aceşti imigranţi erau ţăranii cei mai săraci, iar mulţi fuseseră obligaţi să-şi suplimenteze veniturile muncind la căile ferate şi în mine. Mişcarea s-a răspândit însă şi în regiunile cu ferme mai bogate, pe măsură ce represiunile regimului de la Omsk au devenit mai dure. Ţăranii dezertori din armata lui Kolceak au jucat un rol important în grupările de partizani. Aveau acele câteva cunoştinţe în plus despre lumea exterioară care într-o comunitate ţărănească puteau să fie suficiente pentru a aduce la putere un tânăr. Grupările de ţărani luptau cu metode de gherilă, atât de potrivite cu regiunile împădurite, sălbatice şi îndepărtate din taiga. Uneori îşi reuneau forţele cu unităţile Armatei Roşii, care se ascundeau în taiga de când bolşevicii fuseseră împinşi afară din Siberia, în vara anului 1918. Din cauză că partizanii au distrus kilometri întregi de cale ferată şi au atacat permanent trenurile, s-a întrerupt practic alimentarea cu provizii esenţiale, pe linia ferată transsiberiană, a trupelor lui Kolceak în cea mai mare parte a ofensivei. Mii de soldaţi au trebuit să fie retraşi de pe frontul împotriva Roşiilor, pentru a le ţine piept partizanilor. Au declanşat un război nemilos,

de teroare, împuşcând sute de ostatici şi incendiind zeci de sate din Kansk şi Acinsk, unde datorită pădurilor şi colinelor trenurile puteau fi atacate cu uşurinţă. Acţiunile lor au reuşit parţial să-i împingă pe insurgenţi departe de calea ferată. Dar pentru că teroarea se declanşase şi asupra satelor care nu aveau legătură cu partizanii, aceasta nu a făcut decât să aprindă şi mai tare flacăra războiului ţărănesc. Pe măsură ce armata lui Kolceak se retrăgea spre est, s-a văzut tot mai mult înconjurată de partizanii ţărani ostili. Revoltele au început să se întindă, în timp ce Albii ajungeau sub focul dezlănţuit din toate părţile; chiar şi cazacii li s-au alăturat ţăranilor. Unităţi întregi de recruţi ţărani de-ai lui Kolceak dezertau, pe măsură ce retragerea îi aducea mai aproape de regiunile lor natale. În noiembrie 1919, armata lui Kolceak se dezintegra. Albii fuseseră din nou învinşi de prăpastia dintre ei şi ţărănime[16].

Pe 14 noiembrie, forţele lui Kolceak au abandonat Omskul, în timp ce Roşiii, ale căror efective erau de două ori mai numeroase, avansau spre est. A fost un caz clasic de incompetenţă a Albilor: generalii nu s-au putut decide dacă să apere oraşul sau să-l evacueze, iar până la urmă nu au făcut nici una, nici alta aşa cum trebuie. Roşiii au preluat oraşul fără luptă, capturând depozite mari de muniţie – pe care Albii nu au avut timp să le distrugă – şi 30.000 de soldaţi. Mii de ofiţeri şi familiile lor, funcţionari şi oficialităţi, negustori, proprietari de cafenele, bancheri şi prostituate au fugit din capitala Albilor şi s-au îndreptat spre est. Cei norocoşi au călătorit cu trenul, ghinioniştii – călare sau pe jos. Burghezia era pe fugă. Răniţii şi bolnavii – al căror număr creştea din cauza unei epidemii de tifos – au trebuit să fie abandonaţi pe drum. Nu a fost doar un eşec militar; a fost şi unul moral. Cazacii în retragere au luat cu ei mari cantităţi de votcă şi, deoarece orice autoritate dispăruse, au violat foarte multe femei şi au jefuit satele de pe drum. Unul dintre personajele din *Doctor Jivago*, roman bazat în mare parte pe experienţa lui Pasternak din Siberia, a rezumat atmosfera: „În ultimul timp se observă schimbări foarte bruşte. Până nu demult, erau sfinte datoria faţă de patrie, vitejia militară, sentimentele superioare faţă de societate. Însă războiul e pierdut şi, din pricina acestei nenorociri, restul şi-a pierdut valoarea, nu mai este sfânt”[*3] [17].

Kolceak s-a îndreptat către Irkutsk, oraşul destinat să devină noua capitală, aflat la 2.400 de kilometri est de Omsk. Cel mai lung dintre cele şase trenuri ale sale, cu douăzeci şi nouă de vagoane, era încărcat cu rezerva de aur a ţarului, care fusese capturată de la Roşiii în Kazan şi predată lui Kolceak. La 500 de kilometri de destinaţia sa, trenul lui Kolceak a fost oprit de cehi şi aproape toată luna decembrie a rămas tras pe o linie moartă, undeva în mijlocul pustiei. Între timp, la Irkutsk, Centrul Politic, o coaliţie a sindicatelor, *zemstvelor* şi partidelor de stânga, a preluat controlul şi s-a autoproclamat Guvern al Siberiei. Kolceak a fost

declarat „duşman al poporului” şi s-a dat ordin să fie adus la judecată. Pe 4 ianuarie 1920, acesta a demisionat, i-a transferat comanda armatei lui Semionov şi a plecat împreună cu cehii la Irkutsk, unde se aştepta să fie predat misiunilor aliate. Dar se pare că a fost trădat şi predat bolşevicilor din Irkutsk. Din cât se ştie, cel mai probabil el şi aurul lui au fost predaţi de cehi în schimbul garanţiei că vor merge în siguranţă spre Vladivostok, de unde puteau în sfârşit să se îmbarce spre Statele Unite, într-o călătorie în jurul lumii care să-i ducă acasă. Nici Centrul Politic, nici misiunile Aliaţilor nu au făcut nimic să-l salveze pe amiral. Pe 21 ianuarie a fost interogat de o comisie formată din cinci membri (doi bolşevici, doi eseri şi un menşevic). Exista un plan pentru aducerea lui la Moscova, ca să fie supus unui proces public. Dar, ca şi în cazul ţarului Nicolae, planul a fost abandonat, iar pe 6 februarie Kolceak a fost condamnat la moarte. Poate că Roşiii se temeau să nu fie răpit de trupele sale, care se adunau la marginea oraşului. Sau poate că bolşevicii au preferat pur şi simplu să-l ştie mort[*4]. În dimineaţa următoare, devreme, Kolceak a fost împuşcat. Trupul său a fost îngropat sub gheaţa de pe râul Uşakovka. Faptul că a durat atât de mult până când Kolceak a fost înfrânt se explică parţial prin aceea că în vara anului 1919 Roşiii au fost forţaţi să disloce un număr considerabil de trupe din Siberia către Frontul de Sud, pe care Denikin ameninţa să-l străpungă[*5].

În martie şi aprilie, în punctul maxim al ofensivei lui Kolceak, trupele lui Denikin au venit de la Rostov şi au ocupat regiunea strategică minieră Donbass şi sud-estul Ucrainei. Unii istorici au văzut aici o gravă greşeală de strategie. Planul iniţial al lui Denikin fusese să atace spre Ţariţîn, ca să facă joncţiunea cu forţele lui Kolceak. Dar planul a fost abandonat la sfârşitul lunii martie, când Roşiii, care îşi doreau cu disperare cărbune, au invadat Donbass şi nordul Donului. Pus să opteze între salvarea regiunii Don şi joncţiunea cu Kolceak pe Volga, Denikin a ales prima variantă. Întotdeauna acordase maximă prioritate apărării bastionului cazacilor. Din acest motiv în vara anterioară preferase să iniţieze o a doua campanie în Kuban, în loc să atace Ţariţîn; iar acum au acţionat aceleaşi priorităţi. Deciziei lui Denikin i s-au opus virulent câţiva generali importanţi, mai ales baronul Wrangel, masivul conducător al Armatei Caucaziene, care uneltea permanent împotriva lui Denikin. Wrangel a criticat decizia de a nu avansa spre Ţariţîn ca pe o „trădare a trupelor lui Kolceak” ce le permitea Roşiilor „să ne învingă unul câte unul”. Dat fiind că trupele lui Kolceak erau la mai puţin de 300 de kilometri de Ţariţîn, poate că Denikin a greşit că nu a riscat să piardă regiunea Don ca să facă joncţiunea cu ele. Roşiii erau siguri că aveau să fie învinşi dacă cele două armate ale Albilor s-ar fi unit. În apărarea lui Denikin trebuie spus totuşi că a reacţionat la ceea ce poate fi numit un război de genocid împotriva cazacilor. Bolşevicii

lăsaseră să se înţeleagă limpede că interesul lor în nordul Donului era să dezlănţuie „teroarea în masă împotriva cazacilor bogaţi, exterminându-i până la unul”, şi să dea pământurile lor ţăranilor ruşi. În timpul acestei campanii de „decazacizare” din primele luni ale anului 1919, circa 12.000 de cazaci, mulţi dintre ei bătrâni, au fost executaţi de tribunalele Armatei Roşii invadatoare, pe motiv că ar fi „contrarevoluţionari”[18].

Revolta cazacilor împotriva terorii l-a ajutat pe Denikin să reuşească. În primăvară, mii de cazaci s-au înrolat în trupele lui, pe măsură ce acestea înaintau spre nord. Principalele forţe din Donbass ale Albilor erau conduse de generalul Mai-Maevski. Dolofan, cu trupul în formă de pară, cu ochi mici şi porcini şi cu pince-nez, generalul a fost cel mai atipic erou militar. „Dacă n-ar fi purtat uniformă – scria baronul Wrangel –, l-ai fi luat drept un comediant dintr-un mic teatru de provincie.” Mai-Maevski era faimos pentru orgiile şi beţiile sale: la sfârşitul războiului civil rămăseseră puţine bordeluri în sudul Rusiei unde să nu fi fost cunoscut. Era însă şi unul dintre cei mai capabili generali ai Albilor – un tactician strălucit, curajos şi idolatrizat de cei 12.000 de „soldaţi coloraţi” (numiţi astfel din cauza beretelor lor multicolore). Sub comanda lui, Armata Voluntarilor a înaintat de la Donbass spre sudul Ucrainei, învingându-i lejer pe partizanii Roşii ai lui Mahno. Harkovul a fost capturat pe 13 iunie, Ekaterinoslavul pe 22, pe când recruţii ţărani ai Armatei Roşii o luau la fugă imediat ce dădeau cu ochii de extraordinarii soldaţi ai Albilor. Între timp, în una dintre cele remarcabile campanii din războiul civil, Armata Caucaziană a lui Wrangel a traversat într-un marş de patruzeci de zile stepa sud-estică, arsă de soare, iar la sfârşit a capturat Ţariţînul pe 19 iunie, învingând o forţă militară superioară. Apărătorii Roşii ai oraşului Volga au fugit în dezordine de îndată ce au văzut tancurile englezeşti ale lui Wrangel apropiindu-se. Patruzeci de mii de Roşii au fost capturaţi de Albi, împreună cu un imens depozit de muniţii[19].

Breşa lui Denikin fusese înlesnită de o serie de factori. Albii au avut avantajul unei cavalerii şi al unor rezerve superioare, în mare parte graţie Aliaţilor. În ciuda imobilităţii sale fizice, dolofanul Mai-Maevski era un maestru al improvizaţiei în războiul în câmp deschis. Şi-a folosit aeroplanele britanice pentru incursiuni de recunoaştere a terenului inamic şi şi-a transportat cavaleria pe calea ferată către punctele unde putea provoca pagubele cele mai mari. O unitate putea să lupte în aceeaşi zi în trei puncte diferite. Roşiii, pe de altă parte, erau evident suprasolicitaţi de intensitatea maximă a luptelor pe cele două fronturi principale, de sud şi de est. Sufereau şi de pe urma unei crize a resurselor. Potrivit lui Troţki, acesta a fost principalul motiv al căderii Frontului de Sud. „Nicăieri nu au suferit soldaţii o foamete aşa de mare ca în Ucraina”, a declarat el Comitetului Central pe 11 august. „Între o treime şi jumătate dintre soldaţi sunt

fără bocanci sau lenjerie de corp şi umblă în zdrenţe. În Ucraina toată lumea are arme şi muniţie, cu excepţia soldaţilor noştri." Criza de provizii a dus la indisciplină şi la dezertări în masă. În cele şapte luni ale înaintării lui Denikin, din martie până în octombrie 1919, Roşiii au înregistrat peste un milion de dezertări pe Frontul de Sud. Spatele frontului era cuprins de revolte ţărăneşti, pe măsură ce Roşiii recurgeau la rechiziţionări violente de cai şi provizii, confiscări silite de alimente şi represiuni împotriva satelor suspectate că ascund dezertori[20].

Sud-estul Ucrainei, controlat de partizanii lui Mahno, a fost cuprins de revolte ţărăneşti chiar în momentul culminant al ofensivei lui Denikin. Nestor Mahno a fost un Pancho Villa al Revoluţiei Ruse. S-a născut în 1889, la Huleaipole, centrul revoltei ţărăneşti pe care a condus-o. În 1905 s-a alăturat anarhiştilor şi, după şapte ani petrecuţi în închisoarea Butîrka, a revenit la Huleaipole în 1917, unde a format Uniunea Ţăranilor – ulterior transformată în Soviet – şi a organizat o brigadă care a luat moşiile de la aristocraţia locală. În timpul războiului civil, partizanii lui Mahno au luptat aproape cu toată lumea: cu trupele Radei; cu cazacii lui Kaledin; cu germanii şi forţele hătmăneşti; cu naţionaliştii ucraineni ai lui Petliura; cu bandele rivale ale lui Grigoriev şi ale altor căpetenii; cu Albii; şi cu Roşiii. Forţa acestei armate de gherilă stătea în calitatea şi rapiditatea cavaleriei, în susţinerea primită din partea ţăranilor, în cunoaşterea minuţioasă a terenului şi în loialitatea neclintită a oamenilor săi. Presupusele fapte ale lui Mahno, printre care beţiile prelungite, i-au conferit un statut legendar în rândul ţărănimii locale (îi spuneau „Batko", „tată"). Era asemenea legendei lui Stenka Razin, un apărător ţăran al adevărului şi dreptăţii, binecuvântat cu puteri supranaturale. Sub stindardul negru al anarhiştilor, Mahno a susţinut o revoluţie ţărănească în afara statului, bazată pe autoguvernarea locală a sovietelor libere şi autonome care apăruseră în zona rurală în 1917. Când Albii au intrat în Ucraina, Mahno şi-a pus cei 15.000 de oameni la dispoziţia Roşiilor. În schimbul armelor de la Moscova, trupele lui au devenit parte a Diviziei a III-a, condusă de Dîbenko, deşi şi-au păstrat organizarea internă de partizani. Troţki a dat vina pe lipsa lor de disciplină pentru înfrângerile suferite de Roşii[*6]. În iunie a ordonat arestarea lui Mahno ca „contrarevoluţionar" – concepţia lui anarhistă despre o revoluţie ţărănească locală era ostilă dictaturii proletariatului – şi a împuşcat câţiva dintre adepţii săi. Partizanii lui Mahno au fugit în păduri şi au întors armele împotriva Roşiilor. Majoritatea ţăranilor din sud-estul Ucrainei i-au sprijinit revolta.

De la Ţariţîn, Denikin a emis pe 3 iulie Directiva Moscovită. Cele trei forţe principale ale Albilor urmau să se îndrepte spre capitală într-o amplă acţiune de învăluire de-a lungul căilor ferate, tăindu-i astfel principalele linii de aprovizionare. Armata Caucaziană a lui Wrangel urma să meargă de-a lungul Volgăi de la

Ţariţîn la Saratov, iar de acolo să se întoarcă spre Penza, Nijni Novgorod şi Moscova. Generalul Sidorin şi Armata Donului urmau să înainteze spre nord, prin Voronej; iar Armata Voluntarilor a lui Mai-Maevski trebuia să pornească din Harkov, prin Kursk, Orel şi Tula. Era un plan de tipul totul sau nimic, în care se miza pe viteza cavaleriei Albilor, pentru a profita de slăbiciunea temporară a Roşiilor. Wrangel s-a opus cu străşnicie Directivei. A numit-o „condamnarea la moarte" a Armatei Albilor. După părerea lui, exista riscul unei înaintări prea în adâncime şi prea larg desfăşurată, fără o apărare adecvată a spatelui liniei de atac, susţinută de rezervişti instruiţi, o administraţie solidă şi linii de aprovizionare care să asigure ofensiva. Wrangel prefera să concentreze trupele şi să avanseze mai încet într-un singur sector – în speţă al lui, situat pe Volga. Când i-a prezentat lui Denikin propunerea, acesta a exclamat: „Văd că vrei să fii primul care pune piciorul în Moscova!"[21].

Privind retrospectiv, este evident că Directiva a fost o greşeală dezastruoasă: i-a costat pe Albi pierderea războiului civil. Denikin însuşi a recunoscut ulterior că frontul devenise mult prea desfăşurat, mai ales din cauza comandanţilor cavaleriei, pe care nu-i putea controla şi care au hotărât să extindă teritoriile aflate sub ocupaţia lor. Problema era că existau prea mulţi generali şi prea puţină autoritate. În timp ce frontul se extindea, creştea nevoia de noi trupe şi provizii. În această etapă însă unităţile de pe linia frontului erau la câteva sute de kilometri de bazele lor aflate în spate. Au recurs la rechiziţionări şi recrutări forţate din rândul populaţiei locale, îndepărtându-i astfel pe cei pe care ar fi trebuit să-i elibereze. Denikin spusese întotdeauna că înaintarea spre Moscova depindea de o „revoltă naţională a poporului împotriva regimului sovietic"; dar efectul acestor acţiuni armate avea să fie tocmai ralierea în sprijinul lui[22].

Ofensiva a început destul de bine. Pe 31 iulie, forţele lui Denikin au ocupat Poltava, urmată de Odessa şi Kiev în august, în timp ce puterea sovietică din Ucraina se prăbuşea. Între timp, cazacii lui Mamontov, 8.000 la număr, au pătruns adânc în ariergarda Roşiilor, spre Tambov, aruncând în aer depozite de muniţie şi linii de căi ferate şi împrăştiind noii recruţi ai acestora. Tambovul şi Voronejul au fost ocupate pentru scurt timp şi prădate, ca parte a planului lui Mamontov de a distruge ariergarda. În luna septembrie, Mai-Maevski a continuat să înainteze spre centrul Rusiei. Kurskul a fost ocupat pe 20 septembrie, iar Voronejul, din nou, zece zile mai târziu. Pe 14 octombrie Albii au cucerit Orelul. Cum oraşul era situat la doar 400 de kilometri de Moscova, acesta a fost momentul când au fost cel mai aproape de victorie. Bolşevicii au intrat în panică. Exact atunci, când Denikin ameninţa să cucerească Moscova venind dinspre sud, o altă armată a Albilor, condusă de generalul Iudenici, era masată la periferia Petrogradului. Albii au reuşit şi ei o dată să coordoneze

atacul celor două armate importante ale lor şi timp de câteva zile cruciale, la mijlocul lunii octombrie, se părea că aceasta va fi suficient pentru a-i înfrânge pe Roşii.

Baricadat la Kremlin, Lenin primea din oră în oră rapoarte telefonice din partea comandanţilor de pe cele două fronturi. S-a recurs la măsuri disperate pentru apărarea Moscovei: 120.000 de muncitori şi ţărani au fost recrutaţi cu forţa în echipe de muncă, pentru a săpa tranşee pe drumurile dinspre sud. Între timp, bolşevicii se pregăteau pentru ce era mai rău. Mulţi dintre ei şi-au rupt carnetele de partid şi au încercat să intre în graţiile burgheziei moscovite, în speranţa că se vor salva odată cu sosirea Albilor. Alţii s-au pregătit să intre în ilegalitate. S-au făcut planuri secrete pentru evacuarea guvernului în Urali. Unii dintre membrii ierarhiei superioare de partid s-au pregătit chiar să fugă în străinătate. Elena Stasova, secretara partidului, a primit ordin să facă rost de paşapoarte false şi de câte un teanc de bancnote ţariste pentru fiecare membru al Comitetului Central[23].

A devenit însă tot mai evident că Albii îşi epuizaseră forţele. Deşi din primăvară efectivele lor se dublaseră, tot nu aveau destule trupe pentru a susţine înaintarea spre Moscova. Armata de 150.000 de soldaţi a lui Denikin era înşirată de-a lungul celor 1.600 de kilometri ai Frontului de Sud, ceea ce a făcut-o foarte vulnerabilă în faţa unei contraofensive. În spatele frontului, Albii nu aveau trupe suficiente pentru a-şi apăra bazele împotriva partizanilor lui Mahno, a naţionaliştilor ucraineni şi a cecenilor din Caucaz, iar în punctul culminant al ofensivei asupra Moscovei au fost siliţi să-şi retragă trupe vitale pentru a le face faţă. Erau puşi în dificultate şi de lipsa unor întăriri. Cazacii din Kuban – pe care Wrangel conta ca să-şi susţină mai în forţă campania împotriva oraşului Saratov, pe Volga – au refuzat să-şi părăsească teritoriile natale. Era vechea problemă a localismului căzăcesc: dacă nu exista o garanţie cu privire la autonomia Kubanului – pe care Albii nu erau pregătiţi să le-o ofere –, cazacii nu aveau de gând să participe la luptele din Rusia. Dar adevărata problemă a Albilor – şi singurul motiv important pentru care ofensiva lor a slăbit – a fost incapacitatea de a mobiliza destule trupe din regiunile nou-ocupate ale Ucrainei şi Rusiei. Albii au fost învinşi de propriile lor eşecuri politice.

În Ucraina, Albii au fost de la bun început puşi în dificultate din cauza şovinismului privind Rusia Mare. Acesta le-a atras opoziţia ţăranilor bogaţi, a majorităţii intelectualilor rurali şi a micii burghezii, toţi simpatizanţi ai cauzei naţionaliste ucrainene. Dintre cei care luptau pentru putere în Ucraina – Verzii, Negrii, Roşiii şi Albii –, Denikin a fost singurul care nu le-a făcut nici un fel de concesii naţionaliştilor. Nu a fost un calcul greşit: nevoia de a apăra Marele Imperiu Rus a fost credinţa esenţială a regimului Albilor. Chiar dacă li s-ar fi spus că fără astfel de concesii nu reuşeau să izbândească, Albii tot ar fi refuzat să le

facă. Dragomirov, Lukomski şi Şulghin, cei trei ruşi kieveni care au dominat mişcarea Albilor din sud, erau mai ruşi decât ruşii din Rusia. Denikin le-a satisfăcut solicitările naţionaliste. A numit ruşi în toate funcţiile oficiale; a desfiinţat cooperativele agricole, citadelele mişcării naţionaliste; şi a interzis folosirea limbii ucrainene în toate instituţiile de stat, inclusiv în şcoli. A negat chiar şi existenţa Ucrainei – pe care în toate declaraţiile oficiale o numea „Mica Rusie". Proclamaţia lui lipsită de tact către poporul Micii Rusii, în care jura că va reuni Rusia cu „ramura ei, Mica Rusie", nu a făcut decât să-i determine pe ţăranii ucraineni să intre în armata naţionalistă a lui Petliura, care a contribuit atât de mult la slăbirea ariergărzii Albilor. În timpul înfruntărilor decisive din toamnă, Albii au fost siliţi să retragă 10.000 de soldaţi de pe frontul împotriva Roşiilor ca să lupte cu bandele lui Petliura şi cu alte grupări naţionaliste.

Şi mai importantă a fost neputinţa Albilor de a construi un sistem eficient de administraţie locală în teritoriile nou-cucerite. Ceea ce înseamnă că nu au putut mobiliza ţărănimea şi resursele ei fără să facă uz de teroare. Situaţia a devenit critică pe măsură ce înaintau în Rusia sovietică şi erau izolaţi de bazele lor de aprovizionare. Când ofensiva a ajuns în punctul ei maxim, devenise foarte dificil să obţină hrană şi echipamente pentru soldaţi. Mahno ocupase bazele-cheie de aprovizionare din ariergardă – Mariupol, Melitopol şi Berdiansk – şi împreună cu naţionaliştii lui Petliura, sechestra trenurile militare ce veneau dinspre sud. A mai fost apoi şi problema muncitorilor feroviari, care, în majoritate, erau împotriva Albilor şi care adeseori nu puteau fi făcuţi să muncească pentru ei decât sub ameninţarea armelor. În centrele industriale ale Albilor existau tensiuni similare în relaţia cu muncitorii, pentru că Denikin redusese drepturile sindicatelor şi înapoiase uzinele foştilor proprietari. Producţia de cărbune din Donbass a scăzut dramatic, oprind practic cea mai mare parte a activităţii industriale şi a transporturilor. Ca răspuns, Albii au recurs la teroare, împuşcând muncitori ca represalii pentru scăderea „bolşevică" a producţiei. În Iuzovka, unul din zece muncitori era de regulă împuşcat de câte ori minele şi fabricile nu reuşeau să atingă cotele de producţie stabilite pentru cărbune şi oţel. Unii muncitori au fost împuşcaţi pur şi simplu pentru că erau muncitori, conform lozincii „Moarte mâinilor bătătorite!". Era un fel de răzbunare de clasă pentru Teroarea Roşie şi lozinca ei, „Moarte burjuilor!". Dar nici măcar astfel de represiuni nu au reuşit să împiedice scăderea dramatică a producţiei. Economia Albilor a fost aruncată în haos pe măsură ce fabricile se închideau, inflaţia creştea vertiginos şi muncitorii intrau în grevă. Proviziile esenţiale pentru armată fie nu erau produse, fie nu erau transportate către front[24].

Între timp, în august ajutoarele din partea Aliaţilor s-au diminuat, puterile occidentale devenind rezervate din pricina

retragerii lui Kolceak şi sceptice în privinţa victoriei Albilor. Cea mai mare parte a ajutoarelor se pierduse din cauza corupţiei: armament, uniforme, lenjerii, pături, chiar şi echipament medical şi-au croit cumva drum spre piaţa neagră. În timpul luptelor de la Harkov, mai mulţi soldaţi din trupele de tancuri ale lui Denikin au fost prinşi la Hotel Metropole vânzând antigel pe post de votcă. Decizia Aliaţilor a fost ca de atunci înainte ajutorul militar să constea în bunuri „nevandabile" (deşi în Rusia nu existau astfel de lucruri), iar Denikin trebuia să plătească pentru ele în numerar sau bunuri exportate. A fost o lovitură mortală pentru campania militară a Albilor. Soldaţii de pe linia frontului au rămas fără provizii, mai ales fără echipamentul călduros necesar în iarna care se apropia. În lipsa unui sistem eficient de administraţie locală care să organizeze lucrurile, soldaţii au trecut rapid la jafuri haotice. După cum a recunoscut chiar Denikin, mai mult decât orice altceva, aceasta a îndepărtat populaţia locală şi a asigurat înfrângerea Albilor[25].

Cele mai grave jafuri au fost ale cavaleriei căzăceşti. Cazacii îi dispreţuiau pe ţăranii ruşi şi considerau că este dreptul lor să-i prade, ca şi cum ar fi fost invadatori într-o ţară străină. Comandanţii lor acţionau cu totul independent şi, în general, îngăduiau jaful ca mijloc de a câştiga loialitatea cazacilor. Era exact aceeaşi combinaţie care a dat naştere pogromurilor atroce împotriva evreilor (mai multe pe această temă, la pp. 607-610). Mamontov şi Şkuro sunt cele mai notorii exemple, aceştia motivându-şi soldaţii cu promisiunea jafurilor. Au existat însă zeci de comandanţi mai puţin importanţi care s-au transformat astfel în „eroi cazaci"; unuia dintre ei i se spunea Prinţul Hoţilor. Denikin dezaproba acţiunile acestor aventurieri, dar îi lipsea tăria de a-i pedepsi – un fapt pe care îl va regreta amarnic mai târziu. Unele unităţi de cazaci erau atât de îngreunate de bunurile prădate, încât erau pur şi simplu incapabile să mai lupte. Cavaleria lor era urmată de şiruri lungi de căruţe – unele de până la cincizeci de kilometri – încărcate cu bunuri furate. Trenurile erau umplute cu produse jefuite şi deviate spre spatele frontului, în loc să fie folosite pentru a transporta echipamentele spre front. Cazacii lui Mamontov, care se alăturaseră Albilor după raidul din august asupra oraşului Tambov, erau atât de preocupaţi să ajungă înapoi la Don cu bunurile jefuite, încât din efectivul de 8.000 doar 1.500 nu au dezertat. Wrangel a susţinut că până în toamnă Albii nu mai aveau angajaţi pe front decât 3.000-4.000 de combatanţi: „toţi ceilalţi formau o uriaşă trenă de bandiţi şi speculanţi… Războiul era pentru ei un mod de a se îmbogăţi". Cu o astfel de armată, conchidea el, era „imposibil să câştigăm împotriva Rusiei. Populaţia a ajuns să ne urască"[26].

*

După ce Denikin a cucerit Orelul, arsenalul de o importanţă crucială de la Tula, aflat la 160 de kilometri, era ţinta unei ameninţări iminente. Pierderea lui, susţinea Troţki, „ar fi fost mai periculoasă decât pierderea Moscovei”[27]. În lipsa Moscovei, Roşiii ar fi rămas fără o capitală prestigioasă; dar fără Tula ar fi fost fără armată. Soarta regimului sovietic depindea de apărarea oraşului Tula – iar în centrul acestei apărări se afla Dmitri Oskin. Comisar Militar al oraşului, Oskin se afla în fruntea celor două organizaţii-cheie – Consiliul Militar şi Comitetul Revoluţionar (Revkom) – care împreună conduceau aşa-numita „Regiune Fortificată Tula” prin intermediul legii marţiale.

Oskin nu avea nici un dubiu în privinţa necesităţii legii marţiale. Lăsase de mult în urmă libertarianismul său de eser de stânga şi acceptase necesitatea unei discipline dure în cazul unui război civil. Aceasta era confirmată de faptul că muncitorii din Tula ameninţau cu greve de protest din cauza lipsei de alimente. În Tula avusese loc o grevă generală în primăvară. Oskin şi tovarăşii lui fuseseră criticaţi de muncitorii flămânzi la fiecare şedinţă de fabrică; „Jos comisarii!” devenise lozinca grevei. Ca să înăbuşe greva, bolşevicii iniţiaseră un război civil împotriva muncitorilor. Pe 3 aprilie, Lenin l-a trimis acolo chiar pe Dzerjinski. Detaşamente speciale de comunişti ocupaseră fabricile şi aproape 1.000 de muncitori fuseseră arestaţi. Ulterior relaţiile cu muncitorii au devenit mai puţin conflictuale – Oskin a adus mai multe provizii –, însă acum acestea erau ameninţate de o nouă grevă, pentru că proviziile de hrană deveniseră din nou insuficiente. După părerea lui Oskin, dată fiind nevoia vitală de a menţine producţia de muniţie în flux, nu exista altă soluţie decât „militarizarea fabricilor şi reprimarea muncitorilor dacă intră în grevă”. Nici unul dintre bolşevici nu-şi făcea iluzii în legătură cu posibilitatea de a negocia o înţelegere cu muncitorii: nu era timp suficient pentru asta. În orice caz, după cum recunoscuse şi Lenin în cadrul Biroului Politic din 15 octombrie, „masele din Tula sunt foarte departe de a ţine cu noi”. De fapt, dacă ţineau cu cineva, aceia erau menşevicii, care conduseseră greva generală din primăvara anterioară şi care înainte deţinuseră majoritatea în sovietele oraşului. Unii menşevici aleseseră acum să facă propagandă pentru Roşiii din Tula, ca să-l respingă pe Denikin. Faptul că trebuiau să se bizuie pe ajutorul duşmanilor lor de moarte era un semn al disperării bolşevicilor şi al lipsei de respect pe care muncitorii o manifestau faţă de ei. Oskin şi camarazii lui erau reticenţi să procedeze astfel, căci după greva generală se temeau de orice partid, însă Lenin a intervenit pentru a le deschide menşevicilor porţile fabricilor. Dan le-a spus muncitorilor din Tula că victoria Albilor ar însemna înfrângerea revoluţiei; muncitorii flămânzi au părut însă doar plictisiţi de această explicaţie. Menşevicii au trebuit să conchidă că muncitorii sunt „extrem de ostili faţă de comunişti şi nici un apel la lupta

pentru apărarea revoluţiei împotriva lui Denikin nu le-ar putea domoli ostilitatea”[28].

Măsurile extraordinare luate de Oskin pentru apărarea militară a oraşului Tula erau justificate şi de necesitatea unor rezultate imediate. Mii de cetăţeni, ţărani şi „burghezi”, au fost recrutaţi cu forţa în echipele de muncă. Zi şi noapte tăiau copaci pentru a alimenta fabricile cu combustibil şi săpau tranşee în jurul oraşului. Sute dintre rudele lor au fost ţinute „ostatice”, urmând să fie împuşcate dacă munca nu era executată corespunzător. Oskin nu avea nici un scrupul să aplice astfel de măsuri: erau „necesare pentru apărarea revoluţiei”. Mii de soldaţi ai Armatei Roşii au fost expediaţi la Tula ca întăriri, inclusiv renumita Divizie de Puşcaşi Letoni, susţinători înverşunaţi ai regimului bolşevic. În plus, Oskin a organizat recrutarea a 20.000 de soldaţi locali. După spusele lui, „întregul oraş Tula a fost transformat într-o uriaşă cazarmă”. Soldaţii erau încartiruiţi în fiecare clădire disponibilă. Pieţele şi parcurile oraşului au fost invadate de tancuri şi de unităţi ai căror soldaţi îşi făceau instrucţia. Pe cele mai înalte clădiri aflate de-a lungul străzilor principale s-au montat cuiburi de mitralieră, iar la intrarea în oraş au fost ridicate baricade minate. În toate districtele din sudul provinciei existau posturi de observaţie, legate de Tula prin linii telefonice, pentru a avertiza despre apropierea trupelor lui Denikin. Conacele abandonate ale moşierilor au fost transformate în cazărmi. Un regiment s-a încartiruit pe fosta moşie a lui Tolstoi, Iasnaia Poliana, iar un altul s-a oprit nu departe, la Popovka, moşia prinţului Lvov[29].

În acest moment crucial, când rezultatul confruntării era pe muchie de cuţit, sute de mii de dezertori ţărani s-au întors în Armata Roşie. Decizia lor a reprezentat un factor decisiv, care a înclinat balanţa în favoarea Roşiilor şi care spune foarte multe despre motivul pentru care bolşevicii au câştigat războiul civil. Istoriile din perspectiva dreptei despre războiul civil au tins să prezinte victoria Roşiilor ca pe un succes obţinut fără sprijinul maselor. Conform acestora, bolşevicii au avut pur şi simplu avantajul unei baze teritoriale mai mari şi au fost mai sistematici decât Albii în folosirea terorii şi coerciţiei pentru a obţine resursele militare necesare de la o populaţie civilă ostilă în esenţă ambelor tabere şi indiferentă faţă de rezultatul luptei dintre ele. În proporţie de 75%, era adevărat. Bolşevicii însă au putut măcar să susţină că reprezintă „revoluţia” – preluaseră de altfel simbolurile ei cele mai importante, cum este drapelul roşu –, ceea ce le-a îngăduit cu siguranţă să mobilizeze un anumit nivel de sprijin, chiar dacă unul condiţionat şi considerat varianta cea mai puţin rea. Sprijinul a venit din partea ţăranilor, ba chiar – după cum se va vedea – şi din partea unora dintre muncitori, care se temeau că o victorie a Albilor le va anula beneficiile obţinute de pe urma revoluţiei.

Faptul este bine ilustrat de întoarcerea ţăranilor dezertori în Armata Roşie. Până în iunie, campania Roşiilor de prevenire a dezertărilor se bazase pe măsuri represive dure împotriva satelor bănuite că îi adăposteau pe fugari. Măsurile au fost în foarte mare măsură contraproductive şi au avut ca rezultat un val de revolte ţărăneşti în spatele frontului, care au înlesnit înaintarea Albilor. În iunie însă bolşevicii au schimbat tactica, înclinând spre strategia mai conciliantă a „săptămânilor de amnistiere". În aceste săptămâni, care au făcut subiectul unei intense propagande şi care au fost adeseori extinse pe o perioadă determinată, dezertorii erau invitaţi să revină în unităţi, fără a fi pedepsiţi. Dintr-un anumit punct de vedere, era un semn că bolşevicii credeau că e nevoie să schimbe caracterul ţăranului şi să-l facă conştient de datoria lui revoluţionară – Roşiii i-au pedepsit astfel pe dezertorii „răi", dar au încercat să-i reformeze pe cei „slabi de înger" –, spre deosebire de practica Albilor, care îi executau pe toţi dezertorii. Între lunile iulie şi septembrie, pe măsură ce creştea ameninţarea unei victorii a Albilor, numai din regiunile militare Orel şi Moscova aproape un sfert de milion de dezertori au revenit în Armata Roşie. Mulţi dintre ei îşi spuneau „voluntari" şi declarau că sunt gata să lupte împotriva Albilor, pe care îi asociau cu reinstalarea nobililor pe moşii. Acestea erau regiuni unde în 1917 ţărănimea locală obţinuse câştiguri substanţiale în terenuri. La Orel, suprafaţa de pământ exploatată de ţărani a crescut cu 28%; iar în Regiunea Militară Moscova creşterea a fost de 35%. Ameninţarea unei victorii a Albilor i-a făcut pe ţărani să se teamă că vor pierde pământul proaspăt obţinut – o teamă pe care Roşiii au încurajat-o prin propaganda lor – şi erau gata să-şi trimită fiii înapoi în armată, ca să apere acel pământ. Oricât de mult le-ar fi displăcut ţăranilor regimul bolşevic, rechiziţiile lui violente şi comisarii tiranici, erau dispuşi să-i apere în continuare atâta vreme – şi doar atâta vreme – cât acest regim avea să stea pavăză între Albi şi propria lor revoluţie funciară[30].

În octombrie, Roşiii aveau aproape 200.000 de soldaţi gata de luptă pe Frontul de Sud. Aveau aşadar de două ori mai multe trupe decât Albii. Pentru pregătirea unei contraofensive împotriva Albilor, Aleksandr Egorov a primit pe 11 octombrie comanda Frontului de Sud. Evoluţia carierei sale a semănat mult cu cea a lui Oskin şi a fost cu adevărat tipică pentru noua elită militară a Roşiilor. Egorov avansase la rangul de colonel în timpul Primului Război Mondial, se înscrisese la eserii de stânga în 1917, trecând în tabăra bolşevicilor în vara lui 1918. A fost principalul arhitect al victoriei Armatei Roşii în sud – deşi ea a fost foarte puţin planificată de fapt, fiindcă strategia s-a schimbat în ultimul moment şi a fost în mare parte improvizată pe parcurs[*7]. Oskin nu a găsit decât haos şi panică la cartierul general al Frontului de Sud. Nimeni nu ştia sigur nici măcar „unde erau amplasate trupele noastre"[31].

În ciuda acestei confuzii caracteristice întregului război civil, luptele pe scară largă din octombrie au fost foarte diferite de bătăliile care au caracterizat etapele anterioare ale războiului civil. Luptele din 1918 nu fuseseră decât nişte altercaţii de mică amploare şi nişte dueluri ale artileriei. Acţiunile trupelor mici şi pestriţe fuseseră dictate mai ales de instinctul de conservare, nu existaseră poziţii fixe pe front, iar oraşele şi teritoriile fuseseră alternativ în mâinile taberelor inamice. Fusese ca un mic război din secolul al XIX-lea. Luptele din octombrie au fost însă mult mai grele şi au semănat mai curând cu bătăliile din Primul Război Mondial. Sute de mii de soldaţi au fost implicaţi, milioane de cartuşe au fost trase în fiecare zi, au fost tancuri şi aeroplane, maşini blindate, iar luptele au continuat şi pe timpul nopţii. Cu structuri de comandă mai bune în ambele armate, cu ordinele stricte ca ofiţerii să nu se retragă, vieţile a mii de soldaţi au fost irosite pentru un petic neimportant de pământ. Nici una din tabere nu a luat prizonieri.

Contraofensiva Roşiilor de pe Frontul de Sud a avut două elemente-cheie. Primul a fost un atac surpriză al grupului de şoc al Puşcaşilor Letoni, vreo 12.000 de soldaţi de elită aflaţi la vest de Orel, pe flancul stâng al Armatei Voluntarilor, care presa la nord, spre Tula. După o luptă aprigă şi sângeroasă, în care aproape jumătate dintre letoni au fost măcelăriţi, Albii au fost împinşi înapoi, dincolo de Orel. În acest moment a fost aruncat în joc al doilea element-cheie. Pe 19 octombrie, Cavaleria Roşie i-a atacat prin surprindere pe cazacii de pe flancul stâng al Albilor, alungându-i în final înapoi spre Voronej. Cazacii au fost probabil uluiţi văzându-i pe călăreţii Roşii, întrucât până atunci abia dacă fuseseră folosiţi în luptă. Troţki subestimase întotdeauna avantajele strategice ale cavaleriei într-un război de mişcare, cum era războiul civil. Abia raidul lui Mamontov l-a învăţat îndemnul „Proletari, pe cai!”[32].

Pentru a-şi forma cavaleria, Roşiii au apelat în 1918 la Semion Budionnîi. Înaltul şi impunătorul ofiţer de cavalerie, cu mustaţa lui în furculiţă, era fiul unui ţăran ne-cazac din regiunea Donului. Fusese recrutat în armata ţaristă în 1903, iar după războiul împotriva Japoniei, când i-au fost remarcate pentru prima dată abilităţile pentru călărie, a fost înscris la Şcoala Imperială de Călărie pentru Cavalerie din Sankt-Petersburg. În 1914 avansase la gradul de sergent-major în unitatea de elită a Dragonilor Imperiali. A fost unul dintre numeroşii subofiţeri care s-au alăturat bolşevicilor în 1917; şi, ca mulţi dintre ei, a fost repede cucerit de Stalin şi de Opoziţia Militară. În 1918 Voroşilov l-a numit în fruntea unei mici trupe de cavalerie care a luptat împotriva cazacilor lui Krasnov în apropiere de Ţariţîn. Acest Corp I Cavalerie al Armatei Roşii era în majoritate constituit din ţărani săraci din nordul Donului, cazaci şi ne-cazaci. Ca să fie pregătit pentru contraofensiva împotriva lui Denikin, corpul a fost întărit

cu acelaşi tip de soldaţi. A reprezentat nucleul celebrei Armate de Cavalerie a lui Budionnîi, imortalizată în povestirile lui Babel, care relatează aventurile ei în războiul din 1920 împotriva Poloniei. Mulţi dintre cei mai apreciaţi, dacă nu şi talentaţi, comandanţi ai lui Stalin şi-au câştigat laurii în „Konarmiia" („Cavaleria Roşie"). În afară de mareşalul Budionnîi, care în 1970 va fi înmormântat în Piaţa Roşie, mai erau mareşalul Timoşenko (care a condus Armata Roşie în al Doilea Război Mondial) şi mareşalul Jukov (care a condus-o la victorie în 1945).

Urmăriţi de Cavaleria Roşie, cazacii Albi au fugit la sud, spre Don, iar pe 24 octombrie au abandonat Voronejul pe mâinile bolşevicilor. Din acest oraş strategic, călăreţii lui Budionnîi au înaintat spre Kastornoe, un nod important de cale ferată între Moscova şi Don. L-au capturat pe 15 noiembrie, după mai multe zile de lupte sângeroase cu cazacii lui Şkuro. Astfel s-a pecetluit soarta ofensivei lui Denikin. Confruntaţi cu ameninţarea ca Roşiii să închidă încercuirea, Albii au fost siliţi să bată rapid în retragere spre sud. Nu au mai ameninţat niciodată cu o străpungere spre centrul Rusiei.

*

În octombrie, Albii au ratat o dublă ocazie. În toiul luptelor de la Orel, spre periferiile Petrogradului înainta o a doua forţă armată importantă a Albilor, Armata de Nord-Vest.

Din pricina deficienţelor ei, este uluitor că Armata de Nord-Vest a ajuns atât de departe. Fusese constituită în 1918, la Pskov, cu ajutorul trupelor germane. După înfrângerea Germaniei, pe măsură ce Armata Roşie avansase spre vest, Armata de Nord-Vest s-a retras către Estonia, pe atunci un proaspăt stat independent, prins în propriul său război civil. Acolo armata a reuşit să-şi sporească efectivul, protejată de bariera naturală a lacului Peipsi. În mai 1919, când a revenit pe teritoriul rusesc şi a atacat Petrogradul, armata număra în jur de 16.000 de oameni, majoritatea prizonieri de război ruşi predaţi de germani şi dezertori de la Roşii.

Comanda armatei o avea generalul Iudenici, un erou neînsemnat al Primului Război Mondial, pe care Kolceak l-a numit comandantul său în zona Mării Baltice. La cei cincizeci şi şapte de ani şi o sută paisprezece kilograme, Nikolai Iudenici era şi prea bătrân, şi prea gras ca să inspire pe cineva ca lider. Avea obrajii lăsaţi, o mustaţă răsucită şi chelie, imaginea perfectă a aristocratului nereformat, cum şi era de fapt. Practic, Iudenici nu se împăcase niciodată cu prăbuşirea Imperiului Ţarist – iar aceasta avea să fie cauza decăderii sale.

Asemenea tuturor generalilor Albi, instinctul lui Iudenici era să îngroape politica în interesul propriei sale campanii militare. Lozinca lui era „Împotriva bolşevicilor, fără politică". Guvernul

de Nord-Vest a fost un exemplu de mistificare democratică menită să-i liniştească pe Aliaţi. Nu a avut nici o intenţie să guverneze Rusia. Iudenici a nesocotit nevoia unui program de reformă şi nu a mizat pe o revoltă populară care să-i deschidă armatei sale drumul către Petrograd: avea să fie o ocupaţie militară, şi nu o cucerire a inimilor şi minţilor oamenilor. De fapt, s-a întâmplat exact invers. De îndată ce armata lui a pus piciorul pe pământ sovietic, s-a confruntat cu opoziţia populaţiei, iar soldaţii, cu precădere ruşi, au început să dezerteze. Această lipsă de susţinere în interiorul Rusiei l-a obligat pe Iudenici să apeleze la trupe străine. Aliaţii nu erau prea entuziasmaţi de misiunea lui – aveau intenţia de a se retrage din războiul civil – şi nu i-au trimis decât ajutoare minime. Este adevărat că blocada Petersburgului era asigurată de vasele de război britanice, care chiar au atacat Kronstadtul; dar lui Iudenici nu i s-au trimis nici un fel de trupe terestre aliate. Chiar dacă Aliaţii fuseseră dornici să-i sprijine pe Albi într-o ofensivă asupra Petrogradului, legăturile lui Iudenici cu germanii erau un motiv suficient pentru a-i determina să nu-l ajute.

Fără sprijinul Aliaţilor, succesul ofensivei lui Iudenici împotriva Petrogradului avea să se bazeze pe dorinţa Finlandei de a acţiona ca bază de atac şi de aprovizionare pentru armata lui. Graniţa finlandeză era la doar treizeci de kilometri de Petrograd – o distanţă aproape de zece ori mai mică decât aceea a marşului prin Rusia via Pskov. Chiar şi aici însă – cu trofeul Petrogradului sub nasul lor – generalii Albi au lăsat fidelitatea lor obstinată faţă de Imperiul Rus să-i împiedice să încheie un acord cu finlandezii.

Corpul Finlandez de Apărare, sub comanda generalului Mannerheim, devenise o adevărată armată naţională după înfrângerea Roşiilor la Helsingfors în primăvara anului 1918. La Petrograd bolşevicii se temeau mai mult de finlandezi decât de Albi. În iunie 1919 se estima că în jurul lacului Lagoda erau până la 100.000 de soldaţi finlandezi. Un sfert dintre ei erau în dreptul Petrogradului. Preţul pentru ca Finlanda să-l susţină pe Iudenici era simplu: garantarea independenţei. Ceea ce n-ar fi trebuit să fie decât o formalitate: Finlanda era deja, din toate punctele de vedere, un stat independent, recunoscut ca atare de majoritatea puterilor occidentale. Albii au considerat totuşi că până şi acest mic preţ era prea mult pentru ei. Nostalgia lor simplistă după Imperiul Rus, pe care erau hotărâţi să-l refacă, nu i-a lăsat să încheie înţelegeri cu naţionaliştii. „Istoria nu mă va ierta niciodată dacă aş ceda ceea ce a câştigat Petru cel Mare”, a declarat Kolceak bombastic atunci când a fost îndemnat, ca lider suprem al Albilor, să accepte solicitările finlandezilor. Prinţul Lvov şi Conferinţa Politică de la Paris se opuneau radical ideii de a-i acorda Finlandei recunoaşterea diplomatică înainte ca statutul ei să fie decis definitiv de Adunarea Constituantă din Rusia. Era atât de tipic pentru fixaţia Albilor faţă de cadrul legal din trecut – o fixaţie care i-a împiedicat să facă faţă realităţilor politice ale prezentului.

Mannerheim era mai mult decât înclinat către cauza antibolşevică. Nici măcar el nu a reuşit să-i convingă însă pe finlandezii sătui de război să-i sprijine pe Albi fără să aibă garanţia că li se va recunoaşte independenţa. Roşiii, pe de altă parte, garantaseră recunoaşterea Finlandei cu optsprezece luni înainte. Acum le ofereau un acord de pace dacă finlandezii rămâneau neutri în războiul civil, ameninţându-i totuşi cu „exterminarea fără milă" dacă s-ar fi aliat cu Albii. Aliaţii l-au îndemnat pe Iudenici să recunoască Finlanda, înţelegând că fără sprijinul ei ofensiva sa era sortită eşecului. Dar generalul Albilor a refuzat să facă vreun gest. Mannenheim, care urma să candideze la alegerile din iulie, a fost aşadar pus în situaţia de a se detaşa de Albi. A refuzat să-i dea lui Iudenici trupe sau să-i permită armatei acestuia să opereze de pe teritoriul finlandez. Pentru Albi, aceasta fost o piedică importantă, care i-a silit să înainteze asupra Petrogradului pe o rută mai lungă şi mai ostilă, prin Iamburg şi Gatcina.

Iudenici a făcut un ultim efort disperat să obţină sprijinul estonienilor. Aceştia nu erau însă decât o naţiune mică, tânără şi fragilă şi nu voiau să le dea Albilor prea multe trupe, mai ales că aceştia nu intenţionau să le recunoască independenţa. Roşiii s-au grăbit să exploateze situaţia – exact aşa cum făcuseră şi în cazul finlandezilor – şi le-au oferit estonienilor un acord de pace dacă rămâneau neutri în războiul civil. Înclinaţia naturală a estonienilor de a evita implicarea în războiul civil a coincis aşadar cu interesul lor ca stat independent, obligat să fiinţeze în vecinătatea sovietelor.

Rămas fără nici un ajutor, pe 10 octombrie Iudenici a ordonat un atac fulger asupra Petrogradului. Miza pe faptul că Roşiii vor fi dezavantajaţi din cauză că erau implicaţi în luptele de pe Frontul de Sud. Miza a fost justificată. Bolşevicii îşi transferaseră într-adevăr unităţile spre sud. Cei 25.000 de militari din Armata a VII-a Roşie rămaşi să apere Petrogradul erau profund demoralizaţi şi au început să dezerteze. Ajutaţi de colonelul Liundkvist, şeful Statului-Major al Armatei a VII-a, care a trecut în tabăra Albilor şi le-a oferit detalii despre poziţiile Roşiilor, cei 18.000 de soldaţi ai lui Iudenici au înaintat rapid. Până pe 20 octombrie ajunseseră pe colinele Pulkovo, care domină suburbiile Petrogradului. „Se vedeau cupola de la Sf. Isaac şi fleşa aurită a Amiralităţii – îşi aminteşte un ofiţer. Puteai chiar să vezi trenurile care ieşeau din Gara Nikolai." Erau atât de încrezători în victoria din acea zi, încât unul dintre generali a refuzat chiar să cerceteze oraşul prin binoclu pentru că, aşa cum a explicat, oricum aveau să se plimbe pe Nevski Prospekt a doua zi[33].

Veştile despre înaintarea Albilor au stârnit panică printre Roşii. Lenin voia să abandoneze Petrogradul şi să se concentreze pe Frontul de Sud. Troţki era ferm convins că locul de naştere al revoluţiei trebuia apărat cu orice preţ, chiar dacă aceasta ar fi însemnat lupte de stradă, şi l-a convins pe Lenin să se

răzgândească. Pe 16 octombrie, Troţki a fost trimis în vechea capitală, pentru a se ocupa de apărarea ei. Zinoviev, şeful de partid din Petrograd, se pierduse complet cu firea şi nu putea să facă nimic altceva decât să zacă întins pe o canapea la Smolnîi. A fost una dintre puţinele ocazii din războiul civil – mult mai puţine decât au susţinut acoliţii săi – în care prezenţa lui Troţki pe front a contribuit la rezultatul luptelor. La un moment dat Troţki a luat un cal, a dat ocol trupelor aflate în retragere şi le-a condus înapoi la luptă.

Prima sarcină a lui Troţki a fost să ridice moralul – şi a făcut-o cu strălucitul lui talent oratoric în faţa maselor. I-a îndemnat pe soldaţi să nu renunţe şi a glumit pe seama tancurilor britanice ale inamicilor, de care Roşiii fugiseră, descriindu-le ca pe nişte simple cutii „făcute din lemn vopsit". A ordonat chiar uzinei Putilov să facă nişte vehicule care să semene cu tancurile, ca soldaţii să fie liniştiţi că au şi ei asemenea maşinării. Următoarea sarcină a lui Troţki a fost să transforme Petrogradul într-o fortăreaţă şi să-i pregătească pe locuitori pentru luptele de stradă. În oraş s-a decretat legea marţială şi s-a impus interdicţia de circulaţie pe timpul nopţii. Mii de localnici, muncitori şi burghezi, au fost mobilizaţi pentru a ridica baricade pe străzi şi în pieţe. Lenin l-a îndemnat pe Troţki să mobilizeze 30.000 de oameni, să „instaleze mitraliere în spatele lor şi să împuşte câteva sute dintre ei ca să asigure un asalt cu adevărat masiv asupra lui Iudenici". Reţeaua de canalizare a fost scoasă şi folosită la construirea baricadelor. S-au săpat tranşee în suburbiile din sud şi s-au instalat mitraliere pe acoperişurile tuturor clădirilor aflate pe principalele străzi ce duceau către centru. Camioanele şi motocicletele militare duruiau prin Petrograd zi şi noapte; bolşevici în geci de piele stăteau lângă baricadele care blocau drumurile, cu puştile în bandulieră; iar toate clădirile importante erau păzite de echipe de muncitori volutari[34].

Ca orice alt oraş, Petrogradul fusese tulburat de greve frecvente, dar cu toate acestea ameninţarea unei străpungeri a Albilor a părut să mobilizeze mulţi muncitori pentru apărarea regimului sovietic. Aşa cum spunea un spion al Albilor din Petrograd:

> Elementele muncitoreşti, cel puţin o mare parte a lor, sunt încă favorabile bolşevicilor. La fel ca şi alte elemente democratice, consideră că regimul, chiar dacă e rău, este al lor. Propaganda despre cruzimile Albilor are un efect puternic supra lor… Din punct de vedere psihologic, ei identifică prezentul cu egalitatea şi puterea sovietică, iar pe Albi cu vechiul regim şi cu dispreţul lui faţă de mase.

Sute de muncitori s-au înarmat cu puşti şi au venit să apere Smolnîi. Între timp, în curtea sediului central al Sovietului, vreo zece autovehicule erau pregătite să-i scoată rapid de acolo pe

liderii partidului, în caz că Petrogradul ar fi căzut. Viktor Serghe şi soţia lui, însărcinată, şi-au părăsit camera de la Hotel Astoria şi şi-au petrecut noaptea într-o ambulanţă parcată în suburbii. Cu o valijoară şi două paşapoarte false, erau gata să fugă în orice clipă[35].

În graba lor de a ajunge la Petrograd, Albii nu au reuşit să taie legătura feroviară cu Moscova. Această scăpare esenţială le-a permis Roşiilor să aducă în timp util întăriri pentru o contraofensivă în 21 octombrie. Faptul că până şi în toiul luptelor împotriva lui Denikin Roşiii erau gata să transfere rezerve vitale de la Tula la Petrograd arată cât de disperaţi erau. Lenin a luat decizia crucială şi i-a telefonat personal lui Oskin. „Mi s-a tăiat pur şi simplu respiraţia – a scris Oskin mai târziu – când o voce mi-a spus la telefon: «Sunt Lenin».” Oskin i-a promis o brigadă întreagă de rezervişti comunişti, foarte disciplinaţi, care vor juca un rol vital în contraofensivă. Kamenev, comandantul suprem al Roşiilor, i-a numit „Regina noastră de pică” – ultimul atu necesar pentru câştigarea jocului. Împotriva trupelor lui Iudenici, care numărau 15.000 de soldaţi, Roşiii aveau acum aproape 100.000 – destul, chiar şi după standardele lor extravagante, pentru a schimba situaţia în defavoarea Albilor. După trei zile de lupte sângeroase şi curajoase pentru controlul asupra colinelor Pulkovo – Roşiii au ţinut piept tancurilor lui Iudenici înarmaţi doar cu puşti –, Albii au fost împinşi înapoi spre Estonia. Rămaşi fără rezerve, retragerea a fost la fel de rapidă ca şi înaintarea lor. La jumătatea lunii noiembrie, estonienii au permis trupelor lui Iudenici să intre pe teritoriul lor, însă numai după ce le-au dezarmat. Troţki a vrut să-i urmărească pe Albi până în Estonia („canisa câinilor de pază ai contrarevoluţiei”). Dar s-a dovedit a nu fi necesar. Iudenici a demisionat şi armata lui a fost desfiinţată. În ajunul Anului Nou, Estonia a semnat un armistiţiu cu Rusia Sovietică, urmat în 2 februarie 1920 de un tratat de pace – primul tratat al Moscovei cu un stat vecin[36].

Pentru a onora rolul pe care l-a jucat în apărarea Petrogradului, lui Troţki i s-a acordat Ordinul Steagul Roşu, primul ordin de acest gen. Troţki a dobândit statutul de erou[*8]. Gatcina, unde au avut loc cele mai multe lupte, a primit numele de Troţk. A fost primul oraş sovietic numit după un comunist în viaţă.

*

În timp ce forţele lui Denikin s-au retras spre sud, a dispărut şi ultima urmă de disciplină şi au început să se risipească, cuprinse de panică. Napoleon remarcase odată despre propria lui retragere de la Moscova: „De la sublim până la ridicol nu-i decât un pas”. Cam acelaşi lucru se poate spune şi despre retragerea lui Denikin.

Nu doar Roşiii au provocat panica Albilor. În timp ce unităţile Albilor se retrăgeau spre Marea Neagră, partizanii lui Mahno, naţionaliştii ucraineni ai lui Petliura şi diferite alte bande de partizani le-au atacat din toate părţile, prin ambuscadă. Trupele lui Denikin au traversat un teritoriu în care, după spusele lui Wrangel, populaţia locală „învăţase să ne urască". Apoi, la sfârşitul lui noiembrie, a sosit vestea şocantă că britanicii sistau ajutorul acordat Albilor, care, împreună cu ştirea despre înfrângerea lui Kolceak, a avut un efect devastator asupra moralului trupelor. „În câteva zile, întreaga atmosferă din sudul Rusiei s-a schimbat", relata un martor ocular. „Oricât de puternică fusese până atunci hotărârea trupelor, acum scăzuse atât de mult, încât se putea întâmpla ce era mai rău. Opinia lui [Lloyd] George potrivit căreia cauza Voluntarilor era sortită eşecului a făcut ca acel eşec să devină aproape sigur." Optimismul care susţinuse până atunci mişcarea Albilor s-a năruit acum complet – Sokolov îl comparase cu credinţa disperată a cartoforului că va apărea cumva cartea câştigătoare. Soldaţii şi ofiţerii dezertau *en masse*. Cazacii au ajuns să fie dezamăgiţi de Albi. Mulţi dintre cazacii din Kuban au refuzat să mai lupte dacă Denikin nu le satisfăcea solicitările privind un stat separat[37].

O dezamăgire la fel de mare domnea şi în uriaşa tabără a susţinătorilor civili ai Albilor. Oamenii nu mai credeau în victorie şi nu se gândeau decât cum să fugă în străinătate. Magazinele şi cafenelele s-au închis. Era o goană nebună pentru schimbarea rublelor de Don emise de Denikin în valută străină. Se repetau scenele de panică din Omsk, unde mii de ofiţeri şi civili se luptau să urce în trenurile ce plecau în direcţia porturilor de la Marea Neagră. Răniţii şi bolnavii, al căror număr creştea din cauza unei epidemii de tifos, erau pur şi simplu abandonaţi. Nu mai putea fi vorba despre o „burghezie pe fugă". Cei mai mulţi refugiaţi rămăseseră acum fără nici un ban, oricât de mari fuseseră averile lor. Era o masă de bieţi oameni goi, care fugeau să-şi scape pielea. Un martor a văzut astfel fuga din Harkov:

> Într-o seară, în timp ce ultimul tren-spital rusesc se pregătea să plece, în lumina palidă a lămpilor din gară se zăreau nişte siluete ciudate care se târau de-a lungul peronului. Erau cenuşii şi amorfe, ca nişte lupi uriaşi. S-au apropiat şi am recunoscut cu oroare că erau opt ofiţeri ruşi bolnavi de tifos, îmbrăcaţi cu halate gri de spital, care, în loc să rămână pe loc şi să fie torturaţi şi ucişi de bolşevici, aşa cum probabil le-ar fi fost soarta, se târâseră pur şi simplu prin zăpadă în patru labe, de la spital la gară, sperând că vor fi luaţi de un tren[38].

În contextul acestei prăbuşiri morale, Teroarea Albă a atins punctul culminant şi au avut loc cele mai înfiorătoare pogromuri împotriva evreilor. A fost un ultim act de pedepsire a unei seminţii pe care mulţi Albi o considerau responsabilă pentru revoluţie.

Pe toată durata perioadei revoluţionare, antisemitismul a fost o realitate curentă în Rusia. Atacurile asupra evreilor au făcut adeseori parte din violenţele mulţimilor. Cuvântul „pogrom" putea să însemne atât un atac asupra evreilor, cât şi un asalt asupra proprietăţii în general. Când declanşa unul din cele două tipuri de atac, regimul ţarist avea grijă să nu-l lase să se transforme în celălalt. Folosirea evreilor ca ţapi ispăşitori pentru nenorocirile din ţară a ajuns să fie mult mai răspândită după 1914. Zona de Rezidenţă s-a dezintegrat din pricina războiului, iar evreii s-au împrăştiat în toată Rusia. Pentru prima dată au apărut în număr mare în cele mai importante oraşe din nord. Tot pentru prima dată, în timpul revoluţiei evreii au pătruns în guvern şi au ocupat poziţii oficiale. Nu erau mulţi evrei bolşevici, dar mulţi dintre liderii bolşevici erau evrei. Un mare număr de ruşi obişnuiţi, al căror univers fusese complet bulversat, credeau aşadar că ruinarea ţării lor era oarecum legată de apariţia bruscă a evreilor în locuri şi poziţii de autoritate rezervate anterior neevreilor. De aici şi până la concluzia că evreii complotau pentru distrugerea Rusiei nu mai era decât un mic pas. Rezultatul a fost o iudeofobie în masă. „Ura faţă de evrei – scria un însemnat sociolog în 1921 – este una dintre cele mai importante trăsături ale vieţii de azi în Rusia; poate chiar cea mai importantă. Evreii sunt urâţi peste tot – în nord, în sud, în est şi în vest. Sunt urâţi de oameni, indiferent de clasa lor socială, de convingerile politice, de rasă sau de vârstă."[39]

În etapele iniţiale ale mişcării Albilor din sud, antisemitismul a jucat un rol relativ minor. Erau evrei până şi în Armata Voluntarilor, iar unii au devenit eroi ai „Marşului pe gheaţă". OSVAG, organul de propagandă al lui Denikin, avea mulţi angajaţi evrei. Dar pe măsură ce Albii înaintau spre Ucraina, unde populaţia evreiască era mai concentrată decât în regiunea Donului, au fost cuprinşi de o ură răzbunătoare faţă de evrei. Iniţiativa a venit din partea cazacilor şi a ofiţerilor lor; Denikin, un antisemit pasiv, nu s-a străduit prea mult ca să-i oprească, iar mai mulţi generali i-au încurajat. Evreii au fost alungaţi cu forţa din administraţia şi din armata lui Denikin. Propaganda Albilor înfăţişa regimul bolşevic ca o conspiraţie evreiască şi răspândea mitul că toţi liderii lui importanţi, în afară de Lenin, erau evrei[*9]. Ca şef al Armatei Roşii, Troţki (sau Bronstein, cum i se mai spunea în presa Albilor) era descris drept un monstruos „evreu ucigaş în masă" al poporului rus. Evreii erau învinuiţi pentru asasinarea ţarului, pentru persecutarea Bisericii Ortodoxe şi pentru Teroarea Roşie. Este adevărat totuşi că evreii aveau poziţii importante în structurile CEKA din Kiev şi din alte oraşe. Faptul a fost însă folosit ca pretext pentru o răzbunare sângeroasă împotriva populaţiei evreieşti în ansamblu. Aşa cum s-a exprimat odată rabinul-şef al Moscovei, neamul Troţki a făcut revoluţiile, dar cei din neamul Bronstein au plătit preţul lor. Cei mai mulţi dintre liderii Albilor, inclusiv Denikin, au adoptat ideea că evreii

au atras asupra lor pogromurile pentru că au „susţinut” regimul bolşevic. Întreaga mişcare a Albilor a fost subjugată de ideea că persecutarea evreilor era cumva justificată, ca mijloc popular al contrarevoluţiei. Şulghin, un reprezentant al dreptei ruseşti şi un important purtător de cuvânt pe tema vinovăţiei colective a evreilor, a recunoscut ulterior că pogromurile au reprezentat răzbunarea Albilor pentru Teroarea Roşie. „Am reacţionat faţă de «jidani» exact aşa cum bolşevicii au reacţionat faţă de burjui. Ei au strigat «Moarte burjuilor!», iar noi am răspuns «Moarte jidanilor!».”[40]

Primele pogromuri de amploare au fost organizate de bandele naţionaliste ucrainene ale lui Petliura în iarna dintre 1918 şi 1919. Partizanii lui Mahno şi ai lui Grigoriev au organizat şi ei pogromuri, la fel ca şi polonezii în 1920 şi ca unele unităţi ale Armatei Roşii. În toate aceste pogromuri, cu excepţia celor ale polonezilor (care aveau o motivaţie rasială), violenţa împotriva evreilor a fost strâns asociată cu jaful şi distrugerile proprietăţilor evreieşti. Soldaţii ţărani ucraineni îi urau pe evrei mai ales pentru că aceştia erau negustori, hangii şi cămătari, pe scurt, „burghezia” din oraşele „venetice”, care îi exploatase întotdeauna pe „săteni” şi îi ţinuse în sărăcie. Conducătorii pogromurilor obişnuiau să le impună evreilor taxe revoluţionare uriaşe – fiind convinşi că evreii sunt nemaipomenit de bogaţi –, iar apoi să-i omoare pe ostaticii pe care îi luau, când taxele respective nu erau neplătite. Bolşevicii au folosit aceleaşi metode în timpul Terorii Roşii. Liderii pogromurilor obişnuiau de asemenea să le îngăduie soldaţilor lor să jefuiască magazinele şi casele evreilor, să-i violeze şi să-i ucidă, iar populaţiei ruse locale îi permiteau să se bucure de o parte din bunurile jefuite, sub pretextul că evreii se îmbogăţiseră speculând criza economică şi că averea lor trebuia înapoiată poporului. Bolşevicii numeau asta spolierea spoliatorilor.

Pogromurile organizate de trupele lui Denikin se bazau în general pe acelaşi instinct elementar, de a jefui, viola şi ucide o populaţie evreiască pe care o considerau bogată, venetică şi slabă. Într-un fel care acum era mai evident decât în pogromurile anterioare, ei erau motivaţi şi de ura rasială faţă de evrei şi de o ură faţă de ei ca „oamenii aleşi ai bolşevicilor”, după cum s-a exprimat un ofiţer al Albilor. Oraşe evreieşti întregi au fost arse şi distruse pentru că îi susţinuseră pe Roşii (este oare de mirare că au făcut-o?). Pe sinagogi s-au desenat stele roşii. Evreii au fost luaţi ostatici şi împuşcaţi, ca represalii pentru Teroarea Roşie. Cadavrele evreilor erau înşirate pe străzi, cu o placă pe care scria „Trădător” sau cu o stea roşie tăiată în carne[41].

Când un oraş era preluat din mâinile Roşiilor, se întâmpla frecvent ca ofiţerii Albilor să-şi lase soldaţii liberi preţ de două-trei zile, ca să jefuiască şi să ucidă câţi evrei voiau. Era considerată o recompensă pentru trupe şi o dreaptă pedeapsă pentru rolul jucat de evrei în susţinerea Roşiilor. Nu există dovezi

scrise că vreun ofiţer Alb a oprit un pogrom, dar există mai multe cazuri când chiar generali cu experienţă, precum Mamontov şi Mai-Maevski, le-au ordonat. Unul dintre cele mai crunte a avut loc la Kiev, chiar sub ochii autorităţilor Albe. Din 1 şi până în 5 octombrie, soldaţii cazaci au cutreierat oraşul, intrând cu forţa în casele evreilor, cerând bani, violând şi ucigând. Ofiţerii şi preoţii autohtoni i-au îndemnat cu discursuri în care susţineau că „jidanii îi omoară pe toţi ai noştri şi îi susţin pe bolşevici". Chiar şi Şulghin, un antisemit fervent, a fost deranjat de atmosfera de „teroare medievală" de pe străzi şi de „urletele înspăimântătoare" în noapte ale „jidanilor", care „îţi frângeau inima". Cu toate acestea, generalul Dragomirov, conducătorul oraşului, nu a ordonat încetarea pogromului decât în 6, a doua zi după ce masacrul se stinsese de la sine[42].

Multe pogromuri au fost însoţite de acte de tortură nu mai puţin îngrozitoare decât cele ale Terorii Roşii. În oraşul Fastiv cazacii îşi spânzurau victimele de tavan şi nu le dădeau drumul decât atunci când erau pe punctul să se sufoce: dacă rudele lor, care priveau îngrozite, nu reuşeau să plătească sumele cerute, cazacii repetau operaţiunea. Retezau cu sabia limbi şi nasuri şi smulgeau pruncii din pântecele mamelor. Au incendiat casele evreilor şi i-au silit pe cei care încercau să scape să intre înapoi în flăcări. Pe alocuri, ca la Cernobîl, de exemplu, evreii au fost îngrămădiţi în sinagogă, căreia apoi i s-a dat foc. În alte locuri, de pildă la Cerkasî, sute de fetiţe preadolescente au fost violate în grup. Ulterior s-a descoperit că multe dintre aceste victime aveau răni de sabie sau de cuţit în vagin. Unul dintre cele mai fioroase pogromuri a avut loc în orăşelul Podole din Krivoe Ozero, în ultimele etape ale retragerii Albilor, la sfârşitul lunii decembrie. În acel moment trupele Albilor încetaseră să se mai preocupe de opinia internaţională şi, simţind că se apropie înfrângerea, au lăsat deoparte orice precauţii. Cazacii din Terek au mutilat şi torturat sute de evrei, mulţi dintre ei femei şi copii. Sute de cadavre au fost lăsate afară, în zăpadă, să le mănânce câinii şi porcii. În mijlocul acestei scene macabre, ofiţerii cazaci au organizat în sediul poştei din oraş un bal suprarealist, cu ţinute de gală şi orchestră, la care l-au invitat pe magistratul local şi un grup de prostituate pe care le aduseseră cu ei de la Herson. În vreme ce soldaţii lor ucideau evrei ca să se distreze, ofiţerii şi a lor *beau monde* au băut şampanie şi au dansat toată noaptea[43].

Datorită arhivelor deschise recent avem acum o imagine mai clară a numărului de evrei ucişi în pogromuri în perioada războiului civil. Numărul exact nu se va cunoaşte niciodată. Chiar şi pogromurile Albilor, care sunt cel mai bine cunoscute, au ridicat tot felul de probleme statistice; şi au existat multe alte pogromuri împotriva evreilor (ale naţionaliştilor ucraineni, ale partizanilor lui Mahno, ale forţelor invadatoare poloneze şi ale Roşiilor) ale căror victime nu au fost niciodată numărate. Se poate însă afirma cu

oarecare certitudine că numărul total al evreilor uciși a fost mai mare decât cele 31.071 de morminte înregistrate oficial şi chiar decât estimările de 50.000-60.000 date de specialişti în trecut. Documentul cel mai important care a apărut din arhivele ruseşti în anii din urmă – un raport din 1920 al cercetărilor făcute de organizaţiile evreieşti din Rusia sovietică – vorbeşte despre „peste 150.000 de decese raportate" şi de până la 300.000 de victime, morţi şi răniţi[44].

*

Miile de soldaţi pe fugă ai regimului lui Denikin s-au masat spre Novorossiisk, principalul port la Marea Neagră al Aliaţilor, în speranţa că vor fi evacuaţi pe un vas al forţelor aliate. Demnitarii vechiului regim dormeau câte doisprezece într-o odaie. Printre mulţimile de oameni nespălaţi tifosul făcea ravagii teribile. Prinţul E.N. Trubeţkoi şi Purişkevici au murit în Novorossiisk din cauza condiţiilor îngrozitoare. Nimeni nu se mai gândea câtuşi de puţin să lupte cu Roşiii, a căror cavalerie încercuise oraşul. Şapte ani de război şi revoluţie dezvoltaseră în oamenii aceia un spirit de învinşi – iar acum nu se mai gândeau decât cum să scape. Au aruncat în mare armamentul britanic. Cazacii îşi împuşcau caii. Toată lumea voia să părăsească Rusia, dar vapoarele Aliaţilor nu-i puteau lua pe toţi. Au avut prioritate trupele, 50.000 de soldaţi fiind transportaţi în Crimeea pe 27 martie. Au rămas astfel 60.000 de Albi la mila Roşiilor. Au fost scene oribile din cauza panicii create la final, când toţi erau dornici să se îmbarce: prinţese care se încăierau ca nişte mahalagioaice; femei şi bărbaţi îngenuncheaţi pe chei, implorându-i pe ofiţerii aliaţi să le salveze viaţa; unii s-au aruncat în mare[45].

Pentru criticii lui Denikin, această evacuare neglijentă a fost ultima picătură. Încă de la primele retrageri din toamnă începuse să ia amploare o revoltă a generalilor, pe măsură ce devenea limpede că Directiva Moscovită fusese o eroare de strategie. La sosirea în Crimeea generalii au cerut demisia lui Denikin. În urma unui sondaj în rândul comandanţilor superiori, generalul Wrangel s-a distins ca viitor succesor al acestuia. Din cauza refuzului lor categoric de a „alege" un nou lider – ceea ce le-ar fi amintit prea mult de democraţia care distrusese armata în 1917 –, generalii l-au convins pe Denikin să demisioneze şi l-au „numit" pe Wrangel succesorul lui. Pentru Denikin, care nu demult îl demisese pe rivalul său, aceasta a fost insulta supremă. Acum era obligat să-l recheme de la Constantinopol, unde Wrangel era exilat. Acelaşi vapor britanic cu care Wrangel s-a întors în Rusia l-a dus pe Denikin în capitala Turciei. Acesta din urmă nu-şi va mai revedea niciodată patria.

Sub comanda generalului Wrangel, Albii au mai făcut un ultim efort să le ţină piept bolşevicilor. De la început însă a fost evident că sarcina lor era sortită eşecului. Războiul Rusiei Sovietice împotriva Poloniei, care a îndepărtat trupele Roşiilor de pe Frontul de Sud, le-a permis pentru scurtă vreme Albilor să cucerească un picior de pod în Crimeea. A fost însă doar o chestiune de timp până când Roşiii şi-au îndreptat atenţia din nou către ei, iar când au făcut-o, nu a existat nici o îndoială în privinţa rezultatului. Din toate punctele de vedere, Albii au fost învinşi în aprilie 1920.

Care au fost motivele esenţiale ale eşecului lor? Comunităţile de emigranţi Albi se vor chinui ani în şir cu această întrebare. Istoricii cu puncte de vedere favorabile cauzei Albilor au subliniat adeseori „factorii obiectivi" care s-a spus că au îndreptat sorţii împotriva lor[46]. Roşiii au avut o superioritate numerică copleşitoare, au controlat o zonă vastă din centrul Rusiei, cu capitalele ei renumite, cea mai mare parte a industriei ţării şi inima reţelei feroviare, ceea ce le-a permis să-şi transfere trupele de pe un front pe altul. Albii, în schimb, au fost împărţiţi între mai multe fronturi, motiv pentru care coordonarea operaţiunilor a fost dificilă; iar pentru cea mai mare parte din resurse au depins de Aliaţii în care nu se puteau încrede. Alţi istorici au subliniat erorile de strategie ale Albilor, mai ales ale Directivei Moscovite, şi superioritatea bolşevicilor în ce priveşte conducerea armatei, angajamentul şi disciplina trupelor.

Neîndoielnic, toţi aceşti factori au fost relevanţi – şi într-un război convenţional ar fi fost probabil suficienţi pentru a explica rezultatul. Dar războiul civil din Rusia a fost un tip de război cu totul diferit. S-a purtat între două armate care nu puteau miza nici pe loialitatea trupelor, formate mai ales din recruţi, nici pe sprijinul populaţiei civile din teritoriile pe care au susţinut că le controlează. Cei mai mulţi oameni nu voiau să aibă nimic de-a face cu războiul civil: au stat cu capetele plecate şi au încercat să rămână neutri. După cum i-a spus un evreu lui Babel, toate armatele au susţinut că luptă pentru dreptate, dar toate au jefuit în egală măsură[47]. Până în 1920, când Rusia a fost adusă în pragul foametei, cu siguranţă că mulţi ar fi întâmpinat cu bucurie orice „ţar", câtă vreme putea să le asigure pâinea. Atât Roşiii, cât şi Albii erau constant afectaţi de dezertările masive, de lipsa de provizii, de greve şi de revoltele ţărăneşti din spatele frontului. Însă capacitatea lor de a continua campaniile militare în ciuda tuturor acestor probleme a depins mai puţin de factori militari şi mai mult de factori politici. A fost în primul rând o chestiune de organizare politică şi de mobilizare a maselor. Sigur că şi teroarea a jucat un rol. Dar teroarea în sine nu a fost suficientă – oamenii erau prea mulţi şi regimurile prea slabe pentru a o putea aplica peste tot – şi, în orice caz, teroarea s-a dovedit de multe ori a fi contraproductivă.

Din acest punct de vedere, Roşiii au avut un avantaj crucial, care le-a permis să desfăşoare un număr mai mare de soldaţi în teatrele de război atunci când aceasta conta cu adevărat: puteau să susţină că apără „revoluţia" – un simbol polivalent convenabil pe care oamenii îl puteau folosi ca fundal pe care să-şi proiecteze idealurile. Faptul că puteau să lupte sub drapelul roşu le-a dat bolşevicilor un avantaj decisiv. Puterea lui simbolică explică în mare măsură faptul că ţăranii, inclusiv sutele de mii de dezertori, s-au alăturat Armatei Roşii în timpul înaintării Albilor spre Moscova în toamna anului 1919. Ţăranii credeau că o victorie a Albilor va inversa cursul revoluţiei lor agrare. Abia după înfrângerea definitivă a Albilor revoltele ţărăneşti împotriva bolşevicilor au luat proporţii de masă. Acelaşi motiv al „apărării revoluţiei" explică şi faptul că, în ciuda nemulţumirilor pe care le aveau faţă de bolşevici, mulţi muncitori s-au raliat regimului sovietic în timpul înaintării lui Iudenici spre Petrograd.

La baza înfrângerii Albilor a stat eşecul politic. Aceştia au dovedit că nu au capacitatea şi dorinţa de a elabora politici capabile să atragă masele populare de partea lor. Mişcarea lor s-a întemeiat, după expresia lui Wrangel, pe „sabia cruntă a răzbunării"; singura lor idee era să dea timpul înapoi, la „zilele fericite" de dinainte de 1917; şi nu au sesizat necesitatea de a se adapta realităţilor revoluţiei. Faptul că Albii nu au recunoscut revoluţia agrară înfăptuită de ţărani şi mişcările de independenţă a dus la înfrângerea lor. Aşa cum Denikin însuşi a recunoscut cel dintâi, victoria depindea de o revoltă populară împotriva Roşiilor în centrul Rusiei. Revolta însă nu a avut loc. Wrangler a explicat că, în loc să adune oamenii în jurul lor, Albii „i-au transformat în duşmani"[48].

A fost în parte o chestiune de imagine. Chiar dacă şi Denikin, şi Kolceak au negat că ar fi monarhişti, printre soldaţii lor erau prea mulţi susţinători ai restauraţiei monarhiste, ceea ce le-a creat imaginea publică de asociaţi ai vechiului regim – şi care a dat apă la moară propagandei inamicilor lor. Albii nu au făcut nici un efort real pentru a rezolva această problemă de imagine. Propaganda lor era extrem de primitivă şi, în orice caz, este îndoielnic că vreo propagandă, oricum ar fi fost ea, ar fi reuşit să învingă lipsa de încredere. În final, deci, înfrângerea Albilor a derivat în cea mai mare măsură din eşecul de a rupe cu trecutul şi a redobândi iniţiativa în cadrul agendei anului 1917. Problema contrarevoluţiei ruse a fost tocmai că a fost prea contrarevoluţionară.

Odată cu înfrângerea Albilor, vechea Rusie a prinţului Lvov a fost în sfârşit îngropată. „Mă doare sufletul – îi mărturisea el lui Rodicev în noiembrie 1920 – pentru îndepărtatul şi tristul meu pământ natal. Mă doare când mă gândesc la chinurile pe care le îndură acolo rudele şi prietenii mei – toată lumea, de fapt." În 1918, Lvov insistase asupra nevoii de a lupta împotriva Roşiilor cu mijloace armate. El nu crezuse în posibilitatea unei mişcări

democratice în Rusia. În 1920 însă, chiar şi el a ajuns la concluzia că se înşelase. „Am greşit crezând că bolşevicii ar putea fi înfrânţi prin forţă fizică”, i-a scris el lui Bahmetev în noiembrie. „Ei nu pot fi învinşi decât de poporul rus. Iar pentru asta Albii ar avea nevoie de un program democratic.”[49]

Tovarăşi şi comisari

În septembrie 1919, pe biroul lui Lenin a ajuns un raport şocant. În el se arăta că la Smolnîi, citadela Revoluţiei din Octombrie, corupţia era în floare. Şeful Secţiei Muncitorilor îi scria lui Lenin că „banii se scurg fără oprelişti din fondurile Sovietului din Petrograd în buzunarele liderilor de partid”. De câteva luni Secţia Aprovizionare nu mai reuşea să distribuie alimente în cartierele muncitoreşti, însă în acelaşi timp pe uşa din dos a sediului din Smolnîi se vindeau către samsarii de pe piaţa neagră camioane întregi de produse alimentare. „Muncitorii flămânzi le văd pe ţarinele bine îmbrăcate ale ţarilor Sovietului ieşind cu pachetele de alimente şi plecând apoi în automobilele cu şofer. Spun că e la fel ca pe vremuri, cu Romanovii şi a lor Fräulein, madame Vîrubova. Se tem să i se plângă lui Zinoviev [şeful de partid din Petrograd], pentru că este înconjurat de paznici cu revolvere, care îi ameninţă pe muncitori când pun prea multe întrebări.” Şocat de acest raport, Lenin i-a ordonat lui Stalin, care era comisarul poporului pentru Controlul de Stat, să efectueze o „inspecţie ultrasecretă la birourile de la Smolnîi”. Voia ca aceasta să se facă fără ştiinţa lui Zinoviev sau a funcţionarilor lui. Stalin a refuzat însă să-şi „spioneze tovarăşii”, susţinând că astfel ar submina munca de partid într-un moment crucial al războiului civil. Era o atitudine tipică pentru el: legăturile de camaraderie şi supravieţuirea partidului erau mai importante decât orice dovadă a abuzului de putere[50].

Incidentul a fost simptomatic pentru o problemă generală în partid: puterea năştea corupţie. Corupţia aceasta avea rădăcini mult mai adânci decât venalitatea obişnuită care se dezvoltă în fiecare guvern. Bolşevicii nu erau ca orice partid occidental. Erau mai degrabă o clasă conducătoare, asemănătoare în multe privinţe cu nobilimea, cu care însuşi Lenin îi compara adeseori. „Dacă 10.000 de nobili au putut să conducă întreaga Rusie, atunci noi de ce n-am putea?”, afirmase el odată. Tovarăşii le călcau cu adevărat pe urme. Să te alături partidului după 1917 era ca şi cum ai fi intrat în rândul nobilimii. Aducea cu sine promovarea în aparatul birocratic, un statut şi privilegii de elită şi participarea la sistemul partidului-stat. Etosul de partid domina fiecare aspect al vieţii publice din Rusia sovietică, aşa cum etosul aristocraţiei dominase

viaţa publică din Rusia ţaristă. Poate că această corupţie era inevitabilă într-un partid ca al bolşevicilor, pentru care consolidarea statului în condiţiile războiului civil se baza pe recrutări masive din rândul claselor de jos. Într-o revoluţie socială de acest fel, una dintre raţiunile principale pentru înscrierea în partid trebuie să fi fost perspectiva promovării personale. Problema a fost însă amplificată de faptul că bolşevicii cu funcţii acţionau total necontrolat. Era de fapt un sistem clientelar, cu clici puternice şi reţele locale de patronaj, care se sustrăgeau oricărui control al organelor de partid din capitală. Au existat cazuri când bolşevicii au acţionat mai mult ca o mafie locală, decât ca partidul aflat la putere al celei mai mari ţări din lume.

În timpul războiului civil, liderii bolşevici au închis ochii la aceste manifestări de corupţie. A fost o perioadă în care tovarăşilor li se cerea să facă mari sacrificii în numele revoluţiei – mulţi dintre ei munceau continuu şi manifestau un devotament fanatic faţă de partid –, iar această toleranţă ciudată părea un preţ neînsemnat. La începutul anului 1918 Lenin însuşi concepuse un plan pentru înfiinţarea unui restaurant cu circuit închis, destinat bolşevicilor din Petrograd, pe motiv că nu se putea aştepta ca ei să conducă o revoluţie pe stomacul gol. „Muncitorii vor înţelege necesitatea lui.”[51] De atunci principiul a fost extins treptat, astfel că la sfârşitul războiului civil era considerat de asemenea corect ca membrii de partid să aibă nevoie de salarii mai mari şi de raţii speciale, de locuinţe subvenţionate în apartamente şi hoteluri, de acces la magazine şi spitale exclusiviste, de vile (*dacea*) private şi de automobile cu şofer, de călătorii cu trenul la clasa întâi şi de vacanţe în străinătate, ca să nu mai vorbim de nenumărate alte privilegii, odinioară rezervate elitei ţariste.

În Kremlin şi în hotelurile speciale de partid, precum Naţional şi Metropole, din centrul Moscovei, locuiau cinci mii de bolşevici, împreună cu familiile lor. Zona rezidenţială din Kremlin era deservită de un personal care număra 2.000 de persoane, avea propriul complex de magazine, inclusiv un coafor şi o saună, un spital şi o creşă, precum şi trei restaurante imense, cu bucătari instruiţi în Franţa. Pentru anul 1920, când toate aceste servicii au fost declarate gratuite, bugetul cheltuielilor de acest fel a fost mai mare decât cel destinat protecţiei sociale pentru toată Moscova. La Petrograd, şefii superiori ai partidului locuiau la Hotel Astoria, numit acum Prima Casă a Sovietelor, renovat şi adus la splendoarea de odinioară după distrugerile revoluţiei. Din apartamentele lor puteau solicita serviciul în cameră de la „tovarăşii chelneri”, care erau instruiţi să pocnească din călcâie şi să le spună „tovarăşe şef”. Articole de lux de mult uitate, precum şampania şi caviarul, parfumul şi periuţele de dinţi, le erau furnizate din abundenţă. Publicul nu avea acces în hotel; acesta era protejat de paznici vânjoşi, cu haine negre de piele. Seara, la intrare se aliniau automobilele guvernamentale care aşteptau să-i

ducă pe locuitorii lui de elită la operă sau la Smolnîi, pentru vreun banchet. „Grişka" Zinoviev, „Şeful din Petrograd", venea şi pleca adeseori, împreună cu gărzile lui de corp cekiste şi un şir de prostituate[52].

Liderii superiori de partid aveau propriile lor domenii, rechiziţionate de la elita ţaristă. Lenin ocupa moşia generalului Moruzov, la Gorki, la marginea Moscovei. Troţki avea una dintre cele mai splendide moşii din ţară: aparţinuse odinioară familiei Iusupov. Cât despre Stalin, el s-a stabilit la conacul de la ţară al unui fost magnat al petrolului. Existau zeci de moşii în jurul capitalei, pe care Executivul Sovietului le-a predat liderilor de partid pentru uzul lor personal. Fiecare avea un personal numeros format din servitori, ca în vremurile vechi[53].

La nivelurile inferioare ale ierarhiei de partid, recompensele pe care le asigurau funcţiile nu erau la fel de mari, dar atitudinea venală era şi mai evidentă. Existau, desigur, tovarăşi motivaţi de idealuri înalte, care trăiau modest şi practicau principiile egalitarismului pe care le predicau liderii lor. Lenin locuia în trei odăi mici din Kremlin şi nu a fost niciodată motivat de câştigul pecuniar. Dar existau şi mulţi alţii pentru care astfel de idealuri erau pură retorică şi ale căror motive erau mai practice. Luarea de mită, furturile şi vânzarea proprietăţilor private erau endemice în interiorul partidului. Se putea cumpăra aproape orice de la oficialităţile corupte: alimente, tutun, alcool, combustibil, locuinţe, arme şi autorizaţii de tot felul. Soţiile şi amantele şefilor de partid se fâţâiau „cu o vitrină de bijutier atârnată în jurul gâtului", după expresia lui Zinoviev. Casele lor erau pline de obiecte preţioase, primite ca mită. Un funcţionar de la Ministerul de Externe avea două vaze de Sèvres şi o muschetă din argint care îi aparţinuseră lui Petru cel Mare. Deloc surprinzător, cei mai corupţi dintre tovarăşi tindeau să fie membri CEKA. La urma urmelor, era meseria lor să „stoarcă burghezia". Rabkrin (*Raboce-krestianskaia inspekţiia* – Inspectoratul Muncitorilor şi Ţăranilor) a raportat sute de cazuri în care cekiştii au abuzat de puterea pe care o aveau pentru a extorca bani şi bijuterii de la victimele lor. Prizonierii erau adeseori eliberaţi în schimbul unor mite. Chiar şi Lubianka, sediul CEKA din Moscova, era măcinată de corupţie. Sticle de coniac şi alte obiecte de valoare dispăreau în mod misterios, iar prostituate bine îmbrăcate erau văzute adeseori ieşind din clădirile secrete unde erau depozitate aceste bunuri[54].

Lui Lenin îi plăcea să explice problema corupţiei prin existenţa unor elemente impure din mica burghezie care se strecuraseră în aparatul sovietic pe măsură ce acesta se extinsese, în timpul războiului civil. Este adevărat că nivelurile inferioare ale aparatului de stat includeau mulţi non-proletari, a căror fidelitate faţă de regimul bolşevic era adeseori dictată de interesele proprii. Problema corupţiei însă nu se limita la aceştia. Ea acaparase partidul în întregime, incluzându-i şi pe cei care îl serveau de mult

timp şi care tindeau să rămână în vârful lui. Pe scurt, corupţia era rezultatul exercitării nestăvilite a puterii.

Nu era doar o chestiune a monopolului bolşevic asupra puterii în cadrul sovietelor. În majoritatea oraşelor el devenise un fapt complet împlinit înainte de vara anului 1918 – cu mult înainte ca fenomenul corupţiei să devină endemic. A mai fost şi faptul că sovietele au fost transformate din organisme revoluţionare, în care adunarea era puterea supremă şi controla activitatea executivelor, în organe birocratice ale partidului-stat, în care întreaga putere reală era deţinută de bolşevicii din executiv, iar adunarea nu avea control asupra lor. Corupţia a fost în egală măsură un rezultat al birocratizării şi al monopolizării puterii.

Acest proces dual a implicat o serie de evenimente simultane în cadrul partidului-stat. Nu a existat un plan general. Când bolşevicii au ajuns la putere, în afară de tendinţa generală spre control şi centralizare, nu aveau nici o idee prestabilită despre cum să structureze relaţiile instituţionale dintre partid şi soviete. Aceste relaţii s-au dezvoltat spontan, din condiţiile generale ale revoluţiei. În primele luni ale anului 1918, sovietele locale şi organele de partid erau profund descentralizate şi aveau un caracter improvizat. Multe dintre ele şi-au declarat propriile lor „republici" şi „dictaturi" locale, care ignorau orbeşte directivele de la Moscova. Era ceva atât obişnuit ca sovietele rurale să rupă decretele administraţiei centrale ca să facă din ele hârtie de ţigări, încât atunci când Lenin le-a dat agitatorilor lui Decretul privind pământul, ca să-l ducă la ţară, le-a dat şi calendare vechi pe care să le distribuie, în speranţa că vor fi rupte acestea în locul decretului[55]. În 1918, provincia Kaluga a devenit proverbială pentru rezistenţa faţă de autoritatea centralizată. În Kaluga a existat o Republică Sovietică Suverană a Volosturilor Autonome. A fost momentul în care Rusia s-a aflat cel mai aproape de o structură anarhistă de putere, în care sovietul fiecărui *volost* avea libertatea de a stabili controale de frontieră pe teritoriul său. Astfel, când treceau dintr-un sat în altul, agenţii statali din Moscova erau obligaţi să obţină un paşaport din partea fiecărui soviet. Abia în timpul războiului civil, când au pus accentul pe necesitatea unui control centralizat strict, cu scopul mobilizării resurselor ţării, bolşevicii au conceput structura generală a partidului-stat.

Prioritatea lor numărul unu a fost dobândirea controlului asupra sovietelor şi a altor organe vitale, ca sindicatele, de exemplu. Menşevicii şi eserii erau încă prezenţi în aceste structuri, fie şi doar ca delegaţi „fără apartenenţă", după ce partidele lor fuseseră interzise, în vara anului 1918[*10]. Toate tacticile electorale comuniste folosite în secolul XX pentru a submina organele democratice au fost dezvoltate pentru prima dată în timpul războiului civil rus. Bolşevicii au fost implicaţi în fraude electorale pe scară largă şi au recurs la intimidarea opoziţiei. Votul

la congresele sovietelor şi sindicatelor era aproape întotdeauna la vedere, prin ridicarea mâinii, astfel încât votul împotriva bolşevicilor însemna o invitaţie la hărţuire din partea CEKA, a cărei prezenţă era întotdeauna puternic simţită în timpul şedinţelor pentru alegeri. În cazul unui vot secret, bolşevicii nu ar fi câştigat prea multe alegeri. „Soviete fără comunişti!" devenea tot mai des lozinca muncitorilor şi ţăranilor. Bolşevicii au scăpat însă de această „convenţie a democraţiei burgheze" motivând că nu mai era nevoie de un vot secret în cazul „înaltei forme de libertate" de care, aparent, se bucura poporul sovietic. Cu sistemul votului la vedere – aşa cum era tradiţia comunei săteşti din Rusia – nu puteau să piardă prea multe alegeri. La alegerile pentru soviete din 1919 chiar şi artiştii de la Opera Mariinski, care cu greu putea fi considerată un bastion al comunismului, au votat în unanimitate cu bolşevicii.

Impunerea votului pe liste de partid a acţionat tot în avantajul bolşevicilor. Fiind singurul partid legal din soviete, doar ei se puteau organiza ca grup parlamentar pentru a-şi coordona strategia, în vreme ce alte partide şi facţiuni au rămas divizate în cadrul congresului. Ceea ce a însemnat că, deşi erau un grup minoritar de mici dimensiuni, bolşevicii au putut câştiga frecvent alegerile pentru sovietele locale, prezentându-se ca singurul partid care putea fi considerat răspunzător pentru acţiunile guvernului central. Cu o majoritate simplă, bolşevicii de pe listă formau adesea singuri executivul sovietului, fără ca locurile să fie împărţite în funcţie de forţa diferitelor facţiuni. Se aplica principiul „câştigătorul ia totul".

Odată ajunşi în fruntea executivelor sovietelor, bolşevicii au vizat centralizarea puterii sub controlul lor. Se convocau des congrese ale sovietelor şi între congrese puterea era exercitată de executivele sovietelor împreună cu personalul permanent al secţiilor, numite pentru fiecare obiectiv al politicilor lor. Opoziţia socialistă a catalogat sistemul acesta drept *ispolkomşcina*, dictatura executivului. În perioada revoluţionară, executivele sovietelor au fost în majoritate formate din voluntari ţărani şi muncitori. Acum însă erau tot mai mult alcătuite din birocraţi de profesie, cu normă întreagă, plătiţi de structurile centrale ale partidului-stat şi care doar rareori erau realeşi. Cei cu plugul le făceau loc celor cu tocul.

Activitatea sovietelor era tot mai mult coordonată de aparatul de partid. Partidul îşi extindea controlul atât asupra sectorului administrativ al statului, cât şi asupra celui politic. Până în 1919, partidul aproape că dispăruse ca atare, pe măsură ce membrii lui intrau în soviete. Comitetul Central abia dacă mai exista – Lenin şi Sverdlov desfăşurau cea mai mare parte a activităţii sale împreună şi destul de sumar –, iar legăturile cu celulele locale de partid erau foarte slabe. Unii bolşevici au susţinut chiar că, odată ce controla sovietele, partidul îşi încheiase misiunea şi putea să fie

desfiinţat. Mulţi bolşevici considerau celulele de partid doar nişte simple „departamente de propagandă ale sovietelor locale”, după cum spunea Nikolai Krestinski. Lucrurile s-au schimbat însă în primăvara anului 1919. Pe de o parte, moartea neaşteptată a lui Sverdlov, care se aflase atât la conducerea partidului, cât şi în fruntea birocraţiei sovietelor, a adus în atenţie nevoia separării celor două structuri. Pe de altă parte, bolşevicilor, care se chinuiau să facă faţă haoticului aparat birocratic al sovietelor din timpul războiului civil, li se părea acum că structurile de partid puteau fi folosite pentru introducerea unor forme mai centralizate de control al sovietelor.

În urma Congresului al VIII-lea al Partidului, din martie, s-a trecut la consolidarea aparatului central de partid în vederea preluării controlului asupra sovietelor. S-a înfiinţat un Birou Politic (Politburo) alcătuit din cinci membri (Lenin, Troţki, Stalin, Kamenev şi Krestinski) care să decidă politica partidului. Pe parcursul anului următor personalul Comitetului Central a fost mărit de cinci ori, i s-au adăugat nouă departamente şi tot felul de birouri – care să se ocupe de formularea politicilor din diferite domenii –, precum şi un Secretariat de Partid şi un Birou Organizaţional special (Orgburo) însărcinat cu repartizarea forţelor de partid în teritoriu. Asupra celulelor locale de partid s-a impus un centralism strict: membrilor li se cerea acum să ducă la îndeplinire ordinele organelor superioare de partid, şi nu pe cele ale sovietelor. Întrucât preşedinţii sovietelor locale erau invariabil membri de partid – şi adesea şi preşedinţii celulelor locale de partid –, practic întregul aparat al sovietelor era subordonat partidului. Bolşevicii au început să vorbească despre soviete şi alte organisme publice, ca sindicatele, de exemplu, ca despre „curele de transmisie” ale conducerii partidului. Stalin va face faimoasă această sintagmă.

Organele superioare de partid tindeau tot mai mult să-şi numească propriii comisari speciali pe poziţii în cadrul sovietelor care până atunci se ocupau prin alegeri organizate la nivel inferior. În 1920, Comitetul Central făcea lunar circa 1.000 de astfel de numiri. Organele provinciale de partid făceau şi ele numiri similare la nivelul districtelor şi *volost*-urilor. Cel al lui Oskin, din Tula, era unul dintre cele mai renumite pentru practicarea acestui stil de numiri. Scopul era creşterea controlului exercitat de la centru asupra aparatului local prin trimiterea celor mai loiali şi de încredere tovarăşi, care să preia comanda aparatului în manieră militară. S-a dovedit însă o măsură contraproductivă. Exista tendinţa ca aceşti comisari „pribegi" să-i îndepărteze pe activiştii locali, pentru că treceau brutal peste interesele lor. Au apărut astfel proteste tot mai intense în rândul membrilor simpli de partid faţă de „militarizarea" partidului, rezultatul fiind atrofierea organizaţiilor locale de partid şi îndepărtarea lor faţă de conducerea de partid. Mai important, poate, este că folosirea frecventă a unor astfel de numiri a însemnat că multe soviete erau conduse de şefi de partid cu totul străini regiunii respective şi poate de aceea mai înclinaţi spre abuzul de putere. Semion Kanatcikov a fost un reprezentant tipic al acestei clase de comisari nomazi. Deşi se născuse în provincia Moscova, Comitetul Central l-a numit în perioada războiului civil în posturi de conducere în Tomsk, Perm, Sverdlovsk, Omsk, Republica Tătară şi Petrograd. Timp de aproape doi ani nu şi-a văzut soţia şi cei doi copii mici, pe care i-a lăsat ascunşi la Barnaul. Aceste numiri nu au reuşit decât să intensifice în rândul populaţiei, dar şi printre membrii simpli de partid, sentimentul că puterea sovietelor era ceva străin şi opresiv[56].

*

Deloc surprinzător pentru un partid-stat care avea ca scop controlul întregii societăţi, birocraţia sovietică s-a umflat spectaculos în primii ani ai regimului bolşevic. În vreme ce statul ţarist lăsase multe lucruri în seama instituţiilor private şi publice, precum *zemstvele* şi organizaţiile de caritate, regimul sovietic le-a desfiinţat pe toate şi şi-a asumat răspunderea directă pentru activităţile pe care le desfăşurau. Rezultatul a fost birocratizarea tuturor aspectelor vieţii din Rusia, de la activităţile bancare şi industriale la învăţământ. Între 1917 şi 1921, numărul angajaţilor guvernamentali s-a mărit de peste patru ori, de la 576.000 la 2,4 milioane. În 1921, în Rusia erau de două ori mai mulţi birocraţi decât muncitori. Ei reprezentau baza socială a regimului. Nu era o dictatură a proletariatului, ci o dictatură a birocraţiei. După spusele lui Lenin, Moscova era „umflată de oficialităţi": la finele anului 1920, adăpostea aproape un sfert de milion, o treime din totalul forţei de muncă a oraşului. Centrul Moscovei a devenit o

imensă masă compactă de birouri, în timp ce apăreau comitete peste consilii şi secţii peste comisii[57].

O treime din birocraţie era probabil angajată în reglementarea economiei planificate. Era o situaţie absurdă: în timp ce economia ajunsese într-un punct mort, birocraţia înflorea. Ţara suferea de o lipsă disperată de combustibil, dar exista o armată de birocraţi care reglementau distribuţia lui, aproape inexistentă. În magazine nu exista hârtie, dar se adunau munţi întregi prin birourile sovietelor (90% din hârtia fabricată în Rusia în primii patru ani de regim sovietic a fost consumată de birocraţi). Una dintre fabricile cu adevărat ocupate era Fabrica de Telefoane din Moscova. Atât de mare era cererea de telefoane a noilor oficialităţi, încât lista de aşteptare înregistra 12.000 de cereri[58].

Această corelaţie – fabrici goale şi birouri pline – nu era una accidentală. Cu cât bunurile de consum erau mai puţine, cu atât devenea mai greu de controlat distribuirea lor, întrucât piaţa neagră prospera de pe urma lipsurilor, aşa încât statul şi-a intensificat intervenţia. A rezultat o proliferare a birourilor cu activităţi suprapuse în cadrul economiei. În afară de comisariatele centrale (de exemplu, pentru alimente, muncă, transport) şi de organele lor locale din cadrul sovietelor mai exista şi o reţea de organizaţii subordonate VSNH, Consiliul Suprem al Economiei Naţionale, care cuprindeau consiliile economice locale, trusturile industriale şi departamentele speciale pentru reglementarea fiecărei mărfi (glavki – *glavnîe upravleniia*). Mai erau apoi agenţiile ad-hoc înfiinţate de regim pentru aprovizionarea armatei, ca de exemplu Consiliul pentru Muncă şi Apărare, sau nişte monştri acronimi precum Ciusosnabarm (Agenţia Extraordinară pentru Aprovizionarea Armatei), care în principiu puteau anula deciziile altor organe economice. Sigur că în practică nu existau decât confuzie şi rivalitatea dintre diferitele organisme. Cu cât statul încerca să centralizeze controlul, cu atât obţinea mai puţin control real. La baza ierarhiei, la nivelul fabricilor, birocraţia se dovedea la fel de ineficientă. În 1920, la nivelul unei fabrici existau 16 funcţionari la fiecare 100 de muncitori. În unele fabrici numărul lor era mult mai mare: din cei 7.000 de oameni angajaţi la faimoasa oţelărie Putilov, doar 2.000 erau muncitori; restul erau mici funcţionari şi oficiali. Avantajele materiale ale unei slujbe de funcţionar şi accesul la alimente şi bunuri greu de obţinut erau atât de mari, încât numărul acestor paraziţi avea să crească pe măsură ce se adâncea criza economică. Toate rezoluţiile grevelor din acei ani reclamau funcţionarii şi oficialităţile din fabrici, care „trăiesc pe spinarea muncitorilor”[59].

Lui Lenin îi plăcea să susţină că problema birocratismului era o moştenire a epocii ţariste. Este adevărat că birocraţia sovietică moştenise cultura celei ţariste. În 1921 însă ajunsese de zece ori mai mare decât în statul ţarist. Exista o oarecare continuitate a

personalului, mai ales în cazul organelor centrale ale statului. Peste jumătate dintre birocraţii aflaţi în birourile comisariatelor din Moscova în august 1918 lucraseră înainte de octombrie 1917 într-o ramură sau alta a administraţiei. Multe dintre organele centrale foloseau şi armate întregi de tinere doamne burgheze, majoritatea la prima slujbă din viaţa lor, pentru a se ocupa de activitatea neînsemnată a evidenţelor. Un martor ocular îşi aminteşte cum în fiecare dimineaţă mergeau cu sutele prin zăpadă, din suburbiile Moscovei spre centrul oraşului. Acolo munceau toată ziua în birouri neîncălzite, cu încălţările şi hainele ude care nu apucau să se usuce, iar apoi o luau înapoi spre suburbii, ca să-şi hrănească rudele flămânde. Altfel, cu cât coborai mai jos în ierarhia aparatului administrativ, cu atât era mai dominat de clasele inferioare, care intrau în sfera oficialităţilor pentru prima dată. Majoritatea acestor elemente, îndeosebi în oraşele de provincie, proveneau din straturile inferioare ale clasei de mijloc – ceea ce marxiştii numeau „mica burghezie": contabili, vânzători de magazin şi mici funcţionari; mici negustori şi artizani; activişti ai cooperativelor; ingineri şi oficialităţi din fabrici; şi toţi cei care odinioară ar fi putut să lucreze ca tehnicieni sau specialişti în *zemstve* şi organizaţii municipale. Cât despre muncitori, în numele cărora fusese instaurat regimul, aceştia reprezentau un procent foarte mic din cei care intraseră în birocraţia sovietică – nu mai mult de 10% (bazat pe cei cu ocupaţii muncitoreşti înainte de 1917). Chiar şi în conducerea fabricilor muncitorii reprezentau mai puţin de o treime dintre oficialităţi. Este deci rezonabil să conchidem că majoritatea straturilor inferioare ale clasei de mijloc erau atrase de regimul sovietic nu atât datorită idealurilor lor revoluţionare, cât datorită salariilor relativ mari şi programului de lucru mai scurt al oficialităţilor. Era cu siguranţă o perspectivă mai atrăgătoare decât frigul şi foamea care îi aşteptau pe cei din vechea burghezie, care alesese în schimb să-i întoarcă spatele. Un oficial sovietic îşi petrecea ziua bârfind pe coridoare, fumând ţigări şi bând cafea sau stând la cozi pentru raţiile speciale care se distribuiau doar elitei sovietice[60].

În zona rurală, influenţa regimului sovietic a pătruns mai adânc decât cea a regimului ţarist. În timpul războiului civil, majoritatea executivelor sovietelor de la nivelul *volost*-urilor s-au transformat din organisme democratice ale revoluţiei ţărăneşti în organisme birocratice de stat, pentru impozitare. În toamna anului 1919, în regiunea Volga, unde a fost studiat acest proces, 71% dintre executivele sovietelor din *volost*-uri aveau cel puţin un membru bolşevic, comparativ cu doar 38% în primăvara anterioară. Două treimi din totalul membrilor executivelor erau înregistraţi ca bolşevici. Regimul avea astfel un picior în *volost*-urile orăşeneşti: pentru a impune taxele pe alimente şi mobilizările, bolşevicii se puteau baza pe o structură mai mult sau mai puţin loială în executivele sovietelor din *volost*-uri – care, ca

şi structurile lor similare de la nivel superior, au concentrat puterea în propriile mâini, în detrimentul congresului sovietelor. După ce au pierdut controlul asupra sovietelor, ţăranii s-au retras în satele lor, s-au raliat în jurul comunelor şi au întors spatele sovietului din *volost*. Conflictul tot mai mare dintre ţărănime şi partidul-stat s-a desfăşurat aşadar de-a lungul aceloraşi linii – între sate şi *volost*-urile orăşeneşti – pe care se desfăşurase şi lupta dintre ţărănime şi statul nobililor[61].

Cheia acestui proces de construcţie a statului bolşevic a fost susţinerea din partea clasei de ţărani tineri şi şcoliţi, care plecaseră din sate în timpul războiului. Oskin a fost un exemplu tipic. În regiunea Volga, 60% dintre membrii executivelor sovietelor din *volost*-uri aveau între 18 şi 35 de ani (comparativ cu 31% din electorat), iar 66% erau educaţi (comparativ cu 41%). Aceasta a fost generaţia care a profitat de boomul şcolarizării la nivel rural de la începutul secolului şi care fusese mobilizată în timpul războiului. În 1918 se reîntorseseră în satele lor, cu noi deprinderi în ce priveşte tehnicile militare şi cunoştinţe din cele două mari ideologii ale universului urban, socialismul şi ateismul. În perioada revoluţiei funciare ţăranii au fost adeseori înclinaţi să îi considere liderii lor fireşti. Acum, când nobilii şi intelectualitatea rurală nu mai erau acolo să-i îndrume, vechii lideri ţărani, asemenea lui Maliutin din Andreevskoe, nu erau în general suficient de instruiţi pentru sarcinile complexe ale administraţiei. Pentru mulţi dintre aceşti soldaţi ţărani, ale căror aspiraţii crescuseră datorită plecării lor din sate, şansa de a lucra în cadrul sovietului apărea drept o oportunitate de a-şi îmbunătăţii condiţia. După agitaţia din armată, perspectiva de a reveni la munca trudnică a ţăranului asupra pământului şi la lumea „întunecată" a satului putea să pară adeseori deprimantă. Muncind în soviete şi înscriindu-se în partid, îşi puteau spori prestigiul personal şi puterea. Puteau obţine o slujbă curată la birou, cu toate avantajele şi privilegiile ei, şi un bilet de intrare în noua civilizaţie dominată de oraşe a regimului sovietic. În tot universul rural, regimurile comuniste s-au edificat pe faptul că ambiţia fiecărui fiu de ţăran şcolit era să devină funcţionar.

*

Ţăranii au constituit majoritatea celor care au invadat partidul. Din 1917 până în 1920, 1,4 milioane de oameni s-au înscris la bolşevici – iar două treimi dintre aceştia proveneau din mediul rural. Înscrierea în partid a fost modul cel mai sigur de a obţine avansarea în birocraţia sovietică: la sfârşitul anului 1919, mai puţin de unu din cinci membri bolşevici muncea efectiv într-o fabrică sau într-o fermă. Poziţiile oficiale de vârf erau întotdeauna destinate bolşevicilor, adesea fără să se ţină cont de capacitatea şi expertiza lor. Administraţia Ucraineană a Cherestelei, de exemplu,

era condusă de un student în anul I la medicină, iar tâmplari simpli, siderurgişti şi chiar un flaşnetar au fost puşi în fruntea departamentelor ei de la nivelul provinciilor[62].

Liderii bolşevici au încurajat recrutarea în masă a noi membri de partid. Având în vedere pierderile permanente provocate de războiul civil, era constant nevoie de carne de tun. Periodic se declarau „săptămâni ale Partidului", când se anula obişnuita cerinţă a unor recomandări, iar propagandiştii erau trimişi în fabrici şi prin sate ca să încurajeze şi să înscrie cât mai mulţi membri. În Săptămâna Partidului din octombrie 1919, într-un moment culminant al înaintării Albilor, numărul membrilor de partid a crescut de mai bine de două ori, prin înscrierea a 270.000 de noi membri[63].

Bolşevicii erau însă pe bună dreptate îngrijoraţi că astfel de recrutări la întâmplare puteau diminua calitatea partidului. Hegemonia clasei muncitoare în interiorul partidului – deşi fusese întotdeauna doar o aparenţă, de vreme ce majoritatea liderilor bolşevici proveneau din rândul intelectualităţii – părea acum să fie ameninţată de ţărănime. Afluxul masiv de membri din această clasă de jos a redus şi nivelul de educaţie, un handicap crucial pentru un partid al cărui scop era să domine administraţia de stat. În 1920, mai puţin de 8% dintre membrii partidului absolviseră studiile secundare; 62% nu aveau decât studii primare; iar 30% nu erau deloc şcolarizaţi. Gradul de inteligenţă era atât de rudimentar în rândul majorităţii oficialităţilor de la nivel local, încât aproape orice bucată de hârtie care avea o ştampilă mare era suficientă ca să-i impresioneze ca un document guvernamental. Un englez a călătorit prin Rusia având asupra lui drept paşaport nota de plată de la croitorul său din Jermyn Street, pe care o flutura pe sub nasul funcţionarilor locali. Cum nota avea un antet cu un tip de literă impunător, o ştampilă mare şi roşie şi o semnătură, nici un funcţionar nu a îndrăznit să o pună la îndoială[64].

Cât despre educaţia politică a membrilor simpli, ea era la fel de rudimentară. Un sondaj în rândul muncitoarelor din Petrograd care s-au înscris în partid în perioada războiului civil a constatat că majoritatea nu auziseră niciodată şi nici nu se gândiseră înainte de 1917 la cuvinte precum „socialism" sau „politică". Organizaţia de partid din Moscova a descoperit în 1920 că mulţi dintre membrii ei nici nu ştiau cine era Kamenev (preşedintele Sovietului din Moscova). O asemenea ignoranţă nu era defel limitată la bolşevicii din clasele de jos. În cadrul unei şcoli de pregătire pentru jurnaliştii bolşevici, nici unul dintre cursanţi nu a ştiut să spună cine erau Lloyd George sau Clemenceau. Unii au crezut chiar că imperialismul era o republică undeva prin Anglia[65].

Şi totuşi, într-un mod esenţial, această lipsă totală de intelectualitate a reprezentat unul dintre punctele de mare forţă ale

partidului. Indiferent care au fost abuzurile de care s-au făcut vinovaţi funcţionarii de rând ai partidului, ei au avut în ochii oamenilor simpli măcar o virtute, anume că vorbeau aceeaşi limbă simplă, că se îmbrăcau şi se comportau asemenea lor, pe scurt, că erau „de-ai noştri”. Bolşevicii aveau astfel o aură simbolică, pe care propaganda lor o exploata brutal, vorbind despre un „guvern al poporului”, chiar dacă, de fapt, au trădat poporul încă de la început. Pentru mulţi membri ai claselor de jos această familiaritate simbolică a fost suficientă ca să se identifice cu regimul bolşevic, chiar dacă credeau că este un regim prost, şi să-l susţină în lupta împotriva Albilor (care nu erau „de-ai noştri”) când aceştia au ameninţat cu străpungerea frontului.

Fără îndoială că mulţi dintre aceşti bolşevici locali erau sincer devotaţi idealurilor revoluţiei: inteligenţa politică şi sinceritatea cu greu pot fi corelate în politică, aşa cum ştie oricine trăieşte în democraţiile avansate. Alţii însă s-au înscris în partid pentru avantajele pe care le putea aduce această înscriere. Liderii bolşevici avertizau permanent în legătură cu pericolele „carieriştilor şi oportuniştilor mic-burghezi” care corupeau membrii simpli de partid. Au fost mai ales deranjaţi să afle că un sfert dintre membrii înscrişi în timpul războiului civil şi care ocupau poziţii oficiale de rang superior se alăturaseră bolşevicilor venind din alte partide, mai ales de la menşevici şi eseri. Contrarevoluţia părea să invadeze chiar partidul. Toţki îi numea „ridichi” pe aceşti membri infiltraţi – roşii pe deasupra, dar albi pe dinăuntru.

De fapt, liderii bolşevici nu prea aveau idee despre ce anume se petrecea în partidul lor. Au interpretat creşterea numerică a membrilor de partid în termenii simplişti de clasă, când, de fapt, situaţia reală era mult mai complexă. Marea majoritate a membrilor de rând nu erau nici ţărani, nici muncitori, ci odraslele unei crize sociale profunde, care dizolvase astfel de diviziuni nete. Bărbatul bolşevic tipic al acelor ani era şi un fost ţăran, şi un fost muncitor. Probabil că plecase din sat pe când era copil, în timpul boomului industrial din anii 1890, se mutase de la o fabrică la alta, căutând de lucru, se implicase în mişcarea muncitorească, trecuse prin diferite închisori, luptase în război şi revenise în oraşele din nord, iar apoi, în 1917 şi după aceea, se îndreptase spre zona rurală. Era o figură dezrădăcinată şi declasată – şi, la fel ca revoluţia, era un produs al vremurilor lui.

În multe privinţe, noii bolşevici erau cu mult mai supuşi decât fuseseră vreodată cei mai vechi. Era un rezultat al lipsei lor de educaţie. Deşi erau capabili să repete mecanic câteva fraze marxiste, nu erau destul de instruiţi ca să gândească singuri sau chiar să le pună întrebări liderilor de partid pe teme abstracte privind chestiuni de politică. Mulţi muncitori fuseseră instruiţi ca adulţi în şcoli tehnice sau, precum Kanatcikov, la cursuri serale. Erau în esenţă oameni practici, cu o puternică înclinaţie spre

autoperfecţionare. Într-un fel sau altul, erau cu toţii preocupaţi de problemele modernizării. Voiau să abolească înapoiata Rusie rurală din trecutul lor şi să transforme societatea într-una mai raţională şi egală. Nu exista nimic teoretic sau abstract în marxismul lor: era o dogmă practică, în alb şi negru, care le-a oferit o explicaţie „ştiinţifică" pentru nedreptatea socială de care avuseseră parte în viaţa lor şi care le-a asigurat şi un remediu „ştiinţific". Liderii de partid erau maeştri ai acestei ştiinţe – şi, dacă ei spuneau că ţăranii acumulează cerealele sau că menşevicii erau contrarevoluţionari, atunci trebuia să fie adevărat. Doar astfel se poate explica disponibilitatea membrilor de rând de a executa ordinele liderilor chiar şi atunci când îşi dădeau seama că rezultatele ar fi fost dezastruoase pentru localităţile lor. Insistenţa cu care, în toamna anului 1920, bolşevicii au efectuat rechiziţiile de hrană în regiunea Volga – în ciuda primelor semne de foamete iminentă – este un exemplu evident şi dezolant al modului în care această supunere sumbră şi necondiţionată, pe care bolşevicii o numeau „disciplină" şi „austeritate", învinsese conştiinţa personală. Un bun tovarăş făcea ceea ce i se spunea; era mulţumit să lase gândirea exclusiv pe seama Comitetului Central.

Deşi supuse din punctul de vedere al politicii, masele de membri de rând ai Partidului Bolşevic nu erau nici pe departe uşor de controlat. În parte era o problemă ce decurgea din faptul că clicile locale corupte preluaseră celulele de partid provinciale. În Nijni Novgorod, de exemplu, totul era condus de mafia locală a funcţionarilor bolşevici, în alianţă cu liderii pieţei negre. Aceştia nesocoteau ordinele venite de la Moscova şi, preţ de mai multe luni, au sabotat eforturile agentului moscovit, un tânăr pe nume Anastas Mikoian, trimis de Orgburo pentru a controla situaţia. Dar, într-un anumit grad, întregul aparat de partid se dezvoltase ca un sistem clientelar, mulţi dintre liderii la nivel naţional controlau în provincii sau în anumite ramuri ale statului propriile lor reţele clientelare. Lunacearski a umplut cu prietenii şi amicii lui Comisariatul pentru Instrucţie Publică. Până şi Lenin a dat câteva posturi în Sovnarkom vechilor săi prieteni şi rude: Bonci-Bruevici şi Fotieva, amândoi apropiaţii lui din perioada petrecută la Geneva, au fost numiţi secretari; Krupskaia a primit postul de comisar adjunct pentru Educaţie; Anna Ulianova, sora lui Lenin, a fost însărcinată cu protecţia copilului; iar soţul ei, Mark Elizarov, a fost numit comisar al poporului pentru Căile Ferate. Dintre toţi „protectorii" partidului, Stalin era de departe cel mai puternic. Controlând Orgburo, el putuse să-şi plaseze propriii susţinători în multe dintre posturile provinciale de vârf. Efectul tuturor acestor numiri a fost transformarea partidului într-o serie de dinastii conducătoare separate, fiecare organizată pe linia propriei „familii" sau a propriului clan. De aceea exista tendinţa ca ele să se rupă în facţiuni[66].

Lenin nu a reuşit să înţeleagă natura problemei birocratice a partidului său. Nu şi-a dat seama că birocraţia bolşevică devenea rapid o castă socială distinctă, cu propriile ei interese privilegiate, diferite de cele ale maselor de oameni ai muncii pe care susţinea că le reprezintă. Lenin a răspuns abuzurilor birocraţiei prin măsuri administrative, de parcă erau suficiente câteva ajustări tehnice minore pentru a elimina problema, în vreme ce ar fi fost necesară cel puţin o reformă radicală a întregului sistem politic. Cele mai multe dintre măsurile lui s-au dovedit contraproductive.

În primul rând a încercat să împiedice consolidarea fiefurilor locale corupte ordonând ca Orgburo să mute regulat cadrele de conducere ale partidului de pe un post pe altul. În acest fel nu a făcut decât să mărească distanţa dintre lideri şi membrii de rând, slăbind responsabilitatea celor dintâi. În plus, a sporit şi sistemul clientelar al lui Stalin, şef al Orgburo.

Lenin a ordonat apoi epurări periodice, pentru înlăturarea indezirabililor care erau atraşi către partid pe măsură ce acesta se dezvolta. Prima epurare a avut loc în vara anului 1918: numărul de membri s-a înjumătăţit, de la 300.000 la 150.000. În primăvara lui 1919 s-a efectuat o nouă epurare, care a redus numărul de membri cu 46%. Apoi, din nou, în vara anului 1920, 30% dintre membri au fost epuraţi din partid. Cele mai multe epurări i-au vizat pe ţărani şi pe etnicii non-ruşi, care erau consideraţi veriga slabă din perspectivă socială. Frecventele mobilizări pentru front ale membrilor de partid au servit şi ele ca formă de epurare, dat fiind că îi încurajau pe cei mai puţin angajaţi să-şi rupă carnetele de partid. Efectul tuturor acestor epurări a fost destabilizarea numărului de membri simpli de partid (dintre cei care s-au înscris în partid între 1917 şi 1920, doar 30% mai rămăseseră înscrişi şi în 1922), iar acest fapt nu prea putea încuraja loialitatea[67].

În cele din urmă, Lenin a ordonat inspectarea regulată a aparatului de partid. A răscolit amintirile despre regimul ţarist cu eternele lui controale pe care Gogol le-a satirizat în *Revizorul*. În acest scop a fost înfiinţat un întreg Comisariat al Poporului, cunoscut ca Rabkrin. Format în februarie 1920, cu Stalin în fruntea lui, comisariatul combina două funcţii, inspecţia de stat şi controlul muncitoresc, îndeplinite anterior de organisme separate. Ideea lui Lenin era să combată birocraţia şi să îmbunătăţească eficienţa prin controale constante în toate instituţiile de stat, efectuate de inspectorate ale muncitorilor şi ţăranilor. Credea că în acest fel statul putea deveni responsabil în mod democratic. Rezultatul a fost însă unul total opus. Rabkrin a devenit repede un monstru birocratic (şi o nouă bază pentru sistemul clientelar tot mai mare al lui Stalin), unităţile lui locale numărând la finele anului 1920 circa 100.000 de oficiali, majoritatea funcţionari[68]. În loc să ajute la reducerea birocraţiei, Rabkrin nu a făcut decât să o sporească.

*

„Cum trăiesc eu? Nu e o poveste prea plăcută”, îi scria Gorki Ekaterinei în februarie 1919. „În ziua de azi numai comisarii duc o viaţă plăcută. Fură cât pot de la oamenii simpli, ca să-şi plătească luxul, deloc socialist, şi curtezanele.” Gorki nu era singurul care dispreţuia amarnic privilegiile elitei comuniste. Anecdotele populare şi graffiti îi ridiculizau pe bolşevici înfăţişându-i drept adevărata burghezie rusească, în contrast cu fantasma celei din propaganda lor. „Unde au dispărut toţi puii?”, „De ce nu se găsesc cârnaţi?” – existau sute de variante ale ghicitorii, dar răspunsul era mereu acelaşi: „I-au mâncat comuniştii pe toţi”. Cuvântul „tovarăş”, odinioară o expresie a mândriei colective, a devenit o formă de abuz. O femeie care a fost interpelată astfel într-un tramvai din Petrograd a răspuns: „Ce atâta tovărăşie! Ia-ţi «tovarăşul» şi du-te dracului!”. Funcţionarii superiori erau bombardaţi cu plângeri despre comuniştii care „trăiesc pe spinarea oamenilor simpli”. Muncitorii condamnau fără menajamente noua elită roşie. O rezoluţie a unei fabrici din Perm cerea ca „toate şepcile şi hainele de piele ale comisarilor să fie folosite ca să se confecţioneze încălţăminte pentru muncitori”[69].

Familia Brusilov avea motive speciale să nutrească resentimente. Era silită să-şi împartă micul apartament din Moscova cu un comisar – un fost soldat pe care generalul îl salvase odinioară, pe front, de la condamnarea la moarte – care locuia cu iubita şi cu mama lui. Brusilov a descris foarte viu situaţia:

> Din topor, insolent şi în permanenţă beat, cu corpul acoperit de cicatrici, acum era desigur o persoană importantă, apropiat al lui Lenin etc. Mă întreb acum de ce i-am salvat viaţa! Apartamentul nostru, care fusese curat şi plăcut înainte de venirea lui, a fost după aceea distrus de scandaluri şi bătăi, de hoţie şi de limbajul vulgar. Uneori dispărea câteva zile şi se întorcea încărcat de saci cu mâncare, vin şi fructe. Noi răbdam efectiv de foame, iar ei aveau făină albă, unt şi orice altceva îşi doreau. Cel mai mult ne enerva grămada lor de combustibil. A fost în iarna cumplită din 1920, când din tavanul sufrageriei noastre atârnau ţurţuri. Primusul încetase de mult să mai funcţioneze şi noi îngheţam. Ei aveau însă o sobă mare de fier şi tot combustibilul pe care şi-l doreau[70].

Plângeri despre elita bolşevică se auzeau şi din interiorul partidului. Printre membrii de rând ai partidului exista opinia răspândită potrivit căreia conducerea se distanţase prea mult de membrii simpli. Multe dintre aceste critici vor ajunge să fie exprimate de Democraţii de Centru şi de Opoziţia Muncitorească, cele două mari facţiuni care au zdruncinat conducerea partidului în 1920 şi 1921 (vezi pp. 655-656). După cum s-a exprimat un

bolşevic din Tula, membru din vechea gardă, într-o scrisoare către Lenin din iulie 1919: „Ne-am izolat de mase şi ne-a devenit dificil să le atragem. Vechiul spirit de camaraderie al partidului a murit definitiv. A fost înlocuit de noua regulă a şefului de partid care conduce totul. Luarea de mită a devenit universală: fără ea, tovarăşii noştri comunişti pur şi simplu nu ar supravieţui". În luna mai a aceluiaşi an, Ioffe îi scria lui Troţki, exprimând temeri similare despre degenerarea partidului:

> Există enorme inegalităţi, iar poziţia materială a unei persoane depinde în mare măsură de poziţia ei în cadrul partidului; vei fi de acord că este o situaţie periculoasă. Mi s-a spus, de exemplu, că înainte de ultima epurare bolşevicii din vechea gardă erau îngroziţi că vor fi daţi afară mai ales pentru că îşi pierdeau dreptul de a locui la Hotel Naţional, dar şi alte privilegii conexe. Vechiul spirit de partid a dispărut, spiritul altruismului revoluţionar şi al devotamentului camaraderesc! Tinerii de azi sunt crescuţi în aceste noi condiţii: iată ce îi face pe oameni să se teamă cel mai mult de partidul nostru şi de revoluţie![71]

O patrie socialistă

La vârsta de şaizeci şi şase de ani, când cei mai mulţi bărbaţi plănuiesc să se joace cu nepoţii, Brusilov a făcut cea mai dramatică schimbare din întreaga lui carieră militară, înrolându-se voluntar în Armata Roşie. Nu a fost vorba de o simplă dezertare din rândul vechiului grup al generalilor ţarişti. Brusilov era cel mai faimos ostaş al Rusiei, singurul erou din Primul Război Mondial şi, din această postură, ultimul simbol viu al trecutului aristocratic victorios. Vestea delegării sale, în mai 1920, la Conferinţa Specială a Consiliului Militar Revoluţionar al lui Troţki a fost un şoc puternic pentru toţi cei care priveau cu nostalgie înapoi, la zilele de dinainte de 1917. „Brusilov a trădat Rusia", a scris un fost colonel. „Cum se poate ca el să prefere să-i apere pe bolşevici şi pe evrei în locul patriei sale?", a adăugat soţia unui vechi ofiţer al Gărzii. Circulau zvonuri false că, pentru serviciile aduse Roşiilor, Brusilov ar fi primit mite copioase (două milioane de ruble, un apartament la Kremlin). Generalul a primit un sac de scrisori pline de ură. Cum e posibil, îl întreba cineva, ca un nobil ca el să aleagă tabăra Roşiilor într-o vreme când „puşcăriile CEKA sunt pline de ofiţeri ruşi"? Era „pur şi simplu o trădare". Toate acestea au împovărat mult conştiinţa lui Brusilov[*11]. „A fost cel mai dificil moment din viaţa mea", a scris el cinci ani mai târziu. „În casă era mereu o tăcere de moarte. Familia mergea pe vârfuri şi vorbea în şoaptă. Soţia şi sora mea erau cu ochii în lacrimi."[72] Părea că îşi jeleau trecutul.

Trecerea lui Brusilov la Roşii a reprezentat o situaţie în care ţara a fost pusă înaintea clasei. Generalul avea toate motivele să-i urască pe bolşevici şi nu de puţine ori i-a numit Antihristul. Nu doar că îl încarceraseră, dar în perioada Terorii Roşii practic îi uciseseră fratele bolnav şi arestaseră mai mulţi dintre prietenii săi apropiaţi. Cu toate acestea, Brusilov refuzase să se alăture Albilor. Două răni – una la picior, a doua, mândria, rănită de felul în care Albii îl adulau pe vechiul său rival Kornilov – l-au împiedicat să plece în regiunea Donului. Pe de altă parte, încă mai credea că datoria lui e să rămână în Rusia, să fie alături de popor, chiar dacă acesta îi alesese pe Roşii. În opinia bătrânului general, bolşevismul era sortit să fie o „boală temporară", pentru că „filosofia lui internaţionalistă este fundamental străină poporului rus". Prin colaborarea cu bolşevici patrioţi, cum era şi el, revoluţia se putea reorienta spre obiective naţionale. După cum vedea el lucrurile, problema era să dilueze „roşul" cu „alb" – „să transforme steaua roşie într-o cruce" – şi astfel să reconcilieze revoluţia cu continuumul istoriei ruse. „Sentimentul datoriei mele faţă de naţiune m-a obligat adeseori să-mi desconsider fireştile înclinaţii sociale", spunea Brusilov în 1918. Cu toate că, aristocrat fiind, simpatiza în mod evident cu Albii şi s-a bucurat când armata lor a avansat spre Moscova, a considerat întotdeauna că cauza lor era o cauză pierdută şi în acelaşi timp viciată, pentru că depindea de intervenţia Aliaţilor. Soarta Rusiei, bună sau rea, trebuia să fie decisă de poporul ei[73].

În anul anterior se petrecuseră două evenimente care îi întăriseră această convingere. Unul a fost asasinarea unicului său fiu, comandant în Armata Roşie, al cărui regiment de cavalerie fusese capturat de Albi în luptele de la Orel, în septembrie 1919. Nimeni nu ştia sigur cum murise Aleksei, dar Brusilov era convins că fusese executat la ordinul lui Denikin, după ce Albii aflaseră cine este. Se credea că Denikin îl dispreţuia pe Brusilov pentru că fusese autorul „distrugerii armatei" în 1917. Din cauză că Aleksei se alăturase Roşiilor doar în speranţa că va convinge CEKA să-i cruţe viaţa tatălui său, Brusilov era copleşit de remuşcări. Generalul îşi reproşa moartea lui Aleksei şi era decis să o răzbune[74]. Dacă nu clasa socială, atunci sângele făcuse din el un „Roşu".

La fel şi naţionalismul rus. Invadarea Ucrainei de către polonezi a fost celălalt factor esenţial care a determinat opţiunea lui Brusilov pentru Roşii. De la divizarea ei în secolul al XVIII-lea, Polonia trăise în umbra celor trei mari imperii ale Europei de Est. Odată cu Tratatul de la Versailles a văzut însă că i se garantează independenţa şi primeşte un teritoriu nou, foarte întins, oferit de puterile occidentale victorioase, ca zonă-tampon între Rusia şi Germania. Nu de puţine ori s-a întâmplat ca o fostă naţiune-victimă să se comporte ca o naţiune-agresor, iar imediat ce Polonia a obţinut independenţa, a început să se împăuneze şi să

ridice pretenţii imperiale. Mareşalul Piłsudski, şeful statului şi al armatei poloneze, vorbea despre refacerea „Poloniei istorice”, care se întindea odinioară de la Marea Baltică la Marea Neagră. A promis să recupereze teritoriile ei de graniţă dinspre est – „Lituania” slăvită de Mickiewicz şi de alţi patrioţi polonezi din secolul al XIX-lea, care fusese pierdută în favoarea Rusiei la reîmpărţire. Era vorba despre regiuni etnic mixte – oraşe poloneze şi evreieşti, ca Liov, foşti moşieri polonezi şi ţărani ucraineni sau bieloruşi – asupra cărora aveau pretenţii atât Rusia, cât şi Polonia. Odată ce nemţii s-au retras din est, trupele poloneze au ocupat teritoriile de graniţă. În aprilie 1919, Piłsudski a condus atacul care a dus la capturarea oraşului Vilnius. În timpul verii polonezii au continuat să înainteze în Belarus şi în vestul Ucrainei, ocupând Minskul şi Liovul. Luptele au încetat o vreme pe perioada iernii, când ruşii şi polonezii au dus negocieri asupra graniţelor. Tratativele au fost însă întrerupte în primăvara anului 1920, odată cu lansarea unei noi ofensive a polonezilor. Susţinut puternic de Aliaţi şi având un pact semnat cu Petliura, Piłsudski s-a pus în fruntea trupelor reunite ale polonezilor şi naţionaliştilor ucraineni şi a condus un atac violent asupra Kievului, aflat în momentul respectiv sub controlul aproximativ al bolşevicilor. A fost o încercare disperată de a transforma Ucraina într-un stat satelit al Poloniei. Această aventură începuse în iarna anterioară, când Petliura, forţat de Roşii să părăsească Ucraina, se stabilise la Varşovia şi semnase un pact cu Piłsudski. Conform acestei înţelegeri, trupele naţionaliste ucrainene ale lui Petliura urmau să-i ajute pe polonezi să invadeze din nou Ucraina şi, după ce se reinstalau la putere în Kiev, urmau să-i cedeze Poloniei vestul Ucrainei. A fost un Brest-Litovsk polonez. Piłsudski a înaintat cu repeziciune spre Kiev, în timp ce Roşiii, care îi înfruntau pe Albi în sud, s-au dispersat în dezordine. Pe 6 mai polonezii au cucerit Kievul fără să întâmpine o prea mare rezistenţă. A fost mai mult o paradă decât o invazie. Locuitorii din Kiev au privit cu aparentă indiferenţă cum noii lor conducători intrau în marş în oraş. Era, până la urmă, a unsprezecea oară când Kievul era ocupat din 1917 – şi nu avea să fie ultima[*12].

Pentru patrioţii ruşi de felul lui Brusilov, ocuparea Kievului de către polonezi a fost un adevărat dezastru naţional. Nu era vorba despre un oraş oarecare, ci despre locul naşterii civilizaţiei ruse. Era de neconceput ca Ucraina – „Mica Rusie” – să fie altfel decât ortodoxă. Strămoşii lui Brusilov din secolul al XVIII-lea îşi dăduseră viaţa apărând Ucraina în faţa polonezilor şi drept urmare neamul Brusilovilor primise acolo pământuri întinse. După ce în timpul războiului se străduise să apere vestul Ucrainei de austrieci, cu preţul vieţilor a milioane de ruşi, Brusilov era acum silit să îl lase pe mâna polonezilor, fără luptă. Considera că este „de neiertat ca Wrangel să atace Rusia în acest moment”, cu atât mai mult cu cât era clar că Albii îşi plănuiseră atacul astfel încât să

coincidă cu cel al polonezilor. Albii îşi puneau propriile interese de clasă mai presus de cele ale Imperiului Rus, ceea ce Brusilov refuzase să facă. Pe 1 mai îi scria lui N.I. Rattel, general-maior în armata imperială, acum şef de stat-major al lui Troţki, oferindu-se să-i ajute pe Roşii împotriva polonezilor. „Mi se pare – scria el – că sarcina cea mai importantă este să generăm sentimentul patriotismului popular." După părerea lui, războiul împotriva Poloniei nu putea fi câştigat decât „sub stindardul naţional al Rusiei", întrucât doar acesta putea uni întregul popor rus:

> Pentru milioanele de ţărani care abia de ştiu să citească, comunismul e complet de neînţeles şi este puţin probabil ca ei să lupte pentru această cauză. Dacă creştinismul nu a reuşit în două mii de ani să-i unească pe oameni, cum ar putea comunismul să spere la asta, când cei mai mulţi oameni nici măcar nu auziseră despre el în urmă cu trei ani? Doar ideea de Rusia poate face acest lucru[75].

Troţki a înţeles imediat ce victorie propagandistică se putea obţine prin atragerea lui Brusilov de partea Roşiilor. A doua zi a anunţat numirea generalului ca preşedinte al unui Consiliu Special care comanda Frontul de Vest[*13]. Publicat în *Pravda* din 7 mai, anunţul este tipic pentru tonul tot mai xenofob al retoricii bolşevicilor. Toţi patrioţii erau chemaţi să se înroleze şi să „apere ţara" de „invadatorii polonezi" care „încearcă să smulgă de la noi pământurile care au aparţinut dintotdeauna ruşilor". Troţki susţinea că polonezii erau mânaţi de „ura faţă de Rusia şi de ruşi". Revista Armatei Roşii, *Voennoe delo*, a publicat un articol xenofob (pentru care avea să fie ulterior suspendată) în care prezenta în contrast „iezuitismul înnăscut al polonezilor" şi „spiritul onorabil şi deschis al rasei din Rusia Mare". Radek a caracterizat întregul război civil ca fiind „lupta naţională de eliberare împotriva invaziei străine". Roşiii, spunea el, „apără Maica Rusie" împotriva străduaniei Albilor şi a Aliaţilor de a o „transforma într-o colonie" occidentală. Conchidea apoi, într-o notă care prevenea noile state independente: „Rusia sovietică" urmărea să „reunească toate teritoriile ruseşti şi să apere Rusia de exploatarea colonială"[76]. Era o revenire la vechiul imperialism.

Bolşevicii erau uluiţi de succesul propagandei lor patriotice. El a demonstrat limpede imensul potenţial al naţionalismului rus ca mijloc de mobilizare populară. Era un potenţial pe care Stalin l-a înţeles mai târziu. La câteva săptămâni după numirea lui Brusilov, 14.000 de ofiţeri s-au alăturat Armatei Roşii pentru a lupta împotriva polonezilor, mii de civili s-au înrolat voluntar şi peste 100.000 de dezertori au revenit în Armata Roşie pe Frontul de Vest. Au avut loc demonstraţii uriaşe de patriotism, în care protestatarii au dat foc efigiilor imense ale lui Piłsudski şi Curzon. „Nu ne-am gândit niciodată că Rusia are atât de mulţi patrioţi", mărturisea Zinoviev[77].

Motivele patriotice care îl împinseseră pe Brusilov să se alăture Roşiilor erau împărtăşite de mulţi dintre locuitorii Vechii Rusii. Naţional-bolşevismul, cum s-a numit mai târziu crezul lor, i-a îndemnat pe intelectualii patrioţi să se alăture statului sovietic – acum, când acesta ieşise victorios în războiul civil – pentru renaşterea Rusiei Mari. Era un ecou al apelului pe care îl făcuse *Vehi*, de renunţare la opoziţia faţă de regimul ţarist, după Revoluţia din 1905 – iar acest lucru a fost reflectat chiar de numele revistei, *Smena veh* (*Schimbarea reperelor*), al cărei prim număr, din noiembrie 1921, i-a adus un omagiu lui Brusilov. Nikolai Ustrialov, cel mai cunoscut exponent al naţional-bolşevismului, era un cadet de dreapta. Fusese propagandist al regimului lui Kolceak, dar în 1920 a trecut de partea Roşiilor deoarece obţinuseră victoria în războiul civil cu sprijinul poporului rus, iar revoluţia lor putea fi reorientată spre ţelurile naţionale. „Interesul sistemului sovietic va coincide inevitabil cu interesele naţionale ale Rusiei", scria el în 1920. „Conform cu logica evenimentelor, bolşevicii vor trece de la doctrina iacobină la cea napoleoniană." Ustrialov susţinea că dacă Roşiilor li s-ar fi alăturat suficienţi patrioţi, regimul sovietic ar fi fost rusificat. S-ar fi „albit" din interior. Ustrialov îi preaslăvea pe bolşevici din două motive importante: pentru ceea ce el (ca mulţi alţi intelectuali, precum Blok şi Sciţii[*14]) considera a fi slavofilia lor asiatică, elementul unificator al Estului împotriva Occidentului; şi pentru că reinstauraseră un stat rus puternic. A luat apărarea dictaturii bolşevice ca remediu necesar împotriva anarhiei care cuprinsese ţara începând din 1917. Ustrialov îi îndemna pe bolşevici să recreeze Imperiul Rus (zdrobind toate acele „state pigmee") şi să-i reafirme puterea la nivel mondial. Asemenea sentimente erau larg împărtăşite de intelectuali. Într-un fel, naţional-bolşevismul a fost adevăratul învingător al războiului civil. „Am pierdut, dar am învins", scria Şulghin, reprezentantul dreptei, în *1920*. „Bolşevicii ne-au înfrânt, dar ei au înălţat stindardul Rusiei unite." Nu a fost doar o problemă a dreptei, deşi vechii imperialişti au fost printre primii care s-au coalizat în jurul drapelului roşu al Rusiei Mari. Pentru stânga nu a fost aşadar decât un mic pas de la venerarea „poporului" şi a puterilor lui distructive până la acceptarea regimului bolşevic drept rezultat al „revoluţiei naţionale" şi unic mijloc pentru renaşterea Rusiei. Aceasta a fost logica potrivit căreia mulţi socialişti s-au alăturat bolşevicilor după războiul civil. Chiar şi Gorki a fost luat de valul patriotismului. În mai 1920 el îi scria lui H.G. Wells, furios pe un reporter de la ziarul londonez *Times* care susţinuse că a găsit un deget de om în supa servită la un restaurant din Petrograd. „Crede-mă – spumega el cu mândrie patriotică –, sunt conştient de aspectele negative generate de război şi de revoluţie, dar văd şi cum în rândul maselor de ruşi se trezeşte o mare voinţă creatoare."[78]

Fără îndoială, acest val de patriotism popular a influenţat parţial decizia bolşevicilor de a transforma războiul defensiv cu Polonia într-unul ofensiv. După ce i-au scos pe polonezi din Kiev la mijlocul lunii iulie, Roşiii au trecut Linia Curzon – unde Aliaţii trasaseră graniţa ruso-poloneză – şi au continuat să înainteze spre Varşovia. Cum aceasta nu avea să fie ultima dată când Armata Roşie trecea graniţa rusă spre Europa – a făcut-o din nou în 1945 –, este important, fie şi pentru a înţelege Războiul Rece, să lămurim motivele bolşevicilor în această contraofensivă împotriva Poloniei. Unii istorici, ca Norman Davies şi Richard Pipes, şi-au pus în joc reputaţia de savanţi susţinând că dacă Varşovia ar fi căzut pe mâna Armatei Roşii, Lenin i-ar fi ordonat acesteia să înainteze spre Berlin, pregătind-o pentru un asalt general asupra Europei Occidentale[79].

Pipes şi Davies au susţinut pe bună dreptate că bolşevicii considerau invadarea Poloniei un posibil catalizator al revoluţiei, nu doar în Polonia, ci în toată Europa. În drumul ei spre Varşovia, Armata Roşie era urmată de un Comitet Revoluţionar Provizoriu Polonez condus de Dzerjinski, care, odată ajuns în capitala Poloniei, urma să le predea comuniştilor puterea. A fost un punct de maxim optimism al bolşevicilor în exportarea comunismului. Speranţele le fuseseră sporite de Revolta Spartachistă din Berlin şi de republicile sovietice înfiinţate în 1919 în Ungaria şi Bavaria, care au avut o existenţă scurtă. În primăvara aceea, când s-a înfiinţat Cominternul, Zinoviev a prezis că „într-un an, Europa întreagă va fi comunistă”. Mai târziu a recunoscut şi el că a fost o vreme când „noi am crezut că doar câteva zile sau chiar ore ne mai despărţeau de inevitabila revoltă revoluţionară”. În vara anului 1920, Cominternul îşi extinsese influenţa în capitalele Europei. Aproape lunar în Rusia sosea câte o delegaţie de socialişti occidentali, veniţi să inspecteze şi să raporteze despre „Marele Experiment”. Moscova se transformase într-un uriaş sat al lui Potemkin, cu grupuri de muncitori fericiţi şi banchete somptuoase organizate pentru aceşti demnitari străini naivi, pentru ca ei să plece înapoi acasă plini de cuvinte de laudă. Congresul al II-lea al Cominternului, întrunit la Moscova în momentul culminant al înaintării spre Varşovia, viza crearea unui Partid Comunist European unic, sub coordonarea Moscovei. Starea de spirit în congres era una de aşteptare. În fiecare zi delegaţii urmăreau mişcările de trupe ale Armatei Roşii pe o hartă imensă atârnată de peretele sălii congresului. Lenin, care insistase să invadeze Polonia în ciuda recomandărilor lui Troţki şi ale lui Stalin, era convins că revoluţia europeană era iminentă. În opinia sa dogmatic marxistă, era inevitabil ca fiecare ţară să ajungă să aibă propria ei Revoluţie din Octombrie. Puciul lui Kapp din martie 1920 a fost o „afacere Kornilov germană”; Estonia „trecea prin perioada ei Kerenski”; iar Marea Britanie, cu ale ei Consilii de Acţiune, era în „perioada sa de putere dual㔹[80].

Fără îndoială, insistenţa lui Lenin ca fiecare ţară să urmeze calea Rusiei este simptomatică pentru aroganţa generală a bolşevicilor. Acest amestec de naţionalism rus şi internaţionalism comunist a ajuns ulterior să caracterizeze întreaga notă dogmatică a politicii externe sovietice. Bolşevicii se lăudau că Rusia este liderul mondial în facerea revoluţiilor şi presupuneau că toţi comuniştii străini ar trebui convinşi să adere la linia moscovită. Aceasta era esenţa congresului Cominternului şi a celor „21 de condiţii" pe care acesta le impunea pentru admiterea în noua Internaţională. Cominternul era un Imperiu Bolşevic.

Dar de aici şi până la a susţine că Lenin plănuia să-şi impună cu baioneta revoluţia în ţările occidentale e cale lungă. Nu era o problemă de dorinţă – dacă ar fi fost posibil ca Armata Roşie să ocupe Berlinul sau măcar Budapesta, Lenin i-ar fi ordonat să o facă –, ci mai degrabă de simţ practic. Bolşevicii erau dureros de conştienţi că armata lor de ţărani – şi, mai mult, economia lor vlăguită – nu ar fi putut susţine o ofensivă de iarnă, mai ales pe teren străin. De aceea s-au grăbit atât de tare să încheie pacea cu Polonia în toamna anului 1920, chiar dacă i-a costat pierderea unui cap de pod în Galiţia, care, după cum a spus chiar Lenin, le-ar fi putut „deschide calea directă a revoluţiei… în Cehoslovacia şi Ungaria". De ce, atunci, s-au mai străduit să invadeze Polonia? De curând a fost făcut public un discurs al lui Lenin ţinut la Congresul al IX-lea al Partidului din septembrie 1920, care oferă cea mai convingătoare dovadă de până acum. În el se sugerează că ofensiva asupra Varşoviei nu trebuia să fie începutul unei invazii în Occident – cum eronat a susţinut Richard Pipes –, ci, dimpotrivă, o acţiune de intimidare, pentru ca Occidentul să nu invadeze Rusia. Lenin credea că Polonia lui Piłsudski fusese edificată de puterile occidentale ca armă împotriva Rusiei Sovietice. După părerea lui, o Polonie bine înarmată se potrivea planului general al Aliaţilor de a înconjura Rusia cu forţe ostile: Varşovia, Washingtonul şi Wrangel erau conectate. Invadând Polonia, stâlpul central al Tratatului de la Versailles, Lenin intenţiona să „zguduie" sistemul occidental. Odată cu sovietizarea Poloniei ar fi crescut şi ameninţarea răspândirii revoluţiei spre vest – sau, cel puţin, aşa credea el. Era o formă de autoafirmare naţională, o modalitate de a avertiza puterile capitaliste că Rusia nu le va mai permite să o „ciopârţească" şi că va riposta în caz că va fi atacată. Era o ofensivă politică împotriva capitalelor occidentale, o declaraţie de „război civil internaţional", dar nu începutul unei invazii în Europa. Evident, nu trebuie să uităm că discursul lui Lenin a fost ţinut imediat după dezastrul înfrângerii Armatei Roşii la Varşovia: a existat aşadar un motiv puternic pentru arborarea unei mine curajoase şi stimularea moralului în partid, pretinzând că scopurile politice ale ofensivei fuseseră atinse. Însă până când nu vor apărea noi dovezi care să ateste

contrariul, aceasta rămâne cea mai convingătoare explicaţie a motivelor invaziei bolşevice în Polonia[81].

Lecţia înfrângerii Armatei Roşii în Polonia a fost deosebit de dureroasă pentru bolşevici. Au fost cu certitudine erori de ordin militar. Armata de Vest a lui Tuhacevski se năpustise asupra Varşoviei, subestimând hotărârea polonezilor de a-şi apăra capitala şi tăind căile pentru aprovizionarea propriilor trupe. Armata de Sud-Vest nu a reuşit să o sprijine şi a continuat să avanseze în direcţia opusă, spre Liov, pe care Lenin părea decis să îl ocupe cu orice preţ. Rezultatul a fost expunerea flancului sudic al lui Tuhacevski, ceea ce i-a permis lui Piłsudski să lanseze o contraofensivă şi să-i împingă pe Roşii înapoi în Rusia, unde frontul s-a stabilizat odată cu prima zăpadă, căzută în octombrie. Cauza de fond a înfrângerii a fost însă una politică: muncitorii polonezi nu se mobilizaseră pentru a susţine Armata Roşie invadatoare, ci, dimpotrivă, se aliaseră cu Piłsudski. Naţionalismul s-a dovedit o forţă mult mai puternică decât comunismul internaţional. Lenin şi-a recunoscut curând greşeala. „Polonia nu era gata pentru o revoluţie socială", a declarat el la congresul partidului din septembrie. „Ne-am confruntat cu un val de naţionalism din partea elementelor mic-burgheze[*15], pe măsură ce înaintarea noastră spre Varşovia le-a făcut să se teamă pentru supravieţuirea lor din punct de vedere naţional." Lenin a înţeles că acelaşi lucru era valabil şi pentru restul Europei. Încercarea de a impune comunismul din exterior nu ar fi făcut decât să-i transforme pe potenţialii lui susţinători în naţionalişti[82].

Înfrângerea din Polonia i-a făcut pe bolşevici să renunţe în sfârşit la fanteziile lor despre o revoluţie europeană. Tratatul de la Riga, semnat cu Polonia în martie 1921, a marcat începutul unei noi perioade de coexistenţă paşnică între Rusia şi Occident. Moscova a recunoscut o Polonie lărgită – şi astfel, implicit, şi Tratatul de la Versailles –, cedându-i cea mai mare parte din Belarus. În aceeaşi lună au fost reluate şi negocierile cu Marea Britanie. Nimeni în Occident nu a mai luat în serios ameninţarea unei invazii sovietice. Dezastrul polonez a arătat clar că armata ţărănească a Rusiei nu era destul de puternică pentru a susţine o ofensivă, fie chiar şi împotriva celei mai mici dintre puterile occidentale. Lecţia a fost foarte clară pentru bolşevici: cele mai bune şanse pentru a exporta comunismul stăteau în Est.

Strategia asiatică a fost iniţial propusă de Troţki, într-un memorandum secret scris încă în august 1919:

> Nu încape nici o îndoială că Armata noastră Roşie constituie o forţă incomparabil mai puternică pe terenul asiatic al politicii mondiale decât pe cel european. Aici se deschide înaintea noastră posibilitatea indiscutabilă nu doar pentru o îndelungă aşteptare, ca să vedem cum evoluează evenimentele din Europa, ci şi pentru a desfăşura activitatea pe terenul asiatic. La momentul oportun, drumul spre India se poate dovedi mai uşor

> de parcurs şi mai scurt pentru noi decât drumul către Ungaria sovietică… Drumul spre Paris şi Londra trece prin oraşele din Afganistan, Punjab şi Bengal.

În vara anului 1920 se conturase deja o politică dublă: propagandă revoluţionară în est, combinată cu susţinerea mişcărilor de eliberare naţională, chiar şi de natură „burgheză", împotriva imperialismului occidental. În timp ce făceau pace cu britanicii în vest, bolşevicii au desfăşurat un război nedeclarat împotriva lor în est. I-au susţinut pe rebelii afgani şi au sabotat protectoratul britanic din nordul Persiei. Există chiar dovada că Lenin a încercat să formeze o armată cu triburile din Asia Centrală, pentru a invada India prin Afganistan[83].

Congresul Popoarelor din Est, ţinut la Baku în septembrie 1920, a fost prima tentativă de a răspândi comunismul în Asia. A fost şi ultima. Fără îndoială că haosul din cadrul congresului a avut mare legătură cu aceasta. Din cauza celor 1.900 de delegaţi veniţi din zeci de ţări, de la Turcia până la Japonia, a durat foarte mult şi a fost multă bâlbâială până când discursurile au fost traduse în toate limbile. Unii delegaţi aveau acreditări îndoielnice: mai mulţi hani şi bei s-au dovedit a fi negustori şi pe toată durata congresului s-au ocupat cu vânzarea de covoare prin pieţele din Baku. În afară de delegaţi, congresul a primit sute de mesaje de susţinere din oraşe şi sate de pe tot întinsul Asiei. Unul dintre acestea anunţa sacrificarea ritualică a o sută de oi şi vite în onoarea eliberării poporului şi cerea ajutorul congresului pentru a le transporta la Baku. Pe scurt, a fost un spectacol plin de culoare, „un Beano", după cum l-a descris H.G. Wells, martor ocular, dar „ca întâlnire a proletariatului asiatic a fost ridicol". Delegaţii s-au îmbrăcat în costumele lor naţionale şi au defilat prin Baku. Au incendiat efigiile lui Lloyd George, Millerand şi Wilson, înveşmântate în robe. Vorbitorii şi-au declarat ura neîmblânzită faţă de imperialismul britanic, în timp ce Zinoviev, desconsiderând exemplul Poloniei, a susţinut că „văpaia revoluţiei adevărate nu se va aprinde decât atunci când ni se vor alătura cei 800 de milioane de oameni care trăiesc în Asia"[84]. Din punctul de vedere al influenţei lui în Asia, congresul nu a avut aproape nici un efect.

*

Susţinerea acordată de bolşevici mişcărilor naţionale de eliberare din interiorul Imperiului Britanic era într-un puternic contrast cu opoziţia lor faţă de mişcările similare din fostele colonii ruseşti. Lenin avusese mereu în plan să restaureze cadrul geografic fundamental al Imperiului Rus. Concesiile pe care le făcuse autodeterminării naţionale în programul din 1911 nu au

fost decât elemente tactice. A susţinut că naţionalismul putea fi folosit pentru a distruge statul ţarist şi că, după un interludiu acceptabil de guvernare naţională „burgheză", non-ruşii se vor alătura din nou Rusiei, ca federaţie socialistă. Ce voia să spună mai exact este o altă problemă. Oare Lenin a fost sincer în declaraţiile sale publice de susţinere a unei federaţii libere de republici suverane, fiecare prin implicarea dreptului la secesiune, sau plănuia ca prin forţă, dacă era necesar, să determine teritoriile de graniţă să revină în cadrul unui stat unitar rus? Sigur că în scrisorile sale private Lenin era cinic în privinţa ideii unei confederaţii laxe. În 1913, de exemplu, îi scria lui Gorki că în Rusia nu va fi îngăduit „genul de abominaţie austriacă". „Nu o vom îngădui. Sunt aici mai mulţi cetăţeni ai Rusiei Mari. Cu muncitorii de partea noastră, nu vom îngădui nici un fel de «spirit austriac»."[85]

În timpul războiului civil această problemă a dispărut în faţa exigenţelor conflictului militar. Roşiii au cucerit teritoriile de graniţă şi i-au alungat pe Albi, impunând prin intermediul partidului şi al Armatei Roşii aceleaşi forme de control centralizat ca şi în restul Rusiei. Acest fapt poate fi considerat o strategie conştientă de reclădire a imperiului sub controlul comuniştilor; în cadrul instituţiilor invadatorilor existau cu siguranţă destui ruşi şovini pentru a susţine acest plan. În multe privinţe, însă, cucerirea teritoriilor de graniţă a depins mult mai mult de condiţiile locale. Sub presiunea exercitată de comuniştii autohtoni, Lenin şi-a dat seama în 1920 că, pentru a controla teritoriile non-ruse, nu era suficient doar să le cucerească – fiindcă populaţia locală avea să opună mereu rezustenţă. Pentru exercitarea efectivă a puterii era nevoie să fie recrutaţi lideri care să poată vorbi limba locală şi care să confere regimului o culoare naţională. Cum populaţia autohtonă trăia mai ales în mediul rural, iar administraţia regimului la oraş, era de asemenea nevoie şi de o abordare mai delicată a ţărănimii. De aceea, Noua Politică Economică (NEP) era strâns legată de procesul consolidării statului în teritoriile non-ruse. Congresul al X-lea al Partidului, din martie 1921, care a introdus NEP, a adoptat şi rezoluţia care susţinea că partidul trebuie să încurajeze culturile naţionale. *Korenizaţia* („indigenizarea") a fost obiectivul politicii bolşevicilor în anii 1920. Utilizarea limbii autohtone a fost extinsă în învăţământ, în publicaţii şi în administraţia publică. Au fost înfiinţate rapid şcoli şi colegii care să pregătească o elită autohtonă. Fiii de ţărani aparţinând populaţiei autohtone au devenit funcţionari în oraşele dominate până atunci de ruşi. Cel puţin în sfera culturală, regimul sovietic a continuat în multe privinţe acţiunile de construcţie naţională şi de modernizare începute de naţionalişti înainte de 1917. Acordarea de libertăţi culturale şi economice a pacificat în mare măsură ţărănimea locală şi a lăsat ce mai rămăsese din intelectualitatea naţionalistă fără baza ei populară.

În Ucraina, mişcarea naţionalistă se prăbuşise deja în momentul în care bolşevicii au iniţiat a treia şi ultima invazie, în toamna anului 1919. Vicisitudinile de ordin militar din perioada 1917-1920, când Ucraina a trecut prin zece regimuri diferite, cu greu ar fi putut duce la edificarea unei unităţi naţionale. Cele două scurte perioade de conducere naţionalistă din Kiev – Rada din martie 1917 până în februarie 1918 şi Directoratul din decembrie 1918 până în februarie 1919 – nu au fost suficiente pentru a inculca o conştiinţă naţională în rândul ţărănimii ucrainene, care era aproape cu totul izolată de oraşe şi ostilă lor. Până la sfârşitul secolului al XIX-lea, ideea unui stat ucrainean independent nu existase decât în poeziile lui Şevcenko şi în legendele căzăceşti. Exceptând vestul Ucrainei, unde moşierii erau preponderent polonezi, masele de ţărani nu au fost atinse de naţionalismul intelectualităţii. Forţa cu care ţărănimea se ataşase de ideea satului independent o făcuse să fie ostilă unui stat naţional. În 1917 însă, partidele socialiste din Rada realizaseră o bază populară de susţinere electorală la nivel rural, legând ideea de independenţă naţională de autonomia satului şi de o reformă funciară în interesul ţăranilor. Au reuşit să transpună conceptul abstract al naţiunii în acei termeni sociali care constituiau o realitate pentru ţărănime. Dar reformele agrare promise nu au fost înfăptuite niciodată. Rada şi Directoratul au fost paralizate politic de divizarea internă tot mai adâncă dintre naţionaliştii de felul lui Petliura, care subordonau reformele sociale luptei naţionale, şi cei de genul lui Vinnicenko, care subordonau naţionalismul schimbărilor sociale. În absenţa reformei funciare, ţărănimea avea puţine motive care să o stimuleze să lupte pentru independenţa Ucrainei. Nici Rada şi nici Directoratul nu au reuşit să mobilizeze o forţă cu adevărat naţională împotriva armatelor invadatoare ale Roşiilor sau Albilor. Până şi Petliura a fost silit să-şi adune aşa-numita Armată Naţională pe pământ străin, în Polonia.

Capul urban al mişcării naţionale ucrainene a fost aşadar despărţit de trupul ei rural. Ceea ce a mai rămas a fost un naţionalism rural local, concentrat pe ideea satului autonom, care a continuat să domine Ucraina şi a făcut practic imposibilă conducerea ei din oraşe până la începutul anilor 1920. Acest naţionalism al micilor proprietari s-a văzut în *atamanşcina*, bandele locale de ţărani ale lui Mahno, Grigoriev şi ale multor altor lideri de grupări armate care susţineau că apără satul ucrainean liber atât de Roşii, cât şi de Albi; în războiul economic rural împotriva oraşelor, pe care ţăranii le vedeau ca fiind „străine”, centre ale unui stat ostil; şi în pogromurile împotriva evreilor, ca simboluri evidente ale acestei caracteristici „străine”. S-a văzut şi în atracţia maselor faţă de Partidul Borotbiştilor, format din eserii de stânga ucraineni şi care punea accentul pe naţionalismul cultural ca formă de autonomie rurală, ca mijloc de

a-i uni şi susţine pe ţărani în lupta lor revoluţionară împotriva burgheziei urbane rusificate.

Acest naţionalism ţărănesc le-a făcut bolşevicilor viaţa cum nu se poate mai grea în primele două tentative de ocupare a Ucrainei (în primele trei luni din 1918 şi în primele şase luni din 1919). Având de partea lor doar muncitorii şi armata, ei au fost obligaţi să conducă prin teroare. Al doilea din aceste regimuri ale Roşiilor a fost deosebit de violent. Bulgakov i-a surprins teribila putere în imaginea uriaşului tren blindat din pădurea de la marginea Kievului, descris la sfârşitul romanului *Garda albă*. Este un bun exemplu pentru modul în care uneori doar un romancier poate descrie esenţa unui război civil:

> Locomotiva se înălţa în faţă ca un bolovan cu muchii teşite. Din pântece îi răsărea un snop de lumină purpurie, azvârlindu-se peste şine, şi părea de departe că măruntaiele locomotivei sunt pline cu cărbuni aprinşi. Maşina sforăia încet, cu ură, undeva, prin pereţii laterali, se auzea picurând apa, iar botul turtit, duşmănos, căta în tăcere către zăvoaiele Niprului. De pe cea din urmă platformă, un tun enorm, cu botniţă groasă în vârful ţevii îndreptate spre bolta neagră şi albastră, ţintea la douăsprezece verste înaintea lui, drept în crucea albă din zare[*16].

Această a doua invazie a Ucrainei a fost aproape sigur înfăptuită cu acordul personal al lui Stalin, dar fără ştiinţa sau aprobarea lui Lenin. A fost condusă de un grup de bolşevici decişi să aducă Ucraina înapoi sub dominaţia Moscovei. Mulţi dintre ei erau ruşi din Ucraina care adoptaseră parţial bolşevismul ca formă de identificare cu Rusia. Gheorghi Piatakov, care a iniţiat invazia şi a devenit liderul regimului bolşevic din Ucraina, era un reprezentant tipic al acestei elite sovietice cuceritoare. Tatăl său fusese un industriaş rus din Ucraina, aşa că se putea spune că avea o oarecare aroganţă ruso-urbană înnăscută faţă de ţăranii autohtoni. La fel ca mulţi alţi lideri bolşevici de pe Frontul de Sud – îmi mai vin în minte Voroşilov, Kaganovici şi Ordjonikidze –, Piatakov avea legături strânse cu Stalin. Centralismul extrem pe care l-a impus în Ucraina a fost doar un paravan subţire pentru şovinismul lui legat de Rusia Mare. Sute de membri ai intelectualităţii naţionaliste ucrainene au fost închişi în timpul Terorii Roşii din 1919. Trenuri întregi cu „posesiuni burgheze” au fost expediate la Moscova. Aproape toate posturile bolşevice din Ucraina au fost ocupate de ruşi, care au condus ţara ca nişte stăpâni de colonii. În timpul campaniilor bolşevice de rechiziţii, ţăranii ucraineni au fost supuşi celor mai dure excese. Le-au fost impuse cu forţa *kombedî* şi fermele colective – şi unele, şi celelalte fiind nişte eşecuri evidente chiar şi în Rusia –, în pofida faptului că tradiţiile proprietăţii private şi ereditare erau mult mai adânc înrădăcinate în rândul ţăranilor ucraineni decât printre ţăranii ruşi[86].

Rezultatul a fost un val de revolte ţărăneşti împotriva regimului bolşevic pe tot întinsul Ucrainei, dintre care revolta lui Mahno a fost doar cea mai mare. Lenin era furios: lipsa de tact a regimului lui Piatakov a subminat controlul Roşiilor asupra Ucrainei şi a deschis porţile pentru cucerirea ei de către Albi. În toamna anului 1919, în timp ce Roşiii au traversat încă o dată Ucraina, spre sud, Lenin a insistat ca de data aceasta tovarăşii lui să fie mai sensibili faţă de sentimentele naţionale. „Federaliştii" din rândul bolşevicilor ucraineni cereau de ceva vreme acest lucru, iar opiniile lor erau acum repetate de bolşevici de rang superior, ca Ordjonikidze. „Trebuie să găsim un limbaj comun cu ţărănimea ucraineană", i-a scris el lui Lenin pe 19 noiembrie. Aceste teme au fost asumate de Lenin în decembrie. La Congresul al VIII-lea al Partidului el a vorbit pentru prima dată împotriva „şovinismului primitiv rus" afişat de anumiţi bolşevici. Rezoluţia privind chestiunea ucraineană a recunoscut forţa sentimentului naţional chiar şi în rândul maselor „înapoiate". Ea cerea folosirea limbii ucrainene în toate instituţiile sovietice şi un *rapprochement* de satele ucrainene[87].

În martie 1920, ca prim pas în acest sens, borotbiştii au fost în sfârşit primiţi în Partidul Bolşevic din Ucraina. La fel ca alianţa anterioară cu eserii de stânga ruşi, aceasta a fost o mare victorie politică pentru bolşevici: a divizat principalul partid de opoziţie din Ucraina şi le-a asigurat accesul la o bază ţărănească largă. În timpul campaniilor împotriva lui Petliura şi Denikin şi împotriva hatmanatului, Roşiii s-au bizuit pe ei pentru organizarea partizanatului ţăranilor. Borotbiştii au adoptat o sinteză de naţionalism cultural şi socialism ţărănesc în cadrul unei structuri federale sovietice descentralizate. Ei erau adevăraţii moştenitori ai naţionalismului ţărănesc, motorul revoluţiei din Ucraina în 1917-1918. Când Directoratul Ucrainean a renunţat la angajamentul faţă de un program socialist, cei mai mulţi dintre borotbişti (circa 4.000 din 5.000) s-au alăturat bolşevicilor. Sperau să modereze comunismul bolşevicilor şi să-i facă mai atenţi faţă de cultura naţională a ţăranilor ucraineni[88]. Din nou, naţionalismul a fost cel care i-a transformat în Roşii pe aceşti oponenţi ai bolşevicilor.

Chiar dacă borotbiştii au eşuat pe termen lung, în anii 1920 ei au reuşit să câştige pentru Ucraina un deceniu de relativă autonomie culturală. Sentimentele naţionale, învinse în forma mişcării naţionale ucrainene, au reapărut în cadrul Partidului Bolşevic din Ucraina şi al aparatului de stat. Ambele structuri erau din ce în ce mai acaparate de ucraineni, decişi să apere dreptul la autonomie al republicii lor. Era acolo un alt tip de „bolşevic naţional". În anumite privinţe, a fost un precursor al mişcării naţionaliste pe care Tito, liderul iugoslav, a promovat-o împotriva supercentralismului stalinist. La fel ca în Rusia, cea mai mare parte a noii elite din Ucraina era recrutată din rândul fiilor instruiţi ai ţăranilor, mobilizaţi de război şi de revoluţie şi dornici de

progres şi de evoluţie pe scara socială. A rezultat o rapidă „ucrainizare" a oraşelor din Ucraina, care înainte de război fuseseră dominate de ruşi. Între 1923 şi 1926, proporţia de ucraineni din rândul populaţiei Kievului a crescut de la 27% la 42%. În strânsă legătură cu aceasta, cultura ucraineană a înflorit în anii 1920 şi mai ales după 1924, când Oleksandr Şumski, fostul lider borotbist, a fost însărcinat cu problemele culturale ale republicii. Limba ucraineană, pe care conducătorii ţarişti o desconsideraseră ca dialect ţărănesc, a fost acum recunoscută drept mijloc esenţial pentru o propagandă eficientă în zona rurală şi pentru recrutarea unei elite autohtone. În anii 1920, ea a pătruns în învăţământ şi în administraţie, în numele străzilor, pe firmele prăvăliilor, în documentele şi însemnele sovietice, la congresele partidului, în ziare şi reviste. În anii 1920, numărul copiilor ucraineni care au învăţat să citească în limba lor maternă a fost mai mare decât în tot secolul al XIX-lea[89]. Poate că idealul naţionalist al unei Ucraine independente a fost zdrobit de noul stat-imperiu, dar naţiunii ucrainene i s-a oferit cel puţin o bază culturală.

În teritoriile musulmane, acest model – cucerirea militară a Roşiilor, urmată de promovarea culturii naţionale – a fost şi mai evident. De fapt, în acest caz bolşevicii nu au încurajat atât culturile naţionale existente, cât *au creat noi naţiuni* acolo unde înainte de 1917 nu existaseră decât entităţi tribale.

În regiunile başkirilor şi tătarilor din zona Volga-Urali s-au creat noi republici pe măsură ce Armata Roşie a traversat zona pentru a-l încercui pe Kolceak. Moscova s-a opus planurilor intelectualităţii panmusulmane pentru un stat başkiro-tătar şi a exploatat fără milă disensiunile etnice dintre cele două regiuni. În martie 1919, Armata Roşie, în alianţă cu Validov, liderul militar al păstorilor başkiri, a înfiinţat Republica Autonomă Başkiria. Cea mai mare parte a populaţiei era tătară. Validov şi trupele sale au dezertat din tabăra Albilor chiar în focul luptelor de pe Frontul de Est. A crezut că, spre deosebire de Kolceak, Roşiii vor acorda başkirilor independenţa şi dreptul de a-i expulza pe coloniştii ruşi. Odată ce s-a încheiat însă cucerirea Uralilor, Roşiii au predat puterea în regiune Sovietului din Ufa, dominat de muncitori ruşi. Moscova nu era pregătită să lase industriile vitale din zona Ural pe mâna naţionaliştilor başkiri. În mai 1920 s-a emis un decret prin care se anula autonomia politică promisă başkirilor cu doar paisprezece luni înainte: instituţiile-cheie din republică urmau din acel moment să fie subordonate autorităţilor de la Moscova. Comuniştii başkiri au demisionat în masă din guvern şi s-au refugiat în Urali, unde s-au alăturat celorlalţi rebeli başkiri împotriva conducerii sovietice. Noul guvern republican nu avea în componenţă nici un başkir, fiind constituit din tătari şi ruşi. Între timp, în mai 1920 s-a înfiinţat o Republică Autonomă Tătară separată – deşi, la fel ca şi cea başkiră, nu era autonomă decât cu

numele şi nici măcar cu adevărat tătară. Trei sferturi dintre etnicii tătari din regiune au fost lăsaţi în afara graniţelor republicii; nici înăuntrul acestora ei nu reprezentau decât jumătate din populaţie, 40% fiind ruşi[90]. *Divide et impera*.

Strategia Moscovei în privinţa tătarilor a fost cu toate acestea susţinută de un influent grup de intelectuali musulmani, care vedeau în bolşevism şansa de a-şi promova propriul ideal al naţionalismului islamic laic. Aceştia erau radicali *jadid*, burghezii dornici de modernizare din secolul al XIX-lea care se opuneau elitelor feudal-clericale, *qadimist*-i şi mullahi. Erau preponderenţi nu doar în profesiile tătăreşti, ci şi în corpul ofiţeresc al unităţilor militare naţionale. Teoreticianul lor cel mai important a fost Mirsaet Soltangaliev, conducătorul Republicii Tătare. În tinereţe fusese profesor, ziarist şi *jadid*. S-a înscris la bolşevici în 1917 şi a promovat rapid în Comisariatul pentru Naţionalităţi al lui Stalin. În timpul războiului civil de pe Frontul de Est, când Roşiii aveau disperată nevoie de trupele musulmane, lui Soltangaliev i s-a permis să urmeze o linie de mare independenţă. Acesta a înfiinţat un Partid Comunist Musulman independent şi unităţi militare musulmane separate, care aveau o emblemă specială, verde cu auriu, cu steaua şi semiluna islamică. După înfrângerea lui Kolceak însă, Moscova a început să-şi desfăşoare puterile în efortul de centralizare a controlului, ceea ce l-a determinat pe tătar să-şi revizuiască marxismul din perspectiva a ceea ce considera acum a fi o problemă constantă a colonialismului. Popoarele Asiei, a susţinut el într-o serie de articole publicate în 1919 şi 1920, nu aveau să fie eliberate printr-o revoluţie în Vest, de vreme ce interesul noilor lideri proletari era mai degrabă să perpetueze imperiile pe care le moşteniseră, şi nu să le desfiinţeze. Soluţia era unirea tuturor popoarelor coloniale, „proletare”, doar prin virtutea opresiunii la care fuseseră supuse, într-o revoluţie mondială. Desigur, aceasta reflecta strategia bolşevică în Asia, cum fusese ea exprimată la Congresul de la Baku. Soltangaliev nu s-a oprit însă aici. A susţinut că pentru toate popoarele asiatice, aflate fie sub comunişti, fie sub imperialişti, ţelurile unităţii naţionale şi libertăţii erau mai importante decât revoluţia socială. Musulmanii din Imperiul Rus, de exemplu, erau mai uniţi prin modul lor de viaţă comun, islamic (în contrast cu religia lor) decât erau despărţiţi de antagonismele de clasă. Ceea ce însemna că bolşevicii trebuiau să caute să-şi bazeze regimul pe tradiţiile islamice, încercând în acelaşi timp să secularizeze şi să modernizeze societatea musulmană. Era o combinaţie între Marx şi jadidism.

În 1923, Soltangaliev a fost exclus din partid şi închis pentru scurtă vreme, fiind acuzat de erezie. Pentru cea mai mare parte a anilor 1920, ideile lui au continuat să influenţeze totuşi politicile bolşevicilor faţă de tătari. Limba tătară a fost modernizată şi a devenit mai puţin scolastică, cum susţinuseră chiar jadidiştii. S-a

slăbit astfel puterea mullahilor şi s-au uşurat eforturile de alfabetizare a ţăranilor locali. Au fost înlăturate şi cuvintele ruseşti importate, care pătrunseseră în perioada politicii ţariste de rusificare. Limba tătară a început să fie utilizată pe o scară mai largă, a pătruns în şcoli şi în administraţie. Populaţia autohtonă a devenit mai instruită şi a început să ocupe posturile de funcţionari publici într-o proporţie mai mare decât în perioada ţaristă. Cultura tătară a înflorit pentru scurt timp. Pe scurt, acesta a fost începutul unei revoluţii culturale naţionale, chiar dacă Stalin a desfiinţat-o curând.

Înfrângerea lui Kolceak le-a permis Roşiilor să-şi încheie cucerirea Asiei Centrale. La începutul anului 1918, muncitorii feroviari şi soldaţii ruşi din Taşkent au înfiinţat Republica Sovietică Turkestan. Cazacii din Orenburg, aliaţii lui Kolceak, au izolat-o însă de restul Rusiei, iar influenţa republicii s-a limitat la oraşe. Regiunile din valea Fergana în care se cultiva bumbac erau controlate de rebelii autohtoni, numiţi basmaci, ale căror bande au unificat diferitele triburi turcice (uzbeci, kârgâzi şi tadjici) împotriva regimului ruso-sovietic, sub lozinca „Turkestanul pentru locuitorii săi". În 1918, rechiziţiile punitive de la populaţia musulmană au declanşat o foamete îngrozitoare, în care se estimează că a pierit cel puţin un sfert din populaţie, iar acest fapt le-a adus basmacilor o susţinere aproape generală în zonele rurale. Dat fiind că diferenţa dintre sat şi oraş însemna şi un clivaj politic şi etnic, se înţelege de ce regimul sovietic a fost privit ca o nouă formă de exploatare colonială; ceea ce a şi fost, în mare măsură. Când Armata Roşie a sosit la Taşkent, la sfârşitul anului 1919, a înfiinţat o comisie specială care să elaboreze un raport asupra activităţii guvernului sovietic. Comisia a ajuns la concluzia că guvernul fusese dominat de „elemente adepte ale naţionalismului colonial" şi de „vechi slujitori ai regimului ţarist", care s-au folosit de „paravanul luptei de clasă… pentru a persecuta populaţia autohtonă cum nu se poate mai brutal". S-a intensificat politica ţaristă colonială, care îi alunga pe păstorii kârgâzi în regiunile nefertile şi popula câmpiile mănoase cu colonişti ruşi. În regiunea Semirecie, Sovietul local introdusese o economie sclavagistă, silindu-i pe localnicii kârgâzi să muncească gratuit în fermele ţăranilor ruşi, sub ameninţarea condamnării la moarte. Atitudinea liderilor bolşevici din Taşkent a fost una de indiferenţă brutală. Un bolşevic a spus că kârgâzii erau „cea mai slabă rasă din punctul de vedere marxist şi trebuie oricum să se stingă"[91].

La presiunea lui Lenin, guvernul din Taşkent şi-a schimbat încet atitudinea după 1920. Pământul luat de la localnici a fost înapoiat; rechiziţiile s-au redus, iar după 1921 au fost sistate sub NEP; s-a permis redeschiderea bazarurilor; moscheile au fost scoase de sub controlul sovietic; iar legea Coranului, pe care guvernul din Taşkent o abolise în 1918, a fost restabilită pentru credincioşi. Toate acestea au contribuit la înăbuşirea revoltei

basmacilor: în 1923 ea fusese practic lichidată şi a rămas doar în regiunile muntoase izolate din est, în Uzbekistan şi Tadjikistan, unde cu ajutorul mujahedinilor a mai continuat câţiva ani. Regimul sovietic a continuat politicile de recrutare a elitelor autohtone. Mai mult de jumătate dintre delegaţii la Congresul Partidului din Turkestan din 1921 au fost musulmani, mulţi dintre ei parte din vechea intelectualitate laică, sau *jadid*, care vedeau în acest regim o forţă modernizatoare. În mare măsură chiar aşa a fost. Noile republici din Asia Centrală – Uzbekistan, Turkmenistan, Kazahstan, Kârgâzstan şi Tadjikistan – au fost toate edificate ca naţiuni moderne, cel puţin în sens cultural, în anii 1920. S-au investit mari resurse în educaţia la toate nivelurile, ceea ce a ridicat considerabil rata de alfabetizare. A avut loc o explozie a publicaţiilor în limbile materne, destinate noului public cititor. Este adevărat, majoritatea ziariştilor au trebuit să fie recrutaţi dintre tătarii de pe Volga, mai avansaţi din punct de vedere cultural decât centrasiaticii, dar nu întotdeauna familiarizaţi cu nuanţele limbii locale. Un cotidian uzbec, de exemplu, *Kîzîl bairak*, a apărut o vreme având scris ca slogan deasupra frontispiciului: „Vagabonzi din toate ţările, uniţi-vă!”[92]. Astfel de greşeli sunt însă inevitabile când o cultură naţională se construieşte de la zero.

Relaţiile internaţionale au complicat cucerirea sovietică a zonei munţilor Caucaz. După 1918, Turcia şi Marea Britanie au concurat amândouă cu Rusia pentru dominaţia asupra acestei regiuni importante. Turcii aveau planuri în legătură cu Azerbaidjanul, de a cărui populaţie erau legaţi din punct de vedere etnic şi lingvistic. Voiau în acelaşi timp să menţină o Armenie fără putere, pentru a-şi păstra controlul asupra estului Anatoliei, zonă pe care o curăţaseră de populaţia armeană prin genocidul din 1915. Cât despre britanici, ei vedeau Caucazul ca pe o zonă-tampon care proteja Persia şi India de Rusia. Era şi o zonă bogată în mangan şi petrol, pe care britanicii, în cea mai bună tradiţie a pirateriei coloniale, le exportau de zor de pe câmpurile petroliere de la Baku în timp ce trupele britanice erau staţionate acolo ca „forţă de protecţie”. Scurta independenţă a celor trei naţiuni caucaziene (Armenia, Azerbaidjan şi Georgia) a fost aproape complet dependentă de slăbiciunea postbelică temporară a Rusiei şi Turciei, cele două puteri tradiţionale din regiune, iar în cazul Azerbaidjanului şi Georgiei, cel puţin, şi de protecţia Marii Britanii. Singure, aceste naţiuni erau mult prea mici şi prea divizate etnic pentru a-şi păstra independenţa, odată ce Rusia şi Turcia au început să-şi impună dominaţia în regiune.

Azerbaidjanul, primul care a căzut în faţa Rusiei Sovietice, a fost un exemplu tipic de naţiune postcolonială nepregătită să facă faţă încercărilor unei existenţe independente în mijlocul tuturor conflictelor vremii. În scurta sa perioadă de independenţă, din mai 1918 până în aprilie 1920, a avut nu mai puţin de cinci guverne.

Reforma funciară şi conflictele etnice au reprezentat principala sursă de instabilitate. Faptul că socialiştii Musavat nu au putut duce la bun sfârşit reforma funciară din cauza rezistenţei burgheziei armene le-a permis bolşevicilor să pozeze în campioni ai săracilor musulmani din zonele rurale. Criza economică din Baku, provocată de prăbuşirea principalei sale pieţe de export al petrolului, din Rusia, le-a asigurat bolşevicilor o bază de susţinere în rândul şomerilor musulmani şi ruşi. În februarie 1920, Partidul Bolşevic număra 4.000 de membri în Baku şi Tiflis, care făceau agitaţie pe stradă şi îndemnau Moscova să trimită trupe. Armata azeră era mult prea slabă ca să opună o rezistenţă serioasă celor 70.000 de soldaţi ai Armatei a XI-a Roşii, care se deplasa spre sud, spre Azerbaidjan, prin regiunile Terek şi Daghestan. Cei mai mulţi dintre ofiţerii superiori, turci şi georgieni, fuseseră infiltraţi de bolşevici. Ceea ce a pecetluit însă cucerirea Azerbaidjanului a fost acordul din partea Turciei. În martie 1920, când trupele britanice au ocupat Constantinopolul, naţionaliştii lui Kemal Atatürk erau gata să aprobe preluarea Caucazului de către sovietici pentru a-şi asigura sprijinul Moscovei în mişcarea de independenţă împotriva Marii Britanii. Caucazul devenea astfel un canal pentru transportul de armament sovietic în Turcia. Pentru aceasta, Kemal a fost de acord să iniţieze operaţiunile militare împotriva Armeniei. Alianţa cu Turcia le-a permis Roşiilor să câştige o considerabilă coloană a cincea de sprijin turco-musulman în timpul invaziei lor în Azerbaidjan. Ofiţerii turci din armata azeră i-au întâmpinat pe cuceritorii din nord, crezând cu naivitate că aceştia nu aveau nici o intenţie să pună capăt independenţei Azerbaidjanului şi că scopul lor era să ajute mişcarea pan-turcă. Pe 28 aprilie, Armata Roşie a intrat în Baku fără să întâmpine vreo rezistenţă armată. Nimeni nu era pregătit să apere naţiunea azeră. Ordjonikidze şi Kirov, şefii Biroului Caucazian înfiinţat de Comitetul Central din Moscova în scopul sovietizării Caucazului, au sosit a doua zi şi au iniţiat domnia terorii. Mai mulţi lideri din guvernul naţional au fost executaţi şi revoltele ţăranilor azeri au fost înăbuşite cu brutalitate[93].

Implicarea Turciei a fost la fel de vitală pentru sovietici şi în cucerirea Armeniei. Identitatea acestei mici naţiuni asediate se definea prin teama şi ura ei faţă de turci. Liderii Daşnak s-au bazat pe acest fapt pentru a menţine unitatea ţării în faţa copleşitoarelor dificultăţi cu care aceasta s-a confruntat după declararea independenţei în mai 1918. Ţara era supraaglomerată de refugiaţii veniţi din Anatolia, care fugiseră de masacrele turcilor, ceea ce a împovărat mult economia ţării. Au fost apoi aprigele dispute teritoriale cu Georgia în nord şi cu Azerbaidjanul asupra teritoriilor Nahicevan, Zangezur şi a regiunii muntoase Nagorno-Karabah[*17]. Spre deosebire de cei doi vecini ai ei, Armenia nu avea nici un aliat străin. Marea Britanie, mai ales, susţinea Azerbaidjanul împotriva ei. Preferase întotdeauna să trateze cu

„gentlemeni turci” decât cu „creştini tuciurii”, după expresia folosită de Arnold Toynbee într-o critică muşcătoare la adresa politicilor Whitehallului[94]. La urma urmelor, Anglia era cea mai mare putere colonială din lumea islamică. Izolaţi internaţional şi înconjuraţi de forţe ostile, poate că opţiunea Daşnak de a face apel la naţionalismul armenilor a fost una firească. A promis să edifice un nou imperiu armean, care să se întindă de la Marea Neagră la Marea Caspică. Ca prim pas în atingerea acestui obiectiv, trupele armene au ocupat estul Anatoliei şi s-au răzbunat masacrând populaţia turcă. A fost o provocare prostească – era evident că naţionaliştii lui Atatürk vor riposta – şi nu se poate conchide decât că membrii Daşnak fie au subestimat forţa turcilor, fie şi-au pierdut temporar uzul raţiunii, din cauza propriei lor xenofobii. Poate şi una, şi alta.

Un război între Turcia şi Armenia era exact ceea ce le trebuia bolşevicilor. Organizaţia lor din Armenia era foarte mică – la primul congres al partidului de la Erevan nu s-au prezentat decât doisprezece oameni –, aşa că o invazie a Roşiilor nu era posibilă. În mai 1920, la scurt timp după ce Armata a XI-a a ocupat Baku, bolşevicii din Kars au organizat o lovitură de stat, sperând să declanşeze o invazie a Roşiilor care să ajute „masele revoluţionare”, dar aceasta a fost reprimată cu uşurinţă, iar Lenin, care la momentul respectiv era mai preocupat de Polonia, i-a ordonat lui Ordjonikidze să rămână pe loc. Şase luni mai târziu însă, în noiembrie 1920, când armenii erau în pragul unei înfrângeri umilitoare din partea turcilor, Lenin le-a ordonat Roşiilor să pornească spre Erevan. Apoi, misiunea diplomatică sovietică din capitala Armeniei a prezentat Guvernului Daşnak un ultimatum în care i se cerea să predea puterea unui Comitet Revoluţionar, care venea în urma trupelor Roşii din Azerbaidjan. Partidul Daşnak s-a conformat, considerând capitularea în faţa sovieticilor o umilinţă mai mică decât o înfrângere din partea turcilor. Nu ar fi putut ţine piept nici uneia dintre cele două ameninţări. Pe 29 noiembrie a fost proclamată Republica Sovietică Armeană. „Aşadar, încă o republică sovietică”, a telegrafiat Ordjonikidze la Moscova. Membrii Daşnak au intrat în coaliţie cu bolşevicii, însă au ajuns repede să fie persecutaţi de „aliaţii” lor ruşi şi au fost siliţi să plece în exil, împreună cu mulţi alţi naţionalişti şi intelectuali armeni. În acest timp Roşiii au continuat o nemiloasă campanie de rechiziţionări, expediind spre Rusia vagoane întregi cu alimente şi alte bunuri. Zelul noului regim a fost atât de mare, încât în numele „prieteniei între popoare” au fost expropriate până şi instrumente de frizerie şi stupi de albine[95].

Căderea Armeniei a făcut ca Georgia să ajungă încercuită de Roşii. Dintre cele trei naţiuni caucaziene, ea era cea mai viabilă ca stat independent. Georgienii aveau sentimentul clar al propriei lor istorii şi culturi naţionale, o intelectualitate locală numeroasă, iar

în menşevici aveau o conducere naţională adevărată. În primele şase luni de independenţă, între mai şi noiembrie 1918, Georgia s-a bucurat de protecţia germanilor, apoi a britanicilor. Guvernul menşevic, condus de Noe Jordania, s-a constituit după modelul social-democraţilor germani, punând diplomaţia înaintea revoluţiei sociale. A fost opusul dogmei menşevicilor, care îi împiedicase să preia puterea în 1917. Cu 75% din opţiunile de vot primite la alegerile pentru Adunarea Naţională, pur şi simplu nu mai exista un alt partid naţional.

Reforma funciară a stat la baza puterii sale. Prin divizarea marilor ferme şi moşii, deţinute majoritar de către armeni, a câştigat susţinerea ţăranilor gruzini, cărora li s-a permis să cumpere cea mai mare parte a pământurilor la preţuri democratice. Reforma a consacrat micul fermier ca întruchipare a naţiunii georgiene. Ea a modelat o sinteză a solidarităţii naţionale şi de clasă – ţăranii şi nobilii gruzini sărăciţi împotriva burgheziei armene – care i-a permis guvernului menşevic să se bucure de doi ani de relativă stabilitate.

Numai minorităţile etnice, oseţii şi abhazii, cu cererile lor de autodeterminare, au dat naştere unor dificultăţi serioase. Felul lor arogant de a trata guvernul de la Tiflis, care nu era imun la şovinismul meschin, le-a oferit bolşevicilor o bază reală de sprijin. Acolo, printre triburile sărace din nordul munţilor Caucaz, s-au organizat militar pentru a submina Georgia independentă. Rebelii oseţi erau instruiţi de bolşevici la Vladikavkaz, situat chiar la graniţă, în Rusia, şi apoi trimişi dincolo de munţi, în Georgia. În interiorul Georgiei bolşevicii nu aveau aproape nici un fel de susţinere. Puţin numeroasei forţe de poliţie georgiene nu i-a fost deloc dificil să suprime conducerea bolşevică. În mai 1920, când bolşevicii din Tiflis au încercat să organizeze o lovitură de stat care să convingă Armata a XI-a Roşie (pe atunci staţionată în Baku) să iniţieze o invazie, tentativa a fost stinsă cu uşurinţă. Lenin a ordonat armatei să se retragă din Georgia: era nevoie de trupe pe frontul polonez şi Georgia nu era încă pregătită pentru a fi sovietizată, sau cel puţin aşa a susţinut Lenin ulterior. Pe 7 mai, guvernul sovietic a semnat un tratat cu Georgia, prin care îi recunoştea independenţa şi se angaja să nu intervină în afacerile ei interne[96].

Menşevicii georgieni au făcut aici o greşeală fatală. Printr-o clauză secretă au convenit să legalizeze Partidul Bolşevic în Georgia. Sute de activişti au fost eliberaţi din închisoare. Fără îndoială, menşevicii s-au gândit că acesta era preţul pentru garantarea independenţei Georgiei. Fiind însă cei mai vechi duşmani ai lor, ar fi trebuit să ştie că nu se pot încrede în bolşevici. Bolşevicii georgieni au devenit coloana a cincea a Armatei Roşii staţionate la Baku. Grevele şi revoltele împotriva guvernului erau organizate de ambasada sovietică din Tiflis, cu scopul declanşării unei invazii. Lenin a continuat să se

împotrivească alternativei militare, preferând procesul mai gradat al subversivităţii revoluţionare. La fel ca Troţki, era îngrijorat de posibila reacţie a britanicilor şi germanilor, cu care bolşevicii sperau să intre în tratative, ca să nu mai vorbim despre reacţia Turciei. Liderii socialişti occidentali salutaseră Georgia ca singurul stat cu adevărat socialist din lume. În 1920, Karl Kautsky şi Ramsay MacDonald au făcut o vizită la Tiflis şi nu au avut decât cuvinte de laudă când s-au întors în Europa. Mai era şi o chestiune practică. Kamenev, şeful Armatei Roşii, a avertizat că trupele Armatei a XI-a erau prea epuizate pentru a susţine o nouă ofensivă. Dar Ordjonikidze era nerăbdător să „elibereze" Georgia sa natală şi, fără a informa Moscova, a început să maseze trupe la graniţa cu Armenia şi cu Azerbaidjanul. Împreună cu Kirov, ambasadorul sovietic la Tiflis, i-a solicitat lui Lenin intervenţia imediată. „Nu se poate spera într-o explozie internă. Fără ajutorul nostru Georgia nu poate fi sovietizată", scriau cei doi pe 2 ianuarie. Stalin i-a susţinut şi el într-o altă scrisoare, două zile mai târziu. În sfârşit, Lenin a fost de acord. „Fără întârziere", a scris el pe scrisoarea lui Stalin[97].

Pe 14 februarie 1921, Biroul Politic a ordonat începerea invaziei. Nici Kamenev şi nici Troţki nu au fost informaţi. Mica armată a Georgiei, care fusese întotdeauna mai mult un simbol decât un scut al naţiunii, nu a avut nici o şansă în faţa celor 100.000 de soldaţi ai invadatorilor. A luptat vitejeşte mai bine de o săptămână, după care, pe 25 februarie, a predat Tiflisul. Profitând de căderea Georgiei, Turcia a invadat-o şi ea, dinspre sud-vest, cu scopul de a captura portul Batum. Liderii menşevici au fost astfel împiedicaţi să mai facă un ultim efort decisiv de a apăra vechea lor fortăreaţă rurală de la Guria, aşa cum intenţionaseră. Pe 18 martie au capitulat definitiv şi s-au îmbarcat pe o navă italiană, cu destinaţia Europa. Restul organizaţiei a trecut în ilegalitate. Au rămas o prezenţă dominantă în zonele rurale, unde în 1924 au condus o revoltă care a zguduit Republica Sovietică Georgia.

Lenin era conştient de marea popularitate a menşevicilor în zonele rurale şi îngrijorat că „şovinismul Rusiei Mari", etalat de unii bolşevici în timpul invaziei, ar putea să transforme Georgia într-o sursă de neplăceri. Pe 2 martie i-a scris lui Ordjonikidze, îndemnându-l să aplice „o politică specială de concesii în ceea ce priveşte intelectualitatea şi micii comercianţi". A fost momentul introducerii NEP. Lenin a considerat concesiile făcute agriculturii ţărăneşti, economiei de piaţă şi comerţului extern ca fiind esenţiale pentru regimul din Georgia. Era însă îngrijorat că bolşevicii din Biroul Caucazian al lui Ordjonikidze erau periculos de închistaţi în vechile mentalităţi ale comunismului de război şi centralismului rus. Caucazul – a explicat el mai târziu, pe 14 aprilie, într-o scrisoare adresată bolşevicilor locali – avea „un caracter ţărănesc şi mai pronunţat decât Rusia", ceea ce impunea „mai multă îngăduinţă, mai multă prudenţă şi concesivitate" în

trecerea la socialism decât în restul Rusiei[*18]. Aripa lui Maharadze din Partidul Georgian promova cauza naţional-bolşevismului şi, în parte mulţumită ei, la începutul anilor 1920 s-au obţinut unele beneficii de pe urma politicii de *korenizaţiia*. Tot mai mulţi gruzini, în mare parte menşevici, au ocupat funcţii în Soviet. A fost o explozie de publicaţii în limba gruzină, care a început să ia locul limbii ruse în sfera publică. Toate acestea au demonstrat că subjugarea Georgiei nu trebuia să însemne o înfrângere culturală. După cum spune poetul gruzin Leo Kiacheli, „sufletul gruzin ar trebui să conducă în Georgia”[98].

Mai existau însă bolşevici care nu erau dispuşi să facă aceste concesii. Ironia a făcut ca printre cei mai importanţi dintre ei să se numere şi doi gruzini, Ordjonikidze şi Stalin, al căror bolşevism se combinase ciudat cu un fel de şovinism al Rusiei Mari. Conflictul a continuat să fiarbă sub un calm aparent până în 1922, când a erupt brusc pe scena Moscovei. Aceasta este însă istoria ultimei lupte a lui Lenin.

*

Brusilov s-a bucurat de reformarea Imperiului Rus, chiar dacă ea a avut loc sub imperiul stelei roşii, şi nu al crucii. Aceasta l-a făcut să se simtă împăcat în legătură cu decizia de a se alătura Roşiilor şi le-a garantat acestora susţinerea lui după războiul cu Polonia, când şi-au mutat atenţia asupra Albilor din Crimeea. Brusilov era furios pe Wrangel pentru că atacase Rusia în timpul războiului împotriva Poloniei. După părerea lui, aceasta demonstra că Albii erau gata să trădeze Rusia pentru interesele lor politice înguste. Patriotismul a fost motivul principal pentru care Brusilov a trecut de partea Roşiilor împotriva acestor ultimi paznici ai vechii Rusii. Probabil că asta a stârnit emoţii ciudate, fiindcă Brusilov a ajutat la distrugerea propriei lui clase sociale.

Era firesc ca Albii să facă un ultim efort de rezistenţă în pitoreasca peninsulă a Crimeii. Această Riviera rusească, cu palmierii şi chiparoşii ei, cu podgorii şi munţi, fusese terenul de joacă al aristocraţiei, ale cărei palate de vară se aliniau pe coasta sudică. În mintea Albilor nobili, Crimeea era un loc al verilor din copilărie, un simbol al vieţii plăcute din vechea Rusie, unde se credea că soarele nu apune niciodată. Acum, în vara anului 1920, ea era ultima bucată de pământ rusesc pe care Roşiii nu-l ocupaseră. Era ultima staţiune a ducilor şi generalilor decăzuţi, a guvernatorilor provinciali şi a episcopilor, a moşierilor fără moşii, a industriaşilor fără fabrici, a oficialilor statului fără funcţii, a avocaţilor fără procese şi a actriţelor fără scenă. Burghezia nu mai avea unde să fugă.

În fruntea acestei cauze disperate se afla baronul Peter Wrangel, un vlăstar al vechii aristocraţii militare, de un metru şi

optzeci şi doi de centimetri, care avansase din rândurile elitei Gărzii Imperiale. Spre deosebire de „militarul" Denikin, Wrangel era pe deplin conştient de necesitatea ca războiul civil să fie purtat prin mijloace politice, dar şi militare. „Nu printr-un marş triumfător din Crimeea la Moscova poate fi eliberată Rusia – a spus el în prima conferinţă de presă din aprilie –, ci prin crearea pe orice fărâmă de pământ rusesc, oricât de mică, a unei guvernări care să asigure asemenea condiţii de viaţă încât poporul rus, care acum geme sub jugul Roşiilor, să fie inevitabil cucerit de farmecul ei." Wrangel a înţeles că Albii nu ar fi putut niciodată să ajungă la putere cât timp erau văzuţi ca luptători pentru restaurarea vechiului regim. Ar fi trebuit să jure că vor sprijini reformele radicale capabile să obţină susţinerea ţărănimii, a muncitorilor şi a minorităţilor naţionale. Wrangel numea aceasta „să aplici politici de stânga cu oameni de dreapta"[99].

Nu era doar un răspuns oportunist la slaba poziţie militară pe care o moştenise Wrangel. Wrangel afirmase aceasta deoarece înţelegea că înfrângerea regimului lui Denikin fusese cauzată atât de metodele birocratice depăşite şi de incapacitatea de a se adapta noii revoluţii, cât şi de dificultăţile de ordin militar. Scopul era însă paradoxal: oamenii de dreapta din regimul lui Wrangel nu puteau niciodată implementa politici de stânga veritabile şi să susţii că o puteau face era, după expresia lui Miliukov, „o încercare stângace de a înşela lumea cu ajutorul unor sloganuri liberale". Guvernul şi cercurile militare din Sevastopol erau pline de tot felul de personaje din vechiul regim. Krivoşein, ultimul ministru ţarist al Agriculturii, fusese însărcinat cu Afacerile Interne. Poliţia din subordinea sa a iniţiat o vânătoare de vrăjitoare împotriva „bolşevicilor" suspecţi, ceea ce însemna orice opozant al regimului. Sute de jurnalişti şi politicieni liberali au fost arestaţi, iar structurile *zemstvei* au fost persecutate ca fiind „pepiniere pentru activitatea bolşevică". Un oficial al *zemstvei* i s-a plâns lui Krivoşein, dar i s-a răspuns că „toţi cei de stânga sunt la fel", indiferent dacă sunt bolşevici ori liberali. Forţele de poliţie ale lui Krivoşein erau pline de funcţionari din vechiul regim care îşi foloseau funcţia ca să se răzbune sălbatic pe ţărănime pentru evenimentele din 1917 sau ca să se îmbogăţească prin luare de mită şi rechiziţionări. Proximitatea frontului, care însemna că partea cea mai mare din Crimeea se afla sub jurisdicţia curţii marţiale militare, a servit drept pretext pentru această Teroare Albă. Mii de ţărani şi muncitori au fost închişi, iar sute au fost împuşcaţi, suspectaţi că ar fi „spioni". Teroarea soldaţilor – mai ales sub forma jafurilor şi a pogromurilor – a fost principala problemă, deteriorând relaţiile cu populaţia locală, nu în ultimul rând şi pentru că ofiţerii au tolerat, ba chiar au încurajat uneori astfel de acţiuni, ca să-şi asigure loialitatea soldaţilor lor. După trei ani de lupte pe front, Albii, sau Armata Rusiei, cum li se spunea acum, dobândiseră un puternic spirit de castă. Mulţi ofiţeri

se considerau parte a unei armate de ocupaţie pe un teritoriu străin şi comiteau abuzuri asupra populaţiei Crimeii, fără să fie pedepsiţi. În loc să acţioneze ca un guvern model pentru promovarea cauzei Albilor în restul Rusiei, „oamenii de dreapta" ai lui Wrangel mai mult au ajutat cauza Roşiilor în Crimeea[100].

La fel ca în cazul lui Denikin, şi aici problema pământului a fost una crucială. Wrangel a recunoscut că era nevoie să se aplice o reformă funciară capabilă să câştige susţinerea ţărănimii. „Problema trebuia rezolvată dintr-un motiv psihologic important: trebuia să-i smulgem inamicului principala lui armă propagandistică", îşi aminteşte baronul în memoriile sale. „Trebuia să îndepărtăm suspiciunea ţăranilor că obiectivul nostru în lupta împotriva Roşiilor nu era altul decât reinstaurarea drepturilor marilor latifundiari şi aplicarea de măsuri represive împotriva celor care încălcaseră aceste drepturi." Comitetul pe care Wrangel l-a numit pentru elaborarea reformei agrare era însă dominat tocmai de astfel de interese funciare. Rezultatul a fost Legea funciară, votată în 25 mai, care s-a dovedit cu totul inadecvată faţă de solicitările ţăranilor. Scopul de bază al legii era să creeze o clasă de proprietari ţărani, oferindu-le un mic lot de pământ în proprietate privată. Era încă un „pariu pe cei puternici". La fel ca reformele agrare ale lui Stolîpin, legea avea să fie legată de înfiinţarea unei *zemstve* la nivel de *volost* în care ţăranii să fie dominanţi. Ea era însă plină de reglementări complicate, pentru implementarea cărora ar fi fost nevoie de ani întregi; şi existau mult prea multe lacune birocratice, care le permiteau moşierilor să-şi păstreze pământurile. *Zemstvele* regionale, de exemplu, care stabileau suprafeţele de pământ ce urmau să fie transferate ţăranilor, erau în continuare dominate de moşieri. Mai era şi problema compensaţiilor: ţăranii trebuiau să plătească pentru pământul moşierilor, cedându-le o cincime din recoltă (în sistemul de asolament trienal, aceasta echivala cu 30% din recolta anuală). După revoluţie şi războiul civil, când fermele ţărăneşti fuseseră slăbite îngrozitor, ar fi fost o grea povară şi din punct de vedere economic i-ar fi menţinut pe ţăranii fermieri dependenţi de moşieri poate preţ de o generaţie întreagă – şi probabil că acesta fusese scopul ei[101].

Legea funciară a lui Wrangel a reprezentat o soluţie paternalistă la chestiunea ţărănească, şi nu una revoluţionară. În secolul al XIX-lea s-ar fi considerat că este progresivă, însă după 1917 era reacţionară. Dovedea că regimul lui Wrangel era la fel de dependent de metodele birocratice ale trecutului ca şi Denikin. Nimic nu simboliza mai bine acest lucru decât decizia de a vinde Legea funciară, pentru 100 de ruble, în format de broşură (s-a presupus că dacă ţăranii trebuiau să plătească pentru ea, vor aprecia mai mult legea). În comparaţie cu decretul simplu asupra pământului emis de bolşevici – pe care l-au tipărit ca broşură în milioane de exemplare şi l-au distribuit gratuit ţăranilor –, legea

dovedea un eşec deplorabil de a înţelege scopul propagandistic al unor astfel de prevederi. Regimul lui Wrangel, ca şi cel al lui Denikin, nu a reuşit să-şi dea seama că pentru a câştiga războiul civil trebuia să adopte metode revoluţionare[102].

Preţul pe care l-au plătit Albii a fost o indiferenţă larg răspândită în rândul ţăranilor faţă de cauza lor, iar în regiunile din apropierea frontului – unde povara rechiziţiilor de alimente şi mijloace de transport a fost cea mai apăsătoare – chiar ostilitatea făţişă. Ceea ce înseamnă că nu ar fi putut recruta niciodată suficiente trupe pentru a se rupe de baza lor din Crimeea. După spusele unuia dintre ofiţerii lor, chiar şi fermierii bogaţi din regiunea Taurida – prima zonă pe care Albii ar fi trebuit să o traverseze, odată ajunşi pe continent – „ne priveau ca pe o armată de vechi olimpieni, de generali galonaţi, împreună cu tovarăşii lor, înfoiaţi de mândrie şi aroganţă". Problema a devenit cu atât mai acută cu cât principalii susţinători ai Albilor, cazacii, dădeau semne de nemulţumire crescândă, jefuind satele şi cerând să se întoarcă în teritoriile lor natale. Conform unui ofiţer, Armata Donului nu mai era decât „o gloată de indivizi care nu se gândeau decât la propria lor salvare şi la bunăstarea lor materială şi în mod cert nu la lupta cu Roşiii". Flancul stâng al Krugului din Don, acum dominat de cazaci tineri din unităţile de pe linia frontului, făcea o campanie activă pentru desprinderea de „reacţionarul" Wrangel şi pentru negocieri de pace cu bolşevicii, în speranţa naivă că vor obţine de la el promisiunea autonomiei regiunii Don[103].

Iniţial Wrangel respinsese ideea unei ofensive. Britanicii au refuzat să o susţină şi el însuşi prefera să-şi consolideze baza din peninsulă. Odată cu atacul polonezilor asupra Rusiei, Wrangel a înţeles că are o şansă. Pe 6 iunie şi-a debarcat trupele pe coasta Mării Azov şi în următoarele zile a masat şi mai multe trupe la nord, în Taurida. Se stabilea astfel un picior de pod pe continent, dublând suprafaţa teritoriilor dominate de Wrangel şi dobândind în Taurida o necesară sursă de produse alimentare pentru populaţia tot mai mare a Crimeii. În august şi septembrie Wrangel a încercat să preseze spre nord, în regiunile Don şi Kuban. Trupele lui însă, recrutate din rândul ţăranilor din Taurida, s-au dezmembrat curând (era vremea recoltei) şi cazacii au fost nevoiţi să-şi consume cea mai mare parte a energiei fugărindu-i pe dezertori. În octombrie, războiul cu Polonia era încheiat şi Roşiii erau gata să se concentreze asupra lui Wrangel. Pe 20 octombrie au lansat contraofensiva: a fost nevoie de şase zile pentru ca 130.000 de soldaţi ai Roşiilor să-i împingă înapoi în Crimeea pe cei 35.000 de soldaţi Albi. Partizanii lui Mahno au susţinut cele mai multe lupte şi au dus greul celor mai mari pierderi din partea Roşiilor – drept care Troţki i-a recompensat apoi ordonând capturarea şi executarea lor[104].

Albii au ţinut piept înaintării Roşiilor în Crimeea ridicând fortificaţii pe istmul Perekop şi pregătindu-se în acelaşi timp de evacuare. Nu-şi făcea nimeni vreo iluzie despre capacitatea lor de a se menţine mult timp pe poziţii şi practic toţi cei care aveau vreo legătură cu mişcarea Albilor voiau să se îmbarce pe navele Aliaţilor. Era o goană nebună după valută străină: pe 28 octombrie, la Sevastopol, cumpărai o liră sterlină cu 600.000 de ruble; pe 1 noiembrie, rata a crescut la un milion de ruble; iar pe 10 noiembrie, când a început îmbarcarea, la patru sau chiar cinci milioane. Ţinând cont de numărul mare de persoane implicate, evacuarea a reprezentat un model de bună planificare. Nu a existat nici urmă de panică şi dezordine, care caracterizaseră evacuarea forţelor lui Denikin din Kuban în martie. Trupele s-au retras în bună ordine, rezistând Roşiilor suficient pentru ca aproape 150.000 de refugiaţi să se îmbarce în cele 126 de vapoare britanice, franceze şi ruseşti care i-au transportat la Constantinopol. Wrangel a fost printre ultimii care s-au îmbarcat, pe 14 noiembrie. Cum nu se poate mai nimerit, vasul lui se numea *Generalul Kornilov*: omul care iniţiase mişcarea Albilor şi-a dus ultimul lider în exil[105].

Pentru Brusilov, înfrângerea Albilor a avut un sfârşit tragic. La scurt timp după evacuare a fost abordat de Sklianski, comisarul adjunct al lui Troţki pentru Afaceri Militare, care susţinea că mulţi dintre ofiţerii lui Wrangel nu voiau să părăsească Rusia şi ar fi putut fi convinşi să treacă în tabăra Roşiilor dacă Brusilov şi-ar fi pus numele pe o declaraţie prin care li se oferea amnistierea. Sklianski i-a oferit comanda unei noi Armate a Crimeii, formată din rămăşiţele forţelor lui Wrangel. Pe Brusilov l-a atras ideea unei armate pur ruseşti, constituite din ofiţeri patrioţi. Aceasta i-ar fi permis rusificarea elitei Armatei Roşii, aşa cum fusese întotdeauna decis să facă, şi poate chiar salvarea vieţii multor ofiţeri. A acceptat propunerea lui Sklianski şi, în ciuda rănii de la picior, s-a pregătit să plece în Crimeea. Trei zile mai târziu i s-a spus că planurile au fost contramandate: Sklianski i-a zis că până la urmă ofiţerii lui Wrangler nu s-au arătat dornici să dezerteze. Mai târziu Brusilov a aflat că nu era adevărat. În etapa finală a evacuării de la Sevastopol Roşiii distribuiseră din aeroplane mii de fluturaşi în care se oferea amnistia în numele lui Brusilov. Sute de ofiţeri au crezut şi au rămas în urmă, să se predea Roşiilor. Au fost împuşcaţi cu toţii.

După cinci ani, Brusilov încă mai avea mustrări de conştiinţă. În 1925 scria în memoriile sale (încă nepublicate):

> Dumnezeu şi Rusia să mă judece. Adevărul nu-l cunosc – pot să mă învinovăţesc pentru această atrocitate, dacă ea chiar a existat? Nu am descoperit niciodată dacă s-a petrecut cu adevărat şi dacă a avut legătură cu mine: cât de adevărată este povestea? Ştiu doar că a fost prima dată în viaţa mea când m-am întâlnit cu un astfel de rău fanatic şi cu o astfel de

înşelăciune şi când am căzut într-o stare de deprimare atât de insuportabilă, încât, ca să spun drept, oricine ar simţi la fel ca mine ar considera că este incomparabil mai uşor să fie pur şi simplu împuşcat.

Dacă nu aş fi fost un om profund religios, pur şi simplu m-aş fi sinucis. Dar credinţa mea că fiecare individ este răspunzător de consecinţele păcatelor sale voluntare şi involuntare m-a împiedicat să o fac. În vârtejul revoluţionar, în haosul nebun, nu am putut să acţionez întotdeauna logic, să prevăd toate întorsăturile sorţii: este posibil să fi făcut multe greşeli, asta sunt gata să recunosc. Dar pot spune cu conştiinţa împăcată, dinaintea lui Dumnezeu, că niciodată nu m-am gândit la propriile mele interese, la propria mea siguranţă, ci m-am gândit întotdeauna la patria mea[106].

Nouă luni mai târziu bătrânul general a murit.

*1 *Dad's Army* (*Armata de babaci*) – serial de comedie TV difuzat de BBC (1968-1977), despre trupele Home Guard care au funcţionat în Marea Britanie în perioada celui de-al Doilea Război Mondial. Home Guard era alcătuită din voluntari neeligibili pentru recrutare fie din cauza vârstei, fie din cauza profesiilor lor (n.tr.).

*2 Personaj din *Candide* de Voltaire (n.tr.).

Ceilalţi delegaţi erau V.A. Maklakov (ambasadorul la Paris al lui Kerenski), Sazonov (ministru de Externe al lui Kolceak – şi al lui Nicolae al II-lea) şi veteranul populist N.V. Ceaikovski (şeful guvernului din Regiunea de Nord, cu sediul în Arhanghelsk). Consiliul Politic al Rusiei era un guvern în exil constituit din foşti diplomaţi şi alte persoane publice din Paris. Printre membrii ei se numărau Savinkov, Nabokov, Struve şi Konovalov.

*3 Boris Pasternak, *Doctor Jivago*, traducere de Emil Iordache, Editura Polirom, Iaşi, 2013, p. 154 (n.tr.).

*4 Există un ordin al lui Lenin în care acesta îi dă instrucţiuni lui Smirnov, preşedintele CMR din Siberia, să explice executarea lui Kolceak ca un răspuns la ameninţările Albilor (RTsKhIDNI, f. 2, op. I, doc. 24362). Data acestui ordin nu este însă clară. Richard Pipes crede că a fost scris înainte de 7 februarie, sugerând astfel că Lenin plănuise să mascheze motivele execuţiei (*Russia Under the Bolshevik Regime*, 117-118). Însă nimic nu confirmă această teorie.

*5 Acesta a fost primul dezacord strategic major din sânul conducerii bolşevice. Troţki şi Vaţetis, comandantul suprem, au fost împotriva urmăririi lui Kolceak dincolo de Urali, pentru ca trupele să poată fi retrase spre Frontul de Sud. Kamenev însă, comandantul Frontului de Est, susţinut de Lenin şi Stalin, a insistat că Kolceak trebuia urmărit până la capăt. Conflictul a continuat pe parcursul verii, slăbind conducerea Armatei Roşii în momentul critic al războiului civil. Mai presus de orice, a arătat că autoritatea lui Troţki era în declin. Strategia lui, atât pe Frontul de Est, cât şi pe Frontul de Sud, a fost respinsă în favoarea lui Kamenev, care l-a înlocuit pe Vaţetis la 3 iulie. Troţki a fost furios, suspectând că Stalin şi Opoziţia Militară încercau să-l înlăture de la conducere. Şi-a scris demisia, pe care Comitetul Central a refuzat-o pe 5 iulie. Autoritatea lui Troţki a slăbit şi mai mult odată cu reînfiinţarea RVSR, cu patru noi membri (Kamenev, Gusev, Smilga şi Rîkov), care avuseseră cu toţii diferende cu preşedintele.

*6 Este adevărat că partizanii lui Mahno cedau adeseori presiunii Albilor. Dar, având în vedere

cât de slab aprovizionaţi erau de către Roşii, nu era deloc surprinzător. Cu siguranţă nu meritau defăimările din partea lui Troţki. Acestea aveau de fapt mai puţin legătură cu Mahno şi mai mult cu Stalin. Punând înfrângerile Roşiilor pe seama metodelor de gherilă ale partizanilor lui Mahno, Troţki putea să atace caracterul de „gherilă" al Opoziţiei Militare şi astfel să-şi susţină punctul de vedere privind disciplina şi centralizarea militară.

*7 Strategia iniţială a Roşiilor, stabilită în iulie, fusese să atace dinspre Volga spre Don; dar a fost schimbată pe 15 octombrie, a doua zi după căderea oraşului Orel, când Biroul Politic a decis să concentreze toate forţele Roşiilor în jurul oraşului Tula. Kamenev, comandantul suprem, nu a fost nici măcar consultat în privinţa schimbării.

*8 Iar oponenţii lui, mai ales Stalin, au avertizat pentru prima dată asupra pericolelor bonapartismului.

*9 Mitul a prins şi în cercurile occidentale. Generalul Holman, de exemplu, şeful misiunii militare britanice de pe lângă Denikin, le-a spus membrilor unei delegaţii de evrei că din cei treizeci şi şase de comisari din Moscova numai Lenin nu era evreu (Şehtman, *Pogromî*, 298).

*10 Între 1918 şi 1922, interdicţia vizându-i pe menşevici şi eseri va fi din când în când ridicată, pentru scurte intervale. Dar chiar şi în perioadele respective bolşevicii îi persecutau pe activiştii acestora.

*11 Brusilov a încercat să impună eliberarea ofiţerilor drept condiţie pentru înregimentarea sa la Roşii. Troţki a fost de acord să facă atât cât putea, dar a recunoscut că nu era „în termeni prea buni cu CEKA şi că Dzerjinski putea să-l aresteze chiar şi pe el". Brusilov a înfiinţat ulterior un birou special pentru a solicita eliberarea ofiţerilor – iar rezultatul eforturilor acestui birou a fost eliberarea câtorva sute de ofiţeri (RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18).

*12 Cele douăsprezece schimbări de regim din Kiev au fost: (1) 3 martie – 9 noiembrie 1917: Guvernul Provizoriu; (2) 9 noiembrie 1917 – 9 februarie 1918: Republica Naţională Ucraineană (RNU); (3) 9-29 februarie 1918: Prima Republică Sovietică Ucraineană; (4) 1 martie 1918: ocuparea de către armată a RNU; (5) 2 martie – 12 decembrie 1918: ocupaţia germană; (6) 14 decembrie 1918 – 4 februarie 1919: Directoratul RNU; (7) 5 februarie – 29 august 1919: A Doua Republică Sovietică Ucraineană; (8) 30 august 1919: ocuparea de către armată a Directoratului RNU; (9) 31 august – 15 decembrie 1919: ocuparea de către trupele Albilor; (10) 15 decembrie 1919 – 5 mai 1920: A Treia Republică Sovietică Ucraineană; (11) 6 mai – 11 iunie 1920: ocupaţia poloneză; (12) 2 iunie 1920 –: ultima Republică Sovietică Ucraineană.

*13 În afară de Brusilov, consiliul îi mai includea pe cei doi prieteni apropiaţi ai săi din armata ţaristă, generalii Klembovski şi Zaioncikovski, precum şi pe vechiul său aliat Polivanov, fost ministru de Război.

*14 Grup mistic-religios de revoluţionari panslavişti, convinşi de rolul mesianic al Rusiei, destinată să conducă omenirea către o nouă epocă istorică; au întâmpinat cu bucurie Revoluţia din Octombrie, drept cataclism distructiv-purificator şi manifestare a apropierii „sfârşitului" vechii lumi. Printre reprezentanţii de seamă se numără poeţi simbolişti, precum Aleksandr Blok, care a şi semnat un poem cu titlul *Sciţii* (1918) (n.tr.).

*15 Prin care înţelegea muncitorii şi ţăranii ce nu evoluaseră încă suficient pentru bolşevism.

*16 Mihail Bulgakov, *Garda albă*, ed. cit., p. 413 (n.tr.).

*17 Regiunea Nagorno-Karabah, care continuă să fie disputată şi astăzi, era o zonă de păşunat estival pentru nomazii azeri. Armenia a pretins regiunea în 1918. Existau acolo aşezări armeneşti de unde proveneau mulţi dintre intelectualii de vârf ai naţiunii şi, de aceea, regiunea a devenit un simbol al Armeniei, la fel ca muntele Ararat. Guvernul armean a încercat să-i oprească pe azeri să mai intre în regiune postând grăniceri, ceea ce a declanşat puternice lupte locale. Atât sovietele, cât şi britanicii au fost favorabili atribuirii regiunii Karabah azerilor.

*18 V.I. Lenin, „Către tovarăşii comunişti din Azerbaidjan, Gruzia, Armenia, Daghestan şi republica muntenilor din Caucaz" (1921), în *Opere complete*, vol. 43, Editura Politică, Bucureşti, 1966, p. 201 (n.tr.).

Capitolul 15

O victorie transformată în înfrângere

Scurtături către comunism

După aventurile lui din timpul războiului civil, în februarie 1920 Dmitri Oskin a preluat comanda Armatei a II-a a Muncii. Formată după înfrângerea lui Denikin, din surplusul de trupe ale Armatei a II-a Roşii, ea a primit sarcina de a reface căile ferate devastate de pe Frontul de Sud. În loc de puşti, soldaţii aveau cazmale. „Era o senzaţie generală opusă extazului, pentru că nu mai erau implicaţi în luptă", scria Oskin mai târziu. „Viaţa la macazurile de cale ferată era plicticoasă." Singura răsplată pentru comisar a fost să ştie că munca lor era în esenţă dedicată refacerii economice după ravagiile revoluţiei şi ale războiului civil. Pe căile ferate din sud se transportau provizii vitale de grâne şi petrol spre oraşele industrializate din nord. În timpul războiului civil se distruseseră circa 5.000 de kilometri de linie ferată. Existau cimitire întregi de locomotive stricate. Călătorind de la Balaşov la Voronej, Oskin a remarcat starea de ruină generală: „Gările erau moarte, abia dacă mai trecea vreun tren prin ele, noaptea nu exista iluminat electric, ci doar câte-o lumânare în biroul telegrafului, clădirile erau pe jumătate distruse, ferestrele, sparte, peste tot se înălţau munţi de gunoaie şi de mizerie". Erau un simbol al stării de distrugere a Rusiei. Soldaţii lui Oskin au curăţat murdăria şi au reconstruit liniile şi podurile. Mecanicii militari au reparat trenurile. Până în vară, căile ferate au reînceput să funcţioneze, iar operaţiunea a fost declarată un mare succes. Se discuta acum ca trupele să fie folosite pentru a administra şi alte sectoare ale economiei[1].

Troţki a fost susţinătorul militarizării. În ianuarie 1920, la ordinul lui a fost organizată Armata I a Muncii, din ceea ce mai rămăsese din Armata a III-a Roşie. După înfrângerea lui Kolceak, soldaţii fuseseră menţinuţi în unităţile lor de luptă şi desfăşuraţi pe „frontul economic" – la procurarea de hrană, la exploatările forestiere şi la fabricarea de produse simple, precum şi la repararea căilor ferate. Planul era în parte unul pragmatic. Bolşevicilor le era teamă să demobilizeze armata în toiul crizei economice. Dacă milioane de soldaţi şomeri ar fi avut

permisiunea să se adune prin oraşe sau să se alăture ţăranilor nemulţumiţi, ar fi putut izbucni o revoltă la nivel naţional (cum s-a şi întâmplat în 1921). În plus, era evident nevoie de măsuri drastice pentru refacerea căilor ferate, pe care Troţki, cel puţin, le vedea ca fiind cheia reconstrucţiei ţării după devastările războiului civil. În ianuarie 1920 el a devenit comisar pentru Transporturi: practic, a fost primul post pe care l-a cerut. În afară de faptul că erau într-o stare de cronică deteriorare, căile ferate fuseseră înţesate de funcţionari corupţi, care erau aidoma unui baraj spart în faţa valului de „sacoşari" ce creaseră atâta haos în sistem. Căile ferate erau paralizate şi de localismul mărunt. Fiecare linie îşi formase propriul comitet şi erau zeci de autorităţi ferate regionale care intrau în concurenţă pentru materialul rulant insuficient. Decât să piardă locomotivele „lor" în favoarea autorităţii vecine, preferau să le decupleze înainte ca trenul să iasă din zona lor de jurisdicţie, aşa că trenurile erau ţinute în aşteptare cu orele, uneori zile întregi, până când erau aduse locomotive noi de la depoul următoarei autorităţi. În ciuda eforturilor personalului feroviar, unuia dintre funcţionarii superiori ai lui Troţki i-a luat o săptămână ca să parcurgă cei 500 de kilometri de la Odessa la Kremenciuk[2].

În centrul planurilor lui Troţki exista însă şi o viziune mai largă, în care întreaga societate era condusă pe pricipii militare. La fel ca mulţi alţi bolşevici în 1920, Troţki îşi imagina statul ca pe un comandant al societăţii – care îşi mobiliza resursele în conformitate cu planul –, exact aşa cum Statul-Major General comanda armata. Voia ca economia să fie gestionată cu o disciplină şi o precizie de tip militar. Întreaga populaţie urma să fie înrolată în regimente şi brigăzi de muncă şi dislocată, asemenea soldaţilor, pe frontul economiei, pentru a duce la îndeplinire ordine de producţie (formulate în termeni de „lupte" şi „campanii"). Acesta a fost prototipul economiei planificate a lui Stalin. Ambele erau conduse după principiul că într-o ţară înapoiată şi rurală ca Rusia coerciţia statului putea fi folosită pentru a se crea o „scurtătură" spre comunism, eliminând în felul acesta nevoia unei etape prea lungi de acumulare de capital, de tip NEP, prin intermediul economiei de piaţă. Ambele se bazau pe fantezia birocratică a impunerii comunismului prin decrete (deşi în fiecare caz rezultatul a fost mai aproape de feudalism decât de orice s-ar putea regăsi în teoria lui Marx). Aşa cum avertizaseră odată menşevicii, era imposibil să închei tranziţia către o economie socialistă folosind aceleaşi metode care s-au întrebuinţat la construirea piramidelor.

După victoriile din războiul civil, pentru bolşevici era fără îndoială tentant să privească Armata Roşie ca pe un model de organizare pentru restul societăţii. În lexicologia bolşevică, *po voennomîi* – milităreşte – a devenit sinonim cu eficienţa. Dacă metodele militare îi învinseseră pe Albi, de ce nu puteau fi folosite

şi pentru construirea socialismului? Tot ce trebuia făcut era ca armata să fie pusă să mărşăluiască spre frontul economiei; aşa încât fiecare muncitor a devenit un infanterist al economiei planificate. Troţki susţinuse întotdeauna că fabricile ar trebui să fie conduse după principii militare[*1]. Acum, în primăvara anului 1920, a trasat liniile directoare ale acestei noi şi curajoase lumi a muncii comuniste, unde „cartierul general" al economiei planificate „va trimite ordine pe frontul muncii" şi „în fiecare seară mii de telefoane vor suna la cartierul general ca să raporteze victoriile de pe frontul muncii". Troţki considera că principalul avantaj al socialismului în raport cu capitalismul era capacitatea sa de a recruta mâna de lucru pentru munca obligatorie. Ceea ce îi lipsea Rusiei Sovietice din punctul de vedere al dezvoltării economice se putea compensa prin puterea coercitivă a statului. Era mai eficient să-i obligi pe muncitori decât să-i stimulezi prin mecanismele pieţei. Acolo unde forţa de muncă liberă a condus la greve şi la haos, controlul statului asupra pieţei forţei de muncă avea să genereze disciplină şi ordine. Acest argument se baza pe opinia, împărtăşită de Troţki şi Lenin, că ruşii erau muncitori proşti şi leneşi, că nu voiau să muncească decât mânaţi cu biciul. Aceeaşi părere avuseseră şi moşierii ruşi din timpul iobăgiei, un sistem cu care regimul sovietic avea multe în comun. Troţki preamărea realizările muncii în iobăgie şi le-a folosit pentru a-şi justifica planurile economice. Nu a luat în seamă avertismentele criticilor săi că folosirea muncii forţate nu va da rezultate. „Dacă este aşa – a declarat el, în aprilie 1920, în faţa Congresului Sindicatelor –, atunci puteţi pune cruce socialismului."[3]

În centrul acestui „comunism de cazarmă" stătea frica pe care o resimţeau bolşevicii faţă de clasa muncitoare, ca forţă independentă şi tot mai rebelă. Este semnificativ faptul că aproximativ în acea perioadă bolşevicii au început să vorbească mai curând despre „forţa de muncă" (*raboceaia sila* sau *rabsila*, pe scurt) decât despre „clasa muncitoare" (*rabocii klass*). Deplasarea implica transformarea muncitorimii dintr-un agent activ al revoluţiei într-un obiect pasiv al partidului-stat. *Rabsila* nu era o clasă, nici măcar o combinaţie de indivizi, ci pur şi simplu o masă. Cuvântul pentru muncitor (*rabocii*) se întorcea la originile lui: cuvântul pentru sclav (*rab*). Aici era originea sistemului de gulag – mentalitatea după care şiruri lungi de ţărani zdrenţăroşi şi aproape înfometaţi erau siliţi să intre pe şantierele de construcţii şi în fabrici. Troţki a rezumat această situaţie când a spus că armatele muncii erau constituite dintr-o „materie primă ţărănească" (*mujiţskoe sîri*). Se promova ideea că munca umană, departe de a reprezenta forţa creatoare pe care o preamărea Marx, nu era decât o marfă brută, pe care statul o putea folosi pentru a „construi socialismul". Această deviaţie a fost de la bun început implicită sistemului. Gorki prevăzuse acest lucru încă din 1917,

când scria: „Clasa muncitoare este pentru Lenin ceea ce este minereul pentru un metalurgist”[4].

Experienţa războiului civil nu a contribuit în nici un fel la sporirea încrederii liderilor bolşevici în relaţia lor cu clasa muncitoare. Lipsa alimentelor îi transformase pe muncitori în mici negustori şi ţărani cu jumătate de normă, care se târau între fabrică şi fermă. Clasa muncitoare devenise nomadă. Industria era redusă la haos prin absenţa constantă a jumătate dintre muncitori, plecaţi în zonele rurale pentru a cumpăra alimente. Cei din fabrici îşi petreceau cea mai mare parte a timpului producând bunuri simple pentru a face schimburi cu ţăranii. Aflaţi la mare căutare, tehnicienii pricepuţi se mutau dintr-o fabrică în alta, în căutarea unor condiţii mai bune. Productivitatea a scăzut până la un procent foarte mic în raport cu nivelurile prerevoluţionare. Chiar şi fabricile de muniţie, vitale, ajunseseră practic la stagnare. Pe măsură ce nivelul de trai al muncitorilor a scăzut, au devenit tot mai comune grevele obişnuite şi cele scoţiene. În primăvara anului 1919 au izbucnit foarte multe greve la nivel naţional. Aproape că nu exista oraş care să nu fie afectat. Pretutindeni, în fruntea listei cu revendicări se afla aprovizionarea mai bună cu produse alimentare. Bolşevicii au reacţionat represiv, arestând şi împuşcând mii de grevişti, mulţi dintre ei bănuiţi că îi susţin pe menşevici[5].

Fără stimularea asigurată de economia de piaţă, pe care o respingeau în continuare din considerente ideologice[*2], bolşevicii nu aveau nici un alt mijloc prin care să-i influenţeze pe muncitori în afara ameninţării cu forţa. Au încercat să stimuleze producţia oferindu-le muncitorilor-cheie bonusuri mari la salariu, adeseori în funcţie de numărul de piese produse, ceea ce a însemnat o încălcare a promisiunii egalitariste că revoluţia va elimina diferenţele de salarizare. Întrucât muncitorii nu puteau totuşi cumpăra mare lucru cu bancnotele primite, bonusurile nu le-au dat cine ştie ce imbold. Ca să-i păstreze pe muncitori în fabrici, bolşevicii au fost obligaţi să-i plătească în produse – fie ele alimentare sau cotă-parte din producţia fabricii – pe care muncitorii le puteau apoi folosi pentru a face troc cu ţăranii. Sovietele locale, sindicatele şi consiliile directoare ale fabricilor asaltau Moscova cu solicitări de a li se permite să-şi plătească în felul acesta muncitorii, iar în multe cazuri i-au plătit pe propria răspundere. În 1920, majoritatea muncitorilor industriali erau plătiţi parţial cu o cotă din producţie. În locul bancnotelor, luau acasă o pungă de cuie sau un metru de pânză, pe care le schimbau apoi pe alimente. Voit sau nu, reapărea încet o piaţă primitivă de schimb chiar în inima economiei planificate. Dacă această mişcare spontană ar fi fost lăsată să acţioneze necenzurat, administraţia centrală ar fi pierdut controlul asupra resurselor ţării şi, astfel, puterea de a influenţa producţia. Aşadar, în loc să încerce stoparea mişcării, ca în 1918-1919, începând cu 1920 administraţia a

încercat să organizeze aceste plăţi în natură, fie şi numai ca să se asigure că ele ajung în primul rând la muncitorii din industriile vitale. Aceasta a constituit baza militarizării industriei grele: fabricile strategice urmau să fie supuse legii marţiale, atelierele de producţie aveau să se conformeze disciplinei militare, iar cei cu absenţe îndelungate aveau să fie împuşcaţi ca dezertori de pe „frontul industrial”; în schimb, muncitorilor li se garanta câte o raţie soldăţească de la Armata Roşie. Până la sfârşitul anului, 3.000 de întreprinderi, în principal din industriile de armament şi minerit, au fost militarizate astfel. În timp ce soldaţii erau transformaţi în muncitori, muncitorii erau transformaţi în soldaţi.

În strânsă legătură cu acest fenomen, la nivelul fabricii a avut loc un transfer general al puterii, dinspre consiliile directoare colective, alese în parte de către muncitori, către un sistem de conducere individual, în care directorii erau tot mai des numiţi de către ierarhia de partid. Troţki a justificat mişcarea comparând-o cu tranziţia de la sistemul militar de comandă cu comandanţi aleşi la cel cu comandanţi numiţi, susţinând că acest sistem a stat la baza succesului Armatei Roşii în războiul civil. Noii directori se credeau comandanţii unei armate industriale. Erau de părere că drepturile sindicale sunt o bătaie de cap, o piedică inutilă în aplicarea disciplinei şi în calea eficienţei industriale, aşa cum fuseseră şi comitetele ostăşeşti în cadrul armatei. Troţki a mers chiar până într-acolo încât a susţinut subordonarea completă a sindicatelor faţă de aparatul partidului-stat: dat fiind că era vorba despre un „stat al muncitorilor”, nu mai era nevoie ca aceştia să aibă propriile lor organizaţii independente[6].

Pe parcursul anului 1920, principiul muncii forţate a fost aplicat şi în alte domenii. Milioane de ţărani au fost mobilizaţi în echipe de lucru la tăierea şi transportul cherestelei, la construirea de drumuri şi căi ferate şi la strângerea recoltei. Troţki plănuia ca întreaga populaţie să fie mobilizată în regimente de muncă având şi funcţia de armată sau miliţie permanentă. Era similar feudalismului militar al contelui Arakceev, ministrul de Război din anii 1820, care înfiinţase o reţea de colonii în zonele de graniţă din vestul Rusiei unde munca de şerb se îmbina cu serviciul militar. Planul lui Troţki continua o lungă listă de „utopii administrative” ţariste care mergeau până în vremea lui Petru cel Mare, toate inspirate din metodele militare, ca să-i facă raţionali pe iraţionalii ruşi, ca să-i înregimenteze pe ţăranii anarhici, ca să-i îmbrace, să-i instruiască şi să-i constrângă pentru nevoile statului absolutist. La fel ca Troţki, Oskin aştepta cu nerăbdare ziua în care „nici o putere străină nu va mai îndrăzni să invadeze Rusia, pentru că întreaga ei populaţie va fi pregătită să-şi apere patria, unii pe front, cu arma în mână, alţii în industrie şi agricultură. Ţara întreagă va fi o imensă tabără înarmată”. Totul nu era însă decât un vis al birocraţiei. Echipele ţărăneşti de muncă, la fel ca şi armatele de muncă, s-au dovedit extraordinar de ineficiente. În

medie, era nevoie de cincizeci de recruţi, timp de o zi întreagă, ca să reteze şi să taie în bucăţi un singur copac. Drumurile construite de echipele de muncă erau atât de denivelate, încât „semănau cu nişte valuri îngheţate ale mării", după descrierea unui observator, iar când călătoreai pe ele era „mai rău decât în distracţiile de bâlci". Dezertarea de la munca obligatorie era un fapt atât de obişnuit, încât în multe districte cei angajaţi în urmărirea dezertorilor erau mai mulţi decât cei ocupaţi cu efectuarea muncilor în sine. Satele erau cotropite, se dădeau amenzi şi erau împuşcaţi ostatici, inclusiv lideri ai sovietelor, dacă erau bănuiţi că ascund dezertori. Mii de ţărani au fost trimişi în lagărele de muncă silnică, înfiinţate în fiecare provincie ca „instituţii de corecţie" pentru muncitorii care erau declaraţi vinovaţi de încălcarea disciplinei muncii[7].

La fel de ineficiente s-au dovedit şi *subbotniki*, campaniile de muncă din zilele de sâmbătă, când muncitorii şi studenţii „voluntari" erau obligaţi să îndeplinească munci socialiste nobile, precum adunarea gunoaielor de pe străzi şi din pieţe. În săptămâna sărbătorii de 1 Mai din 1920, peste un milion de locuitori ai Moscovei au fost implicaţi într-un astfel de „festival al muncii". Începând de atunci, aceste campanii au devenit o trăsătură permanentă a modului de viaţă sovietic: erau rezervate nu doar zile, ci săptămâni întregi, în care lumea era chemată să muncească fără plată. Bolşevicii au salutat *subbotnik* drept realizarea supremă a colectivismului sovietic. Din punct de vedere politic, probabil că ele au contribuit la consolidarea unui simţ al disciplinei, conformităţii şi supunerii la populaţia urbană. Să nu te „oferi voluntar" pentru *subbotnik* era, până la urmă, o invitaţie la suspiciune şi poate la persecuţii, însemna că eşti „contrarevoluţionar". Din punct de vedere economic însă s-a realizat foarte puţin. Profesorul Vodovozov şi-a notat impresiile despre o astfel de *subbotnik* de masă care a avut loc la Petrograd de 1 Mai:

> În piaţa dintre Palatul de Iarnă şi clădirea Amiralităţii era o activitate intensă. Erau grozav de mulţi muncitori, mult mai mulţi decât ar fi fost nevoie pentru ceea ce era de făcut: scoteau barele de fier şi grămezile de cărămizi ce zăceau acolo de optsprezece luni, de la spargerea gardului [palatului]. Rosta [Agenţia Rusă de Telegraf] declarase că zidul acela urât dispăruse în sfârşit. Nu era însă chiar aşa: cărămizile nu mai existau, dar barele de fier fuseseră doar îngrămădite în capătul opus al pieţei. Şi acolo au rămas până azi. Întreaga piaţă este încă doar o grămadă de gunoaie. Fără îndoială că demontarea gardului, fie şi incompletă, va costa de zece ori mai mult decât a costat construirea lui iniţială[8].

Unul dintre efectele războiului civil a fost deprecierea monetară. În anii 1918-1919, bolşevicii au fost indecişi în această privinţă. Oare trebuiau să încerce să menţină valoarea rublei sau moneda

trebuia desfiinţată? Pe de o parte, şi-au dat seama că era nevoie să se tipărească în continuare bancnote, pentru plata bunurilor şi serviciilor. Ştiau şi că marea masă a populaţiei avea să le judece regimul în funcţie de valoarea emisiilor monetare. Pe de altă parte, existau unii bolşevici de extremă stângă care considerau că inflaţia ar trebui încurajată, pentru a desfiinţa complet moneda. Voiau să înlocuiască sistemul monetar cu un sistem universal de alocare de bunuri pe baza unor cupoane distribuite de stat. Presupuneau (în mod eronat) că eliminând banii vor distruge automat şi sistemul de piaţă şi, odată cu el, capitalismul, ca să apară, ca rezultat, socialismul. Economistul Preobrajenski a dedicat una dintre cărţile sale „Monetăriei Comisariatului pentru Finanţe – această mitralieră care a împuşcat regimul burghez în dos, sistemul lui monetar". În 1920 stângiştii au avut câştig de cauză: banul se tipărea cu o asemenea viteză, încât era inutil să-l mai aperi. Monetăria folosea 13.000 de muncitori şi, în mod cu totul absurd, consuma o mare parte din rezervele de aur ale Rusiei pentru a importa cernelurile şi hârtia necesare tipăririi bancnotelor. Tipărirea unei ruble costa mai mult decât valoarea ei reală. Serviciile publice, ca poşta şi telegraful, transportul şi electricitatea, au trebuit să devină gratuite pentru că statul pierdea bani dacă le taxa şi cerea bani pentru ele[9]. Situaţia era suprarealistă – dar aşa era atunci Rusia.

Bolşevicii de stânga au văzut în cupoanele de raţie actul fundamental al ordinii comuniste. Categoria de raţie pe care o primea cineva definea locul lui în noua ierarhie socială. Oamenii erau catalogaţi în funcţie de cât de utili erau statului. De exemplu, soldaţii Armatei Roşii, birocraţii şi muncitorii vitali erau recompensaţi cu raţii de categoria I (care erau insuficiente, dar adecvate); alţi muncitori primeau raţii de categoria a II-a (mai degrabă inadecvate); iar burjuii, aflaţi la baza piramidei, trebuiau să se descurce cu raţii de categoria a III-a (care, aşa cum memorabil s-a exprimat Zinoviev, însemnau „doar atâta pâine cât să nu-i uiţi mirosul"). De fapt, la sfârşitul anului 1920, în depozitele statului mai rămăseseră atât de puţine alimente – şi erau atât de multe persoane în sistemul raţionalizat –, încât chiar şi cei cu raţii de categoria I nu primeau decât atât cât să-şi amâne înfometarea. Treizeci de milioane de oameni erau alimentaţi, sau mai degrabă subalimentaţi, de sistemul de stat. Cea mai mare parte a populaţiei urbane depindea de cantinele de întreprindere, unde mâncarea zilnică însemna o fiertură de zgârciuri. Cu toate acestea, efortul de a găsi o cantină deschisă şi apoi de a sta la coadă pentru puţinul pe care îl oferea era atât de mare, încât astfel se consuma probabil mai multă energie decât se obţinea dintr-o porţie de mâncare. Nu era singura absurditate. Aproape în toate domeniile în care fusese introdusă raţionalizarea, de la alimente şi tutun la haine, combustibil şi cărţi, se consuma mai multă energie cu distribuirea produselor decât valorau produsele în sine.

Fabricile şi birourile îşi opreau activitatea cât muncitorii stăteau la coadă ca să-şi primească raţiile. O persoană obişnuită petrecea câteva ore zilnic cutreierând de la un oficiu la altul, încercând să schimbe cupoanele terfelogite cu bunurile pe care ele promiteau să le ofere, dar care arareori erau de găsit. Fără îndoială că observa cât de bine hrăniţi şi îmbrăcaţi arătau birocraţii pe care trebuia să-i implore.

Vasili Vodovozov, profesor în Petrograd, liberal de seamă în anii 1900 şi prieten al lui Lenin în tinereţe, descrie în jurnalul său o zi obişnuită. Cititorilor familiarizaţi cu Uniunea Sovietică li s-ar putea părea cunoscute observaţiile sale:

3 decembrie 1920

O să descriu o zi din viaţa mea – nu pentru că micile detalii ar prezenta în sine vreun interes, ci pentru că sunt tipice pentru viaţa aproape oricui, cu excepţia câtorva şefi.

Astăzi m-am sculat la ora 9.00. Nu are rost să te scoli mai devreme, pentru că e întuneric şi curentul electric nu funcţionează în case. Este penurie de combustibil. Nu am servitori (din ce motiv, asta e o altă poveste), aşa că trebuie să pun singur samovarul, să-mi îngrijesc soţia bolnavă (doborâtă de gripă spaniolă) şi să aduc lemne pentru sobă. Am băut puţină cafea (făcută din orz), fără lapte sau zahăr, bineînţeles, şi am mâncat o bucată din pâinea pe care am cumpărat-o acum două săptămâni cu 1.500 de ruble. Am avut chiar şi un pic de unt – în această privinţă stau mai bine decât majoritatea. La ora unsprezece eram gata de plecare. Dar după un asemenea mic dejun încă îmi era foame şi am hotărât să mănânc la cantina pentru vegetarieni. Este îngrozitor de scump, dar e singurul loc din Petrograd pe care îl cunosc unde poţi mânca relativ fără dificultate şi fără să fii înregistrat sau să ai nevoie de permisiunea vreunui comisar. S-a dovedit însă că până şi cantina aceasta era închisă şi nu se deschidea decât după o oră, aşa că am plecat la Universitatea a Treia din Petrograd, acum închisă de fapt ca universitate, dar unde mai există încă un bufet la care sunt înscris. Speram să găsesc ceva de mâncare pentru mine, pentru soţia mea şi pentru prietenii noştri, familia Vvedenski, înscrişi şi ei tot aici. Nu am avut noroc nici de data asta: era o coadă lungă de oameni care sperau să poată mânca şi pe ale căror chipuri erau întipărite plictiseala şi iritarea; coada nu se mişca deloc. Care era problema? Se stricase boilerul şi avea să mai dureze cel puţin o oră.

Oricine va citi aceste cuvinte în viitorul îndepărtat ar putea presupune că oamenii aceştia se aşteptau la un banchet. Întreaga masă însemna însă un singur fel de mâncare – de obicei o supă străvezie cu un cartof sau nişte varză în ea. Nici vorbă de carne. Nu au parte de ea decât puţinii privilegiaţi, adică persoanele care lucrează la bucătărie.

Am decis să nu mai stau şi să amân luarea mesei după muncă. La ora 13.00 tramvaiul încă nu venise, aşa că m-am întors la cantină: tot nu era nimic de mâncare şi nici o perspectivă să apară ceva, pentru cel puţin încă o jumătate de oră. Nu aveam de ales: trebuia să plec la muncă flămând.

La podul Nikolaev am prins în sfârşit din urmă tramvaiul 4. Nu era curent, aşa că tramvaiul staţiona. Încă nu reuşesc să înţeleg treaba asta. Toate

tramvaiele erau oprite, dar de ce le scoseseră pe traseu, dacă tot ştiau că nu este combustibil suficient ca să-şi poată face itinerarul? Lumea continua să stea pe scaune – unii au renunţat într-un final şi au coborât, ca să o ia pe jos către destinaţiile lor, în timp ce alţii au rămas pe loc, cu o răbdare de Sisif. Două ore mai târziu am văzut tramvaiele mergând, dar la ora 17.00 se opriseră din nou toate.

La ora 14.00 am ajuns la arhivă pe jos. Am stat o jumătate de oră şi apoi am plecat la universitate, unde se presupunea că la ora 15.00 se va distribui o porţie de varză. Cui, nu ştiam. Poate profesorilor – merita să-mi încerc norocul. Din nou însă n-am avut noroc: s-a dovedit că varza nu fusese livrată şi va fi distribuită mâine. Şi nu era pentru profesori, ci doar pentru studenţi.

Am mai aflat şi că timp de o săptămână nu vor fi raţii de pâine: unii spuneau că toată pâinea le fusese deja împărţită comuniştilor care conduceau toate comitetele.

De la universitate m-am dus acasă, am îngrijit-o pe soţia mea, am făcut ce era necesar şi m-am întors la cantina pentru vegetarieni, în speranţa că voi mânca. Tot fără noroc şi de astă dată: se terminase toată mâncarea şi preţ de cel puţin o oră nu avea să mai fie altceva. Am hotărât să nu aştept, ci am plecat la Vvedenski, să-i întreb dacă nu puteau ei să stea la coadă mai târziu. De la ei m-am întors acasă la ora 17.00. Acolo am avut pentru prima dată noroc pe ziua de azi: în sectorul nostru erau aprinse luminile [Petrogradul era împărţit în sectoare şi, din cauza penuriei de energie, seara acestea primeau curent electric pe rând]. Am avut deci o oră preţioasă în care să citesc – prima oră din zi în care n-am alergat de colo colo după mâncare, pâine sau varză ori ca să aduc lemne. La ora şase m-am dus la familia Vvedenski să mănânc (în sfârşit!) şi apoi am revenit ca să scriu aceste rânduri. La nouă s-a întunecat. Din fericire, seara a venit o prietenă de-a noastră să aibă grijă de soţia mea pentru câteva ore şi aşa am mai câştigat un timp preţios. După ora nouă am aprins o lumânare, am pus samovarul, am băut ceai cu soţia mea şi la unsprezece m-am culcat[10].

Secretul aceste utopii comuniste era controlul furnizării alimentelor: fără el guvernul nu avea nici un mijloc de a controla economia şi societatea. Bolşevicii erau foarte conştienţi că regimul lor era la mila unei ţărănimi profund ostile. Micile ferme ale ţăranilor produceau prea puţin pentru piaţă, iar în climatul actual, când nu existau bunuri de larg consum pe care să le cumpere şi orice surplus de alimente era revendicat de stat, aceştia se retrăgeau tot mai mult spre producţia de subzistenţă şi spre centrul autarhic al satului. În lipsa bunurilor pe care să le schimbe cu ţăranii, bolşevicii au recurs la forţa brută în „lupta pentru cereale", au trimis escadroane armate să ia produsele alimentare, declanşând revolte ţărăneşti în toată ţara. Era încă un război civil ascuns. Chiar dacă bolşevicii au avut grijă să recunoască de formă sistemul ţărănesc al fermelor mici, consacrat chiar de decretul lor asupra pământului – care, la urma urmelor, a fost actul ce le-a adus susţinerea atâtor ţărani în războiul civil împotriva Albilor –,

erau convinşi că viitorul agriculturii sovietice era reprezentat de imensele ferme colective, de colhozuri şi sovhozuri care să producă direct pentru stat. Ţăranul turbulent – cu meschinele lui instincte de proprietate, cu superstiţiile lui şi ataşamentul faţă de tradiţie – avea să fie anihilat de aceste ferme socialiste, dat fiind că toţi cei care munceau în cadrul lor urmau să fie redistribuiţi în rolul de „muncitori" de colhoz sau de sovhoz. Miliutin visa la „fabrici agricole care să producă cereale, carne, lapte şi furaje, care vor scăpa regimul socialist de dependenţa sa economică de fermele micilor proprietari".

Şi aici bolşevicii au fost luaţi de valul propriului utopism, crezând că pot crea socialismul prin decret. Ţăranul rus era precaut din fire: ar fi fost nevoie de zeci de ani de educaţie cu duhul blândeţii, susţinuţi de dovezi agricole evidente, ca să-l convingă că agricultura la scară largă, cu tehnologie modernă şi echipe colective de muncă, era cu adevărat atât de avantajoasă încât îi garanta o rupere de tradiţiile care îi susţinuseră pe tatăl şi pe bunicul său – ferma familială, comuna şi satul. În februarie 1919 bolşevicii au votat totuşi un Statut al Organizării Socialiste a Pământului care a declarat imediat sistemul agricol ţărănesc ca fiind „ieşit din uz". Toate terenurile neincluse în sistemul agricol şi care aparţinuseră nobilimii urmau acum să fie predate noilor colective, spre marea supărare a ţăranilor, care considerau că revendicările lor asupra moşiilor aristocraţilor erau o realizare sacrosanctă a revoluţiei. În decembrie 1920 existau deja peste 16.000 de ferme colective şi de stat, ce deţineau laolaltă peste patru milioane de hectare de teren şi aveau un milion de angajaţi, mulţi dintre ei orăşeni imigranţi. Sovhozurile, cele mai mari, înfiinţate de stat, aveau mai bine de 100.000 de acri; iar cele mai mici, diferitele colhozuri, înfiinţate de colective ale ţăranilor locali, puteau să aibă chiar şi mai puţin de cincizeci de acri.

Multe ferme colective mari se considerau un microcosmos al stilului de viaţă comunist-experimental. Familiile îşi puneau împreună proprietăţile şi trăiau laolaltă în dormitoare comune. Oamenii mâncau şi munceau în cadrul echipelor colective. Femeile făceau muncile grele ale câmpului cot la cot cu bărbaţii, iar uneori se înfiinţau şi creşe pentru copii. Lipseau practicile religioase. Acest stil de viaţă esenţialmente urban, modelat pe structura artelului industrial, a contribuit major la alienarea ţărănimii locale, care credea că în colective nu doar pământul şi uneltele se împărţeau, ci şi nevestele şi fiicele; că toată lumea dormea în comun, sub o singură pătură imensă.

Şi mai scandalos pentru ţărani era faptul că majoritatea colectivelor erau conduse de oameni care nu ştiau nimic despre agricultură. Sovhozurile erau în mare măsură constituite din muncitori şomeri care fugiseră din oraşe; colhozurile erau alcătuite din muncitori fără pământ, artizani rurali şi din cei mai săraci ţărani, care, din cauză că avuseseră ghinion, beau prea mult

sau pur şi simplu erau leneşi, nu reuşiseră niciodată să aibă succes cu fermele lor. Congresele ţărăneşti erau copleşite de reclamaţii despre modul defectuos în care erau conduse fermele colective. „Ei au pământul, dar nu ştiu cum să-l cultive", se plângeau ţăranii din regiunea Tambov. Chiar şi bolşevicii au fost obligaţi să admită că fermele colective deveniseră „refugii pentru trântorii" care nu „făceau faţă criticilor aduse de fermierii ţărani". Deşi erau scutite de cotele de alimente şi primeau de la stat donaţii generoase în unelte şi şeptel, foarte puţine colective au ajuns să aibă profit, iar multe au avut pierderi mari. Mai puţin de o treime din venitul lor total provenea din producţia proprie, restul venind mai ales de la stat. Unele colective erau atât de prost gestionate, încât a fost nevoie ca ţăranii locali să fie mobilizaţi pentru munci obligatorii pe propriile pământuri. Ţăranii au văzut în aceasta o nouă formă de iobăgie şi au ridicat armele împotriva colectivelor. Jumătate dintre ele au fost distruse în cursul războaielor ţărăneşti din 1921[11].

*

Nu doar ţărănimea s-a revoltat împotriva acestor experimente comuniste. Şi în industrie politicile de militarizare au dat naştere la tot mai multe greve şi proteste din partea muncitorilor, la rezistenţă pasivă şi la greve scoţiene. Politicile destinate să crească disciplina nu au făcut decât să provoace şi mai multă indisciplină. În primele şase luni ale anului 1920, trei sferturi dintre fabricile Rusiei au fost afectate de greve. În ciuda ameninţărilor cu arestarea şi execuţia, muncitorii din oraşele de pe tot întinsul ţării au organizat marşuri şi au scandat sfidător „Jos comisarii!". Exista un sentiment general de furie pentru că, la mult timp după încheierea războiului civil, bolşevicii îşi continuau politicile de război împotriva clasei muncitoare. Părea că întregul sistem industrial ajunsese captiv într-o stare de urgenţă permanentă, astfel încât chiar şi pe timp de pace era tot pe picior de război şi această stare era folosită pentru exploatarea şi oprimarea clasei muncitoare[12].

Chiar şi în cadrul partidului politicile lui Troţki erau tot mai mult întâmpinate cu opoziţie din partea membrilor simpli. Eforturile lui arogante de a dezbina sindicatul feroviarilor – pe care îl învinuia pentru haosul de pe căile ferate – şi de a-l înlocui cu un sindicat general al transporturilor (Ţektran), subordonat aparatului de stat, i-au înfuriat pe liderii de sindicat bolşevici, care considerau că ele fac parte dintr-o campanie lărgită de a pune capăt tuturor drepturilor sindicatelor independente. Controversa asupra rolului sindicatelor luase amploare încă de la începutul anului 1919. Programul partidului din acel an stabilise ca obiectiv ideal gestionarea directă a proceselor economice din industrie de

către sindicate – dar numai atunci când clasa muncitoare avea să fie suficient de instruită pentru o astfel de sarcină. Până atunci, rolul sindicatelor urma să se limiteze la instruirea muncitorilor şi disciplina la locul de muncă. Pe măsură ce a continuat tendinţa spre conducerea individuală, un număr tot mai mare de lideri sindicali au ajuns să fie îngrijoraţi că promisiunea implementării conducerii sindicale directe era amânată pentru un viitor îndepărtat. Ei au reuşit să zădărnicească eforturile liderilor de partid de a impune principiul conducerii individuale la Congresul al III-lea al Sindicatelor, din ianuarie 1920. La Congresul al IX-lea al Partidului, din aprilie, au forţat conducerea de partid să facă un compromis, aceasta oferindu-le o parte din posturile de conducere în schimbul acceptării acestui principiu.

Acest echilibrul sensibil – dintre sindicate şi partidul-stat – a fost dat peste cap de planurile lui Troţki, prezentate în vara anului 1920, de a transforma sindicatele din transporturi într-o filială a birocraţiei de stat. Se considera acum că întregul principiu al autonomiei sindicale era pus în joc. De altfel, liderii sindicali nu erau singurii care i se opuneau lui Troţki; ei erau susţinuţi şi de o mare parte dintre şefii de partid. Zinoviev, rivalul personal al lui Troţki, a condamnat „metodele poliţieneşti de constrângere a muncitorilor". Şliapnikov – căruia în ianuarie i s-a alăturat şi Kollontai – a înfiinţat aşa-numita Opoziţie Muncitorească, pentru a apăra drepturile sindicale şi, în general, pentru a se opune răspândirii „birocratismului", despre care spuneau că sufocă „autocreativitatea spontană" a clasei muncitoare. Opoziţia Muncitorească s-a bucurat de un larg sprijin din partea sindicatelor, mai ales a sindicatului metalurgiştilor, în rândul căruia era cel mai bine înrădăcinat sentimentul solidarităţii de clasă – exprimat atât în idealul controlului muncitoresc, cât şi în ura faţă de „specialiştii burghezi". Organizaţia a dat glas urii generale de clasă faţă de directorii şi birocraţii din fabrici, pe care muncitorii îi acuzau ca fiind „noua clasă conducătoare" şi „noua burghezie". Multe dintre aceste sentimente au fost exprimate şi de cealaltă importantă facţiune de opoziţie din partid, adeptă a centralismului democratic. Acest grup, format mai ales din intelectuali bolşevici, se opunea centralismului birocratic al partidului şi desfiinţării sovietelor, ca organe de conducere directă a muncitorilor. Unii dintre tovarăşii mai radicali de la Moscova, acolo unde baza lor era cea mai puternică, au deschis pentru bolşevicii de rând calea spre poziţiile executive ale partidului la nivel districtual, în efortul de a promova în administraţia locală *glasnost*, deschiderea. Au fost primii care au folosit termenul respectiv.

Aceste două controverse – privind sindicatele şi partidul-stat – s-au contopit şi în toamna lui 1920 s-au transformat într-o criză generală. La un congres special al partidului din septembrie cele două facţiuni de opoziţie şi-au unit forţele şi au impus adoptarea

unei serii de rezoluţii al căror scop era promovarea democraţiei şi a *glasnost*-ului în partid: membrii simpli urmau să aibă acces la toate şedinţele de partid; organele inferioare de partid urmau să aibă un cuvânt mai greu de spus în privinţa numirilor în funcţii superioare; iar organele superioare trebuiau să răspundă mai mult în faţa membrilor simpli. Întărite de această victorie, facţiunile de opoziţie s-au pregătit pentru confruntarea privind sindicatele. La Congresul al V-lea al Sindicatelor, din noiembrie, Troţki a aruncat mănuşa, propunând ca toate funcţiile oficiale din sindicate să fie ocupate de persoane numite de stat. S-a declanşat astfel un conflict acerb în interiorul partidului, în care Troţki a făcut presiuni pentru fuzionarea imediată şi – la nevoie – impusă cu forţa între sindicate şi aparatul de stat, iar facţiunile de opoziţie s-au luptat cu încrâncenare pentru independenţa sindicală. Lenin a susţinut obiectivul lui Troţki, dar a pledat pentru o abordare mai blândă în implementarea acestuia, pentru a se evita un clivaj dăunător în interiorul regimului. „Dacă partidul intră în dispută cu sindicatele – a avertizat Lenin –, acesta va fi cu siguranţă sfârşitul puterii sovietice." Comitetul Central era divizat în această privinţă, iar în următoarele trei luni conflictul s-a dezlănţuit în presa de partid, în timp ce fiecare facţiune încerca să mobilizeze susţinere pentru lupta decisivă, care urma cu certitudine să aibă loc cu ocazia Congresului al X-lea al Partidului, din martie următor[13]. Cu guvernul într-o criză atât de evidentă şi întregul teritoriu copleşit de greve şi revolte, Rusia ajunsese în pragul unei noi revoluţii.

Inginerii sufletului omenesc

Există o relatare conform căreia în luna octombrie a anului 1919 Lenin a făcut în secret o vizită la laboratorul marelui fiziolog I.P. Pavlov, ca să afle dacă experimentele acestuia privind reflexele condiţionate ale creierului i-ar putea ajuta pe bolşevici să controleze comportamentul uman. „Vreau ca masele de oameni din Rusia să gândească şi să reacţioneze după tiparul comunist", i-a explicat Lenin. „În trecutul Rusiei există prea mult individualism. Comunismul nu tolerează tendinţele individualiste. Sunt nocive. Intră în conflict cu planurile noastre. Trebuie să abolim individualismul." Pavlov a fost uluit. Părea că Lenin voia ca el să facă asupra oamenilor aceleaşi experimente pe care le făcuse cu câinii. „Vreţi să spuneţi că aţi vrea să standardizaţi populaţia Rusiei? Să-i faceţi pe toţi să se comporte în acelaşi fel?", a întrebat savantul. „Exact", i-a răspuns Lenin. „Omul poate fi corectat. Omul poate fi făcut să fie aşa cum vrem noi să fie."[14]

Indiferent dacă este adevărată sau nu, povestea ilustrează un adevăr general: scopul final al sistemului comunist era transformarea naturii umane. Era un scop împărtăşit şi de celelalte regimuri aşa-zis totalitare din perioada interbelică. În fapt, era o epocă a optimismului utopic cu privire la potenţialul ştiinţei de a schimba viaţa omului şi, în acelaşi timp, în mod paradoxal, o epocă a unor profunde îndoieli şi incertitudini legate de valoarea vieţii omeneşti în sine, ca urmare a distrugerilor din Primul Război Mondial. Aşa cum spunea în 1920 unul dintre pionierii mişcării eugenice din Germania nazistă, „se pare că am fost martorii unei schimbări în conceptul de umanitate… Am fost siliţi de teribilele necesităţi ale războiului să atribuim vieţii individului o altă valoare decât aceea pe care a avut-o înainte”[15]. Exista însă o diferenţă vitală între programul comunist de construire a omului şi ingineria umană a celui de-al Treilea Reich. Programul bolşevic se baza pe idealurile iluministe – îşi avea sorgintea în egală măsură în Kant şi în Marx –, ceea ce face ca până şi în prezentul nostru postmodernist liberalii occidentali să simpatizeze cu el sau ne obligă cel puţin să încercăm să-l înţelegem, chiar dacă nu îi împărtăşim scopurile politice; pe când eforturile naziştilor de a „îmbunătăţii omenirea”, fie prin eugenie, fie prin genocid, au fost o palmă pe obrazul Iluminismului şi nu pot decât să ne provoace repulsie. Crearea unui nou tip de om prin educarea maselor a fost întotdeauna misiunea mesianică a intelectualităţii ruse din secolul al XIX-lea, din care s-au născut bolşevicii. Filosofia marxistă ne-a învăţat şi ea că natura umană este produsul dezvoltării istorice şi de aceea poate fi transformată prin revoluţie. Materialismul ştiinţific al lui Darwin şi Huxley, care în tinereţea lui Lenin a avut statut de religie în rândul intelectualităţii ruse, se baza şi el pe perspectiva conform căreia omul este definit de lumea în care trăieşte. Bolşevicii au ajuns aşadar la concluzia că revoluţia lor putea să creeze, cu ajutorul ştiinţei, un tip de om nou.

Lenin şi Pavlov s-au aflat amândoi sub puternica influenţă a lui Ivan Secenov (1829-1905), fiziologul care a susţinut că creierul este un dispozitiv electromecanic ce răspunde la stimuli externi. Cartea sa *Reflexele creierului* (1863) a exercitat o influenţă majoră asupra lui Cernîşevski – şi deci asupra lui Lenin – şi a reprezentat în acelaşi timp punctul de plecare al teoriei lui Pavlov privind reflexele condiţionate. Acesta a fost punctul de întâlnire între ştiinţă şi socialism. Deşi Pavlov era un critic tranşant al revoluţiei şi a ameninţat adeseori cu emigrarea, bolşevicii i-au oferit patronajul[*3]. După doi ani în care şi-a cultivat singur morcovii, lui Pavlov i s-a acordat o raţie considerabilă şi un apartament spaţios în Moscova. În ciuda penuriei acute de hârtie, prelegerile sale au fost publicate în 1921. Lenin se referea la activitatea lui Pavlov ca la una de o „importanţă uriaşă” pentru revoluţie. Buharin o numea „o armă din arsenalul de oţel al materialismului”. Până şi Troţki, care în

general se ţinea departe de politicile culturale, dar manifesta un mare interes pentru psihiatrie, a scris entuziast despre posibilitatea reconstruirii omului:

> Ce este omul? Nu e nici pe departe o fiinţă completă ori armonioasă. Nu, el este încă o creatură cu totul necorespunzătoare. Omul, ca animal, nu a evoluat conform unui plan, ci spontan, şi a acumulat o mulţime de contradicţii. Chestiunea modului în care se poate educa şi regla, a felului în care se poate îmbunătăţi şi perfecta alcătuirea fizică şi spirituală a omului reprezintă o problemă uriaşă, care nu poate fi înţeleasă decât pe baza socialismului. Putem construi o cale ferată care să traverseze Sahara, putem ridica Turnul Eiffel şi putem vorbi direct cu New Yorkul, dar e sigur că nu putem îmbunătăţi omul. Nu este adevărat, putem să o facem! Să produci o „versiune nouă, îmbunătăţită" a omului – iată sarcina comunismului pe viitor. Iar pentru aceasta trebuie mai întâi să aflăm totul despre om, despre anatomia, fiziologia şi acea parte a fiziologiei lui numită psihologie umană. Omul trebuie să se privească pe sine, să se considere o materie brută – sau în cel mai bun caz un produs semifabricat – şi să spună: „În sfârşit, scumpul meu *homo sapiens*, o să lucrez cu tine"[16].

Noul om sovietic, aşa cum era el descris în romanele futuriste şi în tratatele utopice care abundau în perioada din preajma revoluţiei, era un Prometeu al epocii maşinilor. Era o fiinţă raţională, disciplinată şi colectivă, care nu trăia decât în interesul binelui general, ca o celulă dintr-un organism viu. El nu gândea în termenii unui „eu" individual, ci în termenii unui „noi" colectiv. În cele două romane SF ale sale, *Steaua roşie* (1908) şi *Inginerul Menni* (1913), filosoful bolşevic Aleksandr Bogdanov a descris o societate utopică de pe Marte, undeva în secolul al XXIII-lea. Orice urmă de individualism fusese eliminată din această „societate marxist-marţiană": toată munca era automatizată şi comandată de computere; cu toţii purtau aceleaşi haine unisex şi trăiau în locuinţe identice; copiii erau crescuţi în colonii speciale; nu existau naţiuni diferite şi toţi vorbeau un soi de esperanto. La un moment dat, în romanul *Inginerul Menni*, eroul principal, un medic marţian, compară misiunea burgheziei de pe Pământ, „crearea unei individualităţi umane", cu sarcina proletariatului de pe Marte de a „aduna aceşti atomi" ai societăţii şi a-i „contopi într-un organism uman unic şi inteligent"[17].

Idealul eliberării individuale prin intermediul colectivului a fost fundamental pentru intelectualitatea revoluţionară rusă. „Nu «eu», ci «noi» – iată baza emancipării individului", scrisese Gorki în 1908. „Atunci omul va simţi în sfârşit că este întruparea întregii bogăţii a lumii, a întregii ei frumuseţi, a experienţei complete a umanităţii, iar din punct de vedere spiritual, egalul tuturor semenilor săi." Pentru Gorki, deşteptarea acestui spirit colectiv era în esenţă o sarcină umanistă: o compara adeseori cu spiritul civic al Iluminismului. Rusia ratase acea revoluţie culturală. După

părerea lui, secolele de iobăgie şi regimul ţarist dăduseră naştere unui „popor servil şi apatic”, pasiv şi rezistent la influenţa progresului, înclinat spre izbucniri bruşte de violenţă distructivă, însă incapabil de o activitate constructivă la nivel naţional în lipsa constrângerii din partea statului. Pe scurt, ruşii erau *nekulturnîi*, „necivilizaţi”: nu aveau cultura necesară pentru a fi cetăţeni activi. Sarcina revoluţiei culturale, de care depindeau revoluţia politică şi cea socială, era să cultive acest sentiment cetăţenesc. Aşa cum se exprimase Gorki, ea însemna „activarea poporului rus pe principii occidentale” şi eliberarea lui de „lunga istorie de barbarism asiatic şi de lene”[18].

În 1909, Gorki, Bogdanov şi Lunacearski au înfiinţat la vila scriitorului de pe insula Capri o şcoală pentru muncitorii ruşi. Treisprezece muncitori (dintre care unul era spion al poliţiei) au fost scoşi clandestin din Rusia, cu mari eforturi, şi obligaţi să participe la o serie de prelegeri aride despre istoria socialismului şi literatura occidentală. Singura distracţie extracurriculară a fost turul muzeelor de artă din Napoli, în care Lunacearski le-a fost ghid. Bologna a fost locul unde s-a organizat o a doua şcoală muncitorească, în 1910. Scopul acestor exerciţii era crearea unui grup de proletari socialişti cu conştiinţă – un fel de „clasă muncitoare intelectuală” – care să disemineze cunoştinţele acumulate în rândul muncitorilor şi astfel să garanteze că mişcarea revoluţionară va avea propria ei revoluţie culturală. Fondatorii şcolii s-au constituit în gruparea Vpered („Înainte”) şi au intrat imediat într-un conflict înverşunat cu Lenin. Concepţia vperediştilor despre revoluţie era fundamental menşevică, în sensul că socoteau succesul revoluţiei ca fiind dependent de dezvoltarea organică a unei culturi a clasei muncitoare. Spre deosebire de ei, Lenin dispreţuia potenţialul muncitorilor ca forţă culturală independentă şi punea accent pe rolul lor de cadre disciplinate în slujba partidului. Gruparea Vpered susţinea de asemenea că cunoaşterea şi în special tehnologia erau forţele motrice ale istoriei într-un mod pe care Marx nu-l prevăzuse şi că clasele sociale erau diferenţiate nu atât prin proprietate, cât mai ales prin deţinerea cunoaşterii. Clasa muncitoare urma deci să fie eliberată nu doar prin controlul asupra mijloacelor de producţie, de distribuţie şi de schimb, ci şi printr-o revoluţie culturală simultană, care avea să îi dea puterea cunoaşterii. De aici şi angajamentul lor în educarea clasei muncitoare. În sfârşit, ca o erezie şi mai mare, vperediştii susţineau că marxismul ar trebui văzut ca o formă de religie – cu diferenţa că omenirea este Fiinţa Divină, iar colectivismul, Duhul Sfânt. Gorki a subliniat această temă umanistă în romanul său *O spovedanie* (1908), în care eroul Matvei îl descoperă pe Dumnezeu prin camaraderia cu semenii săi.

După 1917, când liderii bolşevici erau preocupaţi de chestiuni mai presante, politicile culturale au fost lăsate în seama

acestor foşti vperedişti din partid. Lunacearski a devenit comisar pentru Instrucţie Publică – un titlu care reflecta inspiraţia revoluţiei culturale pe care şi-o fixase drept ţel – şi era răspunzător atât de educaţie, cât şi de arte. Bogdanov era şeful organizaţiei Proletkult, înfiinţată în 1917 pentru dezvoltarea culturii proletare. Prin intermediul cluburilor şi studiourilor ei de fabrică – în 1919 acestea ajunseseră la 80.000 de membri – Proletkult-ul organiza pentru muncitori teatre, coruri şi formaţii de amatori, cursuri de artă, ateliere de creaţie literară şi evenimente sportive. La Moscova exista o Universitate Proletară şi o *Enciclopedie socialistă*, despre a cărei publicare Bogdanov credea că va pregăti o viitoare civilizaţie proletară, întocmai aşa cum – după părerea lui – *Encyclopédie* a lui Diderot fusese o încercare a burgheziei în ascensiune din Franţa secolului al XVIII-lea de a-şi pregăti propria revoluţie culturală[19].

Aşa cum s-a întâmplat cu şcolile de la Capri şi Bologna, intelectualitatea Proletkult-ului a afişat uneori o atitudine de superioritate faţă de muncitorii pe care încerca să-i culturalizeze. Premisa de bază a proletcultismului era că clasa muncitoare îşi va dezvolta spontan propria cultură; cu toate acestea, iată că intelectualitatea o făcea în locul ei. În plus, „cultura proletară" pe care o promovau aceşti intelectuali nu avea prea mare legătură cu gusturile reale ale muncitorilor – acestea fiind vodevilul şi votca în cazul celor mai mulţi –, pe care ei le dispreţuiau de obicei, considerându-le vulgare, ci mai ales cu propria lor viziune idealizată despre cum ar fi trebuit să fie muncitorii: necorupţi de individualismul burghez; adepţi ai colectivismului prin modul lor de viaţă şi de gândire; sobri, serioşi şi autoperfecţionişti; interesaţi de ştiinţă şi sport; pe scurt, pionieri ai culturii socialiste închipuite de intelectualitate.

*

Revoluţia din 1917 a avut loc în mijlocul aşa-numitei Epoci de Argint a Rusiei, primele trei decenii ale secolului, când avangarda s-a dezvoltat în toate domeniile artistice. Mulţi dintre cei mai buni scriitori şi artişti ai secolului au luat parte la mişcarea proletcultistă şi la alte aventuri culturale sovietice din timpul războiului civil şi din perioada ulterioară: Belîi, Gumiliev, Maiakovski şi Hodasevici au ţinut cursuri de poetică; Stanislavski, Meierhold şi Eisenstein au realizat o „Revoluţie din Octombrie" în cadrul teatrului; Tatlin, Rodcenko, El Lisiţki şi Malevici au fost pionieri ai artelor vizuale; iar Chagall a devenit chiar comisar pentru Arte în oraşul său natal, Vitebsk, şi mai târziu a predat pictura la o colonie de orfani din apropierea Moscovei. Această coaliţie de comisari şi artişti a luat naştere în parte datorită unor principii comune: ideea că arta are o miză socială şi misiunea de a stabili o comunicare cu masele; şi o respingere modernistă a

vechii arte burgheze. A fost însă şi o coaliţie din interes, pentru că, în ciuda rezervelor lor iniţiale, legate mai ales de pierderea propriei lor autonomii, aceste figuri culturale au sesizat repede avantajele patronajului bolşevic pentru avangardă, ca să nu mai pomenim de raţiile suplimentare şi de materialele de lucru, de care aveau atât de multă nevoie în anii aceia de lipsuri. Gorki a fost o figură centrală – a acţionat ca un protector şi lider al artiştilor faţă de structurile sovietelor. În septembrie 1918 a acceptat să colaboreze cu comisariatul lui Lunacearski în relaţiile acestuia cu lumea artistică şi ştiinţifică. În ceea ce-l priveşte pe Lunacearski, el s-a străduit din răsputeri să susţină diversele acţiuni ale lui Gorki menite să „salveze cultura rusă", în ciuda faptului că Lenin nu dădea nici un fel de atenţie acestor „probleme neînsemnate" – de la înfiinţarea editurii Literatura Universală, unde au fost angajaţi mulţi intelectuali săraci, la Comisia pentru Conservarea Clădirilor şi Monumentelor Istorice. Lunacearski se plângea că Gorki „a trecut complet în tabăra intelectualităţii, este de partea ei în nemulţumirile, neîncrederea şi groaza ei când vine vorba despre posibila distrugere a unor lucruri de valoare căzute sub loviturile revoluţiei".

Aripa nihilistă a avangardei era atrasă în mod special de bolşevism, era încântată de faptul că distrugea vechea lume. Poeţii futurişti, de exemplu, ca Maiakovski, s-au aruncat pur şi simplu la picioarele bolşevicilor, pe care i-au considerat aliaţi în lupta pe care o duceau ei înşişi împotriva „artei burgheze". (Futurişti italieni i-au susţinut pe fascişti aproximativ din aceleaşi motive.) În cadrul mişcării proletcultiste, futurişti au urmat o linie iconoclastă extremă, ceea ce l-a înfuriat pe Lenin (conservator în chestiunile care ţineau de cultură) şi i-a deranjat pe Bogdanov şi Lunacearski. „A sosit vremea să ciuruim cu gloanţe muzeele", scria Maiakovski. El a respins scrierile clasicilor ca fiind o „mizerie estetică învechită" şi a făcut un joc de cuvinte spunând că Rastrelli[*4] ar trebui pus la zid (în limba rusă, *rasstreliat* înseamnă „a executa"). Kirillov, poetul proletcultist, a scris:

> În numele zilei noastre de mâine îl vom arde pe Rafael,
> Vom distruge Muzeele, vom zdrobi florile Artei[20].

A fost în cea mai mare parte o demonstraţie de orgoliu intelectual, o atitudine de vandali a unor scriitori de mâna a doua a căror predispoziţie de a şoca era mult mai mare decât talentul lor.

Stalin a descris scriitorul ca pe un „inginer al sufletului omenesc". În primii ani ai regimului bolşevic se presupunea că artiştii de avangardă vor deveni marii transformatori ai naturii

umane. Mulţi dintre ei au împărtăşit idealul socialist de a face mai colectivist spiritul uman. Respingeau preocupările individualiste ale artei „burgheze” a secolului al XIX-lea şi credeau că pot educa mintea omului să vadă lumea într-un mod diferit prin intermediul formelor moderniste de expresie artistică. Despre montaj, de exemplu, cu efectul lui de colaj de imagini fragmentare, dar legate logic, se credea că are un efect didactic subliminal asupra privitorului. Eisenstein, care a folosit această tehnică în cele trei mari filme de propagandă ale sale din anii 1920, *Greva*, *Crucişătorul Potemkin* şi *Octombrie*, şi-a bazat întreaga sa teorie a filmului pe această convingere. S-a făcut mare caz de „revoluţia psihică” pe care se presupunea că o va declanşa cinematografia, o artă modernistă *par excellence*, care, la fel ca psihologia omului modern, se baza pe „linii drepte şi unghiuri ascuţite” şi pe „puterea maşinilor”[21].

Pionieri ai acestei „revoluţii psihice”, artiştii avangardişti au căutat diferite forme experimentale. În perioada respectivă nu a existat nici un fel de cenzură a artei – bolşevicii aveau probleme mai presante – şi acest domeniu s-a bucurat de o relativă libertate. De aici şi paradoxul exploziei de manifestări artistice într-un stat poliţienesc. O bună parte din această artă sovietică timpurie are o valoare reală şi durabilă. Constructiviştii, mai ales artişti precum Rodcenko, Malevici şi Tatlin, au avut un impact uriaş asupra stilului modernist. Nu se poate spune acelaşi lucru şi despre arta nazistă sau despre ceea ce a trecut drept artă în perioada lui Stalin, kitschul sumbru şi monumental al realismului socialist. Cu toate acestea – aproape inevitabil, dată fiind exuberanţa cu care avangarda a îmbrăţişat spiritul experimentalismului –, astăzi multe dintre contribuţiile lor pot să pară destul de comice.

În muzică, de exemplu, existau orchestre fără dirijori (atât la repetiţii, cât şi la reprezentaţie), care susţineau că promovează modul de viaţă socialist, bazat pe egalitate şi împlinire umană, prin intermediul unei activităţi colective libere. A existat o mişcare a „concertelor în fabrică”, la care pe post de instrumente se foloseau sirene, turbine şi claxoane, sau se creau noi sunete cu mijloace electronice, despre care unii credeau că vor duce la o nouă estetică muzicală, mai aproape de sufletul muncitorilor. Fără îndoială ironic, aşa cum îi era felul, Şostakovici s-a alăturat şi el curentului şi a adăugat sunetele unei sirene de fabrică în punctul culminant al celei de-a doua lui simfonii (*Octombrie*). La fel de excentrice au fost şi redenumirea unor opere faimoase şi restilizarea lor prin noi librete, pentru a le face „socialiste”: astfel, *Tosca* a devenit *Bătălia Comunei din Paris*, acţiunea fiind mutată în Parisul anului 1871, *Hughenoţii* au devenit *Decembriştii* şi acţiunea a fost transferată în Rusia, iar *O viaţă pentru ţar* a lui Glinka a fost rescrisă, sub titlul *Secera şi ciocanul*.

A existat o tentativă similară de a aduce teatrul mai aproape de mase, scoţându-l din decorul lui obişnuit „burghez” şi

transferându-l în stradă, în fabrici şi cazărmi. Teatrul a devenit astfel o formă de agitprop. Scopul lui era să anuleze barierele dintre actori şi spectatori, să dizolve linia prosceniumului, care desparte teatrul de realitate. Toate acestea au fost preluate din tehnicile teatrului experimental german, promovate de Max Reinhardt şi perfecţionate ulterior de Brecht. Încurajând spectatorii să-şi exprime cu voce tare reacţiile faţă de ceea ce se petrecea în piesă, Meierhold şi alţi regizori sovietici au căutat să le încadreze emoţiile în alegorii didactice despre revoluţie. Noile drame descriau lupta revoluţionară, atât la scară naţională, cât şi la nivelul vieţii individului. Personajele erau simple simboluri de mucava: capitalişti lacomi cu pălării cu boruri tari, preoţi diabolici cu bărbi ca a lui Rasputin şi muncitori simpli şi cinstiţi. Scopul principal al acestor piese era să stârnească ura maselor faţă de „duşmanii" revoluţiei şi astfel să-i unească pe oameni în jurul regimului. O dramă de acest fel, *Moscova, se aude?*, regizată de Eisenstein în 1924, a stârnit atâtea emoţii, încât în ultimul act, când muncitorii germani au pătruns cu forţa în bastionul fasciştilor, publicul a încercat să li se alăture. Uciderea fiecărui fascist era întâmpinată cu ovaţii frenetice. Un spectator a scos chiar pistolul să împuşte o actriţă care juca rolul unei cocote fasciste, dar vecinii săi l-au readus la realitate.

Cel mai spectaculos exemplu de teatru revoluţionar de stradă a fost *Asaltul asupra Palatului de Iarnă*, pus în scenă în 1920, cu ocazia aniversării a trei ani de la insurecţia din octombrie. Acest spectacol de mase a pus definitiv capăt distincţiei – care fusese mereu neclară – dintre teatru şi revoluţie. Străzile din Petrograd, acolo unde fusese pusă în act drama Revoluţiei din 1917, se transformaseră acum într-un teatru. Scenele-cheie au fost reconstituite pe trei platforme uriaşe, ridicate în Piaţa Palatului. Palatul de Iarnă a făcut parte din decor, diverse ferestre fiind luminate pe rând, pentru a dezvălui scenele din interior. Pe Neva, *Aurora* a jucat rolul de vedetă, semnalând prin salve de artilerie grea începerea asaltului asupra palatului, exact aşa cum făcuse şi în acea noapte istorică. Spectacolul a avut o distribuţie de 10.000 de actori, probabil mai mulţi decât toţi cei care au luat parte la insurecţia reală, care, aidoma corului din teatrul antic al grecilor, au întruchipat ideea monumentală a revoluţiei ca act popular. Numărul spectatorilor din Piaţa Palatului care au urmărit desfăşurarea acţiunii a fost estimat la 100.000. Au râs de figura de bufon a lui Kerenski şi au ovaţionat frenetic în timpul asaltului asupra palatului. Acesta a fost momentul iniţial al mitului Marelui Octombrie – un mit pe care Eisenstein l-a transformat într-o pseudorealitate cu „docudrama" sa, filmul *Octombrie* (1927). Cadre din acest film sunt şi astăzi reproduse în cărţi, nu doar în Rusia, ci şi în Occident, ca fotografii autentice din timpul revoluţiei[22].

Şi arta a fost scoasă în stradă. Constructiviştii discutau despre scoaterea artei din muzee şi introducerea ei în viaţa de zi cu zi. Mulţi dintre ei, precum Rodcenko şi Malevici, şi-au concentrat eforturile pe designul vestimentar, de mobilier şi industrial, punând accentul pe ceea ce numeau „stilul industrial" – un design simplu şi culori primare, forme geometrice şi linii drepte, despre care credeau că le vor da oamenilor libertate şi că îi vor face să fie mai raţionali. Scopul lor declarat era să „reconstruiască nu doar obiecte, ci întregul mod de viaţă domestică". Mai mulţi pictori şi sculptori avangardişti de seamă, ca Chagall şi Tatlin, şi-au adus contribuţia la „arta de agitaţie", decorând clădiri şi tramvaie sau creând afişe pentru numeroasele aniversări şi festivaluri revoluţionare, ca ziua de 1 Mai sau Ziua Revoluţiei, când toată lumea era chemată să participe la o manifestare deschisă de bucurie şi emoţie colectivă. Oraşul era literalmente vopsit în roşu (uneori chiar şi copacii). Cu ajutorul statuilor şi al monumentelor încercau să transforme străzile într-un „muzeu al revoluţiei", într-o reprezentare vie a puterii şi grandorii noului regim, care să-i impresioneze chiar şi pe cei fără carte. Nu era nimic nou în aceste acţiuni de autoconsfinţire a statului: regimul ţarist făcuse exact la fel. A fost cu adevărat o frumoasă ironie că, la ordinul lui Lenin, s-a păstrat obeliscul din faţa Kremlinului, ridicat de Romanovi în 1913 pentru celebrarea tricentenarului dinastiei. Inscripţia ţaristă de pe el a fost înlocuită cu numele unor strămoşi „socialişti", care mergeau până în secolul al XVI-lea. Printre ei se numărau Thomas Morus, Campanella şi Winstanley[23].

Din câte se pare, nici unul dintre aceste experimente artistice avangardiste nu a fost cu adevărat eficient în transformarea minţilor şi a sufletelor. Poate că artiştii de stânga se credeau creatorii unei noi estetici pentru mase, dar nu au realizat de fapt decât o estetică modernă pentru ei înşişi, chiar dacă una în care „masele" au fost obiectivate ca simbol al idealurilor artiştilor. Gusturile artistice ale muncitorilor şi ţăranilor erau esenţialmente conservatoare. Este într-adevăr dificil să supraestimăm conservatorismul ţăranilor în materie de artă: în 1920, când Baletul Bolşoi a făcut un turneu în diferite provincii, se spune că ţăranii au fost „profund şocaţi văzând braţele şi picioarele dezgolite ale primelor-balerine şi au părăsit spectacolul dezgustaţi". Imaginile promovate de modernism, care nu semănau cu viaţa reală, le erau străine acelor oameni al căror contact cu arta se baza pe icoană[*5]. După ce a decorat străzile din Vitebsk pentru prima aniversare a insurecţiei din octombrie, Chagall a fost întrebat de oficialităţile comuniste: „De ce vaca e verde şi de ce casa zboară pe cer? Care e legătura cu Marx şi Engels?". Sondaje privind obiceiurile de lectură ale populaţiei din anii 1920 relevă că muncitorii şi ţăranii preferau în continuare povestirile poliţiste sau romantice, în genul celor pe care le citeau înainte de revoluţie, şi nu literatura de avangardă. Noul gen de muzică a înregistrat

acelaşi insucces. La un „concert în fabrică” a fost un asemenea vacarm disonant produs de toate sirenele şi claxoanele, încât nici chiar muncitorii nu au reuşit să recunoască *Internaţionala*. Sălile de concert şi de teatru erau pline de proletarii nou-îmbogăţiţi ai regimului bolşevic – Teatrul Bolşoi din Moscova era în fiecare seară presărat cu cojile de seminţe de floarea-soarelui pe care le ronţăiau, dar ei veneau totuşi să asculte Glinka şi Ceaikovski[24]. Când vine vorba despre gustul artistic, muncitorul semieducat nu-şi doreşte nimic mai mult decât să imite burghezia.

*

Alături de noile forme artistice, „visătorii” revoluţiei au încercat să experimenteze şi noi forme de viaţă socială. Se considera că şi acestea puteau fi folosite pentru a transforma natura oamenilor. Sau, mai precis, a femeilor.

Eliberarea femeilor a reprezentat un aspect important al noii vieţi colective, aşa cum au prevăzut feministele de seamă din partid – Kollontai, Armand şi Balabanoff. Sălile de mese comunale, spălătoriile şi grădiniţele urmau să le elibereze pe femei de corvoada muncilor casnice, permiţându-le să joace un rol activ în revoluţie. „Femei din Rusia, azvârliţi cratiţele şi tigăile!” era scris pe un afiş sovietic. Disoluţia gradată a familiei „burgheze”, prin reformarea liberală a legilor privind căsătoria, divorţul şi avortul, avea să elibereze femeile – aşa cum se aştepta – de sub tirania soţilor lor. Secţia pentru Femei din cadrul Secretariatului Comitetului Central (Jenotdel), înfiinţată în 1919, şi-a stabilit sarcina de a „remodela femeile” prin implicarea lor în activităţile politice locale şi prin propagandă educativă. Kollontai, care a devenit şefa Jenotdel după moartea lui Armand din 1920, era şi susţinătoarea unei revoluţii sexuale pentru emanciparea femeilor. Propovăduia „amorul liber” sau „prieteniile erotice” între bărbaţi şi femei ca parteneri egali, eliberând astfel femeile de „sclavia mariajului” şi ambele sexe de povara monogamiei. Era o filosofie pe care o practica ea însăşi, cu o lungă succesiune de soţi şi iubiţi – printre care Dîbenko, marinarul bolşevic mai tânăr decât ea cu şaptesprezece ani, cu care s-a căsătorit în 1917, şi, după toate aparenţele, regele Suediei, de care s-a apropiat în perioada când a fost ambasadoare sovietică la Stockholm (prima femeie ambasador din lume), în anii 1930.

Din poziţia de comisar pentru Asistenţă Publică, Kollontai a încercat să creeze condiţiile pentru această nouă armonie sexuală. S-au făcut eforturi pentru combaterea prostituţiei şi creşterea implicării statului în problema protecţiei copilului, deşi în perioada războiului civil progresul nu putea să fie prea mare în nici una dintre aceste direcţii. Din păcate, unii dintre comisarii locali nu au reuşit să înţeleagă importanţa muncii lui Kollontai. În Saratov, de exemplu, departamentul de asistenţă publică a emis un

„Decret privind naţionalizarea femeilor”: acesta prevedea abolirea căsătoriei şi le permitea bărbaţilor să dea curs pornirilor lor sexuale în bordeluri autorizate. Subordonaţii lui Kollontai au înfiinţat în Vladimir un „Birou al Amorului Liber” şi au emis o proclamaţie în care se cerea ca toate femeile necăsătorite cu vârste cuprinse între optsprezece şi cincizeci de ani să se înregistreze la biroul respectiv pentru a-şi alege parteneri de sex. Proclamaţia declara că toate femeile cu vârste mai mari de optsprezece ani erau „proprietate de stat” şi le dădea bărbaţilor dreptul de a alege o femeie înregistrată, chiar şi fără consimţământul ei, pentru reproducere „în interesul statului”[25].

Puţin din munca lui Kollontai a fost cu adevărat înţeleasă. Viziunea ei despre revoluţia sexuală era în multe privinţe absolut idealistă, dar mulţi au considerat că a încurajat promiscuitatea sexuală şi anarhia morală care au bântuit Rusia după 1917. Lenin nu avea timp pentru astfel de chestiuni, fiind oarecum puritan, şi a condamnat ca „total nemarxistă” aşa-numita teorie a „paharului cu apă” privind problemele sexuale atribuită lui Kollontai. Teoria susţinea că într-o societate comunistă să-ţi satisfaci dorinţele sexuale ar trebui să fie simplu ca şi cum ai bea un pahar cu apă. „Cu siguranţă – scria el – setea trebuie potolită. Dar oare o persoană normală s-ar întinde în rigolă ca să bea dintr-o bălţoacă?” Bolşevicii autohtoni priveau cu dispreţ „munca femeilor”, poreclind Jenotdel-ul „babotdel” (de la cuvântul *baba*, care în limba rusă înseamnă „nevastă de ţăran”). Chiar şi femeile erau suspicioase în privinţa ideii de eliberare sexuală, mai ales în mediul rural, unde atitudinile patriarhale dispăreau greu. Multe se temeau că grădiniţele comunale le vor lua copiii şi îi vor transforma în orfani ai statului. Se plângeau că legile liberale din 1918 privind divorţul nu făcuseră decât să le înlesnească bărbaţilor posibilitatea de a scăpa de responsabilităţile faţă de copiii şi soţiile lor. La începutul anilor 1920, rata divorţului în Rusia ajunsese de departe cea mai mare din Europa – de douăzeci şi şase de ori mai mare decât în Europa burgheză. Femeile din clasa muncitoare dezaprobau puternic tipul de sexualitate liberală predicată de Kollontai, considerând (nu fără motiv) că le permitea bărbaţilor lor să se poarte rău cu femeile. Ele puneau mai mare preţ pe noţiunea demodată a căsătoriei, înrădăcinată în gospodăria ţărănească, văzută ca economie cooperativă, cu o diviziune a muncii pe sexe, în scopul creşterii unei familii[26].

Chestiunile sexuale nu erau singurele în care Lenin dezaproba experimentele. În materie de artă era la fel de conservator ca oricare alt burghez din secolul al XIX-lea. Nu avea timp pentru avangardă. Lenin credea că statuile revoluţionare ale avangardiştilor erau o „batjocură şi o distorsionare” a tradiţiei socialiste – un proiect de statuie care îl înfăţişa pe Marx stând în picioare pe patru elefanţi l-a făcut să spumege de furie – şi a desfiinţat cea mai cunoscută poezie a lui Maiakovski,

150.000.000, ca fiind un mare „nonsens, o prostie şi o pretenţiozitate absolută”. (Mulţi cititori s-ar putea să fie de acord.) Odată încheiat războiul civil, Lenin a privit mai îndeaproape activitatea Proletkult-ului şi a decis să-l desfiinţeze. În toamna anului 1920 subvenţiile au fost reduse drastic, Bogdanov a fost îndepărtat de la conducere, iar Lenin a lansat un atac asupra principiilor de bază ale organizaţiei. Liderul bolşevic a fost iritat de tendinţa iconoclastă a Proletkult-ului, considerând autonomia acestuia drept o ameninţare politică, şi a preferat să pună accentul pe nevoia de a construi pe temelia realizărilor culturale ale trecutului. Considera organizaţia o „facţiune a lui Bogdanov”. Proletkult-ul avea cu certitudine multe în comun cu Opoziţia Muncitorească, accentuând practic nevoia de a detrona hegemonia culturală a burgheziei, aşa cum încă se manifesta prin angajarea de „specialişti burghezi” şi chiar, nu mult mai târziu, prin NEP. Din această perspectivă, a existat o legătură directă între sentimentele antiburgheze din cadrul Proletkult-ului şi „revoluţia culturală” a lui Stalin. Din punctul de vedere al lui Lenin, desfiinţarea Proletkult-ului a fost un aspect intrinsec al tranziţiei către NEP. În timp ce NEP a fost un soi de Termidor în domeniul economiei, încetarea războiului împotriva „artei burgheze” a fost un Termidor în domeniul culturii. Amândouă s-au născut din recunoaşterea faptului că într-o ţară înapoiată ca Rusia realizările vechii civilizaţii trebuiau păstrate ca bază pe care să se edifice ordinea socialistă. Nu existau scurtături spre comunism.

La vremea respectivă Lenin a scris foarte mult despre necesitatea unei „revoluţii culturale”. Nu era suficient, susţinea el, doar să creezi un stat al muncitorilor; mai trebuiau create şi condiţiile culturale pentru lunga tranziţie spre socialism. Ceea ce puncta el în concepţia despre revoluţia culturală nu erau arta şi literatura proletare, ci ştiinţa şi tehnologia proletare. În vreme ce Proletkult-ul considera arta un mijloc de eliberare umană, Lenin considera ştiinţa un mijloc de prefacere a omului – transformând oamenii în „rotiţe” ale statului[*6]. Voia ca muncitorii ruşi „răi” şi „analfabeţi” să fie „instruiţi în cultura capitalistă” – ca să devină muncitori calificaţi şi disciplinaţi şi să-şi trimită copiii la facultăţi tehnice –, astfel încât Rusia să-şi depăşească condiţia de ţară înapoiată pe parcursul tranziţiei către socialism[27]. Bolşevismul era mai presus de toate o strategie de modernizare.

Accentul pe care Lenin îl punea pe necesitatea pregătirii tehnice într-un anumit domeniu s-a reflectat în modificările suferite de politicile pentru educaţie în perioada 1920-1921. Bolşevicii considerau educaţia unul dintre principalele mijloace de transformare a omului: prin mijlocirea şcolilor şi a organizaţiilor comuniste pentru copii şi tineret (Pionierii şi Comsomolul), urmau să îndoctrineze generaţia următoare în noul mod de viaţă colectivă. Aşa cum declara Lilina Zinoviev, care se numără printre

pionierii sistemului şcolar sovietic, la Congresul pentru Învăţământul Public din 1918:

> Trebuie să facem din tânăra generaţie o generaţie de comunişti. Copiii sunt foarte maleabili, seamănă cu ceara moale şi trebuie modelaţi pentru a deveni buni comunişti… Trebuie să-i salvăm pe copii de sub influenţa nocivă a vieţii de familie… Trebuie să-i naţionalizăm. Din primele zile ale vieţii lor ei trebuie să se afle sub influenţa benefică a şcolilor comuniste. Vor învăţa ABC-ul comunismului… Să le obligăm pe mame să-şi încredinţeze pruncii statului sovietic – iată care este sarcina noastră.

Modelul de bază al şcolii sovietice a fost Şcoala Unificată a Muncii. Înfiinţată în 1918, era menită să le ofere tuturor copiilor o educaţie generală şi gratuită până la vârsta de paisprezece ani. Dar, din cauza dificultăţilor de ordin practic ale războiului civil, nu fuseseră deschise decât puţine şcoli de acest fel. În 1920, o serie de lideri bolşevici şi de sindicat au început să ceară un sistem de instrucţie vocaţională timpurie mai limitat. Influenţaţi de planurile de militarizare ale lui Troţki, ei puneau accentul pe necesitatea de a subordona sistemul educaţional nevoilor economiei: industriile ruseşti aveau nevoie de tehnicieni calificaţi şi sarcina şcolii era să îi producă. Lunacearski s-a opus acestor solicitări, considerând că ele îi îndemnau pe toţi să renunţe la scopurile umaniste ale revoluţiei, pe care el le promovase încă de pe vremea vperediştilor. Cum bolşevicii preluaseră puterea în numele muncitorilor, susţinea el, erau obligaţi să-şi educe copiii, să-i ridice la nivelul intelectualităţii, astfel încât să devină „stăpânii industriilor”. Nu era suficient doar să fie învăţaţi să scrie şi să citească înainte de a deveni ucenici. Astfel s-ar fi reprodus diviziunile de clasă din capitalism, vechea cultură a „stăpânilor şi slugilor”, separaţi prin nivelul lor de cunoaştere. Graţie eforturilor lui Lunacearski, principiile politehnice din 1918 au fost în esenţă păstrate. În practică însă se punea un accent tot mai mare pe pregătirea vocaţională, în care mulţi copii, mai ales orfanii aflaţi în grija statului, erau obligaţi să devină ucenici în fabrici încă de la vârsta de nouă-zece ani[28].

Patronajul pe care Lenin l-a acordat ideilor lui Taylor a mers în paralel cu această tendinţă. Lenin preamărise îndelung ideile inginerului american F.W. Taylor despre „managementul ştiinţific” – folosirea studiilor despre corelarea timp-mişcare pentru subdivizarea şi automatizarea sarcinilor producţiei industriale – ca mijloc de remodelare a psihicului muncitorului, de a-l transforma într-o fiinţă disciplinată şi de a reforma întreaga societate pe principii mecaniciste. Lenin a încurajat cultul taylorist care se răspândea în Rusia la vremea respectivă. Se spunea că metodele ştiinţifice ale lui Taylor şi Henry Ford sunt cheia viitorului luminos şi prosper. Chiar şi locuitorii cătunelor îndepărtate cunoşteau numele lui Ford (unii dintre ei credeau că este un fel de

divinitate care îi îndruma pe Lenin şi Troţki în activitatea lor). Aleksei Gastev (1882-1939), inginer şi poet bolşevic, a dus aceste principii ale lui Taylor la extreme. Ca şef al Institutului Central al Muncii, înfiinţat în 1920, a efectuat experimente în care muncitorii erau antrenaţi astfel încât să ajungă să acţioneze ca nişte maşini. Sute de astfel de cursanţi, îmbrăcaţi identic, mergeau în coloană până la bancul de lucru; ordinele erau date printr-un sunet emis de maşină. Muncitorii erau instruiţi să lovească corect ţinând în mână un ciocan acţionat de o maşină, astfel încât după o jumătate de oră îşi însuşeau ritmul în care trebuiau să bată cu ciocanul. Acelaşi proces era repetat şi pentru acţiunile de şlefuire, pilire şi alte abilităţi de bază. Scopul lui Gastev, aşa cum a recunoscut chiar el, era să transforme muncitorul într-un soi de „robot uman" (nu întâmplător cuvântul „robot" provine din verbul *rabotat*, care în limba rusă înseamnă „a munci"). Întrucât Gastev considera că maşinile sunt superioare fiinţei umane, era convins că această abordare va duce la perfecţionarea omului. O considera pasul logic următor în evoluţia umană. Gastev preconiza o bravă lume nouă în care „oamenii" vor fi înlocuiţi de „unităţi proletare", într-atât de lipsite de personalitate încât nici nu va fi nevoie să li se atribuie nume. Vor fi clasificate în schimb printr-un cifru de tipul „A, B, C sau 325, 075, 0 şi aşa mai departe". Aceşti roboţi vor fi asemenea unor maşini, „incapabili de gândire individuală", şi se vor supune pur şi simplu celor care îi controlează. Un „colectivism mecanicizat va lua locul personalităţii individuale în psihologia proletariatului". Nu va mai fi nevoie de emoţii, iar sufletul omenesc nu se va mai măsura „după un strigăt sau un surâs, ci cu ajutorul unui manometru sau vitezometru". Această utopie coşmarescă a fost satirizată de Zamiatin în romanul său *Noi* (1924), care a inspirat romanul lui Orwell *O mie nouă sute optzeci şi patru*. Zamiatin descria o lume viitoare, cu fiinţe-robot, acei „noi" care se identifică după numere în loc de nume şi ale căror vieţi sunt programate în cel mai mic detaliu. Satira a fost suficient de periculoasă pentru ca *Noi* să fie interzis în Uniunea Sovietică timp de peste şaizeci de ani.

Viziunea lui Gastev despre societatea mecanizată nu era doar o fantezie inofensivă. El credea că este iminentă. *ABC-ul comunismului*, scris de Buharin şi Preobrajenski în 1919, susţinea că în curând se va naşte o „lume nouă", cu „oameni şi obiceiuri noi", în care totul va fi „calculat cu precizie". Se presupunea că laitmotivele mecaniciste ale artei proletcultiste vor încuraja apariţia acestei Lumi a Maşinilor. A existat chiar şi o Ligă a Timpului, ai cărei 25.000 de membri, împărţiţi în 800 de organizaţii locale, aveau, la momentul când Zamiatin scria romanul *Noi*, o „cronocartelă" pe care înregistrau felul în care îşi petreceau fiecare minut din zi („7.00 m-am dat jos din pat; 7.01 m-am dus la baie"), astfel încât să fie mai eficienţi în folosirea timpului. Cruciaţii acestei lumi mecanice purtau la mână nişte

ceasuri supradimensionate (în Rusia mai sunt şi astăzi la modă). Membrii autonumiţi ai unei „Poliţii a timpului” mergeau prin fabrici şi birouri încercând să eradicheze oblomovismul, obiceiul tipic rusesc al irosirii timpului. Un alt plan al lor pentru economisirea timpului consta în înlocuirea cuvintelor lungi şi a titlurilor oficiale din limba rusă cu unele mai scurte sau cu acronime. Politicienilor li s-a cerut să mai taie din comentariile prolixe, iar celor care luau cuvântul la congrese, să-şi scurteze discursurile[29].

*

Războiul împotriva religiei a jucat un rol vital în această bătălie pentru sufletul oamenilor. Bolşevicii vedeau în religie un semn de înapoiere („opiul maselor”), iar în Biserică, un rival al puterii lor. Credeau că mai ales religia ţăranilor era o prăpastie culturală fundamentală între idealurile lor iluministe şi „bezna” celor din mediul rural, oameni pe care nici nu puteau să-i înţeleagă, nici nu sperau vreodată să-i convertească la cauza lor. Războiul împotriva religiei a fost aşadar un aspect al campaniei lor mai largi de cucerire a „alterităţii” ţărănimii.

Până în 1921, războiul împotriva religiei s-a purtat mai ales cu mijloacele propagandei. Bolşevicii au încurajat valul popular de anticlericalism care confiscase pământurile bisericeşti în 1917. „Decretul privind separarea Bisericii de stat”, din ianuarie 1918, viza să-i lase pe preoţi la mila populaţiei locale, luându-le dreptul de a deţine proprietăţi – de aici înainte clădirile bisericeşti aveau să fie închiriate de la soviete – sau de a taxa serviciile religioase. Educaţia religioasă în şcoli a fost şi ea interzisă. Propaganda bolşevicilor îi caricaturiza pe preoţi ca fiind nişte paraziţi graşi ce trăiau pe spinarea ţărănimii şi complotau pentru întoarcerea ţarului. Cele mai multe ziare provinciale aveau articole regulate despre activităţile „contrarevoluţionare” ale preoţilor locali, deşi majoritatea preoţilor din parohii fie plecaseră, fie fuseseră luaţi de valul revoluţiei ţărăneşti. Nu mai este nevoie să spunem că închisorile CEKA erau pline de preoţi.

Scopul propagandei bolşevice era să înlocuiască venerarea lui Dumnezeu cu venerarea statului, să înlocuiască icoanele religioase cu cele ale revoluţiei. Comunismul era noua religie, Lenin şi Troţki, noii ei prelaţi. În acest sens, războiul bolşevicilor împotriva religiei a mers cu un pas mai departe decât campaniile iacobine de „decreştinare”: scopul lui nu era doar să submineze religia, ci să-i confişte puterile în favoarea statului.

Pe de o parte, a acţionat propaganda iconoclastă a bolşevicilor. Miracolele creştine erau demascate ca mituri. Sicriele despre care se spunea că adăpostesc relicvele „neatinse de putreziciune” ale sfinţilor ruşi erau deschise şi se dovedea că nu conţin decât schelete descărnate sau, în unele cazuri, efigii din

ceară. Se demonstra că „lacrimile” veneratelor „icoane care plâng” erau produse de nişte pompe din cauciuc acţionate atunci când se aducea o ofrandă. Respectul ţăranilor faţă de explicaţiile religioase şi superstiţioase era ridiculizat ca fiind stupid: recoltele proaste şi epidemiile trebuiau să fie evitate cu ajutorul ştiinţelor agricole şi al meteorologiei, şi nu prin ritualuri şi rugăciuni în câmp. Pentru a sublinia mai bine mesajul, „pământuri păgâne” erau cultivate alături de „pământurile lui Dumnezeu” – primele, tratate cu fertilizatori chimici, celelalte, cu apă sfinţită. Ţăranii erau plimbaţi cu aeroplanul ca să vadă cu ochii lor că în cer nu există îngeri sau dumnezei. Cea mai mare parte a presei locale avea rubrici speciale pentru acest soi de „ateism ştiinţific”. S-au publicat sute de broşuri şi de povestiri ateiste. Literatura şi muzica socotite ca fiind religioase au fost interzise. Din aceste considerente, toate lucrările lui Platon, Kant, Schopenhauer, Nietzsche şi Tolstoi au fost interzise, la fel ca şi *Recviemul* lui Mozart şi aproape toate compoziţiile lui Bach şi *Vecerniile* lui Rahmaninov. A existat şi o artă ateistă – un afiş deosebit de blasfemator o înfăţişa pe Fecioara Maria, cu pântecele mare, însărcinată, tânjind după un avort sovietic –, dar şi o cinematografie şi o dramaturgie a celor fără Dumnezeu, la fel de iconoclaste. Mai erau apoi cursurile serale şi grupurile de studiu ale „ştiinţei” ateismului (în partidul-stat, cunoaşterea temeinică era esenţială pentru promovarea în funcţie). În 1921 s-a înfiinţat Uniunea Ateilor Militanţi, având propriul ziar naţional şi sute de filiale locale, care susţineau „dezbateri” cu clerul pe tema „Există Dumnezeu?”. Aceste dezbateri presupuneau de obicei înscenarea convertirii a cel puţin unui preot, care brusc anunţa că s-a convins de inexistenţa lui Dumnezeu şi cerea autorităţilor sovietice să-i ierte greşeala. Majoritatea acestor preoţi fuseseră probabil torturaţi în închisorile CEKA sau ameninţaţi cu puşcăria, pentru a-i convinge să facă astfel de mărturisiri. Chiar şi aşa, victoria Ateilor nu era nici pe departe garantată. În cursul unei dezbateri, un preot i-a întrebat pe Atei cine a creat lumea naturală. Când i s-a răspuns că Natura s-a creat singură, prin evoluţie, au izbucnit hohote de râs în rândul ţăranilor din sală, pentru care o astfel de presupunere părea cu totul ridicolă, iar preotul a fost declarat învingător[30].

Pe de altă parte, propaganda bolşevicilor a fost cea care a susţinut comunismul ca nouă religie. Sărbătorile, ritualurile şi simbolurile statului comunist erau modelate intenţionat după corespondentele lor creştine, pe care se străduiau să le înlocuiască. Sărbătorile sovietice erau programate în aceleaşi zile cu vechile sărbători religioase: au existat un Crăciun şi un Paşte ale Comsomolului; Ziua Electricităţii cădea de sărbătoarea Sfântului Ilie; Ziua Pădurii (o revenire la trecutul păgân-arhaic), de Duminica Rusaliilor. Ziua de 1 Mai şi Ziua Revoluţiei erau supraîncărcate de simboluri religioase: defilarea armatei prin faţa Kremlinului, centrul religios al Rusiei ortodoxe, era evident o

reminiscenţă a vechilor procesiuni religioase, doar că puştile înlocuiseră crucile. Cultul lui Lenin, care a căpătat amploare în timpul războiului civil, i-a adus acestuia statutul unei zeităţi. Însuşi simbolul statului comunist, steaua roşie, era impregnat de semnificaţii religioase şi mesianice, adânc înrădăcinate în folclorul rus.

O broşură din 1918 a Armatei Roşii le explica soldaţilor de ce pe drapelul sovietic şi pe uniformele lor exista o stea roşie. A fost odată o frumoasă fată pe care o chema *Pravda* (Adevăr). Fata avea în frunte o stea roşie şi strălucitoare, care lumina tot pământul şi le aducea oamenilor adevăr, dreptate şi fericire. Într-o bună zi, *Krivda* (Minciuna), care voia să aducă întunericul şi răul pe pământ, a furat steaua cea roşie. Aşa a început domnia lui *Krivda*. În acest răstimp, *Pravda* i-a chemat pe oameni să-i găsească steaua şi să „readucă lumina adevărului pe pământ". Un tânăr viteaz a biruit-o pe *Krivda* şi forţele ei şi i-a înapoiat *Pravdei* steaua roşie. Forţele răului au fugit atunci din calea luminii „ca bufniţele şi liliecii" şi „oamenii au trăit din nou sub domnia adevărului". Broşura lămurea apoi clar parabola: „Steaua Roşie a Armatei Roşii este aşadar steaua *Pravdei*. Iar ostaşii Armatei Roşii sunt flăcăii cei viteji care luptă cu *Krivda* şi cu susţinătorii ei cei răi, pentru ca adevărul să domnească în lume şi toţi cei oprimaţi şi nedreptăţiţi de *Krivda*, toţi ţăranii şi muncitorii sărmani să trăiască bine şi în libertate"[31].

În viaţa privată, ca şi în public, ritualurile religioase au fost bolşevizate: în locul botezului, copiii erau „octombrizaţi". În cursul ceremoniilor, care au proliferat la începutul anilor 1920, părinţii promiteau să-şi crească fiii şi fiicele în spiritul comunismului; erau oferite în dar portrete ale lui Lenin copil şi se cânta *Internaţionala*. Numele alese pentru aceşti copii „octombrizaţi" – ca şi cele ale adulţilor care îşi schimbau şi ei numele de botez – erau scoase din analele revoluţiei: Marx, Engelina, Rosa (după Rosa Luxemburg), Vladlen, Ninel, Ilici şi Ilina (acronime, porecle sau anagrame pentru Lenin), Marlen (pentru Marx şi Lenin), Melor (pentru Marx, Engels, Lenin şi Revoluţia din Octombrie); Pravda, Barrikada, Fevral (februarie), Oktiabrina (octombrie), Revoliuţia (revoluţie), Parijkommuna (Comuna din Paris), Molot (ciocan), Serpina (seceră), Dazmir (Trăiască Revoluţia Mondială), Diktatura (dictatură) şi Terrora (teroare). Uneori numele erau alese pe baza unei confuzii sau pur şi simplu pentru că aveau o sonoritate străină şi erau astfel asociate cu revoluţia: Traviata, Markiza, Embrio şi Vinaigrette. Căsătoriile Roşii erau un alt ritual bolşevic, popular în rândul tinerilor comsomolişti. Erau de obicei oficiate într-o fabrică sau într-un club local. În locul altarului, cei doi stăteau cu faţa spre un portret al lui Lenin. Îşi rosteau jurămintele de credinţă unul faţă de celălalt şi faţă de principiile comunismului. În romanul său satiric *Căsătoria câinelui* (1925), Brîkin a reprodus aceste jurăminte. Cel

care oficia ceremonia întreba: „Promiteţi să urmaţi calea comunismului cu tot atâta curaj cu cât vă împotriviţi acum Bisericii şi obiceiurilor bătrânilor? Veţi face din copiii voştri Pionieri [organizaţia Comsomolului pentru copii], îi veţi educa, veţi introduce metode ştiinţifice de cultivare a pământului şi veţi lupta pentru revoluţia mondială? Atunci, în numele liderului nostru, tovarăşul Vladimir Ilici Lenin, declar încheiată Căsătoria Roşie". În fine, exista şi o Înmormântare Roşie – rezervată mai ales eroilor bolşevici –, care se inspira din tradiţiile funerare ale mişcării revoluţionare folosite iniţial la înmormântarea lui Bauman, primul bolşevic martirizat, în 1905: exista o gardă de onoare, sicriul era aşezat pe un catafalc drapat în roşu, se intona imnul funebru *Căzut-aţi victime*, se ţineau cuvântări la marginea mormântului şi se trăgeau salve de tun[32].

Începând cu 1921, războiul împotriva religiei a trecut de la nivelul cuvintelor şi al ritualurilor la închiderea bisericilor şi împuşcarea preoţilor. Lenin a fost cel care a instigat la această domnie a terorii total inutilă. În afară de Academia de Ştiinţe, Biserica era singura instituţie naţională rămasă în afara controlului partidului. Trei ani de propagandă nu reuşiseră să o submineze – în multe privinţe, războiul civil îi făcuse pe oameni să se întoarcă şi mai mult spre religie –, aşa că Lenin a încercat să o atace direct. Foametea din 1921-1922 i-a oferit pretextul de care avea nevoie. Deşi Biserica se alăturase activ campaniei de ajutorare, oferindu-se să-şi vândă o serie de bunuri nesfinţite pentru a cumpăra alimente din străinătate, Lenin a găsit o strategie care i-a îngăduit să acuze Biserica fiindcă ar fi întors în mod egoist spatele crizei. A ordonat ca Biserica să predea şi obiectele sfinţite, deşi probabil ştia că aceasta era obligată să nu se supună ordinului (folosirea laică a obiectelor sfinţite era un sacrilegiu). Această provocare avea să arate Biserica aşa cum era acuzată că este: un „duşman al poporului". Pentru a mobiliza oamenii împotriva Bisericii, presa a cerut isteric vinderea tuturor valorilor bisericeşti în folosul victimelor foametei. „Să schimbăm aurul în pâine!" a fost lozinca emoţionantă lansată atunci. Într-un ultim efort disperat de a împiedica jefuirea bisericilor, patriarhul Tihon s-a oferit să adune echivalentul în bani al valorii obiectelor sfinţite, cu ajutorul contribuţiilor voluntare şi prin vânzarea celorlalte bunuri, dar propunerea sa a fost refuzată. Pe Lenin nu banii îl interesau; el voia un pretext pentru a ataca Biserica.

În 26 februarie 1922 s-a trimis la sovietele locale un decret prin care se ordona scoaterea din biserici a tuturor obiectelor valoroase, inclusiv a celor folosite la slujbele religioase. Decretul susţinea că era necesar ca ele să fie vândute pentru a ajuta victimele foametei, dar foarte puţini din banii obţinuţi au fost folosiţi în acel scop. Bande înarmate au devastat bisericile locale, luând icoanelele şi crucifixele, pocalele şi mitrele, ba chiar şi fragmente de catapetesme. În multe cazuri mulţimea furioasă a

pus mâna pe arme ca să-şi apere biserica locală. Uneori oamenii au fost conduşi de preoţii parohi, alteori a fost vorba de reacţii spontane. În 1922 şi 1923 s-au consemnat 1.414 confruntări sângeroase. Cele mai multe au fost absolut inegale. Trupe înarmate cu mitraliere s-au luptat cu bătrâni şi femei înarmaţi doar cu furci şi puşti ruginite. Au fost ucişi 7.100 de clerici, inclusiv aproape 3.500 de călugăriţe, dar puţini soldaţi sovietici. Un astfel de conflict, care a avut loc în martie 1922 în oraşul Şuia, centru al industriei textile situat la 320 de kilometri nord-est de Moscova, l-a determinat pe Lenin să emită un ordin secret de exterminare a clerului. Evenimentul a fost unul destul de tipic: duminică, 12 martie, enoriaşii i-au alungat cu arma în mână pe reprezentanţii sovietici veniţi să jefuiască biserica locală; când aceştia din urmă s-au întors, trei zile mai târziu, cu trupe şi mitraliere, a avut loc o confruntare şi câţiva oameni au fost ucişi. În lipsa lui Lenin, Biroul Politic a votat suspendarea confiscărilor. De la reşedinţa sa de ţară de la Gorki, Lenin a aflat însă despre evenimentele din Şuia şi a transmis telefonic ordine contrare, cu instrucţiuni exprese ca ele să rămână strict secrete. Acest memorandum, publicat prima dată integral în 1990 de o revistă sovietică, dezvăluie cât de crudă era firea lui Lenin. Odată cu el este subminată imaginea „blajină" a lui Lenin din ultimii săi ani de viaţă, promovată anterior de istoricii de stânga din Occident, care ar fi vrut să credem că anii 1920 au fost o perioadă plină de speranţă a „democraţiei sovietice" înainte de instalarea stalinismului. Lenin a susţinut că evenimentele din Şuia trebuiau exploatate pentru a lega preoţimea de Sutele Negre, astfel ca Biserica să fie distrusă „pentru multe zeci de ani" şi ca să „ne asigurăm un capital de câteva sute de milioane de ruble-aur… ducându-ne la bun sfârşit sarcinile guvernamentale, în general, şi reconstrucţia economică, în particular". „Doar acum", în contextul foametei, ţăranii flămânzi vor fi „ori în favoarea noastră, ori cel puţin neutri" în acest război „crunt" împotriva Bisericii; „mai târziu nu vom mai reuşi". De aceea, a continuat Lenin:

> Am ajuns la concluzia cât se poate de clară că trebuie să lansăm cel mai decisiv şi mai neîndurător război împotriva preoţimii Sutelor Negre şi să îi suprimăm rezistenţa cu o cruzime pe care să nu o mai uite decenii de aici înainte… Cu cât reuşim să împuşcăm mai mulţi membri ai burgheziei reacţionare şi ai clerului, cu atât mai bine.

S-a estimat de curând că 8.000 de oameni au fost executaţi doar în perioada acestei campanii brutale din 1922. Patriarhul Tihon a susţinut că avea cunoştinţă de 10.000 de preoţi aflaţi în închisoare sau exilaţi, printre care 100 de episcopi. Abia după 1925, la presiunea partenerilor comerciali occidentali ai Rusiei, persecutarea Bisericii a încetat temporar[33].

Potrivit lui Gorki, bolşevicii i-au folosit în mod deliberat pe evreii care erau membri de partid pentru a duce la îndeplinire confiscarea proprietăţilor bisericeşti. I-a acuzat pe bolşevici că au stârnit intenţionat un val de antisemitism, pentru a redirecţiona furia comunităţii creştine, îndreptată asupra lor. În mai multe oraşe, ca Smolensk şi Viatka, au avut loc pogromuri împotriva evreilor, ca urmare a confiscării proprietăţilor bisericeşti. Între timp, în campania lor împotriva religiei, bolşevicii închideau sinagogile. Primele care au fost închise, în aprilie 1921, au fost cele din oraşul natal al lui Chagall, Vitebsk. Autorităţile sovietice au susţinut că era nevoie ca şase dintre cele optzeci de sinagogi ale oraşului să fie transformate în şcoli pentru predarea limbii idiş. Evreii au ocupat rapid sinagogile vizate şi au ţinut în ele slujbe de rugăciune. Autorităţile i-au alungat însă cu ajutorul trupelor, care au spart geamurile şi au scandat „Moarte jidanilor!", ucigând mai mulţi credincioşi. Nici una dintre sinagogi nu a fost folosită ca şcoală: una a devenit o universitate comunistă; alte câteva au fost transformate în cluburi muncitoreşti, iar una a devenit chiar fabrică de pantofi. Apoi alte sinagogi au fost închise în Minsk, Gomel, Odessa şi Harkov. Între 1921 şi 1925 comuniştii au închis în total 800 de sinagogi.

Era în toate acestea mai mult decât o simplă tentă de antisemitism. După spusele lui Gorki, printre membrii de rând ai partidului erau o grămadă de „vechi naţionalişti ruşi, escroci, vagabonzi, care îi disprețuiau pe evrei şi se temeau de ei". Opoziţia Muncitorească şi Opoziţia Militară, care şi-au atras sprijinul membrilor de rând ai partidului, foloseau amândouă o retorică antisemită în promovarea urii de clasă faţă de „specialiştii burghezi". Primii ani ai NEP – când s-a înregistrat un avânt al comerţului cu amănuntul, în care evreii erau în mod tradiţional dominanţi – au întărit acest antisemitism. Mai ales pentru bolşevicii de rang inferior era supărător să vadă cum negustorii „evrei preluau controlul asupra" Moscovei. În timpul războiului civil, aceşti „speculanţi" ar fi fost arestaţi; acum o duceau mai bine decât membrii de rând ai partidului, în timp ce jumătate dintre muncitorii Rusiei erau şomeri. Revoluţia, credeau ei, bătea în retragere pe frontul luptei de clasă şi rasiale. În acest context, mulţi dintre bolşevicii mai militanţi au început să susţină, aşa cum făcuse şi Marx însuşi, că evreii, ca grup social, erau sinonimi cu capitalismul – că toţi negustorii erau în esenţă „evrei". Astfel de idei au fost prevalente în campania bolşevică împotriva iudaismului, lansată în 1921. Insulta cea mai gravă a acestei campanii a fost comisă de Anul Nou evreiesc din 1921, când s-a organizat un fals „proces" al iudaismului, în scopuri propagandistice. A fost pus în scenă la acelaşi tribunal din Kiev unde fusese judecat şi nevinovatul Beilis (a se citi tot iudaismul), în 1913[34].

*

Persecutarea religiei de către bolşevici nu prea a reuşit să slăbească influenţa pe care o avea acest „opiu” asupra populaţiei. Chiar dacă în anii 1920 s-a înregistrat un declin al religiei, mai ales în rândul tineretului de la sate, care plecase la şcoală sau părăsea mediul rural pentru a se muta la oraş, acesta avea probabil legătură nu atât cu eforturile bolşevicilor, cât cu tendinţele de secularizare ale vieţii moderne. În orice caz, era un fenomen care se petrecea de zeci de ani. De fapt, dacă măsurile opresive ale bolşevicilor au avut vreun efect, acesta a fost exact cel opus – de raliere a credincioşilor în jurul credinţei lor. În ciuda separării Bisericii de stat, clerul local a continuat să fie susţinut de enoriaşi prin donaţii benevole, precum şi prin taxe şi donaţii de terenuri din partea comunelor ţărăneşti. În mod ironic, situaţia nu era prea departe de visurile preoţimii liberale din secolul al XIX-lea, despre o parohie organic autonomă. Până şi cei care nu mai aveau aceeaşi credinţă necondiţionată în religia lor continuau adeseori nu doar să o respecte, ci şi să demonstreze un profund ataşament faţă de ritualurile ei. Pruncii „octombrizaţi” şi căsătoriile „roşii” nu au reuşit să înlocuiască echivalentele lor religioase (care erau şi mai distractive). Lumea a continuat să-şi îngroape morţii mai degrabă decât să-i incinereze, în ciuda penuriei de sicrie şi de morminte disponibile şi a prevederii privind gratuitatea procedurii de incinerare, întrucât, aşa cum a explicat un funcţionar de la morgă, „ruşii încă sunt fie prea credincioşi, fie prea superstiţioşi ca să se rupă de tradiţiile ortodoxe de înmormântare”[35].

La fel ca în cazul religiei, şi în domeniile culturii şi vieţii sociale încercarea bolşevicilor de a „recrea lumea şi omul” s-au izbit de stâncile realităţii. Convingerea că natura umană putea fi schimbată prin simpla modificare a mediului social în care trăiau oamenii a fost, în multe privinţe, un vis utopic – unul dintre cele mai ambiţioase din istorie. Omul nu poate fi transformat chiar atât de uşor: natura umană se modifică mult mai lent decât ideologiile dominante sau societatea. Este poate singura lecţie morală oferită de Revoluţia Rusă şi, de fapt, de întreaga istorie teribilă a secolului acestuia, care a rezistat în timp.

Bolşevismul bate în retragere

O scrisoare trimisă de Serghei Semionov:

> Andreevskoe, 21 ianuarie 1921
> Dragă Ana,

> Viaţa în sat a ajuns insuportabilă. E drept, suntem ceva mai pricopsiţi decât ţăranii din restul Rusiei. Nici rechiziţiile de alimente, nici obligaţia muncii forţate încă nu ne-au afectat într-adevăr. Dar suferim de pe urma actelor de hoţie, prostie şi necinste comise în fiecare zi de deţinătorii locali ai puterii sovietelor şi asta face imposibilă o viaţă normală. Oamenii muncii, în numele cărora se fac toate acestea, nu mai sprijină noul regim. N-am să-i mai trimit lui Kamenev [preşedintele Sovietului din Moscova] încă o plângere. Ştii zicala: „Nimic nu-i mai rău decât un surd care nici nu te ascultă".
>
> În ciuda faptului că războiul s-a sfârşit şi s-au făcut atâtea promisiuni că ţara va fi pusă pe picioare, populaţia noastră nu crede că autorităţile sunt capabile să o facă. Este atât de sătulă şi de furioasă, atât de mistuită de sentimentul împilării, încât este incapabilă să gândească pozitiv şi nu reuşeşte să vadă nici o cale de ieşire din această situaţie. Mulţi au ajuns la disperare pentru că Wrangel şi polonezii au fost învinşi – dar nimeni nu vrea să admită că răspunsul la problemele noastre nu stă în schimbarea lucrurilor din exterior, ci în prefacerea modului în care trăim noi înşine[36].

Sentimentul de furie şi disperare pe care le exprimă scrisoarea lui Semionov era împărtăşit de ţăranii din toată Rusia. Toate idealurile revoluţiei ţărăneşti au fost distruse de regimul bolşevic. Sovietele ţăranilor din 1917, ce realizaseră într-o mare măsură vechiul ideal al libertăţii (*volia*) şi autonomiei satului, fuseseră preluate de comunişti. Fostele organe de autoguvernare ţărănească deveniseră acum organe birocratice ale statului. Revoluţia funciară, care vizase generalizarea micilor ferme ţărăneşti, era în acel moment ameninţată de fermele colective. Moşiile boierilor, despre care ţăranii credeau că le vor reveni lor, erau transferate în proprietatea statului. Şi ce fel de stat era acela? Nu unul care să-i fi ajutat pe ţărani să prospere. Statul era acela care le luase toţi fiii şi caii pentru armată, care prelungise distrugerile războiului civil, care îi silea să participe în echipe de muncă şi care le fura alimentele. „Libertatea dată de revoluţie ne-a fost luată de noul regim", i s-a plâns un ţăran unui ziarist străin, în ianuarie 1921. „Viaţa la ţară este acum la fel ca pe vremea ţarului."

În 1921, cea mai mare parte a Rusiei ţărăneşti fusese adusă în pragul unei foamete grozave. În timp ce criza foametei din 1921-1922 a fost provocată direct de un an de secetă şi geruri năprasnice, zonele cel mai profund afectate au fost în mod evident acelea care au suferit cel mai mult de pe urma rechiziţiilor din 1918-1921. În Samara, de exemplu, regiunea cea mai lovită de foamete, cantitatea de cereale rechiziţionate în perioada 1919-1920 a depăşit cu 30% surplusul real de produse recoltate, rezultatul fiind că o gospodărie ţărănească medie a pierdut din rezervele de bază 118 kilograme de cereale ce ar fi trebuit să fie folosite pentru hrană, nutreţ şi însămânţat. În condiţiile grele din 1921, aceasta a însemnat adeseori deosebirea între viaţă şi moarte.

În districtul Balaşov din provincia vecină Saratov, de unde brigada criminală a lui Ceremuhin strângea cotele, cantitatea de cereale rechiziţionate depăşea chiar recolta totală, aşa încât ţăranii au fost siliţi să le dea din stocurile pe care le acumulaseră în anii anteriori, iar în toamna lui 1920 „nu mai rămăsese nici o sămânţă pentru semănat", cum explica un funcţionar. În toate regiunile cerealiere din Rusia, bolşevicii fixaseră în mod deliberat cote de cereale mai mari decât excedentul estimat, pe motiv că ţăranii vor ascunde până la o treime din surplusul lor de alimente. Pe aceeaşi bază, brigăzile de rechiziţionare colectau practic absolut orice produse alimentare găseau prin hambarele din sate, adesea împuşcându-i pe ţăranii care le opuneau rezistenţă, acuzându-i că ar fi „culaci", chiar dacă – aşa cum mulţi funcţionari bolşevici au fost nevoiţi să admită – era de obicei vorba despre ţăranii cei mai săraci, care aveau să moară de foame dacă erau nevoiţi să predea şi ultimele lor rezerve vitale de hrană. În 1920, pe măsură ce deveneau tot mai clare semnele unei crize iminente, funcţionarii din provincii responsabili de alimente au solicitat centrului să oprească aceste colectări dezastruoase. „Pur şi simplu nu mai sunt cereale de luat", avertiza în septembrie 1920 un funcţionar din regiunea Volga locuită de germani. Cu toate acestea, Moscova făcea presiuni să obţină şi mai mult. În regiunea Volga, locuită de germani, 42% din producţia neglijabilă a anului 1920 a fost confiscată şi trimisă spre Nordul înfometat. Satele erau jefuite, copiii le erau reţinuţi pentru răscumpărare, ţăranii erau biciuiţi şi torturaţi, ca să li se stoarcă şi ultimele grăunţe[37].

La început ţăranii s-au apărat cu obişnuitele „arme ale celor slabi": rezistenţa pasivă şi subterfugiile. Cerealele şi le-au îngropat, şi-au hrănit animalele cu ele sau le-au transformat în alcool ilegal, mai degrabă decât să le cedeze bolşevicilor. Au început să pună mâna pe arme, în revolte şi răscoale locale sporadice, care au crescut ca frecvenţă şi dimensiuni şi au devenit tot mai violente. În 1918, 2.000 de membri ai brigăzilor de rechiziţionare au fost ucişi de ţăranii furioşi; în 1919, cifra a crescut la aproape 5.000; iar în 1920, la peste 8.000. În toamna anului 1920 ţara întreagă era cuprinsă de flacăra războaielor ţărăneşti. Armata de ţărani a lui Mahno, care încă număra 15.000 de soldaţi, chiar şi după înfrângerea lui Wrangel, a bântuit de-a lungul stepei ucrainene şi, alături de nenumărate alte bande locale, a reuşit până în toamna lui 1921 să paralizeze cea mai mare parte a infrastructurii rurale. În provincia Tambov, din centrul Rusiei, răscoala lui Antonov a fost susţinută practic de întreaga populaţie ţărănească: aici puterea sovietelor a încetat să mai existe între toamna anului 1920 şi vara lui 1921. Armate rebele de ţărani, la fel de distructive, deşi mai mici, au apărut şi în provinciile Voronej, Saratov, Samara, Simbirsk şi Penza, unde au creat haos şi au restrâns efectiv puterea bolşevicilor la nivelul oraşelor. Sute de bande de tâlhari controlau zonele de stepă între Ufa şi Marea

Caspică. În Don şi Kuban, pe cazaci şi pe ţărani îi unea în sfârşit ura lor faţă de bolşevici. Trupele rebele din munţii Caucaz numărau mai bine de 30.000 de luptători. În Belarus, ţăranii conduşi de naţionalişti au preluat controlul asupra celei mai mari părţi din zona rurală şi au forţat evacuarea sovietelor din Minsk şi Smolensk. De departe cea mai amplă dintre revoltele ţărăneşti (deşi cel mai puţin studiată) a izbucnit în vestul Siberiei: regiunile Tiumen, Omsk, Celiabinsk, Tobolsk, Ekaterinburg şi Tomsk, în totalitatea lor, împreună cu cele mai multe dintre oraşele importante, au căzut în mâinile ţăranilor rebeli, aproape 60.000 dintre ei înarmaţi, şi în primele şase luni din 1921 practic întreaga infrastructură a sovietelor a rămas paralizată. Acelaşi lucru s-a petrecut la scară mai mică pe tot cuprinsul Rusiei: ţăranii furioşi puneau mâna pe arme şi îi alungau pe bolşevici din sate. La mai puţin de 80 de kilometri de Kremlin, nu departe de satul Andreevskoe al lui Semionov, existau aşezări unde era periculos să calce vreun bolşevic[38].

Remarcabil la aceste războaie ţărăneşti este că au avut foarte multe caracteristici comune, în ciuda distanţelor uriaşe care le despărţeau şi a contextelor diferite în care s-au desfăşurat.

Cele mai multe dintre răscoalele mai mari au început în 1920, ca revolte ţărăneşti de mică amploare, împotriva rechiziţiilor de alimente; ele s-au extins şi au escaladat ca rezultat al abordării incompetente şi adeseori brutale a comuniştilor locali, transformându-se în războaie ţărăneşti în toată regula. Răscoala din Tambov a fost una tipică. A început în august 1920, în satul Kamenka, atunci când o brigadă de rechiziţionare a sosit să colecteze noua cotă de cereale. Cu peste unsprezece milioane de puduri, cota provinciei fusese în mod evident fixată la o valoare mult prea mare. Chiar şi Lenin se întreba în septembrie „dacă nu ar trebui să fie redusă”. Recolta din 1920 fusese una foarte slabă, iar dacă ţăranii îşi achitau integral contribuţia, nu ar mai fi rămas decât cu câte un pud de cereale de persoană, doar 10% din necesarul normal pentru hrană, însămânţare şi furaj. În octombrie apăruseră deja primele revolte provocate de foamete. În ianuarie, „jumătate din ţărănime murea de foame”, după cum explica bolşevicul Antonov-Ovseenko, trimis să ajute la înăbuşirea revoltei. Ţăranii din Kamenka erau relativ înstăriţi – ceea ce însemna că ajungeau să flămânzească mai lent decât ceilalţi –, aşa că lor li s-a impus o cotă suplimentară. Au refuzat să o plătească, i-au ucis pe mai mulţi membri ai brigăzii de rechiziţionare şi s-au înarmat cu puşti şi cu furci ca să respingă întăririle trimise de Sovietul din Tambov să le înăbuşe revolta. Satele învecinate s-au alăturat răscoalei şi curând s-a organizat şi o armată ţărănească rudimentară. Aceasta a luptat sub drapelul roşu – recuperarea simbolurilor revoluţiei a reprezentat un aspect important al acestor răscoale populare – şi a fost condusă de Grigori Plejnikov, un ţăran din partea locului, erou eser care în 1905 şi 1917 organizase

războiul împotriva moşiilor boiereşti. Între timp, la nivelul satelor a început să-şi facă apariţia o reţea de Uniuni Ţărăneşti (STK) – adeseori organizate de eserii locali – care au înlocuit sovietele şi au contribuit la aprovizionarea armatei de insurgenţi. Peste cincizeci de comunişti au fost împuşcaţi.

Viteza cu care se răspândea revolta i-a luat pe nepregătite pe bolşevicii din Tambov. Aparatul de stat şi al sovietelor din provincie devenise extrem de slab. Oamenii părăseau în masă partidul – mulţi dintre ei erau foşti eseri care aveau să li se alăture curând rebelilor –, iar grevele din industrie şi scandalurile de corupţie făcuseră din apartenenţa la partidul bolşevicilor atât un pericol, cât şi un motiv de ruşine. Din cauza războiului cu Polonia, în garnizoana provinciei mai erau doar 3.000 de soldaţi ai Armatei Roşii, dintre care pe cei mai mulţi nu te puteai bizui. Nu aveau decât o singură mitralieră pentru întregul district Kirsanov. Rebelii au profitat de această slăbiciune şi au luat cu asalt capitala provinciei. Pe măsură ce se apropiau de Tambov, li s-au alăturat mii de ţărani. Bolşevicii au intrat în panică. Atunci când au sosit întăririle, i-au respins pe rebeli şi au declanşat o campanie de teroare prin sate. Mai multe redute ale rebelilor au fost arse din temelii, au fost confiscate cirezi întregi de vite, iar sute de ţărani au fost executaţi. Totul nu a făcut însă decât să înteţească flacăra războiului ţărănesc. „De spaimă, întreaga populaţie a luat calea codrului şi s-a alăturat rebelilor”, raporta un comunist de prin partea locului. „Chiar şi ţăranii care odată ne erau loiali nu mai au nimic de pierdut şi s-au alăturat revoltei.” De la Kirsanov răscoala s-a întins curând în toată jumătatea sudică a provinciei Tambov şi în unele zone din provinciile vecine, Saratov, Voronej şi Penza. A fost momentul în care Aleksandr Antonov, un activist eser de stânga, a preluat conducerea răscoalei, iar până la sfârşitul anului 1920 a extins-o într-atât, încât Lenin însuşi a recunoscut mai târziu că a fost cea mai mare ameninţare la adresa regimului său pe care a avut-o de înfruntat[39].

Propaganda sovietică i-a înfăţişat pe ţăranii rebeli drept „culaci”. Dovezile indică însă contrariul, şi anume că în general a fost vorba despre revolte ţărăneşti. Armatele rebele erau în esenţă constituite din ţărani simpli, aşa cum o sugerează şi uneltele agricole pe care le-au folosit drept arme – furci, topoare, sape –, deşi cei care dezertaseră din armatele războiului civil s-au alăturat şi ei şi au jucat adeseori un rol major. În ajunul răscoalei, în provincia Tambov erau 110.000 de dezertori, dintre care 60.000 se aflau în zonele împădurite din jurul Kirsanovului. Mulţi dintre rebeli erau tineri săraci – majoritatea sub vârsta de 25 de ani. Descrierea făcută armatei ţărăneşti a lui Popov, din provincia Saratov, îi prezenta pe ţărani drept „îmbrăcaţi în zdrenţe”, chiar dacă unii purtau uniforme furate. Potrivit membrilor de partid din Buguruslan, bandele din stepa Orenburg erau alcătuite din:

> …oameni care au fost complet marginalizaţi din cauza sărăciei şi a foametei. Culacii îi ajută pe bandiţi din punct de vedere material, dar arareori pun ei înşişi mâna pe arme. Bandelor le este foarte uşor să racoleze susţinători. Lozinca „Ucideţi-i pe comunişti! Distrugeţi cooperativele agricole!" este foarte populară în rândul ţăranilor celor mai înapoiaţi şi mai oprimaţi.

În mod inevitabil, dată fiind disoluţia generală a ordinii, au fost şi elemente criminale care s-au alipit armatelor ţărăneşti, jefuind proprietăţi şi violând femei, fapt care ulterior i-a ajutat pe bolşevici să-i izoleze pe rebeli de populaţia locală[40].

Forţa armatelor rebele a constat în legăturile lor strânse cu satul: aceasta le-a permis să ducă lupte de gherilă, care i-au derutat foarte mult pe comandanţii Armatei Roşii. Ceea ce au aflat americanii mai târziu în Vietnam – că trupele convenţionale, oricât de bine dotate, nu sunt echipate corespunzător ca să facă faţă unei armate ţărăneşti bine susţinute –, ruşii descoperiseră încă din 1921 (şi au redescoperit şaizeci de ani mai târziu, în Afganistan). Armatele rebele erau organizate ca trupe de partizani, fiecare sat fiind responsabil de mobilizarea, echiparea şi hrănirea propriilor trupe. Având legături strânse cu comunele săteşti, STK a îndeplinit aceste funcţii în Tambov şi în unele părţi din vestul Siberiei. În alte părţi înseşi comunele au făcut asta. Biserica şi eserii locali, mai ales cei din aripa stângă a partidului, au ajutat şi ei la organizarea revoltei în unele regiuni, deşi rolul exact al conducerii Partidului Socialist-Revoluţionar este încă învăluit în mister[41].

Cu sprijinul populaţiei locale, armatele rebele au fost, după expresia lui Antonov-Ovseenko, „aproape invulnerabile, extraordinar de invizibile şi, ca să spunem aşa, ubicue". Ţăranii erau ochii şi urechile armatelor rebele – femei, copii şi chiar cerşetori serveau ca spioni – şi pretutindeni Roşiii riscau să cadă în ambuscadă. Însă, când îi urmăreau pe rebeli, aceştia dispăreau brusc – fie amestecându-se printre localnici, fie călare pe cai odihniţi, oferiţi de ţărani, devansându-i astfel cu mult pe urmăritorii lor Roşii. Acolo unde Roşiii parcurgeau 50 de kilometri pe zi, rebelii puteau să facă până la 160 de kilometri. În plus, faptul că ei cunoşteau locurile ca în palmă le-a permis să se deplaseze cu uşurinţă în teren şi să lanseze atacuri nocturne. Această mobilitate extremă compensa cu uşurinţă lipsa artileriei. Pur şi simplu le suflau Roşiilor în ceafă şi comandanţii acestora se plângeau că rebelii sunt „pretutindeni". În loc să se lupte cu Roşiii în câmp deschis, rebelii au rămas în zonele colinare şi împădurite, aşteptând momentul potrivit pentru a lansa un atac surpriză, făcându-se apoi nevăzuţi. Strategia lor era pur defensivă: scopul lor nu era să atace Moscova – şi nici măcar oraşele din zonă –, ci să se izoleze de influenţa metropolei. Aruncau în aer podurile, tăiau stâlpii de telegraf şi demontau liniile ferate, pentru a-i paraliza pe Roşii. Era greu să faci faţă unor astfel de tactici, mai

ales ţinând cont de faptul că nici unul dintre comandanţii Roşiilor nu se mai confruntase până atunci cu aşa ceva. Primele unităţi mici trimise să lupte cu rebelii au fost înfrânte aproape toate – Tuhacevski a spus că „singura lor noimă a fost să-i înarmeze pe rebeli" – şi au devenit rapid demoralizate. Mulţi Roşii chiar li s-au alăturat rebelilor[42].

Scopurile şi ideologia revoltelor au fost surprinzător de uniforme şi au reflectat aspiraţiile comune ale revoluţiei ţărăneşti de pe tot cuprinsul Rusiei şi al Ucrainei. Toate răscoalele au vizat restabilirea autoguvernării ţărăneşti din 1917-1918. Cei mai mulţi şi-au exprimat dorinţa în lozinca „Puterea sovietelor fără comunişti!" sau în variaţii pe această temă. Aceeaşi idee fundamentală a fost uneori exprimată prin lozinci destul de confuze: „Trăiască Lenin! Jos Troţki!" sau „Trăiască bolşevicii! Moarte comuniştilor!". Mulţi ţărani trăiau cu iluzia că bolşevicii şi comuniştii erau partide diferite: anunţul schimbării numelui partidului, în 1918, încă nu ajunsese în satele îndepărtate. Ţăranii credeau că „Lenin" şi „bolşevicii" le aduseseră pacea, că ei le dăduseră posibilitatea să pună mâna pe pământurile moşierilor, să-şi vândă liber produsele alimentare pe piaţă şi să-şi reglementeze comunităţile locale cu ajutorul propriilor soviete alese. În acelaşi timp, credeau că „Troţki" şi „comuniştii" aduseseră războiul civil, le luaseră pământurile moşiereşti şi le folosiseră pentru a înfiinţa cooperativele agricole, eliminaseră comerţul liber, prin rechiziţionări, şi le uzurpaseră sovietele locale.

Cu lozinca despre puterea sovietelor, ţăranii rebeli fără îndoială încercau în parte să dea protestului lor o formă „legitimă". Uneori îşi numeau organele de conducere rebele „soviete". În ciuda acestei ipocrizii, angajamentul lor faţă de idealul democratic al revoluţiei nu era totuşi mai puţin real. Toate mişcările ţărăneşti le erau ostile Albilor – şi e semnificativ faptul că nici una dintre ele nu a luat amploare decât după înfrângerea Albilor. Mulţi dintre liderii rebelilor (de exemplu Mahno, Sapojkov, Mironov, Serov, Vahulin, Maslakov şi Kolesov) luptaseră alături de Roşii şi împotriva Albilor, distingându-se adeseori în luptă. Alţii fuseseră funcţionari în cadrul sovietelor. Antonov fusese şeful poliţiei din districtul Kirsanov până în 1918, când, la fel ca restul eserilor de stânga, s-a rupt de bolşevici şi a transformat districtul într-un bastion al revoltei. Sapojkov – care în vara anului 1920 a condus o armată de ţărani rebeli în districtul Novouzensk, din Samara – fusese anterior preşedintele Sovietului din Novouzensk, un erou în lupta de apărare împotriva cazacilor şi un lider al mişcării ilegale a bolşevicilor din Samara împotriva Komuci. Piatakov, un lider al ţăranilor rebeli din provincia vecină, Saratov, fusese comisar pentru Aprovizionare în cadrul Sovietului. Voronovici, unul dintre liderii rebelilor din Caucaz, fusese în 1917 preşedintele Sovietului din Luga. Participase chiar şi la apărarea Petrogradului împotriva lui Kornilov[43].

Adeseori, ţăranii numeau revoltele lor „revoluţie” – şi exact asta voiau. La fel ca în 1917, cea mai mare parte a infrastructurii rurale a statului a fost măturată de valul uriaş al furiei şi distrugerii ţărăneşti. A fost un război crâncen de răzbunare împotriva regimului comunist. Mii de bolşevici au fost ucişi cu brutalitate. Mulţi au fost supuşi unor torturi înfiorătoare (şi încărcate de simbolism): li s-au tăiat urechile şi limba, li s-au scos ochii; le-au fost retezate membrele, capul şi organele genitale; li s-au despicat burţile, care le-au fost umplute cu grâu; au fost înfieraţi pe frunte şi pe tors cu cruci; comuniştii erau ţintuiţi de copaci, îngropaţi de vii, înecaţi sub gheaţă, îngropaţi până la gât şi mâncaţi de câini sau de şobolani, în timp ce mulţimea de ţărani privea şi aclama. Au fost devastate birourile partidului şi ale sovietelor. Secţiile de poliţie şi tribunalele locale au fost arse din temelii. Şcolile sovietelor şi centrele de propagandă au fost vandalizate. Cât priveşte cooperativele agricole, ele au fost distruse în cea mai mare parte, iar uneltele şi animalele au fost reîmpărţite între ţărani. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu staţiile de colectare a cerealelor, cu morile, distileriile, fabricile de bere şi brutăriile. Odată ce forţele rebele capturau un obiectiv, „mulţimi imense de ţărani” le urmau, scoteau bob cu bob cerealele rechiziţionate şi le cărau înapoi în satele lor, cu căruţele. Această recuperare a „proprietăţii poporului” – de fapt o nouă „spoliere a spoliatorilor” – a ajutat armatele rebele să-şi consolideze sprijinul din partea populaţiei locale. Nu toţi rebelii au acţionat însă ca Robin Hood. Banditismul a jucat şi el un rol. Majoritatea armatelor rebele au jefuit trenuri. În primăvara anului 1921, în regiunea Donbass se spunea că astfel de jafuri erau „aproape la ordinea zilei”. Raidurile asupra oraşelor din zonă şi uneori şi asupra fermierilor reprezentau o altă sursă frecventă de aprovizionare. Apariţia acestor forţe rebele, cu cirezile lor imense de vite furate şi lungile lor caravane cu armament militar, butoaie cu alcool şi saci de cereale, trebuie să fi fost foarte pitoreşti. Partizanii lui Antonov au plecat de la Kniazeva, în districtul Serdobsk, cu toate costumele şi recuzita teatrului local, inclusiv lanterne magice, marionete şi turnuri. Un martor ocular a descris armata rebelă a lui Popov din oraşul Hvalînsk, pe Volga, ca un lung şir de care cu mitraliere, fiecare tras de şase cai:

> …carele erau pline de pete de sânge, iar caii erau împodobiţi cu panglici şi fâşii de pânză viu colorate. Zece dintre care cărau şi gramofoane, în timp ce în altele erau butoaie cu bere şi votcă. Cât era ziua de lungă, bandiţii cântau şi dănţuiau, iar oraşul era potopit de un vacarm inimaginabil[44].

În cea mai mare parte a zonelor rurale, în martie 1921, puterea sovietelor încetase să mai existe. Organizaţiile bolşevice din provincie au trimis la Moscova telegrame disperate, în care susţineau că nu au cum să le reziste rebelilor şi cereau de urgenţă

întăriri. Furnizarea de cereale către oraşe a fost practic sistată în regiunile ce reprezentau redute ale rebelilor. Pe măsură ce se adâncea criza urbană a alimentelor şi tot mai mulţi muncitori intrau în grevă, a devenit clar că bolşevicii se confruntau cu o situaţie revoluţionară. Lenin a intrat în panică: în fiecare zi îi bombarda pe comandanţii locali ai Roşiilor cu cereri furioase ca revoltele să fie înăbuşite cât mai repede cu putinţă, prin orice mijloace. „Abia dacă mai rezistăm", a recunoscut el în martie. Războaiele ţărăneşti, a declarat el la şedinţa de deschidere a Congresului al X-lea al Partidului, din 8 martie, erau „cu mult mai periculoase decât toţi Denikinii, Iudenicii şi Kolceakii la un loc"[45]. Împreună cu grevele şi revolta din martie a marinarilor din Kronstadt, ele aveau să forţeze Congresul să renunţe în sfârşit la detestatele politici ale comunismului de război şi să revină la liberul schimb din cadrul NEP. Era o încercare disperată de a opri tăvălugul acelei revoluţii populare. După ce i-au învins pe Albi, susţinuţi de nu mai puţin de opt puteri occidentale, bolşevicii s-au predat în faţa ţărănimii.

*

Valul de greve muncitoreşti care a măturat Rusia în februarie 1921 a fost la fel de revoluţionar ca şi revoltele ţărăneşti. Date fiind pedepsele la care se puteau aştepta greviştii (demiterea pe loc, arestarea şi închisoarea, ba chiar şi executarea), organizarea unei greve în 1921 era un act de curaj, un act de sfidare. Dacă grevele anterioare fuseseră un mijloc de negociere cu regimul, cele din 1921 au fost o ultimă încercare disperată de a-l înlătura.

Vorba lui Marx „Muncitori, nu aveţi nimic de pierdut în afară de lanţuri!" nu fusese niciodată mai adevărată. Fabrica militarizată înrobise clasa muncitoare. Pentru că nu aveau suficiente produse alimentare ca să-i stimuleze pe muncitori, bolşevicii se bazau doar pe coerciţie. Dacă fabricile nu reuşeau să atingă cotele de producţie stabilite, muncitorii nu îşi mai primeau raţiile şi aşa mici, erau închişi, chiar împuşcaţi. Cu recolta slabă şi reticenţele tot mai mari ale ţărănimii de a renunţa la cerealele lor, în iarna 1920-1921 rezervele de alimente din oraşe au ajuns la un nivel periculos de scăzut. Perturbarea transportului din cauza ninsorilor abundente a înrăutăţit şi mai mult situaţia. Pe 22 ianuarie, raţia de pâine a fost redusă cu o treime în mai multe oraşe, printre care Moscova şi Petrograd. Nici măcar muncitorilor celor mai privilegiaţi nu li se dădeau decât 1.000 de calorii pe zi. Sute de fabrici din toată ţara au fost silite să-şi închidă porţile din cauza penuriei de combustibil. Menşevicul Fedor Dan a văzut muncitori şi soldaţi înfometaţi care cerşeau mâncare pe străzile din Petrograd. Femeile stăteau toată noaptea la cozi ca să cumpere o

pâine[46]. Era un tablou ce amintea de situaţia din ajunul Revoluţiei din Februarie.

Moscova a fost primul oraş unde situaţia a degenerat. O serie de adunări muncitoreşti au cerut desfiinţarea privilegiilor pentru comunişti, restabilirea comerţului liber şi a liberei circulaţii (dreptul de a călători în zona rurală şi de a face schimb de mărfuri cu ţăranii), libertăţi civile şi reinstaurarea Adunării Constituante. În fabrici au fost arborate drapele albe, semnul tradiţional al protestelor clasei muncitoare. Tipografii din Moscova au preluat conducerea: organizaseră un protest asemănător în mai 1920, iar în cadrul sindicatului lor atât menşevicii, cât şi eserii reprezentau o forţă. Nemulţumirea generală era însă atât de mare, încât mişcarea de protest nu a avut nevoie de prea multă încurajare. Bolşevicii au trimis emisari prin fabrici, încercând să dezamorseze situaţia; au fost însă huiduiţi fără milă. Conform unei relatări (destul de îndoielnice), Lenin însuşi a apărut la o adunare gălăgioasă a oţelarilor şi i-a întrebat pe cei care îl ascultau – şi care îl acuzaseră că a dus ţara la ruină – dacă i-ar fi preferat pe Albi. Întrebarea lui a primit însă un răspuns furios: „Să vină cine-or veni, albi, negri sau diavoli – doar să plecaţi voi”. Pe 21 februarie, mii de muncitori au intrat în grevă. Mase uriaşe de demonstranţi au defilat pe străzile din cartierul Hamovniki şi, după ce tentativele de a-i dispersa au eşuat, au fost chemate trupele. La fel ca în februarie 1917, soldaţii au refuzat totuşi să tragă asupra mulţimii, trebuind să fie convocate detaşamente speciale de comunişti (CiON – *Ciasti Osobogo Naznaceniia*, Unităţi cu Destinaţii Speciale), care au ucis mai mulţi muncitori. A doua zi, pe străzi au apărut mulţimi şi mai numeroase. Au luat cu asalt cazarma din Hamovniki şi au încercat să-i scoată afară pe soldaţi; însă soldaţii erau baricadaţi înăuntru şi detaşamentele comuniste au dispersat încă o dată mulţimea făcând uz de forţă. Pe 23 februarie, când 10.000 de muncitori au mărşăluit pe străzi în semn de protest, în capitală a fost declarată legea marţială[47].

Între timp, au început greve şi în Petrograd. Pe 22 februarie, numeroase fabrici au organizat mitinguri de protest. La fel ca la Moscova, muncitorii au cerut eliminarea raţiilor privilegiate ale comuniştilor, restabilirea comerţului liber şi a liberei circulaţii şi, sub influenţa menşevicilor şi a eserilor, alegeri libere pentru soviete şi convocarea Adunării Constituante. În următoarele trei zile mii de muncitori au intrat în grevă. Toate marile uzine metalurgice – Putilov, Trubocinîi, Baltic şi Obuhovski – s-au alăturat mişcării, împreună cu cele mai multe dintre şantierele navale şi docuri. A fost practic o grevă generală. Pe Nevski Prospekt şi în insula Vasilevski au avut loc ciocniri între greviştii şi trupe. Unii militari au tras în muncitori, ucigând şi rănind cel puţin treizeci, dar câteva mii de soldaţi, inclusiv regimentele Izmailovski şi Finlanda, au trecut de partea mulţimii. Chiar şi marinarii de pe *Aurora*, simbolul plutitor al puterii bolşevice, care

andocase în oraş pentru reparaţii în timpul iernii, au debarcat pentru a se alătura demonstraţiilor.

Nu era nevoie să fii geniu ca să înţelegi că era exact aceeaşi situaţie care, în urmă cu patru ani, declanşase revolta garnizoanei din Petrograd, ce a dus la prăbuşirea regimului ţarist. Bolşevicii erau îngroziţi de posibilitatea unei noi revolte şi au făcut tot ce puteau pentru a-i ţine pe soldaţi în garnizoană. Le-au luat chiar şi bocancii, sub pretextul că le dau alţii noi, pentru a-i împiedica pe soldaţi să iasă. Pe 25 februarie, în oraş s-a instaurat legea marţială. Întreaga putere a fost învestită într-un Comitet Special al Apărării, condus de Zinoviev. Şeful partidului, tinzând întotdeauna să se panicheze în astfel de situaţii, a lansat către muncitori un apel isteric, în care îi implora să se întoarcă la lucru şi le promitea să le îmbunătăţească situaţia economică. În acest răstimp, CEKA aresta sute de grevişti – laolaltă cu majoritatea menşevicilor şi eserilor din oraş –, iar altor mii de grevişti li se bloca accesul în fabrici, lipsindu-i astfel de raţii. Toate acestea aveau să exacerbeze grevele. Muncitorii cereau acum în mod deschis răsturnarea regimului bolşevic. Pe 27 februarie, la a patra aniversare a revoluţiei, pe străzi a apărut următoarea proclamaţie – o chemare la o nouă revoluţie:

> Mai întâi de toate muncitorii şi ţăranii au nevoie de libertate. Nu vor să trăiască după decretele bolşevicilor. Ei vor să-şi controleze singuri destinele.
>
> Cerem eliberarea tuturor socialiştilor arestaţi şi a muncitorilor care nu aparţin nici unui partid; abolirea legii marţiale; libertatea de exprimare, libertatea presei, libertatea de asociere pentru toţi cei ce muncesc; alegeri libere pentru comitetele de fabrică, sindicate şi soviete.
>
> Cereţi organizarea de întruniri, votaţi rezoluţii, trimiteţi delegaţi la autorităţi, contribuiţi la îndeplinirea revendicărilor voastre[48].

În aceeaşi zi revolta s-a întins dincolo de Golful Finladei, la baza navală din Kronstadt: se făcea încă un pas spre o revoluţie reală. În 1917, Troţki îi numise pe marinarii din Kronstadt „mândria şi gloria revoluţiei ruse”[*7]. Ei au fost primii care au cerut puterea sovietelor şi au jucat un rol important în evenimentele din octombrie. Kronstadtul fusese însă mereu un bastion turbulent al maximalismului revoluţionar. Marinarii lui erau în egală măsură anarhişti şi bolşevici. Ceea ce voiau de fapt era o Republică Sovietică Independentă a Kronstadtului – un soi de versiune insulară a Comunei din Paris –, şi nu un stat centralizat. Până în vara anului 1918, Sovietul din Kronstadt a fost guvernat de o largă coaliţie a tuturor partidelor de extremă stângă. Executivul era ales în funcţie de competenţa membrilor, şi nu în funcţie de apartenenţa politică şi era subordonat direct sovietelor alese (sau „colectivelor truditoare”) din baza navală. Pentru bolşevici o asemenea democraţie era intolerabilă. Au epurat

Sovietul de toate celelalte partide şi l-au transformat într-un organ birocratic al statului lor. Marinarii au devenit repede nemulţumiţi. Deşi în octombrie 1919 au luptat pentru Roşii în timpul apărării Petrogradului, nu au făcut-o decât ca să-i înfrângă pe Albi, pe care îi considerau un pericol chiar mai mare decât bolşevicii. Odată încheiat războiul civil, mateloţii şi-au îndreptat furia către Roşii. Au condamnat felul în care era tratată ţărănimea. Mulţi dintre marinarii din Kronstadt proveneau din zone rurale – Ucraina şi Tambov erau deosebit de bine reprezentate – şi erau şocaţi de ceea ce au descoperit acolo când s-au întors acasă în permisie. „Noi avem o fermă ţărănească obişnuită", scria un membru al echipajului de pe *Petropavlovsk* în noiembrie 1920, aflând că vaca familiei sale fusese rechiziţionată. „Totuşi, când eu şi fratele meu ne întoarcem acasă, după ce am slujit republica sovietică, lumea se strâmbă la ferma noastră amărâtă şi zice: «Pentru ce aţi luptat? Ce v-a dat republica sovietică?»." Stilul de viaţă feudal al şefilor comunişti a reprezentat o altă sursă a resentimentelor tot mai profunde iscate atât în rândul marinarilor, cât şi al membrilor de rând ai partidului. Raskolnikov, liderul bolşevic din Kronstadt în 1917, a revenit la baza navală în 1920, ca proaspăt comandant suprem al Flotei din Marea Baltică, unde trăia ca un lord, alături de eleganta sa soţie, comisarul bolşevic Larisa Reisner, bucurându-se de banchete, automobile cu şofer şi servitori. Reisner avea chiar o garderobă de rochii rechiziţionate pentru ea de la aristocraţi. În a doua parte a anului 1920, jumătate dintre bolşevicii din Kronstadt deveniseră atât de dezamăgiţi, încât şi-au rupt carnetele de partid[49].

Când la urechile marinarilor din Kronstadt au ajuns veştile despre grevele din Petrograd, aceştia au trimis în oraş o delegaţie care să-i ţină la curent cu evoluţia acestora. La întoarcerea delegaţiei, pe 28 februarie, echipajul de pe *Petropavlovsk*, o fostă redută bolşevică, a arborat şi el flamura revoltei şi a emis o proclamaţie în care cerea alegeri libere pentru soviete, libertatea de exprimare, libertatea presei şi dreptul la libera asociere (fie şi numai pentru muncitori şi ţărani, pentru partidele de stânga şi pentru sindicate), „raţii egale pentru toţi oamenii muncii" şi „libertatea ţăranilor de a munci pământul aşa cum consideră nimerit", cu condiţia să nu folosească mână de lucru plătită. În vreme ce rezoluţiile muncitorilor cereau reconvocarea Adunării Constituante, marinarii se opuneau în continuare acestei revendicări. Adunarea Constituantă fusese dizolvată forţat de către un grup anarhist de marinari din Kronstadt, în ianuarie 1918. Programul lor a rămas axat strict pe soviet, în sensul că urmăreau reinstituirea sovietului lor multipartinic din 1918. Mai mult, spre deosebire de ţăranii rebeli, a căror lozincă era „Soviete *fără* comunişti!", marinarii erau chiar pregătiţi să-i accepte pe bolşevici în această coaliţie, cu condiţia să adopte principiile democraţiei sovietelor şi să renunţe la dictatura lor. Aşa se explică de ce mai

bine de jumătate dintre bolşevicii de rând din Kronstadt au decis să se alăture revoltei, o situaţie unică în contextul revoltelor din 1921.

Stânjeniţi de pierderea acestei foste redute a lor, bolşevicii au încercat să susţină că rebelii din Kronstadt nu erau aceiaşi din 1917, că mateloţii proletari cei mai buni pieriseră în războiul civil şi fuseseră înlocuiţi de „flăcăi de la ţară în uniforme de marinari", care au adus cu ei atitudinile „anarhiste" şi „mic-burgheze" ale satului. Aşa cum a arătat Israel Getzler, era de fapt vorba despre o situaţie în care bolşevicii au fost abandonaţi de fiii lor favoriţi. În 1921, rebelii din Kronstadt erau în esenţă aceiaşi din 1917. Majoritatea liderilor lor erau marinari veterani ai Flotei Kronstadt. Unii dintre ei, ca eserul maximalist Anatoli Lamanov, ideologul-şef al revoltei, fuseseră membri importanţi ai Sovietului din Kronstadt din 1917-1918. Pe cele două vase importante implicate în revoltă, *Petropavlovsk* şi *Sevastopol*, 94% dintre membrii echipajelor fuseseră recrutaţi înainte de 1918[50]. Prin participanţii ei, ca şi prin ideologie, revolta a fost o revenire la zilele revoluţionare ale anului 1917.

Pe 1 martie, furia şi entuziasmul revoluţionare s-au revărsat pe străzi. La un miting de masă din Piaţa Ancorei, la care au participat 15.000 de oameni – aproape o treime din populaţia Kronstadtului –, s-a adoptat o rezoluţie prin care se cerea reorganizarea alegerilor pentru Soviet. Kalinin, trimis să-i liniştească pe marinari, a fost întrerupt de exclamaţii dezaprobatoare, iar Kuzmin, un comisar bolşevic al flotei, a fost alungat de pe podium în huiduielile mulţimii. A doua zi, 300 de delegaţi de pe diferite nave şi şantiere navale s-au întrunit pentru a alege un nou Soviet. Bolşevicii rebeli reprezentau o minoritate importantă în rândul delegaţilor. Alarmaţi de zvonurile conform cărora gărzile comuniste erau pe punctul de a-i ataca, delegaţii au hotărât să aleagă un comitet revoluţionar, compus din cinci membri, care s-a apucat în grabă să organizeze apărarea insulei. Reînviase vechiul spirit al improvizaţiei revoluţionare.

Deşi zvonurile s-au dovedit a fi false, bolşevicii din Petrograd erau într-adevăr pregătiţi să înăbuşe revolta. Nu puteau aştepta să se stingă de la sine. Deja inspira revolte şi în alte oraşe, ca, de exemplu, Kazan şi Nijni Novgorod. În plus, Golful Finlandei, blocat de gheaţă, era pe cale să se dezgheţe şi aceasta făcea ca fortăreaţa, cu toată flota eliberată din strânsoarea gheţii, să fie practic inexpugnabilă. Pe 2 martie, în întreaga provincie Petrograd a fost instituită legea marţială. De-a lungul liniei de coastă din dreptul Kronstadtului au fost comasate trupe şi artilerie. La fel ca în cazul apărării Petrogradului de Albi, Troţki a fost trimis în fosta capitală pentru a prelua comanda operaţiunilor. A sosit pe 5 martie şi le-a ordonat răzvrătiţilor să se predea imediat. Într-un ultimatum care semăna cu al unui guvernator de provincie din secolul al XIX-lea transmis ţăranilor răsculaţi, i-a avertizat pe

rebeli că vor fi „împuşcaţi ca potârnichile” dacă nu se predau în douăzeci şi patru de ore. Troţki a ordonat arestarea familiilor marinarilor care locuiau în Petrograd, ca ostatici. Când şeful organizaţiei CEKA din Petrograd a explicat insistent că revolta era una „spontană”, Troţki a telegrafiat la Moscova, cerând ca acesta să fie demis[51].

Asaltul a început pe 7 martie. O zi întreagă artileria grea a bolşevicilor de pe coasta nord-vestică a bombardat fortăreaţa. Era Ziua Muncitoarelor şi, în vacarmul exploziilor, postul de radio din Kronstadt le transmitea felicitări femeilor din întreaga lume. Aleksadr Berkman, aflat la treizeci de kilometri, pe Nevski Prospekt, putea să audă bubuitul îndepărtat al tunurilor. Anarhistul american, a cărui credinţă în revoluţie fusese brusc reînviată de izbucnirea revoltei, nota în jurnalul lui, în ziua respectivă, la ora 18.00: „Kronstadtul este atacat! Zile de chin şi canonade. Inima mi-e încremenită de disperare; ceva a murit în mine”. Scopul bombardamentelor era să „înmoaie” fortăreaţa în timp ce se pregătea atacul peste podul de gheaţă. Trupele trebuiau să traverseze în goană porţiunea îngrozitoare de opt kilometri de gheaţă, sub tirul tunurilor de pe navele şi din forturile Kronstadtului. Evident că moralul era destul de scăzut în rândul recruţilor, iar Tuhacevski, care fusese însărcinat cu această operaţiune, a trebuit să plaseze şi trupe speciale, de securitate printre celelalte unităţi comuniste, ameninţate de mitralierele CEKA, instalate în spatele lor, ca să se asigure că nu o rup la fugă. A doua zi, dis-de-dimineaţă, au început să avanseze: viscolul care se stârnise le-a asigurat camuflajul şi unora dintre trupele de avangardă li s-au dat cearceafuri albe. Asaltul s-a încheiat totuşi cu un dezastru. Artileria grea a răzvrătiţilor a croit în gheaţă canale în care multe dintre trupele de asalt, orbite de viscol, au căzut şi s-au înecat. Două mii de soldaţi au fost seceraţi de mitralierele avanposturilor. După ce viscolul s-a potolit, imensa întindere de gheaţă s-a arătat vederii presărată cu cadavre[52].

Între timp, în toiul acestor confruntări, răzvrătiţii au început să-şi facă „revoluţia”. A fost o republică edificată în focul luptei. În cele optsprezece zile febrile de guvernare (1-18 martie), Comitetul Revoluţionar din Kronstadt a desfiinţat aparatul comunist de stat, a organizat noi alegeri sindicale şi a pregătit alegerile pentru Soviet. Pe 8 martie, ediţia locală a ziarului *Izvestia* a publicat declaraţia „Pentru ce luptăm”. Era un document de protest emoţionant, ce rezuma pentru marinari – şi de fapt pentru poporul rus în totalitatea lui – ce nu a mers bine cu revoluţia:

> Înfăptuind Revoluţia din Octombrie, clasa muncitoare spera să se emancipeze. Rezultatul a fost însă o înrobire şi mai mare a oamenilor. Puterea monarhiei, cu poliţia şi jandarmeria ei, a trecut în mâna uzurpatorilor comunişti, care nu le-au adus oamenilor libertatea, ci o teamă

> constantă de tortura CEKA, ale cărui orori le-au depăşit cu mult pe cele impuse de jandarmerie în perioada ţarismului… Glorioasa stemă a statului celor ce trudesc – secera şi ciocanul – a fost de fapt înlocuită de comunişti cu baioneta şi fereastra zăbrelită, pe care le-au folosit ca să menţină tihna şi viaţa fără griji ale noii birocraţii, ale comisarilor şi funcţionarilor comunişti.
>
> Cea mai rea şi mai criminală dintre toate a fost însă aservirea morală pe care au introdus-o comuniştii: ei au acaparat lumea interioară a oamenilor ce trudesc, silindu-i să gândească aşa cum voiau ei. Prin controlul statului asupra sindicatelor, ei i-au înlănţuit pe muncitori de utilajele lor, aşa încât munca nu mai este o sursă de bucurie, ci o nouă formă de sclavie. La protestele ţăranilor, exprimate prin răscoale spontane, şi la cele ale muncitorilor, ale căror condiţii de trai i-au împins la grevă, au răspuns cu execuţii în masă şi vărsare de sânge care i-au eclipsat chiar şi pe generalii ţarişti. Rusia celor care trudesc, prima care a înălţat stindardul roşu al libertăţii, este înecată în sânge[53].

Acesta a fost contextul în care, pe 8 martie, la Moscova s-a întrunit Congresul al X-lea al Partidului. Conducerea de partid se confrunta cu două probleme majore: înfrângerea Opoziţiei Muncitoreşti – şi într-o mai mică măsură a centralismului democratic –, cu cele două rezoluţii disidente propuse privind sindicatele şi democraţia de partid; şi rezolvarea crizei revoluţionare din ţară.

Aşa cum avea întotdeauna obiceiul în astfel de situaţii, Lenin era turbat de furie. Nu s-ar fi dat în lături de la nimic pentru a se asigura de înfrângerea Opoziţiei Muncitoreşti. Kollontai era ţinta unor atacuri la persoană. Lenin nici nu voia să stea de vorbă cu ea şi îi ameninţa pe cei care o făceau. În timpul dezbaterilor s-a folosit de faptul că Şliapnikov şi Kollontai fuseseră iubiţi, lucru cunoscut, ca să le ridiculizeze argumentele în favoarea solidarităţii proletare. „Păi, slavă Domnului – a exclamat el în hohotele generale de râs –, ştim că tovarăşa Kollontai şi tovarăşul Şliapnikov sunt o «clasă unită».” La sarcasmul viclean Lenin a adăugat şi calomnia, învinuind Opoziţia Muncitorească de „deviaţii sindicaliste” şi acuzând-o că împărtăşeşte aceleaşi idealuri ale revoltei din Kronstadt şi ale grevelor muncitorilor. Era, desigur, o minciună: în timp ce ambele grupuri de protestatari cereau răsturnarea dictaturii bolşevice, Opoziţia Muncitorească nu voia decât reformarea ei. Era însă mai dificil să se facă astfel de distincţii decât să se estompeze. În atmosfera aceea de panică isterică – la care a contribuit şi Lenin, în cadrul Congresului, avertizând permanent că puterea sovietelor poate fi răsturnată în orice clipă –, delegaţii bolşevici erau mult prea speriaţi ca să mai pună la îndoială acuzaţiile lui Lenin. Au acceptat linia lui demagogică potrivit căreia în momentul respectiv era nevoie ca partidul să rămână unit şi că tolerarea unor astfel de facţiuni opozante nu putea să fie decât în folosul duşmanului. Fără

îndoială, dacă s-ar fi ajuns la vot, poziţia lui Lenin în chestiunea sindicatelor s-ar fi bucurat în orice caz de o susţinere substanţială. „Platforma celor Zece", cum a fost numită, a oferit prilejul unui compromis primit cu bucurie între supercentralismul lui Troţki şi „sindicalismul" Opoziţiei Muncitoreşti. Se revenea astfel efectiv la poziţia Congresului al IX-lea al Partidului, în care statul continua să gestioneze industria, prin intermediul sistemului de conducere individuală, sindicatele având doar un rol consultativ la numirile în posturi de conducere. Tactica lui Lenin a fost însă cea care a asigurat victoria. Cele două rezoluţii ale sale, în care era condamnată Opoziţia Muncitorilor, au fost votate cu o majoritate covârşitoare, doar treizeci dintre cei 694 de delegaţi la Congres fiind împotrivă[54].

Lenin şi-a consolidat victoria cu una dintre cele mai dezastruoase decizii din istoria Partidului Comunist – interzicerea facţiunilor. Această rezoluţie secretă, votată de Congres pe 16 martie, a scos în afara legii formarea în cadrul partidului a oricăror grupări independente de Comitetul Central. Cu două treimi din voturile Comitetului Central şi ale Comisiei de Control, facţiunile de acest gen puteau fi excluse din partid. Interdicţia a fost propusă de Lenin într-un moment de furie răzbunătoare împotriva Opoziţiei Muncitoreşti. A fost votată de un congres care devenise evident nerăbdător şi plictisit de disputele facţionale din ultimele câteva luni şi care în criza respectivă era mai mult decât dornic să se unească în jurul liderului lui şi împotriva opozanţilor acestuia din interiorul partidului. Nici Lenin şi nici membrii de rând nu înţelegeau pe deplin potenţiala semnificaţie a interdicţiei. Începând din acel moment, Comitetul Central şi Comisia de Control aveau să conducă partidul după aceleaşi principii dictatoriale după care partidul conducea ţara; nimeni nu îi putea contesta deciziile fără să se expună unei acuzaţii de facţionalism. Ascensiunea la putere a lui Stalin a fost un rezultat al acestei interdicţii. Acesta a folosit împotriva lui Troţki şi Buharin aceleaşi tactici pe care Lenin le folosise împotriva Opoziţiei Muncitoreşti. Într-adevăr, în aprilie 1922 Lenin a creat funcţia de secretar general al partidului şi Stalin a devenit primul *ghensek* (*gheneralnîi sekretar*), mai ales pentru a întări interzicerea Opoziţiei Muncitoreşti şi a realiza epurarea ei. Până la Congresul al XII-lea al Partidului, din 1923, aceasta devenise un fapt împlinit – la fel ca şi ascensiunea lui Stalin în cadrul Comitetului Central. Şliapnikov şi Kollontai au fost scutiţi de ruşinea unei excluderi din partid, dar au fost trimişi amândoi într-un exil diplomatic – el la Paris, ea la Stockholm. Susţinătorii Opoziţiei Muncitoreşti au fost înlăturaţi din funcţiile ocupate în partid şi în sindicate. Cei mai mulţi dintre ei au fost hărţuiţi, unii închişi, iar aproape toţi au fost împuşcaţi ulterior, în perioada Terorii lui Stalin. Şliapnikov a fost ucis în 1937.

La fel de monumentală ca interzicerea facţiunilor a fost şi a doua rezoluţie a Congresului al X-lea al Partidului, înlocuirea rechiziţiilor de alimente cu impozitul în natură. S-a renunţat astfel la punctul-cheie al platformei comunismului de război şi s-au pus bazele NEP, permiţându-le ţăranilor ca, odată ce plăteau impozitul, să-şi vândă restul surplusului aşa cum voiau, inclusiv pe piaţa liberă. A fost o încercare evidentă de stimulare a producţiei: valoarea totală a impozitului era cu 45% mai mică decât cota din 1920 (ulterior a fost redusă la un nivel standard, de 10% din recoltă); existau rabaturi la impozit pentru ţăranii care îşi sporeau suprafeţele semănate şi productivitatea; fiecare ţăran era direct răspunzător de propria cotă-parte din impozit şi astfel se elimina responsabilitatea colectivă a comunei; urma să existe şi un fond special de bunuri de larg consum şi de unelte agricole pentru schimb, destinat ţăranilor celor mai productivi. Se pare că Lenin înclina de câteva săptămâni către acest „new deal" cu ţăranii. Un raport privind răscoala lui Antonov, pe care Buharin l-a prezentat Biroului Politic pe 2 februarie, după ce s-a întors dintr-o deplasare la Tambov, arătase limpede că era imposibil să se continue rechiziţiile, dată fiind forţa cu care ţăranii din regiune, ca şi din multe alte provincii, li se opuneau. Fără îndoială că momentul introducerii impozitului în natură a fost determinat de nevoia urgentă de a pune capăt acestor războaie ţărăneşti, de care Lenin se temea mai mult decât de Albi[55].

Temându-se că delegaţii vor afirma că impozitul reprezentă o măsură de restaurare a capitalismului, Lenin a încercat să restrângă discutarea rezoluţiei, amânând introducerea ei până pe 15 martie, penultima zi a Congresului, moment în care mulţi dintre delegaţi plecaseră deja spre frontul din Kronstadt. Prelegerea lui Lenin despre NEP a monopolizat şedinţa şi le-a lăsat timp prea puţin altor vorbitori. Lenin a subliniat că impozitul în natură era extrem de necesar pentru domolirea răscoalelor şi realizarea unei noi alianţe (*smîcika*) cu ţăranii, bazată pe economia de piaţă. Puterea sovietelor nu reuşea să supravieţuiască fără ea, pentru că eşecul revoluţiei în Occident lăsase proletariatul fără alţi aliaţi. Politicile din timpul războiului civil fuseseră un vis utopic – era imposibilă crearea socialismului printr-un decret administrativ –, iar într-o ţară înapoiată şi predominant rurală ca Rusia, în afara unei pieţe libere nu exista nici un alt mijloc de refacere economică după distrugerile din ultimii ani, ca să nu mai vorbim de acumularea de capital pentru transformarea socialistă a ţării. Lenin a înlăturat temerile că reinstaurarea comerţului liber va conduce Rusia înapoi în capitalism: era acum vorba despre o piaţă socializată. Clasele capitaliste din Rusia, inclusiv „culacii", fuseseră deja distruse de revoluţie. Iar atât timp cât statul controla „nivelurile superioare de conducere" din economie, sistemul bancar, industria grea, transporturi şi comerţul exterior, el putea regulariza şi piaţa, folosind mijloace fiscale pentru a-i presa pe

micii proprietari să se îndrepte către cooperative şi fermele colective. Este evident că tactica lui Lenin a funcţionat. Cuvântarea a durat aproape trei ore; iar când liderul s-a aşezat în sfârşit, cei mai mulţi dintre delegaţi erau fie prea plictisiţi, fie prea intimidaţi ca să se mai angajeze în vreo dezbatere teoretică serioasă. În vreme ce pe alte teme existau până la 250 de luări de cuvânt, pe impozitul în natură nu au fost decât patru, în afară de cea a lui Lenin. Toate fuseseră alese de prezidiu şi limitate strict la zece minute fiecare şi nici unul dintre vorbitori nu a adus critici serioase. Nici Troţki, nici Buharin nu şi-au exprimat dorinţa de a vorbi despre noul impozit, deşi amândoi îmbrăţişaseră până atunci politici contrare şi împreună luaseră cuvântul de paisprezece ori, cu diferite ocazii, în decursul altor şedinţe ale Congresului. Până şi Şliapnikov, care mai târziu va acuza faptul că impozitul însemna o cedare în faţa ţărănimii, a rămas ciudat de tăcut, după experienţele neplăcute din ultimele zile[56]. Politica definitorie a anilor 1920 a fost aşadar votată practic fără discuţii. Începea era congreselor de partid orchestrate.

Între timp bolşevicii şi-au concentrat atenţia asupra înăbuşirii revoltelor populare. În 10 martie 300 de delegaţi la Congresul al X-lea s-au oferit voluntar să lupte pe frontul din Kronstadt, după ce au ascultat sumbra prezentare a situaţiei făcută de Troţki. Dornici să-şi demonstreze loialitatea, membrii Opoziţiei Muncitoreşti au fost printre primii înscrişi. Delegaţii au sosit la Petrograd a doua zi, aducând cu ei veştile despre iminenta impozitare în natură, pentru a ridica moralul trupelor. În momentul respectiv, grevele din Petrograd se împuţinaseră: arestările şi concesiile făcute – inclusiv promisiunea lui Zinoviev, din 27 februarie, că era pe cale să se reinstaureze comerţul liber – s-au dovedit a fi măsuri suficiente pentru a le pune capăt. Grevele din Moscova au urmat acelaşi tipar. Pe 16 martie a început asaltul final asupra fortăreţei Kronstadt. După câteva zile de canonadă a artileriei grele de pe ţărm şi de bombardamente aeriene, 50.000 de soldaţi ai trupelor speciale au traversat gheaţa, sub protecţia întunericului din primele ceasuri ale dimineţii. Luptele au durat optsprezece ore. Spre miezul nopţii însă, în 17 martie, revolta fusese înăbuşită şi cei mai mulţi mateloţi se predaseră. Au fost ucişi peste 10.000 de soldaţi ai Armatei Roşii, inclusiv cincisprezece delegaţi ai Congresului al X-lea al Partidului, care participaseră la asalt. Când luptele s-au încheiat, guvernul de la Helsingfors a solicitat Moscovei să înlăture toate cadavrele, pentru ca acestea să nu eşueze pe coasta finlandeză, odată cu dezgheţul, punând în pericol sănătatea oamenilor.

A doua zi dimineaţă sute de prizonieri din baza navală de la Kronstadt au fost puşi să mărşăluiască prin Petrograd, în drum spre închisoare. În apropiere de centru au văzut un grup de muncitori care cărau în spinare saci de cartofi. „Trădătorilor! le-au strigat marinarii. Ne-aţi vândut viaţa pentru cartofii comuniştilor.

Mâine o să aveţi carnea noastră pe masă, să o mâncaţi lângă cartofi." În seara aceea, circa 500 de rebeli au fost împuşcaţi fără judecată, la ordinul lui Zinoviev: plutonul de execuţie obişnuit a refuzat să o facă, aşa că în locul lui o brigadă de adolescenţi comsomolişti a primit ordin să-i împuşte pe mateloţi. Unii dintre răzvrătiţi au reuşit să fugă şi s-au refugiat în apartamentul lui Gorki, căruia i-au povestit despre execuţii. Gorki a fost revoltat – la fel ca mulţi dintre socialişti, susţinuse încă de la început rebeliunea – şi l-a sunat imediat pe Lenin, să i se plângă. Liderul bolşevic i-a ordonat lui Zinoviev să-şi explice acţiunile dinaintea unui grup ce urma să se întrunească în apartamentul lui Gorki. La întâlnire însă Zinoviev a suferit un atac de cord (Gorki a susţinut mai târziu că fusese simulat) şi, prin urmare, nu a fost decât dojenit uşor pentru o acţiune care oricum avusese probabil aprobarea lui Lenin. În următoarele luni, încă 2.000 de rebeli au fost executaţi, aproape toţi fără proces, iar alte câteva sute au fost trimişi – la ordinul lui Lenin – la Solovki, primul mare lagăr de concentrare sovietic, situat pe o insulă din Marea Albă, unde au murit de inaniţie, boli şi extenuare. Circa 8.000 de rebeli din Kronstadt au scăpat traversând marea îngheţată spre Finlanda, unde au fost reţinuţi şi puşi la muncă în folosul comunităţii. Unii dintre ei au fost mai apoi momiţi să se întoarcă în Rusia, promiţându-li-se o amnistie – doar pentru ca, la întoarcere, să fie împuşcaţi sau trimişi în lagăre de concentrare[57].

Lichidarea rebeliunii din Kronstadt a avut un efect zguduitor asupra socialiştilor din toată lumea. Nu putea exista o dovadă mai zdrobitoare că bolşevicii se transformaseră în nişte tirani. Aleksandr Berkman, cu „ultima fărâmă de credinţă în bolşevici distrusă", a cutreierat disperat străzile din Petrograd – oraşul unde se născuse revoluţia şi unde murise acum. Pe 18 martie, nota cu amărăciune în jurnalul său: „Învingătorii sărbătoresc aniversarea Comunei din 1871. Troţki şi Zinoviev îi critică pe Thiers şi Galliffet pentru măcelărirea rebelilor din Paris"[58].

Armata şi teroarea nemiloasă au fost la rândul lor cheia reprimării celor mai importante dintre răscoalele ţărăneşti, deşi pe alocuri, aşa cum s-a întâmplat în regiunea Volga, foametea şi epuizarea fizică şi-au spus cuvântul. Momentul de cotitură a venit la începutul verii, când bolşevicii şi-au regândit strategia militară: în loc să trimită mici detaşamente care să lupte cu rebelii, au mobilizat trupe în zonele ocupate de rebeli şi au declanşat o campanie de teroare în masă împotriva satelor care îi susţineau pe aceştia, în timp ce pe celelalte încercau să le ţină deoparte, prin intermediul propagandei. Noua strategie a fost pusă mai întâi în practică în provincia Tambov, unde Tuhacevski, după recenta victorie împotriva Kronstadtului, a fost trimis în aprilie ca să înăbuşe răscoala lui Antonov. Când operaţiunea a atins intensitatea maximă, în iunie, zonele insurgenţilor erau ocupate de o forţă armată ce număra peste 100.000 de oameni, în majoritate trupe

speciale din unităţile de elită comuniste şi Komsomolului, plus câteva sute de piese de artilerie grea şi maşini blindate. S-au folosit aeroplane, care să urmărească mişcările bandelor şi să lanseze bombe şi fluturaşi de propagandă asupra bazelor lor. A fost folosit şi gaz toxic, ca să-i „afume şi să-i scoată afară din păduri". Cu ajutorul informatorilor plătiţi, erau indicaţi rebelii şi familiile lor, pentru a fi arestaţi şi închişi în lagăre de concentrare înfiinţate special: la finele lunii iunie, în lagărele din Tambov se aflau 50.000 de ţărani, dintre care peste 1.000 erau copii. S-a întâmplat adesea ca populaţia unui sat întreg să fie încarcerată şi apoi împuşcată sau deportată la Cercul Polar, dacă rebelii nu se predau. Uneori satele răsculate erau pur şi simplu arse din temelii. Într-un singur *volost* din regiunea Tambov – unul care nici măcar nu era notoriu ca bază a rebelilor – 154 de ţărani au fost împuşcaţi, 227 de familii luate ostatice, 17 case au fost incendiate, iar 46 demolate sau trecute în proprietatea informatorilor. În total, s-a estimat că în timpul reprimării revoltei 100.000 de oameni au fost închişi sau deportaţi şi 15.000 împuşcaţi[59].

Pe lângă marele băţ exista şi un mic morcov care să-i determine pe ţărani să nu îi mai susţină pe rebeli. Satele care votau o rezoluţie în care îi condamna pe „bandiţi" erau recompensate dintr-un fond special, cu sare şi bunuri manufacturate. Bolşevicii mizau pe faptul că, odată ce aflau despre aceste rezoluţii, rebelii vor trece la represalii împotriva satelor trădătoare, iar ei vor reuşi să-i dezbine şi astfel să submineze baza socială a rebelilor. Acestora din urmă li s-a promis şi o amnistie, deşi cei care au fost suficient de nesăbuiţi încât să se predea, circa 6.000 cu totul, au fost aproape toţi încarceraţi sau împuşcaţi. În sfârşit, a existat un adevărat potop de propagandă despre beneficiile NEP, deşi eficienţa ei discutabilă nu prea poate susţine pretenţiile pe care bolşevicii le-au ridicat mai târziu în acest sens. Mulţi ţărani, chiar şi din regiunea Moscovei, nu auziseră niciodată de impozitul în natură, iar o bună parte dintre cei care aflaseră „în mod clar nu erau înclinaţi să creadă în sinceritatea decretului", după cum a recunoscut Tuhacevski la vremea respectivă[60].

În 1921, la sfârşitul verii, când o mare parte a zonei rurale era afectată de foamete, majoritatea răscoalelor ţărăneşti fuseseră înfrânte din punct de vedere militar. Armata lui Antonov fusese spulberată în iunie, deşi el scăpase şi, împreună cu o mică grupare de gherilă, a continuat să facă zile grele regimului sovietelor în zona rurală a Tambovului până în vara anului următor, când CEKA l-a prins în sfârşit şi l-a ucis. În vestul Siberiei, pe Don şi în Kuban, la sfârşitul lunii iulie mai rămăseseră doar bandele foarte mici de ţărani, restul fiind distruse, deşi rezistenţa ţărănească faţă de regimul sovietelor a continuat, la scară mai mică – şi de o manieră mai pasivă –, până în 1923. Mahno, pe de altă parte, a renunţat la luptă în august 1921 şi a fugit în România împreună cu ultimii săi susţinători, deşi bazele lui din sud-estul

Ucrainei au rezistat încă vreo câţiva ani. Pentru mulţi dintre ucraineni Mahno a rămas un erou popular (până prin anii 1950, la nunţi şi la petreceri se cântau cântece despre el), însă pentru alţii a fost un fel de sperietoare. „Dacă nu dormi, vine Batko Mahno şi te ia", le spuneau mamele sovietice copiilor lor[61].

Menşevicii şi eserii au fost şi ei reprimaţi odată cu rebelii. Pentru propaganda bolşevică, era o axiomă că răscoalele ţărăneşti şi grevele muncitoreşti fuseseră organizate de aceste partide. Era cu siguranţă adevărat că partidele simpatizaseră cu mişcările respective, iar în unele cazuri chiar le susţinuseră. Mult mai relevant însă a fost modul cum, cu cât scădea popularitatea bolşevicilor, cu atât creştea popularitatea eserilor şi menşevicilor: deveneau o ameninţare la adresa regimului. Susţinând că eserii şi menşevicii au organizat grevele şi revoltele din 1921, bolşevicii au căutat nu doar un pretext pentru a-i distruge pe ultimii lor adversari politici, ci şi o explicaţie pentru protestele în care li se refuza baza populară. Arestarea în 1921 a menşevicilor „contrarevoluţionari", vreo 5.000 cu totul, şi grotescul proces-spectacol al liderilor eseri din anul următor, când întregul partid a fost de fapt condamnat ca „duşmani ai poporului"[62], au fost ultimele măsuri disperate luate de bolşevici ca să pretindă o legitimitate populară pentru revoluţia lor falimentară.

*

Noua Politică Economică a fost concepută iniţial ca o măsură de retragere temporară. „Facem concesii economice pentru a le evita pe cele politice", a declarat Buharin la Comintern, în iulie. „NEP este doar o deviere temporară, o retragere tactică, o îndepărtare de ţărm, într-un fel, pentru a obţine spaţiul de manevră necesar unui atac decisiv al proletarilor împotriva frontului capitalismului internaţional", a adăugat Zinoviev în decembrie. Lenin o vedea şi el în aceiaşi termeni. NEP era „un Brest-Litovsk ţărănesc", un pas înapoi, ca să poată face doi paşi înainte. Spre deosebire însă de mulţi alţi lideri de partid, Lenin a acceptat că perioada de retragere era posibil să fie destul de lungă – vorbea vag despre „nu mai puţin de un deceniu, probabil chiar mai mult" – pentru a reprezenta nu doar un plan tactic, ci o întreagă remodelare a revoluţiei. NEP, le-a amintit Lenin în mai, trebuia să fie adoptată „«cu seriozitate şi pentru multă vreme» – trebuie să ne intre bine în cap şi să nu uităm, pentru că sunt zvonuri că este o politică numai în discursuri – cu alte cuvinte, un soi de şmecherie politică, aplicată doar pentru moment. Nu este aşa"[63].

Aşa cum vedea Lenin lucrurile, NEP a fost mai mult decât o concesie temporară făcută economiei de piaţă pentru a repune ţara pe picioare. A fost un efort fundamental, deşi prost formulat, de a redefini rolul socialismului într-o ţară agrară înapoiată unde

„revoluţia burgheză” nu se încheiase încă, în mare parte ca urmare a loviturii de stat organizate chiar de partidul său în 1917. Numai „în ţările cu un capitalism dezvoltat” era posibilă „tranziţia imediată către socialism”, a declarat Lenin la Congresul al X-lea al Partidului. Rusia sovietică se confrunta astfel cu sarcina de a „construi comunismul cu mâinile burgheziei”, de a pune economia de piaţă la baza socialismului. Lenin a rămas, desigur, plin de îndoieli: uneori şi-a exprimat temerile că regimul se va îneca într-o mare de capitalism ţărănesc meschin. Dar în esenţă considera comerţul liber – regularizat de stat şi socializat treptat prin intermediul cooperativelor – singura cale spre socialism. În vreme ce bolşevicii trăiseră până atunci după dictonul „Mai puţină economie de piaţă, mai mult socialism”, Lenin se orienta acum spre lozinca „Mai multă economie de piaţă, mai mult socialism”[64].

Aşa cum se întâmplă însă şi cu leopardul şi petele lui, bolşevicii nu puteau scăpa prea uşor de neîncrederea lor profundă faţă de comerţul particular. Chiar şi Buharin, care ulterior a devenit principalul apărător al NEP, s-a apropiat de ea cu dificultate, în perioada 1921-1923. Mulţi dintre bolşevicii de rând, mai ales, au văzut în boomul comerţului particular o trădare a revoluţiei. Ceea ce cu doar câteva luni în urmă era condamnat ca o crimă împotriva revoluţiei acum era susţinut şi încurajat. Mai mult, odată deschise porţile pieţei libere, a devenit greu de oprit valul comerţului liber care era aproape obligatoriu să urmeze după lipsurile din ultimii patru ani. În 1921, întreaga populaţie ajunsese să poarte haine şi încălţări peticite, gătea în vase ciobite şi bea din ceşti sparte. Toată lumea avea nevoie de câte ceva nou. Oamenii au instalat tarabe pe străzi, ca să-şi vândă produsele elementare de uz casnic sau ca să facă schimb, cam tot aşa cum fac şi astăzi, în cele mai multe dintre oraşele Rusiei; talciocurile au înflorit; iar „sacoşitul” de la şi înspre zona rurală a devenit încă o dată un fenomen de masă. Autorizate de noile legi din 1921-1922, cafenele, magazine şi restaurante, cluburi de noapte şi bordeluri, spitale şi clinici, asociaţii de creditare şi de economii, chiar şi manufacturi de mici dimensiuni, toate private, au apărut precum ciupercile după ploaie. Observatorii străini erau uluiţi de această bruscă transformare. Moscova şi Petrogradul, oraşe-cimitir în timpul războiului civil, reveniseră subit la viaţă, străzile erau pline de negustori gălăgioşi, de taxiuri grăbite şi de firmele viu colorate ale prăvăliilor, exact aşa cum erau şi înainte de revoluţie. „NEP a transformat Moscova într-o imensă piaţă”, îşi aminteşte Emma Goldman:

> Au răsărit peste noapte prăvălii şi mari magazine, ticsite ca prin miracol cu delicatese pe care Rusia nu le mai văzuse de ani de zile. O grămadă de unt, brânză şi carne erau etalate spre vânzare; se puteau cumpăra produse de patiserie, fructe rare şi dulciuri de tot felul. Bărbaţi, femei şi copii, cu feţe

> uscăţive şi priviri flămânde, le dădeau târcoale şi se zgâiau la vitrine, discutând despre marele miracol: lucruri ce nu mai departe de ieri erau considerate nişte odioase ofense acum li se fluturau pe dinaintea ochilor în mod deschis şi legal[65].

Dar oare oamenii aceia flămânzi îşi permiteau astfel de bunuri? Aceasta era temerea membrilor de rând ai partidului bolşevicilor. Lor li se părea că explozia aceea din comerţul particular va conduce inevitabil la adâncirea clivajului dintre sărmani şi bogaţi. „Noi, tinerii comunişti, crescuserăm cu toţii în credinţa că s-a terminat cu banii, o dată pentru totdeauna", îşi amintea un bolşevic în anii 1940. „Dacă banii reapăreau, aveau să apară din nou şi bogătaşii? Nu erau oare pe panta lunecoasă care ducea la capitalism? Ne puneam aceste întrebări, cuprinşi de nelinişte." Astfel de îndoieli erau întărite de creşterea bruscă a şomajului, în primii doi ani ai NEP. În timp ce aceşti şomeri trăiau la limita supravieţuirii, ţăranii se îmbogăţeau şi se îngrăşau. „Oare pentru asta am făcut revoluţia?", a întrebat-o un bolşevic pe Emma Goldman. Cei mai mulţi muncitori aveau sentimentul – pe care Opoziţia Muncitorească îl exprimase cât se poate de clar – că NEP le sacrifica interesele de clasă în favoarea ţărănimii, că erau reabilitaţi „culacii", cărora li se permitea să se îmbogăţească pe seama muncitorilor. În 1921-1922 zeci de mii de muncitori bolşevici şi-au rupt efectiv carnetele de partid, dezgustaţi de NEP, pe care au poreclit-o Noua Exploatare a Proletariatului[66].

Mare parte din această furie se îndrepta spre „NEP-işti", noua şi vulgara clasă de negustori care se îmbogăţiseră rapid şi care au prosperat în Rusia înfloritorilor ani 1920. Era poate inevitabil ca după şapte ani de război şi de lipsuri aceşti afacerişti să umple locul rămas liber. Stau mărturie speculanţii (*spivs*) din Marea Britanie de după 1945 sau aşa-numitele „mafii" din Rusia postsovietică. Este adevărat că ţăranii erau încurajaţi să-şi vândă produsele alimentare către stat şi cooperative, oferindu-li-se în schimb bunuri de larg consum ieftine. Dar, până să funcţioneze corespunzător sistemul socializat (ceea ce s-a întâmplat abia pe la mijlocul anilor 1920), era mai uşor şi mai profitabil să le vândă „NEP-iştilor". Dacă un produs era foarte greu de găsit, aceşti profitori îl aveau cu siguranţă – de obicei pentru că mituiseră vreun funcţionar sovietic. Băutură, heroină şi cocaină de contrabandă – vindeau orice. „NEP-iştii" erau simbolul viu al acestui capitalism nou şi slut. Îşi găteau nevestele şi amantele cu blănuri şi diamante, circulau în maşini masive, de import, sforăiau pe la spectacolele de operă, cântau prin restaurante şi se lăudau în gura mare prin barurile scumpe ale hotelurilor cu averile lor în dolari pierdute la cursele de cai şi cazinourile proaspăt deschise. Cheltuielile ostentative ale acestor noi bogătaşi vulgari, afişate cu nerușinare pe fundalul foametei înfiorătoare şi al suferinţelor din anii aceia, au dat naştere unui sentiment amar şi larg răspândit în

rândul oamenilor simpli, mai ales al muncitorilor, care crezuseră că revoluţia trebuia să însemne dispariţia acestor inegalităţi.

Profundele resentimente plebee – faţă de „NEP-işti", „specialiştii burghezi", „evrei" şi „culaci" – au rămas adânc înrădăcinate în sufletul multora, mai ales al muncitorilor şi al membrilor de rând ai partidului. De aici şi atracţia emoţională fundamentală a conceptului de „revoluţie de sus în jos" al lui Stalin, forţarea industrializării în primul cincinal. Era impulsul spre un al doilea val al luptei de clasă împotriva „burgheziei" NEP, noii „duşmani ai poporului", ideea revenirii la spiritul dur, dar romantic al războiului civil, acea „perioadă eroică" a revoluţiei, când bolşevicii – spune legenda – cuceriseră toate fortăreţele şi înaintaseră fără teamă sau compromis. Rusia anilor 1920 rămăsese o societate aflată în război cu sine – plină de tensiuni şi resentimente sociale nerezolvate, ascunse sub o pojghiţă subţire. În acest sens, moştenirea cea mai profundă a revoluţiei a fost neputinţa ei de a elimina inegalităţile sociale care o provocaseră încă de la început.

*1 Aceeaşi idee a fost exprimată în perioada respectivă de Gastev şi de ceilalţi promotori ai mişcării tayloriste din Rusia sovietică (vezi pp. 666-667).

*2 În februarie 1920, Troţki a încercat chiar lansarea unor propuneri pentru o reformă economică de tip NEP, dar ele au fost refuzate de Comitetul Central. A revenit imediat la politica de militarizare a economiei: pentru ca economia să-şi revină, era nevoie de reforme radicale, aplicate fie prin comerţ liber, fie prin metode coercitive.

*3 Este tentant să conchidem că Pavlov a fost ţinta satirei lui Bulgakov din *Inimă de câine* (1925), în care un om de ştiinţă renumit, specialist în metode experimentale, care îi dispreţuieşte pe bolşevici, dar le acceptă patronajul, face un transplant de creier şi de organe sexuale de la câine la om.

*4 Francesco Bartolomeo Rastrelli (1700-1771) – arhitect italian a cărui întreagă activitate s-a desfăşurat în Rusia, unde a creat un stil arhitectural al barocului târziu somptuos şi maiestuos. Principalele sale lucrări, Palatul de Iarnă din Sankt-Petersburg şi Palatul Ekaterina din Ţarskoe Selo, sunt renumite pentru luxul extravagant şi opulenţa decoraţiilor (n.tr.).

*5 Realismul socialist al anilor 1930, cu trăsăturile lui evident iconice, a fost mult mai eficient ca mijloc de propagandă.

*6 Stalin se referea adeseori la oameni ca la nişte „rotiţe" (*vintiki*) din uriaşul mecanism al statului.

*7 Expresia fusese folosită iniţial în 1917, de presa liberală, pentru a-l descrie pe Kerenski.

Capitolul 16

Morţi şi despărţiri

Orfanii şi revoluţia

„Nu, nu mă simt bine – îi scria Gorki lui Romain Rolland la sosirea în Berlin –, mi-a revenit tuberculoza, dar la vârsta mea nu este nici un pericol. Mult mai greu de suportat este boala tristeţii din sufletul meu – mă simt foarte obosit: în ultimii şapte ani am văzut şi am trăit în Rusia foarte multe drame regretabile – cu atât mai triste cu cât nu au fost provocate de logica pasiunii şi de liberul-arbitru, ci de calculul rece şi orb al fanaticilor şi laşilor… Cred încă pătimaş în fericirea viitoare a omenirii, dar sunt scârbit şi tulburat de tot mai marea suferinţă cu care oamenii trebuie să plătească pentru speranţele lor frumoase.”[1] Motivele plecării lui Gorki din Rusia în toamna anului 1921 erau moartea şi dezamăgirea. Atâţia oameni fuseseră ucişi în ultimii patru ani, încât nici măcar el nu mai putea rămâne neclintit în speranţele şi idealurile sale revoluţionare. Nimic nu merita atâta suferinţă umană.

Nimeni nu cunoaşte pe de-a-ntregul preţul plătit de oamenii revoluţiei. Oricum l-ai calcula, a fost catastrofal. Dacă ar fi să numărăm doar victimele războiului civil, ale terorii, foametei şi bolilor, este vorba de vreo zece milioane de morţi. Excludem însă emigraţia (circa două milioane) şi efectele demografice ale unei rate deosebit de scăzute a natalităţii – nimeni nu mai voia copii în anii aceia teribili –, despre care statisticienii spun că ar mai adăuga încă zece milioane de vieţi[*1]. Rata cea mai mare a mortalităţii s-a înregistrat în rândul bărbaţilor adulţi – numai în Petrograd erau 65.000 de văduve în 1920 –, dar moartea era atât de frecventă, încât afecta pe toată lumea. În perioada revoluţionară nimeni nu a scăpat fără să fi pierdut prieteni sau rude. „Doamne, câţi morţi!”, exclama Serghei Semionov în ianuarie 1921, într-o scrisoare adresată unui vechi prieten. „Cei mai mulţi dintre bătrâni – Boborîkin, Linev, Vengherov, Voronţov etc. – au murit. Până şi Grigori Petrov a dispărut – nu se ştie cum a murit, putem doar să spunem că probabil nu de bucurie că a învins socialismul. Cel mai tare doare atunci când nici măcar nu ştii unde îţi sunt înmormântaţi prietenii.” Felul în care moartea putea să afecteze o singură familie este ilustrat grăitor de familia Tereşcenkov. Nikitin

Tereşcenkov, medic în Armata Roşie, şi-a pierdut şi fiica, şi sora în timpul epidemiei de tifos din 1919; în acelaşi an, fiul său cel mare şi fratele medicului au fost ucişi şi ei pe Frontul de Sud, luptând pentru Armata Roşie; cumnatul său a fost ucis în mod misterios. Soţia lui Nikitin murea de TBC, iar el însuşi s-a îmbolnăvit de tifos. Denunţaţi de CEKA locală (la fel ca mulţi alţii din rândul intelectualităţii rurale) ca „duşmani ai poporului", familia şi-a pierdut casa din oraşul Smolensk şi în 1920 locuia la o mică fermă unde lucrau cei doi fii rămaşi în viaţă – Volodia, de 15 ani, şi Mişa, de 13[2].

Era uşor să mori în Rusia acelor vremuri, dar să fii înmormântat era foarte dificil. Serviciile funerare fuseseră naţionalizate, aşa că pentru fiecare înmormântare era nevoie de o nesfârşită serie de hârţoage. Mai era vorba şi despre penuria de cherestea pentru sicrie. Unii îşi înfăşurau rudele în covoare sau împrumutau sicrie – pe care era scris „ROG RETURNAŢI" – doar ca să le ducă până la groapă. Un bătrân profesor care nu încăpea în sicriul împrumutat a trebuit să fie îndesat în el, frângându-i-se câteva oase. Dintr-un motiv inexplicabil, era chiar şi o penurie de gropi – ar fi crezut cineva aşa ceva, dacă nu ar fi fost vorba despre Rusia? –, ceea ce îi făcea pe oameni să aştepte chiar şi câteva luni pentru a obţine una. În subsolul morgii principale din Moscova erau sute de cadavre în putrefacţie, care îşi aşteptau mormântul. Bolşevicii au încercat să rezolve problema promovând incinerările gratuite. În 1919 s-au angajat să construiască cel mai mare crematoriu din lume. Ruşii au continuat însă să fie ataşaţi de ritualurile ortodoxe de înmormântare şi iniţiativa nu a avut succes[3].

Moartea era atât de frecventă, încât lumea ajunsese să se obişnuiască cu ea. Vederea unui cadavru pe stradă nu mai atrăgea atenţia nimănui. Se petreceau crime din cele mai triviale motive – furtul câtorva ruble, nerespectarea locului la coadă sau pur şi simplu distracţia ucigaşilor. Cei şapte ani de război îi abrutizaseră pe oameni şi îi făcuseră insensibili la durerea şi suferinţa altora. În 1921, Gorki a întrebat un grup de soldaţi din Armata Roşie dacă nu erau tulburaţi de faptul că omoară oameni. „Nu, nu erau. «El are o armă, eu am o armă, aşa că suntem egali; indiferent de rezultat, dacă ne omorâm între noi, va fi mai mult loc pe pământ.»" Un soldat, care luptase şi în Europa în Primul Război Mondial, chiar îi spusese lui Gorki că era mai uşor să omori un rus decât un străin. „Poporul nostru este numeros, economia noastră e slabă; în fine, dacă un sătuc arde, ce mare pierdere? Până la urmă tot ar fi ars, şi de unul singur." Viaţa devenise atât de ieftină, încât oamenii nu se dădeau în lături să se omoare între ei şi nici nu le păsa că alţii omoară milioane în numele lor. Un ţăran i-a întrebat pe membrii unei expediţii ştiinţifice care activa în Urali în 1921: „Voi sunteţi oameni cu carte, spuneţi-mi ce se va întâmpla cu mine. Un başkir mi-a omorât vaca, aşa că, *fireşte*, l-am ucis pe

başkir şi apoi am luat vaca familiei sale. Aşa că, spuneţi-mi: trebuie să fiu pedepsit pentru vacă?". Când l-au întrebat dacă nu ar trebui mai degrabă să se aştepte la o pedeapsă pentru uciderea bărbatului, ţăranul a răspuns: „Asta nu-i nimic, oamenii sunt ieftini în ziua de azi".

Se mai povesteau şi altele – despre un soţ care şi-a ucis soţia aparent fără motiv. „Mă săturasem de ea şi cu asta basta", a fost explicaţia criminalului. Ca şi cum toată violenţa din cei câţiva ani anteriori topiseră pojghiţa subţire de civilizaţie care acoperă relaţiile umane şi scoseseră la iveală instinctele animalice primitive ale omului. Lumii începuse să-i placă mirosul sângelui, prinzând gustul uciderii cu sadism – un subiect în care Gorki era expert:

> Ţăranii din Siberia săpau puţuri şi coborau în ele prizonierii din Armata Roşie, cu capul în jos, lăsându-le afară picioarele, de la genunchi în sus; apoi umpleau puţul cu pământ, observând după zbaterile picioarelor care dintre victime erau mai rezistente, mai vioaie şi care mureau ultimele.
>
> În provincia Tambov, comuniştii erau ţintuiţi de copaci cu piroane de cale ferată înfipte în mâna stângă şi piciorul stâng, ridicaţi la un metru deasupra solului, şi lumea privea chinurile oamenilor acelora crucificaţi cu bună ştiinţă într-un mod nefiresc.
>
> Spintecau burta vreunui prizonier, îi scoteau intestinul subţire şi îl băteau în cuie de un copac sau un stâlp de telegraf, apoi alergau omul în jurul copacului, cu lovituri, privind cum intestinul i se desfăşoară afară din rană. Ofiţerii capturaţi erau dezbrăcaţi complet, li se jupuiau fâşii de piele de pe umeri, ca nişte epoleţi, şi în locul stelelor li se băteau cuie; jupuiau pielea de-a lungul centurii pentru sabie şi al vipuştii – operaţia era numită şi „îmbrăcarea în uniformă". Fără îndoială că necesita mult timp şi o îndemânare considerabilă[4].

Cel mai mare ucigaş din anii aceia – responsabil pentru vreo cinci milioane de vieţi, cu totul – a fost foametea din 1921-1922. La fel ca toate crizele de genul acesta, marea foamete din regiunea Volga a fost în parte provocată de mâna omului şi în parte de Dumnezeu. Condiţiile naturale din regiunea Volga o făceau vulnerabilă la recolte proaste – şi în ultimii ani fuseseră foarte multe: 1891-1892, 1906 şi 1911, ca să pomenim doar câteva. Secetele din timpul verii şi gerurile extreme erau caracteristici obişnuite ale climei de stepă. Vânturile vijelioase de primăvară spulberau stratul de humus şi stricau recoltele sensibile. Acestea au fost precondiţiile foametei din regiunea Volga din 1921: recolta slabă din 1920 a fost urmată de un an de geruri grele şi de o secetă cumplită în timpul verii care au transformat stepele într-un imens cazan de praf. În primăvară devenise clar că ţăranii urmau să aibă din nou o recoltă compromisă, al doilea an la rând. Cea mai mare parte a semînţelor fusese distrusă de îngheţuri, iar noii lăstari de porumb răsăriţi erau ca nişte buruieni şi au fost repede distruse de lăcuste

şi de şoarecii-de-câmp. Chiar şi aşa dezastruoase cum erau, aceste fisuri în tiparele naturale nu erau destul ca să provoace foametea. Ţăranii erau obişnuiţi cu recoltele proaste şi păstrau întotdeauna rezerve mari de cereale, adeseori în hambarele comunale, pentru astfel de cazuri de urgenţă. Ceea ce a transformat această criză într-o calamitate a fost faptul că economia ţărănească fusese deja adusă în pragul dezastrului, înainte ca natura să-şi ceară tributul, de rechiziţionările din timpul războiului civil. Pentru a scăpa de contribuţii, ţăranii recurgeau la producţia de subzistenţă – cultivau cereale doar cât să se hrănească pe ei şi vitele lor şi să aibă material pentru însămânţare. Cu alte cuvinte, nu îşi păstrau nici un fel de marjă de siguranţă, nici un fel de rezerve, care în trecut îi protejaseră de condiţiile climatice nefavorabile, pentru că se temeau că bolşevicii le-ar fi rechiziţionat. În 1920 suprafaţa de teren semănat din regiunea Volga a scăzut cu un sfert faţă de 1917. Bolşevicii au continuat cu toate acestea să ia tot mai mult – nu doar surplusul, ci şi stocurile vitale de hrană şi sămânţă –, aşa încât, atunci când recolta a fost foarte proastă, rezultatul implicit a fost că ţăranii au ajuns la sapă de lemn[5].

În primăvara anului 1921, un sfert din ţărănimea Rusiei Sovietice suferea de foame. Foametea lovise nu doar regiunea Volga, ci şi bazinele Ural şi Kama, Donul, Başkiria, Kazahstanul, vestul Siberiei şi sudul Ucrainei. Foametea era însoţită de tifos şi holeră, care au ucis sute de mii de persoane deja slăbite de foame. Regiunile cele mai afectate au fost cele din stepa Volgăi. În toamna anului 1921 se spunea deja că aproape două milioane de oameni (trei sferturi din populaţie) se stingeau de foame în provincia Samara: 700.000 dintre aceştia au murit până la sfârşitul crizei. Într-un *volost* tipic, Bulgakova, cu o populaţie care în ianuarie 1921 număra 16.000 de persoane, 1.000 de oameni au murit, 2.200 şi-au abandonat căminele şi 6.500 au fost imobilizaţi de foame sau boli până în luna noiembrie a anului următor. În toată regiunea Volga, ţăranii înfometaţi ajunseseră să mănânce iarbă, buruieni, frunze, muşchi, coajă de copac, paie din acoperiş şi făină din ghinde, rumeguş şi bălegar de cal. Şi-au tăiat vitele şi au vânat rozătoare, pisici şi câini. În sate era o linişte mormântală. Oameni scheletici şi copii cu burţile umflate zăceau tăcuţi, ca nişte câini care aşteaptă să moară. „Sătenii au renunţat pur şi simplu la viaţă”, nota un membru al personalului umanitar din Saratov. „Sunt atât de slăbiţi, încât nu mai au putere nici să se plângă.” Cei care mai aveau destulă forţă îşi băteau în scânduri fermele în ruină, îşi încărcau bunurile în căruţe şi porneau spre oraşe în căutare de hrană. În pieţele orăşeneşti se dădea un cal pe câteva pâini. Mulţi nu mai reuşeau să ajungă, se prăbuşeau şi mureau pe drum. Mulţimi imense se îndreptau de peste tot către gări, cu speranţa deşartă că vor prinde un tren spre alte regiuni – Moscova, Don, Siberia, aproape oriunde, câtă vreme se zvonea că acolo era de mâncare. Nu ştiau că, la ordinul Moscovei, fuseseră oprite

orice transporturi din zona lovită de foamete, pentru a limita răspândirea epidemiilor. Iată o scenă din gara Simbirsk, în vara anului 1921:

> Imaginaţi-vă o masă compactă de zdrenţe sordide, din care se zăresc ici şi colo braţe subţiri, dezgolite, chipuri care purtau deja pecetea morţii. Mai presus de orice se simte un iz înţepător. Este imposibil să-l treci cu vederea. Sala de aşteptare, coridorul, fiecare centimetru este ocupat de oameni înghesuiţi unul în altul, întinşi, şezând, ghemuiţi în toate poziţiile imaginabile. La o privire mai atentă se observă că zdrenţele acestea jegoase colcăie de vietăţi. Cei loviţi de tifos se tărăsc, scuturaţi de febră, cu copilaşii după ei. Pruncii nu mai au glas şi nu mai pot să plângă. În fiecare zi sunt căraţi de acolo mai bine de douăzeci de morţi, dar este imposibil să-i scoţi pe toţi. Uneori cadavrele rămân printre cei vii chiar mai mult de cinci zile…
>
> O femeie încearcă să liniştească un copilaş, pe care îl ţine culcat în poală. Copilul plânge şi cere de mâncare. O vreme mama continuă să-l legene pe braţe. Apoi, brusc, îl loveşte. Copilul începe din nou să plângă. Asta pare să o scoată din minţi pe femeie. Începe să-l bată cu furie, cu chipul schimonosit de mânie. Îl loveşte pe copil cu pumnii peste faţă, în cap şi, la urmă, îl azvârle pe jos şi îl loveşte cu piciorul. Dimprejurul ei se înalţă un murmur de groază. Copilul e ridicat de jos, oamenii o suduie pe mamă, care, după ce i-a trecut criza de furie, s-a liniştit, complet indiferentă la tot ce este în jurul ei. Are privirea fixă, dar aparent nu vede nimic[6].

Foametea îi transformase pe oameni în canibali. Fenomenul a fost cu mult mai frecvent decât au presupus istoricii până acum. În regiunea başkiră şi în stepele din jurul localităţilor Pugaciov şi Buzuluk, unde foametea a făcut cele mai mari ravagii, s-au raportat mii de cazuri. Este în acelaşi timp evident că majoritatea cazurilor de canibalism nu au fost raportate. Un bărbat condamnat pentru că a mâncat mai mulţi copii, de exemplu, a mărturisit: „În satul nostru toată lumea consumă carne de om, dar nu recunoaşte. În sat sunt câteva bufete – şi toate oferă carne de copil mic”. Fenomenul a luat cu adevărat amploare odată cu sosirea iernii, prin noiembrie 1921, când primele ninsori au acoperit şi ultimele substitute de hrană rămase pe sol şi nu a mai rămas nimic de mâncare. Mamele, disperate să-şi hrănească pruncii, tăiau membrele cadavrelor şi le fierbeau carnea. Oamenii îşi mâncau rudele – adesea copiii mai mici, care mureau de obicei primii şi a căror carne era deosebit de dulce. În unele sate ţăranii refuzau să-şi îngroape morţii, depozitând cadavrele – cu alte cuvinte, carnea – prin hambare şi grajduri. Adeseori rugau personalul umanitar să nu adune cadavrele, ci să-i lase să le mănânce. În satul Ivanovka, aproape de Pugaciov, o femeie a fost prinsă în timp ce îl mânca împreună cu copilul ei pe soţul mort, iar când poliţia a încercat să-i ia resturile, femeia a exclamat: „Nu renunţăm la el, ne trebuie ca să-l mâncăm, e singura noastră rudă şi nimeni nu are dreptul să ni-

l ia”. Furtul de cadavre din cimitire a devenit atât de frecvent, încât în multe regiuni la poarta lor a trebuit să fie postate gărzi înarmate. Vânarea şi uciderea oamenilor pentru carne a fost un fenomen la fel de obişnuit. În oraşul Pugaciov era periculos pentru copii să iasă din casă după căderea întunericului, căci se ştia că există bande de canibali şi negustori care îi omorau ca să-i mănânce sau să le vândă carnea fragedă. În regiunea Novouzensk erau bande de copii care omorau adulţi pentru carne. Din această pricină personalul umanitar era înarmat. Au existat chiar şi cazuri în care părinţii şi-au ucis propriii bebeluşi – de obicei fetele – ca să le consume carnea sau ca să-i hrănească pe ceilalţi copii.

Este uşor de spus că astfel de acte erau doar simple semne ale degradării morale sau ale psihozei. Dar nu de puţine ori compasiunea era cea care îi îndemna pe oameni la canibalism. Chinul îngrozitor de a-şi privi copiii stingându-se încet de foame poate să-i împingă pe oameni să facă orice şi în astfel de circumstanţe extreme principiile normale ale binelui şi răului pot să pară vagi. Ba chiar, atunci când au fost chestionaţi, cei care mâncaseră carne de om păreau foarte raţionali şi elaborau chiar un nou cod moral, care să le legitimeze comportamentul. Mulţi dintre ei au susţinut că consumul de carne de om nu putea fi o crimă, pentru că sufletul nepieritor părăsise deja trupul, care rămânea „doar hrană pentru viermi, în pământ”. Mai mult, pofta de carne umană, pe care cei înfometaţi o puteau dezvolta cu uşurinţă, odată ce mâncau din ea, nu era caracteristică unei clase sociale anume. Unii medici flămânzi au ajuns adesea să o consume, după lungi perioade de asistenţă în regiunea afectată de foamete, şi au confirmat la rândul lor că partea cea mai groaznică a experienţei a fost „pofta nestăpânită şi chinuitoare” pe care au căpătat-o pentru carnea de om[7].

Până în iulie 1921, guvernul a refuzat să recunoască existenţa foametei. Era o chestiune de maximă stânjeneală. La fel ca şi în timpul crizei din 1891, presei i s-a interzis chiar să folosească cuvântul „foamete”, ea continuând să relateze că totul era în ordine în zonele rurale, după introducerea NEP. Această politică deliberată de negare a fost şi mai pronunţată în Ucraina: deşi în toamna anului 1921 foametea se întinsese considerabil aici, Moscova a continuat să exporte mari cantităţi de cereale către regiunea Volga, până în vara următoare. Desigur, asta însemna să ia dintr-o regiune înfometată şi să dea alteia, şi mai înfometată. Se poate însă, aşa cum convingător a susţinut Robert Conquest în privinţa foametei din 1930-1932, ca Moscova să fi căutat să-i pedepsească pe ţăranii ucraineni pentru că s-au opus regimului bolşevic[8].

La fel ca în 1891, organizarea campaniei de ajutorare a rămas în seama populaţiei şi a organismelor internaţionale. Gorki a preluat iniţiativa. Pe 13 iulie a publicat un apel, „Către toţi oamenii cinstiţi”, care a apărut ulterior şi în presa occidentală:

> Tragedia a copleşit ţara lui Tolstoi, Dostoievski, Mendeleev, Pavlov, Musorgski, Glinka şi a altor oameni preţuiţi de lumea întreagă. Dacă ideile şi sentimentele umanitare – convingeri a căror însemnătate socială a fost atât de zdruncinată de blestematul război şi de cruzimea învingătorilor faţă de învinşi –, dacă este adevărat, vă spun, că această credinţă în forţa creatoare a ideilor şi sentimentelor umanitare trebuie şi poate să fie restabilită, nenorocirea Rusiei oferă o ocazie splendidă de a demonstra vitalitatea umanitarismului. Le cer tuturor europenilor şi americanilor cinstiţi să vină de îndată în ajutorul poporului rus. Daţi-i pâine şi medicamente. Maxim Gorki.

Alături de un grup de alte personalităţi publice, Gorki a apelat la Lenin, solicitând aprobarea organizării unui grup de voluntari, pentru ajutorarea regiunilor afectate de foamete. Drept urmare, pe 21 iulie s-a înfiinţat Comitetul de Stat pentru Ajutorarea Victimelor Foametei, pe scurt Pomgol, primul şi ultimul organism public independent înfiinţat sub comunism. În parte ca o concesie făcută lui Gorki şi în parte ca mijloc de a obţine ajutorul străin, Lenin a fost de acord cu înfiinţarea acestuia. Printre cei şaptezeci şi trei de membri ai Pomgol se numărau personalităţi culturale (Gorki, Korolenko, Stanislavski), oameni politici liberali (Kişkin, Prokopovici, Kuskova), un fost ministru ţarist (N.N. Kutler) şi o veterană a populismului (Vera Figner), agronomi renumiţi (Ceaianov, Krondatev) şi ingineri (P.I. Palcinski), doctori şi tolstoişti. I se rezervase un loc chiar şi Aleksandrei Tolstaia, fiica scriitorului, care în ultimii patru ani fusese de mai multe ori deţinută în închisorile şi lagărele de muncă ale CEKA. Pomgol încerca să renască spiritul colectiv care salvase ţara în 1891: făcea apel la cei de acasă, dar şi la cei din străinătate, să contribuie la campania de ajutorare. Prinţul Lvov, care participase la eforturile de ajutorare cu treizeci de ani în urmă, a strâns fonduri şi a trimis provizii de hrană prin mijlocirea organizaţiei Paris Zemgor (chiar în exil fiind, el şi-a continuat activitatea de *zemstvă*). Pentru a fi siguri că Pomgol nu se implica în politică, bolşevicii i-au desemnat o „celulă” de doisprezece comunişti importanţi, în frunte cu Kamenev. Lenin era ferm hotărât să nu lase foametea să dea naştere aceleiaşi opoziţii publice cum se întâmplase în 1891[9].

Ca răspuns la apelul lui Gorki, Herbert Hoover s-a oferit să trimită în Rusia American Relief Administration. Hoover înfiinţase ARA pentru a trimite alimente şi medicamente în Europa după război. Cele două condiţii puse de Hoover erau să se permită organizaţiei să acţioneze independent, fără intervenţia oficialilor comunişti, iar cetăţenii americani să fie eliberaţi din închisorile ruseşti. Lenin s-a înfuriat – „Hoover ar trebui pedepsit, ar trebui să i se ardă o palmă peste faţă în public, să vadă toată lumea”, spumega el –, dar, la fel ca toţi cerşetorii, nu-şi putea permite să facă mofturi. Odată ce Pomgol a obţinut ajutor din

partea americanilor, Lenin a ordonat ca organizaţia să fie desfiinţată, în ciuda protestelor vehemente ale lui Gorki şi Kamenev. Pe 27 august, toţi membrii care erau figuri publice – cu excepţia lui Gorki şi Korolenko – au fost arestaţi de CEKA, acuzaţi de tot felul de „activităţi contrarevoluţionare”, iar ulterior exilaţi în străinătate sau în zone cu acces restricţionat din ţară. Până şi Gorki a fost presat de Lenin să plece în străinătate, „să-şi vadă de sănătate”[10].

În vara anului 1922, când activităţile ei au atins un punct maxim, ARA hrănea zece milioane de oameni în fiecare zi. A expediat şi mari cantităţi de medicamente, haine, unelte şi sămânţă – datorită cărora s-au obţinut două recolte bogate succesive, în 1922 şi 1923, care în final au ajutat Rusia să-şi revină după foamete. Costurile totale ale acţiunilor ARA s-au ridicat la şaizeci şi unu de milioane de dolari. Bolşevicii au primit acest ajutor cu o uluitoare lipsă de gratitudine: niciodată un astfel de „cal de dar” generos nu a mai fost cu atâta insolenţă căutat la dinţi. Au acuzat ARA de spionaj, de tentativa de a discredita şi a răsturna regimul sovietelor[*2] şi s-au amestecat constant în operaţiunile ei, percheziţionând convoaiele, oprind trenurile, confiscând provizii şi chiar arestând membri ai personalului umanitar. Cele două condiţii impuse de Hoover – libertatea de acţiune şi eliberarea tuturor americanilor din închisoare – au fost aşadar încălcate flagrant de bolşevici. America a fost şi mai revoltată când s-a descoperit că, în timp ce primea ajutoare alimentare din partea Occidentului, guvernul sovietic exporta milioane de tone din propriile provizii de cereale, vânzându-le în străinătate. Luat la întrebări, guvernul sovietic a susţinut că avea nevoie de exporturi pentru a cumpăra de peste hotare utilaje industriale şi agricole. Din cauza scandalului însă, ARA nu a mai reuşit să strângă şi alte fonduri din SUA pentru Rusia, iar în iunie 1923 organizaţia şi-a suspendat acţiunile[11].

Pentru Gorki, modul în care guvernul sovietic a gestionat criza foametei a fost şi ruşinos, şi stânjenitor. A reprezentat un factor important în decizia lui de a părăsi Rusia. Când etapa cea mai grea a foametei a trecut, bolşevicii au transmis o scurtă notă oficială de mulţumire către poporul american. Gorki a fost însă mai generos cu mulţumirile. I-a trimis lui Hoover, pe 30 iulie 1922, o scrisoare în care sunt înfăţişate multe dintre idealurile sale cele mai profunde:

> În toată istoria suferinţelor umane nu cunosc ceva care să fi încercat mai greu sufletul omului decât evenimentele prin care trece poporul rus, iar în istoria umanitarismului practic nu cunosc o realizare care să se poată compara, ca amploare şi generozitate, cu ajutorul pe care l-aţi oferit voi. Ajutorul vostru va intra în istorie ca o realizare unică, uriaşă, demnă de cea mai mare cinstire şi va rămâne mult timp în memoria a milioane de ruşi, pe care i-aţi salvat de la moarte. Generozitatea poporului american a făcut să

> renască visul fraternităţii între oameni, într-o vreme când omenirea are mare nevoie de bunătate şi compasiune[12].

Una dintre cele mai triste moşteniri ale revoluţiei a fost numărul uriaş de orfani care bântuiau pe străzi în fiecare oraş. În 1922 numărul lor era estimat la şapte milioane de copii care trăiau în condiţii aspre, prin gări, case dărăpănate, şantiere de construcţii, gropi de gunoi, pivniţe, canale şi prin alte văgăuni sordide. Aceşti copii zdrenţăroşi şi desculţi, ai căror părinţi fie muriseră, fie îi abandonaseră, au fost simbolul colapsului social al Rusiei. Până şi familia fusese distrusă.

Aceşti orfani ai revoluţiei erau o oribilă caricatură a copilăriei pe care o pierduseră. Lupta pentru supravieţuire pe stradă i-a forţat să ducă o viaţă de adult. Aveau propriul jargon, propriile grupuri sociale şi coduri morale. Copii de numai 12 ani se „căsătoreau" şi aveau la rândul lor copii. Mulţi erau alcoolici inveteraţi sau dependenţi de cocaină ori heroină. Cerşitul, negoţul ambulant, infracţiunile minore şi prostituţia erau pentru ei mijloace de supravieţuire. Mişunau prin gări, roind ca muştele, năpustindu-se instantaneu spre orice resturi de mâncare ce li se aruncau din trenuri. Unii copii care cerşeau se automutilau sau se înjoseau în public pentru a obţine un bănuţ. Un băiat care trăia în gara din Omsk îşi mânjea faţa cu propriile excremente dacă lumea îi dădea câteva copeici. Exista o legătură strânsă între ei şi lumea interlopă. Bande de copii furau de pe tarabele din piaţă, îi agresau pe trecători, furau portofelele oamenilor şi dădeau spargeri în magazine şi prin case. Cei care erau prinşi riscau să fie bătuţi în public de oameni, care nu prea aveau compasiune pentru orfani, deşi se pare că nici asta nu-i descuraja. Un martor a asistat într-o piaţă la următoarea scenă:

> Eu am văzut cu ochii mei un băiat de vreo 10-12 ani care, în timp ce era bătut cu un baston, s-a întins să apuce o bucată murdară de pâine şi şi-a îndesat-o lacom în gură. Loviturile îi cădeau pe spinare ca grindina, dar băiatul, în patru labe, continua să molfăie, bucăţică după bucăţică, să nu piardă pâinea. Întâmplarea avea loc nu departe de coada la pâine din bazar. Nişte adulţi – femei – s-au adunat în jurul lui şi strigau: „Asta merită toţi pungaşii: mai trage-i! Nu mai avem pic de pace cu păduchii ăştia".

Aproape toţi orfanii practicau prostituţia ocazional. Un studiu din 1920 a descoperit că 88% dintre fete se prostituaseră la un moment dat, iar cifre similare erau valabile şi în cazul băieţilor. Unele dintre fete nu aveau mai mult de 7 ani. Cele mai multe acte sexuale aveau loc pe stradă, prin pieţe, în sălile gărilor şi în parcuri. Fetele aveau proxeneţi – ei înşişi doar nişte adolescenţi, de obicei – care adeseori le foloseau ca să-i jefuiască pe clienţi. Existau însă şi bordeluri pentru pedofili, conduse de aşa-zise „mătuşici", care le dădeau copiilor mâncare şi un colţişor de

odaie, punându-i în schimb să lucreze şi trăind din câştigurile obţinute de ei[13]. Pentru un milion de copii acesta a fost singurul soi de „îngrijire maternă” de care au avut parte.

„Sunt copii în vârstă de 14 ani care au comis deja trei crime”, îi scria Gorki lui Lenin în aprilie 1920. Cum şi el fusese un orfan care crescuse pe străzi, Gorki a fost unul dintre primii care au încurajat lupta împotriva „delincvenţei juvenile”. În vara aceea a înfiinţat o comisie specială care să combată problema, înfiinţând colonii şi adăposturi pentru copii şi învăţându-i să scrie şi să citească. Iniţiative similare au avut şi Liga pentru Salvarea Copiilor, înfiinţată în 1919 de Kuskova şi Korolenko, cu aprobarea Sovnarkomului. Cu doar o jumătate de milion de locuri disponibile însă în toate instituţiile puse laolaltă şi şapte milioane de orfani pe străzi, nu se putea spune nici pe departe că problema ar fi fost rezolvată. Bolşevicii au recurs tot mai mult la măsuri penale, în ciuda propriului principiu, proclamat în 1918, că „nu vor exista tribunale sau închisori pentru copii”. În închisorile şi lagărele de muncă erau mii de copii, mulţi sub 14 ani, vârsta de răspundere penală. O altă cale de a trata problema a fost să se permită fabricilor să angajeze copii pentru muncile plătite prost. Chiar şi în timpul războiului civil, când mii de muncitori adulţi fuseseră concediaţi, folosirea muncii copiilor a crescut considerabil – unii dintre ei de-abia dacă aveau 6 ani, mai ales în fabricile mai mici, unde practicile abuzive dispăreau greu. În ciuda numeroaselor apeluri de a limita la şase ore ziua de muncă a copiilor şi de a-i face pe angajatori să le asigure acestora două ore de şcoală, autorităţile au decis să nu intervină, susţinând că era „mai bine să-i pună pe copii la muncă decât să trăiască pe străzi, comiţând infracţiuni”, rezultatul fiind că mulţi minori au ajuns să muncească douăsprezece sau paisprezece ore pe zi[14].

Copiii erau şi excelenţi soldaţi. Armata Roşie avea mulţi adolescenţi în rândurile ei. După ce îşi petrecuseră cea mai mare parte a vieţii lor înconjuraţi de violenţa războiului şi a revoluţiei, mulţi dintre ei ajunseseră fără îndoială să creadă că era ceva normal să omori oameni. Aceşti mici soldaţi erau cunoscuţi pentru disponibilitatea de a face tot ce li se spune – comandanţii lor jucau adeseori rolul de taţi-surogat –, dar şi pentru nemiloasa capacitate de a ucide inamicul, mai ales atunci când erau făcuţi să creadă că răzbunau uciderea părinţilor lor. În mod ironic, multora dintre aceşti copii le era de fapt mai bine în armată – care îi trata ca pe propriii fii, îi îmbrăca şi îi hrănea, îi învăţa să scrie şi să citească – decât dacă ar fi trăit pe străzi.

*

Potrivit Ninei Berberova, Gorki a ajuns în Europa nu numai furios pe ceea ce se petrecuse în Rusia, ci şi profund şocat de ceea

ce văzuse şi trăise. Şi-a amintit de o discuţie pe care a avut-o cu soţul ei, poetul Hodasevici:

> În 1920 (dar în momente diferite), amândoi au vizitat un cămin pentru orfani sau poate o casă de corecţie pentru preadolescenţi. Era vorba mai ales despre fete, bolnave de sifilis, fără adăpost, cu vârste între 12 şi 15 ani; nouă din zece erau hoaţe, jumătate erau însărcinate. Hodasevici… şi-a amintit cu un soi de milă şi de repulsie cum aceste fete în zdrenţe şi pline de păduchi se agăţaseră de el, gata să-l dezbrace acolo, pe scări, şi îşi săltaseră peste cap poalele destrămate, strigându-i obscenităţi. S-a smuls cu greu din mâinile lor. Gorki a trăit o scenă asemănătoare: când a început să vorbească despre ea, pe chip i se citea oroarea, şi-a încleştat maxilarele şi a devenit brusc tăcut. Era limpede că vizita îl zguduise profund – mai mult, poate, decât impresiile lui anterioare despre târfe, grozăviile adâncurilor cele mai josnice din care s-a inspirat pentru primele sale teme. Acum, în Europa, poate că îşi vindeca unele dintre rănile pe care el însuşi se temea să le recunoască; iar uneori… se întreba, dar numai în sinea lui: Oare a meritat?

Şi Gorki era un orfan al revoluţiei. Toate speranţele sale legate de revoluţie – speranţe în funcţie de care se autodefinise – fuseseră abandonate în ultimii patru ani. În loc să devină o forţă culturală constructivă, revoluţia distrusese practic întreaga civilizaţie rusă; în locul eliberării individului nu adusese de fapt decât sclavia umană; iar în locul desăvârşirii spirituale a omenirii, dusese la degradare. Gorki devenise profund dezamăgit. În 1921 spunea că este „într-o dispoziţie mizantropică”. Nu putea împăca socialismul lui democratic şi umanist cu realităţile din Rusia leninistă. Nu mai putea „face pe surdul” în faţa greşelilor regimului, cu speranţa că ulterior acesta va face bine şi se va reforma: toate eforturile scriitorului nu duseseră la nimic. Dacă propriile idealuri fuseseră abandonate în Rusia, nu-i mai rămăsese nimic de făcut decât să abandoneze şi Rusia[15].

Decizia lui Gorki de a emigra a fost precedată de conflicte tot mai acute cu bolşevicii. Teroarea fără noimă din ultimii patru ani, distrugerea intelectualităţii, persecutarea menşevicilor şi a eserilor, nimicirea rebelilor din Kronstadt şi cruzimea bolşevicilor în timpul foametei – toate acestea îl transformaseră pe Gorki într-un duşman cumplit al noului regim. Ostilitatea lui Gorki se concentrase în cea mai mare parte asupra lui Zinoviev, şeful de partid din Petrogradul lui iubit. Zinoviev nu-l plăcea pe Gorki; era de părere că locuinţa acestuia este un „cuib al contrarevoluţiei” şi îl ţinuse pe scriitor sub supraveghere permanentă: corespondenţa lui Gorki era deschisă; locuinţa îi era percheziţionată constant; iar prietenii lui apropiaţi erau ameninţaţi cu arestarea. Cele mai furioase scrisori acuzatoare ale lui Gorki din perioada Terorii Roşii îi erau adresate lui Zinoviev. În una dintre ele susţinea că arestările repetate pe care acesta le ordona în permanenţă făcuseră

ca „oamenii să urască nu doar puterea sovietelor, ci – mai ales – pe dumneata în persoană”. A devenit însă curând limpede că în spatele lui Zinoviev se afla Lenin însuşi. Liderul bolşevic era foarte critic la adresa acuzaţiilor lui Gorki. Într-o scrisoare ameninţătoare din iulie 1919 a susţinut că întreaga „stare de spirit” a scriitorului devenise „de-a dreptul viciată” de „intelectualii burghezi înrăiţi” care „îl înconjurau” în Petrograd. „Nu vreau să vă dau nici un sfat – ameninţa Lenin –, dar nu pot să nu spun: schimbaţi-vă radical anturajul, mediul, domiciliul, ocupaţia – altfel s-ar putea ca viaţa să ajungă să vă dezguste definitiv.”[16]

Dezamăgirea lui Gorki în privinţa lui Lenin s-a adâncit în 1920. Liderul bolşevic nu a fost de acord cu independenţa editorială a editurii lui Gorki, Literatura Universală, şi a ameninţat că va sista susţinerea ei financiară. Gorki i s-a plâns amarnic lui Lunacearski. Se aştepta, pe bună dreptate, ca Lenin să încerce să treacă toată activitatea editorială sub controlul statului – lucru pe care îl considera impardonabil – şi susţinea (sau ameninţa) că singurul mod de a-şi continua proiectul era ca editura să funcţioneze din străinătate. Dar, cum intransigentul Lenin îi sufla în ceafă, comisarul nu prea putea să facă mare lucru. În piesa lui *Don Quijote* (1922), Lunacearski a reprezentat tensionata relaţie triunghiulară dintre el (în rolul lui Don Baltazar), Gorki (Don Quijote) şi Lenin (Don Rodrigo). Iată care au fost cuvintele adresate de Don Baltazar lui Don Quijote la despărţire. Ele rezumă conflictul dintre Gorki şi Lenin – dintre idealurile revoluţiei şi sumbrele ei „necesităţi”:

> Dacă nu am fi zdrobit conspiraţiile din spatele luptelor, am fi condus armata la distrugere. Vai, Don Quijote! Nu vreau să vă sporesc vina, dar aici v-aţi jucat rolul fatal. Nu voi ascunde faptul că severului Rodrigo i-a intrat în cap să pogoare asupra voastră mâna implacabilă a legii, ca lecţie pentru toţi cei cu firea slabă, care se aruncă, pe sine şi dragostea lor de oameni, în vâltoarea vieţii, care este nemiloasă şi complicată şi plină de responsabilităţi[17].

Pentru Gorki, moartea a doi mari poeţi ai Rusiei, Aleksandr Blok şi Nikolai Gumiliev, a fost picătura care a umplut paharul. Blok fusese răpus în 1920 de febră reumatică, urmare a faptului că în timpul războiului civil trăise în locuinţe fără încălzire şi răbdase de foame. Adevărata suferinţă a lui Blok au reprezentat-o însă disperarea şi dezamăgirea faţă de rezultatul revoluţiei. La început salutase cu bucurie violenţa ei distructivă, ca pe un purgatoriu al vechii lumi descompuse a Europei, din care avea să se nască o lume nouă, mai pură, de asiatici – sciţii. Poemul său epic *Cei doisprezece*, scris în 1918, înfăţişa doisprezece membri duri ai Gărzii Roşii care mărşăluiesc „în pas cu Revoluţia”, înfruntând un viscol orbitor, distrugând lumea veche şi construind una nouă. În fruntea lor, purtând stindardul roşu, acoperit de roze albe şi păşind

parcă pe deasupra omătului, mergea Iisus Hristos. Blok a notat mai târziu că, în timp ce scria acest poem senzaţional, „tot auzeam în jurul meu – vreau să spun, literalmente, cu urechile mele – un mare vacarm, un vacarm compus din multe zgomote (era probabil vacarmul vechii lumi care se prăbuşea)”. O vreme, Blok a continuat să creadă în rolul mesianic al bolşevicilor. În 1921 ajunsese însă să fie decepţionat. Vreme de trei ani nu a mai scris nici o poezie. Gorki, care îi era prieten apropiat, l-a comparat cu un „copil pierdut”. Blok l-a copleşit cu întrebări despre moarte şi i-a spus că abandonase „orice credinţă în înţelepciunea umanităţii”. Kornei Ciukovski şi-a reamintit de înfăţişarea lui Blok la o seară de poezie din mai 1921: „Stăteam în culise împreună cu el. Pe scenă, un «orator» oarecare… demonstra vesel mulţimii că Blok era deja mort ca poet… Blok s-a aplecat spre mine şi mi-a spus: «E adevărat. Spune adevărul, sunt mort»”. Când Ciukovski l-a întrebat de ce nu mai scrie poezie, Blok i-a răspuns: „S-au oprit toate sunetele. Nu vezi că nu se mai aude nici un sunet?”. În aceeaşi lună Blok era pe patul de moarte. Doctorul a insistat că trebuia să fie trimis în străinătate, la un sanatoriu special. Pe 29 mai Gorki i-a scris lui Lunacearski în numele poetului. „Blok este cel mai mare poet în viaţă al Rusiei. Dacă îi interziceţi să plece în străinătate şi el moare, dumneata şi tovarăşii dumitale veţi fi vinovaţi de această moarte.” Timp de mai multe săptămâni Gorki a continuat să pledeze pentru obţinerea unei vize. Pe 11 iulie Lunacearski a trimis o cerere favorabilă către Comitetul Central. Dar nu s-a rezolvat nimic. În sfârşit, pe 10 august a sosit viza. Era însă cu o zi prea târziu: poetul murise cu o seară înainte[18].

Dacă Blok a murit din cauza disperării şi a delăsării, moartea lui Gumiliev, două săptămâni mai târziu, a fost cu mult mai directă. A fost arestat de CEKA din Petrograd, închis câteva zile şi apoi împuşcat fără judecată. Gumiliev era acuzat că ar fi fost implicat într-o conspiraţie monarhistă – o acuzaţie aproape sigur falsă, chiar dacă el nutrea sentimente monarhiste. Un comitet de intelectuali format la înmormântarea lui Blok semnase o petiţie pentru eliberarea lui Gumiliev. Academia de Ştiinţe s-a oferit să garanteze prezenţa lui la tribunal. Lui Gorki i s-a cerut să intervină şi el s-a dus repede la Moscova, să-l vadă pe Lenin. Până să se întoarcă el la Petrograd cu ordinul de eliberare pentru Gumiliev, acesta fusese deja împuşcat. Gorki a fost atât de afectat, încât a scuipat sânge. Zamiatin a spus că nu l-a văzut niciodată „atât de furios ca în seara când Gumiliev a fost împuşcat”[19].

Gumiliev a fost primul mare poet rus pe care l-au executat bolşevicii. Pentru Gorki, ca şi pentru intelectualitate în general, moartea lui şi a lui Blok au simbolizat moartea revoluţiei. Sute de oameni – „tot ce mai rămăsese din Petersburgul literar”, după expresia lui Zamiatin – au venit la înmormântarea lui Blok. Nina Berberova, pe atunci doar o copilă, îşi aminteşte că, în momentul

când a văzut anunţul despre moartea lui Blok, a fost „cuprinsă de un sentiment pe care nu l-am mai simţit niciodată de atunci, că am rămas brusc şi profund orfană… Se apropie sfârşitul. Suntem pierduţi”. La înmormântarea lui Blok, Anna Ahmatova, prima soţie a lui Gumiliev, l-a jelit nu doar pe poet, ci şi idealurile unei generaţii:

În raclă de argint îl ducem,
Aleksandr, imaculata noastră lebădă,
Şi soarele nostru stins în agonie[20].

Două luni mai târziu, atins el însuşi de boală, Gorki a părăsit Rusia, aparent pentru totdeauna.

O ţară necucerită

Cei patru ani de revoluţie nu îi unise pe sătenii din Andreevskoe. Au rămas împărţiţi între cei doi vechi rivali. De o parte era Serghei Semionov, un fermier progresist şi reformator care visa să aducă minunile modernităţii în fundul acela de lume, sărac şi uitat de Dumnezeu. De cealaltă parte era Grigori Maliutin, bătrânul voinic şi beţiv, un rascolnic care se opunea oricărei schimbări şi care de aproape treizeci de ani se împotrivea eforturilor reformatoare ale lui Semionov.

Răfuiala dintre ei începuse în anii 1890, când fiica lui Maliutin, Vera, îşi ucisese pruncul ilegitim şi îl îngropase în pădurea din apropiere. Nişte poliţişti veniseră atunci să facă anchetă şi bogătaşul Maliutin a fost nevoit să le cumpere tăcerea. L-a acuzat pe Semionov că el i-a anunţat pe poliţişti şi a început o campanie de intimidare, ca să-l alunge din sat – i-a incendiat hambarul, i-a ucis animalele, l-a acuzat de vrăjitorie. Maliutin şi-a atins în final scopul în 1905, când Semionov a înfiinţat în Andreevskoe o filială a Uniunii Ţăranilor; era suficient pentru a-l transforma într-un revoluţionar periculos în ochii judecătorilor locali şi omul a fost trimis în exil în străinătate. Trei ani mai târziu s-a întors însă în Andreevskoe, ca pionier al reformelor agrare ale lui Stolîpin. Pe loturi personale, separate de cele ale comunei, a încercat să introducă metodele moderne de agricultură pe care le învăţase în Europa Occidentală. Unii dintre ţăranii mai tineri şi mai progresişti s-au alăturat şi ei mişcării sale de adoptare a sistemului loturilor îngrădite. Însă Maliutin şi-a ieşit din nou din fire – în interiorul comunei el era şeful; şi, împreună cu alţi bătrâni

ai satului, a reuşit să blocheze reformele lui Semionov. „Toate visurile mele privind o viaţă mai bună – îi scria el unui prieten, în 1916 – au fost spulberate de omul acesta îndărătnic şi ros de invidie."

Revoluţia a înclinat balanţa în favoarea lui Semionov. Vechea structură de putere de care depinsese Maliutin – *volost*-ul bătrânilor, poliţia locală şi nacealnicul de ţinut al nobilimii – a fost desfiinţată peste noapte. În cadrul satului vocea fermierilor mai tineri şi mai progresişti devenea şi ea tot mai dominantă, în timp ce opinia liderilor patriarhali, asemenea lui Maliutin, care nu vedeau nimic bun în revoluţie, era tot mai ignorată. Ca promotor al reformei, Semionov a devenit o figură marcantă în adunarea satului. Întotdeauna s-a exprimat împotriva vechii ordini patriarhale şi a influenţei Bisericii. În 1917 a ajutat la organizarea redistribuirii terenurilor în Andreevskoe, reducând la jumătate suprafaţa pământului deţinut de Maliutin. Era activ atât în cadrul departamentului funciar al sovietului regional, cât şi în cooperativele locale; a înfiinţat asociaţii pentru achiziţionarea unor unelte moderne, pentru cultivarea grădinilor în scop comercial, pentru îmbunătăţirea activităţii în domeniul producţiei de lactate şi al producţiei de in; a scris broşuri şi a susţinut prelegeri pe teme de agronomie; a dus o campanie împotriva alcoolismului; a deschis în sat o bibliotecă şi o şcoală; a scris chiar şi piese pentru „teatrul popular" pe care l-a înfiinţat împreună cu prietenul său Buholovo, învăţător în târgul apropiat. A realizat până şi proiectul pentru includerea satelor din Volokolamsk în reţeaua electrică şi de telefonie, proiect pe care l-a trimis Sovietului din Moscova. Deşi, din cauza convingerilor sale tolstoiene, Semionov nu a acceptat nici o funcţie în sovietul sătesc sau în *volost*, nu încape îndoială, aşa cum a spus cineva de prin partea locului, „că ţăranii, nu doar cei din Andreevskoe, ci şi din întreaga regiune, îl considerau liderul şi susţinătorul lor".

Între timp, Maliutin şi ceilalţi bătrâni au continuat să se opună fiecăreia dintre acţiunile lui. Au susţinut că este comunist – şi că reformele lui din sat nu au făcut decât să aducă asupra localităţii toate relele noului regim. Preotul local l-a acuzat de vrăjitorie şi l-a avertizat că „ateismul" lui îl va împinge în braţele diavolului. Arhidiaconul Ţvetkov din Volokolamsk i-a adus şi el acuzaţii, susţinând că Semionov era Antihristul. I-a înfuriat mai ales noua şcoală din sat, organizată de Semionov în 1919, pentru că era construită cu cherestea luată din pădurile care înainte de naţionalizare aparţinuseră lui Maliutin şi Bisericii. În plus, în şcoală nu se preda religia. În locul crucii, pe peretele clasei era agăţat obligatoriu un portret al lui Lenin. Într-o noapte hambarul lui Semionov a fost incendiat; în alta uneltele agricole i-au fost luate şi aruncate în lac. La CEKA locală au fost trimise denunţuri anonime, în care se susţinea că Semionov era „contrarevoluţionar" şi „spion german": în mai multe rânduri Semionov a fost săltat de

CEKA ca să dea socoteală pentru acţiunile sale, deşi un telefon scurt dat lui Kamenev – preşedintele Sovietului din Moscova, pe care Semionov îl cunoştea oarecum – era întotdeauna suficient pentru a fi eliberat. În 1921, când Rusia a fost lovită de mai multe epidemii care au afectat şeptelul, Maliutin şi aliaţii săi au învinuit „reformele drăceşti" ale lui Semionov pentru moartea vitelor din sat. S-a susţinut chiar că el „îmbolnăvise vitele prin vrăjitorie". Unii dintre ţărani erau acum încurcaţi. Chiar dacă ştiau că în toată Rusia vitele mureau de boli similare, ei voiau explicaţii pentru propriile pierderi, iar unii au început să-l suspecteze pe Semionov.

În cele din urmă, Maliutin a pus la cale asasinarea vechiului său rival. În seara de 15 decembrie 1922, în timp ce se îndrepta pe jos spre Buholovo, Semionov a fost atacat de mai mulţi bărbaţi, printre care şi doi dintre fiii lui Maliutin, care au ieşit pe neaşteptate din casa surorii lor Vera, aflată la marginea satului. Unul dintre ei l-a împuşcat pe Semionov în spate. Când şi-a întors faţa către atacatori, s-au mai tras câteva focuri, iar apoi, când era deja mort, întins la pământ, l-au împuşcat în plină faţă. Pe piept i-au crestat semnul însângerat al crucii.

A fost o crimă laşă. Semionov şi-a înfruntat întotdeauna în mod deschis rivalii şi reacţionase corect faţă de punctul lor de vedere; cu toate acestea, ei l-au calomniat şi l-au împuşcat pe la spate. Mai târziu, când criminalii au fost arestaţi, au susţinut că Semionov „făcuse lucrarea diavolului" şi că el invocase molima vitelor. Au recunoscut şi că Grigori Maliutin şi arhidiaconul Ţvetkov le porunciseră să-l ucidă pe Semionov – „în numele lui Dumnezeu", după cum spusese arhidiaconul. Au fost găsiţi cu toţii vinovaţi de conspiraţie la crimă şi condamnaţi la câte zece ani de muncă silnică în Nordul îngheţat.

Semionov a fost înmormântat pe iubitul lui lot de pământ din Andreevskoe: a devenit una cu pământul pentru care trăise şi se luptase în toţi acei ani. Mii de oameni din satele înconjurătoare au participat la înmormântare, inclusiv sute de elevi cărora Semionov le fusese dascăl. „Este tragic să se piardă astfel o viaţă – a spus prietenul său Belousov – tocmai în momentul când munca şi învăţămintele lui deveniseră atât de necesare oamenilor." Pentru a comemora realizările lui Semionov, şcoala din sat a primit numele acestuia, iar statul i-a păstrat ferma, pe care a condus-o fiul lui până în 1929, ca fermă model, pentru a le demonstra ţăranilor beneficiile celor mai recente inovaţii în agricultură. Semionov ar fi fost profund impresionat: era ceea ce visase toată viaţa lui[21].

Cum nu rata niciodată ocazia de a face propagandă de partid, *Pravda* s-a concentrat asupra acestei mici istorii din provincie. L-a înfăţişat pe Maliutin ca pe „culacul" malefic, iar pe Semionov ca pe ţăranul sărac, dar având conştiinţă politică. Totul era, fireşte, un nonsens – Semionov era la fel de sărac pe cât era Maliutin de „culac"; şi, oricum, nu diferenţele de clasă îi învrăjbiseră. Ceea ce a demonstrat de fapt crima a fost că la mai puţin de 160 de

kilometri de Moscova existau sate, la fel ca Andreevskoe, unde civilizaţia modernă încă nu ajunsese – o lume aparte, unde oamenii mai credeau în vrăjitorie şi trăiau ca şi cum rămăseseră blocaţi în Evul Mediu. Bolşevicii mai aveau încă până să cucerească această ţară necunoscută. O priveau confuzi, ca o armată aflată în teritoriu străin. Primii etnografi sovietici, care au plecat în zonele rurale din jurul Moscovei ca nişte exploratori în pădurile amazoniene, au descoperit că mulţi dintre ruşi credeau că Pământul este plat, că în nori trăiesc îngeri şi că soarele se învârte în jurul Pământului. Au descoperit o cultură rurală ciudată, imersată în obiceiuri arhaice şi patriarhale, o lume unde timpul era încă măsurat în funcţie de anotimpuri şi sărbători religioase, şi nu în luni, o lume plină de ritualuri şi de superstiţii păgâne, în care nevestele erau bătute, domnea justiţia gloatei, oamenii se luau la pumni şi beţiile durau zile în şir.

Bolşevicii erau incapabili măcar să înţeleagă această lume – Marx nu pomenise nimic despre vrăjitorie –, darămite să o guverneze. Infrastructura statului nu a pătruns mai departe de *volost*-urile micilor oraşe. Cele mai multe sate erau în continuare guvernate de propria comună, a cărei trăsătură „ţărănească" de mică fermă fusese puternic întărită de revoluţie şi de războiul civil. În anii din urmă, Rusia în ansamblu devenise cu mult mai „ţărănească". Marile populaţii urbane se dezintegraseră, industria era practic distrusă, iar spoiala subţire de civilizaţie provincială fusese măturată de revoluţie. Nu mai rămăsese nimic în afară de ţăranii proprietari de mici ferme. Nu e de mirare că atât de mulţi bolşevici se simţeau ameninţaţi de masa de ţărani. Gorki, care era la fel de ostil „ţăranilor barbari", a dat glas acestor temeri. „Valul uriaş de ţărani va ajunge să înghită totul", i-a spus el unui vizitator din străinătate, cu puţin înainte de plecarea lui la Berlin. „În Rusia ţăranul va deveni stăpân, prin forţa numărului. Iar pentru viitorul nostru acesta va fi un dezastru."[22] Această teamă de ţărani a reprezentat marea tensiune nerezolvată a anilor 1920 – una care a dus inexorabil la tragedia colectivizării.

Ce-i drept, viaţa rurală nu era complet tenebroasă. În timpul NEP, unele dintre accesoriile vieţii moderne au început să pătrundă şi în sate. A ajuns aici energia electrică. Chiar şi în Andreevskoe au fost instalate primele cabluri electrice în 1927, împlinindu-se astfel în sfârşit visul lui Semionov. Lenin preamărise noua tehnologie ca pe un panaceu pentru înapoierea Rusiei. „Comunismul înseamnă puterea sovietică plus electrificarea întregii ţări" era faimoasa lui lozincă. Lenin părea să-i atribuie nişte puteri magice, iar odată a profeţit chiar că becul electric – sau „micuţa lampă a lui Ilici", cum a ajuns să fie cunoscut – va înlocui icoana din colibele ţăranilor. În propaganda sovietică, becul a devenit simbolul torţei care luminează: lumina a devenit o metaforă pentru tot ce este bun, la fel cum întunericul reprezenta sărăcia şi răul. Fotografiile îi arătau pe ţărani

minunându-se cu o uluială aproape religioasă în faţa noilor sfere electrice de lumină. În viziunea lui Lenin, o reţea naţională ar fi integrat lumea satelor izolate în cultura citadină modernă. Rusia rurală înapoiată avea să fie scoasă din întuneric de lumina industrializării şi să se bucure de un viitor nou şi luminos, de un progres economic rapid, de educaţia maselor şi de eliberarea de corvoada muncii manuale. Mare parte din această viziune era pură fantezie: secolele de înapoiere nu puteau fi depăşite printr-o simplă răsucire a unui comutator. Lenin, un critic înveterat al utopismului, cedase până la urmă acestei „utopii a electricienilor", cum a numit-o H.G. Wells, şi, contrar întregii doctrine marxiste, şi-a pus încrederea în tehnologie, ca mijloc de a depăşi adânc înrădăcinatele probleme sociale[23].

Au existat şi alte semne ale civilizării zonei rurale în anii 1920. Au început să apară spitale, cinematografe şi biblioteci. În perioada NEP a avut loc o întreagă serie de îmbunătăţiri agronomice, care au dus pur şi simplu la o revoluţiei în agricultură. Parcelele înguste şi amestecate, care făcuseră ca agricultura comunală să fie atât de ineficientă, au fost rearanjate sau lărgite pe o suprafaţă de aproape o sută de milioane de hectare de teren parcelat. Rotaţia culturilor, practicată în Europa Occidentală, a fost introdusă pe aproape o cincime din suprafaţa totală de pământ comunal. Un număr tot mai mare de ţărani au început să folosească îngrăşămintele chimice, sămânţă selecţionată şi utilaje avansate. Producţia de lactate a fost modernizată; iar mulţi ţărani au trecut la culturile pentru comercializare, cultivând legume, in şi sfeclă-de-zahăr, care înainte de revoluţie erau cultivate exclusiv de fermele comerciale ale nobilimii. Semionov, la vremea lui un pionier al unor astfel de reforme, ar fi fost mulţumit şi de cooperativele rurale – atât pentru schimbul de mărfuri cu oraşul, cât şi pentru creditarea achiziţionării de unelte şi animale –, care în anii 1920 s-au dezvoltat impresionant de mult. În 1927, 50% dintre gospodăriile ţărăneşti aparţineau de o cooperativă agricolă. În urma acestor îmbunătăţiri s-a înregistrat o creştere constantă a productivităţii. Nivelul din 1913 al producţiei agricole a fost din nou atins în 1926 şi depăşit în următorii doi ani. Recoltele de la mijlocul anilor 1920 au fost cu 17% mai mari decât cele din anii 1900, aşa-numita „epocă de aur" a agriculturii Rusiei[24].

S-au făcut reale progrese şi cu alfabetizarea în anii 1920, revenindu-se la tendinţa din anii 1900, pe măsură ce s-au construit tot mai multe şcoli la sate. În 1926, 51% din populaţia sovietică era considerată alfabetizată (în comparaţie cu 43% în 1917 şi 35% în 1907). Câştigurile cele mai mari s-au înregistrat în rândul tineretului rural: era de două ori mai probabil ca fiii de ţărani, cu vârste în jur de 20 de ani, să fie alfabetizaţi, în comparaţie cu generaţia taţilor lor; şi era de cinci ori mai posibil ca tinerele ţărănci de aceeaşi vârstă să fie alfabetizate, în comparaţie cu

mamele lor. Acest clivaj din ce în ce mai profund între generaţii era atât demografic, cât şi cultural. În 1926, mai bine de jumătate din populaţia rurală avea sub 20 de ani, iar peste două treimi sub 30. Aceştia erau în mare măsură ţărani cu şcoală. Mulţi dintre ei erau familiarizaţi cu lumea din afara satului, graţie serviciului militar. Ei contestau autoritatea bătrânilor satului, rareori mergeau la biserică şi demonstrau o puternică înclinaţie individualistă, reflectată printr-o creştere intensă a divizării gospodăriei în anii 1920, pe măsură ce aceşti fii se despărţeau de taţii lor şi îşi înfiinţau gospodării-nucleu individuale. A apărut şi tendinţa crescândă a acestora de a-i îndepărta pe taţii lor din poziţia de capi ai gospodăriei şi de a obţine o mai mare putere de decizie în conducerea fermei[25]. Contrar părerilor bolşevicilor, satul rusesc era împărţit nu atât în bogaţi şi săraci, cât în fii şi taţi.

Acest conflict între generaţii i-a ajutat pe bolşevici să-şi consolideze influenţa în zonele rurale prin organizarea tineretului agitat. La sate, Comsomolul s-a dezvoltat mult mai rapid decât partidul – de la 80.000 de membri în 1922 ajunseseră la mult peste jumătate de milion în 1925, ceea ce însemna de trei ori numărul bolşevicilor din mediul rural. Comsomolul era un club social pentru adolescenţii plictisiţi ai satelor, pe care i-a organizat într-o cruciadă împotriva Bisericii şi a vechii ordini patriarhale. Scopul organizaţiei era „să răstoarne satul cu susul în jos”. Făcând recrutări pentru partid, el le oferea acestor tineri ambiţioşi şansa de a evolua şi de a părăsi mediul înapoiat al satului, pe care atât de mulţi dintre ei ajunseseră să îl dispreţuiască, pentru luminile strălucitoare ale lumii urbane. O evaluare a Comsomolului făcută în unul dintre cele mai avansate districte agricole ale provinciei Voronej, efectuată la mijlocul anilor 1920, a conchis că 85% dintre membrii lui proveneau din familii de ţărani; cu toate acestea, doar 3% au declarat că voiau să muncească în agricultură. În 1923, un tânăr student etnograf a rezumat atitudinile contemporanilor din satul său din Volokolamsk, aflat nu departe de Andreevskoe, satul lui Semionov:

> Iată ce spun tinerii despre bătrânii lor: „Cei în vârstă sunt nişte proşti. Muncesc până la epuizare şi nu se aleg cu nimic. Nu ştiu decât să are – ceea ce înseamnă că nu ştiu nimic… Să renunţe la fermă. Nu aduce nici un profit şi nu justifică toată munca pusă în ea”… [Tinerii vor] să plece, să plece cât mai repede cu putinţă. Nu contează unde, doar să poată pleca – în fabrică, în armată, la studii sau să devină ofiţeri[26].

Semionov şi Kanatcikov notaseră aceleaşi atitudini cu treizeci de ani înainte. Faptul că tinerii respingeau satul a reprezentat, se pare, o sursă constantă pentru recrutările bolşevicilor.

Armata Roşie, împreună cu Comsomolul, a constituit mijlocul de a organiza tineretul neliniştit al satelor. Tinerii întorşi din armată preluau adesea rolul de conducători în sovietele rurale

şi în cruciada dusă de Comsomol împotriva vechii ordini rurale. Un grup de veterani au ţinut în satul lor un „congres” pentru a discuta modalităţile de organizare a „luptei împotriva întunericului, a religiei, a alcoolului ilegal şi a altor rele”. Obişnuiţi cu viaţa de armată, tinerii aceştia veterani au ajuns să se plictisească repede de viaţa din sat, unde, aşa cum spunea unul dintre ei, „nu există nici un fel de cultură”. Dispreţuiau vechile obiceiuri ale satului şi, dacă nu cumva plecau definitiv din sat, căutau prin orice mijloace să se distingă de restul, adoptând o vestimentaţie urbană şi militară. O sursă consemna că toţi „foştii soldaţi, activiştii rurali şi comsomoliştii – cu alte cuvinte, toţi cei care se considerau progresişti – umblau în uniforme militare şi semimilitare”. Mulţi dintre aceşti tineri au jucat ulterior un rol activ în campania lui Stalin de colectivizare. Au făcut parte din echipele de rechiziţionare a cerealelor care au continuat războiul civil împotriva satului, după 1927; au înfiinţat „grupuri de iniţiativă” pentru organizarea colectivelor; au luat parte la reluarea atacurilor împotriva Bisericii; au ajutat la suprimarea rezistenţei ţăranilor; iar ulterior au devenit funcţionari sau operatori pe utilajele noilor colective[27].

Rămânea cu toate acestea adevărat că în cadrul satului bolşevicii nu aveau nici o autoritate reală. Acesta este motivul fundamental al eşecului NEP. Incapabili să guverneze zonele rurale prin mijloace paşnice, bolşevicii au recurs la teroare, rezultatul fiind colectivizarea. Evenimentele din 1918-1921 au lăsat urme adânci în relaţiile dintre ţărani şi stat. Chiar dacă războiul civil dintre ei se încheiase, cele două tabere se priveau cu multă suspiciune şi neîncredere în perioada precarului armistiţiu din anii 1920. Prin forme de rezistenţă pasive şi cotidiene – tărăgănare, obişnuita neînţelegere a instrucţiunilor, apatie şi inerţie –, ţăranii sperau să-i ţină pe bolşevici la distanţă. Pe măsură ce partidul a preluat administrarea sovietelor din *volost*-urile comunale, ţăranii s-au retras cu totul din soviete şi s-au regrupat politic în comunele din satele lor. Renaşterea statului absolutist a recreat vechea diviziune între *volost*, ca sediu al puterii statului sau a nobilimii – „interesat doar să colecteze taxele”, după cum spunea un ţăran –, şi sat, ca domeniu al ţăranilor. În afara *volost*-urilor comunale, bolşevicii nu aveau nici o autoritate. Aproape toţi membrii lor erau concentraţi în ele, unde era nevoie de ei ca să conducă organele incipiente ale statului. Foarte puţini bolşevici care activau în mediul rural trăiau în sate sau aveau vreo legătură reală cu ţărănimea. Doar 15% dintre membrii de partid proveniţi din mediul rural se ocupau cu agricultura; în timp ce mai puţin de 10% erau originari din regiunea unde fuseseră repartizaţi. Cât despre şedinţele de partid din zonele rurale, acestea se ocupau mai ales de politicile de stat, de evenimentele internaţionale şi chiar de etica sexuală – dar arareori de problemele agricole.

Sovietele rurale erau la fel de neputincioase. Deşi din punct de vedere tehnic erau subordonate administraţiei *volost*-ului, membrii lor, în principal ţărani, erau reticenţi când venea vorba să acţioneze împotriva intereselor comunelor săteşti, de ale căror taxe depindeau bugetele lor. Într-adevăr, satele alegeau adeseori un prostănac sau un alcoolic ori poate vreun ţăran sărac, îndatorat bătrânilor satului, pentru a sabota activitatea sovietelor. Era o veche şmecherie a ţăranilor, care a fost pusă în practică şi în administraţia *volost*-ului înainte de 1917. Bolşevicii, în stilul lor inept, au răspuns centralizând puterea, reducând numărul de soviete rurale; totuşi, lucrurile s-au înrăutăţit, pentru că au lăsat cea mai mare parte a satelor fără nici un soviet. În 1929, un soviet rural încerca să administreze în medie nouă sate separate, cu o populaţie totală de 1.500 de persoane. Fără telefoane, uneori chiar şi fără mijloace de transport, funcţionarii Sovietului nu aveau nici o putere. Impozitele nu puteau fi colectate corespunzător, legile sovietului nu puteau fi aplicate. Cât despre poliţia rurală, numărul membrilor ei era foarte mic, fiecare poliţist fiind în medie responsabil pentru 20.000 de oameni, din optsprezece sau chiar douăzeci de sate[28]. La zece ani după 1917, cea mai mare parte a zonei rurale încă nu luase contact cu puterea sovietică.

Bolşevicii care au scris despre NEP – Buharin a fost un exemplu clasic – presupuneau în mod obişnuit că abundenţa din ce în ce mai mare şi progresul cultural din zona rurală vor anihila cumva această problemă politică. Se înşelau. În sistemul agricol cu ferme individuale al NEP, cultura politică a satului a devenit şi mai distinct „ţărănească", în opoziţie fundamentală cu statul, şi, oricâtă propagandă sau educaţie se făcea, nu putea umple această prăpastie. De ce, la urma urmelor, un ţăran mai bine instruit ar fi fost mai receptiv la controlul comunist sau la îndoctrinare? Intelectualitatea rurală, singura care ar fi putut juca rolul de mediator între ţărănime şi regimul sovietic, era doar o insulă minusculă în acest ocean de ţărănime, cu cultura ei urbană distinctă, şi, după toate aparenţele, se bucura tot mai puţin de încrederea ţăranilor[29]. Pe măsură ce NEP continua, cu atât mai mare devenea diferenţa dintre ambiţiile regimului sovietic şi neputinţa lui în mediul rural. Bolşevicilor militanţi le era tot mai teamă că revoluţia va degenera, că se va afunda în noroiul „culacilor", dacă nu avea să izbucnească un nou război civil, care să supună satul oraşului. Aici se află rădăcinile războiului civil al lui Stalin împotriva satului, războiul civil al colectivizării. Fără mijloacele de a guverna satul, ca să nu mai pomenim de transformarea lui după principiile socialiste, bolşevicii au încercat să-l desfiinţeze.

Ultima luptă a lui Lenin

Primele semne că Lenin era bolnav au devenit evidente în 1921, când a început să se plângă de dureri de cap şi de epuizare. Doctorii nu au putut diagnostica boala – era în egală măsură rezultatul unei căderi psihice şi al uneia fizice. În ultimii patru ani Lenin lucrase practic fără pauză, până la şaisprezece ore pe zi. Singurele perioade de odihnă reală le avusese în vara anului 1917, când fugea de guvernul lui Kerenski, şi în săptămânile de recuperare după tentativa de asasinat a lui Kaplan, din august 1918. Criza din 1920-1921 îşi lăsase puternic amprenta asupra sănătăţii lui Lenin. Simptomele fizice ale „furiei lui Lenin", aşa cum a descris-o odată Krupskaia, ale insomniilor şi nervozităţii, ale durerilor de cap şi ale epuizării deprimante au început să-l sâcâie din nou în timpul conflictelor cu Opoziţia Muncitorească şi al revoltelor din toată ţara. Rebelii din Kronstadt, muncitorii şi ţăranii, menşevicii, eserii şi clerul, arestaţi şi împuşcaţi în număr mare, au devenit victimele furiei lui. În vara lui 1921 Lenin ieşise din nou victorios; cu toate acestea, semnele extenuării sale mintale erau evidente pentru toată lumea. Avea lapsusuri, dificultăţi de vorbire şi mişcări necontrolate. Unii doctori le-au pus pe seama intoxicării cu plumb de la cele două gloanţe ale lui Kaplan care rămăseseră încă înfipte în braţul şi gâtul lui Lenin (cel din gât a fost îndepărtat printr-o intervenţie chirurgicală, în primăvara anului 1922). Alţii însă suspectau o paralizie. Suspiciunile au fost confirmate în 25 mai 1922, când Lenin a suferit prima comoţie majoră, în urma căreia partea dreaptă a corpului i-a rămas practic paralizată, iar o vreme el şi-a pierdut capacitatea de a vorbi. Acum Lenin şi-a dat seama „că pentru el totul se sfârşise", aşa cum spunea sora lui, Maria Ulianova, care avea să-l îngrijească până la moarte. L-a implorat pe Stalin să-i dea o otravă, să se poată sinucide. „Nu mai vrea să trăiască şi nu mai poate să trăiască", i-a spus Krupskaia. Ea încercase să-i dea lui Lenin cianură, dar îşi pierduse curajul, aşa că amândoi hotărâseră să-l roage pe Stalin, un „om neclintit şi de oţel, lipsit de sentimentalisme". Deşi Stalin îşi va dori mai târziu să-l vadă mort, a refuzat să-l ajute să moară; iar Biroul Politic a votat împotrivă. Pentru moment, lui Stalin îi era mai util viu[30].

În vara anului 1922, în timp ce era în convalescenţă la casa lui de la ţară, din Gorki, Lenin s-a ocupat de problema succesiuni sale. Probabil că a fost însă o sarcină dureroasă pentru el, întrucât, ca toţi dictatorii, era teribil de gelos pe propria putere şi credea, evident, că nimeni altcineva nu este destul de bun pentru a o moşteni. Toate scrierile lui din urmă arătau limpede că prefera să-i succeadă o conducere colectivă. Îi era mai ales teamă de rivalitatea personală dintre Troţki şi Stalin, despre care a înţeles că

ar fi putut diviza partidul odată ce el s-ar fi retras din scenă, aşa că a căutat să amâne acest moment, cântărindu-i pe unul cu celălalt.

În ochii lui, amândoi aveau calităţi. Troţki era un orator şi un administrator strălucit: el, mai mult decât oricine, câştigase războiul civil. Mândria şi aroganţa lui – ca să nu mai vorbim de trecutul lui de menşevic sau de aerul de intelectual evreu – l-au făcut totuşi nepopular în partid (atât Opoziţia Militară, cât şi Opoziţia Muncitorească erau într-o mare măsură împotriva lui, personal). Troţki nu era un „tovarăş" firesc. Întotdeauna ar fi preferat să fie generalul propriei armate decât colonel în cadrul unei conduceri colective. Această trăsătură a lui este cea care i-a atras statutul de „outsider" în rândul membrilor de rând. Deşi era membru în Biroul Politic, Troţki nu a deţinut niciodată o funcţie de partid. Participa arareori la şedinţele de partid. Sentimentele lui Lenin faţă de Troţki au fost rezumate de Maria Ulianova: „Nu manifesta simpatie faţă de Troţki – avea prea multe trăsături care făceau deosebit de dificil lucrul în colectiv cu el. Dar era un om muncitor şi talentat, iar pentru V.I. Lenin acesta era lucrul cel mai important, aşa că a încercat să-l păstreze în echipă. Dacă merita, asta este altă poveste"[31].

În schimb, Stalin părea la început mult mai potrivit cerinţelor unei conduceri colective. În timpul războiului civil îşi asumase un mare număr de sarcini pe care nimeni altcineva nu le dorea – a fost comisar pentru Naţionalităţi, comisar pentru Rabkrin, membru în Consiliul Militar Revoluţionar, în Politburo şi în Orgburo şi preşedintele Secretariatului –, câştigându-şi în scurt timp reputaţia de om mediocru, modest şi conştiincios. Aici se află „zona gri" pe care Suhanov o descrisese în 1917. Toţi liderii de partid au făcut aceeaşi greşeală, subestimând puterea potenţială a lui Stalin – şi ambiţia lui de a şi-o exercita – ca urmare a relaţiilor pe care şi le făcuse deţinând toate aceste posturi. Lenin era la fel de vinovat ca şi ceilalţi. Pentru un om cu o fire atât de intolerantă, s-a dovedit a fi remarcabil de îngăduitor cu numeroasele păcate ale lui Stalin – mai ales cu grosolănia tot mai accentuată faţă de el –, crezând că avea nevoie de Stalin pentru a menţine unitatea partidului. Acesta era motivul pentru care, la îndemnul lui Stalin şi aparent susţinut de Kamenev, a fost de acord ca în aprilie 1922 să-l numească primul secretar general al partidului. Avea să se dovedească a fi o numire decisivă – care i-a permis lui Stalin să ajungă la putere. Când Lenin a înţeles totuşi, în sfârşit, acest lucru şi a încercat să-l înlăture din funcţie era deja prea târziu[32].

Cheia puterii crescânde a lui Stalin a fost controlul pe care îl avea asupra aparatului de partid din provincii. Ca preşedinte al Secretariatului şi singurul membru al Biroului Politic care făcea parte şi din Biroul Organizaţional, el putea să-şi promoveze prietenii şi să-i demită pe opozanţi. Numai în cursul anului 1922, peste 10.000 de funcţionari din provincie au fost numiţi de Orgburo şi de Secretariat, cei mai mulţi la recomandarea personală

a lui Stalin. Ei aveau să fie principalii lui susţinători în perioada luptei pentru putere împotriva lui Troţki din 1922-1923. Cei mai mulţi proveneau, la fel ca Stalin, dintr-un mediu foarte modest şi primiseră prea puţină educaţie formală. Neavând încredere în intelectuali ca Troţki, când se puneau probleme de ideologie, preferau să se încreadă în înţelepciunea lui Stalin, cu apelurile lui simple la unitatea proletariatului şi la disciplina bolşevicilor.

Lenin acceptase puterea tot mai mare pe care o dobândea „numirismul" de la Moscova al lui Stalin ca antidot împotriva formării facţiunilor provinciale de opoziţie (Opoziţia Muncitorească, de exemplu, a rămas puternică în Ucraina şi Samara până în 1923). Ca preşedinte al Secretariatului, Stalin şi-a petrecut cea mai mare parte a timpului eliminându-i din aparatul de partid din provincie pe cei care ar fi putut crea probleme. Primea rapoarte lunare de la CEKA (redenumit GPU în 1922) despre activităţile liderilor din provincie. Boris Bajanov, secretarul personal al lui Stalin, îşi aminteşte de obiceiul lui de a se învârti prin biroul lui mare din Kremlin, pufăind din pipă, după care dădea un ordin scurt: să fie înlăturat cutare sau cutare secretar de partid şi să fie trimis cutare sau cutare să-l înlocuiască. Existau puţini lideri de partid, inclusiv dintre membrii Biroului Politic, pe care Stalin să nu-i fi avut sub supraveghere la sfârşitul lui 1922. Sub pretextul că aplica doctrina leninistă, Stalin a fost astfel în stare să adune informaţii despre toţi rivalii săi, inclusiv unele care ei mai degrabă ar fi dorit să rămână secrete şi pe care le putea folosi pentru a-şi asigura loialitatea lor[33].

În timp ce Lenin îşi revenea în urma comoţiei, Rusia era condusă de un triumvirat – Stalin, Kamenev şi Zinoviev – format în vara lui 1922, ca bloc antitroţkist. Cei trei se întâlneau înaintea şedinţelor de partid pentru a se pune de acord asupra strategiei şi a-şi instrui susţinătorii cum să voteze. Kamenev avea de multă vreme o slăbiciune pentru Stalin; fuseseră împreună în exil în Siberia; iar Stalin sărise în apărarea lui când Lenin a încercat să îl dea afară din partid, pentru că se opusese loviturii din octombrie. Kamenev avea ambiţia să conducă partidul, iar aceasta l-a făcut să se alieze cu Stalin împotriva lui Troţki, pe care îl considera o ameninţare mai serioasă. Cum Troţki era cumnatul lui Kamenev însemna că acesta din urmă punea facţiunea mai presus de familie. În ceea ce-l priveşte pe Zinoviev, el nu-l prea plăcea pe Stalin. Însă ura lui faţă de Troţki era atât de înverşunată, încât s-ar fi făcu frate şi cu dracul dacă i se garanta astfel înfrângerea duşmanului. Amândoi credeau că se folosesc de Stalin, pe care îl considerau un individ mediocru, ca să-şi promoveze propriile pretenţii la conducere. De fapt, Stalin era cel care se folosea de ei şi, odată ce Troţki a fost învins, i-a distrus.

În septembrie Lenin se recuperase şi se întorsese la lucru. A devenit suspicios faţă de ambiţiile lui Stalin şi, într-un efort de a contracara puterea lui din ce în ce mai mare, a propus numirea lui

Troţki ca adjunct al său în Sovnarkom. Simpatizanţii lui Troţki susţinuseră întotdeauna că acest lucru l-ar fi transformat pe eroul lor în succesorul lui Lenin. De fapt, mulţi considerau că poziţia aceasta era una neînsemnată – puterea era concentrată în organele de partid mai degrabă decât în cele ale guvernului – şi fără îndoială că Stalin de asta a votat bucuros rezoluţia lui Lenin în Biroul Politic. Troţki a fost cel care s-a opus cel mai vehement şi a scris pe buletinul său de vot: „Refuz categoric". A susţinut că obiecţiile sale se întemeiau pe faptul că el criticase deja poziţia aceasta, în principiu, atunci când ea fusese creată în luna mai a anului anterior. Mai târziu a susţinut că refuzase postul pentru că era evreu şi etnia lui ar fi putut alimenta propaganda duşmanilor regimului (vezi pp. 716-717). Refuzul lui se explica probabil în egală măsură şi prin faptul că ar fi considerat sub demnitatea lui să fie un simplu „vicepreşedinte".

Ceea ce nu înseamnă că Lenin îi împărtăşea opinia proastă în privinţa funcţiei din Sovnarkom. Nu înseamnă nici că i-a oferit lui Troţki poziţia aceasta ca un simplu „gest diplomatic", cum spunea sora lui Lenin, pentru a compensa faptul că „Ilici era de partea lui Stalin". Lenin a pus întotdeauna mai mult preţ pe activitatea Sovnarkomului decât pe cea a partidului însuşi. Sovnarkomul era creaţia lui Lenin, organismul în care îşi concentra toate energiile sale până într-atât încât, în mod uluitor, a ajuns să nu mai ştie nimic despre viaţa de partid. „Admit, nu cunosc în ce măsură Orgburo se ocupă de «alocarea sarcinilor»", i-a mărturisit el lui Stalin în octombrie 1921. Aceasta a fost tragedia lui Lenin. În ultimele sale luni de activitate politică, pe măsură ce se confrunta cu problema puterii crescânde a organelor superioare de partid, s-a bizuit tot mai mult pe Sovnarkom ca mijloc prin care să separe puterea statului de cea a partidului. Însă Sovnarkomul, centrul personal de putere al lui Lenin, avea să intre în declin, pe măsură ce liderul devenea tot mai bolnav, retrăgându-se apoi din politică. Chiar şi cu Troţki, care îi ţinea locul ca preşedinte, era aproape sigur prea târziu pentru a mai opri transferul de putere către organele de partid aflate în mâna lui Stalin, iar Troţki probabil că ştia acest lucru[34].

Bănuielile lui Lenin în privinţa lui Stalin s-au adâncit în luna octombrie, când acesta din urmă a propus excluderea lui Troţki din Biroul Politic, ca penalizare pentru felul arogant în care respinsese funcţia în Sovnarkom. Pe măsură ce se familiariza cu activităţile triumviratului, lui Lenin i-a devenit clar că structura acţiona ca o clică conducătoare şi avea intenţia să-l înlăture de la putere. Asta s-a confirmat când Lenin a descoperit că, imediat ce el se retrăgea de la şedinţele Biroului Politic, de unde era adesea obligat să plece devreme din pricina oboselii, triumviratul vota rezoluţii importante, despre care el afla abia a doua zi. Lenin a dat atunci ordin (pe 8 decembrie) ca şedinţele Biroului Politic să nu dureze mai mult de trei ore şi toate problemele rămase nerezolvate

să fie amânate până în ziua următoare. În acelaşi timp – cel puţin aşa a susţinut Troţki mai târziu –, Lenin i-a făcut oferta de a i se alătura într-un „bloc împotriva birocraţiei", ceea ce însemna o coaliţie împotriva lui Stalin şi a bazei sale de putere din Orgburo. Ceea ce susţine Troţki este plauzibil. Se întâmpla, la urma urmelor, în ajunul Testamentului lui Lenin, care era preocupat mai ales de problema reprezentată de Stalin şi de felul în care acesta acaparase birocraţia. Troţki deja criticase birocraţia de partid, mai ales Rabkrin şi Orgburo. Ştim şi faptul că Lenin îi împărtăşea opoziţia faţă de Stalin, atât în privinţa comerţului exterior, cât şi în problema Georgiei. Pe scurt, se pare că spre jumătatea lunii decembrie Lenin şi Troţki se aliaseră împotriva lui Stalin. Apoi, pe neaşteptate, în noaptea de 15 decembrie Lenin a suferit al doilea atac cerebral sever[35].

Stalin şi-a asumat imediat coordonarea medicilor lui Lenin şi, sub pretextul că vrea să grăbească însănătoşirea acestuia, a obţinut de la Comitetul Central ordinul care îi dădea puterea de a-l menţine „izolat" de chestiunile politice, restricţionându-i numărul de vizitatori şi corespondenţa. „Nici prietenii, nici cei din preajma sa – suna un ordin ulterior al Biroului Politic din 24 decembrie – nu au voie să-i dea lui Vladimir Ilici nici o ştire de ordin politic, întrucât aceasta l-ar putea face să reflecteze la asupra ei şi să se frământe." Captiv în scaunul său cu rotile şi având permisiunea să dicteze numai „cinci până la zece minute pe zi", Lenin devenise prizonierul lui Stalin. Cele două secretare principale ale sale, Nadejda Alliluеva (soţia lui Stalin) şi Lidia Fotieva, îi raportau lui Stalin tot ce spunea. Evident, Lenin nu ştia acest lucru, aşa cum aveau să o dovedească evenimentele ulterioare. Stalin, între timp, a devenit expert în medicină, ordonând să i se trimită tratate de specialitate. A devenit convins că Lenin va muri curând şi a arătat faţă de el un dispreţ tot mai vădit. „Lenin kaput", le-a spus el unor colegi în decembrie. Cuvintele lui Stalin au ajuns la urechile lui Lenin prin intermediul Mariei Ulianova. „Nu am murit încă – i-a spus fratele ei –, dar ei, în frunte cu Stalin, deja m-au îngropat." Chiar dacă Stalin îşi întemeia reputaţia pe relaţia sa cu Lenin, şi-a dat în vileag adevăratele sentimente faţă de acesta în 1924, când – după ce a trebuit să aştepte un an întreg ca liderul să se stingă cu încetul – a fost auzit şoptind: „Nici să moară n-a putut ca un lider *adevărat*!". De fapt, Lenin ar fi putut să moară cu mult mai devreme. Spre sfârşitul lunii decembrie ajunsese atât de frustrat de restricţiile impuse activităţii sale, încât a solicitat din nou să i se dea otravă, ca să-şi pună capăt zilelor. Conform lui Fotieva, Stalin a refuzat. Dar e neîndoios că a ajuns curând să regrete lucrul ăsta, pentru că, în scurtele intervale când i se permitea să lucreze, Lenin dicta acum o serie de note pentru apropiatul congres al partidului, în care condamna puterea crescândă a lui Stalin şi cerea înlăturarea acestuia[36].

Aceste note fragmentare, care ulterior au ajuns să fie cunoscute ca „Testamentul lui Lenin”, au fost dictate între 23 decembrie şi 4 ianuarie, în intervale scurte – uneori prin telefon, cu o stenografă care stătea în camera alăturată, cu căştile la urechi. Lenin a dat ordin ca aceste însemnări să fie păstrate în cel mai mare secret, puse în plicuri sigilate, pentru a fi deschise doar de el sau de Krupskaia. Secretarele sale principale erau însă şi spioanele lui Stalin şi ele i-au arătat notiţele[37]. Din aceste ultime scrieri transpare un sentiment de disperare văzând ce se alesese din revoluţie. Stilul frenetic al lui Lenin, hiperbolele şi repetiţiile obsesive trădează o minte care nu doar se deteriora din cauza paraliziei, ci era în acelaşi timp frământată – poate din cauză că scopul unic asupra căruia se fixase în ultimele patru decenii se dovedea acum a fi o greşeală monstruoasă. În toate aceste scrieri Lenin se arată bântuit de înapoierea culturală a Rusiei. Era ca şi cum ar fi recunoscut, poate doar faţă de sine, că menşevicii avuseseră dreptate, că Rusia nu era pregătită pentru socialism, pentru că masa populaţiei era lipsită de educaţia necesară pentru a lua locul burgheziei, şi că încercarea de a urgenta procesul prin intervenţia statului era sortită să eşueze în tiranie. Asta voia să spună când avertiza că bolşevicii mai trebuie încă să „înveţe cum să guverneze”?

Cele din urmă însemnări ale lui Lenin se ocupă de trei probleme fundamentale – Stalin fiind în fiecare caz vinovatul principal. Prima era reprezentată de chestiunea Georgiei şi problema tipului de tratat de uniune pe care Rusia ar trebui să-l semneze cu teritoriile etnice de graniţă. Deşi avea origini gruzine, Stalin era în fruntea acelor bolşevici pe care Lenin îi criticase în timpul războiului civil pentru şovinismul lor legat de Rusia Mare. Cei mai mulţi dintre susţinătorii lui Stalin din interiorul partidului aveau vederi la fel de imperialiste. Aceştia puneau semnul egalităţii între susţinerea puterii comuniste şi colonizarea teritoriilor de graniţă, a Ucrainei mai ales, cu muncitori ruşi, pe de o parte, şi oprimarea populaţiei ţărăneşti autohtone („naţionalişti mic-burghezi”), pe de altă parte. În calitate de comisar pentru Naţionalităţi, Stalin a propus, la sfârşitul lui septembrie, ca acele trei republici non-ruse care fuseseră înfiinţate până atunci (Ucraina, Belarus şi Transcaucazia) să se alăture Rusiei ca simple regiuni autonome, lăsând guvernului federal de la Moscova partea leului în privinţa puterii. „Planul de autonomizare”, aşa cum au ajuns să fie cunoscute propunerile lui Stalin, ar fi refăcut „Rusia unită şi indivizibilă” din timpul imperiului ţarist. Nu era deloc ceea ce îşi imaginase Lenin când îi încredinţase lui Stalin sarcina de a elabora planurile unei uniuni federale. Lenin a subliniat nevoia de a rezolva nemulţumirile istorice ale non-ruşilor faţă de Rusia – pe care el le considera îndreptăţite –, acordându-le statutul de republici „suverane” (pentru grupurile etnice importante) sau

„autonome” (pentru cele mai mici), cu libertăţi culturale lărgite şi dreptul oficial – atât cât valora el – de a ieşi din uniune.

Bolşevicii georgieni se opuneau violent planurilor lui Stalin, tentativele lor de a-şi clădi o firavă bază politică depinzând de acordarea acestor drepturi naţionale. În martie 1922, Stalin şi tovarăşul său gruzin, Ordjonikidze, şeful Biroului Caucazian din Moscova, obligaseră deja Georgia, aproape cu totul împotriva voinţei liderilor ei, să fuzioneze cu Armenia şi Azerbaidjanul, formând o Federaţie Transcaucaziană. Liderii georgieni considerau că Stalin şi complicele său tratau Georgia ca pe fieful lor, iar pe ei îi desconsiderau. Aceştia au respins planul de autonomizare şi au ameninţat că vor demisiona dacă Moscova avea să îl impună cu forţa[*3].

În acest moment a intervenit Lenin. La început a fost de partea lui Stalin. Chiar dacă propunerile acestuia erau indezirabile – Lenin a forţat renunţarea la ele în favoarea unei uniuni federale care ulterior va deveni cunoscută drept Tratatul privind crearea Uniunii Sovietice ratificat în 1924 –, georgienii greşiseră când au lansat ultimatumuri şi Lenin le-a spus acest lucru în 21 octombrie, printr-o telegramă furioasă. A doua zi întregul Comitet Central al Partidului Comunist Georgian a demisionat, în semn de protest. Nu se mai întâmplase aşa ceva până atunci, în istoria partidului. Cu toate acestea, de la sfârşitul lui noiembrie, când Lenin începea, în general, să se întoarcă împotriva lui Stalin, poziţia lui s-a schimbat. Noi dovezi din Georgia l-au făcut să se gândească mai bine. A trimis la Tiflis o comisie de anchetă condusă de Dzerjinski şi Rîkov, de la care a aflat că, în cursul unei dispute, Ordjonikidze bătuse măr un important bolşevic gruzin (care îl făcuse „ticălos stalinist”). Lenin a fost revoltat. Asta îi confirma impresiile despre insolenţa tot mai mare a lui Stalin şi l-a făcut să vadă chestiunea gruzină într-o lumină diferită. În notele sale către congresul partidului, din 30-31 decembrie, îl compara pe Stalin cu un şovinist rus de tip vechi, „un golan şi un tiran” care nu era în stare decât să intimideze şi să subjuge micile naţiuni, ca Georgia, în timp ce conducătorii Rusiei trebuiau să dea dovadă de „o precauţie profundă, sensibilitate şi disponibilitate către compromis” în ceea ce priveşte aspiraţiile lor naţionale legitime. Lenin a susţinut chiar că în cadrul unei federaţii socialiste drepturile „naţiunilor oprimate”, asemenea Georgiei, ar trebui să fie mai mari decât acelea ale „naţiunilor opresoare” (adică Rusia), pentru a „compensa inegalitatea existentă în practica actuală”. Pe 8 ianuarie, în ceea ce avea să fie ultima scrisoare către soţia sa, Lenin promitea opoziţiei gruzine că le urmărea cauza „cu tot sufletul”[38].

A doua mare preocupare a lui Lenin din „testamentul” său a fost să ţină în frâu puterea crescândă a organelor superioare de partid, aflate acum sub controlul lui Stalin. Cu doi ani mai devreme, când avea el controlul suprem, Lenin condamnase

propunerile centralismului democratic privind un grad mai mare de democraţie şi *glasnost* în interiorul partidului; acum însă, când Stalin devenise marele dictator, Lenin a înaintat planuri asemănătoare. A propus democratizarea Comitetului Central prin adăugarea a 50-100 de noi membri recrutaţi din rândul muncitorilor şi ţăranilor simpli, din organele inferioare de partid. Pentru a-l face mai uşor de controlat, a propus să se acorde Comitetului Central dreptul de a participa la toate şedinţele Biroului Politic şi de a consulta documentele. Mai mult, Comisia Centrală de Control, care a fuzionat cu Rabkrin şi a fost redusă la 300-400 de activişti conştiincioşi, trebuia să aibă dreptul de a controla puterile Biroului Politic. Aceste propuneri reprezentau un efort tardiv (similar în multe aspecte cu *perestroika* lui Gorbaciov) de a arunca o punte peste prăpastia tot mai mare dintre liderii de partid şi membrii de rând, de a face din conducerea de partid un factor mai democratic, mai deschis şi mai eficient, fără a slăbi controlul general asupra societăţii.

Chestiunea finală din ultimele scrieri ale lui Lenin – şi de departe cea mai explozivă – a fost problema succesiunii. În notele sale din 24 decembrie, Lenin şi-a exprimat îngrijorarea faţă de o sciziune între Troţki şi Stalin – în parte acesta a fost motivul pentru care propusese lărgirea Comitetului Central – şi, parcă pentru a sublinia preferinţele sale pentru o conducere colectivă, a scos în evidenţă minusurile celor mai importanţi dintre liderii partidului. Kamenev şi Zinoviev erau compromişi de faptul că i se împotriviseră în octombrie. Buharin era „favoritul întregului partid, dar ideile sale teoretice pot fi catalogate doar cu mari rezerve drept marxiste". În ceea ce-l priveşte pe Troţki, „el, personal, a fost poate cel mai capabil din actualul Comitet Central, dar a făcut dovada unei încrederi în sine excesive şi a arătat o preocupare exagerată pentru latura pur administrativă a activităţii". Lenin i-a rezervat însă lui Stalin criticile cele mai incisive. După ce a devenit secretar general, a „adunat în mâinile sale o putere nelimitată şi nu sunt sigur că va şti întotdeauna cum să folosească această putere cu suficientă precauţie". Pe 4 ianuarie, Lenin a adăugat următoarea observaţie:

> Stalin este prea brutal şi acest defect, cu totul suportabil în mediul nostru şi în relaţiile dintre noi, comuniştii, devine intolerabil când cineva exercită funcţia de secretar general. De aceea propun tovarăşilor să se gândească la modalitatea de a-l elibera pe Stalin din această funcţie şi de a numi în locul lui pe altcineva, care în orice privinţă să se deosebească de dânsul numai printr-o singură calitate, şi anume să fie mai îngăduitor, mai loial, mai politicos şi mai atent faţă de tovarăşi, mai puţin capricios etc.[*4] [39].

Lenin arăta limpede că Stalin trebuia să plece.

La începutul lui martie Lenin a devenit şi mai decis când a aflat despre un incident petrecut cu câteva săptămâni înainte între

Stalin şi Krupskaia, dar care fusese ţinut secret faţă de el. În 21 decembrie Lenin îi dictase lui Krupskaia o scrisoare către Troţki, în care îl felicita pentru tacticile încununate de succes în confruntarea cu Stalin pe tema monopolului asupra comerţului exterior. Informatorii lui Stalin i-au spus despre scrisoare, pe care acesta a interceptat-o, ca dovadă a „blocului" realizat de Lenin şi Troţki împotriva lui. A doua zi îi telefonase lui Krupskaia şi, potrivit acesteia, o supusese unui „torent de insulte grosolane", susţinând că ea încălcase regulile partidului privind sănătatea lui Lenin (deşi medicii îşi dăduseră aprobarea ca el să-i dicteze) şi a ameninţat că va pune Comisia Centrală de Control s-o ancheteze. După ce a pus receptorul în furcă, Krupskaia, palidă la faţă, s-a prăvălit la pământ, plângând isteric. Începea domnia terorii lui Stalin. Când i s-a comunicat în sfârşit incidentul, pe 5 martie, Lenin a dictat o scrisoare către Stalin, în care îl punea să-şi ceară scuze pentru „grosolănie" dacă nu voia să rişte „o ruptură în relaţiile dintre noi". În răspunsul lui impertinent, Stalin – devenit extrem de arogant, odată cu dobândirea puterii – nici măcar nu şi-a mascat dispreţul faţă de muribundul Lenin. Krupskaia, i-a reamintit el acestuia, „nu este doar nevasta ta, ci şi veche tovarăşă de partid cu mine". În „conversaţia" lor el nu fusese „grosolan" şi întregul incident a fost „nimic mai mult decât o neînţelegere stupidă… Dacă totuşi consideri că pentru păstrarea «relaţiilor» noastre eu ar trebui «să-mi retrag» vorbele, eu pot să le retrag, deşi nu înţeleg ce e cu toată tărăşenia asta sau unde anume am «greşit» ori ce mi se cere, mai exact"[40].

Pe Lenin incidentul l-a răvăşit. I s-a făcut rău dintr-odată. Unul dintre medicii lui descria în 6 martie starea sănătăţii acestuia: „Vladimir Ilici zace cu o expresie de înspăimântătoare stupoare pe chip, cu privirea tristă şi ochii iscoditori, cu lacrimile curgându-i pe obraz. Vladimir Ilici a devenit agitat, a încercat să vorbească, dar nu a reuşit să rostească decât: «La dracu', la dracu'! Boala cea veche a revenit»". La trei zile după aceea Lenin a suferit al treilea atac sever. Acesta l-a văduvit de capacitatea de a vorbi şi astfel de posibilitatea de a participa la politică. Până la moartea sa, zece luni mai târziu, nu a mai putut rosti decât nişte silabe: „*vot-vot*" (uite-uite) şi „*sezd-sezd*" (congres-congres)[41].

În mai, Lenin a fost transportat la Gorki, unde i s-a pus la dispoziţie o echipă de medici. În zilele frumoase stătea afară. Acolo l-a găsit într-o zi nepotul său, „aşezat în scaunul cu rotile, cu o cămaşă albă, de vară, cu gulerul desfăcut… Pe cap avea o şapcă destul de uzată şi braţul drept îi stătea în poală într-un fel aproape nefiresc. Nici nu m-a băgat în seamă, deşi stăteam chiar în mijlocul poienii". Krupskaia îi citea – Gorki şi Tolstoi îl liniştea cel mai mult – şi se căznea în van să-l înveţe să vorbească. În septembrie de-abia reuşea să meargă singur, cu ajutorul unui baston şi al unor pantofi ortopedici. Uneori se deplasa singur, în scaunul cu rotile. A început să citească ziarele

trimise de la Moscova şi, cu ajutorul lui Krupskaia, a învăţat să scrie puţin cu mâna stângă. În toamnă l-a vizitat Buharin şi, aşa cum i-a relatat el ulterior lui Boris Nikolaevski, a văzut că Lenin era profund îngrijorat în legătură cu cel care avea să-i urmeze şi despre articolele pe care nu le putea scrie. Dar nu se punea problema ca el să mai revină în viaţa politică. Ca om politic, Lenin era deja mort[42].

*

Înlăturarea lui Lenin a fost exact ceea ce îi trebuia lui Stalin. Cu ajutorul iscoadelor lui, Stalin a aflat despre scrisoarea secretă trimisă Congresului al XII-lea al Partidului. Ca să reziste în funcţie, trebuia să împiedice citirea ei în congres. Pe 9 martie Stalin a făcut uz de puterea funcţiei sale de secretar general pentru a amâna congresul, de la jumătatea lunii martie la jumătatea lui aprilie. Troţki, deşi avea cel mai mult de câştigat din probabila detronare a lui Stalin la congres, a fost imediat de acord cu amânarea. L-a asigurat chiar pe Kamenev că, deşi era de acord „cu Lenin, în esenţă" (adică asupra chestiunii Georgiei şi a reformei partidului), era în favoarea „menţinerii statu-quoului" şi „împotriva debarcării lui Stalin", cu condiţia să aibă loc o „schimbare radicală" de politică. Troţki încheia plin de speranţă: „Ar trebui să nu mai existe nici un fel de intrigi, ci o colaborare cinstită". Rezultatul acestui „compromis nenorocit" – exact acela pe care Lenin îl avertizase să nu-l facă – a fost că, în loc să fie înfrânt definitiv, la congresul partidului Stalin a triumfat. Observaţiile lui Lenin, în legătură cu chestiunea naţionalităţii şi reforma, le-au fost distribuite delegaţilor la congres, au fost discutate şi apoi respinse de conducerea de partid. Cei mai mulţi dintre delegaţi probabil că oricum împărtăşeau punctul de vedere exprimat de Stalin, că în acel moment, când mai presus de orice era necesară unitatea partidului, nu era cazul să se piardă timpul cu discuţii despre democraţie. Dorinţa de a-l amuţi pe Troţki şi orice critici aduse Biroului Politic a fost în sine un factor crucial în ascensiunea la putere a lui Stalin[43]. Observaţiile lui Lenin în problema succesiunii, inclusiv cererea ca Stalin să fie înlăturat, nu au fost comunicate congresului, rămânând secrete până în 1956[*5].

Comportamentul lui Troţki nu este uşor de explicat. În momentul acela crucial al luptei pentru putere, când ar fi putut obţine o victorie extrem de importantă, el şi-a orchestrat într-un fel propria înfrângere. Printre cei patruzeci de membri ai noului Comitet Central ales de congres nu se numărau decât trei susţinători ai săi. Sesizând poate izolarea tot mai accentuată la care era supus, mai ales după atacul cerebral suferit de Lenin, Troţki a decis că singura lui speranţă era să încerce o temperare a triumviratului. Din memoriile sale transpare pretutindeni

convingerea că fusese înfrânt de conspiraţia celor trei lideri. Exista cu siguranţă un pericol foarte real ca, în cazul în care ar fi ales să li se opună, Troţki să fi fost acuzat de „facţionalism” – iar după 1921 aceasta reprezenta o condamnare la moarte politică. Există însă oarece adevăr în teza că lui Troţki i-a lipsit curajul să intre în luptă. Omul avea o slăbiciune interioară care izvora din mândrie. Pus în faţa perspectivei de a fi învins, Troţki prefera să nu intre în competiţie. Unul dintre cei mai vechi prieteni ai săi povesteşte despre o partidă de şah care a avut loc la New York. Troţki îl provocase la o partidă, „considerându-se, evident, un bun jucător de şah”. S-a dovedit însă că este slab şi, după ce a pierdut o partidă, s-a enervat şi a refuzat să mai joace[44]. Acest episod minor este tipic pentru Troţki: când întâlnea un rival superior lui, unul capabil să-i dejoace planurile, prefera să se retragă îmbufnat într-o semeaţă izolare decât să-şi ştirbească prestigiul în încercarea de a se confrunta cu el în condiţii defavorabile.

Într-un fel, chiar asta a făcut Troţki în continuare. În loc să i se opună lui Stalin în cadrul celor mai înalte organe de partid, el a adoptat punctul de vedere al membrilor de rând ai partidului, pozând în susţinătorul democraţiei de partid, împotriva „regimului poliţienesc” impus de lideri. A fost un gest disperat – Troţki nu era nici pe departe cunoscut ca având atitudini democratice şi, în plus, se expunea riscului mortal al „facţionalismului” –, dar era într-o situaţie disperată. Pe 8 octombrie, a adresat Comitetului Central o scrisoare deschisă în care îi acuza pe membrii acestuia că au suprimat orice urmă de democraţie în interiorul partidului:

> Participarea maselor de membri la alcătuirea de fapt a structurii de partid devine tot mai marginală. Cam în ultimul an s-a instalat o ciudată psihologie de tip secretarial, a cărei principală caracteristică este credinţa că secretarul [partidului] este capabil să decidă asupra tuturor problemelor, oricare ar fi ele, fără ca măcar să cunoască elementele de bază… Există o pătură foarte largă de activişti de partid, atât din guvern, cât şi din aparatul de partid, care au renunţat cu totul la opinia lor sau cel puţin la a o exprima deschis, înţelegând parcă faptul că ierarhia din aparatul secretariatului de partid este aceea care formulează politicile şi poziţiile partidului. Sub această pătură de membri care se abţin de la a-şi exprima opiniile, se află masa largă de membri de partid pentru care fiecare decizie vine deja de sus, sub forma unor ordine sau somaţii.

Troţki era susţinut de aşa-numitul „Grup al celor 46” – Antonov-Ovseenko, Piatakov şi Preobrajenski erau cei mai cunoscuţi –, care şi el a trimis un protest Comitetului Central. Climatul de teamă din interiorul partidului, susţineau ei, era de aşa natură, încât chiar şi vechii tovarăşi „se tem să discute între ei”[45].

Cum era de aşteptat, conducerea de partid l-a acuzat pe Troţki de instigarea unei „platforme” periculoase, care ar fi putut conduce la crearea unei „facţiuni” ilegale în partid. Fără să

răspundă la criticile de ordin politic pe care i le adusese Troţki, pe 19 octombrie, Politburo a lansat un virulent atac la persoană. Troţki a fost acuzat că este arogant, că se consideră prea important pentru activităţile cotidiene de partid şi că acţiona după principiul „totul sau nimic” (cu alte cuvinte, „Daţi-mi totul sau nu vă dau nimic”). Patru zile mai târziu Troţki a adresat plenului Comitetului Central o replică sfidătoare la acuzaţiile de „facţionalism”. Pe 26 octombrie a apărut el însuşi în plen.

Până nu de mult s-a crezut că Troţki nu a participat la această şedinţă crucială. Deutscher şi Broué, cei doi biografi principali ai săi, l-au dat amândoi absent din cauza unei gripe. El a participat însă şi şi-a susţinut de aşa manieră punctul de vedere, încât Bajanov, secretarul lui Stalin, care avea sarcina de a transcrie cuvântarea lui Troţki, a „îngropat” însemnările printre dosarele sale personale, unde au fost găsite în 1990. În discursul lui, Troţki a negat cu tărie acuzaţiile de „bonapartism” care, după părerea lui, îi fuseseră aduse. A fost momentul în care a ridicat problema originii sale evreieşti. Pentru a demonstra că este lipsit de astfel de ambiţii, Troţki a menţionat cele două ocazii în care refuzase ofertele unor funcţii superioare pe care i le făcuse Lenin – o dată în octombrie 1917 (comisar pentru Afacerile Interne) şi din nou în septembrie 1922 (vicepreşedinte al Sovnarkomului) –, motivând că, dată fiind problema antisemitismului, nu ar fi fost înţelept ca un evreu să ocupe o funcţie atât de înaltă. În primul caz Lenin a respins motivaţia ca „neînsemnată”; a doua oară însă „a fost de acord cu mine”[46]. Aluzia lui Troţki era evidentă: opoziţia faţă de el din interiorul partidului îşi avea în parte originea în faptul că era evreu – iar Lenin recunoscuse acest lucru. Condamnat în faţa partidului, pentru Troţki a fost un moment tragic – nu doar ca politician, ci şi ca om – când, în acel moment de cotitură din viaţa sa, a fost nevoit să-şi pună ultima speranţă în originile lui evreieşti. Pentru un om care nu se simţise niciodată evreu, acesta a fost un semn al singurătăţii lui de atunci.

Apelul emoţionant al lui Troţki nu a făcut cine ştie ce impresie asupra delegaţilor – dintre care cei mai mulţi fuseseră aleşi de Stalin. Cu 102 voturi pentru şi două împotrivă, plenul a votat o moţiune de cenzură împotriva lui Troţki, pentru activitate „facţionalistă”. Kamenev şi Zinoviev au făcut presiuni ca Troţki să fie exclus din partid; dar Stalin, întotdeauna dornic să pară adeptul moderaţiei, a considerat că nu ar fi înţelept, iar moţiunea a fost respinsă[47]. Oricum, Stalin nu avea de ce să se grăbească. Troţki era terminat, nu mai reprezenta o forţă importantă, iar excluderea lui din partid – care a avut loc până la urmă, în 1927 – putea să mai aştepte. Singurul om în stare să-l înlăture pe Stalin era acum anihilat.

*

Maselor largi nu li s-a spus că Lenin este pe moarte. Până în ultima clipă, presa a continuat să afirme că se vindeca după o gravă maladie – una din cauza căreia orice muritor şi-ar fi dat sfârşitul. Inventând însă această „miraculoasă vindecare", regimul încerca să păstreze viu cultul pentru Lenin, de care depindea acum din ce în ce mai mult ca să-şi întărească legitimitatea. Termenul „leninism" a fost folosit pentru prima dată în 1923: membrii triumviratului au căutat să se înfăţişeze ca adevăraţii apărători ai leninismului, împotriva „antileninistului" Troţki. În acelaşi an s-a început lucrul la prima ediţie a antologiei lucrărilor lui (*Leninski sbornik*), evanghelia ortodoxiei lui, şi s-a înfiinţat Institutul Lenin (inaugurat oficial în 1924), care includea o arhivă, o bibliotecă şi un muzeu. Au apărut o droaie de hagiografi, al căror scop principal era să creeze mituri şi legende – despre Lenin ca ţăran sau muncitor sărac, Lenin ca iubitor de animale şi de copii, Lenin lucrând neobosit pentru fericirea poporului – care puteau spori popularitatea regimului. Din această perioadă datează şi apariţia pe faţadele clădirilor publice a unor uriaşe portrete ale lui Lenin – un parc din Moscova avea chiar un „portret viu" al lui, din straturi de plante –, iar în multe fabrici şi instituţii exista „Colţul lui Lenin", unde erau expuse, cu aprobare, fotografii şi obiecte care ilustrau realizările lui[48]. Când omul Lenin a murit, s-a născut Lenin-zeul. Viaţa sa personală a fost naţionalizată. A devenit o instituţie sacră, care să sfinţească regimul stalinist.

Lenin a murit pe 21 ianuarie 1924. La ora 16.00 a suferit un atac cerebral masiv, a intrat în comă profundă şi puţin înainte de ora 19.00 a murit. Cu excepţia familiei şi a medicilor curanţi, singurul martor al decesului a fost Buharin. În încercarea de a scăpa de pedeapsa capitală, în 1937, el a susţinut că Lenin „a murit în braţele mele"[49].

A doua zi, în faţa delegaţilor la Congresul al XI-lea, aflat în sesiune, Kalinin a anunţat moartea liderului. Din sală s-au auzit ţipete şi suspine. Poate pentru că vestea a venit pe neaşteptate, publicul a părut cu adevărat întristat: teatrele şi magazinele s-au închis timp de o săptămână; la multe ferestre au apărut portrete ale lui Lenin, drapate cu panglici roşii şi negre. La casa lui de odihnă din Gorki ţăranii au venit să-i aducă un ultim omagiu; mii de persoane îndoliate au înfruntat temperaturile polare, înşiraţi pe străzile Moscovei, de la Gara Paveleţki până la Sala Colonadelor, unde a fost depus trupul lui Lenin. În următoarele trei zile, jumătate de milion de oameni au stat ore în şir la coadă pentru a trece prin dreptul catafalcului. Mii de jerbe şi de mesaje de condoleanţe au fost trimise de şcoli şi fabrici, de regimente şi de vase ale marinei, de oraşe şi sate din toată Rusia. Mai târziu, în lunile care au urmat funeraliilor, s-au construit cu frenezie statui şi monumente dedicate lui Lenin (unul dintre ele, din Volgograd, îl înfăţişa pe Lenin în vârful unui şurub gigantic), iar străzi şi instituţii au fost redenumite după el. Petrogradul a devenit

Leningrad. Fabrici întregi au cerut solemn intrarea în partid – un propagandist a declarat că aceasta „ar fi cea mai frumoasă jerbă depusă pe sicriul liderului defunct” –, iar în săptămânile de după moartea lui 100.000 de proletari au fost înregistraţi în această aşa-numită „adeziune a lui Lenin”. Mulţi jurnalişti occidentali au văzut „doliul naţional” ca pe un „vot de încredere post-mortem” acordat regimului. Alţii l-au considerat o expresie cathartică a durerii colective, după anii de suferinţă. Lumea plângea isteric, sute de oameni au leşinat, manifestându-se într-un mod care sfidează explicaţiile raţionale. Au indicat poate că deja îşi făcuse efectul cultul lui Lenin: că, oricât de mult urâseră poate regimul lui, oamenii îl iubeau încă pe „Lenin-zeul”, exact aşa cum în trecut îi urâseră pe boieri, dar îl iubiseră pe „tătucul ţar”.

Funeraliile lui Lenin au avut loc în duminica următoare, pe o vreme cu temperaturi polare, de –35 ºC. Stalin a fost în fruntea gărzii de onoare, care a purtat sicriul deschis de la Sala Colonadelor şi până în Piaţa Roşie, unde a fost aşezat pe o platformă de lemn. Orchestra de la Teatrul Bolşoi a intonat *Marşul funebru* al lui Chopin, urmat de vechiul imn revoluţionar *Căzut-aţi victime* şi de *Internaţionala*. Apoi, timp de şase ore, circa o jumătate de milion de oameni au defilat prin dreptul sicriului, într-o tăcere mormântală, coborându-şi drapelele în bernă când treceau. Exact la ora 16.00, în timp ce sicriul era coborât încet în cavou, pe tot cuprinsul Rusiei au răsunat sirenele fabricilor, salve de tun şi de puşti, ca într-un imens vaiet naţional. La radio s-a transmis un singur mesaj: „Tovarăşi, ridicaţi-vă în picioare, Ilici este coborât în mormânt”. Apoi s-a lăsat liniştea şi totul s-a oprit – trenuri, vapoare, fabrici – până când s-a auzit din nou: „Lenin a murit – dar leninismul trăieşte!”.

În testamentul său, Lenin îşi exprimase dorinţa de a fi înmormântat la Petrograd, lângă mormântul mamei lui. Aceasta a fost şi dorinţa familiei. Stalin însă a vrut ca trupul lui Lenin să fie îmbălsămat. Dacă dorea să menţină viu cultul lui Lenin, ca să dovedească faptul că „leninismul trăieşte”, trebuia să existe un trup expus, unul care nu era supus degradării, asemenea moaştelor sfinţilor. A impus planul său Biroului Politic, în pofida obiecţiilor lui Troţki, Buharin şi Kamenev. Ideea îmbălsămării i-a fost inspirată parţial de descoperirea mormântului lui Tutankamon, în 1922. *Izvestia* a comparat funeraliile lui Lenin cu acelea ale „întemeietorilor marilor state din vechime”. Dar ea se datorează probabil în egală măsură interpretării bizantine date de Stalin riturilor Bisericii Ortodoxe. Troţki, pe care planul lui Stalin l-a îngrozit, l-a comparat cu credinţele religioase din Evul Mediu: „În trecut au fost moaştele lui Serghie din Radonej şi ale lui Serafim din Sarov; acum vor să pună în loc moaştele lui Vladimir Ilici”. La început au încercat să conserve trupul lui Lenin prin refrigerare, însă acesta a început rapid să se descompună. La cinci săptămâni de la moartea lui, pe 26 februarie, a fost numită o

echipă specială de oameni de ştiinţă (numită Comisia pentru Imortalizare), ce avea sarcina să găsească un fluid pentru îmbălsămare. După ce au lucrat fără întrerupere mai multe săptămâni, specialiştii au găsit o formulă a cărei compoziţie se spunea că ar include glicerină, alcool şi alte substanţe chimice (şi astăzi formula este ţinută secretă). Trupul conservat a fost aşezat în Piaţa Roşie, lângă Kremlin, într-o criptă din lemn – înlocuită ulterior de mausoleul din granit care există şi astăzi. În august 1924 cripta a fost deschisă pentru accesul publicului[50].

Creierul lui Lenin a fost extras din corp şi transferat la Institutul Lenin. Acolo a fost studiat de o echipă de oameni de ştiinţă, însărcinaţi să descopere „esenţa geniului său". Ei trebuiau să demonstreze că materia cenuşie a lui Lenin reprezenta „o etapă superioară în evoluţia umană". A fost secţionat în 30.000 de segmente, fiecare depozitat între lamele de sticlă, în condiţii controlate, astfel încât generaţiile viitoare de specialişti să-l poată studia şi să-i descopere secretele esenţiale. Creierele altor „genii incontestabile" – Kirov, Kalinin, Gorki, Maiakovski, Eisenstein şi Stalin însuşi – au fost şi ele adăugate ulterior la această colecţie. Ele au constituit baza Institutului Creierului, care există şi astăzi la Moscova. În 1994, institutul a publicat rezultatele autopsiei finale a lui Lenin: avea un creier cât se poate de obişnuit[51]. Ceea ce nu face decât să arate că un creier obişnuit poate uneori să inspire un comportament extraordinar.

*

Cum ar fi fost dacă Lenin mai trăia? Era Rusia deja pe calea stalinismului? Sau NEP şi ultimele scrieri ale lui Lenin i-ar fi oferit un altfel de start? Istoricii nu ar trebui să se ocupe cu astfel de ipoteze. Este şi aşa destul de dificil de stabilit ce s-a întâmplat de fapt, ca să nu mai şi prezici ce s-ar fi putut (sau, în acest caz, ce nu s-ar fi putut) întâmpla. Consecinţele succesiunii lui Lenin pot fi probabil considerate suficient de importante pentru a merita câteva speculaţii. La urma urmelor, s-a scris atât de mult pe marginea istoriei revoluţiei, din perspectiva a ceea ce s-a întâmplat în interiorul Rusiei staliniste, încât cineva s-ar putea întreba pe bună dreptate dacă a existat vreo alternativă reală.

Pe de o parte, pare limpede că elementele fundamentale ale regimului stalinist – statul unipartidic, sistemul de teroare şi cultul personalităţii – erau deja operaţionale în 1924. Aparatul de stat era, în cea mai mare parte, un instrument obedient în mâna lui Stalin. Majoritatea liderilor din provincie fuseseră numiţi de Stalin însuşi, ca şef al Orgburo, încă din timpul războiului civil. Aceştia îi împărtăşeau ura plebee faţă de specialişti şi intelectuali, erau impresionaţi de retorica lui despre solidaritatea proletară şi despre naţionalismul rus, iar în cele mai multe dintre chestiunile

ideologice erau gata să i se supună „marelui conducător”. De fapt, ei erau foştii supuşi ai ţarilor. Ultima bătălie a lui Lenin pentru reformarea „democratică” a partidului nu putea avea sorţi de izbândă în încercarea ei de a schimba această cultură primitivă. Reformele propuse de el erau pur birocratice, preocupate doar de reforma structurilor interne ale dictaturii şi, ca atare, incapabile să abordeze problema reală a NEP: relaţia politică tensionată dintre regim şi societate, mai ales în zona rurală necucerită. Fără o democratizare veritabilă, fără o schimbare de fond a atitudinilor bolşevicilor în ce priveşte conducerea, NEP avea să eşueze mereu. Libertatea economică şi dictatura sunt incompatibile pe termen lung.

Pe de altă parte, existau diferenţe fundamentale între regimul lui Lenin şi acela al lui Stalin. În primul caz au fost omorâţi mai puţini oameni şi, în ciuda interzicerii facţiunilor, în partid erau încă îngăduite disputele tovărăşeşti. Troţki şi Buharin se contraziceau pătimaş între ei pe marginea strategiei NEP – primul susţinea că produsele alimentare trebuiau obţinute prin presiuni de la ţărănime ori de câte ori prăbuşirea sistemului de piaţă ameninţa să încetinească industrializarea, în vreme ce Buharin era dispus să permită un ritm mai lent al industrializării, pentru ca astfel să menţină cu ţărănimea o relaţie bazată pe principiile de piaţă –, dar era încă vorba despre dezbateri la nivel intelectual, amândoi fiind susţinători ai NEP, şi, în ciuda disputelor dintre ei, nici unul nu s-ar fi gândit vreodată să folosească aceste dezbateri ca pretext pentru a-l asasina pe celălalt sau pentru a-şi trimite opozanţii în Siberia. Numai Stalin era capabil de aşa ceva. Doar el a reuşit să-şi dea seama că Troţki şi Buharin deveniseră atât de orbiţi de propriile dezbateri şi rivalităţi politice, încât se putea folosi de unul pentru a-l distruge pe celălalt.

În acest sens, rolul lui Stalin însuşi a fost factorul crucial – cum a fost şi rolul lui Lenin, prin absenţă. Dacă ultimul atac cerebral al lui Lenin nu l-ar fi împiedicat să se adreseze congresului în 1923, astăzi numele lui Stalin nu s-ar mai regăsi decât prin notele de subsol ale cărţilor de istorie ruseşti. Acest „dacă” a fost însă în mâinile providenţei, dacă vreţi, iar aici e vorba despre istorie, nu despre teologie.

*1 Este de asemenea exclusă speranţa de viaţă redusă a supravieţuitorilor, din cauza malnutriţiei şi a bolilor. Copiii născuţi şi crescuţi în acei ani au fost considerabil mai mici decât generaţiile anterioare, iar 5% dintre nou-născuţi au avut sifilis (Sorokin, *Sovremennoe*, 16, 67).

*2 Motivele lui Hoover nu sunt în totalitate clare. Extrem de ostil regimului din Rusia, este într-adevăr posibil ca el să fi căutat să se folosească de acţiunile de ajutorare din timpul foametei ca avantaj şi ca mijloc de influenţă diplomatică în Rusia. Dar aceasta nu înseamnă că Hoover nu ar fi avut o preocupare umanitară sinceră. Şi nici nu merită acuzaţiile bolşevicilor. Vezi Weissman, *Herbert*, cap. 2.

*3 Opoziţia celorlalte republici a fost ceva mai circumspectă: ucrainenii au refuzat să-şi exprime opinia faţă de propunerile lui Stalin, iar bieloruşii au declarat că se vor ghida după decizia Ucrainei.

*4 V.I. Lenin, „Completare la scrisoarea din 24 decembrie 1922” (1923), în *Opere complete*, vol. 45, Editura Politică, Bucureşti, 1967, p. 368 (n.tr.).

Publicat abia în 1989.

*5 Conţinutul „Testamentului” le-a fost comunicat delegaţilor la Congresul al XIII-lea al Partidului în 1924. Stalin s-a oferit să demisioneze, dar propunerea sa a fost respinsă, la sugestia lui Zinoviev, „de a lăsa în urmă trecutul”. Conflictul cu Lenin a fost pus pe seama unor disensiuni personale, implicând şi ideea că Lenin era bolnav şi nu judeca tocmai limpede. Nici una dintre aceste ultime scrieri nu a fost publicată integral în Rusia în timpul vieţii lui Stalin, deşi au apărut fragmente în presa de partid din anii 1920. Troţki şi adepţii săi au făcut totuşi public conţinutul acestora în Occident (Volkogonov, *Stalin*, cap. 11).

Concluzie

„Nu cred că în secolul XX poate fi vorba despre un «popor trădat»”, îi scria Gorki lui Romain Rolland în 1922. „Ideea unui «popor trădat» nu este decât o legendă. Chiar şi în Africa nu există decât popoare încă neorganizate şi deci lipsite de putere politică.”[1] Punctul de vedere al lui Gorki despre Revoluţia Rusă nega faptul că aceasta i-ar fi trădat pe oameni. Tragedia lor revoluţionară a constat mai curând în moştenirea lăsată de propria înapoiere culturală decât în influenţa malefică a unor bolşevici „venetici”. Oamenii nu au fost victimele revoluţiei, ci protagonişti în tragedia ei. Este poate o lecţie dureroasă pentru poporul rus la sfârşitul secolului XX. Se poate uşor crede că după şaptezeci de ani de opresiune comunistă poporul şi-a câştigat dreptul de a se considera victimă. Dar perspectivele Rusiei ca naţiune democratică depind în mare măsură de capacitatea ruşilor de a privi în faţă istoria lor recentă; iar aceasta trebuie să atragă după sine recunoaşterea faptului că, indiferent cât de oprimaţi au fost oamenii de sistemul sovietic, el s-a dezvoltat pe pământ rusesc. Slăbiciunea culturii democratice ruseşti a fost aceea care a permis bolşevismului să prindă rădăcini. Aceasta a fost moştenirea istoriei Rusiei, a secolelor de iobăgie şi de conducere autocratică, care i-au ţinut pe oamenii de rând pasivi şi lipsiţi de putere. „Iar poporul a rămas tăcut”, zice o vorbă rusească, şi ea descrie o mare parte din istoria Rusiei. Fără îndoială, a fost tragedia unor oameni, dar a fost o tragedie care s-a înfăptuit cu ajutorul lor. Poporul rus a fost prins în capcana tiraniei propriei lui istorii.

„Suntem robi pentru că nu suntem în stare să ne eliberăm”, a scris Herzen la un moment dat. Dacă există o învăţătură ce poate fi trasă de pe urma Revoluţiei din Rusia, aceea este că poporul nu a reuşit să se emancipeze. Oamenii nu au reuşit să devină propriii lor stăpâni din punct de vedere politic, să se elibereze de împăraţi şi să devină cetăţeni. Discursul lui Kerenski din 1917, în care a susţinut că poporul rus nu însemna poate decât nişte „sclavi rebeli”, avea să marcheze revoluţia în anii următori. Căci deşi poporul putea distruge vechiul sistem, nu putea reconstrui unul nou care să-i aparţină. Nici una dintre organizaţiile democratice înfiinţate înainte de octombrie 1917 nu a supravieţuit (cel puţin nu în forma ei democratică) mai mult de câţiva ani sub conducere bolşevică. În 1921, dacă nu chiar mai devreme, revoluţia ajunsese în punctul iniţial şi în Rusia se impusese o nouă autocraţie care, în multe privinţe, semăna cu cea veche.

Ca să explicăm acest eşec al democraţiei trebuie să mergem înapoi în istoria Rusiei. Secolele de iobăgie şi de conducere autocratică i-au împiedicat pe oamenii de rând să dobândească o conştiinţă cetăţenească. S-ar putea trasa o linie dreaptă între această cultură a iobăgiei şi despotismul bolşevicilor. Conceptul abstract de „naţiune politică", de structură constituţională a drepturilor civile care a susţinut Revoluţia Franceză a rămas în mare măsură străin ţărănimii ruse, captivă în lumea izolată a satelor ei. Noţiunea populară despre putere a continuat să fie exprimată în Rusia în termenii dominaţiei coercitive şi ai autorităţii cvasi-religioase derivate din tradiţiile iobăgiei şi autocraţiei, şi nu în termenii unui stat de drept modern care împarte drepturi şi obligaţii cetăţenilor lui. Puterea de fiecare zi pe care o ştia ţăranul – puterea nacealnicilor de ţinut şi a poliţiei – era arbitrară şi violentă. Pentru a se apăra de acest despotism, ţăranul nu se bizuia pe apelul la drepturile legale – practic, el copia această violenţă despotică în felul brutal în care îşi trata soţia şi copiii –, ci pe evitarea oficialităţilor. *Pentru* ţăran, puterea însemna autonomie – adică libertatea faţă de stat –, care în sine avea să dea naştere aproape inevitabil unui nou stat coercitiv, nu în ultimul rând pentru că efectul acestei aspiraţii anarhice a fost transformarea satului într-o structură practic neguvernabilă. Au fost într-adevăr momente în 1917 când ţăranii înşişi au cerut o „mână de stăpân", o „autocraţie populară" a sovietelor care să pună ordine în satul revoluţionar[2]. Anarhismul ţăranilor era adeseori învelit în autoritarism ca într-un cocon. Cultura rusă a fost una în care puterea era concepută nu în termeni de drept, ci de coerciţie şi de hegemonie. Era o chestiune de stăpâni şi norod şi care dintre părţi va prevala şi o va domina pe cealaltă. Lenin a descris-o la un moment dat ca o problemă de „cine pe cine?". În acest sens, revoluţia a fost „răzbunarea iobagilor", cum a definit-o prinţul Lvov în violenta vară 1917, şi ea a dus la teroarea în masă din perioada războiului civil.

Rezultatul însă ar fi putut fi diferit. În ultimele decenii ale vechiului regim îşi făcuse apariţia o sferă publică şi, dacă i s-ar fi dat suficient timp şi libertate pentru a se dezvolta, ea ar fi putut transforma Rusia într-o societate constituţională modernă. Instituţiile acestei societăţi civile – organizaţii publice, ziare, partide politice – se dezvoltau toate cu o viteză uriaşă. Începeau să prindă rădăcini concepte occidentale precum cetăţenia, dreptul şi proprietatea privată. Nici măcar ţăranii nu au rămas neafectaţi, aşa cum o arată povestea eforturilor de reformă făcute de Semionov în satul Andreevskoe. Cu siguranţă, noua cultură politică era fragilă şi limitată la puţin numeroasele clase liberale urbane; iar aşa cum o arătaseră evenimentele din 1905, era oricând posibil ca ea să fie desfiinţată de sângeroasa violenţă a „răzbunării iobagilor". Erau însă suficiente semne de evoluţie socială spre modernitate care să sugereze că în Rusia problema puterii s-ar fi putut rezolva pe cale

paşnică. Totul a depins de disponibilitatea regimului ţarist de a introduce reforme. Aici a fost însă neajunsul. Ultimii doi ţari ai Rusiei au fost profund ostili ideii unei ordini constituţionale moderne. În timp ce Rusia se îndrepta către secolul XX, ţarii au încercat să o reîntoarcă în secolul al XVII-lea, conducând ţara de la curtea imperială şi încercând să reducă influenţa modernizatoare a birocraţiei. Privilegiile arhaice ale moşiei boiereşti erau tot mai mult apărate de curte şi de susţinătorii ei împotriva logicii unei ordini sociale moderne, bazate pe dreptul de proprietate, pe care Stolîpin încercase să o introducă. Drept urmare a devenit aproape inevitabilă o revoluţie ţărănească violentă. Odată ce a trecut pericolul revoluţiei, autocraţia a retras treptat libertăţile civile şi drepturile parlamentare smulse de la ţar în octombrie 1905, rezultatul fiind acela că a devenit practic imposibilă o rezolvare constituţională a chestiunii puterii. În repetate rânduri, refuzul încăpăţânat al regimului ţarist de a accepta reformele a transformat ceea ce trebuia să fie o chestiune politică într-o criză revoluţionară: liberalii cu o gândire decentă, ca prinţul Lvov, au fost obligaţi să treacă în tabăra revoluţionarilor din pricina politicii stupide a regimului de a bloca iniţiativele organismelor publice patriotice, cum erau *zemstvele*; muncitorii perfecţionişti de felul lui Kanatcikov, lipsiţi de dreptul de a-şi apăra interesele de clasă prin intermediul partidelor politice şi al sindicatelor, au fost forţaţi să recurgă la activitatea revoluţionară clandestină; iar politicile ţariste de rusificare i-au determinat pe non-ruşii care îşi doriseră mai multe drepturi pentru cultura lor naţională să ceară pentru naţiunile lor independenţa faţă de Rusia. Căderea regimului ţarist nu a fost inevitabilă, însă propria prostie a făcut-o inevitabilă.

Primul Război Mondial a reprezentat un uriaş test la care a fost supus statul modern, iar Rusia a fost aproape predestinată să nu-l treacă, fiind singurul stat european important care nu reuşise să se modernizeze înainte de război. Ierarhia militară era prea dominată de aristocraţii loiali curţii pentru ca generali mai competenţi ca Brusilov să poată prelua comanda efortului de război al ţării; complexul militar-industrial, pentru a adopta o sintagmă de pe vremea Războiului Rece, era prea îndeaproape (şi într-un mod prea corupt) legat de birocraţie pentru a putea să creeze o economie de război competitivă; în timp ce regimul ţarist era prea grijuliu cu propriile puteri pentru a îngădui acele iniţiative publice de război de pe urma cărora alte puteri au câştigat atât de multă forţă. Însă deficienţa copleşitoare a regimului a fost cruntul eşec de a mobiliza patriotismul soldaţilor-ţărani, care în cea mai mare parte se simţeau prea puţin obligaţi să lupte pentru Rusia aflată dincolo de regiunea lor natală şi chiar şi mai puţin obligaţi să lupte pentru ţar. Aceasta a fost dovada finală a eşecului regimului de a edifica un stat modern: ţăranul obişnuit nu se considera supus legilor acestuia. Regimul ţarist a plătit

preţul pentru această realitate cu propria lui prăbuşire – aşa cum, în felul lor, au făcut-o şi liderii democraţi din 1917. Şi ei şi-au legat soarta de campania de război în credinţa naivă că în sfârşit se putea face apel la „masele patriotice" să-şi facă datoria faţă de naţiunea liberă acum. Credinţa lor în „naţiunea democrată" s-a dovedit a fi la fel de iluzorie; iar ofensiva din vară, la fel ca toate celelalte lupte anterioare, a subliniat faptul că existau două Rusii – cea privilegiată a ofiţerilor şi Rusia ţărănească a mobilizaţilor – care aveau să lupte una împotriva celeilalte în războiul civil.

1917 a fost anul în care s-au zdruncinat toate idealurile plasate nepotrivit. Liberali ca Lvov şi-au pus întreaga lor credinţă în statul de drept. Au crezut că toate problemele Rusiei puteau fi rezolvate paşnic prin mijloace parlamentare. O speranţă zadarnică – chiar şi pentru un optimist ca Lvov. Scurta experienţă a Rusiei în domeniul parlamentarismului din perioada 1906-1914 nu reuşise să-i convingă pe oamenii de rând că un parlament naţional le-ar fi benefic. Aceştia erau mult mai înclinaţi să acorde încredere propriilor organizaţii de clasă locale, ca sovietele, aşa cum au descoperit eserii când populaţia nu s-a raliat în apărarea Adunării Constituante după ianuarie 1918. Până în 1914 etapa constituţională a revoluţiei se consumase deja în esenţă: partidele liberale din Dumă nu reuşiseră să satisfacă solicitările muncitorilor şi ţăranilor în privinţa reformelor sociale; baza lor electorală era într-un declin fatal; iar partidele de stânga care îşi întemeiau mesajul pe o respingere militantă a coaliţiei cu burghezia în cadrul Dumei şi-au sporit susţinerea după 1912. Aşa cum reacţionarul – dar nu mai puţin vizionarul – ministru Durnovo îl avertizase pe ţar în 1914, cedarea puterii în favoarea Dumei, care ar fi reprezentat preţul unei înfrângeri în război, era aproape obligatoriu să sfârşească într-o revoluţie socială violentă, dat fiind că masele dispreţuiau burghezia liberală şi nu împărtăşeau credinţa acesteia în reformele politice. Polarizarea socială din război a făcut ca această profeţie să fie şi mai convingătoare. Spre sfârşitul lui 1916, pentru Ohrana era evident că proiectul Dumei liberale devenise superfluu, iar singurele două opţiuni rămase erau represiunea sau o revoluţie socială. Cu toate acestea, în ciuda tuturor dovezilor, liderii liberali din 1917 şi socialiştii democraţi care i-au împins la putere au continuat să creadă că un aranjament constituţional de tip occidental ar putea să-i fie impus Rusiei şi, încă şi mai puţin probabil, că se puteau aştepta ca acest aranjament să reziste şi să ofere o structură viabilă pentru rezolvarea problemelor ţării în mijlocul unui război total şi al colapsului social. Cât de naivi pot fi politicienii?

Lenin ar fi fost îndreptăţit să numească această situaţie o „iluzie constituţională" a liberalilor. Însemna o credinţă aproape mistică – împărtăşită cu religiozitate de prinţul Lvov – în idealurile democratice occidentale, care erau total nepotrivite Rusiei revoluţionare. Iar eforturile liberale de a impune Rusiei din

1917 disciplina statalităţii, de a o face să se încadreze în modelele anului 1789 nu au făcut decât să accelereze colapsul oricărei autorităţi, în timp ce oamenii de rând, ca reacţie, şi-au înfăptuit propriile lor revoluţii locale: tentativa de a duce la capăt o ofensivă militară a dus la dezintegrarea armatei; încercarea de a reglementa relaţiile de proprietate printr-o legislaţie naţională a avut doar efectul grăbirii confiscărilor de pământ de către ţărani. Această revoluţie socială împotriva unui stat considerat tot mai mult a fi „burghez" a reprezentat principala atracţie faţă de puterea sovietelor, cel puţin în faza iniţială, anterioară preluării sovietelor locale de către bolşevici. Ea însemna autoguvernarea directă a muncitorilor în fabricile lor, a soldaţilor în regimentele lor şi a ţăranilor în satele lor; şi însemna puterea pe care aceasta le-o dădea la rândul ei de a-şi domina foştii stăpâni şi duşmani de clasă.

Doar o democraţie conţinând elementele acestei revoluţii sociale avea o şansă să se menţină la putere în condiţiile anului 1917. Din cauza propriilor prejudecăţi dogmatice despre necesitatea unei „revoluţii burgheze", liderii sovietelor au ratat şansa unică de a institui un astfel de sistem asumându-şi puterea prin intermediul acestora; şi poate chiar şansa de a evita un război civil la scară mare prin combinarea puterii sovietelor cu aceea a celorlalte organisme publice, precum *zemstvele* şi dumele orăşeneşti, sub conducerea Adunării Constituante. Bolşevicii moderaţi precum Kamenev, menşevicii de stânga ca Martov şi o bună parte dintre eserii de stânga ar fi considerat acceptabilă o astfel de rezoluţie. Fără doar şi poate, ea ar fi fost una precară: nici Lenin, nici Kerenski nu ar fi acceptat-o; iar dreapta i s-ar fi opus cu armele. Era inevitabil să se producă un fel de război civil. Însă un asemenea aranjament democratic – unul care să satisfacă doleanţele de ordin social ale maselor – era poate singura opţiune care avea vreo şansă de a reduce amploarea acestui război civil. Doar el i-ar fi putut opri pe bolşevici.

Bolşevismul a fost ceva tipic rusesc. Credinţa în acţiunea militantă, insistenţa lui – contrar tezelor lui Hegel şi Marx – că o revoluţie ar putea „sări peste" contingenţele istoriei l-au poziţionat ferm în tradiţia mesianică a Rusiei. Apelul bolşevismului la a încredinţa „Toată puterea în mâinile sovietelor", care în primele luni ale regimului bolşevic a presupus autoguvernarea directă a ţărănimii, soldaţilor şi muncitorilor, a legitimat tendinţele anarhice ale maselor de ruşi şi a instituţionalizat o nouă *pugacevşcina*, o revoltă nemiloasă împotriva statului şi a civilizaţiei lui, pe care Gorki – la fel ca Puşkin, cu o sută de ani înainte – a privit-o cu groază, ca pe o expresie a barbarismului rusesc. Teroarea Bolşevică a apărut din străfunduri. A început ca parte a revoluţiei sociale, un mijloc prin care clasele inferioare să pună în fapt răzbunarea sângeroasă asupra foştilor lor stăpâni şi duşmani de clasă. Aşa cum observa Denikin, exista aproape o „ură

nemărginită" faţă de ideile şi persoanele superioare nivelului maselor, faţă de orice dovedea cel mai palid semn de abundenţă, iar acest sentiment era expresia unei invidii şi a unei uri pe care clasele inferioare le acumulaseră nu doar în ultimii trei ani de război, ci şi pe parcursul secolelor anterioare. Bolşevicii au încurajat (dar nu au creat) această ură faţă de bogaţi prin lozinca lor „Spoliaţi-i pe spoliatori!". Au folosit-o ca să distrugă vechiul sistem social, ca să mobilizeze clasele inferioare împotriva Albilor şi a imperialiştilor şi ca să-şi consolideze dictatura bazată pe teroare. La rândul ei, ea le-a asigurat o sursă puternică de sprijin emoţional în rândul tuturor celor împilaţi şi brutalizaţi de război, care au primit satisfacţie ştiind că clasele înstărite ale vechiului regim au fost distruse şi făcute să sufere aşa cum suferiseră ei înşişi, indiferent dacă lucrul acesta aducea sau nu vreo ameliorare propriei lor situaţii.

Ca formă de conducere absolutistă, regimul bolşevic a fost specific rusesc. A fost o imagine în oglindă a statului ţarist. Lenin (iar mai târziu Stalin) a luat locul Ţarului-Dumnezeu; comisarii şi trepăduşii CEKA au jucat aceleaşi roluri ca guvernatorii provinciali, *opriciniki* şi ceilalţi plenipotenţiari ai ţarului; iar tovarăşii lui de partid aveau aceeaşi putere şi aceeaşi poziţie privilegiată pe care aristocraţia le avusese în vechiul regim. A existat însă o diferenţă crucială între cele două sisteme: în timp ce elita regimului ţarist era, din punct de vedere social, străină de oamenii de rând (iar în zonele de graniţă non-ruse era străină şi din punct de vedere etnic), elita sovietică era alcătuită în cea mai mare parte din ruşi de rând (şi din localnici din zonele de graniţă non-ruse) care vorbeau, se îmbrăcau şi se purtau la fel ca mai toată lumea. Sistemul sovietic a câştigat astfel un avantaj decisiv în războiul civil faţă de Albi: a putut să păstreze simbolurile „revoluţiei", drapelul roşu mai presus de toate, şi astfel să se înfăţişeze drept susţinătorul cauzei poporului. Imaginea Albilor ca aparţinând „vechiului regim" – şi datorată în mare măsură mentalităţii lor tributare vechiului regim – şi refuzul lor încăpăţânat de a sprijini revoluţia funciară a ţăranilor sau de a recunoaşte disoluţia imperiului ţarist a întărit ceea ce susţinea propaganda bolşevicilor. Rezultatul războiului civil a fost decis de respingerea hotărâtă a Albilor de către ţărănime şi non-ruşi.

În primii cinci ani de regim sovietic, peste un milion de ruşi de rând s-au înscris în Partidul Bolşevic. Cei mai mulţi erau fii de ţărani, tineri şcoliţi, ca Oskin şi Kanatcikov, care înainte de 1917 plecaseră din sat pentru a munci în industrie sau a se înrola în armată şi care pe parcurs au ajuns să respingă obiceiurile „ignorante" şi „înapoiate" ale vechii Rusii rurale. Unii dintre ei s-au întors în satele lor natale şi au fost recrutaţi de bolşevici pentru a face parte din birocraţia rurală emergentă. În cea mai mare parte aceştia erau devotaţi unei revoluţii culturale care avea să aducă satul mai aproape de oraş: agricultura rurală urma să fie

modernizată; aveau să pătrundă şi la ţară beneficiile civilizaţiei moderne – şcoli, spitale şi lumina electrică; iar influenţa Bisericii urma să fie redusă. Răspândirea bolşevismului în mediul rural în anii 1920, deşi foarte graduală, s-a bazat pe această revoltă a tinerilor ţărani împotriva vechiului sat patriarhal – încă dominant în mare măsură; iar din multe puncte de vedere a fost o continuare a tipului de reforme pe care unii ţărani ca Semionov le promovau de treizeci de ani. Majoritatea acestor fii de ţărani, printre care se numărau şi Oskin şi Kanatcikov, au fost însă atraşi de bolşevism din afara satului – fie prin intermediul armatei, fie al industriei –, iar ceea ce i-a atras către cauza partidului nu a fost atât reformarea vechii Rusii rurale, cât mai ales abolirea ei. Fidelitatea lor faţă de bolşevism era strâns legată de faptul că se considerau „proletari", ceea ce în ochii lor (şi în retorica partidului) însemna mai presus de orice că *nu erau ţărani*. Bolşevismul era în opinia lor o forţă a progresului, atât pentru Rusia, cât şi pentru ei înşişi, un mijloc de a desfiinţa universul rural brutal din care proveneau şi de a-l înlocui cu o cultură urbană, a educaţiei şi industriei, datorită căreia şi ei se ridicaseră şi deveniseră parte a elitei oficiale. Practic întreaga identitate şi ideologia partidului aveau să se bazeze pe retorica militantă privind progresul industrial, înfrângerea alcoolismului şi a superstiţiilor şi ajutarea Rusiei de a ajunge din urmă Occidentul.

Această dorinţă de a birui înapoierea a fost nucleul „revoluţiei de sus în jos" a lui Stalin, forţa motrice a industrializării în primul cincinal (1928-1932). Aşa cum Stalin însuşi a spus într-un discurs înflăcărat din 1931, Rusia fusese învinsă de-a lungul întregii sale istorii pentru că era un stat înapoiat, fusese învinsă de hanii mongoli, de seniorii feudali suedezi, de panii polono-lituanieni, de capitaliştii anglo-francezi, de imperialiştii japonezi şi germani: „Suntem cu cincizeci până la o sută de ani în urma ţărilor dezvoltate. Trebuie să recuperăm acest decalaj în zece ani. Ori facem asta, ori ne vor zdrobi". Acest mare salt înainte a reprezentat o puternică atracţie pentru toţi acei bolşevici din clasa de jos care fugiseră în tinereţe de înapoierea ţăranului rus şi care vedeau în revoluţie revolta naţională împotriva acestei moşteniri a sărăciei. În anii 1920, membrii de rând ai partidului ajunseseră să fie în majoritate astfel de indivizi semieducaţi. Cei mai mulţi se înscriseseră în partid în timpul războiului civil şi, sub o formă sau alta, datorau devotament aparatului lui Stalin. Nu înţelegeau mare lucru din teoria marxistă, iar argumentele lui Lenin, Troţki şi Buharin, cei trei mari intelectuali ai partidului, legate de strategiile NEP îi lăsau reci pe cei mai mulţi. Pentru ei NEP părea, în general, o retragere, după avansurile importante din războiul civil – şi în acest sens eşecul NEP îşi avea rădăcinile în propria cultură politică a partidului. Unul dintre udarnicii lui Stalin îşi aminteşte cât de frustraţi erau tinerii din partid din pricina NEP:

> Comsomoliştii din generaţia mea – cei care au trăit experienţa Revoluţiei din Octombrie pe când aveau 10 ani sau chiar mai puţin – nutreau resentimente faţă de soarta noastră. Când am dobândit conştiinţă politică şi ne-am înscris în Comsomol, când am început să muncim în fabrici, ne plângeam că nouă nu ne-a mai rămas nimic de făcut, pentru că spiritul revoluţiei dispăruse, pentru că anii duri, dar plini de romantism ai războiului civil nu aveau să se mai întoarcă şi pentru că generaţia mai în vârstă ne lăsase o viaţă anostă şi banală, din care lipseau lupta şi entuziasmul[3].

Revoluţia lui Stalin împotriva NEP promitea o revenire la „perioada eroică" a războiului civil, când bolşevicii cuceriseră toate bastioanele şi forţaseră înaintarea pe calea către socialism fără teamă sau compromis. Promitea reluarea luptei de clasă împotriva „culacilor" şi a „specialiştilor burghezi", în faţa cărora NEP dăduse înapoi, combinată cu o retorică (mincinoasă) a hegemoniei proletariatului.

Stalin şi-a prezentat întotdeauna revoluţia ca pe o continuare a tradiţiei leniniste, credinţa că voinţa şi energia subiective ale avangardei partidului puteau depăşi orice situaţii obiective potrivnice, aşa cum susţinuse Lenin însuşi în momentul preluării puterii în octombrie. Într-un fel, Stalin avea dreptate. Înverşunarea lui în direcţia industrializării, măturând piaţa şi ţărănimea, nu a fost, în esenţă, diferită de înverşunarea lui Lenin pentru puterea sovietică, care a desfiinţat democraţia. Se poate susţine că însuşi sistemul de comandă a fost produsul inevitabil al contradicţiei Revoluţiei din Octombrie – o dictatură a proletariatului într-o ţară rurală –, contradicţie cu care şi Lenin s-a confruntat în ultimii săi ani tragici. Izolarea internaţională a Rusiei Sovietice, care îşi avea sorgintea chiar în Revoluţia din Octombrie şi care, ca urmare a intervenţiei Aliaţilor în războiul civil, a dat naştere paranoiei xenofobe despre „împresurarea capitalistă" a Rusiei, a venit în sprijinul argumentelor staliniştilor că ritmul industrializării „la pas, precum calul ce trage la căruţă" – pe care îl prefera Buharin în cadrul NEP –, ar fi fost mult prea lent pentru ca Rusia să mai ajungă din urmă Occidentul şi să se apere împotriva lui. Izolarea socială a regimului în războiul civil, care a decurs în egală măsură şi din Revoluţia din Octombrie, l-a silit să adopte sistemul economiei de comandă, care, deşi s-a mai relaxat pentru scurt timp în anii 1920, a trebuit să fie introdus din nou, date fiind problemele pe care le avea partidul cu ţărănimea şi cu reticenţa tot mai mare a membrilor de rând de a sacrifica idealul industrializării rapide pentru o relaţie de piaţă cu ţăranii. În fine, mai era problema culturii de partid, care l-a urmărit pe Lenin în ultimii lui ani de viaţă. Dat fiind că partidul preluase puterea într-o ţară înapoiată, era evident că membrii din clasele de jos nu aveau expertiza tehnică necesară pentru a conduce statul şi industria; cu

toate acestea, retorica sa despre egalitate, care îi atrăsese spre el în primul rând, avea să îi plaseze în opoziţie cu „specialiştii burghezi”, de care partidul-stat depindea în mod obligatoriu. În acest sens, NEP a reprezentat un echilibru precar şi poate imposibil între nevoia revoluţiei de a prezerva vechea cultură şi de a învăţa de la ea – ceea ce Lenin numise „şcoala capitalismului” – şi iniţiativa proletară de a o distruge, care, mai mult decât orice altceva, a stat în centrul revoluţiei culturale a lui Stalin.

*

„Rusia s-a schimbat complet în ultimii câţiva ani”, îi scria prinţul Lvov lui Bahmetev, în noiembrie 1923.

> A devenit o Rusie cu totul nouă. Poporul şi puterea sunt, ca de obicei, două lucruri diferite. Rusia însă aparţine acum poporului mai mult decât înainte… Cu siguranţă, guvernul este ostil poporului şi sentimentelor naţionale ale acestuia, pentru că apără nişte idealuri internaţionale, înşală oamenii şi îi transformă în sclavi, dar cu toate acestea se bucură încă de susţinerea acestor oameni oprimaţi şi înrobiţi. Ei ar apăra totuşi regimul dacă acesta ar fi atacat de vreo intervenţie sau de vreo organizaţie din interiorul Rusiei care ar lupta sub vechile lozinci sau în numele restauraţiei…
>
> Poporul susţine puterea sovietică. Ceea ce nu înseamnă că e fericit cu ea. În acelaşi timp, deşi resimt opresiunea, oamenii constată că unii de felul lor pătrund în aparatul de stat şi acesta îi face să simtă regimul ca fiind „al lor”.

Recunoaşterea regimului sovietic de către prinţul Lvov a fost o schimbare extraordinară, la o sută optzeci de grade, pentru cineva care cu cinci ani în urmă îi declarase cu convingere preşedintelui Statelor Unite că poporul rus se va ralia Albilor. Se răzgândise din cauza înfrângerii Albilor – o înfrângere care, aşa cum recunoştea acum, a decurs „din alegerea poporului” – şi a introducerii NEP, care în viziunea lui satisfăcuse principalele cereri ale iubiţilor lui ţărani. „Problema pământului – i-a scris Lvov lui Bahmetev – nu a fost încă rezolvată, încă va da naştere unor conflicte sângeroase, însă în mintea ţăranului obişnuit ea a fost tranşată odată pentru totdeauna – pământul este acum al lui.”

Pentru prinţul exilat, care locuia acum la Paris, revoluţia ajunsese în punctul de pornire. În 1923 el a primit din Rusia o scrisoare de la Popovka, în care i se spunea că ţăranii împărţiseră pământurile sale. Aceiaşi ţărani care cu patruzeci de ani în urmă îl ajutaseră pe tânărul prinţ şi pe fraţii lui să refacă economia fermei distruse acum luaseră chiar ei moşia în posesie. Cu certitudine nu ar fi excesiv să presupunem că Lvov a fost nemulţumit de aceste veşti. Întreaga sa lungă viaţă, petrecută în serviciul public, fusese consacrată ţărănimii. Chiar şi acum, în anii săi din urmă, făcea

zilnic naveta între micul lui apartament din Boulogne-sur-Seine şi Paris, unde lucra pentru un comitet rus de ajutorare ce colecta fonduri pentru victimele foametei şi ajuta la plasarea refugiaţilor ruşi. Era un fel de Zemgor în Paris.

Într-o seară de vineri a lunii martie 1925, Lvov s-a întors de la Paris simţindu-se rău. S-a culcat – şi a murit în somn din cauza unui atac de cord. Slujba de înmormântare s-a ţinut în biserica ortodoxă rusă din rue Daru, Paris. Întreaga comunitate de emigranţi a fost prezentă, iar presa a fost plină de omagii pentru acest „sincer slujitor al poporului”[4].

Într-o ţară mai aşezată şi mai liniştită, un om cu experienţa şi talentele prinţului Lvov s-ar fi putut aştepta să activeze mulţi ani ca ministru al Agriculturii sau, să zicem, al Educaţiei. În Anglia ar fi servit în guvernul liberal al lui Gladstone sau al lui Lloyd George, iar astăzi ar fi existat cu siguranţă o statuie a sa în unul dintre numeroasele parcuri sau pieţe din Londra. În Rusia vremurilor lui Lvov însă, figuri asemenea lui erau destinate să nu reziste furtunii revoluţiei; iar astăzi nu există nici o statuie a lui în vreun oraş rusesc.

Naţionalismul Rusiei Mari a făcut pentru Brusilov ceea ce NEP făcuse pentru prinţul Lvov: l-a reconciliat cu regimul bolşevic, în ciuda ostilităţii lui faţă de comunism. Pentru Brusilov adevărata tragedie a anului 1917 a fost prăbuşirea Imperiului Rus mai degrabă decât dispariţia monarhiei; iar acum, când imperiul se reconstituise, pierzând doar Polonia, teritoriile baltice şi Finlanda, putea fi sigur că avea să renască şi spiritul naţional al ruşilor. „Bolşevismul va dispărea într-o bună zi – îi plăcea generalului să prezică –, şi atunci tot ceea ce va rămâne va fi poporul rus şi cei care au rămas în Rusia pentru a îndruma poporul pe calea cea dreaptă.” Aceasta a fost baza bolşevismului naţionalist al lui Brusilov – ideea că patrioţi ruşi de felul său ar fi putut redirecţiona revoluţia către scopuri naţionale, cu condiţia ca un număr suficient dintre ei să se alăture regimului Roşu pentru a-l transforma în unul Alb din interior.

După campaniile împotriva polonezilor şi lui Wrangel, bătrânul general a fost pus la treabă în cadrul Comisariatului Poporului pentru Agricultură, unde a fost responsabil cu creşterea numărului de cai de rasă pentru cavalerie. A fost o sarcină ingrată – cei mai mulţi dintre aşa-zişii „experţi militari” ai Roşiilor păreau să creadă că cavaleria ar fi putut încăleca şi pe caii de tracţiune ai ţăranilor – şi a fost uşurat când, nu mult mai târziu, a fost transferat la Inspectoratul General al Cavaleriei, unde experienţa sa din cadrul gărzilor de elită ţariste era mult mai bine exploatată. În a doua jumătate a anului 1921, sănătatea lui Brusilov a început să se deterioreze dramatic: la piciorul rănit dezvoltase gută; o bronşită cronică îl ţinea treaz noaptea; iar salariul lui modest nu era suficient pentru încălzirea micului său apartament. În următorii trei ani a făcut în permanenţă cereri pentru a i se permite

să iasă la pensie – împlinea 70 de ani în 1923 –, dar stăpânii săi sovietici nu i-au îngăduit. A fost în sfârşit pensionat abia în 1924, când Budionnîi era nerăbdător să epureze cavaleria de toate „ciolanele ei Albe".

Pentru a-şi trata tot mai numeroasele afecţiuni, Brusilov şi soţia lui, Nadejda, şi-au petrecut primăvara următoare în Karlsbad (Kalovy Vary), un oraş ceh unde era un sanatoriu renumit. Eroul războiului din 1916 a fost bine primit de cehi; preşedintele Masaryk, un vechi prieten, a oferit în cinstea lui un dineu special în Cetatea din Praga şi (poate mai important) i-a acordat o alocaţie care i-a permis să depăşească şocul preţurilor mari din Europa postbelică. Lui Brusilov i s-a părut „extrem de plăcut să fiu din nou printre europeni civilizaţi", după anii lungi de război civil din Rusia, care contribuise atât de mult la deteriorarea relaţiilor personale. Singura ostilitate de care s-a lovit a fost din partea comunităţii de emigranţi ruşi, care nu-i iertau faptul că li se alăturase Roşiilor. Poate că acesta a fost lucrul care l-a convins până la urmă să se întoarcă în Rusia, în ciuda promisiunii preşedintelui Masaryk că poporul ceh îl va adopta ca pe unul de-al lor. După părerea lui Brusilov, adevăraţii trădători erau emigranţii, pentru că puseseră interesele propriei clase mai presus de cele ale Rusiei, şi, chiar dacă l-ar fi acceptat, Brusilov nu se putea hotărî să trăiască printre ei. El şi soţia s-au întors la Moscova în vara aceea. Aşa cum a explicat Nadejda ulterior, „el a vrut să fie îngropat în pământ rusesc"[5].

Brusilov a murit liniştit, în somn, pe 17 martie 1926. Funeraliile au fost grandioase, potrivite unui erou de război naţional. Pe străzile Moscovei au fost aliniate delegaţii ale Armatei Roşii, fanfare militare au intonat marşul funebru şi coruri bisericeşti cântau în timp ce sicriul era purtat pe umerii a şase soldaţi până la mănăstirea Novodecie, în cimitirul căreia a fost înmormântat. Sute de veterani din Primul Război Mondial au venit la Moscova pentru funeralii tocmai din Nijni Novgorod şi Tver, iar biserica a fost neîncăpătoare. Cei trei şefi ai Armatei Roşii, Voroşilov, Egorov şi Budionnîi, au citit fiecare câte un elogiu în memoria lui Brusilov, deşi au refuzat să-şi plece capetele dinaintea preoţilor sau să participe la rugăciuni. A fost un amestec straniu de vechi şi nou – însemne sovietice amestecate cu icoane şi cruci –, aşa cum poate se şi potrivea acestui om ciudat de contradictoriu. Nadejdei i s-a părut că totul a avut un caracter simbolic: „Noua Rusie o îngropa pe cea veche"[6].

Dmitri Oskin era un fiu al noii Rusii. S-a înrolat în armata lui Brusilov în Primul Război Mondial ca simplu soldat; cu toate acestea, în momentul morţii generalului tânărul ţăran era o figură importantă în cadrul instituţiei militare sovietice. După ce a comandat Armata a II-a a Muncii în 1920, lui Oskin i s-a oferit comanda Armatei de Rezervişti a Republicii Sovietice, o poziţie importantă, care l-a pus în fruntea a aproape jumătate de milion de

oameni. Regimul îl prezenta ca pe un exemplu strălucit de comandant al Armatei Roşii, avansat, aşa cum se promisese mereu, din rândul ţăranilor şi muncitorilor care s-au înrolat în Armata Roşie în timpul războiului civil. Era un soldat care purtase în raniţă bastonul de general, dacă nu chiar de feldmareşal, şi tocmai pe baza acestei imagini de sine, de tânăr ţăran, şi-a scris el în anii 1920 trilogia de memorii militare. Despre ultimii ani ai lui Oskin nu se ştie mare lucru. Spre sfârşitul anilor 1920 a ajuns birocrat militar la Moscova. A murit în 1934, la vârsta de doar 42 de ani, posibil ca victimă a terorii lui Stalin.

Aceasta a fost cu certitudine soarta lui Kanatcikov. La fel ca Oskin, şi el era un fiu al noii Rusii şi serviciile aduse partidului în timpul războiului civil l-au ajutat să urce constant pe scara ierarhică. Era nimerit aşadar ca acest fiu-de-ţăran-muncitor – a cărui convertire la cauză fusese atât de legată de propria educaţie politică – să-şi concentreze cariera politică în această direcţie. În 1921, când avea 42 de ani, a fost numit rector al Universităţii comuniste din Petrograd, o poziţie prestigioasă, pe care a ocupat-o în următorii trei ani. În 1924 a devenit şeful Biroului de Presă al Comitetului Central; iar în anul următor a preluat Departamentul de Cercetare Istorică. Nu e rău pentru un om cu doar patru clase. Kanatcikov a devenit unul dintre publiciştii de marcă ai partidului în campania împotriva troţkiştilor: *Istoria unei deviaţii* (1924) scrisă de el a devenit diatriba standard anti-Troţki; iar în anii 1920 Kanatcikov a mai scos o grămadă de asemenea lucrări mediocre. Ele nu l-au salvat însă de plutonul de execuţie al lui Stalin, în războiul pe care acesta l-a dus împotriva vechilor bolşevici. În 1926 Kanatcikov s-a alăturat „opoziţiei de stânga" a lui Zinoviev şi Kamenev, care critica politicile lui Stalin şi Buharin, pe motiv că erau prea blânde cu ţărănimea (un aspect semnificativ pentru Kanatcikov). Pentru această „deviaţie", Kanatcikov a fost pedepsit cu un transfer la Praga pe post de corespondent TASS. Doi ani mai târziu i s-a îngăduit să revină în Rusia, după ce a trimis Comitetului Central o scrisoare plină de umilinţă, în care şi-a mărturisit „greşelile politice". Prin susţinerea înfocată a colectivizării – concluzia logică a respingerii vechii Rusii ţărăneşti – şi-a câştigat o „reabilitare" temporară. În 1929 a fost numit redactorul nou-înfiinţatei *Gazete literare*, publicaţia săptămânală a Uniunii Scriitorilor din Uniunea Sovietică. În următorii câţiva ani a scris o serie de broşuri propagandistice în care îl lăuda pe Stalin, pentru care a fost recompensat cu un apartament mai mare, cu toate avantajele oferite de partid şi o creştere constantă a salariului. În Rusia lui Stalin, fiecare membru de partid era însă bântuit de trecutul său, iar când Stalin a trecut la desfiinţarea „zinovieviţilor", la sfârşitul anului 1935, steaua lui Kanatcikov a apus din nou. A fost arestat în 1936 şi condamnat la opt ani de muncă silnică în gulag. La fel ca mulţi alţi bolşevici care au căzut victime Marii Terori, l-a implorat pe Stalin să

intervină şi să-i acorde graţierea, fără să realizeze că Stalin însuşi ordonase arestarea lui. La moartea sa, în 1940, Kanatcikov ispăşise jumătate din sentinţă[7].

Pentru Gorki, exilul a fost o formă de tortură. Deşi nu suporta să trăiască în Rusia sovietică, nici în străinătate nu putea să trăiască. Vreme de câţiva ani a şovăit în această stare de schizofrenie, chinuit de dorul Rusiei, dar prea sătul de ea ca să se întoarcă acasă. De la Berlin, Gorki a pendulat fără odihnă prin staţiunile balneare din Germania şi Cehoslovacia, înainte de a se stabili în orăşelul italian Sorrento. „Nu, nu pot să merg în Rusia", i-a scris el lui Rolland în 1924. „Mă simt ca un om fără patrie. În Rusia aş fi un duşman pentru toţi şi toate, ar fi ca şi cum m-aş da cu capul de un zid din cărămidă."

Nu atât natura regimului sovietic, cât mai ales politicile lui ostile faţă de artă şi politicile favorabile ţărănimii l-au făcut să rămână în exil în perioada NEP. Deşi fusese întotdeauna împotriva ascensiunii dictaturii bolşevice, descoperise mijlocul de a-i justifica existenţa, ca antidotul necesar împotriva anarhismului instinctiv al ţărănimii. Gorki era extrem de contradictoriu. Felul în care îndreptăţea regimul sovietic a devenit şi mai accentuat după moartea lui Lenin, care l-a umplut de remuşcări. Gorki avusese faţă de Lenin un sentiment de dragoste amestecată cu ură, iar relaţia lor acum nu mai putea fi finalizată. „Da, scumpul meu prieten – îi scria Gorki lui Rolland –, moartea lui Lenin a fost o lovitură foarte grea pentru mine. L-am iubit. L-am iubit cu furie." Nina Berberova, care l-a cunoscut bine pe Gorki în anii petrecuţi la Berlin şi Marienbad, a scris mai târziu că moartea lui Lenin îl făcuse „foarte plângăcios" şi că acesta nu s-a oprit din plâns în săptămânile care au urmat evenimentului, cât a scris *Memoriile* în care îl ridica în slăvi. „Gorki era copleşit de regrete", îşi amintea Berberova. „Şi-a reevaluat atitudinea faţă de Revoluţia din Octombrie şi faţă de anii de început ai bolşevismului, faţă de rolul lui Lenin, faţă de faptul că el avusese dreptate, în timp ce Gorki se înşelase… Credea sincer că moartea lui Lenin îl lăsase orfan, dimpreună cu întreaga Rusie." *Memoriile* lui Gorki despre Lenin au fost primul pas spre reconcilierea sa cu succesorii de la Kremlin ai lui Lenin. În 1926, la moartea lui Dzerjinski, Gorki a scris chiar un elogiu pentru şeful CEKA („un om talentat, cu un suflet sensibil şi un puternic simţ al dreptăţii"). Cu toate acestea, nu era încă pregătit să se întoarcă în Rusia. Era cu siguranţă speriat de ceea ce ar fi putut găsi acolo. Pentru că în mintea lui situaţia din Rusia era întotdeauna mult mai roz decât în realitate şi chiar şi Gorki trebuie să-şi fi dat seama de asta, în pofida capacităţii sale de a-şi face iluzii. Fireşte că ataşamentul său de-o viaţă faţă de principiile libertăţii individuale şi ale demnităţii umane era încă suficient de puternic pentru a-l face să rămână – mai ales ca artist creativ, a cărui capacitate de a scrie în continuare ajunsese să depindă tot mai mult de libertăţile şi confortul de care

se putea bucura doar în Occident. Scrierile sale aveau succes în Europa, începând cu *Întreprinderile Artamonovilor*, urmată de *Viaţa lui Klim Samghin*, cele două mari romane didactice scrise între 1925 şi 1928. Între timp, în Rusia regimul sovietic alcătuise o listă a cărţilor „contrarevoluţionare" – printre care se regăseau Platon, Kant, Ruskin, Nietzsche şi Tolstoi – care trebuiau retrase din toate bibliotecile publice. Gorki a fost revoltat de această cenzurare şi a început să scrie o scrisoare adresată guvernului, în care renunţa la cetăţenia sovietică. Apoi a rupt însă scrisoarea, înfuriat: oricât de mult ar fi dispreţuit „vampirismul spiritual" al regimului sovietic, nu se putea decide să reteze legăturile cu acesta[8].

Până la urmă, la fel ca în cazul lui Brusilov, tocmai naţionalismul rus l-a convins pe Gorki să se întoarcă acasă. În primul rând, nu suporta emigraţia rusă – şi nici emigraţia nu-l suporta pe el. „Pentru noi, ruşii – scria un exilat la Paris în 1922 –, Gorki este unul dintre cei responsabili, din punct de vedere moral şi politic, pentru marile calamităţi cu care regimul bolşevic ne-a năpăstuit ţara. Vor trece ani, dar de el nu vom uita niciodată."[9] Cu cât emigraţia devenea mai antisovietică, cu atât mai mult se alinia Gorki regimului sovietic. Mai mult, ascensiunea fascismului în patria sa de adopţie, Italia, l-a făcut să-şi recuze toate idealurile anterioare – ce reprezentaseră baza opoziţiei lui faţă de bolşevici –, legate de Europa ca forţă istorică a progresului şi civilizaţiei morale. Cu cât mai decepţionat devenea de Europa fascistă, cu atât era mai înclinat să preamărească Rusia sovietică, un sistem superior din punct de vedere moral. Evident, era o iluzie, dar în contextul acelor vremuri este de înţeles.

În 1928, Gorki s-a întors în Rusia, unde, după cinci vizite făcute vara, s-a stabilit definitiv în 1932. Regimul sovietic a salutat reîntoarcerea lui ca o mare victorie în războiul propagandistic împotriva Occidentului. Fiul risipitor a fost copleşit cu onoruri: i s-a decernat Ordinul Lenin; i s-a dat casa Riabuşinski din Moscova, o capodoperă a stilului modern, pe care el a umplut-o de comori, pe cheltuiala statului; s-a realizat o trilogie cinematografică despre viaţa sa; strada Tverskaia din Moscova a devenit strada Gorki; iar oraşul său natal, Nijni Novgorod, a fost redenumit Gorki. Toate aceste onoruri erau menite să cumpere susţinerea politică a lui Gorki. Regimul sovietic la care se întorsese era profund scindat între susţinătorii lui Stalin şi cei de dreapta, ca Buharin, Rîkov şi Tomski, care se opuneau politicilor extreme ale lui Stalin în privinţa colectivizării şi industrializării. La început Gorki s-a situat pe o poziţie de mijloc, ceea ce l-a transformat într-un trofeu râvnit de ambele tabere. Pe de o parte, Gorki considera că politicile lui Stalin sunt sigura modalitate prin care Rusia putea să scape de trecutul ei rural înapoiat. Pe de alta însă, nu-i plăcea de Stalin ca om (fiind în acelaşi timp prieten apropiat cu Buharin şi Rîkov) şi se opunea

politicilor acestuia în privinţa literaturii. După cât se poate deduce din sursele vagi, între 1928 şi 1932 Gorki l-a susţinut pe Stalin, încercând în acelaşi timp să-i limiteze politicile extreme. Era acelaşi rol pe care îl jucase şi cu Lenin între 1917 şi 1921. A obţinut eliberarea multor persoane din lagărele de muncă şi pare probabil să-l fi convins pe Stalin ca în martie 1930 să scrie faimosul lui articol „Ameţiţi de succes", în care liderul condamna excesele funcţionarilor săi locali din prima campanie criminală de colectivizare[10].

Pentru foştii săi tovarăşi, pentru socialiştii care luaseră poziţie împotriva bolşevicilor sau se detaşaseră total de Rusia sovietică, întoarcerea lui Gorki la Moscova părea o trădare. Viktor Serghe, care s-a întâlnit cu Gorki în 1930, îşi amintea mai târziu de el ca de o figură tragică, odinioară un critic declarat al regimului sovietic, dar care acum se lăsase cumva redus la tăcere:

> Ce se petrecea în mintea lui? Ştiam că este în continuare nemulţumit, că e neliniştit, că în spatele asprimii lui se ascund mâhnirea şi revolta. Ne spuneam unii altora: „Într-una din zilele astea o să explodeze!". Şi într-adevăr aşa s-a întâmplat, cu puţin timp înainte să moară, când a rupt-o definitiv cu Stalin. Toţi colaboratorii săi de la *Novaia jizn* din 1917 dispăreau însă prin puşcării, iar el nu a spus nimic. Literatura era pe moarte şi el nu a spus nimic… Mi s-a întâmplat să-l zăresc pe stradă. Era singur, pe bancheta din spate a unui Lincoln mare, părea izolat de stradă, izolat de viaţa Moscovei, redus la un fel de formulă algebrică a lui însuşi. Nu îmbătrânise, ci mai degrabă se subţiase şi se uscase, având un fes turcesc pe ţeasta osoasă, tuns scurt, cu nasul şi pometii proeminenţi, cu găvanele ochilor scobite ca la un schelet.

Adevărul era însă mult mai complex – şi aceasta a fost şi tragedia finală a lui Gorki. La scurtă vreme după reîntoarcerea lui, în 1932, a început să se întrebe dacă nu cumva era o greşeală să rămână în Rusia. Descoperea că este tot mai mult împotriva regimului stalinist – dar, în acelaşi timp, nu putea să scape de el. Devenise o adevărată instituţie sovietică, pretutindeni unde apărea, lumea îl adula şi, cu toate că se simţea prizonier al acestei stări de lucruri, nu putea să fugă din nou. Un motiv era faptul că în Europa cărţile lui nu prea se mai vindeau la fel de bine şi din punct de vedere financiar devenise dependent de regimul sovietic. Pe de altă parte, Stalin nu-i mai permitea să plece peste hotare[11].

În aceşti ultimi ani ai prizonieratului său de facto în Rusia sovietică Gorki a devenit un adevărat ghimpe în coasta lui Stalin. Nu aproba cultul personalităţii şi, după multe tergiversări, şi-a luat într-un final inima în dinţi şi a refuzat cererea de a-i face lui Stalin un portret hagiografic, aşa cum făcuse odinioară pentru Lenin. Dacă citim printre rândurile textelor publice ale lui Gorki, remarcăm cinismul crescând al acestuia faţă de regimul stalinist – eseurile lui despre fascism, de exemplu, se pot citi şi în cheia unei

condamnări a tuturor tipurilor de totalitarism, din Europa ori din URSS –, în timp ce în puţinele scrieri private care s-au păstrat dispreţul faţă de Stalin este evident. După moartea lui Gorki, printre lucrurile lui s-a descoperit un voluminos carnet de însemnări, cu coperte de muşama, în care autorul îl compara pe Stalin cu „un purice monstruos", pe care „propaganda şi hipnoza indusă de teamă l-au mărit până la nişte proporţii uriaşe". Există dovezi care indică faptul că în 1934 Gorki era implicat într-un complot împotriva lui Stalin, împreună cu cei doi politicieni de dreapta, Rîkov şi Buharin, plus Iagoda, şeful NKVD, şi Kirov, şeful de partid din Leningrad, asasinat în 1934. Aşa s-ar explica poate şi asasinarea fiului lui Gorki, Maxim, aproape sigur din ordinul lui Stalin, dat fiind că Maxim făcuse pe mesagerul între tatăl său şi Kirov. Tot astfel s-ar putea explica şi asasinarea lui Kirov – şi aceasta probabil tot din ordinul lui Stalin – şi poate şi cea a lui Gorki[12].

Circumstanţele morţii scriitorului rămân învăluite în mister. De câţiva ani sănătatea lui era din ce în ce mai şubredă. Pe lângă vechile probleme cu plămânii, acum avea şi o boală cardiacă şi o gripă cronicizată. În 1936 ajunsese să se grăbească să termine marele lui roman epic *Viaţa lui Klim Samghin* înainte să moară. „Sfârşitul romanului, sfârşitul eroului, sfârşitul autorului", spunea Gorki în iunie. La scurtă vreme după aceea, în data de 17, a făcut febră, a început să scuipe sânge – şi a murit a doua zi. Cei care i-au fost alături în ultimele zile declară că moartea lui Gorki a avut cauze naturale. Doi ani mai târziu însă, în timpul procesului-spectacol din martie 1938, doi dintre doctorii lui Gorki au fost găsiţi vinovaţi pentru „asasinarea medicală" a scriitorului (adică administrarea unor doze fatale de medicamente necorespunzătoare) la ordinele lui Iagoda, ca parte din „complotul împotriva puterii sovietice", ai cărui capi ar fi fost Buharin şi Rîkov. E adevărat că Stalin s-ar putea să se fi folosit de moartea naturală a scriitorului ca pretext pentru a-şi distruge duşmanii. Dar şi implicarea lui Gorki în acţiunile opozanţilor lui Stalin ar fi fost la fel de bine un motiv pentru care acesta să-l suprime. Cu siguranţă moartea lui Gorki a survenit într-un moment foarte propice pentru Stalin – exact cu două luni înainte de procesul lui Zinoviev şi Kamenev, pe care Gorki avea de gând să-l demaşte ca fiind o minciună – şi ştim cu toţii ce făcea măcelarul de la Kremlin cu cei care îi stăteau în cale. Mulţi ani mai târziu s-a susţinut că medicii care s-au ocupat de autopsia lui Gorki au găsit urme de otravă în corp. Când a fost întrebată despre acest lucru, în 1963, văduva lui Gorki, Ekaterina, era convinsă că soţul ei fusese ucis; iar astăzi mulţi ruşi sunt de acord cu ea[13]. Adevărul nu se va afla probabil niciodată.

Gorki a fost înmormântat cu toate onorurile sovietice, Stalin însuşi aflându-se în fruntea cortegiului funerar. În Piaţa Roşie s-a organizată o paradă, iar cenuşa scriitorului a fost aşezată într-o

nişă din zidul Kremlinului, în spatele Mausoleului lui Lenin. Gorki a devenit astfel o instituţie stalinistă.

*

Revoluţia Rusă a iniţiat un vast experiment de inginerie socială – poate cel mai amplu din istoria omenirii. S-a afirmat că un astfel de experiment era menit să se petreacă la un moment dat în cursul evoluţiei rasei umane, ca o concluzie logică a năzuinţei istorice a umanităţii către dreptate socială şi tovărăşie. Născut însă, aşa cum s-a întâmplat, din Primul Război Mondial, când Europa fusese împinsă în pragul autodistrugerii, experimentul a fost şi unul despre care mulţi au crezut că este esenţial în momentul respectiv. În 1918 cele mai multe dintre partidele socialiste ale Europei subscriau ideii că războiul avusese drept cauze fundamentale capitalismul şi concurenţa dintre imperii şi că pentru a preîntâmpina un nou război de o asemenea anvergură trebuiau înlăturate cumva aceste cauze. Pe scurt, erau de părere că lumea veche era sortită pieirii şi că numai socialismul putea să „facă o lume nouă", după cum se spune în *Internaţională*.

Experimentul a derapat îngrozitor, nu atât din cauza răutăţii liderilor, dintre care majoritatea porniseră cu cele mai înalte idealuri, ci pentru că idealurile lor erau, în sine, imposibile. Unii ar putea spune că eşecul a fost cauzat de faptul că în 1917 Rusia nu avansase suficient pentru socialism, cel puţin nu fără sprijinul societăţilor industriale mai dezvoltate. După părerea lor aşadar, mai degrabă înapoierea Rusiei şi izolarea ei pe plan internaţional, şi nu logica sistemului însuşi au condus-o pe calea stalinismului. Fără îndoială că este adevărat, în parte. Nici unul dintre bolşevicii din 1917 nu se aşteptase ca Rusia să rămână singură – şi cu atât mai puţin să şi supravieţuiască în aceste condiţii. În octombrie au preluat puterea bazându-se pe presupunerea că aceasta va fi scânteia care va declanşa revoluţia socialistă în toată Europa şi poate chiar în zonele coloniale ale lumii. Când revoluţia mondială nu s-a mai realizat, bolşevicii s-au simţit aproape inevitabil siliţi să adopte o strategie care a pus industrializarea mai presus de orice, fie şi numai cu scopul de a se apăra. Totuşi, întrucât modelul sovietic a condus atât de des la rezultate la fel de dezastruoase – în ciuda faptului că a fost aplicat în forme locale diferite şi în zone atât de diferite ca Asia de Sud-Est, China, Europa de Est, Africa subsahariană şi Cuba –, nu se poate conchide decât că problema lui fundamentală are mai multă legătură cu principiile decât cu situaţiile neprevăzute.

Statul, oricât de mare ar fi el, nu-i poate face pe oameni nici egali, nici mai buni. Tot ce poate face este să-şi trateze cetăţenii în mod egal şi să se asigure că activităţile lor, liber alese, sunt orientate către binele colectiv. După un secol dominat de două sisteme totalitare gemene, comunismul şi fascismul, nu putem

decât să sperăm că ne-am învăţat lecţia. În pragul secolului XXI, trebuie să încercăm să consolidăm democraţia, ca sursă a libertăţii, dar şi a dreptăţii sociale, pentru că altfel cei dezavantajaţi şi decepţionaţi ar putea-o respinge din nou. Nu este nici pe departe de la sine înţeles că societăţile civile emergente ale fostului bloc sovietic vor căuta să imite modelul democratic. Nu este momentul pentru genul de triumfalism liberal-democratic cu care a fost întâmpinată prăbuşirea Uniunii Sovietice în multe locuri din Occident. Este de aşteptat ca unii comunişti reformaţi (sau nu tocmai reformaţi) să obţină rezultate bune la alegeri – şi s-ar putea chiar să ajungă înapoi la putere – atât timp cât sistemul politic va aliena masele de oameni obişnuiţi, care se vor simţi excluşi de la beneficiile capitalismului emergent. Poate chiar mai îngrijorător este faptul că naţionalismul autoritarist a început să umple golul lăsat de colapsul comunismului şi, într-un fel, l-a reinventat, nu doar în sensul că naţionaliştii de astăzi sunt, în cea mai mare parte, comunişti reformaţi, ci şi în sensul că retorica lor violentă, cu apelul la ordine şi disciplină, condamnarea furioasă a inegalităţilor produse de dezvoltarea capitalismului şi respingerea xenofobă a Occidentului, este o adaptare după tradiţia bolşevică.

Fantomele anului 1917 nu şi-au găsit încă odihna.

Note

Detaliile complete ale titlurilor sunt date în Bibliografie, la pp. 771-796.

Capitolul 1
Dinastia

1. *Novoe vremia*, 17, 18, 20-28 februarie 1913; Romanov, *V mramornom*, 174-177; Taneeva, *Straniţî*, 98-101; Buchanan, *Dissolution*, 36-37.
2. *Novoe vremia*, 18-28 mai 1913; *Niva*, 24, 1913, 477-479; Mossolov, *At the Court*, 240-241; Romanov, *V mramornom*, 178; Kokovtsov, *Out*, 361.
3. Whelan, *Alexander III*, 32-33.
4. „Dnevnik A.A. Polovţova" (1902), 3, 1923: 136; Iswolsky, *Memoirs*, 264-265; Wortman, „Moscow and St Petersburg", 253-244; Verner, *Crisis*, 79.
5. Wortman, *Scenarios*, 381-387; Wortman, „Moscow and St Petersburg", 250-251; Spiridovitch, *Les Dernières*, 2: 253-262.
6. Wortman, „Moscow and St Petersburg", 254-257, 260-262.
7. Rodzianko, *Reign*, 75-77.
8. Kokovtsov, *Out of My Past*, 361; Miliukov, *Political Memoirs*, 236.
9. Wortman, „Invisible Threads", 397-398.
10. Elchaninov, *Tsar*, 148; Wortman, „Invisible Threads", 392-393.
11. Elchaninov, *Tsar*, 2-3, 121.
12. Massie, *Nicholas*, 227; *The Times*, 22 februarie, 6 martie 1913; *British Documents on Foreign Affairs*, 1, A, 6: 323.
13. *Memoirs of Count Witte*, 201, 710-713; Serge, *Ville en danger*, 37.
14. Pasternak Slater (ed.), *Vanished Present*, 185-187.
15. Romanov, *Once a Grand Duke*, 168; *Memoirs of Count Witte*, 95; Zaionchkovsky, *Russian Autocracy*, 18-19.
16. Gurko, *Tsar*, 8; Wolfe, „Autocracy", 68; Essad-Bey, *Nicholas*, 26.
17. Iswolsky, *Memoirs*, 248-250; Romanov, *Once a Grand Duke*, 178; Ferro, *Nicholas*, 16.
18. Wolfe, „Autocracy", 66-67; Romanov, *Once a Grand Duke*, 168-169.
19. Salisbury, *Black Night*, 50-58; Iswolsky, *Memoirs*, 259-260.
20. Massie, *Nicholas*, ix; Pares, *The Fall*, 57.
21. Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, 409; Chernov, *Great Russian*, 1; Trotsky, *History*, 73-74; Gurko, *Tsar*, 23-24.
22. Rogger, *Russia*, 20; Verner, *Crisis*, 64-67; Lieven, *Nicholas*, 113; Wolfe, „Autocracy", 72.
23. Pares, *The Fall*, 157; Verner, *Crisis*, 45-59; Lieven, *Russia's Rulers*, 287-289; Lieven, *Nicholas*, 105-106, 115-116.
24. Buchanan, *Dissolution*, 36.

25. Romanov, *Once a Grand Duke*, 169; Mossolov, *At the Court*, 31; Romanov, *V mramornom*, 60; de Jonge, *Life and Times*, 110; Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, xii.
26. Chernov, *Great Russian Revolution*, 16; Gurko, *Tsar*, 69-70; Gilliard, *Thirteen Years*, 50, 83.
27. Gurko, *Tsar*, 34, 48-49; Pipes, *Russian Revolution*, 60.
28. Gilliard, *Thirteen Years*, 52.
29. Smitten, „Poslednîi", 10: 119-120; de Jonge, *Life and Times*, 36, 45, 54; Koţiubinski, „Sekret", 2 decembrie 1994; Curtiss, *Church and State*, 175-177; Graham, *With the Russian Pilgrims*, 180.
30. Fuhrmann, *Rasputin*, 13-14; de Jonge, *Life and Times*, 64-65.
31. Fuhrmann, *Rasputin*, 94-98; de Jonge, *Life and Times*, 214-215.
32. Massie, *Nicholas*, 318.
33. Koţiubinski, „Sekret", 2, 9 şi 16 decembrie 1994; de Jonge, *Life and Times*, 78, 224; Fuhrmann, *Rasputin*, 35; Pipes, *Russian Revolution*, 259-260.
34. Fuhrmann, *Rasputin*, 51, 119-120; Lockhart, *Diaries*, 1: 128-129.
35. de Jonge, *Life and Times*, 204. Despre Maria Antoaneta, vezi Hunt, *Family Romance*, cap. 4.
36. de Jonge, *Life and Times*, 187, 201-202.
37. Simanovich, *Rasputine*, 23-24; *Moscow News*, 9, 1991; Gilliard, *Thirteen Years*, 64-65; Gurko, *Ţar*, 90; Mamantov, *Na gosudarevoi slujbe*, 233.

Capitolul 2
Stâlpi nesiguri

1. „Dnevnik A.A. Polovţova"; *Memoirs of Count Witte*, 88-89, 199.
2. Becker, *Nobility and Privilege*, 64; Lieven, „Russian Civil Service", 371; Zaioncikovski, *Pravitelstvennîi*, 223; Raeff, „Bureaucratic Phenomena", 401-402; Raeff, *Understanding*, 608; Mosse, „Bureaucracy", 605-606; Ferro, *Nicholas*, 15.
3. Pipes, *Russia Under the Old Regime*, 286-287; Lieven, *Russia's Rulers*, 125-129.
4. Lieven, *Russia's Rulers*, 198-199.
5. Raeff, „Bureaucratic Phenomena", 403-404; Verner, *Crisis*, 51-59; Rieber, „Sedimentary Society", 358-359; Lieven, *Russia's Rulers*, 133-136; Pearson, *Russian Officialdom*, 14-15; Trubeţkaia, *Kniaz*, 38.
6. Lincoln, *In the Vanguard*, 107; Whelan, *Alexander III*, 83-87.
7. Saunders, *Russia*, 213.
8. Whelan, *Alexander III*, 91; Lieven, *Russia's Rulers*, 192; Wcislo, „Bureaucratic", 382-383.
9. Lieven, *Russia's Rulers*, 68-72, 185-192, 385.
10. Whelan, *Alexander III*, 32-33.
11. Urussov, *Memoirs*, 1, 12; Robbins, *Tsar's Viceroys*, 1-2.
12. Urussov, *Memoirs*, 96; Judge, „Urban Growth", 48-50.
13. Clowes, Kassow, West (ed.), *Between Tsar and People*, 3-27, 41-56, 75-89; Pipes, *Struve: Liberal on the Left*, 195.
14. Chekhov, *Plays*, 322; Urussov, *Memoirs*, 100; Bok, *Reminiscences*, 100.
15. Urussov, *Memoirs*, 98; Rogger, *Russia*, 52-53.

16. Robbins, „His Excellency”, 76; *Padenie*, 1: 33, 49; Robbins, *Tsar's Viceroys*, 244-245. Pentru un punct de vedere opus referitor la guvernatori, cu accent pe subordonarea față de ministerele centrale, vezi Yaney, *Systematization*, 330.
17. Pipes, *Russian Revolution*, 68; Polner, *Jiznennîi*, 55-56.
18. Rogger, *Russia*, 49; Robbins, *Tsar's Viceroys*, 183-184; Weissman, „Regular”, 46-50, 56-58; Yaney, *Systematization*, 333-337.
19. Manning, *Crisis*, 9-10; Shanin, *Russia as a „Developing Society”*, 147.
20. BA, Colecţia Bakhmeteff, caseta 39, Lvov, „Moi vospominania”, 2-4, 10, 13, 15-16, 83; Polner, *Jiznennîi*, 24-30.
21. *Dni*, 21 martie 1925; Polner, *Jiznennîi*, 62; Obolenski, *Moia jizn*, 373-374.
22. Mackenzie Wallace, *Russia*, 2: 249.
23. „Dnevnik A.A. Polovţova” (1901), 3, 1923: 97; McKenzie, „Zemstvo”; Stone, *Europe*, 204; Tîrkova-Williams, *To, cego*, 253.
24. Yaney, *Urge*, 51, 98, 102-108; Macey, „Land Captains”; Semionov, *Dvadţat*, 86; *A Radical Worker*, 151-152.
25. *Polnoe sobranie zakonov*, 14, 1894: 11.014.
26. Keep, „Military Style”; Verner, *Crisis*, 22-23; Elchaninov, *Tsar*, cap. 8.
27. Bushnell, *Mutiny*, 1-2.
28. Fuller, *Civil-Military*, 49, 144-153; Bushnell, *Mutiny*, vii, 15-21.
29. Wildman, *End*, 1: 33-35; Bushnell, *Mutiny*, 10-11.
30. McNeal, *Tsar and Cossack*; Rieber, „Landed”, 36; Bushnell, *Mutiny*, 110-111.
31. Oberucev, „V dni”, 60; BA, Colecţia Brusilov, mss. „Gazeta *Dni*”; Grondijs, *La Guerre*, 84, 263; Şabanov, „Kratki”, 5-9; GARF, f. 5972, op. 1, doc. 21a, r. 11-12, op. 3, doc. 70, r. 148.
32. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 17.
33. *Ibidem*, 9-10.
34. Cherniavsky, *Tsar and People*, 111-116, 119-120 şi cap. 1 despre prinţesa sfântă; Billington, *Icon*, 47, 64.
35. Curtiss, *Church and State*, 3-32, 71-72, 345-346; Freeze, „Handmaiden”.
36. Morrison, „Church Schools”, 193; Curtiss, *Church and State*, 186.
37. Waldron, „Religious Toleration”, 104-115; Freeze, „Handmaiden”, 89-90; Freeze, „Bringing Order”; Engelstein, *Keys to Happiness*, 27-28, 34, 51-52.
38. Freeze, „Going”, 215-232; Dixon, „Church's Social Role”, 167-192.
39. *A Radical Worker*, 27-34.
40. Gorky, *My Universities*, 122; Matossian, „Peasant Way of Life”, 19-20; Belinski, *Izbrannîe*, 2: 516.
41. Lewin, *Making*, cap. 2; Ramer, „Traditional Healers”.
42. Stepniak, *Russian Peasantry*, 372; Freeze, *Parish Clergy*; Belliutsin, *Description*, 189.
43. Curtiss, *Church and State*, cap. 5; Freeze, *Parish Clergy*, 330 ş.u., 389 ş.u.; Meyendorff, „Russian Bishops”; Simon, „Church”, 206-212.
44. Curtiss, *Church and State*, 237 ş.u., 405.
45. Gellner, *Nations*, 6 şi *passim*.
46. Lenin, *PSS*, 25: 66.
47. Hofer, „Creation of Ethnic Symbols”; Anderson, *Imagined Communities*; Gellner, *Nations*, 57-58.
48. Hofer, „Creation of Ethnic Symbols”, 124.
49. Hobsbawm, *Nations*, 54; Uustalu, *History*, 121-124.

50. Davies, *God's Playground*, 2: 6-7, 19-27, 37, 352-357.
51. Seton-Watson, *Russian Empire*, 411; Reshetar, *Ukrainian*, 6-10; Shevelov, „Language Question", 74-79, 92-93.
52. Suny, *Making*, cap. 4-6; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 23-26.
53. Hobsbawm, *Nations*, 48-9; Slomka, *From Serfdom*, 171.
54. Suny, „Nationality", 232; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 11.
55. Suny, *Making*, 116 ş.u.; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, 21; Rorlich, *Volga Tatars*, cap. 8.
56. Himka, *Galician*, xxii, cap. 2-4.
57. Guthier, „Popular Base"; Krawchenko, *Social*, 21; Shevelov, „Language Question", 79; Guthier, „Ukrainian Cities", 158-159; Himka, *Galician*, 158-175.
58. Krawchenko, *Social*, 264; Himka, *Galician*, 36-40.
59. Himka, *Galician*, 199-202; Trotsky, *History*, 898.
60. Maynard, *Russian Peasant*, 379.
61. Davies, *God's Playground*, 84; Rogger, *Jewish Policies*, 106.
62. *Pervaia vseobşceaia perepis*, 1-19.
63. Pares, *Fall*, 64; Krawchenko, *Social*, 26; Lehovich, *White*, 25.
64. Rogger, *Jewish Policies*, 16, 29, 30-32; Aronson, *Troubled*, mai ales 67-81, 145-160. Vezi şi Klier şi Lambroza (ed.), *Pogroms*.
65. *The Diaries of Theodor Herzl*, 395; Rogger, *Russia*, 203; Rogger, „Russian Ministers", 42.

Capitolul 3
Icoane şi libărci

1. Gorky, *My Universities*, 101; Troyat, *Tolstoy*, 789.
2. Wortman, *Crisis of Russian Populism*, 10; Engelstein, *Keys to Happiness*, cap. 5.
3. Gorky, *My Universities*, 107-109, 124-125, 134, 140-150.
4. Herzen, *From the Other Shore*, 166; Dostoievski, *Polnoe sobranie socinenii*, 22: 44. Despre această temă, vezi şi Frierson, *Peasant Icons*.
5. Aksakov, *Polnoe sobranie socinenii*, 1: 292; Fanger, „Peasant in Literature", 252-256.
6. Wortman, *Crisis of Russian Populism*; Glickman, „Alternative View", 693-704; Pipes, *Russian Revolution*, 113.
7. Gorky, *Letters*, 54.
8. Dal, *Poslovitî*, 404-405.
9. Rittih, *Krestianskoe*, 135.
10. Frierson, „*Razdel*", 80, 83; „Peasant Family Divisions", 309-310.
11. Brooks, *When*, 4; Raşin, „Gramotnost", 46; Eklof, *Russian*, 285, 287.
12. Eklof, *Russian*, 423.
13. Raşin, „Gramotnost", 37.
14. Mironov, „Russian Peasant Commune", 450-451; Matossian, „Peasant Way of Life", 14-16; Engelstein, *Keys to Happiness*, 118-119, 180.
15. Matossian, „Peasant Way of Life", 4-8; *Some Notes on Social Conditions*, 7; Gatrell, *Tsarist Economy*, 33.
16. Frank, „Popular Justice"; Frierson, „Crime and Punishment".
17. Gorky, „On the Russian", 25; Frieden, *Russian Physicians*, 189-190.

18. Gorky, „On the Russian”, 17-18; Worobec, „Victims”, 199; Gorky, *My Universities*, 119.
19. Czap, „Peasant-Class Courts”; Frierson, „Rural Justice”; Burds, „Social Control”, 56-59, 70-81.
20. Pipes, *Russian Revolution*, cap. 3; Herzen, *From the Other Shore*, 180.
21. Pahman, *Obîcinoe*, 1: 7-8; Efimenko, *Issledovaniia*, 2: 55-62.
22. Efimenko, *Issledovaniia*, 2: 139-141, 153-159; Pahman, *Obîcinoe*, 2: 209-211.
23. Semionov, *Dvadţat*, 35-40; Efimenko, *Issledovaniia*, 2: 176-179.
24. Gorky, „On the Russian”, 12; Stites, *Revolutionary Dreams*, 15-16.
25. Ţitovici, *Selskoe obşcestvo*, 64.
26. Pipes, *Old Regime*, 157.
27. Berberova, *Italics Are Mine*, 12-13.
28. Pentru o perspectivă clasică legată de punctul de vedere tradiţional – că ţăranii au fost aduşi în stadiul de sărăcie cruntă din cauza suprapopulării, metodelor agricole ineficiente şi creşterii impozitării indirecte –, vezi Gerschenkron, „Agrarian Policies”. Pentru principalul argument „revizionist” – că sporirea încasărilor la guvern de pe urma impozitării indirecte s-a reflectat în creşterea puterii de cumpărare a ţăranilor, în urma productivităţii mai mari –, vezi Simms, „Crisis in Russian Agriculture”. Simms a atacat şi punctul de vedere tradiţional, conform căruia criza foametei din 1891 a fost determinată de sleirea solului şi de metodele agricole înapoiate: „Crop Failure”. Argumentaţia lui este susţinută oarecum de Gregory în „Grain Marketings” şi „Russian Living Standards”. Pentru diferenţele regionale, vezi Wheatcroft, „Crises and the Condition”.
29. Kushner (ed.), *Selo Viriatno*, 24; Semionov, *Dvadţat*, 1; Stepniak, *Russian Peasantry*, 55.
30. Shanin, *Russia as a „Developing Society”*, 93-102.
31. Gatrell, *Tsarist Economy*, 50-51; Robinson, *Rural Russia*, 94-97; Figes, *Peasant Russia*, 11-12.
32. Shanin, *Awkward Class*, 48.
33. Polner, *Jiznennîi put*, 38; Shanin, *Russia as a „Developing Society”*, 137, 147; Anfimov, *Zemelnaia arenda*, 15.
34. Mixter, „Peasant Collective Action”, 196-197; Manning, *Crisis*, 20-21.
35. Semionov, *Dvadţat*, 67.
36. Raşin, *Formirovanie*, 327. Acesta a fost numărul anual de paşapoarte interne emise pentru muncitorii ţărani migranţi. Probabil nu s-au luat în calcul toţi cei cinci milioane de „ţărani” pe care recensământul din 1897 i-a înregistrat ca locuind la oraş.
37. Koenker, „Urbanization”, 85-90; Bater, *St Petersburg*, 47, 308-309; Smith, *Red Petrograd*, 15-23.
38. *A Radical Worker*, 4, 6. Vezi şi discuţia excelentă pe aceste teme relatată în povestirea lui Kanatcikov, în Zelnik, „Russian Bebels”.
39. Semionov, *Dvadţat*, 5-6; Ţarev, *Samoucika*, 17.
40. Brooks, *When*, 13, 55-56.
41. Johnson, *Peasant and Proletarian*; Bradley, *Muzhik and Muscovite*, 16-18, 27; von Laue, „Russian Labour”, 48; *A Radical Worker*, 21.
42. *A Radical Worker*, 9; Bonnell, *Roots of Rebellion*, 124; Bradley, *Muzhik and Muscovite*, cap. 6; Glickman, *Russian Factory Women*, 11-14; McKean, *St Petersburg*, 39.
43. Zelnik, *Labour and Society*, 241; Bater, *St Petersburg*, 342-344, 352-363.

44. *A Radical Worker*, 8, 21.
45. von Laue, „A Secret Memorandum”, 71; Glickman, *Russian Factory Women*, 145.
46. Tugan-Baranovsky, *The Russian Factory*, 324; McDaniel, *Autocracy*, 171.
47. Acesta a fost argumentul istoricilor sovietici, decişi să demonstreze că revoluţia a fost susţinută de un „proletariat” adevărat, născut la oraş şi având deplină „conştiinţă de clasă”. Majoritatea istoricilor occidentali au convenit, mai mult sau mai puţin, că muncitorii cei mai urbanizaţi au fost şi cei mai militanţi. Vezi, de exemplu, scrierile lui Bonnell, Koenker, Smith şi McKean.
48. Poziţia clasică pentru acest punct de vedere este dată de Haimson, „Problem of Social Stability”. Argumentaţia a fost iniţial dezvoltată de menşevici, pentru a explica de ce, după 1905, se pare că au pierdut teren la oraş, în favoarea bolşevicilor. S-a susţinut că în timp ce menşevicii au păstrat susţinerea muncitorilor calificaţi şi afiliaţi sindical, bolşevicii au găsit o audienţă receptivă la propaganda lor mai militantă printre muncitorii-ţărani, mai tineri şi mai impulsivi, care năpădiseră oraşele în perioada boomului industrial. În consecinţă, bolşevicii nu aveau susţinerea adevăratei clase muncitoare, ci a unor mase turbulente, semiţărăneşti, susceptibile la sporadice manifestări explozive de violenţă şi mesaje demagogice.
49. Vezi, de exemplu, Brower, „Labour Violence”. Pentru un punct de vedere elocvent, vezi contribuţiile de la finele acestui articol, semnate de Johnson, Suny şi Koenker.
50. *A Radical Worker*, 59, 63, 71.
51. Babushkin, *Recollections*, 51; *A Radical Worker*, 102.
52. *A Radical Worker*, 105.
53. Gorky, *My Childhood*, 9; *A Radical Worker*, 129.
54. *A Radical Worker*, 115.
55. Sapronov, *Iz istorii rabocego dvijeniia*, 35.
56. Zelnik, „Russian Bebels”, 443; Şapovalov, *Po doroghe k marksizmu*, 53-54.

Capitolul 4
Cerneală roşie

1. Ghernet, *Istoriia*, 3: 169; 4: 43, 45, 139.
2. Custine, *Empire*, 334; Rogger, *Russia*, 69.
3. Ghernet, *Istoriia*, 5: 260-261, 306; Galili, *Menshevik*, 195; Trotsky, *History*, 812; Zelnik, „Fate”, 21.
4. Haimson (ed.), *Making*, 189.
5. Berdyaev, *Origin*, 3-5, 48-49; Tîrkova-Williams, *To, cego*, 98.
6. Hamburg, *Politics*, 14; Geifman, *Thou*, 173. Îi sunt îndatorat lui Boris Koloniţki pentru povestea despre Dubois.
7. Berlin, *Russian Thinkers*, 122-125.
8. Szamuely, *Russian*, 201-202; Raeff, *Origins*, 123-124.
9. Blok, „People”, 359; Kelly, *Bakunin*, 97; Berdyaev, *Origin*, 32-33; Szamuely, *Russian*, 222-223.
10. Belinski, *Polnoe sobranie socinenii*, 10: 217-218; Lotman, „The Poetics of Everyday Behaviour” şi „The Decembrists in Daily Life”.
11. Matthewson, *Positive Hero*, 74-77; Besançon, *Intellectual*, 118-119.
12. Ulam, *Bolsheviks*, 65; Gleason, *Young*, 296; Szamuely, *Russian*, 288; Valentinov, „Cernîşevski”, 194; Valentinov, *Encounters*, 67-68.

13. Gleason, *Young*, 75; Szamuely, *Russian*, 321-325; Pipes, *Russia Under the Old Regime*, 271; Kelly, *Bakunin*, 94; Venturi, *Roots*, 136.
14. Kozmin, „Molodaia Rossiia", 92, 103-104.
15. Gleason, *Young*, 341; *Pravitelstvennîi vestnik*, 11 iulie 1871; Steklow, *Bakunin*, 3: 542.
16. Malia, *Herzen*, 396, 407-408; Berlin, *Russian Thinkers*, 199.
17. Venturi, *Roots*, xxvi.
18. Bogucearski, *Aktivnoe*, 128-129.
19. Tkacev, *Izbrannîe*, 3: 64-85; Szamuely, *Russian*, 388-395.
20. Geifman, *Thou*, 21.
21. „Karl Marks", 6-10; Resis, „*Das Kapital*", 221-222.
22. Knijnik, „Poliakov", 76-77; Haimson (ed.), *Making*, 33; Resis, „*Das Kapital*", 226 (n. 22).
23. Haimson (ed.), *Making*, 31-33, 458; Valentinov, *Encounters*, 23; Pipes, *Struve: Liberal on the Left*, 57, 59, 61.
24. Kerensky, *Crucifixion*, 13; Volkogonov, *Lenin*, 6, 8-9, 13.
25. RTsKhIDNI, f. 2, op. 2, doc. 125, r. 1; Volkogonov, *Lenin*, xxxvii, 6, 52; Valentinov, *Maloznakomîi*, 34.
26. Valentinov, *Encounters*, 107; *Novaia jizn*, 7 noiembrie 1917.
27. Ulam, *Bolsheviks*, 12, 162; Gorev, *Iz partiinogo*, 10; Potresov, *Posmertnîi*, 21.
28. Potresov, *Posmertnîi*, 294; Ulam, *Bolsheviks*, 118.
29. McNeal, *Bride*, 65.
30. Krupskaia, *Vospominaniia*, 35.
31. Lenin, *PSS*, 6: 9; Haimson (ed.), *Making*, 103, 105, 126.
32. Ulam, *Bolsheviks*, 178, 186; Valentinov, *Encounters*, 112-114; Haimson (ed.), *Making*, 170-171.
33. Valentinov, *Encounters*, 40.

Capitolul 5
Primele vărsări de sânge

1. Robbins, *Famine*, 1-2, 11-12, 59-64, 171; Simms, „Crop Failure", 237.
2. Bogdanovici, *Tri poslednih*, 149; Petrunkevici, „Iz zapisok", 275.
3. Wildman, *Making*, 6-7; Polner, *Jiznennîi put*, 52; Frieden, *Russian Physicians*, cap. 6; Petrunkevici, „Iz zapisok", 276.
4. *Letters of Anton Chekhov*, 237.
5. Tolstoi, *Pisma L.N. Tolstogo k jene*, 208, 363; Semionov, „Vospominaniia o L.N. Tolstogom", 55-56.
6. Robbins, *Famine*, 177-183; Frieden, *Russian Physicians*, cap. 6; Balzer, „Problem of Professions", 189-190; Seregny, *Russian Teachers*, 10-11.
7. Haimson (ed.), *Making*, 101.
8. Simms, „Famine and the Radicals", 16; Martov, *Zapiski*, 94, 137.
9. Haimson (ed.), *Making*, 68.
10. Freeze, „Soslovie", 11-36; Haimson, „Problem of Social Identities", 1-20.
11. Kassow, *Students*, 16, 22.
12. Pentru o discuţie excelentă pe marginea problemelor cu care se confruntă clasa de mijloc în cursul formării identităţii de clasă, vezi Clowes, Kassow şi West (ed.),

Between Tsar and People.

13. Galai, *Liberation*, 54.
14. Manning, „Zemstvo and Politics”, 139-140; Emmons, „Zemstvo”, 433-437; Galai, *Liberation*, 24-55.
15. Kerensky, *Crucifixion*, 78-79.
16. *Istocinik*, 3, 1994: 5; GARF, f. 1807, op. 1, doc. 382, r. 14.
17. GARF, f. 1807, op. 1, doc. 382, r. 56.
18. Svobodov, „Gorki i studenceskoe”, 71; Pipes, *Struve: Liberal on the Left*, 271-272; Tîrkova-Williams, *Na putiah*, 72-73; Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, 3.
19. *Memoirs of Count Witte*, 369; White, *Diplomacy*, 78-81.
20. *Memoirs of Count Witte*, 384; Pasternak Slater (ed.), *Vanished Present*, 88; Ascher, *Revolution*, 47; Galai, *Liberation*, 198-205; Polner, *Jiznennîi*, 67.
21. *Memoirs of Count Witte*, 382-383.
22. Bar-Yaacov, *Handling*, 70; Owen, *Capitalism*, 69; Petrunkevici, „Iz zapisok”, 343; Gurko, *Figures and Features*, 253.
23. Ascher, *Revolution*, 54.
24. „Dnevnik kn. Ekaterinî Alekseevnî Sviatopolk-Mirskoi”, 243, 251; Verner, *Crisis*, 115-117.
25. Galai, *Liberation*, 214-219; Manning, *Crisis*, 74-75, 83-85; Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi”, 132.
26. Verner, *Crisis*, 137-140; *Memoirs of Count Witte*, 399; Gurko, *Figures and Features*, 304.
27. Sablinsky, *Road to Bloody Sunday*, 222.
28. McDaniel, *Autocracy*, 64-89; Sablinsky, *Road to Bloody Sunday*, 103-105.
29. Sablinsky, *Road to Bloody Sunday*, 126, 344.
30. *Ibidem*, 212-213, 218.
31. *Ibidem*, 241-243.
32. *M. Gorki v epohu revoliuţii 1905-1907*, 30.
33. Sablinsky, *Road to Bloody Sunday*, 251-252, 273.
34. *M. Gorki v epohu revoliuţii 1905-1907*, 33; Ghippius, *Dmitri*, 132; Ascher, *Revolution*, 98.
35. Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi”, 148.
36. Gogol, „Maksim Gorki”, 7-19.
37. Levin, *Stormy*, 98-100; Gorky, *Letters*, 32; *Novaia jizn*, 25 aprilie 1917.
38. GARF, f. 1807, op. 1, doc. 382, r. 250; Pasternak Slater (ed.), *Vanished Present*, 110; Ascher, *Revolution*, 94.
39. Galai, *Liberation*, 245-248; Stites, *Women's Liberation*, 198; Balzer, „Problem of Professions”, 191-193; Ascher, *Revolution*, 129.
40. *M. Gorki v epohu revoliuţii 1905-1907*, 55; Gorky, *Letters*, 13.
41. Perrie, „Russian Peasant”, 123-155; Bok, *Reminiscences*, 122-125; Shanin, *Russia, 1905-1907*, 94; Mixter, „Peasant Collective Action”, 215; Manning, *Crisis*, cap. 8.
42. Seregny, „Peasants and Politics”, 341-377; Mixter, „Peasant Collective Action”, 194; Shanin, *Russia, 1905-1907*, 99-119.
43. Pavlov, *Markovskaia*, 13-14, 18-22, 44, 53; Shanin, *Russia, 1905-1907*, 109-111; TsGALI, f. 66, op. 1, doc. 296, r. 2, doc. 312.
44. Bushnell, *Mutiny*, 52.
45. *Ibidem*, 55-56, 60-65; Ascher, *Revolution*, 170-172.
46. Ascher, *Revolution*, 157, 159-160; Galai, *Liberation*, 205-206.

47. *Memoirs of Count Witte*, 406-407; Sablinsky, *Road to Bloody Sunday*, 277-278, 280-281; Verner, *Crisis*, 163; Ascher, *Revolution*, 112.
48. Verner, *Crisis*, 179-180; GARF, f. 1807, op. 1, doc. 382, r. 202.
49. Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi", 162.
50. Suhr, *1905*, 342-344; Ascher, *Revolution*, 132.
51. Pentru o discuţie strălucită despre relaţia dintre „violenţa revoluţionară" şi „huliganism" în 1905, vezi Neuberger, *Hooliganism*, cap. 2.
52. Ascher, *Revolution*, 211-217; Engelstein, *Moscow*, 123; „Harkov v oktiabre"; Lvov-Rogacevski, „Oktiabrskie dni", 80.
53. Ascher, *Revolution*, 217-221; Trotsky, *My Life*, 186. Nu există un acord unanim dacă Lenin a vorbit sau nu în faţa Sovietului din Petrograd în 1905. Câteva mărturii susţin că Lenin a ţinut unul sau două discursuri acolo, dar lipseşte o coroborare categorică.
54. Trotsky, *My Life*, 172-174; Haimson (ed.), *Making*, 324.
55. Verner, *Crisis*, 227; *Letters of Tsar Nicholas and the Empress Marie*, 188.
56. *Memoirs of Count Witte*, 515.
57. Petrunkevici, „Iz zapisok", 410.
58. Obolenski, *Moia jizn*, 373-374; Polner, *Jiznennîi*, 97, 110.
59. Emmons, *Formation*, 41-44, 62-72, 146-147; Rosenberg, *Liberals*, 12-24.
60. Emmons, *Formation*, 147, 217-222.
61. *Memoirs of Count Witte*, 501-502; Gurko, *Figures and Features*, 404-405.
62. Miliukov, *Political Memoirs*, 65.
63. Rawson, *Russian Rightists*, 21-33, 46-72, 142-148.
64. *Ibidem*, 137-138; Lambroza, „Pogroms", 227-228, 233-237; Weinberg, „Pogrom", 262, 268-269; *Letters of Tsar Nicholas and the Empress Marie*, 190-191.
65. Haimson, (ed.), *Making*, 180-183; Engelstein, *Moscow*, 140; Baring, *A Year in Russia*, 29-30.
66. Zenzinov, *Perejitoe*, 225; Gul, „Bîloe".
67. Haimson, (ed.), *Making*, 203; Gorki, „Pisma k K.P. Piatniţkomu", 193.
68. Engelstein, *Moscow*, 205, 222; Ascher, *Revolution*, 315-322.
69. „Dnevnik A.A. Polovţova" (1906), 4, 1923: 99; Bing (ed.), *Secret Letters*, 206; Manning, *Crisis*, 173; Shanin, *Russia, 1905-1907*, 95; Ferro, *Nicholas II*, 118-119; Gurko, *Figures and Features*, 446.
70. Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi", 170.
71. Troyat, *Gorky*, 100-106.
72. Gorki, „Pisma k pisateliam", 132; Pasternak, *Stihotvoreniia*, 204.
73. Pares, *My Russian Memoirs*, 161-162.
74. Miliukov, *Political Memoirs*, 42; Trotsky, *My Life*, 194-195; Deutscher, *Prophet Armed*, 148.
75. Deutscher, *Prophet Armed*, 168.
76. Naumov, *Iz ustelevşih*, 2: 72; Manning, *Crisis*, 146; Neuberger, *Hooliganism*, 114, 118-119. Vezi şi Weissman, „Rural Crime".
77. Shanin, *Russia, 1905-1907*, 198; Polner, *Jiznennîi*, 110-111; BA, Colecţia Polner, caseta 2, Moartea lui Lvov.
78. Neuberger, *Hooliganism*, 237 (şi cap. 4 şi 5); Bely, *Petersburg*, 11; Engelstein, *Keys to Happiness*, 240, 257-260.
79. *Russkie vedomosti*, 16 noiembrie 1905.
80. *M. Gorki v epohu revoliuţii*, 52.
81. Kelly, „Self-Censorship", 201; *Vehi*, 89.

82. Lenin, *PSS*, 41: 8-9.

Capitolul 6
Ultimele speranţe

1. Obolenski, *Moia jizn*, 338-339; Kokovtsov, *Out of My Past*, 129-131.
2. Szeftel, *Russian Constitution*, 119-120, 177-178, 260; Verner, *Crisis*, 300-302.
3. Gurko, *Figures and Features*, 23-25, 27-30. Pentru o evaluare mai pozitivă a Consiliului de Stat, vezi Lieven, *Russia's Rulers*.
4. Obolenski, *Moia jizn*, 350.
5. Krîjanovski, *Vospominaniia*, 81-82; TsGALI, f. 66, op. 1, doc. 324.
6. Baring, *What I Saw in Russia*, 255.
7. Obolenski, *Moia jizn*, 341.
8. Manning, *Crisis*, 199, 218; Hosking şi Manning, „What Was the United Nobility?"; Atkinson, *End*, 53.
9. BA, Colecţia Polner, caseta 2, Moartea lui Lvov; Rosenberg, *Liberals*, 17-38.
10. Pares, *Fall*, 111.
11. Bok, *Reminiscences*, 122-125.
12. *Ibidem*, 128.
13. Stolypine, *L'Homme*, 144.
14. Pares, *Memoirs*, 126; Krîjanovski, *Vospominaniia*, 210, 219.
15. Leontovitsch, *Geschichte*, 400.
16. Pares, *Memoirs*, 139.
17. Hosking, *Constitutional Experiment*, cap. 4.
18. Edelman, *Gentry Politics*, 10.
19. Korros, „Landed Nobility", 134-138; Weissman, *Reform in Tsarist Russia*, 198-202; Edelman, *Gentry Politics*, 118-123; Bok, *Reminiscences*, 263.
20. Kokovtsov, *Out of My Past*, 267-268; Miliukov, *Political Memoirs*, 229-230.
21. BA, Colecţia Krîjanovski, caseta 2, mss. despre Stolîpin; Serebrennikov, *Ubiistvo*, 191; Bok, *Reminiscences*, 278-280.
22. Haimson, „Social Stability", 1: 619-642. Pentru un punct de vedere diferit asupra politicii clasei muncitoare în acei ani, vezi McKean, *St Petersburg*, mai ales cap. 4-5.
23. Povestirea lui Semionov se bazează pe relatările lui personale din „Legko"; „Novîie hoziaeva"; „Obnovlenie"; *Dvadţat piat let*; şi pe documentele sale personale din TsGALI.
24. TsGALI, f. 200, op. 1, doc. 80, r. 3.
25. *Ibidem*, f. 2226, op. 1, doc. 13, r. 354, 360; *Narodnîi pisatel*, 7.
26. TsGALI, f. 66, op. 1, doc. 312, r. 4-5.
27. *Ibidem*, f. 200, op. 1, doc. 80, r. 3, f. 2226, op. 1, doc. 1067, f. 66, op. 1, doc. 296, r. 5, f. 122, op. 3, doc. 13, r. 5-7; Semionov, „Legko", 253.
28. Robinson, *Rural Russia*, 194.
29. TsGALI, f. 122, op. 1, doc. 1197, r. 42.
30. *Agrarnoe dvijenie v Rossii v 1905-1906*, 151.
31. Figes, *Peasant Russia*, 57-61; Macey, „Peasant Commune", 221-228; Yaney, *Urge*, 178-184.
32. Yaney, *Urge*, 156-160. Statisticile privind reformele sunt deosebit de dificile. Cea mai bună analiză generală este Atkinson, „Statistics". Pentru o analiză mai recentă la

nivel local, vezi Pallot şi Shaw, *Landscape*, cap. 7.

33. Sternheimer, „Administering”, 286-298; Macey, „Peasant Commune”, 228-230.

34. Danilov, „Ob istoriceskih”, 106. Danilov demonstrează că valorile anterioare, considerabil mai mari, se bazau pe erori de calcul.

35. Semionov, „Novîie hoziaeva”, 275.

36. Samuel, *Blood Accusation*, 17.

37. Cohn, *Warrant for Genocide*, 90-98, 108-125; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 255-257; Engelstein, *Keys to Happiness*, 299-300, 321-326; *Diaries of Theodor Herzl*, 394.

38. Tager, *Decay*, 29; Samuel, *Blood Accusation*, 26-27.

39. Tager, *Decay*, 39-40, 206; Samuel, *Blood Accusation*, 55.

40. Rogger, *Jewish Policies*, 40-55; Gruzenberg, *Yesterday*, 107; Tager, *Decay*, 147-165, 178.

41. Hosking, *Constitutional Experiment*, cap. 7; Haimson, „Social Stability”, 1: 619-642; McKean, *St Petersburg*, 149.

42. Edelman, *Gentry Politics*, 176-177; Rogger, *Jewish Policies*, 208-209; Rawson, *Russian Rightists*, 65-72.

43. Pares, *Fall*, 122.

44. Rogger, *Russia*, 168.

45. Hosking, *Constitutional Experiment*, 233; Struve, „Velikaia Rossiia”, 144-146; Seleţki, „Obrazovanie”, 32-48.

46. Lieven, *Russia and the Origins*, 37, 131-133; *Novoe vremia*, 6 martie 1914; Hutchinson, „Octobrists”, 225.

47. Lieven, *Russia and the Origins*, 71-72, 92-101; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 38.

48. Lieven, *Russia and the Origins*, 65; Kerensky, *Crucifixion*, 172.

49. Golder, *Documents*, 21.

50. Bark, „Iiul 1914”, 22; Spring, „Russia and the Coming of War”, 66.

51. Sazonov, *How the War Began*, 46-47; Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, 1: 43-44.

52. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 40-41; Gilliard, *Thirteen Years*, 111.

53. Ghippius, *Siniaia kniga*, 9; *Russian Schools*, 166-167; Troyat, *Gorky*, 123.

54. Pearson, *Russian Moderates*, 12-13, 15-16.

Capitolul 7
Un război pe trei fronturi

1. GARF, f. 5972, op. 1, doc. 26, r. 3-5.

2. Stone, *Eastern Front*, 13-14.

3. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 17, r. 97, doc. 4, r. 108-110; Gourko, *Memories*, 11; Oberucev, *V dni revoliuţii*, 62; Sokolov, „Aleksei”, 83; BA, Colecţia Brusilov, mss. „Gazeta *Dni*”.

4. Lincoln, *Passage*, 83; GARF, f. 5972, op. 3, doc. 70, r. 11-13.

5. Stone, *Eastern Front*, 61-68; Lincoln, *Passage*, 63-66, 69-78; Ironside, *Tannenberg*, 245.

6. Knox, *With the Russian Army*, 1: 90.

7. Golovin, *Russian Army*, 45-74; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 93-94.

8. Denikin, *Ocerki*, 1: 19; Heenan, *Russian*, 90; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 37, 39.

9. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 98; Lincoln, *Passage*, 124.
10. Stone, *Eastern Front*, 52; Knox, *With the Russian Army*, 1: 42, 46.
11. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 133, 330.
12. *Ibidem*, 143.
13. Knox, *With the Russian Army*, 1: XXV; Lincoln, *Passage*, 71-72; Oskin, *Zapiski soldata*, 259-260; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 64-65; Stone, *Eastern Front*, 50-51, 148, 167-168.
14. Sidorov, *Ekonomiceskoe*, 11-12; Lincoln, *Passage*, 106; Knox, *With the Russian Army*, 1: 220; Ceaadaeva (ed.), „Soldatskie pisma", 127-128.
15. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 126-127; Lincoln, *Passage*, 105; Ceaadaeva (ed.), „Soldatskie pisma", 124-125.
16. GARF, f. 5972, op. 3, doc. 70, r. 13-14; Rodzianko, *Reign of Rasputin*, 115-117.
17. Wildman, *End*, 1: 100-102.
18. RGVA, f. 37976, op. 9, doc. 4218.
19. Oskin, *Zapiski soldata*, 143-144, 171, 212-213, 218-221, 243-245.
20. Ceaadaeva (ed.), „Soldatskie pisma", 158; Oskin, *Zapiski soldata*, 223.
21. Ceaadaeva (ed.), „Soldatskie pisma", 126-127.
22. Lincoln, *Passage*, 127; Denikin, *Ocerki*, 1: 2: 29-30; Knox, *With the Russian Army*, 1: 317-318; 2: 410.
23. GARF, f. 5972, op. 3, doc. 70, r. 82.
24. Lemke, *250 dnei*, 223-255; Knox, *With the Russian Army*, 1: 324-328.
25. Lincoln, *Passage*, 152; Iahontov, „Tiajelîe dni", 33, 37, 74.
26. Oskin, *Zapiski soldata*, 234; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18, r. 4, doc. 17; Pireiko, *Na fronte*, 35-36.
27. Golovin, *Russian Army*, 121-122; Oskin, *Zapiski soldata*, 276-302, 318-333; Lincoln, *Passage*, 146-147.
28. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 170-171, 185.
29. Iahontov, „Tiajelîe dni", 54, 98.
30. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 15, r. 6; HLRO, 206: Documentele Stow Hill. DS 2/2, caseta 8, O.L. Kerenskaia, „Obrîvki vospominaniia", 2.
31. Polner, Obolenskii şi Turn (ed.), *Russian Local Government*, 54 ş.u., 100-101; Gleason, „All-Russian", 365-382; Cherniavsky (ed.), *Prologue*, 228.
32. Polner, *Jiznennîi*, 174-188; Obolenski, *Moia jizn*, 374.
33. Grave (ed.), *Burjuazia*, 29-31; Polner, Obolenskii şi Turn (ed.), *Russian Local Government*, 300-303; Polner, *Jiznennîi*, 210.
34. Stone, *Eastern Front*, 156, 199-202; Siegelbaum, *Politics of Industrial Mobilization*, 38; Pearson, *Russian Moderates*, 24-47.
35. Pearson, *Russian Moderates*, 46-53; Hamm, „Liberal Politics"; Rosenberg, *Liberals*, 39-42.
36. Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, 125; Iahontov, „Tiajelîe dni", 107-136.
37. Grave (ed.), *Burjuazia*, 59-60; Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, 100, 166.
38. *Russkie vedomosti*, 27 septembrie 1915.
39. Grave (ed.), *Burjuazia*, 62-63.
40. Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, 114, 152, 221, 409.
41. Pares, *Fall*, 317; Rodzianko, *Reign of Rasputin*, 178.
42. Knox, *With the Russian Army*, 2: 412; Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, 134, 301.
43. Knox, *With the Russian Army*, 2: 416.
44. Stone, *Eastern Front*, 234; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 199-200.

45. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 215; GARF, f. 5972, op. 3, doc. 70, r. 80.
46. Stone, *Eastern Front*, 235.
47. Sokolov, „Aleksei", 213-214; Golovin, „Brusilov Offensive", 577-581.
48. GARF, f. 5972, op. 3, doc. 70, r. 49, 155; Stone, *Eastern Front*, 249; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 17, r. 159-160.
49. Hindenburg, *Out of My Life*, 158; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 238-251, 267; Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, 346.
50. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 256; Pares, *Fall*, 364-370; Lincoln, *Passage*, 257-258.
51. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 10; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 248, 272.
52. Knox, *With the Russian Army*, 2: 466-467, 472.
53. RTsKhIDNI, f. 75, op. 1, doc. 14; Golovin, *Russian Army*, 246.
54. CUL, Documentele Templewood, XXI: I: 24; Pares, *Fall*, 301-302.
55. Katkov, *Russia 1917*, 157-160; Massie, *Nicholas*, 152, 299, 346-347; Kerensky, *Crucifixion*, 196-198.
56. Florinsky, *End*, 141; Pearson, *Russian Moderates*, 109-110; Katkov, *Russia 1917*, 218.
57. Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa*, 394; BA, Colecţia Brusilov, Memoirs, 3: 46; Pares, *Fall*, 381.
58. Pearson, *Russian Moderates*, 117-118. Îi sunt îndatorat lui Boris Koloniţki pentru opinia despre profesori.
59. Voeikov, *S ţarem*, 185.
60. Pearson, *Russian Moderates*, 122, 137; Hasegawa, *February*, 182.
61. GARF, f. 5972, op. 1, doc. 219, r. 161. Pentru istoriografia acestor comploturi, vezi Hasegawa, *February*, 187-188.
62. Koţiubinski, „Sekret", 27, 29 decembrie 1994; Purişkevici, *Ubiistvo*, 81; Purişkevici, *Dnevnik*, 141.
63. Romanov, *V mramornom*, 307; Lincoln, *Passage*, 310-311.
64. Trotsky, *My Life*, 276; Deutscher, *Prophet Armed*, 241.
65. Serge şi Sedova, *Life and Death*, 30.
66. Trotsky, *My Life*, 283.
67. *Ibidem*, 219.
68. Cohen, *Bukharin*, 22; Trotsky, *My Life*, 243; Kollontai, *Iz moei jizni*, 146; Clements, *Bolshevik Feminist*, 84.
69. Ermanski, *Iz perejitogo*, 119.
70. Gankin şi Fisher (ed.), *Bolsheviks and the World War*, 322.
71. Dajina şi Ţivlina, „Iz arhiva A.M. Kollontai", 1: 227; 2: 227.
72. Troţki, *Socineniia*, 8: 66-67; Deutscher, *Prophet Armed*, 216-223.
73. Trotsky, *My Life*, 280; Dajina, „Amerikanskie dnevniki"; Ziv, *Troţki*, 67; Draper, *Roots*, 77.
74. Shliapnikov, *On the Eve*, 27-28, 38; Burdzhalov, *Russia's Second Revolution*, 26; McKean, *St Petersburg*, cap. 12.
75. RGIA, f. 806, op. 5, doc. 10313, r. 12-13; Voronov, „Analiz", 56-57; Minor, *Novîe formî*, 1-16; Mendelson, *Itoghi*, 22-24; Binştok şi Kaminski, *Narodnoe pitanie*, 45-52.
76. Antsiferov *et al.* (ed.), *Russian Agriculture*, 140, 151-152; Anfimov, *Rossiiskaia derevnia*, 241-242, 280 ş.u.
77. Antsiferov *et al.* (ed.), *Russian Agriculture*, 222.

78. Leiberov şi Rudacenko, *Revoliuţiia i hleb*, 17-20.
79. Strumilin, *Izbrannîe proizvedeniia*, 5: 187; McKean, *St Petersburg*, 337-338; Koenker, *Moscow Workers*, 84-87; Hasegawa, *February Revolution*, 67-69; Binştok şi Kaminski, *Narodnoe pitanie*, 24-35; Ghernet, *Moralnaia statistika*, 97; Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi", 176.
80. Shliapnikov, *On the Eve*, 75, 94; Hasegawa, *February Revolution*, 87 ş.u.; Smith, *Red Petrograd*, 48-53; Koenker, *Moscow Workers*, 88-90; McKean, *St Petersburg*, cap. 13-14; Strumilin, *Izbrannîe proizvedeniia*, 5: 186-187.
81. Siegelbaum, *Politics of Industrial Mobilization*, cap. 7; Hasegawa, *February Revolution*, 123-132.
82. Ivanov, „Volnenie", 171-172.
83. Hasegawa, *February Revolution*, 159-168; Shklovsky, *Sentimental Journey*, 8.
84. Wildman, *End*, 1: 105 ş.u.; Ceaadaeva, *Armiia nakanune*, 65-69; „Soldatskie pisma", 134-159; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 282.
85. Sidorov, *Revoliuţionnoe*, 221.

Capitolul 8
Februarie glorios

1. Balk, „Poslednie", 28; Hasegawa, *February Revolution*, 199; Heald, „Witness", 45; *Trudî ţentralnogo*, 7: 1: 252; Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi", 192.
2. Lih, *Bread*, 12; Balk, „Poslednie", 28; Hasegawa, *February Revolution*, 200.
3. Balk, „Poslednie", 26-29; Hasegawa, *February Revolution*, 21-24.
4. Hasegawa, *February Revolution*, 232-238; Balk, „Poslednie", 31; LRA, MS 790/20 (scrisoare de Marguerite Bennet, 15 martie 1917); BC, Documentele Ransome, Telegraph 50, 10 martie 1917; RGIA, f. 1282, op. 1, doc. 741, r. 41-42.
5. Hasegawa, *February Revolution*, 247-253; Balk, „Poslednie", 35-36.
6. BA, Colecţia Regimentului Finlanda, caseta 10, D.I. Hodnev, „Fevralskaia revoliuţiia 1917 g. i zapasnîi battalion leib-gvardii finlandskogo polka"; Hasegawa, *February Revolution*, 253-255; RGIA, f. 1282, op. 1, doc. 741, r. 89.
7. Balk, „Poslednie", 39-42; Sukhanov, *Russian*, 5; Hasegawa, *February Revolution*, 258.
8. *Padenie*, 1: 190.
9. Hasegawa, *February Revolution*, 267-269; Martînov, *Ţarkaia armiia*, 85; Kirpicinikov, „Vosstanie", 7-9.
10. Cerniaev, „Vosstanie"; Martînov, *Ţarskaia armia*, 87-89; *Padenie*, 1: 195-200.
11. Kirpicinikov, „Vosstanie", 10-15.
12. Kantorovici, „Fedor Linde", 221-238; *Kievskaia mîsl*, 3 septembrie 1917; Sokolov, *White Nights*, 21-22.
13. Balk, „Poslednie", 45; Hasegawa, *February Revolution*, 404-405; Kantorovici, „Fedor Linde", 239.
14. Jones, *Russia in Revolution*, 105-106; Shklovsky, *Sentimental*, 15.
15. Kantorovici, „Fedor Linde", 238; Romanov, *V mramornom*, 318; Gorky, *Fragments*, 167; Bulgakov, „Revoliuţiia", 9-10; Jones, *Russia in Revolution*, 123-124; Raskolnikov, *Kronstadt*, 4; Shklovsky, *Sentimental*, 16.
16. Jones, *Russia in Revolution*, 108; Zenzinov, „Fevralskie dni", 5: 219-220; Gorky, *Fragments*, 164; Berkman, *Bolshevik Myth*, 203.

17. Balk, „Poslednie”, 55; Şulghin, *Dni*, 162-167; *Petrogradskii sovet*, 1: 34-35, 46.
18. Sukhanov, *Russian*, 16; *The Times*, 17 martie 1917; Jones, *Russia in Revolution*, 127; Bulgakov, „Revoliuţiia”, 28.
19. BA, Colecţia Regimentului Finlanda, caseta 10, D.I. Hodnev, „Fevralskaia revoliuţiia 1917 g. i zapasnîi battalion leib-gvardii finlandskogo polka”, 63.
20. Despre limbajul nonverbal al mulţimilor, vezi următoarea mea carte (împreună cu Boris Koloniţki), *Interpreting the Russian Revolution: Essays on the Language, Rites and Symbols of 1917.*
21. Pitcher (ed.), *Witnesses*, 14; *The Times*, 16 martie 1917.
22. RGIA, f. 1278, op. 10, doc. 7, r. 1; Bulgakov, „Revoliuţiia”, 7, 9-10; Jones, *Russia in Revolution*, 134.
23. Jones, *Russia in Revolution*, 119; GARF, f. 102, op. 341, doc. 57, r. 24-29, f. 5849, op. 2, doc. 33, r. 4-5; Bulgakov, „Revoliuţiia”, 14-17; *RPG*, 1: 140; Anet, *Révolution*, 1: 129-130.
24. Sukhanov, *Russian*, 78, 95; Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi”, 194.
25. Vezi, de exemplu, cum condamnă Simon Schama violenţa mulţimii (şi implicit a întregii revoluţii) în *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*, Londra, 1989. Abordarea lui Richard Pipes din *The Russian Revolution* este marcată de aceleaşi prejudecăţi faţă de violenţă.
26. Sukhanov, *Russian*, 96.
27. Sorokin, *Leaves*, 14-16; Bulgakov, „Revoliuţiia”, 19; Jones, *Russia in Revolution*, 163.
28. Mstislavskii, *Five Days*, 23; Sukhanov, *Russian*, 21; Krupskaia, *Vospominaniia*, 271; Aronson, *Rossiia*, 4.
29. Sukhanov, *Russian*, 43, 177; Trotsky, *History*, 18.
30. Hasegawa, *February Revolution*, 330-345, 380; Sukhanov, *Russian*, 59-62, 83-87; Zenzinov, „Fevralskie dni”, 215-218.
31. Hasegawa, *February Revolution*, 348-359; *RPG*, 1: 45-47; Şulghin, *Dni*, 179.
32. Mstislavskii, *Five Days*, 30-31; Shklovsky, *Sentimental*, 15-16; Bulgakov, „Revoliuţiia”, 21; Nabokov, „Provisional Government”, 43-44.
33. Jones, *Russia in Revolution*, 165-166; NLW, Documentele Lordului Davies, C3/23.
34. Pipes, *Russian Revolution*, 303; *RPG*, 1: 47-48; Cantacuzène, *Revolutionary Days*, 147-149.
35. Zenzinov, „Fevralskie dni”, 1: 237-239.
36. *RPG*, 2: 846-849; *Petrogradski sovet*, 1: 49-50; Sukhanov, *Russian*, 113.
37. *RPG*, 3: 1223-1224.
38. Mstislavskii, *Five Days*, 64-65.
39. Hasegawa, *February Revolution*, 410-416; Sukhanov, *Russian*, 116-125; *RPG*, 1: 135-136.
40. *RPG*, 1: 136; Mstislavskii, *Five Days*, 65.
41. Trotsky, *History*, 201; Sukhanov, *Russian*, 140-144; *RPG*, 1: 128-129.
42. Koloniţki, „Zagadka”, 164-167; Wilcox, *Russia's Ruin*, 191; Nabokov, „Provisional Government”, 75; Ghippius, *Peterburgskie*, 15.
43. „Dnevnik Nikolaia Romanova”, 136; Mordvinov, „Otrîvki”, 86; Hasegawa, *February Revolution*, 274.
44. Kokovtsov, *Out of My Past*, 408; Paléologue, *Ambassadors' Memoirs*, 3: 151-152.
45. Hasegawa, *February Revolution*, 434-440.

46. *Padenie*, 1: 203-207; Balk, „Poslednie”, 54-55; Martînov, *Ţarskaia armia*, 107-108; Benckendorff, *Last Days*, 6-9.
47. Hasegawa, *February Revolution*, 473-479; Martînov, *Ţarkaia armia*, 144-145.
48. *RPG*, 1: 83-89; Hasegawa, *February Revolution*, 495-502.
49. Hasegawa, *February Revolution*, 503-505; *RPG*, 1: 95-96.
50. Mordvinov, „Otrîvki”, 113.
51. Pares, *Fall*, 420-421; Paley, *Memories*, 26.
52. *Perepiska Nikolaia i Aleksandrî*, 5: 225; Hasegawa, *February Revolution*, 510; Şulghin, *Dni*, 269.
53. Şulghin, *Dni*, 270-271; *Padenie*, 6: 265-268.
54. Paley, *Memories*, 60-61; Benckendorff, *Last Days*, 16-17.
55. Sukhanov, *Russian*, 146-147; Hasegawa, *February Revolution*, 531-533.
56. Miliukov, *Istoriia*, 1: 53-55; Kerensky, *Catastrophe*, 70; *Padenie*, 6: 266-268; Hasegawa, *February Revolution*, 556-560.
57. Nabokov, „Provisional Government”, 18-20, 46-55; Hasegawa, *February Revolution*, 561-563.
58. *Izvestia*, 4-16 martie 1917; Kornakov, „Simvolika”, 360; Paustovsky, *Story*, 474-475; TsGASP, f. 1000, op. 74, doc. 13, r. 64; TsGAVMF, f. 2023, op. 1, doc. 7, r. 1.
59. Iusupov, *Pered izgnaniem*, 187; *War, Revolution and Peace*, 50; RGIA, f. 1278, op. 10, doc. 4, r. 241-242.
60. *1917 god v derevne*, 40, 64; TsGASP, f. 8558, op. 1, doc. 5, r. 30; RGIA, f. 1278, op. 10, doc. 11, r. 332.
61. Kornakov, „Simvolika”, 361.
62. Heald, „Witness”, 64-66; Stites, „Iconoclastic”, 7-9; Sukhanov, *Russian*, 74; Najivin, *Zapiski*, 32-33; Bulgakov, „Revoliuţiia”, 24, 28-29.
63. RGIA, f. 1412, op. 16, doc. 534, r. 4. Vezi şi doc. 101-112, 529-544.
64. Koloniţki, „Kult vojdia”, 17-18; Swift, „Kulturnoe”, 403.
65. RGIA, f. 1278, op. 10, doc. 4, r. 242; *RPG*, 1: 216-221; 2: 803-819, 862-865; Burîşkin, *Moskva*, 319; Peşehonov, „Pervîe nedeli”, 290-291; Silver, *Russian Workers*, 38.
66. Trotsky, *History*, 193.
67. Buchanan, *My Mission*, 2: 86, 114; *War, Revolution and Peace*, 46; Koloniţki, „Kult vojdia”, 24-26.
68. Pyman, *Life*, 2: 243, 247; Jukovski-Juk, „Kogda”, 64; Schweitzer, *Tsvetaeva*, 138.
69. Kolonitskii, „The «Russian Idea»”, 4, 9, 13-14; TsGAVMF, f. r-2063, op. 1, doc. 7, r. 12; Oberucev, *V dni*, 49; Sorokin, *Celovek*, 228; *Gubernskii*, 54; TsGASP, f. 7384, op. 9, doc. 76, r. 23-24; Koloniţki, „Kult vojdia”, 7.
70. Paustovsky, *Story*, 474; NLW, Documentele Lordului Davies, C3/23; BC, Documentele Ransome, Telegraph 53, 15 martie 1917.
71. Polner, *Jiznennîi*, 245.

Capitolul 9
Cea mai liberă ţară din lume

1. Nabokov, „Provisional Government”, 44.
2. Hoare, *Fourth Seal*, 256; BA, Colecţia Polner, caseta 2, Moartea lui Lvov; Ţereteli, *Vospominaniia*, 2: 63-64; Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi”, 195.

3. IM, f. 454, op. 3, doc. 70; Ţereteli, *Vospominaniia*, 1: 63-64; Nabokov, „Provisional Government", 84; Bublikov, *Russkaia*, 33-34.
4. Polner, *Jiznennîi*, 231-245; Ţereteli, *Vospominaniia*, 1: 114; IM, f. 454, op. 3, doc. 70.
5. Kerensky, *Memoirs*, 227-228.
6. Chernov, *Great Russian*, 103; Shlapentokh, „Images", 34-35; Sorokin, *Leaves*, 39; Heald, *Witness*, 89-90; IM, f. 454, op. 3, doc. 70.
7. *RPG*, 1: 191-242; Polner, *Jiznennîi*, 247.
8. Şliapnikov, *Semnadţatîi god*, 2: 236.
9. Sukhanov, *Russian*, 145; Schapiro, „Political Thought", 106-107; Nabokov, „Provisional Government", 135-136; Rosenberg, *Liberals*, 146-147; *RPG*, 1: 435-447, 451.
10. TsGALI, f. 66, op. 1, doc. 312, r. 8.
11. *Ibidem*, f. 122, op. 3, doc. 13; Ţarev, *Samoucika*, 37-38.
12. TsGALI, f. 66, op. 1, doc. 312, f. 122, op. 3, doc. 13, f. 200, op. 1, doc. 80.
13. Figes, *Peasant Russia*, 56-61.
14. GARF, f. 393, op. 3, doc. 359, r. 202; Figes, *Peasant Russia*, 47-56, 122-124.
15. Cernov, *Rojdenie*, 313; Galînski, *Ocerki*, 116.
16. GARF, f. 398, op. 2, doc. 144, r. 158-159; Galînski, *Ocerki*, 117, 141, 172.
17. GARF, f. 1791, op. 2, doc. 144, r. 82; RGIA, f. 1278, op. 10, doc. 4, r. 270-272.
18. IM, f. 454, op. 3, doc. 70.
19. Figes, *Peasant Russia*, 33-37, 40-46; GARF, f. 406, op. 2, doc. 237, r. 133, 160; Trotsky, *History*, 882.
20. Koenker şi Rosenberg, *Strikes*, 82, 87, 156, 229.
21. Keep, *Russian Revolution*, 69; Smith, *Red Petrograd*, 65-68; Koenker, *Moscow Workers*, 107-109; *RPG*, 2: 712-713.
22. Koenker şi Rosenberg, *Strikes*, 102, 137-139, 172-173, 231; BC, Documentele Ransome, Telegrama 91, 3 aprilie 1917; Ferro, *Russian Revolution*, 112-113.
23. Pitcher (ed.), *Witnesses*, 101-102; Reed, *Ten Days*, 40; Paustovsky, *Story*, 481. Despre ideea unor „fêtes de libération", vezi M. Perrot, *Les Ouvriers*, Paris, 1974, 2: 548.
24. *Ekonomiceskoe polojenie*, 2: 201; Smith, *Red Petrograd*, 80-98, 139-167.
25. Wade, *Red Guards*, 80-114, 173-182; Dune, *Notes of a Red Guard*, 51-57.
26. Rosenberg, „Social Mediation", 173-178; Hogan, „Conciliation", 49-66; Galili, *Menshevik Leaders*, 119-123.
27. Rosenberg, „Social Mediation", 181-183; Galili, *Menshevik Leaders*, cap. 6; Koenker şi Rosenberg, *Strikes*, 200-202.
28. *RPG*, 1: 317; Radkey, *Agrarian Foes*, 40, 216-218.
29. Suny, *Revenge*, 29-30, 45, 54, 63, 75; Guthier, „Popular Base", 40.
30. Reshetar, *Ukrainian*, 320-321; Suny, *Revenge*, 48.
31. Hristiuk, *Zametki*, 1: 46; Bociurkiw, „Rise", 222-224; Frenkin, *Russkaia armiia*, 211-256.
32. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18.
33. *RPG*, 1: 334-335; Upton, *Finnish Revolution*, cap. 1-6; Ketola, „Russkaia", 293-296; *Den*, 12 mai 1917.
34. *RPG*, 1: 344-355; *Novaia jizn*, 21 iulie 1917.
35. *RPG*, 1: 374-377, 383-388; Stojko, „Ukrainian", 9 ş.u.; Ţereteli, *Vospominaniia*, 2: 89.
36. *RPG*, 1: 389-392; Reshetar, *Ukrainian*, 57; IM, f. 454, op. 3, doc. 70.

37. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 17, r. 199; GARF, f. 5972, op. 1, doc. 21a, r. 12.
38. Wildman, *End*, 1: 228-245; BA, Colecţia Brusilov, mss. „Gazeta *Dni*"; RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18.
39. „Iz ofiţerskih pisem", 200; Kalniţki, *Ot fevralia*, 43.
40. RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18; Polovtsov, *Glory*, 206; Heenan, *Russian*, 97-98; Ferro, *October*, 84-85; GARF, f. 1791, op. 2, doc. 629, r. 73.
41. *Trud*, 27 mai 1917.
42. *RPG*, 2: 1044-1046, 1077-1078, 1098; Wade, *Russian Search*, 26-38.
43. *Novaia jizn*, 23 aprilie 1917; Kantorovici, „Fedor Linde", 242-243; *Kievskaia mîsl*, 3 septembrie 1917; *RPG*, 3: 1242-1244.
44. Roobol, *Tsereteli*, 133; Galili, *Menshevik Leaders*, 134-140, 179-185.
45. *RPG*, 3: 1241-1242, 1267-1269; Rosenberg, *Liberals*, 109-113; Wade, *Russian Search*, 47; IM, f. 454, op. 3, doc. 70.
46. *RPG*, 3: 1276-1278; Roobol, *Tsereteli*, 123-124; IM, f. 454, op. 3, doc. 70.
47. Sukhanov, *Russian*, 269-270; Service, *Lenin*, 2: 154-155.
48. Karpinski, „Vladimir", 105-106; Valentinov, *Encounters*, 21.
49. Pentru cea mai recentă dovadă (neconcludentă) pe acest subiect, vezi Volkogonov, *Lenin*, 109-128.
50. Getzler, *Martov*, 147-148; Service, *Lenin*, 2: 151-153.
51. Gorky, *Lenin*, 35; Service, *Lenin*, 2: 187; *Novaia jizn*, 10 noiembrie 1917.
52. Lenin, *PSS*, 31: 9-59, 99-100; Sukhanov, *Russian*, 274-275.
53. Sukhanov, *Russian*, 285-288; Lenin, *PSS*, 31: 113-116; Service, *Lenin*, 2: 155-160, 165-166; Lenin, *Leninskii sbornik*, 7: 307-308; RTsKhIDNI, f. 72, op. 3, doc. 687, r. 2; Shub, *Lenin*, 109.
54. Trotsky, *History*, 300-307; Zelnik, „Fate", 6; Rabinovici, „Bolşeviki", 116-119.
55. Valentinov, *Encounters*, 148; Besançon, *Intellectual*, 193-196; Volkogonov, *Lenin*, 62.
56. Struve, „My Contacts", 593; Volkogonov, *Lenin*, 35-49; Fischer, *Life*, 329.
57. Valentinov, *Encounters*, 50.
58. Gul, „Bîloe"; *RPG*, 2: 1209.
59. Voline, *Unknown*, 244; Rolland, *Journal*, 1168; Valentinov, *Encounters*, 148-151.
60. Trotsky, *History*, 303, 558; „Pisma moi", 11: 35.
61. Fischer, *Life*, 57-58; Aronson, *Rossiia*, 47-52; Valentinov, *Encounters*, 42.
62. Service, *Lenin*, 2: 169-177, 185; Rabinowitch, *Prelude*, 46-47; Trotsky, *History*, 340.
63. Rabinowitch, *Prelude*, 42-45. Pentru opinia conform căreia Comitetul Central plănuise un puci, vezi Pipes, *Russian Revolution*, 401-405.
64. Mawdsley, *Baltic Fleet*, 6-7, 21, 34, 51-53; *RPG*, 3: 1296-1299; Raskolnikov, *Kronstadt*, 34.
65. Rabinowitch, *Prelude*, 260.
66. Rabinowitch, *Prelude*, cap. 3; Sukhanov, *Russian*, 402-406; Lenin, *PSS*, 31: 267.
67. *RPG*, 3: 1322-1326; Sukhanov, *Russian*, 415-419.
68. AG, Pg-Rl, 30-19-603 (publicat aici pentru prima dată).
69. *Novaia jizn*, 18, 20 aprilie, 18 mai 1917; AG, Pg-Rl, 30-19-603.
70. Trotsky, *Military Writings*, 1: 215; Agursky, *Third Rome*, 171-172; Pyman, *Life*, 2: 268-305.
71. *Novaia jizn*, 27 apilie, 9 mai, 18 mai 1917; Taneeva, *Straniţî*, 292; RGIA, f. 794, op. 1, doc. 4, r. 4.
72. AG, Pg-Rl, 30-19-601 (publicat aici pentru prima dată).

73. *Novaia jizn*, 7 decembrie 1917.
74. RTsKhIDNI, f. 75, op. 1, doc. 67, r. 1-3 (publicat aici pentru prima dată).
75. Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi", 196.
76. *Novaia jizn*, 25 aprilie, 18 mai 1917; AG, Pg-In.
77. Gorky, „On the Russian Peasantry", 25; AG, Pg-Rl.
78. *Novaia jizn*, 18 aprilie, 19 noiembrie, 6 decembrie, 7 decembrie 1917.
79. Gorky, *Lenin*, 30.
80. *Novaia jizn*, 23 aprilie 1917.
81. AG, Pg-Rl, 30-19-601.
82. *Novaia jizn*, 20 aprilie 1917; AG, Pg-Rl, 30-19-603.

Capitolul 10
Agonia Guvernului Provizoriu

1. Kerensky, *Memoirs*, 278-279.
2. *Ibidem*, 271.
3. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18; BA, Colecţia Pronin, caseta 1, „Miting generala Brusilova".
4. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 17, r. 202.
5. *RPG*, 2: 925-926, 927-928; Heenan, *Russian*, 38-42, 44.
6. *RPG*, 3: 1739; Lockhart, *Memoirs*, 180.

7. Koloniţki, „A.F. Kerenski”, 98; Ţvetaeva, *Stihotvorenie*, 2: 63 („Pentru ţar, de Paşte [21 mai 1917]”).
8. Stepun, *Bîvşee*, 2: 33-35; Kerenski, *Izdaleka*, 204; Heenan, *Russian*, 103; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18.
9. *RPG*, 2: 913-915.
10. Rosenberg, „Russian Municipal”, 161; AG, PG-Rl, 30-19-603; Rougle, „Intelligentsia”, 72; *RPG*, 2: 486-487.
11. Paustovsky, *Story*, 486.
12. Pares, *My Russian Memoirs*, 459.
13. Botchkareva, *Yashka*, 151-168.
14. *RPG*, 2: 880-883; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18; Wildman, *End*, 2: 22-23.
15. Abraham, *Kerensky*, 199-200; Farmborough, *Nurse*, 269-270.
16. Kerensky, *Memoirs*, 274, 282.
17. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 17, r. 200; BA, Colecţia Pronin, caseta 1, „Miting generala Brusilova”.
18. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18.
19. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18; Wildman, *End*, 2: cap. 2.
20. Stepun, *Bîvşee*, 2: 10; Brussilov, *Soldier's Notebook*, 290-291, 307-308, 340.
21. Golovin, *Russian Army*, 197; Heenan, *Russian*, 97-98.
22. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18; Bauermeister, *Spies*, 128-137.
23. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18.
24. Wildman, *End*, 2: 89 ş.u.; Stankevici, *Vospominaniia*, 155-156, 160.
25. Botchkareva, *Yashka*, 208-218.
26. Miliukov, *Russian*, 1: 195.
27. Polner, *Jiznennîi*, 254; IM, f. 454, doc. 3, r. 70.
28. Trotsky, *History*, 518.
29. Heenan, *Russian*, 54-55; Kerensky, *Catastrophe*, 207-210.
30. IM, f. 454, doc. 3, r. 47-67.
31. Rabinowitch, *Prelude*, 117-118, 121-122.
32. Rabinowitch, *Prelude*, 122-140; *Pravda*, 4 iulie 1917; *RPG*, 3: 1338-1340.
33. *RPG*, 3: 1335-1336; Trotsky, *History*, 529-530; Sukhanov, *Russian*, 429-430; Buchanan, *Petrograd*, 134; Blok, *Sobranie socinenii*, 7, 273.
34. Sukhanov, *Russian*, 431; Trotsky, *History*, 525.
35. „Pisma moi”, 2: 35; *RPG*, 3: 1339-1344; Rabinowitch, *Prelude*, 167-170; Sukhanov, *Russian*, 431-432; Woytinsky, *Stormy*, 300.
36. Sukhanov, *Russian*, 432; Buchanan, *Petrograd*, 135-136.
37. Rabinowitch, *Prelude*, 174-176.
38. Pipes, *Russian Revolution*, 419; Rabinowitch, *Prelude*.
39. Sukhanov, *Russian*, 479; *Krasnaia Gazeta*, 16 iulie 1920; Zinoviev, „Lenin”, 62.
40. Buchanan, *Petrograd*, 139; Raskolnikov, *Kronstadt*, 153-172; Pares, *My Russian Memoirs*, 465.
41. Sukhanov, *Russian*, 441-442; *Rabocii i soldat*, 26-27 iulie 1917; Rabinowitch, *Prelude*, 181-184.
42. Krupskaia, *Vospominaniia*, 166 şi *passim*.
43. AG, PG-Rl, 30-19-605 (publicat aici pentru prima dată).
44. Woytinsky, *Stormy*, 301-302; *RPG*, 3: 1356.
45. Sukhanov, *Russian*, 444-447; Raskolnikov, *Kronstadt*, 166-167.

46. Sukhanov, *Russian*, 448-449; Woytinsky, *Stormy*, 305-306. Regimentul 176 fusese de fapt aliniat pentru apărarea grupului Mejraionka.
47. *RPG*, 3: 1347.
48. Sukhanov, *Russian*, 450.
49. Nikitine, *Fatal Years*, 155-157; Sukhanov, *Russian*, 462-464.
50. Sukhanov, *Russian*, 455.
51. *RPG*, 3: 1364-1365; Nikitine, *Fatal Years*, 119-122; Zeman (ed.), *Germany*, 94-95; Rabinowitch, *Prelude*, 206-207.
52. Polovtsov, *Glory*, 258.
53. Trotsky, *History*, 570; Sukhanov, *Russian*, 469-470.
54. *Novaia jizn*, 15 august 1917.
55. Zinoviev, „Lenin", 70.
56. Lenin, *PSS*, 32: 433-434.
57. AG, PG-Rl, 30-19-605 (publicat aici pentru prima dată).
58. *Novaia jizn*, 9 iulie 1917.
59. *RPG*, 3: 1350.
60. Polovtsov, *Glory*, 259-260; IM, f. 454, doc. 3, r. 18; Polner, *Jiznennîi*, 258.
61. Koloniţki, „A.F. Kerenski", 98-106.
62. Krasnov, „Na vnutrennom fronte", 106. Următoarea relatare despre moartea lui Linde este compilată din pp. 105-112 din Krasnov, „Na vnutrennom"; şi Sokolov, *White Nights*, 15-40. Incidentul este relatat, cu destul de multe licenţe artistice, în romanul lui Pasternak *Doctor Jivago* (capitolul 5).
63. Kantorovici, „Fedor Linde", 251; *Kievskaia misl*, 3 septembrie 1917; Ghippius, *Siniaia kniga*, 169-171; *RPG*, 3: 1390-1391.
64. Cantacuzène, *Revolutionary Days*, 30; Rabinowitch, *Bolsheviks*, 39-42.
65. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 317; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 4, r. 79, 83.
66. Vertsinskii, *God*, 18; Bogaevski, *Vospominaniia*, 39; Katkov, *Kornilov*, 39-41; Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 100-102, 321; Grondijs, *La Guerre*, 264.
67. GARF, f. 5849, op. 2, doc. 35, r. 2-3.
68. White, „Kornilov", 187-189; Katkov, *Kornilov*, 138-139.
69. Martînov, *Kornilov*, 16-20.
70. Abraham, *Kerensky*, 255; Stepun, *Bîvşee*, 2: 144-145.
71. Brussilov, *A Soldier's Notebook*, 320; *RPG*, 2: 989-1010.
72. Martînov, *Kornilov*, 33-34; Savinkov, *K Delu*, 13-14.
73. Martînov, *Kornilov*, 20; PRO, FO 371, 3015, N 165148/17, 93-94; Stepun, *Bîvşee*, 2: 143-144.
74. Katkov, *Kornilov*, 56-57, 171-172; Botchkareva, *Yashka*, 225; Lukomski, *Vospominaniia*, 228.
75. Vladimirova, *Kontrrevoliuţiia*, 84; Stepun, *Bîvşee*, 2: 162-163; *RPG*, 3: 1510-1515.
76. Ghippius, *Siniaia*, 162, 164.
77. Katkov, *Kornilov*, 50-51, 74-79, 84-88, 136-137, 159; *RPG*, 3: 1558-1571.
78. *Novaia jizn*, 3 septembrie 1917; *RPG*, 3: 1574-1575; Katkov, *Kornilov*, 92.
79. Katkov, *Kornilov*, 97; Martînov, *Kornilov*, 110-111.
80. Pipes, *Russian Revolution*, 459-460; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 4, r. 53.
81. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 132-144.
82. *Ibidem*, 144-150; *RPG*, 3: 1586-1589.
83. Denikin, *Ocerki*, 2: 86; Katkov, *Kornilov*, 130-134.
84. Trotsky, *My Life*, 331.

85. HLRO, 206, Documentele Stow Hill, DS 2/2, caseta 8, O.L. Kerenskaia, „Obrîvki vospominanii", 8.
86. McCauley (ed.), *The Russian Revolution*, 36-37.
87. Smith, *Red Petrograd*, 110-116, 160-167; Koenker, *Moscow Workers*, 194-195, 198-200, 222-224.
88. Rosenberg, „Russian Municipal", 159-161.
89. Keep, *Russian Revolution*, 146.
90. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 174-175; Trotsky, *History*, 804-806; Sukhanov, *Russian*, 528.
91. Ziv, *Troţki*, 69-74; Deutscher, *Prophet Armed*, 284-285; Lunacharsky, *Revolutionary*, 65.
92. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 154-158.
93. Smith, *Red Petrograd*, cap. 7; Koenker, *Moscow Workers*, 184-186, 320-325; Koenker şi Rosenberg, *Strikes*, 254-260, 280-286; *RPG*, 3: 1640-1652.
94. *Delo derevni*, 27 august 1917; Luţki, „Krestianskoe", 49-78.
95. TsGANKh, f. 478, op. 1, doc. 149-150, doc. 202, r. 7-8; Edwards, *Sonya*, 466.
96. Figes, *Peasant Russia*, 61-84.
97. Galili, *Menshevik*, 384; Radkey, *Agrarian*, 403 ş.u.; Raleigh, *Revolution*, 235-237, 267-270.
98. Lenin, *PSS*, 32: 433-434; 33: 5-120; 34: 10-17.
99. *Ibidem*, 34: 133-139.
100. *RPG*, 3: 1684-1691, 1714-1721; Trotsky, *History*, 916-917.
101. Haimson (ed.), *Making*, 18; Galili, *Menshevik*, 302, 327-328, 336-337.
102. Trotsky, *History*, 1156; Gorky, *Lenin*, 46.
103. Lenin, *PSS*, 34: 239-241.
104. *Ibidem*, 34: 214-228, 242-247, 272-283.
105. Sukhanov, *Russian*, 556; Rabinowitch, *Bolsheviks*, 202; RTsKhIDNI, f. 17, op. 1, doc. 33.

Capitolul 11
Revoluţia lui Lenin

1. Sukhanov, *Russian*, 498-499; Reed, *Ten Days*, 54-55, 87.
2. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 209-216, 219; Lenin, *PSS*, 34: 264-268.
3. RTsKhIDNI, f. 17, op. 1, doc. 34, r. 1-15.
4. *Ibidem*, r. 16-17; *Novaia jizn*, 18 octombrie 1917; Lenin, *PSS*, 34: 423-427.
5. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 215.
6. *Russkaia revoliuţiia glazami Petrogradskogo cinovnika*, 15 octombrie 1917; PRO, Biroul de Război, 158/964: 6; FO 371, 2997, N 142922, 126; Reisner, *Izbrannîe*, 489-490; CUL, Documentele Hardinge, 35: 27; HLRO, 206: Documentele Stow Hill, DS 2/2, caseta N18: 15-16; Ferro, *October*, 285; Ghippius, *Siniaia*, 175, 187.
7. PRO, FO 371, 3016, N 205925: 542-545; N 210021: 582; N 208373: 577-578; 3017 N 209501: 10-11; N 208214: 567-570; N 210844: 572-573; Nabokov, *Ispîtaniia*, 97, 99-100, 102, 139-140.
8. Ghippius, *Siniaia*, 210; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18.
9. Nabokov, „Provisional Government", 78.
10. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 253-254.

11. TsGASP, f. 131, op. 1, doc. 8, r. 6, f. 54, op. 1, doc. 2, r. 48, f. 148, op. 1, doc. 24, r. 1, Starţev, „Voenno-revoliuţionnîi komitet", 134; Ignatev, „V noci", 314.
12. Melgunov, *Bolshevik*, 81.
13. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 272; *Izvestia TsK KPSS*, 1989, 1: 226.
14. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 274-281; Lenin, *PSS*, 35: 1.
15. Kostiukov, „Kak mî opozdali", 32-37; *Oktiabrskoe*, 2: 346; Rabinowitch, *Bolsheviks*, 282; Trotsky, *History*, 1108-1109; Blagonravov, „Fortress", 206.
16. Rabinowitch, *Bolsheviks*, 290-291.
17. GARF, f. 543, op. 1, doc. 1, r. 24-25; Sukhanov, *Russian*, 617-618; Melgunov, *Bolshevik*, 58-61.
18. GARF, f. 3348, op. 1, doc. 149, r. 2; Melgunov, *Bolshevik*, 68-70; Palcinski, „Poslednîe ceasî", 137; Reed, *Ten Days*, 92-93.
19. Sinegub, „Zaşcita", 152; Melgunov, *Bolshevik*, 76; GARF, f. 3348, op. 1, doc. 149, r. 3.
20. Reed, *Ten Days*, 106-107, 110-111.
21. Maliantovici, „V zimnem", 120-121; Reed, *Ten Days*, 112; Melgunov, *Bolshevik*, 80; Buchanan, *My Mission* 2: 208.
22. Reed, *Ten Days*, 98-99; Sukhanov, *Russian*, 616, 635 şi *passim*; *Oktiabrskoe*, 2: 353; Pipes, *Russian Revolution*, 498.
23. *Vtoroi vserossiiskii sezd*, 2-4, 33-35.
24. Citat în Rabinowitch, *Bolsheviks*, 294.
25. *Vtoroi vserossiiskii sezd*, 43-44; Getzler, *Martov*, 163.
26. *Vtoroi vserossiskii sezd*, 43-44; Rabinowitch, *Bolsheviks*, 297.
27. GARF, f. 3348, op. 1, doc. 149, r. 2-3; Melgunov, *Bolshevik*, 89-91; Rabinowitch, *Bolsheviks*, 299-301.
28. *Vtoroi vserossiskii sezd*, 47-54; Reed, *Ten Days*, 113-116.
29. Trotsky, *History*, 1140; Starţev, *Ocerki*, 195; Mawdsley, *Baltic Fleet*, 112-113.
30. Trotsky, *History*, 1079; Korenev, „Cerezvîceainaia", 29; Melgunov, *Bolshevik*, 67; Reed, *Ten Days*, 94-95, 106; Averbah, „Revoliuţionnoe", 25-26.
31. TsGASP, f. 131, op. 1, doc. 7, r. 2, 7, 13, 24, doc. 8, r. 6, 17, 22, 54, 57, 59.
32. GARF, f. 1236, op. 1, doc. 1, r. 70, 81, 83-85, 119, 136, 147, 154, 157, doc. 12, r. 14, 153-154, doc. 13, r. 56, doc. 37, r. 6, doc. 39, r. 5, 20, 28, f. 1791, op. 2, doc. 594, 596; TsGASP, f. 131, op. 1, doc. 8, r. 54; Bonci-Bruevici, „Straşnoe", 180-192; Korolenko, „Iz dnevnikov", 378-380.
33. *Novaia jizn*, 11 ianuarie 1918.
34. *Novaia jizn*, 18 octombrie 1917.
35. GARF, f. 1236, op. 1, doc. 1, r. 28, 53-54, 58, 62, doc. 12, r. 77; Koenker, *Moscow Workers*, 345; Mandel, *Petrograd Workers*, 328-332; *Znamia truda*, 2 noiembrie 1917.
36. RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18.
37. RTsKhIDNI, f. 17, op. 1, doc. 39.
38. Bone (ed.), *Bolsheviks*, 136-142; Troţki, *Stalinskaia şkola*, 123.
39. Clements, *Bolshevik Feminist*, 124-126; Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 226; Iroşnikov, *Sozdanie*, 161-167.
40. Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 323.
41. Melgunov, *Bolshevik*, 127-128, 170, 180-181; „Pisma moi", 2: 43.
42. *Novaia jizn*, 7 noiembrie 1917.
43. Liubovici, „Kak", 65-69; Rigby, *Lenin's*, 45-51, 62-63.

44. Rigby, *Lenin's*, 14-19, 30 ş.u.; Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 185-186; Liberman, *Building*, 13.
45. *The Debate on Soviet Power*, 68-89, 140-142, 200-201.
46. GARF, f. 1236, op. 1, doc. 1, r. 59, 102, 104, 107-108; Sorokin, *Leaves*, 105-106.
47. Radkey, *Election*, anexa; Radkey, *Sickle*, 248-249, 281-306.
48. *The Debate on Soviet Power*, 147.
49. Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 356-362; Dolgorukov, *Velikaia*, 57 ş.u.; *Novaia jizn*, 6 decembrie 1917; *The Debate on Soviet Power*, 174, 177.
50. Ghippius, *Peterburgskie dnevniki*, 365.
51. Leggett, *Ceka*, 17.
52. AG, Pg-Rl, 30-19-616 (publicată aici pentru prima dată).
53. *The Debate on Soviet Power*, 154.
54. Lenin, *PSS*, 35: 162-166, 221-223; *Naş vek*, 6 ianuarie 1918.
55. Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 369-370; *Novaia jizn*, 9 şi 11 ianuarie 1918.
56. Sorokin, *Leaves*, 125; Sokolov, „Zaşcita", 67; Roobol, *Tsereteli*, 180-181; Bonci-Bruevici, *Na boevîh*, 250.
57. *Vserossiiskoe ucireditelnoe*, 110-111.
58. Sokolov, *White Nights*, 210.
59. Sokolov, „Zaşcita", 24, 26, 32-33.
60. AG, Pg-Rl, 30-19-617 (publicată aici pentru prima dată).
61. Pe acest subiect, vezi articolul meu aflat sub tipar „The Russian Revolution of 1917 and Its Language in the Village", *Russian Review*.
62. Figes, *Peasant Russia*, 68; Sokolov, „Zaşcita", 16.
63. Denikin, *Ocerki*, 2: 147-148; *Izvestia vserossiiskogo soveta krestianskih deputatov*, 28 mai 1917; *Pravda*, 1 ianuarie 1919.
64. Kolonitskii, „Antibourgeois", 190; Najivin, *Zapiski*, 15, 28; GARF, f. 551, op. 1, doc. 108, r. 2.
65. Kolonitskii, „Antibourgeois", 184-185, 191; Libknecht, *Pauki*, 4; TCL, Colecţia Margoulis, „Protokolî fabzavkoma", 8.
66. Lenin, *PSS*, 35: 204.
67. *Ibidem*, 327; *Novaia jizn*, 16 martie 1918.
68. Stites, *Revolutionary Dreams*, 127; GARF, f. 1236, op. 1, doc. 1, r. 47, 67; Krasnov, „Iz vospominanii", 162-165; Melgunov, *Red Terror*, 113 ş.u.; Obolenski, „Krîm", 216.
69. Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 324; Meşcerskaia, „Trudovoe", 205-206.
70. GARF, f. 393, op. 2, doc. 59, r. 35-38.
71. Clements, *Bolshevik Feminist*, 131-133; Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 587; GARF, f. 130, op. 2, doc. 155, r. 22, doc. 167, r. 3.
72. Gorki, *Polnoe sobranie socinenii*, 17: 212; Lenin, *PSS*, 35: 203; Troţki, *Socineniia*, 17, 1: 290-291.
73. Arbenina (Meyendorff), *Through Terror*, 102; Pozner, *Dela*, 26-27; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18; Wrangel, *From Serfdom*, 301-304.
74. Najivin, *Zapiski*, 14.
75. Figes, *Peasant Russia*, 101 ş.u., 132-135; Channon, „Tsarist Landowners", 584; Rudnev, *Pri vecernîh*, 112-129.
76. GARF, f. 4390, op. 14, doc. 80, r. 8-10.
77. *Novaia jizn*, 19 noiembrie 1917.

78. GARF, f. 1791, op. 2, doc. 629, r. 18; Karici, „O narodnom”, 23-32; GARF, f. a-353, op. 3, doc. 59, 60, 91, 95, 99, 108; Bunyan şi Fisher (ed.), *Bolshevik*, 289-291; *Narodnoe pravo*, 3-4, 1918: 209-210; Speranski, „Narodnoe”, 25-30.
79. Lenin, *PSS*, 35: 357-358. Dovezi recent descoperite sugerează că Troţki a fost cel care a redactat decretul (vezi *Moscow News*, 12: 1991).
80. *Izvestia*, 23 august 1918.
81. *Materialî narodnogo kommissariata iustiţii*, 1: 29.
82. Melgunov, *Red Terror*, 22-23.
83. *Novaia jizn*, 17 ianuarie 1918; Steinberg, *In the Workshop*, 145.
84. Reed, *Ten Days*, 133.
85. Trotsky, *My Life*, 355; Reed, *Ten Days*, 132; Kennan, *Russia Leaves the War*, 75-76.
86. Fokke, „Na stene”, 15-17, 36-38.
87. Trotsky, *My Life*, 378; Deutscher, *Prophet Armed*, 366.
88. RTsKhIDNI, f. 17, op. 1, doc. 405, r. 1-13.
89. Fokke, „Na stene”, 207.
90. RTsKhIDNI, f. 17, op. 1, doc. 409.
91. Hoffman, *War Diaries*, 1: 206-207.
92. RTsKhIDNI, f. 17, op. 1, doc. 410, r. 3-17.
93. Trotsky, *My Life*, 406.
94. RTsKhIDNI, f. 17, op. 1, doc. 412, r. 9; Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk*, 258-262.
95. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk*, 269.
96. *Istocinik*, 1, 1994: 26; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 5, r. 136.
97. RTsKhIDNI, f. 4, op. 2, doc. 3734, r. 1-2.
98. Trotsky, *My Life*, 366-369.

Capitolul 12
Ultimele vise ale lumii vechi

1. Bulgakov, *White Guard*, 51-52.
2. *Ibidem*, 54.
3. Gul, *Ledianoi pohod*, 8-10.
4. Kenez, *First Year*, 41-42, 55-64.
5. Trotsky, *HRA*, 2: 287-288; Hasěk, *Red Commissar*, 23.
6. Denikin, *Ocerki*, 2, 1: 94-100; Bogaevski, *Vospominaniia*, 23-27; Suvorin, *Za rodinoi*, 15.
7. Gul, *Ledianoi pohod*, 15; Tsvetaeva, *Selected Poems*, 62.
8. Bechhofer, *In Denikin's Russia*, 78; *Moscow News*, 16 aprilie 1922; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 14.
9. Grondijs, *La Guerre*, 262-266; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18. Maxima lui Meinecke este preluată din Faulenbach (ed.), *Geschichtswissenschaft*, 69.
10. Kenez, *First Year*, 100-101.
11. Gul, *Ledianoi pohod*, 16-17; Nesterovici-Berg, *V borbe s bolşevikami*, 97.
12. Holquist, „Russian Vendeé”, 131 ş.u.; Kenez, *First Year*, 89-92; Medvedev şi Starikov, *Mironov*, 45; Suvorin, *Za rodinoi*, 21, 29-30.
13. Denikin, *Ocerki*, 2, 1: 224; Lukomski, *Vospominaniia*, 1, 156-164.
14. Wrangel, *Memoirs*, 185; Denikin, *Ocerki*, 2, 1: 237; Gul, *Ledianoi pohod*, 65-69, 72-74, 145-147.

15. Kenez, *First Year*, 103-113; Denikin, *Ocerki*, 2, 1: 295.
16. Denikin, *Ocerki*, 2, 1: 298.
17. Holquist, „Russian Vendeé”, 211-226; Kenez, *First Year*, 119-127.
18. Kenez, *First Year*, 141.
19. *Ibidem*, 169-171; Skobţev, *Tri goda*, 144.
20. Denikin, *Staraia*, 2: 89; *Ocerki*, 3: 128.
21. Kenez, *Defeat*, 55-58, 80-84.
22. Sokolov, *Pravlenie*, 93-115; Denikin, *Ocerki*, 4: 233; Dolgorukov, *Velikaia*, 129-130.
23. Kenez, *Defeat*, 112-120.
24. Denikin, *Ocerki*, 3: 61; Krasnov, „Vsevelikoe”, 223-227, 232-235; Kenez, *First Year*, 166-175.
25. Denikin, *Ocerki*, 4: 221-224; Sokolov, *Pravlenie*, 187-188, 286-287; Pokrovski, *Denikinşcina*, 173-175; Kin, *Denikinşcina*, 82, 89, 95-109.
26. Kenez, *Defeat*, 60-62; Lehovich, *White*, 331; Denikin, *Ocerki*, 4: 218.
27. Maiski, *Demokraticeskaia*, 46.
28. *Hronika grajdanskoi voinî v Sibiri*, 168.
29. Figes, *Peasant Russia*, 163-164.
30. Maiski, *Demokraticeskaia*, 72-77, 84, 178-180.
31. *Ibidem*, 84-88, 92-93, 126-131, 144-146.
32. Figes, *Peasant Russia*, 167-172.
33. *Ibidem*, 175-178.
34. *Krasnaia bîl*, 3: 53; *Vestnik komiteta ucireditelnogo sobraniia*, 23 august 1918.
35. Melgunov, *Traghediia*, 1: 99; Petrov, *Ot Volghi*, 50; Figes, *Peasant Russia*, 179.
36. Figes, *Peasant Russia*, 178-182.
37. GARF, f. 5975, op. 1, doc. 13, r. 9.
38. Maiski, *Demokraticeskaia*, 141-142; Melgunov, *Traghediia*, 1: 206.
39. Gins, *Sibir*, 1, 1: 259; Churchill, *Aftermath*, 97.
40. Budberg, „Dnevnik”, 15: 331-332.
41. Varneck şi Fisher (ed.), *Testimony*, 173.

Capitolul 13
Revoluţia pleacă la război

1. RGVA, f. 37976, op. 9, doc. 4218; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 5-7.
2. Trotsky, *HRA*, 1: 5; Figes, „Red Army”, 174-175.
3. Kavtaradze, *Voennîe*, 175-178; Hagen, *Soldiers*, 23-26.
4. *Trotsky Papers*, 1: 149; Trotsky, *HRA*, 1: 196.
5. Benvenutti, *Bolsheviks*, 66-68, 70, 76; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 118-119.
6. *Pravda*, 29 noiembrie şi 25 decembrie 1918.
7. Trotsky, *HRA*, 1: 199-210, 220-226.
8. Benvenutti, *Bolsheviks*, 92-108.
9. Figes, „Red Army”, 176-177; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 147.
10. Figes, „Red Army”, 177-179.
11. *Ibidem*, 199-202.
12. GARF, f. 130, op. 2, doc. 120, r. 45, 54, doc. 277, r. 175-186; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 113.
13. Figes, „Red Army”, 182-186.

14. *Trotsky Papers*, 1: 797; Figes, „Red Army", 183-184.
15. White, *Growth of the Red Army*, 118; Figes, *Peasant Russia*, 293; Trotsky, *HRA*, 1: 13.
16. Trotsky, *HRA*, 2: 109, 298; Figes, „Red Army", 193.
17. Figes, „Red Army", 195-198.
18. *Ibidem*, 198-206; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 147-150; RGVIA, f. 7, op. 2, doc. 483, r. 2; Brovkin, *Behind*, 145-155; *Antonovşcina*, 45-46.
19. Wildman, *End*, 1: 101.
20. GARF, f. 2314, op. 9, doc. 2, r. 15-16.
21. Elkina, „Likvidaţiia", 52-56.
22. Maiakovski, *Polnoe sobranie socinenii*, 2: 92-95.
23. GARF, f. 2313, op. 3, doc. 26, r. 27.
24. Goldman, *My Disillusionment*, 8-9.
25. AG, Pg-Rl, 30-19-619 (publicată aici pentru prima dată).
26. GARF, f. 539, op. 1, doc. 3190, r. 24, 29-30, 35-36; *Izvestia gosudarstvennogo kontrolia*, 5, 1919: 20; *Novaia jizn*, 1 iunie 1918; Pozner, *Dela*, 41; GARF, f. 551, op. 1, doc. 20, r. 19.
27. GARF, f. 539, op. 1, doc. 3190, r. 18; Pozner, *Dela*, 42; Sorokin, *Leaves*, 209, 217-218; Berkman, *Bolshevik Myth*, 266.
28. Sorokin, *Leaves*, 219-220; *Materialî po statistike Petrograda*, 1, 1920: 10; McAuley, *Bread*, 276-278.
29. *Novaia jizn*, 1 iunie 1918; Babine, *Diary*, 33; Strumilin, *Zarabotnaia plata*, 5, 17-18; Strumilin, „Projitocinoi", 4-8; Strumilin, „Biudjet", 1-5; McAuley, *Bread*, 280; Stites, *Women's*, 372; Goldman, *My Disillusionment*, 11.
30. Harrison, *Marooned*, 99; GARF, f. 5692, op. 1, doc. 101, r. 23.
31. *Novaia jizn*, 21 mai, 1 iunie 1918; Levin, *Stormy*, 203; Wolfe, *Bridge*, 77-78, 88-92; Scherr, „Notes", 260-261; Rojdestvenski, *Straniţî*, 264; Fitzpatrick, *Commissariat*, 132-133.
32. Hodasevici, *Nekropol*, 231-232; Berberova, *Italics*, 169-170; Romanov, *V mramornom*, 357-358.
33. Levin, *Stormy*, 206, 210.
34. GARF, f. 5469, op. 2, doc. 50, r. 116; Figes, *Peasant Russia*, 255-257.
35. *Kooperativnaia mîsl* (Saratov), nr. 4 (35), 19 ianuarie 1919; Figes, *Peasant Russia*, 284-295.
36. GARF, f. 130, op. 2, doc. 441, r. 35; TsGALI, f. 66, op. 1, doc. 913, r. 9.
37. Serge, *L'an 1*, 119; McAuley, *Bread*, 89.
38. Edwards, *Sonya*, 447-450; GARF, f. 5972, op. 1, doc. 101, r. 29; Schweitzer, *Tsvetaeva*, 162-163; Meşcerskaia, „Trudovoe kreşcenie".
39. Isaev, *Bezrabotiţa*, 6; Kleinborg, *Istoriia*, 285; McAuley, *Bread*, 88-89, 188; Rabinovici, „Bolşeviki", 124-125; *Odinnadţatîi sezd RKP(b)*, 103-104.
40. Koenker, „Deurbanization", 90-95; Brower, „City", 62-63; Figes, *Peasant Russia*, 138-144; Okninski, *Dva goda*, 176.
41. GARF, f. 130, op. 3, doc. 443, r. 35, 36, 55, 93, 98.
42. Chase, *Workers*, 19-20; Brower, „City", 72-73, 24; GARF, f. 5451, op. 3, doc. 475.
43. TsGANKh, f. 1943, op. 4, doc. 116, r. 17; GARF, f. 5451, op. 4, doc. 148, r. 175, f. 3429, op. 1, doc. 305, r. 141; *Izvestia samarskogo gubprodkomiteta*, 7-8, 1918: 22-23; Figes, *Peasant Russia*, 95-96; Vaisberg, *Denghi i ţenî*, 109-113.
44. Kabanov, *Oktiabrskaia*, 210-211.

45. Trotsky, *HRA*, 1: 85.
46. Suny, *Baku*, 208.
47. GARF, f. 393, op. 11, doc. 199, r. 60.
48. Figes, *Peasant Russia*, 66-67, 81-83, 188.
49. Lenin, *PSS*, 37: 40-41.
50. GARF, f. 130, op. 2, doc. 442, doc. 443, r. 22, 38, 52, 75, 122.
51. TsGANKh, f. 1943, op. 1, doc. 448, r. 70, op. 6, doc. 376, r. 85; GARF, f. 4390, op. 2, doc. 327, r. 38, f. 130, op. 2, doc. 443, r. 53; GAVO, f. 503, op. 1, doc. 49, r. 24.
52. GAKO, f. 7, op. 1, doc. 535, r. 23.
53. *Protokolî zasedanii*, 294.
54. Figes, *Peasant Russia*, 188-199.
55. Averev (ed.), *Komitetî*, 1: 21-22; GARF, f. 393, op. 3, doc. 336, r. 285.
56. GARF, f. 130, op. 2, doc. 277, r. 177.
57. *Leninski sbornik*, 18: 144, 206.
58. Figes, *Peasant Russia*, 249-261.
59. Harrison, *Marooned*, 150-157; Banerji, „Commissars", 271.
60. Troţki, *Socineniia*, 12: 136-137.
61. AG, Pg-Rl, 30-19-621; McAuley, *Bread*, 280.
62. Pentru punctul de vedere conform căruia muncitorii au susţinut în mod conştient partidele de opoziţie, vezi Brovkin, „The Mensheviks' Political Comeback". Pentru punctul de vedere opus (şi în general mai convingător), potrivit căruia mişcarea de protest nu a fost politizată în termeni de partid, vezi Rosenberg, „Russian Labor".
63. GARF, f. 130, op. 2, doc. 616, r. 2; Rabinovici, „Bolşeviki", 126-127.
64. Lenin, *PSS*, 36: 175-184.
65. Malle, *Economic*, cap. 2.
66. Gorki, „Pisma k E.P. Peşkovoi", 199.
67. *O Lenine*, 54.
68. *Pravda*, 1 septembrie 1918; Tumarkin, *Lenin Lives!*, 82-90.
69. Tumarkin, *Lenin Lives!*, 83-85, 91-95; Seifullina, „Mujiţkii".
70. *Proletarskaia Revoliuţiia*, 6-7, 1923: 284; Lockhart, *Memoirs*, 320; Balabanoff, *My Life as a Rebel*, 209.
71. *Krasnaia gazeta*, 1 septembrie 1918; *Izvestia*, 3 septembrie 1918; *Ejenedelnik cerezvîceainîh komissii*, 1, 1918: 11.
72. Troţki, *O Lenine*, 101; Ferro, *October*, 265.
73. Leggett, *Cheka*, 30-34.
74. Laţis, *Cirezvîceainîe*, 8.
75. Melgunov, *Red Terror*, 27-28; Peters, „Vospominaniia", 9.
76. GARF, f. 1236, op. 1, doc. 5; Polner, *Jiznennîi*, 262; *Moscow News*, 14-21 iunie 1992.
77. *Piatîi vserossiiskii sezd*, 5-37; Rabinowitch, „Maria", 426-427; Leggett, *Cheka*, 72-76.
78. Hoover, Steinberg, „The Events of July 1918", 22; Rabinowitch, „Maria", 429.
79. Benckendorff, *Last Days*, 88.
80. Kerensky, *Catastrophe*, 268-269.
81. Massie, *Nicholas*, 449.
82. Troţki, *Dnevniki i pisma*, 100-101.
83. Radzinsky, *Last Tsar*, 239.

84. *Ibidem*, 248.
85. GARF, f. 601, op. 2, doc. 32, r. 71; *Sovetskaia Rossiia*, 12 iulie 1987.
86. Troţki, *Dnevniki i pisma*, 100-101.
87. GARF, f. 130, op. 2, doc. 653, r. 12.
88. Radzinsky, *Last Tsar*, 313-315.
89. *Literaturnaia Rossiia*, 28 septembrie 1990.
90. Radzinsky, *Last Tsar*, cap. 15; Steinberg şi Khrustalev, *Fall*, 357-360.
91. Pentru relatarea privind osemintele, vezi Massie, *Romanovs*.
92. Miliutin, „Straniţî iz dnevnika", 10.
93. *Izvestia*, 19 iulie 1918; Lockhart, *Memoirs*, 304; GARF, f. 5972, op. 1, doc. 22b, r. 365; Sokolov, *Ubiistvo*.
94. Carr, *Bolshevik*, 1: 174; Radzinsky, *Last Tsar*, 278; Radek, *Portretî*, 1: 50.
95. *Cheka*, 47, 90-91, 158-163; *Pamiat*, 4: 379.
96. Peşehonov, „Pered", 205; GARF, f. 130, op. 2, doc. 67, r. 525, 546.
97. Peşehonov, „Pered", 205-206.
98. GARF, f. 130, op. 2, doc. 67, r. 20.
99. *Ibidem*, r. 263 ş.u.
100. *Ibidem*, f. 5972, op. 3, doc. 121, r. 2, doc. 350; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18, r. 42-43.
101. *Izvestia gosudarstvennogo kontrolia*, 1, 1919: 16-17; Dan, *Dva goda skitanii*, 126-133.
102. Melgunov, *Red Terror*, 162-200; Steinberg, *In the Workshop*, 145.
103. Gul, „Bîloe".
104. GARF, f. 130, op. 2, doc. 751, r. 151, f. 1129, op. 2, doc. 105, r. 16-17; Bunyan, *Intervention*, 253-257.
105. AG, Pg-Rl, 16-40-1; Pg-Rl, 13-51-2.
106. GARF, f. 4390, op. 14, doc. 133.
107. Lenin, *PSS*, 51: 47-48.

Capitolul 14
Triumful noului regim

1. GARF, f. 6028, op. 1, doc. 20, r. 9-10; *Istocinik*, 1, 1994: 24.
2. Polner, *Jiznennîi*, 259-265; *Rus*, 19 martie 1925.
3. Fleming, *Fate*, 92-94, 105-106.
4. GARF, f. 6028, op. 1, doc. 10, r. 5.
5. *Ibidem*, doc. 20, r. 8; Polner, *Jiznennîi*, 272.
6. GARF, f. 6028, op. 1, doc. 17; *Grajdanskaia voina*, 229.
7. Kiriuhin, *Iz dnevnika*, 71-72.
8. Figes, *Peasant Russia*, 324-333.
9. *Ibidem*, 313-314; Lincoln, *Red*, 261-265; Fleming, *Fate*, 139.
10. Budberg, „Dnevnik", 15: 281, 290, 326.
11. Graves, *America's*, 200; Budberg, „Dnevnik", 14: 225.
12. Fleming, *Fate*, 136; Budberg, „Dnevnik", 14: 262.
13. Ghins, *Sibir*, 2, 2: 151-157.
14. Graves, *America's*, 147, 153-155, 160-161.
15. Melgunov, *Traghediia*, 3, 1: 167-168; Maksakov (ed.), *Partizanskoe*, 1: 129-143.

16. GARF, f. 1805, op. 1, doc. 12; Maksakov (ed.), *Partizanskoe*, 1: 145-172, 289.
17. Fleming, *Fate*, 157.
18. GARF, f. 439, op. 1, doc. 108, r. 58; Medvedev şi Starikov, *Philip Mironov*, 110-115; Brovkin, *Behind*, 101-106; Holquist, „Russian Vendeé", cap. 5.
19. Kenez, *Defeat*, 27-34; Malet, *Makhno*, 30-32; Wrangel, *Memoirs*, 88.
20. Kenez, *Defeat*, 20-21; Mawdsley, *Russian*, 170; *Trotsky Papers*, 2: 650; Figes, „Red Army", 182, 188.
21. Wrangel, *Memoirs*, 89.
22. Denikin, *Ocerki*, 5: 118.
23. *Revvoensovet respubliki*, 177; Stankevici, *Vospominaniia*, 149; Soloman, *Sredi krasnîh vojdei*, 214-218; *Istocinik*, 1, 1994: 3.
24. Kin, *Denikinşcina*, 115-116, 142-146; Friedgutt, *Iuzovka*, 2: 373.
25. Denikin, *Ocerki*, 4: 86-88.
26. Rakovski, *V stane belîh*, 25, 38; Lehovich, *White*, 324-325; Denikin, *Ocerki*, 4: 93-94; Sokolov, *Pravlenie*, 192-194; GARF, f. 439, op. 1, doc. 108, r. 59.
27. Trotsky, *My Life*, 473.
28. GARF, f. 130, op. 3, doc. 363; Brovkin, *Behind*, 73-77, 167-168; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 179; *Revvoensovet respubliki*, 180; Hoover, Colecţia Martov, „Oborona revoliuţii i soţial-demoktariia", 3.
29. *Revvoensovet respubliki*, 177; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 187, 202-203.
30. GARF, f. 130, op. 3, doc. 198; Danilov, „Pereraspredelenie", 284-287; Figes, „Red Army", 206-209.
31. Egorov, *Razgrom*, 144; Oskin, *Zapiski voenkoma*, 233.
32. Trotsky, *HRA*, 3: 412-414.
33. Ruhl, *New Masters*, 109; Mannerheim, *Memoirs*, 221.
34. Trotsky, *My Life*, 440-448, 473-474; Serge, *Memoirs*, 93; *Trotsky Papers*, 1: 718-719.
35. McAuley, *Bread*, 255; Serge, *Memoirs*, 91-93.
36. Oskin, *Zapiski voenkoma*, 237; *Vospominaniia o... Lenine*, 2: 262.
37. Bechhofer, *In Denikin's Russia*, 121; Sokolov, *Pravlenie*, 191.
38. Bechhofer, *In Denikin's Russia*, 101.
39. Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 99-114; Maslov, *Rossiia*, 2: 37.
40. Knei-Paz, *Trotsky*, 546; Şulghin, *1920 god*, 28.
41. GARF, f. 6764, op. 1, doc. 775, r. 19.
42. *Ibidem*, r. 20-23; Poliak, „Jutkie dni", 17-36; Şehtman, *Pogromî*, 368.
43. Maleev, *Tridţat dnei*; GARF, f. 6764, op. 1, doc. 775.
44. GARF, f. 6764, op. 1, doc. 775, r. 3-4.
45. Sokolov, *Pravlenie*, 253; Miliukov, *Russia Today and Tomorrow*, 230.
46. Vezi, de exemplu, Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 9-14.
47. Babel, *1920 Diary*, 7.
48. Wrangel, *Memoirs*, 185.
49. BA, Colecţia Bakhmeteff, caseta 5.
50. GARF, f. 4390, op. 13, doc. 38.
51. Fischer, *Lenin*, 121.
52. GARF, f. 551, op. 1, doc. 20, 21, 27, 29, 39; Pascal, *En Communisme*, 93-96.
53. GARF, f. 551, op. 1, doc. 59.
54. RGVA, f. 33987, op. 3, doc. 46, r. 142-143; GARF, f. 4085, op. 1, doc. 14, f. 130, op. 2, doc. 71, r. 332, f. 4390, op. 2, doc. 327, op. 4, doc. 109; *Deviataia konferenţiia*

RKP(b), 168; Harrison, *Marooned*, 124.

55. Bonci-Bruevici, *Na boevîh postah*, 115.

56. Rigby, *Lenin's Government*, 176-178, 184-185; Service, *Bolshevik*, 120-122; Zelnik, „Fate", 26-27.

57. Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 446; Sakwa, *Soviet Communists*, 49-53, 191-193; Lenin, *PSS*, 52: 65.

58. GARF, f. 5469, op. 2, doc. 50, r. 81.

59. *Struktura i sostav organov*, 68; Goldman, *My Disillusionment*, 54.

60. Solomon, *Sredi*, 222-227; Orlovsky, „State", 185-192; *Struktura i sostav organov*, 79.

61. Figes, *Peasant Russia*, cap. 5.2.

62. Adelman, „Development", 93; Rigby, *Political Elites*, 49; Rapoporta, „Poltora goda", 103.

63. Kitaev, „Stroitelstvo", 104.

64. Rigby, *Political Elites*, 28-29; Dukes, *Red Dusk*, 23.

65. Sakwa, *Soviet Communists*, 154; GARF, f. 539, op. 1, doc. 3190, r. 53.

66. Rigby, *Political Elites*, 47-61.

67. Adelman, „Development", 93, 96-98.

68. GARF, f. 4085, op. 1a, doc. 139, r. 30.

69. AG, Pg-Rl, 30-19-630; Sorokin, *Sovremennoe*, 52; GARF, f. 130, op. 3, doc. 158, r. 414; *Petrogradskaia pravda*, 19 ianuarie 1919.

70. RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18.

71. GARF, f. 130, op. 4, doc. 245, r. 397-398; RGVA, f. 33987, op. 3, doc. 46, r. 143.

72. Arbatov, „Ekaterinoslav", 113; GARF, f. 5972, op. 1, doc. 101, op. 3, doc. 170, r. 3-4; RGVA, f. 33987, op. 1, doc. 278; RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18.

73. BA, Colecţia Brusilov, mss. „Gazeta *Dni*", 42; RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18; Grondijs, *La Guerre*, 265.

74. GARF, f. 5972, op. 1, doc. 226, r. 208-210.

75. RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18; RGVA, f. 33988, op. 1, doc. 267, r. 1-2.

76. GARF, f. 5972, op. 3, doc. 170, r. 1; Trotsky, *HRA*, 3: 158; *Pravda*, 11-12 mai 1920.

77. GATO, f. 1832, op. 1, doc. 834, r. 9; Stites, *Revolutionary*, 95-96; Arbatov, „Ekaterinoslav", 113.

78. Agursky, *Third Rome*, 185 ş.u.; Burbank, *Intelligentsia*, 219-225; Ustrialov, *V borbe*, 13; Gorki, *Perepiska A.M. Gorkogo s zarubejnîmi*, 67.

79. Davies, *White Eagle*, 187; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 182.

80. *Kommunisticeskii internaţional*, 1 mai 1919; Zinoviev, *Socineniia*, 15: 281; Carr, *Bolshevik*, 3: 180-181, 192.

81. *Istoriceskii arhiv*, 1, 1992: 12-30.

82. *Ibidem*, 16-17.

83. *Trotsky Papers*, 1: 623, 625; Agabekov, *OGPU*, 16.

84. Wells, *Russia in the Shadows*, 99; *Congress of Peoples of the East*, 34.

85. Lenin, *PSS*, 48: 163.

86. Bulgakov, *White Guard*, 266; Graziosi, „Piatakov", 121-124.

87. Ordjonikidze, *Stati i reci*, 1: 106-107; *Resolution and Decisions of the Communist Party*, 2: 102.

88. Majstrenko, *Borotbism*, 191.

89. Krawchenko, *Social Change*, 55; Mace, *Communism*, 69.

90. Rorlich, *Volga Tatars*, 138.

91. Pipes, *Formation*, 182; Park, *Bolshevism in Turkestan*, 36.
92. Becker, *Russia's Protectorates*, 299-301; Park, *Bolshevism in Turkestan*, 133-134, 375.
93. Gokay, „Turkish"; Swietochowski, *Russian Azerbaidzhan*, 147 ş.u.
94. PRO, FO 371/3404.
95. Hovannisen, *Republic*, 2: 249-250, 291.
96. Suny, *Making*, 192-199, 205-206.
97. Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 164.
98. Suny, *Making*, 210; Lenin, *PSS*, 42: 367; 43: 199; Jones, „Establishment", 623-628.
99. Wrangel, *Memoirs*, 171-175.
100. Miliukov, *Russia Today and Tomorrow*, 181; Obolenski, „Krîm", 27, 31-32, 35, 41-42; Rakovski, *Koneţ*, 84-85, 147-150.
101. Wrangel, *Memoirs*, 175, 191; Obolenski, „Krîm", 11-15, 30-32; Miliukov, *Russia Today and Tomorrow*, 178-179; Gukovski (ed.), „Agrarnaia", 52-53, 69-72.
102. Valentinov, „Krîmskaia", 15-16.
103. Kalinin, *Pod znamenem*, 104; Rakovski, *Koneţ*, 9, 158.
104. Wrangel, *Memoirs*, 274-275; Obolenski, „Krîm", 17; Rakovski, *Koneţ*, 82-84.
105. Valentinov, „Krîmskaia", 85-86; Bechhofer, *In Denikin's*, cap. 7; Kenez, *Defeat*, 306-308.
106. RGVIA, f. 162, op. 2, doc. 18.

Capitolul 15
O victorie transformată în înfrângere

1. Oskin, *Hoziaistvennaia*, 16-20, 24; TsGANKh, f. 3429, op. 1, doc. 1527, r. 16, 190.
2. TsGANKh, f. 3429, op. 1, doc. 1487, r. 25, doc. 1527, r. 5, f. 1884, op. 28, doc. 1; *Doklad ot narodnogo komissara putei soobşceniia*, 5-9; *Narodnîi komissariat putei soobşceniia*, 6; Rosenberg, „Social Background", 364-367.
3. *Krasnoarmeeţ*, 16-20, februarie 1920, 8; *Tretii Vserossiiskii sezd professionalnîh soiuzov*, I: 87-90, 97.
4. *Deviatîi sezd RKP(b)*, 94; *Novaia jizn*, 11 noiembrie 1917.
5. GARF, f. 5451, op. 3, doc. 336, op. 4, doc. 148, 289, f. 382, op. 4, doc. 477, f. 130, op. 3, doc. 363; TsGANKh, f. 1637, op. 1, doc. 359, 361, f. 3429, op. 1, doc. 857; Brovkin, *Behind*, cap. 2.
6. *Dva goda deiatelnosti TsK po snabjeniiu rabocih*; Malle, *Economic*, 123-135, 182-184.
7. Trotsky, *HRA*, 3: 47-52, 65-67; GAKO, f. 193, op. 2, doc. 159, r. 102; Stites, *Revolutionary*, 19-24; Oskin, *Hoziaistvennaia*, 78-79; Donski, „Ot Moskvî", 208; GARF, f. 130, op. 5, doc. 1037, r. 19-20, op. 3, doc. 104, r. 30, 68; TsGANKh, f. 3429, op. 1, doc. 1527, r. 1-6, doc. 857, r. 148; Bunyan (ed.), *Origin*, 71-74.
8. Chase, „Voluntarism", 115; GARF, f. 539, op. 1, doc. 3190, r. 30.
9. Banerji, „Commissars", 264; Ransome, *Six Weeks*, 88-92; Malle, *Economic*, 153-185.
10. McAuley, *Bread*, 286-295; Sorokin, *Leaves*, 220; GARF, f. 539, op. 1, doc. 3190, r. 12-15.
11. Figes, *Peasant Russia*, 295-308; TsGANKh, f. 478, op. 3, doc. 1157, r. 58, op. 4, doc. 69, r. 60; Kabanov, *Krestianskoe*, 240-273.
12. GARF, f. 130, op. 3, doc. 414; Brovkin, *Behind*, 287-299.

13. Rosenberg, „Social Background”; Schapiro, *Origin*, 256-292; Fitzpatrick, *Cultural Front*, 25-30; Sakwa, *Soviet*, 216-260.
14. Sokolov, *White Nights*, 67-72.
15. Burleigh, *Death*, 11.
16. Joravsky, *Russian Psychology*, 53-63, 207-213; Troţki, *Socineniia*, XXI: 110-112.
17. Stites, *Revolutionary*, 32-33; Bogdanov, *Red Star*, 60-77, 196.
18. Gorki, *Polnoe sobranie socineniia*, 24: 18-19; AG, Pg-In.
19. Scherrer, „Écoles”, 265; RTsKhIDNI, f. 17, op. 60, doc. 43, r. 19; Read, *Culture*, 113-114.
20. Mally, „Intellectuals”; Read, *Culture*, 89-90, 111-133; Fitzpatrick, *Commissariat*, 129-133; Stites, *Revolutionary*, 70-71; McClelland, „Utopianism”, 411.
21. Michelson, „Wings”, 61-69; Taylor, *Politics*, 36.
22. Stites, *Revolutionary*, 94-95, 136; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 305-308.
23. Bowlt, „Constructivism”, 204; Stites, *Revolutionary*, 90.
24. Harrison, *Marooned*, 125-126; Chagall, *My Life*, 137; Pethybridge, *Social*, 149; Donski, „Ot Moskvî”, 199.
25. Clements, „Effects”, 105.
26. Stites, *Women's*, 362, 377; Goldman, *Women*, 7; Farnsworth, „Village”, 246; Fitzpatrick, „Sex”, 268-269; Goldman, „Working-Class”, 129-130, 134-139.
27. Bonci-Bruevici, *Vospominaniia*, 380; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 299.
28. Zenzinov, *Deserted*, 27; Fitzpatrick, *Commissariat*, 31-33, 67, 218; McClelland, „Utopianism”, 119-124.
29. Stites, *Revolutionary*, 146-157; Toller, *Which*, 114; Gastev, „O tendenţiiah”, 44-45; *ABC*, 75.
30. GARF, f. 130, op. 2, doc. 153, r. 12, doc. 163, r. 60; Stites, *Revolutionary*, 105-109; *Moscow News*, 19-26 august 1990; Karpov, „Po volnam”, 40-41; Hindus, *Red*, 275-276.
31. Stites, *Revolutionary*, 110; Tumarkin, *Lenin*, 71-72.
32. Stites, *Revolutionary*, 111-113; Kolonitskii, „Revolutionary Names”, 211-212, 223; Stites, *Women's*, 364.
33. Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 347-349; Vasileva, „Russkaia”, 43-44; RTsKhIDNI, f. 5, op. 2, doc. 48, r. 29, 81-82; *Izvestia TsK*, 4, 1990, 190-193; *Moscow News*, 19-26 august 1990.
34. Agursky, *Third Rome*, 266-267; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 356; Yodfat, „Closure”; GARF, f. 353, op. 3, doc. 755, r. 125-131, 167-169, 201-202, 237-239; Gitelman, *Century*, 118.
35. Figes, *Peasant Russia*, 147-150; GARF, f. 4390, op. 12, doc. 40, r. 17, 24.
36. TsGALI, f. 552, op. 1, doc. 3827, r. 49.
37. *Volia Rossii*, 18 ianuarie 1921; Figes, *Peasant Russia*, 269-272.
38. GARF, f. 5556, op. 1, doc. 35a, 50, f. 130, op. 3, doc. 414, r. 7-8, op. 5, doc. 712, r. 53; *Volia Rossii*, 22 martie, 27 iulie 1921; *Trotsky Papers*, 2: 386-387.
39. *Trotsky Papers*, 2: 492-495; RGVA, f. 7, op. 2, doc. 483, r. 8, f. 235, op. 5, doc. 63, r. 5, 6, 9, 10, 19-21, 25, 37, 38, doc. 217, r. 15; GATO, f. 1832, op. 1, doc. 631, r. 16, 26, 84; *Antonovşcina*, 95-96, 150-159; Radkey, *Unknown*, 38, 139-143, 192-196; Trifonov, *Klassî*, 37, 246; BA, Colecţia Lidin, „Antonovşcina”, 6.

40. GATO, f. 1832, op. 1, doc. 834, r. 9; GARF, f. 130, op. 3, doc. 414, r. 35, 61; Figes, *Peasant Russia*, 329, 349.
41. *Antonovşcina*, 198-210; Brovkin, *Behind*, 363-368; *Trotsky Papers*, 2: 46-51; Figes, *Peasant Russia*, 326, 348-349.
42. *Trotsky Papers*, 2: 504-507; GARF, f. 130, op. 5, doc. 712, r. 34; Trifonov, *Klassî*, 80, 111; *Krasnaia armiia*, 3-4, 1921, 35-39.
43. Figes, *Peasant Russia*, 329-331, 334, 339, 344; GARF, f. 130, op. 5, doc. 712, r. 27; *Trotsky Papers*, 2: 404-405; *Volia Rossii*, 21 decembrie 1920.
44. *Trotsky Papers*, 2: 480; Figes, *Peasant Russia*, 346-347, 351; Radkey, *Unknown*, 319-320; Gorky, *Russian*, 18; GARF, f. 130, op. 5, doc. 712, r. 23.
45. Lenin, *PSS*, 43: 18, 82.
46. *Pravda*, 22 ianuarie 1921; Dan, *Dva*, 104-105.
47. *New York Times*, 6 martie 1921; Sakwa, *Soviet*, 244-245.
48. Brovkin, *Behind*, 391-394; Dan, *Dva*, 106; *Kronstadtskii miatej*, 26.
49. Sukhanov, *Russian*, 446; Getzler, *Kronstadt*, 173-176, 209-211; Radkey, *Unknown*, 404; *Pravda o Kronştadte*, 145.
50. *Pravda o Kronştadte*, 46-47; Getzler, *Kronstadt*, 205-208, 218-219, 223-229.
51. *Volia Rossii*, 17 martie 1921; Avrich, *Kronstadt*, 76-87; *Kronştadtskii miatej*, 146-147; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 382.
52. Avrich, *Kronstadt*, 151-154; Berkman, *Bolshevik*, 303.
53. *Pravda o Kronştadte*, 82-84.
54. Balabanoff, *Impressions*, 97-98; Balabanoff, *Life*, 252; Lenin, *PSS*, 43: 41.
55. Carr, *Bolshevik*, 2: 280-286; Schapiro, *Origin*, 307, 309; *Antonovşcina*, 109-110, 307; RTsKhIDNI, f. 17, op. 3, doc. 128, r. 1.
56. *Desiatî sezd*, 403-415; Mikoian, *Mîsli*, 156.
57. Avrich, *Kronstadt*, 46-51, 202-216; Sakwa, *Soviet*, 245-246; Sorokin, *Leaves*, 268-269; Levin, *Stormy*, 210; RTsKhIDNI, f. 76, op. 3, doc. 167.
58. Berkman, *Bolshevik*, 303.
59. Esikov şi Protasov, „Antonovşcina”, 52; RGVA, f. 235, op. 2, doc. 82, r. 40, op. 5, doc. 133, r. 70, f. 33988, op. 2, doc. 315, r. 256; *Trotsky Papers*, 2: 537; *Volia Rossii*, 27 iulie 1921.
60. *Trotsky Papers*, 2: 482, 518, 529; *Volia Rossii*, 28 aprilie 1921.
61. Arbatov, „Batko”, 112.
62. Schapiro, *Origin*, 205; Jansen, *Show*, 128.
63. *New Economic*, 58; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 369; Lenin, *PSS*, 43: 27, 329.
64. Lenin, *PSS*, 43: 25; 44: 163; 45: 82, 387-388.
65. Cohen, *Bukharin*, 138-141; Goldman, *My Further*, 23.
66. Barmine, *One*, 124-125; Goldman, *My Further*, 201-202; Ball, *Russia's*, 16.

Capitolul 16
Morţi şi despărţiri

1. *Correspondence*, 26: 56.
2. Mawdsley, *Russian*, 285-287; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 508-509; Fisher, *Famine*, 83; TsGALI, f. 552, op. 1, doc. 3827, r. 48; GARF, f. 130, op. 4, doc. 245, r. 174-180.

3. Donski, „Ot Moskvî”, 205; Sorokin, *Sovremennoe*, 229-232; Shklovsky, *Sentimental*, 170; *Izvestia gosudarstvennogo kontrolia*, 3-4, 1919, 33; GARF, f. 4390, op. 12, doc. 40, r. 17, 24, 53.

4. GARF, f. 5972, op. 1, doc. 21a, r. 65; *Cheka*, 11; Fisher, *Famine*, 97; Gorky, „On the Russian”, 16, 18.

5. Figes, *Peasant Russia*, 267-273, 274-276.

6. *Kniga o golode*, 7, 16, 38-42, 48-53, 119, 123; *Volia Rossii*, 28, 29 septembrie 1921; BA, ARA, Information Relative to Relief Work in Russia, Memo aprilie 1922; Fisher, *Famine*, 90.

7. *Itogi borbî*, 196; *Kniga o golode*, 52, 131-132, 140; Zenzinov, *Deserted*, 72-74; Fisher, *Famine*, 98; Raleigh (ed.), *Russian*, 209-210.

8. Conquest, *Harvest*.

9. AG, Pg-In; BA, Colecţia Polner, caseta 1, Scrisoare de la Lvov către F. Rodicev, 10 septembrie 1921; Wolfe, *Bridge*, 108-109; Heller, „Premier”, 131-144.

10. *PSS*, 53: 110-111; Heller, „Premier”, 147 ş.u.; Wolfe, *Bridge*, 112.

11. Fisher, *Famine*, 195-210, 308-332, 553, 557.

12. *ARA Bulletin*, seria 2, 28: 6.

13. Ball, „Survival”, 34, 36-37, 41-42, 47; Ball, *And Now My Soul*, cap. 1-3; Sorokin, *Sovremennoe*, 66.

14. *Lenin and Gorky*, 163; Zenzinov, *Deserted*, 10-17; Juviler, „Contradictions”, 263-265; Serge*, Memoirs*, 98*; Biulleten otdela soţialnogo obezpeceniia i ohrana truda*, 1, 1919: 17, 44-45.

15. Berberova, *Italics*, 188-189; Şub, „Maksim”, 244.

16. Hodasevici, *Nekropol*, 233-234; Hodasevici, *Belîi koridor*, 227-234; RTsKhIDNI, f. 75, op. 1, doc. 149; *Lenin and Gorky*, 145-148.

17. AG, Pg-Rl, 23-44-35; RTsKhIDNI, f. 75, op. 1, doc. 70; Fitzpatrick, *Commissariat*, 131.

18. Pyman, *Life*, 2: 274, 290-291, 374-375; Gorky, *Fragments*, 142-143; Vogel (ed.), *Alexander*, 75; AG, Pg-Rl, 23-44-3; Rg-P, 46-1-40.

19. Hodasevici, *Nekropol*, 113-140; Wolfe, *Bridge*, 121-122. Nadejda Mandelştam, ostilă lui Gorki, susţine că acesta nu a făcut nimic pentru a interveni în favoarea lui Gumiliev (*Hope Abandoned*, 88).

20. Pyman, *Life*, 2: 379; Berberova, *Italics*, 123.

21. TsGALI, f. 200, op. 1, doc. 80, r. 3, f. 2226, op. 1, doc. 1067, f. 66, op. 1, doc. 296, r. 5, doc. 312, r. 4-5, doc. 324, r. 1-2, doc. 913, r. 18, f. 122, op. 3, doc. 13, r. 1, 5-7.

22. *Pravda*, 11 ianuarie 1923; Morizet, *Chez*, 241-242.

23. Lenin, *PSS*, 42: 159; Liberman, *Building*, 60; Stites, *Revolutionary*, 48-50; Wells, *Russia*, 135.

24. Danilov, *Rural*, 160-172, 271-291; Danilov, *Sovetskaia*, 212.

25. Mironov, „Gramotnost”; Danilov, *Rural*, 42-44, 231-243.

26. Shanin, *Awkward*, 189-190; Kenez, *Birth*, 173, 186; *Ocerki bîta*, 10-12.

27. Hagen, *Soldiers*, 300-302, 314-315; Fitzpatrick, *Stalin's*, 36.

28. Iakovlev, *Derevnia*, 74; Hataevici, „Partiia”, 106; Iakovlev, *Naşa*, 33, 163; Male, *Russian*, 93-94; Weissman, „Policing”, 179.

29. GARF, f. 130, op. 4, doc. 245, r. 377; Gorky, „On the Russian”, 23, 74; *Izvestia TsK*, 2, 1989: 204.

30. Volkogonov, *Lenin*, 425-427; *Izvestia TsK*, 12, 1989: 198.

31. *Izvestia TsK*, 12, 1989: 197.

32. Volkogonov, *Stalin*, 69; Antonov-Ovseenko, *Time*, 25-26.
33. Fainsod, *How*, 182; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 462; Antonov-Ovseenko, *Time*, 27-29.
34. Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 467; *Izvestia TsK*, 12, 1989: 198; Lenin, *PSS*, 53: 300.
35. Naumov, „1923 god", 36; Lenin, *PSS*, 45: 327; Trotsky, *My Life*, 498-499.
36. RTsKhIDNI, f. 5, op. 2, doc. 27, r. 88; Lenin, *PSS*, 40: 710; Volkogonov, *Stalin*, 80; Valentinov, *Novaia*, 185-187; Antonov-Ovseenko, *Time*, 23; *Moscow News*, 23 aprilie 1989.
37. Fotieva, *Iz jizni*, 279; *Moscow News*, 22 ianuarie 1989.
38. *Izvestia TsK*, 9, 1989: 191, 196, 199-200, 205-206; Lenin, *PSS*, 45: 211-213, 356-362, 557-558; 54: 299-300, 330; *Pravda*, 12 august 1988.
39. Lenin, *PSS*, 45: 344-6.
40. Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 478; Lenin, *PSS*, 45: 327-330; 54: 674-675; *Izvestia TsK*, 12, 1989: 193, 198.
41. *Izvestia TsK*, 4, 1990: 109; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 479; Volkogonov, *Lenin*, 428-429.
42. Weber şi Weber, *Lenin*, 197; Nikolaevsky, *Power*, 12.
43. Aceasta apare limpede din recent publicatele scrisori ale lui Stalin către Molotov (*Stalin's Letters to Molotov*).
44. Deutscher, *Prophet Unarmed*, 106; Trotsky, *My Life*, cap. 40; Ziv, *Troţki*, 76.
45. *Izvestia TsK*, 5, 1990: 169-170; 6, 1990: 190. Sitagma „regim poliţienesc" a fost împrumutată de la Buharin (*Izvestia TsK*, 10, 1990: 168).
46. *Izvestia TsK*, 5, 1990: 178-179; 7, 1990: 176-189; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 118; Broué, *Trotsky*, 373; *Voprosî Istorii KPSS*, 5, 1990: 35-37.
47. *Izvestia TsK*, 10, 1989: 188-189; Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, 485.
48. Tumarkin, *Lenin Lives!*, 119-133.
49. *New York Times*, 15 iunie 1992.
50. Tumarkin, *Lenin Lives!*, 139-149, 160-164, cap. 6.
51. *Argumentî i faktî*, 576, noiembrie 1991, 1; *The Times*, 19 ianuarie 1994.

Concluzie

1. AG, PG-In.
2. *Delo derevni*, 20 septembrie, 3 noiembrie 1917.
3. Kuromiya, *Stalin's*, XI; Vorobei, *Odin*, 13.
4. BA, Colecţia Bakhmeteff, caseta 5; *Poslednie novosti*, 8 martie 1925.
5. GARF, f. 5972, op. 1, doc. 21a, r. 22-24; RGVIA, f. 162, op. 1, doc. 18; BA, Colecţia Brusilov, mss. „Gazeta *Dni*".
6. GARF, f. 5972, op. 1, doc. 219, r. 197-215.
7. *A Radical Worker*, 389-391; RTsKhIDNI, f. 72, op. 3, doc. 687; Zelnik, „Fate", 9-11.
8. AG, Pg-In; Berberova, *Italics*, 189; Troyat, *Gorky*, 156, 160; *Moscow News*, 25 ianuarie 1990.
9. Troyat, *Gorky*, 154.
10. Ivanov, „Pocemu", 105-106, 109-110, 116, 129; Spiridonova, „Gorky and Stalin", 417-418.
11. Serge, *Memoirs*, 268; Ivanov, „Pocemu", 101-102, 127-128, 131.

12. Spiridonova, „Gorky and Stalin”, 418-423; Ivanov, „Pocemu”, 120-126. Pentru un punct de vedere diferit despre moartea lui Gorki, vezi Shentalinsky, *The KGB's Literary Archive*, 262-266.
13. Tucker, *Stalin in Power*, 362-365; Conquest, *Great Terror*, 387-389; Ivanov, „Pocemu”, 133.

Bibliografie

Arhive din Rusia

AG Arhiva Gorki, Institutul de Literatură Universală din Moscova
GAKO Arhiva de Stat din Kuibîşev
GARF Arhiva de Stat a Federaţiei Ruse, Moscova
GATO Arhiva de Stat din Tambov
GAVO Arhiva de Stat din Voronej
IM Museul de Istorie din Moscova
RGAE Arhiva Rusă de Stat de Economie, Moscova
RGIA Arhivele Istorice Ruse de Stat, Sankt-Petersburg
RGVA Arhiva Militară Rusă de Stat, Moscova
RGVIA Arhiva Rusă de Stat de Istorie Militară, Moscova
RTsKhIDNI Centrul Rus pentru Conservarea şi Studierea Documentelor din Istoria Recentă, Moscova
TsGALI Arhiva Centrală de Stat de Literatură şi Artă, Rusia
TsGASP Arhiva Centrală de Stat din Sankt-Petersburg
TsGAVMF Arhiva Centrală de Stat a Flotei Marine Militare, Sankt-Petersburg

Arhive din Europa şi din Statele Unite

BA Arhiva Bakhmeteff, Columbia University, SUA
BC Colecţia Brotherton, University of Leeds, Marea Britanie
CUL Biblioteca Universităţii Cambridge, Sala Manuscriselor, Marea Britanie
HLRO Biroul Arhivelor din Camera Lorzilor, Colecţii Istorice, Londra
Hoover Institutul Hoover (Hoover Institution on War, Revolution and Peace), Stanford, California, SUA
LRA Arhiva Rusă din Leeds, Marea Britanie
NLW Biblioteca Naţională din Wales, Secţia de Manuscrise şi Documente, Aberystwyth
PRO Biroul Arhivelor Statului, Londra
TCL Biblioteca Trinity College, Cambridge, Marea Britanie

Ziare contemporane

Delo derevni
Den
Izvestia
Izvestia gosudarstvennogo kontrolia
Izvestia vserossiiskogo soveta krestianskih deputatov
Kievskaia mîsl
Krasnaia armiia

Krasnaia bîl
Krasnaia gazeta
Krasnoarmeeţ
Narodnîi pisatel
Narodnoe pravo
New York Times
Novaia jizn
Novoe vremia
Pamiat
Petrogradskaia pravda
Poslednie novosti
Pravda
Pravitelstvennîi vestnik
Proletarskaia revoliuţiia
Rabocii i soldat
Rus'
Russkie vedomosti
Sovetskaia Rossiia
The Times
Trud
Vehi
Vestnik komiteta ucireditelnogo sobraniia
Volia Rossii
Znamia truda

Cărţi şi articole

1917 god v derevne: vospominaniia krestian, Moscova-Leningrad, 1929.
ABC of Communism, *The*, Ann Arbor, 1966.
Abraham, R., *Alexander Kerensky: The First Love of the Revolution*, Londra, 1987.
Adelman, J.R., „The Development of the Soviet Party Apparatus in the Civil War: Centre, Localities and the National Areas", *Russian History*, 9, 1, 1982.
Agabekov, G., *OGPU, The Russian Secret Terror*, New York, 1931.
Agrarnoe dvijenie v Rossii v 1905-1906 gg., Sankt-Petersburg, 1908.
Agursky, M., *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR*, Boulder, 1987.
Aksakov, K.S., *Polnoe sobranie socinenii*, 2 vol., Sankt-Petersburg, 1861.
A.M. Gorki v epohu revoliuţii, 1905-1907 gg. Materialî, vospominaniia, issledovaniia, Moscova, 1957.
Anatomiia revoliuţii. 1917 god v Rossii: massî, partii, vlast, Sankt-Petersburg, 1994.
Anderson, B., *Imagined Communities*, Londra, 1983.
Anet, C., *La Révolution Russe*, 4 vol., Paris, 1927.
Anfimov, A.M., *Zemelnaia arenda v Rossii v naceale XX veka*, Moscova, 1961.
Anfimov, A.M., *Rossiiskaia derevnia v godî pervoi mirovoi voinî*, Moscova, 1962.
Antonov-Ovseenko, A., *The Time of Stalin: Portrait of Tyranny*, New York, 1983.
Antonovşcina: Krestianskoe vosstanie v Tambovskoi gubernii v 1919-1921 gg. Dokumentî i materialî, Tambov, 1994.
Antsiferov, A.N. *et al.*, *Russian Agriculture During the War*, New Haven, 1930.
Arbatov, Z., „Ekaterinoslav 1917-1920 gg.", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 12, Berlin, 1923.

Arbatov, Z., „Batko Mahno", *Vozrojdenie*, 29, Paris, 1953.
Arbenina, S. (baroana Meyendorff), *Through Terror to Freedom*, Londra, 1929.
Aronson, G., *Rossiia v epohu revoliuţii*, New York, 1966.
Aronson, I.M., *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh, 1990.
Ascher, A., *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*, Stanford, 1988.
Atkinson, D., „The Statistics on the Russian Land Commune, 1905-1917", *Slavic Review*, 4, 1973.
Atkinson, D., *The End of the Russian Land Commune, 1905-1920*, Stanford, 1983.
Averbah, V.A., „Revoliuţionnoe obşcestvo po licinîm vospominaniiam", în *Arhiv russkoi revoliuţii*, 14, Berlin, 1924.
Averev, V.N. (ed.), *Komitetî bednotî: Sbornik materialov*, 2 vol., Moscova-Leningrad, 1933.
Avrich, P., *Kronstadt 1921*, Princeton, 1970.
Babel, I., *1920 Diary*, Londra, 1995.
Babine, A., *A Russian Civil War Diary: Alexis Babine in Saratov, 1917-1922*, ed. D.J. Raleigh, Durham, 1988.
Babushkin, I., *Recollections (1893-1900)*, Moscova, 1957.
Bakhtin, M.M., *The Dialogic Imagination*, Austin, Texas, 1981.
Balabanoff, A., *My Life as a Rebel*, Londra, 1938.
Balabanoff, A., *Impressions of Lenin*, Ann Arbor, 1964.
Balk, A.P., „Poslednie piat dnei ţarskogo Petrograda (23-28 fevralia 1917 g.)", *Russkoe proşloe*, 1, 1991.
Ball, A., *Russia's Last Capitalists*, Berkeley, 1987.
Ball, A., „Survival in the Street World of Soviet Russia's *Bezprizornye*", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 39, 1, 1991.
Ball, A., *And Now My Soul Is Hardened: Abandoned Children in Soviet Russia, 1918-1930*, Berkeley, 1994.
Balzer, H., „The Problem of Professions in Imperial Russia", în E. Clowes *et al.* (ed.), *Between Tsar and People*.
Banerji, A., „Commissars and Bagmen: Russia during the Civil War, 1918-1921", *Studies in History*, 3, 1987.
Baring, M., *A Year in Russia*, Londra, 1907.
Baring, M., *What I Saw in Russia*, Londra, 1927.
Bark, P., „Iiul 1914", *Vozrojdenie*, 22, Paris, 1959.
Barmine, A., *One Who Survived: The Life Story of a Russian Under the Soviets*, New York, 1945.
Bartlett, R. (ed.), *Land Commune and Peasant Community in Russia: Communal Farms in Imperial and Early Soviet Society*, Londra, 1990.
Bar-Yaacov, N., *The Handling of International Disputes by Means of Inquiry*, Londra, 1974.
Bater, J.H., *St Petersburg: Industrialization and Change*, Londra, 1976.
Bauermeister, A., *Spies Break Through: Memoirs of a German Secret Service Officer*, Londra, 1934.
Bechhofer, C.E., *In Denikin's Russia*, Londra, 1921.
Becker, S., *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge, Mass., 1968.
Becker, S., *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*, DeKalb, Illinois, 1985.

Belinski, V.G., *Izbrannîe filosofskie socineniia*, Moscova, 1948.
Belinski, V.G., *Polnoe sobraniie socinenii*, Moscova, 1953-1956.
Belliutsin, I.S., *Description of the Clergy in Rural Russia*, Cornell, 1985.
Bely, A., *Petersburg*, Harmondsworth, 1983.
Benckendorff, contele Paul, *Last Days at Tsarskoe Selo (March-August 1917)*, Londra, 1927.
Benvenutti, F., *The Bolsheviks and the Red Army, 1918-1922*, Cambridge, 1988.
Berberova, N., *The Italics Are Mine*, Londra, 1991.
Berdyaev, N., *The Origin of Russian Communism*, Glasgow, 1937.
Berkman, A., *The Bolshevik Myth: Diary, 1920-1922*, Londra, 1925.
Berlin, I., *Russian Thinkers*, Londra, 1978.
Besançon, A., *The Intellectual Origin of Leninism*, Oxford, 1981.
Billington, J., *The Icon and the Axe: An Interpretative History of Russian Culture*, New York, 1966.
Bing, E.J. (ed.), *The Secret Letters of the Last Tsar*, New York, 1938.
Binştok, V.I., Kaminski, L.S., *Narodnoe pitanie i narodnoe zdorove*, Moscova, 1929.
Blagonravov, G.I., „The Fortress of Peter and Paul, October 1917", în *Petrograd: October 1917*, Moscova, 1957.
Blok, A., *Sobranie socinenii v vosmi tomah*, Moscova-Leningrad, 1960-1963.
Blok, A., „The People and the Intelligentsia", în M. Raeff (ed.), *Russian Intellectual History: An Anthology*, New Jersey, 1978.
Bociurkiw, B., „The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919-1922", în G. Hosking (ed.), *Church*.
Bogaevski, A.P., *Vospominaniia 1918 goda*, New York, 1963.
Bogdanov, A.A., *Red Star: The First Bolshevik Utopia*, ed. L. Graham şi R. Stites, Bloomington, 1984.
Bogdanovici, A.V., *Tri poslednih samoderjţa. Dnevnik*, Leningrad, 1924.
Bogucearski, V., *Aktivnoe narodnicestvo semidesiatîh godov*, Moscova, 1912.
Bok, M., *Reminiscences of my Father, P.A. Stolypin*, New Jersey, 1970.
Bonci-Bruevici, V.D., „Straşnoe v revoliuţii", în V.D. Bonci-Bruevici, *Na boevîh postah fevralskoi i oktiabrskoi revoliuţii*, Moscova, 1930.
Bonci-Bruevici, V.D., *Vospominaniia o Lenine*, Moscova, 1969.
Bone, A. (ed.), *The Bolsheviks and the October Revolution: Minutes of the Central Committee of the RSDLP(b), August 1917-February 1918*, Londra, 1974.
Bonnell, V.E., *Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organization in St Petersburg and Moscow, 1900-1914*, Berkeley, 1983.
Botchkareva, M., *Yashka: My Life as a Peasant, Soldier and Exile*, Londra, 1919.
Bowlt, J.E., „Constructivism and Early Soviet Fashion Design", în A. Gleason *et al.* (ed.), *Bolshevik Culture*.
Bradley, J., *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia*, Berkeley, 1965.
British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part 1, Series A, vol. 6, University Publications of America, 1983.
Brooks, J., *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861-1917*, Princeton, 1985.
Broué, P., *Trotsky*, Paris, 1988.
Brovkin, V., „The Mensheviks' Political Comeback: The Elections to the Provincial City Soviets in Spring 1918", *Russian Review*, 42, 1983.

Brovkin, V., *Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922*, Princeton, 1994.

Brower, D., „Labour Violence in Russia", *Slavic Review*, 11, 1982.

Brower, D., „«The City in Danger»: The Civil War and the Russian Urban Population", în D.P. Koenker *et al.* (ed.), *Party, State, and Society*.

Brower, D., *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900*, Berkeley, 1990.

Brussilov, A., *A Soldier's Notebook, 1914-1918*, Londra, 1930.

Bublikov, A.A., *Russkaia revoliuţiia: vpeceatleniia i mîsli ocevidtsa i uceastnika*, New York, 1918.

Buchanan, G., *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*, 2 vol., Londra, 1923.

Buchanan, M., *Petrograd: The City of Trouble, 1914-18*, Londra, 1918.

Buchanan, M., *The Dissolution of an Empire*, Londra, 1932.

Budberg, A., „Dnevnik", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 12-15, Berlin, 1923.

Bulgakov, M., *The White Guard*, Harmondsworth, 1973. [Mihail Bulgakov, *Garda albă. Roman teatral (însemnările unui răposat)*, traducere de Alexandru Calaïs, Polirom, Iaşi, 2009 – n.tr.]

Bulgakov, V., „Revoliuţiia na avtomobiliah (Petrograd v fevrale 1917 g.)", *Na ciujoi storone*, 6, Berlin-Praga, 1924.

Bunyan, J. (ed.), *The Origin of Forced Labour in the Soviet State, 1917-1921: Documents and Materials*, Baltimore, 1967.

Bunyan, J. (ed.), *Intervention, Civil War, and Communism in Russia: April-December 1918: Documents and Materials*, New York, 1976.

Bunyan, J., Fisher, H. (ed.), *The Bolshevik Revolution, 1917-1918: Documents and Materials*, Stanford, 1961.

Burbank, J., *Intelligentsia and Revolution: Russian Views of Bolshevism, 1917-1922*, Oxford, 1986.

Burds, J., „The Social Control of Peasant Labor in Russia: The Response of Village Communities to Labor Migration in the Central Industrial Region, 1861-1905", în E. Kingston-Mann şi T. Mixter (ed.), *Peasant Economy*.

Burdzhalov, E.N., *Russia's Second Revolution*, Bloomington, 1988.

Burîşkin, P.A., *Moskva kupeceskaia*, New York, 1954.

Burleigh, M., *Death and Deliverance: „Euthanasia" in Germany, 1900-1945*, Cambridge, 1994.

Bushnell, J., *Mutiny Amid Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905-1906*, Bloomington, 1985.

Cantacuzène, prinţesa, *Revolutionary Days*, Londra, 1920.

Carr, E.H., *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, 3 vol., Londra, 1950.

Ceaadaeva, O.A. (ed.), „Soldatskie pisma v godî mirovoi voinî (1914-1917 gg.)", *Krasnîi Arhiv*, 65-6, 1934.

Ceaadaeva, O.A., *Armiia nakanune fevralskoi revoliuţii*, Moscova-Leningrad, 1935.

Cerniaev, V., „Vosstanie pavlovskogo polka 26-go fevralia 1917 g.", în *Rabocii klass Rossii, ego soiuzniki i politiceskie protivniki v 1917 godu. Sbornik naucinîh trudov*, Leningrad, 1989.

Cernov, V., *Rojdenie revoliuţionnoi Rossii (fevralskaia revoliuţiia)*, Paris-Praga-New York, 1934.

Chagall, M., *My Life*, Londra, 1965.

Channon, J., „Tsarist Landowners After the Revolution: Former Pomeshchiki in Rural Russia During NEP", *Soviet Studies*, 39, 1987.

Chase, W.J., *Workers, Society and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918-1929*, Urbana, 1987.

Chase, W.J., „Voluntarism, Mobilization and Coercion: Subbotniki, 1919-1921", *Soviet Studies*, 41, 1989.

Cheka: materialî po deiatelnosti cirezvîceainîh komissii, Berlin, 1922.

Chekhov, A., *Plays*, Harmondsworth, 1972.

Chekhov, A., *Letters of Anton Chekhov*, selecţie de S. Karlinsky, Londra, 1973.

Cherniavsky, M., *Tsar and People: Studies in Russian Myths*, New Haven, 1961.

Cherniavsky, M. (ed.), *Prologue to Revolution*, Englewood, 1967.

Chernov, V., *The Great Russian Revolution*, New Haven, 1936.

Churchill, W.S., *The Aftermath*, Londra, 1929.

Clements, B., *Bolshevik Feminist: The Life of Alexandra Kollontai*, Indiana, 1979.

Clements, B., „The Effects of the Civil War on Women and Family Relations", în A. Gleason *et al.* (ed.), *Bolshevik Culture*.

Clowes, E., Kassow, D., West, J. (ed.), *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, Princeton, 1991.

Cohen, S., *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, Oxford, 1980.

Cohn, N., *Warrant for Genocide*, New York, 1966.

Congress of Peoples of the East: Baku, September 1919: Stenographic Report, Londra, 1977.

Conquest, R., *The Harvest of Sorrow*, Londra, 1986.

Conquest, R., *The Great Terror: A Reassessment*, Londra, 1990.

Correspondence Romain Rolland, Maxime Gorki, în *Cahiers Romain Rolland*, Paris, 1991.

Curtiss, J., *Church and State in Russia: The Last Years of the Empire*, New York, 1940.

Curtiss, J., *The Russian Church and the Soviet State, 1917-1950*, Boston, 1953.

Custine, marchiz de, *Empire of the Tsar: A Journey through Eternal Russia*, New York, 1989.

Czap, P., „Peasant-Class Courts and Peasant Customary Justice in Russia, 1861-1912", *Journal of Social History*, 1, 1967.

Dajina, I.M. (ed.), „Amerikanskie dnevniki A.M. Kollontai (1915-1916 gg.)", *Istoriceskii arhiv*, 1, 1962.

Dajina, I.M., Ţivlina, R., „Iz arhiva A.M. Kollontai (Dnevniki, pisma, stati 1915-1917 gg.)", *Inostrannaia Literatura*, 1-2, 1970.

Dal, V., *Posloviţî russkogo naroda*, Moscova, 1957.

Dan, F., *Dva goda skitanii*, Berlin, 1921.

Danilov, V.P., „Ob istoriceskih sudbah krestianskoi obşcinî v Rossii", *Ejegodnik po agrarnoi istorii*, vîp. 6, *Problemî istorii russkoi obşcinî*, Vologda, 1976.

Danilov, V.P., „Pereraspredelenie zemelnogo fonda Rossii v rezultate velikoi oktiabrskoi revoliuţii", în *Leninskii dekret o zemle: sbornik statei*, Moscova, 1979.

Danilov, V.P., *Sovetskaia dokolhoznaia derevnia: soţialnaia struktura, soţialnîe otnoşeniia*, Moscova, 1979.

Danilov, V.P., *Rural Russia Under the New Regime*, Londra, 1988.

Davies, N., *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920*, Londra, 1972.

Davies, N., *God's Playground: A History of Poland*, 2 vol., Londra, 1981 [Norman Davies, *Istoria Poloniei. Terenul de joacă al lui Dumnezeu*, traducere de Carmen

Bartl, Polirom, Iaşi, 2014 – n.tr.].
de Jonge, A., *The Life and Times of Grigorii Rasputin*, New York, 1982.
Delmas, J., „Légionnaire et diplomate: Le capitaine Z. Peshkoff", *Revue historique de l'Armée*, 10, 1968.
Denikin, A.I., *Ocerki russkoi smutî*, 5 vol., Paris, 1921-1926.
Denikin, A.I., *Staraia armiia*, Paris, 1929-1931.
Desiatî sezd RKP(b). Stenograficeskii otcet, Moscova, 1963.
Deutscher, I., *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, Oxford, 1954.
Deviataia konferenţiia RKP(b). Protokolî, Moscova, 1972.
Deviatîi sezd RKP(b). Protokolî, Moscova, 1960.
Dixon, S., „The Church's Social Role in Sankt-Petersburg", în G. Hosking (ed.), *Church*.
„Dnevnik A.A. Polovţova", *Krasnîi arhiv*, 3-4, 1923; 33, 1929; 46, 1931; 67, 1934.
„Dnevnik Nikolaia Romanova", *Krasnîi arhiv*, 20-22, 1927.
„Dnevniki kn. Ekaterinî Alekseevnî Sviatopolk-Mirskoi za 1904-1905 gg.", *Istoriceskie zapiski*, 77, 1965.
Doklad ot narodnogo komissara putei soobşceniia, Moscova, 1919.
Dolgorukov, prinţul P.D., *Velikaia razruha, 1916-1926*, Madrid, 1964.
Donski, R., „Ot Moskvî do Berlina", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 1, Berlin, 1923.
Dostoevski, F.M., *Polnoe sobranie socinenii v tridtsati tomah*, Leningrad, 1980-1984.
Draper, T., *The Roots of American Communism*, New York, 1967.
Dukes, P., *Red Dusk and the Morrow*, Londra, 1922.
Dune, E., *Notes of a Red Guard*, Urbana, 1993.
Dva goda deiatelnosti ţentralnoi komissii po snabjeniiu rabocih i ee mestnîh organov (1919-1921 gg.), Moscova, 1921.
Edelman, R., *Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: the Nationalist Party, 1907-1917*, New Brunswick, 1980.
Edwards, A., *Sonya: The Life of Countess Tolstoy*, Londra, 1981.
Efimenko, A., *Issledovaniia narodnoi jizni*, 2 vol., Moscova, 1884.
Egorov, A.I., *Razgrom Denikina 1919*, Moscova, 1931.
Eklof, B., *Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture and Popular Pedagogy, 1861-1914*, Berkeley, 1986.
Ekonomiceskoe polojenie Rossii nakanune velikoi oktiabrskoi soţialisticeskoi revoliuţii, Leningrad, 1967.
Elchaninov, A., *Tsar Nicholas II*, Londra, 1913.
Elkina, D., „Likvidaţiia negramotnosti v Krasnoi Armii na frontah grajdanskoi voinî", *Narodnoe obrazovanie*, 12, 1957.
Emmons, T., „The Zemstvo in Historical Perspective", în T. Emmons şi W. Vucinich (ed.), *The Zemstva*.
Emmons, T., *The Formation of Political Parties and the First National Elections in Russia*, Cambridge, Mass., 1983.
Emmons, T., Vucinich, W. (ed.), *The Zemstva in Russia: An Experiment in Local Self-Government*, Cambridge, Mass., 1982.
Engelstein, L., *Moscow 1905: Working Class Organisation and Political Conflict*, Stanford, 1982.
Engelstein, L., *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*, Cornell, 1992.
Ermanski, O.A., *Iz perejitogo*, Moscova-Leningrad, 1927.

Esikov, S., Protasov, L., „«Antonovşcina»: novîe podhodî", *Voprosî istorii*, 6/7, 1992.
Essad-Bey, M., *Nicholas II: Prisoner of the Purple*, Londra, 1936.
Fainsod, M., *How Russia Is Ruled*, Cambridge, Mass., 1963.
Fanger, D., „The Peasant in Literature", în W. Vucinich (ed.), *The Peasant*.
Farmborough, F., *Nurse at the Russian Front*, Londra, 1977.
Farnsworth, B., „Village Women Experience the Revolution", în A. Gleason *et al.* (ed.), *Bolshevik Culture*.
Faulenbach, B. (ed.), *Geschichtwissenschaft in Deutschland*, München, 1974.
Ferro, M., *The Russian Revolution of February 1917*, Londra, 1972.
Ferro, M., *October 1917: A Social History of the Russian Revolution*, Londra, 1980.
Ferro, M., *Nicholas II: The Last of the Tsars*, Londra, 1991.
Figes, O., *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution (1917-1921)*, Oxford, 1989.
Figes, O., „The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War", *Past and Present*, 129 (1990), 206-209.
Fischer, L., *The Life of Lenin*, Londra, 1965.
Fisher, H., *The Famine in Soviet Russia, 1919-1923*, New York, 1927.
Fitzpatrick, S., *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky*, Cambridge, 1970.
Fitzpatrick, S., „Sex and Revolution: An Examination of Literary and Statistical Data on the Mores of Soviet Students in the 1920s", *Journal of Modern History*, 50, 1978.
Fitzpatrick, S., Rabinowitch, A., Stites, R. (ed.), *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, Bloomington, 1991.
Fitzpatrick, S., *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Cornell, 1992.
Fitzpatrick, S., *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, Oxford, 1994.
Fleming, P., *The Fate of Admiral Kolchak*, Londra, 1963.
Florinsky, M., *The End of the Russian Empire*, New Haven, 1931.
Fokke, D.G., „Na stene i za kulisami brestskoi traghikomedii", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 20, Berlin, 1930.
Fotieva, L., *Iz jizni Lenina*, Moscova, 1959.
Frank, S., „Popular Justice, Community and Culture among the Russian Peasantry, 1870-1900", *Russian Review*, 46, 1987.
Freeze, G., *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform*, Princeton, 1983.
Freeze, G., „Handmaiden of the State? The Church in Imperial Russia Reconsidered", *Journal of Ecclesiastical History*, 36-1, 1985.
Freeze, G., „The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History", *American Historical Review*, 91, 1986, 11-36.
Freeze, G., „Bringing Order to the Russian Family: Marriage and Divorce in Imperial Russia, 1760-1860", *Journal of Modern History*, 62, 1990.
Freeze, G., „«Going to the Intelligentsia»: the Church and its Urban mission in Post-Reform Russia", în E. Clowes, S. Kassow şi J. West (ed.), *Between Tsar and People*.
Frenkin, M., *Russkaia armiia i revoliuţiia 1917-1918*, München, 1978.
Frieden, N.M., *Russian Physicians in an Era of Reform and Revolution, 1856-1905*, Princeton, 1981.
Friedgutt, T., *Iuzovka and Revolution*, 2 vol., Princeton, 1989, 1993.

Frierson, C., „Rural Justice in Public Opinion: The Volost' Court Debate, 1861-1912", *Slavonic and East European Review*, 64, 1986.

Frierson, C., „Crime and Punishment in the Russian Village: Rural Concepts of Criminality at the End of the Nineteenth Century", *Slavic Review*, 46, 1987.

Frierson, C., „Razdel: The Peasant Family Divided", *Russian Review*, 46, 1987.

Frierson, C., „Peasant Family Divisions and the Commune", în R. Bartlett (ed.), *Land*.

Frierson, C., *Peasant Icons: Representations of Rural People in Late 19th Century Russia*, Oxford, 1993.

Fuhrmann, J., *Rasputin: A Life*, New York, 1990.

Fuller, W., *Civil-Military Conflict in Imperial Russia, 1881-1914*, Princeton, 1985.

Galai, S., *The Liberation Movement in Russia 1900-1905*, Cambridge, Mass., 1973.

Galili, Z., *The Menshevik Leaders in the Russian Revolution: Social Realities and Political Strategies*, Princeton, 1989.

Galînski, T., *Ocerki po istorii agrarnoi revoliuţii Serdobskogo uezda, Saratovskoi gubernii*, Serdobsk, 1924.

Gankin, O., Fisher, H. (ed.), *The Bolsheviks and the World War: The Origins of the Third International*, Stanford, 1940.

Gatrell, P., *The Tsarist Economy, 1850-1917*, Londra, 1986.

Geifman, A., *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917*, Princeton, 1993.

Gellner, E., *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.

Gerschenkron, A., „Agrarian Policies and Industrialization in Russia, 1861-1917", în *Cambridge Economic History of Europe*, 6/2, Cambridge, 1965.

Getzler, I., *Martov: A Political Biography of a Russian Social Democrat*, Londra, 1967.

Getzler, I., *Kronstadt, 1917-1921: The Fate of a Soviet Democracy*, Cambridge, 1983.

Ghernet, M.L., *Istoriia ţarskoi tiurmî*, 5 vol., Moscova, 1961-1962.

Ghernet, M.L., *Moralnaia statistika*, Moscova, 1972.

Ghins, G.K., *Sibir, soiuzniki i Kolceak: povorotnîi moment russkoi istorii 1918-1920 gg.*, Peking şi Harbin, 1921.

Ghippius, Z., *Siniaia kniga*, Belgrad, 1929.

Ghippius, Z., *Dmitri Merejkovski*, Paris, 1951.

Ghippius, Z., *Peterburgskie dnevniki (1914-1919)*, New York, 1982.

Gilliard, P., *Thirteen Years at the Russian Court*, Londra, 1921.

Gitelman, Z., *A Century of Ambivalence*, New York, 1988.

Gleason, A., *Young Russia*, New York, 1980.

Gleason, A., Kenez, P., Stites, R. (ed.), *Bolshevik Culture*, Bloomington, 1985.

Gleason, W., „The All-Russian Union of Zemstvos and World War I", în T. Emmons şi W. Vucinich (ed.), *The Zemstva*.

Glickman, R., „Alternative View of the Peasantry", *Slavic Review*, 32, 1973.

Glickman, R., *Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880-1914*, Berkeley, 1988.

Gogol, D., „Maksim Gorkii v petropavlovskoi kreposti", *Katorga i ssîlka*, 8/9, 1932.

Gokay, B., „Turkish Settlement and the Caucasus (October 1918-March 1921)", lucrare prezentată la University of Birmingham, 1993.

Golder, F., *Documents on Russian History, 1914-1917*, New York, 1927.

Goldman, E., *My Disillusionment in Russia*, Garden City, 1923.

Goldman, E., *My Further Disillusionment in Russia*, Garden City, 1924.

Goldman, W., „Working-Class Women and the «Withering Away» of the Family: Popular Responses to Family Policy", în S. Fitzpatrick *et al.* (ed.), *Russia in the Era of NEP*.

Goldman, W., *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*, Cambridge, 1993.

Golovin, N., *The Russian Army in the World War*, New York, 1931.

Gorev, B., *Iz partiinogo proşlogo. Vospominaniia, 1895-1905*, Leningrad, 1924.

Gorki, A.M., „Pisma k K.P. Piatniţkomu", în *Arhiv A.M. Gorkogo*, vol. 4, Moscova, 1954.

Gorki, A.M., „Pisma k E.P. Peşkovoi, 1895-1926", în *Arhiv A.M. Gorkogo*, vol. 5, Moscova, 1955.

Gorki, A.M., „Pisma k pisateliam i I.P. Ladîjnikovu", în *Arhiv A.M. Gorkogo*, vol. 7, Moscova, 1959.

Gorki, A.M., *Perepiska A.M. Gorkogo s zarubejnîmi literatorami*, Moscova, 1960.

Gorky, M., *Letters*, Moscova, 1964.

Gorky, M., *My Childhood*, Harmondsworth, 1966. [Maxim Gorki, *Copilăria*, traducere de Cezar Petrescu, Polirom, Iaşi, 2013 – n.tr.]

Gorky, M., *My Universities*, Harmondsworth, 1966. [Maxim Gorki, *Universităţile mele*, traducere de Marcel Gafton şi Suzi Recevschi, Univers, Bucureşti, 1972 – n.tr.]

Gorky, M., *Lenin*, Edinburgh, 1967.

Gorki, A.M., *Polnoe sobranie socinenii*, Moscova, 1968.

Gorky, M., *Fragments from My Diary*, Londra, 1972.

Gorky, M., „On the Russian Peasantry", în R.E.F. Smith (ed.), *The Russian Peasantry 1920 and 1984*, Londra, 1977.

Gourko, G., *Memories and Impressions of War and Revolution in Russia, 1914-1917*, Londra, 1918.

Graham, S., *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, Londra, 1914.

Grajdanskaia voina na Volghe v 1918 godu. Sbornik pervîi, Praga, 1930.

Grave, B.B. (ed.), *Burjuazia nakanune revoliuţii*, Moscova, 1927.

Graves, W.S., *America's Siberian Adventure, 1918-1920*, New York, 1941.

Graziosi, A., „G.L. Piatakov (1890-1937): A Mirror of Soviet History", *Harvard Ukrainian Studies*, 14, 1990.

Gregory, P., „Grain Marketings and Peasant Consumption, Russia, 1885-1913", *Explorations in Economic History*, 17, 1980.

Gregory, P., „Russian Living Standards During the Era of Industrialisation, 1885-1913", *Review of Income and Wealth*, 26, 1980.

Grondijs, L.-H., *La Guerre en Russie et en Sibérie*, Paris, 1922.

Gruzenberg, O., *Yesterday: Memoirs of a Russian-Jewish Lawyer*, Berkeley, 1981.

Gubernskii sezd krestianskih deputatov Tomskoi gubernii, Tomsk, 1917.

Gukovski, A.I. (ed.), „Agrarnaia politika Vranghelia", *Krasnîi Arhiv*, 26, 1928.

Gul, R., „Bîloe", *Ogonek*, 7 februarie 1992.

Gul, R., *Ledianoi pohod*, Berlin, f.d.

Gurko, V.I., *Figures and Features of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II*, Stanford, 1939.

Gurko, V.I., *Ţar i Ţariţa*, Paris, f.d.

Guthier, S., „The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917", *Slavic Review*, 38, 1979.

Guthier, S., „Ukrainian Cities During the Revolution and Inter-War Period", în I. Rudnytsky (ed.), *Rethinking Ukrainian History*, Edmonton, 1981.

Guthier, S., „The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917", teză de doctorat, University of Michigan, 1990.

Hagen, M. von, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930*, Ithaca şi Londra, 1990.

Haimson, L., „The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905-1917", *Slavic Review*, 23-4, 1964-1965.

Haimson, L. (ed.), *The Politics of Rural Russia, 1905-1914*, Bloomington, 1979.

Haimson, L. (ed.), *The Making of Three Russian Revolutionaries: Voices from the Menshevik Past*, Cambridge, 1987.

Haimson, L., „The Problem of Social Identities in Early Twentieth-Century Russia", *Slavic Review*, 47, 1988.

Hamburg, G., *Politics of the Russian Nobility, 1881-1905*, New Brunswick, 1984.

Hamm, M., „Liberal Politics in Wartime Russia: An Analysis of the Progressive Bloc", *Slavic Review*, 53, 1974.

„Harkov v oktiabre 1905 g. (pismo uceastnika sobîtii)", *Katorga i ssîlka*, 19, 1925.

Harrison, M.E., *Marooned in Moscow*, New York, 1921.

Hasegawa, T., *The February Revolution: Petrograd 1917*, Seattle, 1981.

Hašek, J., *The Red Commissar*, Londra, 1983.

Heald, E., „Witness to Revolution: Letters from Russia, 1916-1919", Kent State University Press, 1974.

Heenan, L.C., *Russian Democracy's Fateful Blunder: The Summer Offensive of 1917*, New York, 1987.

Heller, M., „Premier avertissement: un coup de fouet. L'histoire de l'expulsion des personnalités culturelles hors de l'Union Soviétique en 1922", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 20-1, 1974.

Herzen, A., *From the Other Shore*, Oxford, 1979.

Himka, J.-P., *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, New York, 1988.

Hindenburg, P. von, *Out of My Life*, Londra, 1920.

Hindus, M., *Red Bread*, Bloomington, 1988.

Hoare, S., *The Fourth Seal*, Londra, 1930.

Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism since 1870: Programme, Myth, Reality*, Cambridge, 1990.

Hodasevici, V.F., *Nekropol: Vospominaniia*, Bruxelles, 1939.

Hodasevici, V.F., *Belîi koridor. Vospominaniia*, New York, 1982.

Hofer, T., „The Creation of Ethnic Symbols from the Elements of Peasant Culture", în P. Sugar (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, Santa Barbara, 1980.

Hoffman, M. von, *War Diaries and Other Papers*, Londra, 1929.

Hogan, H., „Conciliation Boards in Revolutionary Russia: Aspects of the Crisis of Labor-Management Relations in 1917", *Russian History*, 9, 1982.

Holquist, P., „A Russian Vendée: The Practise of Revolutionary Politics in the Don Countryside, 1917-1921", teză de doctorat, Columbia, 1995.

Hosking, G., *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907-14*, Cambridge, 1973.

Hosking, G., Manning, R.T., „What Was the United Nobility?", în L. Haimson (ed.), *The Politics of Rural Russia*.
Hosking, G. (ed.), *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, Londra, 1991.
Hovannisen, R., *The Republic of Armenia*, 2 vol., Berkeley, 1971, 1982.
Hristiuk, P., *Zametki i materialî do istorii ukrainskoi revoliuţii, 1917-1920 gg.*, 2 vol., Viena, 1921.
Hronika grajdanskoi voinî v Sibiri, Moscova-Leningrad, 1926.
Hunt, L., *The Family Romance of the French Revolution*, Londra, 1992.
Hutchinson, J.F., „The Octobrists and the Future of Russia as a Great Power", *Slavonic and East European Review*, 50, 1972.
Iahontov, A., „Tiajelîe dni", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 17, Berlin, 1926.
Iakovlev, Ia., *Derevnia kak ona est*, Moscova, 1924.
Iakovlev, Ia., *Naşa derevnia: Novoe v starom i staroe v novom*, Moscova, 1924.
Ignatev, A., „V noci na 25 oktiabria 1917 goda", *Krasnaia letopis*, 6, 1923.
Ironside, E., *Tannenberg: The First Thirty Days in East Prussia*, Londra, 1925.
Iroşnikov, M., *Sozdanie sovetskogo ţentralnogo gosudarstvennogo apparata*, Moscova-Leningrad, 1966.
Isaev, A., *Bezrabotiţa v SSSR i borba s neiu, 1917-1924*, Moscova, 1924.
Iswolsky, M., *Memoirs*, Londra, 1920.
Itoghi borbî s golodom v 1921-1922 gg. Sbornik statei i otcetov, Moscova, 1922.
Iusupov, F., *Pered izgnaniem, 1887-1919*, Moscova, 1993.
Ivanov, A., „Volnenie v 1916 g. v 181-om zapasnom pehotnom polku", *Krasnaia letopis*, 10, 1924.
Ivanov, V.V., „Pocemu Stalin ubil Gorkogo?", *Voprosî literaturî*, 1993, nr. 1.
Ivanov-Razumnik, V.R., *The Memoirs of Ivanov-Razumnik*, Oxford, 1965.
„Iz ofiţerskih pisem c fronta v 1917 g.", *Krasnîi Arhiv*, 50-1, 1932.
Jansen, M., *A Show Trial under Lenin*, Haga, 1982.
Johnson, R., *Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century*, New Brunswick, 1979.
Jones, S., *Russia in Revolution, Being the Experience of an Englishman in Russia during the Upheaval*, Londra, 1917.
Jones, S., „The Establishment of Soviet Power in Transcaucasia: The Case of Georgia, 1921-1928", *Soviet Studies*, 40, 1988.
Joravsky, D., *Russian Psychology: A Critical History*, Oxford, 1989.
Judge, E.H., „Urban Growth and Anti-Semitism in Russian Moldavia", în L.H. Judge şi J.Y. Simms (ed.), *Modernization and Revolution*.
Judge, E.H., Simms, J.Y., *Modernization and Revolution: Dilemmas of Progress in Late Imperial Russia: Essays in Honor of Arthur P. Mendel*, New York, 1992.
Jukovski-Juk, „Kogda otkrîlis tiuremnîe dveri", *Katorga i ssîlka*, 15, 1925.
Juviler, P., „Contradictions of Revolution: Juvenile Crime and Rehabilitation", în A. Gleason *et al.* (ed.), *Bolshevik Culture*.
Kabanov, V.V., *Oktiabrskaia revoliuţiia i kooperaţiia (1917-mart 1919)*, Moscova, 1973.
Kabanov, V.V., *Krestianskoe hoziaistvo v usloviiah „voennogo kommunizma"*, Moscova, 1988.
Kalinin, I., *Pod znamenem Vranghelia*, Leningrad, 1925.
Kalniţki, Ia., *Ot fevralia k Oktiabriu: Vospominaniia frontovika*, Harkov, 1924.
Kalughin, O., *Vid s Lubianki*, Moscova, 1990.
Kantorovici, V., „Fedor Linde", *Bîloe*, 24, 1924.

„Karl Marks i ţarskaia ţenzura", *Krasnîi Arhiv*, 1933, 1.
Karpinski, V.A., „Vladimir Ilici za graniţei v 1914-1917 gg.", *Zapiski Instituta Lenina*, vol. 2, Moscova, 1927.
Karpov, U., „Po volnam jiteinogo moria. Vospominaniia", *Novîi mir*, 1, 1992.
Kassow, S., *Students, Professors and the State in Tsarist Russia*, California, 1969.
Katkov, G., *Russia 1917: The February Revolution*, Londra, 1967.
Katkov, G., *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army*, Londra, 1980.
Kavtaradze, A., *Voennîe speţialistî na slujbe Respubliki Sovetov 1917-1920 gg.*, Moscova, 1988.
Keep, J.L.H., *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization*, Londra, 1976.
Keep, J.L.H., „The Military Style of the Romanov Rulers", *War and Society*, 1, 2, 1983.
Kelly, A., „Self-Censorship and the Russian Intelligentsia, 1905-1914", *Slavic Review*, 46, 1987.
Kelly, A., *Mikhail Bakunin: A Study in the Psychology and Politics of Utopianism*, Yale, 1987.
Kenez, P., *Civil War in South Russia, 1918: The First Year of the Volunteer Army*, Berkeley, 1971.
Kenez, P., *Civil War in South Russia, 1919-1920: The Defeat of the Whites*, Berkeley, 1977.
Kenez, P., *The Birth of the Propaganda State*, Cambridge, 1985.
Kennan, G.F., *Russia Leaves the War*, Princeton, 1956.
Kerenski, A.F., *Izdaleka*, Paris, 1922.
Kerensky, A.F., *The Catastrophe: Kerensky's Own Story of the Russian Revolution*, Londra, 1927.
Kerensky, A.F., *The Crucifixion of Liberty*, Londra, 1934.
Kerensky, A.F., *The Kerensky Memoirs: Russia and History's Turning Point*, Londra, 1965.
Ketola, E., „Russkaia revoliuţiia i nezavisimost Finlandii", în *Anatomiia*.
Kin, D., *Denikinşcina*, Leningrad, 1927.
Kingston-Mann, E., Mixter, T. (ed.), *Peasant Economy, Culture, and Politics of European Russia, 1800-1921*, Princeton, 1991.
Kiriuhin, N., *Iz dnevnika voennogo komissara: grajdanskaia voina, 1918-1919 gg.*, Moscova, 1928.
Kirpicinikov, T., „Vosstanie 1-go volînskogo polka v fevrale 1917", *Bîloe*, 27-28, 1917.
Kitaev, M., „Stroitelstvo selskih partiinîh organizaţii v godî grajdanskoi voinî", *Voprosî istorii KPSS*, 7, 1975.
Kleinborg, L., *Istoriia bezrabotiţî v Rossii, 1857-1919 gg.*, Moscova, 1925.
Klier, J., Lambroza, D. (ed.), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge, 1992.
Knei-Paz, B., *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*, Oxford, 1978.
Kniga o golode, Moscova, 1922.
Knijnik, I., „N.P. Poliakov – izdatel «Kapitala» Karla Marksa", *Voprosî istorii*, 6, 1947.
Knox, A., *With the Russian Army, 1914-1917*, 2 vol., Londra, 1921.
Koenker, D.P., *Moscow Workers and the 1917 Revolution*, Princeton, 1981.
Koenker, D.P., „Urbanization and Deurbanization in the Russian Revolution and Civil War", *Journal of Modern History*, 57, 1985.

Koenker, D.P., Rosenberg, W.G., *Strikes and Revolution in Russia, 1917*, Princeton, 1989.

Koenker, D.P., Rosenberg, W.G., Suny, R.G. (ed.), *Party, State and Society in the Russian Civil War: Explorations in Social History*, Bloomington, 1988.

Kokovtsov, conte V.N., *Out of My Past: The Memoirs of Count Kokovtsov*, Stanford, 1935.

Kollontai, A.M., *Iz moei jizni i rabotî*, Moscova, 1974.

Kolonitskii, B., „«Revolutionary Names»: Russian Personal Names and Political Consciousness in the 1920s and 1930s", *Revolutionary Russia*, 6, 1993.

Kolonitskii, B., „Antibourgeois Propaganda and Anti-«Burzhui» Consciousness in 1917", *Russian Review*, 53, 1994.

Kolonitskii, B., „The «Russian Idea» and the Ideology of the February Revolution", manuscris nepublicat.

Koloniţki, B., „A.F. Kerenski i Merejkovskie v 1917 godu", *Literaturnoe obozrenie*, 3, 1991.

Koloniţki, B., „Zagadka Kerenskogo", *Zvezda*, 6, 1994.

Koloniţki, B., „Kult vojdia", manuscris nepublicat.

Korenev, S.A., „Cirezvîceainaia kommissiia po delam bîvşih ministrov", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 7, Berlin, 1922.

Kornakov, P., „Simvolika i ritualî revoliuţii 1917 g.", în *Anatomiia*.

Korolenko, V.G., „Iz dnevnikov 1917-1921 gg.", în *Pamiat. Istoriceskii sbornik*, 2, Paris, 1979.

Korros, A.S., „The Landed Nobility, the State Council and P.A. Stolypin, 1907-1911", în L. Haimson (ed.), *The Politics of Rural Russia*.

Kostiukov, „Kak mî opozdali ko vziatii zimnego dvorţa", *Krasnîi balteeţ*, 6, 1920.

Koţiubinski, A., „Sekret liubvi Grigoriia Rasputina", *Smena*, 2, 9, 16, 23, 27, 29 decembrie 1994.

Kozmin, B., „Molodaia Rossiia", în B. Kozmin, *P.G. Zaicinevski i „Molodaia Rossiia*", Moscova, 1913.

Krasnov, P., „Na vnutrennom fronte", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 1, Berlin, 1922.

Krasnov, P., „Vsevelikoe voisko donskoe", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 5/8, Berlin, 1922-1923.

Krasnov, V., „Iz vospominanii o 1917-1920 gg.", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 8, Berlin, 1923.

Krawchenko, B., *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, New York, 1985.

Krîjanovski, S., *Vospominaniia*, Berlin, 1938.

Kronştadtskii miatej: sbornik statei, vospominanii i dokumentov, Leningrad, 1931.

Krupskaia, N., *Vospominaniia o Lenine*, Moscova, 1968.

Kuromiya, H., *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928-1932*, Cambridge, 1988.

Kuşner, P. (ed.), *Selo viriatno v proşlom i nastoiaşem*, Moscova, 1958.

Lambroza, S., „The Pogroms of 1903-1906", în J.D. Klier şi S. Lambroza (ed.), *Pogroms*.

Laţis, M., *Cirezvîceainîe komissii po borbe s kontrrevoliuţiei*, Moscova, 1921.

Laue, T. von, „A Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia", *Journal of Modern History*, 26, 1954.

Laue, T. von, „Russian Labour between Field and Factory, 1892-1903", *California Slavic Studies*, 3, 1964.
Leggett, G., *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford, 1981.
Lehovich, D., *White Against Red: The Life of General Anton Denikin*, New York, 1974.
Leiberov, I.P., Rudacenko, S.D., *Revoliuţia i hleb*, Moscova, 1990.
Lemke, M.K., *250 dnei v ţarskoi stavke*, Petrograd, 1920.
Lenin, V.I., *Leninskii sbornik*, 39 vol., Moscova-Leningrad, 1924-1980.
Lenin, V.I., *Polnoe sobranie socinenii*, Moscova, 1958-1965 [*PSS*].
Lenin and Gorky: Letters, Reminiscences, Articles, Moscova, 1973.
Leontovitsch, V., *Geschichte des Liberalismus in Russland*, Frankfurt-am-Main, 1957.
Leslie, R., *Reform and Insurrection in Russian Poland*, Londra, 1963.
Letters of Tsar Nicholas and the Empress Marie, ed. E. Bing, Londra, 1937.
Levin, D., *Stormy Petrel*, Londra, 1967.
Lewin, M., *The Making of the Soviet System*, New York, 1985.
Liberman, S., *Building Lenin's Russia*, Chicago, 1945.
Libkneht, V., *Pauki i muhi*, Samara, 1917.
Lieven, D., „The Russian Civil Service Under Nicholas II: Some Variations on the Bureaucratic Theme", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 29, 1981.
Lieven, D., *Russia and the Origins of the First World War*, Londra, 1983.
Lieven, D., *Russia's Rulers Under the Old Regime*, New York, 1989.
Lieven, D., *Nicholas II: Emperor of All the Russias*, Londra, 1993.
Lih, Lars T., *Bread and Authority in Russia 1914-1921*, Berkeley, 1990.
Lincoln, W.B., *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats 1825-1861*, Dekalb, Ill., 1982.
Lincoln, W.B., *Passage Through Armageddon: The Russians in War and Revolution*, New York, 1986.
Lincoln, W.B., *Red Victory: A History of the Russian Civil War*, New York, 1989.
Liubovici, A., „Kak organizovalsia i rabotal narodnîi kommissariat pocit i telegrafov v pervîi period oktiabrskoi revoliuţii", *Proletarskaia revoliuţiia*, 5, 1926.
Lockhart, R.H.B., *Memoirs of a British Agent*, Londra, 1933.
Lockhart, R.H.B., *The Diaries of Sir Robert Bruce Lockhart*, Londra, 1973.
Longley, D.A., „Some Historiographical Problems of Bolshevik Party Unity", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 22, 1974.
Lotman, Iu., „The Decembrists in Daily Life", în Iu. Lotman şi B. Uspenskii, *Semiotics*.
Lotman, Iu., „The Poetics of Everyday Behaviour", în Iu. Lotman şi B. Uspenskii, *Semiotics*.
Lotman, Iu., Uspenskii, B., *The Semiotics of Russian Culture*, Ann Arbor, 1984.
Lukomski, A.F., *Vospominaniia*, 2 vol., Berlin, 1922.
Lunacharsky, A.V., *Revolutionary Silhouettes*, Londra, 1967.
Luţki, E.A., „Krestianskoe vosstanie v Tambovskoi gubernii v 1917 g.", *Istoriceskie zapiski*, 2, 1938.
Lvov-Rogacevski, „Oktiabrskie dni 1905 goda v Harkove", *Katorga i ssîlka*, 19, 1925.
Mace, J., *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*, Cambridge, 1983.
Macey, D.J., „The Land Captains: A Note on their Social Composition, 1889-1913", *Russian History*, 16, 1989.
Macey, D.J., „The Peasant Commune and the Stolypin Reforms: Peasant Attitudes, 1906-14", în R. Bartlett (ed.), *Land Commune*.

Mackenzie Wallace, D., *Russia*, 2 vol., Londra, 1905.
Maiakovski, V., *Polnoe sobranie socinenii*, Moscova, 1955-1961.
Maiski, I., *Demokraticeskaia kontrrevoliuţiia*, Moscova, 1923.
Majstrenko, I., *Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism*, New York, 1954.
Maksakov, V. (ed.), *Partizanskoe dvijenie v Sibiri*, Moscova-Leningrad, 1925.
Male, D., *Russian Peasant Organization Before Collectivization*, Cambridge, 1971.
Maleev, A.F., *Tridţat dnei evreiskogo pogroma v mestecike Krivoe Ozero*, Moscova, 1921.
Malet, M., *Nestor Makhno in the Russian Civil War*, Londra, 1982.
Malia, M., *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812-1855*, Harvard, 1961.
Maliantovici, P.N., „V zimnem dvorţe 25-26 oktiabria 1917 goda", *Bîloe*, 12, 1918.
Malle, S., *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921*, Cambridge, 1985.
Mally, L., „Intellectuals in the Proletkult: Problems of Authority and Expertise", în D.P. Koenker, W.G. Rosenberg şi R.G. Suny (ed.), *Party*.
Mamantov, V.I., *Na gosudarevoi slujbe*, Tallinn, 1926.
Mandel, D., *The Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power*, New York, 1984.
Mandelstam, N., *Hope Abandoned*, Londra, 1974 [Nadejda Mandelştam, *Speranţa abandonată*, traducere de Nicolae Iliescu, Polirom, Iaşi, 2005 – n.tr.].
Mannerheim, C.G.E., *The Memoirs of Marshal Mannerheim*, New York, 1954.
Manning, R.T., *The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government*, Princeton, 1982.
Manning, R.T., „The Zemstvo and Politics, 1904-1914", în T. Emmons şi W. Vucinich (ed.), *The Zemstva*.
Martînov, E.I., *Kornilov: Popîtka voennogo perevorota*, Leningrad, 1927.
Martînov, E.I., *Ţarskaia armiia v fevralskom perevorote*, Leningrad, 1927.
Martov, Iu., *Zapiski soţialdemokrata*, Berlin, 1922.
Maslov, S.S., *Rossia posle cetîreh let revoliuţii*, 2 vol., Paris, 1922.
Massie, R.K., *Nicholas and Alexandra*, Londra, 1968.
Massie, R.K., *The Romanovs: The Final Chapter*, Londra, 1995.
Materialî narodnogo kommissariata iustiţii, 1, Moscova, 1918.
Materialî po statistike Petrograda, 1, Petrograd, 1920.
Matossian, M., „The Peasant Way of Life", în W. Vucinich (ed.), *The Peasant*.
Matthewson, R.W., *The Positive Hero in Russian Literature*, Stanford, 1975.
Mawdsley, E., *The Russian Revolution and the Baltic Fleet: War and Politics, February 1917-April 1918*, Londra, 1978.
Mawdsley, E., *The Russian Civil War*, Londra, 1987.
Maynard, J., *The Russian Peasant and Other Studies*, Londra, 1942.
McAuley, M., *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917-1922*, Oxford, 1991.
McCauley, M. (ed.), *The Russian Revolution and the Soviet State, 1917-1921: Documents*, Londra, 1988.
McClelland, „Utopianism versus Revolutionary Heroism in Bolshevik Policy: The Proletarian Culture Debate", *Slavic Review*, 39, 1980.
McDaniel, T., *Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia*, Berkeley, 1988.

McKean, R.B., *St Petersburg Between the Revolutions: Workers and Revolutionaries, June 1907-February 1917*, New Haven, 1990.
McKenzie, K.E., „Zemstvo Organizations and Their Role within the Administrative Structure", în T. Emmons şi W. Vucinich (ed.), *The Zemstva*.
McNeal, R.H., *Tsar and Cossack, 1855-1914*, New York, 1967.
McNeal, R.H., *Bride of the Revolution: Krupskaya and Lenin*, Ann Arbor, 1972.
Medvedev, R., Starikov, S., *Philip Mironov and the Russian Civil War*, New York, 1978.
Melamed, S.M., „St Paul and Leon Trotsky", *Reflex*, noiembrie 1927.
Melgunov, S.P., *The Red Terror in Russia*, Londra, 1925.
Melgunov, S.P., *Traghediia Admirala Kolceaka*, Belgrad, 1930.
Melgunov, S.P., *The Bolshevik Seizure of Power*, Oxford, 1972.
Mendelson, A.L., *Itogo prinuditelnoi trezvosti i novîe formî pianstva*, Leningrad, 1916.
Meşcerskaia, E., „Trudovoe kreşcenie", *Novîi mir*, 4, 1988.
Meyendorff, J., „Russian Bishops and Church Reform in 1905", în G. Hosking (ed.), *Church*.
Michelson, A., „The Wings of Hypothesis", în *Montage and Modern Life, 1919-1942*, Boston, 1992.
Mikoian, A., *Mîsli i vospominaniia o Lenine*, Moscova, 1970.
Miliukov, P.N., *Istoriia vtoroi russkoi revoliuţii*, Sofia, 1921.
Miliukov, P.N., *Russia Today and Tomorrow*, Londra, 1922.
Miliukov, P.N., *Political Memoirs, 1905-1917*, Ann Arbor, 1967.
Miliukov, P.N., *The Russian Revolution*, 3 vol., Florida, 1987.
Miliutin, V., „Straniţî iz dnevnika", *Prozjektor*, 4, 1924.
Minor, A.S., *Novîe formî pianstva denaturom i spirtosoderjaşcimi jidkostiami*, Moscova, 1915.
Mironov, B., „The Russian Peasant Commune After the Reforms of the 1860s", *Slavic Review*, 44, 1985.
Mixter, T., „Peasant Collective Action in Saratov Province, 1902-1906", în R. Wade şi S. Seregny, *Politics and Society in Provincial Russia: Saratov, 1590-1917*, Columbus, Ohio, 1989.
Mordvinov, A., „Otrîvki iz vospominanii", *Russkaia letopis*, 5, 1923.
Morizet, A., *Chez Lénine et Trotski à Moscou*, Paris, f.d.
Morrison, J.D., „The Church Schools and Seminaries in the Russian Revolution of 1905", în G. Hosking (ed.), *Church*.
Mosse, W.E., „Bureaucracy and Nobility in Russia at the End of the Nineteenth Century", *Historical Journal*, 24, 1981.
Mossolov, A.A., *At the Court of the Last Tsar*, Londra, 1935.
Mstislavsky, S., *Five Days Which Transformed Russia*, Londra, 1988.
Nabokov, K.D., *Ispîtaniia diplomata*, Stockholm, 1921.
Nabokov, V.D., „The Provisional Government", în U.D. Medlin şi S.L. Parsons (ed.), *V.D. Nabokov and the Russian Provisional Government, 1917*, New Haven, 1976.
Najivin, I., *Zapiski o revoliuţii*, Viena, 1921.
Narodnîi komissariat putei soobşceniia za dva goda revoliuţii. Otcet VII-mî vserossiiskomu sezdî sovetov, Moscova, 1919.
Narodnîi pisatel Serghei Terentevici Semionov, Moscova, 1968.
Naumov, A.N., *Iz ustelevşih vospominanii, 1868-1917*, 2 vol., New York, 1954.
Naumov, V., „1923 god: sudba leninskoi alternativî", *Kommunist*, 5, 1991.
Nesterovici-Berg, M.A., *V borbe s bolşevikami*, Paris, 1931.

Neuberger, J., „Stories of the Street: Hooliganism in the Sankt-Petersburg Popular Press, 1900-1905", *Slavic Review*, 48, 1989.

Neuberger, J., *Hooliganism: Crime, Culture and Power in Sankt-Petersburg, 1900-1914*, Berkeley, 1993.

New Economic Policies of Soviet Russia, *The*, Chicago, 1921.

Nikitine, B.V., *The Fatal Years*, Londra, 1938.

Nikolaevsky, B.I., *Power and the Soviet Elite: „The Letter of an Old Bolshevik" and Other Essays*, New York, 1965.

Oberucev, K., *V dni revoliuţii: vospominaniia uceastnika velikoi russkoi revoliuţii 1917 goda*, New York, 1919.

Obolenski, V.A., „Krîm pri Vranghele", *Na ciujoi storone*, 9, 1925.

Obolenski, V.A., *Moia jizn, moi sovremenniki*, Paris, 1988.

Ocerki bîta derevenskoi molodeji, Moscova, 1924.

Odinnadţatîi sezd RKP(b). Stenograficeskii otcet, Moscova, 1922.

Okninski, A., *Dva goda sredi krestian: videnoe, slîşannoe, perejitoe v Tambovskoi gubernii s noiabria 1918 goda do noiabria 1920 goda*, Newtonville, Mass., 1986.

Oktiabrskoe voorujennoe vosstanie v Petrograde: Dokumentî i materialî, ed. G.N. Golikov *et al.*, Moscova, 1957.

O Lenine: sbornik statei i vîstuplenii, Moscova, 1965.

Ordhonikidze, F.K., *Stati i reci*, Moscova, 1956.

Orlovsky, D.T., „State-Building in the Civil War: The Role of the Lower-Middle Strata", în D.P. Koenker *et al.* (ed.), *Party*.

Oskin, D.P., *Hoziaistvennaia rabota 2-oi osoboi armii*, Moscova, 1926.

Oskin, D.P., *Zapiski soldata*, Moscova, 1926.

Oskin, D.P., *Zapiski voenkoma*, Moscova, 1931.

Oskin, D.P., *Vospominaniia o Vladimire Ilice Lenine*, Moscova, 1957.

Owen, T.L., *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855-1905*, Cambridge, 1981.

Padenie ţarskogo rejima, 7 vol., Leningrad, 1924-1927.

Pahman, S.V., *Obîcinoe grajdanskoe pravo v Rossii*, 2 vol., Sankt-Petersburg, 1877, 1879.

Palcinski, P.I., „Poslednîe ceasî vremennogo pravitelstva v 1917 godu", *Krasnîi Arhiv*, 1, 1933.

Paléologue, M., *An Ambassador's Memoirs*, vol. 1, Londra, 1923.

Paley, prinţesa, *Memories of Russia, 1916-1919*, Londra, f.d.

Pallot, J., Shaw, D., *Landscape and Settlement in Romanov Russia, 1613-1917*, Oxford, 1990.

Pamiat: istoriceskii sbornik, Paris, 1981.

Pares, B. (ed.), *Letters of the Tsaritsa to the Tsar*, Londra, 1923.

Pares, B., *My Russian Memoirs*, Londra, 1931.

Pares, B., *The Fall of the Russian Monarchy*, Londra, 1939.

Park, A.G., *Bolshevism in Turkestan, 1917-27*, New York, 1957.

Pascal, P., *En Communisme: Mon journal de Russie, 1918-1921*, Lausanne, 1977.

Pasternak, B., *Stihotvoreniia i poemî*, Moscova-Leningrad, 1965.

Pasternak Slater, Ann (ed. şi trad.), *A Vanished Present: The Memoirs of Alexander Pasternak*, Oxford, 1994.

Paustovsky, K., *Story of My Life*, New York, 1964.

Pavlov, I., *Markovskaia respublika*, Moscova, 1926.

Pearson, R., *The Russian Moderates and the Crisis of Tsarism, 1914-1917*, Londra, 1977.
Pearson, T., *Russian Officialdom in Crisis*, Cambridge, 1990.
Perepiska Nikolaia i Aleksandrî Romanovîh, vol. 5, Moscova-Leningrad, 1927.
Perrie, M., „The Russian Peasant Movement of 1905-1907: Its Social Composition and Revolutionary Significance", *Past and Present*, 57, 1972.
Perrot, M., *Les Ouvriers en grève: France, 1871-1890*, Paris, 1974.
Peşehonov, A.V., „Pered krasnîm terrorom", *Na ciujoi storone*, 2, 1923.
Peşehonov, A.V., „Pervîe nedeli (iz vospominanii russkoi revoliuţii)", *Na ciujoi storone*, 1, 1923.
Peters, „Vospominaniia o rabote v VChK v pervîi god revoliuţii", *Proletarskaia revoliuţiia*, 10, 1924.
Pethybridge, R., *The Social Prelude to Stalinism*, Londra, 1974.
Petrogradskii sovet rabocih i soldatskih deputatov v 1917 godu. Dokumentî i materialî, vol. 1, Sankt-Petersburg, 1993.
Petrov, P.P., *Ot Volghi do Tihogo Okeana v riadah belîh (1918-1922 gg.)*, Riga, 1930.
Petrunkevici, I.I., „Iz zapisok obşcestvennogo deiatelia", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 21, Berlin, 1934.
Piatîi vserossiiskii sezd sovetov rabocih i kazacih deputatov. Stenograficeskii otcet, Moscova, 1918.
Pipes, R., *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Harvard, 1954.
Pipes, R. (ed.), *Revolutionary Russia*, Harvard, 1968.
Pipes, R., *Struve: Liberal on the Left*, Cambridge, Mass., 1970.
Pipes, R., *Russia Under the Old Regime*, Londra, 1982.
Pipes, R., *The Russian Revolution, 1899-1919*, Londra, 1990.
Pipes, R., *Russia Under the Bolshevik Regime, 1919-1924*, Londra, 1994.
Pireiko, A., *Na fronte imperialisticeskoi voinî*, Moscova, 1925.
„Pisma moi k tebe, konecino, istoriceskie", *Voprosî istorii KPSS*, 2, 1991.
Pitcher, H. (ed.), *Witnesses of the Russian Revolution*, Londra, 1994.
Pokrovski, G., *Denikinşcina*, Berlin, 1923.
Poliak, V., „Jutkie dni na Ukraine", *Evreiskaia letopis*, 2, Moscova, 1923.
Polner, T.I., *Jiznennîi put kniazia G.E. Lvova*, Paris, 1932.
Polner, T.I., Obolenskii, V., Turn, S. (ed.), *Russian Local Government During the War and the Union of Zemstvos*, New Haven, 1930.
Polovtsov, gen. P.A., *Glory and Downfall: Reminiscences of a Russian General Staff Officer*, Londra, 1935.
Potresov, A.N., *Posmertnîi sbornik proizvedenii*, Paris, 1937.
Pozner, V., *Dela i dni Petrograda: vospominaniia i razmîşleniia, 1917-1921*, Berlin, 1923.
Pravda o Kronştadte, Praga, 1921.
Protokolî zasedanii vserossiiskogo ţentralnogo ispolnitelnogo komiteta (4 sozîva), Moscova, 1920.
Purişkevici, V.M., *Dnevnik*, Riga, 1924.
Purişkevici, V.M., *Ubiistvo Rasputina*, Paris, f.d.
Pyman, A., *The Life of Alexander Blok*, vol. 2, *The Release of Harmony, 1908-1921*, Oxford, 1980.

Rabinovici, A., „Bolşeviki, nizî i sovetskaia vlast: Petrograd, fevral 1917-iiul 1918", în *Anatomiia*.

Rabinowitch, A., *Prelude to Bolshevism: The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising*, Bloomington, 1968.

Rabinowitch, A., *The Bolsheviks Come to Power: The Revolution of 1917 in Petrograd*, New York, 1978.

Rabinowitch, A., „Maria Spiridonova's «Last Testament»", *Russian Review*, 54, 3, 1995.

Radek, K., *Portretî i pamfletî*, Moscova, 1933.

Radical Worker in Tsarist Russia, *A: The Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov*, ed. R.E. Zelnik, Stanford, 1986.

Radkey, O.H., *The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917*, Cambridge, Mass., 1950.

Radkey, O.H., *The Agrarian Foes of Bolshevism*, New York, 1958.

Radkey, O.H., *The Sickle Under the Hammer: The Russian Socialist Revolutionaries in the Early Months of Soviet Rule*, New York, 1973.

Radkey, O.H., *The Unknown Civil War in Soviet Russia*, Stanford, 1976.

Radzinsky, E., *The Last Tsar: The Life and Death of Nicholas II*, Londra, 1992.

Raeff, M., *Origins of the Russian Intelligentsia: The Eighteenth-Century Nobility*, New York, 1966.

Raeff, M., „The Bureaucratic Phenomena of Imperial Russia", *American Historical Review*, 84, 1979.

Raeff, M., *Understanding Imperial Russia: State and Society in the Old Regime*, Columbia, 1984.

Rakovski, G.N., *V stane belîh (ot Orla do Novorossiiska)*, Constantinople, 1920.

Rakovski, G.N., *Koneţ belîh (ot Dnepra do Bosfora)*, Praga, 1921.

Raleigh, D.J., *Revolution on the Volga: 1917 in Saratov*, Cornell, 1986.

Ramer, S.C., „Traditional Healers and Peasant Culture in Russia, 1861-1917", în E. Kingston-Mann şi T. Mixter (ed.), *Peasant Economy*.

Ransome, A., *Six Weeks in Russia in 1919*, Londra, 1919.

Rapoporta, Iu.K., „Poltora goda v sovetskom glavke", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 2, 1921.

Raskolnikov, F.F., *Kronstadt and Petrograd in 1917*, Londra, 1982.

Raşin, A., „Gramotnost i narodnoe obrazovanie v Rossi v XIX i naceale XX v.", *Istoriceskie zapiski*, 37, 1951.

Raşin, A., *Formirovanie rabocego klassa Rossii*, Moscova, 1958.

Rawson, D., *Russian Rightists and the Revolution of 1905*, Cambridge, 1995.

Read, C., *Culture and Power in Revolutionary Russia*, Londra, 1990.

Reed, J., *Ten Days that Shook the World*, Londra, 1977.

Reisner, L., *Izbrannîe proizvedeniia*, Moscova, 1958.

Reshetar, J., *The Ukrainian Revolution, 1917-1920*, Princeton, 1950.

Resis, A., „*Das Kapital* Comes to Russia", *Slavic Review*, 24, 1970.

Resolutions and Decisions of the Communist Party of the Soviet Union, vol. 2, *The Early Soviet Period*, Toronto, 1976.

Revvoensovet respubliki, Moscova, 1991.

Rieber, A., „Landed Property, State Authority, and Civil War", *Slavic Review*, 47, 1988.

Rieber, A., „The Sedimentary Society", în E. Clowes *et al.* (ed.), *Between Tsar and People*.

Rigby, T.H., *Lenin's Government: Sovnarkom, 1917-1922*, Cambridge, 1979.

Rigby, T.H., *Political Elites in the USSR: Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev*, Aldershot, 1990.

Rittikh, A.A., *Krestianskoe pravoporiadok*, Sankt-Petersburg, 1902.

Robbins, R., *Famine in Russia, 1891-1892*, New York, 1975.

Robbins, R., *The Tsar's Viceroys: Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire*, Cornell, 1987.

Robbins, R., „His Excellency the Governor: The Style of Russian Provincial Government at the Beginning of the Twentieth Century", în *Imperial Russia, 1700-1917: State, Society, Opposition*, de Kalb, Ill., 1988.

Robinson, G.T., *Rural Russia Under the Old Regime*, Londra, 1932.

Rodzianko, M.V., *The Reign of Rasputin: An Empire's Collapse*, Londra, 1927.

Rogger, H., „Russian Ministers and the Jewish Question, 1881-1917", *California Slavic Studies*, 8, 1975.

Rogger, H., *Russia in the Age of Modernization and Revolution, 1881-1917*, Londra, 1983.

Rogger, H., *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*, Berkeley, 1986.

Rojdestvenski, V.A., *Straniţî jizni: iz literaturnîh vospominanii*, Moscova, 1974.

Rolland, R., *Journal des années de guerre*, Paris, 1952.

Romanov, marele duce A.M., *Once a Grand Duke*, Londra, 1932.

Romanov, marele duce G.K., *V mramornom dvorţe*, New York, 1955.

Roobol, W.H., *Tsereteli – A Democrat in the Russian Revolution: A Political Biography*, Haga, 1976.

Rorlich, A.-A., *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford, 1986.

Rosenberg, W.G., „The Russian Municipal Duma Elections of 1917: A Preliminary Computation of Returns", *Soviet Studies*, 21-2, 1969.

Rosenberg, W.G., *Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917-1921*, Princeton, 1974.

Rosenberg, W.G., „Russian Labor and Bolshevik Power: Social Dimensions of Protest in Petrograd after October", *Slavic Review*, 44, 1985.

Rosenberg, W.G., „The Social Background to Tsektran", în D.P. Koenker, W.G. Rosenberg şi R.G. Suny (ed.), *Party*.

Rosenberg, W.G., „Social Mediation and State Construction(s) in Revolutionary Russia", *Social History*, 19, 2, 1994.

Rougle, C., „The Intelligentsia in Russia, 1917-1918", în Nils A. Nilsson (ed.), *Art, Society, Revolution: Russia, 1917-1918*, Stockholm, 1979.

RPG: vezi *Russian Provisional Government*.

Rudnev, S., *Pri vecernîh ogniah: vospominaniia*, Newtonville, Mass., 1978.

Ruhl, A., *New Masters of the Baltic*, New York, 1921.

Russian Provisional Government 1917, *The: Documents*, ed. R.G. Browder şi A.F. Kerensky, 3 vol., Stanford, 1961 [*RPG*].

Russian Schools and Universities in the World War, New Haven, 1929.

Russkaia revoliuţiia glazami petrogradskogo cinovnika. Dnevnik 1917-1918, Oslo, 1986.

Sablinsky, W., *The Road to Bloody Sunday: Father Gapon and the St Petersburg Massacre of 1905*, Princeton, 1976.

Sakwa, R., *Soviet Communists in Power: A Study of Moscow During the Civil War, 1918-1921*, Londra, 1988.

Salisbury, H.E., *Black Night, White Snow: Russia's Revolutions, 1905-1917*, New York, 1978.
Samuel, M., *Blood Accusation*, Londra, 1966.
Sapronov, T., *Iz istorii rabocego dvijeniia*, Newtonville, Mass., 1976.
Saunders, D., *Russia in the Age of Reaction and Reform*, Londra, 1992.
Savinkov, B.S., *K delu Kornilova*, Paris, 1919.
Sazonov, J.D., *How the War Began in 1914*, Londra, 1925.
Schapiro, L., *The Origin of the Communist Autocracy: Political Opposition in the Soviet State, First Phase, 1917-1922*, Londra, 1977.
Schapiro, L., „The Political Thought of the First Provisional Government", în R. Pipes (ed.), *Revolutionary Russia*.
Scherr, B., „Notes on Literary Life in Petrograd, 1918-22: A Tale of Three Houses", *Slavic Review*, 36, 1977.
Scherrer, J., „Les Écoles du parti de Capri et de Bologne: La formation de l'intelligence du parti", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 19, 1978.
Schweitzer, V., *Tsvetaeva*, Londra, 1988.
Seifullina, L., „Mujiţkii skaz o Lenine", *Krasnîi nov*, 1, 1924.
Seleţkii, V., „Obrazovanie Partii Pogressistov", *Vestnik moskovskogo gosudarstvennogo universiteta*, *Istoriceskaia Seriia*, 5, 1970.
Semionov, S.T., „Legko li u nas vîdeliatsia iz obşcinî?", *Sovremennik*, 5-6, 1911.
Semionov, S.T., *Vospominaniia o L.N. Tolstogo*, Sankt-Petersburg, 1912.
Semionov, S.T., „Novîe hoziaeva", *Sovremennik*, 10, 1913.
Semionov, S.T., *Dvadţat piat let v derevne*, Petrograd, 1915.
Semionov, S.T., „Obnovlenie cernozema", *Russkaia mîsl*, 2 şi 4, 1917.
Senn, A., *The Emergence of Modern Lithuania*, Princeton, 1959.
Serebrennikov, A., *Ubiistvo Stolîpina: svidetelstva i dokumentî*, New York, 1986.
Seregny, S.J., „Peasants and Politics: Peasant Unions During the 1905 Revolution", în E. Kingston-Mann şi T. Mixter (ed.), *Peasant Economy*.
Seregny, S.J., *Russian Teachers and Peasant Revolution: The Politics of Education in 1905*, Bloomington, 1989.
Serge, V., *La Ville en danger: Petrograd l'an II de la révolution*, Paris, 1924.
Serge, V., *Memoirs of a Revolutionary, 1901-1941*, Oxford, 1967.
Serge, V., *L'an I de la révolution*, Paris, 1971.
Serge, V., Sedova, N.S., *The Life and Death of Leon Trotsky*, Londra, 1973.
Service, R., *The Bolshevik Party in Revolution: A Study in Organizational Change, 1917-1923*, Londra, 1979.
Service, R., *Lenin: A Political Life*, 3 vol., Londra, 1985, 1991, 1995.
Seton-Watson, H., *The Russian Empire, 1801-1917*, Oxford, 1967.
Shanin, T., *The Awkward Class*, Oxford, 1972.
Shanin, T., *Russia as a „Developing Society"*, vol. 1, *The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century*, Londra, 1985.
Shanin, T., *Russia, 1905-7: Revolution as a Moment of Truth*, vol. 2, *The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century*, Londra, 1986.
Shentalinsky, V., *The KGB's Literary Archive*, Londra, 1995.
Shevelov, G., „The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900-1941)", *Harvard Ukrainian Studies*, 10, 1986.
Shklovsky, V., *Sentimental Journey*, Ithaca, 1970.

Shlapentokh, D., „The Images of the French Revolution in the February and Bolshevik Revolutions", *Russian History*, 16-1, 1989.

Shliapnikov, A., *On the Eve of 1917: Reminiscences from the Revolutionary Underground*, Londra, 1982.

Shub, D., „Kropotkin and Lenin", *Russian Review*, 12, 1953.

Shub, D., *Lenin*, Londra, 1966.

Sidorov, A.L., *Revoliuţionnoe dvijenie v armii i flote v godî pervoi mirovoi voinî 1914-fevr. 1917*, Moscova, 1966.

Sidorov, A.L., *Ekonomiceskoe polojenie Rossii v godî pervoi mirovoi voinî*, Moscova, 1973.

Siegelbaum, L.H., *The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914-1917: A Study of the War-Industry Committees*, Londra, 1983.

Silver, B., *The Russian Workers' Own Story*, Londra, 1938.

Simanovich, A., *Rasputine*, Paris, 1930.

Simms, J.Y., „The Famine and the Radicals", în E.H. Judge şi J.Y. Simms (ed.), *Modernization*.

Simms, J.Y., „The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View", *Slavic Review*, 36, 1977.

Simms, J.Y., „The Crop Failure of 1891: Soil Exhaustion, Technological Backwardness, and Russia's «Agrarian Crisis»", *Slavic Review*, 41, 1982.

Simon, G., „Church, State and Society", în G. Katkov *et al.* (ed.), *Russia Enters the Twentieth Century*, Londra, 1971.

Sinegub, A., „Zaşcita zimnego dvorţa v den' 25 oktiabria 1917", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 4, 1922.

Skobţev, D.E., *Tri goda revoliuţii i grajdanskoi voinî na kubanî*, Paris, f.d.

Slomka, J., *From Serfdom to Self-Government: Memoirs of a Polish Village Mayor*, Londra, 1941.

Smith, S.A., *Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917-1918*, Cambridge, 1983.

Smitten, B.N., „Poslednîi vremenşcik poslednego ţaria. Materialî cirezvîceainoi sledstvennoi komissii vremennogo pravitelstva o Rasputine i razlojenii samoderjaviia", *Voprosî istorii*, 10, 12, 1964; 1, 2, 1965.

Sokolov, B.F., „Zaşcita vserossiiskogo ucireditelnogo sobraniia", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 12, 1924.

Sokolov, B.F., *The White Nights: Pages from a Russian Doctor's Notebook*, Londra, 1959.

Sokolov, Iu.V., „Aleksei Alekseevici Brusilov", *Voprosî istorii*, 11, 1988.

Sokolov, K.N., *Pravlenie ghenerala Denikina (iz vospominanii)*, Sofia, 1921.

Sokolov, N.A., *Ubiistvo ţarskoi semi*, Paris, 1925.

Solomon, G.A., *Sredi krasnîh vojdei: Licinoe perejitoe i videnoe na sovetskoi slujbe*, 2 vol., Paris, 1930.

Some Notes on Social Conditions in Soviet Russia, Londra, 1925.

Sorokin, P., *Sovremennoe sostoianie Rossii*, Praga, 1922.

Sorokin, P., *Leaves from a Russian Diary*, New York, 1924.

Sorokin, P., *Celovek, ţivilizaţiia, obşcestvo*, Moscova, 1992.

Speranski, „Narodnîe zasedateli", *Proletarskaia revoliuţiia i pravo*, 5, 1918.

Spiridonova, L., „Gorky and Stalin. (According to New Materials from A.M. Gorky's Archive)", *Russian Review*, 54, 3, 1995.

Spiridovitch, A., *Les Dernières Années de la cour de Tsarskoe Selo*, 2 vol., Paris, 1928-1929.

Spring, D.W., „Russia and the Coming of War", în R.J.W. Evans şi H. Pogge von Strondmann (ed.), *The Coming of the First World War*, Oxford, 1988.

Stalin's Letters to Molotov, ed. L.T. Lih, O.V. Naumov şi O.V. Khlevniuk, New Haven, 1995.

Stankevici, V., *Vospominaniia, 1914-19 g.*, Berlin, 1920.

Starţev, V.I., „Voenno-revoliuţionnîi komitet i krasnaia gvardiia", în *Oktiabrskoe voorujennoe vosstanie v Petrograde: sbornik statei*, Moscova-Leningrad, 1957.

Starţev, V.I., *Ocerki po istorii Petrogradskoi krasnoi gvardii i rabocei miliţii*, Moscova-Leningrad, 1965.

Steinberg, I.N., *In the Workshop of the Revolution*, New York, 1953.

Steinberg, M.D., Khrustalev, V.M., *The Fall of the Romanovs: Political Dreams and Personal Struggles in a Time of Revolution*, New Haven, 1995.

Steklow, G., *Mikhail Bakunin*, Stuttgart, 1913.

Stepniak (Kravchinskii), S.M., *The Russian Peasantry: Their Condition, Social Life, and Religion*, Londra, 1905.

Stepun, F., *Bîvşee i nesbîvşeesia*, 2 vol., New York, 1956.

Sternheimer, S., „Administering Development and Developing Administration: Organizational Conflict in Tsarist Bureaucracy, 1906-1914", *Canadian-American Slavic Studies*, 9, 1975.

Stites, R., *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism, 1860-1930*, Princeton, 1978.

Stites, R., *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*, Oxford, 1989.

Stites, R., „Iconoclastic Currents in the Russian Revolution: Destroying and Preserving the Past", în A. Gleason *et al.* (ed.), *Bolshevik Culture*.

Stojko, W., „Ukrainian National Aspirations and the Russian Provisional Government", în T. Hunczak (ed.), *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*, Harvard, 1977.

Stolypine, A., *L'Homme du dernier tsar*, Paris, 1931.

Stone, N., *The Eastern Front, 1914-1917*, Londra, 1978.

Stone, N., *Europe Transformed, 1878-1918*, Londra, 1983.

Struktura i sostav organov VSNKh v ţentre i na mestah v 1921 g., Moscova, 1922.

Strumilin, S.G., „Projitocinoi minimum i zarabotki cernorabocih v Petrograde", *Statistika truda*, 2-3, 1918.

Strumilin, S.G., „Biudjet moskovskogo rabocego", *Statistika truda*, 1-4, 1919.

Strumilin, S.G., *Zarabotnaia plata i proizvoditelnost truda v russkoi promîşlennosti v 1913-1922 gg.*, Moscova, 1923.

Strumilin, S.G., *Izbrannîe proizvedeniia*, vol. 1, Moscova, 1963.

Struve, P.B., „My Contacts and Conflicts with Lenin", *Slavic Review*, 12, 1933-1934.

Struve, P.B., „Velikaia Rossia: iz razmîşlenii o probleme russkogo mogucestva", *Russkaia mîsl*, 28, 1908.

Stulov, P.M., „Pervîi pulemetnîi polk i iiulskie dni 1917 g.", *Krasnaia letopis*, 3, 1930.

Suhr, G., *1905 in St Petersburg: Labor, Society and Revolution*, Stanford, 1989.

Sukhanov, N.N., *The Russian Revolution: A Personal Record*, ed. J. Carmichael, Princeton, 1984.

Suny, R.G., *The Baku Commune, 1917-18*, Princeton, 1972.

Suny, R.G., *The Making of the Georgian Nation*, Indiana, 1988.

Suny, R.G., „Nationality and Class in the Revolutions of 1917: A Re-examination of categories", în N. Lampert şi G. Rittersporn (ed.), *Stalinism: Its Nature and Aftermath*, Londra, 1992.
Suny, R.G., *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford, 1993.
Suvorin, B., *Za rodinoi: gheroiceskaia epoha dobrovolceskoi armii*, Paris, 1922.
Svobodov, A., „A.M. Gorki i studenceskoe dvijenie 1901 goda. (Po delam arhiva Nijegorodskogo gubernskogo jandarmskogo upravleniia)", *Katorga i ssîlka*, 6, 1927.
Swietochowski, T., *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, 1988.
Swift, A., „Kulturnoe stroitelstvo ili kulturnaia razruha? (Nekotorîe aspektî teatralnoi jizni Petrograda i Moskvî v 1917 g.)", în *Anatomiia*.
Szamuely, T., *The Russian Tradition*, Londra, 1988.
Szeftel, M., *The Russian Constitution of April 23, 1906*, Bruxelles, 1976.
Şabanov, V., „Kratkii Biograficeskii Ocerk", manuscris nepublicat.
Şapovalov, A.I., *Po doroghe k marksismu: vospominaniia rabocego revoliuţionera*, Moscova, 1922.
Şehtman, I.B., *Pogromî dobrovolceskoi armii na Ukraine*, Berlin, 1932.
Şliapnikov, A., *Semnadsatîi god*, 4 vol., Petrograd, 1923.
Şub, D., „Maksim Gorki i kommunisticeskaia diktatura", *Mostî*, 1, 1958.
Şulghin, V.V., *Dni*, Leningrad, 1926.
Şulghin, V.V., *1920 god*, Leningrad, 1927.
Tager, A.B., *The Decay of Czarism: The Beiliss Trial*, Philadelphia, 1935.
Taneeva (Vîrubova), A., *Straniţî iz moei jizni*, Berlin, 1923.
Taylor, R., *The Politics of the Soviet Cinema, 1917-1929*, Cambridge, 1979.
The Debate on Soviet Power: Minutes of the All-Russian Central Committee of Soviets, Second Convocation, October 1917-January 1918, ed. J. Keep, Oxford, 1979.
The Diaries of Theodor Herzl, ed. Marvin Lowenthal, Londra, 1958.
Tîrkova-Williams, A.V., *Na putiah k svobode*, New York, 1952.
Tîrkova-Williams, A.V., *To, cego bolşe ne bîdet*, Paris, f.d.
Tkacev, P., *Izbrannîe socineniia na soţialno-politiceskie temî*, Moscova, 1932.
Toller, E., *Which World? Which Way?*, Londra, 1931.
Tolstoi, L.N., *Pisma L.N. Tolstogo, 1848-1910 gg.*, Moscova, 1910.
Tolstoi, L.N., *Pisma L.N. Tolstogo k jene, 1862-1910 gg.*, Moscova, 1915.
Tretii vserossiiskii sezd professionalnîh soiuzov, Moscova, 1921.
Trifonov, I., *Klassî i klassovaia borba v SSSR v naceale NEPa*, Leningrad, 1964.
Trotsky, L.D., *My Life*, Harmondsworth, 1975.
Trotsky, L.D., *The History of the Russian Revolution*, trad. M. Eastman, Londra, 1977.
Trotsky, L.D., *How the Revolution Armed*, în *The Military Writings and Speeches of Leon Trotsky*, 5 vol., trad. B. Pearce, Londra, 1979 [*HRA*].
Troţki, L.D., *O Lenine*, Moscova, 1924.
Troţki, L.D., *Socineniia*, Moscova, 1925-1927.
Troţki, L.D., *Stalinskaia şkola falsifikaţii*, Berlin, 1932.
Troţki, L.D., *Dnevniki i pisma*, ed. Iu.G. Felştinski, New Jersey, 1986.
Troyat, H., *Tolstoy*, Harmondsworth, 1980.
Troyat, H., *Gorky*, Londra, 1991.
Trotsky Papers, *The*, ed. J.M. Meijer, 2 vol., Haga, 1964, 1971.
Trubeţkaia, O., *Kniaz S.N. Trubeţkoi (vospominaniia sestrî)*, New York, 1953.

Trudî ţentralnogo statisticeskogo upravleniia, 7, 1, Moscova, 1921.
Tsvetaeva, M., *Selected Poems*, trad. D. McDuff, Newcastle, 1987.
Tucker, R.C., *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941*, New York, 1990.
Tugan-Baranovsky, M.I., *The Russian Factory in the Nineteenth Century*, Homeward, Ill., 1970.
Tumarkin, N., *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*, Cambridge, Mass., 1983.
Ţarev, B., *Samoucika pisatel S.T. Semionov*, Moscova, 1925.
Ţereteli, I.G., *Vospominaniia o fevralskoi revoliuţii*, 2 vol., Haga, 1963.
Ţîtovici, N., *Selskoe obşcestvo kak organ mestnogo upravleniia*, Kiev, 1911.
Ţvetaeva, M., *Stihotvorenie i poemî*, 5 vol., New York, 1982.
Ulam, A., *The Bolsheviks*, New York, 1965.
Upton, A., *The Finnish Revolution, 1917-1918*, Minneapolis, 1980.
Urussov, S.D., *Memoirs of a Russian Governor*, Londra, 1908.
Ustrialov, N.I., *V borbe za Rossiiu*, Harbin, 1920.
Uustalu, E., *The History of the Estonian People*, Londra, 1952.
Vaisberg, R.E., *Denghi i ţenî (podpolnîi rînok v period „Voennogo Kommunizma")*, Moscova, 1925.
Valentinov, A.A., „Krîmskaia epopeia (po dnevnikam uceastnikov i po dokumentam", *Arhiv russkoi revoliuţii*, 5, 1922.
Valentinov, N., „Cernîşevski i Lenin", *Novîi jurnal*, 26, 1951.
Valentinov, N., *Encounters with Lenin*, Londra, 1968.
Valentinov, N., *Novaia ekonomiceskaia politika i krizis partii posle smerti Lenina. Godî rabotî v VSNKh vo vremia NEP: vospominaniia*, Stanford, 1971.
Valentinov, N., *Maloznakomîi Lenin*, Paris, 1972.
Varneck, E., Fisher, H. (ed.), *The Testimony of Kolchak and Other Siberian Materials*, Stanford, 1935.
Vasileva, D.Iu., „Russkaia pravoslavnaia ţerkov i sovetskaia vlast v 1912-27 gg.", *Voprosî istorii*, 8, 1993.
Venturi, F., *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, New York, 1960.
Verner, A., *The Crisis of Russian Autocracy: Nicholas II and the 1905 Revolution*, Princeton, 1990.
Verţinski, E.A., *God revoliuţii: vospominaniia ofiţera generalnogo ştaba za 1917-18 gg.*, Tallinn, 1929.
Vladimirova, V., *Kontrrevoliuţiia v 1917 g. (Kornilovşcina)*, Moscova, 1924.
Voeikov, V.N., *S ţarem i bez ţaria*, Helsingfors, 1936.
Vogel, L. (ed.), *Alexander Blok: An Anthology of Essays and Memoirs*, Ann Arbor, 1982.
Voline, *The Unknown Revolution*, New York, 1975.
Volkogonov, D., *Stalin: Triumph and Tragedy*, Londra, 1992.
Volkogonov, D., *Lenin: Life and Legacy*, Londra, 1994.
Vorobei, K., *Odin za vseh, vse za odnogo*, Leningrad, 1961.
Voronov, D.N., „Analiz derevenskogo alkogolizma i samogonnogo promîsla", *Voprosî narkologhii*, 1, Moscova, 1926.
Vserossiiskoe ucireditelnoe sobranie, Moscova-Leningrad, 1930.
Vtoroi vserossiiskii sezd sovetov rabocih i soldatskih deputatov, Moscova, 1957.
Vucinich, W. (ed.), *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford, 1968.
Wade, R., *The Russian Search for Peace, February-October 1917*, Stanford, 1969.
Wade, R., *Red Guards and Workers' Militias in the Russian Revolution*, Stanford, 1984.

Waldron, P., „Religious Toleration in Late Imperial Russia", în O. Crisp şi L. Edmondson (ed.), *Civil Rights in Imperial Russia*, Oxford, 1989.

War, Revolution, and Peace in Russia: The Passages of Frank Golder, 1914-1927, ed. T. Emmons şi B. Patenaude, Stanford, 1992.

Wcislo, F.W., „Bureaucratic Reform before World War I", *Russian History*, 16, 1989.

Weber, G., Weber, H., *Lenin: Life and Works*, Londra, 1980.

Weinberg, R., „The Pogrom of 1905 in Odessa: A Case Study", în J. Klier şi D. Lambroza (ed.), *Pogroms*.

Weissman, B., *Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia*, Stanford, 1974.

Weissman, N., „Rural Crime in Tsarist Russia: the Question of Hooliganism", *Slavic Review*, 37, 1978.

Weissman, N., *Reform in Tsarist Russia: the State Bureaucracy and Local Government, 1900-9*, New Brunswick, 1981.

Weissman, N., „Regular Police in Tsarist Russia, 1900-1914", *Russian Review*, 20, 1985.

Weissman, N., „Policing the NEP Countryside", în S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch şi R. Stites (ed.), *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, Indiana, 1991.

Wells, H.G., *Russia in the Shadows*, Londra, 1920.

Wheatcroft, S.G., „Crises and the Condition of the Peasantry in Late Imperial Russia", în E. Kingston-Mann şi T. Mixter (ed.), *Peasant Economy*.

Wheeler-Bennett, J., *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, New York, 1938.

Whelan, H.W., *Alexander III and the State Council*, New Brunswick, 1982.

White, D.D.F., *The Growth of the Red Army*, Princeton, 1944.

White, J.A., *The Diplomacy of the Russo-Japanese War*, Princeton, 1964.

White, J.D., „The Kornilov Affair: A Study in Counter-Revolution", *Soviet Studies*, 20, 1968.

Wilcox, E.H., *Russia's Ruin*, Londra, 1919.

Wildman, A., *The Making of a Workers' Revolution: Russian Social Democracy, 1891-1903*, Stanford, 1967.

Wildman, A., *The End of the Russian Imperial Army*, 2 vol., Princeton, 1980, 1987.

Wilton, R., *Russia's Agony*, Londra, 1918.

Wilton, R., *Last Days of the Romanovs*, Londra, 1920.

Witte, S.I., *The Memoirs of Count Witte*, trad. şi ed. S. Harcave, Londra, 1990.

Wolfe, B.D., *The Bridge and the Abyss: The Troubled Friendship of Maxim Gorky and V.I. Lenin*, Londra, 1967.

Wolfe, B.D., „Autocracy Without an Autocrat", în *Revolution and Reality: Essays on the Origin and Fate of the Soviet System*, Chapel Hill, 1981.

Worobec, C.D., „Victims or Actors? Russian Peasant Women and Patriarchy", în E. Kingston-Mann şi T. Mixter (ed.), *Peasant Economy*.

Wortman, R., *The Crisis of Russian Populism*, Cambridge, 1967.

Wortman, R., „Moscow and Petersburg: The Problems of Political Center in Tsarist Russia, 1881-1914", în S. Wilentz (ed.), *Rites of Power: Symbolism, Ritual, and Politics Since the Middle Ages*, Philadelphia, 1985.

Wortman, R., „Invisible Threads: The Historical Imagery of the Romanov Tercentenary", *Russian History*, 16, 2-4, 1989.

Wortman, R., *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Princeton, 1995.

Woytinsky, W.S., *Stormy Passage*, New York, 1961.

Wrangel, N., *From Serfdom to Bolshevism: The Memoirs of Baron N. Wrangel*, Londra, 1927.

Wrangel, P.N., *The Memoirs of General Wrangel*, Londra, 1929.

Yaney, G., *The Systematization of the Russian Government*, Urbana, 1973.

Yaney, G., *The Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia, 1801-1930*, Urbana, 1982.

Yodfat, A.Y., „The Closure of Synagogues in the Soviet Union", în *Soviet Jewish Affairs*, 3, 1973.

Zaionchkovsky, P.A., *The Russian Autocracy Under Alexander III*, Gulf Breeze, 1976.

Zaioncikovski, P.A., *Pravitelstvennîi apparat: samoderjavnoi Rossii v XIX v.*, Moscova, 1977.

Zelnik, R.E., *Labor and Society in Tsarist Russia: The Factory Workers of St Petersburg, 1855-90*, Stanford, 1971.

Zelnik, R.E., „Russian Bebels: an Introduction to the Memoirs of Semen Kanatchikov and Matvei Fischer", *Russian Review*, 3-4, 1976.

Zelnik, R.E., „The Fate of a Russian Bebel: Semen Ivanovich Kanatchikov, 1905-1940", *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, 1105, Pittsburgh, 1995.

Zeman, Z. (ed.), *Germany and the Revolution in Russia, 1915-1918*, Londra, 1958.

Zenzinov, V., *Deserted: The Story of the Children Abandoned in Soviet Russia*, Londra, 1931.

Zenzinov, V., „Fevralskie dni", *Novîi jurnal*, 34-3, 1953.

Zenzinov, V., *Perejitoe*, New York, 1953.

Zinoviev, G.E., „Lenin i iiulskie dni", *Proletarskaia revoliuţiia*, 8-9, 1927.

Zinoviev, G.E., *Socineniia*, Leningrad, 1923-1929.

Ziv, G., *Troţki: po licinîm vospominaniiam*, New York, 1921.

Zozulia, *Ţar (cerez god)*, Petrograd, 1918.

Indice*

Abaza, A.A. 67-68, 170
ABC-ul comunismului 667
abhazi 640
Acinsk 592
Adunarea Constituantă 103 n. , 220, 337-338, 340-341, 345, 350-352, 354-355, 390, 419, 427, 429, 458, 467, 487 n. , 499, 508, 515, 521-524, 526, 529, 531, 531 n. , 555, 604, 679, 681, 723-724; alegerile pentru 463-465; desfiinţarea 467-473
adunări ale ţăranilor 345
Adunările Extraordinare ale Reprezentanţilor din Fabrici şi Uzine 562-564
Afganistan, afgani 631, 676
Ahmatova, Anna 701
Aksakov, Konstantin 107, 110
Akselrod, Pavel 148, 151, 153 n. , 161, 163, 215
Albi, armatele Albilor 83, 286 n. , 332, 423, 458, 474, 482, 498, 504-531, 537-541, 545, 553, 573 n. , 575, 577, 578 n. , 582, 585-612, 620, 626-627, 632, 634-635, 642-645, 677, 681-682, 725, 727-728; erorile strategice 513, 587, 594, 596; originile mişcării 418, 504-505; psihologia şi imaginea vechiului regim 506-507, 515-516, 518, 612; slăbiciunile politice 513-518, 531, 589-591, 597-599, 603, 612, 642-644; şi Aliaţii 518-520, 531, 585-587, 591, 595, 598, 603; şi pogromurile antievreieşti 607-610; şi răzbunarea pentru revoluţie 504, 510, 518, 526. *Vezi şi* Armata Voluntarilor, războiul civil, Teroarea Albă
Aleksandr Mihailovici, mare duce 45-46
Aleksandra Fedorovna, ţarină 38, 52-55, 198, 266, 274, 279, 281, 283-284, 326, 439, 574; celebrarea tricentenarului dinastiei Romanov 34-36, 41, 52; „domnia" (1915-1917) 54, 272-274, 276, 278; influenţa asupra lui Nicolae al II-lea 54, 231, 270-274, 276, 278, 280, 284; lipsa de popularitate 52-54; şi fiul Aleksis 52, 54-55; şi Rasputin 49, 52, 55, 57-61, 229, 272-273, 276; ultimele zile şi asasinarea (1918) 574-577; zvonurile despre scandaluri sexuale 278
Aleksandrovici, V.A. 571
Alekseev, M.V., general 179-180, 266, 276-277, 282, 318, 324-326, 339, 378-379, 409, 416-418, 504-505, 507-508, 513
Aleksei Mihailovici, ţar 37
Aleksis, ţarevici 36, 38, 52, 54, 56-57, 319, 325-327, 576, 625
Alexandru I, ţar 138
Alexandru al II-lea, ţar 36-37, 66-68, 80, 102, 150-151, 154, 156, 230-231, 310, 331
Alexandru al III-lea, ţar 37-38, 44-46, 52, 68, 71, 77-80, 87, 151, 201 n. , 299, 373, 404, 442
alfabetizare 112, 542, 705
Alliluev, Serghei 400
Allilueva, Nadejda 400 n. , 711

American Relief Administration (ARA) 696-697
Andreev, Nikolai 570
Anet, Claude 309, 391
Antonov, Aleksandr/Răscoala lui Antonov 558, 674-675, 677-678, 685, 687
Antonov-Ovseenko, Vladimir 288-289, 419, 423, 440, 449-450, 675-676, 717
aprovizionarea cu hrană şi rechiziţia de alimente 290-292, 297, 545, 548-549, 551-552, 554-561, 653, 673-674
Arakceev, Aleksei, conte 649
Ardaşev, Viktor 569
Arhanghelsk 519, 519-520, 581, 587, 587 n.
Armand, Inessa 364-365, 664
armata imperială rusă 79-85, 252-266; apelul la modernizare 82-85; locul în cadrul sistemului de guvernare 79-80; ofiţerii şi structura de comandă 81-82, 256-258, 260-261; revoltele 81-82, 192, 262-263, 301-304, 388; revoluţia în cadrul 260-262, 355-357, 379, 385-388; UNITĂŢI MILITARE: Armata I 254; Armata a II-a 254, 258-259; Armata a III-a 263; Armata a V-a 388; Armata a VII-a 388; Armata a VIII-a 253-254, 409; Armata a XI-a 389; Armata a XIV-a 84; Batalionul de Biciclişti 450; Batalionul de Femei al Morţii 384, 389; Batalionul 6 Geniu 303; Brigada 4 Puşcaşi 252; Corpul 3 Cavalerie 411-412; Corpul 33 de armată 388; Divizia 1 a cazacilor de pe Don 417; Divizia 3 Infanterie 406; Divizia Sălbatică 411, 417; Dragonii Imperiali 602; Gărzile Imperiale 33-34, 80, 83, 277, 325, 642; Regimentul 1 Mitraliori 370-371, 391-394; Regimentul 176 395, 398; Regimentul 181 Infanterie 293; Regimentul 443 Infanterie 406; Regimentul 444 Infanterie 406; Regimentul (de rezervişti) Finlanda 300, 303-304, 314, 384, 358, 680; Regimentul din Tver 83; Regimentul Lituanian 303-304; Regimentul Moscova 303, 358; Regimentul Pavlovski 301-302, 358, 397; Regimentul de Gardă Preobrajenski 46, 64, 80, 186, 303-304, 311; Regimentul Semenovski 206, 301; Regimentul Tekinski 506; Regimentul Volinski 301-303, 311. *Vezi şi* Armata Roşie, soldaţi
„Armata Mâncării" 557-558
Armata Roşie 83, 261, 274, 423, 436, 481, 489-490, 509-513, 515-516, 519-520, 522, 525, 527-528, 532-544, 558-559, 571, 577, 579, 586-612 *passim*, 626, 628-631, 634, 637-638, 640, 644, 647, 649, 651, 675, 691, 699, 706; bolile, maladiile şi răniţii 540; dezertarea 541, 594-595, 600; educaţia 542-543; foştii ofiţeri ţarişti 533-536; Opoziţia Militară 534-536, 593-594 n. , 596 n. , 671, 709, 729-730; problemele cu aprovizionarea 539-540, 595; recrutările în masă 536-539; ţăranii dezertori revin în 600-601, 627; UNITĂŢI MILITARE: Armata I Roşie 528, Armata a II-a Roşie 573 n. , 646; Armata a III-a Roşie 587, 646; Armata a IV-a Roşie 527; Armata a VII-a Roşie 604; Armata a XI-a Roşie 638, 640; Armata din Taman 509 n. ; Brigada Letonă de Puşcaşi 465, 468, 533, 571, 600, 602; Corpul I Cavalerie al Armatei Roşii 602; Divizia a III-a 595; Divizia 219 Puşcaşi Domaşki 527; Grupul de Armate din Est 527-528; Regimentul Krasnokutsk 527; Regimentul Kurilovo 527; Regimentul Novouzensk 527; Regimentul Pugaciov 527. *Vezi şi* armata imperială rusă
Armata Siberiană 528, 588
Armata Voluntarilor 418, 546 n. , 504-513 *passim*, 516-520, 579 n. , 594, 602, 608; „Marşul pe gheaţă" 509-511, 513, 608
armatele de muncă 646, 649-650. *Vezi şi* muncă silnică
Armenia, armeni 33, 93, 96, 98, 101, 103, 350-351, 581, 638-641, 713
Astrahan 154, 473

Astrov, Nikolai 456, 506, 514
Atatürk, Kemal 638-639
Aurora, crucişător în Marea Baltică 444, 447, 447 n. , 662, 680
Austria/Imperiul Austro-Ungar 246, 248-249, 253, 256, 260, 265, 274-276, 350, 352, 381, 497, 521, 626, 632
autocraţie: cultul şi ideologia ţaratului moscovit 36-41, 54, 61, 228, 233; etica imperială 37, 64, 93, 100-101; etosul militar 80; mitul ţarului salvator (*ţar-batiuşka*) 40-41, 183-184, 187; modelul petrin 37; reacţia populară la prăbuşirea ei 329-332
Avksentiev, Nikolai 420, 465, 470, 523, 529-530
Azerbaidjan, azeri 97-98, 350, 638-639, 639 n. , 641, 731

Babel, Isaak 547, 611
Bajanov, Boris 710, 717
Baku 98, 555, 631, 636-640
Bakunin, Mihail 137, 142, 145-147, 363
Balabanoff, Angelica 423 n. , 567, 663
Balaşov 558, 646, 673
Balk, A.P. 297-299, 304-305, 307
Baltic, uzina 680
baltică, regiunea 87, 93-95, 101, 103, 207, 436-437, 496, 517-518, 729
Banca Funciară Ţărănească 236, 238
Baring, Maurice 221
Basarabia 68-71, 201, 335
basmaci 637
Başkiria/başkiri 523, 587, 590, 635-636, 692-694
Batalionul de Femei al Morţii 384, 389, 445, 447
Batumi 195
Bauman, Nikolai 138, 202, 204-205
Beilis, Afacerea/procesul lui (1911–1913) 42, 102, 242-245, 268
Belarus, bieloruşi 92, 97, 101, 230, 230 n. , 350, 626, 630, 674, 712
Belinski, Vissarion 89, 120, 143-144
Belîi, Andrei 42, 56, 212-213, 373, 659; *Petersburg* 213
Berberova, Nina 120, 699, 701, 731
Berdiaev, Nikolai 140, 213
Berdiansk 598
Berkman, Alexander 682, 686
Bernstein, Eduard 160-161
Beseda (convorbire) 176, 179
Bezobrazov, Aleksandr, general 178, 256, 277
birocraţie: IMPERIALĂ 37, 39, 50-51, 62-68, 70, 77, 80; contrareformele lui Alexandru al III-lea 68, 71, 77-78, 138-139; fondul social 62-64, 66; ideile reformiste 66-68, 228; poliţia 70-71, 229; provincială 70-72; SOVIETICĂ 457-458, 617-620; opoziţia faţă de insurecţia din octombrie 457-458, 460
Biserica Ortodoxă Rusă 43, 55-56, 60, 67, 85-92, 96, 172, 172 n. , 229, 245-247, 272, 332, 676; influenţa în mediul rural 88-90; influenţa în mediul urban 88; locul în sistemul ţarist 62, 85-87, 91-92; mişcarea de reformă în interiorul 90-91; poziţia preoţimii 86, 90; şi bolşevicii 667-671; şi toleranţa religioasă 90-91, 229
Bîhov, mănăstirea 417-418, 491, 504, 510

Blagonravov, Gheorghi 444, 447
Bliumkin, Iakov 570-571
Blocul Progresist 270, 280, 312-313, 325
Blok, Aleksandr 42, 56, 142, 212-213, 333, 373, 383, 547, 628, 700-701; *Cei doisprezece* 373, 700
Bobrikov, N.I. 193
Bobrinski, A.A., conte 211
Bocikariova, Maria 383, 389
Bogdanov, Aleksandr 188, 214, 311, 364, 397, 658-660, 665; *Inginerul Menni* 657; *Steaua roşie* 657
Bogdanov, B.O. 363
Bogdanovici, Aleksandra 170
Bogdatiev, S.I. 368
Bogolepov, Nikolai 177
Bogrov, D.G. 232
Boki, Gleb 547
Boldîrev, Vasili, general 529-530
bolşevici, bolşevism: *vezi* PSDMR-B
Bonci-Bruevici, Vladimir 348, 565 n. , 622
Brest-Litovsk, Tratatul de la (tratative de pace: 1918) 430, 491, 493-494, 497-499, 518-519, 521, 555, 563, 564 n. , 569, 574 n. , 626, 688
Breşko-Breşkovskaia, Ekaterina 420, 523, 528
Briansk 75, 550
Brusilov (film) 276
Brusilov, Aleksei, general 11, 83-85, 92, 228, 248, 250, 252-253, 255-256, 260, 263-264, 266, 270, 280, 282, 294, 326, 352, 355-356, 384-385, 409, 439, 498-499, 507, 546, 550, 577, 623, 624-625 n. , 626, 723, 728-729, 731; adept al modernizării armatei 83-85; atitudinile faţă de revoluţie 282, 326, 355-356, 378-379, 439, 498, 507; comandant al Armatei a VIII-a 253; comandant suprem al armatei lui Kerenski 83, 355, 378-380, 386-388; demis din funcţia de comandant suprem 408, 410; închis la Lubianka de CEKA 498, 580; lucrează la Arhivele Armatei Roşii 546; lucrează la Comisariatul Poporului pentru Agricultură şi la Inspectoratul General al Cavaleriei 728-729; moartea şi funeraliile (1926) 645, 729; naţionalismul rus 92, 248, 352, 624-627, 642, 728; numit aghiotant general de către Nicolae al II-lea 257; ofensiva împotriva austriecilor (1916) 274-276; preşedintele Congresului Special, comandant al Frontului de Vest 627 n. ; refuză să li se alăture Albilor 498, 507, 624, 645; se alătură Armatei Roşii (1920) 83, 92, 534, 624-627, 642
Brusilov, Aleksei (fiul) 625
Brusilov, Boris 580 n.
Brusilova, Nadejda 252-253, 263-264, 266, 275, 294, 355, 481, 498, 546, 550, 580, 623-624, 729
Buchanan, George 333, 411, 447
Buchanan, Meriel 34, 52
Budberg, Aleksei, baron 530, 589-590
Budberg, Moura, baroneasă Benckendorff 547
Budionnîi, Semen, mareşal 602-603, 729
Buharin, Nikolai 284-285, 287, 289, 361, 366, 431, 490, 493, 495-496, 499, 565, 581, 583, 657, 667, 685, 714-715, 720, 730, 732; prietenia lui Troţki cu 285, 288; şi

comuniştii de stânga 496, 499; şi NPE 688-689, 707, 719, 726-727
Bulgakov, Mihail: *Garda albă* 503, 633; *Inimă de câine* 657 n.
Bulgakov, Serghei 213
Bulghin, A.G. 194
Bullitt, William 519 n.
Bundul evreiesc 103, 153 n. , 163, 312
Bunin, Ivan Alekseevici: *Satul* 107
Buzuluk 694
campanii de rusificare 87, 101-102, 723
canibalism 694-695
Capri, şcoala pentru muncitorii ruşi (1909) 658-659
Caucaz 41, 83, 97, 121, 513, 517, 597, 638-641, 674, 677
cazaci 82, 121, 177, 186, 192, 197, 265, 298-300, 313, 382, 384, 396, 404, 406-408, 417, 445-446, 454-455, 458, 510, 514, 516, 527, 529, 586, 588, 591-596, 599, 602, 607-610, 637, 644; Don 505-506, 508-509, 511-512, 516, 520, 602, 637, 674; Kuban 513, 516, 597, 607, 674
căile ferate 258, 548, 551, 646-647
căsătoriile şi înmormântările roşii 669
Ceaianov, A.V. 122 n. , 696
Ceaikovski, N.V. 149, 383, 587 n.
Ceapaev, V.I. 261, 527
Cehoslovacia, cehi 513, 521, 528-529, 533, 537, 564, 593, 629, 729
Cehov, Anton 69, 73, 75-76, 171; *Livada de vişini* 73; *Răufăcătorul* 119; *Trei surori* 70; *Ţăranii* 107
CEKA 465, 465 n. , 467, 478, 480, 486, 498, 547, 561, 564-570, 572, 576-583, 608, 614-615, 624-625, 624-625 n. , 667-668, 680, 682, 687, 691, 696, 701, 710, 725, 731; în revolta eserilor de stânga 570-572; îşi schimbă numele în GPU 710; tortura folosită de 580-582. *Vezi şi* KGB; Teroarea Roşie
Celiabinsk 522, 588, 678
centralism democratic 655, 683, 713
Centrul Naţional 514, 578 n.
Centrul Politic, Irkutsk 593
Centrul Republican 409
Ceremukin, şef de brigadă 558, 673
Cernigău 124, 473
Cernîşevski, Nikolai 137, 143, 145, 157, 657; *Ce-i de făcut?* 138, 138 n. , 144-145, 160, 364; *Contemporanul* 143
Cernov, Viktor 48-49, 173, 188, 310, 343, 360, 390, 398, 405, 408-409, 423, 427, 431, 459, 465, 468, 470-471, 523, 529, 531 n. ; *Delo naroda* 365-366
Chagall, Marc 659, 662-663, 671
Chişinău 68-70; pogromul de la (1903) 102-103
Churchill, Winston 519, 519 n.
Cicerin, Boris 66, 140
Cicerin, G.V. 497
Ciheidze, Nikolai 281, 310-313, 319, 321, 394, 398-399, 423
Ciukovski, Kornei 547, 701
clase sociale: *vezi* structură socială
cler: *vezi* Biserica Ortodoxă Rusă

Comintern 499, 6229, 688
Comitete ale Săracilor din Zonele Rurale (*kombedî*) 558-559
comitete de fabrică 347, 421, 521, 562
Comitetul de Luptă împotriva Contrarevoluţiei 416, 419, 440
Comitetul Industriilor de Război 269-270, 272, 274, 293, 320, 348-349
Comitetul Militar Revoluţionar 419, 440-442, 444-445, 447, 452, 460, 462, 464-465, 473, 508
Comitetul pentru Salvarea Rusiei şi a Revoluţiei 454, 458
Comsomol (Liga Tineretului Comunist) 588, 668-669, 687, 706, 726
comunismul de război 539, 552-554, 561, 563, 646-656
Conferinţa Forţelor Democratice (1917) 419, 428-429, 431, 438
Conferinţa interaliată, Chantilly (1915) 379
Congresul Popoarelor din Est (Baku, 1920) 631
Consiliul de Stat 219, 222-223, 229-231, 270
Consiliul Militar Revoluţionar al Republicii (RVSR) 535-536, 624, 709
Consiliul pentru Muncă şi Apărare 618
Consiliul Politic al Rusiei de la Paris 587, 587 n. , 604
Consiliul Suprem al Economiei Naţionale (VSNH) 564, 618
Consiliul Unităţii Statului 514
Constantinopol/Istanbul 246, 248, 357, 610, 638, 645
cooperative 552, 705
Crane, Charles 585-586
Crimeea 45, 80, 220, 286 n. , 479, 518, 610-611, 642-645
Curlanda 492, 497
Custine, marchiz de 93, 138

Daghestan, Daşnak 638-639
Dan, Fedor 215 n. , 310, 399, 421, 438, 442, 465, 580, 679
Dan, Lidia 140, 140 n. , 153, 161-163, 173
decembrişti 135, 137-138, 140, 161
„Declaraţia drepturilor oamenilor muncii" 468, 470-471, 481
Decretul asupra păcii 487-488
Decretul „Patria socialistă este în primejdie!" 496
Decretul privind controlul muncitoresc 424 n. , 551, 562
Decretul privind naţionalizarea 564
Decretul privind pământul 615
Decretul privind separarea Bisericii de stat (1918) 480, 667
Denike, George 198, 366
Denikin, Anton, general 102, 263, 410, 418, 474, 505, 511, 513-515, 517-520, 529, 531, 540, 558, 575, 587, 590, 593-600, 606-609, 612, 625, 634, 642-646, 678, 725; Directiva Moscovită emisă de 596, 610
dezurbanizare 549-550
Divizia de Puşcaşi Letoni 465, 468, 533, 571, 600, 602
Dîbenko, P.E. 419, 440, 470, 595, 663
Dmitri Pavlovici, mare duce 282-284
Dogger Bank, ancheta 180
Don, regiune 504-506, 508-509, 511-513, 538, 594, 596, 599, 644, 674, 687, 693; *vezi şi* cazaci

Donbass, regiune 594, 598, 678
Dostoievski, Feodor 36 n. , 89, 107, 414; *Demonii* 147, 147 n. , 365; *Fraţii Karamazov* 55; *Jurnal de scriitor* 107; *Micul erou* 138; *Oameni sărmani* 144
Dragomirov, Avram Mihailovici, general 180, 514, 597, 609
Duhonin, Nikolai, general 491, 505
Duma 39, 41-42, 84, 164, 194, 207-208, 214, 216, 218-224, 226-228, 230-231, 236, 242, 244-247, 266, 268-269, 279-282, 289, 294, 298, 305, 310, 318, 323-324, 328, 330, 364, 383, 405, 413, 421, 446-447, 523, 723; Prima (1906) 207, 217-218, 223; a Doua (1907) 227; a Treia (1907) 227; a Patra (1912) 218, 244, 320, 414; Blocul Progresist 270, 280, 312, 325; Comitetul Imperial de Apărare 228; Comitetul Interimar (1917) 313-316, 319-322, 325; dizolvarea (1914) 251, 268; dizolvarea (1915) 270-271; legea electorală 219; negocierile cu Sovietul din Petrograd 319-322; reconvocarea (iulie 1915) 270; şi Revoluţia din Februarie 313, 315-322, 325
Duminica Însângerată (9 ianuarie 1905) 183-189, 192-193, 197, 199, 469
Durnovo, P.N. 67-68, 170, 201, 201 n. , 203, 206, 230-231, 248-248, 371, 723
Dutov, A.I., general 588
Dvinsk 386, 495
Dzerjinski, Felix 102, 139, 289, 465-466, 486, 568, 579-583, 599, 624-625 n. , 629, 713, 731

Ecaterina cea Mare, împărătească 57, 220, 272, 314
economism 159-161, 163
Egorov, Aleksandr, general 601, 729
Eisenstein, Serghei 192, 444, 659-662, 719; *Crucişătorul Potemkin* (film) 192, 661; *Greva* (film) 661; *Octombrie* (film) 444, 661-662
Ekaterinburg 422, 528, 569, 573, 585, 588, 674; asasinarea familiei imperiale la (1918) 574-576
Ekaterinodar 510-511, 513-514
Ekaterinoslav 124, 234, 473, 479, 594
Elizarov, Mark 622
Elkina, Dora 542
Enciclopedia socialistă 659
Engelhardt, B.A., colonel 294
Engels, Friedrich 144, 285, 363, 578, 663
Enisei 592
Erickson, uzina 550
Ermolenko, D., locotenent 400
eseri, Partidul Socialist-Revoluţionar 173, 221, 227, 286, 293, 312, 350, 359, 369, 421-422, 429-430, 432-433, 438, 442, 448-449, 458, 463-464, 469-474, 521-523, 528-530, 562-564, 615, 615 n. , 621, 676, 680; procesul (1922) 567 n. , 688; reticenţa de a forma guvernul sovietic 316-319, 360, 399, 403, 426-431, 448; eserii de stânga 427, 430, 440-441, 447, 449, 461, 463, 467-468, 470-471, 490, 498-499, 534, 568-572
eserii ucraineni 93, 351-352, 464, 498
Estonia 93, 95, 97, 351, 459 n. , 494, 497, 603-604, 606, 629
Evert, Aleksei, general 274-276
Evpatoria 479

evrei: antisemitism 42, 77, 99, 101-103, 103 n. , 153-155, 153 n. , 159, 195, 202-203, 226, 229, 272, 350, 389, 401, 408, 439, 477 n. , 541, 576, 581, 607-611, 626, 671-672, 717; Afacerea Beiliss (1911-1913) 42, 102, 241-245, 268; bolşevicii închid sinagogile 717; în PSDMR-B 103 n. , 289, 401, 607; pogromurile 102-103, 203-204, 207, 210, 219, 243, 245, 401, 425, 541, 599, 607-610, 633, 671; Zona de Rezidenţă 101, 607

Fastov 609
femei 189, 291, 298, 346-347, 581, 663-664; în societatea ţărănească 105, 115, 126, 342
Feodosia 479
Ferghana, Valea 637
ferme de stat şi colective, colectivizare 653-654, 705, 708
Figner, Vera 141, 696
Filipovski, V.N. 311
Filosofov, Dmitri 404, 404 n.
Finlanda, finlandezi 93-94, 103, 193, 200, 207, 223, 246, 351-354, 392, 394-395, 401, 431, 443, 459 n. , 497, 603-604, 680, 728
Flota Mării Negre 504, 529; revolta 192 (1905)
foamete: din 1891 15, 77, 143 n. , 169-173; din 1921 670, 673, 687, 693-697
Fofanova, Margarita 433, 442
Fotieva, Lidia 622, 711
France, Anatole 190, 243
francmasoni 321, 321 n. , 360
Frank, S.L. 213
Franţa, francezi 54, 252-255, 276, 286, 286 n. , 338, 379, 381, 383, 388, 496 n. , 519-522
Frăţia Sfinţilor Chiril şi Metodiu 96
Fredericks, Vladimir, conte 278, 323
Frunze, Mihail 588, 590

Gajda, Rudolf, general 588-589
Galiţia 96, 98, 253, 257, 276, 387-388, 629
Gapon, G.A. 88, 183-187, 187 n.
Gastev, Aleksei 647 n. , 666-667
Gatcina (numită apoi Troţk) 604, 606; luptele de la (1917) 382
Gavril Konstantinovici, mare duce 304, 547-548
Gărzile Roşii 348, 373, 382, 393, 417, 419, 425, 442-444, 450-451, 451 n. , 468, 470-471, 479, 484, 487 n. , 490, 505-506, 511, 522-523, 532-533, 537, 575, 700
Geneva 161, 164, 187 n. , 188, 205
George al Greciei, prinţ 45
George al V-lea, rege al Angliei 47, 328, 572
Georgia, gruzini 33, 93, 96, 98, 103, 193, 350-352, 638, 640-641, 711-712; invazia sovietică în (1921) 641
Germania, germani 246-247, 249-250, 252-256, 263-266, 275-276, 278-279, 283, 285-287, 349-350, 352, 361, 380-381, 388, 400, 406-407, 488, 526, 569-570, 603, 625, 629, 640, 730; fraternizarea cu trupele ruseşti 388; fundamentul antigerman al Revoluţiei din Februarie 247, 265, 278-279, 297, 334, 385 n. ; invadarea Rusiei de către (februarie 1918) 485, 495, 512, 518, 533; ocuparea Ucrainei de către 497, 503,

537; tratativele de pace şi Tratatul de la Brest-Litovsk 430, 490-499, 518, 521, 555, 563, 564 n. , 569, 574 n.
Ghippius, Tatiana 334
Ghippius, Zinaida 53, 250, 322, 404 n. , 414, 439, 578
Gilliard, Pierre 55
Glazunov, Aleksandr 546-547
Glinka, Mihail 663; *O viaţă pentru ţar* (reintitulată apoi *Secera şi ciocanul*) 34, 40, 661
Gogol, Nikolai 63, 73, 89, 143, 225, 414; *Revizorul* 623; *Suflete moarte* 73, 273
Golder, Frank 329, 330
Goldman, Emma 544, 546, 689
Goloşcekin, Fillip 585
Gomel 671
Gorbaciov, Mihail 66, 224, 350, 557, 714
Goremîkin, Ivan 50, 220, 223, 270, 273
Gorki, Maxim (Aleksei Peşkov) 70, 89, 104, 106-107, 106 n. , 115, 119, 128, 138, 156, 177, 182, 185-187, 190, 195, 205, 208, 213-214, 243-244, 277, 286, 292, 297, 305, 309, 311, 335, 353, 358, 362, 367-368, 372, 383, 437, 458, 461, 465, 467, 546-548, 562, 623, 632, 648, 671, 692, 699-700, 715, 719, 724, 730-734; apelurile la ajutor împotriva foametei 696-697, 704; ca patron şi lider al artiştilor 547, 660; despre Petrogradul postrevoluţionar 544-545; despre Revoluţia din Octombrie şi regimul bolşevic 453, 467-469, 472, 475, 478, 484, 486-487, 546, 721; despre spiritul colectiv 658; despre ţărănime 106, 134, 704; discursul de aniversare a Revoluţiei din Februarie 374-375; disperarea şi decepţia 372-377, 691, 699-701; editura Literatura Universală 547, 660; exilul 691, 699-701, 730; interzicerea ziarului *Novaia jizn* 564-565; întoarcerea în Rusia (1928) 731-733; la New York 207-208; lupta împotriva delincvenţei juvenile 698; moartea (1936) 733-734; moartea lui Blok şi a lui Gumilev 700-701; patriotismul 628; protestele împotriva Terorii Roşii 582-583; relaţia cu Zinoviev 699-700; revolta din Kronstadt susţinută de 686; susţine cauza intelectualităţii înfometate 546-547; şi Lenin 156, 187-188, 376, 700, 731; şi şcolile muncitoreşti 659; Zilele din Iulie 397, 401-402; SCRIERI: *Cântecul păsării furtunii* 134; *Copiii soarelui* 138; *Copilăria* 104, 134; „Gânduri inoportune” (rubrică în *Novaia jizn*) 373, 458; *Întreprinderile Artamonovilor* 731; *Mama* 144; *Memoriile* despre Lenin 731; *O spovedanie* 659; *Viaţa lui Klim Samghin* 731, 733
Gorki: casa de vacanţă a lui Lenin 565, 614, 670, 708-715, 718
Gorlice 263, 275
Goţ, A.R. 310, 442, 455, 458, 465, 567 n.
Graves, W.S., general 591
Grigoriev, Nikifor 595, 608, 633
Gringmut, V.A. 202
Gródek 253
Grodno 263
Groman, V.G. 349
Grupul Mejraionka 312, 312 n. , 319, 423
Gucikov, Aleksandr 84, 180, 200-201, 227-228, 231, 248, 274, 277, 281-282, 321, 321 n. , 325, 327, 337, 339, 357, 359, 379, 409
Gul, Roman 365, 504, 506, 508, 510
Gulag, sistemul 648, 730
Gumiliev, Nikolai 547, 659, 700-701

Gusev, S.I. 594-595 n.
guvernatori de provincii 68-72
Guvernul Provizoriu 200, 220, 267, 270, 279, 293 n. , 291, 309, 319-323, 328, 332, 335-341, 343, 345, 348-350, 352-355, 357-361, 363-364, 368-370, 372, 379-381, 383-384, 385 n. , 391, 400, 410-412, 438; a doua coaliţie 403-405, 412-413, 429-430; a treia coaliţie 429-430; directoratul 419, 419 n. ; ideologia 335-338, 340-341, 345, 348-350, 358-360, 381; insurecţia bolşevică şi căderea 441-456; înfiinţarea 319-323; ofensiva din iunie susţinută de 379-383, 388-390; mandatul de premier al lui Kerenski 403-405, 407-419; prima coaliţie 359-360, 381, 389-390, 405; şi campania pentru pace 357-358, 381; Zilele din Iulie 391-400

Habalov, Serghei, general-maior 294, 301-302, 313-314, 323-324
Haldane, John Burdon 303-304, 314
Harkov 124, 191, 493, 519, 581-582, 594, 596, 607, 671
Hašek, Jaroslav, *Comisarul roşu* 505
Helsingfors (Helsinki) 309, 329, 334, 352-353, 401, 436, 604, 686
Hermogen din Saratov, episcop 56, 60, 202
Herson 124, 473, 610
Herzen, Aleksandr 79, 106, 116, 143, 148, 334, 721; *Amintiri şi cugetări* 155; *Clopotul* 143
Hindenburg, Paul von, general 254-255, 264, 275, 492
hlîsti, sectă religioasă 56
Hoare, Samuel, sir 277, 335
Hodasevici, V.F. 547, 659, 699
Hodînka, dezastrul de pe platoul (1896) 46-47, 571
Hoffman, Max von, general 494-495
Holm 579
Hoover, Herbert, preşedinte 696-697, 697 n.
Hrustalev-Nosar, G.S. 197, 311
Hvalînsk 678
Hvostov, A.A. 71, 272, 282

Iagoda, G.G. 733
Iakovlev, Vasili 573-574, 573 n.
Ialta 182, 479
Iamburg 604
Ianuşkevici, Nikolai, general 257, 265
Iaroslavl 35, 158, 157 n. , 578, 578
Ijevsk, revolta din 525, 585
Iliodor, călugăr 59-60, 202
impozitări revoluţionare 478-480
India 631
industrie, industrializare 127-131, 259-260, 269-270, 551, 561-564, 598, 635-636, 720
insurecţia din octombrie (1917) 196, 309, 362, 380, 396, 420, 424-425, 432-500, 683, 727, 731
intelectualitate 68-69, 105-106, 139-143 *passim*, 143-145, 174, 182, 189, 213-214, 337, 340, 564

Intervenţia Aliaţilor şi ajutorul pentru antibolşevici 518-520, 522, 530, 586-587, 591, 595, 598, 625
Ioan din Kronstadt, părintele 56, 202
iobăgie 72-74; moştenirea 72, 78, 81, 115-116
Ioffe, Adolf 423, 490-492, 497, 624
Irina Aleksandrovna, mare ducesă 282-283
Irkutsk 593
Iskra (*Scânteia*), ziar 161-163
Iudenici, Nikolai, general 597, 603-606, 611
Iurovski, Iakov 576
Iusupov, Feliks, prinţ 58, 282-283
Iuzovka (Donețk) 88
Iuzovka 598
Ivan cel Groaznic, ţar 48, 54, 326, 487, 558, 584
Ivangorod 263
Ivanov, N.I., general 324-325
Ivanovo-Voznesenţk 422
Izgoev, A.S. 214

Împrumutul pentru Libertate 383

Japonia, japonezi 46, 520, 537, 586; Războiul Ruso-Japonez (1904-1905) 46, 80, 84, 178-180, 192-193, 227, 252, 276, 602
Jelezniakov, A.G. 470, 486
Jenotdel 663-664
Jordania, Noe 640
Jukov, Georgi, mareşal 261, 602

Kaganovici, L.M. 289, 634
Kaledin, Aleksei, general 504-505, 509, 511, 595
Kalegaev, Andrei 467
Kalinin, Mihail 289, 395, 436, 682, 718-719
Kalmîkov, I.M. 586
Kaluga 538, 541, 552, 579, 615
Kamenev, Lev Borisovici 153 n. , 364, 366, 368, 370-371, 394, 398, 401, 443, 450, 455, 463, 490-491, 500, 535, 567, 583, 593-594 n. , 601 n. , 606, 616, 620, 641, 673, 696, 703, 709, 715, 719, 724; de partea lui Stalin împotriva lui Troţki 710, 714, 717; demisia din Comitetul Central 456, 466; demisia din funcţia de preşedinte al Executivului Sovietului 462; în favoarea coaliţiei socialiste 427-428, 431, 433, 442; opoziţia faţă de Stalin (1926) 730; procesul-spectacol (1936) 733; se opune insurecţiei 432, 434, 434 n. , 436-437, 714
Kamkov, Boris 449, 570
Kanatcikov, Semen 78, 125-136, 139, 158-159, 165, 234, 292, 347, 363, 538, 553, 621, 706, 723, 725, 730; cariera după războiul civil 730; comisar itinerant 537, 617; închisoarea şi munca silnică 139, 206, 730; memoriile 88, 125, 134-136, 730; moartea (1940) 730; se înscrie în PSDMR-B 136
Kanneghiser, Leonid 381, 565
Kansk 592

Kaplan, Fanny 565-567, 567 n. , 577, 582, 708
Karahan, Lev 490
Karelin, V.A. 467
Kars 639
Kautsky, Karl 160, 285, 680
Kazahstan 637, 693
Kazan 98, 104, 155, 157, 329, 345, 362, 426, 525, 527-528, 535, 579, 593, 682
Kârgâzstan 637
Kerenskaia, Olga 267
Kerenski, Aleksandr 83, 189, 194, 210 n. , 243, 269-270, 280-281, 310-313, 315, 319, 328, 335-337, 354, 360, 380, 384, 393, 397-398, 409, 417, 419, 426-427, 438, 454, 526, 572, 662, 708, 721, 724; Afacerea Kornilov 409-419; anii de început 176-177; calităţile oratorice 280, 322-323, 385; comandant suprem al armatei 416; Conferinţa de Stat de la Moscova 413-414; cultul lui 333-334, 381-382, 385, 404-405, 414; exilul la Paris 523; fuga din Petrograd (octombrie 1917) 439, 440 n. , 445, 454; îl înlocuieşte pe Brusilov cu Kornilov în funcţia de comandant suprem 408-410; ministru al Justiţiei 321-323, 369; ministru de Război 353, 360, 378, 380-382; prim-ministru 380, 403-405, 407-420, 427, 429, 431-432, 439-440, 444; şi insurecţia bolşevică din octombrie 420, 441-443, 445, 449, 454-455; şi ofensiva din iunie 381-382, 385-386, 388, 391; zvonurile despre corupţia sa morală 439
Kerenski, Feodor 154, 176
KGB 139, 465, 581 n.
Kiev 96, 102, 124, 199, 231, 329, 354-355, 390, 407, 493, 503, 520, 581, 596, 608, 628, 632-633, 635, 672; Afacerea Beilis 42, 102, 241-245, 672; ocuparea de către polonezi 624; pogromul 609; refugiaţii din nordul bolşevic 503-504; schimbările de regim 624 n.
Kirov, S.M. 289, 638, 641, 719, 733; asasinarea (1934) 537 n. , 733
Kirpicinikov, Serghei 302, 306
Kistiakovski, B.A. 214
Kişkin, Nikolai 445, 669
Klembovski, V.N., general 274, 627 n.
Klimuşkin, P.D. 521, 526
Knox, A., colonel (ulterior general-maior) 257-258, 263, 273-274, 277, 387, 530, 530 n. , 586, 589, 591
Kokoşkin, F.F. 340-341, 465, 487, 497 n.
Kokovţov, Vladimir, conte 36, 39, 244, 323
Kolceak, Aleksandr, amiral 286 n. , 519, 529-531, 530 n. , 531 n. , 536, 539-540, 575, 577, 586-594, 587 n. , 593 nn. - , 606, 612, 628, 635-637, 646, 678
Kollontai, Aleksandra 285-286, 362-363, 434, 440, 480, 488, 655, 663-664; ambasadoare la Stockholm 684; comisar al poporului pentru Asistenţă Publică 288, 456-457, 480, 664; convertirea la bolşevism 285-287; filosofia amorului liber 663-664; în SUA 284-285, 288; închisă după Zilele din Iulie 401; relaţia amoroasă cu Şliapnikov 287, 683; şefă a Jenotel (1920) 663; şi Lenin 287, 683; şi Opoziţia Muncitorească 655, 683-684
Komuci (Guvernul din Samara) 473, 522-528, 534, 580, 588, 677; Armata Populară a 524-528, 580, 588
Koni, A.F. 201
Konovalov, Aleksandr 247, 321, 349, 360, 465, 587 n.

Kornilov, Lavr Georghievici, general 286 n. , 333, 358, 408-419, 421-422, 424, 427-428, 432, 438-440, 491, 505, 625, 677; Armata Voluntarilor condusă de 504, 506-510; comandant al Districtului Militar Petrograd 409; comandant al Frontului de Sud-Vest 410; comandant suprem al Armatei Rusiei 408-410; cultul lui 333, 409, 411, 413; demis din funcţia de comandant suprem de Kerenski 415-416; despărţirea de Alekseev 508; eliberarea din mănăstirea Bîhov 491, 504-505; închis în mănăstirea Bîhov 417; la Conferinţa de Stat din Moscova 413; moartea 511, 513; relaţia cu Kerenski 410-415; revolta 416-417
Korolenko, V.G. 134, 696, 698
Kostroma 35, 39, 70; Monumentul Romanovilor 40
Kovel 276
Kovno 225, 230; fortăreaţa 264
Kozlov 535, 582
Krasin, Leonid 188, 547
Krasnov, P.N., general 405-407, 454-455, 512-513, 520, 602
Kremer, Arkadi 159
Krestinski, Nikolai 616
Kriţman, L.N. 537
Krivoşein, A.V. 249, 266, 270, 272, 643
Krîlenko, N.V. 437, 491
Krîmov, Aleksandr, general 411-412, 416-417, 455
Kronstadt, baza navală/marinarii din 371, 417, 419, 422, 444, 468, 470, 603, 708; *Petropavlovsk* 680; rebeliunea din (1921) 680-683, 685-687, 699; revolta din (1917) 309, 318, 369-370, 678; *Sevastopol* 680; Sovietul din 369-370, 370 n. , 680; şi Zilele din Iulie 393-396, 398-400, 417
Kropotkin, Piotr, prinţ 137, 144, 528, 582
Krupskaia, Nadejda (soţia lui Lenin) 154, 158-160, 361, 365-366, 396, 565, 567, 622, 712, 714-715
Kşesinskaia, Matilda 35, 46, 278, 401
Kuban, regiune 121, 482, 509-511, 513, 516, 597, 607, 644, 674, 687. *Vezi şi* cazaci
Kühlmann, baron 492, 494-495
Kuibîşev, V.V. 289
Kuropatkin, A.N., general 178-179, 274-276, 390, 579
Kursk 124, 473, 551, 596-597
Kuskova, Ekaterina 76, 160, 696, 698

Lamanov, Anatoli 681
Laţis, M.I. 371, 436, 486, 570
Lavrov, Piotr 149
Lazimir, P.E. 418
Lebedev, D.A., general 588
Legea privind Statul-Major al Forţelor Navale 228-229
Legea *zemstvelor* din teritoriile vestice (1911) 230, 246
Legile fundamentale (aprilie 1906) 218-219, 222, 227; articolul 87 219, 231
Legiunea Cehă 521-522, 525, 528, 578 n.
Lena, masacrul din (1912) 244
Lenin, Institutul

Lenin, Vladimir Ilici 40, 44 n. , 93, 121, 141-142, 143 n. , 144, 146, 149-150, 153-165, 173, 176, 188, 197, 204-205, 248, 284-289, 310, 333, 347-348, 360-371, 388, 391, 400-402, 410, 419-420, 423, 423 n. , 424, 430, 466, 534, 536, 558, 561, 570, 593 n. , 612-613, 616-618, 622-623, 634, 647, 657, 662, 664, 675-677, 725, 727, 732; acuzaţiile de trădare 401; apărarea Petrogradului 605-606; atitudinea faţă de soviete 428, 459-460, 471, 557; boala (1921-1924) 708-712, 714-715, 718; calităţile oratorice 162, 366-367; caracterul 155-156, 158, 361-366; concepţia despre revoluţia culturală 664-665, 727; credinţa în revoluţia europeană 629-631; cultul lui 333, 401, 565-566, 668, 717, 719; despre corupţie 614; domnia terorii împotriva Bisericii instigată de 669-670; epurările din partid ordonate de 622; exilul în Finlanda 401, 431, 433; exilul în Siberia 159-160; ideologia revoluţionară 214-215, 362-363, 459-460, 463, 465, 477-479, 481, 554, 631-632; influenţele intelectuale asupra lui 144, 146, 149-150, 156-158; insurecţia din octombrie 422, 431-434, 436-438, 442-443, 444-500 *passim*; interzicerea facţiunilor propusă de 684; invazia Poloniei 629-631; întoarcerea în Rusia în 1917 360-363; mediul familial şi anii copilăriei 153-156; moartea şi funeraliile (1924) 718-719, 731; opoziţia faţă de negocierile cu Vikjel 455; Opoziţia Muncitorească acuzată de 683-684; Pomgol desfiinţat de 696; războiul civil 509, 527-528, 555, 593 n. , 597, 599, 605-606; succesorul lui 708-709, 714, 716; suspiciunile şi condamnarea lui Stalin 709-715; şi Adunarea Constituantă 463, 467-470, 497; şi asasinarea lui Nicolae al II-lea 575-576; şi Caucazul 639-642; şi CEKA 579, 581-584; şi electrificarea 705; şi eserii de stânga 467; şi Gorki 547, 583, 648, 660, 686, 696, 698, 731; şi *kombedî* 558-560; şi NPE 685, 688; şi originile comunismului de război 553-555; şi relaţia cu sindicatele 656; şi revoltele ţărăneşti 678, 685; şi „socialismul într-o singură ţară" 490, 499; şi Ucraina 634; şi Zilele din Iulie 392, 394-396, 400, 402; taylorismul încurajat de 666; tentativa de asasinat împotriva lui (1918) 565-567, 708; teroarea de masă susţinută de 477-478, 485, 487, 567-568, 669-670; testamentul lui 711-716; tratativele de pace şi Tratatul de la Brest-Litovsk 487-489, 491-492, 494-497; vizita făcută lui Pavlov 656; vperediştii în conflict cu 658; SCRIERI: „Către cetăţenii Rusiei!" 444; „Către toţi muncitorii, soldaţii şi ţăranii" 450; *Ce-i de făcut?* 162-163; „Cum trebuie organizată întrecerea?" 477; „Despre compromisuri" 428; *Dezvoltarea capitalismului în Rusia* 157; „Scrisori din depărtare" 362; *Statul şi revoluţia* 401, 428, 459; „Tezele din aprilie" 287-288, 363, 366-368, 371, 376, 402, 489; *Un pas înainte, doi paşi înapoi* 164

Lermontov, Mihail 225

Lessner Nou, fabrica 292-293, 370, 550

Letonia, letoni 93, 95, 192, 350, 436, 448, 459 n. , 493, 522, 576

Liberman, Simon 461

Liebknecht, Wilhelm: *Păianjenii şi muştele* 476-477

Liga pentru Cultura Rusă 383

Liga pentru Salvarea Copiilor 698

Liga Timpului 667

Linde, Fiodor, sergent 303-304, 306, 314, 358, 406, 526; asasinarea lui 405-407

Liov/Lemberg 94 n. , 96, 253, 263, 389, 626, 630

Lisiţki, El 659

Literatura Universală (editura lui Gorki) 547, 660, 700

Lituania, lituanieni 95, 97, 101, 350, 458 n. , 492-493, 626

Liundkvist, V.A., colonel 604

Lloyd George, David 519, 519 n. , 568, 607, 620, 631, 728

Lobanov-Rostovski, Aleksei, prinţ 64
Lockhart, Bruce 59, 566, 577, 580
Łódź 193
Loris-Melikov, Mihail, conte 67-68
Lozovski, A. 466 n.
Ludendorff, Erich von, general 254-255, 264, 491-492, 495
Ludovic al XVI-lea, rege al Franţei 46, 573, 575
Lukomski, A.S., general 412, 415, 505, 510, 514, 597
Lunacearski, Anatoli 288, 312 n. , 366, 392-393, 395, 397-398, 401, 423, 448, 450, 456, 458, 466, 547, 622, 658-660, 666, 700-701; *Don Quijote* 700
Luţk 405-406, 495
Luxemburg, Rosa 669
Lvov, Gheorghi, prinţ 71, 74-77, 93, 123, 175, 179, 182, 220, 227, 270, 277, 280, 282, 309, 319, 329, 331, 334, 363, 498, 588, 600, 604, 612; activitatea *zemstvelor* 75-76, 171, 175, 182, 200, 211, 266-268, 320; demisia din funcţia de premier 391, 403; eliberarea din închisoare 585; închis de CEKA 569, 585; în SUA pentru a susţine cauza intervenţiei Aliaţilor 586; la Paris 587-588, 728; lider al Uniunii Zemstvelor 266-268, 270; moartea (1925) 727; moşia de la Popovka 75-76, 336, 600, 727; prim-ministru al Guvernului Provizoriu 200, 267, 320 n. , 321, 328, 335-338, 341, 344, 354, 359-360, 389-391, 585, 696, 722-723; reconcilierea cu regimul sovietic 727-728; susţinerea manifestului de la Vîborg 223, 223 n. ; şi cadeţii 199-200, 221, 223; şi Zilele din Iulie 394
Lvov, V.N. 414-416, 528

Macarie, stareţ (sfântul) 55
MacDonald, Ramsay 640
Mach, Ernst 364
Mahno, Nestor 520, 594-598, 606, 608, 610, 633-634, 644, 674, 677, 688
Maiakovski, Vladimir 543, 659-660, 719; *150.000.000* 664
Mai-Maevski, V.Z., general 594-597, 609
Maiski, Ivan 523, 530
Maklakov, N.A. 242, 244-245, 268-269
Maklakov, Vasili 171, 271, 322, 587 n.
Malevici, Kazimir 659, 661-662
Malinovski, Roman 214
Maliutin, Grigori 234-239, 342, 556, 619, 702-704
Mamontov, K.K., general 596, 599, 602, 609
Manciuria 178-180, 190, 200, 530
Mandelştam, Osip 373, 547
Mannerheim, Carl Gustav von, general 604
Manuilov, A.A. 321
Manuilski, D.Z. 423
Marea Britanie, britanici 388, 439, 519-520, 537, 572, 572 n. , 586, 603, 606, 610, 629-631, 638-639, 641, 644
Maria Antoaneta, regină a Franţei 54, 59, 61, 272
Maria Fiodorovna, împărătească 48, 198, 218, 231
Maria Pavlovna, mare ducesă 284
marina militară: *vezi* Flota Mării Negre, Baza Navală Kronstadt

Mariupol 598
Markov, Serghei, general 505
Markovo, Republica 191, 235
Martînov, E.I., general 411
Martov, Iuli 103, 153 n. , 159, 161-164, 173, 188, 204, 286-288, 310, 361, 398, 400, 427, 430-431, 448-449, 724
Marx, Karl: atracţia faţă de marxism în Rusia 151-153; *Capitalul* 138, 152, 158, 173; marxismul 120, 133, 135-136, 141, 144, 146, 150-165, 173, 285, 337 n. , 363, 431, 476, 554, 648, 656, 658, 663-664, 669, 671, 679, 704, 724. *Vezi şi* bolşevici, eseri, menşevici
Masaryk, Tomáš, preşedinte 521, 729
Maslakov, lider al ţăranilor rebeli 677
Maynard, John, sir 101
Mazuriene, Lacurile 254; lupta de la (1914) 255
Meierhold, Vsevolod 659, 661
Melitopol 598
Meller-Zakomelski, A.N. 193
Menjinski, V.R. 457
menşevici, PSDMR-M, menşevism 149, 163-165, 188 n. ,197, 204, 214-216, 233, 286-287, 293, 312, 349-350, 359-360, 363, 421-422, 424, 429-430, 433, 438, 442, 447-449, 464, 523, 562-564, 600, 615, 615 n. , 621, 640-641, 647, 679, 688, 712; reticenţa de a forma guvernul sovietic 317-319, 360, 399, 403, 427-431, 448
Merejkovski, Dmitri 188, 213, 334, 383, 404
Meşcerskaia, contesă 479, 550
Miasoedov, colonel 265, 268-269, 278
Mickiewicz, Adam 95-96, 626
Mihail Aleksandrovici, mare duce 282, 313, 319, 324-325, 327-328, 577 n.
Mihail Romanov, ţar 33-35, 37, 39, 85
Mihailov, V.M. 470
Mihailovski, Nikolai 141
Mikoian, Anastas 622
Miliukov, Pavel 76, 173, 200-202, 209, 218, 268, 270, 272, 280-281, 313, 319-322, 328, 337, 340, 357-361, 368, 390, 405, 409, 506, 517, 642; „Nota" lui (1917) 358-359
Miliutin, Dmitri 68, 456, 466
Miller, K.E., general 587
Minsk 160-161 n. , 626, 671, 674
Minusinsk 591
Mirbach, Wilhelm, conte: asasinarea 570-571
Mironov, Filipp 508, 677
Mirski: *vezi* Sviatopolk-Mirski, prinţ
Mişcarea de Eliberare 178, 184, 198, 200
Moghilev 265, 270-271, 301, 329, 378-379, 408, 414-415, 417, 491, 538
Molotov, V.M. 289
Morozov, Savva 188
morţi: în revoluţie şi în războiul civil 545, 584, 610, 691-692
Moscova 35-36, 38-39, 74, 199, 202, 205-206, 234-235, 269, 318, 329, 348, 365, 562, 629, 689, 732; alegerile pentru Adunarea Constituantă din 464; alegerile pentru Dumă 421; catedrala Sfântul Vasile 466; catedrala Uspenski 36; funcţionarii şi

birocraţia 617-618; funeraliile lui Bauman, procesiunea 204-205; funeraliile lui Brusilov (1926) 729; funeraliile lui Lenin (1924) 718-719; Gara Aleksandrovski 35, 413; garnizoana Hamovniki 679; garnizoana Pokrovski 570-571; greva generală (1905) 196-197, 205-206; hotelurile Naţional şi Metropole 613; insurecţia din octombrie 454-455, 466; înaintarea lui Denikin către 596-597, 610-611; închisoarea Butîrka 202, 578-579, 595; închisoarea Lubianka 566, 568, 570, 579-580, 614; închisoarea Taganka 202, 204, 579-580; mutarea capitalei la 499-500, 544; penuria de alimente 291, 678; Piaţa Roşie 36, 125, 279, 539-540, 719; piaţa Suharevka 561; post-Revoluţie 546, 549; revolta (1905) 206-207, 212; revoltele antigermane (1915) 279; Teatrul de Artă 404 n. ; Teatrul Bolşoi 199, 413, 570-571, 663, 719; ţăranii rezidenţi în 125-126; Universitatea 75, 173, 189; Universitatea Proletară 659
Moscova, Conferinţa de Stat de la (1917) 413-414, 504
Mstislavski, Serghei 310-311, 313, 318
mulţimile în timpul revoluţiei 185-186, 305; autoorganizarea 306-307; compoziţia 298-299, 307-309, 450-454; şi violenţa 196, 309-310, 314, 452-453
muncă silnică 481, 648-650. *Vezi şi* armatele de muncă
München 161
muncitori 108, 125-136, 183, 210, 289-292, 298-299, 301, 307, 339, 346-350, 366, 421, 424, 451-453, 533, 550, 583, 605, 647-649, 658-659, 662-663, 666; cercurile de studiu şi de lectură 133-135; condiţiile de trai 69, 127-130, 545-546; grevele şi protestele 130-131, 233, 289, 291-293, 346-347, 349-350, 413, 425, 525, 562, 564, 568, 599-600, 654, 678-680, 682; identitatea de clasă şi personală 129-134, 292, 476; în Revoluţia din 1905 188, 194-197, 205-206; legăturile cu satul 125-126, 550-551; şi marxismul 135-136, 158-159
Muravev, M.A., locotenent-colonel 534
Murmansk 519
Musorgski, Modest: *Boris Godunov* 451

Nabokov, Vladimir 181, 314, 328, 335-336, 340, 458, 587 n.
nacealnici de ţinut 78
Nagorno-Karabah 639, 639 n.
Nahicevan 639
Napoleon: bonapartismul 337, 382, 404, 409, 419, 532, 606
Naşe slovo (*Cuvântul nostru*) 287-288
naţional-bolşevism 627-628
naţionalism 92-103, 350-353, 630; cultural 94-97, 634-637, 642; rus 92-93, 100, 179, 245-248, 383; şi partidele socialiste 93, 103. *Vezi şi* Armenia, Azerbaidjan, Belarus, Estonia, Finlanda, Georgia, Letonia, Lituania, Polonia, tătari, Ucraina
Neceaev, Serghei 137, 146-147, 147 n. , 157; *Catehismul revoluţionar* 146
Neidgardt, O.B. 225
Nekrasov, Nikolai 133, 321, 321 n. , 328, 335, 337, 360, 365, 411, 415
Nemirovici-Dancenko, Vladimir 437, 437 n.
Nicolae al II-lea, ţar 36-38, 40-42, 44-51, 53, 62, 71, 78, 80, 85, 102, 139, 175-176, 178-179, 181-186, 191-192, 198-199, 201-202, 206, 208, 222-224, 228, 231-233, 243, 267, 269-270, 277, 281, 286, 313, 340, 404, 438; abdicarea (1917) 198-199, 224, 279, 323-334, 356, 572; anii de început 44-46; conducerea autocrată şi ideologia 36-41, 43, 47-51, 176-177, 228, 245, 257, 270-274; încoronarea (1896) 46-47; în timpul Revoluţiei din 1905 185-187, 193-194; portretul făcut de Repin 220, 331; preia

comanda supremă a armatei (1915) 265-266, 270, 273; Primul Război Mondial 248-250, 257, 270-274, 278; Proclamaţia din octombrie 198-199; relaţia cu Aleksandra şi influenţa ei asupra lui 53-54, 231, 270-274, 276, 278, 280, 282; Revoluţia din Februarie 301, 313, 318; sărbătorirea tricentenarului (1913) 33-36, 38-42; şi asasinarea lui Stolîpin 231; şi Duma 217-220, 270-271; şi pogromurile evreilor 203-204; şi Rasputin 55, 57, 59-60, 245, 282, 284; ultimele zile şi asasinarea (1918) 242, 572-577
Nicolae I, ţar 38, 81, 138
nihilişti, nihilism 145-147
Nijni Novgorod 35, 104, 127, 345, 480, 541, 596, 622, 682, 729; greva de la uzina Sormovo 349; redenumit Gorki 732
Nikitin, Aleksei 419 n. , 450
Nikolaev 545
Nikolaevski, Boris 715
Nikolai Mihailovici, mare duce 282
Nikolai Nikolaevici, mare duce 198, 248, 255, 257, 264-265, 279, 281-282, 326, 591
nobilime 62-63, 70, 72-75, 344-345; în administraţia rurală 72, 78-79; în Rusia sovietică 481-482, 546, 550; „reacţia nobilimii" 211, 229-231
Nobilimea Unită 211, 220, 223, 229-230, 281
Noghin, V.P. 370-371, 456, 466
Nolde, Emil 328
Noua Politică Economică 552, 632, 637, 641, 647, 665, 678, 684-685, 687-690, 695, 704, 706-707, 720, 726-728, 730; „NEP-işti" 690
Noulens, Joseph 391
Novaia jizn, ziarul lui Gorki 368, 373, 375, 402-403, 437, 458, 461, 466, 469, 472, 486, 546-547, 732; suspendarea 564
Novgorod 473, 538
Novocerkassk 504-506, 508-509, 512
Novoe vremia, ziar 40, 274
Novo-Nikolaesvk 522
Novorossiisk 519, 610
Novouzensk 677, 695
nume revoluţionare 669

Obolenski, Vladimir (V.A.) 76, 199, 217-218, 220-221
Obuhovski, fabrica 453, 469, 680
Odessa 184, 192, 473, 520, 581, 591, 647, 671; pogromul (1905) 203-204
Ohrana 138, 183, 214, 332, 465, 581 n. , 724
Olminski, M.S. 155, 583
Omsk, Guvernul din 486, 522, 528-531, 585-589, 591-593, 607, 674
Opoziţia Muncitorească 655, 671, 683-686, 690, 708-710
Ordinul nr. 1, Soviet 316, 355, 383, 385, 407, 534
Ordjonikidze, Sergo 289, 634, 638-639, 641, 713
Orehovo-Zuevo 88
Orel 426, 473, 541, 551, 596-597, 599, 601-603, 625; închisoarea 139, 583
Orenburg 169, 528, 588, 637, 676
orfani 697-699
oseţi 640

Oskin, Dmitri 384, 542, 601, 617, 619, 650, 725, 729; comanda Armatei a II-a a Muncii (1920) 646, 729; comanda Armatei de Rezervişti a Republicii Sovietice 729; în Primul Război Mondial 261-262, 264-265; memoriile din armată 730; moartea (1934) 730; piciorul amputat 265; răscoala ţărănească împotriva recrutărilor înăbuşită de 538, 541; revenirea în Tula, cu funcţia de comisar militar 532-534, 537-538, 541; se alătură Armatei Roşii 526; se înscrie în partidul eser aflat în ilegalitate în Siberia 265; şi apărarea oraşului Tula în timpul războiului civil 599-600, 606
Osowiec 263
OSVAG 515, 608

Palatul de Iarnă, Sankt-Petersburg 33-34, 88, 137, 150, 156, 183, 185-186, 198-199, 217, 222, 250, 266, 314, 324, 328, 331, 404-405, 411, 415, 419-420, 438-439, 441-442, 444-445, 451, 482, 662; atacarea şi ocuparea (octombrie 1917) 445-446, 449, 452, 455; începerea lucrărilor Dumei de Stat în (1906) 217
Palcinski, P.I. 445, 696
Paleólogue, Maurice 264, 323
Panina, Sofia 465
Panteleev, comisar 535
Pares, Bernard 50, 209, 225-226, 246, 384, 396
Paris 287, 310, 523, 554-555, 587, 587 n. , 588, 604, 684, 728
Partidul Anarhist, anarhişti 358, 369, 371, 371 n. , 391-392, 422, 461, 534, 595
Partidul Borotbiştilor, Ucraina 633-635
Partidul Cadeţilor (Partidul Constituţional-Democrat) 199-202, 209, 212, 218, 220-224, 227, 244 n. , 246, 268-272, 279-281, 321, 340, 350, 355, 360, 383, 389, 402, 404-405, 408, 411-412, 418, 421, 427-429, 455, 458, 464-465, 468, 471, 487 n. , 508, 514, 517, 523, 528, 628
Partidul Comunist, comunişti, comunism: *vezi* PSDMR-B
Partidul Constituţional-Democrat: *vezi* Partidul Cadeţilor
Partidul Monarhist Rus 202
Partidul Naţionalist 230-231, 244, 244 n. , 246
Partidul Octombriştilor 180, 200-201, 227, 230-231, 244, 244 n. , 246, 269, 274, 279-280, 294, 321, 414, 517
Partidul Progresist 244 n. , 247, 250, 269
Partidul Socialist Polonez 93, 103, 193
Partidul Trudovic, 221-222, 227, 270, 280-281, 312, 321, 429
Parvus, Alexander 215
Pasternak, Aleksandr 189
Pasternak, Boris: *Doctor Jivago* 593; *1905* (poezie) 208
Paustovski, Konstantin 329, 347, 383
Pavel Aleksandrovici, mare duce 327
Pavlov, I.P. 564, 656-657
Penza 331, 426, 484, 486, 521-522, 541, 596, 674-675
Pereverzev, P.N. 400-401
Perm 78, 528, 587, 617, 623
Persia 178, 284; înfrângerea de către Rusia (1827) 96
Peşehonov, A.V. 579
Peşkov, Aleksei: *vezi* Gorki
Peşkov, Maxim (fiul lui Gorki): asasinarea 733

Peşkov, Zinovi (fiul adoptiv al lui Gorki) 286, 286 n.
Peşkova, Ekaterina (soţia lui Gorki) 188, 195, 207, 248, 292, 297, 309, 372-373, 375-376, 397, 402, 466-467, 472, 544, 564, 582, 623, 733
Peters, Yakov 436, 567
Petliura, Simon 520, 595, 598, 606, 608, 626, 633-634
Petraşevski, M.V. 142, 147 n.
Petrograd, garnizoana 293, 370, 391; în timpul insurecţiei din octombrie 440-441, 454; în Zilele din Februarie 301-304, 316
Petrograd: *vezi* Sankt-Petersburg
Petru cel Mare, ţar 34, 37, 48, 54, 63, 86, 137, 246, 604, 614, 650
Petru şi Pavel, fortăreaţa 137-138, 143, 150, 156, 173, 177, 186-187, 190, 209, 269, 302, 305, 315, 400-401, 441, 444, 447, 449-450, 465, 467, 470, 487 n. , 572, 580
Petrunkevici, I.I. 182, 222
Piatakov, Gheorghi 634, 677, 717
Piatigorsk 513
Piłsudski, Joseph, mareşal 93, 156, 193, 625-627, 630
pionieri 669
Pisarev, Dmitri 145
Platinina-Maisel, Rebecca 581
Plehanov, Gheorghi 103, 142, 144, 148, 151, 154, 158, 160-161, 163, 188, 215, 286, 317, 361, 429; *Despre chestiunea dezvoltării unei viziuni moniste asupra istoriei* 158
Plehve, Viacheslav von 67, 77, 178, 180-181, 409
Plejnikov, Grigori 675
Pobedonoşţev, Konstantin 36, 46, 48-50, 68, 129
Podolia 124
Podvoiski, N.I. 445
Pokrovski, M.N. 423
Pokrovski, V.L., general 510-511
Poliakov, Nikolai 452, 585
poliţie: *vezi* birocraţie
Polivanov, A.A. 84, 228, 257, 270, 273-274, 627 n.
Polner, T.I. 404
Polonia, polonezi 83, 87, 93, 95, 97-99, 101-103, 154, 156, 192, 230, 246, 263, 352, 459 n. , 492-493, 497, 608, 610, 633, 639, 726, 728; invadarea Ucrainei de 625-627; războiul sovietic împotriva 611, 628-630, 642, 675; revoltele 92, 95, 230; Tratatul de la Riga (1921) 630
Polovţov, A.A. 62-64, 67, 77, 206, 246, 356 n. , 401
Poltava 96, 99, 124, 234, 596
Poole, F.C., general 519
Popov, F.G. 676-678
populişti, populism 105-106, 120, 147-151, 153-154; mişcarea „În mijlocul poporului” 105, 149-150; neopopulismul 160, 172-173; „Pământ şi Libertate” (*Zemlia i Volia*) 150-151; „Voinţa poporului” (*Narodnaia volia*) 151, 154, 156-157, 160, 163. *Vezi şi* eseri, terorism
Port Arthur 178, 180
Potemkin, crucişător 192, 661
Potresov, A.N. 158, 161, 163, 367
Praga 94 n. , 730

Pravda, ziar 244, 289, 364, 385, 395, 400, 475, 535, 565, 627, 669, 704
Preobrajenski, E.A. 651, 667, 717
preparlament 429, 442, 444
Primul Război Mondial 248, 252-294 *passim*, 349-350, 355-357, 362, 364, 375, 378-390, 405-419, 462, 485, 532, 550, 601, 624, 723; invazia germană în Rusia (1915) 264-265, 273-274, 278-279; invazia germană în Rusia (1918) 462, 495, 512, 518; ofensiva rusă (1914) 253-256; ofensiva rusă (1916) 274-277; ofensiva rusă (1917) 381-391; tratativele de pace şi Tratatul de la Brest-Litovsk (1918) 430, 485, 487-499, 518
Prittwitz, Friedrich von, general 254
Proclamaţia din octombrie (1905) 198-200, 202-203, 208, 213, 218-219
Prokopovici, S.N. 446, 696
Proletkult, organizaţia 659, 664-665
prostituţie 546, 697-698
Protocoalele înţelepţilor Sionului 242
Protopopov, A.D. 280, 294, 299 n. , 301, 315, 331
Przemyśl 263, luptele de la (1914) 255
PSDMR-B (bolşevici, bolşevism, Partidul Comunist, comunişti, comunism) 42, 163, 197, 205-206, 214, 233, 244, 284-286, 289, 292, 312, 348, 356, 363, 367-371, 391, 394-396, 400, 407, 413, 419-420, 431-434 *passim*, 436-438, 440-456 *passim*, 463-465, 467, 477, 488-500 *passim*, 504, 511, 523, 535-544 *passim*, 550-584 *passim*, 585, 588, 593, 597, 600-602, 612-624, 636-640, 646-656 *passim*, 657, 665, 675, 677-678, 681-682, 697, 706, 724-726; atitudinea antiţărănească 126-127, 555-556, 704, 725-726; atitudinile puritane 132-133; Biroul Organizaţional (Orgburo) 616, 622, 709-711, 720; Biroul Politic 535-536 n. , 583, 600, 601 n. , 616, 641, 670, 685, 709-711, 713, 716-717, 719; Comitetul din Vîborg 363, 371, 392, 563; Congresul al VI-lea al partidului 420; Conferinţa Bolşevicilor din Întreaga Rusie (martie 1917) 363; Conferinţa Naţională (aprilie 1917) 367-368; congresul anulat (octombrie 1917) 432; Congresul Special al Partidului (septembrie 1920) 655; cultura clandestină 133, 135-136, 164, 460-461; cultura politică a membrilor de rând 368, 535-536, 550, 621-622, 726; experienţa închisorii 139, 581; interzicerea facţiunilor 684; în soviete 421, 423-424, 447-448, 615-617; numărul de membri de partid 188-189 n. , 289, 292, 368, 421, 620, 622-623; Organizaţia Militară 370, 391-393, 419, 436-437; scindările facţionale 366, 392, 431-433, 437-438, 456, 488-490, 493-494, 499, 535-537, 553-554, 624, 655, 663, 720; şi acuzaţia că ar fi agenţi germani 361, 400-402; şi corupţia 612-615, 622-624; şi cultul războiului 537, 543-544, 647-648; şi exportarea revoluţiei 488-489, 492, 499, 628-631; şi menşevicii 162-165, 204, 215, 363-364; şi naţionalismul rus 288-289, 627, 633-634, 637, 712; şi războiul împotriva economiei de piaţă 553, 557, 561, 688, 690; şi războiul împotriva privilegiilor 475, 477-481, 485; triumviratul 710-711; CONGRESELE NAŢIONALE ALE PARTIDULUI: al VIII-lea 536; al IX-lea 655, 684; al X-lea 678, 683-686, 688
Pskov 324-326, 328, 454, 473, 538, 579, 603
Pugaciov 694
Pugaciov, Emilian 40, 119, 135, 475, 527, 566
Pulkovo, luptele de pe colinele 605-606
Purişkevici, V.M. 202, 273, 283, 610
Puşkin, Aleksandr 133, 138, 272, 308, 365, 475, 724
Putiatina, O.P., prinţesă 328

Putilov, fabrica 269, 368, 396, 399, 605, 618

Rabkrin (Inspectoratul Muncitorilor şi Ţăranilor) 614, 623, 709, 711, 713
Rada 354, 362, 390, 450, 493-494, 497-498, 595, 632-633
Radek, K.B. 362, 627
Radişcev, Aleksandr 137
Rahiia, Eino 443
Ransome, Arthur 299
rascolnici 87, 87 n. , 91, 229, 234, 702
Raskolnikov, Feodor 369, 396, 398, 470, 681
Rasputin, Grigori 39, 42, 49, 52, 54-61, 229, 245, 266, 270-273, 276, 278-280, 294, 327, 331, 347, 491, 548; asasinarea (1916) 282-284, 323
Rattel, N.I., general-maior 627
raţionalizare 651-652
Razin, Stenka 119, 566, 595
Războaiele Balcanice 247
războiul civil 360, 418, 456, 458, 498, 500, 505-506, 509-513, 520-522, 525, 527-528, 533-537, 539-540, 543-544, 553-555, 560, 564-565, 575, 584, 587-612 *passim*, 613, 628, 632, 648, 681; campania lui Wrangel 642-645; ofensiva lui Denikin şi înaintarea spre Moscova 594-603; ofensiva lui Kolceak 587-594; ofensiva lui Iudenici împotriva Petrogradului 603-606, 611
Războiul Crimeii 66, 80-82, 263
Războiul Ruso-Japonez (1904-1905) 46, 80, 178-180, 192-193, 252, 276
Reed, John 347, 435, 445-446, 450-451, 454, 487
Regimentul 1 Mitraliori 370-371, 391-394
Reissner, Larissa 681
Renault, fabrica din Rusia 293, 370
Rennenkampf, von, general 254-255
Repin, Ilia 188, 220, 331
Republica Sovietică Nord-Caucaziană 510
Revoluţia din 1905 183-208, 212-214, 303, 627; „Duminica Însângerată" (Sankt-Petersburg) 183-188, 192-193, 199; revolta din Moscova 206-207
Revoluţia din Februarie (1917) 208-209, 267, 279, 281-282, 284, 291, 294, 297-334 *passim*, 340, 348, 350, 354, 361, 363, 391, 469, 514
Revoluţiile Franceze 140, 309, 337-338, 381, 432, 458, 468, 554, 575-576, 721, 724
Riabuşinski, familia 174, 247, 269, 348, 732
Riazan 426, 538, 541, 559
Riazanov, David 423
Riga 193, 407, 422, 436; Tratatul de la (1921) 630
Rijkov, S.M. 191-192
Rikov, Aleksei 456, 466, 593-594 n. , 713, 732-733
Rodcenko, Aleksandr 659, 661-662
Rodicev, Feodor 322, 413, 465, 612
Rodzianko, Mihail 39, 60, 248, 251, 260, 313, 319, 323, 325-326, 328-329, 409, 411, 440, 506
Rokossovski, Konstantin, mareşal 261
Rolland, Romain 375, 691, 721, 730-731
România 276, 519, 688

Romanov, tricentenarul dinastiei (1913) 34-36, 39-42, 44, 52, 245, 303
Romanovski, I.P., general 505, 514
Romas, Mihail 104-106
Rostov 505, 509-512, 594; Bătălia pentru (1917) 505
Rublev 550
Rudnev, familia 483-484
Ruzski, N.V., general 324-325

Sabler, Vladimir 60, 269
Saburov, V.V., prinţ 344
„sacoşari" 551-552, 554, 561
Samara 124, 210, 345, 422, 513, 520-528, 552, 558, 580, 588, 673-674, 677, 693, 710
Samarin, Iuri 63, 272
samosud (justiţia gloatei) 374-375, 478, 484-485
Samsonov, Aleksandr, general 254, 258-259
Sankt-Petersburg/Petrograd 33-35, 38, 51, 53, 56, 64, 71-72, 91, 94 n. , 128, 133, 139, 141, 146, 150, 158-159, 175, 177, 183-184, 202-203, 205, 234, 242, 249, 269, 271-272, 289, 292-294, 329, 346, 348, 358-359, 373; Academia Teologică 183; alegerile pentru Adunarea Constituantă 464; alegerile pentru Dumă 421; *Asaltul asupra Palatului de Iarnă*, regizat în (1920) 662; biserica-monument Aleksandr Nevski 38; canalul Griboedov 302; capitala mutată la Moscova de la 499-500, 544; catedrala Învierea lui Hristos 38; catedrala Kazan 33, 38, 177, 187, 300, 307; catedrala Sf. Isaac 38, 156, 407, 605; Catedrala Tricentenarului 38; cimitirul Preobrajenski 469; criza industrială (1917-1918) 550, 562, 564; „Duminica Însângerată" (ianuarie 1905) 183-189, 192-193, 199, 205, 292, 300, 469; epidemia de holeră 128; Gara Finlanda 360-362, 443; Gara Nikolaevski 314, 324, 442, 491, 605; Gostinîi Dvor 300, 482; grevele generale 196, 233; grevele politice (1917) 292-293, 298-299; grevele muncitoreşti (1921) 679-681; Hotel Astoria 614; Hotel France 451; insula Vasilevski 680; insurecţia din octombrie 442-454; închisoarea Krestîi 209, 222, 303, 311; legea marţială 468; Liteinîi Prospekt 64, 469; manifestaţiile armate (iunie 1917) 370-371, 377; mănăstirea Aleksandr Nevski 480; Narodnîi Dom 451; Nevski Prospekt 33-35, 64, 189, 199, 297-298, 300-302, 304, 307, 347, 358, 376, 393, 396, 451, 482, 546-547, 605, 680, 682; numele schimbat în Petrograd (1914) 250; ofensiva lui Iudenici împotriva 603-606, 611; Palatul Anicikov 457; Palatul Kşesinskaia 363, 394, 396, 400; Palatul Mariinski 219-220, 315, 335, 397, 444; penuria de alimente 291, 297-298; Piaţa Znamenskaia 44, 195, 299-302, 374; Poarta Narva 185, 187 n. ; podul Liteinîi 298-299; podul Troiţki 186, 298; post-Revoluţie 544-546, 549-550; redenumit Leningrad (1924) 718; revolta garnizoanei (1917) 302-304, 316, 324, 370; Revoluţia din Februarie (1917) 297-310, 323-324, 330-331, 370; sediul poliţiei 305; Spitalul Marinskaia 487 n. ; statuia lui Alexandru al III-lea 44, 374, 442; Teatrul Mariinski 34-35, 41, 52, 451, 616; Teatrul Mihailovski 283; ţăranii din 125, 128; Universitatea 140, 156, 176-177, 225, 303; Vladimir Prospekt 301; Zilele din Iulie 391-400, 402, 404. *Vezi şi* cartierul Vîborg; fortăreaţa Petru şi Pavel; Institutul Smolnîi; Palatul de Iarnă; Palatul Taurida
Sapojkov, A.P. 677
Saratov 70, 124, 145, 169, 225, 227, 344, 422, 426-427, 541, 545, 551, 559, 596-597, 664, 673- 677, 694

Savinkov, Boris 180 n. , 409-410, 412, 414-416, 506; *Calul spelb* 213; răscoala din Iaroslavl 578 n.
Sazonov, S.D. 248-249, 271, 273, 587 n.
„sărbătorile libertăţii" 331
Schlieffen, Planul 252, 255
Schreider, Grigori 446, 464
Secenov, Ivan, *Reflexele creierului* 657
Seim (parlamentul finlandez) 352-354
Semaşko, A.I. 393
Semenov, Tatiana 342
Semionov, Grigori 586, 593
Semionov, Serghei 78, 113, 234-241, 341-343, 426, 549, 552, 556, 705-706; asasinarea (1922) 703-704; conflictul cu Maliutin 234-239, 342, 702-704; deputat în Dumă 221; despre Andreevskoe 122, 124, 126, 672-673, 691; în exil 235, 702; mişcarea cooperatistă din Volokolamsk iniţiată de 552, 702; reformele din Andreevskoe 191-192, 235-240, 341-342, 702-704; şi Tolstoi 171-172, 191, 234-235
Semipalatinsk 589, 592
Semirecie 637
Serafimovici, Aleksandr: *Torentul de fier* 509 n.
Serbia 246, 249, 256
Serge, Viktor 547, 549, 606, 732
Serov, Ivan 677
Sevastopol 473, 642, 645, 681
Siberia 41, 47 n. , 55-56, 121, 138, 159, 204, 207, 224, 244, 265, 282, 310, 359, 364-365, 408, 420, 463, 482, 506, 515, 521-522, 528, 530, 585-586, 674, 687, 692-694
Sidorin, V.I., general 596
Simbirsk 154, 170, 176, 362, 483, 525, 528, 534, 551, 588, 674, 694
Simferopol 204
sindicate 189, 196, 244, 347, 417, 462-463, 562, 582, 649, 654-655
Sindicatul Femeilor pentru Egalitate 189
Sinegub, Aleksandr 446
Sipiaghin, D.S. 38, 178
Sitin, P.P., general 535
Sîzran 522
Sklianski, Emanuil 645
Skobelev, M.I. 305, 310-312, 349, 360, 363, 409
Skoropadski, Pavel, hatman 498, 503
Slavgorod 591
slavofili, slavofilism 89, 101, 106, 148
Smena veh (*Schimbarea reperelor*) 627-628
Smidovici, S.N. 560
Smilga, Ivan 436, 593-594 n.
Smolensk 256, 538, 671, 692
Smolnîi, Institutul 220, 365, 416, 422, 434-436, 439-440, 442-443, 445, 452-453, 456-457, 460, 464, 470, 487, 495, 532, 565, 605, 613-614; al II-lea Congres Naţional al Sovietelor (octombrie 1917) 432-438, 441, 443-444, 447-448, 455, 467, 532; corupţia în 612; sediul Sovietului din Petrograd în 405, 416, 422, 434-435
Snowden, Ethel 546

social-democraţi, democraţie socială 159-163, 160-161 n. , 221, 227, 285. *Vezi şi* bolşevici, marxism, menşevici
socialiştii populari 227, 312, 427
Societatea Economică Liberă 171, 173, 187, 383
Societatea Geografică Imperială 66, 96
Sokolnikov, Grigori 497
Sokolov, Boris 303, 471-473
Sokolov, N.A. 607; *Asasinarea familiei imperiale* 577
Sokolov, N.D. 311, 316, 319, 407
soldaţi 79-82, 255-256, 258-259, 294, 312-314, 329, 333, 356-357, 385-388, 418-419; comitetele ostăşeşti 355, 405, 410, 533; violenţa faţă de ofiţeri 355-356, 405-407, 491, 540-541
Soljeniţîn, Aleksandr 89
Soloviov, Vladimir 188, 213
Solovki, lagărul de concentrare 686
Soltangaliev, Mirsaet 636
Sormovo 127
Sorokin, Pitirim 310, 465, 470, 691 n.
Soskice, David 420, 439
soviete 197, 205, 339, 347, 422-424, 427, 458-459, 461-463, 467-468, 473-474, 552, 564, 614-619, 677, 681-682, 723-724; Congresul Regional al Sovietelor din Nord 436; sovietele rurale 425-426, 461 n. , 462, 465, 467, 472-473, 523-524, 556-557, 619, 673, 707; CONGRESELE NAŢIONALE: I 353, 371; al II-lea 432-438, 441-444, 447-450, 455, 467, 532; al III-lea 471; al V-lea 570-571, 575; al VI-lea 560; SOVIETUL DIN PETROGRAD: 197, 205, 209, 220, 310-316, 319-323, 339-340, 346, 357-359, 369, 371-372, 379-381, 384, 385 n. , 391, 403, 405, 409-410, 412, 416, 432, 437-438, 441, 444, 572; bolşevicii câştigă majoritatea în 419, 422; Comisia Militară 314, 316; în Zilele din Iulie 392-401, 403; Ordinul nr. 1 316, 355, 383, 385, 407; transferat de la Palatul Taurida la Institutul Smolnîi 405, 435; tratativele Dumei cu 319-323
Sovnarkom (Consiliul Comisarilor Poporului) 457, 460-462, 464-468, 466 n. , 499, 564, 568-569, 576, 582, 698, 710-711, 717
Spala: domeniul regal de vânătoare 57
Spartachistă, Revolta, Berlin 629
Speşnev, Nikolai 142
Spiridonova, Maria 467, 570-571
Stalin, Iosif 40, 110 n. , 155, 272, 289, 364, 370-371, 400 n. , 494, 535-536, 535-536 n. , 566, 583-584, 596 n. , 606 n. , 616, 627, 629, 634-635, 641, 647, 660-661, 684, 708-715, 730; boala şi moartea lui Lenin 708, 710-712, 714-715, 718-719; comisar al poporului pentru Controlul de Stat 612-613; comisar pentru Naţionalităţi 709, 712; incidentul Krupskaia 714-715; patronajul 622; planul de autonomizare 712; preşedinte al Secretariatului 709-710; puterea tot mai mare şi ambiţiile 709-710, 714; rivalitatea dintre Troţki şi 535-536, 593-594, 594 n. , 708-711, 714-717; secretar general al partidului (1922) 684, 709; suspiciunile lui Lenin şi consemnările lui 710-715; şef al Orgburo 709, 720; şef al Rabkrin 623, 709; şi Gorki 732-734; testamentul lui Lenin 712-716, 716 n. ; vila de la ţară 614
Stanislavski, Stanislas 404, 404 n. , 659, 696
Stankevici, V.B. 321, 366

Stasova, Elena 597
Staşkov, Roman 491
Statele Unite ale Americii 207, 243-244, 260, 284, 288, 520, 585; ARA în Rusia 696-697; Lvov pledează pentru intervenţia Aliaţilor 586-587; Primul Război Mondial 381, 488
Statutul Organizării Socialiste a Pământului (1919) 653
Stavka 256-257, 259, 265, 274, 276, 281-282, 323, 325, 378, 408, 410, 412, 417, 459, 491, 505
Stavropol 479, 513
Steinberg, I.N. 467, 487, 571
Steklov, Iuri 318-319
Stepniak, S.M. 149
Stepun, F.A. 411, 413
Stockholm, Conferinţa de pace de la 381
Stolîpin, P.A. 50-51, 60, 70-71, 223-232, 245-246, 281, 342, 518, 527, 643, 702; asasinarea (1911) 229, 231-232; guvernator în Saratov 225; mareşal al nobilimii din Kovno 225; ministru de Interne 225; prim-ministru (1906-1911) 223-232; reformele 79, 117, 117 n. , 225-233, 236, 238-241, 702
structură socială 62, 69-70, 173-174; dominaţia aristocraţiei 62, 79; negustoria 172; slăbiciunile claselor de mijloc 69, 174-175; şi naţionalitatea 101; şi sistemul raţionalizărilor 651
Struve, Piotr 69, 153, 160, 173, 177-179, 179 n. , 213, 246, 364, 383, 506-507, 517, 587 n.
Struve, V.V. 250, 507
Stürmer, Boris 273, 278, 281
subbotnik 650
Suhanov, Nikolai 301, 306, 309-310, 316, 319-320, 360, 362, 371, 394-395, 398, 416, 423, 433-435, 447-448, 462, 532, 709
Suhomlinov, V.A., general 85, 257, 259, 265, 269-270, 280, 315
Sumî, Republica 191
Susanin, Ivan 39-40
Sutele Negre 203, 203 n. , 205, 207, 242, 245, 272, 289, 355, 393, 403, 408, 514,670-671
Suzdal 35; *zemstva* 78
Sverdlov, Iakov 286 n. , 370-371, 462, 559, 573-576, 616-617
Sviatopolk-Mirski, P.D., prinţ 181-182, 185, 187, 194

Şaliapin, Feodor 35, 451, 547
Şceglovitov, I.G. 242-244, 269, 315
Şcoala Unificată a Muncii 665
Şevcenko, Taras 96
Şingarev, A.I. 321, 465, 487, 487 n.
Şipov, D.N. 175-176, 182, 200-201
Şklovski, Viktor 294, 304-305, 314, 547
Şkuro, A.G. 599, 603
Şliapnikov, Aleksandr 287, 289, 292, 301, 310, 437, 550, 655, 683-685
Şolohov, Mihail: *Donul liniştit* 509
Şostakovici, Dmitri 661; *Simfonia nr. 2* (*Octombrie*) 661

Şulghin, Vasili 282, 305-306, 325, 327, 355, 507, 514, 597, 608-609, 628
Şumski, Oleksandr 635
Şuvaev, Dmitri, general 274

Tadjikistan 637
Taganrog 479, 509, 511-512
Tambov 121, 124, 155, 169, 171, 256, 344, 392, 425-426, 485, 538, 541, 550-551, 596, 599, 654, 681, 693; revolta din (1920-1921) 558, 674-676, 685, 687
Tannenberg, luptele de la (1914) 254-255, 259
Taşkent 176, 189, 637
Tatiana Nikolaevna, mare ducesă 52, 128
Tatlin, Vladimir 547, 659, 661-662
Taurida, Palatul 217, 219-223, 244, 251, 280-281, 310-311, 313-316, 319-322, 327, 435, 443, 450, 464-465, 468-471; pavilionul ministerial 315; Sala Ekaterina 220, 222, 312, 314, 316, 327-328, 331, 363, 394, 398, 470; Sovietul din Petrograd la 311-315; Sovietul expulzat din 405, 435; şi Zilele din Iulie 393-394, 396-399
Taurida, regiune, Crimeea 644
Taylor, F.W.: taylorismul 647 n. ; teoriile „managementului ştiinţific" 666
tătari 98, 523, 587, 617, 635-637
Teofan, arhimandrit 56, 60
Tereşcenko, Mihail 321, 321 n. , 349, 354, 360, 391, 411, 419 n.
Teroarea Albă 510, 590-593, 607-609, 643. *Vezi şi* evrei
Teroarea Roşie 15, 373, 477, 480, 483, 486-487, 496, 510-511, 534, 567-569, 577-584, 587, 594, 608-609, 625, 634; originile sociale 474-487, 567-568, 724-725
terorism 150-151, 180. *Vezi şi* Teroarea Albă, Teroarea Roşie
Thomas, Albert 383-384
Tiflis 98, 329, 638, 640-641
Tihon, patriarh 480, 582, 670-671
Tiumen 674
Tîrkova-Williams, Ariadna 140
Tkacev, Piotr 137, 142, 144, 149-151, 157-158
Tobolsk 404, 572-573, 674
Tokoi, O. 353
Tolstaia, Aleksandra 696
Tolstaia, Sonia 171, 426
Tolstoi, Lev, conte 70, 74, 76, 81, 104, 107, 142, 171-172, 190, 225, 234-235, 264, 549, 600, 668, 695, 715-731; *Anna Karenina* 65, 107, 142; *Hagi Murad* 81; *Împărăţia lui Dumnezeu* 172; moşia de la Iasnaia Poliana 74, 234, 426, 549, 600; prietenia cu Semenov 234; *Război şi pace* 107, 549, 574
Tomsk 204, 334, 522, 528, 592, 617, 674, 732
Tomski, Mihail 732
Transcaucazia 459 n. , 712-713
transsiberiană, linia ferată 121, 178, 521-522, 530, 586-587, 592
Tratatul privind crearea Uniunii Sovietice (1924) 713
Trepov, A.F. 281-282
Trepov, D.F. 194, 198, 203, 223, 230-231
Trepov, F.F., general 150
Tretiakov, Serghei 269, 465

tribunale revoluţionare 485, 510
tribunalele poporului 118-119, 478, 484-485
Troţki, L.D. 48-49, 100, 103, 103 n. , 126, 131, 141, 153 n. , 188, 197, 205, 209-210, 215, 284-289, 310, 312 n. , 332, 364, 366-367, 370 n. , 391-392, 395, 397, 401, 419, 432, 455, 458, 465, 490, 500, 522, 554, 567 n. , 577, 583, 593-594 n. , 595, 596 n. , 599, 602, 605-606, 624, 627, 629, 641, 648 n. , 666, 685, 687, 708, 719-720, 726; apelul la încorporări în masă 537-538; calităţile oratorice 422-423; caracterul 536, 716; comisar pentru Război 532-538, 593-594 n. , 595; comisar pentru Afaceri Externe 457, 488, 490; comisar pentru Transporturi 646-647, 654-655; demisionează din postul de comisar pentru Afaceri Externe 497; despre posibilitatea reconstruirii omului 657; eliberarea din închisoare 416, 419, 422; exilul la Cercul Polar 210; iniţiază recrutarea în masă a burgheziei ca mână de lucru 481; insurecţia din octombrie 440-443, 449-451, 455, 481; internaţionalismul 285-289; în plenul din octombrie (1923) 717; la New York 284, 288, 310; la fortăreaţa Petru şi Pavel 209; menşevismul 197, 215-216, 285-288; moartea lui Lenin 719; moşia lui 614; opinia lui Lenin despre 708; opoziţia faţă de negocierile cu Vikjel 455-456; Opoziţia Militară împotriva lui 534-536, 593-594 n. ; planurile de militarizare ale lui 646-649, 666; preşedintele Sovietului din Petrograd 423; procesul politic (1906) 575; refuză postul de vicepreşedinte al Sovnarkomului 679-680, 717; *Rezultate şi perspective* 215; rivalitatea dintre Stalin şi 708-711, 714-717; se înscrie în PSDMR-B (iulie 1917) 288, 312 n. , 423, 423 n. , 430; strategia asiatică 631; şi Adunarea Constituantă 464; şi apărarea Petrogradului 605-606; şi Armata Roşie 532-535, 537-538, 540-541, 543, 589, 605; şi asasinarea familiei imperiale 572-576; şi revolta din Kronstadt 682, 686; şi „revoluţia permanentă” 215; şi tratativele de pace de la Brest-Litovsk 490, 492-496; şi Zilele din Iulie 397-398, 401
Trubeţkoi, E.N., prinţ 201, 212, 610
Trubeţkoi, G.N., prinţ 248, 506
Trubeţkoi, P.N., prinţ 44
Trubeţkoi, Serghei, prinţ 65, 179
Trubocinîi, fabrica 680
Tsushima, Bătălia de la (1905) 192, 247
Tuhacevski, Mihail, mareşal 528, 630, 677, 682, 687
Tula 71, 74, 122 n. , 211, 261, 329, 426, 532-534, 537-538, 540-541, 559-560, 596, 599-602, 606, 617, 624; *zemstvo* 71, 75-76, 171, 211, 268
Turcia 96, 246, 350, 638-639; Războiul Ruso-Turc (1877-1878) 80, 83
Turgheniev, Ivan, *Desţelenire* 149; *Părinţi şi copii* 145
Turkestan, Republica Sovietică 637
Turkmenistan 637
Tver 120, 204, 330, 473, 541, 549, 729; Declaraţia de la 175
Twain, Mark 207-208

Ţariţîn 169, 422, 512-513, 517, 520, 535, 581, 594-596, 602
Ţarskoe Selo (ulterior Krasnoe Selo) 194, 282, 284, 323-325, 327, 395 n. , 572; Palatul Aleksandr 52-54, 185, 284, 572; satul Fedorov 38
ţărănime 43, 67, 71, 75, 77-78, 108-126, 169, 221-222, 225-226, 232-241, 290-291, 329-331, 333, 339, 342-345, 475, 485, 490, 510, 517-518, 524-527, 538, 549, 552, 555-560, 589-591, 595, 619, 640, 643, 650, 653-654, 663, 672, 684-685, 693-697 *passim*, 704-708, 722; atitudinile religioase 89-90; conformismul în rândul 113-114;

dezacordul între generaţii 111-113, 342, 619-620, 706; dezrobirea 66-67, 72-73, 73-74 n. , 77, 100, 108, 115; filosofia politică 110-111, 116-119; influenţa soldaţilor asupra 344, 484, 541-543; în Revoluţia din 1905 81, 123-124, 190-191; meşteşugurile 124, 549; răscoalele 81, 344, 497, 538, 541, 559-560, 587, 591-592, 595, 672-678, 687-688; relaţia cu moşierii 73-74, 78, 123-124, 210-211, 223, 342-344, 425-426, 483-484; şi Adunarea Constituantă 463-464, 472-473, 521; şi Armata Roşie 537-539, 588, 601, 627, 706; şi capitalismul 105, 111, 122, 556; şi comuna 106, 108-110, 120, 342-343; şi „culacii" 110, 121, 556, 559; şi naţionalismul 95, 97-100, 351-352, 497, 632-633; şi redistribuirea pământurilor 343-344, 480-484; şi violenţa 114-116
Ţereteli, Irakli 227, 310, 319, 335, 354, 358-360, 363, 370, 381, 394, 399, 403-405, 407, 458, 465, 470
Ţiurupa, A.D. 557
Ţvetaeva, Marina 382, 506, 550; *Tabăra lebedelor* 506

Ucraina, ucraineni 63, 68, 83, 92-103 *passim*, 116 n. , 121, 203, 230, 230 n. , 266, 321, 350, 354, 390, 407, 459 n. , 462, 482, 493-497, 517, 519-520, 541, 590, 594-598, 608, 610, 632-635, 674, 677, 681, 688, 693, 695, 710, 713 n. ; Directoratul 632-635; invazia poloneză în 625-627; mişcarea naţionalistă din 95-100, 351 n. , 351-355, 493, 520, 597-598, 626, 632-635; ocupaţia germană a 497-498, 503, 519, 537; tentativele sovieticilor de a cuceri (1918-1919) 632-634. *Vezi şi* Rada
Ufa 525, 528, 558, 587-588, 635, 674; Conferinţa de la (1918) 528-529
Ulianov, Aleksandr (fratele lui Lenin) 151, 156, 402
Ulianov, Vladimir: *vezi* Lenin
Ulianova, Anna (soră) 154-155, 622
Ulianova, Maria (soră) 156-157, 708-709, 711
Ungaria 629, 631
Ungern-Sternberg, Roman 586
Uniunea Ateilor Militanţi 668
Uniunea Cazacilor 409
Uniunea Luptei pentru Emanciparea Clasei Muncitoare 159
Uniunea Muncitorilor din Fabricile şi Uzinele Ruseşti 184
Uniunea Ofiţerilor 409, 411
Uniunea Oraşelor 267
Uniunea pentru Apărarea Adunării Constituante 464, 468, 471
Uniunea pentru Apărarea Patriei şi a Libertăţii 578 n.
Uniunea pentru Eliberare 178
Uniunea Poporului Rus 91, 103, 202, 229, 245
Uniunea Proprietarilor de Locuinţe 579
Uniunea Sindicatelor 189, 195-197
Uniunea Soldaţilor din Linia Întâi 484
Uniunea Veteranilor Răniţi 484
Uniunea Zemstvelor 266-268, 270, 335
Uniunile Ţărăneşti 191-192, 342, 351, 702; în timpul răscoalei lui Antonov (STK) 675
universităţi 176-178
Ural 127, 169, 363, 522, 528, 573-574, 577, 588, 590, 597, 635, 692
Uriţki, Mihail 381, 423, 452, 464, 565
Urusov, Serghei, prinţ 68-70, 201, 335

Uspenski, Gleb 107
Ustrialov, Nikolai 628
Utro Rossi, ziar 251, 269
Üxküll, Varvara 58
Uzbekistan 637

Vahulin, lider al ţăranilor rebeli 677
Valentinov, Nikolai 153, 155, 164, 361 n.
Validov, Ahmed 635
Vandervelde, Emile 383
Varşovia 84, 94 n. , 102, 180, 193, 199, 260, 265, 626, 628-629
Vaţetis, I.I., colonel 527, 571, 594-595 n.
Vehi (*Repere*) 213
Verderevski, D.V., amiral 419 n.
Verhovski, A.I., general 170, 380, 419 n. , 489
Versailles, Conferinţa/Tratatul de Pace de la 516, 587, 625, 630
Verzi: *vezi* ţărănime, revoltele
Viazemski, Boris, prinţ 425-426
Victoria, regină 53-54
Vikjel, negocierile cu 453-455
Vilnius 263-264, 626; grevele din (1893) 159
Vinnicenko, Volodimir 351 n. , 354, 633
violenţă 372-377, 474-487 *passim*, 692-693; în societatea ţărănească 115-116; şi mulţimile revoluţionare 195-196, 309, 315, 452; teama crescândă a claselor înstărite faţă de 90, 211-213, 475
Viren, Robert, amiral 369
Vitebsk 538, 659, 663, 671
Vîborg 223, 431
Vîborg, cartier, Petrograd 291, 293, 298, 303, 319, 358, 360, 363, 369-371, 391-393, 443, 451, 563
Vîborg, manifestul de la 223-224, 223 n. , 272
Vîrubova, Anna 59, 278-279, 612
Vîşnegradski, I.A. 170
Vladikavkaz 640
Vladimir 35, 331, 333, 579, 664
Vladimir Aleksandrovici, mare duce 44
Vladivostok 521-522, 585-587, 591, 593
Vodovozov, Vasili 545, 650-651
Voitinski, V.S. 397
Volga, regiune 35, 41, 98, 104, 114, 119, 169, 512-513, 521-528, 536-538, 564, 587-588, 590, 594-597, 619, 622, 635, 637, 674, 678, 687, 693-695
Volgograd 718
Volnîi, Ivan 583
Volocinsk 389
Volodarski, V. 423, 437, 564, 567 n.
Vologodski, P.V. 528-529
Volokolamsk, district 191, 234-235, 238, 342, 413, 552, 702-703, 706
Voloşin, Maxim 373

Voronej 124, 169, 426, 473, 512, 541, 558, 581, 596-597, 602, 646, 675, 706
Voroşilov, Kliment, mareşal 289, 535-536, 602, 634, 729
Votkinsk 588
Vpered, gruparea; vperedişti 658-659, 666
Vşniak, Mark 350, 472

Wells, H.G. 243, 547, 628, 631, 705
Wilhelm, kaizer 178, 278, 285, 492-494
Williams, Harold 307, 347
Wilson, Woodrow, preşedinte 519 n. , 586, 631, 727
Wilton, Robert 307, 574 n.
Witte, Serghei, conte 37, 45, 49-50, 62, 91, 103, 129, 185, 187, 187 n. , 193, 198-199, 201-203, 206-207, 218, 220, 223, 242
Wrangel, Peter, baron, general 286 n. , 482, 594-597, 599, 606, 610, 612, 626, 630, 642-645, 673-674, 728

Yacht-Clubul Imperial 62, 64

Zaicinevski, Piotr, *Rusia tânără* 145
Zamiatin, Evgheni 547, 701; *Noi* 667; *Peştera* 544
Zangezur 639
Zarudnîi, A.A. 210 n.
Zasulici, Vera 146, 150-151, 161, 163
Zavoiko, Vasili 411, 506
Zemgor 320, 728
Zemskii sobor 194
zemstve 66, 72, 75-79, 171-172, 175-176, 229-230, 518, 523-524, 643; adunarea naţională a *zemstvelor* 181-182, 189; al treilea element 77, 175
Zenzinov, Viktor 311, 315, 455, 523, 529
Zilele din Iulie (Revolta din iulie, 1917) 380, 391-400, 402-403, 407, 416, 423, 436, 442, 596, 572
Zimmerwald, Conferinţa de la (1915) 287
Zinoviev, Grigori 154 n. , 289, 366-367, 370-371, 394-395, 401, 494, 497, 535, 565, 575, 583, 605, 612-614, 627, 629, 631, 651, 655, 680, 686, 688, 710, 716 n. ; de partea lui Stalin împotriva lui Troţki 710, 714, 717; demisia din Comitetul Central 456, 466; opoziţia faţă de insurecţie 432, 434, 434 n. , 437, 714; opoziţia faţă de Stalin (1926) 730; ostilitatea dintre Gorki şi 699-700; procesul-spectacol (1936) 733
Zinoviev, Lilina 665
Zoşcenko, Mihail 547
Zubatov, S.V. 183-184
Zürich 310, 361

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.

Ilustraţii

1 Oraşul Sankt-Petersburg iluminat cu ocazia tricentenarului dinastiei Romanov (1913). Această etalare a puterii statului a fost cel mai mare spectacol de lumini din istoria ţaristă.

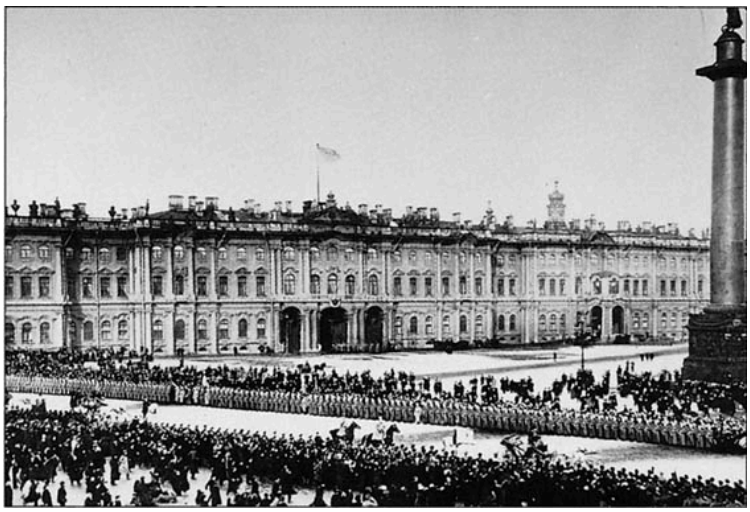

2 Familia imperială pleacă de la Palatul de Iarnă spre catedrala Kazan, pentru ceremonia de deschidere a tricentenarului.

3 Nicolae al II-lea defilează călare sub privirile mulţimii pentru prima oară după Revoluţia din 1905.

4 Celebrul magazin Eliseev de pe Nevski Prospekt este împodobit cu ocazia tricentenarului.

5 Ofiţerii gărzii salută familia imperială la catedrala Kazan. De remarcat icoanele, prapurii şi crucile purtate de mulţime.

6 Orăşeni şi ţărani au venit să-l vadă pe ţar la Kostroma în timpul pelerinajului acestuia cu ocazia tricentenarului.

7 Balul de la curte din 1903 a fost un jalon în cultul vechiului Ţarat Moscovit. Invitaţii purtau costume de secol XVII corespunzătoare rangului lor. Ţarul şi ţarina sunt în primul rând, în centru.

8 Catedrala Învierii lui Hristos de pe Canalul Ekaterina – un exemplu oribil al eforturilor ultimului ţar de a da Sankt-Petersburgului un aspect „moscovit”.

9 Statuia ecvestră a lui Alexandru al III-lea din piaţa Znamenskaia din Sankt-Petersburg, realizată de sculptorul Pavel Trubeţkoi. Muncitorii au poreclit-o „Hipopotamul”.

10 Statuia lui Alexandru al III-lea de la Moscova – stând cu spatele la catedrala Hristos Mântuitorul –, la inaugurare, în 1913.

11 Familia imperială (de la dreapta la stânga): Olga, Tatiana, Nicolae, Aleksandra, Maria, Aleksei şi Anastasia.

12 Rasputin alături de admiratorii săi. A cincea care stă în picioare din stânga – Anna Vîrubova, cea mai apropiată prietenă atât a lui Rasputin, cât şi a împărătesei.

13 Ţareviciul Aleksei împreună cu Derevenko, protectorul şi prietenul său de joacă. După Revoluţia din Februarie Derevenko s-a alăturat bolşevicilor.

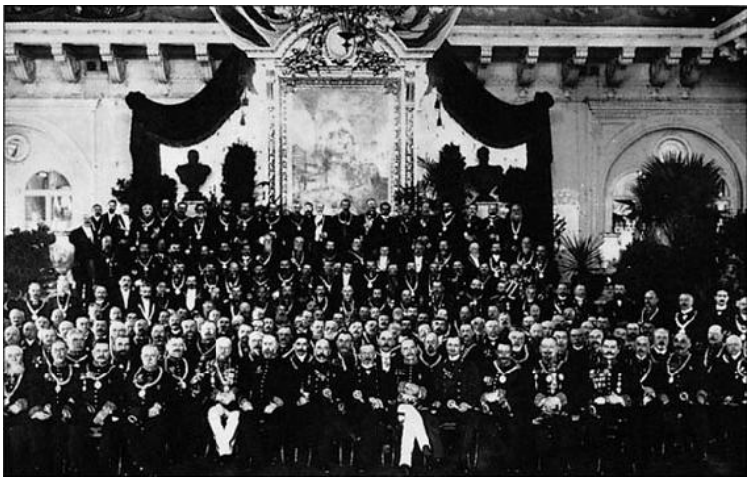

14 Primarii oraşelor din Rusia, la Sankt-Petersburg, în 1913, cu ocazia tricentenarului.

15 Susţinătorii ordinii tradiţionale în zonele rurale: un grup de lideri ai volost-ului, 1912.

16 Chioşc de ziare din Sankt-Petersburg, 1910. În urma Revoluţiei din 1905, când tot mai mulţi oameni au avut acces la educaţie şi cenzura a slăbit, s-a înregistrat o explozie a numărului de ziare şi broşuri.

17 Băcănie din Sankt-Petersburg, circa 1900. De remarcat icoana din colţul din stânga-sus, un semn al omniprezenţei Bisericii.

18 O societate a celor extrem de bogaţi sau extrem de săraci. Dineu în timpul unui bal oferit de contesa Şuvalov în splendidul ei palat de pe Canalul Fontanka, în Sankt-Petersburg, în 1914.

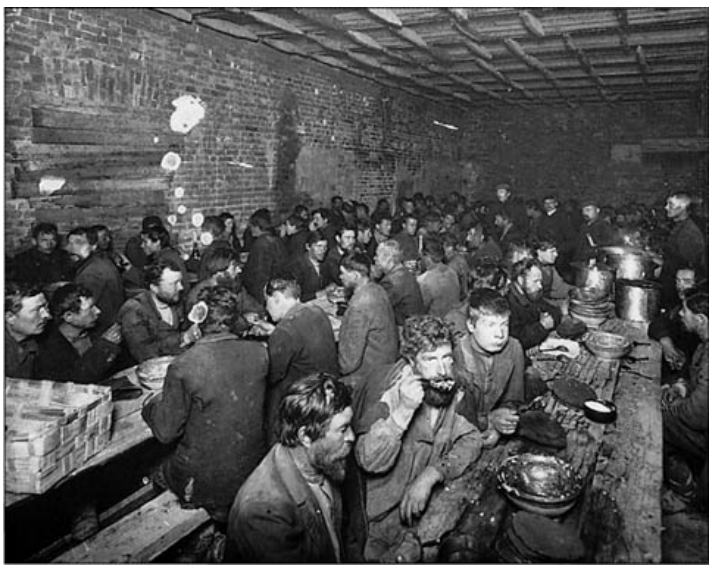

19 O societate a celor extrem de bogaţi sau extrem de săraci. Cantină pentru şomeri din Sankt-Petersburg, din perioada dinainte de război.

20 Ţărani dintr-un sat din nordul Rusiei, jumătatea anilor 1890. De remarcat că sunt desculţi, iar hainele şi casele lor sunt foarte asemănătoare.

21 Ţărăncile făceau şi munci grele, pe lângă treburile domestice. Două fiice de ţăran îşi ajută tatăl să treiere grâul.

22 Ţărăncile făceau şi munci grele, pe lângă treburile domestice. Ţărănci trag o barjă pe râul Sura, sub supravegherea unui intermediar.

23 Şerbia era încă întipărită în memoria oamenilor. Gemeni din provincia Cernigov, foşti şerbi, 1914.

24 Gospodărie ţărănească tipică: doi fraţi, dintre care unul văduv, fiecare cu câte patru copii; districtul Volokolamsk, circa 1910.

25 Întrunire a bătrânilor satului, 1910. Majoritatea adunărilor erau mai puţin organizate decât aceasta.

26 Procesiune religioasă în provincia Smolensk. Nu toţi ţăranii erau la fel de devotaţi Bisericii ortodoxe.

27 Spaţiu de locuit pentru patru muncitori în dormitorul fabricii Sukon-Butikovî din Moscova, înainte de 1917.

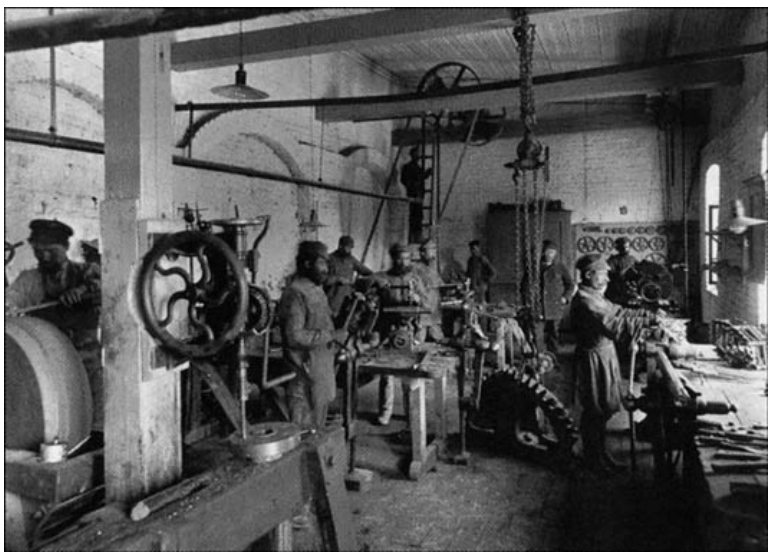

28 Interior dintr-o fabrică moscovită, circa 1910.

29 Generalul Brusilov în 1917, la puţin timp după numirea sa în funcţia de comandant suprem al armatei ruse. Unul dintre subordonaţii săi îl descria ca fiind „un bărbat de înălţime medie, cu trăsături domoale şi o dispoziţie natural relaxată, dar cu un aer de o atât de superioară demnitate, încât atunci când îl priveşti te simţi dator să-l iubeşti şi în acelaşi timp să te temi de el”.

30 Maxim Gorki în 1917. „Era imposibil să te cerţi cu Gorki. Nu puteai să-l convingi de ceva pentru că avea o abilitate uimitoare: nu asculta ce nu-i plăcea, nu răspundea la întrebările la care nu avea răspuns” (Nina Berberova). Această abilitate l-a ajutat fără îndoială să trăiască în Rusia lui Lenin.

31 Prinţul G.E. Lvov, întâiul premier democrat al Rusiei, în martie 1917. În cele patru luni cât a rămas în funcţie, părul i-a albit complet.

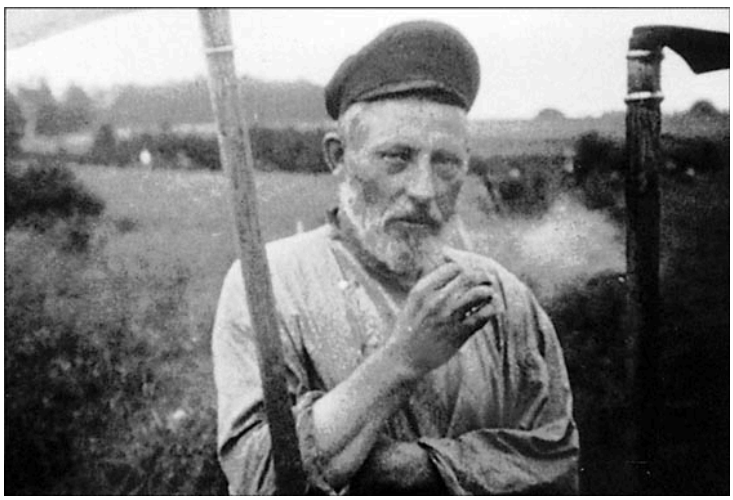

32 Serghei Semionov în 1917. Activistul ţăran era suficient de cunoscut în districtul său natal, Volokolamsk, ca să fie fotografiat.

33 Dmitri Oskin (aşezat, în centru) şi comisariatul militar din Tula în 1919. Oskin şi-a povestit ascensiunea de la simplu ţăran până la nivelul superior al Armatei Roşii în două volume autobiografice, din 1926 şi 1931. La fel ca şi autobiografia lui Kanatcikov, acestea făceau parte din genul de memorialistică sovietică scrisă de mase.

34 Aleksandr Kerenski în 1917. Acesta este unul dintre numeroasele portrete ale lui Kerenski care circulau în rândul poporului sub formă de cărţi poştale, ca parte a cultului personalităţii sale.

35 Lenin ţine un discurs mulţimii, 1918. Fotografia a fost făcută de Piotr Otsup, unul dintre pionierii şcolii sovietice de fotojurnalism.

36 Troţki în Fortăreaţa Petru şi Pavel, 1906. Troţki era foarte spilcuit, chiar şi în închisoare. După spusele lui Isaac Deutscher, aici pare mai degrabă „un prosper intelectual occidental fin-de-siècle, gata să participe la o recepţie oarecum oficială, şi nu… un revoluţionar care îşi aşteaptă judecata în Fortăreaţa Petru şi Pavel. Doar austeritatea zidului gol şi vizorul din uşă dau un indiciu despre context”.

37 Aleksandra Kollontai în 1921, când s-a alăturat Opoziţiei Muncitoreşti. Ruptura Aleksandrei Kollontai de Lenin a fost deosebit de semnificativă, deoarece ea fusese singura dintre vechii bolşevici care sprijinise Tezele din aprilie de la bun început.

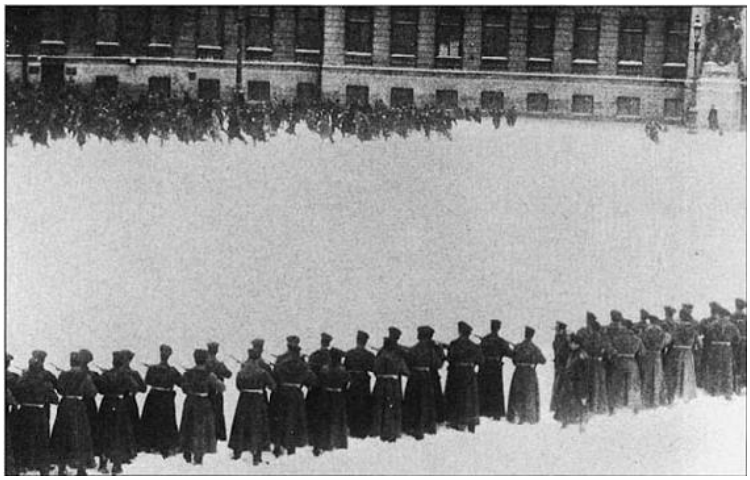

38 Soldaţii ţarului trag în muncitorii care protestează în faţa Palatului de Iarnă, 9 ianuarie („Duminica Însângerată”) 1905.

39 Manifestanţii îi înfruntă pe cazacii călare pe Nevski Prospekt în 1905.

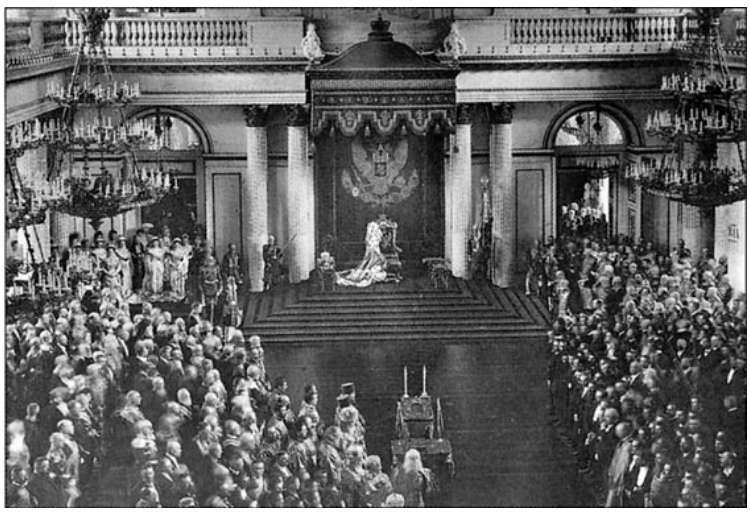

40 Şedinţa de deschidere a Dumei de Stat în Sala Încoronării din Palatul de Iarnă, 27 aprilie 1906. Cele două Rusii – cea autocrată şi cea democrată – stau faţă în faţă, de o

parte şi de alta a tronului. În stânga, reprezentanţii Coroanei; în dreapta, delegaţii Dumei.

41 Palatul Taurida, citadela fragilei democraţii a Rusiei între 1906 şi 1918.

42 Piotr Stolîpin în 1909. Multe lucruri – originea sa provincială şi inteligenţa sclipitoare – au făcut ca premierul să fie renegat de propriii birocraţi.

43 Voluntari patrioţi fac colete pentru front, Petrograd, 1915. Campania referitoare la război a activat şi a politizat populaţia.

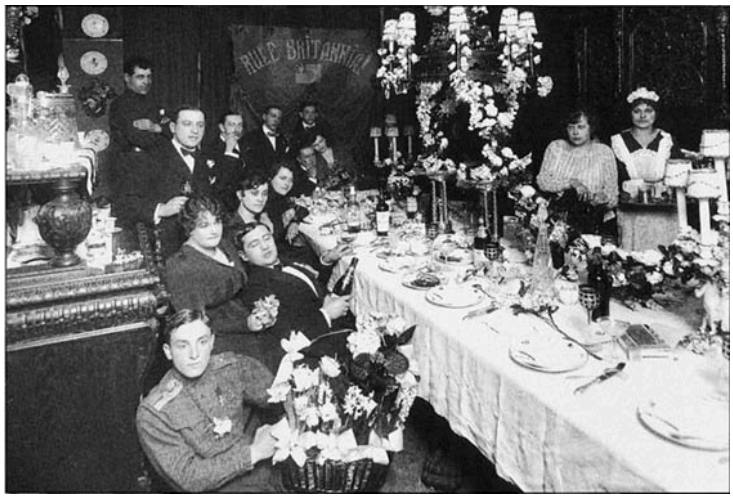

44 Înalta societate din Petrograd sărbătoreşte anul nou 1917. De remarcat anglofilia, whisky-ul şi şampania. Acest tip de hedonism ostentativ devenise ceva obişnuit în rândul claselor superioare, iar în acea perioadă plină de greutăţi datorate războiului îi irita foarte mult pe muncitori.

45 Trupe care evacuează apa din tranşee pe Frontul de Nord. Tranşeele prost făcute – conducerea ţaristă nu considerase că merită să înveţi să sapi tranşee – au fost una dintre principalele cauze ale pierderilor suferite de Rusia în Primul Război Mondial.

46 Cazaci patrulând pe străzile Petrogradului la începutul lunii februarie 1917. Recrutaţi din regiunile cele mai sărace din Kuban şi de pe Don, ei s-au alăturat repede mulţimilor revoluţionare.

47 Un „faraon” – porecla dată poliţiştilor – este arestat de un grup de soldaţi în „Zilele din Februarie” la Petrograd.

48 Distrugerea simbolurilor ţariste. Muncitori moscoviţi jucându-se cu capul din piatră al lui Alexandru al II-lea în faţa unei camere de filmat.

49 Distrugerea simbolurilor ţariste. Pe Nevski Prospekt, mulţimea stă în jurul unui foc în care ard simbolurile ţariste, în timpul „Zilelor din Februarie”. Şi în acest caz spectacolul oferit camerelor de filmat a fost o parte importantă a evenimentului.

50 Mulţime adunată în faţa Palatului Taurida, 27 februarie 1917.

51 Soldaţii de pe Frontul de Vest primesc vestea abdicării lui Nicolae al II-lea.

52 Primul Guvern Provizoriu la Palatul Mariinski. Prințul Lvov este așezat în centru, Miliukov e al doilea din dreapta, iar Kerenski stă în picioare în spatele lui. De remarcat că portretele țarilor (Alexandru al II-lea și Alexandru al III-lea) nu au fost înlăturate.

53 Un rar moment de unitate națională: înmormântarea victimelor Revoluției din Februarie pe Câmpul lui Marte, la Petrograd, 23 martie 1917.

54 Şedinţă a Sovietului Deputaţilor Soldaţilor în Sala Ekaterina din Palatul Taurida.

55 Chelneri și chelnerițe din Petrograd aflați în grevă. Pe pancarta principală scrie: „Cerem ca chelnerii să fie respectați ca ființe umane”. Celelalte trei cer să se pună capăt practicii degradante a mituirii personalului. Respectul față de muncitori era o cerere caracteristică multor greve. De remarcat că în acest caz greviștii sunt bine

îmbrăcați – ar putea trece drept burghezi –, dat fiind că era o demonstrație a demnității lor.

56 Congresul Deputaților Țăranilor din întreaga Rusie la Casa Poporului din Petrograd, 4 mai. O delegație a soldaților (jos) îi aclamă pe deputați (aflați la balcoane). În al doilea balcon din stânga sunt cei patru veterani ai liderilor eseri (de la stânga la dreapta): Viktor Cernov, Vera Figner, Ekaterina Breșko-Breșkovskaia și N.D. Avksentiev.

57 Fiodor Linde conduce Regimentul Finlanda la Palatul Mariinski pe 20 aprilie, pentru a protesta împotriva continuării războiului imperialist.

58 Kerenski adoptă o poză bonapartistă în timpul unui discurs ţinut în faţa soldaţilor de pe front la mijlocul lunii mai.

59 Patriarhul Nikon binecuvântează Batalionul Morţii format din femei, în Piaţa Roşie din Moscova, înainte de plecarea pe front, în iunie. Una dintre ele era prea corpolentă şi, pentru că nu-i veneau pantalonii, a trebuit să meargă la luptă îmbrăcată în fustă.

60 Generalul Kornilov este salutat ca un erou de membrii de dreapta ai Uniunii Ofiţerilor la sosirea sa la Moscova pentru Conferinţa de Stat, pe 12 august.

61 Membre ale Batalionului Morţii aşteaptă asaltul final asupra Palatului de Iarnă, în 25 octombrie 1917. Când Aurora a tras prima salvă, femeile au devenit isterice şi au trebuit închise într-o încăpere de la subsol.

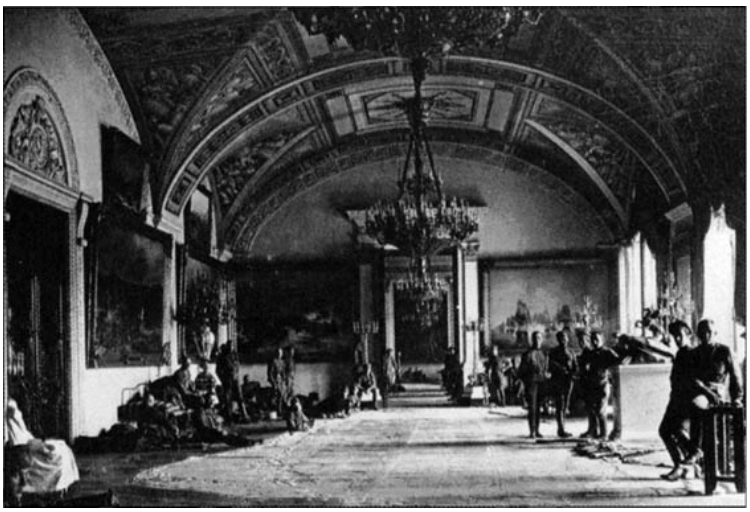

62 Unii dintre ultimii apărători ai lui Kerenski, baricadaţi în Palatul de Iarnă, aşteaptă atacul forţelor bolşevice în 25 octombrie.

63 Institutul Smolnîi, sediul Sovietului şi centrul de comandă al partidului bolşevic, începutul lunii octombrie.

64 Garda Roşie a fabricii Vulkan din Petrograd. De remarcat că mulţi membri ai ei poartă costum şi cravată.

65 Generalul Alekseev – ultimul comandant al armatei imperiale şi fondatorul mişcării Albilor în sudul Rusiei, împreună cu Kornilov.

66 Generalul Denikin – liderul armatei Albilor din sudul Rusiei între 1918 şi 1920.

67 Amiralul Kolceak – principalul comandant „alb" în estul Rusiei şi, graţie legăturilor sale cu Aliaţii, conducătorul nominal al întregii mişcări a Albilor.

68 Baronul Wrangel, care a condus ultima campanie a Albilor în Crimeea în 1920.

69 Armata Roșie nu s-a înțeles cu Legiunea Cehă, aici în timpul capturării Vladivostokului, în iunie 1918. Cehii voiau să se îndrepte spre est, până în Statele Unite, iar de acolo să se întoarcă la războiul european.

70 Armata Albilor avea prea mulți generali și prea puțini soldați. Un grup de ofițeri „albi" așteaptă sosirea amiralului Kolceak în timpul unei parade militare la Omsk, decembrie 1918.

71 Armata Roșie avea în schimb prea mulți soldați și prea puțini comandanți experimentați. „Spiritul tovărășesc” din 1917 se manifesta în unitățile de partizani „roșii”, ca aceea a lui Mahno, unde tactica era votată prin ridicarea mâinii.

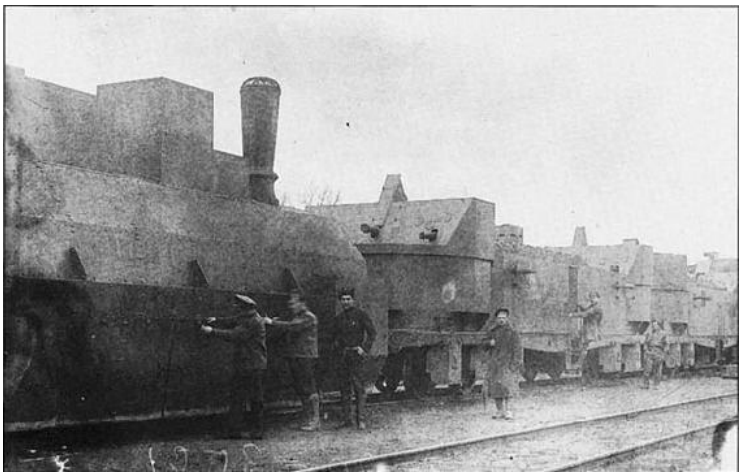

72 Trenurile blindate au jucat un rol vital în războiul civil.

73 Divizia Letonă, parte a Armatei Roşii, traversând un sat în apropierea Frontului de Sud-Vest, 1919.

74 Doi soldaţi ai Armatei Roşii aflaţi în pauză pe Frontul de Sud-Vest, 1919.

75 Armata Roșie a fost un mijloc important de educație și propagandă. Soldați citind fluturași ai Armatei Roșii la Tula, în primăvara lui 1919.

76 Armata Roșie a fost un mijloc important de educație și propagandă. Armata Roșie aduce propaganda la sate. Biblioteca mobilă a Corpului de Cavalerie, 1922.

77 Nestor Mahno în 1919. Riscând să fie anihilați de bolșevici, Mahno și rămășițele armatei sale au părăsit teritoriul rusesc în 1921. După ce a fost închis pentru puțin timp în România și în Polonia, liderul anarhist a ajuns la Paris, unde a trăit până la sfârșitul vieții, în 1935.

78 Teroarea a fost o armă folosită de toate armatele în războiul civil. Albii spânzură un țăran din provincia Kursk pentru că deținea o armă de vânătoare veche, septembrie 1919.

79 Teroarea a fost o armă folosită de toate armatele în războiul civil. Una dintre numeroasele victime ale pogromului comis de o bandă de naționaliști ucraineni în provincia Poltava în 1920.

80 Teroarea a fost o armă folosită de toate armatele în războiul civil. Roșiii ucid un ofițer polonez timpul războiului cu Polonia, 1920. Ofițerul, dezbrăcat, a fost atârnat cu capul în jos, bătut, înjunghiat și torturat până când a murit.

81 Criza de combustibil în orașe. Moscoviți dezmembrând o casă pentru lemn de foc.

82 Criza de combustibil în orașe. Un preot ajută la căratul cherestelei. Pentru că mulți cai muriseră de foame, în locul lor erau folosiți oameni.

83 Vând ca să mănânce. Femei din „vechile clase” își vând ultimele bunuri pe străzile Moscovei.

84 Vând ca să mănânce. Un soldat cumpără o pereche de bocanci de la niște burjui scăpătați.

85 Vând ca să mănânce. Un slujbaș mărunt al partidului se tocmește pentru un șal de blană cu o femeie în piața Smolensk din Moscova, 1920. Femeia din stânga are înfățișarea unei burgheze.

86 Vând ca să mănânce. Negustorese în piața Smolensk din Moscova, 1920. Femeia care are în mână o plasă și o pâine este aproape sigur prostituată.

87 Clasele nobile sunt puse la muncă. Doi foști ofițeri țariști curăță străzile sub supravegherea unui comisar însoțit de gărzi; piața Apraksin din Petrograd, 1918. Principalul scop al acestui tip de muncă forțată era umilirea și înjosirea claselor privilegiate din vechiul regim.

88 Războiul bolşevicilor împotriva pieţei. Soldaţi CEKA închid tarabele comercianţilor de pe Ohotni Riad (Strada Vânătorilor) din Moscova, mai 1919.

89 Rechiziţii de cereale de la ţărani.

90 „Sacoşarii” călătoreau înspre şi dinspre zonele rurale, schimbând alimente pe produse manufacturate. Rezultatul era un adevărat haos pe căile ferate.

91 *Subbotnik (munca „voluntară” de sâmbătă) de 1 Mai în Piaţa Roşie din Moscova, 1920.*

92 În 1920, statul hrănea – sau, mai curând, subnutrea – treizeci de milioane de oameni în cantine în aer liber, ca aceasta din Gara Kiev din Moscova.

93 Noua clasă conducătoare: delegaţi la al IX-lea Congres Naţional al partidului, Moscova, 1920.

94 Un exemplu tipic pentru noua birocrație: Secţia de Agitație și Propagandă a Comisariatului pentru Aprovizionare din Regiunea de Nord. De remarcat portretul lui Marx, comisarul cu haină de piele și fiicele de burghezi care lucrau în număr foarte mare ca secretare.

95 Institutul Smolnîi la aniversarea loviturii de stat din octombrie. El devenea însă rapid, dintr-un bastion al revoluţiei marxiste, un bastion al corupţiei elitei partidului.

96 Oamenii îi resping pe bolşevici. Trupe ale Armatei Roşii atacă baza navală din Kronstadt, centru al revoltei, 16 martie 1921.

97 Oamenii îi resping pe bolşevici. Rebeli ţărani („Verzi") atacă un tren cu grâne rechiziţionate, februarie 1921.

98 Foametea din 1921-1922. Comisari bolșevici verifică recolta proastă din regiunea Volga, 1921. Criza a fost în mare parte rezultatul rechiziționărilor excesive ale bolșevicilor.

99 Foametea din 1921-1922. Victimele foametei; un cimitir supraaglomerat din districtul Buzuluk, 1921.

100 Foametea din 1921-1922. Canibali și victimele lor, provincia Samara, 1921.

101 Orfanii revoluției. Orfani vagabonzi din Saratov scotocesc după mâncare într-o groapă de gunoi.

102 Orfanii revoluției.Orfanii erau buni pentru îndoctrinarea politică. Acest băiat, care ține un discurs de pe trenul de propagandă Revoluția din Octombrie, era secretarul Komsomolului din Tula. Făcea parte dintr-o generație care, zece ani mai târziu, avea să inițieze atacul stalinist împotriva vechii Rusii.

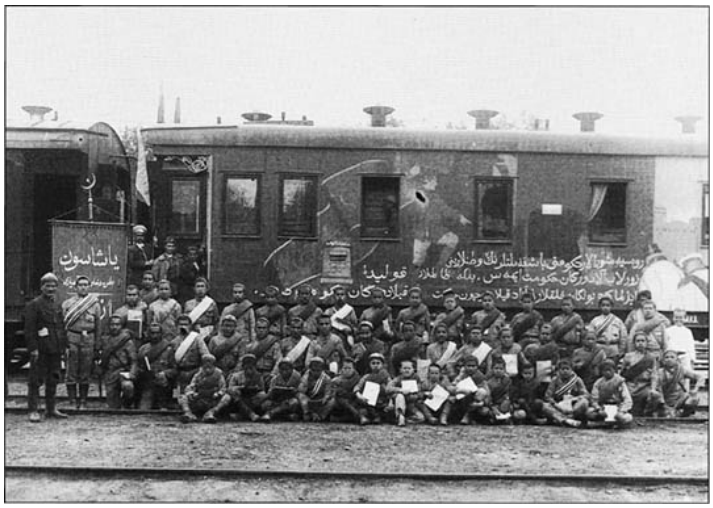

103 Orfanii revoluției.Orfanii erau și buni soldați: o unitate a Armatei Roșii din Turkestan, 1920.

104 Războiul împotriva religiei: soldaţi ai Armatei Roşii confiscă bunuri de valoare din mănăstirea Semionov din Moscova, 1923.

105 Revoluţia se întinde spre est. Armata Roşie ajunge la Buhara şi le explică foştilor supuşi ai emirului semnificaţia puterii sovietice, septembrie 1920.

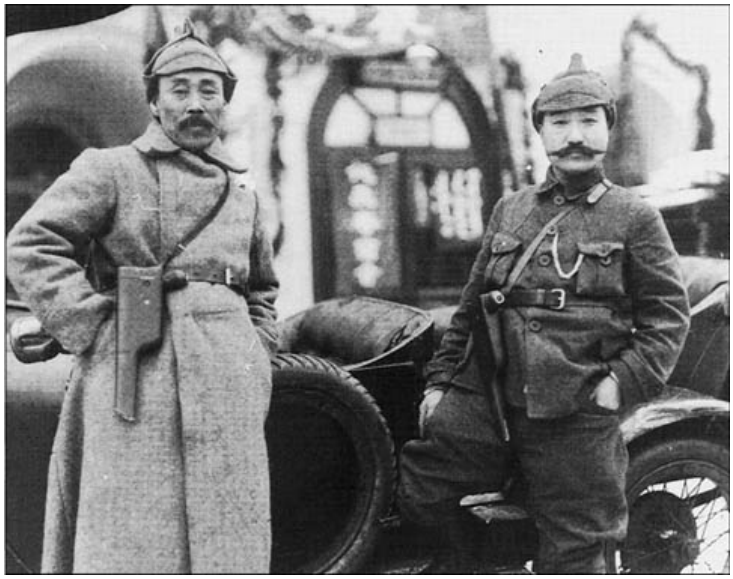

106 Revoluţia se întinde spre est. Doi comisari bolşevici în Orientul Îndepărtat.

107 Lenin pe moarte, alături de unul dintre medicii săi şi de sora lui mai mică, Maria Ulianova, în vara anului 1923. Când a fost făcută această fotografie, venirea lui

Stalin la putere era practic asigurată.

Table of Contents

Lista ilustrațiilor
Prefață
Glosar
Notă privind datarea
Hărți
Partea întâi. Rusia în timpul vechiului regim
Capitolul 1. Dinastia
Țarul și oamenii lui
Miniaturistul
Moștenitorul
Capitolul 2. Stâlpi nesiguri
Birocrați și halate de casă
Poleiala subțire a civilizației
Rămășițele unei armate feudale
Rusia nu tocmai sfântă
Închisoarea popoarelor
Capitolul 3. Icoane și libărci
Un univers aparte
Încercarea de a alunga trecutul
Capitolul 4. Cerneală roșie
Înăuntrul fortăreței
Marx vine în Rusia
Partea a doua. Criza de autoritate (1891-1917)
Capitolul 5. Primele vărsări de sânge
Patrioți și eliberatori
„Nu mai există țar”

Drumurile se despart
Capitolul 6. Ultimele speranțe
Parlamente și țărani
Omul de stat
Pariul pe cei puternici
Pentru Dumnezeu, țar și patrie
Capitolul 7. Un război pe trei fronturi
Metal contra oameni
Șoferul nebun
Din tranșee pe baricade
Partea a treia. Rusia în revoluție (februarie 1917 – martie 1918)
Capitolul 8. Februarie glorios
Puterea străzii
Revoluționari reticenți
Cel din urmă Nicolae
Capitolul 9. Cea mai liberă țară din lume
Un stat liberal neimplicat
Speranțe
Furia lui Lenin
Disperarea lui Gorki
Capitolul 10. Agonia Guvernului Provizoriu
Iluzia unei națiuni
O nuanță mai închisă de roșu
Bărbatul pe cal alb

Roluri de Hamlet în socialismul democratic
Capitolul 11. Revoluţia lui Lenin
Arta unei insurecţii
Autocraţii de la Smolnîi
Spolierea spoliatorilor
Socialismul într-o singură ţară
Partea a patra. Războiul civil şi crearea sistemului sovietic (1918-1924)
Capitolul 12. Ultimele vise ale lumii vechi
Sankt-Petersburgul din stepă
Fantoma Adunării Constituante
Capitolul 13. Revoluţia pleacă la război
Înarmarea revoluţiei
Culaci, „sacoşari” şi brichete
Culoarea sângelui
Capitolul 14. Triumful noului regim
Trei lupte decisive
Tovarăşi şi comisari
O patrie socialistă
Capitolul 15. O victorie transformată în înfrângere
Scurtături către comunism
Inginerii sufletului

omenesc
Bolșevismul bate în retragere
Capitolul 16. Morți și despărțiri
Orfanii și revoluția
O țară necucerită
Ultima luptă a lui Lenin
Concluzie
Note
Bibliografie
Indice
Ilustrații
Imagini ale autocrației
Viața cotidiană în timpul țarilor
Dramatis personae
Între revoluții
Imagini din 1917
Războiul civil
Viața cotidiană în timpul bolșevicilor
Moștenirea revoluționară

Table of Contents

Lista ilustrațiilor
Prefață
Glosar
Notă privind datarea
Hărți
Partea întâi. Rusia în timpul vechiului regim
- Capitolul 1. Dinastia
  - Țarul și oamenii lui
  - Miniaturistul
  - Moștenitorul
- Capitolul 2. Stâlpi nesiguri
  - Birocrați și halate de casă
  - Poleiala subțire a civilizației
  - Rămășițele unei armate feudale
  - Rusia nu tocmai sfântă
  - Închisoarea popoarelor
- Capitolul 3. Icoane și libărci
  - Un univers aparte
  - Încercarea de a alunga trecutul
- Capitolul 4. Cerneală roșie
  - Înăuntrul fortăreței
  - Marx vine în Rusia

Partea a doua. Criza de autoritate (1891-1917)
- Capitolul 5. Primele vărsări de sânge
  - Patrioți și eliberatori
  - „Nu mai există țar”
  - Drumurile se despart
- Capitolul 6. Ultimele speranțe
  - Parlamente și țărani
  - Omul de stat
  - Pariul pe cei puternici
  - Pentru Dumnezeu, țar și patrie
- Capitolul 7. Un război pe trei fronturi
  - Metal contra oameni
  - Șoferul nebun
  - Din tranșee pe baricade

Partea a treia. Rusia în revoluție (februarie 1917 – martie 1918)
- Capitolul 8. Februarie glorios
  - Puterea străzii
  - Revoluționari reticenți
  - Cel din urmă Nicolae
- Capitolul 9. Cea mai liberă țară din lume
  - Un stat liberal neimplicat
  - Speranțe
  - Furia lui Lenin

Disperarea lui Gorki
Capitolul 10. Agonia Guvernului Provizoriu
Iluzia unei naţiuni
O nuanţă mai închisă de roşu
Bărbatul pe cal alb
Roluri de Hamlet în socialismul democratic
Capitolul 11. Revoluţia lui Lenin
Arta unei insurecţii
Autocraţii de la Smolnîi
Spolierea spoliatorilor
Socialismul într-o singură ţară
Partea a patra. Războiul civil şi crearea sistemului sovietic (1918-1924)
Capitolul 12. Ultimele vise ale lumii vechi
Sankt-Petersburgul din stepă
Fantoma Adunării Constituante
Capitolul 13. Revoluţia pleacă la război
Înarmarea revoluţiei
Culaci, „sacoşari” şi brichete
Culoarea sângelui
Capitolul 14. Triumful noului regim
Trei lupte decisive
Tovarăşi şi comisari
O patrie socialistă
Capitolul 15. O victorie transformată în înfrângere
Scurtături către comunism
Inginerii sufletului omenesc
Bolşevismul bate în retragere
Capitolul 16. Morţi şi despărţiri
Orfanii şi revoluţia
O ţară necucerită
Ultima luptă a lui Lenin
Concluzie
Note
Bibliografie
Indice
Ilustraţii
Imagini ale autocraţiei
Viaţa cotidiană în timpul ţarilor
Dramatis personae
Între revoluţii
Imagini din 1917
Războiul civil
Viaţa cotidiană în timpul bolşevicilor
Moştenirea revoluţionară

Table of Contents

Lista ilustraţiilor 6
Prefaţă 10
Glosar 14
Notă privind datarea 16
Hărţi 17
Partea întâi. Rusia în timpul vechiului regim 20
Capitolul 1. Dinastia 21
Ţarul şi oamenii lui 21
Miniaturistul 34
Moştenitorul 43
Capitolul 2. Stâlpi nesiguri 57
Birocraţi şi halate de casă 57
Poleiala subţire a civilizaţiei 65
Rămăşiţele unei armate feudale 78
Rusia nu tocmai sfântă 86
Închisoarea popoarelor 93
Capitolul 3. Icoane şi libărci 110
Un univers aparte 110
Încercarea de a alunga trecutul 128
Capitolul 4. Cerneală roşie 151
Înăuntrul fortăreţei 151
Marx vine în Rusia 168
Partea a doua. Criza de autoritate (1891-1917) 186
Capitolul 5. Primele vărsări de sânge 187
Patrioţi şi eliberatori 187
„Nu mai există ţar” 204
Drumurile se despart 224
Capitolul 6. Ultimele speranţe 246
Parlamente şi ţărani 246
Omul de stat 254

Pariul pe cei puternici 266
Pentru Dumnezeu, ţar şi patrie 276
Capitolul 7. Un război pe trei fronturi 289
Metal contra oameni 289
Şoferul nebun 307
Din tranşee pe baricade 329
Partea a treia. Rusia în revoluţie (februarie 1917 – martie 1918) 343
Capitolul 8. Februarie glorios 344
Puterea străzii 344
Revoluţionari reticenţi 360
Cel din urmă Nicolae 376
Capitolul 9. Cea mai liberă ţară din lume 392
Un stat liberal neimplicat 392
Speranţe 400
Furia lui Lenin 424
Disperarea lui Gorki 437
Capitolul 10. Agonia Guvernului Provizoriu 446
Iluzia unei naţiuni 446
O nuanţă mai închisă de roşu 462
Bărbatul pe cal alb 480
Roluri de Hamlet în socialismul democratic 498
Capitolul 11. Revoluţia lui Lenin 517
Arta unei insurecţii 517
Autocraţii de la Smolnîi 543
Spolierea spoliatorilor 565
Socialismul într-o singură ţară 581
Partea a patra. Războiul civil şi crearea sistemului sovietic (1918-1924) 599
Capitolul 12. Ultimele vise ale lumii vechi 600
Sankt-Petersburgul din stepă 600
Fantoma Adunării Constituante 621
Capitolul 13. Revoluţia pleacă la război 636
Înarmarea revoluţiei 636

Culaci, „sacoşari” şi brichete 650
Culoarea sângelui 676
Capitolul 14. Triumful noului regim 701
Trei lupte decisive 701
Tovarăşi şi comisari 734
O patrie socialistă 749
Capitolul 15. O victorie transformată în înfrângere 778
Scurtături către comunism 778
Inginerii sufletului omenesc 790
Bolşevismul bate în retragere 810
Capitolul 16. Morţi şi despărţiri 834
Orfanii şi revoluţia 834
O ţară necucerită 847
Ultima luptă a lui Lenin 855
Concluzie 872
Note 890
Bibliografie 927
Indice 955
Ilustraţii 986
Imagini ale autocraţiei 987
Viaţa cotidiană în timpul ţarilor 994
Dramatis personae 1000
Între revoluţii 1007
Imagini din 1917 1014
Războiul civil 1021
Viaţa cotidiană în timpul bolşevicilor 1028
Moştenirea revoluţionară 1034